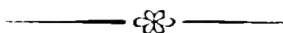

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

Г. Б. ДЖАУКЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ДОПИСЬМЕННЫЙ
ПЕРИОД

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1987

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ.Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԼՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳՐԱՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների
բեկնածու Լ. Ս. Հովսեփյան

Գիրքը հրատարակության և Երաշխավորել բանասիրական գիտությունների
դոկտորներ Հ. Գ. ՄԱՐԻԱՆՅԱՆԸ և Հ. Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ

Ջանուկյան Գ. Բ.

Ձ229 Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակա-
շրջան/Պատ. խմբ. Լ. Ս. Հովսեփյան. — Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1987.— 748 էջ.

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ին-տ.

Աշխատությունն ընդգրկում է հայոց լեզվի պատմության նախագրային ժա-
մանակաշրջանի պատմությունը և բաղկացած է ներածությունից ու երեք մասից:
Առաջին մասում համակողմանիորեն բնութագրվում են հնդեվրոպական լեզուն և
հնդեվրոպացիների կյանքն ու մշակույթը, վերականգնվում են հայերենի հնդ-
եվրոպական բաղադրիչները, և որոշվում է հայերենի տեղը հնդեվրոպական բար-
բառների մեջ: Երկրորդ մասում քննվում է հայերենի առանձնակի գոյության
վաղնշական շրջանի պատկերը, և եղած տվյալների համադրությամբ բացա-
հայտվում են նրա կառուցվածքի ու բառապաշարի հիմնական կողմերը: Երրորդ
մասում տրվում է հայերենի հնագույն շրջանի պատմությունը, և գծվում է V դ.
լեզվավիճակի կազմավորման ընկալը: Աշխատության մեջ հատուկ ուշադրություն
է նվիրված հայերենի և ուրիշ լեզուների փոխազդեցության հարցերին:

Աշխատությունը նախատեսված է բանասերների, պատմաբանների և հայոց
լեզվի ու հայ ժողովրդի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

4602010000
Ձ 703(02) — 85 82 — 85

ԳՄԴ 81. 22

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1987

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

Հայկական ՍՍՀ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը ձեռնարկել է հայոց լեզվի ամբողջական պատմության ստեղծումը: Հայոց լեզվի պատմության գոյություն ունեցող շարադրանքներից, մասնավորապես Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատորյակից [Աճառյան, 1940—1951] այն տարբերվում է ոչ միայն իր ծավալով, այլև ընդհանուր մտահղացմամբ, նյութի ընդգրկման, դասակարգման և ժամանակագրական բաշխման սկզբունքներով: Հ. Աճառյանի աշխատությունը փաստորեն ընդգրկում է միայն հայոց լեզվի, այսպես կոչված, արտաքին փաստերի շարադրանքը և «Հայերեն արմատական բառարանի» բառային նյութի ծագումնային դասակարգումը, այսինքն՝ բառապաշարի պատմությունը: Մինչդեռ ներկա աշխատության հեղինակային կոլեկտիվի ըմբռնմամբ հայոց լեզվի պատմությունը որպես գիտակարգ պետք է տա հայոց լեզվի բոլոր տարատեսակների և բոլոր բաղադրիչների վարձացման պատկերը՝ հստակորեն բաշխված ըստ ժամանակագրական շրջանների: Հայոց լեզվի պատմության շրջանաբաժանման և ժամանակագրական բաշխման սկզբունքները մշակվել են հատկապես Գ. Բ. Ջահուկյանի աշխատություններում [Ջահուկյան, 1956.1969, 6—68. Джаукян, 1967, 313—332. 1973, 115—121]: Դրանց հիման վրա Լ. Ս. Հովսեփյանի կողմից կապվել է «Հայոց լեզվի պատմության» նախագիծը [Հովսեփյան, 1977], որ դրվել է հրապարակային քննության և հավանությամբ արժանացել: Հարկ ենք համարում նշել, որ այս աշխատության մեջ օգտագործված են բավաբար չորս նյութեր ու աղբյուրներ, որոնք հայտնի չեն եղել և չեն արտացոլվել Հ. Աճառյանի ու այլ հեղինակների՝ հայոց լեզվի պատմության ամբողջական և մասնակի շարադրանքներում: Ընդհանուր առմամբ հեղինակները ջանացել են, որ աշխատությունն արտացոլի լեզվաբանական գիտության ժամանակակից մակարդակը և հայագիտության վարձացման վերջին շրջանի նվաճումները: Լեզվի ինստիտուտը որոշ չափով նախապատրաստել է այս աշխատությունը հայոց լեզվի պատմության տարբեր շրջաններին (գրաբար, միջին հայերեն, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ), հայոց լեզվի համեմատական և պատմական քերականությանը, գրական լեզվի վարձացման տարբեր փուլերին և պատմական բարբառագիտությանը նվիրված ուսումնասիրություններով:

«Հայոց լեզվի պատմության» նյութը բաշխված է հետևյալ կերպ.

1-ին գիրք՝ նախագրային ժամանակաշրջան (հեղինակ՝ Գ. Բ. Ջահուկյան).

2-րդ գիրք՝ հին շրջան (հեղինակ՝ Լ. Ս. Հովսեփյան).

3-րդ գիրք՝ միջին շրջան (հեղինակ՝ Պ. Կ. Վարդապետյան).

4-րդ գիրք՝ նոր շրջան. 1-ին մաս՝ արևելահայ տարածք (հեղինակներ՝ Ս. Գ. Աբրահամյան և Ն. Ա. Պառնասյան). 2-րդ մաս՝ արևմտահայ տարածք (հեղինակ՝ Ա. Ե. Սարգսյան):

Լեզվի ինստիտուտը և հեղինակները շնորհակալություն են հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր որևէ չափով նպաստել են աշխատության ստեղծմանը: Ներկա գրքի հեղինակը իր պարտքն է համարում հատուկ շնորհակալություն հայտնելու իրանագետ Լ. Գ. Գերցենբերգին, որի տրամադրած նյութերը մեծապես օգնել են հայերենի իրանական փոխառությունների ցանկի լրացմանը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏԱԿԱՐԳ, ՆՐԱ ԱՌԱՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

«Լեզվի պատմություն» բառակապակցությունը երկարժեք է. այն նշանակում է և՛ լեզվաբանական մի որոշակի գիտակարգ, և՛ նրա ուսումնասիրության առարկան: Ըստ լեզվաբանական գիտակարգերի ընդհանուր դասակարգման [Джаукян, 1976, 46—55] լեզվի պատմությունը պատկանում է տարածական առումով առանձնական և ժամանակային առումով՝ պատմական կամ, ինչպես ընդունված է ասել, տարածամանկյա գիտակարգերի թվին: Բացատրենք այս դրույթն ըստ էության:

Խոսելով լեզվի պատմության մասին որպես առանձնական գիտակարգի՝ մենք նկատի ենք առնում «լեզու» բառի գործածությունը մեկ հանրության պատկանող լեզվի առումով («հայոց լեզու», «ռուսաց լեզու» և այլն)՝ ի հակադրություն ավելի լայն (հմմտ. «մարդկային լեզու») կամ ավելի նեղ գործածությունների (հմմտ. «ուսանողության լեզու», «թումանյանի լեզու» և այլն), այսինքն՝ սահմանազատում ենք լեզվի պատմություն գիտակարգի առարկան: Այս առումով՝ հայոց լեզվի պատմություն գիտակարգի ուսումնասիրության առարկան հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների հաղորդակցման միջոցն է՝ հայոց լեզուն: Լայն առումով՝ հայոց լեզվի պատմություն գիտակարգը պիտի նկատի առնի ինչպես ստանդարտ (գրավոր շրջանում՝ գրական) լեզուն, այնպես էլ բարբառային տարբերակները, ինչպես հայ ժողովրդի պատմության հետ կապված լեզվական փաստերը և, հատկապես, բառապաշարը, այնպես էլ հայոց լեզվի կառուցվածքի տարբեր կողմերը. այն պիտի հաշվի առնի լեզվի հասարակական, գործառական և անհատական տարբերակները՝ ըստ նրանց խաղացած դերի: Այլ կերպ ասած՝ հայոց լեզվի պատմությունը բառիս բուն իմաստով պիտի ներառի և համադրված ներկայացնի ստանդարտ կամ գրական լեզվի պատմության, պատմական բարբառագիտության, համեմատական ու պատմական բառագիտության և համեմատական ու պատմական քերականության (լայն առումով՝ ներառյալ նաև հնչյունաբանությունը) տվյալները, պատմական հանրալեզվաբանության և պատմական ոճաբանության ընձեռած փաստերը:

Եթե մենք շեշտում ենք, որ հայոց լեզվի պատմությունը առանձնական գիտակարգ է, ապա այդ չի նշանակում, թե այն կանգնած է մեկուսի այլ գիտակարգերից:

Նախ և առաջ՝ հայոց լեզվի պատմությունը յերտորին կապված է այնպիսի մասնակի մի գիտակարգի հետ, ինչպիսին հնդեվրոպական լեզվաբա-

նությունն է (հնդեվրոպարանությունը), սրա ուսումնասիրության առարկան հնդեվրոպական կոշված լեզուներն են, որոնք միավորվում են «հնդեվրոպական լեզվաընտանիք» անվան տակ, և որոնց մեջ մտնում է նաև հայոց լեզուն (հայերենը): Հայոց լեզվի սկզբնական պատմությունը չի կարող տրվել առանց ցեղակից լեզուների տվյալների հաշվառման, առանց նկատի առնելու այն ենթադրական նախալեզուն, որ դրանց համեմատությամբ վերականգնվում է հնդեվրոպարանների կողմից: Երկրորդ՝ հայոց լեզվի պատմությունը սերտորեն կապված է այն լեզուների պատմության հետ, որոնք շփվել են հայերենի հետ, ազդել նրա վրա և ազդվել նրանից. հետևաբար, հայոց լեզվի պատմությունը որպես առանձնակի գիտակարգ կապի մեջ է գտնվում առանձնական այլ գիտակարգների հետ, նյութ քաղում նրանցից և նյութ տալիս նրանց: Երրորդ՝ հայոց լեզվի պատմությունը, ինչպես մասամբ նշվեց, սերտ կապի մեջ է գտնվում իրենց բնույթով ավելի նեղ այնպիսի գիտակարգների հետ, ինչպիսիք են պատմական բարբառագիտությունը, պատմական ոճաբանությունը, առանձին հնդեվրոպական և առանձին երկերի լեզվաբանասիրական ուսումնասիրությունը:

Խոսելով լեզվի պատմության մասին որպես պատմական կամ տարածամանակյա գիտակարգի՝ մենք նկատի ենք առնում, որ նա քննում է իր ուսումնասիրության առարկան՝ լեզուն, նրա կրած փոփոխությունների և զարգացման պրոցեսի մեջ: Այս առումով լեզվի պատմությունը հակադրվում է այնպիսի գիտակարգների, ինչպիսիք են լեզվի գիտական քերականությունը և համաժամանակյա ոճաբանությունը: Եթե սրանք նկատի են առնում լեզվի զարգացման մեկ կտրվածքը, նկարագրում նրա զարգացման մեկ շրջանի վիճակը, ապա լեզվի պատմությունը գնում է դեպի պատմության խորքերը, ցույց տալիս, թե ի՞նչ վիճակներով է անցել տվյալ լեզուն մինչև այս կամ այն վիճակին հասնելը, բացատրում է այդ վիճակի ներքին հակասությունների պատճառները, հասկանալի դարձնում շեղումների ու բացառությունների բնույթը, ցույց տալիս նրանց պատմական օրինաչափականությունը: Սակայն լեզվի փոփոխությունները ցույց տալու, դրանց բնույթը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է համեմատել ուսումնասիրվող լեզվի առանձին կտրվածքները, մասնավորապես ելակետային և հանգակետային վիճակները: Այս առումով լեզվի պատմությունը սերտորեն կապվում է առանձին վիճակները քննող գիտակարգների հետ, օգտվում նրանց տվյալներից, հենվում նրանց վրա: Եթե հայոց լեզվի պատմաբանը տալիս է գրավոր շրջանի պատմությունը, ապա չի կարող նախապես չնկարագրել գրարարի սկզբնական վիճակը՝ հետագա փոփոխությունները ցույց տալու համար: Եթե հայոց լեզվի պատմաբանը փորձում է տալ նախադրային շրջանի պատմությունը, ապա անհրաժեշտորեն պետք է լինի սկզբնական ինչ-որ վիճակից: Որպես այդպիսի իլլակտ բնականաբար ծառայում է հնդեվրոպական այն լեզուն (նախալեզուն), որ վերականգնվում է հայերենի և ցեղակից լեզուների համեմատության միջոցով:

Լեզվի պատմությունը որպես տարածամանակյա գիտակարգ իր նըպատակներով ու խնդիրներով սրող առումով հակադրվում է լեզվի համաժամանակյա նկարագրություններին և, հատկապես, նորմատիվ քերականություններին, որոնք լեզուն ներկայացնում են որպես որոշակի կանոններով դրժող, որոշակի նորմաների ենթարկվող կայուն կառուցվածք: Լեզվի

ներմատիվ քերականությունը իր սահմանած կանոններով հենց նպատակ ունի քիչ թե շատ կայունացնել լեզվի վիճակը՝ նրանով խոսող ժողովրդի տարբեր հատվածների և տարբեր սերունդների հաղորդակցումը ապահովելու նպատակով: Չնայած այդ ջանքերին, որոնք ստանդարտ և, մանավանդ, գրական լեզվի առկայության պայմաններում լիովին գիտակցված և նպատակային բնույթ են կրում, լեզուն փոփոխվում է ավելի կամ պակաս արագությամբ, ընդ որում այդ փոփոխությունները շոշափում են նրա բոլոր կողմերը: Հենց սրանք էլ կազմում են լեզվի պատմության առարկան:

Վերևում ասվածները պարզ են դարձնում լեզվի պատմության գիտականագիտական ու խնդիրները:

Բացի այն ընդհանուր հետաքրքրությունից, որ լեզվի պատմությունն ունի տվյալ լեզվով խոսող ամեն մի անձնավորության համար, լեզվի պատմությունը խիստ կարևոր է մասնագիտական մի շարք առումներով:

Ամենից առաջ՝ չի կարող կառուցվել որևէ ժողովրդի պատմությունը առանց այդ ժողովրդի լեզվի պատմության: Հնագիտության, ազգագրության և այլ գիտությունների ու գիտակարգերի հետ միասին և նույնիսկ նրանցից ավելի մեծ չափով լեզվի պատմությունը օգնում է կառուցելու ժողովրդի պատմությունը: Անգնահատելի է նրա դերը հատկապես ժողովրդի ծագման, նրա քաղաքակրթության, նրա նյութական ու հոգևոր մշակույթի պատմության, նրա հին գրավոր հուշարձանների վերծանման և ընթերցման հարցերը լուծելիս: Բառերի պատմությունը նրանց նշանակած իրույթների (ռեալիաների) պատմություն է, և, ինչպես կտեսնենք հաջոց լեզվի պատմության օրինակով, լեզվի քննությունը բացահայտում է ժողովրդի պատմության այնպիսի կողմեր, որոնք անհայտ են մնում այլ գիտակարգերի դեպքում: Լայն առումով լեզվի պատմությունը մեծապես օգնում է այնպիսի գիտականագիտական կառուցմանը, ինչպիսիք են գրականության պատմությունը, իրավունքի պատմությունը և այլն:

Շատ կարևոր է լեզվի պատմության դերը բյուրասիրական աշխատանքի մեջ: Այդ դերն այնքան մեծ է, որ հին աշխարհում քերականությունը հենց բանասիրական ուղղվածություն ուներ և գիտվում էր որպես երկերի բնույթի պարզաբանման բանալի: Հետագայում, երբ ձևավորվում է գիտական բանասիրությունը, այն դառնում է պատմահամալսական լեզվաբանության ձևավորման գլխավոր աղբյուրներից մեկը: Մեր ժամանակներում լեզվի պատմության և բանասիրության կապի դրույթը անհերքելի ճշմարտության արժեք ունի:

Լեզվի պատմությունը կարևոր է ժամանակակից լեզվի քերականության դասործացի կազմման և դասավանդման համար: Ինչպես նշել ենք, լեզվի պատմությունը ցույց է տալիս ժամանակակից լեզվի կազմավորման պրոցեսը, բացատրում անկանոնություններն ու բացառությունները: Լեզվի մեջ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են հնաբանություններն ու նորաբանությունները, չեն կարող չկապվել լեզվի պատմության հետ, և լեզվի համաժամանակյա ուսումնասիրության, նրա սճաբանության հարցերի լուծման մեջ անհրաժեշտորեն մուտք են դրժում տարածամանակյա ուսումնասիրության, այսինքն՝ հենց լեզվի պատմության տարրերը:

Վերջապես, այս կամ այն լեզվի պատմությունը կարևոր է լեզվաբանական առումով, այն նյութ է տալիս այլ լեզուների պատմության կառուցման

համար, օգնում է համեմատական լեզվաբանության օգտագործած փաստերի ճշտմանը, նպաստում ընդհանուր լեզվաբանության տեսության կառուցմանը և այլն, և այլն:

2. ԼԵԶՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Այն հարցը, թե ինչու է լեզուն ժամանակի ընթացքում փոխվում, զուրկ է իմաստից. լեզուն չի կարող բացառություն կազմել բնության և հասարակության օրենքներից, այն չի կարող չփոխվել: Այլ հարց է, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ գործոնների ազդեցության տակ է տեղի ունենում այդ փոփոխությունը:

Ինչպես ամեն մի այլ երևույթի, այնպես էլ լեզվի փոփոխությունը պայմանավորված է ներքին և արտաքին պատճառներով:

Լեզվի փոփոխության ներքին պատճառները լեզվի համակարգի ներքին հակասություններն են, նրա անմիօրինակությունը, իշխող օրինաչափությունների կողքին հին օրինաչափությունների և սաղմնավորվող օրինաչափությունների, կանոնավոր ձևերի կողքին՝ անկանոնների (բացառությունների և շեղումների) առկայությունը, լեզվական իմաստների և լեզվական ձևերի (լեզվական նշանների ներքին և արտաքին կողմերի) անհամապատասխանությունները: Լեզուն, կիրեռնետիկական տերմինաբանությամբ, որպես ինքնակատարելագործվող դինամիկ համակարգ գնում է անմիօրինակությունները հաղթահարելու, բացառություններն ու շեղումները վերացնելու, լեզվական իմաստները լեզվական արտահայտության ձևերին համապատասխանեցնելու ուղիով: Սակայն այն հանգամանքը, որ լեզվական իմաստները ենթարկվում են համակարգման ու կանոնավորման այլ օրինաչափությունների, քան լեզվական արտահայտության միջոցները, լեզվի հնչյունական կառուցվածքի բաղադրիչները, և որ հնչյունական օրենքների գործողությամբ հանդես եկած անհամապատասխանությունները որոշ չափով համահարթվում, բայց մինչև վերջ չեն հաղթահարվում համաբանության գործողությամբ,—այս հանգամանքը հիմք է տալիս նոր հակասությունների և նոր անկանոնությունների առաջացման համար: Եթե լեզուն լինել իդեալական համակարգ, ապա կրացնվել լեզվի աչդպիսի շարժումը. բայց ոչ մի բնական լեզու իդեալական չէ, և հենց շարժումը դեպի իդեալականություն կազմում է լեզվի փոփոխությունների էությունը. այլ կերպ ասած՝ լեզվի փոփոխությունները ոչ թե սոսկական փոփոխություններ են, այլ հիմնականում կատարելագործում ենթադրող փոփոխություններ, այսինքն՝ դարգացման որոշակի պրոցես: Լեզուների շարժումը դեպի իդեալական վիճակ, «տարբերությունը այդ համընդհանուրից և ընդհանուրից հենց այն է, ինչ կազմում է նրանց վարգացումը» [Маркс-Энгельс, с. 21]:

Թեև վերևում մենք խոսեցինք այն մասին, որ լեզուն ինքնակատարելագործվող դինամիկ համակարգ է, բայց այդ չի նշանակում, որ լեզվի փոփոխությունն ու վարգացումը տեղի են ունենում միայն ներքին հակասությունների հաղթահարման ուղիով: Լեզուն ինքնանպատակ համակարգ չէ. այն ծագել է և գոյություն ունի մարդկային այս կամ այն հանրության հաղորդակցումն ապահովելու համար, այսինքն՝ գործառում է որպես հաղորդակցության միջոց: Այս առումով լեզվի փոփոխության և վարգացման վրա մեծ շափով ազդում են նաև, այսպես կոչված, արտաքին գործոնները: Լեզվա-

կան այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում այս ճանապարհով, հայտնի են «գործառական փոփոխություններ» անունով: Լեզվի արտաքին փոփոխությունները բառիս բուն իմաստով «արտաքին» չեն, եթե նկատի առնենք, որ լեզուն գոյություն ունի հասարակության մեջ, որ նրա բոլոր փոփոխությունները կատարվում են հենց հասարակական հաղորդակցման գործառության պայմաններում, և որ արտաքին գործոնների ազդեցությունն առաջ է բերում լեզվի ներքին փոփոխություններ:

Ինչպե՞ս է տեղի ունենում արտաքին գործոնների ազդեցությունը լեզվի վրա:

Առաջին՝ հարկավոր է նկատի ունենալ, որ լեզուն տարբերակված է հասարակության մեջ վայրից վայր, խմբավորումից խմբավորում, գործունեության բնագավառից բնագավառ, անհատից անհատ: Հասարակության ամեն մի անդամ ունի իր «լեզուն», իր բառապաշարը, բառապաշարի իր ակտիվ և պասիվ շերտերը, արտահայտության իր սիրած եղանակներն ու միջոցները, լեզվական իր ունակությունները: Խոսելով այնպես, որ հասկանալի լինի ուրիշներին, նա միաժամանակ խոսում է ոչ այնպես, ինչպես մյուսները: Այս է հենց լեզվի ստեղծագործական կարողությունը: Լեզվի տարածական, հասարակական և անհատական տարբերակները պատմական տարբեր պայմաններում ձևեր են բերում տարբեր արժեք և ազդում լեզվի փոփոխության ընթացքի վրա: Այս կամ այն տարածքի, այս կամ այն հասարակական խմբավորումն, այս կամ այն անհատի՝ հասարակության մեջ ունեցած դերի և ազդեցության փոփոխություն համեմատ տեղի է ունենում լեզվական համապատասխան փոփոխություն: Անհատական լեզվական ունեցվածքները (անհատական «լեզուները») ևս իրենց ընդհանրությունների ու տարբերությունների ծավալին համապատասխան ստեղծում են լեզվական փոփոխությունների համապատասխան միտումներ, որոնք հանդեսում են ընդհանուր լեզվական փոփոխությունների, լեզվական սրտահայտության ընդհանուր եղանակների, լեզվական սովորությունների և նորմաների փոփոխությունների: Հասարակության բոլոր անդամների իդեալական նույնությունը կհանգեցնի լեզվական անշարժության, կրացառելի լեզվի փոփոխությունը, այսինքն՝ լեզուն կդադարի ստեղծագործական կարողություն ունենալուց, խոսելը կդրվի լեզվական առաջադիմության այնպիսի կարևոր գործոնից, ինչպիսին խոսելու հաճույքն է:

Երկրորդ՝ ամեն մի լեզվական հանրություն գտնվում է պատմական փոփոխության մեջ, ապրում է անտեսական, քաղաքական, մշակութային և գաղափարական անընդհատ նորացման պրոցես: Այդ նորացումը համապատասխան դրսևորում է գտնում լեզվի մեջ, որ կոչված է բավարարելու հասարակության հաղորդակցման կարիքները, փոխանցելու կուտակվող փորձը սերնդից սերունդ: Այսպիսով, հասարակական փոփոխությունները առաջ են բերում լեզվական փոփոխություններ, ստեղծում աբստրակտության նոր միջոցների ու եղանակների անհրաժեշտություն, փոփոխում սրանց նշանակման ոլորտները, դրանք ընդլայնում կամ նեղացնում: Այդ պատճառով էլ լեզուն դառնում է հասարակության պատմության ցուցիչ, հնարավորություն տալիս վերականգնելու այդ պատմության կորած օղակները:

Երրորդ՝ ամեն մի լեզվական հանրություն մեկուսացած չէ լեզվական այլ հանրություններից: Այս կամ այն ժողովրդի անտեսական, քաղաքական, մշակութային, գաղափարական բացարձակ մեկուսացումը միշտ էլ հաղ-

վազելս՝ երևույթ է հղել, իսկ մեր օրերում այն դարձել է անհնար: Ժողովուրդների շփումն ու փոխազդեցությունը առաջ է բերում լեզվական փոխազդեցություն, լեզվական համապատասխան փոփոխություններ:

Կանգ առնենք ժողովուրդների և լեզուների փոխհարաբերության և փոխազդեցության հարցի վրա փոքր-ինչ ավելի հանդամանորեն: Կարելի է տարբերել լեզուների փոխազդեցության երկու տեսակ՝ փոխներթափանցում (ինտերֆերենցիա) և փոխառություն: Փոխներթափանցումը լեզուների համեմատաբար խոր փոխազդեցություն է, որ լինելով երկլեզվության արդյունք՝ կարող է ընդգրկել լեզուների նաև կառուցվածքային առանձնահատկությունները. լեզվական փոխազդեցությունն այս դեպքում սովորաբար կապվում է էթնիկական փոխազդեցության՝ տվյալ լեզուները կրող ժողովուրդների ամբողջական կամ մասնակի շփումների (կոնտակտների) հետ: Փոխներթափանցման համար հիմք կարող են լինել հատկապես քաղաքական նվաճումը և ժողովուրդների մերձավոր հարևանությունը, որոնք պահանջում են խոսողներից անցում կատարելու մի լեզվից մյուսին և համապատասխանաբար հիմք են ստեղծում մի լեզվի՝ մյուսի վրա (սովորաբար մայրենի լեզվի՝ յուրացվող լեզվի վրա) ազդելու համար: Փոխներթափանցման յուրատեսակ դրսևորումներ են խաչավորման այն երևույթները, որոնք վաղուց ի վեր հայտնի են ենթաշերտ (սուբստրատ), մակաշերտ (սուպերստրատ) և առշերտ (ադստրատ) անուններով: Ենթաշերտը տեղացիների լեզվի ազդեցությունն է եկվորների և, հատկապես, նվաճողների լեզվի վրա, առաջինի նստվածքը երկրորդի մեջ: Մակաշերտը եկվորների և, հատկապես, նվաճողների լեզվի ազդեցությունն է տեղացիների լեզվի վրա: Առշերտը հարևան լեզուներից մեկի ազդեցությունն է մյուսի վրա, հատկապես խառը բնակչության վայրերում: Հայտնի է, որ լեզվաբանները հաճախ են խոսում հայերենի մեջ ուրարտական և կովկասյան ենթաշերտի մասին, այս կամ այն հնչյունական կամ քերականական երևույթը բացատրելով սրբա սուրբապատան կամ կովկասյան ազդեցության արդյունք: Ենթաշերտի գաղափարի որոշ շարաշահում նկատվել է շատ հայադեաների աշխատություններում, այդ թվում՝ նաև այնպիսի զգույշ հետազոտողի մոտ, ինչպիսին Ա. Մեյլեն է: Էլ չենք խոսում Ն. Յու. Մառի, Գ. Ա. Ղափանցյանի և նրանց հետևորդների մասին, որոնք խաչավորումը դիտում են որպես լեզվի հիմնական ստեղծագործական սկզբունք, նոր լեզուների և նոր երևույթների ստեղծման հիմնական ուղի: Փոխներթափանցման դրսևորումներից մեկն էլ պետք է համարել, այսպես կոչված, լեզվամիությունը, լեզուների երկարատև շփման հետևանքով առաջացած այնպիսի խմբակցությունը, որի անդամները բնորոշվում են կառուցվածքային ընդհանուր առանձնահատկություններով. այս ընդհանրությունները նյութական չեն, ինչպիսին լինում են ցեղակից լեզուների դեպքում, այլ կառուցվածքա-տիպաբանական, այսինքն՝ բնորոշվում են արտահայտության եղանակների ընդհանրությամբ:

Փոխառությունը սովորաբար սահմանափակվում է բառապաշարով և բառակերտման ընդհանուր կաղապարներով. փոխառության հիմքը տրանսկան, քաղաքական, կրոնական և մշակութային պորժոններն են: Նոր, մինչ այդ անծանոթ առարկաներն ու երևույթները կարող են արտահայտվել ոչ թե սեփական բառակազմական միջոցներով, այլ դրանք նշանակող այլազգի բառերով, երբեմն էլ սեփական նյութական միջոցներով, բայց մի այլ լեզվի համար բնորոշ եղանակներով. վերջինս բառակազմական կաղա-

պարի փոխառությունն է, որ հայտնի է բառապատճենում անունով: Բառապատճենումը, օրինակ, հայերենի հին շրջանում կատարվել է հատկապես հունարենի, նոր շրջանում՝ ռուսերենի (արեկահայերենում) կամ ֆրանսերենի (արևմտահայերենում) օրինակով: Փոխառությունները կարող են լինել անմիջական կամ միջնորդված (մի ալլ լեզվի միջնորդությամբ), գրական կամ խոսակցական:

3. ԼԵՁՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՒՆԵՐԸ

Մեր «Ընդհանուր և հայ լեզվաբանություն» աշխատության մեջ առանձնացված է տարածամանակյա (պատմական) հետազոտության ութ մեթոդ [Джаукян, 1978, 50—53]: Կատարելով որոշ վերախմբավորում և մասնակիորեն փոփոխելով տրված անվանումները ըստ լեզվի պատմության դիտակարգի առանձնահատկությունների՝ կարելի է թվարկել հետևյալ հիմնական մեթոդները:

1. Համեմատություն. լեզվի պատմական ուսումնասիրության, կարելի է ասել, հիմնական մեթոդն է, որ իր անունը տվել է պատմահամեմատական լեզվաբանությանը: Սակայն, եթե բուն համեմատական լեզվաբանության մեջ այդ բառն օգտագործվում է ցիղակից լեզուների համեմատության իմաստով, ապա մենք այստեղ նկատի ունենք այդ բառի հատկապես իմացաբանական իմաստը՝ որպես առարկաների և երևույթների ճանաչման հիմնական միջոցի: Եվ իսկապես, առանց համեմատության չի կարող լինել իսկական ճանաչում և գնահատում:

Մասնավորելով մեր խոսքը լեզվի պատմության փաստերի նկատմամբ՝ մենք կարող ենք արձանագրել, որ լեզվի պատմությունը ենթադրում է ժամանակագրորեն տարբեր երկու կամ ավելի վիճակների համեմատություն: Տալ տվյալ լեզվի պատմությունը՝ նշանակում է համեմատության մեջ դնել լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի փաստերը՝ մի կողմից և տվյալ լեզվի ու ալլ լեզուների համապատասխան փաստերը՝ մյուս կողմից:

Ամեն մի համեմատություն առաջին հերթին ենթադրում է երեք կարգի հնարավոր ելք՝ ա) համեմատվող ժամանակագրական մակարդակներում տվյալ փաստի (երևույթի, միավորի) առկայություն՝ $a=a$, բ) ժամանակագրական մակարդակներից մեկում դրա բացակայություն՝ $a=\bar{a}$ և գ) ժամանակագրական տվյալ մակարդակում գոյություն ունեցող տվյալ փաստի (երևույթի, միավորի) փոխարեն մի ալլ փաստի (երևույթի, միավորի) առկայություն՝ $a=b$: Համեմատությունը երկրորդ հերթին ենթադրում է առանձնացված ելքերից առաջինի համար նույնության ($a=a$) և տարբերության ($a \neq a$) որոշում: Որքան մեծ է համեմատվող փուլերի ժամանակային հեռավորությունը, այնքան քիչ կլինի նույնությունը, և այնքան կմեծանան համեմատվող միաժամկետ (նույն ժառանգում ունեցող) փաստերի (երևույթների, միավորների) տարբերությունների քանակն ու տարբերակվածության աստիճանը: Քանի որ լեզվական հիմնական միավորները՝ բառերը, իրենց բաղադրիչներով ու կապակցություններով հանդերձ երկպառակից միավորներ են, այսինքն՝ ունեն բովանդակության պլան (իմաստ) և արտահայտության պլան (հնչյունական ձևավորում), հասկանալի է, որ

տարբերությունները կարող են վերաբերել կամ միայն առաջինին (իմաստային կողմին), կամ միայն երկրորդին (հնչյունական կողմին), կամ միաժամանակ թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին: Այլ կերպ ասած՝ երկու ժամանակագրական մակարդակներում առկա տվյալ միավորը կարող է փոփոխված լինել միայն իմաստով, միայն հնչյունապես և թե՛ իմաստով ու թե՛ հնչյունապես: Այդ փոփոխությունները, ինչպես նշվել է, կարող են լինել տարբեր աստիճանի՝ փոքրիկ տարբերություններից մինչև հնչյունական լիակատար փոփոխություն (նոր բառի առաջացում) և իմաստային մասնակի տեղաշարժից մինչև իմաստային կապի բացորձակ խզում (հնչյունական նույնության դեպքում՝ համանունություն): Եթե իմաստային տարրերը պայմանականորեն նշանակենք լատինական և հնչյունական տարրերը՝ հունական տառերով, ապա համեմատությամբ՝ որոշվող փոփոխությունների տիպերը կարելի է արտահայտել մոտավորապես հետևյալ ձևով՝ 1) միայն իմաստային փոփոխություն՝ $a(a\alpha) \rightarrow a(b\alpha)$, 2) միայն հնչյունական փոփոխություն՝ $a(a\alpha) \rightarrow a(a\beta)$, 3) թե՛ իմաստային, թե՛ հնչյունական փոփոխություն $a(a\alpha) \rightarrow a(b\beta)$:

Այսպիսով, համեմատությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու լեզվական տարբեր վիճակների փոխհարաբերությունը, փոփոխությունների բնույթն ու տիպերը:

2. Վերականգնում. վերականգնումը լայն չափերով կիրառվում է համեմատական լեզվաբանության մեջ, որտեղ փորձ է արվում վերականգնելու ոչ միայն լեզվի առանձին պակասող օղակներ, այլև լեզուն իր ամբողջությամբ: Լեզվի պատմության մեջ վերականգնումն օգտագործվում է ավելի փոքր չափերով: Ծիշտ է, լեզվի պատմությունն օգտվում է համեմատական լեզվաբանության վերականգնման արդյունքներից՝ տվյալ լեզվի նախագրային շրջանի փոփոխությունները գծելու համար, բայց հիմնականում պատրաստի ձևով: Լեզվի պատմության մեջ վերականգնման մեթոդը կիրառվում է գերազանցապես առանձին պակասող օղակներ վերականգնելու համար:

Ըստ համեմատվող միավորների պատկանելության տարբերում են վերականգնման երկու տեսակ՝ արտաքին վերականգնում, որի դեպքում վերականգնումը կատարվում է այլ լեզուների փաստերի օգտագործմամբ, և ներքին վերականգնում, որի դեպքում համեմատության մեջ են դրվում տվյալ լեզվի միաձագում ձևահնչյութաբանական տարբերակները, և որոշվում են ավելի հին ձևերը: Այսպես, ջիևջ և ջնջել ձևերի համեմատությամբ դժվար չէ վերականգնել վերջինիս ավելի հին *ջիևջել ձևը:

Հնարավոր է լեզվի պատմության մեջ վերականգնման մեթոդի օգտագործման երկու հիմնական դեպք: 1) Առաջին դեպքում լեզվի գրավոր շրջանում ավանդված փաստերի մեջ պակասում են առանձին տվյալներ, չկա համակարգի ենթադրելի որևէ տարր, այն փոխարինված է մի այլ տարրով՝ նորակազմությամբ կամ փոխառությամբ: Այս դեպքում հնարավոր են և՛ արտաքին, և՛ ներքին վերականգնման տարբեր ուղիներ. առաջին հերթին հաշվի են առնվում համեմատական լեզվաբանության տվյալները (ցեղակից լեզուների փաստերը՝ այդ լեզուների մերձավորության աստիճանի և տարածքային փոխհարաբերությունների ամբողջության մեջ), հարևան լեզուների կատարած փոխառություններն ու համատիպ երևույթները, քննվող լեզվի մեջ առկա հոմանիշ ու համարժեք ձևերի պատմական փոխհարաբերությունը: Այսպես, հնդեվրոպական այլ լեզուների համար ընդհանուր

*k'ntóm (Տ. հնդկ. śatām, ավ. satəm, հուն. ἑ-κατόν, լատ. centum, բրետ. kant, գոթ. hund, լիտվ. šimtas, Տ. սլավ. сто, թուր. Ա kant) բառի համար հայերենը չունի համապատասխան ձև, այլ դործածում է թեմա հընդ-կվորական մի այլ աղբյուրից եկող հաւիւր (արդի հաւյուր) բառը. նկատի ունենալով հայերենի հնչյունական օրինաչափությունները՝ կարելի է պարզել, որ այն V դարում պահպանվելու դեպքում պետք է ունենար *աանդն ձևը: 2) Երկրորդ դեպքում մենք ունենք երկեւտային և հանգակեւտային փաստերը, բայց չունենք դրանք միացնող՝ օղակները: Այս դեպքում կարող են միջակա օղակները վերականգնելու համար օգտագործվել ուրիշ լեզուների պատմությունից հայտնի փաստերը, հատկապես ընդհանուր բնույթի այն օրինաչափությունները, որոնք հայտնի են հանրությունների (ունիվերսալիաներ) անունով, զուգակից միավորների տառնձին փոփոխությունների արդյունքների տրամաբանական հաջորդականությունը և այլն: Վերջինս սերտորեն առնչվում է մի այլ մեթոդի՝ տարածամասնակավորման կամ ժամանակագրավորման (хронологизация) մեթոդի հետ, որի մասին կխոսվի առանձին:

Ավելորդ չենք համարում կանգ առնել վերականգնման մեթոդի կիրառման մի նոր բնագավառի վրա, որ կօգնի նախ՝ վերականգնման ճշգրտության աստիճանի ու սահմանների որոշմանը և երկրորդ՝ գլխավոր փաստերի հիման վրա գրվող պատմության փաստերի ճշտմանը: Այդ կիրառումը տվյալ լեզվի բարբառների նախնական վիճակի վերականգնումն է: Հայոց լեզվի արդի բարբառների ընձեռած նյութի հետևողական վերականգնումը հնարավորություն կտար պարզելու, թե ո՞ր վիճակին է ամենից ալեկի համապատասխանում ու ի՞նչ չափով է համապատասխանում վերականգնվող նախաբարբառային վիճակը, և կլրացներ հայոց լեզվի գրավոր փաստերի ընձեռած հնարավորությունները:

3. Տարածամասնակավորում (ժամանակագրավորում, ժամանակաբաշխում). տարածամասնակավորման տարբեր եղանակները հաջողությամբ կիրառվում են և՛ համեմատական լեզվաբանության, և՛ լեզվի պատմության մեջ: Այս մեթոդի էությունը եղած փաստերի տարաբաշխումն է (таксономия) ըստ ժամանակագրական փուլերի, այսինքն՝ փաստերի ժամանակագրավորումն է (хронологизация): Հնարավոր է ժամանակագրավորման երկու եղանակ՝ բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանում:

Բացարձակ ժամանակագրությունը լեզվական փաստերի համապատասխանեցումն է արտալեզվական փաստերին, հասարակության մեջ ընդունված ժամանակագրության կիրառումը լեզվի փաստերի նկատմամբ:

Այսպես, ցեղակից լեզուների բաժանման ժամանակը որոշելու, այս կամ այն երկր թվագրելու համար կիրառվում է Մ. Սվոդեշի առաջարկած լեզվաժամանակագրական կամ բառավիճակագրական մեթոդը [հմտ. НЛ, 1, 9—107. Bergsland-Vogt, 1962. Szemerényi, 2, 1982, 87—98], որ մեր կողմից կիրառվել է հայերենի նկատմամբ՝ նրա անկախ գոյության ժամանակը («տարիքը») որոշելու համար [Джаукян, 1969. 1978, 187—211]: Այդ մեթոդի էությունն այն է, որ առանձնացվում է լեզվի համեմատաբար դանդաղ փոխվող, այսպես կոչված, հիմնական բառաֆոնդը, սահմանվում է այդ բառաֆոնդի փոփոխության որոշակի ցուցիչ, և դրա հիման

վրա որոշվում է ցեղակից լեզուների բաժանման ժամանակը: Մ. Սվոդեշն սկզբում առանձնացրել էր 215 բառ, հետո այդ թիվը հասցնում է 200-ի և ապա կանգ առնում 100-ի վրա, մի շարք լեզուների տվյալների զուգադրումով նա սահմանում է, որ 1000 տարվա ընթացքում միջին հաշվով դուրս է ընկնում այդ հիմնական բառաֆոնդի 15%-ը (այսինքն՝ 100 բառանոց ցուցակի դեպքում՝ 15 բառ) և պահպանվում 85%-ը (այսինքն՝ 100 բառանոց ցուցակի դեպքում՝ 85 բառ): Ըստ հիմնական բառաֆոնդի պահպանվածության էլ որոշվում է այս կամ այն լեզվի տարիքը՝ ցեղակից մի այլ լեզվից (լեզուներից) նրա բաժանվելու ժամանակը:

Լեզվական փոփոխությունների շրջանների բաշխելու, այսինքն՝ լեզվի շրջանաբաժանման (պերիոդիզացիայի) համար դոցուբյուն սենն մի շարք եղանակներ, եղանակներից մեկը մեր առաջարկած հտադարձ հաշվարկման մեթոդն է [Джаукян, 1967, 319—320], Ըստ այդ մեթոդի՝ նկատի ունենալով լեզվի դրավոր դարդացման շրջանի համար առանձնացված փուլերի ժամանակագրական սահմանները՝ համապատասխան փուլեր են առանձնացվում նաև նախագրային շրջանի համար, այդ փուլերը, բնականաբար, կարող են ձգարտվել ըստ արտաքին փաստերի (տվյալ լեզվից այլ լեզուների կատարած փոխառություններ, օտար մատենագիրների կողմից տվյալ լեզվի փաստերի վաղ գրանցումներ և այլն): Ե՛վ ժամանակագրության, և՛ հտադարձ հաշվարկման մեթոդների հիմքում ընկած է լեզվի փոփոխության տեմպերի մոտավոր հավասարաչափության վարկածը, որ տալիս է հարաբերական արդյունք: Ըստ հտադարձ հաշվարկման սկզբունքի՝ ժամանակակից հայերենը տարբերվում է V դ. հայերենից (ըստ, այսպես կոչված, դասական գրաբարի տվյալների) մոտավորապես այն չափով, որչափով վերջինս՝ մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերի լեզվից: Այդ նույն ձևով էլ V դ. գրաբարը պետք է տարբերվեր մ.թ.ա. III դ. հայերենից մոտավորապես այնքան, որքան այն տարբերվում է մ.թ. XII դ. լեզվից՝ միջին հայերենի վաղ վիճակից:

Գրավոր ժամանակաշրջանի հարցերը, բնականաբար, ավելի հեշտ է լուծել: Սակայն այստեղ էլ կան որոշակի դժվարություններ և, սրանց հետ կապված, տարբեր մոտեցումներ: Եթե մի կողմ թողնենք լեզվի պատմության նկատմամբ ժողովրդի պատմության կամ գրականության պատմության շրջանաբաժանման արդյունքների մեխանիկական կիրառման փորձերը, ապա կարելի է տարբերել բուն իսկ լեզվական փաստերից ելնող շրջանաբաժանման երկու եղանակ՝ մենահատկանիշ և բազմահատկանիշ: Առաջին դեպքում հաշվի է առնվում լեզվական որևէ էական հատկանիշ, երկրորդ դեպքում՝ հատկանիշների մի ամբողջություն: Մենահատկանիշ շրջանաբաժանման օրինակ է Հ. Աճառյանի սկզբունքը. նա գրաբարը տարբերում է միջին հայերենից բայական կու մասնիկի և աշխարհաբարը՝ միջին հայերենից գ- նախդրի բացակայությամբ [Աճառյան, ՀԳ, 2, 1951, 443]: Ի տարբերություն այս մոտեցման՝ մենք առաջ ենք քաշել լեզվի պատմության բազմահատկանիշ շրջանաբաժանման սկզբունքը՝ յուրաքանչյուր շրջանի համար սահմանելով նրան բնորոշ լեզվական հատկանիշների ամբողջությունը [Джаукян, 1973, 118—119]:

Հարաբերական ժամանակագրությունը սերտորեն կապված է ներքին վերականգնման հետ: Հարաբերական ժամանակագրությունը լեզվական

փաստերի հաջորդականության սահմանումն է՝ առանց իսկական ժամանակի (հասարակության մեջ ընդունված ժամանակահաշվարկման) հետ հարաբերելու: Հայերենի հնչյունական համակարգի համար հարաբերական ժամանակագրության նման փորձեր կատարվել են հատկապես մեր և Կորտլանդի կողմից [Джаукян, 1967, 318—319. Kortlandt, „First...“. Կորտլանդա, 1963]: Բերենք հարաբերական ժամանակագրության մի օրինակ: Հայտնի է, որ հայերենում տեղի են ունեցել՝ 1) հ.-ե. քմայնացած բաղաձայնների վերածում համապատասխան կիսաշփականների ու շփականների (*gʰ>ձ, -զ, *gʷ>ծ, *kʷ>ս *gʰi|om>ձիւն, *dheigʰ>դեզ, *gʷen>ծիւն, *kʷerdi->սիրա և այլն) և 2) լատինականների ընդհանուր տեղաշարժի հետ կապված՝ ձայնորդներից հետո խուլների ձայնեղացում (*m->մարդ, *penkʷe>ֆինգ և այլն). որդ՝ ի՞նչ հաջորդականությամբ են կատարվել այս փոփոխությունները. այն հանգամանքը, որ հ.-ե. *kʷ-ն ձայնորդներից հետո ևս փոխվում է ա-ի (*prkʷ->ճարսն), ցույց է տալիս, որ առաջին պրոցեսը նախորդել է երկրորդին, այլապես կունենայինք *prkʷ->*prgʷ->*ճարծ(ն):

4. Համաժամանակավորում (համաժամանակային աստիճանաբանություն). մեր կողմից ներմուծվող այս պայմանական տերմինի տակ նկատի է առնվում զուգահեռ փաստերի տարածական (աշխարհագրական) և հասարակական-ոճական տարաբաշխումը կամ դասակարգումը: Այս մեթոդը կարելի է կիրառել և՛ դրամոր ավանդված, և՛ վերականգնված լեզվական երևույթների նկատմամբ: Եթե մենք ունենք համահիշային և համանունային ձևեր (լայն առումով), ապա նկատի ունենալով, որ բացարձակ զուգահեռությունը, այսինքն՝ աշխարհագրական կամ հասարակական տարբերակման բացակայությունը հազվադեպ երևույթ է, այդ զուգաձևությունները կարելի է և պետք է բաշխել ըստ աշխարհագրական տարածքների (լեզվաբաշխարհագրական տարաբաշխում), իսկ աշխարհագրական որոշակի տարածքների առանձնացման անհնարինության դեպքում՝ ըստ լեզվի հասարակական-ոճական տարբերակների: Այդպիսի փորձեր կատարվում են հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ, որտեղ վերջին ժամանակներս մեծ ուշադրություն է դարձվում վերականգնվող զուգահեռ միավորների (համահիշ բառերի և մասնիկների) տարածական և մասամբ հասարակական տարաբաշխմանը. փորձ է արվում որոշել, թե եղած զուգահեռ բառերը, մասնիկները, հնչյունական ձևերը տարածականորեն ինչպե՞ս են բաշխվել, հասարակական ի՞նչ խմբերի կամ գործառական ի՞նչ ոճերի են պատկանել, և այս բոլորն այն դեպքում, երբ ապահովված է վերականգնման ճշգրտությունը: Այս մեթոդի կիրառման վրա են հիմնված հնդեվրոպական տարածքային (արեալային) լեզվաբանությունը (հնդեվրոպական բարբառագիտությունը) և հնդեվրոպական հանրալեզվաբանությունն ու համեմատական ոճաբանությունը: Հնդեվրոպական լեզվի վերականգնման փորձը ցույց է տալիս, որ չնայած եղած ջանքերին՝ հնարավոր չէ վերականգնել մեկ միասնական լեզու, և որ թե՛ հնչյունական, թե՛ քերականական, թե՛ բառային վերականգնումների դեպքում առկա են զուգահեռություններ, համաժամանակային տարաբաշխման մեթոդը հենց փորձում է ցույց տալ այդ զուգահեռ ձևերի հիմքերը:

Մինչև այժմ չի կատարվել հայոց լեզվի հին շրջանի լեզվական զուգահեռ ձևերի հետևողական տարաբաշխում, թեև կան հին շրջանի բարբառների առանձնացման և ոճական տարբերակների որոշման առանձին փորձեր:

5. Արտահարաբերում. մեր կողմից ներմուծվող այս տերմինի մեջ ներկատի է առնվում լեզվական և արտալեզվական փաստերի հարաբերակցումը: Այս մեթոդին են վերաբերում բառերի լեզվահանգանակական և ստուգաբանական վերլուծության հիման վրա նրանց հիմքում ընկած սկզբնական իմաստների ու իրույթների պարզաբանումը, ժողովրդի պատմության տարբեր կողմերի, այսինքն՝ արտալեզվական փաստերի օգտագործմամբ բառերի սկզբնական իմաստների և այդ իմաստների փոփոխության օղակների որոշումը, լեզվի պատմության համար օգտագործվող տեքստերի խմբավորումը, դրանց բանասիրական քննությունը, դրանց լեզվական առանձնահատկությունների հավաստիության աստիճանի և բնույթի որոշումը:

4. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Լեզվի պատմության ուսումնասիրության առարկայի և մեթոդների քննությունը մասամբ ցույց տվեց, թե ի՞նչ կարգի աղբյուրներից է նա օգտվում: Այստեղ կանգ առնենք դրանց վրա ավելի հանդամանորեն՝ մասնավորելով խոսքը հատկապես հայոց լեզվի պատմության նկատմամբ:

Հայոց լեզվի պատմության աղբյուրները մեծ չափով տարբերվում են նախագրային և գրային ժամանակաշրջանների դեպքում, ուստի և աղբյուրների ընդհանուր տեսության փոխարեն մենք կտանք այս ժամանակաշրջանների աղբյուրների տեսությունը առանձին-առանձին:

Հայոց լեզվի նախագրային ժամանակաշրջանի աղբյուրների մեջ առաջին հերթին պետք է նշել լեզվաբանական այլ գիտակարգերի տվյալները: Այստեղ, բնականաբար, առաջին տեղը պատկանում է հնդեվրոպական համեմատական լեզվաբանությանը և, սրա հետ կապված, հայոց լեզվի համեմատական ուսումնասիրությանը, որոնք պարզում են հայոց լեզվի տեղը հնդեվրոպական լեզուների մեջ, նրա սկզբնական բառապաշարն ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Համեմատական լեզվաբանության տվյալները հայոց լեզվի սկզբնական տարբերակների վերաբերյալ կարող են լրացվել հայ բարբառագիտության և գրաբարի ուսումնասիրության տվյալներով. հայ բարբառների արիտիկ գծերի վերհանումը և գրաբարի կառուցվածքի ներքին վերականգնումները հնարավորություն են տալիս զգալի նյութ ստանալու ավելի վաղ շրջանների վերաբերյալ:

Հայոց լեզվի նախագրային ժամանակաշրջանի պատմության համար երկրորդ հերթին աղբյուր են ծառայում հարակից գիտությունների և գիտակարգերի, հատկապես հայ ժողովրդի պատմության, հնագիտության, արձանագրագիտության ու դրամագիտության, ազգագրության ու ժողովրդական բանահյուսության տվյալները: Հայ ժողովրդի պատմությունն ընձեռում է հայոց լեզվի պատմության արտաքին փաստերը: Հնագիտությունը տալիս է նյութական մշակույթի այն իրույթները, որոնք պարզում և ճշտում են բառերի ու բառիմաստների վերականգնման, բառիմաստների ստուգաբանական ու լեզվահանգանակական վերլուծության տվյալները: Երկուսը միասին իրենց ժամանակադրական տվյալներով օգնում են լեզվական ժամանակագրության հարցերի լուծմանը: Ազգագրությունն օգնում է շատ բառերի ու դարձվածքների սկզբնական բնույթի և արտալեզվական հարաբերություն-

ների մեկնաբանությունը: Պատմական աշխարհագրությունը և մասամբ ազգագրությունը օգնում են հատկապես հատուկ անունների երկու հիմնական խմբերի՝ տեղանունների և անձնանունների լեզվաբանական իմաստավորմանն ու արժեքավորմանը: Ժողովրդական բանահյուսությունը նշանակալից նյութ է տալիս հայոց լեզվի պատմությանը, ժողովրդական ավանդավերայի առասպելները, վիպերգությունները, զրույցները, երգերը, գալով դարերի խորքից, անցնելով սերնդից սերունդ, պարունակում են լեզվական արխիվի ձևեր, արտահայտության եղանակներ և բառային գործածություններ, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է մեծապես օգնել լեզվական հին վիճակների վերականգնմանը: Պատահական չէ, որ իր «Հայոց լեզվի պատմության» 2-րդ մասում Հ. Աճառյանը դիմում է մեր մատենագիրների ավանդած վիպական հատվածներին՝ բառապաշարի բնիկ և փոխառյալ տարրերի հին փոխհարաբերությունը պարզելու նպատակով:

Հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության երրորդ աղբյուրը հայոց լեզվի հետ շփված, նրան փոխառություններ տված և նրանից փոխառություններ կատարած լեզուների տվյալներն են: Եթե հայոց լեզվի կատարած փոխառությունները, շերտ-առ-շերտ գումարվելով բնիկ բառապաշարի վրա և երբեմն դուրս մղելով նրա առանձին տարրերը, կազմում են հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության անհրաժեշտ բաղադրուցիչ մասը, ապա հայերենից շրջակա լեզուների կատարած հին փոխառությունները հնարավորություն են տալիս պարզելու նրա կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Այս տեսակետից հատուկ արժեք ունեն կովկասյան լեզուների՝ հայերենից կատարած վաղ փոխառությունները. այդ լեզուները, ունենալով բաղաձայնական հարուստ համակարգեր, ընդհանուր առմամբ ճիշտ են տալիս հայերենի հնչյունական և առանձնահատկությունները, մի բան, որ չի կարելի ասել իրանական լեզուների, ասորերենի, հունարենի մասին:

Վերջապես, հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության չորրորդ աղբյուրը հայ ժողովրդի և հայերենի վերաբերյալ հնագույն մատենագրական տվյալներն են, այն ժողովուրդների տվյալները, որոնք գիր ու գրականություն են ունեցել մինչև V դարը և շփվել են հայերի հետ: Դրանց մեջ պետք է հիշել ինչպես հին սեպագիր արձանագրությունները (ակկադական, ուրարտական, հին պարսկական և այլն), այնպես էլ հունական, հռոմեական, ասորական, իրանական մատենագրական աղբյուրները: Ցավոք սրտի, այս աղբյուրներում շատ քիչ են հայերեն և առանձին բառերի նշումները (գլոսաները), բայց առատ են հատուկ անունների բազմաթիվ տառադարձումները:

Հայոց լեզվի գրավոր շրջանի պատմության հիմնական աղբյուրները, բնականաբար, հայ մատենագրության նմուշներն են՝ սկսած V դարից և վերջացրած մեր ժամանակներով: Սակայն հարկավոր է նկատի առնել, որ դրանց ընձեռած նյութը հավասարաթեք չէ: Այսպես, օրինակ, հին շրջանի մատենագրության մեջ համեմատաբար քիչ են խոսակցական լեզվի նմուշները, ժողովրդական բանահյուսության նմուշները մեղ հասել են միայն փշրանքների ձևով: Հայ մատենագրության տվյալների օգտագործումը մի շարք դեպքերում պահանջում է նախնական բանասիրական-տեքստաբանական մանրակրկիտ աշխատանք, ձեռագրերի խմբավորում, բնօրինակային և եկամուտ տարրերի տարբերակում, հեղինակների և նրանց լեզվա-

կան առանձնահատկությունների հստակ տեղայնացում: Այս դեպքում լեզվաբանական աշխատանքը հենվում է բանասիրական աշխատանքի վրա և հաճախ միահյուսվում նրա հետ:

Հայոց լեզվի պատմության գրավոր շրջանի ուսումնասիրության համար մեծ նյութ են տալիս և, ինչպես նշել ենք, որոշ առումով մտնում լեզվի պատմության գիտակարգի մեջ պատմական քերականությունը, պատմական բարբառագիտությունը և պատմական ոճարանությունը: Իրենց նշանակությունը շարունակում են զգալի չափով պահպանել նախագրային ժամանակաշրջանի աղբյուրների քննության մեջ թվարկված հարակից գիտությունների տվյալները, որոնց միանում են հայ գրականության պատմության նյութերը: Եթե բառապաշարի պատմության ուսումնասիրության համար շարունակում է առաջնակարգ նշանակություն ունենալ շրջակա լեզուների ուսումնասիրությունը, ապա ուրիշ լեզուների՝ հայերենից կատարած փոխառությունները և Հայաստանի ու հայերենի վերաբերյալ ուրիշների տված մատենագրական տվյալները դադարում են առաջնային արժեք ունենալուց՝ կատարելով լոկ օժանդակ դեր:

Ընդհանուր առմամբ հարկավոր է շեշտել, որ ամենից ավելի արդյունավետ է լեզվի պատմության ուսումնասիրության բոլոր մեթոդների և աղբյուրագիտական բոլոր տվյալների համադրությունը:

5. ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՍՎԶՔՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Անժխտելի է, որ լեզվի փոփոխության պրոցեսը տեղի է ունենում այնպես, որ ապահովվի սերունդների հաղորդակցումը: Սակայն այս գրույթից չի կարելի անել այն եզրակացությունը, թե լեզվի փոփոխությունը լիովին հավասարաչափ հարաշրջություն է (էվոլյուցիոնավորում)՝ առանց արագացումների և դանդաղացումների, առանց էական տեղաշարժերի, առանց որոշակի անցումների: Այդպիսի վիճակ թերևս կարելի է ենթադրել մի այնպիսի լեզվի համար, որ գոյություն ունի բացարձակորեն մեկուսացած փոքրաթիվ հանրության մեջ՝ վերջինիս համեմատական միօրինակության պայմաններում: Իրականում լեզուները գործում են հասարակայնորեն և տարածականորեն տարբերակված հանրություններում, որոնք անընդհատ շփման մեջ են գտնվում այլ հանրությունների հետ: Ենթակա լինելով ժողովրդի պատմական ճակատագրի ազդեցությանը՝ սրան հատուկ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու գաղափարական տեղաշարժերով ու շփումներով, ամեն մի լեզու ենթարկվում է տարածական ու հասարակական տարբերակների համապատասխան տեղաշարժերի: Այդ պայմաններում լեզվի պատմական պրոցեսը հեռու է հավասարաչափ ու աննկատ փոփոխությունների շարք լինելուց: Այդ բանը հստակորեն երևում է հատկապես այն դեպքում, երբ մենք, առաջնորդվելով լեզվի պատմության գիտակարգի՝ լեզվի բոլոր տարբերակների պատմություն լինելու՝ մեր դավանած սկզբունքով, ուշադրությունը չենք կենտրոնացնում միայն մեկ, հատկապես ստանդարտ կամ գրական տարբերակի, մի առանձին բարբառի վրա, այլ հաշվի ենք

առնում ու քննում լեզվի հասարակական ու տարածական բոլոր տարբերակների ամբողջությունը: Այդ դեպքում շատ լավ երևում է, որ ժողովրդի պատմության մեջ տեղի ունեցող հեղաշրջումները չեն կարող չազդել լեզվի վրա, նրա մեջ առաջ չրերել նշանակալից փոփոխություններ, հիմք չտալ նորմաների փոփոխության և նույնիսկ նորմաների մի համակարգը մի ուրիշ, նախորդից զգալի չափով տարբերվող համակարգով փոխարինելու համար: Այդ բանը հատկապես ցայտուն է դառնում գրի և գրականության գոյության շրջանում, երբ լեզվի փոփոխությունները վերջիվերջո հանգեցնում են գրական լեզվի նորմաների խախտման և նոր նորմաների հաստատման, հիմք տալիս նույնիսկ նոր՝ խոսակցական լեզվի առանձնահատկություններին ավելի համապատասխանող, գրական լեզվի հանդես գալու համար:

Որ տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական տեղաշարժերը մեծապես ազդում են լեզվի վրա, առաջ բերում նրա մեջ նշանակալից փոփոխություններ, հիմք տալիս նորագոյացումների համար, առավելություն տալիս լեզվի մեջ գոյություն ունեցող տարբերակներից մեկին կամ մյուսին, դժվար չէ պարզել լեզուների պատմությունից: Ժողովրդի անցումը նստակյաց կյանքի և կաշուն երկրագործության՝ ընտանեկան կյանքի և գաղափարախոսության համապատասխան փոփոխություններով հանդերձ, հիմք է տալիս լեզվական համապատասխան փոփոխությունների, հատկապես տերմինալին մեծաքանակ նորագոյացումների համար: Քաղաքական տեղաշարժը, քաղաքական իշխանության փոփոխությունը կարող է հանգեցնել լեզվական իշխող նորմաների փոփոխության, մի ստանդարտ լեզվի՝ մի այլ ստանդարտ լեզվով փոխարինելուն, ստանդարտ լեզվի բարբառային հիմքի փոփոխության: Նոր կրոնի հանդես գալը կարող է հանգեցնել լեզվական մեծաքանակ փոփոխությունների, բարբառներից մեկի գերակշռության ու ստանդարտացման, լեզվական ավելի կաշուն նորմաների հաստատման, նոր գաղափարների արտահայտման լեզվական նոր միջոցների, նոր տերմինների և այլն:

Վերևում շարադրվածից դժվար չէ համոզվել, որ լեզվական անցումները երբեմն տեղի են ունենում բավականաչափ նկատելի կերպով: Այս հանգամանքն էլ անհրաժեշտ է դարձնում լեզվի պատմության շարադրանքի մեջ հենվել շրջանաբաժանման որոշակի սխեմայի վրա, լեզվի պատմությունը շարադրել ըստ որոշակի շրջանների ու ենթաշրջանների, փուլերի ու ենթափուլերի:

Լեզվի պատմության պրոցեսի քննության մեջ մենք ելնում ենք չորս հիմնական սկզբունքից, որոնք մասամբ արտացոլվեցին վերևում:

1) Լրիվության կամ լիակատուր ընդգրկման սկզբունք. ըստ այս սկզբունքի՝ լեզվի պատմությունը պետք է ընդգրկի լեզվի բոլոր տարատեսակների պատմությունը՝ առանց վերածվելու միայն գրական լեզվի կամ գրական լեզուների պատմության. վերջին դեպքում ավելի քիչ է երևում պատմական պրոցեսի բարդությունը. չէ՞ որ գրական լեզվի պատմությունը նորմավորման և նորմաների ժառանգորդականությունը պահպանելու պատմություն է:

2) Լեզվի պատմության դիալեկտիկայի հետևողական բացահայտման սկզբունք. ըստ այս սկզբունքի, որ սերտորեն կապվում է նախորդի հետ, լեզվական երևույթների պատմական քննության մեջ պետք է խուսափել ինչպես գոհձիկ էվոլյուցիոնիզմից, որ լեզվի պատմությունը պատկերացնում է որպես աննկատ քանակական փոփոխությունների պրոցես, հաշվի չի առնում

հարկ եղած շահով որակական անցումները, այնպես էլ մոտացիոնիմից, որ անհրաժեշտ շահով չի հետևում որակական անցումների քանակական հիմքերի բացահայտմանը, լեզվի փոփոխությունները պատկերացնելով որպես հանկարծակի անցումների կամ «պայթյունների» մի շարք:

3) Լեզվի պատմության՝ ժողովրդի պատմության հետ սերտորեն կապված լինելու սկզբունք. ըստ այս սկզբունքի՝ լեզուն որպես հասարակության հաղորդակցման միջոց գոյություն ունի հասարակության մեջ և հասարակության միջոցով, հետևաբար այն ենթակա է ժողովրդի զարգացման օրինաչափությունների ազդեցությանը: Սակայն այդ ազդեցությունը տեղի է ունենում լեզվի ոչ բոլոր օղակներում հավասարաշափուրհ և ոչ բոլոր դեպքերում անմիջականորեն ու ուղղագիծ կերպով: Այլ կերպ ասած՝ պետք է խուսափել լեզվի և ժողովրդի պատմության կապի ինչպես գոհճիկ սոցիոլոգիական մեկնաբանությունից, այնպես էլ լեզվական պրոցեսի ինքնակայության (իմանենտության) սկզբունքից:

4) Լեզվական փաստերի առաջնայնության սկզբունք. ըստ այս սկզբունքի՝ որքան էլ որ կարևոր լինեն արտալեզվական փաստերը լեզվական փաստերը հասկանալու համար, որքան էլ որ լեզվի գոյությունը պայմանավորված լինի հասարակության գոյությամբ, որքան էլ որ լեզվի պատմությունը սերտորեն կապված լինի ժողովրդի պատմության հետ, այնուամենայնիվ լեզվի պատմությունը պետք է լինի առաջին հերթին լեզվական փաստերի պատմություն, իր և զրակացությունների մեջ հենվի դրանց վրա և միայն դրանց միջոցով գնա դեպի ոչ լեզվական փաստերը: Սա նշանակում է, որ լեզվի շրջանաբաժանումը չի կարող լինել ժողովրդի պատմության շրջանաբաժանման ընդօրինակումը, որ լեզուն ունի զարգացման իր սպեցիֆիկան, պատմական իր առանձնատկությունները, իր ուրույն խընդիրները, որոնք հենց պետք է լինեն ուշադրության կենտրոնում: Մնացած բոլոր փաստերը պետք է հաշվի առնվեն ըստ այն բանի, թե դրանք ինչպե՞ս և ի՞նչ շահով են արտահայտվում լեզվական փաստերի մեջ, ինչպե՞ս են համապատասխանություն գտնում այդ փաստերին, ինչքանո՞վ են նպաստում այդ փաստերի պարզաբանմանը:

Լեզվի պատմության նկատմամբ ցուցաբերած ընդհանուր մոտեցումն էլ որոշում է շրջանաբաժանման կոնկրետ սկզբունքները, որոնք հանգում են հետևյալին:

1) Բնականաբար, ենթադրվում է, որ առանձնացվող շրջանների ու ենթաշրջանների քանակը պայմանավորվում է ընդգրկվող ժամանակի երկարատևությամբ: Սակայն այս սկզբունքը խախտվում է լեզվից լեզու ըստ նրանց զարգացման առանձնատկությունների, պահպանված տվյալների և հետազոտողների մոտեցման, այսինքն՝ ըստ որոշակի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հիմքերի: Այսպես, պարսկերեն լեզվի գրավոր զարգացման մոտ 26 դարի, հայերենի գրավոր զարգացման մոտ 16 դարի և գերմաներենի զարգացման մոտ 12 դարի համար տարբերում են միևնույն հին, միջին և նոր շրջանները, ընդ որում տարբեր են դրանցից յուրաքանչյուրի ժամանակագրական ընդգրկման սահմանները: Հասկանալի է, որ այս դեպքերում տարբեր են մոտեցումները, բայց չի կարելի հաշվի չառնել նաև օբյեկտիվ կողմերը՝ լեզուների փոփոխության տեմպերի տարբերությունը և գրավոր հուշարձանների բնույթը: Կարելի է ասել, որ տարբեր են ոչ միայն տարբեր

լեզուների, այլև միեկնույն լեզվի տարբեր շրջանների փոփոխության տեմպերը: Այսուհանդերձ մենք ստիպված ենք որոշ չափով խախտել այս սկզբունքը նախագրային շրջանի փուլերի առանձնացման համար՝ ըստ լեզվա-ժամանակագրության մոտավորապես որոշելով ցեղակից լեզուներից հայոց լեզվի առանձնացման ժամանակը և ըստ ետադարձ հաշվարկման՝ նախագրային շրջանի փուլերի ժամանակագրական սահմանները: Սակայն այս դեպքերում էլ ժամանակագրական սահմանները կարող են և պետք է ճշգրտվեն ըստ ժողովրդի պատմության, հարևան լեզուների և այլ ժողովուրդների մատենագրական վկայությունների տվյալների:

2) Լեզվի շրջաններն առանձնացնելիս պետք է հաշվի առնել առաջին հերթին հենց լեզվական տվյալները, այսինքն՝ լեզվական նորմաների այնպիսի էական փոփոխությունները, որոնք ընդգրկում են լեզվի բոլոր կողմերն ու մակարդակները: Գրավոր շրջանում սա հաճախ նշանավորվում է ստանդարտ լեզվի այնպիսի փոփոխությամբ, որ հիմք է տալիս խոսելու նոր գրական լեզվի մասին: Փոփոխության ժամանակակիցները սովորաբար ավելի ու ավելի են նկատում հին գրական լեզվի՝ խոսակցականից ունեցած տարբերությունները, անհասկանալի կամ դժվար հասկանալի դառնալը և հանդես են գալիս խոսակցական լեզվին ավելի մոտ գրական լեզվի հաստատման պահանջով: Այսպիսի անցումները սովորաբար ունենում են արտալեզվական հիմքեր՝ նորմաների փոփոխության տնտեսական, քաղաքական ու գաղափարական անհրաժեշտություն, գրական լեզվի բարբառային հիմքի փոփոխության պահանջ՝ ըստ այս կամ այն բարբառով խոսողների ձևոք բերած ավելի մեծ ազդեցության: Այսպիսով, ստանդարտ (գրական) լեզվի աչքի ընկնող փոփոխությունները սովորաբար ենթադրում են արտալեզվական փոփոխություններ և, ընդհակառակն, արտալեզվական աչքի ընկնող փոփոխություններն ազդում են և չեն կարող չազդել ստանդարտ (գրական) լեզվի նորմաների փոփոխության վրա: Այս առումով, նկատի ունենալով լեզվի գրավոր և ոչ գրավոր լեզվավիճակների առանձնահատկությունները, գրի ու գրականության՝ լեզվի նորմավորման մեջ խաղացած դերը, կարելի է լեզվի պատմությունն ամենից առաջ բաժանել նախագրային («նախապատմական») և գրային («պատմական») ժամանակաշրջանների:

3) Քանի որ լեզվի զարգացման շրջանների անցումները շոշափում են լեզվի բոլոր կողմերը, ուստի և սրտն համապատասխան լեզվի շրջանաբաժանումը պետք է լինի բազմահատկանիշ, այսինքն՝ հենվի լեզվի կառուցվածքի և բառապաշարի փոփոխության բոլոր հիմնական կողմերի հաշվառման վրա: Միահատկանիշ դասակարգումները կարող են ծառայել գերազանցապես որպես գործնական ուղեցույցներ, տեսականորեն դրանք էական արժեք են ստանում, եթե արդյունք են լեզվի փոփոխության բոլոր կողմերի բարձր ընդհանրացման՝ էական փոփոխությունների բնույթի հաշվառումով: Բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքը հետևողականորեն անցկացնելով գրային ժամանակաշրջանի համար՝ նախագրայինի դեպքում մենք սահմանափակված ենք փաստերի ընձեռած հնարավորություններով: Այս դեպքում, օրինակ, հայոց լեզվի պատմության մեջ առաջին պլանն է մղվում բառապաշարի փոփոխությունների քննությունը, իսկ կառուցվածքի փաստերը տրվում են ըստ հայտնիության աստիճանի, երբեմն ստիպված ենք բավարարվել լոկ մի քանի հատկանիշի մատնանշմամբ:

4) Լեզվի պատմության շրջաններն առանձնացվելով առաջին հերթին ըստ ստանդարտ (գրական) լեզվի նորմաների էական փոփոխության՝ նորմաների մի համակարգի փոխարինմամբ մի այլ համակարգով՝ այդ փոփոխության բնույթը հասկանալի դարձնելու համար հարկավոր է ուշադրություն դարձնել լեզվի նաև այլ տարբերակների, իոսակցական լեզվի առանձնահատկությունների ու բարբառների վրա, այլև հաշվի առնել լեզվի, այդ թվում՝ հենց ստանդարտ լեզվի, հասարակական տարբերակների բնույթը, այսինքն՝ ընդգրկել տվյալ լեզվի գործառության բոլոր բնագավառները: Այս դեպքում շրջանաբաժանումը կարտահայտի ոչ միայն որակական անցումները, այլև այդ անցումների հիմքերը:

5) Սրա հետ կապված և լեզվի զարգացման ժառանգորդականությունը ցույց տալու նպատակով առանձնացված շրջանների մեջ տարբերվում են ենթաշրջաններ՝ ըստ լեզվական նորմաների մասնակի փոփոխությունների, ըստ լեզվի գործառական շրջանակների փոփոխությունների ու անցումների, ըստ լեզվի տարբերակների բնույթի ու հարաբերակցության փոփոխությունների:

6) Լեզվի շրջանաբաժանումը արտացոլում է գտնում տերմինների որոշակի համակարգի մեջ: Ներմոծվող տերմինները ըստ հնարավորին պետք է ձիշտ արտահայտեն զարգացման շրջանների ժամանակագրական հաջորդականությունն ու փոխհարաբերությունը և միասնական լինեն: Այս առումով բավական նպատակահարմար են «հին շրջան», «միջին շրջան» և «նոր շրջան», սրանց ներքին բաժանումների համար էլ՝ «սկզբնային կամ վաղ փուլ» և «ուշ կամ ետին փուլ» տերմինները: Սակայն այս տերմինների կողքին հաճախ գործում են ավանդույթներով հարուստ ամեն մի լեզվի մեջ ավանդական անվանումներ, որոնք պետք է ճշգրտվեն ըստ ընդհանուր տերմինների և գործածվեն դրանց համապատասխան, հմտ. հնդկերենի համար «սանսկրիտ», «պալի», «պրակրիտներ», հայերենի համար՝ «գրաբար», «աշխարհաբար» և այլն: Ընդհակառակն, լեզվի զարգացման պրոցեսը լավ չարտացոլող, պատահական անվանումները (հմտ. հայերենի համար, օրինակ, «նախնյաց ռամկորեն» անվանումը) պետք է ղանց առնվեն:

Տարբերելով հայոց լեզվի պատմության նախագրային ու գրային ժամանակաշրջաններ, նախագրայինի նկատմամբ կիրառելով լեզվաժամանակագրության ու հտադարձ հաշվարկման մեթոդները և ստացված արդյունքները համապատասխանության մեջ դնելով արտաքին փաստերի հետ (հայ ժողովրդի պատմության, հարևան լեզուների և օտար մատենագիրների տվյալներ)՝ մեր «Հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության ակնարկներում» [Джаукян, 1967, 330—332] փորձել ենք տալ նախագրային ժամանակաշրջանի շրջանաբաժանման ընդհանուր պատկերը: Այստեղ առանձնացված շրջանները ժամանակագրորեն ավելի մեծ ընդգրկում ունեն, քան գրավոր ժամանակաշրջանի համար առանձնացված շրջանները: Սա բացատրվում է մասամբ օբյեկտիվ պատճառներով՝ փոփոխությունների քանակի և արագության (տեմպերի) տարբերություններով, մասամբ էլ մեր ունեցած տվյալների սակավաթվությամբ ու հատվածայնությամբ: Այս դեպքում մենք ճշտորեն կարող ենք նշել ժամանակաշրջանի վերջը և հարաբերական ճշգրտությամբ՝ սկիզբը (հայոց լեզվի անկախ գոյության սկիզբը), բայց ոչ միջին օ-

ղակաները: Ինչքանով կարելի է որոշել հնդեվրոպական հին գրավոր լեզուների՝ լեթերների, հին հունարենի, հին հնդկերենի տվյալների ու լեզվաժամանակագրական հաշվումների հիման վրա, հայոց լեզվի առանձնակի (անկախ) զարգացումն սկսվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից: Գրավոր ժամանակաշրջանի սկզբից՝ V դարից ետ պնայով մոտավորապես այնքան, ինչքան հայոց լեզուն անցել է մինչև մեր օրերը, կստանանք ժամանակագրական մի այլ սահման՝ մ. թ. ա. XII դարը, որ նշանակալից է նաև արտաքին փաստերի առումով: Ըստ այս տվյալների և հաշվի առնելով մեր հիշյալ գրքում ստացված արդյունքները, մենք կարող ենք տալ շրջանաբաժանման որոշ ընդունելի սխեմա: Մասնակի դժվարություն է հարուցում հայերենի ինքնուրույն գոյություն և առաջին շրջանի ուսերենն *протоармянский* անվանման հայերեն համարժեքի հարցը: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այն հարմար է արտահայտել «նախահայերեն» բառով, և վերջինս հենց այդ իմաստով էլ գործածված է Հ. Աճառյանի կողմից. «Լեզվական այն վիճակը, — գրում է նա, — որ ներկայացնում էր հայերենը հնդեվրոպական նախահայերենից հեռանալու միջոցին, կոչվում է նախահայերեն» [Անալոյան, ՀՀՊ, I, 1940, 105]: Սակայն Հ. Աճառյանը փաստորեն նկատի ունի ոչ թե մի ամբողջ շրջան, այլ հնդեվրոպական միասնությունից առանձնանալու պահին հայերենի ունեցած վիճակը, որ փաստորեն համընկնում է հնդեվրոպական միասնության վերջում նրա ունեցած բարբառային առանձնատկությունների ամբողջության հետ: Նկատի ունենալով, որ գոյություն ունեցող «նախալեզու» և «նախահայերենիք» տերմինների մեջ հայերեն նախա-ն համապատասխանում է ուսերենն ոչ թե *прото-*ին, այլ *пра-*ին («*п्रायзык*», «*прародина*»), մենք գերադասում ենք նախահայերեն բառը օգտագործել հնդեվրոպական միասնության շրջանում հայերենի բարբառային վիճակը բնութագրելու համար¹, իսկ *протоармянский* տերմինի դիմաց օգտագործել վաղնջահայերեն տերմինը: Այս դեպքում հայոց լեզվի ինքնուրույն գոյության նախագրային շրջանի համար կարելի է տարբերել երկու հիմնական շրջան՝ համապատասխան ենթաշրջանների առանձնացմամբ.

1. Վաղնջական շրջան (վաղնջահայերեն)՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ. թ. ա. XIII դարը. այս շրջանի մեջ պայմանականորեն, առանց հետագա հանգամանալից բնութագրման, կարելի է առանձնացնել երկու ենթաշրջան՝

ա) սկզբնային վաղնջական՝ մ. թ. ա. III հազարամյակ.

բ) ուշ վաղնջական՝ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներից մինչև մ. թ. ա. XIII դարը:

2. Հնագույն շրջան (հնագույն հայերեն)՝ մ. թ. ա. XII դարից մինչև մ. թ. ա. IV դարը. այս շրջանում սվեյլի որոշակիորեն կարելի է տարբերել երկու ենթաշրջան՝

ա) վաղ հնագույն՝ մ. թ. ա. XII դարից մինչև մ. թ. ա. IV դարը,

բ) ուշ հնագույն՝ մ. թ. ա. III դարից մինչև մ. թ. IV դարը:

Անցնելով գրավոր ժամանակաշրջանի շրջանաբաժանմանը՝ մենք ուզում ենք նշել բուն լեզվակառուցվածքային առումով հայոց լեզվի զարգացման

¹ Մոտավորապես «նախորդող» իմաստով. հմմտ. «նախահայր», «նախամայր» և այլն, այլև գրավոր շրջանի համար՝ «նախամիջին» ենթաշրջանը:

Հին շրջանը V դարից սկսելու որոշ պայմանականությունը՝ Նթե ճիշտ է Հ. Հյուբշմանը, որ նախաշեշտ վանկերում ի, ու ձայնավորների թուլացումն ու սղումը և ի, (= եյ), եա, եայ, ոյ երկբարբառների ու եռաբարբառների փոփոխությունը վերագրում է մինչև III դ. սկիզբն ընկած շրջանին [Hübschmann, 1898, 132], ապա գրաբարի կառուցվածքային համակարգը իր հիմնական գծերով ձևավորվել է V դարից ավելի վաղ՝ III դարից: Քանի որ մեր նախորդ աշխատություններում հանգամանորեն քննված են հայոց լեզվի գրավոր ժամանակաշրջանի շրջանաբաժանման հետ կապված հարցերը՝ մենք այստեղ կբավարարվենք այդ շրջանաբաժանման սխեման բերելով Առանձնացվող շրջանների և ենթաշրջանների բնութագիրը կտրվի համապատասխան հատվածներում:

1. Հին շրջան (հին հայերեն)՝ V—XI դդ. այս շրջանի գրական լեզուն հայանի է գրաբար անունով. ձևավորվելով Տուրուբերանի (Տարսնի աշխարհի) և Քարձր Հայքի ու Այրարատի՝ Տուրուբերանին հարող շրջանների խոսվածքների հիման վրա՝ գրաբարը մասամբ իր զարգացման առանձնահատկությունների, մասամբ էլ խոսակցական լեզվի բնականոն փոփոխության հետևանքով շրջանի վերջում զգալիորեն տարբերվել է խոսակցական լեզվից: Հին շրջանի համար նպատակահարմար է առանձնացնել երեք ենթաշրջան.

ա) վաղ հին կամ դասական գրաբարի՝ V դարը.

բ) ուշ հին կամ ետ-դասական գրաբարի՝ VI—VII դդ.

գ) նախամիջին՝ VIII—XI դդ.

2. Միջին շրջան՝ XII—XVI դդ. այս շրջանում հանդես է գալիս միջին գրական հայերենը՝ խոսակցական լեզվի հիման վրա, բայց նրա կողքին գործառական որոշ տարբերակմամբ սրպես գրական լեզու գործում է նաև գրաբարը. միջին շրջանի համար կարելի է առանձնացնել երկու ենթաշրջան.

ա) վաղ միջին կամ կլիկյան նորմավորման՝ XII—XIV դդ.

բ) ուշ միջին կամ աշխարհաբարացման՝ XV—XVI դդ.

3. Նոր կամ աշխարհաբարի շրջան՝ XVII—XX դդ. այս շրջանում հանդես է գալիս նոր գրական հայերենը կամ գրական աշխարհաբարը՝ խոսակցական լեզվի հիման վրա, բայց նրա կողքին առաջին ենթաշրջանում դեռևս գործում է գրաբարը: Նոր շրջանի համար կարելի է տարբերել երեք ենթաշրջան.

ա) վաղ աշխարհաբարի՝ XVII դ. սկզբներից մինչև XIX դ. կեսը.

բ) ուշ կամ երկնյուղ աշխարհաբարի՝ XIX դ. կեսից մինչև 1920 թ.

գ) ժամանակակից՝ 1920 թ. մինչև մեծ օրերը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԵՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես նշվել է ներածության մեջ, մոտավորապես մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներին հայերենն առանձնանում է հնդեվրոպական ընդհանրությունից և սկսում իր գոյությունը որպես անկախ լեզու: Հայոց լեզվի պատմությունը բառիս բուն իմաստով սկսվում է հենց այս շրջանից՝ ընդգրկելով շուրջ հինգ հազարամյակ: Մինչ այդ կարելի է խոսել հայերենի մասին որպես հնդեվրոպական ընդհանրության, այսինքն՝ հնդեվրոպական լեզվի (նախալեզվի) բարբառներից մեկի մասին: Սա հայերենի նախապատմության շրջանն է՝ նախահայերենի շրջանը, որ մաբողջովին կապված է հնդեվրոպական լեզվի պատմության հետ: Շարադրել հայոց լեզվի նախապատմությունը՝ նշանակում է շարադրել որպես հնդեվրոպական բարբառ նրա ձևավորման պատմությունը և նկարագրել այն որպես բարբառ՝ հնդեվրոպական այլ բարբառների հետ ունեցած նրա հարաբերության մեջ: Քանի որ հայերենի՝ ձևավորված բարբառ լինելու մասին կարելի է խոսել՝ նկատի ունենալով հնդեվրոպական լեզվի զարգացման վիճակը հայերենի անջատման անմիջական նախօրյակին, ուստի մեր ուշադրության կենտրոնում կլինեն հենց այդ ժամանակ հայերենի ունեցած հնչյունական, քերականական և բառային առանձնահատկությունները: Բառային առանձնահատկությունների քննությունն էլ հնարավորություն կտա պարզելու նրա ունեցած գաղտփարների շրջանակը և սրանց հիման վրա գծելու հայ ժողովրդի ինքնուրույն զարգացման շրջանի սկզբին նրա ունեցած տնտեսական, քաղաքական և ընտանեկան վիճակը, նրա մշակույթի առանձնահատկությունները, կրոնական, արվեստային և այլ ըմբռնումները, այսինքն՝ նրա կյանքը, այն բոլորը, ինչով ապրում է ժողովուրդը:

Ինչպես ամեն մի բարբառ, այնպես էլ հայերենը հնդեվրոպական լեզվի այլ բարբառների հետ առաջին հերթին պետք է ունենար կառուցվածքային և բառային այնքան ու այնպիսի ընդհանրություններ, որոնք իրավունք են տալիս խոսելու նրա՝ հնդեվրոպական մեկ լեզվի բարբառ լինելու մասին: Հնդեվրոպական լեզվի տարբեր բարբառներով խոսողները կարող էին անհրաժեշտության դեպքում հաղորդակցվել, իրար հետ խոսել և իրար հասկանալ: Ինչպես ամեն մի լեզվի բարբառների դեպքում, այստեղ ևս պետք է գոյություն ունենային բոլոր բարբառներին, բարբառների մի մասին կամ միայն երկու բարբառի հատուկ երևույթներ, որոնք, ինչպես կտեսնենք, բացահայտվում են համեմատական լեզվաբանության և, հատկապես, նրա մի ճյուղը կազմող հնդեվրոպական տարածքային (արեալային) լեզվաբանության կամ հնդեվրոպական բարբառագիտության կողմից: Ընդունված է երկու կամ ավելի բարբառների ընդհանուր հատկանիշները, որոնք քարտեզի վրա նշանակվելու դեպքում կազմում են տարբեր սահմաններ ու ձևեր ունեցող գծեր, կոչել զուգաբանություններ (իզոգլոտներ): Նրբեմն նեղ իմաստով

զուգաբանություններ են կոչում միայն երկու բարբառի պատկանող հատկանիշները, բայց ավելի ճիշտ է սրանց համար գործածել «բացառյալ (էքսկլուզիվ) զուգաբանություններ» տերմինը՝ «զուգաբանություններ» բառը գործածելով ընդհանուր իմաստով:

Ըստ հնչյունական, քերականական և բառային զուգաբանությունների աշխարհագրական տարածման բնույթի առանձնացվում են համապատասխան տարածքներ (արեալներ)¹. այստեղից էլ բխում է դրանք ուսումնասիրող գիտակարգի «տարածքային (արեալային) լեզվաբանություն» անվանումը: Տարածքները տարբերվում են ըստ ընդգրկման, տեղադրության, ձևի և լինում են մեծ ու փոքր (երբեմն էլ, ըստ տարբերակվածության աստիճանի, նաև միջին), կենտրոնական ու եզրային, մեկուսացած ու շմեկուսացած և այլն, ընդ որում դրանց հիման վրա փորձ է արվում տարբերակելու լեզվական արխաիզմներն ու նորագոյացումները, որոշելու լեզվական երևույթների ժամանակագրական փուլերն ու հաջորդականությունը:

Հայոց լեզվի նախապատմությանը՝ նրա բարբառային զարգացման շրջանին նվիրված այս մասը մեր կողմից բաժանված է երկու հատվածի: Առաջին հատվածում քննված են հնդեվրոպական լեզվի և հնդեվրոպացիների հետ կապված ընդհանուր հարցերը՝ հնդեվրոպական լեզուների դասակարգումն ու աշխարհագրական տարածումը, վերականգնված հնդեվրոպական լեզվի կառուցվածքը, բառապաշարը, բարբառային բաշխումը, զարգացման փուլերը և հնդեվրոպացիների բնակավայրը («նախահայրենիքը»), միասնության ժամանակը, կյանքն ու մշակույթը ըստ լեզվական տվյալների: Երկրորդ հատվածում փորձ է արվում որոշելու հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների և նախահայերենի դիրքը՝ հնդեվրոպական բարբառների մեջ, պարզվում մյուս լեզուներին ու բարբառներին նրա մերձավորության աստիճանը՝ ըստ հնչյունական, քերականական և բառային առանձնահատկությունների ու սրանց տարածքային բաշխման, տրվում են հայերենի պահպանած հնդեվրոպական արմատների ու բառային միավորների իմաստային (թեմատիկ) խմբերը և այս կապակցությամբ կատարվում է հայերենի կորցրած հնդեվրոպական բառային առանձին միավորների վերականգնման փորձ:

¹ Վերջին ժամանակներում հայերեն սկսել են տառածբ բառը գործածել տերիտորիայի իմաստով, բայց լեզվաբանության մեջ մենք այդ բառը գործածում ենք արեալի իմաստով:

1. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՂ

1. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՂ

Հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ ընդունված է կոչել հնդեվրոպական: Այդ լեզուներով այժմ խոսում է մարդկության կեսը:

Ըստ ցեղակցական հարաբերության հնդեվրոպական լեզուները բաժանվում են խմբերի կամ, ինչպես հաճախ ասում են (ցեղակից լեզուների փոխհարաբերությունը ներկայացնելով ծագումնաբանական ծառի ձևով), ճյուղերի: Սրանք տարարժեք են թե՛ ըստ ընդգրկած լեզուների թվի, թե՛ ըստ գրավոր հուշարձանների հնության աստիճանի, թե՛ ըստ այժմ խոսվող կամ չխոսվող («մեռած») լինելու: Բաղմունդամ խմբերի կողքին կան միայն մեկ լեզվից բաղկացածներ, մ.թ.ա. II հազարամյակից գրավոր հուշարձաններ ունեցողների կողքին՝ նորագիր և նույնիսկ դեռևս գիր ու գրականություն չունեցողների, մեծաթիվ խոսողների ունեցողների կողքին՝ խիստ փոքրաթիվ կամ միայն մեռած լեզուներով ներկայացվածներ: Եթե, հետևելով ավանդույթին, «մեռած» համարենք ոչ միայն ասպարեզից լիովին դուրս եկած լեզուները, այլև այժմ խոսվող լեզուներից տարբերվող հին գրավոր վիճակները, ապա հայերենը կարելի է բնութագրել որպես զգալի հնություն (մ. թ. V դարից սկսած գրավոր հուշարձաններ) ունեցող, երկու մեռած (հին և միջին) և երկու կենդանի (արևելահայ և արևմտահայ) գրական լեզուներով ներկայացած, ինքնին (առանց մերձավոր ցեղակիցների) մեկ խումբ (ճյուղ) կազմող լեզու:

Հնդեվրոպական լեզուների վերաբերյալ մեր գիտելիքների զարգացման արդի փուլում դժվար է որոշել խմբերի (ճյուղերի) ճիշտ թիվը, կան դեպքեր, երբ լեզուների առանձին համարվող որոշ խմբեր գիտնականները միավորում են մեկ խմբի մեջ (հմտ. բալթիական և սլավոնական լեզուները), կամ երբ տվյալ լեզուների՝ հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանելու հարցը վիճարկվում է: Թվարկենք հնդեվրոպական լեզուների առանձին խմբերը (ճյուղերը) հիմնականում արևելքից արևմուտք հաջորդականությամբ և տանք դրանց համառոտ բնութագիրը:

1. Հնդիրանական.—Հնդիրանական կամ արիական՝ լեզուները ներկայացված են սկզբնապես իրար շատ մերձավոր հնդկական և իրանական լեզուներով:

Հնդկական թվագրված գրավոր հուշարձանները մ. թ. III դարից են՝ Աշոկա թագավորի ժամանակներից: Սակայն կան ճշգրտորեն չթվագրված բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք գրված են հին հնդկերենով՝ սանսկրիտով:

¹ Արիա՝ անվանումն ընդհանուր է հին հնդիկների ու հին իրանցիների համար (հ. հնդկ. ārya- «արի, արեացի», ափստ. aīryō, հ. պրսկ. ariya- «արիական») և պահպանվել է իրան անվան մեջ:

Սրանցից հնագույնները Վեդաներն են՝ հոգևոր երգերի և ծիսական տեքստերի շուրս ժողովածուները, որոնց կազմավորման ժամանակը տարվում է մինչև մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերը: Վեդաների և վեդայական կրոնի սրբազան այլ գրքերի լեզուն հայտնի է «վեդայական հնդկերեն» կամ «վեդայական սանսկրիտ» անունով: Սրան մոտ է դասական սանսկրիտը՝ սկսած «Մահաբհարատա» (մ. թ. ա. V—IV դդ.) և «Ռամայանա» (մ. թ. ա. IV դ. — մ. թ. IV դ.) էպիկական ստեղծագործությունների լեզվից և վերջացրած բազմասեռ այն գրականության լեզվով, որ ստեղծվել է սանսկրիտի՝ արդեն մեռած (ոչ խոսակցական) լինելու պայմաններում: Սանսկրիտը շարունակում էր գրական լեզու լինել նաև միջին գրական լեզուների՝ պրակրիտների (սկսած Աշոկայի արձանագրությունների շրջանից) և պալիի տարածման շրջանում: Միջին շրջանի լեզուների վարձացման ուշ վիճակը հայտնի է «ապարհրանշա» («անկում») անունով. սրանից էլ սկիզբ են առնում նոր հնդկական լեզուները՝ հինդուստանի՝ հինդի (Հնդկաստանի ամենատարածված գրական լեզուն) և ուրդու (Պակիստանի հիմնական լեզուն) տարբերակներով, բենգալի (Բանգլադեշում և Հնդկաստանում), բիհարի, մալթի, փենջաբի, ուջաստանի, գուջարաթի, ուրյա և այլն:

Հին իրանական լեզուներից առաջին հերթին հիշատակելի են ավեստերենը՝ զրադաշտական կրոնի սրբուգան գրքի՝ ավեստայի լեզուն, և հին պարսկերենը՝ Աքեմենյան թագավորական հարստության (հատկապես Դարեհի) սեպագիր արձանագրությունների լեզուն: Ավեստայի կազմավորման ժամանակը զրկում է մ. թ. ա. IX—IV դդ., և նրա հնագույն մասը համարվում են գաթաները: Հին պարսկական արձանագրություններն ընդգրկում են մ. թ. ա. VI—IV դդ.: Հին իրանական լեզուներից են նաև սակավ հայտնի մեդերենը (մարերենը), սկյութերենը, թերևս նաև կիմերերենը: Միջին շրջանն սկսվում է մ. թ. ա. III դարից և ներկայացված է արևմտյան՝ միջին պարսկերեն ու պահլավերեն և արևելյան՝ սողղերեն, խորեզմերեն, սակերեն լեզուներով: Նոր շրջանի արևմտաիրանական լեզուներն են նոր պարսկերենը (հնագույն գրավոր հուշարձանը՝ մ. թ. VIII դարից), թաջիկերենը, քրդերենը, բելուջերենը, թաթերենը և թալիշերենը, արևելաիրանական լեզուները՝ օսերենը (սկյութերենի և սրանից ծագած ալաներենի հաջորդը), աֆղաներենը (փուշտուն), յաղնուրերենը, պամիրյան լեզուները:

2. Թուխարական. — Թուխարական երկու լեզուները հայտնի են մ. թ. V—VII դդ. պատկանող և 1892 թ. սկսած Չինական Թուրքստանում (Թուրքանի, Կարաշարի, Քուշայի շրջաններում) հայտնադրված տեքստերով: Արևելաթուխարերենը պայմանականորեն կոչում են թուխարերեն Ա (A), արևմտաթուխարերենը՝ թուխարերեն Բ (B):

3. Հայկերեն. — Հին ժամանակներից սկսած տարածված է եղել Հայկական բարձրավանդակում, հայտնի է մ. թ. V դարից սկսած գրավոր հուշարձաններով և հին, միջին ու երկու նոր գրական լեզուներով: Ունի մի քանի տասնյակ բարբառ: Մերձավոր ցեղակիցներ ունենալու հարցը առայժմ բաց է մնում՝ չնայած փոյուգերենի հետ սերտորեն կապելու փորձերին:

4. Խեթա-լուվիական և Կամ (հին) անատոլիական. — Խեթա-լուվական խումբը ներկայացված է վաղ (մ. թ. ա. XVIII—XIII դդ.) և ուշ (մ. թ. ա. VIII—II դդ.) շրջանների մեռած (միայն գրավոր հուշարձաններով ավանդված) լեզուներով: Վաղ Խեթա-լուվական լեզուներից խեթերենը (հեթիթեն-

րենք), լուվերները և պալատները հայտնի են մ. թ. ա. XVII—XIII դդ. բեհու-
պիր, հիերոգլիֆյաձև լուվերներ (հիերոգլիֆյան խեթերենը)՝ XVI—VIII դդ.
հիերոգլիֆյան արձանագրություններով: Ուշ խեթա-լուվական լեզուները գրի
են առնված հունական գրի ձևափոխված տարատեսակներով՝ լիկիերեն և
միլիերեն (լիկիերեն Բ) (մ. թ. ա. V—IV դդ.), լիդիերեն (մ. թ. ա. VII—
II դդ.), կարիերեն (մ. թ. ա. VIII—IV դդ.): Այս բոլոր լեզուներն էլ խոսվել
են Անատոլիական թերակղզում կամ Փոքր Ասիայում (արևմտյան Թուրքիայի
տերիտորիայում), ընդ որում ուշ շրջանի լեզուները՝ սրա արևմտյան մասում:
Խեթա-լուվական լեզուները ըստ ցեղակցական փոխհարաբերության
(մերձավորության աստիճանի) այժմ բաժանում են երկու ենթախմբի՝ խեթա-
կան կամ խեթա-լիդիական՝ խեթերեն, պալայերեն, լիդիերեն, կարիերեն, և
լուվական կամ լուվա-լիկիական՝ լուվերեն, հիերոգլիֆյան լուվերեն, լիկի-
երեն:

Վ. Գեորգիևը խեթա-լուվական լեզու է համարում էտրուսկերենը՝ հայտնի
մ. թ. VII դարից մինչև մ. թ. սկիզբը ներկայացված արձանագրություններով
[Georgiev, 1962, 1970—1971, 1973, 1975], Գ. Ջահուկյանը հայասերենը՝
հայտնի միայն մ. թ. ա. XIV—XIII դդ. խեթական արձանագրություններում
հիշատակված հատուկ անուններով [Djahukian, 1961. Джаукян, 1964,
Հանուկյան, 1976]:

5. Սլավոնական.—Սլավոնական լեզուներն սկզբնապես միասնական
են եղել՝ համեմատաբար ուշ (մ. թ. VI—VII դդ.) բաժանվելով երեք են-
թախմբի՝ արևելյան, արևմտյան և հարավային: Հետագայում արևելյան
ենթախմբի կազմում տարբերակվել են ուսներենը, ուկրաիներենը և բելո-
ուսներենը, արևմտյանի կազմում՝ լեհերենը, սլովակերենը, կաշուբերենը,
պոլաբերենը, լուծիկերենի երկու բարբառները՝ վերին և ստորին, հարավա-
յինի կազմում՝ բուլղարերենը, սերբախորվաթերենը, մակեդոներենը, սլո-
վեներենը: Այսպես կոչված հին կամ եկեղեցասլավոներեն լեզուն որպես
գրական լեզու սկիզբ է առել IX դարում՝ մակեդոնական հիմքի վրա, և մեծ
դեր է խաղացել հարավային ու արևելյան սլավոնական ժողովուրդների
կյանքում: Աստիճանաբար գրավոր են դարձել նաև սլավոնական մյուս լե-
զուները:

6. Բալթիական.—Բալթիական լեզուներն են լիտվերենն ու լատվերենը
(լատիշերենը), որոնց գրավոր հուշարձաններն սկիզբ են առնում XVI դա-
րից, և պրուսերենը, որ գրի է առնվել XV—XVI դարերում ու XVII դարում
դադարել գործածվելուց:

7. Փոյուգական.—Փոյուգացիները սկզբնապես բնակվել են Բալկանյան
թերակղզում՝ թրակացիների հարևանությամբ: Մ. թ. ա. XII դ. մոտերքը
նրանք տեղափոխվում են Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը, որտեղ հետա-
գայում հիմնում են բավականին հզոր պետություն: Եթե մի կողմ թողնենք
փոյուգական ավելի վաղ («նախափոյուգական») շերտ որոնելու փորձերը
(Օ. Հասս), ապա բուն փոյուգերենի հուշարձանները՝ գրված հունական այ-
բուբենով՝ ժամանակագրական երկու շերտ են կազմում՝ հին կամ վաղ
փոյուգերենինը մ. թ. ա. VI—IV դարերից են (շուրջ հարյուր արձանագրու-
թյուն), նոր կամ ուշ փոյուգերենինը՝ մ. թ. I—IV դարերից (76 արձանա-
գրություն): Մ. թ. VI դարում փոյուգերենը դադարում է խոսակցական լեզու
լինելուց:

8. Թրակյան.—Թրակերենը հնում տարածված է եղել Բալկանյան թերակղզու արևելյան մասում՝ աստիճանաբար տարածվելով նաև Փոքր Ասիայում։ Մ. թ. ա. V—IV դդ. այն դադարում է կենդանի խոսակցական լեզու լինելուց։ Թրակերենը հայտնի է հատուկ անուններով, հույն և հռոմայեցի հեղինակների հիշատակած բառերով (գլոսաներով), հունական տառերով գրված երկու տառնյակից ավելի համառոտ արձանագրություններով։ Թրակերենից տարբեր է եղել դակա-միզիերենը։ Թրակերենին զգալի չափով մոտ է պելասգերենը, որքանով որ այն վերականգնվում է հունական բառապաշարի՝ հունարենի բուն օրինաչափություններից շեղվող բառերի միջոցով։

9. Հունական.—Հունարենը գրավոր հուշարձաններով ներկայացված է մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած։ Կրետե կղզում և հարավային Պելոպոննեսում հայտնաբերվել և 1952—1953 թթ. վերծանվել են այսպես կոչված գծային Բ վանկային գրով գրված կավե աղյուսներ (ընդհանուր թվով շուրջ 3000)։ Այս գիրը հույները փոխ են առել ինչ-որ լեզվից, որ չի տարբերել ձայնեղ ու խուլ բաղաձայնները, երկար ու կարճ ձայնավորները և այլն։ Պաշտոնական են նաև գծային Ա կոչված գրով ավանդված հուշարձաններ, որոնք, սակայն, չեն ընթերցված։ Սրանք պատկանում են մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին և ըստ ոմանց նույնպես հունարենով են։ Հունական բուն այբուբենով գրված հուշարձանները (տարբեր բարբառներով)՝ սկիզբ են առնում մ. թ. ա. VIII դարից։ Սրանցից հատկապես կարևոր են Հոմերոսին վերագրվող պոեմները՝ «Իլիականը» և «Ոդիսականը», որոնք արտացոլում են մ. թ. ա. XII դ. սկզբի դեպքերը, բայց վերջնական խրմբագրությամբ գրանցվել են մ. թ. ա. VI դարում։ Տարբերում են իոնիական (ատտիկյան ենթաբարբառով), աթայական (արկադա-կիպրական), էոլիական և դորիական բարբառներ։ Մ. թ. ա. IV դարից սկսած տարածվում է ատտիկյան խոսակցական լեզվի հիման վրա կազմավորված ընդհանուր լեզուն՝ կոյնեն, որ դառնում է միջին հունարենի հիմքը։ Վերջինիս հիման վրա էլ XV—XVI դդ. կազմավորվում է նոր հունարենը։

10. Ալբանական.—Ալբաներենի գրավոր հուշարձաններն սկսվում են XV դարից։ Ոմանք ալբաներենը համարում են իլիրերենի հետնորդ, ուրիշները կապում են թրակերենի և նույնիսկ դակա-միզիերենի հետ։ Գրական լեզուն զարգացել է երկու բարբառների տարբերակների հիման վրա՝ հյուսիսային կամ գեգյան և հարավային կամ տոսկյան։

11. Իլիրական.—Իլիրերենը տարածված է եղել Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևմտյան մասում՝ Ադրիատիկ ծովից մինչև թրակացիների բնակավայրերն ընկած տարածությունում, թեև ոմանք նրան ավելի մեծ տարածում են վերագրում։ Իլիրերենը հայտնի է հատուկ անուններով և հին հեղինակների պահպանած բառերով (գլոսաներով)։ Ոմանք նրա ճյուղավորումն են համարում մեսապերենը, որ ներկայացված է հունական ծագման այբուբենով՝ մ. թ. ա. V—I դդ. գրված 300-ից ավելի՝ արձանագրություններով (Կալաբրիայում և Ապուլիայում, որտեղ մեսապները երևացել են, ըստ անտիկ հեղինակների, Բալկանյան թերակղզուց)։

12. Վենետական.—Վենետերենը տարածված է եղել Իտալիայի հյուսիս-արևելյան մասում՝ Ադրիատիկ ծովի հյուսիսային ափերին և մեր թվագրու-

² Մեսապերենը իլիրերենից տարբեր լեզու են համարում Օ. Հասսը [Haas, 1962], Վ. Գեորգիևը [Georgiev, 1968],

Սյան սկզբներին դեռևս խոսակցական լեզու է եղել: Այն հայտնի է մասնավորապես շուրջ 200 արձանագրություններով՝ գրված հունական այբուբենի մի տարբերակով:

13. Իտալյան.—Հին իտալյան լեզուները բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ լատինա-ֆալիսկյան և օսկ-ումբրական: Երկրորդ ենթախմբի լեզուներից օսկերենը ներկայացված է մ. թ. ա. V—մ. թ. I դդ. 250-ից ավելի արձանագրություններով՝ գրված էտրուսկյան հիմք ունեցող հատուկ այբուբենով: Ումբրերենի արձանագրությունների քանակը մեծ չէ, բայց դրանցից մեկը պարունակում է 4000-ից ավելի բառ: Գրված են սկզբնապես էտրուսկյան հիմք ունեցող, ավելի ուշ՝ լատինական այբուբենով: Առաջին ենթախմբի լեզուներից ֆալիսկերենը հայտնի է միայն սակավաթիվ համառոտ արձանագրություններով:

Իտալյան լեզուներից ամենից ավելի կարևորը և լավ հայտնի լատիներենն է, որի հնագույն արձանագրությունը մ. թ. ա. 600 թվականից է: Սկզբնապես լինելով Հռոմի լեզուն՝ նա աստիճանաբար դուրս է մղում Իտալիայի մյուս լեզուները, իսկ ավելի ուշ տարածվում է Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում, հանդես գալիս իբրև, այսպես կոչված, ժողովրդական (վոլգար) լատիներեն: Վերջինիս հիման վրա զարգանում են նոր լատինական կամ ռոմանական լեզուները՝ ա) արևմտառոմանական՝ իտալերենը, սարդիներենը, ռետոռոմաներենը, գալլա-ռոմանական կոչված ֆրանսերենը և պրովանսալերենը, իբերա-ռոմանական կոչված իսպաներենը, պորտուգալերենը, կատալոներենը և գալիսերենը, բ) արևելառոմանական՝ ռումիներենը, մոլդավերենը: Ռոմանական լեզու է եղել XIX դ. մեռած դալմատերենը:

14. Կելտական.—Կելտական լեզուները բաժանվում են երեք ենթախմբի՝ գալիական, գաելական և բրիտական: Գալիականը ներկայացված է մ. թ. առաջին դարերում գոյություն ունեցած գալերենով, որ հայտնի է շուրջ 60 համառոտ արձանագրություններով, հատուկ անուններով, հին հեղինակների ավանդած, այլև ֆրանսերենի փոխառած բառերով: Գաելականը ներկայացված է մ. թ. IV դարից գրավոր հուշարձաններ ունեցող և այժմ էյրեի պետական լեզուն հանդիսացող իռլանդերենով, Շոտլանդիայի լեռնային մասերում պահպանված շոտլանդերենով և Մեն կղզու լեզվով՝ մեներենով: Բրիտականը ներկայացված է վալիսերենով (Անգլիայում՝ Ուելսում), կոռներենով (խոսվել է Անգլիայում՝ Կոռնուոլում մինչև XVIII դ.), բրետոներենով (Ֆրանսիայում՝ Բրետանում):

15. Գերմանական.—Բաժանվում է երեք ենթախմբի՝ արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային կամ սկանդինավյան: Արևելյանը ներկայացված է միայն մեռած լեզուներով՝ գոթերենով (հայտնի հատկապես աստվածաշնչի՝ մ. թ. IV դ. կատարված թարգմանության), վանդալերենով, բուրգունդերենով և այլն: Արևմտյան ենթախմբի մեջ մտնում են գերմաներենը (վերին գերմաներեն), հոլանդերենը (ճյուղավորված ստորին գերմանականից և հայտնի Հոլանդիայում որպես նիդեռլանդերեն, Բելգիայում՝ որպես ֆլամանդերեն, Հարավ-աֆրիկյան Միությունում՝ որպես աֆրիկաանս), անգլերենը, ֆրիզերենը: Հյուսիսային կամ սկանդինավյան ենթախմբը կազմում են դանիերենը, շվեդերենը, նորվեգերենը և իսլանդերենը. հնագույն գրավոր հուշարձանները մ. թ. III դարից սկիզբ առնող ռունական արձանագրություններն են:

2. ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՎԱԾ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

ա) ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Թվարկված լեզուների համեմատության հիման վրա վերականգնվում է մի լեզու, որ կոչվում է հնդեվրոպական լեզու կամ հնդեվրոպական նախալեզու, երբեմն էլ հնդեվրոպական հիմք-լեզու: Այս լեզուն համեմատաբար ինտենսիվ տրոհման ժամանակաշրջանի նախօրյակին, անշուշտ, բարբառային նշանակալից տարբերակում է ունեցել: Սակայն այն հարցը, թե հնդեվրոպացիներն ունեցե՞լ են արդյոք մեկ միասնական ստանդարտացված լեզու (որ բարձրացել է բարբառային որոշակի հիմքի վրա), թե՞ խոսել են իրարից անկախ բարբառներով, չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել: Հայտնի է միայն, որ արդեն գոյություն են ունեցել բանաստեղծական որոշակի ավանդույթներ և սրանց հետ կապված բանաստեղծական հատուկ բառեր ու դարձվածներ, ժողովրդական բանահյուսության ընդհանուր նմուշներ, հատկապես յուրահատուկ առածներ ու ասացվածքներ, դիցական ընդհանուր զրույցներ, կրոնական-ծիսական ընդհանուր բանաձևեր (անեծքներ, օրհնանքներ, աղոթքներ) և այլն: Այս պայմաններում հնդեվրոպական մեկ ընդհանուր միասնական լեզվի վերականգնման փորձը որոշ պայմանականություն ունի, և կարելի է խոսել միայն հնդեվրոպական բարբառների համար ընդհանուր գծերի առկայության մասին՝ առանց շեշտելու դրանց՝ մեկ ստանդարտ լեզվի պատկանելու վարկածը: Հնդեվրոպական լեզուն գիր ու գրականություն չի ունեցել³, և հետևաբար նրա բնութագիրը տրվում է միայն համեմատական լեզվաբանության տվյալների հիման վրա:

Հնդեվրոպական լեզվի հնչյունական կառուցվածքի մեջ ձայնավորների համակարգը բնութագրվել է այսպես կոչված իռացիոնալ (քմայնացած) ձայնավորների բացակայությամբ, երկար և կարճ ձայնավորների հակադրությամբ, սրանց համապատասխան երկու գերկարճ (թուլացած) ձայնավորի և երկու շարք կազմող երկբարբառների առկայությամբ:

*e	*o	*a	*b	*ei	*oi	*ai
				*eu	*ou	*au
*ē	*ō	*ā	*ə	*ēi	*ōi	*āi
				*ēu	*ōu	*āu

Իհարկե, երկար երկբարբառների ոչ բոլոր հնարավոր տիպերի համար են պահանջվել հավաստի օրինակներ:

Հնդեվրոպական լեզվի հնչյունական կազմի համար բնորոշ է եղել ձայնորդների յուրահատուկ համակարգի առկայությունը, որ միջին տեղ է գրավել ձայնավորական և բաղաձայնական համակարգերի միջև: Ըստ դիրքի ձայնորդները կարող էին կատարել նաև ձայնավորի (վանկարար տարրի) և բուն բաղաձայնի (ոչ վանկարար տարրի) դեր: Այս պայմաններում *i և *u ձայնավորները հանդես են եկել ոչ թե որպես ինքնուրույն ձայնավորներ,

³ Եվրոպայում պահպանված հին դժային նշանները Մ. Գիմբուտասը [Gimbutas, 1973] վերադրում է նախահնդեվրոպական քաղաքակրթությանը:

այլ որպես ձայնորդի դիրքային տարբերակներ՝ ձայնավոր կամ վանկարաւ ձայնորդներ: Հ.-ե.⁴ ձայնորդներն ունեցել են նաև երկար տեսակներ, որոնց ինքնուրույն հնչույթներ լինելու հարցը չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել, սակայն հարկավոր է նշել, որ սրանք տալիս են կարճերից տարբեր արտացոլումներ: Այսպիսով, հ.-ե. ձայնորդների համակարգը ներկայացված է հետևյալ անդամներով՝

Ոչ վանկարաւ	*j	(*y)	*u	(*w, *v)	*r	*l	*m	*n
Վանկարաւ	*i		*u		*ɾ	*l̥	*m̥	*n̥
Վանկարաւ-երկար	*ī		*ū		*ṛ	*l̄	*m̄	*n̄

Հնդեվրոպական բաղաձայնների համակարգը հարուստ է եղել պայթականներով (հատկապես ետնալեզվային պայթականներով), աղքատ՝ շփականներով: Կիսաշփականներ չի ունեցել. հավաստիորեն վերականգնվող միակ շփականը s-ն է, որ ձայնեղ բաղաձայններից առաջ գտնված դիրքում հանդես է եկել z տարբերակով: Գերազանցապես խեթերենի տվյալների հիման վրա նախահնդեվրոպական շրջանի համար վերականգնում են նաև մեկ կամ մի քանի կոկորդային բաղաձայն (լարինգալ)՝ H (H₁, H₂, H₃...) ուրույն ձայնորդի հատկությամբ, *ə ձայնավորին հարաբերակից:

Ի տարբերություն ձայնավորների՝ հնդեվրոպական բաղաձայնների, մասնավորապես պայթականների ընդհանուր հնդեվրոպական համակարգի վերականգնումը դժվարությունների տեղիք է տալիս. այստեղ խիստ որոշակի են մի կողմից՝ բարբառային, մյուս կողմից՝ վաղ և ուշ հնդեվրոպական վիճակների տարբերությունները: Դասական հնդեվրոպաբանությունը առանձնացնում էր երկու տասնյակ պայթական բաղաձայնից բաղկացած մի համակարգ, որ բնութագրվում էր ձայնեղների և խուլների, շնչեղների և ոչ շնչեղների, շրթնայինների, առաջնալեզվայինների և ետնալեզվայինների, ետնալեզվայինների մեջ՝ քմայնացած, սովորական և շրթնայնացած շարքերի առկայությամբ՝

*bh	*dh	*g'h	*gh	*gʷh	(*gʷh)
*b	*d	*g'	*g	*gʷ	(*gʷ)
*p	*t	*k'	*k	*kʷ	(*kʷ)
*ph	*th	*k'h	*kh	*kʷh	(*kʷh)

Այսի հնդեվրոպաբանությունը այսպիսի վերականգնման դեմ բերում է տիպաբանական հնարավորության, հնչույթաբանական ճշմարտացիության, փաստական ճշգրտության, ժամանակագրական տարբերակման անհրաժեշտության հետ կապված զանազան առարկություններ: Մասնավորապես վեճերի տեղիք են տալիս շնչեղ ձայնեղների իրական հնչման, շնչեղ խուլների հնչույթաբանական առանձին կարգի առկայության, ետնալեզվայինների երեք շարքերի հնարավորության և, սրա հետ կապված, քմայնացածների ու շրթնայնացածների հնչման, *b, *k'h ու *kʷh հնչույթների գոյության ու գրաված տեղի հարցերը: Նշենք միայն, որ նկատի ունենալով հայերենի բար-

⁴ Այսուհետև հնդեվրոպական բառի փոխարեն հաճախ օգտագործվելու է հ.-ե. համառոտումը:

բառային դիրքը և շնչեղ ձայնեղների անվան տակ բերվող հնչույթների՝ այլ հատկանիշով բնութագրված լինելու հնարավորությունը, կարելի է նրա համար վերականգնել պայթականների հետևյալ սկզբնավիճակը, որտեղ փակագծերում տրվում են արխայիկ հնչույթների հետքերը.

*bh	*dh	*g'h	*gh	(*gʰh)
*b	*d	*g'	*gʰ	(*gʰ)
*p	*t	*k'	*k	(*kʰ)
*ph	*th	*k'h(?)	*kh	(*kʰh?)

Հնդեվրոպական շեշտը բարձրության (երաժշտական) է և որպես այդպիսին առաջ չի բերում անշեշտ վանկերի աչքի ընկնող թուլացում: Այն միաժամանակ ազատ (բազմատեղ) է, այսինքն՝ կարող է ընկնել բառի տարբեր վանկերի վրա, և շարժական, այսինքն՝ կարող է ձևաբանական փոփոխության ժամանակ փոխել իր տեղը:

Ձևահնչույթաբանական այլ կարգի առանձնահատկությունների առումով կարելի է նշել հետևյալը. 1) հնդեվրոպական լեզվում մեծ դեր են խաղացել ձայնորդների *r/*n (հազվադեպ ուրիշ) և ձայնավորների *e/o/զրո, *ē/ō/ə, *ā/ā հերթագայությունները. ընդունված է ձայնավորների հերթագայության *e ձայնավորումը կոչել վերին, *o ձայնավորումը՝ միջին և զրոն՝ ստորին աստիճան. առաջին երկուսը միասին երբեմն կոչում են լիաձայն աստիճան. երկրորդները ստորին աստիճանում ներկայացված են ձայնավոր ձայնորդով՝ *el/ol/i, *eu/ou/u, այսպես և երկրորդաօղակները՝ *er/or/ɛ և այլն. 2) եղել են բաղաձայնների և ձայնորդների հերթագայության որոշ տիպեր՝ ա) s+ բաղաձայն (ձայնորդ) / բաղաձայն (ձայնորդ), այսինքն՝ s-ի սովորյալություն կամ բացակայություն բաղաձայնից (ձայնորդից) առաջ (շարժական *s's mobile), բ) բաղաձայն + *u /բաղաձայն, այսինքն՝ *u-ի առկայություն կամ բացակայություն *s-ից, *t-ից և այլ բաղաձայններից հետո՝ *su/s, *tu/t և այլն, գ) *r/n և այլն. 3) միավանկ արմատը և, հետևաբար, վանկը ունեցել են մասսովորապես (S)(T)(R)e(R)(T/S) կառուցվածքը, ընդ որում հնարավոր չեն եղել ձայնեղով սկսվող ու վերջացող (*bed տիպի) և խուլով սկսվող ու չնչեղ ձայնեղով վերջացող կամ չնչեղ ձայնեղով սկսվող և խուլով վերջացող (*tebh, *bhet տիպի) վանկեր [Szemerényi, 1970, 90—92]. 4) հնդեվրոպական բաղաձայնների կապակցություններում տեղի են ունեցել առնմանական, տարնմանական և այլ կարգի որոշ փոփոխություններ, որոնցից հարկավոր է հիշատակել ձայնեղ բաղաձայնի խլանալը խուլից առաջ (հմմտ. *d-ի խլացումը *-to- ածանցից առաջ՝ *-d-to->*-t-to-՝ բարբառային հետագա փոփոխություններով), չնչեղ ձայնեղ+խուլ կապակցության վերածվելը ձայնեղ+չնչեղ ձայնեղ կապակցության (Բարթոլոմեի օրենք՝ *-dh-t->*d-dh- տիպի, թեև այն սահմանափակված է հնդիրանական օրինակներով), սկզբնային ձայնեղի՝ իրենից առաջ *s ստանալով՝ խուլի վերածվելը (Ջիբսի օրենք՝ *s-g> *s-k, այլև, ըստ Իլիչ-Սվիտիչի, *s-gh> *skh հնդիրանականում և, թերևս, հայերենում) և այլն. 5) վանկատումը բառակազմում և բառավերջում հանդես գալով ըստ արմատի կառուցվածքի վերաբերյալ՝ 3-րդ կետում բերված կաղապարի՝ բառամիջում հնթարկվել է լճացուցիչ կանոնների. ա) երկու բաղաձայնի դեպքում մեկն է անցել հաջորդ վանկին (*ak'-tos, *ag'-ros և այլն), երեքի դեպքում՝ երկուսը. բ) կիսա-

ձայն ձայնորդները կարճ ձայնավոր պարունակող վանկից հետո հանդես են եկել որպես *l(ł), *u(ł), երկար ձայնավոր պարունակողներից հետո՝ որպես *l, *u (Ջիվերսի օրենք)⁵:

Հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է որոշակի թեքական-համադրական կառուցվածք. մեկ վերջավորությունն ի վիճակի է եղել արտահայտելու մեկից ավելի քերականության (կատեգորիական) իմաստներ, եղակին, երկակին և հոգնակին միևնույն իմաստների արտահայտության համար ունեցել են տարբեր վերջավորություններ, հաճախակի տեղի է ունեցել հիմքի և վերջավորության սահմանային տարրերի ձուլում (ֆուզիա): Սակայն քերականական զանազան մասնիկների գործածությունը առաջացրել է կցականության և վերլուծականության տարրեր, որոնք հետագայում զգալի զարգացում են ապրել առանձին հնդեվրոպական լեզուներում:

Հնդեվրոպական լեզվի ձևարանական հիշյալ առանձնահատկության հետ միասին և հաճախ նրա հետ կապված կարելի է նշել մի շարք այլ առանձնահատկություններ. ես՝ վերջամասնիկների առատությունը և նախամասնիկավորման գրեթե բացակայությունը, բայի կազմում միջմասնիկավորման առկայությունը, վերջավորությունների հետ միասին հերթագայությունների և տոնային (բարձրության) տարբերությունների խաղաղած կարևոր դերը, այսպես կոչված բնավոր (թևամտիկ՝ *-e/o-ով՝ վերջացող) և անբուն (աթևամտիկ՝ բաղաձայնով, ձայնորդով և *-e/o-ից տարբեր ձայնավորով՝ վերջացող) հիմքերի հակադրությունը, անվանական և բայական հիմքերի ձևարանական ուժեղ և, ընդհակառակն, անվանական խոսքի մասերի՝ գոյականների, ածականների ու թվականների, թույլ տարրերակալածությունը, դերանունների՝ անուններից տարրեր թերումը, քերականորդերի (քերականական կատեգորիաների) հարստությունն ու բազմազանությունը, երկակի թվի առկայությունը, անվան սեռային տարբերակումը և բազմահոլովայնությունը, բայասեռային տարբերակման անհստակությունը, կերպի արտահայտման կարևորությունը և ժամանակային տարրերակման աղքատությունն ու անհստակությունը, անորոշ ձևի բացակայությունը և այլն [Джакан, 1967, 48]:

Հնդեվրոպական անվանական հիմքը կարող է լինել ինչպես արմատական, այնպես էլ բարդ և ածանցավոր: Ածանցները կարող են հանդես գալ ինչպես բնավոր (*e/o-ով), այնպես էլ անբուն (առանց *e/o-ի) ձևով՝ *-e/o-, *-ei/oi-, *-eu/ou-, *-tel-, *-teu-, *-men-, *-es/os-, *-ter/tor- և *-tel- (*-tro-, *-tlo-), *-ek- (*-ko-), *-er- (*-ro-), *-lo-, *-mo-, *-en- (*-no-), *-to-: անվանական արժեք ունեն նաև բայերից դերբայներ կազմող *-ent/ont/nt-, *-ues/ūs/us- և *-meno/mno- ածանցները:

Հնդեվրոպական անունն ունեցել է՝ 1) երեք սեռ՝ արական, իգական և չեզոք, ընդ որում արականն ու իգականը տարբերակվել են նախկին ընդհանուր-շնչավոր դասի ներսում, որ հակադրվել է հետագայում չեզոքի փոխված անշնչին, 2) երեք թիվ՝ եղակի, երկակի և հոգնակի, 3) ութ հոլով՝ ուղղական, կոչական, հայցական, սեռական, բացառական, տրական, գործիական և ներգոյական:

⁵ Հետագայում այս օրենքը լայնացրել և ճշտել է էջերտոնը. ավելի ուշ այն քննարկել են Ֆ. Օ. Լինդեմանը և ուրիշները:

Սրանք, ինչպես նշվել է, տարբեր վերջավորություններ են ունեցել անբուն (աթեմատիկ) և բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի համար [հմմտ. Sze-merényi, 1970, 146, 171]:

Անբուն (աթեմատիկ) հիմքեր

	Եզակի	Հոգնակի	Երկակի
Ուղղ.	*-s, --	*-es	*-e, *-ī/i
Կոչ.	--	*-es	*-e, *-ī/i
Հայց.	*-m/np	*-ns/ps	*-e, *-ī/i
Սեռ.	*-es/os/s	*-om/ōm	*-ous?, *-ōs?
Բաց.	*-es/os/s, *-ed/od	*-bh(i)os, *-mos	*-bh(i)ō, *-mō
Տր.	*-el	*-bh(i)os, *-mos	*-bh(i)ō, *-mō
Դործ.	*-e/o, *-bhi/ml	*-bhis/mis, *-ōis	*-bh(i)ō, *-mō
Ներգ.	*-i	*-su	*-oi

Բնավոր (թեմատիկ) հիմքեր

Ուղղ.	*-os (ար.), *-om (չ.)	*-ōs(ար.), *-ā (չ.)	*-ō, *-oi
Կոչ.	*-e (ար.), *-om (չ.)	*-ōs(ար.), *-ā (չ.)	*-ō, *-oi
Հայց.	*-om	*-ōns(ար.), *-ā (չ.)	*-ō, *-oi
Սեռ.	*-es(i)o/os(i)o	*-ōm	*-ōs
Բաց.	*-ōd	*-bh(i)os, *-mos	*-bh(i)ō(m), *-mō
Տր.	*-ōi	*-bh(i)os, *-mos	*-bh(i)ō(m), *-mō
Դործ.	*-ē/ō	*-ōis	*-b(i)ō(m), *-mō
Ներգ.	*-el/oi	*-oisu	*-oi

Անբուն հիմքերի դեպքում շեշտը սովորաբար շարժական է, և կարող է տեղի ունենալ վերջավորության նախորդող տարրի ձայնավորի հերթագայություն:

Անավասիկ, որպես օրինակ, *ped-/pod- «տաք» անբուն (աթեմատիկ) և *u|'kʷos «գալլ» բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի հոլովումը միայն եզակի և հոգնակի թվերով.

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղղ.-կոչ.	*pēs	*péd-es
Հայց.	*ped-np	*péd-ps
Սեռ.	*ped-és/ós	*ped-óm
Բաց.	*ped-és/ós	*ped-bh(i)os
Տր.	*ped-él	*ped-bh(i)os
Դործ.	*ped-é	*ped-bhis
Ներգ.	*ped-i	*ped-su
Ուղղ.	*u 'kʷos	*u 'kʷōs
Կոչ.	*u 'kʷe	*u 'kʷōs
Հայց.	*u 'kʷom	*u 'kʷōns
Սեռ.	*u 'kʷosio	*u 'kʷōm
Բաց.	*u 'kʷod	*u 'kʷōm
Տր.	*u 'kʷōi	*u 'kʷobh(i)os
Դործ.	*u 'kʷō	*u 'kʷobh(i)os
Ներգ.	*u 'kʷoi	*u 'kʷōis
		*u 'kʷōisu

Ածականի համեմատության աստիճանների կազմությունը նախ՝ միասնական չէ հնդեվրոպական լեզվի համար, այլ հանդես է բերում բարբառային տարրեր զուգարանություններ, երկրորդ՝ միևնույն լեզվում երբեմն հանդես է գալիս տարբեր հիմքերի համար տարբեր ձևերով: Ամենից ավելի տարածված են եղել բաղդաստականի **-jes, -ios*-ով ու **-tero*-ով և դերադրականի **-es-to*-ով ու **-tumo*-ով ձևերը: Համեմատության աստիճաններ ունեցել են նաև մակբայները:

Հնդեվրոպական դերանունները ևս անուններից տարբերվում են իրենց իրադրական իմաստով. նրանց առարկայական վերաբերությունը կախված է իրադրությունից, և միևնույն դերանունը ըստ իրադրության կարող է նշանակել տարբեր անձեր ու իրեր, այլև իրադրական տարբերությունները կարող են արտահայտվել ու արտահայտվում են դերանվանական տարբեր խմբերով: Սրա հետ կապված՝ դերանվան համար բնորոշ է առարկաների տարբերակումն ըստ խոսքի մեջ խաղացած դերի (ա. խոսող, բ. խոսակից, գ. ոչ խոսող, ոչ խոսակից, այսինքն՝ ըստ դեմքի), ըստ խոսողին և խոսակցին հայտնի լինելու կամ չլինելու և ըստ խոսողի նկատմամբ զրաված դիրքի ու հեռավորության: Այսպիսով, դերանուններին հատուկ են դեմքի և դիրքի⁶, այլև անվանականներից թվի, սեռի ու հոլովի քերականագեղը՝ սրանց յուրահատուկ դրսևորումներով. ա) հոգնակին նշանակում է ոչ թե մեկից ավելի խոսողների, այլ խոսողին ուրիշների (այդ թվում նաև, ըստ անհրաժեշտության, խոսակցի) հետ միասին. բ) սեռը տարբերակում է միայն խոսող և խոսակից շնշանակող դերանունները. գ) նկատվում է ուղիղ և թեք հոլովների խիստ հակադրություն և որոշ թեք հոլովների երկրորդային-անվանական կազմություն:

Հնդեվրոպական դերանուններն աչքի են ընկնում թեքման յուրահատկությամբ («դերանվանական հոլովում»): տարածված է ուղիղ և թեք հոլովների եզակի, երկակի և հոգնակի թվերի տարահիմքությունը (սուպլետիվիզմը):

Անձնական դերանուններ ասելով փաստորեն հասկանում են 1-ին և 2-րդ դեմքերի դերանունները. 3-րդ դեմքի նշանակմանը ծառայում են ցուցական և, որոշ առումով, նաև անդրադարձ դերանունները: Անձնական դերանունները տարբերակված են ըստ դեմքի, թվի և հոլովի. հոլովների մեջ առաջնային են ուղիղ և թեք հիմքերի տարբերությունները, երկրորդաբար հանդես են գալիս թեք հոլովների ուսանձին տեսակները՝ անվանական հոլովների համապատասխան վերջավորություններով և ձայնավորների հերթադալությամբ, ընդ որում դեր են խաղում նաև **bh* և **gh* տիպի տարրեր: Ահավասիկ ուղիղ և թեք հիմքերի եզակիի և հոգնակիի վերականգնվող ձևերը.

I դեմք		II դեմք	
Եզակի	Հոգնակի	Եզակի	Հոգնակի
Ուղիղ հիմք * <i>egō</i> , * <i>eg(h)ōm</i>	* <i>yes</i> , * <i>mes</i>	* <i>tu</i> , * <i>tū</i>	* <i>lūs</i>
Թեք հիմք * <i>me(n)-</i> , * <i>moi-</i>	* <i>nes-</i>	* <i>t(e)(ye)-</i>	* <i>ūes-</i>

⁶ Այսպես ենք կոչում այն քերականագրը, որ բնորոշում է խոսողի նկատմամբ առարկայի (անձի, իրի) մերձավորությունը կամ հեռավորությունը, խոսքում նախապես հիշված լինելը կամ չլինելը:

Անդրադարձ դերանվան հոլովածները կազմությամբ նման են 2-րդ դեմքի դերանվան թեք հոլովածներին՝ *t-ի փոխարեն *s-ի առկայությամբ՝ *s(e)(ye)։ Այն սկզբնապես վերաբերել է բոլոր դեմքերին (հմմտ. հ. հնդկերեն, հոմերական հունարեն, բալթիական և սլավոնական լեզուներ), հետագայում մասնավորվել է միայն 3-րդ դեմքի համար։

Անձնական դերանունների թեք հիմքերից և անդրադարձի դերանվան հիմքից կազմվում են հստակագատասխան ստացական դերանուններ։

Հնդեվրոպական ցուցական դերանունները տարբերակված են ըստ դիրքի, թվի, սեռի, հոլովի։ Ի տարբերություն անձնականների՝ նրանք նշանակում են մոտ կամ հեռու, նախապես հիշված (հայտնի, ծանոթ) կամ չհիշված առարկաներ և տարբերակված են ըստ սեռերի. հայերենի ցուցականների դիմադին տարբերակումը համաբանական ուշ ձևաբերում է։

Արդեն հիշված (հայտնի, ծանոթ) առարկա (անձ կամ իր) նշանակելու համար գործածվել են *so (ար.), *sā (իգ.), *tod (չեզոք), մերձավոր առարկա նշանակելու համար՝ *k'i-, *k'o- (որոշ տարածքներում նաև *i-, *e-), հեռավոր առարկա նշանակելու համար՝ *eno-/ono-, *eyo-/oyo-, *olo- դերանուններ։

Հնդեվրոպական հարաբերական *lo- դերանունը լիավերենում ստացել է ցուցականի արժեք։

Հարցական դերանուններն ունեցել են *kui-, *kuo- հիմքերը, որոնք հավանաբար գործածվել են նաև որպես անորոշներ (հմմտ. հունարենը, ալլել, որոշ բաղադրություններ, հայերենը)։

Հնդեվրոպական բայական հիմքերը կարող են լինել, ինչպես անունների, բնավոր (թեմատիկ) և անբուն (աթեմատիկ), արմատական և ածանցավոր։ Սակայն, ի տարբերություն անվանականների, բայական հիմքերը կարող են կազմվել նաև կրկնությամբ, նրանց մեջ սովորաբար հանդես են գալիս այնպիսի ածանցներ, որոնք անվանական հիմքերի մեջ չեն հանդիպում, բարդված հիմքեր չկան, համեմատաբար թույլ է դժված բառակազմության և բառաթեքման սահմանը։ Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ բայական ածանցները համընկնում են անվանականների հետ, նրանցից տարբերվում են գործառություններ. այսպես, բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի *-e/o- ածանցը լրացուցիչ կերպով հանդես է գալիս որպես բայական որոշ ձևերի տարբերիչ (ներկան և աորիստը կարող էին լինել բնավոր, կատարյալը՝ ոչ)։ *-le/o-ն, հանդես գալով որպես անուններից և ուրիշ բայերից նոր բայեր կազմող տարր, հատուկ է միայն ներկայի հիմքերին և դրանով իսկ լրացուցիչ կերպով ներկան տարբերում է աորիստից և կատարյալից։

Անվանական քերականագրերից բային հատուկ է միայն թիվը իր երեք դրսևորումներով՝ եզակի, երկակի և հոգնակի։ Հ.-ե. բայը, ի տարբերություն, օրինակ, սեմականի, չի բնութագրվում սեռային տարբերիչներով։ Դերանվանական կարգերից բային հատուկ է դեմքը, բայց եթե դերանվան դեպքում այն բառաքերականական լարժեք ունի, և ամեն դերանուն կարող է ունենալ միայն մեկ դեմք, ապա բայը կարող է հանդես գալ դիմադին երեք ձևերով էլ, որոնք գործածվում են ըստ իրադրության և ըստ համաձայնության։

Բուն բայական քերականագրերից են եղանակը, բայասեռը, կերպը և ժամանակը։ Սրանից եղանակն արտահայտվում է՝ ա) հատուկ կազմիչ տարրերով, որոնք անմիջապես նախորդում են դիմադին վերջավորություններին

և բնավոր հիմքերի ղեկավարում հաջորդում սրանց *e/o- նիշին, բ) զրո նիշով, գ) երբևի՜ն էլ հատուկ վերջավորություններով: Կերպը և ժամանակը հաստատվում են տարբերվում, կերպային հիմնաձևերը փաստորեն արտահայտում են նաև ժամանակային իմաստներ, ընդ որում հնդեվրոպական լեզուն ժամանակներով հարուստ է: Կերպա-ժամանակային տարբերություններն արտահայտվում են դիմային տարբեր վերջավորություններով, այսինքն՝ կերպա-ժամանակային ամեն մի իմաստ արտահայտվում է իրեն հատուկ վերջավորություններով: Այդպիսին են նաև բայասեռային տարբերությունները, եթե դրանք ընդհանրապես արտահայտվում են: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բայական կաղապարների տարբերությունները առաջին հերթին կերպա-ժամանակային են, այսինքն՝ կերպա-ժամանակային իմաստների ամեն մի հիմնական դրսևորում ունի իր յուրահատուկ կաղապարը, և բայը պետք է քննել ըստ սրանց:

Հնդեվրոպական լեզվի համար տարբերում են կերպա-ժամանակային երեք հիմնական ձևախումբ-կաղապար՝ ներկա, աորիստ և կատարյալ (պերֆեկտ)⁷: Հնդեվրոպական լեզուների ապառնին զարգացել է գերազանցապես իդանական հիմքի վրա և հավանաբար հնդեվրոպական լեզվի շրջանում ժամանակային քիչ թե շատ ընդհանուր դրսևորում չի ունեցել: Ներկայի, աորիստի և կատարյալի տարբերությունը իրոք կերպա-ժամանակային է եղել. ներկան արտահայտել է շավարտված-տևական, աորիստը՝ ավարտված-անտևական (միանգամայն) գործողություն, կատարյալը՝ անցյալում կատարված գործողության ներկայում ստեղծած վիճակ (հետևանք): Իր այս բնույթի պատճառով կատարյալը շատ դեպքերում ստացել է ներկայի արժեք հմմտ. խեթ. -իլ իստնարհումը, հոմերական հունարենի կատարյալի բաղմաթիվ ձևերը, գերմանական պրետերիտա-պրեզենտային կոշված, այլև հայերեն գիտեմ, գալմ բայերը: Ժամանակային առումով ներկան ցույց է տալիս ներկա (այլև, ըստ իրադրության, տալանի), աորիստը՝ անցյալ, կատարյալը՝ անցյալում կատարված գործողության առաջ բերած ներկա վիճակ: Ընդունված է ներկայի վերջավորությունները կոչել առաջնային, աորիստինը՝ երկրորդային, թեև ըստ ծագման հավանաբար առկա է հակառակ հարաբերությունը: Բայի այս ձևերից, հնդիրանական լեզուներում՝ սանսկրիտում և ավեստերենում, պահպանվել են ներկայի և աորիստի ձևեր՝ երկրորդային վերջավորություններով և առանց այսպես կոշված *c- նախահավելվածի (վերջինս, ինչպես կոեսնենք, հանդիպում է անցյալ ժամանակներում և բարբառային բնույթ ունի). այս ձևերն ընդունված է կոչել ինյունկտիվ. եթե կատարյալը կարելի է բնութագրել որպես և՛ ներկա, և՛ աորիստ, ապա սա կարելի է համարել ո՛չ ներկա, ո՛չ աորիստ՝ արտաժամանակային նշանակություն ունեցող ձև:

Ներկայի հիմքի համար կարելի է սահմանել $(R+)(R+(+lf)(+sf_1)(+sf_2)(+t)$ բանաձևը, որտեղ R-ը արմատն է, lf-ը՝ միջածանցը, sf-ը վերջածանցը (sf_1 -ը՝ առաջնային, sf_2 -ը՝ երկրորդային), t-ն՝ թեմատիկ *e/o- ձալնավորը: Ըստ այս բանաձևի հնդեվրոպական ներկան կարող է ունենալ

⁷ Արդի հայ քերականները կատարյալ կոչում են հ.՝ ն. աորիստի մնացորդային ձևերը, մինչդեռ հ.՝ ն. կատարյալը համապատասխանում է մոտավորապես վաղակատար-հարակատարին:

2⁵==32 հիմքային ձև, ընդ որում առաջնային ածանցն էլ կարող է հանդես գալ մի քանի կոնկրետ ձևով (իրացումով): Սակայն իրականում հիմքային ոչ բոլոր տիպերն են վկայված և ոչ բոլոր լեզուներում: Նշենք, որ՝ ա) կրկնությունը կարող է լինել սասական և քերականական, վերջինս սովորաբար տեղի է ունենում արմատի առաջին բաղաձայնի կրկնությամբ. հաջորդող *-i- ձայնավորով (հմմտ. *di-dō-՝ հուն. δι-δω-μι «տալիս եմ»), բ) *-ne- միջածանցը (հմմտ. *-lu-ne-g-՝ հ. հնդկ. junákti «միացնում է») որոշ դեպքերում հաջորդ տարրի հետ միանալով ստանում է վերջածանցի տեսք (հմմտ. *pu-ne-H-՝ հ. հնդկ. pu-ná-ti «մաքրում է», *ḡ-n-u-՝ խեթ. ar-nu-ti «բերում է»), գ) առաջնային վերջածանցներից *-(ei)/i/-ն, *-ā-ն, այլև *-ē/ō-ն գործածվում են վիճակ արտահայտելու համար (հմմտ. *bhu-dhi-՝ լիտվ. bûdi «արթուն է», *gwlī-ā-՝ հայ. կեա-լ), դ) մյուս կարգի ածանցներից թեմատիկ *-eĭo-ն ունի տեղական-պատճառական արժեք. հ) երկրորդային-թեմատիկ *-ĭe/ĭo- և *-ske/sko- ածանցներն ունեն բաղկապմական արժեք (բայեր են կազմում անուններից և այլ բայերից):

Ներկայի համար վերականգնում են հետևյալ վերջավորությունները՝

Նշանակի

Հոգնակի

I դեմք	*-mi (անբուն), *-ō (բնավոր)	*-mes/mos (խեթ. *-yes/ȳos)
II դեմք	*-si	*-te
III դեմք	*-ti	*-nti

Աորիստի հիմքի կազմությունը ներկայի համեմատությամբ ավելի քիչ բազմազան է և ներկայացված ավելի քիչ իրացումներով: Եթե մի կողմ թողնենք հ.-հ. բարբառային արժեք ունեցող *e- նախահավելվածը (որ, բայի աորիստից, նաև ներկայի հիմքից անկատար է կազմում), այն կարելի է արտահայտել (R+)(R(+sf₁))(+sf₂)(+t) բանաձևով: Ի տարբերություն ներկայի՝ ա) աորիստը չունի միջածանցավոր հիմքեր, բ) եթե առաջնային *-ē- ածանցը, որ հանդիպում է միայն հունարենում և սլավոնական լեզուներում, ձևականորեն համընկնում է ներկայի *-ē- ածանցի հետ, ապա երկրորդային *-(i)s- ածանցը հատուկ է միայն աորիստին, և նրանով կազմվող հիմքերը հայտնի են «սիգմատիկ աորիստ» անունով. սլավոնականում (*-s- ձևով) կարող է հանդիպել նաև *-ē- ածանցից հետո, որ մեզ հիմք է տվել այն դիտելու որպես երկրորդային: Աորիստի վերջավորությունները, ի տարբերություն ներկայի, վերջում չունեն *-i նիշը, որ խոսում է ներկայի վերջավորությունների երկրորդայնության մասին.

Նշանակի

Հոգնակի

I դեմք	*-m	*-me(s)/mo(s)
II դեմք	*-s	*-te
III դեմք	*-t	*-nt

Կատարյալի հիմքի կազմությունն ավելի պարզ է և կարող է արտահայտվել (R+)(R բանաձևով, այսինքն՝ կատարյալը կարող է ունենալ միայն արմատական կամ կրկնավոր հիմք և զուրկ է ածանցական հատուկ մաս-

նիկներից, հատկապես հիմքակազմ *-e/o- ձայնավորից⁸։ Կատարյալը ներկայից և ատրիստից տարբերվում է հատկապես ա) *-e/o- թեմատիկ ձայնավորի բացակայությամբ, բ) արմատի հատուկ *o ձայնավորմամբ⁹, գ) հատուկ վերջավորություններով։

Եզակի	Հոգնակի
I դեմք * -a	*-mes/mos
II դեմք * -tha	*-te, *-a
III դեմք * -e	*-r

Հնդեվրոպական որոշ լեզուներում վկայված են նաև ապառնու հատուկ ձևեր * -sɛ/sɨo- կամ * -se/so- ածանցներով և ներկայի վերջավորություններով։

Մինչև այժմ քննված հիմքային ձևերն ու վերջավորությունները պատկանում են ներգործական սեռին և սահմանական եղանակին։ Հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է նաև ներգործականին հակադրվող ոչ ներգործականի՝ «միջին սեռի» ձևեր, որոնք տարբեր լեզվախմբերում տարբեր դեր են կատարել՝ արտահայտելով ենթակայի օգտին կատարվող գործողություն, անդրադարձություն, կրավորականություն։ «Միջին սեռն» ունեցել է հատուկ՝ ներգործականից տարբեր, վերջավորություններ՝ որոշ լեզուներում երկու շարքի (և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային), մյուսներում՝ միայն մեկ շարքի։ Սանսկրիտի և հունարենի հիման վրա վերականգնվող՝ «միջին սեռի» առաջնային վերջավորությունները տարբերվում են ներգործականներից գերազանցապես *-i ձայնավորի փոխարեն *-ai-ի, երկրորդային վերջավորությունները՝ զրո ձայնավորի փոխարեն *-o-ի առկայությամբ։

Եզակի	Հոգնակի
	Ներկա
I դեմք * -ai	*-mes-dha
II դեմք * -sai	?
III դեմք * -tai	*-ntai

	Ատրիստ
I դեմք ?	*-me(s)-dhā?
II դեմք * -so (*-se), * -tha(s)	?
III դեմք * -to	*-nto, *-r ?

Բացի սահմանականից, հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է նաև հրամայական, ստորադասական (կոնյունկտիվ) և բղձական եղանակներ, որոնցից վերջին երկուսը ոչ բոլոր լեզուներում ունեն հատուկ դրսևորում։

Հրամայական եղանակի եզակի 2-րդ դեմքը հավասար է ներկայի 2-րդ

⁸ Սանսկրիտում ածանցավոր հիմքերի կատարյալը կազմվում է նկարագրական ձևով։

⁹ Ձայնավորումը մեր բերած հիմքային բանաձևերում չի արտացոլված, թեև կարելի է արտահայտել (որպես յուրատեսակ միջաձայնի արժեք ունեցող տարր) հատուկ նշանով՝ արմատի նշանից անմիջապես հետո։

դեմքին՝ առանց սրա վերջավորության, հոգնակին՝ հոգնակի 2-րդ դեմքին՝ վերջավորությամբ հանդերձ. հնդիրսմականում, հունարենում և հայերենում առկա է նաև եզակի հրամայականի հատուկ ձև *~dhi մասնիկով: Սանսկրիտը և խեթերենը ունեն հրամայականի 3-րդ դեմքի հատուկ ձև՝ եզ. *~tu և հոգն. *~ntu վերջավորություններով:

Ստորադասականը հավանաբար արտահայտել է ենթադրվող, սպասվող գործողություն՝ տարբեր լեզուներում ստանալով ըղձականի, երբեմն էլ պարզապես ապառնիի իմաստ: Այն կաղմվել է *-e/o- ածանցով, որ դրվել է առաջնային և երկրորդային վերջավորություններից առաջ՝ և թեմատիկ ձայնավորի առկայության դեպքում ձուլվել նրա հետ ու այն երկարացրել՝ *-ē|ō-:

Ըղձականը արտահայտել է ըղձական կամ հնարավոր գործողություն և անբուն (աթեմատիկ) հիմքերի դեպքում ունեցել է *-jē/l-, բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի դեպքում՝ *-i- կաղմիչը. վերջինս միանալով թեմատիկ ձայնավորի հետ կաղմել է *-ōi- նիշը:

Շարահյուսական առումով հնդեվրոպական լեզուն բնութագրվել է առաջին հերթին բառերի (բառաձևերի) ու ընդհանրապես նախադասության անդամների հարաբերական ինքնուրույնությամբ [Мейе, 1938, 363] և, սրա հետ կապված, ձևական խնդրառության բացակայությամբ. բառերն ստացել են այս կամ այն ձևը ըստ նախադասության ընդհանուր իմաստի, ըստ նրա մեջ իրենց կատարած դերի (գործառության): Բառերի քերականական հատուկ ձևավորման և զարգացած համաձայնության պայմաններում շարահասությունը քերականական դեր գրեթե չի կատարել, այսինքն՝ ազատ է եղել: Այս կապակցությամբ նախադասության սկզբում դրվել է սովորաբար գլխավոր (ընդգծվող, տրամաբանական շեշտ կրող) բառը: Որոշիչը համաձայնել է որոշյալի հետ սեռով, թվով և հոլովով, անուն ենթական՝ միայն թվով, այն էլ ոչ թե ձևականորեն, այլ ըստ իմաստի: Առկա է եղել անվանական և բայական նախադասությունների հակադրություն, ընդ որում անվանական նախադասություններում հանգույցը գործածվել է ըստ անհրաժեշտության (հաճախ «զեղչվել» է): Դիմավոր բայ-ստորոգյալի մոտ անձնական դերանունները որպես ենթակա գործածվել են միայն ընդգծվելու դեպքում: Մի այլ բառի հարող բառը կարող էր զուրկ լինել շեշտից: Նախդիրը դեռևս ազատ բնույթ է ունեցել, այսինքն՝ չի հարել ոչ անվանը և ոչ բային, սրա հետ կապված հետագայում զարգացումը գնացել է երկու ուղղությամբ՝ ա) նախդիրը դարձել է իսկական «նախդիր», այսինքն՝ հարել է անվանը, բ) այն դարձել է նախաբայ (պրեվերբ)՝ բայական նախածանց, այսինքն՝ տեղի է ունեցել գործառական տարբերակում:

Հնդեվրոպական լեզուն չունի դեռևս երկրորդական նախադասությունների և, հետևաբար, ստորադասական շաղկապների զարգացած համակարգ. բառիս բուն իմաստով կարելի է խոսել միայն հարաբերական երկրորդական նախադասությունների և հարուբերական բառերի մասին: Այս պայմաններում խիստ կարևոր է դերբայների և դերբայական դարձվածների դերը:

բ) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Հնդեվրոպական լեզվաբանության զարգացման արդի վիճակը դեռևս հնարավորություն չի տալիս ամբողջական գաղափար կազմելու հնդեվրոպա-

կան լեզվի բառապաշարի բնույթի մասին: Եղած բառարաններում հավաքված նյութը շունի ժամանակագրական միասնությունն (ի մի են բերված հնդեվրոպական լեզվի զարգացման տարրեր շրջանների պատկանող բառեր), վերականգնողական հավասարաբեկություն (ընդհանուր տարածում ունեցող բառերի կողքին կան միայն զույգ լեզուներ՝ հիման վրա վերականգնված արմատներ ու բառեր), բառամիավորային միամակարդակություն (բառային արժեք ունեցող միավորների կողքին առկա են միայն արմատական վերականգնումներ): Այդ պատճառով էլ Հ. Աճառյանի բերած թվերը Ա. Վալդեի և Յ. Պոկոռնու «Հնդեվրոպական համեմատական բառարանում» ընդգրկված և, համապատասխանաբար, հայերենի պահպանած միավորների քանակի մասին [Աճառյան, ՀԺ, 1, 33] խիստ պայմանական են. Աճառյանը խոսում է այն մասին, որ այդ բառարանը պարունակում է 2223 «արմատ բառ» (իմա՝ բառահոգված, ավելի ճիշտ «արմատավորված»՝ տվյալ արմատի տակ միավորված բառաձևերով), և որ հայերենը պահպանել է 713 «արմատական բառ»՝ իրենց ածանցական 196 տարբերակներով: Այսպիսով, մենք գաղափար չենք կազմում հնդեվրոպական լեզվի բուն բառապաշարի իմաստային խմբերի, խոսքի-մասային արժեքի և տարածքային իսկական բաշխման մասին, այլ իմանում ենք միայն արմատների ընդհանուր քանակը: Վերականգնման ընդհանուր թերությունները և հատկապես բառարանների հեղինակների գործադրած մեթոդների արատավորությունը հանգեցնում են այն բանին, որ, ինչպես բազմիցս նշվել է, այդ բառարաններում մեծ թիվ են կազմում համանուն և համանիշ «բառերը», որոնց այդպիսի առատությունը ոչ միշտ է պայմանավորված բարբառային ու հասարակական-գործառական տարբերություններով, և վերականգնված իմաստները հաճախ ավելի վերացական ու ընդհանուր են, քան պետք է լինեն բնական լեզվում և այլն:

Հ. Աճառյանի օգտագործած հնդեվրոպական բառարանի՝ Յ. Պոկոռնու կողմից վերամշակված և բարելավված հրատարակության մեջ [Pok., IES] արմատների քանակը որոշ չափով փոխված է՝ ըստ էության առանց մեծ տարբերության: Ժ. Ժյուկուան, օրինակ, արմատի կազմության ճիշտ առանձնահատկությունները պարզելու նպատակով իր ուսումնասիրության մեջ, բացառելով բնաձայնական, դերանվանական և այլ վերականգնումները, իր հաշվումը հիմնում է Յ. Պոկոռնու բառարանի 2027 արմատի վրա (Jucquois, 1966): Հետաքրքրական է նշել, որ մոտավորապես նույն քանակի արմատներ են պարունակում նաև այլ լեզվաընտանիքների բառարանները (Թյուրքական՝ 2220, Բանտու՝ 2262 և այլն) [Герценберг, 1972, 132—133]:

Եթե նկատի առնենք, որ բառերի քանակը մի քանի տասնյակ անգամ գերազանցում է արմատների քանակը, ապա հնդեվրոպական լեզուն ունեցած պետք է լինի սովորական չափի բառապաշար:

Քանի որ բառապաշարի առարկայական արժեքի քննությունը հնդեվրոպացիների կյանքի, քաղաքակրթության ու մշակույթի, նրանց հասկացությունների ծավալի քննությունն է, մենք դրա վրա կանգ կառնենք հնդեվրոպացիների բնութագրմանը նվիրված հատվածում: Հնդեվրոպական բառապաշարի բարբառային-տարածական և այլ լեզուների հետ ունեցած ընդհանուր շեքտի մասին կխոսվի հնդեվրոպական բարբառներին և ցեղակցական կապերին նվիրված հատվածներում: Այստեղ խոսենք հնդեվրոպական

բառապաշարի բառագիտական-իմաստաբանական քննության որոշ հայեցակետերի մասին:

Ամենից առաջ մի քանի խոսք հնդեվրոպական բառապաշարի ծագումնային շերտերի մասին:

Հնդեվրոպական լեզուն, ինչպես ամեն մի այլ լեզու, չէր կարող լիովին մեկուսացած լինել: Այն պետք է գտնված լիներ այլ լեզուների հետ որոշակի հարաբերության մեջ, որ արտահայտված կլիներ նրանց հետ ունեցած ընդհանուր տարրերով: Եթե մի կողմ թողնենք պատահական նմանությունները, որոնք անխուսափելի են ձևովների թվի, նրանց ոչ բազմատարրության և հիմնական իմաստների սահմանափակության պայմաններում, ապա կարելի է տարբերել լեզուների ընդհանրությունների երկու տեսակ՝ ժառանգված և ձեռքբերովի: Ժառանգված ընդհանրությունները կարող են լինել կամ պայմանավորված մարդկանց ընկալման և արտասանական ձևավորման որոշ ընդհանրություններով, կամ սկզբնական ընդհանրությամբ: Օգտագործելով եղած տերմինները որոշակի իմաստով՝ առաջին տիպի ընդհանրությունները կոչենք «աարական ցիկլացության», երկրորդները՝ բուն ցիկլացության դրսևորումներ: «Տարրական ցիկլացության» երևույթներ են ձայնարկությունների, բնաձայնությունների, մանկական բառերի այնպիսի ընդհանրությունները, որոնք կամ հանդիպում են նաև ոչ ցիկլակից լեզուների մեջ, կամ պատկանելով ցիկլակից լեզուների, այնուամենայնիվ չեն կարող որոշակի օրինաչափություններով հաստատված համարվել: Ձեռքբերովի ընդհանրությունները կարող են արդյունք լինել կամ տեղական շփումների (կոնտակտների) ու փոխներթափանցման (ինտերֆերենցիայի), էթնիկական որոշակի փոխազդեցության (տեղական տիրապետություն, մերձավոր հարևանություն և համատեղ գոյակցություն և այլն), կամ մշակութային, կրոնական և այլ գործոններով պայմանավորված փոխառությունների ու պատճենումների: Առաջին տեսակի ձեռքբերովի ընդհանրությունների թվին է պատկանում ենթաշերտային (սուբստրատային), մակաշերտային (սուպերստրատային) և առշերտային (ադստրատային) ազդեցությունը, որ հաճախ հանգեցնում է նաև կառուցվածքային նոր տարրերի ու փոփոխությունների առաջացման:

Ցավոք սրտի, նշված հայեցակետերով հնդեվրոպական լեզվի ուսումնասիրությունը բավարար չի կարելի համարել: Մասնավորապես անբավարար է հնդեվրոպական լեզվի՝ այլ լեզուների հետ ունեցած արտաքին կապերի՝ ձեռքբերովի ընդհանրությունների ուսումնասիրության վիճակը: Մենք չենք կարող քիչ թե շատ վստահորեն խոսել հնդեվրոպական լեզվի վրա հնարավոր ենթաշերտային (սուբստրատային) ազդեցության մասին: Փոքր-ինչ ավելի բարվոք է փոխառությունների ուսումնասիրության վիճակը, բայց այս դեպքում էլ հաճախ չկան որոշակի չափանիշներ տարբերելու հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում կատարված փոխառությունները հետազայում հնդեվրոպական առանձին լեզուներում ուրիշ լեզուներից թափանցած բառերից: Այսպես, հայտնի չէ հ.-ե. *ag^o-ro-s «արտ» (համարվում է *ag^o- «քել, տանել» արմատից կազմված) և շումեր. ager «արտ» բառերի փոխհարաբերությունը (հմմտ. նաև հայ. ագարակ, որ հին փոխառություն է): Անհնար չէ հայերենի աչծ-ի և հունարենի αἴξ հիման վրա վերականգնված *aig^o- «այծ» արմատի (հմմտ. նաև ավեստ. izaēna «կաշվյա», իմա՝ «այծի կաշվից») արևելյան ծագումը [հմմտ. Pok., 1, էջ 13],

յանաւանդ որ կան այդ իմաստն ունեցող այլ արմատներ ևս. այն պետք է առնված լինի նախքան հայերենի քմայնացման հետեւանքով կրած փոփոխությունները: Բաւականին տարածված է հ.-հ. *gʷou-ի (ուղղ. *gʷōus) «խոշոր եղջյուրավոր անասուն» (որից հայ. կով) շումերական ծագման (gu, հին gud «եղ, խոշոր եղջյուրավոր անասուն») վարկածը [հմմտ. Pok., 1, էջ 483]: Անհնար չէ հ.-հ. «քար» ցուցադրան արտահայտող և հ.-հ. *kar- «կարծր, կոշտ» կամ *(s)ker «կտրել» արմատներին վերագրվող շատ բառերի (այդ թվում հայ. քար-ի) միջերկրածովյան-իբերյան (*carra «քար, քարակույտ») ծագումը [Pok., 1, էջ 53]: Ակնհայտորեն ոչ հնդեվրոպական բնույթ ունի *k'ik'er-ը, որի *k'elk'er- տարրերակից է ծագում հայ. պիսեռն բառը: Հ.-հ. *uel- «պտտել, ծռել» արմատից բխեցվող *uol-no-ի համար, որի *uolnɔ- ձևից բխեցվում է հայ. զինի բառը, հավանական է համարվում նաև միջերկրական կամ փոքրասիական ծագում (հմմտ. նախասեմ. *ḡainu «դինի») [հմմտ. Pok., 1, էջ 112]: Այսպիսի օրինակների թիվը կարելի է մեծացնել, բայց հարցի հետագա լուծումը շատ բանով կախված է մի կողմից՝ ժառանգած ընդհանրությունների և, այսպես կոչված, հեռավոր ցեղակցության, մյուս կողմից՝ հնդեվրոպացիների բնակության վայրերի, քաղաքակրթության աստիճանի, տնտեսական հարաբերությունների իսկական բնույթի վերաբերյալ հարցերի լուծումից:

Համեմատաբար լայն ուղադրություն է գրավել հնդեվրոպա-սեմական բառային փոխառությունների հարցը: Հնդեվրոպական լեզուների՝ սեմականներից կատարած փոխառությունների մասին տարբեր առիթներով խոսել են Հ. Լեին, Գ. Իպսենը, Ա. Շոտտը, Վ. Վյուստը [Lewy, 1895. Ipsen, 1924. Schott, 1935. Wüst, 1956] և ուրիշները: Վ. Մ. Իլիչ-Սվիտիչը [Иллич-СВИТЫЧ, 1964a] Մյունխենի «Հնդեվրոպա-սեմական համեմատական բառարանից» [Möller, 1911.] տառնձնացնում է 24 բառ, որոնք չեն կարող վերագրվել հեռավոր ցեղակցությանը և պետք է զիտվեն որպես սեմական աղբյուրից կատարված հնազույն հնդեվրոպական փոխառություններ՝ հ.-հ. *gʷou- «եղ, կով» (հայ. կով) — աֆրաս. *g-w «եղ», հ.-հ. *ag'ro- «արա» (հայ. արա) — սեմ. *h-d-г «ցանկապատված հողամաս, բակ, բնակատեղ»։ հ.-հ. *dhuer- «բակ, դուռ» (հայ. դուռն, դուր-ս) — սեմ. *t-w-г «ցանկապատ, ցանկապատված բակ», հ.-հ. *nāu- «նավ, աման» (հայ. նաւ) — սեմ. (<աֆրաս. *'-n-w «աման, նավ», հ.-հ. *(a)ster- «աստղ» (հայ. աստղ) — *'-t-t-г «աստվածացված աստղ», հ.-հ. *septm «չոթ» հայ. (եւթն) — սեմ. (<աֆրաս.) (*š)-b-ʿ-tu, (*š)-b-ʿ-u «չոթ» և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվի բառապաշարը, անշուշտ, տարբերակված է եղել ըստ գործառական-ոճական ոլորտների: Թեև հիմնական գործառական ոլորտը եղել է առօրյա-խոսակցականը, սակայն սրա հետ միասին, ինչպես ցույց են տալիս վերջերս կատարված հետազոտությունները, այդ լեզուն հանդես է եկել բանաստեղծական խոսքի մեջ՝ սրան հատուկ պատկերավորությամբ, սիրված մակդիրներով, բանաստեղծական բնույթի (առանձնապես բարդ) բառերով, յուրահատուկ արտահայտություններով, երբեմն ռիթմական որոշակի կառուցվածքով: Ռիթմական խոսքը թերևս մեծ նշանակություն է ունեցել ծիսական-կրոնական կյանքում: Այսպես, ականհայտորեն բանաստեղծական արժեք են ունեցել հ.-հ. *erkʷ- «ճառագայթել, շողալ, պայծառ հնչել. գովերգել» բառարմատին պատկանող ածականները, գոյա-

կանները, բայերը. այստեղից է ծագում հայ. երգ-ը, բայց այն դարձել է սովորական գործածություն բառ:

Հնդեվրոպացիների հասարակական-տնտեսական կյանքի, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների հետ կապված, անշուշտ, սկսել էին հանդես գալ հրապարակախոսական ու վարչա-գործարարական ոճի որոշ առանձնահատկություններ, սաղմնավորվել այնպիսի բնագավառների տերմինաբանական համակարգեր, ինչպիսիք են երկրագործությունը, անասնապահությունը և ձկնորսությունը, հաղորդակցման միջոցներն ու նավագնացությունը, արվեստը և արհեստագործությունը, քաղաքական հարաբերությունները, ռազմական գործը և հավատալիքները և այլն: Այս տեսակետից Կ. Դ. Բաքի «Հնդեվրոպական լեզուների ընտիր հոմանիշների բառարանը» [Buck, 1949],—նախատեսված չլինելով հատկապես հնդեվրոպական միասնության շրջանի բառապաշարի վերականգնման նպատակին, պարունակելով բազմաթիվ նոր հասկացություններ (հմմտ. «լուցկի», «շաբաթ», «երեքշաբթի» և այլն) և չընդգրկելով բոլոր լեզուները,—այնուամենայնիվ հընարավորություն է տալիս գծելու հնդեվրոպական բառապաշարի սահմանները: Այն պարունակում է 22 իմաստային խումբ՝ համապատասխան ներքին բաժանումներով, և մեկուկես հազարից ավելի հասկացություն: Ընդգրկված իմաստային խմբերն են հետևյալները.

1. Ֆիզիկական աշխարհ.
2. Մարդկություն՝ սեռ, հասակ, ընտանեկան հարաբերություն.
3. Կենդանիներ.
4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ և պայմաններ.
5. Ուտելիք և խմելիք. խոհարարություն և ամանեղեն.
6. Հագուստ. անձնական զարդարանք և խնամք.
7. Բնակարան, տուն, կահույք.
8. Երկրագործություն, բուսականություն.
9. Զանազան ֆիզիկական գործողություններ և սրանց հետ կապված հատուկ արվեստներ ու արհեստներ՝ գործիքներով, նյութերով ու արտադրանքներով հանդերձ. զանազան այլ հասկացություններ.
10. Շարժում. տեղափոխություն, փոխադրություն, նավագնացություն.
11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր.
12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ.
13. Քանակ և թիվ.
14. Ժամանակ.
15. Զգայական ընկալում.
16. Զգացմունք (զգացմունքների ֆիզիկական որոշ դրսևորումներով). խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական հասկացություններ.
17. Բանականություն, միտք.
18. Զայնարձակում, խոսք, գրում և ընթերցում.
19. Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ.
20. Ռազմական գործ.
21. Օրենք.
22. Կրոն և նախապաշարմունք:

Հնդեվրոպական համեմատական լեզվաբանության հայեցակետից ավելի որոշակի նպատակադրում ունի է. Բենվենիստի «Հնդեվրոպական հաս-

տատությունների բառարանը» [Benveniste, 1969], որի ընդգրկումը նեղ է (տնտեսություն, ազգակցություն, հասարակություն, իշխանություն, իրավունք և կրոն), բայց ուղղված հնդեվրոպական համապատասխան նախնական գաղափարների առարկայական արժեքների վերլուծությանը: Բնականորեն որոշ եզրակացություններին մենք կանդրադառնանք հետո, բայց այստեղ նշենք, որ բառարանն առաջին փորձերից մեկն է ականակների ձևով բնորոշելու իմաստային առանձին դաշտեր, հաստատելու որոշակի հակադրություններ ու կատարելու սահմանազատումներ, ցույց տալու իմաստային դաշտերին պատկանող տվյալ միավորների առարկայական արժեքները: Վերականգնված հնդեվրոպական արմատների տարածվածության աստիճանը, ինչպես նշվել է, նույնը չէ. գրեթե բոլոր լեզուներում առկա արմատների կողքին մեծ թիվ են կազմում սահմանափակ տարածում ունեցողները, որոնք վկայում են տվյալ լեզուների՝ հնդեվրոպական բարբառային ընդհանուր տարածքների պատկանելու և հնագույն շփումների մասին (եթե, իհարկե, բացառենք ոչ համաստի վերականգնումները, այլև ուշ ձեռքբերումները): Համեմատարար լայն տարածում ունեցող արմատներն ու բառերը հաճախ միաժամանակ հիմնական բառաֆոնդին պատկանող, հաճախադեպ և հին շերտ ներկայացնող միավորներ են: Սրանց մասին դադափար տալու համար դիմենք Գ. Ռ. Զոլտայի «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» աշխատությանը [Solta, 1960], որտեղ բերված են հայերենի ընդհանուր հնդեվրոպական և լեզուների մեծ մասում տարածված արմատների և արմատական բառերի օրինակներ.

Ա. Ընդհանուր հնդեվրոպական արմատներ.

1. Գոյականներ՝ ըստ Բաքի տարբերած խմբերի. (1) Ֆիզիկական աշխարհ՝ *aǵed- (*ǵed- > հայ. գետ), *leuk- «լուսավորել, լուսավոր» (հայ. լոյս, լուսին, լուսն, այլև լուցանեմ) և այլն. (2) Ընտանեկան հարաբերություն՝ *pǝtēr «հայր» (հայ. հայր), *māter «մայր» (հայ. մայր), *dhug(h)ǝter «դուստր» (*dhukter > հայ. գուստր), *bhrāter «եղբայր» (հայ. եղբայր), *sǵe-sōr «քույր» (հայ. քոյր), *aǵo-s «պապ» (հայ. հալ պապ), *(II)an- «նախնի» (հայ. հան «տատ»), *sǵek'rū- «սկեսուր» (*k'ǵek'rū- > հայ. սկեսուր) և այլն. (3) կենդանիների՝ *ǵuou- «խոշոր եղջյուրավոր անասուն՝ եղ, կով» (հայ. կով), *k'ǵon- «շուն» (հայ. շուն) և այլն. (4) մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ ու պալմաններ՝ *mēmso- «միտ» (հայ. միտ), *ǵ'enu-; *ǵ'enǝdh- «ծնոտ» (հայ. ծնալու), *okǵ- «տեսնել, աչք» (հայ. աչք), *ōus-/us- «ականջ» (հայ. ունկն), *ped-/pod- «ոտք» (հայ. ոտն, հետ), *sǵeid- «քրտնել» (*sǵid-ro- > հայ. քիտն), *sǵep- «քնել» (*sǵop-no- > հայ. քուն) և այլն. (5) ուտելիք և խմելիք՝ *sal- «աղ» (հայ. աղ). (7) բնակարան, տուն, կահույք՝ *dhǵer-, *dhur- «դուռ» (հայ. դուռն). (14) ժամանակ՝ *dei- «շողալ», *diu- «օր» (հայ. տիւ), *mēns- «ամիս» (հայ. ամիս), *ǵ'hei- «ձմեռ, ձյուն» (հայ. ձմեռն, ձիւն) և այլն:

2. Ածականներ՝ *bherǵ'h-, *bhrǵ'hu- «բարձր» (հայ. բարձր, բերձ), *sen(o)- «հին» (հայ. հին), *meg'(h)- «մեծ» (հայ. մեծ), *ǵǵher- «չերմ, տաք» (հայ. ջերմ) և այլն:

3. Բայեր՝ *ag'- «քշել» (հայ. ածեմ), *bher- «տանել, բերել» (հայ. բերեմ), *ǵel- «պտտել, ոլորել» (հայ. գելում), *ǵeid- «տեսնել, տեսած լինել, իմանալ» (հայ. գիտեմ, գտանեմ), *dhēi- «ծծել» (հայ. դիեմ), *dhē- «դնել»

(հայ. դնեմ), *es- «լինել» (*es-mi > հայ. եմ), *pō(i)-/pI- «խմել» (հայ. ըմպեմ), *men- «մտածել» (հայ. իմանամ?), *leig'h- «լիզել» (հայ. լիզեմ, լիզում), *pel-, *plē- «հոսեցնել, լցնել» (հայ. լի, լնում), *p'ieu- «հոսել, լողալ» (հայ. լուսանամ), *k'leu- (հայ. լսեմ, լուայ), *leikv- «լքել, թողնել» (հայ. լքանեմ), *g'en- «ճանաչել» (հայ. ճանաչեմ < *ձանաչեմ, ձանեայ), *g'en- «ծնել» (հայ. ծնանիմ), *g'vei- «ապրել» (հայ. կեամ), *sed- «հրստել» (հայ. հեծանիմ, հստիմ), *meig'h- «միզել» (հայ. միզեմ), *er- «շարժել, բարձրացնել» (հայ. յառնեմ, յարեայ), *ed- «տալ» (հայ. ուտեմ), *stā- «կանգնել» (հայ. ստանամ), *dō- «տալ» (հայ. տամ, ետու), *skel- «կտրել» (հայ. ցելում), *(s)ker- «կտրել» (հայ. քերել, քերթել, քերծել, քորել) և այլն:

4. Այլ բառեր՝ *per- «միջով, դեմք, հետո» (հայ. հետի, հեր-ու), *kve-tuer, -or «չորս» (հայ. չորք), *(k)(s)pek's «վեց» (հայ. վեց), *ok'tō «ութ», (հայ. ութ), *(e)nuq «ինն» (հայ. ինն և այլն):

Բ. Հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում տարածված արմատներ.

1. Գոյականներ՝ (1) *nebh-, *emb(h)-/omb(h)-/mbh- «խոնավ, ջուր, մառախուղ, ամպ» (հայ. ամպ, ամպրոպ), *ster-/stel- «աստղ» (հայ. աստղ). *peyōr, *pūr «կրակ» (հայ. հուր), *meigh- «մթին, մառախուղ, ամպ» (հայ. մեղ) և այլն. (2) *g'venā «կին» (հայ. կին), *snusos «հարս» (հայ. հուս) և այլն. (3) *yup-, *jup- «աղուես» (*ǎlōpek' > հայ. ալուես), *k'to-s «արջ» (հայ. արջ), *angvhi- «օձ» (angvhi- > հայ. աւձ), *el-en- «եղնիկ» (հայ. եղն), *ayei- «թռչուն» (հայ. հաւ), *mus- «մուկ» (հայ. մուկն), *eg'hi- «ողնի» (*og'hiniǝ- > ողնի) և այլն. (4) *es-ǝ- «արյուն» (հայ. արիւն), *jekvǝ-t- (հայ. լեարզ), *smek'- «մորմք» (հայ. մաւրոք), *ost(h)- «ոսկր» (հայ. ոսկր), *om(e)so-s «ուս» (հայ. ուս), *k'erd-, *k'ērd- «սիրտ» (հայ. սիրտ) և այլն. (5) *gvr̥nu-, *gvr̥āyō(n)- «աղաց, երկան» (հայ. երկան), *gver- «կլանել» (հայ. կեր, կերակուր), *melit- «մեղր» (հայ. մեղր) և այլն. (7) *dem-/dom- «տուն» (հայ. տուն). (8) *ag'-ro-s «ղաշտ» (հայ. արտ), *arətrom «արոր» (հայ. արար), *g'vei- «կաղնի» (հայ. կաղին, կաղնի) և այլն. (14) *ves-ǝ «գարուն» (հայ. գարուն) և այլն. (18) *bhā- «խոսել» (հայ. բան, բայ) և այլն:

2. Ածականներ՝ *ang'hui-s «նեղ» (հայ. անձուկ), *plāt- «լայն» (հայ. լայն), *neyo-s «նոր» (հայ. հոր), *solo- «ողջ, ամբողջ» (հայ. ողջ, ամբողջ), *ster- «ստերջ, անպտուղ» (հայ. ստերջ) և այլն:

3. Բայեր՝ *eu- «հագնել» (հայ. ագանիմ), *lab(h)-, *lap(h)- «լափել» (հայ. լափեմ), *leu- «հատել, բաժանել, արձակել» (հայ. լուծանեմ), *g'vei- «կլանել» (հայ. կլանեմ), *enek'- «հասնել» (հայ. հասանեմ), *per-(g)- «լր-փել» (հայ. հարկանեմ, հարի), *mer- «մեռնել» (հայ. մեռանիմ), *men- «մնալ» (հայ. մնամ), *ēr- «բռնել» (հայ. ունիմ), *euk- «վարժվել, ընտելանալ» (հայ. ուսանիմ), *k'er- «աճել, աճեցնել, սնել» (հայ. սերեմ), *derk'- «հալել» (հայ. տեսանեմ) և այլն:

4. Այլ բառեր՝ *semo- «մի, ինչ-որ» (հայ. ամեն, ամենայն), *aljos «ալլ» (հայ. ալլ), *anti «առջև, դիմաց» (հայ. ընդ «փոխարեն»), *kui- «որտեղ, ուր» (հայ. ուր) և այլն.

Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հնդեվրոպերենը պետք է ունենար

բառերի բազմիմաստություն, համանունություն և համանիշություն: Բազմ-
իմաստության քիչ թիվը առաջադասական քննարկումը առաջիմ հնարավոր չէ
երկու իմասական պատճառով. միշտ չէ, որ կարելի է տարբերակել 1)
բառիմաստների՝ տարրեր լեզուներում կրած փոփոխությունները հնդեվրո-
պական լեզվի մակարդակում կրած փոփոխություններից և 2) հնդեվրոպա-
կան լեզվի տարածական տարբերակներում բառերի ստացած առումները՝
միևնույն տարածքներում գործող բառերի բազմիմաստությունից:

Ավելի նպաստավոր են համանունության և համանիշության քննարկ-
ման պայմանները: Սակայն այս դեպքում էլ մենք գործ ունենք մեծ մա-
սամբ վերականգնված արմատական իմաստների և ոչ թե բուն բառիմաստ-
ների հետ, որ մեծացնում է և՛ համանունության, և՛ համանիշության քա-
նակը, մանավանդ որ բոլոր տվյալների համադրության սրտումների մեջ
վերականգնողների կողմից հակում է նկատվում հաճախ գիմնելու ընդհանուր
և վերացական իմաստների:

Ինչպես հայտնի է, համանունությունը բազմիմաստության սահմանն է.
բազմիմաստության զարգացումը՝ բառիմաստի տարրեր առումների հեռա-
ցումը հանդիսանում է համանունների առաջացման: Համանունության մյուս
աղբյուրը փոխառություններն են, որոնք, մուտք գործելով լեզվի մեջ, կարող
են արգեն հղած բառերի հետ համանուններ կազմել: Արդի վիճակում մենք
առաջիմ կարող ենք հավաստիորեն խոսել միայն առաջին տիպի համանուն-
ների մասին, այն էլ նկատի առնելով գերազանցապես արմատական իմաստ-
ները: Յ. Պոկոռնու բառարանում համանուն արմատները մեծ թիվ են կազ-
մում. երբեմն առկա են մեկ տասնյակից ավելի արմատային համանուններ.
այսպես, օրինակ, **uer-* համանուն արմատները իմբավորված են 13 տար-
րեր իմաստային խմբերի մեջ: Բառային մակարդակում արմատական հա-
մանունությունը իրականում իբրև այդպիսին չի պահպանվում շնորհիվ տար-
րեր աճականների և ածանցների, տարբեր (թեմատիկ և աթեմատիկ) հիմ-
քերի, հերթագայության տարբեր աստիճանների հանդիս գալու: Բերենք հնդ-
եվրոպական արմատական համանունների մի շարք օրինակներ՝ ընտրելով
այն խմբերը, որոնք գոնե մասամբ արտացոլված են հայերենում.

1. **al-* (գերաշմանական արմատ, որից **al-jo-* > հայ. այլ. հմմտ. նաև
աղաւաղել < *աղեւաղել?).

2. **al-* «աճել, աճեցնել, սնել».

3. **al-* «թափառել, մոլորվել» (հայ. աղամոլիմ «մոլորվել, շեղվել», թեր-
ևս նաև բրբռ. ալաբել).

4. **al-* «այլել» (հայ. աղանձ?)¹⁰.

5. **al-* «աղալ» (հայ. աղամ, ալիւր).

6. **al-* (**al-ōu-/aləu-*, **al-bho-*) «սպիտակ, փայլուն» (հայ. աղաւնի).

1. **bhā-* «փայլել, լուսավորել, երևալ» (հայ. բանամ).

2. **bhā-* «խոսել» (հայ. բան, բայ, բամ, բաս, բայ).

¹⁰ Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 12, էջ 120), հենվելով Ա. Վալդեի և Յ. Պոկոռնու բառարանի վրա, բխեցնում է հ. -հ. **lndh-* արմատից, սակայն այս արմատին պատկանող բառերի և նրանց վերազրվող իմաստների իրար հետ կապ ունենալը կասկածելի է. հմմտ. Mayrhofer, KEWA, 2, էջ, 41, Frisk, GEW, 2, էջ 87 և այլն: Յ. Պոկոռնին չունի:

1. *del- «նպատակ դնել, հաշվել, դարանակալել» (հայ. տող, տողել).
2. *del- «երերալ» (հայ. տաղտ. տաղտուկ, տաղտկ(ան)ալ «ճկոճել, ընկճվել. ձանձրանալ»).
3. *del- «ճեղքել, տաշել, քանդակել» (հայ. ասողձ).
4. *del- «կաթել» (հայ. տեղ, տեղամ).
5. *del- «երկար».

1. *gel- «սեղմ(վ)ել, կլորանալ. կլոր բան» (հայ. բրբռ. կլոր, կլիկ «կտտոր. փոքրիկ կլոր հաց. փոքր նարինջ. կաթիլ», կլնդրիկ «կոկիկ», կլոն «խմոր հաց», կլննել «տաք ջրի մեջ գնդվել (ալյուրի մասին)» և այլն).

2. *gel-, *gʷel- «կլանել» (հայ. կուլ, կլանել, բրբռ. կուլ, կլաթան «կոկորդ»).

3. *gel(ə) - «ցուրտ, սառչել» (հայ. կաղաւել «սառչել (օձի մասին)», բրբռ. կաղվիլ «սառչել»).

1. *gʷen- «ծնել» (հայ. ծին, ծնանիմ).

2. *gʷen- «ճանաչել» (հայ. նանաչեմ<*ծանաչեմ, ծանեայ, ծանաթ).

1. *gʷenu-, *gʷonu- «ծունկ. անկյուն» (հայ. ծունկ, ծունր).

2. *gʷenu-, *gʷenədh- «ծնոտ» (հայ. ծնատ).

1. *gʷher- «ցանկանալ, ախորժել» (հայ. ձիւր-f, ձրի, ձրել).

2. *gʷher- «քերել, քերծել»

3. *gʷher- «ճառագայթել, փայլել, շողալ»

4. *ghʷer- «բռնել. շրջապատել, շրջափակել» (հայ. ձրձել «կորգել, շորթել»).

5. *ghʷer- «աղիք (?)».

6. *gʷher- «փոքրիկ».

7. *gʷher-, *gʷher-s- «սեւեւել, հառել. փշաքաղվել, փայտանալ» (հայ. ձար «մազ», ձառ «ծուռ, տգեղ, կոշտ»).

1. *kʷer- «վերնամաս, գագաթ, գլուխ. եղջյուր» (հայ. սար).

2. *kʷer- «աճել. աճեցնել, սնել» (հայ. սեւ, սեւեմ, սեւունդ, սեռ, սեւմն).

3. *kʷer- «թել հյուսել, կցել» (հայ. սարիւ, սարդ).

4. *kʷer- «վիրավորել, վնասել, քայքայել, քայքայվել».

1. *mel- «մանրել, փշրել, աղալ» (հայ. մալեմ, մլմլեմ, մեղմ, մեղկ, մլաղաց, մամուլ, մլուկն, բրբռ. մղմղ «ցեց»).

2. *mel- «սխալվել. խաբել» (հայ. մեղ-f, թերևս նաև՝ մոլոր, մոլի).

3. *mel- «դանդաղել».

4. *mel- «ուժեղ, մեծ».

5. *mel- «անդամ. զոդել, միացնել» (հայ. մարմին<իրան.?).

6. *mel- «մթնագույն, կեղտագույն. կոշտ» (հայ. մեղծ «ձանձախա-րիթ, մուր»).

7. *mel- «բուրդ, բրդյա զգեստ».

8. *mel- «երեւալ. բարձրանալ. բարձունք».

1. *men- «ցցվել».

2. *men- «կոխել, ճգմել».

3. *men- «մտածել» (հայ. իմանամ?) .
4. *men- «փոքր, մանր. փոքրացնել, մեկուսի» (հայ. մանուկ, մանր, մանչ) .
5. *men- «մնալ» (հայ. մնամ) .

1. *mer- «հյուսել, կապել. թել, թոկ» .
2. *mer- «առկայծել» (հայ. մայր «խավար», բրբռ. մարել, մարմրել) .
3. *mer- «սեպնել, մոթ, գույն, բիծ» (հայ. մոռյլ, մառ-ա-խուլ) .
4. *mer- «մեռնել» (հայ. մեռանիմ, մարդ «մահկանացու») .
5. *mer- «տրորել» (հայ. մարտ «պայքար», մուրն, մաշեմ, բրբռ. մեռ, մառ «փայտի ծեղ», մառել «ցորենը մանրել, կալսել») .
6. *mer-, *mer-s- «խանգարել, շարացնել, արհամարհել, մոռանալ» (հայ. մոռանամ) .

1. *od- «հոտ արձակել» (հայ. հոտ) .
2. *od- «զոլմանք, ատելություն» (հայ. ատեամ) .

1. *pel- «թափել, հոսել» (հայ. հեղում, ողողեմ) .
2. *pel- «շարժել, քշել» (հայ. բրբռ. հլոտել «հրել, մղել, գլորել») .
3. *pel- «ծալել» .
4. *pel- «աման» .
5. *pel- «վաճառել, շահել» .
6. *pel- «գորշ, գունատ» (հայ. ալի-f «սպիտակ, ալիք») .
7. *pel- «այրել. տաք լինել» .

1. *sem- «հանել, թափել, լցնել» (հայ. ամամ, աման) .
2. *sem- «մի, մեկ. միասին» (հայ. մի, ամեն) .
3. *sem- «ամառ» (հայ. ամառն) .

1. *(s)meukh- «սողոսկել, մխվել» (հայ. մուխ, մխեմ) .
2. *meukh- «ծխել, ծուխ» (հայ. մուխ) .

1. *xel- «տեսնել» (հայ. գեղ, գեղեցիկ) .
2. *xel- «ցանկանալ, ընտրել» (հայ. գեղծ «ուժեղ ցանկություն, փափագ») .
3. *xel- «ճնշել, մղել» .
4. *xel- «մազ, բուրդ» (հայ. գեղմն) .
5. *xel- «խաբել» .
6. *xel- «գոլ, տաք» (հայ. գոլ, գաղջ) .
7. *xel- «պտտել, ոլորել» (հայ. գել «ոլորած, պիրկ», գիլ, գիղ, գաղծ գեղծ «պատատուկ, բաղեղ») .
8. *xel- «պոկել, շորթել, թալանել» :

Է՛լ ալելի մեծ սուբյեկտիվությամբ է պայմանավորված հնդեվրոպական լեզվի ստուգաբանական բառարանների մեջ համանիշների առատությունը: Ինչպես համանունության դեպքում, հնդեվրոպական լեզվից առանձին լեզուներին անցնելիս համանիշությունը հազվադեպ է նույնությամբ պահպանվում: Այսուհանդերձ կարելի է մատնանշել հնդեվրոպական իսկական համանիշներ՝ պայմանավորված բառերի հասարակական-ոճական (հասարակական տարբերակվածություն, սովորական կամ բանաստեղծական

լեզու, սովորական կամ հանդիսավոր խոսք և այլն), առարկայական-նշանակական և վերաբերմունքային (ուժեղացման աստիճաններ, նշանակման նրբերանգներ, դրական, բացասական կամ չեզոք վերաբերմունք), տարածական-բարբառային տարբերություններով և այլն: Թողնելով վերջին դեպքը հատուկ քննարկման՝ բերենք որոշ օրինակներ մյուսների համար:

Ակնհայտորեն տարբերվում են միևնույն գաղափարներն արտահայտող բուն (մեծահասակների լեզվին պատկանող) և մանկական լեզվի (Lallwort) բառերը. այսպես, մեծահասակների լեզվի համար սովորական *pätēr «հայր» (հայ. հայր), *mätér «մայր» (հայ. մայր) բառերի կողքին առկա են մանկական լեզվի բառեր՝ *appa (հմմտ. հայ. բրբռ. ափի, ափու «հայր, հայրիկ»), *atos, *aita- (հմմտ. հայ. բրբռ. աառ «ծիր կին, պառավ», աաաա «մայր, մայրիկ»), *am(m)a, *ami, *mā, *mam(m)ā «մայր» (հմմտ. հայ. բրբռ. մա, մամ «մայրիկ», մամի «պառավ կին»), *nana, *nena «մայր» (հմմտ. հայ. բրբռ. նան, նանա, նանե, նանի «մայր, մայրիկ») և այլն: Հետաքրքրական է նշել, որ բուն *pätēr- և *mätēr- բառերը ծագումով նույնպես գալիս են մանկական լեզվից (*pə-, *mā- -tēr-, *-ter- մասնիկով): Ինչպես որ հալ. մանկական լեզվում մամ(ա) կարող է միաժամանակ նշանակել և՛ «մայր», և՛ «ուռեղիք», այնպես էլ հ.-և. *pa(p)pa- նշանակում է միաժամանակ և՛ «հայր», և՛ «ուռեղիք» (հմմտ. հայ. բրբռ. փափա «հաց, ուռեղիք»):

Սովորական և հանդիսավոր խոսքի տարբերությունները որոշակի արտահայտություն ունեն մարդկային խոսքը բնութագրող բառարմատների մեջ: Խոսելու գաղափարը կարող է արտահայտվել *au- (*aued-), *bha-, *bhel-, *uek-, *uer- և այլ արմատների պատկանող բառերի միջոցով, որոնք, սակայն, գոյակցելու դեպքում ունենում են ակնհայտ սեռ-իմաստային տարբերություններ. այս տեսակետից բնորոշ օրինակներ է տալիս հին հնդկերենը, որտեղ vādati-ն նշանակում է «ձայն է բարձրացնում, խոսում է», vādate-ն (ննգային միջածանցով ձև)՝ «գովում է, փառաբանում է, ակնածանքով ողջունում է» [(a)ued-], *śa-bhā-ն (*sm-bhā-)՝ «ժողով» (*bhā->հայ. բան, բայ, բամ), *bhaṇdatē-ն «խոսում է, ծաղկում է, վատաբանում է» (*bhel-), vākti-ն՝ «ասում է, խոսում է» (uek-, հայ. գոչել), vrata-ն՝ «պահանջ, պատվիրան, կանոնադրություն, հանդիսավոր խոստում, ուխտ» (*uer-, հայ. երզումն?) և այլն, այսինքն՝ տարբերակվում են խոսքի սովորական (*uek->vākti), հանդիսավոր (շատերի առջև արտասանվող), կրոնական-ծիսական, վատաբանական տեսակները. նշանակալից տարբերություններ է ըստ տեղծում կամքի արտահայտությունը՝ ըստ ուժգնության տարբեր աստիճանների և տարբեր երանգների (սովորական ցանկություն, պահանջ, կարիք և այլն)՝ *aī- (հայ. այց, հայց), *au- (հայ. աււն), *uel- (հայ. գեղձ «ուժեղ ցանկություն, փափագ»), *gheidh-, *gheldh- և այլն:

Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական բառարանն ըստ արմատների կազմելու սովորությանը առաջ բերած անպատեհությունները և արմատների նախնական իմաստների վերականգնման թերությունները հատկապես ակնհայտ են դառնում այնպիսի իմաստների դեպքում, որոնցից շատ այլ իմաստներ կարող են ածանցվել՝ «փայլել», «մթին», «ուռչել», «խփել» և այլն: Հմմտ. օրինակ, «փայլել, լողալ, լուսավորել, սպիտակ» իմաստի արտահայտման դեպքերը՝ *al- «փայլուն, սպիտակ» (հայ. աղաւնի), *ar(e)g'-

«*փայլուն, սպիտակավուն*» (հայ. արծաթ, արծենձ, արծարծենձ), **auēs-* «*լուսավորել*», **aug-* «*փայլել, տեսնել*», **bhā-* «*փայլել, լուսավորել, երևալ*» (հայ. բանաձ), **bhelg-* «*փայլել*», **bhel-* (**bhle-*, **bhleig'-*, **bhleik-*, **bhleu-*) «*փայլուն, սպիտակ*» (հայ. բալ), **bher-* «*փայլուն, բաց դարչնա-գույն*» (հայ. բորենի), **bherəg'-* «*փայլուն, սպիտակ*» (հայ. բարսի?), **bherək'-* «*շողալ*», **del-* «*փայլել, շողալ*» (հայ. տի), **g'hel-* «*փայլել, շողալ*» (հայ. ձաղ), **k'eu-* «*լուսավորել, պայծառ*» (սուրբ, թերևս նաև շող, շուք), **leuk-* «*լուսավորել, լուսավոր*» (հայ. լոյս, լուցանել), *(s)p(h)el- «*փայլել, շողալ*» (հայ. փայլ, փալփալիմ, փողփողիմ) և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվում լայնորեն գործում են բառակազմության երկու հիմնական եղանակները՝ բառաբարդումը և բառածանցումը, սակայն նախ՝ բարդության ոչ բոլոր տեսակներն են հավասարապես տարածված և երկրորդ՝ նախածանցումը բառիս բուն իմաստով բացակայում է:

Հնդեվրոպական բարդությունները, ինչպես կարելի է դատել հատկապես հին հնդկերենի և հին հունարենի տվյալների հիման վրա, կարող էին կերավել բաղադրիչների ինչպես համադասական, այնպես էլ ստորագուսական հարաբերությամբ: Համադասական տիպը հայտնի է *dvan=dva* (<*dvam=dvam* «երկու երկու») անունով և համապատասխանում է արդի հայ քերականության մեջ տարբերվող բաղհիտական բարդությունը. *ալշպիսիք* են, *օրինակ*, *միավորների* և *տասնավորի միացությամբ կազմված թվականներ* (հմմտ. հայ. երկու-առաւան «տասներկու», հ. հնդկ. *dvā-daśa*, հուն. *ἑξάκαι*, լատ. *duo-decim* և այլն): Ստորագուսական բարդությունները լինում են մի քանի տեսակ. մասնավորապես լայն տարածում են ունեցել, այսպես կոչված, *bahuvrīhi* տիպի բարդությունները, որոնք նշանակել են մի բան ունեցող և կոտարել են ածականի դեր (հմմտ. հենց *bahu-vrīhi* «բազմաբրինձ»), մեծ թիվ են կազմել այն գոյականները, որոնց առաջին բաղադրիչը լրացրել է երկրորդի իմաստը՝ *karmadhāraya* տիպի (ինչպես հայ. մեծաառւն, հ. հնդկ. *madhya-dinam* «միջօրե» և այլն), *tatpuruṣa* տիպի (ինչպես հայ. հաւր-եղբայր, հուն. *πατρι-ὑδελφεός* կամ հովիւ<**ovi-pā* «խաշնարած, ոչխարապահ») և այլն:

Վերականգնումը ոչ միշտ է հնարավորություն տալիս որոշելու հիմքակազմության քննության կապակցությամբ թվարկված ածանցների գործուն և ոչ գործուն, արտադրողական (տարածված) և ոչ արտադրողական տեսակները: Կարելի է ասել, որ ինչպես ընդհանրապես, այնպես էլ հնդեվրոպական լեզվում վերջածանցները կարող են լինել երկու տիպի՝ ա) իմաստափոխական (իմաստահավելական), որոնք բառին հաղորդում են իմաստային նոր առում՝ առանց նրա խոսքի մասային տրժեքը փոխելու, և բ) գործառական-փոխանցական, որոնք փոխում են բառի խոսքի-մասային արժեքը, բայց կերտում են գոյական, գոյականից՝ ածական և այլն [հմմտ. Ջա-հովկյան, 1974, 158]: Որոշ ածանցներ կարող են զուգակցել երկու տիպի արժեքները:

Բայական իմաստափոխական ածանցների դեպքում դժվար է տարբերություն անցկացնել բառակազմական և բառափոխական իմաստների միջև. այդպիսի «ածանցները» կարող են տրտահայտել կերպա-վիճակային զանազան տարբերություններ՝ տեսականություն, սաստկություն և այլն: Մոտավորապես նույն վիճակն է նաև ածականի դեպքում, որտեղ ածանցները կա-

րող են ցույց տալ ինչպես համեմատելի հատկություն՝ բաղդատական կամ գերադրական արժեքով, այնպես էլ հատկության ուժեղություն և թուլություն՝ առանց համեմատության: Գոյականների դիպքում ամենից ավելի տիպական իմաստափոխական արժեքը փոքրացուցիչ-փաղաքշականն է, որ հնդեվրոպական լեզվում արտահայտվել է **(e)k(o)-* ածանցով. հմմտ. **mer-jo-k(o)-* «մարդուկ», հ. հնդկ. *maryakah* «մարդուկ», հուն. *μειραξ* «պատանի» և այլն: Փոստորեն բառակազմական արժեք ունեն նաև սեռակազմ (օրինակ՝ իգականակազմ) ածանցները:

Մեծ թիվ են կազմել գործառական-փոխանցական ածանցները՝ երբեմն իմաստափոխական արժեքով:

Գործառական ածանցների բնորոշ օրինակներ են դերբայական մասնիկները, որոնք բայահիմքերից կերտել են ածականներ՝ **-ent/ont/nt* (հմմտ. **bheront-* «տանող»), **-ues/uos/ys* (հմմտ. **uoidus* «խմացող»), **-meno/mno-* (հմմտ. **bheromenos* «բերող (լր համար), բերվող»): Բայահիմքերից այլ խոսքի մասեր կերտող ածանցներից պետք է հիշել առաջին հերթին գոյականակերտ ածանցները՝ ա) գերադանցապես բայանվանական (գործողության անուն կազմող)՝ **-tel/tl-* (**-es-tei-*) (հմմտ. **mǵ-tl-* «մահ»՝ **mer-ից*), **-teu/tu-* (հմմտ. **-pǵ-tu-* «անցում»՝ *per-ից*), **-men-* (հմմտ. **bher-men-* «կրում»՝ **bher-ից*), **-es/os-* (հմմտ. **k'leu-os-* «լուր»՝ **k'leu-ից*) և այլն, բ) գործողի անուն նշանակող՝ **-ter-*, **-tel-* (հմմտ. **g'enā-ter*, **-tel-* «ծնող»՝ **g'en-ից*, հայ. ծնալ), գ) գործիք նշանակող՝ **-tro-*, **tlo-* (հմմտ. **arā-trom* «լարելու գործիք, արոր», հայ. արալք) և այլն:

Զգալի թիվ են կազմել ածականակերտ ածանցները, որոնք ածականներ (երկրորդաբար՝ գոյականներ) են կազմել բայերից և գոյականներից՝ **(i)jo-* (հմմտ. **gʷoujjo-* «կովային»՝ **gʷou-ից*, հայ. կոզի, բառացի՝ «կովային»), **-mo-* (հմմտ. **luk-mo-* «լուսավոր»՝ **leuk-ից*), **(e)no-* (հմմտ. **louks-no-* «լուսավոր»՝ **leuk-s-ից*), **-ro-* (հմմտ. **k'eubh-ro-* «լուսավոր»՝ **k'eu-bh-ից*, հայ. սուրբ), **-to-* (հմմտ. **k'lu-to-* «լաված»՝ **k'leu-ից*, հայ. լու) և այլն:

Անուններից բայեր կերտող ածանցներն են **-je/jo-*, **-ske/sko-* (հմմտ. **senejo-* «ծերանում հմ»՝ **sene-ից*, **medhu-skō* «հարբում հմ»՝ **medhu-ից*):

գ) ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Հայոց լեզվի պատմության տեսանկյունից հնարավոր է հնդեվրոպական բարբառների քննարկման երկու եղանակ. ա) քննարկել հնդեվրոպական բարբառներն ընդհանրապես և որոշել հայերենի բարբառային դիրքը. բ) քննարկել հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերությունը հայերենի առումով, այսինքն՝ ընտրել միայն այն ղուգաբանությունները, որոնք հատուկ են հայերենին, և բոլոր մյուս լեզուները դիտարկել ըստ դրանց: Առաջին մոտեցումը կարելի է կիրառել հնդեվրոպական բարբառների ընդհանուր քննարկման ժամանակ՝ ներկա հատվածում, երկրորդ մոտեցումը՝ հայերենի բարբառային դիրքը որոշելիս՝ հետագա շարադրանքում:

Հնդեվրոպական բարբառների գիտական քննության հիմքերը դրվել են

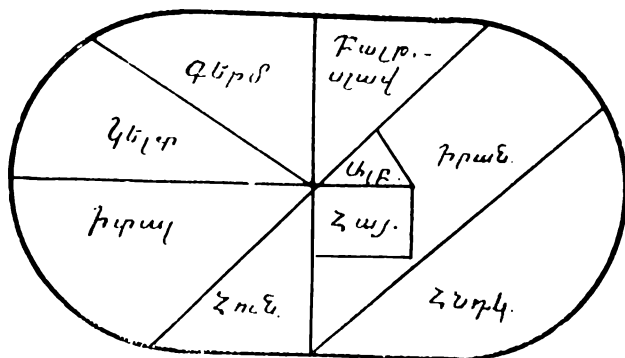
մի կողմից՝ Յ. Շմիդտի «ալիքների տեսություն» և մյուս կողմից՝ այսպես կոչված, լեզվաբանական աշխարհագրությունը, ստեղծվել է ուսումնասիրության մի հատուկ բնագավառ, որ կոչվում է աաբաժային (առեալային) լեզվաբանություն [Макаев, 1964]: Մինչ այդ իշխել է հնդեվրոպական լեզվի համեմատական միասնության գաղափարը: Ա. Շլայխերի ծագումնաբանական ծառի տեսությունը հնդեվրոպական լեզուների փոխհարաբերությունը պատկերացնում էր որպես հնդեվրոպական ընդհանուր նախալեզվից հիմք-լեզուների, ապա առանձին լեզուների, սրանց մեջ էլ բարբառների առանձնացման, վերջին հաշվով՝ անընդհատ ճյուղավորման պրոցես: Յ. Շմիդտը [J. Schmidt, 1872] առաջ է քաշում այն դրույթը, որ հնդեվրոպական լեզուները բնութագրվում են անցումնային տարբեր հատկանիշների փնջերով, որոնք սկզբնապես կազմել են անցողիկ գծերով միավորված անընդհատ շարքեր. այդ անընդհատությունը խախտվել է, որովհետև լին պահպանվել միջանցիկ բաղմամբով լեզուներ: Նորագոյացումների տարածումը Շմիդտը պատկերացնում էր կենտրոնից տարածվող և աստիճանաբար հանգչող ալիքների ձևով: Ընդունելով հնդեվրոպական նախալեզվի բարբառային տարբերակվածությունը՝ Շմիդտը հայտնում էր այն կարծիքը, որ հնդեվրոպական լեզուների հետագա տարածումը արտացոլում է նրանց՝ սկզբնական տարածական փոխհարաբերությունը: Այլ կերպ ասած՝ Շմիդտի տեսության մեջ հատուկ սահման չէր անցկացվում հնդեվրոպական բարբառների և հետագայում հանդես եկած լեզուների միջև, նկատի չէր առնվում բարբառների խառնման և միավորման հնարավորությունը առանձին լեզուների կազմավորման ժամանակ:

Յ. Շմիդտի գրքի լույս տեսնելուց մի քանի տարի անց Գ. Վենկերի ձեռնարկած գերմանական, ապա, ուվելի ուշ, Ժ. Ժիլլերոնի ձեռնարկած ֆրանսիական բարբառագիտական ատլասների կազմման աշխատանքների հետ կապված բարբառագիտության մեջ տարածվում է այն միտքը, որ բարբառների միջև որոշակի սահմաններ չկան, և որ կարելի է խոսել միայն լեզվական (հնչյունական, քերականական, բառային) առանձին հատկանիշների (զուգաբանությունների) տարածման սահմանների մասին. ամեն մի բարբառ կամ խոսվածք բնորոշվում է զուգաբանությունների որոշ ամբողջությամբ, ընդ որում բարբառային կենտրոնները բնութագրվում են ցանցի խտությամբ, սահմանները՝ նոսրությամբ:

Շմիդտի «ալիքների տեսության» և լեզվաբանական աշխարհագրության նվաճումների լույսի տակ առաջին անգամ Ա. Մեյլեն է փորձում հետևողականորեն քննել հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերության հարցը [Meillet, 1908]: Նա խնդիր է դնում տարբերելու հնդեվրոպական բարբառներին հատուկ գծերը հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ գծերից, այսինքն՝ սահմանազատել բարբառային հին գծերը առանձին լեզուների նորագոյացումներից: Այսուհանդերձ Մեյլեն տուրք է տալիս Ա. Շլայխերի ծագումնաբանական ծառին և որոշ կարգի (օրինակ՝ իտալա-կելտական) ընդհանրությունների մասին խոսում է որպես հավաստված իրողություն: Եթե հնդեվրոպական լեզուները նախկինում բաժանում էին centum և satem խմբերի¹¹ հ.՝ և, շրթնայնացած հոնալեզվայինները պահպանելու կամ դրանք առաջնալեզվային պայթականների, կիսաշփականների և շփականների վերածելու

¹¹ Ըստ հայտնի բառի լատինական և ավեստյան նշանակումների, Centum և satem անվանումները առաջին անգամ օգտագործել է Բրուգկեն 1890 թ.:

Հատկանիշի հիման վրա, ապա Մեյնն այդ տարբերակումը դիտում է որպես բարբառային հատկանիշներից միայն մեկը, որին նա միացնում է հնչյունական և փերականական այլ հատկանիշներն էլ, այլև սահմանում է բառային զգալի տարբերություններ, շնչվարդակաճ բարբառների ընդհանուր փոխհարաբերությունը Մեյնն պատկերացնում է հետևյալ կերպ.

Հետագայում, խիթերենի և թուրաքական լեզուների հնդեվրոպական բնույթի որոշման հետ կապված Ա. Մեյլեն վերանայում է իր սկզբնական բաժանումը և որոշում հնդեվրոպական բարբառների երեք խումբ՝ 1) արևմրոշյան՝ իտալյան ու կելտական, 2) արևելյան՝ իսթական, թուրաքական ու հայկական, և 3) կենտրոնական՝ հնդիրանական, բալթիական, սլավոնական, հունական ու գերմանական [Meillet, BSL, 32,1 և հջ.]։ Իր գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ (1922) Մեյլեն առաջ է քաշում այն գրույթները, որ ա) գերմանական, իտալական ու կելտական լեզուները բնորոշվում են մի շարք նորագոյացումներով՝ հակադրվելով մյուս լեզուներին, և որ բ) հարկավոր է հնչյունա-քերականական զուգաբանությունների տարածման գոտիները տարբերիլ բառային զուգաբանությունների տարածման գոտիներից, երկու կամ ավելի տարածքների համար ընդհանուր ծիսական (սակրալ), իրավական և այլն բառապաշարը խոսում է ընդհանուր հասարակական կառուցվածքի, բայց ոչ ցեղակցական ընդհանուր կապերի մասին. այսպիսով, Մեյլեն դնում է բառային զուգաբանությունների տարբերակված քննության հարցը։

Ա. Մեյերի՝ հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերության վերաբերյալ սկզբնական հայացքները նույնությամբ որդեգրվում են Հ. Աճառյանի կողմից նրա «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ [1, 1940, 24—33]:

Հնդեվրոպական տարածքային լեզվաբանության հետագա ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն են գործում մի կողմից՝ իտալական նեոլինգվիստների՝ լեզվական տարածքների տարբերակման սկզբունքները և լեզուների խառնվածության ու ենթաշերտի (սուբստրատի) կարևորության վերաբերյալ նրանց դրույթները, մյուս կողմից՝ Ն. Ս. Տրուբեյկոյի առաջ քաշած «լեզվամիություն», որպես լեզուների՝ կառուցվածքային որոշակի հատկանիշներով, բնութագրվող ընդհանրության, գաղափարը, որ հետագայում ազդում է նաև հենց նեոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչների վրա:

Ներդրված հատկական ուղղության ներկայացուցիչ Զ. Բոնֆանտեն, փորձելով ճշգրտել Ա. Մեյերին, հնդկությունը բարբառները տարբերում է

հետևյալ ձևով՝ 1) արևմտյան՝ իտալական, կելտական ու գերմանական, 2) արևելյան՝ հնդիրանական ու սլավոնական, 3) կենտրոնական՝ բալթիական (հյուսիսում) ու հունական (հարավում) [Bonfante, 1931, 69 և հշ.]։

Վ. Պիզանին տարբերում է բարբառային չորս խումբ՝ 1) կենտրոնական (գերմանական, բալթիական, սլավոնական, իլիրական, թրակյան), 2) արևմտյան (լատինական, կելտական), 3) հարավային (հունական, օսկոմբրական) ու 4) արևելյան (հնդիրանական), և տալիս հնդեվրոպական բարբառների դասավորման հետևյալ սխեման [Pisani, 1933, 545 և հշ. 1940]։

Խու. բրիտ. դալ.	գերմ.		բալթիկ-սլավ.	արիական
	լատ. սիկ.	իլիր.	թրակափրո- յուդ.	թուր.
		օսկոմբր.	հուն.	
			խեթ.	

Ֆ. Շպեխտը իր աշխատություններում [Specht, 1935, 1-2. 1939, 1-2. 1944] դնում է հ.-հ. ընդհանրությունից տարբեր խմբերի դուրս գալու հաջորդականության հարցը՝ առաջ քաշելով այն դրույթը, որ հնդեվրոպական ընդհանրությունից ամենից առաջ դուրս են եկել արիացիները, հույները և հայերը, որի հետևանքով առաջացել են երկու տարածքներ՝ հունա-հայկական և իտալա-կելտա-գերմանա-բալթա-սլավական. այստեղից բխում է, որ ընդհանուր հնդեվրոպական են միայն աչն՝ զուգաբանությունները, որոնք հատուկ են հունարենին կամ հայերենին և մի այլ լեզվի։ Վ. Բրանդենշտայնը հնդեվրոպական ընդհանրությունից առաջինը դուրս եկած է համարում հնդիրանցիներին [Brandenstein, 1936, 26. 1936, 234. 1962, 47]։

Նույն տվյալներն ընդհանրացնելու նոր փորձերից են Վ. Պորցիգի «Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի անդամատումը» [Porzig, 1954] և Ջ. Դեվոտոյի «Հնդեվրոպական լեզվական և էթնիկական ընդհանրության ծագումը» [Devoto, 1962] աշխատությունները։

Վ. Պորցիգը հնչյունական և քերականական տվյալների հետ միասին լայնորեն օգտագործում է նաև բառային տվյալները, մեծ նշանակություն է տալիս երկու և ավելի լեզուների ընդհանուր նորադոյացումներին և աշխատությունը կառուցում է արևմտյան ու արևելյան տարածքների հակադրության դրույթի վրա. արևմտյան տարածքին նա հատկացնում է կելտական, լատինական, օսկոմբրյան, գերմանական, այլև (ըստ հայտնի տվյալների) իլիրական, արևելյանին՝ արիական, բալթիական, սլավոնական, հունական, հայկական, այլև (ըստ հայտնի փաստերի) թրակյան, փոյուդական, որոշ վերապահությամբ՝ էլ խեթական, թուրարական և ալբանական խմբերը [Porzig, 1954, 213]։

Ջ. Դեվոտոն իր գիրքը կառուցում է լեզվական և արտալեզվական փաստերի համադրության հիման վրա։ Նա լայն շահերով օգտագործում է հնդ-

եվրոպական լեզուների բառապաշարի տվյալները՝ կատարելով լեզվա-տարածքային և հասարակական-շերտագրային բաշխում: Դեռուոյի համար հատուկ կարևորություն են ստանում այս առումով միևնույն իմաստների արտահայտման տարբերությունները և, սրա հետ կապված, համանիշությունն պրոբլեմը:

Սովետական գիտնականներից հնդեվրոպական տարածքային լեզվաբանության անցած ուղուն, ձեռք բերած արդյունքներին, մեթոդներին և պրոբլեմներին հատուկ աշխատություն է նվիրել է. Ա. Մակաևը [Макаев, 1964]:

Հնդեվրոպական բարբառների դասակարգման նորագույն այլ փորձերից պետք է նշել Թ. Բաուուի և Վ. Գեորգիևի դասակարգումները: Առաջինը [Burrow, 1956, 13] satəm խմբի լեզուները համարում է կենտրոնական և տարբերում է չորս եզրային խումբ՝ 1) արևմտյան՝ իտալական, կելտական, գերմանական, 2) հունական, որ հատուկ կապեր ունի կենտրոնականի հետ, 3) արևելյան՝ թուրքական, 4) խեթական:

Վ. Գեորգիևը [Георгиев, 1959, 277—283, Georgiev, 1980, 358—363] տարբերում է չորս խումբ՝ 1) հյուսիսային՝ ա) բալթիկ-սլավոնա-գերմանական ու բ) թուրքական, 2) արևմտյան՝ ա) կելտա-իտալա-վենետյան ու բ) իլիրական (մասալերենի հետ միասին), 3) կենտրոնական՝ Ա. ա) հունական (մակեդոնական), բ) դուկա-միլիական (ալբանական), գ) հնդիրանական և դ) հայ-փուլոգական, Բ. ա) թրակյան, պելասգյան, տերմիլյան (լիկիերեն), բ) կարիական, 4) հարավային՝ խեթա-լուվական կամ անատոլիական (խեթերեն՝ լիդիերենի հետ միասին, լուվերեն՝ լիկիերենի հետ միասին, հիերոգլիֆյան «խեթերեն», պալայերեն, էտրուսկերեն):

Հնդեվրոպական բառապաշարի տարածքային բաշխման ուսումնասիրության համար հատուկ արժեք ունի արդեն հիշատակված Կ. Դ. Բաքի «Հնդեվրոպական հիմնական լեզուների ընտրովի հոմանիշների բառարանը» [Buck, 1949], որտեղ բառերը բաժանված են իմաստային խմբերի, և բերված են միևնույն իմաստներն արտահայտելու համար հնդեվրոպական լեզուների օգտագործած հոմանիշները՝ խմբավորված ըստ ծագման: Ցավոք սրտի, հայերենի նյութը գրեթե չի օգտագործված: Սակայն հայերենի բառային զուգաբանություններին նվիրված է հատուկ աշխատություն՝ Գ. Ռ. Զոլտայի «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» [Solta, 1960]: Այստեղ Զոլտան փորձում է հայերենի տեղը որոշել ըստ բառային զուգաբանությունների: Գերազանցապես Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» տվյալների հիման վրա նա առանձնացնում է հայերենի ա) ընդհանուր հնդեվրոպական, բ) լեզուների մեծ մասի հետ ընդհանուր, գ) մի քանի լեզվի հետ ընդհանուր և դ) միայն մեկ լեզվի հետ ընդհանուր բառեր և ապա անում եզրակացություններ: Հատուկ արժեք է տրվում բառային վերջին տիպի (էքսկլուզիվ) զուգաբանություններին և ըստ դրանց քանակի հայերենի հետ առնչվող հ.-ե. լեզվախմբերը բաշխվում են մերձավորության տարբեր աստիճաններով: Զոլտայի աշխատությունը մեթոդիկայի տեսակետից նորություն էր հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ ընդհանրապես:

Փորձեր են արվել հնդեվրոպացիների բարբառային փոխհարաբերությունը որոշելու վիճակագրական տվյալներով: Ա. Լ. Կրյոբերը և Կ. Դ. Կրետիենը 1937 թվականին և հետո [Kroeber-Cretien, 1937, 1939. Kroeber,

1960], հենվելով 30 հնչյունական և 44 ձևաբանական զուգաբանությունների վրա, առանց տարբերելու հին գծերն ու նորագոյացումները, որոշում են կելտական, իտալական, հունական, հայկական, իրանական, հնդկական (սանսկրիտ), սլավոնական, բալթիական և գերմանական լեզուների փոխհարաբերությունը: Ըստ նրանց հաշվումների՝ հայերենը ամենից ավելի մոտ է հնդիրանականին և հունականին. հակառակ տարածված կարծիքների՝ իտալականը և գերմանականը մոտ են բալթիականին, բայց ոչ այնքան մոտ կելտականին:

Ըստ Կրյուբերի հաշվումների՝ հայերենի ու հունարենի գործակիցներն ընդհանուր առմամբ զուգահեռ են, բարձր՝ իրանականի (ինչպես նաև սանսկրիտի) ու իրար և ցածր՝ կելտականի ու գերմանականի նկատմամբ. հայերենը և հունարենը տարբերվում են իրարից հատկապես նրանով, որ հունարենը բարձր աստիճանի նմանություն ունի իտալյանին, իսկ հայերենը՝ սլավոնականին ու բալթիականին [Kroeber, 1960, 7]:

Կարելի է նշել նաև այլ հաշվումներ. Կրյուբերից և Կրետիենից ավելի վաղ նման հաշվումներ կատարել են լեհ գիտնականներ Ջեկանովսկին (20 հատկանիշ) և Մուշինսկին (19 հատկանիշ, նախորդի ավյալների լրացուցիչ հաշվառմամբ՝ 22 հատկանիշ): Ավելի ուշ շրջանի համար նշելի են Ռոսի հաշվումները:

Կարելի է ասել, որ շնագած եղած այլևայլ տարբերություններին՝ բոլոր հետազոտողները միասնական են այն հարցում, որ հայերենը ամենից ավելի մոտ է հնդիրանական ու հունական խմբերին, և որ centum ու satəm հին բաժանումը միակողմանի է ու իրեն չի տրոպարացնում:

Հնդեվրոպական լեզուների փոխհարաբերության ճշգրիտ պատկերը որոշելուն խանգարում են ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ հանգամանքներ:

Օբյեկտիվ հանգամանքներից է առաջին հերթին հնդեվրոպական լեզուների հայտնիության և հուշարձանների հնության ու երկարատևության աստիճանների տարբերությունը. շատ լավ հայտնի, հնագույն գրավոր հուշարձաններ և երկարատև պատմություն ունեցող լեզուների կողքին առկա են շատ քիչ կամ նույնիսկ միայն անունով հայտնի, համեմատաբար ուշ շրջանի պատկանող հուշարձաններ ունեցող և նույնիսկ գիր ու գրականություն չունեցող լեզուներ: Խեթա-լուվական, հնդիրանական և հունական խմբերը ներկայացված են մ.թ.ա. II հազարամյակից, իտալյանը՝ մ.թ.ա. I հազարամյակից, գերմանականը, կելտականը, հայկականը, թիտարականը և սլավոնականը՝ մ.թ. I հազարամյակից, բալթիականը, ալբանականը՝ մ.թ. II հազարամյակի կեսերից սկսվող հուշարձաններով: Հնդիրանականը, հունականը, գերմանականը, կելտականը, հայկականը, սլավոնականը, բալթիականը, ալբանականը ներկայացված են մինչև այժմ հարատևող կենդանի լեզուներով, խեթա-լուվականը, թիտարականը, թրակյանը, փոյուզականը, իլիրականը (մեսապերհիտով հանդերձ), վենետյանը՝ միայն մեռած լեզուներով, որոնք հայտնի են տարբեր չափով: Ընդհանրապես տարբեր է լեզուների պատմության երկարատևության աստիճանը: Այս պայմաններում մենք հաճախ կարող ենք միայն պայմանականորեն արձանագրել տվյալ խմբում այս կամ այն երևույթի բացակայությունը, և ավելի հավաստի են հակադրական (կոնտրարային), քան հակասական (կոնտրադիկտորային) զուգաբա-

նությունները. երկրորդ դեպքում նշվում է միայն առկայությունը կամ բացակայությունը. առաջին դեպքում՝ տվյալ միավորի (ձևի) դիմաց տրվում է նրան հակադրվող մի այլ միավոր (ձև)։

Օբյեկտիվ դժվարություն հարուցող կարևոր էական հանգամանք է լեզվականությունից փոփոխությունն անհավասարաչափությունը։ Այսպես, նոր պարսկերեն գրական լեզուն մ. թ. IX—X դարերից սկսած մինչև մեր օրերը էական փոփոխություններ չի կրել, մինչդեռ հայերենը այդ նույն ժամանակամիջոցում անցել է հին շրջանից միջինին և ապա նորին, ընդ որում համապատասխանաբար հանդես են եկել գրությանը, միջին գրական հայերենը և նոր գրական լեզուն իր երկու տարբերակներով։ Չնայած իր հուշարձանների ոչ մեծ հնությանը՝ լիավերները պահպանել է խիստ արխաիկ գծեր, մինչդեռ համեմատաբար վաղ ավանդված թոխարական լեզուները և լիավերների հետ գրեթե միաժամանակ ավանդված ալբաներենը ենթարկվել են կառուցվածքային մեծ փոփոխությունների։ Բառապաշարում համեմատաբար քիչ օտար տարրեր ունեցող խալցանի կազբին առկա են մեծ չափով օտար ազդեցության ենթարկված հայերենն ու ալբաներենը։ Քանի որ լեզուն մեկ միասնական համակարգ է, այլ գոյակցող համակարգերի ամբողջություն, ուստի տարբեր է նաև սրանց փոփոխականությունը։

Սուբյեկտիվ հանգամանքների մեջ պետք է նշել հնդեվրոպական լեզուների արխաիկ տարրերի և նորագոյացումների անբավարար տարբերակումը¹², առանձնացվող հատկանիշների՝ տարբեր լեզուներում ունեցած հաճախականության և կառուցվածքի մեջ խողացած դերի անբավարար հաշվառումը։

դ) ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Հնդեվրոպական լեզվաբանության դարգացման արդի փուլի համար բնորոշ է հնդեվրոպական լեզուն ժամանակագրորեն շերտավորելու միտումը՝ ըստ սրա ընձեռած օբյեկտիվ տվյալների։ Այս նպատակն իրագործվում է առաջին հերթին հնդեվրոպական լեզուների ընդհանրությունների ոչ միայն տարածական-բարբառային, այլև ժամանակագրական բաշխման և վերականգնված ընդհանուր լեզվի կառուցվածքային միավորների տարբերակների համեմատության ու ներքին վերականգնման միջոցով։ Վաղուց ի վեր գիտնականների սեփականությունն է դարձել այն միտքը, որ ոչ բոլոր ընդհանուր երևույթները պետք է հասցնել հնդեվրոպական միասնության շրջանը, և որ այդ շրջանին հասցնելու դեպքում էլ պետք է տարբերել ժամանակագրականորեն հին և նոր երևույթներ։ Սրա հետ միասին հնդեվրոպական լեզվի նկատմամբ ներքին վերականգնման մեթոդի և հարաբերական ժամանակագրության սկզբունքի լայն կիրառումը հնարավորություն է տալիս որոշելու կառուցվածքի և բառապաշարի հին և նոր շերտեր, արխաիկ գծեր և նորագոյացումներ։ Այս վերականգնումներին երբեմն օգնում են հնդեվրոպական և նրանց հետ հեռավոր ցեղակցություն ունեցող ոչ հնդեվրոպական լեզուների համեմատության տվյալները. այսպես, կոկորդայինների հիպոթեզը աջակցություն է գտնում հնդեվրոպա-սեմական, էրզատիվ կառույց-

¹² Թեև դրանց տարբերակման որոշ մեթոդներ կան. այսպես, օրինակ, հայանի է, որ հզրային՝ իրարից հեռու բարբառների ընդհանուր գծերը սովորաբար հին են լինում։

վածքի վերականգնման դրույթը՝ հնդեվրոպա-խուռա-ուրարտական ցեղակցության վարկածի մեջ և այլն: Իհարկե, առայժմ վաղ է խոսել բոլոր վերականգնումների ժամանակագրական որոշակի բաշխման և հնդեվրոպական լեզվի պարզացման որոշակի փուլերի առանձնացման մասին, բայց արդեն հնարավոր է նշել, որ հետազոտողները սովորաբար տարբերում են լեզուների տրոհմանը անմիջապես նախորդող և ավելի վաղ շրջաններ: Եթե առայժմ մի կողմ թողնենք դրանք կապող (միջին) շրջանի վերականգնման հնարավորությունը, որ առայժմ չի իրականացած, ապա կարելի է վաղ հնդեվրոպական շրջանի լեզվավիճակը կոչել նախահնդեվրոպերեն, ուշ հնդեվրոպական շրջանինը՝ համահնդեվրոպերեն: Խոսել հնդեվրոպական լեզվի արխաիկ տարրերի բացահայտման մասին՝ նշանակում է նկարագրել նախահնդեվրոպերենի վերականգնման փորձերի վիճակը: Կանգ առնենք այդ փորձերի վրա [հմմտ. հատկապես Szemerényi, 1970. Савченко, 1974]:

Մի կողմից՝ հնդեվրոպական ձայնգարձի համակարգը, որտեղ երկար *ē, *ō, *ā ձայնավորներին ստորին աստիճանում համապատասխանում է *ə-ն, և հնարավորություն է ստեղծվում սրանց հարաբերությունը երկար-րանների օրինակով մեկնաբանելու *eə/ə ձևով (հմմտ. *ei/i), մյուս կողմից՝ խեթերենի հայտնագործումը, որտեղ հ.-ե. այլ լեզուների երկար ձայնավորներին երբեմն համապատասխանում են կարճ ձայնավոր + h(h) կապակցությունները, հնդեվրոպաբանների զգալի մասին հանգեցրին հ.-ե. լեզվի աշխարհի նախնական վիճակ ենթադրելուն, որտեղ եղել են կոկորդային բաղաձայններ: Սակայն վիճելի են կոկորդայինների քանակի և բնույթի հարցերը: Ենթադրվում է սովորաբար երեք (ըստ *ē, *ō, *ā ձայնավորների հետ հերթագայվելու՝ *ə₁, *ə₂, *ə₃ կամ, այլ նշանակմամբ, *H₁, *H₂, *H₃), երբեմն էլ մեկ, երկու, չորս և ավելի (մինչև տասը) կոկորդային: «Կոկորդային» (լարինգալ) անվան տակ երբեմն հասկանում են նաև ետնալեզվային և բնալեզվային (ֆարինգալ) հնչյուններ: Մեկ «կոկորդային» ընդունողները այն դիտում են սովորաբար որպես իս կամ հ: Ըստ կոկորդայինների տեսության՝ երկար ձայնավորներ ստացվել են ձայնավոր + կոկորդային կապակցություններից. կոկորդայինները դադարելով անկախ հնչյուններ լինելուց՝ նախորդ ձայնավորները երկարացրել են (ըստ ոմանց՝ նաև նոր երանգ հաղորդել), իսկ հաջորդ ձայնավորների քանակի (երկարության) վրա սովորաբար ազդեցություն չեն գործել:

Հնդեվրոպական պայթականներից շնչեղների շարքերը հաճախ մեկնաբանվում են որպես ձայնեղ + «կոկորդային» (*bh, *dh, *gh) և խուլ + «կոկորդային» (*ph, *th, *kh) շարքերի հետագա ձևափոխություններ, թեև վեճեր կան ընդհանրապես շնչեղների ինքնուրույն շարքեր լինելու, ինչպես նաև ձայնեղների և խուլների հոկուդություն իսկական բնույթի մասին:

Ետնալեզվայինների երկու հակադրությունները, — շրթնայնացած-չշրթնայնացած (*gʷh, *gʷ, *kʷ: *gh, *g, *k) և քմայնացած-չքմայնացած (*gʰh, *gʰ, *kʰ: *gh, *g, *k), — ոչ միայն վերագրվում են տարբեր տարածքների և մեկնաբանվում որպես բարբառային հատկանիշ, այլև հատկացվում ժամանակագրական տարբեր շերտերի. սովորաբար առաջնային է համարվում շրթնայնացած-չշրթնայնացած հակադրությունը, և այն վերագրվում է հնդեվրոպական լեզվի զարգացման վաղ շրջանին. քմայնացումը համար-

վում է սովորաբար ավելի ուշ ծագած, թեև կան քմայնացման երևույթի հր-
նության տեսակետի կողմնակիցներ նույնպես: Ինչպես որ «կոկորդային-
ների» հիպոթեզը աջակցություն է դոնում հնդեվրոպա-սեմական ցեղակցու-
թյան հիպոթեզի և ապա նոստրատիկ լեզվաբանության կողմից, այնպես էլ
հ.-ե. շրթնայնացած և քմայնացած ետնալիզավայրիների համար փորձ է
արվում ցույց տալու նոստրատիկ հիմքեր. թյուրքական լիզուներում հ.-ե.
շրթնայնացածներին համապատասխանում են շրթնային, քմայնացածներին՝
առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ գտնվող ետնալիզավայրիներ [Иллич-
Свитыч, 1964б, 22—26]:

Ինչպես հայտնի է, հ.-ե. լիզուն ունեցել է արմատական աճականների
կարգը. սրանք որոշակի իմաստից զուրկ այն հնչյուններն են, որոնք հանդես
են գալիս բուն արմատի վերջում (հմմտ. հայ. լյլիւր-ծ և լյլիւր-շ՝ լիւր-ի
հողքին, ոլւր-տ՝ ոլւր-ի կողքին և այլն): Նկատվել է, որ հ.-ե. վերջածանց-
ների ձայնավորները ենթարկվում են կանոնավոր հերթագայության, մինչ-
դեռ աճականները հերթագայումից ընդհանրապես զուրկ են: Այստեղից են-
թադրվում է, որ աճականները ծագել են նախքան հ.-ե. հերթագայություն-
ների, հատկապես ձայնդարձի համակարգի առաջացումը: Իսկ ինչպե՞ս է
առաջացել ձայնդարձի համակարգը: Ակնհայտ է, որ ձայնդարձի ստորին
աստիճանը ոչ այլ ինչ է, ևթե ոչ ձայնավորի կամ երկբարբառի թուլացում.
այդպիսի թուլացումը սովորական է ուժային (ոչ տոնային-երաժշտական)
շեշտի դեպքում, ուստի ենթադրվում է վաղ հնդեվրոպական շրջանի համար
ուժային շեշտ, որ հետո փոխարինվել է բարձրության (տոնային-երաժշ-
տական) շեշտով: Նրկար և կարճ ձայնավորների հերթագայությունը (այս-
պես կոչված, քանակական ձայնդարձը) բացատրվում է ձայնավորների դիր-
քով (երկարացում հաջորդ վանկի կամ բաղաձայնի անկման հետևանքով),
ձևաբանական պատճառներով և այլն:

Ենթադրելով ածանցների մեջ հերթագայություն և ըստ «կոկորդային-
ների» հիպոթեզի վերականգնելով մեկ նախնական ձայնավոր՝ e, է. Բեն-
վենիստը գտնում է, որ այն փոխել է երանգը՝ զուգորդվելով նախորդող «կո-
կորդայինի» հետ և փոխել երանգն ու երկարել՝ զուգորդվելով հաջորդող
«կոկորդայինի» հետ՝ $a_1e > e$, $a_2e > a$, $a_3e > o$, $e a_1 > \bar{e}$, $e a_2 > \bar{a}$, $e a_3 > \bar{o}$: Հա-
մապատասխանաբար նա վերականգնում է բուն արմատի և ածանցի փոխ-
հարաբերության երկու տիպ՝ 1) շեշտված ձայնավորով արմատ ու առանց
ձայնավորի ածանց (*pét-r-) և 2) անշեշտ ու անձայնավոր արմատ և շեշտված
*e ձայնավորով ածանց (*pt-ér-). սրանից առաջինը նա կոչում է հիմքի ա-
ռաջին վիճակ, երկրորդը՝ երկրորդ վիճակ: Ըստ Բենվենիստի՝ I վիճակը կա-
րող է ունենալ միջադաս աճական (*leu-g-s-), II վիճակը՝ հոտադաս աճական
(*lu-ne-g-) [Benvenist, 1935. Бенвенист, 1955]: Բենվենիստի այս տե-
սությունը սկզբում լայն տարածում է գտնում, բայց հետագայում ենթարկ-
վում է քննադատության՝ հայեցողականության և տիպաբանական քիչ հա-
վանականության համար: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ «կոկորդային-
ների» հիպոթեզը նույնպես ընդհանուր ընդունելություն չի գտել:

Անվանական քերականագրերի և սրանց դրսևորման առանձնահատկու-
թյունների ուսումնասիրությունը ևս հնարավորություն է տալիս վերականգ-
նելու ավելի նախնական վիճակի որոշ գծեր:

Այն հանգամանքը, որ ա) չեղոք սեռի ուղղականն ու հայցականը միշտ

համընկնում են, բ) արական ու իգական սեռերի տարբերակումը հստակ չի անցկացվում (առկա են արականի ձև ունեցող իգական ու իգականի ձև ունեցող արական անուններ), և գ) խեթերենը չի տարբերում արականի ու իգականի ձևերը, գիտականներին հիմք է առելիս վերականգնելու մի վիճակ, որ բնութագրվում է շնչավորի ու անշունչի կամ, ինչպես այժմ ավելի ճիշտ է համարվում, ակտիվի և պասիվի հակադրությամբ: Սրա և որոշ այլ փաստերի հիման վրա նախահնչվորական լեզվի համար ենթադրվում է էրզատիվ կառուցվածք, որի դեպքում անցողական բայերի ուղիղ խնդիրը և անանցողական բայերի ենթական ստանում է հատուկ հոլովական ձևավորում՝ էրզատիվ հոլով: Հնչվորական լեզվի հեռավոր ցեղակցության (նոստրատիկ տեսության) կոմմենտիցները այս վիճակը տիպաբանորեն և նյութականորեն համեմատում են ուրարտական անունների ձևավորման հետ [Джа-урян, 1963, 1967]:

Հնչվորական լեզուների անվանական հոլովման և թվակազմության առանձնահատկությունների, ինչպես նաև հատկապես խեթերենի համապատասխան փաստերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է առելիս վերականգնելու մի վիճակ, երբ չի եղել թվային տարբերակում (նույն հոլովական վերջավորությունները հանդես են եկել ն՝ եղակի, ն՝ հոգնակի թվերում. հմմտ. խեթ. սեռականի վերջավորությունները), և հոլովների համակարգը բազմանգամ չի եղել: Չկար սեռին պատկանող այսպես կոչված տարաձև (հետերոլիտիկ) անունների հոլովման սկզբնական վիճակը բնութագրվել է արմատական *~v-ով և *~i-ով վերջացող եղակի ուղղական-հայցականի ու *~n-ով վերջացող հոլովական այլ հիմքերի հակադրությամբ: Ուղիղ և թեք հոլովների սկզբնական հակադրությունը երևում է թեկուզ այն փաստից, որ սեռական հոլովի սկզբնական գործառությունների շրջանակը խիստ լայն է եղել՝ ցույց տալով ընդհանրապես սահմանափակ առումով մասնակցություն (հարաբերություն):

Դերանվանական հոլովման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ևս բերում է այն հոլովակազմության, որ անձնական դերանունների բազմահոլով համակարգը համեմատաբար ուշ (ըստ ոմանց՝ առանձին լեզուների) ձեռքբերում է՝ անվանական հոլովման ակզեցության հետևանք, և որ սկզբնապես անձնական դերանունները ունեցել են միայն ուղղականի և թեք հոլովի հակադրություն: Դժվար չէ կուսել, որ տարահիմք (սուպլե-տիվ) հոլովումը ձևավորվել է անկախ դերանունների և սրանց տարրերի ղուգորդումով: Պատահական չպետք է համարել, որ անձնական դերանունների առաջին դեմքի թեք հիմքը՝ *me-ն գուցահեռներ ունի նոստրատիկ այլ լեզուների համապատասխան դերանունների ուղղականի մեջ: Ուշ ծագած է համարվում արևելյան տարածքում տարածված հոգնակի 1-ին դեմքի *mes ձևը, որ ներկայացնում է պարզապես *mc-ի հոգնակին:

Սկզբնական ակտիվ-պասիվի դասա-սեռային հակադրությունը հատուկ է նաև ցուցական դերանունների որոշ տիպերի. այսպես, մերձավոր կամ արդեն հիշված առարկան ցույց տվող *so(s). *sā. *tod դերանվան արական ու իգականը կազմված են միևնույն ուրմատական բաղաձայնից և հակադրվում են չեզոքին:

Հնչվորական բաղական համակարգի վերլուծությունը բացահայտում

է մի այնպիսի վիճակ, որ ամենից առաջ բնութագրվում է կերպային, բայց ոչ ժամանակային տարբերություններով՝ տեական-անավարտ և անտեական-ավարտուն եզրերի հակադրությամբ. այս հակադրությունն էլ կամ ընդհանուր տարածում չի գտել, կամ խեթերենում շատ վաղ վերացել է: Հավանաբար սրանց կողքին գոյություն է ունեցել նաև կատարյալը (պերֆեկտը) սկզբնապես ոչ թե որպես գործողության թողած վիճակային հետևանքի, այլ ընդհանրապես որպես վիճակի արտահայտություն: Ժամանակային տարբերությունները հնդեվրոպերենում զարգացել են ավելի ուշ՝ մասամբ կերպի, մասամբ եղանակի (հմմտ. ապառնին) քերականների հիման վրա: Վաղուց ի վեր հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ արտահայտված է այն կարծիքը, որ սիգմատիկ (*-s-ով) աորիստը ձևավորվել է ավելի ուշ, քան պարզը. ոմանք նույնիսկ գտնում են, որ սիգմատիկ աորիստը առանձին հնդեվրոպական լեզուներում ծագել է անկախաբար՝ միևնույն սիգմատիկ ածանցների բազայի վրա: Բուն պարզ աորիստի հնությունը հաստատվում է նրա վերջավորությունների բնույթով. ներկայի վերջավորությունները վերջում ունեն *i տարրը, աորիստը՝ ու, որ խոսում է աորիստի՝ հիշյալ հակադրության մեջ ոչ նշանակիր անգամ լինելու մասին: Հավանական է կարծել, որ աորիստի վերջավորություններն սկզբնապես հատուկ եղանակա-ժամանակային տարբերակում չեն ունեցել՝ արտահայտելով պարզապես գործողություն, որ, ինչպես ցույց է տալիս հնդիրանական ինյունկտիվ կոչված ձևակարգը, արտահայտում է ըստ իրադրության և կոնտեքստի մի կողմից՝ և՛ անցյալ, և՛ ապառնի, մյուս կողմից՝ և՛ ցանկություն, և՛ հորդոր: Կարելի է նշել, որ այս շրջանում եղել է միայն գործողություն և վիճակ (հատկապես հոգեվիճակ) արտահայտող աորիստի և կատարյալի (պերֆեկտի) տարբերակում: Այսպես կոչված միջին սեռի վերջավորությունների մի մասի համընկնումը կատարյալի (պերֆեկտի) վերջավորությունների հետ ցույց է տալիս, որ երկուսն էլ զարգացել են վիճակի նախնական քերականագի բազայի վրա [Савченко, 327]: Բայի համակարգում գործողության և վիճակի սկզբնական հակադրությունը համապատասխանում է անվան համակարգում ակտիվի և պասիվի սկզբնական հակադրությանը:

Եղանակներից հրամայականը և սահմանականը նախնական են, ըղձականը և ստորադասականը զարգացել են համեմատաբար ավելի ուշ:

Ե) ՑԵՂԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

Հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության գաղափարի ձևավորման, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ մտնող լեզուների տեղի որոշման, հնդեվրոպականից տարբեր լեզվաընտանիքների (ուրալյան, թյուրքական, սեմական և այլն) հավաստման և սահմանադատման հետ միասին աստիճանաբար դարգանում ու ձևավորվում է լեզվաընտանիքների հեռավոր ցեղակցության գաղափարը՝ անցնելով զարգացման երկու շրջան:

Հեռավոր ցեղակցության գաղափարի ձևավորման առաջին շրջանը, կարելի է ասել, սկսվում է Ֆ. Բոպլի ժամանակներից և տևում է մինչև XX դ. 20-ական թվականները: Այս շրջանի տուաջին փուլում, որ տևում է մինչև XIX դ. 70-ական թվականները, դեռևս չկան մերձավոր և հեռավոր ցեղակցության սահմանադատման որոշակի շափանիշներ: Ֆ. Բոպլը, չունենալով

մեթոդի ճշգրտություն և հնչյունական որոշակի օրինաչափությունների գոյության գաղափար, 1840-ական թվականներին հնդեվրոպական լեզվաբնույթի անդամներ և սրբուհու նաև Կովկասի քարթվելական լեզուների, հատկապես վրացերենի մեջ ներկրորդ փուլում, սկսած 1870-ական թվականներից մինչև XX դ. սկզբները, հնդեվրոպաբանության մեջ արմատավորվում են հետազոտության ավելի ճշգրիտ մեթոդներ, և կատարվում է հնդեվրոպական լեզվի գիտական սիստեմատիկ վերականգնում, բայց չկան համեմատվող մյուս լեզվախմբերի նախնական վիճակների (նախալեզուների) վերականգնման նույնչափ ճշգրիտ տվյալներ: Այդ պատճառով էլ միջընտանիքային համեմատությունները գեոհա շունեն անհրաժեշտ համաստիություն: Շատ լեզվաբաններ համեմատություններ են կատարում ուրալյան և ալթայական, հնդեվրոպական և քարթվելական, հնդեվրոպական և սեմական, քարթվելական և սեմական, դրավիդյան և ուրալա-ալթայական լեզվախմբերի միջև և այլն: Առաջին շրջանի երրորդ փուլում, սկսած մեր դարի սկզբներից մինչև 20-ական թվականները, գույզ լեզվաբնույթների ավելի ինտենսիվ ուսումնասիրությունների հետ միասին, հանդես են գալիս մի կողմից՝ Ա. Տրոմբետտի և մյուս կողմից՝ Հ. Պեդերսենի ընդհանրացնող աշխատությունները: Սրանցից առաջինը, ձգտելով ապացույցել աշխարհի լեզուների ծագման միասնությունը, հարուստ տվյալներ է բերում նաև իրոք հեռավոր ցեղակցության մեջ գտնվող լեզվաբնույթների բառային (հատկապես դերանունների, թվականների), բառակազմական, ձևաբանական և շարահյուսական ընդհանրությունների վերաբերյալ: Մոտավորապես նույն ժամանակներին պատկանող իր աշխատություններում հայտնի հնդեվրոպաբան Հ. Պեդերսենը որոշակիորեն ձևակերպում է այն միտքը, որ գոյություն է ունեցել հեռավոր ցեղակցության մեջ գտնվող հնդեվրոպական, ուրալա-ալթայական և սեմաքամական լեզուների սկզբնական ցեղակցական ընդհանրություն, որ նա կոչում է «նոստրատիկ»:

Երկրորդ շրջանը կապված է առաջին հերթին հնդեվրոպականի հետ հեռավոր ցեղակցությամբ առնչվող ընտանիքների՝ սկզբնական վիճակների (նախալեզուների) վերականգնման բնագավառում ձեռք բերված գիտական մեծ առաջընթացի հետ: Մեր դարի 20—30-ական թվականներին մեծ առաջադիմություն է նկատվում ուրալյան, սեմա-քամական, դրավիդյան, 20—50-ական թվականներին՝ ալթայական, վերջին տասնամյակներում՝ քարթվելական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ, որ հիմք է տալիս հնդեվրոպական, ուրալյան, սեմա-քամական, դրավիդյան, ալթայական, քարթվելական նախալեզուների (և ոչ առանձին լեզուների) համեմատության համար, մանավանդ որ նոր քայլեր է անում նաև հնդեվրոպական տարածքային (արեալային) լեզվաբանությունը, և սրա մեթոդներն սկսում են կիրառվել ալթայական ու այլ լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Բացի այդ լեզուներից, խոսվում է նաև խուռա-ուրարտական (Գ. Զահուկյան), լուկոտական շատկյան (Ա. Բ. Դուդոպոսկի) և որոշ այլ ընտանիքների՝ նոստրատիկ ընդհանրությանը պատկանելու մասին: Մոտավորապես XX դ. 60-ական թվականների կեսերից սկսվում է նոր շրջանի երկրորդ փուլը, երբ փորձ է արվում ի մի բերելու կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները, հաստատելու նոստրատիկ լեզուների՝ համեմատվող քերականական և բառային միավորների միջև որոշակի հնչյունական համապատաս-

խանություններ, վերականգնելու նոստրատիկ լեզուների հնչյունական և քերականական կառուցվածքները, կատարելու այդ լեզուների համեմատական բառարան կազմելու փորձ: Այս բնագավառում պետք է նշել առաջին հերթին Բ. Մ. Իլիշ-Սվիտիչի աշխատությունները, մանավանդ նրա «Նոստրատիկ լեզուների համեմատության փորձը» [Иллич-Свитыч, 1971—1976]: Այս աշխատության մեջ, ցավոք սրտի, տեղ են գտել միայն վեց ընտանիքների (սեմա-քամական, քարթվելական, հնդեվրոպական, ուրալյան, դրավիդյան, ալթայական) լեզուների վերաբերյալ տվյալներ. հեղինակի վաղաժամ մահը պրկեց նրան խոռոս-ուրտտական և այլ լեզվաընտանիքների նյութը օգտագործելուց, թեև նա այդ մատղիությունն ուներ: Իլիշ-Սվիտիչի աշխատանքը շարունակվում, լրացվում, ճշգրտվում է ուրիշ գիտնականների կողմից:

Իլիշ-Սվիտիչի աշխատության հրատարակված երկու հատորները պարունակում են նոստրատիկ լեզվի համար վերականգնված բառային և քերականական 353 միավոր: Սրանց մեծ մասը (276 միավոր) արտացոլված է հնդեվրոպական լեզուներում, ընդ որում կասկածելի կամ առանձին լեզուների փաստերի վրա հիմնված միավորների թիվը միայն երկու տասնյակ է: Նոստրատիկ լեզվի վերականգնված ձևերն ընդգրկում են զերանուններ և դերանվանական ածանցներ, քերականական և բառակազմական միավորներ, մարմնի մասերի, մարդու տարիքի և ազգակցության, անկենդան բնություն, կենդանական և բուսական աշխարհների, տարածական հարաբերությունների անվանումներ, բայեր, ածականներ: Այսպիսով, առկա է այն բոլորը, որ հարկավոր է լեզվին իբրև այդպիսին հանդես գալու համար:

Եթե նույնիսկ նոստրատիկ վերականգնումները ոչ թե սկզբնական նոստրատիկ լեզվի փաստեր են, այլ քննվող լեզուների հնագույն շփումների վկայություններ, ապա, այսուհանդերձ, նրանք կազմում են համեմատվող լեզվախմբերի բառային և քերականական միավորների հնագույն շերտերը: Այս առումով խոսել հնդեվրոպական լեզվի և, սրա հետ կապված, հայերենի նոստրատիկ շերտի մասին, նշանակում է առանձնացնել նրա բառապաշարի ժամանակագրականորեն ամենից ավելի հին շերտը: Ստորև կբերենք նոստրատիկ ծագման համեմատաբար հավաստի հնդեվրոպական որոշ քերականական մասնիկներ և բառարմատներ, որոնք արտացոլված են նաև հայերենում:

1. Քերականական կազմիչներ. հ.-ե. եղակի հայցականի *-m վերջավորություն, որ պահպանված է հայերեն որոշ բառերի —մ վերջածայնում՝ ձեռ-ն, ոտ-ն և այլն (նոստր. *-mA—նշանակիր ուղիղ խնդրի կազմիչ). հ.-ե. անունների թեք ձևի *-(e)n կազմիչ, որ պահպանված է հայերեն որոշ բառերի եզ. գործիականում և հոգնակի հոլովներում՝ բարձր—բարձավր (<բարձան-բ)—բարձանց, մանր—մանուր—մանունց և այլն (նոստր. *-n—անունների և դերանունների թեք հոլովների կազմիչ). հ.-ե. ածականակերտ *-i(j)0- ածանց (ածականների հաճախակի գոյականացումը), որ պահպանվել է հայերեն մի շարք բառերի —ի վերջածայնում՝ բար-ի, կազ-ի (բոց, «կովային») և այլն (նոստր. *-ja ածականակերտ ածանց). հ.-ե. ածականակերտ *-l- ածանց, որ հայերենում ստացել է դերբայական ածանցի արժեք՝ բերե-լ բերեա-լ և այլն (նոստր. *-la —ածականակերտ ածանց). հ.-ե. անվանակերտ *-mo- ածանց > հայ -մ վերջածայն ու-մ, ջեր-մ և այլ բառերում (նոստր. *mA—անվանակերտ ածանց). գերմ. անցյալ ժամանակի

1-կազմիչ, որ թերևս (բայտ Աճառյանի) զուգահեռ ունի հայ, անցյալ անկատարի -յի մեջ (գնա-յ-ի) (նոտոր. *di- անցյալ ժամանակի կազմիչ). հ.-հ. կրկնական-ստատական բայերի *sk--կազմիչ>հայ, անցյալ կատարյալի և սպառնու -ց- (նոտոր. *C'i—հաճախական և կրկնական բայերի կազմիչ) և այլն:

2. Գերաբնուցներ և դերանվանական ու սպասարկու մասնիկներ. հ.-հ. *me- (1-ին զեմքի անձն, զերան, թեք հոլ, հիմք) > հայ ի-մ, ի-ն-մ, ի(-)ս (նոտոր. *mi «հո»), հ.-հ. *me-s «մենք» > հայ, մեք (նոտոր. *mä «մենք ձեզ հետ միասին» (inclus.)), հ.-հ. *(e)no-/(o)no- (ցուց, զերան,՝ հեռավոր տարկալի համար) > հայ, նա, այ-ն, -ն, նո-յն, ա-ն-դ (նոտոր. *NA). հ.-հ. *al- (զերանյանտարան արմատ, սրտեղից *al-jo->հայ, այլ (նոտոր. *f'al'). հ.-հ. *kue (շաղկապական («ե») և անորոշ-ստատական մասնիկ) > հայ, -ք (ո-ք), -չ (ի-ն-չ) (նոտոր. *k(o)). հ.-հ. *kvo- «սլ» (*kvil- «խնչ», *kvu- --մկր, հիմք և այլն) > հայ, ո(վ) (սլիկ ո-մն, ո-ք, ո-ր, ի-նչ, ի-մն, ի-ք, բան, ուք) (նոտոր. *ko). հ.-հ. *mē «մի» հայ, մի' (նոտոր. *mä) և այլն:

3. Գոյականներ. (1) ֆիզիկական աշխարհ. հ.-հ. *amer-/āmōr «օր» > հայ, ար, սև, աւոր (նոտոր. *ʔamu «առավոտ, օրվա լուս»), հ.-հ. *āt-(e)r- «կրակ» > հայ, այրեմ, (նոտոր. *qoʔil «վառել կրակ»), հ.-հ. *ker- «մայր, քար» > հայ, քար (նոտոր. *Kara). հ.-հ. *k'er- «կղզամ, ստույց» > հայ, սառն (նոտոր. *Kira «կղզամ»), հ.-հ. *mer- «կիզտա, միջին» > հայ, մառախուղ, մառն (մայր «խաղար»), մռայլ (նոտոր. *mAla «բիծ, կիզտա»), (2) մարդկության, հասակ, ազգակցություն. հ.-հ. gven- «կին» > հայ, կին (նոտոր. *küni-). հ.-հ. *g'(b)lōu «ամուսնու քույր, տալ» > հայ, ապ (նոտոր. *kālū «խնամակցահի»), հ.-հ. *(ə)ner- «աղամարդ, կենսական ուժ» > հայ, այր, սև, առն և այլն (նոտոր. NajRa). (3) կենդանիներ. հ.-հ. *b(h)lou, *plou- «լա» > հայ, լու (նոտոր. *pura(ga)/pulca(ga)). հ.-հ. *el-en- «հզորիկ, եղջերու» > հայ, եղն (նոտոր. *ʔili). հ.-հ. *ers-, *ʔsen- «արտ, որձ» > հայ, առն «արտ ոչխար» (նոտոր. *Iera «արտ կենդանի»), հ.-հ. *ger- «կոտնիկ» > հայ, կառնիկ (նոտոր. *kara/kura). հ.-հ. *g'hdu- (*dhg'hū?) «ձուկ» > հայ, ձուկն (նոտոր. *diga). հ.-հ. *k'yon- «շուն» > հայ, շուն, թերևս նաև սկուռնիկ (նոտոր. *Kūja «գալլ, շուն»), հ.-հ. *mel- «մեղր» > հայ, մեղր, մեղու (նոտոր. *majla) և այլն. (4) մարմնի մասեր, հ.-հ. *dud- «վերջավորություն» > հայ, առուն, առուն (նոտոր. *duʔa). հ.-հ. *g'enu- «ծունկ» > հայ, ծունկ, ծունր (նոտոր. *ʔküjñA). հ.-հ. *g'hes- «ձեռք» (*g'hes-to-, *ghes(o)r-) > հայ, ձեռն (նոտոր. *gäti), հ.-հ. *k'er- «մարմնի վերնամաս, գագաթ, եղջյուր» > հայ, սար (նոտոր. *KEra). հ.-հ. *k'erd- «սիրտ» (*kērdi-) > հայ, սիրտ (նոտոր. *KErdA). հ.-հ. *krep- «մարմին, կերպարանք» (*krop-) > հայ, որովայն¹³ [նոտոր. *Karb(i)]. հ.-հ. *lek- «մարմնի անդամ, վերջավորություն» > հայ, բրբռ, լոք «մեծ քալ» [նոտոր. *l/aKa «տաք (crus)»]. հ.-հ. *lēp-/lōp-/lōp- հարթ, տի» (*lōph-, *lēph-) > հայ, բրբռ, լուփ, լափ «տի, բռն» (նոտոր. *lafa). հ.-հ. *mēms- «միս» > հայ, միս (նոտոր. *Homsa). հ.-հ. *okv «տեսնել, աչք» > հայ, աչն (նոտոր. *HuKa) և այլն. (8) բուսականություն. հ.-հ.

¹³ Ըստ ոմանց՝ *oreu-«աղիք», ըստ ուրիշների՝ *prep- «աչքի ընկնել, երևույթ, կերպարանք» արմատներից (վերջին ստուգաբանությունն ընդհանրապես անհավանական է):

*k'el- «ցողոմն, ծղոտ» > հայ. սաղարթ (նոստր. *Kila-). հ.-հ. *mor- «մոռ, թութ» > հայ. մոր, մորի, մորենի, թերևս նաև մոռ (*մորշ < *mors-?) (նոստր. *marja «հատապտուղ»). հ.-հ. *os-k- «հացի» > հայ. հացի (նոստր. *HosA) և այլն. (18) ձայնարձակում, խոսք. հ.-հ. *nom- «անուն» (*onō-mno-) > հայ. անուն, սևս. անուան (նոստր. *nimi) և այլն:

4. Ածականներ՝ հ.-հ. *ak'- «սուր» > հայ. սսեղն (նոստր. *HoKi «սուր ծայր, սաղր»). հ.-հ. *bher- «լավ, մեծ» (ըստ Իլիչ-Սվիտչի, որ տարբերում է *bher- «տանել, բերել» արմատից) > հայ. բարի, բարևոք (նոստր. *bara- «մեծ, լավ»). հ.-հ. *bherg'h- «բարձր» > հայ. բարձր, բերձ [նոստր. *berg(i)]. հ.-հ. *del- «մեծ (?)» (< «շողալ») > հայ. աի (աի-եզերք, աի-կին, *աի-այր > տեր) (նոստր. *did «մեծ») ¹⁴. հ.-հ. *k'en- «դատարկ, սին» > հայ. սին (նոստր. *KEñU «դատարկ, թիթե») և այլն:

5. Բայեր՝ հ.-հ. *as- «վառ(վ)ել» (*azg'h-, *a(z)giō-?) > ազգվիմ, անիւն (նոստր. *ʔaSa «կրակ»). հ.-հ. *bher- «տանել, բերել» > բերեմ (նոստր. *bari). հ.-հ. *bher- «ծակել, կարել, փորել» > հայ. բիր, բրեմ, այլև բերան (նոստր. *bura «ծակել»). հ.-հ. *bheu- «աճել» > հայ. բոյս, բուսացնիմ (նոստր. *buHi «աճել, ծագել»). հ.-հ. *dheu- «գիտակցությունը կորցնել, մեռնել» > հայ. դի (նոստր. *dAWA «հիվանդանալ, մեռնել»). հ.-հ. *dheu- «փչել, սասանել, սատանել» > հայ. դեղեւիմ (նոստր. *dEWIi). հ.-հ. *dhē- «չնչել» > հայ. զնեմ, ատր. Խ-դի, հրամ. դի'-ր (նոստր. *dAʔA). հ.-հ. *ed- «ուտել» > հայ. ուտեմ (նոստր. *ʔiitA). հ.-հ. *ei- «գնալ» > հայ. եջ, իջանեմ (նոստր. *ʔejA). հ.-հ. *er- «շարժ(վ)ել, բարձրացնել, բարձրանալ» > հայ. յառնեմ, յորդորեմ, այլև արմ(ատ) (նոստր. *Hōrā «բարձրանալ»). հ. հ. *ēs- «հասել», *es- «լինել» (*es-mi) > հայ. եմ (նոստր. *ʔesA «նստակցաց դառնալ, տեղում լինել»). հ.-հ. *gem- «բռնել, սեղմել» > հայ. նմեմ, բրբռ, նմաել (նոստր. *kamu-). հ.-հ. *g'en- «ճանաչել» > հայ. ճանաչեմ (*ժանաչեմ), ատր. ծանեայ, այլև ծանաւք (նոստր. *KENA). հ.-հ. *gvei- «ապրել» > հայ. կեամ, կեանք (նոստր. *kolHa «պարարա, առողջ»). հ.-հ. *gver-, *ger- «կլանել, կոկորդ» > հայ. ատր. կեր-ի (եկեր), կեր, կերակուր, կոկորդ (նոստր. *guA). հ.-հ. *ker- «վառ(վ)ել» (*khiŋ-s-) > խարշեմ (նոստր. *KaA). հ.-հ. *kuel- «պառ(վ)ել» > հայ. հոլ, հոլովեմ (նոստր. *kol'A «կոկոր»). հ.-հ. *kueu- «կլանել, խաշտել» > հայ. քիմ-ք (նոստր. *KUmV). հ.-հ. *lak- «լիզել, լսկել» > հայ. լսկեմ (նոստր. *lakA). հ.-հ. *lem- «ջարդել, մանրել, կակուղ, փափուկ» > հայ. լմեմ, լմմեմ «ճմուկ, կակղացնել» (նոստր. *i'ama «արորել, կակղացնել»). հ.-հ. *med- «չափել, կշռադատել» > հայ. միա-ք (նոստր. *metA «զգալ, գիտակցել»). հ.-հ. *mel- «մանրել, փշրել, աղալ» > հայ. մալեմ, այլև մուլ- (մլ-աղաց), մեղմ, մեղկ, բրբռ. մղմեղ, մղմոլ «ցեց» (նոստր. *moLA). հ.-հ. *men- «մտածել» > հայ. ի-մանամ? (նոստր. manu). հ.-հ. *men- «մնալ» > հայ. մնամ (նոստր. *mΛ-nA «տեղում մնալ, ամուր կանգնել»). հ.-հ. *mer- «մեռնել» > հայ. մեռանիմ (նոստր. *(ǣ)ra «հիվանդանալ, մեռնել»). հ.-հ. *(s)kel- «ճեղքել» > հայ. ցելում, ցեղ (նոստր. *calu). հ.-հ. *(s)keu- «նայել» > հայ. ցոյց, ցուցանեմ (նոստր. *cUHA) և այլն:

¹⁴ Իլիչ-Սվիտչը տալիս է միայն բալթիական ձևերը՝ չիմանալով հայերենի մասին:

3. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱՑԻՆԵՐԸ

ա) ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ

Այն հարցը, թե որտեղ էին ապրում հնդեվրոպացիները՝ վերականգնվող հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերը, նախքան ինտենսիվ տրոհման ժամանակները, գիտությունը զարգացման տարբեր շրջաններում տարբեր լուծում է ստացել: XIX դարի առաջին կեսին տարածված էր այն կարծիքը, որ հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքը» գտնվել է Ասիայում: Տարակարծություն էր հարուցում միայն այն հարցը, թե Ասիայի հատկապես ո՞ր մասում է այն եղել: Եթե մի կողմ թողնենք Հնդկաստանում կամ Մարաստանի, Հայաստանի և Վրաստանի տերիտորիայում տեղադրելու սկզբնական փորձերը, կարելի է նշել, որ շուտով գրեթե ընդհանուր ընդունելություն է գտնում հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքի»՝ կենտրոնական Ասիայում գտնվելու կարծիքը (Ըսա Պոտտի՝ Հիմալայների հյուսիսային լանջերից մինչև Կասպից ծովն ընկած վայրերում), որ կողմնակիցներ է ունենում նաև ավելի ուշ՝ XIX դ. II կեսին, հատկապես Ա. Պիկտի և Մ. Մյուլլերի աշխատություններում [Pictet, 1859—1863. Müller, 1861]:

XIX դ. երկրորդ կեսին, հատկապես Ռ. Լաթամի «Համեմատական բանասիրության տարրերը» գրքից [Latham, 1862] հետո աստիճանաբար կողմնակիցներ է նվաճում և վերջիվերջո լայն ընդունելություն գտնում այն կարծիքը, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը պետք է փնտրել Եվրոպայում: Սրա համար ոչ միայն լեզվաբանական ապացույցներ են բերվում (ֆիզիկական աշխարհի և բնական պայմանների, բույսերի և կենդանիների անվանումների վերլուծությունը, արիացիների և սլավոնների մերձավոր կապերի բացահայտումը¹⁵, այլև նշվում են հնդեվրոպական ժողովուրդների սկզբնական ավանդությունները, նրանց վերաբերյալ մարդաբանական և հնագիտական տվյալները: Այս դեպքում ևս որոշ տարակարծությունների տեղիք է տալիս այն հարցը, թե Եվրոպայի հատկապես ո՞ր մասը պետք է համարել հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքը»: Եթե այս դեպքում ևս մի կողմ թողնենք ծայրահեղություններն ու սկզբնական որոնումները, ապա կարելի է ասել, որ վերջիվերջո ընդհանուր տարածում է գտնում այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների սկզբնական բնակավայրը («նախահայրենիքը») պետք է որոնել հարավ-արևելյան Եվրոպայում, հատկապես Բալթիկ և Սև ծովերի միջև ընկած տարածությունում: Ոմանք այս տարածությունն ընդլայնում են՝ ներառելով Միջին (կենտրոնական) Եվրոպան, ուրիշներն ընդգրկում են նույնիսկ մինչև Ուրալյան լեռներն ընկած տարածությունը: Հրեանագիտական առումով գրեթե ընդհանուր միտում է նկատվում հնդեվրոպացիներին համարել մարտական տապարի և թևալին կերամիկայի մշակույթի կրողներ¹⁶, նրանց մշակույթը հատկացնել հյուսիսային նոր քարի դարի

¹⁵ Տեղանունների և մասնավորապես գետանունների ուսումնասիրությունը բացահայտում է հնդեվրոպական հին շերտ՝ Վերականգնված բառապաշարը ցույց է տալիս բնական ալգո-տու համար բնորոշ կլիմա (ձյան և ձնոտան հատկացություններով), բուսականություն («կաղնի», «հացի», «փեկոն», «ցարասի» կամ «կեշի», «ուռնի»), կենդանական աշխարհ («արջ», «գայլ», «աղվես», «ղզեր») և այլն:

¹⁶ Հետաքրքրական է սակայն, որ տապարի (կացի) համար չկա ընդհանուր հ.-և. անվանում (կան տարածքային տարբերություններ):

շրջանին: Որոշ հետազոտողներ, հատկապես Չայլըր, անիվավոր կառքը (սայլը) համարում են հնդեվրոպական հայտնագործություն, թեև այս դեպքում էլ հարկ է լինում որոշել, թե մետաղագործության անժանոթ հնդեվրոպացիներն ինչպե՞ս էին կարողանում այն ստրքել, և ի՞նչ կենդանիներ էին լծում (եղնե՞ր, որ ումանք ավելի հովանական են համարում, թե՞ ձիեր): Հատկանշական է, որ կառքի անվանումը ընդհանուր հնդեվրոպական չէ, այլ տարբեր խմբերում ներկայացված է տարբեր ձևով [հմմտ. Porzig, 1954, 183. Виноградов, 1969, 21]¹⁷: Մ. Գիմբուտասը իր աշխատություններում [Gimbutas, 1968, 1973 և այլն] հնդեվրոպացիների համար բնորոշ է համարում, այսպես կոչված, դամբանաթմբային (կուրգանային) թաղումը:

1970-ական թվականների սկզբներից Թ. Վ. Գամկրելիձեն և Վ. Վ. Իվանովը [Гамкрелидзе-Иванов, 1972, 1981] նորից առաջ են քաշում Զ. Ֆայստից եկող այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքը» պետք է տեղադրել Առաջավոր Ասիայում, հատկապես Հայկական բարձրավանդակում (արևելյան Անատոլիայում, Հարավային Կովկասում) և Հյուսիսային Իրանում, որտեղից նրանք տարածվել են իրենց հետագա բնակության վայրերը: Այս տեսակետն ապացույցիլու համար նրանք նկատի են առնում՝ 1) հնդեվրոպական և հինարևելյան մշակույթների կապը, 2) աշագիսի կենդանիների և բույսերի անունների առկայությունը, որոնք տարածված չեն հյուսիսում («առյուծ-ինձ», «վարդ», «որթ», «խաղսղ», «պինի», «բրինձ»), 3) շփումը հին արևելքի երկրների հետ և սեմական ու այլ լեզուներից կատարված փոխառությունները, 4) հնդեվրոպացիների՝ անիվավոր կառքեր ունենալը, որ կապված է առաջավոր Ասիայում մետաղի մշակության հետ և խոսում է հնդեվրոպական նախահայրենիքի՝ կուր-արաքսյան մշակույթի շրջանի հետ համընկնելու մասին (հմմտ. Լճաշենի մարտակառքի տիպը), 5) հին գրավոր հ.-հ. ժողովուրդների՝ խեթերի, հույների, արիացիների՝ նշված տարածքին համեմատաբար մոտ լինելը, 6) անատոլիական հիդրոնիմիայի (ջրանունների) հ.-հ. բնույթը և այլն: Ենթադրվում է, որ հայերը գրեթե տեղաշարժ չեն կատարել, խեթերը, հույները, արիացիները համեմատաբար փոքր տեղաշարժ են կատարել, արևմտյան լեզուների սկզբնական տարածքը եղել է հյուսիսսեծովյան շրջանը:

Դժբախտաբար, այս վարկածը ունի նույնքան (եթե ոչ ավելի ուժեղ) հակառակ փաստեր՝ հին կենդանիների և բույսերի նշված անունների ընդհանուր հնդեվրոպական չլինելը, հայկական բարձրավանդակի տեղանունների ակնհայտ ոչ բուն հնդեվրոպական բնույթը, նշված փոխառությունների կասկածելիությունը և այլն:

Նախքան Գամկրելիձեի և Իվանովի վարկածի հանդես գալը, 1964 թ. ավարտված և 1967 թ. լույս տեսած մեր «Очерки по истории дописьменного периода армянского языка» գրքում հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքը» որոշելու հարցի լուծման համար կարևոր էր համարվում հետևյալ երեք հանգամանքի հաշվառումը (էջ 38—39):

¹⁷ Հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքի» մասին 1892—1963 թթ. հայտնված կարծիքները ամփոփված են Ա. Շերերի հրատարակած «Die Urheimat der Indogermanen» հոդվածների ժողովածուում (Darmstadt, 1968): Հարցի պատմության մասին տե՛ս նաև Виноградов, 1969 և Mallory, 1973:

1. Հնդեվրոպացիների զբաղեցրած տարածություն մասին խոսելիս չի կարելի նկատի չունենալ, որ այն պետք է փոփոխված լինի՝ Հնդեվրոպական ցեղերի՝ մ. թ. ա. V հազարամյակի զբաղեցրած տարածությունը, եթե նույնիսկ նրանք տեղափոխված չլինեին, չէր կարող համընկնել III հազարամյակում զբաղեցրած տարածության հետ։ Մասնավորապես պետք է նշելատի առնել, որ հնդեվրոպական առանձին լեզուների կրողների՝ հնդեվրոպական ընդհանրությունից առանձնանալու պրոցեսը պետք է երկարատև եղած լինի։

2. Հայասնի է, որ ինտենսիվ արոհման նախօրյակին՝ միասնության շրջանի վերջերին, հնդեվրոպացիների կյանքում սկսել էր կարևոր դեր խաղալ երկրագործությունը, սակայն տնտեսության գերակշռող ճյուղը շարունակում էր մնալ անասնապահությունը, գետնի մեծ դեր էին խաղում որսորդությունը և ձկնորսությունը։ Ավելի վաղ, երբ հնդեվրոպացիների տնտեսության ճյուղերը հիմնականում անասնապահությունը և որսորդությունն էին, նրանք պետք է առանձնապես շարժական լինեին։ Հասկանալի է, որ խոսելով «նախահայրենիք» մասին, նկատի է առնվում նրանց բնակավայրը ընդհանրություն շրջանի վերջերին։ Ավելի վաղ նրանք կարող էին գտնված լինել այլ վայրերում։

3. Հնդեվրոպացիների ցեղակցական կապերը սեմիտների, այլև քարթվելական, թյուրքական ժողովուրդների հետ, այդ կապերը ժխտելու դեպքում էլ նրանց միջև նախնական շփումների ու փոխառությունների ժխտման անհնարինությունը, ենթադրել են տալիս, որ «հնդեվրոպացիները մի ժամանակ բնակվել են այն տեղիտարածությունում, որ սահմանակից է եղել սեմական ցեղերի կողմից բնակեցված տարածությանը»։

Իբրև ընդհանուր եզրակացություն կարելի է ասել, որ մենք գործ ունենք հնդեվրոպացիների բնակության երկու հնարավոր վայրերի՝ 1) նախնական, երբ նրանք նոր էին բաժանվել նոստրատիկ ընդհանրությունից կամ, եթե նոստրատիկ վարկածը ժխտվում է, շփման մեջ էին սեմական, քարթվելական և այլ ժողովուրդների հետ, և 2) ավելի ուշ, երբ նրանք գտնվում էին ինտենսիվ արոհման՝ հնդեվրոպական ժողովուրդների առանձնացման նախօրյակին։ Առաջին շրջանի համար հավանական է հնդեվրոպացիների՝ Ասիայում գտնվելու, երկրորդ դեպքում՝ Եվրոպայում գտնվելու վարկածը։ Դժվարություն է հարուցում միայն այն հարցը, թե հայերը, խեթերը, արիացիները բաժանվել են արդյոք հենց Ասիայում եղած ժամանակ և Եվրոպայում ընդհանրապես չեն եղել, թե նրանք (հատկապես հայերն ու արիացիները) եղել են Եվրոպայում, ապա վերադարձել Ասիա, ընդ որում հայերը՝ հենց իրենց բնակության սկզբնական վայրերը։

Վերջին ժամանակներս տարբեր հետազոտողների կողմից զարգացվում է այն միտքը, որ հնդեվրոպացիները Եվրոպայի հին բնակիչներ չեն։ Այսպես, Մ. Գիմբուտասը [Gimbutas, 1973] տարբերում է «Հին Եվրոպան» իր քաղաքակրթությամբ «Հնդեվրոպական Եվրոպայից», հին եվրոպական քաղաքակրթության շրջանը նա հատկացնում է մ. թ. ա. 7000—3500 թթ., հնդեվրոպականը՝ մ. թ. ա. 3500 թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանին։ Գիմբուտասը փորձում է գծել հին Եվրոպայի քաղաքակրթության զարգացման փուլերը և նույնիսկ գրություն ունենալու հնարավոր փաստը՝ բերելով մի շարք նշաններ։ Հնդեվրոպացիների մուտքը նա կապում է, ինչպես նշվել է,

այսպէս կոչված, դամբանաթմբերի (կուրգանների) և դամբանաթմբային թաղման հետ:

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ տարածված կարծիքով հընդ-
եվրոպական միասնության շրջանը համընկնում է հասարակային աստիճան-
յան կլիմայի շրջանի հետ, երբ կլիման ավելի տաք և խոնավ է եղել Եվրո-
պայում, քան հիմա:

բ) ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հնդեվրոպական միասնության ժամանակի մասին խոսելիս հարկավոր է նկատի առնել երկու հանգամանք. նախ՝ հնդեվրոպացիների միասնական դոյուքյան շրջանը պիտի բավական երկարատև եղած լինի, և, հետևաբար, առաջին հերթին այստեղ նկատի է առնվում այն ժամանակը, որ անմիջապէս նախորդել է հնդեվրոպական ժողովուրդների ինտենսիվ առանձնացման կամ, որ նույնն է, հնդեվրոպական միասնության ինտենսիվ տրոհման շրջանին. երկրորդ՝ ինտենսիվ տրոհման շրջանն էլ չպետք է շատ կարճատև եղած լինի. ակնհայտ է, որ հնդեվրոպական ժողովուրդների առանձնացումը եղել է տևական պրոցես, և որ այդ ժողովուրդներն առանձնացել են ոչ միանգամից: Եթե նույնիսկ հարցը կոնկրետացնենք և խոսենք այն ժամանակի մասին, որ անմիջապէս նախորդել է առաջին ժողովրդի (խեթա-լու-վացիների նախնիների՝) առանձնացմանը, ապա չի կարելի փոստահ լինել, որ դրանից առաջ՝ հետագայում անհետացած ուրիշ լեզու չի առանձնացրել: Ել չենք խոսում այն մասին, որ առանձնացման հաջորդականության հարցը չի կարելի լիովին լուծված համարել, մանավանդ, որ բարբառային տարածքների տարբերակվածությունը արդեն ինքնին վկայում էր նրանց սկզբնական առանձնացվածության մասին: Իհարկէ, փաստերի զուգադրության հիման վրա կարելի է խոսել ժամանակագրական որոշակի շերտերի մասին, որոշել ինչպէս հին, այնպէս էլ առանձնացումից հետո առաջացած երևութները, բացահայտել բարբառային որոշակի առանձնահատկություններ:

Երկար ժամանակ ընդունված էր այն կարծիքը, որ հնդեվրոպացիների ինտենսիվ տրոհման շրջանն ընկնում է մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին: Սակայն այս կարծիքը կարելի է ընդունել խիստ վերապահորեն՝ միայն որոշ լեզուների համար և ակնհայտ համարել հնդեվրոպական ուրիշ՝ ավելի վաղ առանձնացած լեզուների դոյուքյունը: Հնդեվրոպաբանության զարգացման արդի փուլում կասկած չի հարուցում, որ մ. թ. ա. III հազարամյակում հնդեվրոպական մի շարք լեզուներ, այդ թվում՝ հատկապէս խեթա-լուվականը, արիականը, հայկականը, հունականը առանձնացած են եղել: Ի՞նչ կարգի փաստեր կան այս տեսակետը ապացուցելու համար: Այդ փաստերը հիմնականում լեզվական են, որոնք ապացուցողական ավելի մեծ ուժ են ստանում զուգադրվելով հնագիտական-պատմական փաստերի հետ:

Սմենից առաջ՝ մ. թ. ա. II հազարամյակից հայտնի խեթա-լուվական լեզուները, հունարենը (կրետե-միքենյան «գծային Բ» գրության արձանագրությունների լեզուն), հնդկերենը արդեն ունեն իրարից այնքան տարբեր կերպարանք, որ չի կարելի չենթադրել առանձնակի զարգացման բավականաչափ երկար ժամանակաշրջան: Խեթա-լուվական սեպագիր լեզուներից խեթերենը հայտնի է մ. թ. ա. XVII—XIII, լուվերենը և պալայերենը՝ XIV—XIII դդ. գրավոր հուշարձաններով: Առաջին իսկ գրավոր հուշարձաններում

խեթերենը մեծապես տարբերվում է հնդեվրոպական լեզվի այն վիճակից, որ վերականգնվում է համեմատաբանների ջանքերով: Դեռ ավելին, խեթերենը արդեն զգալիորեն տարբերվում է պալայերենից և մասնավոր լուվերենից, մի փաստ, որ խոսում է այդ լեզուների՝ հնդեվրոպական միասնական լեզվից անջատվելուց հետո անկախ զարգացման բավական երկար ժամանակ անցած լինելու մասին: Ընկնում է խեթերենի հայտնագործումն ու վերծանումը հնդեվրոպական լեզվի վերականգնումը կատարվում էր գերազանցապես հին հնդկերենի և հին հունարենի փաստերի համադրության հիման վրա, իսկ իրենց տարբերությունները խոսում են մինչև մ.թ. ա. II հազարամյակի կեսերը (երբ, արդի տվյալներով, հանդես են գալիս «զրծալին Բ» կոչված գրով գրված հունական հուշարձանները, հին արևելքի գրավոր հուշարձաններում հիշատակվում են հնդկական բառեր ու անուններ, սկսում են կազմավորվել հնդկական հնագույն հուշարձանները՝ վեդաները) նրանց անցած երկարատև ուղու մասին:

Արդեն նշվել է, որ հնդեվրոպացիների մոտ զերտկշուտ էր անասնապահական տնտեսությունը, և որ նրանք արդեն անցում էին կատարում դեպի երկրագործական տնտեսությունը: Զարգացած երկրագործությունը հատուկ է հնդեվրոպական ժողովուրդների առանձնակի գոյության շրջանին: Եթե սրան միացնենք այն փաստը, որ հնդեվրոպացիներին միասնության շրջանին հավանաբար անհայտ էին մետաղագործությունը (մետաղների անվանումներն ընդհանուր չեն) և զարգացած բուսությունը (կավագործությունը), ապա կարելի է ասել, որ հնդեվրոպական միասնության շրջանը համընկնում է նոր քարի դարի հետ և ավարտվում է նոր քարի դարի վերջերին: Արդի գիտության մեջ կարելի է ընդունված համարել, որ հնդեվրոպական միասնության շրջանն ընկնում է մ.թ. ա. V—IV հազարամյակներում:

Լեզվաժամանակագրական հաշվումները ցույց են տալիս հնդեվրոպական լեզուների տրոհման համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակաշրջան, որ բացատրվում է մասամբ ընդգրկված լեզուների՝ բնույթով, մասամբ այդ մեթոդի ընդհանուր թերություններով: Մ. Սվոդեշը, հիմք ընդունելով իր կազմած 200 բառանոց ցուցակը և 1000 տարվա ընթացքում բառապահպանման 81% -ի ցուցիչը, գերմանացիների և սլավոնների բաժանման (անկախ գոյության) ժամանակը դնում է 33,5 (± 4) դար առաջ (24% ուսման գլխական համընկում), աչխնքն՝ 1950 թ. համեմատությամբ մ.թ. ա. մոտավորապես 1400 թ. մոտերքը (4 դարի հնարավոր տարբերությամբ): Ռոմանագերմանական տարամիտման ժամանակը համապատասխանաբար նա դնում է 34 (± 4) դար առաջ (23,5% ֆրանս-անգլիական համընկում), ումանասլավոնականին՝ 37 (± 4) դար առաջ (21% ֆրանս-ուսական համընկում): Հենվելով Մ. Գիմբուտասի վրա՝ Մ. Սվոդեշը փորձում է այս տվյալները համապատասխանեցնել հնագիտական տվյալներին. ինչպես հայտնի է, Մ. Գիմբուտասը [Gimbutas, 1952] հյուսիսեվրոպական բնակչության տեղաշարժը, որ սկիզբն է դրել գերմանացիների և սլավոնների առանձնակի գոյությանը, հատկացնում է մ.թ. ա. 2000—1800 թթ.¹⁸:

Մ. Սվոդեշի նշած ժամանակը զգալիորեն կմեծանա, եթե նկատի ունե-

¹⁸ Վերևում մենք տեսանք, որ ավելի ուշ Գիմբուտասը հնդեվրոպացիների՝ եվրոպայում հայտնվելու ժամանակը դնում է մ.թ. ա. 3500 թ.:

նանք մի կողմից՝ ոչ եվրոպական լեզուները, մյուս կողմից՝ լեզվաժամանակագրական մեթոդի՝ Կ. Բերգսլանդի և Հ. Ֆոգտի կողմից նորվեգերենի, վրացերենի, հայերենի տվյալների հիման վրա կատարված ճշտումը [Bergsland-Vogt 1962] և մանավանդ հայերենի տվյալների ստուգման մեր արդյունքները [Джаукян, 1969. 1978, 187—211. հմմտ. նաև Szemerényi, 1982, 87—98]: Ըստ Բերգսլանդի և Ֆոգտի՝ հիշյալ լեզուների տվյալներով հիմնական բառաֆոնդի պահպանման ցուցիչը 1000 տարվա ընթացքում 215 և 200 բառի դեպքում կազմում է 90,1%, 100 բառի դեպքում՝ 93,9% և ոչ թե 81% կամ 85%, ինչպես ընդունում է Սվոդեշը: Նկատի ունենալով հայերեն նոր դրական լեզվի զարգացման առանձնահատկությունները և Բերգսլանդի ու Ֆոգտի բառացանկի թերությունները, մենք կատարել ենք նոր հաշվում և ստացել արևելահայ դրական լեզվի համար 215 բառանոց ցուցակի դեպքում 88,46%, 200 բառանոցի դեպքում՝ 88,17%, 100 բառանոցի դեպքում՝ 92% պահպանման ցուցիչ: Լսու բարբառի համար, որ, ի տարբերություն դրական լեզվի, արհեստական միջամտության չի ենթարկվել, համապատասխանաբար ստացվել են 80,32%, 80,17% և 88,46%:

Հետաքրքրական է նշել, որ հայ-ռուսական համապատասխանությունների հաշվումը Սվոդեշի օրինակով (300 բառանոց ցուցակի հիման վրա և պահպանման 81%-ի ցուցիչով) տալիս է հայ-սլավոնական բաժանման համար 41 (± 4) դար, աչխնքն՝ սլավոնա-գերմանական բաժանումից 750 տարի ավելի վաղ ժամանակ: Էլ ավելի մեծ կլինի բաժանման ժամանակը 81% ցուցիչը ճշգրտելու և պահպանման ավելի մեծ ցուցիչ ընդունելու դեպքում. մենք կգնանք մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբները և նույնիսկ IV հազարամյակի վերջերը:

Բոլոր դեպքերում էլ ակնհայտ է, որ հնդեվրոպական միասնության տրոհումը երկարատև է եղել՝ ընդգրկելով թերևս մեկ հազարամյակից ավելի ժամանակաշրջան:

գ) ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Համեմատական լեզվաբանության տվյալների հիման վրա հնդեվրոպացիների մշակույթի ամբողջական պատկերը պծելու սկզբնական համարձակ փորձերից [Pictet, 1859—1863, Schrader, 1883 (Шрадер, 1886). 1901. Hirt, 1904—1907 և ուրիշներ] հետո նախ հանգիս է գալիս որոշ հոռետեսություն և առանձին հարցերի զգուշավոր քննության ձգտում, ապա սկսվում է իմաստաբանական նորագույն մեթոդների կիրառման, իմաստային հակադրությունների համակարգի հաստատման և ձևը բերված արդյունքները հնագիտության, աղագրության, պատմական զանազան գիտաճյուղերի տվյալների հետ փոխադրելու միջոցով ավելի խորացված քննության շրջանը: Այս նոր՝ ժամանակակից շրջանի համար բնորոշ են հատկապես առանձին հարցերին նվիրված ստուգաբանական-իմաստաբանական ուսումնասիրությունները, որոնց հետ միասին սկսում են հրեան դալ ընդհանրացնող աշխատություններ, ինչպես, օրինակ, արդեն հիշատակված՝ Զ. Դեվոտի և է. Բենվենիստի աշխատությունները [Devoto, 1962. Benveniste, 1969]:

Հնդեվրոպական մշակույթի՝ ստորև արվող ականարկը հենվում է ինչպես

նախնական համագործության, այնպես էլ արդի ընդհանրացնող աշխատությունների տվյալների վրա [հմմտ. նաև Иванов, 1957. Герценберг, 1972, 55—76 և այլն]: Կխոսենք նաև հնդեվրոպացիների նյութական մշակույթի և տնտեսության, ապա հասարակական կազմակերպության, ընտանեկան կառուցվածքի և հոգևոր մշակույթի առանձնահատկությունների մասին:

Հնդեվրոպացիների կյանքի պատկերի վերականգնումը նախկինում կատարվում էր համեմատաբար պարզ ճանապարհով. վերականգնելով ընդհանուր բառը և նրա իմաստը՝ սովորաբար եզրակացություն էր արվում նշանակված առարկայի կամ հատկացության՝ հնդեվրոպացիներին ծանոթ լինելու մասին: Սակայն բառի գոյությունը և նույնիսկ իմաստային համընկնումը դեռ բավական չեն խոսելու այն մասին, որ վերականգնվող նախաձեռն ունեցել է հնդեվրոպական հետադա ժողովուրդների նախնիների մոտ միևնույն նշանակությունը: Այս պատճառով էլ արդի էտապում կարևոր դեր են խաղում բառիմաստների հատկորոշյալների համակարգի սահմանումը, առկա իմաստների հետ միասին բացակայող իմաստների հաշվառումը, բառիմաստների հնարույն վերադարձումների բաղմակազմանի քննությունն ու վերլուծությունը, միևնույն ծաղումբ շունչող, բայց միևնույն պաղափարն արտահայտող սերմինների համեմատությունը, պատմական դիտաճյուղերի ողջ համալիրի նորագույն տվյալների համագործությունը: Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ավելի խոր թափանցելու հնդեվրոպացիների կյանքի ու մտածողության կոնստանտների մեջ, թեև պետք է ասել, որ առայժմ չի կարելի խոսել այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքի քիչ թե շատ ավարտուն լինելու մասին:

Ինչպես նշել ենք, հնդեվրոպական միասնության շրջանն ընկնում է նոր բարի դարում, հատկապես սրա վերջերին: Հնդեվրոպացիների տնտեսության հիմնական ճյուղը անասնապահությունն էր, որի հետ միասին դեր էին խաղում նաև որսորդությունն ու, համեմատաբար սակավ, ձկնորսությունը: Հնդեվրոպացիներն արդեն անցում էին կատարում դեպի երկրագործությունն ու սրա հետ կապված նստակյաց կյանքը:

Հնդեվրոպացիների բավականին պարզացած անասնապահական տնտեսության մասին խոսում են ոչ միայն ընտանի կենդանիների ընդհանուր անունները, այլև նրանց խնամքի ու բուծման, նրանց տված մթերքների վերաբերյալ տերմինները, որոնց համագործությունը բացահայտում է հետաքրքրական փաստեր: Ընտանի կենդանիները կաղում էին այսպես կոչված շարժական ունեցվածքը և ծառայում էին որպես հարստության աղբյուր. է. Բենվենիստը, հակառակ ընդունված կարծիքի, նույնիսկ հ.՝. «pek'u-«ոչխար. մանր կղջուրավոր անասուն. անասուն» բառի համար առաջնալին է համարում «անձնական շարժական հարստություն» իմաստը¹⁹: Անասնապահության խաղաղած կարևոր դերի մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ եղել են տարբերակված անվանումներ որձ և էգ կենդանիների ու նրանց

¹⁹ Բենվենիստի այս կարծիքը տնօրինական է, եթե նկատի առնենք բառի սեմական և ուրարտական զուգահեռները. հմմտ. ուրարտ. paḫi/ani/e «եղ, արջառ, խոշոր կղջուրավոր անասուն», երբ. bāqāṭ «խոշոր կղջուրավոր անասուն, կով, ցուլ», ասոր. baḡra «նախիր», արաբ. baḡara (>հայ. պախարայ) «եղ, կով»: Սեմական աղբյուրից է, անշուշտ, հայ. պախի «տավար, նախիր» բառը: Հմմտ. նաև պաճար «նախիր, տավար, եղ, կով»: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ բառի նախնական իմաստը ավելի կոնկրետ պետք է եղած լինի:

ձագերի, որոշ դեպքերում՝ հասակային տարբեր աստիճանների, ընդհանրապես արուի (որձի) և արու-արտադրողի (հմմտ. հ.-ե. *ers- «արու կենդանի», որից հայ. առն, և *uers- «արու արտադրող»), առանձին կենդանիների ընտանի և ոչ ընտանի տեսակների համար: Անասնապահության հետ կապված գաղափարներից նշենք «արածել», «արոտ» և «հովիվ» (հմմտ. հ.-ե. *pā- «կերակրել, արածացնել», որից հայ. հաւաւն, հաւա, (հովիւ), «կթել» (հմմտ. հ.-ե. *melg- «շփել, շփելով հանել, կթել») և «կաթ» (հմմտ. հ.-ե. *g(a)lakt- «կաթ», որից թերևս հայ. կաթ, բրբռ. *կաղց), «կարագ» (հմմտ. *gʷoulijo- «կովային» > հայ. կոզի «կարագ»), «բուրդ» (հմմտ. հ.-ե. *uel- «մաղ, բուրդ», որից հայ. զեղմն), «կրտեղ» (սովորաբար «կտրել» իմաստից), «կաշի» և այլն: Սակայն կա այն կարծիքը, որ հնդեվրոպացիները կաթ չէին խմում. պատահական չէ, որ համեմատաբար ուշ շրջանում հույները սկյուֆներին և կիմերներին կոչել են «կաթնակերներ»՝ կաթ գործածելը համարելով յուրահատուկ տարբերիչ հատկանիշ: Բուն կաթնատնտեսությունը դարգանում է առանձին ժողովուրդների մեջ:

Եթե շխտենք ամենավաղ ընտելացած ընտանի կենդանու՝ շան մասին (հ. և. *k'yon- > հայ. շուն, թերևս նաև սկունգ), ապա հնդեվրոպացիներին ծանոթ են եղել հատկապես կաղը, եզն ու ցուլը (հմմտ. հ.-ե. *gʷou- «տավար», որից հայ. կով և ալն), ձին (հ.-ե. *ek'yo-s, *elkʷo-s, որից թերևս հայ. եշ՝ անվան ուշ փոխանցմամբ, սրովհետև հնդեվրոպացիները էշ չեն ունեցել), ոչխարը [հ.-ե. *oʷi-s, որից հայ. հովի-(ւ)], այծը (հմմտ. *alg'- > որից հայ. այծ, *ag'- «այծ», *bhug'o-s «արաւ. այծ, քաղ», որից հայ. բուծ «կաթնակեր գառ, կամ ուղ»):

Հնդեվրոպացիների կյանքում համեմատաբար քիչ դեր է խաղացել ձրկ-նորսությունը. չկան ձկների ընդհանուր տարբերակված անվանումներ:

Մեղրը (հ.-ե. *medhu- և *meli-, որից հայ. մեղր) ձեռք է բերվել բնական միջակում, և նրանից պատրաստվել հատուկ խմիչք՝ մեղրագինի:

Հնդեվրոպացիներն արգեն անցում էին կատարում դեպի երկրագործական տնտեսությունը: Այդ մասին է վկայում ընդհանուր (և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան լեզուներին հատուկ) *ar- («հերկել, վարել» արմատը, որից կաղմված է *arətrom (> հայ. արաւր) բառը. թերևս այս նույն արմատից է գալիս նաև հայ. հարաւունք «արտ, վարուցանք» բառը: Ընդհակառակն, *ag'ros (> հայ. արտ) բառը սկզբնապես չի ունեցել ընդհանրապես «արտ» իմաստ, այլ նշանակել է «դաշտ», նույնիսկ «արոտ» (վայր, որտեղ քշվել են անասունները, եթե այն ծագում է *ag'- «քշել» արմատից, որտեղից հայ. ածեմ): Ընդհանուր տարածում ունի նաև *lugom «լուծ» բառը, մինչդեռ *sei- «ցանել», *g'jrom «հատիկ» իմաստները հատուկ են միայն արևմրտյան, *leuos «հացահատիկ» (հատկապես «գարի») բառը՝ արևելյան տարածքին. *g'herzdih- «գարի» բառը համեմատաբար սահմանափակ ընդգրկում ունի (հայ. գարի բառը հնչյունական ձևով շեղվում է):

Նոր քարի դարի մարդկանց, այդ թվում՝ հնդեվրոպացիների, կյանքում նշանակալից դեր է խաղացել տնայնագործությունը՝ ներքին կարիքները բավարարող, աշխատի կոչված՝ տնային արհեստագործությունը: Շինարարական զանազան աշխատանքները, գործիքների, զենքերի և փոխադրամիջոցների, ամանեղենի և հագուստեղենի պատրաստումը պահանջում էին հում նյութի որոշակի մշակում և համապատասխան ունակությունների փոխանցում

սերնդից սերունդ: Հայտնի է նույնիսկ, որ նոր քարի դարն սկսվում է կա-
վագործական դանազան արտադրանքներով, և որ հնդեվրոպացիներին հա-
տուկ է եղել թելալին նկարագորգումը: Հնդեվրոպացիների կյանքում տնայ-
նագործության (տնային արհեստագործության) խաղաղած կարևոր դերի
մասին են վկայում դանազան մասնագիտացված գործողությունների և դը-
րանց տված արտադրանքների ընդհանուր և մասնակի տարածում ունեցող
անվանումները: Հաճախ հնարավոր է որոշել ոչ միայն արտադրանքների
տարբեր տեսակները, այլև արտադրման եղանակները (տեխնոլոգիան):

Հնդեվրոպացիների լեզվում եղել են հատուկ բառեր և տերմիններ հիշ-
յալ արտադրատեսակների պատրաստման հետ կապված գործողությունների
համար՝ *del- «ճեղքել, (փայտի վրա) քանդակել, փորագրել, ճարտարորեն
տաշել» (> հայ. առալծ), *kver- «անել, կերտել, ձև տալ» (այստեղից,
իրանական միջնորդությամբ, հայ. կերտել) և *kver- «աման», *ter-
«շփել, պտտելով շփել, ծակ բանալ, պտտել», (> հայ. քուր), *bher- «սուր
գործիքով մշակել՝ քրիծել, կտրել, ճեղքել» (> հայ. բերան՝ սկզբնական
«բացվածք» իմաստից), *tek'p- «հյուսել, տան փայտյա «հյուսվածքը»
կալմել (ըստ ոմանց՝ այստեղից հայ. հիւսն հիւտել) և *tek- «գործել, հյու-
սել» (> հայ. բեֆել) և այլն: Մասնավորապես շինարարական աշխատանք-
ների հետ կապված տերմիններից պետք է հիշել *dem(ə)- «կառուցել»
(սկզբնապես «իրար միացնել») և *dom- (> հայ. տուն), *dheig'h- «կավը
լմել և նրանով պատել կամ քսել, հունցել. ամբարտակ բարձրացնել» (> հայ.
դեգ, դիգել), և *dheig'ho-s «ամբարտակ, պատ», *dhuer-, *dhur- «դուռ»
(> հայ. դուռն, հզն, դուրք), *anətä «դառն ոլուն» [> հայ. գր-անդ(ի)
«գալիթ, մուսք, շեմք», անդառակ «նախադալիթ»] և այլն: Լայնորեն
ներկայացված են հագուստի պատրաստման հետ կապված բառերն ու տեր-
մինները՝ *eu-/ou- «հագնել» (> հայ. ագանիմ, ալքոց «ծածկոց, զգեստ»,
աւդ «կոշիկ, ոտնաման»), *ues- «հագցնել» (> հայ. գ-գեսա, գ-գե-նում),
*nogu- «մերկ» (> հայ. մերկ), *bhoso-s «մերկ, բոկոտն» (> հայ. բոկ-
ոտն), *sġū- «կարիկ», *snē- «մանեկ», *uebh- «հյուսել», *ueg- «հյուսել, կը-
ցել» (*uēg-/uēg'-> գ-գածիմ «հագնել», առի-գած «գոպնոց», գաւտի),
*pan- «հյուսվածք, գործվածք» և *(s)pen- «մանեկ, հյուսել, գործել» (>
հայ. հանում, այլև հեցում, հիցում «հյուսել», հեց-ք «հիշվածք, հյուսվածք»)
և այլն: Հավանաբար առկա էր սալագործությունը, և սալը կարևոր դեր
էր խաղում հնդեվրոպացիների կյանքում. բացի *ueg'h- «շարժվել, ճանա-
պարհորդել կառքով (սալով) գնալ» բառից և նրա «ճանապարհորդելու մի-
ջոց, սալ, կառք» իմաստով ածանցյալներից, կան սալի (կառքի) մասերի
ընդհանուր և մասնակի տարածում ունեցող հետևյալ անվանումներ՝ *ak's-
(*ag'-es-) «առանցք», *kuekulo-, *kukulo- «անիվ» (> հայ. բրբռ. հոլոլ
«անիվ, սալ»), *kvel- «գլոր(վ)ել» (> հայ. հոլով, բրբռ. հոլ) և *roto-
«անիվ» [(ret(h)- «վազել, գլորել»]: Զրալին հաղորդակցության համար
հնդեվրոպացիները պատրաստել են հատուկ նավակներ («նավեր»)՝ *nāu-, ու-
րից հայ. նաւ (իռանական միջնորդությամբ):

«Վաճառել» և «վաճառական» տերմինների բացակայությունը ցույց է
տալիս, որ հնդեվրոպացիներն իրենք ընդհանրապես առևտրով չեն զբաղվել.
ենթադրվում է, որ առևտրական գործը գտնվել է հիմնականում եկվոր օ-
ւարների (սուբարների) ձեռքում [Pisani, 1969], ընդ որում այն հավանա-

բար պարբերական բնույթ չի կրել: Սրա հետ կապված՝ նախ՝ գնելու և վաճառելու համար տարբերակված տերմիններ չեն եղել, երկրորդ՝ տարածված են եղել հատկապես վճարելու հետ կապված բառերը, ընդ որում վճարը կատարվել է որպես հատուցում՝ առաջին հերթին անասուններով, երբեմն էլ հատուկ ծառայություններ, հմմտ. *yes- «գնել» և *yes-no- «գին» (> հայ. գին), *kurel- «գնել» և *kurolo- «գին», *mis-dho- (mizdho-) «վարձ(ատրու)թյուն», հատուցում» (այլև «մրցանակ»), *algah- «վաստակել. փոխհատուցում, արժեք» (> իրան. > հայ. արժեք) և այլն: Եկամտաւ (հարստութեան) աղբյուր է ծառայել ստացվաբլ. հմմտ. *lāu- «ավար առնել» (հ. հնդկ. *lōtam- «ավար», լատ. *lucrum- «օգուտ, շահ», կիմբ. *golud- «հարստութեան», հ. իռլ. *lōg- «վճար, վարձատրութեան» և այլն), քնումը յուրատեսակ փրկագին է եղել, որ կատարել են ոչ զերինները: Լայն տուեմով առևտուրը եղել է փոխանակութեան, որի հետ միասին զեր է խողացել նրավիրատվութեան՝ անհատույց տրամբ. հմմտ. *dō-ro- (> հայ. տուրք, հուն. δῶρον «նվեր»): Փոխանակութեանը լայն տուեմով հոգևոր բնագավառում զուգակցվել է երախտապարտութեան, հավատարմութեան, շնայլութեան ու զոհաբերութեան և այլ հասկացությունների հետ. եթե բուն գնելու և գնի հատկացությունները կապված են, այսպես կոչված, արտաքին փոխանակության՝ առևտրի հետ, ապա այս հասկացությունները բխում են ներքին փոխանակութեան անհրաժեշտությունից, որի հետ առնչվում են պարտք (փոխ) տալու և պարտք (փոխ) առնելու հասկացությունները:

Բուն հնդեվրոպական հասարակությունը գտնվել է նախնադարյան համայնքի քայքայման և դասակարգային հասարակության կազմավորման շեմին: Թագավորը (*reg'-s) բառիս բուն իմաստով եղել է միայն ռազմական առաջնորդ, գլխավոր քուրմ-շաման: Կարծիք կա, որ հետագա էվոլյուցիայի համար դեր է խաղացել արեւելյան բնապետական թագավորությունների հետ շփումը, որ հանգեցրել է նրա գործառական դերի փոփոխության, հասարակության շերտավորման ուժեղացման, դասակարգային հասարակության առաջացման, կենտրոնացվածության: Դեռևս չկա ձևավորված ստրկատիրություն, և, սրա հետ կապված, բացակայում է «ստրուկ» ընդհանուր տերմինը: Չկա նաև միասնական ժողովրդի ըմբռնումը, թեև արդեն նկատվում են միասնականացնող միտումներ. *teutā բառը «ժողովուրդ» իմաստով ընդհանուր տարածում չունի և համեմատաբար ուշ է զարգացել:

Բավականին ուժեղ է «սեփականի» [*s(ʎ)e-] և «ոչ սեփականի» («օտարի») հակադրությունը, որ կարող էր սկզբնապես կապված լինել սեփական տոհմի ու այլ տոհմերի տարբերակման հետ և հետագայում ավելի լայնորեն գնահատվել: Հ.հ. *leudh-ը սկզբնապես նշանակել է «աճել, բարձրանալ, սերվել», ապա ստացել «ընդհանուր ծագմամբ կապված՝ սերված մարդիկ», ավելի ուշ՝ «ժողովուրդ» իմաստը. այն ամենայն հավանականությամբ շատ ավելի ուշ է ձեռք բերել «ազատ» իմաստը (հմմտ. հուն. ἐλεύθερος, լատ. liber «ազատ»)՝ ի հակադրություն «ոչ ազատի». սրա վերագրումը հնդեվրոպական շրջանին պետք է համարել մոգեոնացում: Նույնպիսի մոգեոնացում պետք է համարել Ժ. Դյումենիլի կարծիքը «ազատների»՝ ըստ գործառության բաժանվելու միտման մասին՝ քրմերի, ռազմիկների և երկրագործների դասերի հետագա առանձնացմամբ [Dumezil, 1941. 1969]:

Հնդեվրոպական հասարակության հիմնական միավորները (համայնք-

ները, տոհմերը) հայտնի են հետևյալ արմատներով՝ *uoik'- «տուն, բնակարան. գյուղ, տոհմ»²⁰, *bheu- «աճել, լինել» և անվանական գործածությամբ՝ «բնակություն, բնակատեղի» (հմմտ. հայ. բոյն և, իրան. միջնորդությամբ, բուն), *gen- «ծնել» և անվանական գործածությամբ՝ «ծին, տոհմ, ցեղ» (> հայ. ծին, ծնունդ):

Յեղակցական տերմինաբանության վերլուծությունը և պատմական աղ-պաղրական տվյալների հետ նրա զուգադրությունը հնարավորություն են տալիս ոչ միայն բացահայտելու միասնության շրջանի հնդեվրոպական ընտանիքի ու աղպակցական հարաբերությունների պատկերը, այլև գաղափար կազմելու որոշ ավելի վաղ առանձնահատկությունների և հետագա տեղաշարժերի մասին: Բնորոշվելով նախնադարյան համայնական հասարակության ուշ շրջանի ընդհանուր առանձնահատկություններով՝ այդ ընտանիքը հանգես է բերում մի տիպ, որ հետագոտոյները մոտ են համարում ամերիկյան օմահա ժողովրդի ընտանեկան տիպին, և որի մեջ թերևս բացահայտվում են զուգային խաչաձև-կուղենային ամուսնության գծեր [Friedrich P., 1966. Benveniste, 1969, 223 և հշ.]: Սակայն, մեր կարծիքով, այս գծերը գալիս են շատ հնից և մնացուկային բնույթ ունեն: Հնդեվրոպական ընտանիքը բնութագրվում է նրանով, որ ամուսնացած զույգը գեղես ինքնուրույնություն չունի, և չի կարելի խոսել իսկական իմաստով ամուսնության, բուն իմաստով այր ու կնոջ սերտ հարաբերության մասին. ավելի ամուր են ամուսինների՝ համայնքի, քան իրար հետ ունեցած կապերը: Այս է պատճառը, որ չկան ամուսնության և կին-ամուսնու հատուկ անվանումներ: Ընտանիքը տարամուսնական է (էկզոգամ, այսինքն՝ կինը բերվում է գրսից՝ այլ համայնքից (տոհմից, տարամուսնական խմբից), ուստի շատ են կնոջ՝ այր-ամուսնու աղպականներին նշանակող ընդհանուր տերմինները (*suek'rū- «սկեսուր», որից *k'uekura ձևի միջնորդությամբ հայ. սկեսուր, *g'(b)lou- «տալ, ամուսնու քույր» > հայ. տալ, *dāiue- «տեղը» > հայ. տայք, *jenəter-, *ineter- «տաղերակին» > հայ. ներ)²¹, և գրեթե չկան կին-ամուսնու աղպականներին նշանակող ընդհանուր տերմիններ: Բացի սրանից, ամուսնություն կնքելու տերմինները խոսում են կնոջը զրսից բերելու մասին (հմմտ. *uedh- «բերել, կին բերել, ամուսնանալ» և *(dō- «տալ, կնություն տալ»): Ամուսնությունը կարող էր տեղի ունենալ միայն նույն սերնդին պատկանողների միջև: Սակայն, ինչպես նշվեց, բացահայտվում են խաչաձև-կուղենային ամուսնության հետքեր, հմմտ. *suo-s «պապ մոր կողմից» և *aüentro- «քեռի», *nepōt- «թոռ աղջկա կողմից» և *nepōt- «քեռորդի»:

Որ բուն մենամուսնությունը զարգացել է սկզբնական տարամուսնական տոհմային կազմակերպության ներսում գործող զուգամուսնությունից, երևում է հետևյալ փաստերից. նախ՝ *bhrāter «եղբայր» բառը (> հայ. եղբայր) սկզբնապես՝ նշանակել է տոհմի՝ Ֆրատրիայի անդամ, *suesōr- «քույր» բառը (> հայ. քույր)՝ *sue- «խր, սեփական» (իմա՝ սեփական էկզոգամային խմբին պատկանող) + *s(u)ōr- «կին», երկրորդ՝ *pātēr- «հայր» (> հայ. հայր) և *māter- (> հայ. մայր) բառն առումով նշանակել են տվյալ սերնդի արական և իգական ներկայացուցիչներին (հմմտ. հայրենի,

²⁰ Հմմտ. հայ. տուն բառի «տոհմ, ցեղ» իմաստային առումը:

²¹ Կարծիք կա, որ վերջին երեքի նախնական իմաստը փոխվել է (նրանց ստուգաբանական իմաստն արդեն մթադնված է):

հայրենիք) և հակադրվել արենակցական հարաբերությունն արտահայտող *atta- «արենակից հայր, դաստիարակ» և *anna- «անող մայր» տերմիններին, որոնք նաև մանկական բնույթի բառեր են եղել. երրորդ՝ նեղ ընտանեկան ազգակցությունը ցույց տվող բառերի ստուգաբանական իմաստների մթազնաթույլունը խոսում է դրանց իմաստային տեղաշարժի մասին:

Հնդեվրոպացիներն, անշուշտ, ունեին կրոնական որոշ գաղափարներ՝ հատուկ վերաբերմունքով պաշտամունքային աշխարհի նկատմամբ, համապատասխան ծիսական արարողություններով և պատկերացումներով: Աստվածայինը կապվում էր մի կողմից՝ շողացող երկնքի և լուսավոր օրվա, մյուս կողմից՝ նախնիների («հոր»՝ *pətér «ավագ սերնդի ներկայացուցիչ, նախնի, հայր») պաշտամունքի հետ. հմմտ. *dei- «շողալ», որից «պաշտվող երկինք», «օր», «աստված» գաղափարները, այլև *d̥iēus-pətér «երկնահայր, երկնային հայր» կազմությունը այստեղից են հայ. ախլ, թերևս նաև երկին (*d̥yi-?) և սե-լի «այսօր» (*k'e-d̥yi-?) բառերը²²: Այս ուղղության են ծագում հուն. *ἄστρο* և հռոմեական Յուպիտերի անունները: «Իրցական» կրոնական գաղափար է արտահայտել նաև *dhēs- որմատը, որից հայ. դիք (*dhēses) բառը: Աստվածները որպես երկնային էակներ հակադրվում էին հողածիններին (հմմտ. լատ. *homo* «մարդ» և *humus* «հող»՝ *g'hom- < *ghdom/ *g'hdem) և որպես անմահներ՝ մահկանացուներին (հմմտ. հայ. մարդ > *m̥g-to-s՝ *mer- «մեռնել» > հայ. մեռանիմ): Աստծու գաղափարի կապը բաշխելու, բաժին հանելու գաղափարի հետ ցույց է տալիս *bhag- «բաշխել, բաժին հանել» արմատը, որից ծագում է ասածու անունը հնդիրանյիների (հմմտ. իրանական աղբյուրից փոխառած հայ. բագին, Բագաւան, Բագաւան, Բագաւատ բառերը՝ բագ- «աստված» բաղադրիչով), փոյուզացիների, սլավոնների մոտ (հմմտ. ռուս. бог «աստված», այլև богатый «հարուստ, ունեւոր», убогий «աղքատ, շունկոր») [տե՛ս նաև Անադյան, ՀՀՊ, 1940, 20]:

«Սրբազանը», ինչպես ցույց է տվել Բենվենիստը, մի կողմից՝ այն է, ինչ լի է աստվածային ուժով (*k'ye n-, որից, իրանական միջնորդությամբ, հայ. սպանդ(ա)՝ «սուրբ» բաղադրիչը՝ ս(պ)անդաւաւեա «երկրի խորք» բառի և համապատասխան դիցանվան մեջ, *is-, *sak-), մյուս կողմից՝ այն, ինչ մարդկանց արգելված է դիպչել (*kail-, *jeg'-, *yeik-): Համապատասխանաբար մարդիկ աստվածներից խնդրում էին հօգուտ իրենց որևէ բան կատարել կամ ի վնաս իրենց կատարվող որևէ բան թույլ չտալ, ընդ որում խնդիրքը լինում էր կամ խոսքերով (որպես աղոթք), կամ զոհաբերությամբ: Կրոնական բնույթ ունեւոր նաև ուխտը՝ մի բան կատարելու կամ չկատարելու խոստումը: Աստվածներին դիմելու ձևերն էին զոհաբերվող կենդանու մսի ծուխը բարձրացնելը մինչև աստվածներին հասնելը (*dhū-), կրակի մեջ հալած յուղ լցնելը՝ աստվածներին կերակրելու համար (*g'heu-, որից հայ. ձեւ, ձոյլ), մի բան հայցելը, որի համար իրավունք կա (*prek'- որից հայ. հարցանք), աղոթելը (*mel-d(h)-, *mel(th)-, որից հայ. մաղթնք) և այլն: Կրոնական-ծիսական բնույթ ունեւոր նաև *yegeg'uh- «փառաբանելով ինչդերև», (> հայ. զոգ «ասա՛»), *lag- «պաշտել, (կրոնական առումով) հարգել, մեծարել» (այստեղից, իրանական միջնորդությամբ, հայ. յաղնք «զոհել»), այլև *k'red-dhē- «հավատալ» բառերը:

²² Երկին-ն ըստ Պ. էստպալյանի և է. Աղալանի, սերկ-ը՝ ըստ մեր ստուգաբանության:

Կարգի, օրենքի ընդհանուր գաղափարը (*art-, *rt- > հայ. արդ «ձև, կարգ», զ-արդ, արդ «այժմ», արդար) բուն իրավական հարաբերությունների բնագավառում արտահայտվել է առաջին հերթին որպես «աստվածային» օրենք՝ կրոնական սկզբունք, որ մարդիկ պարտավոր են պաշպանել. աստվածային խոսքը (*bhā-, որից հայ. բան) ուներ անառակելիություն, ում կողմից էլ որ արտասանվելու։ Սրա կողքին գոյություն ուներ օրենք, որ մարդկանց համաձայնություն արդյունք էր և արգելք էր դնում տարբեր իրավախախտումների և զանցառությունների վրա. *deik'-ը նշանակում էր ոչ միայն «խոսել» կամ «ցույց տալ» ընդհանրապես, այլև ցույց տալ ճիշտը, պարտավել և հրահանգալուրի (հմտ. հուն. δεικν «օրենք»)։ Ընտանեկան օրենքը ևս համարվում էր աստվածային սահմանում. հմտ. *dhē- «դնել» արմատից ծաղուղ *dhē-m-, որից հ. հնդկ. *dhāman- «սահմանում, օրենք», հուն. ἡμέλις «օրենք, սահմանում, պարտականություն» (θέρμις — օրենքի և արդարադատության աստվածուհի)։

Իրավական և միաժամանակ կրոնական արժեք ունեին հերոսը (ուլտը) և նզովքը (անեծքը)։ Երգմնագանցությունը իր հետ բերում էր նզովք։ Կան հերոսան և նզովքի գաղափար արտահայտող բառեր, որոնք ցույց են տալիս հերոսան ձևը («հերովել»՝ ձեռքը հողին դիպցնելով)՝ *om-) և մոգական բընույթը։ Որպես դատավոր հանդես էր գալիս թագավոր-մոգը, որ ցույց էր տալիս ուղիղը, գծում սահման * (reg'- «ուղիղ, ուղղել, գծել», *reg'-s «թագավոր»՝ արդեն նշված իմաստով)։ Դատավորը կշռադատում էր կողմերի ասածները և որոշում խրախուսանքի և պատժի շափը (*med- «շափել, կշռադատել», որից հայ. միտ-ե, հ. իռլ. *midíur «դատել», օսկ. *meddiss «դատավոր»)։ Վկա էր ծառայում ականատեսը, որ ցույց է տալիս «վկա» բառի կազմությունը *vid- «տեսնել» արմատից։

Հնդեվրոպացիներն, անշուշտ, կարողացել են նկարել, գաղափար են ունեցել գեղեցկի մասին, դարդարանքների կրել, գործիքներ և կարասի պատրաստելիս հրեմն հասել արվեստի աստիճանին, ունեցել բանահյուսություն, գնահատել ճարտասանությունն ու գեղեցիկ խոսքը։ Սակայն այս բոլորի մասին մեր ունեցած պատկերացումները խիստ թերի են։

Պահպանված ընդհանուր թվականները խոսում են հնդեվրոպացիների բավականին բարձր հաշվական կարողությունների մասին՝ տասնորդական համակարգով և տասներկուորդականի մնացուկով։ Նրանք, անշուշտ, առաջնորդվել են որոշակի օրացույցով, որի մեջ տարբերվել են տարվա եղանակները. ամիսները հղել են լուսնային (հմտ. *mens- «լուսին» և «ամիս»), ժամանակի հաշվարկման մեջ մեծ դեր են խաղացել արտադրական գործունեության ժամանակային փուլերը, այլև զանազան տոները և ծիսական-կրոնական ժամկետները։

II. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՂԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՄԵՋ

1. ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄԸ

Խոսելով հայերենի բարբառային զիրքի մասին՝ հնդեվրոպաբան-հայագետները հաճախ շփոթում են Երկու բան՝ մի կողմից՝ դեռևս միասնություն չըջանում հայերենի բարբառային նախավիճակի տեղը հնդեվրոպական բարբառային նախավիճակի մեջ և մյուս կողմից՝ հայերենի, որպես արդեն առանձնացած և ձևավորված լեզվի, մի որոշակի փուլի (սովորաբար հին հայերենի գրավոր վիճակի՝ գրաբարի) հարաբերությունը հնդեվրոպական մյուս լեզուներին: Առաջին դեպքում պետք է առանձնացվեն այն արխաիկ գծերը, որոնք բնորոշ են եղել նրան դեռևս միասնության շրջանում, մինչդեռ երկրորդ դեպքում փաստորեն հաշվի են առնվում արխաիկ գծերի հետ միասին նաև նորագոյացումները և հին շվումների հետևանքով առաջացած բառային ընդհանրությունները: Իհարկե, կարելի է ենթադրել, որ հայերենը միանգամից չի առանձնացել որպես ինքնուրույն միավոր, այլ նախ գտնվել է առանձնացած ինչ-որ (ասենք՝ հնդիրանա-հունա-հայկական) լեզվակոմպլեքսի մեջ, ձևաք բերել սրան հատուկ ընդհանուր գծեր (նորագոյացումներ), ապա անցել ինքնուրույն պարզացման ուղի: Բոլոր դեպքերում էլ դժվար է գծել հին և նոր առանձնահատկությունների ճշգրիտ ժամանակային և տարածքային սահմանները:

Մինչև այժմ կատարված հետազոտությունների ևրկրորդ թերությունն այն է, որ հաճախ ոչ թե նկատի է առնվում լեզուների և զուգաբանությունների ողջ կոմպլեքսը, այլ քննվում են միայն որոշ լեզուներ ու լեզվատարածքներ, միայն հնչյունա-քերականական կամ միայն բառային որոշ թվով (ոչ լրիվ) զուգաբանություններ:

Հայոց լեզվի՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի հարցը սկիզբ է առնում Հ. Հյուբշմանի նշանավոր աշխատությամբ [Hübschmann, 1875], որտեղ նա, հիմնավորելով հայերենի՝ իրանականից անկախ հնդեվրոպական լեզու լինելու դրույթը, միաժամանակ հայտնում է այն կարծիքը, որ հայերենը միջին դիրք է գրավում իրանական և լավթիկ-սլավոնական լեզուների միջև:

Փոքր-ինչ այլ եզրակացություն է հանգում Հ. Պեդերսենը իր «Հայերենը և դրացի լեզուները» աշխատության մեջ և այլուր [Pedersen, 1900. 1906. 1925]: Պաշտպանելով այն տեսակետը, որ լեզուների centum և satəm տարբերությունը չի կարելի համարել հնդեվրոպական բարբառային բաժանման հիմքը, նա նշում է satəm լեզու հայերենի մերձավորությունը մի կողմից՝ centum լեզու հունարենին, զգալի չափով նաև կելտերենին, մյուս կողմից՝ satəm լեզու ալբաներենին, ալսինքն՝ մերձավորության աստիճանը որոշում է անկախ հիշյալ բաժանումից՝ այլ հատկանիշների հիման վրա:

Հայերենի՝ հունարենի հետ ունեցած մերձավորության դրույթը հիմնավորվում և հշտվում է Ա. Մեյլեի աշխատություններում, հատկապես նրա «Հայերենի բարբառային դիրքը» աշխատության մեջ [Meillet, 1895]։ Այսպես Ա. Մեյլեն հաստատում է հայերենի՝ հունական, արիական և բալթիկ-սլավոնական լեզուների հետ ունեցած մերձավոր կապերի դրույթը։

Մեյլեի կարծիքը հետագայում տիրապետող է դառնում։ Կարելի է մատնանշել միայն հետևյալը.

1. Եթե Մեյլեն հայերենի և բալթիկ-սլավոնական լեզուների մերձավոր կապերի գաղափարը միայն ուրվագծում է, ապա Հ. Կարստինը հատուկ աշխատություն է նվիրում այդ հարցին [Karstien, 1955]՝ բերելով հայ-սլավոնական 52 զուգարանություն՝ ինչպես հնչյունա-ձևարանական, այնպես էլ բառա-իմաստային։ Ըստ Կարստինի՝ հայերենը միջին դիրք է զբաղում հունական և սլավոնական լեզուների միջև։ Ավելի քիչ են հայ-բալթիական զուգարանությունները։ Ջ. Գրեպինը հայտնում է նույնիսկ այն կարծիքը, որ հայերենը և բալթիկականը չունեն հատուկ մերձավորություն [Grepin, 1976. Грешин, 1976]։ Այս հարցը դժվարանում է մանավանդ այն պատճառով, որ հնդեվրոպարաններից ոմանք բալթիկականը միավորում են սլավոնականի հետ, մյուսները դիտում որպես անկախ խումբ։ Այժմ իշխող է երկրորդ կարծիքը։

2. Հայն քննարկման առարկա է դառնում հայ-փոյուզական մերձավոր ցեղակցության խնդիրը։ Այստեղ նկատելի է երկու ծայրահեղություն։ Ոմանք հենվելով ինչպես անտիկ հեղինակների (Հերոդոտ, Նիդորսոս, Դիոնիսիոս Հալիկառնացի), այնպես էլ փոյուզերենի համեմատաբար սակավաթիվ տվյալների վրա, խոսում են հայերենի ու փոյուզերենի մերձավոր ցեղակցության մասին և նույնիսկ հնարավոր համարում հայերենն ու փոյուզերենը միավորելու մեկ խմբի մեջ [Bonfante, 1946. Դյակոնով, 1956. Дьяконов, 1961. Георгиев, 1958, 138—145. Бэнэцьяну, 1961, 97—102]։ Մյուսները, սկսած Հյուբշմանից, բացառում են այդպիսի մերձավոր ցեղակցության հնարավորությունը [Hübischmann, AG, I, 1895, 405. Meillet, 1936, II. Անատյան, ՀԳ, I, 1940, 123—133. Ջահուկյան, 1970, 100—122]։ Փորձելով լուծել հակասությունը՝ Օ. Հասսը արձանագրություններով ներկայացված բուն փոյուզերենի կողքին տարբերում է ալոպիս կոչված նախափոյուզերենը, որ, ըստ նրա, ներկայացված է առանձին բառերով (գլոսաներով) ու հատուկ անոններով, և որ առանձնապես մոտ է հայերենին [Haas, 1966]։ Օ. Հասսի կարծիքը նախափոյուզական շերտի մասին հնթարկվում է քննադատության [Gusmani, I, 72, 3, 1967, 323—328. Heubeck, G, 39, 6, 1969, 579—583. Dressler, S, 14, I, 1968, 40—50]։ Մենք եղած տվյալների բնութամբ հանդել ենք այն եզրակացության, որ փոյուզերենի լեզվական շերտերը «շնորհիվ հնդեվրոպական լեզվամիասնության շրջանում գրաված դիրքի, հունական և հայկական ցեղերի հետ ունեցած հետագա համակցության, այլև որոշ շրջանում միևնույն տիպի լեզվական միջավայրերի ազդեցության բնութագրվում են այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք մերձավորության և բնդհանրության տարբեր աստիճաններով նրանց կապում են հունարենի, հայերենի և բալթիկ-սլավոնական լեզուների, ապա նաև պելասգերենի և թրակերենի հետ» [Ջահուկյան, 1970, 122]։ Այս եզրակացության մեջ այժմ հարկավոր է որոշ վերապահումներ կատարել. նախ կասկածելի պետք է համարել փոյուզական երեք շերտերի

տարբերակման հասցյան կարծիքը, և հավաստիորեն խոսել միայն բուն փոյուզերենի մասին. երկրորդ՝ մի կողմ թողնել պեղազերենի հարցը՝ նրա վիճելիության պայմաններում և խոսել միայն թրակերենի մասին, մանավանդ որ հունարենի մեջ վերականգնվող այն շերտը, որ համարվում է պեղազերեն, շատ մոտ է թրակերենին. երրորդ՝ խոսել սլավոնական և բալթիկ-սլավոնական լեզուների մասին տարբերակված ձևով:

3. Խեթերենի հայտնագործումից և նրա հնդեվրոպական բնույթի հավաստումից հետո խեթա-լուվական լեզուների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ընթացքում հաճախ է ծագել հայ-խեթա-լուվական փոխհարաբերության հարցը: Այստեղ էլ նկատելի է երկու ծայրահեղություն: Եթե Ջ. Բոնֆանտեն խեթերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի հարցին նվիրված իր աշխատության մեջ փորձում է ապացույցել, որ հայերենը հատկապես մոտ է հունարենին և խեթերենին [Bonfante, 1939, 381], ապա Հ. Պեդերսենը հայտնում է այն կարծիքը, որ հայերենն ու խեթերենը կանգնած են իրարից շատ հեռու՝ հակառակ ծայրերում. հայերենը ընդհանուր զուգաբանությունների ունի խեթերենից հեռու կանգնած լեզուների հետ և, ընդհակառակն, շունի այդպիսիներ խեթերենին մոտ լեզուների հետ [Pedersen, 1945, 5]: Ի հաստատումն այս կարծիքի՝ Ա. Կամենհուբերը մերձավոր կապեր է տեսնում նաև խեթական, իտալյան ու գերմանական լեզուների միջև և գտնում, որ հարկավոր է վերանայել արևմտյան և արևելեկյան բարբառային տարածքների հակադրության տեսակետը [Kammenhuber, 1961]:

4. Սկսած Հ. Պեդերսենից խոսվում է նաև հայերենի և ալբաներենի մերձավոր կապերի մասին [Pedersen, 1900. Pisani, 1951. 1954. Bonfante, 1978], սակայն հիմք կա կարծիք, որ ալբաներենը հատուկ մերձավոր կապեր հայերենի հետ չի հայտնաբերում:

Հայերենի հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված դիրքի մասին հետաքրքրական եզրակացությունների է հանգում Գ. Ռ. Զոլտան իր արդեն հիշված աշխատության մեջ, որ նվիրված է հատկապես բառային զուգաբանություններին [Solta, 1960, 482]: Այսպես կոչված, բացառյալ (էքսկլուզիվ) զուգաբանությունների հիման վրա Զոլտան տալիս է հայերենի հետ հնդեվրոպական լեզուների մերձավորության հետևյալ աստիճանները՝ 1) հունական, 2) հին հնդկական, 3) գերմանական, 4) բալթիական, 5) սլավոնական, 6) լատինական, 7) իրանական, 8) կելտական, 9) ալբանական, 10) թոխարական, 11—14) փոյուզական, թրակյան, իլիրական, խեթական: Ինչպես տեսնում ենք, Զոլտան փաստորեն հաստատում է Հ. Պեդերսենի կարծիքը հայերենի և խեթերենի՝ իրարից հատկապես հեռու կանգնած լինելու մասին:

Գ. Զահուկյանը իր «Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները» գրքում ճշտում է հայերենի՝ Բալկանյան թերակղզու և Փոքր Ասիայի հին լեզուների՝ իլիրերենի, հին մակեդոներենի, թրակերենի, դակա-միզիերենի, պեղազերենի, փոյուզերենի, խեթա-լուվական լեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերության հարցը: Հիմք ընդունելով հնչյունա-քերականական որոշ հատկանիշներ՝ նա գալիս է այն եզրակացության, որ այդ լեզուներից հայերենին ամենից ավելի մոտ էր «նախափոյուզերենը, եթե նրան հատուկ էին բուն փոյուզերենի մյուս կարևոր առանձնահատկությունները: Ըստ մերձավորության աստիճանի նրան հաջորդում են փոյուզերենը և հին մակեդոներենը:

Ավելի քիչ մերձավոր են խեթերենը, թրակերենը և պելասգերենը՝ Ամենից ավելի հեռու է կանգնած իլիրերենը»։ «Բառապաշարի ծագումնային զուգահեռությունների համակողմանի քննությունը (որքանով այդ հնարավորություն է տալիս պահպանված նյութը) հիմնականում հաստատում է ... բերված եզրակացությունը» [Ջահուկյան, 1970, 164]։

Հայերենի բարբառային դիրքը որոշելու համար բառային զուգաբանությունների դերի քննությանն է նվիրված է. Ա. Մակաևի «Հայ-հնդեվրոպական բառային զուգաբանությունները և տարածքային լեզվաբանությունը» ուսումնասիրությունը [Макаев, 1967]։ Քննության տոնելով հայերենի տարածքային բնութագրմանը նվիրված աշխատությունները՝ Մակաևը հասկացելու կանգ է առնում հայ-արիսկան, հայ-սլավոնական, հայ-հունական և հայ-գերմանական բառային զուգաբանությունների վրա։ Հայ-գերմանական զուգաբանությունների հետ կապված նա կասկածի տակ է առնում ընդհանրապես արևմտյան ու արևելյան տարածքների տարբերման նպատակահարմարությունը և նշում մի կողմից՝ Վ. Ի. Աբակի բերած սկյութագերմանական (ավելի լատին, իրանագերմանական) [Абаев, 1965] և մյուս կողմից՝ Կամենհուբերի բերած խեթա-լուվական, կելտական, գերմանական, իտալական զուգաբանությունների կարևորությունը [Kammenhuber, 1961]։ Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով Զուլտայի եզրակացությունների հետ՝ Մակաևը միաժամանակ անում է տարածքային լեզվաբանության մեթոդիկայի և Զուլտայի կիրառած սկզբունքների վերաբերյալ դիտողություններ։ Մասնավորապես նա անհրաժեշտ է համարում տարբերակել շփման հետևանքով ծագած և զուգահեռ զարգացման արդյունք հանդիսացող նորագոյացումները, բացառյալ զուգաբանությունների հաստատելիս նկատի ունենալ այլ լեզուներում ևս տվյալ բառերի սկզբնապես առկա լինելու հնարավորությունը, նյութի ստուգաբանական հատուկ մշակման անհրաժեշտությունը։ Մակաևը նշում է, որ Գ. Ռ. Զուլտան, այլև Վ. Պորցիգը, Ա. Կամենհուբերը տարածքային բնութագիր տալիս բառային չափանիշների ներքին տարբերակում չեն անցկացնում՝ հենվելով հավասարապես և՛ իմաստային, և՛ բառակազմական, և՛ ձևաբանական, և՛ աճականային ընդհանրությունների վրա¹։ Միաժամանակ, ըստ Մակաևի, հայ-խեթական զուգաբանությունների քանակն ու բնույթը, այլև խեթական բառերի անբավարար իմացությունը հիմք չեն տալիս հավաստի եզրակացությունների համար։ Մակաևը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել հայ-կելտական զուգաբանությունների հարցին, որտեղ փորձում է բացատրել հայ-կելտական մերձավոր շփումների առկայությունը [Макаев, 1974]։

Հարցի օբյեկտիվ քննության նպատակով մեր կողմից կտրվեն ամբողջական աղյուսակներ, որոնցում կրկնվեն հայերենի հնչյունական, քերականական և բառային զուգաբանությունները, ընդ որում՝ ա) ընդհանուր հիմքակազմական արժեք ունեցող ածանցների ընդհանրությունները կքննվեն ձևաբանական, իսկ առանձին բառերի բառակազմական ընդհանրությունները՝ բառային զուգաբանությունների մեջ. բ) արմատների աճականական և հերթագայական ձևավորման, ինչպես նաև իմաստային համընկում-

¹ Իրականում այս բոլոր հատկանիշների մերձավորության հաշվառումը կարևոր է, միայն թե տարբեր դեպքերում կարող է տարբեր լինել նրանց տեսակարար կշիռը։

ները կքննվեն բառային զուգաբանությունների հետ կապված: Նկատի է առնվում, որ միայն բառային զուգաբանությունները անբավարար են վճռական եզրակացությունների համար:

Աղյուսակների մեջ՝ 1) հաշվի են առնվում Հ. Աճառյանի և Յ. Պոկոնու բերած հավաստի ստուգաբանությունները, 2) դրանք լրացվում են նոր հավաստի ստուգաբանություններով, 3) տեղ է տրվում բարբառային բառերին, 4) ըստ հնարավորության տարբերվում են միասնության շրջանի համար ենթադրվող զուգաբանությունները ու նորագոյացումներից (շփման հետևանքով ծագածներից և զուգահեռ զուգացումներից), թեև հեղինակն այն կարծիքին է, որ զուգահեռ զուգացումը սովորաբար ենթադրում է՝ սկզբնական ընդհանուր միտման իրացում, երբեմն էլ ընդհանուր կամ համատիպ միջավայրերի ազդեցություն: 5) գերազատվում է տրվում հակադրական զուգաբանություններին հակասականների նկատմամբ (այսինքն՝ միևնույն միավորի տարբեր գրսևորումներին և ոչ թե միավորի առկայությունը կամ բացակայությունը): 6) միայն մեծած լեզուներով ներկայացած խմբերի չվկայված փաստերի դեպքում վանդակները չեն լրացվում: Մեր «Հայ բարբառագիտության ներածություն» գրքի (Երևան, 1972) սկզբունքներին համապատասխան հատկանիշի առկայությունը (այո) նշանակվում է պլյուսով (+), բացակայությունը (ոչ) մինուսով (—), մասնակի առկայությունը՝ պլյուս-մինուսով (+), որոնք հաշվարկման ժամանակ համապատասխանաբար պնդատվում են սրպես մեկ, զրո և կես միավոր:

2. ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հնչյունական զուգաբանությունների ցանկը կազմելիս հաշվի են առնվել ընդհանրապես հնդեվրոպական տարածքային լեզվաբանությանը նվիրված և մասնավորապես հայերենին վերաբերող գրեթե բոլոր փաստերը: Առկա գրականության մեջ դրանք սովորաբար թերի են լինում և չեն ընդգրկում հնչյունական կառուցվածքի բոլոր կողմերը: Հեղինակն այն կարծիքին է, որ առանց ամբողջական ընդգրկման հնարավոր չէ քիչ թե շատ ճշգրիտ գաղափար տալ հնչյունական կառուցվածքների փոխհարաբերության մասին, և որ ճիշտ չէ աչքի ընկնող մի քանի փաստի հիման վրա հետո գնացող եզրակացություններ անել:

Հնդեվրոպական զուգաբանություններն ըստ հնարավորին լրիվ ներկայացնելու ձգտումն առկա է Ա. Լ. Կրյուերի և Կ. Գ. Կրետիենի՝ հնդեվրոպական լեզուների քանակական դասակարգմանը նվիրված այն հոդվածներում, որոնց մասին խոսել ենք հնդեվրոպական բարբառների ընդհանուր քննության ժամանակ: Այդ հեղինակները իրենց սկզբնական հոդվածներում բերում են 74 հատկանիշ՝ 30 հնչյունական և 44 ձևաբանական՝ դրանց ընտրության և դասավորության մեջ հենվելով Ա. Մեյերի «Հնդեվրոպական բարբառները» աշխատության մոլյաչների վրա, օգտագործելով նաև Բրուգմանի ու Կիկերսի հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությունները և Ֆ. Զոմերի՝ լատիներենի համեմատական քերականությունը [Sommer, 1914]:

Այսուհանդերձ մեր և այս երկու հեղինակների կազմած ցուցակները նշանակալից չափով տարբերվում են:

1. Կրյոբերը և Կրետիկներ թեև առանձնակի նշում են հնչյունական և քերականական հատկանիշների համարները, բայց բուն ցուցակում դրանք բերում են առանց տարբերակման՝ փոխեփոխ: Մեզ մոտ հնչյունական և քերականական զուգարանությունները ոչ միայն տարբերակված են, այլև հիմք են տալիս առանձնակի եզրակացությունների համար:

2. Մեր ցուցակներում բնականաբար նկատի չեն առնված այն բոլոր հատկանիշները, որոնք հայերենի համար տարբերակիչ արժեք չունեն, ինչպես, օրինակ, օ-ի և կամ օ-ի օ դառնալու, հոգնակի սեռականի, ածականների համեմատության աստիճանների, ըզձականի կազմության վերաբերյալ կետերը և այլն: Ընդհակառակն, ասկա են մեծ քանակությամբ այնպիսի կետեր, որոնք հայերենի դիրքի որոշման աստիճով էական նշանակություն ունեն. մասնավորապես պետք է նշել, որ մեր ցուցակներում դերանունների վերաբերյալ բոլոր կետերը նոր են, հատուկ ուշադրություն է դարձված վ. Պորցիգի տված հատկանիշների վրա և այլն: Ընդհանրապես բացառված են խիստ մասնակի բնույթի և տնհավաստի հատկանիշները:

3. Բացի Կրյոբերի և Կրետիկների նշած լեզուներից, մեր ցուցակներում ընդգրկված են նաև թուրքական լեզուները, ալբաներենը, փոնտյերենը, թրակերենը, իլիրերենը և վենետերենը (վերջին երեքը՝ միայն հնչյունական ցուցակներում՝ ըստ ասկա նյութի):

4. Քանի որ դնահատման մեր համակարգը հնարավորություն է տալիս որոշելու հատկանիշի առկայության (+), բացակայության (—) և մասնակի դրսևորման (\pm) տարբերությունները, մենք ընդհանրապես հրաժարվում ենք միևնույն հատկանիշը մի քանի կետով արտահայտելու (մանրատելու) և ընդհանրապես նյութի տնհավասար բաշխման սկզբունքից, որ առաջ է բերում դնահատման անճշտություն. այսպես, այնպիսի մի կարևոր հատկանիշ, ինչպիսին *օ-ի և *ա-ի տարբերակվածությունն է, Կրյոբերը և Կրետիկներ արտահայտում են միայն մեկ կետով, մինչդեռ *օ-ի և *ա-ի տարբերակվածության հատկանիշը բաշխում են երեք կետի մեջ. «22. *ā և *ō չձուլված. 23. *ā ձուլված *ō-ին. 24. *ō ձուլված *ā-ին». միջին դերքի օ-ի անկումը բաշխված է 3 կետում. հաճախակի են միևնույն հատկանիշի լրիվ և մասնակի դրսևորման վերաբերյալ առանձին կետերը, որոնք \pm -ի ներմուծման դեպքում դառնում են ավելորդ:

Վերջում նշենք, որ մեր ցուցակն ընդհանրապես կազմված է նորագույն ուսումնասիրությունների հիման վրա՝ հնդեվրոպական տարածքային լեզվաբանության վերջին նվաճումների հաշվառումով և լիովին անկախ է Կրյոբերի և Կրետիկների ցուցակներից:

Զուգարանությունները դասավորված են հետևյալ հաջորդականությամբ. նախ բերվում են բաղաձայնական (ըստ հարաջուցային և շարակարգային խմբերի), ապա ձայնորդային և վերջապես ձայնավորային հատկանիշները: Հատկանիշները ձևակերպելիս ըստ հնարավորին նկատի են առնվում ելակետային վիճակները, որոնց առանձին դրսևորումները և հետագա զարգացումները երբեմն նշվում են փակագծերում: Ինչպես նշվել է, հաշվի են առնվում սկզբնական ընդհանրությամբ պայմանավորված հատկանիշների հետ միասին նաև զուգահեռ զարգացման փաստերը, որոնք պետք է որոշ հիմք ունեցած լինեն արտասանական միատիպ ունակությունների մեջ: Ըստ հայերենի բնույթի թույլատրվում է բացառողական ձևակերպում, այսինքն՝

դրական է գնահատվում երևույթի միաժամանակյա բացակայությունը հայերենում և այլ լեզուներում (հմմտ. 5-րդ և 16-րդ կետերը):

Լեզվախմբերը դասավորված են արևելքից արևմուտք հաջորդականությամբ, ընդ որում ընդգրկվում են հավաստիորեն առանձնացվող բոլոր խմբերը: Փաստերը գնահատելիս սովորաբար նկատի է առնվում յուրաքանչյուր լեզվախմբի համար մեկ (հատկապես հնագույն և լավ հայտնի) ներկայացուցիչ, սակայն անհրաժեշտության դեպքում բերվում են նաև մյուս լեզուների փաստերը: Հայերենի համար բնակարանաբար նկատի է առնվում առաջին հերթին գրաբարը (V դարի ստանդարտ վիճակով), հնդկականի համար՝ սանսկրիտը, իրանականի համար՝ ավեստերենը, թուսարականի համար՝ միաժամանակ և՛ արևելաթուսարերենը (թուսարերեն Ա), և՛ արևմտաթուսարերենը (թուսարերեն Բ), խեթա-լուվականի համար՝ բուն խեթերենը (նեսերենը), սլավոնականի համար՝ հին սլավոներենը, բալթիականի համար՝ լիտվերենը, հունականի համար՝ հին հունարենը, իտալյանի համար՝ լատիներենը, կելտականի համար՝ հին իռլանդերենը և գերմանականի համար՝ գոթերենը:

Հայերենի հետ ունեցած ընդհանրությունը գնահատվում է պլյուսով, տարբերությունը (հակադրությունը)՝ մինուսով: Հարցականների քանակը գումարվելով պլյուսների քանակի վրա դիտվում է որպես համընկումների հնարավոր սահման և նշանակվում փակագծի մեջ \rightarrow նշանից հետո՝ 6(\rightarrow 7), 5,5(\rightarrow 7,5) և այլն: Պետք է նկատի առնել, որ մինուսները չեն նշանակում նրանցով բնութագրվող լեզուների իրական ընդհանրությունը. մինուսը նշում է միայն հատկանիշի բացակայությունը, բայց ոչ անպայմանորեն որոշակի հատկանիշի առկայությունը, եթե փակագծում հատուկ չի նշվում հակառակ փաստը: Պլյուս-մինուսով (\pm) գնահատվում են՝ ա) հատկանիշի արտահայտման օրինակների սակավաթվությունը՝ ի տարբերություն մեծաթվության և կանոնականության, բ) դիրքային պայմանավորվածություն ունեցող տարբերությունները՝ ի հակադրություն ոչ դիրքային (էական, օրինակ՝ հընչույթային) տարբերությունների, գ) միևնույն խմբին պատկանող ենթախմբերի (օրինակ՝ իտալյանի համար՝ լատիներենի և օսկերենի ու ումբերերենի, կելտականի համար՝ գալիականի, գաելականի և բրիտականի, գերմանականի համար՝ գոթերենի և հին վերին գերմաներենի ու հին սկանդինավյանի և այլն) փաստերի տարբերությունները: Ձայնավորների ընդհանրությունները գնահատելիս ըստ հնարավորին նկատի է առնվում շեշտակի դիրքը, և բացառվում են անշեշտակի դիրքի հետ կապված ներքին թուլացումները (ոհդուկցիա): Համեմատաբար էական և հին ընդհանրությունները (բուն գուգաբանությունները) օժտվում են աստղանիշերով:

Ըստ անհրաժեշտության աղյուսակի վերջում տրվում են ծանոթություններ և մեկնաբանություններ՝ հատկանիշների թվահամարներով:

Հնչույթների դիրքերի համար կիրառվում են հետևյալ նշանակումները՝ ր-՝ բառասկզբնային ր. -ր-՝ բառամիջային ր. -ր՝ բառավերջային ր. Վ՝ ձայնավոր. Ը՝ բաղաձայն:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ զուգաբանությունների ցանկերի կազմումը և գնահատումը կապված են եղել մեծ դժվարությունների հետ՝ մասնավորապես որոշ տվյալների հակասականության պայմաններում:

Աղյուսակների մեջ լեզվախմբերի համար կիրառված են հետևյալ համառոտագրությունները՝ Հ—հնդկական, Ի—իրանական, Թ—թուսարական,

	Հ	Ի	Ք	Խ	Ս	Բ	Փ	Թր	Հն	Ա	Իւ	Վ	Խա	Կ	Գ
*1. *b ₁ , *dh, *gh: *b, *d, *g հակադրության պահպանում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*2. *b, *d, *g: *p, *t, *k հակադրության պահպանում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*3. *p, *t, *k: *ph, *th, *kh հակադրության առկայություն	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*4. *gh, *g, *k: *g'h, *g', *k' (սխալմամբ) — սխալմամբ	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*5. *gh, *g, *k: *gʰh, *gʷ, *kʷ հակադրության բացակայություն	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*6. Բաղաձայնական տեղաշարժ (*bh, *dh, *gh > b, d, g, *b, *d, *p, *t, *k > ph, th, kh)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*7. *r+*p/*k > r+b/d/g	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*8. *p > h, (-f), — (f չփակա նը նշանակվում է ±-ով)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*9. *s > h, —	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*10. *(u/i/*k)+s > r(u/i/k)+š (կամ այլ հնչույթ ±)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*11. HV > hv (կամ այլ հնչույթ +V)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*12. *tt > st (ի հակադրություն *tt > tt, ts, (s) փոփոխություններ)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*13. *pt, *kt և պայթականներից կազմված այլ բաղաձայնախմբերի պարզեցում կամ առջին տարրի շփականացում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*14. *st > hr, r(t) (ի տարբերություն *sr > str, fr, br փոփոխություններ)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*15. Մի շարք բաերում *r-/l-/*m- "n... > e/o/a+r-/l-m-n..."	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*16. *r > er-or-ar- (այլև *r > hr, rh±) (ի տարբերություն *r > r- համադրատեսակային)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*17. *r:/*i հակադրության պահպանում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*18. *-m > n	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*19. *i > աղճակալ բաղաձայն (j, i, h և այլն)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*20. *y > g(w)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*21. *r-, *l > ar, al	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*22. *m, *n > am, an (*m, *n > a փոփոխությունը նշանակվում է ±-ով)	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*23. *o: *a հակադրության պահպանում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*24. *e-ի երանդի պահպանում	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*25. *ə > a	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*26. CəC > CC	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
*27. *ə > a	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+

հ—խեթա-լուսական, Ս—սլավոնական, Բ—բալթիական, Փ—փոյուգական, Թր—թրակյան, Հն—հունական, Ա—ալբանական, Իլ—իլիրական, Վ—վենետական, Իտ—իտալյան, Կ—կելտական, Գ—գերմանական:

Հնչյունական դուգաբանությունների աղյուսակի տվյալներն օգտագործելիս առանձին կետերի համար հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալը.

1. *bh, *dh, *gh: *b, *d, *g հակադրությունը փաստորեն միայն հնդկականում է արտահայտվում շնչեղություն առկայությամբ և բացակայությամբ. տեղաշարժի ենթարկված լեզուներում այն արտահայտվում է b, d, `g: `p, `t, `k ձևով (հայերենում թերևս b, d, g-ի շնչեղությամբ որոշ տարածքներում), հունարենում ph, th, kh: b, d, g ձևով (ձայնեղների շնչեղությամբ և միաժամանակյա խալցմամբ), իտալյանում և վենետականում՝ *bh, *dh, *gh-ի՝ սկզբնային դիրքում շփականանալով (վերածումով f-ի),

2. *h, *d, *g: *p, *t, *k հակադրությունը տեղաշարժի ենթարկված լեզուներում արտահայտվում է p, t, k: ph, th, kh հակադրությամբ, բնդ սրում շնչեղ խուլերն էլ կարող են ամբողջովին (դերմանականում) կամ մասամբ շփականանալ: Փոյուգերենի և թրակերենի շնչեղությունն ուժեղ չէ, և շքնչեղները հաճախ արտահայտված են հունական պարզ խուլերով: Խեթերենն այս տարբերությունը թերևս պահպանել է կրկնավոր—ոչ կրկնավոր նշանակմամբ: Թոխարերենը բոլոր ձայնեղները վերածել է խուլերի՝ տարբերակում անցկացնելով միայն ըստ քմայնացման արդյունքների,

3. Հ.-և. *kh-ն սլավոնականում տարբերվում է *k-ից՝ *kh > x, *k > k:

4. Այս հակադրությունն ունեցողները, ինչպես նշել ենք, հայտնի են որպես satəm լեզուներ՝ ի տարբերություն centum լեզուների: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ քմայնացումը շատ դեպքերում չի տարածվել բոլոր բառերի վրա, և մեկ մաս որպես սատեմային գնահատված սլավոնական և բալթիական լեզուներն ունեն կենտումային տարրեր: Թոխարերենը բոլոր ձայնեղները վերածել է խուլերի՝ տարբերակում անցկացնելով միայն քմայնացման ղեպերում:

5. *gh, *g, *k : *gʷh, *gʷ, *kʷ (ոչ շրթնային—շրթնային) հակադրությունը պահպանած լեզուները սովորաբար չունեն 4-րդ կետում նշված հակադրությունը և ընդհանրապես Սակայն ուղեաներենը, լինելով satəm տիպի լեզու, պահպանել է նաև 4-րդ կետում նշված հակադրության հետքերը ըստ բաղաձայնների քմայնացման: Թոխարերենը լինելով հիմնականում centum լեզու, հազվադեպ բացառություններով [հմտ. Иванов, «Тохарские языки», 13], չի պահպանել *gh, *g, *k : *gʷh, *gʷ, *kʷ հակադրությունը: Հայերենը ունի շրթնայինների որոշ հետքեր, բայց մեր կողմից գնահատված է որպես հիմնականում աղ հակադրությունը չձանաչող լեզու:

6. Խեթերենի վիճակը լիովին պարզ չէ. այն նշանակված է միևուսով՝ ըստ որոշ հետազոտողների սահմանած վիճակի, այսինքն՝ ընդունվում է *bh, *dh, *gh > *b, *d, *g > p, t, k անցում, որի հետևանքով նախկին շնչեղ և ոչ շնչեղ ձայնեղները խառնվել են [Гамкрелидзе, ПС, 1961, 252—253]:

7. Դ-ից հետո խուլերի ձայնեղացումը դերմանականում կապված է ոչ թե տվյալ դիրքի, այլ վեղների օրենքի դործողության հետ, այսինքն՝ պայմանավորված է շեշտի դիրքով:

² Այլ կարծիքի է Վ. Պիլանին, բայց նրա բերած ասացույցները կասկածելի են:

10. Հայերենում այս փոփոխությունն արտահայտված է միայն մասամբ (փաստորեն \pm) և թերևս ենթաշերտային (սուբստրատային) ազդեցությամբ:

11. Ալբաներենում՝ միայն որոշ դեպքերում (գիրքերում). հմմտ. *sũlō > (h)ũl «սառ» (այլի *sm > m): Փոխակերնում ընդհանրապես *s- > s-, բայց *sũ կապակցության մեջ *s-ն ընկնում է, մի դեպք, որ վերաբերում է բաղաձայնական կապակցությունների փոփոխությանը:

12. Հայերենի համար *t > st փոփոխությունը լուրջ ենթադրվում է բաղաձայնախմբերի փոփոխության ընդհանուր օրինաչափության հիման վրա. ենթադրվող (*t >)*tst միջակա տատիճանը հայերենում պետք է տար *st [հմմտ. Զանուկյան, ՀԱ, 1976, 271—272]:

Ալբաներենը ունի s, որ բռն է. Հեմպի [AID, 116] գալիս է թերևս *ts-ից. և. Մեյեն ընդունում է *t > st փոփոխությունը, որ նույնությամբ նշում է Հ. Աճառյանը:

13. Վ. Պորցիգը [Porzig, 1954, 78—79] տարբերում է hr և r(r) փոփոխությունները՝ երկրորդը համարելով անմասնության արդյունք և հայտնիներ հատկացնելով սրան. նրա համար հիմք է ծառայում *sr-ի և *pr-ի փոփոխությունների տարբերությունը՝ *sr > r և *pr > r: Սակայն Վ. Պորցիգի վարկածը կասկածելի է, և թեև նկատի առնենք *sr > *hr > r փոփոխության հնարավորությունը (Վ. Պիլանի):

15. Հայերենը և հունարենը ունեն զգալի թվով ընդհանուր բառեր, որոնց «ձայնավոր + ձայնորդ» սկզբի դիմաց այլ լեզուներ ունեն ձայնորդով սկիզբ. առանձին դեպքերում հավելյալ ձայնավորներ ունեն նաև խեթերենը, թուրքերենը, լիտվերենը, թրակերենը, ալբաներենը, հին իսլանդերենը, որոնց համար, սակայն, դրանք բացառություններ են կամ պայմանավորված են այլ պատճառներով (հմմտ. *me «իմ», *ne «ին», *nom «անուն», *rek «խափար» բառերի արտացոլմանը):

16. Ե-ով բռն սկսելու կարողությունը հատուկ է հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասին, բայց որոշ լեզուներում, այդ թվում հայերենում սահմանափակված է մասամբ ներքին պատճառներով, մասամբ ենթաշերտային ազդեցությամբ [Kammenhuber, 1961, 57—58]: Հունարենում բառասկզբի Ե-ն կամ ուղեկցվում է նախորդող ձայնավորով, կամ ունենում շնչեղություն:

18. Վերջավանկերի տնկումը ալբաներենում հնարավորություն չի տալիս ճշտորեն որոշելու վերջնային *m-ի (օր.՝ հայցականի վերջավորության) բախտը:

19. Հայերենում *լ-ն տալիս է ջ: Թրակերենի միակ օրինակն է Iuras գետանունը, որի սկզբնահնչյունը զուգահեռներ ունի լիով. jura «ծով», հայ. ջուր, -ոյ բառերի մեջ. սրանք ենթադրում են լ-ի հավելում գեռևս հ.-ի, միասնության շրջանում, թեև ոմանք լ-ն համարում են լեզուների տնկախ զարգացման արդյունք՝ ուշ հավելում [հմմտ. Дюриданов, 1976, 97]: Կելտական լեզուներում *լ-ն մասամբ պահպանվում է, մասամբ վերածվում է հ-ի կամ ընկնում [հմմտ. Льюис—Педерсен, 1956, 38—39]: Հունարենում այն վերածվում է մասամբ չ-ի, մասամբ ջնչի:

20. Հ.-ն. *վ-ն գ-ի է վերածվել (թերևս անցնելով միջին *gw աստիճանով) բավականաչափ ոչ և, հետևաբար ուղղակի կապ չունի կելտական խումբից դաեկականի gw-ի հետ. սրանք զուգահեռ զարգացման արդյունք են և

ինչպես նշվել է, թերևս հիմք են ունեցել ելակետային արտասանական ընդհանուր առանձնահատկության մեջ:

21. Հայերենում՝ աբ, ալ/աղ, հունարենում՝ *αβ/ρα, αλ/λα*: Հնդկերենում պահպանվում է ձայնավոր ձայնորդը, ուրիշ լեզուներում ա-ի փոխարեն հանդես են գալիս այլ ձայնավորներ՝ *u, o, i, e*:

22. Մինուսով նշանակվածներն ունեն *u, o, i, e* ձայնավորներ: Պլյուսմինուսով (\pm) նշանակվածներից խեթերենը ^{*}ա-ի դիմաց ունի *ա, օ-ի դիմաց՝* *a(n)*.

23—24. Թեև հայերենին վերագրվում է ^{*}Ե-ի երանդի պահպանում, բայց ռնգայիններից առաջ այն վերածվել է ի-ի:

26. Փաստերը բերված են ըստ Ա. Մեյլի, որ հենվում է գերազանցապես ^{*}*dhug(h)ətē* «դուտը» օրինակի վրա: Սակայն ուրիշ դեպքերում նման համապատասխանություններ դժվար է հաստատել:

Ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանգել բերած տվյալների հիման վրա.

1. Ըստ հնչյունական ընդհանուր հատկանիշների քանակի հայերենի հետ մյուս լեզվախմբերն ունեն մերձավորության հետևյալ սասիճանները.

1. Հունական՝ 14.
2. Փուլոպական 12,5(\rightarrow 13,5).
3. Թրակյան 11(\rightarrow 13).
4. Սլավոնական՝ 11.
5. Իրանական՝ 10,5.
6. Բալթիական՝ 10.
7. Կելտական՝ 9,5(\rightarrow 10,5).
8. Գերմանական՝ 9,5.
9. Խեթա-լուվական՝ 8,5(\rightarrow 10,5).
10. Թոխարական՝ 8,5.
11. Իլիրական՝ 8,5(\rightarrow 11,5).
12. Ալբանական՝ 8(\rightarrow 10).
13. Հնդկական՝ 8.
14. Վենետական՝ 6(\rightarrow 10).
15. Իտալյան՝ 6.

2. Եթե համեմատենք մեր տվյալները Զոլտայի՝ բառային բացառյալ լուգաբանությունների հիման վրա կազմած ցուցակի տվյալների հետ, ապա կարելի է նշել, որ ա) իրենց տեղերը համեմատաբար կայուն կերպով (մինչև 3 աստիճանի տարբերությամբ) պահպանում են հունական (1-ին՝ մեր և 1-ին՝ Զոլտայի ցուցակում), սլավոնական (4-րդ և 5-րդ), իրանական (5-րդ և 7-րդ), բալթիական (6-րդ և 4-րդ), կելտական (7-րդ և 8-րդ), թոխարական (10-րդ և 10-րդ), ալբանական (12-րդ և 9-րդ), իլիրական (11-րդ և 13-րդ) խմբերը, բ) մեծ չափով փոխում են իրենց տեղերը փուլոպական (2-րդ և 11-րդ), թրակյան (3-րդ և 12-րդ), խեթա-լուվական (9-րդ և 14-րդ), գերմանական (8-րդ և 3-րդ), հնդկական (13-րդ և 2-րդ) խմբերը, ընդ որում առաջին երեքը շատ ավելի մոտ են հնչյունապես, քան բառապես, վերջին երկուսը՝ ընդհակառակն: Ստեղծյալ փուլոպական և թրակյան խմբերի դեպքում պետք է հաշվի առնել նրանց բառային հյուսթի պակասավորությունը, որ համապատասխանաբար կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Զոլտայի եզրակացությունների վրա:

3. Երկու ցուցակներում էլ սանդղակի առաջին կեսում (1—7/8 աստիճաններում՝ մեր և 1—7-րդ՝ Զոլտայի ցուցակում) տեղ են գրավում հունական, սլավոնական, իրանական, բալթիական խմբերը: Գերմանականը տեղ է գրավում գրեթե մեջտեղում՝ կելտականի հետ միասին:

4. Երկու ցուցակներում էլ սանդղակի երկրորդ կեսում տեղ են գրավում լեթա-լուվական, թոխարական, ալբանական, իլիրական խմբերը:

Եթե բացառենք կասկածելի, միասնության շրջանի համար բացառվող և զուգահեռ զարգացմամբ ու համատիպ միջավայրերի ազդեցությամբ բացառվող դեպքերը (7, 8, 10, 12, 13, 16, 19, 20, 26, 27), ապա ցանկում աստղանիշ կրող մնացած 16 դեպքերի համար կստանանք համապատասխանաբար հետևյալ հաջորդականությունը.

1. Փոյուգական՝ 10,5(→11,5).

2. Հունական՝ 10,5.

3. Թրակյան՝ 8,5.

4—6. Թոխարական՝ 7,5.

4—6. Սլավոնական՝ 7,5.

4—6. Իլիրական՝ 7,5.

7. Խեթա-լուվական 6,5(→8,5).

8. Բալթիական՝ 7.

9—10. Իրանական՝ 6,5.

9—10. Գերմանական՝ 6,5.

11—12. Հնդկական՝ 6.

11—12. Վենետական՝ 6.

13. Կելտական՝ 5,5.

14. Ալբանական՝ 5(→6).

15. Իտալյան՝ 5:

Ինչպես տեսնում ենք, պատկերը համեմատաբար քիչ է փոխվում. նըշելի են միայն թոխարականի, իլիրականի և կելտականի տեղաշարժերը. առաջին երկուսը հայերենին ավելի են մերձենում, երրորդը՝ ընդհակառակն:

3. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քերականական զուգաբանությունների ցանկն ընդգրկում է հիմնականում ձևաբանական, հազվադեպ նաև բառակազմական (հիմքերի կազմության հետ կապված) և շարահյուսական (հիմքերի և ձևերի գործածության հետ կապված) հատկանիշներ: Դրանք դասավորված են հետևյալ հաջորդականությամբ. նախ բերվում են անվանական, ապա դերանվանական և, վերջապես, բայական հիմքակազմության և ձևակազմության հետ կապված հատկանիշները, ընդ որում դերանունների դեպքում ընդգրկվում է նախ անձնական, ապա ցուցական և հետո մյուս դերանունների, բայերի դեպքում՝ նախ ներկայի և ապա անցյալի ձևերի կազմությունը:

Նկատի ունենալով թրակյան, իլիրական և վենետական (ու սրա հետ կապված մեսապյան) քերականական ձևերի վերաբերյալ տվյալների անբավարարությունը՝ մենք քերականական զուգաբանությունների ցանկից հանում ենք այդ լեզուները, մանավանդ որ, բացի թրակերենից, մյուսները հայերենի հետ առանձին մերձավորություն չեն ցուցաբերում:

Հ ա տ հ ա ն ի շ ն ե ր	Հ	Ի	Թ	Խ	Ս	Բ	Փ	Թբ	Հն	Ա	Իլ	Վ	Խա	Կ	Գ
*1. Գործող անձի *tel/tl- ածանց՝ ի հակա- դրուելթյուն *ter-ի	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*2. *-l(ո)-ով հիմքերի դերբայական գործա- ռուելթյուն	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. *-ո-ով հիմք ունեցող իզական սեռի գոյականներ	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	+	—	—
4. Ածականի համեմատության աստիճանի կազմության նկարագրական եղանակ	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*5. Գործիականի *bhi (հզն. *bhis) վերջավորություն	+	+	+	—	—	—	—	—	+	—	—	—	+	—	—
6. Գործիականի, տրականի և բացառականի *bhi- կազմիչ՝ ի տարբերություն *m-ի	+	+	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	+	+	—
7. Արական հոգնակի ուղղականի երկրոր- դական *-oi վերջավորության բացակա- յություն	+	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Հոգնակի ներդրականի *-s- (*-su, *-si) կազմիչ	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	—
*9. 1-ին դեմքի անձնական գերանվան սե- ռական հոլովի և ստացական դերանվան *-m/n-ով հիմքի բացակայություն	—	—	—	+	—	—	+	—	+	+	—	—	+	—	—
*10. 1-ին և 2-րդ դեմքերի անձնական գե- րանունների՝ ետնալեզվային սլայթակա- նով (*g'h, *g') ածած ձևեր	+	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	+	—	—
11. 1-ին դեմքի անձնական գերանվան հայ- ցականի և այլ թեք հոլովների ձայնա- վոր նախահավելված (*e-me և այլն)	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
12. 2-րդ դեմքի անձնական գերանվան թեք հոլովների և ստացական ու սնդրադարձ գերանունների *-y-ով ածած ձև	+	+	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	+	+	—
*13. 1-ին դեմքի անձնական գերանվան հոգ- նակի *mes ձև՝ ի տարբերություն հատ- կապես *yes ձևի	—	—	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—
14. Մերձավոր առարկա ջուլյց տվող *k'o- գերանվանական հիմք՝ ի տարբերություն *k'i- և այլ հիմքերի	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*15. Հեռավոր առարկա ջուլյց տվող *-n- տարրով ինքնուրույն գերանուն	+	+	+	+	+	+	+	—	+	—	—	—	—	+	—
16. Հարցական *k'lo- և *k'li- հիմքերի մի- աժամանակյա պահպանում (անձի և ի- րի տարբերակմամբ՝ +, այլ արժեքով՝ +)	+	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—
*17. *jo- հարբերական գերանվան փո- խարինում հարցական (և ջուլցական) գե- րանուններով (*jo-ի միաժամանակյա պահպանում այլ գործառությամբ՝ +)	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	+	+	+
18. Ներկայի *-n(e)- միջածանցով բայա- հիմքերի կորուստ կամ փոխարինում վերջածանցավոր հիմքով	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+
*19. *-neu/nu- ածանցով կազմություններ	—	+	—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
20. Ներկայի *-ie/i-, *-i- վիճակացույց ա- ծանց (վիճակացույց *-i-, *-i- +, վիճա- կացույց *-ie- կամ միաժամանակ նաև *-io- և *-i- +)	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	+

Հատկանիշներ	Հ	Ի	Թ	Խ	Ս	Բ	Փ	Թբ	Հն	Ա	Իլ	Չ	Խա	Կ	Գ
21. Ներկայի *օ- վիճակացույց ածանցով հատուկ հիմքային ձևերի բացակայութուն	+	+	+	+	+	-	?		+	-			-	+	-
*22. Վիճակի և վիճակային անցման իմաստների արտահայտում միևնույն բայով կամ տարբեր բայերով՝ և տարբերութուն ձևարանական (սովիճակացույց ածանցի առկայութուն — բացակայութուն) արտահայտություն ևղանակի	+	+	+	+	+	+	+		+	+			-	+	-
23. Տեղանի և ստորական *ծ- ածանցով բայահիմք (այլ հիմքերի հետ խառնված կամ ոչ պարզ իմաստով՝ +)	-	-	+	-	+	+	-		-	-			+	+	+
24. Ներկայի աթեմատիկ հիմքի 1-ին դեմքի *m- (կամ երկրորդային *n-) վերջավորություն տարածում թեմատիկ հիմքի վրա	+	+	+	+	+	+	-?		-	-			-	-	-
25. Ներկայի հոգնակի 2-րդ դեմքի *te վերջավորություն վրա *s-ի հավելում (*tes)	-	-	-	-	-	-	-		-	-			+	-	-
26. Ներկայի և ապառնու համադրական (վերջածանցական) տարբերակված ձևերի առկայություն (հայերենից տարբեր *s(i)e-ով ձևերը նշվում են +-ով)	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+			+	+	-
27. Կատարյալի (պերֆեկտի) և աորիստի՝ հ.ե.-ից ժառանգված տարբեր հարացույցների բացակայություն	-	-	+	+	+	+	-?		-	+			+	+	-
*28. Անցյալի (աորիստի) *e- նախահավելվածով ձևեր	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-			-	-	-
*29. *is-ով անցյալ (աորիստ) (համասլատասխան *s-ով ձևեր՝ +)	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-			+	-	-
30. Կրկնավոր հիմքով անցյալ (աորիստ և պերֆեկտ)	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-			+	-	+
*31. Անցյալի *y-ով վերջավորություն	+	-	+	+	-	-	-?		-	-			+	-	-
*32. *r-ով բայական վերջավորություններ	+	+	+	+	-	+	+		-	-			+	+	-
*33. (Աթեմատիկ) հրամայականի *dhi- կադմիչ	+	+	-	+	-	-	?		+	-			-	-	-
34. Հրամայականի (հայերենում արդելականի) *r-ով վերջավորություն	-	-	+	-	-	-	?		-	-			+	-	-
*35. m- ժառանգով արդելական հրամայական	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+			-	-	-

Քերականական հատկանիշների նշանակումն ու գնահատումը կատարվում է նույն սկզբունքներով, ինչ հնչյունականներինը:

Քերականական լուգաբանությունների աղյուսակի առանձին կետերի վերաբերյալ հարկավոր է նշել հետևյալը.

1. -tel- ածանցը հայերենում ներկայացված է ձայնդարձի ստորին աստիճանով (-t|-)՝ միացած հիմքային -ա- տարրի հետ. երկուսը միասին դերբայականի արժեք են ստացել *g'enəti- > ծնալո:

2. *-lo-ն հայերենում հանդես է գալիս որպես, այսպես կոչված, անց-յալ գերբայի (ծնեալ, -ոյ), այլև անորոշի կազմիչ (ոտել, -ոյ):

3. Հայերենը կորցրել է սեռային տարբերությունները՝ պահպանելով միայն առանձին հետքեր: Շնչավորի (= արական + իգական) և անշունչի հնարույն հակադրության վկայություն է համարվում նու «հարս» բառը, որի նույն սեռականը ցույց է տալիս *-o-ով հիմք, ինչպես հունարենում *γῆς* և լատիներենում (nurus). մյուս լեզուները *snusos-ից ծագող ձևերը վերածել են -ā-ով իգականի (հմմտ. ռուս. сносa): Խեթերենն ընդհանրապես չի տարբերում արականը և իգականը: Փոյուգերենն ունի -o- հիմքով մեկ բառ՝ տր. sorou «աճյունասփոր», բայց այն փոխ է առնված հունարենից և հավանաբար պահպանել է հունարենի իգական սեռը [հմմտ. Haas, 1966, 222]:

4. Հայերենը հնդեվրոպական բաղադրականի ածանցներն ընդհանրապես չի պահպանել, իսկ խեթերենը և թոխարերենը պահպանել են մնացուկների ձևով. հմմտ. է. Բենվենիստի «Թոխարերենը և հնդեվրոպերենը» հոդվածը [ռուս. թարգմ. տե՛ս ТЯ, 1959, 99]:

5. Գործիականի *bhi-ն հայերենում առկա է -բ (անձամբ), -ւ (ամաւ), -վ (գետով) տարբերակներով: Կարծիք կա, որ *bhi-ն սկզբնապես սպասարկու բառ է եղել: Հունարենում այն մակբայակերտ արժեք ունի, թոխարերենում հանդես է գալիս որպես սեռականի կազմիչ [հմմտ. Иванов, ТЯ, 26—27]:

6. Հայերենում *-bhi-ն ներկայացված է միայն եզակի և հոգնակի գործիականում՝ -բ, -բ-բ, -ւ, -ւ-բ, -վ, -վ-բ (հմմտ. նախորդ կետը): Խեթերենում, փոյուգերենում և ալբաներենում ընդհանրապես չի ներկայացված. ալբաներենի հոգնակի սեռական-տրականում ինչպես նաև որոշյալ առման բառերի բացառականում հանդիպող v-ն համարվում է ուշ հավելում՝ ձայնավորների միջև եղած հորանջից խուսափելու համար [հմմտ. Десницкая, АРСІЕВ 21, ծան.՝ 30]:

7. Հայերենը հոգնակի *-oi վերջավորությունը, եթե այն նույնիսկ ունեցած լիներ, չէր կարող պահպանել բառավերջում: Ալբաներենում *-oi > *-i [ըստ է. Պ. Հեմպի և Շ. Դեմիրայի]: Հնարավոր է նաև, որ թոխարերենի հոգնակի վերջավորություններից որևէ մեկը պահպանած լինի *oi-ը (հմմտ. i-ն):

8. Հոգնակի ներգոյականի -s-ն հայերենում խառնվել է հոգնակի հայցականի վերջավորության հետ (ի գետս «գետերում» և զգետս «գետերը»): Հաջորդող ձայնավորը պարզ չէ. մյուս լեզուներում այն մասնակի դուգաբանություն է կազմում՝ *-si և *-su: Ալբաներենը դրված է հարցականով, որովհետև բյու. sh-ի հանգելը ներգոյականի *-s-ին կասկածելի է [հմմտ. Десницкая, АРСІЕВ, 193]:

9. Լեզուների մի մասն ունի *mem- հիմք, բայց այն համարվում է առնմանության արդյունք: Փոյուգերենի հայց. *mem(e) ձևը թերևս ուշ կրկնության արդյունք է:

10. Թոխարերենի. իդ. 1-ին դեմքի *ñuk* ձևի k-ն թերևս երկրորդական է:

12. Պարզ չէ թոխարերենի և ալբաներենի վիճակը. առաջինն ունի 2-րդ դեմքի համար *cwas* տիպի արական, երկրորդը՝ ստացականի *y-t* (-t հոդով)

ձև. Յ. Պոկոսնու բառարանում (Pok., 1, 1098) y-t-ն բերված է *t(e)uos ձևի տակ:

14. Հայերենի *-o-ով հիմքը երևում է սո-յն ձևի մեջ: Խեղժերնը *k'o-ն պահպանել է ընդհանուր (արական~իգական), *k'i-ն՝ միջին («չեղճ») սեռում:

20. Հայերենը բալթիականի և սլավոնականի նման հոստակոթն տարբերում է վիճակացույց *-ī- և տնվոնածոնց *-je/o-ով բայական հիմքերը: Մյուս լեզուներից, ըստ Ա. Մեյլեի [Meillet, 1908, 109—113], հնդիրանականը և հունականը ունեն երկու տիպերի համար էլ *-je/o-, սլաւոնիկները, իտալա-ները, կելտականը և գերմանականը՝ *-jo/i- [հմտ. նաև Hamp, AID, 116]:

21. Հայերենում *-ē-ն պիտի խառնվեր *-ī-ի հետ: Ըստ Ա. Մեյլեի [տե՛ս Meïe, 1938, 124] «այս տիպը լավ է պահպանված սլավոնականում, բալթիականում, գերմանականում, լատինիերենում և հունարենում, բայց այն բոլորովին չկա հնդիրանականում»: Ալբաներենը, ըստ է. Պ. Հեմպի [Hamp, AID, 117], «հարուստ է *-ē- պրետերիտով»: Փոյուգերենի ավանդված ձևերը հիմք չեն տալիս որոշակի եզրակացություն համար: Յ. Շպեխտը նշում է *-ē-ով վիճակացույց բայերի հարացույցի առկայությունը թելային խեցեգործության տարածման շրջանում (սլավոնական-բալթիական, լատինական, գերմանական լեզուներում) և դրա բացակայությունը հայերենում ու հունարենում (իրականում, սակայն, հունարենն ունի *-ē-ով մնացուկային ձևեր) [հմտ. Макаев, 1964, 43—44]:

22. Ինչպես նշում է և Պորցիգը, սլավոնական, բալթիական, իտալյան և գերմանական լեզուները ձևաբանորեն տարբերում են վիճակի և վիճակային անցման իմաստները. հմտ. ուս. сидеть և садиться, լատ. sedeō և sidō և այլն: Գրաբարը բուն քերականական այդպիսի տարբերակում չունի (հմտ. նստիմ «1. նստած եմ, 2. նստում եմ»), և անհրաժեշտության դեպքում այն անցկացնում է տարբեր բայերով ու նկարագրական եղանակներով: Ժամանակակից հայերենը երկրորդաբար տարբերակում է —ած եմ և —ում եմ ձևերով՝ նստած եմ—նստում եմ, կանգնած եմ—կանգնում եմ և այլն:

24. Հայերենում և սանսկրիտում ամեմատիկ հիմքերի *-ni-ն ընդհանրացել է՝ տարածվելով թեմատիկ հիմքերի վրա, սլավոնականում այդ նույն դերը կատարել է երկրորդային *-ni վերջավորությունը:

25. Հայերենը և լատինիերենը հոգնակի երկրորդ դեմքի *-te-ի վրա ավելացրել են *-s՝ թերևս համաբանորեն և իրարից անկախ ընդհանրացնելով հոգնակի վերջավորությունը. հմտ. գրաբ. գնա-յ, և լատ. ornā-tis «զարդարում եք»:

26. Հնդեվրոպական մի շարք լեզվախմբերում չկան սպառնու արտահայտության հատուկ վերջածանցավոր ձևեր. մյուս լեզուները, այդ թվում նաև հայերենը, ստեղծել են ապառնու հատուկ ձևեր՝ մասամբ ստորադասական եղանակի, մասամբ, այսպես կոչված, ցանկականի ձևերի բազայի վրա, ընդ որում սանսկրիտը, լիավերենը, փոյուգերենը, հունարենը, լատինիերենը, կելտականը տարածել են *-s(j)e/o- ածանցական մասնիկը, որ ավետներենում և սլավոնականում լուրջ մնացուկներ ունի: Թոխարերենը, զրաբարի նման, սպառնին արտահայտում է ստորադասականի ձևերով. ալբաներենը նախնական ստորադասականի հիման վրա կազմել է ապառնի վերլուծական

ձևերը Բուրբ դեպքերում էլ հայերենի և այս լեզուների տպառնիի կազմովյան ընդհանրությունը ծագումնային-նյութական չէ, այլ ախարանական:

27. Աորիստի և կատարյալի (պերֆեկտի) տարբերակում անցկացնում են միայն հնդիրանական, հունական և թրևս փուլոգական խմբերը (փուլոգականի համար հմտ. եզ. 3-րդ դեմքի աոր. e-daes և պերֆ. dakar ձևերը՝ միևնույն *dhē- «դնել» արմատից): Մյուսները կամ դրանք խառնել են՝ մեկնումակի գերակշռությամբ, կամ պահպանել մնացուկային ձևով. այսպես, խեթերենում պերֆեկտի բազայի վրա կազմավորվել է ներկայի -իլ խոնարհումը, գերմանականում՝ աշտպես կոչված անցյալ-ներկայական (practerito-praesentia) կոչված բայերի խոնարհումը և այլն: Հայերենում ներկայի արժեք ստացած զիտեմ և զոմ բայերի հիմքային ձևերը (*uoid. և *uos-) համարվում են պերֆեկտի մնացորդ: Հայերենի անցյալ կատարյալը կազմվել է անկատարից՝ աորիստի խառնուրդով:

28. Հայերենում *c- նախահավելվածը սահմանափակվել է միայն միավանկ հիմքերով, այն ունեցող մյուս լեզուներում այդպիսի սահմանափակում չկա:

29. *-is-ով անցյալի ձևերը հայերենում պահպանվել են անցյալ կատարյալի -եա-ց-ով և անցյալ դերբայի -եա-լ-ով ձևերի մեջ՝ *-is-ā->-եա-: է. Բենվենիստը [հմտ. Бенвенист, ТЯ, 95] *-is-ով ձևերի հետ միացնում է նաև թոխարերենի և խեթերենի անցյալի -s-ն (հմտ. 2-րդ դեմքի համար թոխարերենի -s-տ և խեթ. -s-ta-), որի դեպքում, ըստ նրա, չէի կարելի խոսել ոչ նորադարյանում, ոչ սիլոնոսիկ տարիստի, ոչ էլ միայն թոխարերենին ու խեթերենին հատուկ փաստի մասին):

30. Հայերենը պահպանել է միայն մեկ կրկնավոր հիմք՝ առաքի «արեցի»՝ առնեմ-ից, մինչդեռ սանսկրիտում և հունարենում կրկնությունը կազմության տարածված եղանակ է:

31. Հայերենում *u-ն հանդես է գալիս միջին-կրավորական սևուի -ա-տ վերջավորության մեջ: Ալբաներենի անցյալի 1-ին և 2-րդ դեմքերի v-ն երկրորդական է, ինչպես հոգն. սևու-տր. -v-ն (տե՛ս 6-րդ կետը) [հմտ. Десницкая, БФ, 60].

32. Հրամայականի *-dhi-ն հայերենում հանդես է գալիս -ջի՛-ր տիպի հրամայականում: Խեթերենի դեպքում հմտ. arnu-t, i-t տիպի հրամայականները, որոնց -t-ն գալիս է *-dhi-ից:

33. Հայերենի արգելականի p-ն ըստ Մեյլեի [Meillet, 1936, 11] ծագում է *-r- մասնիկից (հմտ. հուն. ῥα, լիտվ. ir): Սակայն հմտ. թոխ. U. purpā-r, թոխ. B. purwa-r «հրճվի՛ր, վաչկվի՛ր» (wärp-ից), որտեղ -r-ն կրավորամիջին սևուի 2-րդ դեմքի վերջավորությունն է. ըստ Վ. Կրասուլեի [Красузе, ТЯ, 72] «այդ երեի հին անվանական կազմություն է, որին պատկանում է նաև հ. լատ. pakari տիպը»: Սակայն այս դեպքում էլ հարկավոր է նկատի ունենալ հին լատիներենի r-ի՝ *s-ից ծագելու (ռոտացիվմի) հնարավորությունը [հմտ. Тронский, 1960, 228 և 233]:

Հայերենի և հնդեվրոպական մյուս լեզուների քերականական զուգահեռ հատկանիշների (զուգաբանությունների) ուսումնասիրությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացություններին.

1. Ըստ հայերենի հետ ունեցած քերականական մերձավորության աստիճանի լեզվախմբերը դասավորվում են հետևյալ կերպ.

1. Հնդկական՝ 20,5.
2. Հունական՝ 18.
3. Խեթա-լուվական՝ 17.
4. Թոխարական՝ 16,5.
5. Իտալյան՝ 16.
6. Իրանական՝ 13,5.
7. Սլավոնական՝ 13.
8. Փոյուգական՝ 8(→15).
9. Կելտական՝ 10,5.
10. Բալթիական՝ 8,5.
11. Ալբանական՝ 7,5.
12. Գերմանական՝ 6,5:

2. Ըստ հավաստի և կտրեոր զուգաբանությունների (*-ով նշվածները)՝ լեզվախմբերը դասավորվում են հետևյալ կերպ.

1. Հնդկական՝ 10,5.
- 2—3. Հունական՝ 9,5.
- 2—3. Խեթա-լուվական՝ 9,5
4. Թոխարական՝ 8.
5. Իրանական՝ 7,5.
- 6—7. Իտալյան՝ 6.
- 6—7. Փոյուգական՝ 5(→7).
8. Կելտական՝ 5.
9. Սլավոնական՝ 4,5.
10. Ալբանական՝ 3.
- 11—12. Բալթիական՝ 2,5.
- 11—12. Գերմանական՝ 2,5.

Ինչպես հնչյունականի դեպքում, այստեղ էլ երկու կարգի սովյալների միջև էական տարբերություն չկա:

3. Համեմատությունը հնչյունական զուգաբանությունների հիման վրա կազմված ցուցակների հետ պարզում է նշանակալից տարբերություններ: Կարևոր է նշել հատկապես հնդկական խմբի քերականական նշանակալից մերձավորությունը հայերենին. զգալի է նաև խեթա-լուվական, թոխարական և իտալյան լեզուների մերձավորության տեղաշարժը: Ընդհակառակն, սլավոնական և մանավանդ բալթիական լեզուները քերականապես զգալի շտիպով ավելի հեռու են կանգնած հայերենից, քան հնչյունապես:

Ինականաբար, ավելի հավաստի է հնչյունական և քերականական հասկանիշների միաժամանակյա համեմատությունը, որ տալիս է հետևյալ պատկերը (տե՛ս էջ 104, 1-ին աղյուսակ):

Ըստ բուն (*-ով օժտված) զուգաբանությունների ստացվում է հետևյալ պատկերը (տե՛ս էջ 104, 2-րդ աղյուսակ):

Լեզվախմբեր	Հնչյունական	Քերականական	Հնչյունա-քերականական
1. Հնդկական	8	20,5	28,5
2. Իրանական	10,5	13,5	24
3. Թուրքական	8,5?	16,5?	25?
4. Խեթա-լուվական	8,5(→9,5)	17?	25,5(→26,5)
5. Սլավոնական	11	13	24
6. Բալթիական	10	8,5	18,5
7. Փոյուգական	12,5(→13,5)?	8(→15)?	20,5(→28,5)?
8. Թրակյան	11(→13)	—	?
9. Հունական	14	18	32
10. Ալբանական	8(→10)?	7,5	15,5(→17,5)?
11. Իլիրական	8,5(→11,5)?	—	?
12. Վենետական	6(→10)	—	?
13. Իտալյան	6(→7)	16	22(→23)
14. Կելտական	9,5(→10,5)	10,5	20(→21)?
15. Գերմանական	9,5	6,5	16

Լեզվախմբեր	Հնչյունական	Քերականական	Հնչյունա-քերականական
1. Հնդկական	6	10,5	16,5
2. Իրանական	6,5	7,5	14
3. Թուրքական	7,5?	8	15,5?
4. Խեթա-լուվական	6,5 (→ 8,5)	9,5	16 (→ 17)
5. Սլավոնական	7,5	4,5	12
6. Բալթիական	7	2,5	9,5
7. Փոյուգական	10,5 (→ 11,5)	5 (→ 7)	15,5 (→ 18,5)
8. Թրակյան	8,5	---	?
9. Հունական	10,5	9,5	20
10. Ալբանական	5 (→ 6)?	3	8 (→ 9)
11. Իլիրական	7,5?	---	?
12. Վենետական	6?	---	?
13. Իտալյան	5	6	11
14. Կելտական	5,5	5	10,5
15. Գերմանական	6,5	12,5	8

Ըստ հայերենի հետ ունեցած հնչյունա-քերականական հատկանիշների ընդհանրությունից հնդեվրոպական մյուս լեզվախմբերը դասավորվում են հետևյալ կերպ.

Ըստ բոլոր հատկանիշների

1. Հունական՝ 32.
2. Հնդկական՝ 28,5.

Ըստ աստղանիշով նշվածների

1. Հունական՝ 20.
2. Հնդկական՝ 16,5.

3. Խեթա-լուվական՝ 25,5 (→26,5)?
4. Թոխարական՝ 25?
5. Փոյուգական՝ 20,5 (→28,5)?
- 6—7. Իրանական՝ 24.
- 6—7. Սլավոնական՝ 24.
8. Իտալյան՝ 22 (→23).
9. Կելտական՝ 20 (→21)?
10. Բալթիական՝ 18,5.
11. Ալբանական՝ 15,5 (→17,5)?
12. Գերմանական՝ 16:

3. Փոյուգական՝ 15,5 (→18,5)?
4. Խեթա-լուվական՝ 16 (→17)
5. Թոխարական՝ 15,5?
6. Իրանական՝ 14.
7. Սլավոնական՝ 12.
8. Իտալյան՝ 11.
9. Կելտական՝ 10,5.
10. Բալթիական՝ 9,5.
11. Ալբանական՝ 8 (→9)
12. Գերմանական՝ 8:

Եթե այս պատկերը համեմատենք բացառյալ բառային զուգաբանությունների հիման վրա Զոլտայի սահմանած հաջորդականություն հետ, ապա կարելի է նշել, որ առանձնապես տարբեր է գերմանականի, խեթա-լուվականի, թոխարականի և փոյուգականի դիրքը. գերմանականը մոտ է հայերենին բառայնորեն (3-րդ տեղը) և վերջին տեղում է գտնվում հնչյունա-քերականական հատկանիշներով. ընդհակառակն, խեթա-լուվական, թոխարական և փոյուգական խմբերը հեռու են բառայնորեն (սա մասամբ թերևս բացատրվում է այդ լեզուների բառապաշարի ոչ բավարար հայտնիությամբ), բայց մոտ հնչյունա-քերականորեն:

Ավելորդ չէ նշել, որ ըստ Կրյոբերի և Կրետիենի՝ հայերենի հետ մյուս լեզուներն ունեն մերձավորություն հետևյալ աստիճանները՝ սլավոնական (11 ընդհանուր հատկանիշ 74-ից), բալթիական (11), իրանական (11) հունական (9), սանսկրիտ (8), գերմանական (6), իտալյան (4), կելտական (3):

4. ԲԱՌԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես նշվել է, վերջին ժամանակներս մեծ ուշադրություն է հատկացվում բառային զուգաբանություններին, որոնց գնահատման համար մշակվել են համապատասխան սկզբունքներ: Հայերենի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ ունեցած բառային զուգաբանությունները քննենք հետևյալ հաջորդականությամբ. նախ՝ կանգ առնենք Ա. Մեյլի և Վ. Պորցիգի ձեռք բերած ընդհանուր արդյունքների վրա, որքանով որ դրանք առնչվում են հայերենի բարբառային դիրքի որոշման հետ. երկրորդ՝ ի մի բերենք և համադրենք հայերենի բառային նյութի ընձեռած՝ մինչև այժմ հայտնի տվյալները (Հ. Աճառյանի, Գ. Ռ. Զոլտայի և որոշ այլ հետազոտողների տվյալները ճշգրտելու և վերագնահատելու համար)՝ այդ նպատակով օգտագործելով նաև լեզվավիճակագրական մեթոդների օգնությամբ ստացված արդյունքները. երրորդ՝ բաշխենք հայերենի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ ունեցած առնչություններն ըստ իմաստային տարբեր խմբերի:

Ա. Մեյլեն [Meillet, 1908] բերում է բառերի և բառիմաստների մի մեծ խումբ (չորս տասնյակից ավելի), որոնք առկա են «արևմտյան»՝ իտալական, կելտական, գերմանական, բալթիական ու սլավոնական լեզուներում, և բացակայում են «արևելյան»՝ հնդիրանական, հայկական և հունական խմբերում:

Իրանը գերազանցապես մշակութային-քաղաքակրթական արժեք ունեն և վկայում են «արևմտյան» լեզուներով խոսող ժողովուրդների երկարամյա ինքնուրույն զարգացման մասին՝ բնութագրելով երկրագործությունն ու բուսականությունը (ալյուր, ակոս, հաճար, վարսակ, բակլա և այլն), արհեստագործությունն ու սարքերը (դուրբեխ, կացին, դեկ և այլն), կենդանական աշխարհը (բնտանի խոզ, տորդիկ, պիծակ), մարդկանց հարաբերություններն ու բնակավայրը (ժողովուրդ, սյարաք, գրավական, խոսք, ճշմարիտ և այլն): Սակայն սրանց կողքին Մեյեն նշում է մի կողմից՝ հնդիրանական, բալթիական և սլավոնական, մյուս կողմից՝ իտալական, կելտական և գերմանական լեզուների համար ընդհանուր բառեր և իմաստներ: Մեյեի բերած բառային տվյալները հիմնականում հաստատում են հնչյունա-քերականական զուգաբանություններ սահմանելու միջոցով նրա ստացած արդյունքները:

Ավելի հանգամանալից և ճշգրտված փաստերի վրա են հիմնված Վ. Պորցիգի տվյալները [Porzig, 1954]: Պորցիգը հաշվի է առնում ոչ միայն հնչյունական, քերականական և բառային ընդհանուր զուգաբանությունները, այլև տվյալ տարածքներում բացակայող տիպական բառերն ու բառիմաստները: Տարբերելով արևմտյան և արևելյան տարածքներ՝ Պորցիգը քննում է ոչ միայն դրանց փոխհարաբերությունը, այլև պարզում յուրաքանչյուրի մեջ մտնող խմբերի նեղ կապերը: Համառոտակի կանգ առնենք Պորցիգի բերած փաստերի վրա՝ նկատի ունենալով հատկապես հայերենը:

Չնայած արևմտյան և արևելյան տարածքների հստակ սահմանադամանը՝ կան արևմտյան մի շարք նորագոյացումներ, որոնք թափանցել են արևելյան տարածքը և հին ձևերը թողել միայն եզրագավառներում: Այսպես, հ.-հ. *ēghis «օձ» ձևի կողքին, որից ծագում են հայ. իծ, այլև ոզնի <*og'hinijo- բառերը, տարածվել են արևմտյան *angwis-ից ծագող ձևեր, ինչպես հայ. աւձ բառը (հմմտ. նաև հունական բառարանադիր Հեսիքիոսի ավանդած ἄβεις «իծիկ» բառը): Սկզբնապես թե՛ «մեղր», թե՛ «մեղրագինի» նշանակող և որոշ տեղերում միայն վերջին իմաստով գործածվող *medhu- բառի կողքին հանդես է եկել միայն «մեղր» նշանակող *mell(t) բառը, որ տարածվել է նաև խեթերենում և հայերենում, ընդ որում վերջինում ենթարկվել է *medhu-ի ձևական ազդեցությանը՝ ստանալով *-ու-ով հիմք՝ մեղր, սեռ. մեղու: Արևելյան տարածքի *ak'ru- «արտասուք» ձևի կողքին արևմտյան, հատկապես կելտա-գերմանական տարածքում հանդես եկող *(la-k'ro-ն *ḍak'ru-ձևով ասիա է նաև հայերենում՝ արաւսօր, հգն. արաւսուք և հունարենում՝ δάκρυ (*-ու-ով հիմք):

Պորցիգը նշում է նաև արևմուտքի և արևելքի միջև անցողիկ զուգաբանություններ. հարավային տարածքի *pster- «փռնչալ» (հայ. փռնչում, փռնչեմ, հուն. πτόρνυμαι, լատ. sternuō, հ.իսլ. srēð) ձևի դիմաց հյուսիսայինն ունի *qus-, *qis-, *qs(n)eu- ձևերը (հնդիրանական, բալթիական, սլավոնական, գերմանական). ալթայիս էլ, բաշխման մասնակի տարրերությունը, արծաթի համար հարավում (ալթ գեպչում ներառյալ հնդիրանականը) տարածված են *areg'-ից ծագող անվանումները (բացի հնդիրանականից նաև հայ. լատ., կելտ., որոշ տարրերությունը՝ հուն.), հյուսիսում դրանք փոխ են տանված օտար աղբյուրից (հմմտ. գերմ. Silber, սուս. серебро):

Արևելյան տարածքի ներսում հայերենի մերձավոր կապերը Պորցիգը ներկայացնում է հետևյալ ձևով:

1) Հայերենը հունարենի հետ ունի հետևյալ ընդհանրությունները.
 ա) հախքի բաժնավորով բառեր՝ հուն. ἄσπερ և հայ. ասաթ, հուն. ἄσγρ և հայ. այր, սես. առն, հուն. ὅδονտ- և հայ. առամն. բ) neyğ-ի կողքին *enyğ հատուկ ձևից ծագող հուն. εἰνα- և հայ. ինն. գ) *ues- «հաղնել» արմատից *-nu-ով կազմված ձև՝ հուն. ἐννευ և հայ. զ-զննում, դ) *pel- արմատից *ljo-ով կազմված դուգահեռ ձևեր՝ հուն. πηλός և հայ. ալիք «սպիտակ մազ». ե) *g'el- «շողալ» արմատից ծագող «ծիծաղ, ծաղր» իմաստ՝ հուն. γελῶς և հայ. ծաղր (նաև ծիծաղ. այլ լեզուներում՝ *smel-ից). զ) «աղալ» իմաստի արտահայտում *al- արմատով՝ հուն. ἄλῃ և հայ. աղամ, ալլե հուն. ἄλῃσρον և հայ. ալեւր՝ *mel-ի կողքին (հմմտ. հայ. մալեմ, մլ-աղաց). է) «հիփել» իմաստի արտահայտում *eph- արմատով՝ հուն. ἐψω և հայ. եփեմ՝ *pekʷ-ի կողքին. ը) «օր» իմաստի արտահայտում *amōr-ից ծագող հուն. ἡμῶρ և հայ. աւր ձևերով՝ *del-ից ծագող ձևերի կողքին (հայ. հմմտ. ախ). թ) «ձյուն» դադախարի արտահայտում *g'hilōm ից ծագող հուն. χιών և հայ. ձիւն ձևերով՝ *sneigʷ-ից ծագող ձևերի կողքին. ժ) «գառարկ» իմաստի արտահայտում *k'en- արմատից ծագող հուն. κενός և հայ. սին ձևերով. ժա) *meg'(h)- «մեծ» արմատից ծագող բաղական ընդհանուր ձևեր՝ հուն. μεγάλ- րո «չափազանց եմ համարում, նախանձում եմ» և հայ. մեծաբեմ. ժբ) միայն երկու լեզվին հատուկ բառեր՝ հուն. χίτων և հայ. սիւն:

2) Հայերենը հնդիրանականի հետ ունի հետևյալ ընդհանրությունները.
 ա) *smek'-ից ծագող «մորուք» բառի *-u-ով հիմք՝ *smok'ru-՝ հ. հնդկ. smas'ru- և հայ. մաւրու-ք. բ) *meigh- արմատից ծագող «ամպ, մեղ» իմաստի համար ստանց *-l-ի ձև՝ հ. հնդկ. megha-, ավ. maeyā- «ամպ» և հայ. մեգ. գ) ընդհանուր բառեր՝ հ. հնդկ. raví- և հայ. արեւ. հ. հնդկ. (վեդ.) háya- և հայ. ձի. հ. հնդկ. (վեդ.) jīrya- «ուղիղ թռչող», ավ. ərəzifyō- «արծվա-» և հայ. արծիւ. հ. հնդկ. (վեդ.) arka- «ճառագայթ, երգ, երգիչ». և հայ. երգ. հ. հնդկ. sirha «առյուծ» և հայ. ինձ:

3) Հայերենը հ.-հ. լեզուների հետ ունի նաև հետևյալ կարևոր ընդհանրությունները. ա) հունարենի և հնդիրանականի հետ՝ հ. հնդկ. haras-, հուն. ἡραός և հայ. ջեր (*g'her-). հ. հնդկ. stāna-, ավ. ištānā (երկ. թ.), հուն. ἄσγρον և հայ. ստին-ք. հ. հնդկ. marla-, ավ. marāta, հուն. μῆρτος (ըստ Հեսիոդոսի) (*mortos), այլև հ. պրսկ. martiya-, հուն. βῆρτος և հայ. մարդ (*mrtos)? ավ. izaēna- «կաշվյա», հուն. αἶξ և հայ. այծ (*aig'-). հ. հնդկ. jarant-, ավ. zarant-, հուն. γερωνտ- և հայ. ծեր (*g'eron-՝ այլուր տարածված *senos-ի կողքին). բ) բալթիականի և սլավոնականի հետ՝ լիտվ. burnà «բերան», ռուզ. бѣрна «շրթունք» և հայ. բերան (*bher- արմատ՝ *os-ի կողքին). գ) հունարենի, բալթիականի և սլավոնականի հետ՝ հուն. ἰχθύς, լիտվ. žuvis և հայ. ձուկն (*g'hδū-). հուն. δῶρον և հ. սլավ. даръ և հայ. տուրք. հուն. πτερών, ռուս. перо «փետուր» և հայ. քիռ (*pter-). դ) հունարենի և ալբաներենի հետ՝ հուն. ἄδερρ, ալբ. âdërrë (վեդ.), ëndërrë և հայ. անուրջ (*oner-). ե) ալբաներենի և սլավոնականի հետ՝ ալբ. (վեդ.) zâ, ռուս. зван, հայ. ձայն (*g'hycōn-). զ) հունարենի, ալբաներենի, բալթիականի և սլավոնականի հետ՝ հուն. γένος, ալբ. gjanj, լիտվ. geniu, հ. սլավ. žьnjō և հայ. ջնջեմ (*g'henjō). է) հնդիրանականի, ալբաներենի, բալթիականի և սլավոնականի հետ՝ մաւրուք բառի *-r-ով ձև՝ ալբ. mjekrë, լիտվ. smâkras և այլն. ը) խեթերենի հետ՝ *ged- արմատին պատկանող խեթ. xetenas (սես. հ.) և հայ. գետ բառերի ընդհանուր ձայնավորում, *bhereg'h-

ից ծագող խեթ. parkuš և հայ. բարձր, սեռ. բարձու բառերի ընդհանուր
*-ս-ով հիմք:

Հունարենի հետ ունեցած հատուկ զուգաբանությունները Պորցիգը հատկացնում է այն ժամանակին, երբ «երկու ժողովուրդների նախնիները դեռևս ապրում էին Բալկանյան թերակղզու հյուսիսում: Սա տանում է երկրորդ հազարամյակի սկիզբը» [Porzig, 1954, 157]: Ըստ Պորցիգի՝ հայ-հունական հատուկ զուգահեռներից հինգը (ե, թ, ժ, ժա, ժբ) ավելի հին են, քան satəm խմբի ծագումը, երկուսը (ա, բ) ցույց են տալիս ձայնդարձային հին երևույթներ, երեքը (գ, դ, թ) կազմության հին ձևեր են և երկուսը (զ, է)՝ տնային տնտեսության բառային նշանակումներ: Հայերենի և հնդիրանականի բառային հատուկ ընդհանրությունները վկայում են ոչ թե նրանց՝ հնդեվրոպական բարբառային մեկ շրջանի պատկանելու մասին, ինչպես հայ-հունականները, այլ ցույց են տալիս մի ժամանակ, երբ «հայերի նախնիները Սև ծովի հյուսիսով անցնելիս ընկել են կազմավորվող (werdend) վեդայական մշակույթի ազդեցության ոլորտը» [Porzig, 162]: Սակայն Ֆ. Ռ. Ադրադոսը և Ռ. Շմիտը [Schmitt, 1967, 260] արդարացիորեն նշում են, որ հատկապես արծիւ, արեւ, երգ, ձի բառերը հայերենը ոչ թե փոխ է առել, այլ ժառանգել է հ.-ե. բանաստեղծական լեզվից:

Հայերենի բառային զուգաբանությունները ճիշտ գնահատելու համար ամենից առաջ պետք է ունենալ հավաստի բառամիավորների աղյուսակ՝ կազմված հնչյունական և քերականական աղյուսակների համար ընդունված ձևով: Հ. Աճառյանի կազմած աղյուսակը [Աճառյան, ՀՀՊ, 1, 34—81] մեր նպատակներին հարմար չէ. նախ՝ այստեղ չկան բառերի և արմատների առանձնացման որոշակի սկզբունքներ. միևնույն արմատներին պատկանող բառերը մերթ դիտվում են որպես անկախ միավորներ (հմմտ. *as- «այրել» արմատի տարբեր ածականներով կազմված ձևերից ծագող ազազիմ և ա-նիւն), մերթ բերվում որպես միևնույն միավորի տարբերակներ (հմմտ. ալտ—աղծ, ալլ—ալաալ և ալլն)՝ ականհայտորեն հայկական հողի վրա ինքնուրույնաբար կազմված միավորների հետ միասին (հմմտ. անկ—անխմ—յ—անգ—ց—անկ). երկրորդ՝ ցեղակից լեզուներից բերված զուգահեռները միշտ չէ: որ անհրաժեշտ պաղափար են տալիս հայերեն բառերի հետ զրանց ունեցած մերձավորության աստիճանի մասին՝ ըստ տարբեր մակարդակների (միայն ըստ արմատի, թե՞ նաև ըստ ձայնդարձի, ածականի, ածանցի, հիմքակազմական առանձնահատկությունների, մասնավորված իմաստի ընդհանրություն). երրորդ՝ աղյուսակն ինքնին ճշգրիտ պաղափար չի տալիս զուգադիպումների քանակի մասին, և Հ. Աճառյանը համընկնումների քանակի մասին (թե որքա՞ն միավորներ են համընկնում և որքա՞ն լեզուների հետ) խոսում է առանձին. չորրորդ՝ Հ. Աճառյանի բառացանկերը կարիք են զգում ճշտման և լրացման՝ ստուգաբանական նոր հետազոտությունների արդյունքներով, այդ թվում՝ բարբառային տվյալներով:

Գ. Ռ. Զոլտայի ցանկերը Հ. Աճառյանի աղյուսակի համեմատությամբ որոշ չափով բարելավված են. կատարված են մասնակի ճշգրտումներ, բառերը որոշակիորեն խմբավորված են ըստ առնչվող լեզուների քանակի, սրանց մեջ էլ տարբերակված ըստ առանձին խոսքի մասերի: Սակայն Զոլտայի նյութը ևս կարիք է զգում լրացման ու ճշտման. միաժամանակ, ըստ մեր նպատակների, այն պիտի բերվի այնպիսի տեսքի, որ հնարավոր

րություն տա միևնույն սկզբունքներով գնահատելու հնչյունական, քերականական և բառային տվյալները: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Զոլտան նպատակ չի դրել բառերը քննելու ըստ տարբեր իմաստային խմբերի, մի բան, որ սխեմատիկ կերպով անում է Աճառյանը, թեև առանց իմաստային անցումները և տարածքային կապերը հաշվի առնելու:

Հետաքրքրական փաստեր կան բերված նաև ուրիշ հետազոտողների կողմից՝ հայ-սլավոնական (Հ. Կարստին, Լ. Սարաջևա), հայ-կելտական (Է. Ա. Մակաև), հայ-հնդիրանական (Ն. Խաչատուրովա), հայ-խեթական (Ս. Կամենհուբեր, Տ. Շուլտհայս, Գ. Ջահուկյան), հայ-գերմանական (Հ. Ասմանգուլյան), հայ-փոյուգական (Վ. Գեորգիև, Օ. Հասս, Ի. Մ. Դյակոնով, Գ. Ջահուկյան), հայ-ալբանական (Հ. Պեդերսեն, Վ. Պիդանի), հայ-իլիրական, հայ-մակեդոնական (Գ. Ջահուկյան), հայ-իտալյան (Մ. Ադաբեկյան), հայ-դալմաթիական (Գ. Ջահուկյան, Ջ. Գրեպին, Մ. Բալտացեանու) զուգահեռների ուսումնասիրության բնագավառում. սրանց արդյունքներն էլ հարկավոր է ի մի բերել և համալրել:

Բառային զուգաբանությունների՝ ստորև բերվող աղյուսակը կազմված է մոտավորապես նույն սկզբունքներով, ինչ հնչյունական և քերականական համապատասխան աղյուսակները: Բառերի ընտրության, դասավորության և հնդեվրոպական մյուս լեզուներում նրանց ունեցած զուգահեռների գր-նահատման հարցերում մասնավորապես ընդունվել են հետևյալ սկզբունքները.

1. Առաջին սյունակում տրվում են հնդեվրոպական նախաձևերը, ընդ որում նախ բերվում են հնդեվրոպական արմատական ձևերը Յուլիուս Պոկոնու «Հնդեվրոպական ստուգաբանական բառարանում» [Pok., IEW] ընդունված այբբենական հաջորդականությամբ՝ միջակ փակագծերի մեջ (համանվանական ցուցիչներով հանդերձ՝ *pel-1, *pel-2, *pel-3 և այլն), ապա տրվում են դրանց պատկանող այն նախաձևերը, որոնք վերականգնվում են համեմատական տվյալներով հատկապես հայերենի համար՝ առանց փակագծերի: Եթե Պոկոնու բառարանում բերված ձևերը, հատկապես արմատական բառերը (*pətēr «հայր», *penkʷe «հինգ» և այլն) նույնական են հայերեն բառերի նախաձևերի հետ, ապա դրանք կրկնվում են և առանց փակագծերի՝ ընդհանուր սկզբունքը չխախտելու նպատակով:

2. Հայերեն բառերը բերվում են նախաձևերի աջ կողմում, ընդ որում՝ ա) մեկ նախաձևի դիմաց երբեմն կարող են տրվել մեկից ավելի բառեր, եթե դրանք դիտվում են որպես հայերենին հատուկ ածանցումներ կամ բարդություններ. բ) դրանք սովորաբար բերվում են իրար տակ (եթե, մասնավանդ, իմաստով բավականաչափ հեռացած են), երբեմն էլ փակագծերի մեջ տրվում են միայն բաղադրիչները. գ) նախաձևերին հավելվող բառամասերը սովորաբար առանձնացվում են գծիկներով կամ առնվում փակագծերի մեջ. դ) գոյականների մոտ տրվում են հին վկայություն ունեցող և նախաձևերին համապատասխանող՝ հոլովաձևերը՝ -ոյ, -ի, -աց, -ին և այլն (*m̥t-to- > մարդ, -ոյ, *bhā-ni- > բան, -ի և այլն):

3. Յ. Պոկոնու բառարանում տեղ չգտած հնդեվրոպական արմատական ձևերը և Յ. Պոկոնու ու Հ. Աճառյանի բառարաններում [Pok., IEW. Աճառյան, ՀԱԲ] չարտացոլված՝ հնդեվրոպական ծագման հայերեն բառերը տրվում են + նշանով, կասկածելի համարվող նախաձևերը, հայերեն բառերը և զուգահեռները կրում են ? նշանը: Նոր ստուգաբանված բառերն առնված են այդ բառարաններից հետո լույս տեսած ղանազան աղբյուրներից, այդ

թվում ինչպես հայ (Գ. Զաչուկյան, է. Ալաջան և ուրիշներ), այնպես էլ օտար հետազոտողների աշխատություններից, առանց աղբյուրի նշանա՝ Բացի զրաբար և միջին հայերեն բառերից աղյուսակում ընդգրկված են նաև համեմատաբար հավաստիորեն ստուգաբանվող բարբառային բառերը (Բ. Նշումով)՝ ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերեն դավառական բառարանի» (1913) նյութերի վրա հիմնված ալի ստուգաբանությունների, որ տեղ են գտել հատկապես Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» (1—2, 1940—1951) և Գ. Զաչուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» (1972) աշխատություններում:

4. Հայերենի՝ հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ ունեցած ղուգաբանությունները գնահատվում են, ըստ մերձավորության աստիճանի, + -ով կամ ± -ով, ընդ որում՝ ա) + նշանն են ստանում համեմատաբար ակնհայտ, կաղմությամբ բացահայտորեն համընկնող և իմաստային առումով նույնական կամ մերձավոր, ± նշանը՝ ոչ այնքան բացահայտ, կաղմությամբ մասնակիորեն համընկնող և իմաստով ղգալիորեն շեղվող ղուգահեռները. բ) բառային այն ղուգաբանությունների համար, որոնք տեղ են գտել Գ. Ռ. Զոլտայի աշխատության մեջ, հաշվի են առնվել հիմնականում նրա տվյալները՝ մասնակի ճշտումներով ու լրացումներով. մնացած դեպքերում նկատի են առնվել Յ. Պոկոնոնու ու Հ. Աճառյանի բառարաններում և այլ հետազոտողների աշխատություններում բերված տվյալները. գ) եթե հայերեն բառի նախաձևը ունի նույն բաշխումը, ինչ փակագծերի մեջ առնվածը, ապա + և ± նշանները չեն կրկնվում. առանց այսպիսի նշանների են բերվում նաև հ. - ե. մյուս լեզուներում հատուկ ղուգահեռներ չունեցող՝ առկա տվյալներով միայն հայերենի նախավիճակի համար բնորոշ նախաձևերը. դ) միջակ փակագծերի մեջ առնված ձևերի դիմաց ղուգահեռները նշվում են պարտադիր կարգով, բացի այն դեպքերից, երբ ղրանց տակ բերված հայերեն բառերի պատկանելությունը կասկածելի է. ե) հայերենին ղուգահեռ բառամիավորի բացակայությունը կենդանի ներկայացուցիչներ ունեցող լեզվախմբերում բոլոր դեպքերում նշվում է — -ով, միայն մեռած լեզուներով ներկայացվածներում՝ առանց որևէ նշանի. այս դեպքում նկատի է առնվում, որ կարելի է հավաստիորեն խոսել ղուգահեռ բառամիավորի ոչ թե բացակայության, այլ վկայված չլինելու մասին. իհարկե, այսպիսի նշանակումը պայմանականություն ունի, եթե նկատի առնենք, որ կենդանի լեզուների վերաբերյալ մեր տվյալները ևս լրիվ չեն կարող, և որ գրավոր ուղավանդում ունեցող լեզուներում սկզբնական շատ բառաձևեր կարող են կորած լինել:

5. Վիճակագրական հաշվումները հեշտացնելու նպատակով հիմնական բառաֆոնդի բառերը (ըստ Մ. Սվոդեշի լեզվաժամանակագրական հաշվումների մեջ ընդգրկված ցանկերի) բերվում են առանձին:

6. Հայերեն բառերի մոտ ղրված թվերը իմաստային ցուցիչներ են. այսինքն՝ ցույց են տալիս այդ բառերի պատկանելությունը «Բառաիմաստային (թեմատիկ) խմբեր» հատվածում առանձնացված խմբերին և ենթախմբերին: Ցուցիչներով կարելի է նշված հատվածում գտնել անհասկանալի և ղժվար հասկանալի բառերի բացատրությունը:

³ Օտարաղղի հետազոտողների ստուգաբանությունների մասին տե՛ս հատկապես Schmitt, 1972, 23—27:

Նախաձեռք	Հայ. ձեռք	Հ	Խ	Թ	Խ	Ս	Բ	Թ	Փ	Հ	Ա	Ի	Վ	Խ	Կ	Պ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*abh-]		—	—						+	+		+		—	+	+
*abli-ro-	+ արբուն-բ4.81 + արբեկ?13.15	—	—						+	+		+		—	+	+
[*ab-]		+	—					+	+	—	—			+	+	—
*(a)d-sk	ց23.54													+	+	—
[*ag'-]		+	+	+			+	+						+	+	+
*ag'e-	ածհմ (յ-ածիմ)10.62	+	+	+			—	—						+	+	—
*agg'-ro-	արտ, -ոյ8.12 արտ(ա)-23.59 արտար-ս (-ին)23.59	—	—									+		+	—	—
[*ag'li-]		+	+											—	+	—
*eg'hen?	եղն, -ին3.22	—	—													
[*aghl(u)-]							+		+	+				—	—	—
*algh[-]	աղչ(-աղչ, -մ-մաղչ)1.62															
[*alg'-]		—	±?						+	+				—	—	—
*alg'l-	ալծ, -ի3.36															
[*als-]		+	+				+	+						+	—	+
*als-sk'-	(Հ)այց18.35, 19.571															
[*ak'-, *ok'-]		+	+	+	+		+	+		+				+	+	+
*ak'l-l-	առեղն6.36	—	—				+	—		+				+	—	+
*ok'liā	+բ. ոսի 8.531															
[*al-1]		+	+	+	+					+				+	+	+
al-i-o-s	ալլ, -ոյ23.63	—	+	+						+				+	+	+
[*al-3]		—	—	+				+						+	—	—
*al-	+ալ-ար-հմ716.45 +աղ(-ամող)12.74 +աղանդ?22.11															
*aleu- (*aleu-)	աղաւաղ (աղիւաղ)12.93															
[*al-4]			—			+	?	—		+	?			+	+	?
*al-	+աղանձ?5.231															
[*al-5]			+							+						
*alā-	աղամ5.56															
*alətriŋo-	աղաւրի-բ5.57									+						
*alēuero?	ալիւր (-իւր), -ոյ5.55															
*al-6]		—	—			+	+			+		+	?	+	+	+
*aləbhnliā	աղանի3.641	—	—				+	—						+	—	+
[*alā-]		+	—				+	+		+				—	—	
*al-alā	աղաղակ18.13		—							+				—	—	
*al-ale-?	+բ. աղաղակ18.13															
[*alp-]		+	—			+	?	+		+	?	?				
*alph-	աղիւն (աղիւի-)?4.84															
[*ālu-, *ālo-]		+	—											+	?	—
alud]o-?	+ալուճ?8.531															
[*ambhi-]		+	+	+			+		+	+	+			+	+	+
*ambhi	ամբ(ողջ)13.13															
[*āmer-]		—	—	±						+				—	—	
*āmōr	ամր, -ուր14.41															
[*an-1]		—	—			+		+		+		+		+	—	+
*Han-	հան, -ոյ?2.47															
*Hantiā	հանի2.47															
*anero-	աներ?2.61	—	—									+		—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
[*an- ₂]		+	+				+	+			+	-			+	+	+
*an	+ p. ωh23.62	-	-				-	-			+	-			+	-	+
[an(ə)- ₃]		+	+	+			+	-			+	+			+	+	+
*onə-mio-	ζnqηf, -n _j ?1.72	-	-	+			-	-			+	+			+	+	+
[*an- ₄]		+	?	+			+	+	+	+	+	+			+	?	+
*an	ωh-23.83	-	-				-	-			-	-			-	-	-
[*andh-]		+	+	+			-	-			+	+	+		-	+	+
*andho-	ωhη, -n _j (-h)8.12	-	-	+			-	-			-	-			-	-	-
*andh-?	+ ωhη-h(-hω _j)3.15, 3.20																
*andhio-	+ p ^h hχ-n _j η3.24	-	-				-	-			-	-			-	+	-
[*ar:ətā]		+	+				-	-			-	-			+	-	+
*an(ə)tā	ωhη-7.221																
[*ang'h-]		+	+	+	?		+	-			+	-			+	+	+
*ang'hū-	ωhδn _j η12.62	+	-	-			+	-			+	-			+	+	+
*ang'həyo-?	ωhδω _j ?1.442																
[*ang'hēn-]		-	-				-	-			-	-			-	-	+
*ang'hēn-	ωhδh, -h _j 2.1																
[*ang ^h hi-]		-	-	+			+	+			-	-	+		-	+	-
(*ang ^h hi->)																	
*augh ^h i-?	ω _j δ, -h3.85	-	-	+	?		-	-			-	-			-	-	-
*eg ^h hi-	hδ3.85	+	+				-	-			+	-			-	+	-
[*ank- ₁]		-	-				-	-			+	-			-	+	+
ankh-?	+ ωhρω _j ?11.52										+	-			-	+	+
[*ank-, *ang-]		+	+	+			+	+			+	+	+		+	+	+
*ang-	ωh _j h _j n _j 12.76																
[*āno-]		-	-				-	-			-	-			+	+	-
*anōro	ωh _j n _j ρ, -n _j 12.821																
[+*ant(h)-]		-	-				+	?			+	-			-	-	-
*anth-	+ ωhβ _j h _j η1.84 + p. ωhβω _j η1.811																
[*ant-]		+	+	+			+	-			+	+			+	+	+
*anti	h _j ηη23.55	+	-				+	-			+	+			+	-	+
[*ant(ro-m)]		-	-				-	-			+	-			-	-	-
*ant(riom)?	ω _j η1.442																
[*ap- (*əp-)/ep-]		+	+	+			+	-			+	-			+	-	-
*op-n-	n _j h _j ηf 11.11	+	-				-	-			-	-			-	-	-
*apho-	ωh _j , -n _j 4.331	-	-				-	-			-	-			-	-	-
[*appa-]		-	-	+			-	-			+	-			-	-	-
*appiō.	+ p. ω _j ηh _j 2.35																
*aph-?	+ p. ωh _j η _j 2.35																
[ar- ₁]		+	+	+	+	?	+	+			+	+	-		+	+	+
*ar-	(_j)ω _j ρ-h _j η12.22, -h _j ηf9.943	-	+				+	+			+	+	-		-	-	-
*ari-?	p. ω _j ηh _j 13.15	+	-				-	-			+	+			-	-	-
*ar-ne-	ωh _j h _j ηf9.11																
(*ar-ar-)	(ω _j ρ-ω _j ρ-h) _j 9.11	-	-				-	-			+	-			-	-	-
*ar-m-	(_j)ω _j ρδ-ω _j ρ9.943	-	-	+			+	-			+	-			+	-	+
*ar-mo-	ω _j ρδ(-n _j h _j)4.32	+	+				+	+			-	-			+	-	+
*ar-ti	ω _j ρη14.18	-	-				-	+			+	+			-	-	-
ar-tu- (_j -tu-)	ω _j ρη, -n _j 12.51	+	+	±			-	±			±	+	-		+	-	±
	(_j)ω _j ρη, -n _j 6.71																
	ω _j ρη(ω _j)16.73																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*ar1-tro-?	+հարիր? 13.531	-	-			-	-							+	+	+
*ri-tro-	(1) Լրիր 9.11	-	-			-	-							+	+	+
[*ar-2]		-	+		+	-	-							-	-	-
ar-nu-mi	անում 11.13		+		(±?)	-	-							-	-	±?
[*ar-5]		-	-			-	-							-	-	-
*Or-h հեմ]		(+)	(-)		(+)	(+)	(+?)							(+)	(-)	(-)
*Orənāmi?	որանամ 18.34	-	-			-	-							+	+	-
*Orasti-	որաստ 18.34	-	-			-	-							+	+	-
[*ar(ə)-]		-	-	+		+	+							+	+	+
*arə-tro-m	արար,-ոյ 8.21	-	-			+	+							+	+	+
*arəu-	հարաւ-ուն 8.12	-	-			-	-							+	+	-
[*arbh-?]		-	-			-	+							+	+	-
*ardh-	(ղեղ-)արդն 20.26	-	-			-	+							+	+	-
[*ar(e)g'-]		+	+	+	+	-	-?							+	+	+
*ig'i-n-?	արծնի 9.81	-	-			-	-							+	+	-
*arg'-arg'-	արծարծի 1.86	-	-			-	-							+	+	-
*arg'əto- (-ηto)	արծաթ, -ոյ 9.65.11.34	+	+	+		-	-							+	+	-
[*arek-]		-	-?		+	-?	+							+	+	+
*ark	բ. արգ 19.53	-	-		+	-	-							+	+	-
*arkelo-	արգի 18.38.19.59	-	-			-	-							+	+	-
*ork-mo-?	որմ, -ոյ 2.27	-	-			-	-							+	+	-
[*+arkʷ-?]		-	-			-	-							-	+	-
*arkʷ-	արդ-անդ 4.47, -ահատիմ 16.35	-	-			-	-							-	+	-
[*arōd-]		-	-		+	+	-							+	-	+
*arəd-	արատ 3.641	-	-			-	-							+	+	+
[*as-]		+	-	+	+	-	-							+	+	+
*a(z)gīo-?	աճ-իւն 1.84	-	-			-	-							+	+	+
*azg'h-	ազգի 15.84	-	-			-	-							+	+	+
*ozd-?	ոստի 15.84	-	-			-	-							+	+	+
[*ā(e)r-]		-	+			+	-							+	+	-
āter-	արի 1.85	-	+			+	-							+	+	-
[*atos, *atta]		+	+		+	+	-							+	+	+
*atta	+բ. ատտա 2.36	+	+		+	+	-							+	+	+
*att-?	+բ. ատտ 2.47	+	+		+	+	-							+	+	+
[*au 2]		-	-			-	-							-	-	-
*au-	աղանիմ (-աղ) 7.11	-	-			-	-							-	-	-
*au-ti-?	ան-աղանի 14.17	-	-			-	-							-	-	-
[*au-4]	աղթ, -ի 7.11	+	+	+		+	+							+	+	+
au-	+ա(աղիլ, -աղիլ, -անիլ) 23.34	+	+	+		+	+							+	+	+
[*au-5 (6J. *eu-)]		+	-			+	+							+	+	+
*au-dhi-	(1) աղ (ղ-աղ), -ի 9.17	-	-			+	+							+	+	+
*au-dho-?	աղ 6.51	-	-			+	+							+	+	+
[*au-6, *aued-]		+	-	+		+	+							+	+	+
*aued-	աւետ, -իմ 18.43	-	-			-	-							+	+	+
*auēid-	աւէտ 18.43	-	-			-	-							+	+	+
[*au-7]		+	-	+		-	+							+	+	+
*au-	աւ-իմ (-հալ) 17.23	-	-			-	-							+	+	+
*Hauə-	աւ-իւն 9.99	-	-			-	-							+	+	+
[au-8]	+հաւան, -իմ 16.21	+	+	+	+	+	-							+	-	-
Hau-	+հաւատ 22.11	+	+	+	+	+	-							+	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*au(e)- ₉ , ed-, -r-]	*au-		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*ued-	qhu-, -u ₁ 1.36		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*iuro-	qhu-, -u ₁ 1.36		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*uers-	+(δ-) qhu(-m)4.57		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*uors-	- qhu1.214		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*ursi-?	+(η) qhu-, - 4.57		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*au(e)- ₁₀]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*au-dh-	auq-, -u ₁ 1.71		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*auei-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*Hau-	ζau1.3.51, 3.54		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*aues-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*aus-	(au) au(au) ?14.44		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*augh-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*aughiio-	auΔh-p6.45		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*au-lo-s (:*eu-l-)]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*aulos	auq-, -u ₁ (-h)12.821		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*ulio-	auq-h10.71 (-m p h h h, j-q h h)10.63		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*auo-s]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[Hauo-s]	ζau2.46		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*baba]-			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*babakje-	+ auauauahh18.14		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*b(h)a ^x mb(h)- *p(h)a ^x mp(h)-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bhambh-?	+ p.pau p-nu (> p p p p) 5.511		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bhumbh-	*pau p4.351		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*phamph-	phau p(p) nu2u4.491 + p.p(h) (w) au p h-15.75		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*phaph-	phau p-h15.75		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*bed-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bod-ro-	au p p p, -n14.43		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*bel- ₁]-			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bel-	au q h h h18.22		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bol-	+ p.pau q h h18.22		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*bel- ₂]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*b -	au u l (au u)1.44		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bēl- (*bōl-?)	au q u q (-u-p u p)1.44		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*b(h)(e)u ₁]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bhu-	pau (-t, Δ?)3.641		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*b(h)(e)u-]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bheu-l-	pau l-pau l, - 3.192		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bhu-l-	*p.pau (> au h i)5.531		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bu-l-	+ p.au l h14.49.21 + p.au l u l u l4.492 u l (l) u l u l4.55 + p.au l h14.5.26		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bu-l-sko-	u l.4.4921		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bheu-t-	+ p.pau p4.342		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*bhu-t-	+ p.pau p4.941 + p.p p p-n h h12.631		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*beu-d-	պոյսն5.26	+				+	+		+	+	-					
*boʊokio-?	պոշ?4.18															
*bud-	պոսւ4.851															
	պոսու4.42, 8.551															
	պոսու75.71, 8.41															
	բար, -ոյ1.72	-	-				+			-	-			+	-	+
*blou-, *plou-]		+	+				+			+	+				-	+
*plu-s-o-	լու,-սյ3.311	+	-			-	-			-	+					+
*bol-]		?	-						+	+	-				-	-
*bbl-	պալ-ար4.851															
*bu-]		-	+			+	+			-	+			-	+	+
*bəu-?	պաւ?16.29															
*bhā- ₁]		+	+	+		+	-			+	+	+			+	+
*bhā-n-	բանաւ12.24			-		-	-			+	+	+				
*bhā- ₂]		+	-	?	-		-			+	+	+			+	+
*bhā-nl-s	բան,-ի18.21	-	-			-	-			+	+	-			-	+
*bhā-li-s	բալ,-ի18.21	-	-			-	-			+	+	-			-	+
*bhāmi	բամ18.22	-	-			-	-			+	+	-			-	-
*bhən-y-	+ բանգն (-կն)18.21	-	-			-	-			-	-	-			-	+
*bhā-s-ri-?	բսու,-ի18.26	+	?	+	?	-	-			-	-	-			+	-
	բարբաւ18.21, 18.25															
[*bhau-:bhu-]		-	-			-	-			-	+				+	+
*bhu-t-	բութ15.79	-	-			-	-			-	+				+	+
[*bhē, *bhō]		-	+			+	+			-	+				+	+
*bhə?	բա?23.64														-	-
[*bhe(n)g-]		+	-	+		-	+								+	+
*bheg-	բեկանհմ9.26															
*bhog-	+ բ.բոկիլ?9.21															
[*bhē-]		-	-			+	?	+	?	+	-				-	+
*bho-u-	բոմ9.63,-ւմ5.23, 9.63															
*bho-g-	բոկեղ5.52	-	-			?	-	?	+	+	-				-	-
[*bhel- ₁]		+	-	+		+	+	+	+	+	-	+	+		+	+
*bhel-	+ բիլ 15.67	+	-			+	+	+	+	+	-	-	-		+	+
*bhel-	բալ,-ի1.74	-	-			-	+	+	+	+	-	+			-	-
[*bhel- ₃]		+	-	+		-	-	+	+	+	-	+			+	+
*bhel-	բեղուն4.671	-	-			-	-			+	-				-	-
*bhel-mu	բեղմն4.671															
*bhel- (*bhōl-)	+ բ. բղբուն212.631															
	+ բ.բլ-իկ5.26	+	-			-	-			-	-				-	-
*bh(ē)lō-dh-?	+ բ.բլուկ5.26	-	-			-	-			-	-	+			+	+
*bliol-	բոլոր12.81															
	+ բողղ4.85															
*bhōl-	բոլոր1.22	-	-			-	-			-	-				+	+
*bhōl-dhio-?	բղղ(-ււ-իւն?)19.72															
[*bhel- ₄]		-	-	+		-	-			+	+	+			+	+
*bhol-	բող8.511															
	բողբոն8.511															
*bhol-y-?	բողկ5.701															
[*bhel- ₆]		+	-	+		-	+			-	-				-	+
*bhel-	+ բ.բլբլալ18.21															
*bhol-	+ բողբոն21.21															
*bhj-	+ բաղբա(ն)ղհմ18.21															
[*bhendh-]		+	+			-	+			+	+	+			+	+
*bendh-	պինդ15.74															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*bṛdh-s-	(<i>պր</i>) <i>պրահձիւմ</i> 4.96															
[*bhieng'h-]		+	+	+	+											
*bhong'h-	<i>բուն</i> 1.212															
[bher- ₁]		+		+	+	?			+	+	+					
*bher-	<i>բեր-նյ</i> (-ի) 10.62															
	<i>բեր-բի</i> 8.41															
*bhere-	<i>բերիւմ</i> 10.62	+	+				+	+							+	+
*bhör-	<i>բուն</i> 4.331															
	(<i>բմբունիւմ</i>) 11.14, 17.16															
*-bhoró-, -ā	<i>-ուր</i> 23.93	+	+													
*bhṛ-	<i>բար-ք</i> 19.61															
*bhṛi o-?	<i>բարի</i> (-ւոք) 16.71															
*bher-no-	<i>բուն</i> 10.61															
*bhṛ-ti-	<i>բարդ</i> , -ի 8.411	+	+													
*(e-)bhr-?	<i>երբ</i> 23.66			+												
[*bher- ₂]		+	+													
*bho-bhr-o-	<i>բոր</i> (-ոք, բերբիւ) 1.86															
*bher- (*bhör-?)	+ <i>բոր</i> 15.88															
*bhṛ-ni-?	+ <i>բուն</i> 13.15	+	+													
[*bher- ₃]		+	+													
*bhēr-	<i>բիւր</i> (<i>բրիւմ</i>) 8.25															
	<i>բրիչ</i> (<i>բրչիւմ</i>) 8.25															
	<i>բերան</i> , -ոյ 4.24															
*bherəno-																
[*bher- ₄]		+														
*bhor-	<i>բորիւ</i> 3.82															
*bhor-s-	<i>բոռ</i> 3.82															
*bhör-?	<i>բրչիւ</i> 3.82															
[*bher- ₅]		+	+	+												
*bhor-	+ <i>բ. բորիւ</i> 3.23															
	<i>բոր-հնի</i> (-հան, -ույ, -է)															
	3.741															
[*bher(e)dh-]																
*bhōrdho-	<i>բուրդ</i> , -ոյ 6.22															
[*bherəg'-]																
*bhṛg'i o-	+ <i>բարիւ</i> ? 3.651															
[*bherəg'h-]		+	+	+	+											
*bherg'h-	<i>-բիւր</i> 12.31															
*bhṛg'hu-r	<i>բարձր</i> , -ու 12.31															
*bhṛg'h-nā-	<i>բարձիւմ</i> > <i>բանիւմ</i> 10.22															
[*bh(e)reu-]																
*bhrēuṛ	<i>աղբիւր</i> (-իւր) 1.37															
[*bh(ḥ)rug-]																
*bhrug-	<i>երբու</i> 4.42															
[*bhes-, *psā(i)-]																
*psō(i) *psə(i)-																
*psī-]		+		+	+	?										
*psə-bh-	<i>աւ-ու</i> 1.215 (<i>ն-ուաղիւ</i>)															
	12.26															
[*bheu-]		+	+	+	+	?										
*bheu-ko-	<i>բոյս</i> , -ոյ 8.53															
*bheu-no-	<i>բոյն</i> 7.131															
*bhūā-t-?	+ <i>բայ</i> 7.131															
[*bheug-]		+	+													

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*bheug-	բոյծ, բուծանիմ 5.111															
[*bhlei ₁ -d-]		—	—			+	+			—	—	+		—		+
*bh(ē)lei-d-	(լուստա)բղէտ 15.611	—	—			+	—			—	—	+		—		+
[*bhlei ₂]		—	—				—			+	—			—	+	+
*bh(ē)li-t-?	+բլիթ 5.22, բլթի 4.851	—	—			—	+			+	—			—	+	+
[*bhok'-]		—	—			—	—			+	—			+	—	—
*bhok-so-	բոց, -ոյ 1.82	—	—			—	+			—	—			—	+	+
[*bhorgʷo-s]																
*bhrgʷo-s	բարկ? 13.15, 15.38, 16.42	—	—			+	+			—	+	?		—	—	+
[*bhoso-s]																
*bhoso-go-?	բոկ 4.99															
[*bhrāter]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	—		+	+	+	+
*bhrāter	կորայր 2.44															
[*bhudh-m(e)n, -mo, -no-,																
*bhundho-]		+	+			—	—			+	—			+	+	+
*bhundho->																
*dhundho-	(ան)դունդ, -ոյ 12.94	—	—			—	—			+	—			+	+	—
[*bhug'o-s]		+	+			—	—		+	—	—			—	+	+
*bhug'o-s	բուծ 3.38 բուտ, բոհմ 5.12															
[*dā-]		+	+			+	+	—		+	+			—	+	—
*dā-mo-	տամ-ուկ 15.83	—	—	+	+	—	—			+	+			—	—	—
[*dā(i)-]		+	+			+	—			+	—	+		—	+	+
*di-to-	տի, -ոյ 14.12	—	—	+		—	—			—	—			—	—	+
*dā-p-ni-	տան, -ի 22.151	+	—			—	—			+	—			+	—	+
[*dāiṽēr]		+	—			+	+			+	—			+	—	+
*dāiṽēr	տայգր 2.65															
[*dak'ru-]		—	—			—	—			+	—			+	+	+
*drak'u-	արտասու-ք (կղ. արտասոր) 16.38	—	—			—	—			—	—			—	—	+
[*dē(i)-]		+	+			+	—			+	+			—	—	—
*dī-	(սամի)տի 9.17	+	+			+	—			+	+			—	—	—
[*dei-]		+	+	+		+	+	+	+	+	+		+	+	+	+
*dei-	ի տի, տի- 12.55 (տէր, տիկին) 19.41	+	+			+	+			+	+			+	+	+
*di-?	տի 14.41	+	+			+	+			+	+			+	+	+
*diu-	տի 14.41	+	+			+	+			+	+			+	+	+
*dṽi-n-?	կրկին? 1.51															
*(k'e-)dṽi-?	(v)կրկ 14.47															
[deig'h-]		—	—			—	—			—	—			—	+	+
*digh'-	տիկ 3.811															
[*dek'-		+	—			—	—			—	—			—	+	+
(k *denk'-)]		(+)	(+)			(-)	(-)			(+)	(+)			(-)	(-)	(+)
*dæk'-?	տա-տա-կ? 8.511															
[*dek'ṽ]		+	+	+		+	+			+	+	+		+	+	+
*dēk'ṽ]	տան 13.531															
[*dei ₁]		—	—			—	—			+	—			—	—	—
*doi-	տուղ? 12.84															
*dī-	տուղ? 18.12															
[*dei ₂]		+	—			—	+			+	?			—	—	+
*dē]-	տղիմ (տիկ-) 10.11 տնտղիմ 11.31	+	—			—	+			+	?			—	—	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*d _i -d-	+ տաղաեմ 10.11 + տաղա (ուկ) 16.31 + տաղաուկի 16.31	+	+													+
[*del- ₃]		+	+	?	+											
*d _i -g'hi-	ա-տաղ 1.43	+	+													
[*del- ₄]		-	-													
*del-	տեղ (-ամ) 1.751															
*del-	բ. տիլ 1.214															
*del-mo-	տիլի, -ոյ 1.214															
*dol-	տող 4.56															
[*dem-, *dom-]			+	+	+											
*dom-	տուն 7.12		+	+												
*d _h mu-	տանու (տէր) 19.41		+	-												
[*den-]		-	-													
*d _h n-?	տա-տան-եմ 10.26															
[*deph-]		-	-	+												
*doph-	տոփեմ 9.21															
[*der- ₂]		+	-	+												
*dōr-d-	տրտուն 16.37															
[(*der- ₃), *drā-]		+	-													
*dor-	+ բ. տորորալ 10.45 + բ. տորտորալ 10.45 + արտ-որ-ամ 14.23															
*drā-		+	+													
[*der- ₄]		+	+	+												
*der-s-	տե 6.59 (-եմ 9.29) տե 4.85	-	-	+												
*d _r -d-	+ բ. տարաղ/կնեկ 9.34															
*d _r -th-?	+ բ. տարթ 7.31															
*dērāk-	+ բ. տրաթեկ 9.27															
[*derbh-]		+	+													
*dorbh-no-?	տուն-ն 9.19															
[*derk'-]		+														
*de(r)k'-	տեւ-անեմ 15.51															
[*deru-]		+	+	+	+											
*dorū-(no-?)	տուն 5.571															
*dorū-	տոր 3.811															
*d _r ū-	տորպալ 5.37															
*dru-rā-mo-?	արամ 15.74															
*sū-dəru-?	+ անտուն 21.41															
[*deu- ₁]		+	+													
*doū-	տող-որ-եմ 6.39, 10.33															
[*deu- ₂]		+	+	+	+											
*deye-	տեեմ 14.52	+	+													
*doyo-go-?	տուկ 14.252	+	+													
*dūā-ro-	երկար, -ոյ 12.57	+		+												
*dūā-ino-	երկայն 12.57	+			+	+										
[*digh-]																
*digā?	տիկ, -այ 5.261															
[*dīp-ro-, *dīp-rā]																
*dīp-rā	տուար 3.15															
[*dīg'hū-]		+		+												
*dīg'hū-																
(+*leig'h-)	(տիղու >) 16.26	+	+	+												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*dō-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dō-mi?	መል11.21	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
(መጥ.*e-dō-t)-	(መጥ.ከጥ)11.21	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dō-ro-	መጥ-ፆ11.69	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*drē-, *dr-em]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*drom-	(ሙ-)ጥጥጥ16.23, 16.36	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dr̥m-	(ሙ-)ጥጥጥ14.22	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[-]*dud-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dud-	መጥጥጥ4.18 መጥጥጥ4.18	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dus-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dus-	ሙ-23.82	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dyei-]		+	+	+	?	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dyei-	ከጥጥ-ጥ16.52 ከጥጥ-ጥ16.52	+	+	+	?	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*d̥u(u)]		+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*d̥u(u)	ከጥጥ13.351	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*d̥u(u)-	ከጥጥ-13.351	+	+	+	?	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*d̥u(u)-	ከጥጥ-13.351	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dhabh-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhabh-rino-	ከጥጥ-ጥ9.60	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[+*dhāg-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhāgu-	ከጥጥ9.25	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dhāl-, *dhel-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhāl-	ከጥጥ-ጥ4.341	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhāl-dh̥i-?	ከጥጥጥ8.531 ከጥጥጥ8.531	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
	ከጥጥጥ8.51	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhāl-ḥro-	ከጥጥጥ4.88	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhel-	ከጥጥጥ15.69	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhelino-?	ከጥጥጥ15.69	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhel-bh-?	ተጥ.ከጥጥጥ8.55	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥el-bh-?	ተጥ.ከጥጥጥ8.541	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhel-dh-?	ከጥጥጥ5.74	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhel-dh̥i-?	ከጥጥጥ8.531 ከጥጥጥ15.69	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dhē-, *dhē-		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
dh(ē)]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥e-dh-	*ጥ.ከጥጥጥ2.35, 2.45 (-ሙ) 2.45	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dhē-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dhē-ne-	ከጥጥጥ12.12	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
(መጥ.*e-dh̥ē-t)	(መጥ.ከጥ)12.12	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥ē-r-	ከጥጥ-ፆ12.11	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dh̥ē(i)-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥ē-	(ሙ)ከጥጥ2.28	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥ēie-	ከጥጥጥ5.16	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dh̥ēi-li-	ከጥጥጥ(>ከጥጥ)5.861	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dheig'h-]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dheig'hō-s	ከጥጥጥ12.21	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
*dheig'h-		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
(*dhi-n-g'h-)	ከጥጥጥጥጥጥጥ12.21	+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
[*dhel-?]		+	+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*dhol-	դող10.26 դողդող10.26 դոնդոն12.64 դան-դաղ14.22															
*dh -																
[dhɲbɬh-]																
*dhɲbɬh-	դամբ-ան (-արան)4.79															
[*dhen-]																
*dhən-dh-?	*բ.դանդիլ(<դնդիլ)10.67 *բ.դնդալ10.11															
*dhen-gh-	*բ.դնդ-սու-հլ (-դիլ)9.21															
*dhen-bh-	*բ.դմբ-սց9.21															
[*dher- ₂]																
*dhēre-?	դարհմ12.14															
*dhē(r)dhēr-?	դարհար-սլ (-հմ)12.14															
[*dher- ₃]																
*dh(e)renk -?	դանչիմ18.11															
[*dherbɬh-]																
*dherbɬh-	դերբուկ15.76															
*dhɪbɬh-	դարբուկ15.76															
[*dherɛg'h-]																
*dhɪg'h-	դարձ,-ի10.21															
*dhɪg'h-nā-mi	(դարձնամ>)դաննամ10.12															
*dhɪg'h-no-	դանն?15.37															
[*dhers-]																
*dhērs-																
(*dhōrs-?)	դս-սլ20.43															
[*dhes-]																
*dhēses	դիք22.12															
[*dheu- ₂]																
*dhūi-to-	դի,-սլ4.77															
[*dheu- ₄]																
*dhe(u)-dheu-	դիդիլմ10.26															
*dheyer-?	դիդիլմ?12.16															
*dhu- l-	դուլ12.14															
[*dhregh-]																
*dhōrgh-?	դարդհ9.71															
[*dhreu-,																
*dhreu-b-,																
*dhrebɬh-]																
*d(ē)rub-?	սրսուլ?11.52															
[*dhug(h)əter]																
*dhukter	դսսսս,-սլ2.42															
[*dhuer-,*dhur-]																
*dhur-(no-?)	դսսս7.22															
(հզհ,*dhures)	(հզհ, դսսս-բ)7.22															
*dhurotel-	դսսսլ7.221															
[*ē, *ō]																
*o-	ո-23.86															
[*ē(i)-]																
*ē-	ի(թի)23.65															
*āi-	ալ-(ս,դ,հ)21.32, 21.33, 21.34															
*oi-nos	-իհ23.91															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*ed-]		+	+	+	+	+	+			+	-			+	+	+
*ōd-mi-?	<i>աւտահ5.11</i>	-	-	-	-	+	+			+	-			-	-	-
*ed-yōn	<i>հրկն4.72</i>			±?						+	-			-	-	-
[*(e)dont-]		+	+									+		+		
*bđŋt-m p	<i>աւտահ4.27</i>		-							+	-			-	-	-
[*cg'-]		-?	-?	-						+	-			-	-	-
*əg'-	<i>(առ) ած18.21</i>	-	-							+	-			+	-	-
*əg'-(t-)	<i>առ-Լի18.22</i>															
[*eg'-,																
*eg'(h)om,																
*eg'o]																
*eg'	<i>(*hδ>) հո23.11</i>	-	-		+	+	+			+	-			+	+	-
[*eg'hero-]		-	-					+	+	+	-	+		-	-	-
[*eg'her-	<i>հղբ,-հր1.27, 12.353</i>								+	+	+	+		-	-	-
[*eg'hit-]		-	-			+	+	+	+	+	+	+		-	-	+
*og'hintjo	<i>ողկի3.851</i>	-	-			-	-		+	+	+	+		-	-	+
[*ei- ₁]		+	+	+	+	+	+							+	+	+
*ei-gh-	<i>էջ10.23(առ-էջ)6.38</i>	-	-			-	+			+	+	+		-	-	-
(*ei-dh-?)		(-)	(-)			(+)	(+)			(+)	(-)			(-)	(-)	(+)
[*ei- ₃]		+	-			+	+			+	+	+		+	+	+
*oiy-ijā	<i>այգի8.13</i>	-	-			+	+			+	+	+		+	+	+
[*ei-		+	-			+	+			+	+	+		+	+	+
*e _i -el-	<i>(առ-) հղ-?10.751</i>	-	-			+	+			+	+	+		+	+	+
[*ek'yō-s]		+	+	+		-	-			+	+	+		+	+	+
*eik'yō-s	<i>էջ,-ոյ3.46</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
[*el- ₁		+	+	+	+	+	+			+	+	+		+	+	+
*el-eu-eno-	<i>հղհւ-իւ8.85</i>	-	-			+	-	+			+	+		+	+	+
*el-eu-	<i>հղի3.75</i>	-	-	+	+	+	-	-?			+	+		+	+	+
[*el- ₃]		-	-			+	-	-?			+	+		+	+	+
*el-d-	<i>հղա-իւ1.214</i>	-	-			-	-							+	+	+
*l-d-	<i>աղա-(իւ)1.214</i>	-	-			-	-							-	-	-
[*el- ₄		-	-			-	+			+	+	+		-	-	+
*ol-bho-	<i>ողբ,-ոյ16.37</i>	-	-			-	-			+	+	+		-	-	-
*ol-ol-	<i>ողող- ահա16.37</i>	-	-			-	-			+	+	+		-	-	-
*olo k-	<i>ողոք18.35</i>	-	-			-	+			+	+	+		-	-	+
*olatie-	<i>աղաշիւ18.35</i>	-	-			-	-			+	+	+		-	-	-
*olat-?	<i>աղա-ւ-թ- p22.17</i>	-	-			-	-			+	+	+		-	-	-
*olad-	<i>աղաւտահ16.37</i>	-	-			-	+			+	+	+		-	-	-
[*el- ₅		-	-			+	-			+	+	+		+	+	-
*el-	<i>հղհւ16.19</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
*el-g'-?	<i>աղծ,- ահի11.29</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
*ol-	<i>ողոք16.35</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
*l-	<i>աղ-լ, ա?16.19</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
*l-no?	<i>աղի, աւք16.19</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
*l-gi-?	<i>աղհաւ?12.93</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	-
[*el- ₆]		-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
*el-	<i>հղահիմ (աղբ.հղէ) 9.91,9.92</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
	<i>հղահ8.26</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
	<i>իւղոմ12.93</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
	<i>իւահիւ10.21</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
(*el-eu-ghe)	<i>իւղիւ,իւղահիւ10.21</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+
	<i>իւղիւ4.85</i>	-	-			-	-			+	+	+		+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
[*el- ₈		-	-	+			+	+			+	+	+		+	+	+
*olen-	ողն4.191		-				+	-							+	+	+
*ölen-	ուլն4.28																
*älēl-?	աղեղն20.24						-	-							-	-	-
*ēlo-	իլ(-իլ)6.32		+	+			+	+							-	-	-
	+բ. իլլիլ10.14																
(*ölek->)																	
*ölok	ուլոք4.351	-					+	+		+	-	+		+	+	+	+
(*ölēg-?>)																	
*ölög-	սուղուղ12.521																
*öljö-																	
(*öljö-?)	ալի10.77																
[*elg-]		-	-	+				+							-	-	+
*lg-	աղկ-աղկ11.52																
[*em-]		-	-				?	+							+	+	-
*em-	իմանամ17.16																
	իմանամ17.33																
[*en-]		+	+	+	+			+	+		+	+	+		+	+	+
*en	ի (յ-)23.51																
*ni-	ն(ի)-23.84	+	+				+	-	+						+	+	+
*entero-?	ընդեր-ք4.471						+	+	-		+	+			+	+	+
[*enebh-?																	
*embh]																	
*mb(h)o-	ամսլ,-ոյ (ամբ)1.73		+								+	-			+	+	+
*mb-ro-	ամսլոբ-սլ1.72																
[*enek'-]		+	+	+	+	+	+	+			+	+			+	+	+
*ə(n)k'-	հասս-անհմ10.54	+	+														
[*(e)neup-]				+	+											+	+
*cun-	ինն,-ունք13.531																
*enun-k'omita	իննսուն13.531																
[*eng'həti-]																	
*eng'həti-	(ընծայ>)ընծայ11.21																
[*(e)no-]		+	+	+	+	+			+							+	
*no-	ն-,ն (ն.ա, ալ-ն, աւա-ն- -իլ,ա-ն-լ)23.33, 23.34, 23.36																
	բ. ա-ն?23.62																
	նո-յն23.33																
*nā?	նա23.62							?	-								
[*(e-)n(o)nn]		+	+	+	+	+		+	+	?		+	+		+	+	+
*onōmno-?	անուն18.28								+	+		+	+		+	+	+
[*(e)pi]			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*epi	է23.61	+									+	+	+	+	+	+	+
*opi	ու23.61						+	+	+			+	+	+	+	+	+
[*eph-]																	
*eph-	եփեմ5.21																
[*epop, *apop]							?	+	+			+	-		+	-	+
*oropo-	յ-սպոսլ,-ոյ3.641											+	+		+	-	-
[*er-, *or-]		-	-									+	-		-	-	+
(*or-ol->)																	
*or-or?	որոր3.641						-	+	+						-	+	+
(*ōr-ōl->)																	
*ōr-or-?	սլորոր3.641																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*er ₂ *er ₁ -]						+	+			+	-			+	+	-
*er-	+ <i>Լրէ (էրէ) 3.79</i>															
*oro-	<i>որոջ 3.29</i>															
[*er ₃]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+
*er-th-	<i>էրթամ 10.47</i>									+	+					
*r-n-?	<i>յ-առնիմ 10.21</i>	+	-		+					+						
(*ori-)	<i>(աոր. յ-արեայ, հրամ. արի') 10.21</i>	-	-											+		
*ori-	<i>որ- (որհար) 2.1</i>															
*or-dh-	<i>յ-որդոր 17.42</i>									+						
	<i>յ-որդ 1.361</i>															
*ordhio-	<i>յ-որձ 1.361</i>															
	<i>հորձ 16.12</i>															
*or-mo-	<i>արմ(-ատ) 8.54</i>								+	+	+	+				
	<i>արմ(-անալ) 16.15</i>															
	<i>(զ-)արմ 19.21</i>															
*ormen-	<i>արմն 8.54</i>															
	<i>+ արմնն? 19.22</i>					+	-			+				-	-	+
[*er ₄]										+				-	+	+
*er-y-	<i>երկիր? 1.21</i>													-	+	+
[*erek-, *eregh-]		+	+													
*orkhijōno-	<i>որքիւն 4.851</i>	+	+				+									
*orghilo-	<i>ո(ր)ջիւ-ոյ (-այ) 3.811</i>															
[*eres-]		+	+		+				+	+	+			+	-	+
*ersā-	<i>հն-ամ 10.31 -անդն 9.99</i>	+	+							+	+			+	+	+
(H)erso-	<i>հն, -ոյ (-ի) 16.44</i>	+	+		+					+	+			+	-	-
*rsen-	<i>անն 3.261</i>		+							+	+					
[*ereu-]										+						+
(*oreu->)																
*orou-	<i>որոնիմ 11.31</i>															
[*erk ^u -]		+												-	+	
*erk ^u o-	<i>երդ, -ոյ? 18.12</i>															
[*ers-, *orso-s]					+									+	+	
*ors ^u -s	<i>ո., -ոյ 4.181</i>				+					+	+				+	+
[*es-]		+	+	+		+		+		+	+			+	+	
*es-m]	<i>եմ 9.91</i>															
*istyo-?	<i>իսի 9.901</i>															
*isteuyā?	<i>ստեյ 16.66</i>															
[*es-en, *os-en]						+	+							-	+	+
*os-sk ^h -on?	<i>աշուն? 14.77</i>															
[*esr(g ^u)-]		+		+	+		+			+				+		
*əsɹ-	<i>ար-իւն 4.15</i>									+						
[*eu-]		+	+							+				+		
*eu-nā	<i>անու-ի 13.22</i>	+	+							+				+		
[*eu]																
*ou-	<i>ադանիմ 7.11</i>			+	+										+	
*ou-f-	<i>աթ-ոյ 6.41</i>															
*ou-	<i>(առ)ադ(ստ) 10.88</i>															
[*euk-]			+			+	+									
*u-n-k-	<i>ուսանիմ 17.24</i>								+	+					+	+
*euk-	<i>ամ-ու-ի 2.31, 2.32</i>													+		
	<i>յ-ոյ 16.63</i>															
[*eueg ^u h-]		+												+		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*uog ^u h-	գոգ18.22	+	+			-	-			-	-			+	-	-
[*gal- ₂]		+	+			+	-			+	-			+	-	+
*g ^u l ^u kie-?	+բ.կ(ա)լանիկ?18.14	-	-			-	-			-	-			-	-	+
[*g'ar-]			+			-	-			+	-			+	-	+
*g'oi ^u g'ar-on	ծիծառն3.641															
[*garəg'-]						+	+			+	-			-	-	?
*garg'-	կարծր15.74															
[*gei-]		+	-			+	+			-				+	-	+
*gi-s-uo-																
(*gi-k-?)	կիբ-, կիբի9.14	-	-			+	-			-	-			-	-	-
[*gē(i)-]		+	+	+		+	+			-	-			-	-	-
*gē-kio-	+ճիլ18.13															
*gē-g-	+ճիլ18.13															
*gē-u-	+բ.ճիլ-, ճիլալ18.13															
[*g'ēi-]			-				+			-	-			-	-	+
*g'i-lo-	ծիլ, -ոյ (ծիլ)8.551	-	-			-	-			-	-			-	-	+
*g'i-u-	+բն-ծուխմ (-ծուխմ)?8.551															
*g'i-u-l-	ծիլ (բնծիլ)?8.551															
[*geid-]		-	-			-	-			-	-			-	-	+
*geid-	կէտ3.82															
	կէտ12.352															
	կիճ4.581															
*gidio-			+				+				+			-	+	-
[*gelg'-]	կիծ-, կծանհիմ4.58															
*gig'-		+	+			+	+			+	+			+	+	+
[*gel- ₁]																
*gol-	+բ. կուլ-որ (-ոճ, -ուլ, -ոն) 12.81	+	-			+	-			+	+			-	-	+
*göl-	+բ. կուլ-որ12.81															
	+բ. կուլ-իկ5 511															
	+բ. կուլ-որ6.381															
	+բ. կուլ-աիկ4.471															
*gel-d-	+կիլու1.214	-	-			-	-			-	-			-	-	+
*g(e)li-t-	+կիլիթ-, կիլիթի9.116	-	-			+	+			+	+			-	-	+
(*g'(ē)lu-t-?)	(կիլութ-?)	(-)(-)	(-)(-)			(-)(+)	(+)(+)			(+)(-)	(-)(-)			(-)(-)	(-)(+)	(+)
*g(ē)lent-	+բ. կիլորիկ15.87					-	-							-	-	+
*g(c)lend-	+բ. կիլիծիկ12.831															
*g(ē)lecb-	+բ. կիլորիկ12.81	+	+			+	+			+	+			+	+	+
	?բ. կիլորիկիկ10.13					+	+			-	-			+	+	+
*g(ē)lemb(h)-	+բ. կիլու-որ9.18	-	-			-	-			-	-			-	-	+
	+բ. կիլու-որ5.701															
	+բ. կիլորու11.51															
*g(e)lemb-	+բ. կիլորիկ10.14	-	-			+	+			-	-			-	-	+
*goləbh(-əu-?)	+կալալիմ (բ.կալիլ) 15.86															
*g(ē)lēph-	կալիմ4.209															
[*gel-, *g ^u el-]		-	-			+	-			+	-			+	+	+
*g ^u (b)l-	կուլ-, կլանիմ5.111															
	բն-կլ-նում10.33					+	+			+	-			+	-	-
	+բ. կուլ4.29															
*g ^u (b)lə-t-	+բ. կլալիմ4.23	-	-			+	-			-	-			+	-	-
[*gel-, (e)-m-]		-	-				+			-	-			-	-	-
*g(ē)lem-?	բն-կլիմիմ?10.33															
[*gel(ə)-]		-	-			+	+			-	-			+	-	+
*goləu-?	կալալիմ 10.14															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*g'el-]		—	—	—	—	—	+	?	—	+	—	—	—	—	—	+
*g'elō-	ծաղր,-ու 16.25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'olg'[-]	ծիծաղ 16.25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'yl-?	ծաղիկ 3.57	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
[*g'ylō-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—
*g'ylō-?	սալ,-ոյ 2.66	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—
[*gem-]		—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
*gem-	+բ.հմ/ի 9.14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	հմ-լ-իմ 9.31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+բ.հմ-ս-ի 9.31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+կամ(ն)? 8.35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'ը-		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'embh-]		+	+	+	—	—	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+
*g'ըbhe-	ծամիմ 5.111	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'ըbhelljo-	ծամիկ 4.207	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
[*gen-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gen-	+հն-շ-իմ 9.342	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'en- ₁]		+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'enos-	ծիւ,-ի 4.71, 4.72	+	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
*g'enə-n-?	ծնանիմ 4.71, 4.72	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
*genə-tlo-	ծնաւդ 2.37	+	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—
[*g'en- ₂]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*g'ը-nā-?	(*ծանալիմ >) ճանալ-իմ 17.17	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
*g'nāpti-	ծանալիմ 17.17	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*geng-,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gong-]		+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gengi-	+կնճիթ? 4.231	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+կնճիթն? 4.2041	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+բ.կիւնճի? 8.551	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gongji- (-g'-?)	+բ.կունծի? 8.551	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[+*g'e(n)g'-?]		+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'eg'-	ծեծ? 3.21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'ըg'-	ծանծ? 8.421	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'enu- ₁]		—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—
*g'onu-	ծուս-ր 4.36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'on-g-	ծուսի/կ(ն),-աց 4.36	—	+	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(*g'ōnūi?		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'enu-,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'onadh-]		+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—
*g'enəu-d-?	ծնաւս 4.207	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—
[*ger- ₂]		+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ger-ger-	կերկեր 3.641	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	կերկերիմ 18.11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gr-g-	կարկալ 18.14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gëron-g-	կոռնկ 3.641	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g(ë)renki-	կոհնլ? 18.13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g(ë)rəu-	+բ.կոռնիլ 18.14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	աղաւ? 3.641	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*ger- ₃]		+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ger-s-	կհս 12.74, 12.75	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gor-s-	+բ. կոռ 12.74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*gr̄b-ti	կարթ,-ի 3.661	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*gēr-g-	+բ. <i>կու-կիլ</i> 12.831	—	—				+			+	—					
*g(ē)ren-g'-	+բ. <i>կոխնծ (կոնծիլ)</i> 12.831	—	—				+									
	+բ. <i>կոնծիլ</i> 12.831															
	+բ. <i>կոռնծ</i> 4.141															
*g(ē)ren-gi-?	+բ. <i>կոխնծ</i> 4.2041															
*g(e)-ren-ki-?	+ <i>կոնչիմ</i> 18.13															
*g(ē)r-d	+բ. <i>կոռիլ</i> 12.831	—	—				—	—		—	—				—	—
[*g'er-]		+	+				+	+		+					—	
*g'ero-	<i>ծեր, -ոյ</i> 14.15															
[*g'ers-]		—	—				—	—		+	—				+	+
*g'ōrsos	<i>ծուռ, -ոյ</i> 12.74															
*g'īso-	<i>ծառ, -ոյ</i> 21.42, 8.60						—	—		+	—					+
*g'īsāti-	<i>ծառայ</i> 219.43															
[*geu-]		+	+			+	+	+		+	+	+			+	+
*gu-d-	+ <i>կոռն</i> 5.711	+	—			—	—	—		—	—				+	+
	+ <i>կոռ</i> ?6.23															
	+ <i>կոռ-ի</i> 4.66															
	+ <i>կոռ-ուռիլ</i> 10.14		—				+	+		—	—				—	+
*gu-g-	+բ. <i>կոռկո</i> 5.551, - <i>կ</i> 5.77, - <i>ոիկ</i> 12.72	—	—				+	+		—	—				—	+
*gu-g'-	+ <i>կծիկ</i> 6.381	—	+				+	+		—	—				—	—
*gu-gi-	+բ. <i>կոնծի</i> 24.20															
*gumb(h)-	+ <i>կոռմբ</i> 20.341	—	+				+	+		—	—				—	+
*gul-	+ <i>կոռլթ</i> 9.192	+	—				—	—		+	+	?			+	+
*gubl-	<i>կալուս</i> 211.14															
	<i>կառառն</i> 1.36	—	—				+	+		+	—				+	+
*goūoro-?	<i>կոր</i> 12.74															
	<i>կորի</i> 28.151															
*goūbro-?	<i>կորիլ</i> 25.711															
*gu-r-	<i>կոր</i> 5.12	—	—	+			+	+		+	—				+	+
	<i>կր-ուկն</i> 4.371															
	<i>կռռն</i> 4.19	—	—				+			—	—				—	—
*gur-no-																
[*glag/k-,																
*glakt-]							+	?		+	—					
*ga(l)kt-?	<i>կաթն</i> 5.89									+	—				+	
*ga(l)kti-?	+բ. <i>կառլց</i> 5.86															
[*g(e)u-lo-]		—	—				—	—		+	—				+	+
*gu-ro-	<i>կր-ուի</i> 21.81									+					+	+
[*gol- ₁]		—	—				—	+		+	—				—	+
*gbl-	<i>կառլ-ուի</i> 7.131	—	—				+	+		—	—				—	—
[*gol- ₂]		—	—				+			—	—				—	—
*gol-	<i>կռլ-ը</i> 8.55	—	—							—	—				—	—
[+*gol- ₃]		—	—	+			—			—	—				—	—
*gol-	<i>կռլ(ն)</i> 4.162															
*golmŋ	<i>կռլմն</i> 12.36															
[*grōd-]		—	—				+	+		—	—				+	—
*gə-grōdo	<i>կարկուռ, -ոյ</i> 1.771															
[*gha gha]		—	—				+	+		—	+				—	—
*ghaghaske-	<i>գաղաղան</i> 18.14															
*ghaghadhie-	+բ. <i>գաղաղի</i> 16.14															
[*ghabh-]		+	—				+	+		—	—				+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*ghabh-	+ qur 12.75															
[*g'hāg ^u h-]		-	+								+					
*g'hāg ^u h	Δuq, -m 3.55															
[*g'halg(h)-]		-	-													+
*g'halgā	Δuq ^h , -m 9.21															
[*g'hau-]		-	+													+
*g'hau-n-	Δu ^h , -h 11.21		+													+
[*g'h ^u du-]																
*g'h ^u du-?		-														+
*g'h(i)ū-kon?	Δn ^h , -h 3.65	-	-													+
[*-g'he, *-g'(h)l,																
-g'(h)e]		+	-	+	+	+	+						+	+	+	-
-g'he	(h ^h)-Δ23.94	-	-		+	+	-						+	-	-	+
-g'e	*(h ^h)-δ > (h) n 23.94															
[*g'hē(i)-]		+	+													+
*g'hē-ū-?	+ Δh ^u ? 9.32		-													+
	+ Δq ^h ? 9.32		-													+
	+ Δq-m-h ^h , -h ^h ? 9.32		-													+
[*g'hed-]		+	+					+								+
*g'hedo-	Δhun, -n 4.18															
[*ghegh-]		-	-													+
*ghogho-	qur, -n 1.34															
*ghoghe-	qur h ^h 12.72															
[*ghei-																
*g ^u hei-?		-	-			+										-
*ghoi-ro-	q ^h 12.631															
[*g'hēi- ₁]		+	+													+
*g'hēi-o-	Δh, -n 3.41	+	+													+
[*g'hēi- ₂]		+	+													+
*g'hijōm	Δh ^h 1.76	+	+		+	+	+									+
*g'htmerinos?	Δh ^h 14.74	-	+													+
*g'himo-	+ p. Δh-h ^h 4.841	-	-													
[*ghel-]		+	-			+	+									+
*ghel-	q ^h 18.12															
*ghel ghel-	q ^h q ^h q ^h 18.12															
[+*ghel-]		-	-			+	+									
*ghōluk'ho-	q ^h 4.20															
[*ghel- ₁]		+	+			+	+	+	+	+						+
*g'h ^h ō-?																
(*ghleu-h ^h k ^h)	Δuq, -n ^h ? 16.25	-				+	+									+
*g'h ^h lu-m-?	Δq ^h h ^h ? 15.52					-	-									+
[*g'hel- (h ^h d ^h m,		+	-					+	+							+
*g'helunā,																
*g'halg(h)ā)]																
*g'hel-	Δh ^h 8.212															
*g'hol-	Δn ^h 9.51															
*g'h ^h -d-	+ p. Δuq ^h 8.21	+	-				+									
[*ghelg'h-]		-	-			+	+									
*ghelg'h-	q ^h 4.421															
[*g'helunā (h ^h d ^h m,																
*g'hel-)]		-	-													+
*g'helunā	Δh ^h 7.28															
[*ghen-]		-	+			+	+									+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*ghl-?	p. qmñ16.41	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*gher- ¹		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'herzd(h)- ^h		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5h m]		+	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	+	—	—	—
*gh̥rijo-	qm p h?8.44	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'her- ₁]		+	+	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	+	—
*g'here-	Δh p h f 11.21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'hēr-	Δh p, Δh p f 11.21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'hēriio-	Δh p 11.21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*ghers-]		—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
*gh̥isi-	qm p 2, -h 16.72	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'her-, -s-]		+	+	—	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	—
*g'h̥ri-	Δm p, -h 4.14	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—
*g'h̥rs-	Δm n 12.74, 16.82	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'hes(o)r-]		—	—	+	?	+	—	—	+	+	—	—	+	?	—	—
*g'hesr-	Δh n̄ (Δh n̄, Δh n̄-p) 4.33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'heu-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'heu-	Δh n̄, -n̄ (-h n̄) 2.51	+	+	+	—	+	—	—	+	—	+	?	+	+	—	—
*g'heu-lo-	Δn̄ 9.63	+	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
*g'houoro-?	Δn̄ p, -n̄ 1.361	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
*g'h̄u-	+ Δm n̄ 12.52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+ Δm n̄ p 9.351	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g'h̄u- ¹		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+*gh̄u- ^h 5h m]		—	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—	+	—
*gh̄u-	qm n̄-m n̄ 19.14	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
[*g'h̄ō]		—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—
*g'h̄ō	n̄-23.52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Δ-23.52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*ghom-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ghomo	qm n̄, -n̄ 3.19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
[*ghr̄eu-,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ghr̄eu-d-?		—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	+	+	—
*go-groūo-d-?	h n̄-p h n̄ m?8.431	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	+	+	—
[*g ^u ā-, *g ^u em-]		+	+	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
*(e)g ^u ā-m	h m f?12.15	+	+	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
*e-g ^u em-t	h h n̄ 10.48	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u ā-g'-	h m d m n̄?10.72	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[+*g ^u ebh-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u ebh ₁ riā	h m f n̄ p 2, -m y 10.74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g ^u ei-]		+	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	+	+	+	—
+*g ^u eiā-(ə)-?	h h m f 4.74	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u i ə-nā-	h h m n̄-p, -m y 4.74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	(h h n̄ q m n̄ h 3.11)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g ^u eid(h)-?		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
*g ^u heid o-?	n̄ k 2, -n̄ 15.83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g ^u el- ₁]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u elo-	h h n̄, -n̄ 4.85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u ele-	h h n̄ h f 16.31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	h h n̄ h p h f 9.27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	+ h h n̄ h p 2?16.37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*g ^u el- ₃]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u el-eno-	h m n̄ h n̄ 8.66	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*g ^u elentiā	h m n̄ h n̄ 8.61	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*g ^u oleno-	+ p. (u-) Կոդիհ8.66															
[*g ^u enā]		+	+	+												
*g ^u enā	Կիհ, ~ու2.22, 2.24															
(*g ^u bn-ai-)	(Հդհ. Կանայ-բ) 2.22, 2.24															
[*g ^u er- ₁]																
*g ^u er-	Կհր5.12															
	ըն(դ)-Կհր19.53															
*g ^u (b)r-?	(Կհրա) Կուր5.12															
*g ^u o(r)- g ^u or-	Կոկորդ4.29															
*g ^u (b)r-dh-?	+ p. (*Կուրդ>) Կոսուկ 4.29f															
[*g ^u er- ₂]																
*g ^u ṛānā	Կրկահ5.57															
*g ^u ēr-īe-?	Կրհմ10.61															
	Կիր-բ16.31, Կրահ22.11															
*g ^u ērī-u-?	Կոհ?19.62															
[*g ^u er(ə)- ₄]																
*g ^u īdh-	Կարդամ?18.13, 18.52															
[*g ^u et-]																
*g ^u otīe-	Կոչիմ (Կոչ)18.41, 18.42															
*g ^u əd-?	Կատ-ալ?16.22															
[*g ^u īu- ¹]																
*g(i)eu-ի հետ]																
*g ^u īu-	Կիհ5.121															
	Կուհիհ8.64															
[*g ^u or-g ^u (or)o-]																
*g ^u org ^u o-	Կորկ15.88															
*g ^u o(r)-g ^u ōro-	+ p. Կոկր-սու15.88															
[*g ^u ou-]																
*g ^u ou-	Կոլ3.23															
*g ^u oūito-	Կոդի5.89															
[*g ^u ōu-, *g ^u ū-]																
*g ^u ōu-to?(-so?)	Կոլ(>Կու)4.66															
[*g ^u rebh-]																
*g ^u orēbh-no-	Կորիհ?3.72															
[*g ^u rēug'h-, *g ^u rūg'h-]																
*g ^u ur-g'-?	Կուրծ-, Կրծիմ?5.111															
[*g ^u hei-, *g ^u həi-, -d-]																
*g ^u əi-d-?	Կայտ-սու?16.22															
*g ^u əi-d-s-	Կայծ?1.811															
[*g ^u hejə-, *g ^u hi-]																
*g ^u hi-sla	շիլ, ~ադ4.131															
	շիլ (շիդ)4.131															
[*g ^u huel-]																
*g ^u hūol-	+ (*ձոդիմ>) ձոկիմ9.14															
*g ^u hūōl	+ ձոկիմ9.14															
[*g ^u hūen-]																
*g ^u hūēnīl-	ձոկի, ~ի18.11															
[*g ^u hūen- ₁]																
*g ^u hūon-	(ձ-ս-) զի13.15															
[*g ^u hūen(ə)-]																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*g ^u hene-	g ^u hēf9.21	+	+			+	+	+								
*g ^u henje-	g ^u hēf11.27 (g ^u hēg 15.87)						+	+								
*g ^u hena?	g ^u hēf, -u9.21															
*g ^u hēnl-	g ^u hēf, -f9.21															
[*g ^u her-]		+	+	+			+	+	+	+	+				+	+
*g ^u heros-	g ^u hēf15.85	+	+				+	+		+	+				+	+
*g ^u her-mo-	g ^u hēf, -u15.85	+	+	+			+	+	+	+	+				+	+
*g ^u hermŋ	g ^u hēf15.85						+	+		+	+				+	+
*g ^u her-nu-mi-	g ^u hēf15.85						+	+		+	+				+	+
[*iā-, *iō-]		+	+				+	+		+	+				+	+
*iā-nā-mi?	g ^u hēf15.85															
[*iek ^u -f(t)-]		+	+				+	+		+	+				+	+
*(!)iek ^u f ^t -																
(*lep ^t -, *les ^t -?)	g ^u hēf15.85															
[*ienāter-]		+	+				+	+	+	+	+				+	+
*ineter	(*hēf >) hēf2.66															
[*ieu-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+
*{u-go-m	g ^u hēf, -u10.78	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+
{*ieuo-}		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+
*ioūo-	g ^u hēf8.55															
[*iu-, *ues-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+
*iu-s	(*hēf >) hēf23.14	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+
*iye-g'he?	hēf23.94															
[*kad-]		+	+												+	+
*sk'adiō-	g ^u hēf, -u (hēf)10.23, 12.32														+	+
[*kag'o-]							+	+								
*kag'-lo-	g ^u hēf3.34						+	+								
[*kakka-]							+	+	+	+	+				+	+
*kakka-	g ^u hēf, -u4.66						+	+	+	+	+				+	+
*kak-	g ^u hēf, -h14.66						+	+	+	+	+				+	+
[*k'āk-,		+	+				+	+			+	+			+	+
*k'ākhiā]																
*sk'akhā	g ^u hēf8.651	+	+				+	+								
*sk'ak-	+ g ^u hēf, -u15.85															
	g ^u hēf, -u15.85															
	g ^u hēf, -h15.85															
[*kal-]		+	+							+	+				+	+
*kal-	+ g ^u hēf, -u16.15									+	+				+	+
[*+kam-]							+	+								
*kam-	g ^u hēf, -u14.19															
[*kand-]		+	+		+	+			+	+	+				+	+
*khand-	g ^u hēf (hēf)16.44															
*khandi-	g ^u hēf (hēf)1.85															
[*kar- ₁]				+		+	+			+	+				+	+
*kareu-	g ^u hēf, -u16.45						+	+		+	+				+	+
[*kar- ₃]		+	+			+	+			+	+				+	+
*kar-	g ^u hēf, -h, -hēf1.44															
*kar-kar-	g ^u hēf, -h1.44															
[*k'ās-]		+	+	+												
*k'ās-ti-	g ^u hēf16.78															
	g ^u hēf, -h13.15															
[*kāu-, *kēu-		+	+				+	+		+	+				+	+
(*k'āu-, *k'ēu-)																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*kū-ko-	բարբ,-ոյ 16.37															
*ku-ken-	բարբիմ 16.37															
*k'aūā	սաղ 3.56															
[*kau(ə)lā :																
*kūlā]																
*kheul-	խոյլ (բ. խիլ) 4.851															
*khaŋəlā	+խաղաւարմ 4.851															
[*kel-]																
*ki-etu-	չուեմ 10.47															
(ki-ou-)	(սար.չոյ-ոյ) 10.47															
[*k'ei-1]																
*kel-ro-	ռէր,-ոյ 16.27															
*k'ei-1-	+սիլիլ (սիլիլ) 19.72															
[*k'ei-2]																
*ni-k'ie-mo-	(*նւմ>) նստեմ 15.63															
*(s)kiē-no-?	ցին,-ոյ 3.641															
[*k'ē(1)-]																
*k'ō-ro-	սարգ,-ոյ 15.78, 20.27															
*k'ai-ri	սալր,-ի (սալր) 12.353															
*k'ə-lā	սալ 9.62															
[*k'ēlgh-]																
*k'ei'gh-	սէգ 16.48															
*k'ei'gh-ā-	սիգամ 16.48															
[*kel-2]																
*kel-	բիլ 8.531															
[*kel-6]																
*kbl-	ս-բաղ-աղ (բ.ս-բ-ը) 3.52															
*skʷ(b)lo-?	ցուլ,-ոյ 3.21															
[*k'ei-1]																
*k'i-k'lu-?	+բ. սլու-լ 1.77															
*k'ēleno-	+բ. սղին 1.77															
*k'ēl-	+բ.սղ-ոն (*սղաւն?) 1.77															
[*k'ei-2]																
*k'ei-	սիլ-ան 7.44															
[*k'ei-3]																
*k'əl-	սաղ-արթ 8.56															
[*k'ei-4]																
*k'əl-	+սալար 17.36, 12.27 +սալար-իմ 12.27 +սաղարկիլ 12.27															
[*kelg'-]																
*geig'-?	կիլծ 16.67															
[*kem-]																
*kəm- (*kəm-?)	բամհմ 9.342															
[*k'em-, *k'am-]																
*k'amīā	սամի 10.781															
*k'em-	+սիմ 19.171															
[*k'en-]																
*k'eno-s	սին,-ոյ 13.22															
[*k(h)end(h)-]																
*khendh-	խինդ 16.22															
*khendhi-	(*խնձիլ>) խնձիլ 16.22 խնջոյ-ք 16.22															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
[*ker(ə)-]		+	-	+	-	+	+								+	+	+
*kħre-?	խարհմ (բ.խարհիկ)1.85, 5.23	-	-	-	-	-	+								-	-	?
*khor-	խորովմ5.23																
*khrs-	խարշմ5.22	+	-			+	+								-	-	?
[*ker-, k'er-]		+	-			+	+						+	+	+	+	
*k'f-no-	ստոն (-ամ)1.77	-	-	-	-	-	-					-					
[k'er- ₁]		+	+		+	+	+	+	+	+	?			+	+	+	
*k'bro-	սարբ, սյ1.22	+	+														
*k'rentio-	երկնք, սյ (-ի)3.24	-	-														
[*k'er-]		-	-	+	?										+	+	+
*k'er-	սերմ2.57	-	-			-	+								+	+	+
	սերմունդ2.57	-	-			-	+								+	+	+
*k'er-si-	սես, -ի2.242	-	-			-	-								+	+	+
*ker-mj	սերմ8.31	-	-			-	-								-	-	
*k'ermio-	սերմ8.31	-	-		+	?									-	-	
*k'er-no	+ սենն?12.64	-	-			-	-								-	-	
*k'er-d-	+ սերմ?12.64	-	-			-	-								-	-	
[*k'er- ₃]		+	-			-	-								-	-	
*k'er-	+ սերիկ6.29	-	-			-	-								-	-	
*kbrjō-	սարի-թ9.18	-	-			-	-								-	-	
*k'f-ti-	սարդ, -ի3.811	-	-			-	-								-	-	
*k'br-ru-?	սարբ, -ուց7.41	-	-			-	-								-	-	
*k'br-	+ բ. սարիկ6.31	-	-			-	-								-	-	
[*k'erd-]		-	-			+	+								+	+	+
*k'ērdi-	սիրտ, -ի4.44	-	-			-	-								-	-	
*k'rd-	սարմանում?16.53	-	-			+	-								-	-	
[*kers-]		+	-			+	+								-	-	+
*kors-	+ բ. քու1.214	-	-			-	-								-	-	
[*keu-, *skeu-]		+	+			+	?	+	+						+	+	+
*kəu-	քաւ21.34	-	-			-	-								-	-	
*kəueje-	քաւ-եմ21.34	-	-			-	-								+	-	
*skeu-sk'-	ցոյց15.55	-	+			-	+	?							-	-	+
	ցուցանեմ15.55	-	-			-	-								-	-	
[+*k(h)eu-]		-	-			+	-						+		-	-	
*khu-n-	խոն?13.17	-	-			-	-								-	-	
[*k'eu- ₁]		+	+			+	+								+	+	+
*k'ū-n-	սուն?13.17	+	-			-	-								-	-	
*k'ouoro-	սորբ, -ոյ12.85	+	+			-	-								+	+	
[*k'eu- ₂]		+	+			+	+	+	+						-	-	
*k'u-bh-ro-	սուրբ, -ոյ22.19	+	+			-	-	+	?						-	-	
*k'ūō-ko-	շուք, -ոյ1.63	-	-			-	-								-	-	
*k'ūo-lo-	շող, -ոյ1.611	-	-			-	-								-	-	
*k'ūoljō-	ի-շոյ17.611	-	-			-	-								-	-	
k'ūū ^t -	շանդ (շանթ)?1.57	-	-			-	-								-	-	
[*k'ēuero-, *sk'ūro-?]		-	-			+	+								+	+	+
*sk'ūr-do-	շարմ, -ոյ15.86	-	-			-	-								-	-	
[*k'lk'er-]		-	-			+	+								+	-	
*k'eik'er-	սիսհն5.67	-	-			-	-								-	-	
[*k'ī(y)on-]		-	-			-	-								-	-	
*k'ī(y)on-	սիւն7.51	-	-			-	-								-	-	
[*k'lel-]		+	+	+		+	+								+	+	+
*k'lelino-?	լեւան?1.22	-	-			-	-								+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*k'lei-n-?	l ^h h ^h u ^h ?9.91, 9.92	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*k'leik'-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'lek'-?	l ^h u ^h u ^h ?9.22															
*k'lok-?	l ^h u ^h u ^h ?9.22															
[*k'leu-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'lu-to-	l ^h u ^h 15.41	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*klu-k'e-	l ^h u ^h 15.41															
*k'lu-ro-	l ^h u ^h 15.44															
*k'lus-ro-	l ^h u ^h 18.23	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*kneig ^h h-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*knig ^h h-	l ^h u ^h 7.23															
[*knid-, *k'nid-, *sknid-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*knid-s?	l ^h u ^h 13.811															
[*k'o-, k'e-, *ke'i-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'o-, *k'e-	u-, -u (u-w, wj-u, wu-u- -h ^h , w-u-u)23.31, 23.34, 23.35	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[*koko, *kak(k), *ku(r)kur-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*kak-	l ^h u ^h 13.641															
[*kolə-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*kol-	l ^h u ^h 13.638															
[*k'rūs-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'(u)rūs-ni-	u ^h u ^h 13- ^h , -h ^h 4.35															
[*k'sā-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'sāpo-	l ^h u ^h 16.31															
*k'sāp-s-	l ^h u ^h 16.42															
*k'sāmo-	l ^h u ^h 11.26															
[*k(')sē-ro-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k(s)īoro-?	l ^h u ^h 15.84															
*k(s)īēro	l ^h u ^h 15.711															
[*k'u-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'ū-lo-	u ^h 1-u ^h 20.25															
[*kuku-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*kuku-	l ^h u ^h 13.641															
[+*k u1-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'ul-	u ^h 1u ^h 1u ^h ?10.46															
[*kūat(h)-, *kūāt-so-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*kūāt-so-	+ l ^h u ^h 13.83															
[*k'ūet- ₂]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'ūikie-	l ^h u ^h 18.13															
*k'ūio-?	+ l ^h u ^h 13.13															
[*k'ūel-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*k'ūel- (*kū ₂ -)	l ^h u ^h 1.751 (-h ^h 5.54, 15.83)															
*k'ūol-	l ^h u ^h 13.55															
[*k'ū-es- *k'ūs-]	l ^h u ^h 13.56															
*kūonkio-	l ^h u ^h 14.51															
*kūlo-?	u ^h 13, u ^h 13.13															
[*k'ūon-, *k'un-]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*lul-	+բ. լուլ (լ(կ)վիլ)4.98 լլ-ուկ (լլկիւ)16.31 +բ. լլկիւ16.26	+	+													+
[*lab(h)-, *lap(h)-] *laph-	լափ5.121 լափ-իւ5.111	+	+			+				+	+			+		
*lab	+բ. (*լապստիլ>)լպստիլ 4.59	+	+			+	?			+	+					
[*labh-] *labh-?	լաւ10.71	+	+			+	+			+	+					
[*lak-] *lakk-	բ. լակ5.121 լակ-իւ5.111 +բ. (*լակստիլ>)լկստիլ 4.59	+	+			+	+									
[*leb-, *lab/p-] *leb	+բ.լիւկ4.841 +բ.լիւպո4.131	+	+			+	+			+	+			+		+
*lob- *lqbh-? *lqph-?	+բ.լոպ(-ոպ)1.214 +բ.լամբ-12.63 +բ.լամփ-ու2 (լմփու2) 12.63	+	+			+	+			+	+			+		
*lab- *lap- [*leg-] *lę-	+բ.լապո4.131 +բ.լալ-ալ (-լալ)4.82 լիկ1.33 լիկիւ1.77 լիկ1.33	+	+			+	+			+	+			+		+
*lęgã [*lęg'(h)-] *lęg'-dã-?	լաւո10.84	+	+			+	+			+	+					
[*legʰh-, *lengʰh-] *lęgʰhã [*lei-, *slei-] *(s)leib-	լանչ,-այ?4.10 +բ. լիւրոկ19.72 +բ. լիւրոու, -ստիլ10.42 (*լիւրո->) լիւրո-219.72 լիւր-ծ (բ.-ւ)0.42 լիւրոսիլ10.42 լիւրբ19.72	+	+			+	+			+	+			+		+
*(s)libh-r o-? (s)ligh- [*leig/k-] *o-lik- [*leig'h-, *sleig'h-] *(s)leig'h- *(s)li-n-g'h- [*leikʰ-] *li-(n)-kʰ [*lek-2] *lok- [lem-] lem-	բ. լիւ10.42, 15.77 ալք-աւո11.52 լիւ-իւ4.59 լիւ-աւ-իւ4.59 լիւ-, լիւանիւ12.18 +բ. լիւ10.43 +լիւիւ (լիւիւ)9.31,5.111	+	+			+	+			+	+			+		+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*lem-eg-?	+բ. լժհկ16.311															
[*lendh-]		+	+													
*lendhā	լինդ,-այ4.271															
[*lep-]		+	+													
*lēph-	+բ. լի-ստա18.21 +բ. լի-լի-այնկ18.21															
[*lēp- (lep-)]		+	+													
*lop-	+բ. լոլադ4.331															
*lōph-	+բ. լոսի (լիս, ալի)4.331															
*ləph-	+բ. լափ4.331 +բ. լափու(ղ)1.441															
[*lerd-]																
*lord-sk'o-	լորդ-ք4.841															
[*lerg-]																
*lerg-	լերկ4.931															
*lorġ-	որդի15.77															
[*leud-]																
*loud-	լոյս, լուսամ16.78															
[*leug'-, *leug-]		+	+													
*leug'-	լոյծ, լուծանեմ17.39															
*lug-	կղուկ (կղկեմ)?16.34															
[*leuk-]		+	+	+												
*leuko-	լոյս,-ոյ1.61															
*leuk-sk'-	լոյց-, լուցանեմ1.86															
*leukeno-	լուսին,-ոյ1.53															
*leukon-	լուսն4.841															
*leuk'-	լուսան3.721															
[*leup-, *-b(h)-]		+	+													
*lub-	+բ. լոլուկ4.931 +բ. լոլիկ9.29 բ. լոլ-կիկ (ոլ(ո)լիկի) 9.29															
*loṃob-																
[*lou-, *loṃə-]																
*loṃə-nā-	լոլանամ10.39															
[*mā, mam(m)ā]		+	+													
*mā	+բ. մա2.35															
*mam(m)ā	+բ. մամ(-ա,-ո)2.36, 2.47															
[*mad-]		+	+													
*mad-	մատաղ (մատղաշ)14.14 մատիտեղ8.531 մատու-(տակ)?8.531															
*mad	+մաճ-ար?5.921 +մաճ-առակ?5.88															
*mad-(z)do-																
(*mad-(s)to-?)	+մառո?5.93															
[*magh/(kh)-]																
*magh-thro-	մարթ-անք9.41															
*makh-	+մախ?16.44															
[*mag'-]																
*mag'-	մած-ուն5.861 մած-նում12.64															
[*math-]																
*math-	մաթ-իլ3.811															
[*mātér]																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*mâtôr	մայր, -ւր 2.36 + մայր-ան (>բ. մերան) 8.601 ման5.93															
*mäteria	մայրի8.64															
*mâtruyjā	մայրու2.72															
[*me- ₁]																
*eme	իմ23.21															
*em(e)-g'h(i)	ին-ձ23.94															
*em(e)-g'e	իւ-ս23.94															
*mes	մեք23.12															
[*me- ₂]																
*meg'h-ri-	մերի12.43 մերձնամ10.56															
[*mē- ₁]																
*mē	մի23.72															
[*mē- ₃ , *m-e-t-]																
*mät-	+ (*մայթ-ն >) մանուն4.34															
*mät-k'-?	+ մանուն13.23															
[*med-]																
*mēd-	միւր-ք, -ւր17.11															
[*medh-i,-jo-]																
*me(i)dho-	մէջ, -ոյ12.38															
[*meg'(h)-]																
*meg'a-	մեծ, -ւր12.55															
*megarje-	մեծարեմ16.46															
*mog'h-	մող?12.55															
[*mei-]																
*me(i)u-thi-	մոյթ, -ի1.431															
*mät-th-	+ մայթ?7.261															
[*meigh-]																
*meighä-	մէլ, -ւր1.74															
*migh-l-	մլիմ15.261 +բ. (*մլիլիլ>) մլիլիլ1.73															
[*meig'h-]																
*meig'he-	միլիմ4.65															
*meg'ho-	մէլ4.65															
[*mek-]																
*mäklja-	մաքի3.28															
*mëkk-	+բ. մկկալ18.14															
*mëk-mek-	+բ. մկմկալ18.14															
[*mel- ₁]																
*mel-	բ. մլ-մկ15.75															
*mel-mo-	մկմ, -ոյ15.75															
*mel-dül-	մկմ, -ի15.75															
*mol-	բ. մոլ8.56 բ. մոլի8.531 բ. մլ-մոլ3.841															
*möl-	մոլ- (մլ-մլիմ)1.83 մլ-աղաղ5.57 +բ. մոլ5.56 մա-մոլ9.342															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
	մլ-նւ3.811															
	մլ-աւ3.831															
*մել-	մալիմ9.22			+	+	?										
[*mel-2]				+	+											
*mel-	մեղ,-այ16.75			+	+											
	+ մեղմեղ (մեղմեղ) 16.68			+	+											
*մոլ-	մուլ-ի16.43															
	մուլ-որ16.74															
	+(աղա-)-մուլ12.74															
[*mel-3]																
*մոլ-	+բ. մուլ-որմուլ16.33															
*մել-	+բ. մալ-ամշիլ16.33															
[*mel-5]				+		+										
*մլ-meno-?	մարմիմ,-ույ4.11			+												
[*mel-6]				+												
*mel-	մեղ-ծ1.831															
*մծ-	+(աղա-)-մուլ-շ?1.62															
	+(աղա-)-մուլ-տ?1.62															
*մալ-	+բ. մալալուն15.881															
[*mel-7]																
*մել-?	+բ. մալաւի6.221															
[*mel-8]																
*մոլ-	մուլ8.55															
[*mel-dh-]																
*-th-]																
*մլ-th-?	մաղմիմ?22.17															
[*mell-t-]																
*melu	մեղմ,-ու5.84															
*meluā?	մեղմ,-այ5.82															
[*mēmso]																
*mēmso-	միւ,-ույ4.13, 5.61															
[*men-3]																
*մեն-	+բ. մանիլ?17.16															
[*men-4]																
*մեն-	+բ. միւլիլ12.56															
*մենու	մանիւ,-ու12.56															
	մանուլ2.27															
*մենի-?	+մանիլ2.25															
[*men 5]																
*menā-	մեւմ12.16															
[*mēnōt-]																
*mēnesos]																
*ə-mēnsos	ամիւ,-ույ14.71															
[*mer-2]																
*մերիո-?	+մար (բ.մարիւլ)1.62															
*մերս-	մար-ւ1.74															
	մար-ամիւլ1.74															
*մորս-	մար-ամիւլ1.62															
	+բ. մար-ամիւլ1.74															
[*mer-4]																
*mer-s-	մարմիմ4.75															
*մի-տ-	մարի,-ույ2.1															
*մեր-?	դ-միւլմ?4.911															
[*mer(ə)-5]																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*mʁs-	մա(ր)շիւ14.45 +բ. մառիւ8.34	+	—			+	—	—			—	—			—	+
*mers-, *mʁs-	+մհւ, մառ1.431															
*mʁ-	մառ-մառ, -մառ4.841															
*mor-	+մոր-մոր16.31															
*mōrs-	+բ. մրմուռ16.31															
*մօ-մօր-?	+բ. մամուր9.221															
*mor-d-	+բ. մորմիւ5.111															
*mʁdi-	մարմ, -ի20.12	+	+				+			+	+				+	+
*morkjo-(gio)-	մորշ (-ւ, -հ)8.55	+	+				—	—			+	?			+	+
*mōrgjo-	մարշ9.49															
[*mer-(s-)]		+	+	+			+				—				+	?
*mors-	մոր-անամ17.32															
[*merjo-]			+				+			+	+				+	+
*մօր-ի-տօ?	մարի3.54															
[*meu-]			—				+			+	+				+	+
*mou-no	-մորիւ10.33														+	+
	մորիւ16.811														+	+
*mæu-r-	մար, -աղ1.214						+	+		+	+				+	+
*mu-ro-	մոր (մորիւ)1.72						+	+		+	+				+	+
*mut-	մութ(ւ) (մութ)15.63														+	+
*mus-ro	(մա-)մոր8.511						+	+							+	+
*mutro-	մոր, -ու1.831	+	+												+	+
	մարշ1.831															
[*meug(h)-, *meuk(h)-] *mukh	մութ, միւս10.571 +բ. մամութ4.4921	+	+				+	+		+	+				+	+
*meug-	մութ, մութմիւս10.571						+	+		+	+				+	+
[*mō-, *mo-lo- *mō-].	+մութ, մութիւ210.67 +բ. մութ, մութիւ210.67						+									
[*mōd-] *mōd- *mād-	մութ, մութմիւս210.57 մութ-իւս (մութ)10.56															
[*moimor-, *murmur-] *murmur- *mur-	մութմ (մութ)18.14 +մութմիւս18.14	+	+				+	+		+	+				+	+
[*moro-] *moro- *mor-s-	+մութ (-ի, -իւս)5.801 +բ. մութ5.801 +բ. (*մութ>)մութ5.801						+	?		+	+				+	+
[*moryt-, *morm-, *mourro-] *mōr(y)io-? *morm-	մութ-իւս (-իւս)5.811 բ. մութմիւս3.811		+	+			+			+	+				+	+
[*mozg'ho-s] *mozg'htio-	մութիւ3.24						+	?		+	+				+	+
[*mu-] *muntio-	մութիւ4.96 մութիւ18.21	+	+				+			+	+				+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*mus-ro-	մուս15.42	---	---	---	---	---	+	---	---	+	---	---	---	---	---	---
[*müt-, *mus-]	մու-ութ (-ուլ, -ուս)?4.204	---	---	---	---	---	+	---	---	+	+	---	---	---	---	---
*mus-no-	մուն3.831	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*mūs-]	---	+	+	---	---	---	---	---	---	+	+	---	---	---	---	---
*mūs-	մու-լի3.03 մու-լի (մլան) 4.301	---	---	---	---	---	+	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*nāgʷh-]	---	---	---	+	---	---	---	---	---	+	---	---	---	---	---	---
*nāgʷh-tiō-	(ա)նալթի5.14	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*nana, *nena]	---	+	+	---	---	---	---	---	---	+	+	---	---	+	+	+
*nana	+բ. նան (-ա,-ի,-ի)?2.36	+	+	---	---	---	---	---	---	---	+	---	---	---	---	---
[nāus-]	---	+	+	---	---	---	+	+	---	---	---	---	---	+	+	+
*nāus-	նաւ10.81	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
	նաւաւաւի?10.82	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*ne, *ŋ-]	---	+	+	---	---	+	+	+	---	---	+	---	---	+	+	+
*nē-	ն-23.81	+	+	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	+	+	+
*ŋ-	ան-23.81	+	+	---	---	---	---	---	---	+	---	+	---	+	+	+
[*nedo-]	---	+	+	---	---	---	+	+	?	---	---	---	---	---	---	---
*ned-	նեւ,-ի10.25	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*neld-]	---	+	+	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*o-neid-s-	անէծ22.241	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
	անիծանիւմ22.24	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*neik-]	---	---	---	---	---	---	+	+	---	---	---	---	---	---	---	---
*nik-	նր-ոյր (նդոյր)5.551	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*ner- ₁ , *əner-]	---	+	+	---	---	---	---	---	+	+	+	---	---	+	+	+
*ə(n)rjo-	այլ2.21	---	---	---	---	---	---	---	---	+	---	---	---	---	---	---
(սհռ. *əntros)	(սհռ. առն)2.21	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*ner- ₂]	---	---	+	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*ner-	նիր-բ-ի13.32 (-բիհի 23.58)	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*neu-]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*nēu-	+բ. նիդ4.841	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*neuos-]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*noūo-ro-	նոր,-ոյ14.13	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*nogʷ-]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*negʷ-ro-	միրի,-ոյ4.99	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*ŋdhos-]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*ŋdhos-	լնդ23.55	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*obhel- ₁]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*obhel-	աւել9.38	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
	աւել-ւմ (-ում)9.37	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*obhel- ₂]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*obhel-	աւել-ի13.16	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
	յ-աւել-ում13.16	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*od- ₁]	---	---	---	---	---	---	+	+	---	---	---	---	---	---	---	---
*odos-	հոս,-ոյ15-24	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*odē- (-i-?)	հոսիմ15.261	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	+	---	---
*od-od-	հոսոսիմ15.21	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*ōd-	+բ. հոսում15.24	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*od- ₂]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*odi-	առն(ա)մ16.41	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
[*od(e)go-]	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
*odgio-	+ռճ, -ոյ8.551	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*ōg-ʔ *aueg-ʔ հիւ *əgie-	մհւ12.53 +յ-ւհ-ւ/ւ14.32														+	+
[*oid-, *i-n-d-] *oid- *oid-nu-mi *oid(u)mŋ	ւյւ4.208 ւյւււււ4.851 ւյւււււ4.851	+	+									+	+			
[*ok'tō(u)] *optō (*ot-īō?) *optōk'omtə	ւի13.531 (-) (-) ւիււււ13.531															
[*okʷ-] *okʷ(kʷ)-(e)n- (*okʷi) *okʷelo-ʔ	ւիւ4.21 (ւշ-ք)4.21 +բ. ւիւ-ւի?20.49	+	+													
[*om-] *ōmo- [*om(e)so-] *omso-	հււ, -ւյ5.211 +յ-ւււււ?14.252	+	+													
[*omə-] *omə- [*oner-] *onōriō-	ւււ, -ւյ4.30 +յ-ւււււ?14.252	+	+													
[*ong-, *ang-] *angiol-ʔ	ւււ, -ւյ4.30 +բ. (*ււււււ>) ււււււ1.811	+	+													
[*ongʷ-] *o(n)gʷ-	ււււււււ6.94	+	+													
[*on(o)gh-, *ongh-li-] *e-nongh- թի*ongh-li-> *longh-ʔ	ւիււււււ4.39 (+)(-) ւււ?11.41	+	+													
[*op-] *op-no- [*or-bho-] *orbho- *orbhəniō-	ւււ?11.41 ւււ, -ւյ2.75 ււււււււ19.43	+	+													
[*oreu-, *breu-] *orou- *ory-	ււււ-ւյ4.46 ւււ-ււ?4.291	+	+													
[*org'hi-] *org'hi- *org'hliō-	ւււ3.12 ւ/ւ-ււււ4.49 ւււ-ււււ(-ւ)4.49	+	+													
[*ort-] *ortho- [*ōs-, *os-k-] *oskiā- *ōskhiā-	ւււ, -ւյ6.76 հւցի8.651 +ւշի?8.651	+	+													
[*ost-] *ost-ko-	ւււ4.16	+	+													

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
(*ostler?)		(-)	(-)			()	()			(+?)	(-)			(+)	(-)	(-)
*ost-dh-ur-																
(>*ozdhur?)	молм?4.351									?						
[*oug-]																
*oug-	мјδ15.86															
[*o(u)i-om]																
*jōiom-	Δm,-мј4.48															
[*cyl-s]																
*ou i-	ζm[h(-)]3.25															
*ou l-dh-i io-?	молh?3.25															
[*δus-:us-]																
*us-on-ko-m	мнлн4.22															
[*ozdo-s]																
*ozdo-s	нун8.55 нун-нун?10.43 нун-мј?6.21															
[*ozgho-]																
*ozg'ho-																
(*ozghio-?)	нлнр8.55															
[*pā-. ζm m.																
*pō(i)-]																
*pā-tro-	ζm m-мн3.151															
*(ou i-)pā	(ζm[h(-)]-)-мг3.18															
*pā-d-?	ζm-м-м3.151															
[*pap(p)a]																
*phapha-	+ p.(m m.) m m m m 5.12															
[*pasto-]																
*pastl-	ζm m m,-m 12.63 ζm m m m m 15.741															
[*paus-]																
*paus-	ζm 14.25, m 14.26															
[*ped- ₁]																
*pod-	+ p. ζm m (m m) 5.26															
[*ped- ₂]																
*pedo-	ζm m,-m (j-h m) 10.5															
*pod-	мнн, мн-м 4.35, 4.3															
*pæd-	м m m m m m?7.26, 12., 34															
[(*)peg-:] *pōg-:																
*pōg-]																
*pəgio-	мн-м 4.471															
[*pē(i)-]																
*pep-η-to-?	ζm m m 4.34															
(*pelu ηto-?)																
*pēi-η-	+ ζm m 16.19															
[*pek'-]																
*pok'u-	м m m,-m 6.22															
[*pek'-]																
*pok'-i-?	ζm m,-m 5.51															
[*pel- ₁ Λ]																
*pel-nu-mi	ζm m m m (m-h m m) 9.35															
*pel-	ζm m m m 1.36															
*pol-	м m m m (мн) m 1.36 + ζm m m m m?13.61															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*pɛl-	Հալիմ 9.63 +բ. Հալ(Հալ) 1.77															
[*pɛl- _{1D}]		+	+						+	-	-					
*plē-nu-mi	լնու 9.35, 13.21															
*plē-to-s-	լի,-ույ 13.21, յ-դի 4.73															
(*plēio-s?)		(-)	(-)			(-)	(-)		(±)	(+)	(-)			(-)	(-)	(-)
*plē-ro-s	լիբ 13.21															
*pol-	Հուլ-(նի) հմ? 12.21															
*pol-ou-	յուլմ 13.19	+	+													
[*pɛl- _{1G}]																
*pɛlɛm-	ալմ-ուլ 19.62															
[*pɛl- _{2a}]																
*pēl-	+բ. Հլսուի 10.67															
[*pɛl- _{3a}]		+	+													
*hɛl-	Հեղ 14.11		+													
*pɪ-	Հաղ 14.11															
[*pɛl- ₆]		+	+													
*pɒlɪo-s	ալի-թ 1.35 ալի-թ 4.141															
[*pɛl(ə)-]		+	+													
*pɒlo-	Հուլ,-ույ 1.211															
*pɒlɒnɪo-?	Հուլանի 4.99															
[*pɛnkʷe-]		+	+	+					+							
*pɛnkʷe	Հինգ 13.531															
*pɛnkʷɛkʷomtə	(*յինգիսուն >) յիսուն 19.531	+	+													
*pɛnkʷero-	Հինգեր-որդ 13.531															
[*pɛnt-]		+	+													
*pɒnt-	Հուն 1.361															
[*pɛr- _{2A}]		+	+		+	+	+		+							
*pɛr-ri-	Հեն-ի 12.44															
*pɛrə-	երա(յույրի) 8.41															
*pɒrs-	առ(ան-աջ) 23.53															
*pɛr-(uti)	Հեր(ու) 14.731															
*pɛrɪko-?	+Հերիթ? 13.18															
*pɛrə-uo-	+Հարաւ,-ույ 12.48	+					+				+	+				+
*pɛrɛskʷu-	երեց,-ու 22.18															
[*pɛr- _{2B}]		+	+													
*pɛr-	Հեր-իւն 6.37															
*pɒr-t- (dh-?)	Հորդ 10.71 Հորդ-իմ 10.47 Հորդ-ան 10.71															
*pɒro-	Հոր,-ույ? 1.37															
*pɒhoro-	փոր,-ույ 4.46 փոր-իմ? 8.22															
[*pɛr- _{2D}]		+														
*pɒr-th-	որթ,-ու 3.24	+														
*pɒrtɪos	որդի,-ույ 2.41, 2.43					+										
*pɒrtɪo-	ուրջ-ու? 2.73, 2.74															
[*pɛr- _{2E}]																
*pɒhɒr-gʷh-o-	փործ,-ույ 9.98															
[*pɛr- ₃]		+	+													
*pɛr-	+Հրիմ? 10.67															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*pbr-	Հար-ի (արար.), Հարում9.21	—	—			+	+									
*pr-g-	Հարի-անիմ9.21	—?	—	?	?	+	+									
*per-g- (հիմա)																
*perk'- ₃	Հարի(իմ)8.21															
*por-	ար-ում?1.56															
[*perk'-]																
*prk-sk'-	Հարց,-ի18.35															
	Հարց-անիմ18.35															
*prk'-	Հարում2.64															
[*peu-, *peuə-]																
*pie(u)o-?	թի,-ույ8.24															
[*pet-]																
*pter-	բիր (բիրթ)8.56															
	թի-թիւն3.331															
*ptēr-s-	թիւ (թիւիմ)10.37															
	թիթիւն (թիւն-)10.37															
*pteu-o-	+ թիւ,-ույ?4.31															
*ptā-k-	թաք-չ-իմ (արար. -եայ)															
	12.27															
*pti-g-	+ թարի12.36															
[*peuδr-, *par- սեռ, *punes]																
*pur-	Հար,-ույ1.31															
*pun-	Հուն-1.81 (հն-ույ5.25, 9.63)															
[*patēr-]																
*patēr-	Հայր2.35															
(սեռ, *patrós-)	(սեռ, Հար)2.35															
*pātr-	Հար-այ2.71															
[*pip(p)-]																
*pip-	+ բ. պիպի3.551															
*b(h)ib(h)-	+ բիբի3.551															
	(բի)բիմ?18.14															
[*plā-k-]																
*plā-k-	+ բ. լաք-ույ4.241															
[*plāt-]																
*plāteno-	լայն12.61															
[*pleu-]																
*plāu-	+ բ. լալ1.36															
*plēuānāmi																
(*plūuānāmi?)	լուանամ9.36															
[*pneu-, *pnēs-]																
*poi-pnēs-?	Հին/իմում?4.511															
[*pō(i)-, *pi-]																
*pi-be-	(բի-)պիմ5.13															
[*pork'o-s]																
*pork'o-	արս,-ույ3.79															
[*pos-]																
*pos-ti	բստ23.56															
*pōstū-	+ Հունի?13.35															
[*pōti-s]																
*pōtiō-?	+ Հայ,-ույ19.22															
*pōti-	Հոյ(ակապ)?16.15															
[*pōu-]																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*pō(u)-los	нл, -нл (-нл) 3.38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	+	—	—
*ṽpō(u)los	ам-нл 4.721	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*pə-l-	нл 12.26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*phō-ku-?	фнр, -нл 2.56	—	—	—	—	—	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
*ṽputrjo-	амнлр? 2.321	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—
[*prāi-, *prī-]	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*prī-ṽt-	лрлн- (л) ? 16.18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*prāi-ṽt-	лрлн- (л) ? 16.18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*prep-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*prep-	лрлн 15.56	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*prep-s-ā	лрлн, -нл 4.204	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*prōk'to-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*prāk'to-	лрлнн-нлр 4.181	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[+*pseud- (*bhes- ^g)]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*psudo-	ннн, -нл 16.67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*pster-, -eu-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(*phs(t)ru->)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*phurs-?	фннлм (-нлнл) 4.54	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*ptel(e)lā]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ptelēlā-	лрлн 8.651	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ptel-?	+лрлн-нл 28.651	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*p(e)u-, *phu-]	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*peuā-	лнлн 4.511	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*poūo-	лнл, -нл 15.86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	лнл, -нл 16.14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*poūijo-	лнл 16.11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*pāu-	лнл-нл 4.51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*phu-k-	фнл, -нл 10.38	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*phukje-	флнл 10.38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*peu(s)-l-	лнл, -л 13.192	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*phol-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*phōl-	фнл, фл-нлнл 10.23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*rēd-, *rōd- *rād- *rōd-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*rodje-	лрлнлн? 5.111	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*reg'-]	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ṽg'lpjio-	лрлнл (-л) 3.641	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*regṽos-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*regṽos-	лрлл 14.46 (лрлл) 4.49 лрлл-нл 14.46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*rel-k-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ri-	+лнл-л? 7.28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*rēlto-, *-tl-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*rēlto-	лрл, -нл 4.42	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*reu-]	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*rēu-g-?	лнл (-л) ? 3.72	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ru-nā-mi-	лнлнл 18.14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*reu-b-, *-g-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ru-g-	лрл (л) нл 4.57	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*reu-dh-]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*reu-, *reū-	лрл, лрлн (л) 1.52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*rk'-po-s]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*k'li-o-s-?	արդ,- ոյ (- ու) 3.73															
[*sā-]																
*sād-	ստտ- ոք 8.321															
*sāu-	յապ, - հնամ 5.111															
[*sal- ₁]																
*sali-	սալ,- ի 5.81															
*salio-	աղի 15.36 (տն) աղի 15.36 Հաղի- ու (դեռ տնտն)															
*sal-d-i-	աղտ,- ի 5.81															
*saldisālo-	աղծհալ 5.31															
[*sal- ₂]																
*sal-	աղ- տտ 15.63															
[*sap-, *sab-]																
*sab-mo-	Համ,- ոյ 15.34															
[*se-, *s(e)ue-]																
*sue-	(հն)ք- ն, -քհ- առ 23.15															
*seuero-	իւր,- ոյ 23.25															
*setro-	+ Հիւր (Հիւր) 19.56															
*suenlā	քհնի 2.66															
*suesrijo-	+ քհնի 2.51															
*soyoro-	+ Հոր 2.63															
[*sed-]																
*ni-zdi-(-e-?)	նստի 12.13															
*sed-s-	Հեծ- առի 10.66 + Հեծառ 9.51															
*sod-	ատհառ 21.15 (> ատհն 14.11)															
*ni-zdo-	նիստ,- ոյ 12.13															
*sed-lo-																
(*> sedelo-)	հաղ (տեղ, տեղի) 12.11															
[*sē(i)-]																
*sai-t-	+ Հալթիմ (Հալթ-(Հ)ալ- թիմ) 12.22															
*semŋ-	Հիմն 12.34															
[*sē(i)dh-]																
*sədhjo-s	աջ,- ոյ 12.41															
[*selp-]																
*sip-to-	Հիւթ,- ոյ 15.831 ն-իւթ 1.11															
[*sel- ₃]																
*si-l-	յաղիմ 5.111															
[*selg'-?]																
*serg'-?	դ-իւրծ- առիմ 11.25															
[*selk-]																
*selk-	Հեղք 4.92															
[*selp-]																
*s_l-p-	+ աղի 4.66															
[*sem- ₁]																
*s_m-	ամամ 9.35 աման 5.31															
*sm-nu-mi?	+ Հոնում (-իմ) 9.331															
[*sem- ₂]																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*smlijo-s	մի,-սլ (-սլ)13.32	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
(*smliʃa)	միա-ի13.33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sbmɔ-(*somo-)	ամ-էն (-հնալն)13.14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*som-?	ամ- (համ-)23.87	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sem-ɜ]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sbmā	ամ,-սլ14.73	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sbmbrom?	ամամն14.76	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sengʷ-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sengʷ-	ընկ-հնալ10.25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sɛŋgʷ-	անկ-անիւ10.23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sen(o)-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*seno-	հիւ,-սլ14.15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sent-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*senth-	ընթ-անալ10.46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sɛŋt-s-	անց-անիւ10.47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*septɪ-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*septɪ-	հւթն (հաւթն)13.531	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*septɪk'omtə	հւթանստն13.531	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*ser-ɜ]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*ser-s-	յէն-սլ6.331	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sēr-?	յիւ-հւ6.331	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*seu-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*su-k-	սւստր2.41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
(*sukter)		(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)
[*seug-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sēug-?	հիւծ-անիւ4.841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[+*simg'h-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*simg'h-	իւծ3.721	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*(s)kāi,-d,-t-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khāid-	խալս15.611	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	խալտ-ամ16.22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khāidjo-?	խալծ15.611	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	խալծ-անլ5.231	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*(s)k(h)al-d-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khal-t-	խալթ (>խլթ)4.58, 16.33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	մ-խլթ-ար16.35	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khalʃio-	(*խալ>)խլծ8.131	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khid-ro-	խիւրտ-, խրտնալ16.51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*skhid-ro-	շիւրտ-, շրտնալ16.51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khet-?	խեթ10.67	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	խեթ-հւ10.67	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khēt-?	խիթ4.841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khot-?	խոթ,-հւ (ն-խոթ-հւ)4.58	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khōt-?	խութ1.441	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khot-ske-?	խոցիւ4.85	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khotjo-?	խոլ19.59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khətji-?	խալ,-ի12.77	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khə(i)u-t-?	խաւթ4.84	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*khod-?	+խոտիւ16.41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*(s)k(h)ed-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*skhed-ri-	շիւրտ,-ի1.431	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sket-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*ski-d-	ցիւտ-, ցուիւ9.28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*skhi-p-	+շիւ5.761, 6.331, 8.55	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*skei-bh-, -p-]																
*skhibh-	+p. 2huy?4.971															
*(s)kel- ₁]																
*skelli-	ghy, -h19.23															
*skel(u)-	ghlml9.27															
*sk(ē)leb-?	+p. ghy (ghh)1.431															
*sk(e)lei-g-	+p. ghy-m-hl6.111															
*kel-	phyl?10.86															
	+p. phyl (phylphyl)8.32															
*keld-s-?	+p. phylphyl9.29															
*kəl- (*k _l -?)	phyl8.511															
	phyl-hl8.32															
[*(s)kel- ₄]																
*skhel-	2hy12.74															
*skhēl-	2hl4.971															
*skhēl-?	2hy12.74															
	2hy-hl16.74															
	2hy-wy-hl12.741															
*skəlil-	ghyl-p4.471															
*khel-	ghyl4.94															
*khōl-?	ghyl?4.95															
[*skhel-]																
*skhl-?	ghyl(-hl)?16.74															
*skhēl-	+p. 2hl16.74															
[*(s)kep/b(h)-]																
*skhob-	+p. 2ghyl?9.291															
*skōb-	+ghyl1.431															
[*(s)ker- ₁]																
*ker-th	+p. phyl-(m-phyl)15.76															
*kēr-ph-	+p. phyl-(2ghyl)15.76															
[*(s)ker- ₂]																
*skēr- (*skēr-?)	ghyl-ghyl9.34															
*skēr-th-?	+p. ghyl(h)hl4.66															
*skēr-kh-?	+p. ghyl(w)hl9.35															
*skrei-d-/																
*skrid-	+p. ghylghyl (ghylghyl-ghyl)9.95															
*skēr-s-	+p. ghyl8.551															
[*(s)ker- ₄]																
*ker-/*kor-	phyl/ghyl9.29															
*kerdīe-	phyl9.29															
*kerdīo-	p. phyl1.44															
*kerth-	phyl9.29															
*kert-ske-	+p. phyl9.29															
(*skord->)																
*skhodoro-	ghyl, -n35.681															
*korth-	+p. ghylhl12.721															
*kōrtīo-?	+ghyl26.21															
	+p. ghyl1.44															
*k _l pi-	phyl, -h3.85															
*ker-ph-	+p. phylhl16.31															
[*sk'er-]																
*sk'er-no-	p. ghyl(h)4.66															
*sk'er-d-	p. (*ghylh>)ghyl															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
	(gʷpʰl)4.72	±					+								+	
[*skēt-]							+								+	
*skə(i)th-	gʷpʰl9.35						+								+	
*skə(i)d-	gʷpʰl9.35						+								+	
[*skēth-]							+								+	
*khəth-	hʷpʰl-wʷl11.27						+								+	
*kēth-	+p. pʰl4.91						+								+	
[(s)keu-]		+	+				+		+						+	+
*skēyo-	gʷpʰl-nʷg7.28	+					+		+						+	
*kēyā-	pʰl-wʷg7.281	?					+		+						+	
*khulo-	hʷpʰl (ʰpʰl)7.13	?					+		+						+	
*kəulo-	pʰl (pʰl)6.59						+		+						+	
[(s)lēg-]		+		+	?		+	+							+	
*[(s)lēg-	+lʰl-wʷl19.72						+								+	
	+p. lʰl-nʷpʰl (-nʷpʰl)19.72						+								+	
							+								+	
[(s)lēg-n-	+lʰlʰpʰl16.51, 19.72						+								+	
[(s)lēg-	+p. lʰl15.261						+								+	
	+p. lʰlʰpʰl19.72						+								+	
[*smē, *smā]		+				+									+	
*smē	ʰpʰl-ʰl?23.591						+								+	
[*smē-, *smel-]							+								+	
*smidīo-	ʰpʰl1.214						+								+	
[*smek-]							+								+	
*smok-ru-	ʰpʰl-wʷpʰl-p4.142						+								+	
[*smel-]							+								+	
*smōl	p. ʰpʰl1.83						+								+	
	p. ʰpʰl (ʰpʰl)1.83						+								+	
[(s)meukh-,							+								+	
*[(s)meugh-]							+								+	
(s)mukho-	ʰpʰlʰpʰl1.83						+								+	
*[(s)mug-ro-	ʰpʰlʰpʰl (p. ʰpʰl)5.231						+								+	
*[(s)mougho-	p. (*ʰpʰl)ʰpʰl15.63						+								+	
[*snā-, *snā-(l)-]		+					+								+	
*snā-t-	ʰpʰl15.83						+								+	
[(s)nēbh-rl-]							+								+	
(s)nōbh-ri-	ʰpʰlʰpʰl-p12.65						+								+	
[(s)ner-]		+					+								+	
*[(s)ner-k-	ʰpʰlʰpʰl4.82						+								+	
[*snēu-]		+	+				+								+	
*snēyrt-	ʰpʰlʰpʰl4.131						+								+	
*snēu-	+ʰpʰl10.76						+								+	
[*snusós]		+					+								+	
*snusos	ʰpʰl-nʷg2.64						+								+	
[(s)lo-]		+					+								+	
*solīo-							+								+	
(s)solūio-?)	nʷg2-nʷg4.83, 11.26, 13.13 (ʰpʰlʰpʰl13.13)						+								+	
[(s)p(h)et-]		+					+								+	
*phikīnā-	ʰpʰlʰpʰl-wʷg20.25						+								+	
*phāi-di-	+ʰpʰlʰpʰl-wʷg20.25						+								+	
[*spek'-]		+					+								+	
*pek'-	+p. (*ʰpʰlʰpʰl) ʰpʰlʰpʰl15.51						+								+	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*(s)peI-]		-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*speI-	(առա-)սղել 18.21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
[(s)p(h)el- ₁]		-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phel-g-	փեղղ 7.221	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)el- ₂]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phol-	փողփողեմ 15.56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phəl-	փաղփաղիմ 15.56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phəl t-	փալլ,-ի 15.56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sp(h)elg'h(en)]		+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phəlg'ŋiǝ?	(*փաղծալն >) փալծալն 4.471	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)pen-(d)- ₁ -]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
հմմտ.*sp(h)ei-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sp(h)e-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pen-	հինեմ (-ում, հենում) 6.33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	բ. հին-ք 6.21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pən-?	հանում 6.33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phən-?	փան-աք? 11.52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pheni-(>)		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phein-)	փին-ատ? 11.52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)pen- ₁ -]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*[s)pondho-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phondho-	փոնդ 5.26	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[- sp(h)en-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phen-	փին 4.66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phen-th-	փն-թի 15-88	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*speno-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*stĕno-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*p(ə)stĕno-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*stĕno-	ստին-ք 4.41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*psen-	+ (սխա-) սին 5.12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pson-	սուն-, սնեմ 5.111	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*psŋ-	սան 2.731	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[*sper- ₃]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phər-	փարեմ 16.27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)er- ₄ -]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*[s)p(h)erəg-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pherg-to-	փերթ (բ. փրթիկ) 9.28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phereg-?	փեռեկեմ? 9.27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)er- ₁]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*spŋ-nā-mi-	սպառնամ 18.44	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phēr-t-	+ փրթանիմ (բ. փրթիկ) 11.25 + բ. փոթկալ 16.25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)er- ₂]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*sphēr-s-	սփռեմ 9.34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*spēr-s-	+ բ. սպառիկ 16.53	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*pher-s-	փռեմ 9.31	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phərəd-?	փարատեմ 10.49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phōr-phōr-	փրփր? 1.351	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phorsijō-	փոշի? 1.213	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*phēr-sk-	փրց-ի-ք? 4.56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)er- ₃]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
*spēr-d-	+ սպ(բ)առի 4.66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[(s)p(h)erd(h)-]		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
spɾdh-	սփրդիմ (բ. սփրթնիլ, սփրթնիլ) 16.53															
*pɾth-?	հարթ-նում? 16.53 արթ-ուն (դ-արթնում)? 4.63															
[*(s)p(h)eu-d-] *pheu-1?	փույթ, -ոյ 6.99, 16.14	±	±			—	±			±	±			—	—	±
[*(s)p(h)(i)ōu-, *(s)l(h)(i)ōu-]		±	±			±	±			±	—			±	—	±
*thū-ko- (*ptu-ko-?)	թուք, -ոյ (թքանիմ) 4.56					—	—			—	—			—	—	—
*thū-?	+բ. թու 4.56	(-)	(-)			(-)	(-)			(+)	(-)			(-)	(-)	(-)
[*+sp(h)ong-] *psong-	սոնկն 5.801		—			—	—			±				±?	—	—
[*srebh-, *sɾbh-, *serbh-]		—	—	+?		±	±			±	±			±	±	±
*sɾbh-	արբ, -իմ (-հնամ) 4.98, 5.13	—	—			±	±			±	±			—	—	—
[*srenk-] *srongh-?	սոնգն 4.23	—	—			—	—			±	±			—	±	—
(*sronk-?)		—	—			—	—			±	±			—	—	—
[*sreu-] *sroqən-?	սոռգանիմ 1.361 սոռգանիմ 1.361	—	±			±	±			±	—			—	—	±
*sru-t-	սոռու, -աց (-ո) 1.36	±	—			—	—			—	—			—	—	—
[*stā-] *stā-nā-mi	ստանամ 11.16	—	±	±		±	±	+		±	±			±	±	±
*steqə-ro-	ստուար 12.63	±	±			—	—			±	?			—	—	±
[*stāi-, *sti-] *stiā	ստի? 12.51	±	±			±	±			±	—			±	—	±
[*steb(h)-] *tob-	թուկիմ 9.21		±			±	±			±	±			±	±	±
[*steg-] *təg-	թուկ-աղ 9.48 թուկ-եղն 9.48 թուկ-արդ 3.791 բ. թուկ-ել 9.21 թուկն 9.49		—			±	±			±	±			±	±	±
*təg-no-			—			—	—			—	—			±	—	—
[*steib(h)-, *steip-] *steib-	ստել 14.32, ստիպել 19.48	±	±			±	±			±	±			±	±	±
[*steig-] *steig'-?	ստիծ (ստիծ)? 6.331	±	±			±	±			±	±			±	±	±
[*steigʷ-] *toigʷ-no-	թէկն. (>թեկն) 4.19	—	—			±	±			±	±			±	±	±
[*stel(ə)-₂] *stl-no-?	(առա-)ստաղ 7.28	—	—			±	±			±	±			±	±	±
[*stel-₃] *stel-g'- *stel-no-?	ստեղծ-անեմ 9.44 ստեղն 8.551	±	±			±	±			±	±			±	±	±
[*(s)ten-₁] *ten-	+բ. թնալ (թնթնալ) 16.37	±	±			±	±			±	±			±	±	±
*teng-	+բ. թնկթնկալ (թնգթնկալ) 16.37	—	—			±	±			±	±			±	±	±

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*təu-skh-?	թաւշխիմ 4.82															
	թաւշկանում 15.261															
*təu-b-	+ թաւ 4.821															
*ti-ro-	թր-իք 4.66, -իմ 5.531															
(*tū-ro-?)	(բ. թի-թրէն) 7.311															
*tū-r-	թուրմ, թրմիմ 15.83															
	թուրչ-, թրչիմ 15.83															
[*təl-]																
*təl-	+ բ. թաւ 8.531															
*tel-?	+ թիւ-նի 8.531															
[*tap-1]																
*tap-	թա-թաւիմ 10.33															
*tap-ni-	թաւն 1.751															
[*tap-2]																
*tap-	+ թաւաւիմ? 10.15															
[*tata-, *təta-]																
*təta-	տիտ? 4.41															
*telt-?	տիտան? 2.721															
[*tek- ^a lek'-p-t																
հւտ]																
*tek-	թեքիմ 9.61															
*tēk-ro-	թիւր (թիւր)? 12.74															
*tek-lo-	+ թիւ, -ոյ 6.38															
[*tel-1]																
*tol-nu-mi?	թողում? 19.47															
*toljo-?	թոյլ, -ոյ (-ի) 4.82															
*tel-	+ թիւ 12.21															
[*tel-2]																
*tel-	թի-թեղն 9.69															
*təl-	թաղ 19.151															
	թաղ-ի-ք 6.27															
	թաղ-իմ 4.78															
	թաղ-12.64															
*t]-to-?	+ թաղ 8.531															
[*ten' (ə)-]																
*təmiro-?	թմ(ր)իմ (թմիւր) 4.911															
[*temp-]																
*tipp-	թամբ, -աց 10.661															
[*tengh-]																
*təgh'hu-?																
(*təgh[u-?])	թանծր, -ու 12.64															
[*ter-2]																
*tor-no-	թոռն 2.48															
	+ բ. թոռ 14.13															
*tr-mo-	թարմ 14.13															
[*ter-3]																
*tōro-	թուր, -ոյ 20.27															
*tor-g'-	+ բ. թործ 9.451															
*tori-g'-?	+ բ. թորիծ 9.46															
*tōrg'-	թուրմ 4.208															
*trəg'-	արածիմ 3.16															
[*ter-6]																
*tōr-tōro-	թրթուր, -ոյ 3.84															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*ters-]		+	+							+	+				+	+
*tors-	β _{nn} -nd8.521 β _{np2} -nd8.521	+	?							+	+				+	+
*trs-	β _{wn} -wd8.521 β _{wp2} -wd8.521	+								+	+					
*trsiā-	β _{wn} (-/nd)3.511	+								+	+					
[*tet(e)r-]																
*tēṭer?	mawwṛwḥ?3.641	+	+			+	+			+	+			+	+	
[*teu-]		+	+							+	+					
*tou-	β _{nd} h8.22.43	+								+	+					
[*tēu-, *teuā-, tūō-]																
*tēuō-	β _{hl} -nj13.12	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tēuō-	β _w 12.64	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tu-pho-	β _{nd} h, -nj1.421	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tur-so-	+ β _{nn} 4.208, (β _{np2} >) β _{np2} 4.208	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tu-m-bh-?	β _{nd} p1.22	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*to-, *tā-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*to-	η-, -η (η-ω, ωj-η, ωω- -η-η)23.33, 23.34 ηn-jū23.32	+	+	+	+	+	+		+	+	+			+	+	
*te-?	(h-)β _h (h-β _h , hβ _{hl} , β _h - β _{nn} -p)23 65	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*tor-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*ter-	β _h -β _h -β _{nn} 18.52	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tōr-tōr-	β _h β _h 18.21	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*treg-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*treg-	wph4.81	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*trei-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*treies	hph13.41	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tri-	hph-y-13.44 hph-wd13.41	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*trijæk'omtə?	hphnd13.531	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*tres-, *ters-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tres-?	hph-hp10.26	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*tū-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tu	ηn23.13	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tue-g'h-	ph-η23.94	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tuo-	pn(1)23.23	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*tuer-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*tūr-p-	β _w pp (β _w ph)3.661	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*ub-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*ub-	+p, ηnuy9.342	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*ul-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*ul-ul-	+p, nuyw16.37	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*uper-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*uper-	(h) qh23.57	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*upero-	qh2p, -nj12.33	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*up(o)]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*(ek)s-ub-	ηnuy, -nj12.43	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
[*uadh-]		+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	
*uadh-mi	ηwd10.48 (η-ηwd15.11)	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*yal-]		—	+													
*yai-	qlw ₃ 16.34															
*yal-ie-?	qlw ₃ h ₁ 16.34	—	—	—												
*yal-lo-		—	—	—												
*y ₁ k ₁ o- <i>h₁hm</i>	qlw ₁ h ₁ -n ₃ 3.71															
[*yal-]		—	—	+												
*yal-	(h ₁ -)n ₁ l ₁ w ₁ ?4.82															
[+*yed-]		—	—		+											
*yeden-	+ q ₁ h ₁ w ₁ h ₁ h ₁ -n ₃ 1.212															
[*yel-]		(+)	(-)		(+?)	(+)	(+)		(+)	(+)	(+)				(+)	(+)
*yoi-ni ₁ om?	q ₁ h ₁ h ₁ 5.92	—	—													
[*y(e)id ₁]																
*yi-n-d-	q ₁ u ₁ -w ₁ h ₁ h ₁ 11.32															
(w ₁ n ₁ r ₁ *e-yid-et)	(w ₁ n ₁ r ₁ h ₁ q ₁ h ₁ u ₁)11.32															
*yi(n)d-?	q ₁ h ₁ -l ₁ -u ₁ 11.32															
*yoid-	q ₁ h ₁ u ₁ -h ₁ 17.17															
	q ₁ h ₁ u ₁ (q ₁ h ₁ u ₁ -n ₁ h ₁)17.21,															
	22.43															
[*yels- ₃]																
*yels-kho-	q ₁ h ₁ 24.77															
[*yek ₁ -]																
*yok ₁ ie-	q ₁ n ₁ h ₁ 18.13															
[*yel- ₁]																
*yel-	q ₁ h ₁ q ₁ -n ₃ 16.81															
[*yel- ₂]																
*yeld ₁ -	q ₁ h ₁ q ₁ Δ16.62															
[*yel- ₄]																
*yel-m ₁ u ₁	q ₁ h ₁ q ₁ Δ16.22															
[*el- ₅]																
*el-?	q ₁ h ₁ q ₁ h ₁ 12.27															
*el-	q ₁ n ₁ q ₁ 11.57, 21.45															
	q ₁ n ₁ q ₁ -h ₁ 12.27															
*el- (y ₁ -?)	q ₁ w ₁ q ₁ h ₁ 12.27															
*el-d-	q ₁ h ₁ q ₁ u ₁ 17.36															
*el-d-	q ₁ n ₁ q ₁ u ₁ -n ₁ h ₁ 17.36															
*el-d-	q ₁ w ₁ q ₁ u ₁ -h ₁ 17.36															
[*el- ₆]																
*el-	q ₁ n ₁ 15.85															
[*yel(ə)- ₇]																
*yel-	q ₁ h ₁ l ₁ n ₁ 10.14															
*yelūm ₁	q ₁ h ₁ l ₁ n ₁ Δ10.14															
*yelā	q ₁ h ₁ l ₁ (-n ₁ r ₁ -w ₁ h ₁)1.44															
	q ₁ h ₁ 1.44															
*yel-	q ₁ h ₁ 10.15															
*el-ro-	l ₁ w ₁ r ₁ -n ₃ (-h ₁ -w ₁ g ₁)9.19															
*el-	q ₁ w ₁ l ₁ -w ₁ r ₁ 10.14															
*el- ₁ -b ₁ h ₁ i-	l ₁ w ₁ Δ12.821															
(y ₁ l ₁ -y ₁ -h ₁ y)																
*el-ro-?	+ n ₁ l ₁ n ₁ r ₁ 10.14															
	n ₁ l ₁ n ₁ r ₁ -u ₁ 10.14															
*el-g ₁ h-	q ₁ h ₁ q ₁ Δ8.511															
*el-g ₁ h-	q ₁ w ₁ q ₁ Δ8.511															
[*el- ₈]																
*el-ph-	+ r ₁ q ₁ l ₁ h ₁ h ₁ 11.14															
[*elk-, *elg-																

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
*[ʕdʕd m, *ʕe1-6]																
*ʕ[kio-?	qawɣ215.85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕen-]		+	—	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕon-	qonɣ9.99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕendh-]		+	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕendha	qɣɣɣ, -wɣ6.711	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕendhio-	qɣɣɣ, -uɣ8.531	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕer-1A3, ʕdʕd m, ʕer-2B?]		(+)	(-)	(+)	—	(+)	(-)	—	(-)	(+)	(-)	—	—	(-)	(+)	(+)
*ʕer-	qɣɣ23.57	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕer-4]	qɣɣ-ɣ20.47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕer-	qɣɣ-ɣ20.47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕer-6]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*ʕrɔ-dhu-?	ɣɣɣɣ-ɣ21.25 ɣɣɣ-ɣɣɣ21.24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕer-7]		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
*ʕɔro-	qɣɣ, -uɣ18.51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕerd-s-	qɣɣɣ-ɣɣɣɣ (-ɣɣ, -ɣɣ) 9.221	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
(ʕk* ʕerg'-?)		(-)	(-)	(+)	—	(-)	(-)	—	(-)	(-)	—	—	—	(-)	(-)	(-)
*ʕreid-s-	ɣɣɣɣ-ɣɣɣɣ9.28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕri-t-	+ ɣɣɣɣ9.451	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕ(e)rɔd-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕrɔd	+ ɣɣɣɣɣ9.451	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕerg'-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕorg'o-	qɣɣɣ, -uɣ9.12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕorgeie-	qɣɣɣɣ9.13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕer-ɣnɔ]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕerɣnɔ-	qɣɣɣɣ, -wɣ9.51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕɣren-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕɣren-	qɣɣɣ, -ɣɣ3.29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[+*ʕerp-?]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕerp-	qɣɣɣɣɣ (-ɣɣɣ)?11.27 + ɣɣɣɣ9.38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕes-1 *ʕosc *ʕosi]	qɣɣ-ɣ (qɣɣ-ɣ, qɣɣ-u)9.91 qɣɣ, -ɣ9.91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕes-5]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕes-nu-mi	qɣ-ɣɣɣɣ (qɣ-ɣɣɣɣ)6.11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕes-tu-	qɣ-ɣɣɣɣ, -uɣ, qɣɣɣɣ6.12	—	—	—	—	+	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕes-8]		—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕes-no-	qɣɣɣ, -uɣ11.87	—	—	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—	+	—	—
*[ʕesperos, *ʕekeros]		—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+
*ʕeikero-	qɣɣ2ɣɣ, -uɣ14.42	—	—	—	—	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+
(*ʕeiskliero-?)		—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
*[ʕes-ɣ-, ʕhɣ- *ʕes-n-es]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕbsɣ-?	qɣɣɣ-ɣɣ14.75	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[*ʕuct-]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(per-)ut-i	(ʕɣɣ-)ɣ14.731	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*[ʕi-k'ɣt-i]		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*ʕik'ɣt-i-	(*qɣɣɣ>)ɣɣɣ13.531	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
[*u p-, *lup-] *(ə)lōpek'u- [*uord-?] *uordo-	սղուկս,-կուս3.74 գորտ,-ս3.631															

Բառային ղուգաբանությունների աղյուսակում տեղ գտած առանձին բառերի վերաբերյալ ստորև արվում են համապատասխան մեկնաբանություններ:

Ասեղն-ի (հին *ասիլոն < *ak'ilon) դեպքում հաշվի է առնված *-ի-ով և *-լ-ով հիմքերի ընդհանրությունը: *-լ- ածանցի բաշխումը փոքր ինչ տարբեր է՝ ընդգրկելով սլավոնական, իտալյան, կելտական և գերմանական խմբերը՝ առանց ծագումնաբանական-տարածական որոշակի արժեքի [Solta, 1960, 123]: Կարևոր է նշել մի կողմից՝ *-ի-ով հիմքի համատեղումը *-լ- ածանցի հետ նաև սլավոնականում (հ. սլավ. ослѣ «հետև»), մյուս կողմից՝ հայ-իտալյան բառիմաստների համընկումը (լատ. acus «ասեղ»):

Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 120—121] աղանձ-ը համեմատում է հ. հնդկ. randh- «եփել», հուն. λίσσασθ «կաթսայի եռոտանի», հ. պրուս. landan «կերակուր», իռլ. հ. կոռն. lann «տապակ» բառերի հետ, որոնց համար Walde-Pokorny-ի բառարանում [2, 439] արվում է *lendh-արմատը: Այս բոլոր համեմատությունները խախտում են և Pokorny-ի բառարանում չեն բերված [հմմտ. նաև Mayrhofer, KEWA, 3, 40 և Frisk, GEW, 2, 87]: Լիոն-վին հավաստի չի կարելի համարել նաև մեր առաջարկած ստուգաբանությունը:

Անդ բառի թոխարական ղուգահեռը իմաստային է՝ Ա. ānt, Բ. ānte «հարթություն»:

Ընջուղ (սրան կարելի է միացնել նաև անդի-ն) բառի կելտական ղուգահեռը իմաստային է՝ կիմր. anner, բրեյտ. ounner «եփինջ», հ. կիմր. enderic «հորթ», կիմր. enderig «ցուլ, եղ»:

Անքառ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Է. Ալալյանին [1974, 22—23]. կասկածելի է և՛ հնչյունապես (սպասվող գ-ի դիմաց ք-ի առկայությունը Ալալյանը բացատրում է աղքատ բառի ազդեցությամբ), և՛ իմաստով (անքառ «կարոտ, աղքատ, ազահ»՝ հուն. ἀνάγκη «անհրաժեշտություն», հ. իռլ. écen, մ. կիմր. anghen, կիմր. angen, բրեյտ. anken «կարիք, անհրաժեշտություն» (իռլանդերենում նաև «բռնություն»), թերևս նաև հ. վ. դերմ. āhta «թշնամական հետապնդում, հալածանք» բառերի դիմաց):

Հայ. անթեղ, հուն. ἀνθράξ «ածուխ» և վրաց. anteba «վառել» բառերի համընկումը մատնանշել են Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 1², 194] և Հ. Ֆոգտը [Vogt, 1937, 333], ընդ որում Հ. Աճառյանը առաջին երկուսի կապը համարում է պատահական և հայերենը բխեցնում կովկասյան աղբյուրից: Նշենք, որ վրաց. ant- արմատը կանգնած է առանձնակի, ղուգահեռներ չունի քարթվելական մյուս լեզուներում, այլև կովկասյան այլ լեզվախմբերում: Հայ. և հուն. բառերի ծագումնային կապը Հ. Ֆրիսկը [GEW, 1, 11] և Պ. Շանտրենը [DELG, 1, 90] համարում են կասկածելի: Բարբառային անթայր «կայծ» բառը միացվել է սրանց մեր կողմից:

Հետադասողները տարբերում են քնդ «փոխարեն» (սեռ. հոլովով) և քնդ «տակ» (գործիական հոլովով) նախդիրները՝ առաջինը կապելով *anti*, երկրորդը՝ **ndhos* (հ. հնդկ. *adhā-*, ավ. *adō*, թուր. *ll. añc* «ցած, ներքև», հ. իսլ. *und* «տակ, ներքո») նախածինների հետ: Հնարավոր է ենթադրել երկու իմաստների խառնում հայ. քնդ-ի մեջ, թեև «տակ» իմաստը հայերենում արտահայտվում է գործիականով, հին հնդկերենում՝ հայցականով և սեռականով, այսինքն՝ տակա է գործառական տարբերություն:

Բարբառային առի (առռէ) «շատ, հույժ» բառի և հ. հնդկ. *ari-*, հուն. *ἀρι-* «շատ, հույժ» նախամասնիկների համեմատությունը պատկանում է Հ. Աճառյանին [ՀԼՊ, 1, 119]: Հ. հնդկ. և հուն. ձևերը հատկացվում են **ar-* արմատին, բայց որոշ կասկածով՝ հուն. *ἀρι-* համար *ἐρι* տարբերակի տոկայություն պայմաններում [Քե., 1, 56]:

(2) արդ, -ու բառի ղուգահեռներից +-ով են նշանակված **tu-*ով, *±-*ով՝ **-t-*ով և **u-*ից տարբեր ձայնավորով (**-ti-*ով) հիմքերը:

Երիւր «պատշաճ, հարմար» բառը **ar-* արմատին է կապում Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 2, 57—58]՝ հենվելով հատկապես Ա. Մեյի վրա և ենթադրելով **ar-/er-* ձայնդարձ, որ քիչ հավանական է: Մենք դրել ենք **ri-* *tro-* նախածին՝ **ar-*ի **ri-*ի (**rēi-*) հիմքային տարբերակից. հմմտ. լատ. *rītus* «ծես, սովորույթ», *rite* «ըստ ընդունված կարգի, պատշաճորեն», հ. վ. գերմ. *rīm* «շարք, թիվ» և այլն: Տարածքային բաշխումը հիմնականում նույնն է հարիւր-ի հետ՝ այն տարբերությամբ, որ վերջինիս դեպքում հունական, կելտական և գերմանական խմբերն ունեն մերձավոր «թիվ» իմաստը, իտալյանը՝ ոչ, մինչդեռ երիւր-ի դեպքում հունականը, լատինականը և մասամբ գերմանականը ունեն համեմատաբար մերձավոր իմաստներ:

Ուրալամ-ի համեմատությունը հուն. *ἀργεῖραι* «ուրանում եմ, ժխտում եմ, մերժում եմ» բայի հետ դալիս է դեռ ՆՀԲ-ից. Պոկոսին [Քոկ., 1, 62] վերջինս բերում է **ar-* արմատի տակ՝ ալք. *rem* «կեղծ», *reimē*, *renē* «կեղծիք, ստա», *nērroj* (**rēnoj*) «ուրանում եմ, ժխտում եմ» և, կասկածով, հայ. ուրալամ-ի հետ միասին՝ նշելով նաև **ōr-*, **er-* «խոսել, կանչել» արմատը. հայերենը ձևով ավելի մոտ է վերջինիս, թեև իմաստով տարբերվում է, այս պատճառով էլ, ինչպես Աճառյանը [ՀԱԲ, 3, 614—615] և Զոլտան [Solta, 1960, 385—386], մենք տալիս ենք միաժամանակ երկու արմատի ղուգահեռներն էլ:

Արաւր-ի դեպքում +-ով են նշանակված հայերենի հետ նույնական **-tro-* տծանցով, *±-*ով՝ վերջինիս **-tlo-* տարբերակով ձևերը:

Արգն-ի (հմմտ. նաև գեղ-արգն) համեմատությունը լիով. *ařdas* «ձող (խրձերը վրան կախելու և չորացնելու համար)», հին *ardamas* «առադասող շեղակի հենածող» բառերի հետ պատկանում է Պետերսոնին [KZ, 47, 245], որն ավելացնում է նաև ուսս. և լատ. անհավաստի ձևեր: Համեմատությունը ընդունում է Յ. Պոկոսին [Քոկ., 1, 63] և չի ընդունում Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1, 309—310]: Է. Աղայանը [1974, 32] բխեցնում է **rēt-* «ձող» արմատից՝ ենթադրելով, այսպիսով, որ **ē>*ի անցումն ու ի-ի անկումը նախորդել է **rt>*ի անցմանը, որ անհավանական է. վերջինս չէր կառող այդքան ուշ տեղի ունենալ (մ.թ. 3-րդ դարից հետո): Կապ չունի՝ արդյոք սկյութ. *ardun*, օս. *ärdun* «աղեղ» բառի հետ, որ ծագում է **druno-* «փայտ-լա» հիմքից:

Արգ-անդ-ի համեմատությունը կիմբ. *arffed* (*arpet*) «ծոց, գիրկ» բառի հետ պատկանում է է. *Lidén*, 1904, 21], որ ընդունում է Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1, 303] և ավելացնում արգ-անասել բառի արգ-ը: Փ. Ջոլտան [Solta, 1960, 406—407] գերադասում է Հ. Պեդերսենի համեմատությունը հ. *սլավ.* *grōdъ* (*гродъ*) «կործք» բառի հետ, որ ուրիշները միացնում են հուն. *βρόνιος* «հպարտություն» և լատ. *grandis* «մեծ» բառերին (հ.ե. **gʷerendh-* հմմտ. *Рок.*, 1, 485): Հ. Պեդերսենի կարծիքը հավանական կլինի, եթե **gʷerbh-*ը կապ ունենա **gʷerendh-*ի («սաղմ, երեխա, ձագ») հետ՝ **gʷer-*ից(?), որից թերևս հայ. *կարիւն* (**gʷor-*): Այլապես արգ-ը չի կարող միացվել արգանդ-ին:

Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 607—608], հենվելով այլ կարծիքների վրա, աւղ «կոշիկ» բառը միացնում է ագանիմ-ի հետ և բխեցնում **eu-/ou-* «հագնել» արմատից. հմմտ. *ավ.* *aoŋra*, *սլավ.* *об-уѣъ* «կոշիկ», լատ. *ind-uō, -ere* «հագնել», լիտվ. *aũti*, լատվ. *aut* «կոշիկ հագնել» և այլն: Ընդհանրապես ենթադրելի է երկու արմատների կապը:

Աւեա (աւեա) բառի ստուգաբանությունը պատկանում է է. Աղայանին [1974, 35]:

Ջուր բառի **j-* նախահավելվածով **Iugo-* նախածեր վերականգնված է ըստ բալթ. ձևերի (լիտվ. *jūra*, լատվ. *jūra*, պրուս. *jūrin* (հյջ.) «ծով»), ուրոնց մեր կողմից միացված է թրակ. *Iuras* դետանտը. սա բխեցվում է *iūras* «ջուր, գետ» հասարակ անունից [Дуриданов, 1976, 76]: Հայ. բառը իմաստով մոտ է հ. հնդկ. և թուս. բառերին (հմմտ. նաև թրակ.): Նվազ հավանական է բխեցումը **gʷhdōro-* (ավելի ճիշտ՝ **gʷhdjōro-*) ձևից (**gʷhder-* հմմտ. *Рок.*, 1, 487):

Առաւաւտ-ի աւ-ի (աւ- նախածանցով և -աւաւ վերջածանցով) համեմատությունը լատ. *aurora*, հուն. *ἠώς* (դոր. *ἠώς*), լիտվ. *aušrà* «արշալույս» բառերի հետ պատկանում է Պ. Պատրուբանիին և Ժ. Դյումեզիլին (հ.ե. **aues-*): Հայերենի մերձավոր զուգահեռները մենք որոշել ենք ըստ ձայն-դարձի վերին աստիճանի (**āus-*՝ ի տարբերություն **ues-*, **us-* ձևերի): է. Աղայանը [1974, 26—27] բխեցնում է **sauei-* «արև» նախածեի **sau-* մասից (**-el-*ը դիտում է որպես ածանց), որ, սակայն, այս «մաքուր» ձևով ոչ մի տեղ չի պահպանվել:

Բարբառային փամփ-, փմփ- արմատը դժվար չէ բացահայտել փամփ-իկ «փափլիկ», փամփուս «քնքուշ», փմփուխ (փմփիսիկ, փմփիսուկ) «փափուկ, քնքուշ, գիրգ, փափլիկ, գիրուկ», փմփուլիկ «քնքուշ», փմփուշ, փմփ-փուս «փափուկ», փմփուցել «գիրանալ, փամփխանալ» բառերի մեջ: Հայա-նաբար ճիշտ է Տեղվիշյանը [հմմտ. ՀԱԲ, 42, 492], որ փամփուկ-ը համեմատում է այս արմատին պատկանող լիտվ. *paĩpti* «ուռչել», *paĩpalas* «գեր մարդ» բառերի հետ:

Բա «թե, որ, իրոք, անշուշտ» բառը Պոկոսին [Рок., 1, 113] գնում է **bhē*, *bhō* մասնիկին պատկանող ձևերի մեջ, իսկ Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 384] միացնում է բալթ. «ասում եմ» բառին, մասնավորապես որ սրա գերմավոր ձևերը ստացել են լուրահատուկ շարկապային ուղեք (հմմտ. «Առաջի բառ...»): Ենթադրելի է խառնուրդ (կոնտամինացիա):

**Bheu-t-*, **bhu-t-* նախածեերում շնչեղ ձայնեղի և խուլի համատեղում

մը միևնույն արմատական ձևում հնարավոր է միայն *t-ի տճական լինելու և իբրև այդպիսին զիտակցվելու պայմաններում:

Լու-ի զուգահեռներից +-ով նշանակվածները ունեն *pl- սկիզբ և *-s- մասնիկ, ±-ով նշանակվածը՝ միայն *pl-:

Փոլուզական βεχός «հաց» բառի համար ենթադրվում է սկզբնական «(հացի) կտոր» իմաստը, և այն հատկացվում է *bheg-ին: Սակայն նկատի ունենալով հայ. բոկեղ «մի տեսակ կլորակ հաց» զուգահեռը և վերջինիս համար ընդունելով Հ. Աճառյանի ստուգաբանությունը՝ մենք βεχός հատկացրել ենք *bhe-g- «տաքացնել, խորովել, թխել» արմատին՝ բնականաբար ենթադրելով կարճ ձայնավորով տարբերակ: Տե՛ս *bhe- (բովեմ և բոկեղ):

Բիլ «բաց կապույտ» (և ոչ «մի տեսակ ձուկ», ինչպես տրված է Հ. Աճառյանի ՀԱԲ-ում, 12, 450) բառի նախնական ստուգաբանությունը պատկանում է է. Աղայանին [1974, 47]. այն ճշտված և տարածքային բաշխման առումով բնկված է Լ. Սարաշևայի կողմից [Сараджева, 1976, 191]:

Երբ-ը սովորաբար համեմատվում է հուն. ὀφρα «մինչև որ», թոխ. ku-pre «երբ» բառերի երկրորդ բաղադրիչների հետ: Հ. Աճառյանը համարում է իբր-ի տարբերակը, այսինքն՝ կազմված է համարում հայկական հողի վրա: Ըստ Բուզգեի՝ իբր-ը ծագում է ի՛ բառ ձևից (հմմտ. նաև մակբայակերտ -(ա)բար):

Բուռն «սաստիկ» բառը Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 486] միացնում է լուռն «բուռ» բառի հետ: Առանձնացված և ստուգաբանված է ներկա ձևով մեր կողմից. հմմտ. հ.հնդկ. bhūṛni- «բուռն, սաստիկ, ուժգին, կատաղի», հուն. φούρος (*bher-mo-) «իրարանցում», ալբ. burme «լիահասուն»:

Բուրեմի բառի (ունի նաև բուրեան, բուրէ, բուրայ ձևերը) ստուգաբանությունը պատկանում է Հ. Աճառյանին [ՀԱԲ, 12, 477]: Հնարավոր է բառի իրանական ծագումը, թեև մեզ հայտնի ձևերը հայերենից իմաստով տարբեր են (հմմտ. ավեստ. bawri «կուղբ», bawraini- «կուղբային, կուղբի»): Հ.-ն. *bher- «փայլուն, բաց շագանակագույն» արմատից ծագող շատ ձևեր կենդանիներ են նշանակում և աղյուսակում տրված են +-ով. ±-ով է նըշված այդ առումը չունեցող թոխտրերենը:

Բան (բարհ) բառը ամենայն հավանականությամբ իրանական ծագում ունի և արտացոլում է հյուս. իրան. -rt->(r)h անցումը:

Բրէտ-ի -էտ-ը Գ. Ղափանցյանը [ՏԳԱԻ, 2, 111] ածանց է համարում՝ նկատի ունենալով նաև կենդանական առնէտ, կրէտ անունները: Սրանցից կրէտ-ի ծագումը հայտնի չէ, իսկ առնէտ-ը Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12 262] փոխառություն է համարում ասորերենից՝ arnā-ʾā «առնհտ»:

Բուրդ-ը զուգահեռ ունի գերմանականում միայն ձայնդարձի միջին աստիճանով, բայց տարբեր է ձայնավորի երկարությամբ և իմաստով:

Բարձր (սեռ. բարձու) բառի մերձավոր զուգահեռները արված են ըստ *u-ով հիմքի:

Բայ «որջ» բառի համար ±-ով նշանակված են ձայնդարձային *bhūā-/*bhū(ə)-ով, +-ով՝ նաև *-t-ով զուգահեռները (ալբ. botë «աշխարհ, երկիր» <*bhūātā կամ *bhūētā): Ստուգաբանությունը պատկանում է է. Աղայանին [1971, 35—36], որ, սակայն, չի խոսում բառի բուռնացմական-ձայնդարձային առանձնահատկությունների տարածքային բաշխման մասին:

Բլիթ-ի զուգահեռները արված են \pm -ով ըստ առամնային առկայության (*-ով՝ հայերենի *-ի-ի դիմաց):

Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 424—425] չի ընդունում բարկ լիծու, դժիւք բառի այս ստուգաբանությունը, որ ունի Յ. Պոկոսին [Pok., 1, 163]:

Ջութատին և Մախկեր անդունդ-ին են միացնում նաև հ. սլավ. дѣно «տակ, հատակ, խորք» բառը՝ *dъbno < *dъkno «անցմամբ տե՛ս» [Шанский 1, 5, 144]: Սակայն ավելի տարածված է *dъno-ի *dheu-b-ից ծագելու վարկածը:

Տիւ-ի դիմաց \pm -ով նշանակված են *d;u-ի հետքերը սլավոնականում՝ ըստ հ. սլավ. dъzъb «անձրև» բառի *dus-d;us «վատ օր» ստուգաբանություն [Шанский, 1, 5, 153] և հունարենում՝ ըստ հուն. ξυνδύς «միջօրեի, կեսօրվա» (ξυνδύς) բառի:

Երկին-ի ստուգաբանությունը պատկանում է էսպայլյանին [ՀԱ, 1942 198-202] և է. Աղայանին [1974, 65—67]: Հնչյունապես կասկածելի է: Սերկ-ի ստուգաբանությունը (Դյումեզիլ, Ջահուկյան) այս ձևով հարուցում է հնչյունական նույն դժվարությունը, ինչ երկին բառին:

Տող-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Շեֆտելովիցին և Պեդերսենին [Pok., 1, 193]: Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 4², 418) որոշ կասկածով փոխառություն է համարում ուրարտերենից, որից փոխառված են, ըստ նրա, նաև վրաց. toli «համասար, նման, հասակակից», toleba «բաղդատել» բառերը: է. Աղայանը [1974, 137—146] հանդիսանում է *del- «ճեղքել, կտրել, արվեստով շինել» արմատին:

Տղել «շարժել» բայի համար (ան-տղելի, ան-տիղ «անշարժ») հմմտ. հ.հնդկ. dolayati «օրորում է, տատանում է», -tē «տատանվում է, օրորվում է»: Սկզբնական «երերալ, տատանվել» իմաստի հետ են կապված «հապաղել» (լիտվ. delsti), «անվստահ քայլել» (չվեդ. tulsta), «տատանվել, անվստահ լինել» (հ. անգլ. tealtian) իմաստները և այլն: Հայ. տաղտել «շարժել», տաղտուկ «ձանձրույթ» (հին «ընկճում»), տաղտապել «նեղել, շարժարել» բայերը ունեն *-d- ածականը, ինչպես բերված գերմանական խմբի բառերը: Տաղել «որոնել, քննել» բայը տղել-ի հետ կապում է Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 413], որ համեմատում է այն հուն. δεινέω «հայացքը այս ու այն կողմ շարժել» (ավելի ճիշտ՝ «բաղմանշանակ նայել, հայացք նետել, աչքով անել») բայի հետ և վերականգնում ընդհանուր *dil- արմատը:

Տեղ («առատ անձրև»), տեղամ, տիղմ բառերի ստուգաբանությունը պատկանում է Պետրսոնին [տե՛ս Pok., 1, 196]. հմմտ. մ. իռլ. delt «ցող» (նաև գետանուն), բրետ. dalt «խոնավ»: Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 392] տեղ-ը փոխառություն է համարում ասորական աղբյուրից (հմմտ. ասոր. talā- «ցող»՝ արամ. tallā, եբր. tal «ցող, անձրև» բառերի կողքին), իսկ տիղմ-ը և բ. տիլ-ը [ՀԱԲ, 4², 406—407] թխեցնում է հ.-և. *stēl-ից, որ հնչյունապես անընդունելի է (չկա տեղաշարժ):

Տուց-ի արմատական *dom- նախածեր առանձնակի առկա է (+) նաև հնդիրանականում (հ. հնդկ. dān, dām-, ավիստ. ներգ. dām(i)), հունարենում (δῶ «տուն»), բալթիականում և գերմանականում պահպանված է միայն իբրև բառերի առաջին բաղադրիչ (+)՝ լիտ. dīm-stis «բակ», չվեդ. tomt «շի-նություն տեղ»:

Տառաքնմ-ի ստուգաբանությունը (հմմտ. հուն. δοῦν «ցնցում եմ, տառանում եմ») Հ. Աճառյանին է [ՀԱԲ, 4², 380], որ վերականգնում է և հ.-և. համապատասխան *den- արմատ:

Տեսանեմ-ի մեջ *derk'-ի *r-ի անկումը Ա. Մեյլեն [Meillet, 1936², 135] բացատրում է որպես *spek'-ի հետ խառնվելու (կոնտամինացիայի) արդյունք։ Գ. Ջոլտան [Solta, 1960, 167] բացատրում է որպես r-ի՝ հայերենի համար սովորական անկում (հմմտ. aržan > ažan)։

Տորգ «սարգսստույն» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Հ. Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 422], որ նկատի ունի բրբռ. տորգ «ծանրություն վերցնելու ձող», «ոստայնանկի հաստոց», «գորգ հյուսելու համար փայտյա սարք» իմաստները։

Տեւեմ-ի համար նշված են բայական բուն զուգահեռները՝ իմաստի զգայի մերձավորությունը (+) կամ առանց դրա (±)։

Տոկ-ի համար արվող *doxo-go- նախաձևը [ՔՕԿ., 1, 219] չունի համապատասխան զուգահեռ։ Հ. Աճառյանի [ՀԱԲ, 4², 416] արված *doxoko- նախաձևը անբացատրելի է թողնում տեղաշարժի բացակայությունը։ Դժվար է ենթադրել նաև *doxo-dxo- (*douə-dxo-ից) կրկնավոր ձև, որովհետև *dxo-ն ձայնավորից հետո թերևս պիտի տար րկ և ոչ ի (վերջինիս համար հմմտ. *meldxi- > մեղի, որտեղ *dxi-ն գտնվում է *l-ից հետո)։

Նրկար-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *dū-r-ից ծագողները՝ ի տարբերություն *dūā-r-ից ծագողի (+)։

Նրկայն-ի համար իբրև զուգահեռներ են նշված *-ն- ածանցով ձևերը, թեև սրանց (հատկապես գերմանականի) ծագումնային կապը հայերենի հետ կասկածելի է։

Հայ. տունն (-ան), առուն (-ոյ) «ծայր, վերջավորություն, ագի, պոչ. շորի ծայր, քղանցք. փայտի ծայր» բառերը գերմ. *tutan-ին պատկանող իռլ. tota «ծայր, կոշիկի քիթ», նորվ. բրբռ. lota «ցցվածք», մ.անգլ. tote «ծայր» և այլն բառերի հետ համեմատել է Պետերսոնը՝ վերականգնելով ընդհանուր *dud- արմատը. ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 430]։ Կասկածելի է յաբերի մանկական-կրկնավոր բնույթի պատճառով. հմմտ. խեթ. titita «քիթ», այլև կովկասյան լեզուներում հանդիպող ձևերը։

Տ-ի զուգահեռներից ±-ով նշանակված են մնացուկային ձևով պահպանվածները։ Հայ. ա-ն Բոլոնիեզին բխեցնում է *dē-ից, Դրեսլերը՝ *dis-ից։ Եթե նկատի առնենք, որ *Տ-ն ընկնում է միայն միջձայնավորային դիրքում (այնինչ մեզ հայտնի ձևերում աջգլխի դիրք չկա), ապա թերևս ընդունելի լինի Բոլոնիեզիի կարծիքը։

Դակու «ուրագ կամ կացին» բառի համեմատությունը հուն. միդ. «սրել» բայի հետ պատկանում է Լիդենին և ընդունվում է Աճառյանի [ՀԱԲ, 1², 613], Ֆրիսկի [GEW, 1, 670], Շանտրենի [DELG, 2, 434] կողմից։ Անհավաստի է մնում լիտվ. dagys «փշփշոտ մի բույս», մ.լատ. daga «դաշույն» բառերի կապը սրանց հետ։

Դայեակ-ը հանված է բնիկ բառերի ցանկից որպես փոխառություն։ Դեռևս Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 618—619] ցույց է տվել բառի իրանական ծագումը, որպես աղբյուր նշելով պհլ. dāyāk նույնիմաստ բառը և ապացույց համարելով հատկապես -եակ վերջածանցի առկայությունը։ Հյուբշմանը [AG, 437] դրել է բնիկ հայկական բառերի մեջ [հմմտ. նաև ՔՕԿ., 1, 241]։

Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 679—680] դոն «մի տեսակ հաց, պաքսիմաստ» բառը համեմատում է լիտվ. duona «հաց», լատվ. duona «հացի կտոր», ապա, սրանցից հետո, հ.հնդկ. dhānā- «հացահատիկ, ցորեն», պրսկ. dān

«հատիկ, ընդեղեն» և այլն բառերի հետ [հմմտ. Pok., 1, 242], Սակայն նախ՝ հայերենում ենթադրելի էր *dhōnā > *qonā ձևը, երբորոք՝ իմաստը հետո է վերականգնվող «հացահատիկ» իմաստից և երբորոք՝ բառը հանդիպում է միայն ուշ տեքստերում:

Հայ, դալամ (դալ, դալ-դալ) բայը գոգահեսների տնի միայն գերմանական լեզուներում՝ նորվ. և շվեդ. բրբռ. dilla «ճոճել, տարտբերել» նորվ. բրբռ. dalla, dulla «մանրաքայլ գնալ» ն.դ. dallen «թրի գալ», նորվ. dalte, dilte «վարդել, մանրաքայլ գնալ», հոլլ. Jallen «դանդաղ քայլել», անգլ. dally «ժամանակ վատնել, հապաղել» և այլն: Կասկածելի է իմաստի տարբերություն պատճառով: Դանդաղ-ի և դոճդոճ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղայանին [1974, 58—59], որի կարծիքով սրանք իմաստային կապ են ստեղծում դոդամ-ի և գերմ. բաշիմաստների միջև:

Իրոյլ «գոնապան» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղայանին [1974, 62],

Տրուպ «նվաստ, փոքր, խեղճ» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 439], որ ենթադրում է նախաձևի *dhrōb- > *drōb- առնմանական հնչյունափոխություն: Կասկածելի է, մանավանդ եթե նկատի առնենք իմաստային զգալի տարբերությունը. սլավ. և գերմ. բառերն ունեն ֆիզիկական («փշրել, մանրել») իմաստ, հայերենը՝ ոչ:

Երկն-ի համեմատությունը հուն. ἐδνῶν (էդւ.), ἐδνῶν (ստատ.) «ցավ» բառի հետ պատկանում է Հ. Ֆրիսկին [Frisk, 1944, 11 և հջ.] և ընդունվում է Պոկոնոն [Pok., 1, 289] ու Ջոլտայի կողմից [Solta, 1960, 419], Աճառյանը [ՀԱԲ, 2¹, 64 և 65] նույնացնում է երկնիմ բայի Երկն-ի հետ: Կասկածելի պետք է համարել Ֆրիսկի կողմից երկն-ի և երկ-ի միացումը իրար հետ, եթե ճիշտ է Աճառյանի կարծիքը երկ-ի իրանական ծագման մասին [ՀԱԲ, 2², 58. հմմտ. սողգ. ʾrk, մանիք. պհլ. arq, յազնոք. ark «գործ»]:

Առած բառի ած-ի ստուգաբանությունը արված է ըստ Մաքսուլյանի [MSS 17, 356], որի կարծիքն ընդունում են Մեյլեն [Ernout-Meillet, 1959, 19] և Պոկոնոն [Pok., 1, 290]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 245] կազմված է համարում առ-ն-ում բայից -ած ածանցով («առնված բան»),

Եզր-ը իմաստային առումով ամենից ավելի մոտ է բալթիկական (առանց *r-ի) ձևերին (հմտտ. լիտվ. ežė, լատվ. eži, պրուս. asy «առհամապիծ»): Ջոլտան [Solta, 1960, 416] համարում է հայ-բալթիկ-սլավոնական զուգաբանություն՝ ոչինչ չստեղծվ հունական Ἀχέρων, փոյուզական Αἰχρα, Αἰρα, թրակյան Αἰραται, իլիրական Ozera? զուգահեռների մասին: Սեմերենյին [BJ, 1967, 4, 1] սրանց է միացնում հաև հ իսլ. ægir «ծովափսոված» և հ. անգլ. eagar «ծով» բառերը [հմմտ. հաև Τόπος, 1, 120—121],

Էջ բառի հատկացումը հ.-ե. *ek'yo- «ծի» հիմքին կասկածներ է հարուցում և՛ իմաստով, և՛ հնչյունապես: Սակայն իմաստային նման անցումը անհնար չէ, իսկ ինչ վերաբերում է հնչյունական կողմին, ապա կարելի է ասել հետևյալը. 1) Էջ, -ոյ ձևը ենթադրում է *eik'yo- կողմնակի ձև, որի առկայությունը հաստատվում է հույնափես անբաշխարկի համարվող հուն. ἑπας «ծի» բառի առկայությամբ [հմմտ. DELG, 2, 468]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 117] ե-ի փոխարեն ե-ի առկայությունը համարում է հաջորդ շ-ի ազդե-

ցության արդյունք. 2) ինչպես ցույց է տվել Վան Վինդեկենսը [Windekens, 1976, հմմտ. նաև Джаукян, 1982, 75], *k'ǵ> փոփոխությունը հայերենի համար օրինաչափ է, իսկ *k'ǵ>սկ անցումը պայմանավորված է կողմնակի հանգամանքներով:

Աղա-ը Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 136], հենվելով Հյուբշմանի և այլ նախորդների վրա, համեմատում է հուն. ἄρθα «աղտ, կեղտ» բառի հետ՝ անբացատրելի թողնելով հուն. ῥ—հայ. ղ համապատասխանությունը: Աղա, աղախը, եղախը բառերի՝ բերված ստուգաբանությունը պատկանում է Պետերսսոնին. այն ընդունվում է Պոկոնու [Pok., 1, 305] և Զոլտայի կողմից [Solta, 1960, 179—280]: Ըստ ատամնային աճականի ընդհանրություն հայերենի հետ մոտ են հ. վ. գերմ. oltar «կեղտակտոր», հ. սկանդ. uldna «բորբոսներ»: Այս արմատին վերագրվող աղը-ը տե՛ս *sal-ի տակ:

Ողբ-ի համար Զոլտան [Solta, 1960, 197] նշում է նաև *el/*ol-ին զուգահեռ *ul- հնչարմատին (Schallwurzel) պատկանող լիտվ. ulbúoti «կանչել, երգել» բայը, որ ունի հայերենին համապատասխան շրթնային աճական:

Ողողանամ բայի հետ միասին Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 555] հիշատակում է նաև բրբռ. ոլլուլալ «ողբալ» բայը, որ, սակայն ունի այլ ձայնավորում և մեր կողմից հատկացված է հ.-ե. *ul- (կրկն. *ul-ul-) արմատին («ճչալ, ոռնալ»):

Ողոֆ-ի զուգահեռները նշված են ըստ ետնալեզվային աճականի՝ անկախ սրա կոնկրետ դրսևորումից:

Աղատել «դառն ողբալ» բայի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղա-յանին [1974, 17]:

Եղծ (եղծանեմ), աղն «աղես, եղեն», աղէտ, աղնատ բառերի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղա-յանին [1974, 17—18]:

Ողորմ և ողորմիմ բառերը Մեյեն [MSL, 10, 270] համեմատում է գոթ. arms, հ. վ. գերմ. arm «խեղճ, ողորմելի», գոթ. armen, հ. վ. գերմ. (ir-)b-armen «ողորմել» բառերի հետ, որ ընդունում են Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 556] և Զոլտան [Solta, 1960, 427—428]: Սակայն այս շարքում հայերենի համար ենթադրվում է կրկնափոր ձև *or-orm-> (տարմամանությունը) *ol-orm նախաձև, և փաստորեն բացատրվում է գերմ. բառերի պատկանելությունը *orbho-ին (որտեղից հայ. որբ և արբանեակ):

Եղանիմ բայի (աոր. եղէ) բերված ստուգաբանությունը պատկանում է Պեդերսսենին. կասկածելի է, թեև բայի հ.-ե. ծագումը կասկած չի հարուցում: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 14 և 3³ 394], հենվելով Մեյեի համեմատության վրա (հուն. πέλομαι «շարժվել, գտնվել, լինել»), յեղում բայի հետ միասին բըխեցնում է *kue[- «պտտ(վ)ել, դառնալ, բնակվել» արմատից, որի *kʷ-ի անկումը հայերենի համար այնքան էլ սովորական չէ (այստեղից հոլ, հոլով): Պոկոնու բառարանում [Pok., 1, 601] կասկածով հատկացված է *kʷlei- «թեքել, հենել» արմատին: Զոլտան [Solta, 1960, 87—88] հենվում է Աճառյանի վրա:

Ելուզանեմ-ը ելանեմ-ի պատճառականն է, և այն չի կարելի կտրել երկրորդից ու համեմատել հ. հնդկ. rōhati, rōdhati «ենում է, աճում է», հուն. ἐλαυθερός «ազատ» և այլ բառերի հետ, որոնք պատկանում են *leudh- «ել-նել, բարձրանալ» արմատին [հմմտ. Solta, 1960, 244], եթե ա) վերջինս

չի պատկանում *el-ին կամ բ) ելանեմ-ի ու ելուզանեմ-ի կապը տարահիմ-քային (սուպրետիվ) չէ:

Հավանաբար *ōlen-ից է ծագում նաև ուլն «ուլունք, վեգ, պարանոցի օղակաձև ոսկր» բառը, որ Լիդենը [Lidén, 1906, 129] միացնում է ուլն «պարանոց» բառի հետ:

Ոլոք-ի զուգահեռներից իլիրերենի համար հիմք է ընդունվել Հեսիքիոսի հիշատակած ἄλᾱξ· πῆχυσ, Ἀθυσίων բառը (աթամանները խոսել են իլիրական բարբառով): Ոլոք-ի նախաձևի համար հմմտ. նաև *lek- «մարմնի վերջավորություններ, ծոկ, ցատկեր» արմատը, որ թերևս *el-ի աճականով ձևն է. վերջինիցս հավանաբար ծագում է բրբռ. լոք «մեծ քայլ» բառը:

Իմանամ-ի հատկացումը *em- «վերցնել, առնել» արմատին պատկանում է Պատրուբանիին և Պեդերսենին [հմմտ. ՀԱԲ, 2², 241]: Այն հաստատվում է իմանալ-ի «զգալ» և անիմատ-ի «անհնազանդ» իմաստներով. «վերցնել, բռնել»-ըմբռնել» անցումը շատ սովորական է: Մեյեն [MSL, 8, 280] հատկացնում է *men- «մտածել» արմատին [հմմտ. Solta, 1960, 91—92], որ անհավաստի է. իմանամ-ը կազմված է իմ- արմատից՝ ան-ածանցով, և ման-ը առանձնացնելը ճիշտ չէ (եթե չենթադրենք ուշ վերստարրալուծում, որ քիչ հավանական է):

Ընծայ բառի համեմատությունը հ. հնդկ. ambhiti- «ընծա, նվեր» բառի հետ պատկանում է Լադարդին (Բյուրիսեր) [հմմտ. ՀԱԲ, 2², 128]. այն նըշվել է նաև Շեֆտելովիցի [BB, 28, 229] և Օտրեմբսկի [Otręmb-ski, 1939, 198]: Ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 128]: Ջի ընդունում Մալրհոֆերը [KEWA, 1, 14], որ ավելի հավանական է համարում բխցնել հ. հնդկ. բառը ana-(d)hiti- ձևից:

Հ.հ. *eph-ի վերականգնումը հենվում է հայ-հունական եփեմ—έφω զուգաբանության վրա, միայն թե Պոկոնին վերականգնում է *eph- արմատ, Հյուրշմանը և Աճառյանը՝ *seph- [ՀԱԲ, 2², 72, հմմտ. նաև Frisk, GEW 1, 605]: Ճիշտ չէ *phs> փ անցում ենթադրելը:

Յուպուպ-ի մեջ տեղաշարժի բացակայությունը բացատրվում է հիմքի բնաձայնակառության: Ջոլտան [Solta, 1960, 428—429] առանձնապես մոտ է համարում հայերենի և հունարենի (ἐπουφ, -οπος, ἀπαφός (Հես.)) ձև-վերը. սակայն հմմտ. նաև լատ. upupa, եթե նկատի չառնենք գերմանականից ն. գիրմ. Hupphupp ձևը: Բարբառ. պուպու-ն կարող է լինել կամ փոխառություն պարսկերենից, կամ յուպուպ-ին զուգահեռ կազմություն, թեև Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 406] համարում է «նոր նմանաձայնություն» կազմելած:

Որոք և ուրուք բառերի զուգահեռները որոշվել են ըստ *-el- ածանցի ընդհանրության, սակայն հնարավոր է ենթադրել սկզբնական կրկնավոր ձևեր՝ *or-or- և *ōr-ōr- Ջոլտան [Solta, 1960, 325] իմաստային առումով մոտ է համարում հուն. ὄρνις «թռչուն» բառին՝ նկատի առնելով, որ մյուս լեզուներում առկա է գերազանցապես «արծիվ» իմաստը: Սակայն հուն. հիմքի կազմությունը հետո է հայ. հիմքերի ձևերից:

Երթամ-ի զուգահեռները որոշված են ըստ բայական ձևերի մեջ աճականի առկայության, թեև հունարենում առկա է *-gh- (ἐρχομαι «գալիս եմ»), ալբաներենում՝ *-d(h)- (erdha «եկա»):

Երկիր-ի համար *er-tu- նախածիր վերականգնված է հեղինակի կողմից՝ գերմ. և կելտական համապատասխան ածականներով ձևերի հիման վրա: Այս դեպքում հնչյունական դժվարությունը վերանում է: Ֆինկը և ապա Պեդերսենը վերականգնում են *er-u-՝ ենթադրելով հետագա ձևափոխություն երկին-ի աղբյուրվածք (*eru- > երկ- > երկ-իր): Անհավանական են Մեյերի (հմմտ. երկ-ար) և Աղայանի [*dhuer-] առաջարկած ստուգաբանությունները՝ ստույգները ըստ իմաստի, երկրորդը՝ հնչյունապես:

Որոնեմ-ի նախածիր վերականգնումը դժվարություն է հարուցում. անսովոր է -ոն- կապակցությունը (փխկ. -ոն- > -ն-ի), որի պատճառով էլ Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 585] այս ստուգաբանությունը չի ընդունում: Սակայն հայ-հունական դուգաբանությունը բացահայտ է (հմմտ. հուն. ἐργασίω «որոնում եմ», հոմեր. ἐργάζομαι «հետադուռում եմ, հարցնում եմ», այլև հ. սկանդ. rayna «փորձել»), և պետք է զանեկ ընդունելի բացատրություն:

Արիւն-ի ար-ը ենթադրում է ոչ թե *esr- (որ պիտի տար *e(h)ar > եար-՝ *եր-իւն), այլ երկար ձայնավորով *ēsr-ի *ǣsr- ձայնդարձով ձև, որից *a(h)ar- > ար-՝ ար-իւն: Այդպիսի երկար *ē-ով ձև ունի հունարենը (հմմտ. ἄρ- ըստ Հեսիոփոսի):

Ուսանիմ-ի զուգահեռները տրված են ըստ իմաստային նշանակալից մերձավորության: Ամուսին-ի իմաստային զուգահեռն է լատ. uxor (*uk-sor) «կին, կին-ամուսին» բառը:

Պեդերսենը [KZ, 40, 210] *eugʷh- արմատին է հատկացնում նաև յուլվեմ (յոյզ) բառը (ուշ՝ ուլվեմ), որ կասկածով տալիս է նաև Պոկունին [Pok., 1, 348, հմմտ. նաև Solta, 1960, 373]: Սակայն ալվեի հավանական է յոյզ-ի իրանական ծագումը (*yōz- < հ.-հ. *ieugʷ-) որ ընդունում են Հյուբշմանը (AG, 199), Աճառյանը [ՀԱԲ, 3² 404] և Պոկունին [Pok., 1, 512]:

Գլալի-ը սովորաբար համեմատվում է լիտվ. galvā, լատվ. galva, հ.սլ. glava (голова) նույնիմաստ բառերի հետ: Այս ստուգաբանության ճշտության դեպքում բալթիական և սլավոնական բառերը պետք է անջատել գերմ. «ճաղատ» իմաստով բառերից, որոնք Պոկունին [Pok., 1, 349] տալիս է *gal- արմատի տակ՝ բալթիկ-սլավոնական ձևերի հետ միասին՝ նշելով, որ վերջիններիս՝ հայերենի հետ կապ ունենալու դեպքում գերմ. ձևերը պետք է փոխառություն համարել լատիներենից (calvus):

Կարծր-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Շեֆտելովիցին և Պեդերսենին [հմմտ. ՀԱԲ, 2², 552, Pok., 1, 353]: Պոկունին տալիս է հունական (γάργος «ահավոր»), կելտական (հ. իռլ. garg(g) «բիրտ, վարենի»), բալթիական (լիտվ. gražoti «սպառնալ») և սլավոնական (հ. սլ. groza «վախ», ռուս. грозный «ահավոր»), բայց ոչ գերմանական զուգահեռներ. վերջինիս համար տե՛ս ՀԱԲ, 2², 552, որտեղ բերված է մ. վ. գերմ. karc «ուժեղ, բիրտ» բառը:

Ընձուփմ, քնձուփմ «ծագում եմ, ծլում եմ» բառի պատկանելությունն այս արմատին արված է ըստ Աղայանի [1974, 69—70]:

Կղիթ-արմատը հանդիպում է միայն հնչյունափոխված ձևով՝ կղթել «հանգուցել», կղթ-կալ բառերի մեջ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 2² 657] վերականգնում է կուղթ ձևը: Մեր վերականգնումը հենվում է համապատասխան զուգահեռների վրա՝ *glei-t- կամ *gleu-t- եթե հայերենում *gl-՝ կադակցու-

թյան մեջ *g*-ն ընկել է (հմմտ. **kl*-> *l*-), ապա ենթադրելի է **ē*-ով նախաձև՝ **gēlei*-t- կամ **gēleu*-t-:

Չժխտելով կադաել (բրբռ. կադիլ, կադվիլ) «սառնել» բայի առկայությունը, որ Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 495] հատկացնում է **gel*(ə)- «ցուրտ, սառնել» արմատին, մենք սրանցից առանձնացրել ենք կադաել «կծկվել, կուչ գալ» (բրբռ. կ(ա)դալիլ, հմմտ. հաև կլալտիլ) բայը՝ այն հատկացնելով **gel*- «սեղմ(վ)ել, կուչ ածել, կուչ գալ» արմատին: Հնարավոր է ենթադրել կամ երկու արմատների հնագույն կապի արտացոլում հայերենում, կամ դրանց խառնում (կոնտամինացիա):

Ընկղմեմ բայի համար վերականգնելով *կուլ- արմատ (որ խառնվել՝ կոնտամինացվել է կլանեմ-ի կուլ արմատի հետ)՝ Մեյեն այն համեմատում է լիտվ. *gilūs, gilnē* «խորուխյուն», լատվ. *dziļš* «խոր», *dzeļme, dzeļmenis* «խորուխյուն» և հ. սլ. *glōbokъ, аол. глѹбокиѣ* «խոր» բառերի հետ, որոնց միացում է հաև ալք լեզուներում գոյություն ունեցող թուջանուններ («սուղաբաղ» և այլն): Աճառյանը [ՀԱԲ, 2, 129—138] ընդունում է այս մեկնությունը: Ստուգաբանական այլ բառարաններ սրանք չեն միացնում: Պոկոնին [Pok., 1, 367] սլավոնական բառերը բերում է (ըստ Մախեկի) **gelebh*-ի տակ՝ ենթադրելով անգային **gleimbh*- ձև: Շանսկո ուսերեն ստուգաբանական բառարանում [Шанский, 1, 4, 97—98] սրանք հատկացվում են **gleubh*-ի անգայինով **glumbh*- ձևին (ըստ Սլավսկու, Հոլմբի): Ֆրենկելը [LEW, 1, 151] բալթիկան ձևերը համեմատում է սլավոնական այլ ձևերի հետ (սուս. Желом, Желомя գիտանուններ և թերևս голомя, голомень «բաց ծով» և այլն): Մենք դերադասել ենք առանձնացնել հ.-ե. հատուկ **gel*- արմատ՝ հիմքային **gēl*-(e)m- ձևով, որից բխեցրել ենք հայ. կղմ-ը՝ բաց թողնելով մյուս ձևերի հարցը. հնարավոր է, որ **g*(e)*lebh*-ը և **gleubh*-ը **g*(ē)*lem*-ի հետ միասին ներկայացնում են սրա աճած հիմքային ձևերը, և որ այս **gel*-ը կադված է **gel*- «կլանել» արմատի հետ (այսինքուն՝ առկա է ոչ թե ուշ խառնում, այլ նախնական կապ):

Մադիկ բառի հունարեն գոգահեռն է Հեսիքիոսի բառարանի *γελειν λᾱμπειν, ἀνθειν* («փայլել, ծաղկել») բառը [ըստ Petersson-ի, KZ 47, 289]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 438] չի ընդունում [հմմտ. հաև Solta, 1960, 423, ժան.]:

Հայերեն աալ, -ոյ և հուն. γᾱλως (γᾱλωFos) բառաձևերի հիմքային ձայնավորման հատուկ մերձավորությունը նշել է Ջոլտան [Solta, 1960, 59]: Հիմքի **-u*-ն (**gēlōu*-) հավանաբար պահպանված է որոշ բարբառների աալ ձևի մեջ [հմմտ. ՀԱԲ, 4², 357], որ, այսպիսով, հանդես է բերում գրաբար ձևից ավելի հին կերպարանք: Այս պեպքում տեղի է ունեցել **-u*-ով հիմքի անցում **-o*-ով հիմքի՝ գոգահեռաբար և՛ հայերենում, և՛ հունարենում: **g'*-> ա անցման համար հմմտ. **ag'*ro-> արտ և այլն, թեև ա-ն այս դեպքում ուսումնառելի համարում են աալգր-ի (**dālgēr*) ազդեցություն արդյունք:

Մամեմ-ի գոգահեռները որոշված են ըստ հայերենին իմաստով մոտ սկզբնական բաղաձևերի առկայության [հմմտ. Solta, 1960, 255]՝ հ.հնդկ. *lambhatē* («ասամներով» բռնում է», պոճո. *jambhāyatī*, ալեսա. *həm-zəmbayati* «մանրում է», հ. սլավ. *zēbq* «պատառոտում եմ»:

Մամելի-ի գոգահեռն է հուն. γαμψήλη «ծնոտ» համիմաստ բառը:

Ծանալք-ը Շարպանտիեն [IF, 25, 243] համեմատում է հ. հնդկ. jñapti- ժիմացություն, տեղեկություն» բառի հետ՝ նշելով հատկապես *-i-ով հիմքի նախնականությունը և *-p-ով ձևերի ընդհանրությունը: Գողելը [Godel, 1975, 80] -ւթ-ն բխեցնում է *-kt-ից՝ սահմանելով բալական *-ak-je- (նանաչեմ, աղաչեմ, ամաչեմ) և բալանական *-ak-ti- (ծանալք, աղալք-ք, ամալք) ձևերի համապատասխանություն: *-kt-ի այսպիսի -ւթ փոփոխությունը անհավանական է (այս դեպքում *-k-ն պիտի ընկներ). կարելի կլինե՞ր ենթադրել *-kt- > -թ անցում՝ ը-ի հետագա (հայերենին հատուկ) հավելումով, եթե ճիշտ չէ Շարպանտիեի վարկածը:

Մեծ-ի համեմատությունը հ.հնդկ. jājati, jāñjati «կովում է, պայքարում է» բայի հետ պատկանում է Շեֆտելովիցին [BB, 28, 295]: Ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 45] և իր կողմից ավելացնում ծանծ «ցորենի ծեծելուց հետո մնացած կճեպ ու հորդ» բառը՝ նշելով ռնգային և ոչ ռնգային ձևերի զուգահեռ առկայությունը հայերենում և հին հնդկերենում: Իմաստային տարբերությունը այս համեմատությունը դարձնում է քիչ հավանական: Թեև Աճառյանը վրացական համապատասխան չբբ արմատը բխեցնում է հայերենից, բայց հնարավոր է նույն հակառակ ենթադրությունը: Հավանաբար ծանծ-ի հետ կապված է ծնծ-առ «կճեպը շահնված բրինձ, չալթուկ(?)» անստույգ բառը:

Եթե ծուճկ(ճ), ծուճգ(ճ) բառը իրոք բխում է ետնալեզվային աճակունով *gʷon-g- ձևից, ապա հմտ. հուն. γῶν, ալլեթերես, պճլ. zanuk, սողբ. z'nowk: Մեյլեն [Mellet, 1936, 2, 84] տալիս է երկակի *gōnui ձևը, որ սխալ է համարում Զոլտան [Solta, 1960, 166, ծան.]: Նշելի է, որ հունական և իրանական հիմքային ձևերը հայերենից ձայնափոխմամբ ապրեր են:

Կերկեր «սև փարփար» և կերկերիմ «խզվել (ձայնի մասին)» բառերի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղայանին [1974, 82—84]: Կարկաչ «ճովողյուն, քրքջոց. կրճտոց. խոխոջ» բառը որոշ հեղինակների կողմից հատկացվում է նաև *ker- բնաձայնական արմատին, ընդ որում *k-ի չհնչյունափոխվելը բացատրվում է արմատի բնաձայնականությամբ [Solta, 1960, 44—45]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 553] համարում է ինքնուրույն բնաձայնական կազմություն: *Ger-ից ծագելու դեպքում կարկաչ-ը պետք է հին կազմություն լինի: Կերկերիմ-ը Պեդերսենը համեմատում է հուն. γαργῆς «խախաչում եմ, բերանս ջրով ողողում եմ» բայի հետ և հանդեպնում *gwer- «կլանել» արմատին [ընդունում է Պսիդենին. Pok., 1, 476], որ խիստ կասկածելի է:

Կռուճկ-ի նախաձևի վերականգնումը վեճերի տեղիք է տվել. բացի *gērong-ից կամ *gōrong-ից (Մեյլեն) առաջարկվել են նաև *gērung- (Պիրսոն), *gūrung- (Վինտեր) ձևերը: Զուգաբանությունները որոշված են ըստ իմաստի:

Բրբռ. կռավել և հնից ավանդված ագռառ («ագռավ», ալլե «բռ») բառերի ստուգաբանության համար հիմք են ծառայել գերմանական ձևերը (հ. վ. դերմ. *krā(w)a, krāia, հ. անդլ. crāwe «ագռավ» և ալլեն), որոնցից առաջինում առկա է տեղաշարժ (թերևս բարբառային հոդի վրա), երկրորդում՝ ոչ: Ագռավի անվանումներ կազմված են պուգահեռ *ker- արմատից ևս, բայց նրանով դժվար է բացատրել ագռառ-ի գ-ն (ձայնեղացում ու-ի ազդեցություն):

Կոնցիմ «կուչ գալ» բալը Աճառյանը [ՀԱՌ, 2⁴, 672] բխեցնում է *gřeng'h- նախաձևից, որ հնչյունաբանորեն անընդունելի է:

Աճառյանը [ՀԱՌ, 2², 474], հետևելով Միկին [MSL, 7, 165], ծուռ-ը համեմատում է հուն. γρός «կոր» բառի հետ և վերականգնում է մեկ ընդհանուր *g'uro- նախաձև [հմմտ. նաև Solta, 1960, 437—438]: Սակայն ավելի հավանական է հուն. բառի պատկանելությունը *geu- «ծակ» արմատին, որին թերևս պատկանում է նաև հայ. կոր-ը (միևնույն *-ro- ածանցով): Այս դեպքում ավելի ընդունելի է Լիբենի կարծիքը, որ ծուռ-ի հատկացնում է «շրջել, ծակել, ոլորել» արմատին [հմմտ. նաև Pok., 1, 392]: Աղալանը [1974, 105—106] կոր-ը բխեցնում է *ger- «պտտել, ոլորել» արմատից, սակայն չկան այս արմատին պատկանող և հայերենին զուգահեռ՝ առանց ածանցի և աճականի ձևեր: Էլ ավելի անհավանական է կրուկն, կուռն և ալն բառերի հատկացումը *ger-ին:

Կումբ-ի համեմատությունը գերմ. բառերի հետ (հ. անգլ. cumb «թաս», մ. վ. կերմ. «սարք, աման, թաս» և ալլն) պատկանում է Շեֆտելովիցին [BB, 28, 308]: Պոկոնին [Pok., 1, 396] սրանք բերում է *geu- արմատի տակ և որոշ կասկածով միացնում պրակ. gumbed «գմբեթ», լիտվ. gumbas «ռուսցիկություն, ուռուցք», լատվ. gumba «ռուսցք», հ. սլ. gōba «բուն, սունկ», ռուս. ryбa «շրթոնք» և ryбa «ծառարուն» բառերը: Շեֆտելովիցի ստուգաբանությունը հնարավոր է, եթե հայերենի համար ենթադրենք կամ նախնական *-bh-ով (*-p-ո՞վ) ձև, կամ նախնական պ-ի հատուկ ձայնեղացում մ-ի մաս (*kumb->կումպ>կումբ): Աճառյանը [ՀԱՌ, 2², 658—659], հենվելով Վալդե-Պոկոնու բառարանի վրա, տալիս է միայն բալթիկ-սլավոնական ձևերը՝ առանց բացատրելու *-b-ի՝ հայերենում անիմպորտ մնալը *gumb- նախաձև ենթադրելու դեպքում:

Կրակ-ի ստուգաբանությունը կտակածելի է. ենթադրվող *gu-ro- նախաձևը (*-ro- ածանցով) զուգահեռներ չունի (ալլուր *-lo-ով ձևեր). թերևս սակա է հուր-ի սղլիցությունը:

Կաղաղ «որջ» բառը (թերևս նաև կաղաղանալ «հանգստանալ (?)») իմաստով շատ մոտ է բալթիկական բառերին (լատվ. guōlis «անկողին, հանգրտավայր, որջ», լատվ. guoļa «հանգստավայր, բուն», ալլև լիտվ. guliū, guīti «պտտել», guliū, gulėti «պտտած լինել», լատվ. gult(ies) «պտտել», gulēt «քնել, պտտել քնելու, պտտած լինել»), ընդ որում հայ. կաղ-ը և բալթ. *gul-ը կարող են հանգեցվել միևնույն ձայնդարձով ձևին՝ *gьl- [հմմտ. Solta, 1960, 310, ծան.]:

Կող-ի (այսպես նաև կող-մն և կողն, որից ան-կողին) համեմատությունը թխար. kalym «կողմ» բառի հետ պատկանում է Միկին [MSL, 17, 294, ծան.]: Ընդունում է Աճառյանը [ՀԱՌ, 2², 620—621]:

Ձաւնեմ-ի այս ստուգաբանությունը պատկանում է Օստհոֆին [BB, 24, 182] և ընդունվում է Պոկոնու [Pok., 1, 423] ու Զորտալի [Solta, 1960, 160] կողմից: Ինչպես նշում է վերջինս, հայերեն բառն առանձնապես մոտ է ավեստերենի zavaiti «կուչում է. նզովում է» (հմմտ. հայ. նզովք, ն-զովել իրանական փոխառությունը) և լիտվ. žavėti, լատվ. zavēt «կախարդել» բառերին՝ որպես կրոնական ոլորտին պատկանող բառ: Աճառյանը [ՀԱՌ, 3², 161—162] ընդունում է Մյուլլերի [SWAW, 66, 274] ստուգաբանությունը՝ *g'heu-/g'hu-ից (հմմտ. անւ, ձոյլ)՝ ենթադրելով -աւն ածանցով կաղմութուն:

Կեր-ի համեմատությունը հ. սլ. žirъ, ուս. жир բառերի հետ իրարից անկախ կատարել են Ղափանցյանը [ЗВО, 23, 354] և Պրզանին [KZ, 68, 163]: Չեն ընդունում Մեյերն և Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 553], բայց ընդունում է Ջոլան [Solta, 1960, 435]:

Ձմեռն ձեր զուգահեռներ ունի հուն. χειμερινός և լատ. hibernus «ձմեռային» բառաձևերի միջև: Սրանց համար վերականգնվող *g'heimerinos ընդհանուր նախաձևի դեմ առարկում է Սիմերենյին [«Glotta», 38. հմմտ. նաև Anttila, 1969, 134]:

Ձաղ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Մեյերին (MSL, 10, 280): Այն ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 3², 143], որ հայերենը բնեցնում է *g'hleu-ի՝ *-eu-ից զուրկ և ստորին ձայնդարձով *gh]- ձևից (այս դեպքում անբացատրելի է մնում -ու-ով հիմքը): Պոկոսնին [Pok., 1, 451] Մեյերի և Աճառյանի բերած զուգահեռները տալիս է *ghleu- (չբմայնացած *gh-ով) «ուրախ լինել, կատակել» նախաձևի տակ՝ այն բնեցնելով ghel- «գոչել» կամ *ghel- և ghel-) «խալչել» արմատից: Եթե նկատի առնենք հայերենի տվյալները, որ չի բերում Պոկոսնին, ապա ճիշտ կլինի երկրորդ հնթաղբությունը, մանավանդ որ բալթիկ-սլավոնական ձևերի մեջ քմայնացման բացակայությունը հատուկ է նաև *g'hel-ին պատկանող բալթիկ-սլավոնական որոշ ձևերի և բացատրվում է նրանց բարբառային գիրքի երկու կրթությամբ (հմմտ. ուս. бер «ափ»՝ *bherg'h-ի գիմաց): Ձաղ-ը միավորվում է հուն. γλεῖν «ծաղր, կատակ» և հ. իսլ. glý «ուրախություն», հ. անգլ. glēo, glīw «խաղ, ուրախություն» ձևերի հետ հիմքի «մաքրությամբ» (ածանցի և ածականի բացակայությամբ), մանավանդ եթե նկատի առնենք *-u-ով հիմքի նախնականությունը նաև հայերենի համար (*g'hleu- > ձաղ, -ու): Բալթիկ-սլավոնական ձևերը ածականներով և ածանցներով են, ուստի և նշանակված են ±-ով: Ձղմել «գիտել, սկսումն նայել» բայը հատկացրել ենք *g'hel- արմատին մենք՝ նկատի ունենալով այդ արմատին պատկանող բառերի մեջ համապատասխան իմաստների առկայությունը և հատկապես *ghlu-m-ից ծագող նորմ. բրբ. glýma «մաշկ, սպառնալիկն նայել», արև. ֆրերկ. glumen «զարանակալ նայել, դարանակալել» բառաձևերը (հմմտ. նաև *ghel-ի հիմքային այլ ձևից ծագող ուս. глѣть «նայել» բայը):

Ձկուն «առատաղ. քիմք» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Ադոնցին [Mélanges Boisacq, 1, 9,]: Պոկոսնին [Pok., 1, 436] բերում է այն հուն. γελώνη «շրթունք, ծնոտ», γελός «շրթունք» և հ. իսլ. giolnar «ծնոտ», շվեդ. gäl, դան. goellie «խախ, ծնոտ» բառերի հետ միասին՝ վերականգնելով «ծնոտ» ընդհանուր իմաստը, որ չի կարող, սակայն, բացատրել հայերենի «առատաղ» իմաստը («քիմք» իմաստը ակնհայտորեն «առատաղ»-ի փոխարկական առումն է): Իմաստային հիմունքով Աղայանը [1974, 108—111] մերժում է այս ստուգաբանությունը և ճիշտ համարում Բեդիրյանի [1955, 103]՝ ձկուն-ը ձող-ի հետ կապելու փորձը, մանավանդ որ կա ձողունք ձայնդարձային ձևը՝ եթե նկատի առնենք չձկնոյ, չձկնոյ Վերիա. (կրիայի) պատյան. (փայտի) ծածկ, չձկն «կրիա. կրծքավանդակ, կործք», չձկնքս «փայտի պաշտպանական սարք՝ նավից ափ իջնելու համար» զուգահեռ ձևերի առկայությունը (սրանց և չձկնոյ «շրթունք, ծնոտ» բառի իմաստային կապի մեկնությունը ղժվարություններ է հատուցում) [հմմտ. Frisk, GEW, 2, 1086—1087], այլև հայ. կտուր և կտրել բառերի

իմաստային առումները, թերևս հնարավոր է *g'helunā-ի տակ բերվող ձե-
վերը միավորել *g'hel- «կտրել» արմատի տակ բերվող ձևերի հետ և այս-
պիսով, ձեղուն, ձողուն-p, ձող, ձլեմ «ակոսել» բառերի կապը համարել
սկզբնական (այսինքն՝ *ghelunā-ի տակ բերվող ձևերը հին ածանցումներ
համարել *g'hel-ից): Դեռ ավելին, նկատի առնելով այս արմատի տակ բեր-
ված բոլոր, ձաղտել ձևի ակնհայտ կապը ձաղկել ձևի հետ՝ վերջինիս
ընդհանուր աղբյուր *g'halg(h)-ը ձայնավորման որոշ ձևափոխություններ կա-
րելի է կապել *g'hel-ի հետ որպես սրա *-g(h)- ածականով ձև:

Կերպաստան-ը թերևս իրանական փոխառություն է (հմմտ. *gh-ի քը-
մայնացումը և -ստան) ածանցը, թեև Աճառյանը (ՀԱԲ, 1², 54) դնում է
բնիկ բառերի շարքում:

Գարշ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Բուզգեին [KZ, 32, 35] և
ընդունվում է Պոկոնու [Pok., 1, 445] ու Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 1²,
523]. հմմտ. ավեստ. grāhna, «մեղավոր, հանցավոր», լիտվ. grasūs «ըս-
պառնական, տհաճ, զղվելի», մ. վ. դերմ. garst «ապականված, կծված»,
(իմաստի համար հմմտ. գարշեմ «զզվել, պղծվել, ապականվել»), հ. իսլ.
gersta «զրգուհ, դաճաղեն», ալեկ թերևս մ. իսլ. goirt «դառը», հ. իռլ.
gortae «քաղց» և այլն Մեյն [MSL, 8, 28]) և, նրա հակադրությամբ,
Ջոլտան [Solta, 1960, 371—372] համեմատում են հ. հնդկ. hárṣatē hr̥ṣyati
«բիզ-բիզ է կանգնում, սարսափում» է, գրգռված է» լատ. norreō, -ere «բիզ-
րիզ կանգնել, սարսափել» և այլն բառերի հետ, որոնք, սակայն հալ. ձառ
բառի հետ միասին պատկանում են *g'hers- արմատին (հ. հնդկ., ավեստ.,
հալ., ալբ. ձևերը ենթադրում են *g'h-ով արմատ):

Գոմ-ի ստուգաբանությունը կասկածելի է. *-ghom-ը պիտի տար *qուն
և ոչ գոմ (հմմտ. *dom > տուն):

Կածան-ի համեմատությունը սլովոնական համապատասխան ձևերի հետ
(սերբ. gāz «անցահալ», սլովեն. gāz «կածան ձյան միջով», բուլղ. гъза
«գնալ, անցնել») պատկանում է Լիդենին և ընդունվում է Աճառյանի կող-
մից [ՀԱԲ, 2², 487]: Նորերս սլավ. ձևերը ընկնել են *gūā- «գնալ» ար-
մատի *-g'- ածականով ձևից [հմմտ. Грудачес, „Этимология“, 1974, 22
և հշ. ЭССЯ, 6, 114]: Բենեկիերը [Beneker, 1, 239] սրանց միացնում է
լիտվ. gōžti «ուռճանալ», լատվ. gāzt «թափել» բառերը:

Կոքիտ-ի համեմատությունը լիտվ. grúdas, լատվ. graūds «(հաց)հա-
տիկ», հ. սլ., ռուս. гряда «կույտ», կիմր. gro, հ. կոռն. grou «ավաղ» և
այլն բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 2², 651] և ընդունում
է Ջոլտայի կողմից [Solta, 1960, 169—170]: Սակայն այս բառերը, որոնք
կարող են ունենալ և՛ g-ով և՛ *gh-ով նախածե, Պոկոնին [Pok., 1, 460—
462] բերում է *ghrēu- «արորել, մաշեցնել» նախածեի տակ, որպես *gher-
«արորել» արմատի ածականով ձև: Եթե Աճառյանի ստուգաբանությունը
ճիշտ է, սակայն հիշյալ ձևերը կամ պետք է տարբերել հուն., գերմ. ձևերից,
կամ, թերևս, ենթադրել *gh-ի շնչեղության կորուստ հալերենում *-d- ա-
ծականի ազդեցության տակ՝ *ghoghrod->*gogrod-> կոքիտ (հմմտ. թեր-
ևս *gūhid->*gūaid->կայա-առ?): +-ի և ±-ի տարբերակումը կատարված
է ըստ իմաստի:

Կամուրջ-ը սուաջին անգամ համեմատել է հուն. γέφυρα «պողոտա, կա-
մուրջ» բառի հետ Մյուլլերը [SWAW, 84, 14]: Սովորաբար վերականգ-

(իբր ^{*}«դավակ») զուգահեռը, հայերենի համար տալիս է* gʷorebhnt- նախածը, որ կասկածելի է:

Կրծեմ (կուրծ-) բաղի ստուգաբանությունը պատկանում է Մյուլլերին [Müller, Armenaca, 6, 4] և ընդունվում է Հյուբշմանի ու Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 2², 666]: Հայերենի համար ենթադրվում է ^{*}-gʷ-ով (փիսկ. ^{*}-gʷh-ի) և երևումն ձայնդարձով (Schwebeablaut) ձև. Պոկսոնին [Pok., 1, 485—486] տալիս է միայն ^{*}-gʷh-ով *gʷrēnǵh-/*gʷrūǵh- նախածը՝ հենվելով հասկապիս հուն. βρώχω «կրճտում եմ, կրծում եմ» բաղի վրա, թեև հնարավոր է նաև ^{*}-gʷ-ով տարբերակ: Պեղերսենը և նրա հիման վրա Պոկսոնին [Pok., 1, 474] բխցնում են *gʷer- «կրանել» արմատից, որ անհայտնական է:

Կայտառ-ի ստուգաբանությունը տվել ենք մենք՝ կորկոտ բառի օրինակով ենթադրելով *gʷhəi-d- > *gʷəi-d- > կայտառ փոփոխությունը. հմմտ. հուն. φαίδος «պալծառ, ուրախ», լիտվ. gaidrūs «պալծառ» և այլն:

Եթե ջնջեմ-ի երկրորդ ջ-ն գալիս է ^{*}-j-ից (*gʷhen-je-), ապա այն զուգահեռներ ունի հուն. θείνω «խփում եմ», ալբ. gjanj «հալածում եմ», լիտվ. geniù, genėti «հատում եմ» ձևերի մեջ: Զոյտան [Solta, 1960, 81] հնարավոր է համարում վերականգնել կրկնավոր ձև՝ հ. հնդկ. jāṅghanti:

Լեարդ-ի նախածի վերականգնումը գծավորություններ է հարուցում. ենթադրվում են նաև *lepǵt-, *lesǵt- նախածիներ, ընդ որում առաջին գեպքում նկատի է առնվում գերմ. (հ. սկանդ. lifr, հ. անգլ. lifer, հ. վ. գերմ. lifer) ձևերը, որոնք ծագում են *leip- արմատից («ճարպոտ, չոզոտ»), երկրորդ գեպքում՝ խեթ. lišši-ն: Բուն *jēkurt- նախածի գեպքում հայ. լ-ն բացատրվում է կամ որպես անկանոն հնչյունափոխություն, կամ սկզբնական ^{*}li-ի (*liēkurt-) արտացոլում, կամ դերմանականի ափսի նախածի ազդեցություն:

Լուծ բառի համար (*jugom) սովորաբար ընդունվում է լուծանեմ բաղի ազդեցություն, թեև կան նաև *i > 1 անցման ալլ չբացատրություններ ևս:

Ջով «ծիլ, դրմենու արձակած թև. չվան» (նաաաջով) «հաստ ծիլերով (ցորեն)» բառի համեմատությունը հ. հնդկ. yáva- «ցորեն. դարի. կորեկ», yawasá- «խոտ. արոտ, մարգարիտ», մ.պ. yav, jav «դարի», հուն. ζε(ι)αί (հզն.) «կարմրահատ ցորեն», լիտվ. jāvas «հացահատիկ», yávya «ցորենը չորացնելու տեղ», ռուս. ОВН «ցորենի խրձերը չորացնելու տեղ, չորանոց» բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 131]: Կասկածելի է իմաստային տարբերության պատճառով:

Քամակ բառի համեմատությունը բալթիական բառերի հետ (լատվ. kāmīsis, պրուս. caymoys «ոս») պատկանում է Լիդենին [Lidén, 1906, 30] և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 4², 548]:

Դուք-ի համար ենթադրվում է դու-ի ազդեցություն՝ *ius > *ɹuɣ > դուք անցմամբ:

Սաստ (սաստիկ, սաստել) բառերի համեմատությունը հ. հնդկ. śiṣṭi- (ավելի ուշ śāsti-) «պատիժ, սաստ, հրաման», śāstár- «պատժող, հրամարող», ավեստ. sāstar- «հրամարող, իշխող», մ.պ. sāstár «իշխող» և այլն բառերի հետ տարածված է [հմմտ. ՀԱԲ, 4², 177—178. Ροῶς, 1, 533], բայց կասկածելի. ավելի հավանական է հայերենի՝ իրանական աղբյուրներից փոխառյալ լինելը:

Քուք «ողբ, հառաչանք», քքուիմ «լալիս եմ, ողբում եմ, հառաչում եմ. քրքջում եմ» բառերի մեջ *u-ին հաջորդող *-k-ի՝ հայ. u-ի չփոխվելը (հմմտ. *dhugater > *dhukter- > զուսար) բացատրվում է արմատի բնա-
ձայնականությամբ: Քուք-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Մեկին [MSL, 12, 214. հմմտ. նաև ՀԱԲ, 4², 597], քքուիմ-ինը՝ Սեաույանին [ՀԱԲ, 4², 604]: Դժվար թե հ.-ե. այս արմատից լինի քուս- «բամբասանք, չարա-
խոսություն» արմատը:

Խոյլ-ը ենթադրում է *kheul- նախաձև, որը ձայնավորմամբ չի համա-
պատասխանում համեմատվող բառերին՝ հուն. $\chi\acute{\eta}\lambda\gamma$ «ուռցք», հ. սկանդ. haull, հ. անգլ. hēala, հ. վ. գերմ. hōla «փռշտանկ», լիտվ. բրբռ. kùle «խիլթ», ռուս. кила «փռշտանկ. ծառի խիլթ», սակայն համապատասխա-
նությունն ակնհայտ է, և կարելի է ենթադրել նախնական բարբառային տարբերություն [հմմտ. ՀԱԲ, 2², Solta, 1960, 162—163]: Մենք հակված ենք այս բառերին միացնելու խաղաարտ և բրբռ. խիլթ բառերը: Պետեր-
սոնը [KZ, 17, 277] համեմատում է հ. հնդկ. khōlaka «մրջնադեղ», լիտվ. kulỹs «խուրձ», ռուս. мулята «ամորձիք» բառերի հետ՝ բխեցնելով *keu-
«ծակ, կամար կապիլ» արմատի *kheul- և ածանցական տարբերակից, որ կասկածով բերում է Պոկունին [Pok., 1, 588]:

Սեք-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են ածանցով և իմաստով մեր-
ձավոր գերմանական (հ. սկանդ. hyrr «բարեկամական, բարյացակամ», հ. անգլ. hīore, hīere, «հաճիլի, մեղմ», մ. վ. գերմ. gi-hiure «մեղմ, հաճե-
լի»), ի-ով՝ միայն իմաստով մերձավոր հնդկական (հ. հնդկ. śēva-, śiva-
«բարեկամական, սիրելի») և կելտական (հ. իռլ. cōem, cōim «սիրելի») ձե-
վերը:

Սիդեղ (սեդեղ, սեդեխ և այլն) «սիրեկան» բառի ստուգաբանությունը մերն է: Եթե այն ճիշտ է, ապա կամ հայասերենի Šiiiiii- գիցանվան հետ մեր կատարած համեմատությունը [ArO, 1961, 377—378] ճիշտ չէ, կամ հայասերենի մեջ ենթադրելի է սատեմային հիմքով (հայերեն) տարր:

Յիգ-ը համեմատվում է կամ հնդիրանական բառերի (հ. հնդկ. s'yenā- «արծիվ, բազե», ավեստ. saēna- «մի մեծ գիշառիչ թռչուն, արծիվ»), կամ էլ հուն. $\iota\chi\tau\epsilon\upsilon\varsigma$ «ցին» բառերի հետ: Սեաույանները ծաղում են գույն նշանա-
կող *k'ēi- արմատից, իսկ հունարենն բառը հայերենից դուրս հավաստի զու-
գահեռներ չունի: Երկու դեպքում էլ կան հնչյունական զգալիություններ. *k'j-ն սովորաբար տալիս է չ, ուստի մենք ենթադրել ենք *skj-, որ պի-
տի տար ց:

Աքաղաղ-ի ա-ի համար ենթադրվում է փոքրասիական ազդեցություն [Solta, 1960, 67—68, ծան.], հմմտ. նաև ա-տաղ՝ *d]-ghj-ից: Հնարավոր է աքաղաղ-ի համար ենթադրել հին կրկնավոր ձև:

Ցուլ-ի զուգահեռներից հունարենը $\sigma\chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta$ «շնիկ, լակոտ» բառը հայերե-
նին մոտ է իմաստով (կենդանու անուն) և ձայնավորմամբ (+), մյուս-
ները՝ միայն իմաստով (կենդանիների անուններ)՝ ի. հմմտ. լիտվ. kalē «էգ շուն», ալբ. kēlysh «ձագ, շան ձագ, լակոտ», մ. իռլ. cailēn, կիմր. col-
wyn «շնիկ»: Ցուլ-ի համեմատությունը հուն. բառի հետ պատկանում է Մեկին [BSL, 79, 20]:

Հնարավոր է սամի և սիմ «կոթող» բառերի իրանական ծագումը, թեև

պահպանված իրանական բառերը իմաստով կամ ձևով հայերեն բառերից հեռու են:

Խիցդ-ի ճշգրտված համեմատությունը իրանական համիմաստ բառերի հետ (պհլ. xandītan «խնդալ», xandak «Ժպիտ», սողդ. xand «ծիծաղել» և այլն) պատկանում է Հյուսիսարևելյան [IF Anz. 10, 48]: Ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 267] և ավելացնում խնծիլ (<*խնձիլ) «ցնծություն, հրճված» բառը [ՀԱԲ, 2², 267 և 379--380]: Հիովին հնարավոր է խնջոյք-ի կապը այս բառերի հետ: Վերականգնվող *khendh- արմատը թերևս կապված է *(s)kand-, *(s)kend- «փայլել, վառվել, լուսավոր» արմատների հետ:

Բալթիկ-սլավոնական համապատասխան բառերի հետ խարեմ-ը միավորվում է ձայնդարձի ստորին աստիճանով (հմմտ. լիավ. kuriu, kūrīti «տաքացնել», ռուս. курить «ծխել»), խարշեմ-ը՝ *-s- աճականով (հմմտ. լատվ. karsēt «շիկացնել» ռուս. красный «կարմիր») [Solta, 1960, 253--254. միայն թե Զոլտան չի նշում, որ *-s- աճական ունի և հայերենին մոտ է նաև հնդկականը. հմմտ. հ. հնդկ. kuṣāku- «կրակ, արև»]: Այս բոլոր դեպքերում զուգահեռներ չունի հայ. խ-ն, ուստի մենք հակված ենք խարեմ, խարշեմ և խորովեմ բառերի համար ենթադրելու իրանական ծագում՝ հայկանաբար *syei- «ծխալ, ալրել» արմատից, թեև իրանական համապատասխան ձևերը չեն պահպանվել:

Սեռն «զուռ», սերտ, խիտ» բառի -ն-ն զուգահեռ ունի ալբ. thjerrë «ոսպ» բառի *k'et-n- նախածիլի *-n-ի մեջ, թեև իմաստով սեռն-ին մոտ են նույն արմատից ծագող լատ. creber «սերտ, խիտ», cresco, -ere «աճել, ուճանալ» բառերը:

Հ.-ե. *k'et- «աճել, աճեցնել, սնել» արմատից ծագող հայերեն բառերից սերեմ-ի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ բայական ձևերի առկայություն, ընդ որում հայերենին իմաստով ամենից մոտիկի մոտ է լատ. creō, -ere «սանդղծել, սերել, ծնել» բայը: Մյուս ձևերի մերձավորությունը որոշված է ըստ *-s-ով, *-n-ով, *-m-ով ընդհանուր ձևերի առկայությամբ:

Հայ. սարի «շղթա, կապանք», սարդ բառերի համեմատությունը հուն. σαῖρος «հյուսվածքի թել», σαῖρος «երիզ, ժապավեն» բառերի հետ պատկանում է Պետերսոնին և ընդունվում է Պոկոսնու [Pok., 1, 577] ու Աճառյանի [ՀԱԲ, 4², 187--188] կողմից: Վերջինս սրանց միացնում է սարել, սարք բրբռ. սարել «մանել» բառերը Զոլտան [Solta, 1960, 330--331] նշում է նաև հ. հնդկ. sṛn-khala- «շղթա, կապանք» բառի առկայությունը:

Յուգսլանի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ սկզբնային s-ի առկայության [*skeu-]՝ մ. պրսկ. škōh-, ն. պրսկ. škōh «հոյակապություն», հուն. Ψυχο-σκόος «զոհադետ», հ. վ. գերմ. scouwōn «նայել», պրուս. au-schaudētwei «վստահել», վերջինս իմաստով բախականաչափ հեռու է և նշանակված է \pm -ով [հմմտ. նաև Топоров, 1, 161--163]:

Խուց «քիչ, սակավ» բառերի համեմատությունը ալբ. (h)unjem «իջնում եմ, ցածրանում եմ», únjet «ցած, ստոր» և ռուս. химый «վախ», хулить «հայհոյել» և այլն բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 2², 420], որ վերականգնում է *q(h)un- արմատ, այլև խուց-ին միացնում է սուց «քիչ» բառը խ/ս այլուր հայտնի հերթագայություններ (խարխիս—սարխիս, զըրախտ—գրաստ): Կասկածելի է, մասնավորապես որ խ/ս հերթագայությունը բուն հայերենին հատուկ չէ: Սուց-ը մենք խուց-ից անջատել և դրել ենք *k'eu-

«ուռչել, կամար, փոս, խոռոչ» արմատի տակ հմմտ. հ. հնդկ. śūnam «պակաս», śūnyā- «դատարկ» [Pok., 1, 592]:

Սուր «ծակ, խոռոչ» բառի զուգահեռներից + ~ով նշանակված են *-r- ա- ծանցով և իմաստի մերձավորությունը (հմմտ. ավեստ. sūra-, հուն. σῦρα «ծակ, անցք», լատ. caverna «փոս, ալյուր, խոռոչ»), -ով՝ միայն *-r- ա- ծանցով բնութագրվող բառերը:

Լեւոն «մանրել, փշրել, ճզմել», լուեմ «փռշտացնել» բառերի համեմատությունը հ. հնդկ. kliṣṇāti «տանջում է, նեղում է», kleśa- «տանջանք, նեղություն», sam-kliś- «ճզմել», լիտվ. klišės «խեցդեհանի ճանկեր», հ. սլավ. kleštiti «ճնշել, սեղմել» և այլ բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 2², 276]: Կան իմաստային և հնչյունական (հ. հ. *-ei-՝ հայ. *-e/o-ի գիմաց) դժվարություններ:

Լեւմ բառի համար *k'lu-k'e- նախաձևի վերականգնումը պատկանում է Մեյերին [BSL, 26, 3]: Զոլտան [Solta, 1960, 29] ենթադրում է *-s- ա- ծանց, բայց ձայնավորների միջև *-s-ն ընկնում է:

Կաքաւը ձևով և իմաստով ամենից ավելի մոտ է հուն. γαχαδῶ «կաքավ» բառին, ապա նաև լատ. caccilāre, սու. գերմ. kakkeln «կոկոալ» բառերին, որոնք հանգեցվում են *kakk- քնածայնական արմատին: Համատիպ քնածայնական բառեր կան նաև այլ լեզվախմբերում. հմմտ. ակիադ. qaqa-banu, ասոր. qaqqawā, վրաց. kakab, մեդր. kəkəbe- «կաքավ» և այլն: Հավանական է հայ. բառի փոխառյալ լինելը (ըստ Աճառյանի հուն. >ասոր. > հայ. հմմտ. ՀԱԲ, 2², 563—564), մանավանդ որ կան հնչյունական նույնացման դժվարություններ:

Փուղ «ուրած գեթան, վուշե թել» բառի համեմատությունը հուն. χιῶμι, χιῶσω «մանում եմ», լատ. colus, -ūs «խլիկ. մանած թել» բառերի հետ մերն է. առանձնապես մոտ են հայերեն և լատիներեն բառերը: Սակայն հուն. և լատ. բառերի համեմատությունն ընդհանրապես կասկած է հարուցում, իսկ հուն. χιῶμι-ն ոմանք գիտում են որպես նախահունական բառ և բխեցնում *gel-ից (հմմտ. գերմ. Kleid- «հագուստ»):

Հայ. սրունք-ի համեմատությունը լատ. erūs համիմաստ բառի հետ պատկանում է Հյուբշմանին [ZDMG, 1850, 362]: Դժվարություն է հարուցում *k'-ի պահպանվելն այս դիրքում: Վիները ենթադրում է *k'urūsn- նախաձև: Հնարավոր է բառի իրանական ծագումը (հմմտ. ավեստ. sraoni «հետադուր, զիստ») կամ խառնում իրանական ձևի հետ:

Ցամաքը Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 448] համարում է փոխառություն ասորական բարբառային որևէ կորած ձևից՝ նշելով սեմական smq «չորացնել» արմատի առկայությունը (եբր. smq «չորացնել», արաբ. šāmīq «ծարավ, քաղցած»): Մեր կողմից բերված ստուգաբանությունը նշվել է շատերի կողմից (սկսած Լազարդից) և արտացոլվել Պոկոնու բառարանում (Pok., 1, 624):

Խաղաղ-ի համեմատությունը հուն. χαλᾶω «թողնում եմ, թուլացնում եմ, զիջում եմ», լեւ. ἄ-χαλος «անհանգիստ» բառերի հետ պատկանում է Պիզանին [KZ, 63, 167] և ընդունվում է Զոլտայի կողմից [Solta, 1960, 436—437]: Հուն. χαλᾶω-ն այլ հետազոտողներ բխեցում են *ghē- «դատարկ լինել, թողնել, հեռանալ» արմատից (*ghē-lo-s > χαλ-): Խաղ, խաղամ բառերի համեմատությունը χαλᾶω-ի հետ առաջարկել է ավելի վաղ Մեյերն

[Meillet, 1936, 36]: Երկու համեմատություններն էլ կասկածելի են իմաստային տարբերության պատճառով:

†-ով նշանակված են *khād-ից ծագող և հայերեն խած-ւնց-ւնց-ին մերձավոր հ. հնդկ. khādati, ն. պրակ. xayad «կրժուժ է, ծամում է», †-ով՝ հուն. χανδῶν «սուբ, սուսեր», լիալ. kándu, կա՛sti, հ. սլավ. kusati, աուս. kycati «կծել» զուգահեռները. վերջիններս կապը հայերենի հետ կասկածելի է. Պոկտանին [Pok., 1, 560] սրանք պնդում է *ken- «սեղմել, կծմթել» արմատի տակ, թեև նշում է հնդիրանական բառերի հետ կոպի հնարավորությունը [Pok., 1, 634]:

Չորք, չորեք, քսո՝ ձկերի նախադասերի վերականգնումը դժվարություններ է հարուցում, և հետազոտողները այս դեպքում տարամիտվում են: Չորք-ի (չորեք-) համար մենք ենթադրել ենք *kvetqores նախածեղ, որը դժվարություններ է պերացնում [հմմտ. Godel, 1975, 77, ծան.]:

Ուր-ի համար †-ով նշանակված են *kvu-, †-ով՝ *kvu-r ձևերը:

Ոչ-ի *o-kvi նախածեղ արված է ըստ Պիզանիի [RL, 1, 166] և Ջոլտայի [Solta, 1966, 456]. համեմատվում է հուն. ὀ-χί համիմաստ ձևի հետ:

Լամ-ի զուգահեռներից †-ով նշանակված են՝ *lā- ձևից ծագող և իմաստով հայերենին մոտ լատ. lā-mentum «ողբ» (lā-mentāri «ողբալ»), †-ով՝ *lā- ձևից ծագող, բայց իմաստով տարբեր հնդկական, հունական, բալթիական և սլավոնական ձևերը, ընդ որում հուն. λῆ-ն կարող է ծագել և՛ *lā-ից, և՛ *lē-ից: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 257—258] ըխեցնում է *plā-k- (*pla-g-) «լալն և հարթ, տարածել» հիմքի անաճական *plā- ձևից՝ «ծեծել» → «կարծքը ծեծել, կռնել» → «լալ» անցումով, որ առկա է, օրինակ, աուս. плакаты «լալ» բալի մեջ. սակայն առանց *-k/g-ի ձևեր չկան, իսկ եթե *plāk/g-ը ծագում է *pelā-/plā- «լալն և հարթ» արմատից, ապա վերջինիս մեջ իմաստային այդ անցումը չկա: Այս ստուգաբանության հետ կարելի է համաձայնել միայն այն դեպքում, եթե հայերենի համար ենթադրենք սկզբնական ավեմատիկ հիմք՝ *plāk-mi> լամ:

Լաւ-ի համեմատությունը լիալ. lābas «լաւ» բառի հետ պատկանում է Լագարդին [Lagarde, 1854, 456]: Բազրատունին, Մյալէրը [SWAW, 136 25] համեմատում են հուն. λωῖον «ավելի ցանկալի, ավելի լավ» ձևի հետ, որ ծագում է *lāu- «ձեռք բերել, վաճել» արմատից: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 268] չի ընդունում ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը:

Պոկտանին տարբերում է *leg- «կաթել, լուծել» [Pok., 1, 657] ու *leug- «սեղմել, ճոճել» [Pok., 1, 686] նախածեղ և հայ. լիկ-ը բերում առաջինի տակ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 281--282] լիկ-ի համար բերում է *leu-g-ի տակ դրված ձևերը, բայց տալիս է *leig-/lig- նախածեղ. լիգ-ը նա կասկածով կապում է լիկ-ի [ՀԱԲ, 2², 282] հետ, այն պայմանով, որ «ապացուցվի, թե հնդկ. *gi- տալիս է հյ. և՛» [*gi>ն անցման համար հմմտ. Jahukian, 1975, 36]: Որպես հայերենի զուգահեռներ կարելի է նշել հ. իռլ. legaim «լուծվում եմ, հալչում եմ», կիմր. llaith, բրիտ. leiz (*lekto-) «խոնավ», հ. իռլ. lekr, ն. վ. գերմ. lack «հոսաճեկ պոնցող», հ. անգլ. leccan «թրջել» և հատկապես երկար ձայնավորով հ. իռլ. lōkr «սուռ» (նորվ. նոս ջրափոս): Նույն *leg- արմատին Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 289] հատկացնում է լկիմ «սկսել, հալչել (ստուգյի մասին)» բայը՝ առանց նշելու լիկ-ի հետ սրտ առնեցած կապը:

Լիբբ-ը Պիզանին [Pizani, 1959a, 140] բխեցնում է հ.-հ. *leubh- «ցանկանալ» արմատից (*libhri-ի i-ի համար հմմտ. լատ. libet «ցանկանալի է»՝ lubet-ի կողքին)։

Աղբառ-ի ղուգահեռներից + -ով նշանակված է հոնարենը, որ ունի *o- նախահավելվածով ձև՝ òllyos «փոքր»։ մնացածներն ունեն ասանց *o-ի ձև՝ վեր, ընդ որում հ. իռլ. Nach «խեղճ, թշվառ» և պրուս. likuts «փոքր» ձև՝ վերը հայերենին մոտ են մի ուրիշ հատկանիշով՝ վերջին բաղաձայնի *-k- տարբերակով՝ մյուսների *-g-ի դիմաց։ Համեմատությունը պատկանում է Լիդենին [Lidén, 1906, 97]։

Լիզեմ-ը միավորվում է հուն. λείγω և թերևս հ. իռլ. ligim նույնիմաստ բայերի հետ ներկայի ձայնավորմամբ և թեմատիկ կազմությամբ (եթև հ. իռլ. lig-ի -i-ն արտացոլում է սկզբնական *-ei-ը և ոչ *i-ն)։ Լիզանեմ-ը միավորվում է հուն. λείζω և լատ. lingo ձևերի հետ նախնական ռնդային միջածանցով։

Լոյա-ը Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 296] հանդեցնում է *leud- արմատին, բայց բերում է մի այլ՝ *leid- արմատին պատկանող ղուգահեռներ։ Ճշտումը կատարված է մեր կողմից. հմմտ. հ. իռլ. lyta «այլանդակել, անպատվել», պրուս. laustinti «հնազանդեցնել, նվաստացնել», ռուս. лудить «խաբել»։

Բրբռ. լոպկել, լպոկել և մ. հայ. պոլոկել, բրբռ. պոկել բայերի համեմատաբար *lep- և *leub(h)- արմատներից ծագող բառերի հետ սրտակա- նում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 94—95]։ Հայերենի նախածեղիի ճշգրտումը մերն է, ընդ որում *loxob-ը, որից բխեցվում է լոպ-ը, կարող է ծագել *loxəb-ից՝ ձայնավորների ներդաշնակությամբ (հմմտ. նոր, սուր և այլն)։ Հայ. ձևը մոտ է գերմանականին *-b-ով. բալթ.-սլավ. ձևերը կարող են պատկանել ինչպես *-b-ով, այնպես էլ *-bh-ով նախածեղիին։

Լուծանեմ-ի ստուգաբանությունը Պիզանինին է [KZ, 39, 352. հմմտ. նաև Pok., 1, 686]։ Մերն [BSL, 79, 4] և, նրա հետևողությամբ, Աճառյանին [ՀԱԲ, 2², 293—294]՝ ու Ջոլտան [Solta, 1960, 252—253] բխեցնում են *leu- արմատից՝ նկատի առնելով հատկապես հուն. λύω նույնիմաստ արմա- տը։ Կարելի է հայերենում ենթադրել երկու արմատների խառնում (կոնտա- մինացիա)։

Նլուկ «ավազ, ափսոս. խեղճ, ողորմելի, թշվառ» բառի ստուգաբանու- թյունը պատկանում է Շեֆտելովիցին [BB, 28, 308] և ընդունվում է Աճառ- յանի կողմից։ Կասկածելի է *-ug- > -ուկ անցման պատճառով. թեև *leug'- արմատը ունի նաև *leug- տարբերակը, բայց *-u-ից հետո հայերենում *g-ն նույնպես քմայնանում է և փոխվում -ծ-ի։ Իմաստի համար հմմտ. հ. հնդկ. -ruj «ցավ, հիվանդություն», հուն. λυσωλός, λυγρός «հաժվոր, տանջա- լի, վշտալի. խեղճ», լատ. lūgeō, -ēre «սգալ», lūgubris «վշտալի, սգալի»։

Լուցանեմ (լոյց-) բայի ղուգահեռը տրված է ըստ Շեֆտելովիցի [Zll, 6, 121]՝ իռլ. loscaid «այրում է», սակայն սա չի ընդունվում Walde-Pokor- ny-ի բառարանում [հմմտ. Solta, 1960, 41]։ Հ.-հ. *leuk- արմատի մնա- ցած ածանցյալներից լոյս-ի ղուգահեռները տրված են ըստ կազմության (հ. հնդկ. rokā- «լույս», կիմր. llug «փայլ»), լուսին-ի և լուսան-ի ղուգահեռ- ները՝ մասնավորապես ըստ իմաստի։

Մամ «տատ» բառը Լագարդը [Lagarde, 1877, 1414] փոխառություն է համարում սլոն. mām-ից («մայր»)։ Հյուբշմանը [AG, 191, 341, 513] ընդունում է այս կարծիքը, բայց նշում է նաև հունարենից փոխառված լինելու հնարավորությունը։ Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 242], նշելով սլոն. բառի իմաստի տարբերությունը, փոխառություն է համարում հունարեն *μαμήν*, *μαμήνη* «տատ» բառից։ Եթե նկատի առնենք բառի տարածվածությունը բարրառենյունով՝ տարբեր ձևերով և իմաստներով (մամ, մամա, մամիկ «տատ», մամ «մայր», մամո «մայրիկ») և, մանավանդ, մամա «ուտի» մանկական բառի գոյությունը, ապա կարելի է ավելի հավանական համարել հայ. բառերի բնիկ լինելը, թեև, իհարկե, հնարավոր է որոշ տարածքներում խառնում (կոնտամինացիա) հուն. և սլոն. ձևերի հետ. տինհայտ հունական ծագում ունի մամի «գայակ, մանկաբարձուհի» բառը (Պոլսի բարբառ)։

Մատաղ բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Շեֆտելովիցին [BB, 28, 29], Մյուլլերը [Müller, Armeniaca, 6] և Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 267—268] բխեցնում են *mel- «կշռել, մանրել» արմատի *-l- ածականով *m]d- ձևից՝ *մաղա > մաղղ-աղ և *mlad- > մաղաա > մատաղ անցումներով, որ քիչ հավանական է, թեև իմաստով հայերենին մոտ են հ. սլավ. mlade, ուսս. млaдый «կրտսեր», молодой «երիտասարդ, մատաղ» և այլն ձևերը։

Մատ «ածիկ» և մազղ (բրբռ. մատտ) «պինդ, հաստ, թանձր» բառերից առաջինի մասին Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 265] գրում է. «Կաղմությունը և ծագումն ինձ անհայտ է»։ Երկրորդը [ՀԱԲ, 3², 222] նա բխեցնում է արևելաիրան. māsta «մեծ» (ափստ. masit(a)- «ընդարձակ, մեծ») բառից. սակայն առաջին բառի համար իրանականում չկա համապատասխան իմաստ (հմտ. ն.սլոն. mast «մածուն»), ուստի այն կարելի է թեևս համարել ինքնուրույն հայկական կաղմություն։ Երկրորդ գեպքում դժվար է հայերենի համար ենթադրել անմիջական արևելաիրանական աղբյուր, մանավանդ եթե նկատի առնենք հայ. և իրան. ձևերի տարբերությունը (-զղ՝ -sl-, -sit- ձևերի գիմաց). ափստ. masit(a)-ն ծագում է *mas-ից, որ գալիս է հ.-ե. *māk՝ «երկար և բարակ» արմատից։ Բոլոր գեպքերում էլ հնարավոր է ենթադրել կրած իրանական աղբյուրներ՝ *mad- արմատից։ Եթե այս բառերը (մանավանդ մատ-ը) հայկական ծագում ունեն, ապա հայերենը պատկանում է հ.-ե. այն բարբառներին, որոնցում *-dl-ն և *-lt-ն տալիս են -st-։

Մախ «նախանձ» բառի ստուգաբանությունը հնարավոր է, եթե ճիշտ է Ֆրենկելի կողմից [Fraenkel, LFW, 1, 463] հռն. *μαχός* «միջոց» և լիավ. *μοκῆ* «կարսդանալ, հատկանալ» ձևերի համեմատությունը՝ *makh- նախաձևով. այդ գեպքում հայ. մախ-ը և հռն. *μαχός*-ն «գործիք, միջոց, հնարք, խորամանկություն» պետք է ենթարկված լինեն իմաստային ընդհանուր փոփոխության։

Մածուկ-ի (մածուկ, մածունիկ) աղբյուր ստուգաբանությունը պատկանում է Լիդենին [BB, 21, 99] և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 3², 228—230]։ հմմտ. հռն. *μαζήχει* «ճմուկ», *μαζίς* «ճմառած զանգված», մ. իտլ. maistrì «խնայի է հարսմ», ուսս. мазь «քսուք», масть «չուպ, կարպո», мазати «քսիք» և այլն։ Հյուբշմանը [ZDMG, 44, 56] և սրա հետևողությունը Պոկանին [Pok., 1, 694] բխեցնում են *mad- «խոնավ, հլու, թեղ, լողոտ, բաժ» արմատից՝ *mad] > մած-։

Մաթիլ-ի համեմատությունը գերմանական բառերի հետ (գոթ. mada,

հ. վ. գերմ. mado «սբդ, թրթուր») պատկանում է Պետերսոնին [Petersson, 1921, 32 և հջ.] և ընդունվում է Պոկուսեռ: կողմից: Համապատասխան ձևերի գոյությունը քարթվելականում՝ հնչյունական օրինաչափ անցումներով (վը-բաց. matl-, մեզբ. muntur-, ճան, muntur-, muntur, սվան. mat-) ենթադր-բում է կամ հ.հ.-- քարթվ. հնադարյն հարակցություն, կամ հայ. ձևի փոխառվածություն:

Մառն-ի մեջ *-տ-ի արտացոլումը սրակա -ա բացատրվում է -ն-ի հո-րեանությունը. հմմտ. ակն [ՀԱԲ, 3², 270]:

Մեջ-ի համար հմմտ. հ. հնդկ. mādhyas, հուն. μέσος, լատ. medius, գոթ. midjis «միջին»: Բալթիկ-սլավոնականում բառերն ստացել են հիմնականում կոնկրետ առումներ (լիտվ. mēdžias «ծառ», լատվ. mežs «անտառ, փայտեղեն», հ. սլավ. mežda «փողոց», ռուս. межа «սահման»), ուստի նշանակ-ված են \pm -ով:

Մոզ-ի զուգահեռները որոշված են *-g'h-ով՝ ի հակադրություն *-g'-ի, հմմտ. հ. հնդկ. mah-, ավեստ. maz- «մեծ»:

Մոյթ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *-th-ով (հ. հնդկ. mēthi-, mēthi- «մուլթ, սյուն»), \pm -ով՝ *-t-ով ձևերը:

Մեգ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են իմաստով հայերենին մոտ և *-gh-ով ու *-l-ի բացակայությամբ բնութագրվող հնդիրանական ձևերը (հ. հնդկ. mēghá- «ամպ», mīhi- «մեղ», ավ. maēṭha- «ամպ»): Բնովենիսադ հակված է մեգ-ը համարելու իրան. փոխառություն:

Աճառչանը [ՀԱԲ, 3², 342] մոդես-ը համարում է փոխառություն իրանական արքյուրից նկատի առնելով պրակ. mālūs (mālōs) «կանաչ մո-ղես» բառը: Կասկածելի է համարում Մեյեն (նույն տեղում):

Մեդկ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *-du/dy-ով (հմմտ. հ. հնդկ. mṛdu-, իդ. mṛdvi, հուն. μῆδος, լատ. mollis<*mildvis), \pm -ով՝ *-d-ով զուգահեռները. վերջիններիցս ձայնավորմամբ հայերենին մոտ են կելտ. (հ. իռլ. mēdach «քնքռ») և հուն. μέλι «հալչում եմ» ձևերը:

Մարմին, -ոյ բառը ակնհայտ զուգահեռ ունի հ. հնդկ. marman- «ան-դամ, անդաշտադան մարմնամաս» բառի մեջ, որն իր հերթին համեմատվում է հուն. μέλος «անդամ», քրեա. mell, կուն. mel «կոճ», թուր. M, B malk «կցել», ալե, որոշ կասկածով, լիտվ. mēlmenys «հերիկամի վրայի միտ», լատվ. mēlmeni «աճուկ, սրունք. դիստ» բառերի հետ և բխցվում *mel- «անդամ, կցել» արմատից: Սակայն հայերենի համար անսովոր է *l>ը անցումը, ուստի ավելի հավանական է ենթադրել փոխառություն կամ կո-րած իրանական աղբյուրից [հմմտ. Pok. 1, 720], կամ, թերևս, Առա-ջավոր Ասիայի հնդիկներից (անմիջաբար կամ միջնորդված. հմմտ. նաև ջամբ «ուտելիք», ջամբել «մանրելով ուտեցնել, սնել, խնամել» և հ. հնդկ. jam-bhatē «առամներով բռնում է»՝ բուն հայ. ծամեմ-ի դիմաց՝ *g'embh- ար-մատից): Զոլտան [Solta, 1960, 426] հայ. և հնդկ. բառերը միացնում է կըրկ-նավորությամբ, բայց ավելի հավանական է ենթադրել *-meno- ածանցով ձև:

Մեղծ «մուր» բառի համար հմմտ. հ. հնդկ. māla- «կեղա», malinā- «կեղտոտ, սև», հուն. μέλας «սև», մ. վ. գերմ. māl «բիծ», բալթ. *mēlna «սև» [WP, 2, 275]: Պետերսոնը [Petersson, 1920, 135] բխցնում է *smel- «դանդաղ ալրիկ, մլմլալ» արմատից, որից հայ. մուլ, մլմլալ. անհավանա-

կան չէ: Ճիշտ չէ Աճառյանի ստուգաբանությունը [ՀՀՊ, 1, 62]՝ հ.-ե. *smerd- «հոտ արձակել» արմատից:

Մոլ «ծառաբնի մոտ բուսած երկրորդական ճյուղ, ծիլ» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 333], որ հայերենին առանձնապես մոտ է համարում հուն. *μολύνω* «էտում եմ, մոլերը կտրում եմ», ալլե *βλαστάνω* «ծլում եմ, աճում եմ», *βλαστός*, *βλάστη* «ծիլ, բողբոջ» և ալլե բառերը (սրանցից երկրորդների *mel- «դուրս գալ, ծագել, երևալ» արմատին պատկանելը կասկածելի է): Սակայն հմմտ. *mel- «մանրել», ուրից հայ. մեղմ:

Մաղթեմ-ի բխեցումը *meldh-ից հնարավոր չէ, եթե չենթադրենք *-dh-ի աճական լինելը և հայերենը չբխեցնենք *-th- աճականով ձևից [հմմտ. ՀԱԲ, 3², 238—239]: Բենվենիստը հակված է այն փոխառություն համարելու խեթերենից:

«Մեղր» իմաստն արտահայտելու համար հ.-ե. լեզուն ունեցել է *melit- և *medhu- բառերը, որոնք տարբեր տարածքներ են ընդգրկել: Հայերեն մեղր (սեռ. մեղու) բառը յուրատեսակ միջին դիրք է գրավում՝ հարելով *melit-ին (հմմտ. սկյութ. *мѣлѣти*, հուն. *μέλι*, -τος, ալբ. *mjal*, լատ. *mel*, հ. իսլ. *mil*, գոթ. *milib*, իսթ. *milit*), բայց *medhu-ի նման ունենալով *-u-ով հիմք:

Բիրա. մանել «հատկանալ» բայի ստուգաբանությունը մերն է. այն ճիշտ է, եթե մանել-ը «թել մանել» իմաստի փոխաբերական գործածությունը չէ:

Մանր-ի զուգահեռները որոշված են ըստ *-u-ով հիմքի, մանչ-ինք՝ ըստ *-k-ի, թեև այստեղ հայերենն առանձնանում է (չ-ն ենթադրում է *k-ի շնչեղացում (ալլապկո *-nk>-նգ, *-nkj>-նջ): Զոլտան [Solta, 1960, 354] *-k-ով խմբի հետ է կապում նաև մանուկ-ը, բայց այստեղ ունենք կամ *-u-ով, *-k-ով և *-n-ով հիմքերի զուգորդում *mənukon> *մանուկն՝ ն-ի հետագա անկմամբ եղ. ուղղական-հայցականում և պահպանմամբ ալլ հոլով-ներում՝ մանկան, մանկուք և ալլն), կամ, ինչպես կարծում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 255 և 257], -ուկ- փոքրացուցիչ ածանցի հետագա հավելում (վերջին դեպքում էլ, այնուամենայնիվ, -ուկ-ի ու-ն այստեղ արտացոլում է հին *-u-ն): Աճառյանը [ՀԱԲ, 256] մանչ-ի մա-ն համեմատում է լատ. *masculus*-ի *mas-/mās-* «աղամարդ, արու» հիմքի հետ և վերականգնում ընդհանուր *mās- արմատ, որ ալլելի քիչ հավանական է, քան տրված ստուգաբանությունը [հմմտ. նաև Պալաուանյան, 1870, 13]:

Պոկոռին [Pok., 1, 734] մառախուղ-ը մառյլ-ի հետ միասին դնում է *mer- «սևացնել, մթին դույն, բլծ» արմատի տակ, որ ալլելի քիչ հավանական է, եթե չենթադրենք կամ երկու արմատների (*mer- «սևակծել» և *mer- «սևացնել. մթին դույն») սկզբնական կապ, կամ նրանց խառնում (կոնտամինացիա) հայերենում:

Մեռանիմ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *-e- ձայնավորմամբ բայերը:

Մահ-ը ամենայն հավանականություն իրանական փոխառություն է, թեև համապատասխան բուն իրանական ձևը բացակայում է:

Զմրիմ՝ «թմրել, ընդարմանալ, գլխապտուշտ ունենալ» բայը Շեֆտելո-վիցը [KZ, 53, 260] և, նրա հետևողությամբ, Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 101] համեմատում են հ. հնդկ. *mūrcati* «պնդանում է, թանձրանում է, ընդարմանում է, շշմում է, թմրում է, ուշագնաց է լինում», պհլ. *vē-mār* «հի-

մար», հուն. θρόνος «(վերքից) հասող արջուն» բառերի հետ, որոնք համարվում են *mer- «մեռնել» արմատի նյութափոխակերպը:

Թերևս մոմուռ-ի հետ կապված է մուշիլ (*մուրշիլ) «ընկճվել» բառը՝ հնչյունական նույն համապատասխանություններով ինչ մուռ և մոշ (*mois-):

Մար-ի ստուգաբանությունը Պեանրսենինն է [KZ, 47, 1916, 281], որ գրեթե միաժամանակ [LUA, 1916, 17—18] բխեցրել է նաև *mak- «թաց, խոնավ» արմատից: Պոկոնյին [Fok., 1, 698 և 742] տալիս է երկու ձևն էլ՝ *mak-ri- (հմմտ. մարուք) և *mæu-ri- նախաձևերով: Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 379] ընդունում է միայն առաջինը:

Սամուռ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են կազմություններ (*-s-ով) և իմաստով (հ. վ. դ. mas, հ. սլավ. mъxъ), ±-ով՝ միայն կազմություններ մոտ բառերը:

Մուռ, մաանեմ բառերի համեմատությունը դերմանական բառերի հետ (հմմտ. դոթ. ga-mōtjan «հանդիպել») պատկանում է Բուգգեին [Bugge, 1890, 48], որի հետ Միլեն [MSL, 10, 278] նախ համոձայնել է, բայց հետո հրաժարվել [MSL, 26, 4]: Մուռ-ը մեր որոշ աշխատություններում կապվել է մոյծ, մուծանեմ բառերի հետ այժմ հերթափոխությամբ. հմմտ. բուռ և բոյծ, բուծանեմ:

Կառ. mōrum «թուլթ. մոշ» բառը համարվում է փոխառություն հունարենից (կամ միջերկրական աղբյուրներից), ուստի և չի մտցված հ.-ե. *mo-ro- «մոր, մոշ» հիմքի զուգահեռների մեջ:

Մուռ-ի համար Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 359] տալիս է *mundjo- նախաձևը, որ, նախնի, կոտար *մունն: Մուռն «խոտք» բառը Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 358—359] համարում է բնածանական բառ և չի կապում հ.-ե. *mu- արմատի հետ: Մուռ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են արմատային ածականներով և իմաստով հայերենին մոտ բառերը (հուն. μῦθος, լատ. mutus «համր, մունջ»), +-ով՝ կամ միայն իմաստով մոտ (հ. հեգլ. mūka- «համր»), կամ միայն առամիջին աճական ունեցող, բայց իմաստով համեմատաբար հեռու (հ. վ. գերմ. mutirōn «մումալ», լիտվ. mūtė «երախ») բառերը:

Նաճ, նաճի, նաճն, նաճա բառերի համար հնարավոր է ենթադրել նաև իրանական ծագում (հմմտ. ն. պրսկ. nana «մալր»), եթե չենթադրենք բռնիկ և իրանական փոխառվածքի խառնուրդ (բաղադրվելուն):

Նառ-ը կարող է լինել նաև իրանական ծագում ունեցող բառ. հմմտ. նառազ, որ տեղհայտ իրանական ծագում ունի (հմմտ. ավեստ. navāza- «նավորդ»):

Նքոյր (նգոյր) «մաղ» բառի ստուգաբանությունը (*neik- «հացահատիկը մաղել՝ քամհարել») պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 477]:

Այր (սեռ. առն) բառի հնդեվրոպական ծագումը կասկած չի հարուցում, բայց վիճելի է նրա բուն նախաձևի հարցը. հետադասողները հանդիպում են ոչ միայն *āner-ին, այլև *ǵsen-, *arjo- նախաձևերին: Հնարավոր է համարվում նաև տարբեր հիմքերի զուգակցում: Արի «քաջ» բառը հատկացվում է սովորաբար այր-ի ար- հիմքաձևին, բայց Մարկվարտը սա չի ընդունում, հատկացնելով *ar-ին, որից առնեմ:

Նիզ «չարում, ջղաձգություն, ուժ տալը (երկունքի, փորագավի ժամանակ)» բառի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ «մաքուր» հիմքի՝

*-r(о)- ածանցի և *-g- աճականի բացակայություն, իմաստով հայերեն բառի մոտ են հ. հնդկ. nudāti «հրում է, շարժում է», հուն. νόσσω «ծակում եմ, խփում եմ, հրում եմ», մ. ստ. դերմ. nuck(e) «հանկարծակի հարված. հենգություն», լիտվ. niūrkyti «սեղմել, ճզմել» բառերը:

Մեքլ-ի հետ մերձավորությունը որոշված է ըստ m- նախադասականի՝ ապետ. mařna-՝ մյուսների u-ի գիմաց: Զոլտան [Solta, 1960, 228—229] ածանցով մոտ է համարում լատիներեն nudus-ին՝ *nogvedos-ից, նկատի ունենալով, որ *gved-ն հայերենում կարող է տալ րկ. բայց այս ենթադրությունն անհավանական է:

Անեմ-ը սովորաբար համեմատում են հ.-ե. *aueg-ից ծագող ձևերի հետ, սակայն հնչյունապես *aueg-, *uōg-, *aug- ձևերից անեմ-ը չի կարող բխել (եթե չենթադրենք կողմնակի *ag- ձև կամ *u-ի անկում *-ō/ə-ից առաջ մեղ անհայտ պայմաններում): Պոկոնին [Pok., 1, 773] առանձնացնելով *ōg- «աճել. հատապտուղ» արմատ՝ բալթիական (լիտվ. ūoga «հատապտուղ»), սլավոնական (սլոու. ягода «հատապտուղ»), կելտական (կելմ. aeron «ծառապտուղ»), գերմանական (գոթ. akran «պտուղ») ձևերին կասկածով միացնում է նաև հայ. անեմ-ը. Զոլտան [Solta, 1960, 76—77] սա համարում է քիչ հավանական՝ մատնանշելով Պեդերսենի կողմից բերված հ. լու. ásim «աճում եմ» բայը, որ կարող է լինել հայ-կելտական զուգաբանություն նմուշ՝ *-u-ի համապատասխան կորուստով *aug-ի մեջ:

Ութ-ի *optō նախաձևը (*ok'tō-ից) համարվում է *septm > եւթն թվականի ազդեցության արդյունք: Գեորգիկը առաջարկում է *otlō ձևը՝ հենվելով փայլոգ. οττω (*ok'toi) ձևի վրա:

Բրբու. ախլակ «դարանակալ» բառի մերձավոր զուգահեռները նշանակված են +-ով ըստ *-l-ի առկայություն (իմաստային տարբերության պալմաններում)՝ լատ. oculus «աչք», լիտվ. akylas «ուշադիր». հուն. ὀφθαλμός «աչք» բառը բացառված է, որովհետեւ այն ունի լրացուցիչ -մ- տարրը:

Ակն-ի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ. *-n-ով հիմքի առկայություն և *(e)s- և *-p- կողմիցների բացակայություն՝ սլավոնական (հմմտ. ուու. okno «լուսամուտ») և գերմանական (*aun- < *okuen-) լսմբերում. սրանց միացված է հունարենը այլ հիմունքով՝ ըստ կրկնավոր kk-ի առկայության (հմմտ. հյց. ὀκκος «աչք»՝ ըստ Հեսիքլոսի), եթե հայ. -կ-ն (փոխանակ ք-ի) գալիս է կրկնավոր k(u)-ից և ոչ թե արդյունք է ն-ի ազդեցության:

Բրբու. *անծող (անձող) «ածուխ» բառի *anglōl- նախաձևի մեջ *g-ի քմայնացումը երկրորդական է՝ թիրևս *angoli-ի -i-ի դրափոխության արդյունք: *Անծող ձևից կարող էր ծագել ածուխ ձևը՝ ծուխ բառի հետ խառնըվելով (կոնտամինացիա). ալեի քիչ հավանական է ենթադրել կամ տարածքային հին l > ɣ անցում՝ վերջինիս վաղ լուացմամբ (հմմտ. ածուղ գրությունը՝ ածուխ-ի կողքին), կամ պարզապես հին ածուղ-ի ուշ ածուխ գրություն:

Արբանեակ «ծառ» բառի զուգահեռներից +-ով նշանակված են և՛ իմաստով, և՛ *-n- ածանցով (հ. սլավ. rabъ, ոու. раб «ստրուկ», ребенок «երեխա»), +-ով՝ միայն իմաստով (գոթ. arbaiþs, հ. վ. գերմ. Arbeit «աշխատանք») կամ միայն ձևով (հուն. ὀρυσός «որսացած, զրկված, որբ») մոտ բառերը:

Որսվ-այն-ի համեմատությունը հուն. ὀρύξ «աղիք» և լատ. arvīna

«ճարպ» բառերի հետ պատկանում է Պետերսոնին [IF, 35, 211]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 586—587] գերադասում է Լիդենի ստուգաբանությունը [Lidéñ, 1906, 22]՝ *krep- «մարմին, կերպարանք» արմատի *krop- ձևից. Պոկոնին գնում է *prep- «աչքի ընկնել, երևույթ, կերպարանք» արմատի աակ (այստեղից են երևիմ, երես բառերը): Թեև արգ-անդ, արգ(-ա-նաան) «փոքր, աղիք» բառերը մենք Լիդենի [Lidéñ, 1906, 21] և Աճառյանի [ՀԱԲ, 1², 302—303] հետևողությամբ դրել ենք *arku- արմատի տակ, բայց թերևս, դրանք կարելի է հատկացնել *orgu-ին (կասկածելի է որկոր-ը, եթե չենթադրենք orgu- > *արգ-որ > որկոր անցում):

Որք «խաղողի տուն, խաղող» բառի համեմատությունը արբ. hardi «որթ» բառի հետ պատկանում է Պեդերսոնին [KZ, 36, 99, BZ, 20, 231]: Պոկոնին [Pok., 1, 782, 823] բերում է միաժամանակ և՛ սա, և՛ Պետերսոնի ստուգաբանությունը (հուն. περὶος «ծիր, բողբոջ, ընծյուղ»՝ *perth- արմատից): Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 579—580] գերադասում է ՆՋԲ-ից եկող մեկնությունը՝ որք-ը կապելով որք «հորթ» բառի հետ (հմմտ. երինջ «մեծ հորթ» և բրբռ. «խաղողի որթի մաս»): Եթե վերջինս ճիշտ է, ապա թեև ևս հայ. և հուն. բառերը պետք է դնել *per- «ծնել» արմատի տակ, որից հայ. որք «հորթ»:

Ազդր-ի համեմատությունը հուն. αζδρ համիմաստ բառի հետ պատկանում է մեզ. վերջինս համեմատվում է հաե հ. իռլ. oddb, կիմր. oddf «պալար, խիլ» բառերի հետ՝ *osbho- > *ozbho- անցմամբ: Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 86], հենվելով Մեյի վրա [MSL, 23, 259—260], կապում է հ. հնդկ. sákthi-, ալիսա. haxti- և հուն. ἰσχυ-, ισχυρ համիմաստ բառերի հետ, բայց սրանցից առաջինները ավելի հակված են բխեցնելու *skeng- արմատից [Pok., 1, 930]. հուն. ձեկերը հետև են թե՛ հնդկաբանական ձեկերից (ըստ Զոմերի), թե՛ հավական ազդր-ից, և նրանց ծագումն էլ պարզ չէ [Frisk, GEW, 1, 741, Chantraine, DELG 1, 472].

Ձու-ի զուգահեռները որոշված են ըստ *-վ-ի բացակայություն. հմմտ. նախաալավ. *ōja- (ռուս. ян), գերմ. *oijam:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 84], հենվելով Պատրուբանիի վրա [IF, 13, 124—125], ազգ-ը բխեցնում է պհլ. azg «ճյուղ» բառից, որ, սակայն, իմաստով հեռու է մնում, եթե չենթադրենք հենց իրականում «ճյուղ → աղբ» անցում: Ոզոր-ի («ճյուղ, ճիպտ») համեմատությունը հուն. ὄζω և պհլ. azg «ճյուղ» բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 550], որ, սակայն, անբացատրելի է թողնում հայերենի *ozg'h- ձևը՝ *ozg-ի գիմաց. թերևս ենթադրելի է *azghio- նախած:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 117—118, 138—139] և Զոլտան [Solta, 1960, 173—174] միացնում են *pā- «սնել, արածեցնել» և *pō(1)- «արածեցնել, պահպանել» արմատներին պատկանող բառերը [Pok., 1, 787 և 839], որոնց համար թերևս հնարավոր է ենթադրել սկզբնական ընդհանրություն [հմմտ. WP, 2, 72 և հջ. Mayrhofer, KEWA, 1, 215]: Երկրորդ արմատին պատկանող զուգահեռները մենք նշանակում ենք ±-ով:

Բրբռ. մանկ. փափա «կերակուր, ուտելիք» բառի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ իմաստի՝ լատ. pāpa, pappa «կերակուր, ոտելիք», pappō, -āre, հ. վ. գերմ. pappen «ուտել»:

Հաւ «ծալր, սկիզբ» և յաւ «ծալր, վերջ» բառերի համեմատությունը

հուն. παύσα «դադարեցնում եմ», παύσα «դադար, չվերջ», լատ. pausa «դադար, վերջ» բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 67 և 390]՝ *paus- «ծալք» արմատից: Պոլոռնին առանձնացնում է *paus- «բաց թողնել» արմատ՝ հունական բառերը բերելով բալթիկ-սլավոնականների հետ միասին (պրուս. pausto «վալքի», ուսու. пусить «(բաց) թողնել», руской «զատարի», пустыня «անապատ»): Լատ. pausa-ն համարվում է փոխառություն հուն. παύσις-ից, թեև Մեյլեն [Ernout—Meillet, 1959⁴, 490] կասկածի տակ է առնում սա՝ նկատի ունենալով հուն. բառի ուշ վերաթյուրը և հուն. ուլատ. բառերի հիմքալին տարբեր ձևավորումը:

Կասկածելի է հետ-ը դիտել որպես սկզբնապես չեղող (*pedom) և մերձավոր համարել հուն. πῆδον, ումբր. pēum, պրուս. pedan «գետին» բառերին՝ ի հակադրություն հ. սլավ. pedъ «տակ, հատակ» ձևի [Solta, 1930, 54]: Մենք դրել ենք *pedo- նախածե՝ առանց pedom-ը և *pedos-ը տարբերելու: Ունի-ի զուգահեռները որոշված են դերազանցապես ըստ իմաստի: Յատակ-ն ստուգաբանել է և *pəd- նախածելով Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 386]. կարելի էր ենթադրել *pod- նախածել, բայց սրան խանգարում է *o > a անցման պայմանների ոչ լիակատար պարզությունը: Վերջին դեպքում հայելունին մոտ կլինեին բալթիկ-սլավոնական լեզուները: Սակայն հնարավոր է բառի իրանական ծագումը:

Հիւանդ-ի նախածելից *pēpnto-ն վերականգնելու համար հիմք են ծառայել հ. հնդկ. կրկնավոր pāpa- «չար», pāpman «աղետ, վնաս, ցավ» ձևերը (ըստ Լեյխ. հմմտ. Pok., 1, 793), *pēiūnto-ի համար՝ Բրուգմանի *pēyūnto- և Հյուբշմանի ճշտած *peiyūt- վերականգնումները [ՀԱԲ, 3², 98. հմմտ. հուն. ἀ-πῆλυντος «ոչ հիվանդ»]: Թերևս կարելի է ենթադրել *pēi-mū-to- նախածել, բայց լիովին պարզ չեն *m > u անցման պայմանները: Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 634—635] համեմատում է հուն. πένος «աշխատանք, ջանք, գործ. ցավ, տանջանք» բառերի հետ՝ առանձնացնելով այն *(s)pen- «ձգել, լարել. հյուսել» արմատից, որ, սակայն, անհամոզիչ է:

Ասր-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *-o- ձայնավորմամբ (հմմտ. հուն. πόνος «բուրդ, բրդի վալթիլ, մալանջ»), ±-ով *-u- հիմքով զուգահեռները, որոնք, սակայն, ունեն հայերենից տարբեր («անառուն») իմաստ:

Լնում-ին զուգահեռ է հ. հնդկ *pṛ-nā-mi-ն, որ, սակայն, տարբերվում է -n-ին հաջորդող տարրով՝ (*-nā- ածանց՝ *-nu-ի դիմաց):

Լի-ի համար վերականգնվող երկու նախածելից *plē-t-ը հիմնված է հ. հնդկ. prāta-, ալբ. plot- (*plē-to-s), լատ. complētus նախնական զուգահեռների վրա (հայերենում t-ին հաջորդող ձայնավորի հարցը պարզ չէ, եթե չենթադրենք *t ի քմայնացում նաև *-o-ից առաջ դրնված դիրքում)՝ *plē-los-ը՝ հուն. πλέω «զուգահեռի վրա: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 400—401], հենվելով Հյուբշմանի և ալլ նախորդների վրա, ալտոեղ է դնում նաև յղի-ն. վերջինս կասկածելի համարելով դ-ի պատճառով՝ Մեյլեն դնում է *polō- «ձագ» ձևից [հմմտ. Pok., 1, 843՝ *i-polnija]:

Հեղ (հաղ) «անգամ» բառի +-ով նշված մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ հայերենին իմաստով մոտ ածանցազուրկ ձևերի (*-plo- «-իցս, անգամ»), ±-ով նշանակված է իրանականը՝ ըստ ավեստ. bi-fra- «համահմատություն, նմանություն» զուգահեռի, որ իմաստով հեռու է:

Հովեմ, հոլոնեմ «ի մի հավաքել» բառերի ստուգաբանությունը [հմմտ. Pok., 1, 199] կասկածելի է, եթե դրանք իրոք ներկայացնում են հոլ «խումբ» բառի հնչյունափոխված հոլ ձևի ստացվածքները:

Հիմնգեր-ի (հիմնգեր-որդ) համեմատությունը գոթ. *higgs*, ն. ղ. դերմ. *Finger* «մատ» [**peukuros*] բառերի հետ բերում է Ջոլտան [Solta., 1960, 453] («մատ» և «հինգ» իմաստների հարաբերակցության համար հմմտ. Oehl, 1933, 205): Մրանց մենք միացրել ենք կեկտական՝ նկատի ունենալով հ. իռլ. *cóicer* «հնգակ» բառը, որ բերում է Պոկոնին դերմ. բառերի հետ միասին:

Նրա-խայր-ի *hpr(w)*-ի համեմատությունը **per*-ից ծագող զանազան բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 2², 34]: Նախաձևի ճշտումը կատարել ենք մենք՝ նկատի առնելով **prō*- «վաղ» նախաձևը, հմմտ. հ. հնդկ. *prā-tár*-, հուն. *πρω* և այլն:

Հարաւ-ի զուգահեռներից \div -ով նշանակված են բացի «նախկին, առաջին» իմաստից նաև «հարավային» իմաստն ունեցող իրանական ձևերը, \div -ով մեղացածները: Հարաւ-ի ստուգաբանությունը մերն է [ԼՀԳ, 1973, 620]:

Երեց, -ու բառի զուգահեռներից (հուն. *πρεσβυς* «ծեր, երեց, ավագ», լատ. *priscus* «վաղեմի») հունականը կասկածելի է, սրովհետև -*pres*ի մեջ ենթադրվում է **gros* «անասուն» իմաստը [հմմտ. Solta, 417—418]:

Որք «հորթ» բառի մերձավոր զուգահեռները որոշված են լատ. **-th*-ի (հ. հնդկ. *pṛthuka*- «անասուն, հորթ, ձագ»), որդի-ի զուգահեռները՝ լատ. **-l*-ի, սբ. ալեք. գիրքում տալիս է դ: Ուրջու «խորթ զավակ» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Բուդդին [KZ, 32, 23 և HZ, 1, 451]: Ավելի քիչ հավանական է բխեցնել **putrlo*- նախաձևից (**pōu*- «փաքր, ձագ»)՝ ենթադրելով **putrlo*-> ուրջ անցում (**l*->ջ) կամ, ինչպես կարծում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 611—612], -ջ-ն գլխով սրված սեռականի մասնիկ (հմմտ. գեղջ)՝ ու-ի հետագա հաղխմամբ (հմմտ. հաւրու, մաւրու):

Հերկ-ի միացումը հարկանեմ-ին ասաջարկել է Մեյլեն [Meillet 1908, 129]. անհավաստի է կոչել **perk*՝ «պատակ, հերկել, ակոս» արմատի հետ (**perk*->**hpru*): Պարզ չէ հեռանալ բառի կապը սրանց հետ:

Գեորգյեհը [Urg. und Urill., 1936, 98] որպես պեկտոցյան բառ հայ. հարսն, լատ. *procus* «փեսացու» խմբին է միացնում նաև հուն. *πρεσβυς* «կույս, աղջիկ, երիտասարդ կին» բառը. սակայն այդ համեմատությունը ընդունելության չի գտնում հունարենի ուսումնասիրողների կողմից [Frisk, GEW, 2, 475, Chantraine, DELG, 3, 858]: Ուրպես հարսն-ի մերձավոր զուգահեռներ \div -ով են նշանակված իմաստով հայեցանքին մաս լատ. *procus* «փեսացու», լիով. *pīsti* «հարսնություն» բառերը:

Թի-ի համեմատությունը հուն. հոմ. *πῆσον*, ատա. *πῆσον* «երնելու թի, հեծանոց, հասելի» բառերի հետ պատկանում է Աճառյանին [MSL, 20, 161—162., ՀԱԲ, 2³, 181—182]. Պոկոնին [Pok., 1, 827] հուն. բառերը կասկածով միացնում է **peu*- «մաքրել, պակել, մաղել» արմատին (այն դեպքում *π-* խումբը հունարենում գլխավում է որպես նորագոյացություն):

Աճառյանը [ՀԱԲ, 2³, 182—183] թիթեռն բառի հետ կազմություններ միացնում և **pet*-ից բխեցնում է նաև թիթեղն բառը, որ մենք բերել ենք

*tel- «հարթ, հարթ գետին, տախտակ» արմատի տակ՝ ըստ Պետերսոնի ըստագրաբանության [KZ, 47, 259]. *pet-ի *-l-ով կազմությունները իմաստով հայերենից շատ հեռու են և ավելի մոտ *pet- «տարածել» արմատից ծագող ձևերին (հմմտ. հուն. πέταλον «թերթ, թիթեզ»): Թեև-ի ստագրաբանությունը պատկանում է Աղայանին [1974, 70—71]:

Բրբռ. պլիպի «հնդկահավի ձագ» և բիրի «մի թռչուն» բառերի ստագրաբանությունը մերն է. վերջինս նմանաձայն է բ(ի)բեմ «ծվծվալ, ճվճվալ (ձագերի մասին)» բաղին, որը Պոկոսին [Pok., 1, 830] դնում է ալբ. bibē «ձագ, բազի ձագ. հնդկահավ» և հուն. πῖπτις, πειπτις «մի թռչուն» բառերի հետ միասին. հուն. բառը մենք առանձնացրել ենք, որովհետև Ֆրիսլը [GEW, 2, 546] և Շանտերենը [DELG, 3, 209] այն համարում են *pip-ի շնչեղացված տարատեսակը: Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 433 և 449] բ(ի)բեմ-ը համարում է բնածայն կազմություն (հմմտ. բբչալ):

Լայն-ի մերձավոր գոգահեղանքները որոշված են ըստ *-n- ածանցյալ ձևվերի, ընդ որում կերտարանն առնի հայերենի հետ համընկնող իմաստ (հ. իսլ. lathan, կիմբ. llydan, կոսն. բրեռ. ledan «լայն»), հանարենը՝ շեղվող (շեշտադր. «սոսի, չինարի»)՝ *«լայնատարած ճյուղերով»: Հ. սլավ. piesna-ն («ներբան») առնի լրացուցիչ *-s- (*plet-s-na) և իմաստով հայերենից հեռու է, ուստի նշանակված է միևնույն: Քիչ հավանական է Լիզենի [GIA, 1933, 44] համեմատությունը լատ. latus- «լայն» բառի հետ (*stel- «խուլ, տարածել»):

Հիբիևամ «հեալ» բաղի ստագրաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3, 95—96], որը, սակայն, հայերենի նախածեղ չի ճշտում: Նրա մասնաճյուղն է բարբառային հիբիևալ, հիբիլ-հիբիլ անել ձևերը հնթադրել են տալիս *pen- նախածեղ, հիբիևամ-ը՝ *pein- (կրկնություն), որովհետև նրանք ալբ լեզուներում չեն հանդիպում: Թերևս հայերենի համար լատիկն են տալիս մի կողմից՝ հուն. կրկնավոր πειπτις «գետնադին եմ ընկնում», մյուս կողմից՝ գերմ. *inēs-, *inös-, *inas- ձևերը, որոնց հիման վրա մենք վերականգնել ենք *poi-pnes- կրկնավոր նախածեղ:

Ըմպեմ-ի նախածեղի վերականգնումը դժվարություններ է հարուցում: Մենք ենթադրում ենք թեմատիկ կրկնավոր ներկա, ինչպես հ. հնդկ. pibati = հ. իսլ. ibid «խմում է», լատ. bibō (*pi-bō) «խմում եմ» ձևերում՝ *pibe-ti > *hipeti անցմամբ և ընդ-ի հետագա հալիվմամբ՝ *ընդ-հիպե > ըմպե: Ումպ-ը կազմվել է հայրական հոգի վրա՝ ու-ի համաբանական (անալոգիկան) վերականգնմամբ՝ ունդ--ընդարույս, ունչ--ընչացք փայլի զուգերի հիման վրա [հարցի պատմությունը տե՛ս ՀԱԲ, 3², 599—600, Solta, 1960, 90—91]:

Որս բառի համեմատությունը հուն. πέρχος «ուսկան» բառի հետ պատկանում է Պատրոսյանին [KZ, 37, 428]. Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 588] ընդունում է որոշ կասկածով: Կապ առնի՝ արդյոք *pork'os «խոզ» բառի հետ:

Պեղերենը ըստ-ի հետ կապում է նաև սառ-ը (հմմտ. լատ. posterus «հետագա»), որ չի ընդունում Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 278] և կասկածելի է համարում Պոկոսին [Pok., 1, 841]:

Հոյ-ի ստագրաբանությունը պատկանում է Աճառյանին: Կասկածելի է իմաստային տարբերության պատճառով. հոյ-ի սկզբնական իմաստն է

«վախ, սարսափ» և հոյակապ բառի մեջ երկրորդաբար է ստացել «զարմահա-, հրաշա-» իմաստը:

Փոքր-ի համեմատությունը *pōu- «փոքր(իկ), քիչ» արմատից ծագող ձևերի հետ շատ տարածված է, բայց դժվարություն է հարուցում ճիշտ նախածինի վերականգնումը. հարկավոր է բացատրել փ- նախածայնը և -u- կամ *-ō(u)-> հայ. -ո- անցումը. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 530] -փ-ի համար նշում է հուն. φᾶδ(ος) «չնչին, անպիտան» բառը (էոնու-Մեյերի լատիներենի ստուգաբանական բառարանի հիման վրա) և *-u->-ո անցման համար ենթադրում տարեմանությունը *phuku-> *phokhu-, Մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ նախածայնի *ph-ի (հմմտ. հուն. φᾶδ(ος)) և *-k- ածանցի (լատ. paucus, հ. վ. գերմ. fōh «քիչ»):

Ամուրի-ի ստուգաբանությունը տրված է ըստ Ադոնցի («Mélanges Boissacq», 1, 12]. ընդունում է Գոդելը [Godel, 1975, 79]. հմմտ. հ. հնդկ. putro, ալեսա. puṭra- «որդի, երեխա», օսկ. puklo «երեխա»: Եթե սա ճիշտ է, ապա կամ հնդիրանական ձևերը ծագում են *putro- և ոչ *putlo- ձևից, ինչպես օսկերենը, կամ հայերենն ունի սրանցից տարբեր նախածին:

Երան-ի և երջան-ի ձևերի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 662]. նախածեղի ճշգրտումը մերն է: Աճառյանը ենթադրում է -ան- ածանց (*pri-> երջ-, *pri->երի՝ ի-ի անկմամբ -ան-ի մոտ), որ նույնպես հնարավոր է: Սակայն ենթադրվում է նաև իրանական ծագում:

Երես-ը Վան Վերդեկենսը [KZ, 68, 218] համեմատում է թուր. Ա ere, Բ arām «առաք» բառերի հետ և, այսպիսով, բաժանում *prep-ից [հմմտ. և Solta, 1960, 375]:

Թեղի-ի ստուգաբանությունը կասկածելի է. Հյուբշմանն այն համարում է փոխառություն հունարենից՝ Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 171] համեմատում է միայն լատ. tilla, մ. էսլ. teili «թմբի, լորի» բառերի հետ և նշում հունարենի հետ միացնելու դժվարությունը: Զոլտան [Solta, 1960, 420] հավաստի է համարում հայ-հունական կապը և կասկածելի լատ. ու վիեննական (կամ իլիրական) զուգահեռները, մանավանդ, եթե նկատի առնենք իմաստային տարբերությունը:

Սուա-ի ստուգաբանությունը՝ *psudo-ից (ըստ հուն. ψεύδος համանիշի) պատկանում է Բուզգեին (KZ, 32, 25) և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 4², 253]:

Որոհմ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Պատրուբանին [ՀԱ, 1968, 26] և կասկածով ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 3², 584]: Համեմատված բառերից լատ. rōdō «կրծում հմ» բայը Պոկոնին բերում է *red-/rod- «քերել, կրծել» և *rōd- (*uer- «պատռել, քերծել») նախածեղի աակ, առաջին գեպքում տալով կեղտական (կիմբ. rhathu «հղկել, կոկել, հարթել», բրեա. rasa «ածիլել») և գերմանական, (հ. վ. գերմ. rāzi «կծու», երկրորդ գեպքում գերմանական (հ. անգլ. wrōtan «փորել») զուգահեռներ [Pok., 1, 854 և 1, 1163]. հ. հնդկ. rādati «կծում է, կրծում է, կտրում է» բայի պատկանելությունը *red-ին համարվում է կասկածելի [Mayrhofer, KEWA, 3, 39—40], բայց հայ. կարճ ձայնավորով ձևը այն դարձնում է հավանական: Պերսոնը *rēd-ը, *reu-ը *rei-ը համարում է *er(ə)- «ցանցառ, հեռու-հեռու, իրարից հեռանալ, բաժանվել» արմատի աճականներով ձևերը:

Առիք «առաստաղ» բառի ստուգաբանությունը կասկածելի է՝ իմաստա-

լին զգալի առաքերության պատճառով. *reik- «լայն քանալ, ձող» նախաձեռն համարվում է *rei- «հենել, նեցուկ դնել» արմատի ածականով ձևը՝ սրան համիմաստ *reid- նախածնի հետ միասին. իմաստի զարգացման համար հմտ. ձեղումն է ձող. առիք-ի ք-ն հին հոգնակերտ է, բայց այն կարող էր աղբյուրին դառնալ ուշ իմաստավորմամբ *rik- > առիք > առի-ք, թեև հնարավոր է ենթադրել նաև առանց ածականի ձև, ինչպես տրված է աղյուսակում:

Երի «կենդանու լանջամաս, երբուծ» բառի համեմատությունը լիով. rié-tas, լատվ. riēta «ոտք», հ. սլով. ritr «հետույք» բառերի հետ պատկանում է Լիդենին [„Mélanges Pedersen“, 88 և հջ.]. ընդունում են Պոկոսին [Pok., 1, 863] և Զոլտան [Solta, 1960, 418]: Աճառյանը [MSL, 20, 163. ՀԱԲ, 2², 54—55] կապել է *perə- նախածնին («առջև, առաջակողմ» իմաստով), բայց Լիդենի ստուգաբանությունից հետո այս ստուգաբանությունը կորցրել է իր ուժը:

Առեծ (առիւծ) բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 1², 259], որ բխցնում է *reug'- «մռնչալ» նախածնից՝ իբրև «մռնչացող» սակայն *reug'-ը պիտի տար * (ա)ռոյծ, ուստի ենթադրելի է *rēug'- կամ *reugə'- նախածնի:

Ործամ-ի մերձավոր զուգահեռը որոշված է նախահավելվածի (հուն. ῥέσγομαι «փախում եմ») և նշանակված +-ով. մնացածները նշանակված են ±-ով. ործամ-ը ծագում է *ռուծ-ամ-ից (<*orug'-):

Արջ-ի ջ-ի համար ենթադրվում է արջն «ոս» բառի աղբյուրությունը:

Ատոք «լիքը, հասուն (ցորեն, սերմ)» բառը ծագում է *sa- «կուշտ, հագեցած. կշտացնել, հագեցնել» արմատից՝ *-d- ածականով, որ, բայց հայերենից, ունի նաև հունարենը՝ ᾠδῶν «բաղականին, կուշտակում»: Յագեմամ-ի *sa-յ- նախածնի *-յ- ածականը հավանաբար զուգահեռ ունի սլավոնականում (հմտ. ուս. сѣтъ «կուշտ»):

Աղս «աղ» բառի *sal-d- նախածնը (*-d- ածականով) զուգահեռներ ունի գերմանական լեզուներում (գոթ., հ. իսլ., հ. անգլ. salt), թրակերենում (Salsovia <*sal-s-t-ou-), իլիրերենում (Saldae). -d-ն որպես բաղական տարր (ներկայի կազմիչ) հանդիպում է լատիներենում (sallō, -ere «աղել») և երկրորդաբար (բայից կազմված անվանական ձևերում)՝ բալթիկ-սլավոնական լեզուներում (լիտվ. saldūs, լատվ. salds, ուս. сладкий «քաղցր»):

Աղ-աւա-ի ստուգաբանությունը (*sal- «կեղտագործ» արմատից) պատկանում է Աղայանին [1974, 18-19]:

Քեռի և քոյր բառերի կապը նշում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 666—667]՝ մեկնաբանելով առաջինը որպես «այն անձը, որի քույրը խոտորի մայրն է»: Մենք [ՊԲՀ, 1963, 4, 95—96] քեռի-ն համարել ենք *su-esor- «սեփական արվունից» ձևից (որպես քոյր-ից անկախ կազմություն)՝ *suesriŋŋo- > քեռի:

Համ-ի համար Լիդենը [Lidén, 1906, 67] տալիս է *sap-mo նախածնը, որ ընդունում է Պոկոսին [Pok., 1, 880]: Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 16] մերժում է՝ նշելով, որ *sap-mo-ն պիտի տար *համ (hōf): Մենք ճշտում ենք կատարել՝ կապելով *sap-ի *sab- տարբերակի հետ (*sab-mo-), որ հանդիպում է գերմանականում (հ. անգլ. saep, մ, սա. գերմ. sap(p) «հյութ») և կելտական (<վենետական) ու իլիրական տեղանուններում:

Հյուրժմանը Գիսա-ը համարում է երկրորդական կազմություն՝ Գսաիմ-

ից և ոչ անմիջական շարունակություն *ni-zd-o-ի, որ ունի գերազանցապես «բուն» իմաստը:

Զ-երթանեմ բայի համեմատությունը հ. հնդկ. *śjāti*, *śarjati* «արձակում է», ալիսա. *harəzaiti*, *harəzaiti* «արձակում է, ազատում է» բայերի հետ կոտորել է Լազարյանը [Լազարյան, 1854, 521]։ Ընդանում են Հյուբերմանը և Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 92—93]։ Պոկունին [Քոկ., 1, 900—901] հնդիրանական բառերը անշատում է հայերենից և կապում հ. իսլ. *selg* «սրս», մ. վ. գերմ. *selk* «կաթել, իջնել (ամպերի մասին)» և այլն բառերի հետ, որ ալիլի քիչ հալանական է:

Ալր «կեղտ կլկղանք» բառի համեմատությունը իսկթ. *šalpa-* «կղկղանք» բառի հետ հնդկականին է [ԼՀԳ, 1979, 3, 23—24]։ մյուս լեզուներն ունեն գերազանցապես «լուս, ճարպ» իմաստը, որ հայերենում ես սահպանվել է «հողը աղբով պարարտացնել», քրմ. «պարարտություն» իմաստների մեջ: Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 123—124] բխեցնում է կովկասյան աղբյուրից (լազ. *lebi* «կեղտ»), Լիպենը և Պետերսոնը կապում են ալա բառի հետ և բխեցնում *el- «նեխել, հոսել» արմատից (այս դեպքում *-bē- աճակա- նը մեռում է առանձնակի, և իմաստն զգալիորեն շեղվում է [հմմտ. Քոկ., 1, 355 և Solta, 1960, 279]։

Ամամ «լցնել», աման բառերի ստուգաբանությունը պատկանում է Պետերսոնին [KZ, 47, 279]։ Պոկունին [Քոկ., 1, 901—902] այս արմատի տակ բերում է հուն. *ἔμει* «գուլ», *ἔμει* «միլաման», լատ. *sentina* «նավի կեղտաջրանոց, կեղտաջուր», հ. իսլ. *seal-* «գուլս թափել», չիպ. *senin*, *séinti* («շերտիով») հանել. լցնել» բառերը և այլն: Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 143—144], հետևելով Պիկունին, համեմատում է Պոկունու կողմից *am- «բռնել» արմատի տակ դրված հ. հնդկ. *amatram* «աման», լատ. *ampla* «բռնակ, կանխ», *amplus* «լայն, ընդարձակ» բառերի հետ՝ ավելացնելով հուն. ալն բառերը, որ Պոկունին բերում է *semi- արմատի տակ: Վերջինս անջատում է աման-ը ամամ-ից՝ առաջինը բերելով՝ *am- արմատի տակ:

Հիմն-ի համեմատությունը իսկթ. *šamana-* «խմբ» բառի հետ պատկանում է Լաբովին [BSJ., 58, 73—77]։ Մենք այս ըստահանքը քննել ենք *sē(i)- արմատից անկախ [SCO, 2, 69—70]։

Ընթանամ-ի մերձավոր դուգահեռները սրբված են ըստ ֆիզիկական շարժման իմաստի ստեղծված՝ ի հակադրություն հայերենի. հմմտ. մի կողմից՝ ալիսա. *hant-* «համակ, հասցնել», հ. իսլ. *sēt* «համապարհ», հ. վ. դերմ. *sentan* «ուղարկել», *sindōn* «գնալ», չիպ. *siundin*, լատ. *situ* «ուղարկում եմ» և մյուս կողմից՝ լատ. *sentio*, -ire «ըզգալ» և այլն: Հայ. գալ-ը և գ-գալ-ը ունեն իմաստային միևնույն փոխհարաբերությունը:

Անցանեմ-ի ստուգաբանությունը մերն է [Джарыян, 1967, 175, ծան. 34, 216]։ ամենայն հավանականությամբ կազմված է սինգմատիկ աբրիտաի հիմքից (*snt-s->անց)՝ -ան-եմ-ով: Աղալյանը [1974, 19—20] նվթադրում է *-sk-, որը, սակայն, այլուր չի հանդիպում: Պեդերսոնը համեմատում է հուն. *ἀντομαι* «ընդառաջ եմ գնում, հանդիպում եմ» բայի հետ, որ չի ընդունում Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 212—213]։

Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 396], առնելով յեռում-ի՝ բերվող ստուգաբանությունը (*ser-s-), ավելացնում է. «Զետի ու կազմով հյ. հեռ- ճիշտ ալն է,

ինչ որ հն, ջնջորժիւ, ուր ջն-==յ-, քոթ-== Խո-մ: Սակայն ջնջորժիւ չխորում, մը-
խորում քառի մեջ ձե-ն գաղթս է * -ti- տառնցից:

Ուսար-ի -ար-ի համար ենթադրվում է դուսար-ի ազդեցությունը, ուս-ը
զուգահեռ ունի կիմր. hogen (*sukā) «աղշեկ» ձևի մեջ՝ ընդհանուր *-k-ով,
որ հայերենում *-u-ից հեռու առկա է -u-: Հիլեբշմանը [Hübischmann, 1901,
69] համեմատում է հ. տնդլ. subterga «կցորտրդի» բառի հետ, որ անհա-
վատալի է համարում Զոլտան [Solta, 1960, 326, ժան.]. իր հերթին Զոլ-
տան հաշվի չի առնում կելտական *-k-ով զուգահեռը և հայերենին ամենից
այնքին մաս է համարում հուն. ὑπόδ, ὑπόδ, թոս. В soyā «որդի» ձևերը, ու-
րոնք հակադրվում են հնդկաինդո-դերմանա-բալթիկ-սլավոնական *ou-ով ձև-
վերին: Մենք կելտականը նշել ենք +~ով, հունականը և թոսաականը՝
+~ով,

Հ.-հ. *seuց-ը պիտի տար *(հ)ոյծ և ոչ հիւծանիմ, ուտաի մեքք հե-
թադրեւ հեք *sēuց նախաձե (հնարավոր է նաեւ *seuց- նախաձեղ): Հիւ-
ծանիւմ-ը զուգահեռ ունի միայն դերմանական լեզաներում՝ ցւթ. sinks «հի-
վանդ», հ. իսլ. sjäkr «հիվանդ, արատւմ» և այլն:

Հայ ինձ-ը զուգահեռ ունի Ն. Տնդկ. ժողով- «ապուծ» ձևի մեջ: Նկատի առնելով, որ սրանք չեն կարող հնդեվրոպական լեզվից գալ, Զուլտան [ՏՁ1-ta, 1960, 420—421] որպես երկուսի աղբյուր հնվթագրում է որեէ ասիական լեզու:

խայք և խիք «ցաղ, զերք. քարանձավ. խութ» բառերը օրինաչափ կերպով համեմատվում են մ. նիդերլ. *heien* «խփել, հրել», մ. փ. *qerāf*, *heie* «թակ», լատ. *caedō*, *-ere-* «խփել, հասել, սպանել, սեղմել», *caŕō*, *-āre* «խփել, թակել, հասել» և ուլն բառնոց հետ, որոնց համար վերահանդիմում է **(s)k(h)ai-*, **-d-*, **-t-* «խփել, խփել, հրել» արմատը [Pöhl., 1, 917]։ որոշ հետազոտողներ սրանց մեկացնում են նաև հ. հնդկ. *khidāti* «պատռում է, հրում է, ճնշում է», *khidā* «ճնշում, հոգնություն» բառերը։ Անառաքնը [ՀԱԲ, 2², 325] խայք և խիք բառերի հետ հոմոլոգալանորեն կապում է իմառ-տալ և ձևով ակնհայտորեն սրանց մաս մի շարք բառեր՝ խեռ, խոթ, խաւք խաւք և ուլն, որոնց ձայնափոխումը հնարավոր է բացատրել բերված զուգահեռներով և ենթադրում է **ĕ/ð/ə*, **ĕu/*ðu/*əu* ձայնդարձներ։ Գործն ավելի է բարդանում, երբ նկատի ենք առնում խալ, խայլ, խեչ, խոչ զուգահեռ ձեղերի առեխալությունը, սրանցից առաջինի համար նշվում են ն. պրսկ. *xada* «երկար և ուղիղ ճյուղ. երկար փայտ» և լիտվ. *kótas*, լատվ. *kats* «կոթ» զուգահեռները [Lidén, KZ, 56, 211. ՀԱ, 41, 465 և հջ. հմմտ. և Solta, 1960, 308—309]։ Պոկոսին **(s)k(h)ai-* նախածիլ տակ է գնում նաև խիքա-ը (**khid-ro-*), որ, սակայն, չի բնութանում Անառաքնը [ՀԱԲ, 2², 371]։ Թերևս ալտայցի առեխ են մասամբ բուն հայերեն ձևերի հետ խառնված փոխառյալ ձևեր, մասամբ հին բարբառային տարբերակներ։

Շերտ *բառի՝ Պոկոնուտ*. բերած [Pok, 1, 919] *ստուգաբանությունը չի ընդունում Աճառյանը* [ՀԱԲ, 3², 511—512]. հայերենի հետ *-r- ածանցով միավորվում են հուն. *σκαδερῶς* «*ենդ, ցանցառ, փխրուն*» (ըստ Հեսիքիոսի), *մ. անգլ.* scateren «*ցրել, շարզել, փշրել*», *լիավ.* skedervā «*տաշեղ*», *ռուս.* щедрый «*շուսլ*», *վ. լուծ.* šēdriē «*փշրել*» բառերը: Աղայանը [1974, 128—129], հետևելով Պատրուբանիին, բխցնում է *sqerd-ից (ավելի ճիշտ *սկերք* է լիներ *skherd-)՝ կապելով քերել, քերթել բառերի հետ:

Յելում-ին իմաստով և ձևով ամենից ավելի համապատասխանում են գերմանական (հ. իսլ. skilja «բաժանել») և բալթիական (լիտվ. skeliù, skélti «հեղքել») բայաձևերը [հմմտ. Solta, 1960, 106], ավելի հեռու են մնում հուն. σκέλλω «փորում եմ», ալբ. shtel' «բացում եմ, փալկեցնում եմ, սրում եմ, վառում եմ», իսկթ. iškallāi- «պոկել» բայերը: Առաջինները նշանակված են +-ով՝ երկրորդները՝ լ-ով:

Աղալանը [1974, 77—78, 126—127] *skel-ից է բխեցնում նաև խելը «ծիլ, ընձյուղ», խեղեի «կես մաս», շեղը «գանակի երկաթ» բառերը՝ առանց *-kh-ով և *-skh-ով համապատասխան զուգահեռներ նշելու: Շեղը բառը Աճառյանը [ՀԱԲ, 3², 508] համարում է փոխառություն ասոր. šēlpā «դանակ» բառից:

Խուլ-ի համեմատությունը հուն. χυλός «կող» (այլև «խուլ», հմմտ. χυλός «խուլ ականջ») բառի հետ պատկանում է Մեյլեին [BSL, 36, 114 և հշ.]: Մենք [Джаукян, 1967a, 118] խուլ-ը անխուլ «ամալի, անբնակ», գ-անխուլ «ծածուկ, գաղտնի» բառերի հետ միասին դիտել ենք հ.-և. կողմնակի շերտի բառ և համեմատել *keu- «ծածկել, փոթաթել» արմատին պատկանող բառերի հետ: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 415] Մեյլեի ստուգաբանությունը չի ընդունում:

Եթե ճիշտ է *skhel-> սխալ ստուգաբանությունը, և հայերենը հին փոխառություն չէ, ապա լեբերնո կարելի է հաստատել *skh> շ փոփոխություն առաջին շարքի ձայնորդներից առաջ (հմմտ. *skhed-ri-> շերա, *skhel-> շեղ և այլն), *skh> սխ փոփոխություն՝ ալլ գերքերում:

Քարը «արքայիկ օձ» բառի համեմատությունը հուն. σκαρπίς «կարիճ» բառի հետ պատկանում է Տերվիշյանին և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 4², 561]. լ-ով են նշանակված հայերեն բառից իմաստով հեռու, բայց *-p- աճականն ունեցող ձևերը:

Քերեմ, քրեմ բայաձևերի մերձավոր զուգահեռներից լ-ով նշանակված են *e/o ձայնադարձն ունեցող ալբ. ձևերը՝ korr (*kërno-) «կորում եմ, քաղում եմ» և harr (*skorno-) «քաղհանում եմ». մյուսները նշանակված են լ-ով [հմմտ. Solta, 1960, 106—107]:

Ցայտեմ-ի համեմատությունը լատ. scateō -ēre (հին scatō, -ere) «բըխել» բայի հետ պատկանում է Մեյլեին [հմմտ. Ernout—Meillet, DELL⁴, 863]: Ընդունում են Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 449] և Զոլտան [Solta, 1960, 389—390]:

Քիւ-ի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ *s-ի և աճականի բացակայություն:

Խուլ-ի զուգահեռներից լ-ով նշանակված են *-l- ածանց ունեցող և իմաստով հայերենին մոտ գերմանական բառերը (հ. իսլ. skjōl «թաքստոց, ապաստարան, մարազ», հ. ֆրիզ. skūle «խրճիթ, խուղ» և այլն), լ-ով՝ մնացածները: Պոկոնու [Pok., 1, 951] բերած բառերից խաւար-ը իրանական փոխառություն է [հմմտ. ՀԱԲ, 2², 351 և Զահուկյան, ԼՀԳ, 1979, 3, 25—26], խուփն-ը՝ խափ-ի ձայնդարձը [ՀԱԲ, 2², 423]. հնարավոր է խուց-ի՝ սեմական (ակադական) փոխառություն լինելը (հմմտ. ակադ. huṣṣu «ցանկապատ, ծածկ», ՀԱԲ, 2², 422—423):

Մինչ-ի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 322], Կառվածիկի է իմաստային տարբերության պատճառով: Ավելի հավանական

է բխեցնել մակրաջների և նախդիրների հիմքում ընկած *ne- նախածկից, որից հալ. մերձ (== հաւն. բէջը(ւ) «մինչեւ»):

Մալալութի դուզահեռներից -ով նշանակված են *ru- հիմքով (հ. հնդկ. śmāśru-, խեթ. zama(n)kur (*smokru- կամ *smokur-) բառերը, և -ով՝ միայն *-r- պարունակողները, որոնք խմատով էլ ավելի քիչ են մոտ հալ. բերենին:

Մուլ «ծախ», մլմլալ բառերի ստուգաբանությունը պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 3², 352], հմմտ. մ. իալ. smāl, smōl, smāal «կրակ, մոխիր», սա. դերմ. smelen, smōlen «մտաբերել, մլմլալ» և այլն:

Բրբռ. մուզ (կա արդի գրական լեզվում) <մոյզ բառի ստուգաբանությունը [Քոկ., 1, 971] կասկածելի է. հ. հ. *-gh-ն *-u-ից հետո պիտի փոխվեր ձ-ի:

Հետազոտողները տատանվում են հալ. ողջ-ը՝ *sol-(o-) «ողջ, ամբողջ» հիմքին, թե *al-, *ol- «գրանից դենը» արմատին հատկացնելու հարցում. վերջին դեպքում առկա են հ. իալ. oll «ընդարձակ, մեծ», գոթ. alls «ողջ, բոլոր» և այլն դուզահեռները. մենք գրել ենք առաջինը, որովհետև ն) երկրորդ դեպքում ունենք al|o- > ալ| տնցումը (*al- և ոչ *ol- ձևվից), բ) *sol-ին պատկանող լատիներենի և հալ. միջև կա խմատային բացահայտ դուզահեռ [հմմտ. Solta, 1960, 230—231]: Հայերենի նախածկը դրվում է *sol|o- կամ *sol|l|o-:

Բրբռ. հիսնել «նախել» բառի ստուգաբանությունը պատկանում է Աղալյանին [ԲՄՀ, 149—147]:

Հեկում -ե-ով ձևի առկայությունը հիմնմ ձևի կողքին Մեյլեն [Meillet, 1936², 55] բացատրում է հաջորդ ու-ի ազդեցությամբ (հմմտ. զգեկում): Հեկում-ի մերձավոր դուզահեռները սրբված են ըստ *s-ի բացակայությամբ, ընդ որում -ով նշանակված են խմատով մոտ ձևերը (հմմտ. լիալ. pīnū, pīnti «հլուսել», հ. սլավ. рѣно «չարամ հոմ»): Հեկում-ը և հեկում-ը գալիս են կամ ձայնդարձի տարրեր տառիձայններից, կամ, ինչպես կարծում է Վինսերը [AID, 202], բարբառային հնազույն տարբերակներից. թերևս հնարավոր է հեկում-ը բխեցնել *pau- «գործվածք» արմատից, որ, անշուշտ, կապված է *(s)pen-ի հետ:

Փանաք «տիար», խեղճ, աղքատ», փանաք-ի «չնչին, աննշան» բառերի համեմատությունը հաւն. σπανος «կորիք, պակասություն», σπανος «հազվադիպ, սուղ, պակասավոր», πενός, πενός «քաղց», πενός «աղքատ, չունեոր» բառերի հետ պատկանում է Տերվիշյանին և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 4², 479]:

Փինաա «աղքատ, խեղճ, ողորմելի» բառի ստուգաբանությունը Աճառյանին է [ՀԱԲ, 4², 505], որն անբացատրելի է թողնում ի-ն (սա կարող էր զալ *ei-ից). մեր տված նախածկի համար հմմտ. մեջ < *meidh|o- < *me-dh|o-:

Փին «աղբ, կղկղանք» բառի համեմատությունը հաւն. πένος «կեղտ, ժանդ», πένος, πένος «կեղտոտ» բառերի հետ պատկանում է Տերվիշյանին և Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 404], փն-թի «կեղտոտ, գզվելի» բառին՝ Աճառյանին [ՀԱԲ, 4², 507], միայն թե անհամոզիչ է փն-թի-ի աճառյանական մեկնությունը որպես փին + թի «աղբ թի» (որպես պատկերավոր բառ): -թ-ն

թերևս ածական է: Այլ հետազոտողներ հուն. բառերի ծագումը համարում են անհայտ [GEW, 2, 540. DELG, 3, 903—904]:

Սպիմ-ք-ի մերձավոր զուգահեռներն են հ. հնդկ. stánah, հուն. σπῆνδον «կործք» (բոս չեսիքիսի), Զոլտան [Solta, 1960, 303—305] նշում է հայերեն և դերմ. ու բալթ. բառերի (հ. իսլ. spenl, լիտվ. spenyš «ստինք») իմաստային մերձավորությունը, բայց սրանք ձևով հակադրվում են հայ-հնդկ-կա-հունական բառերին:

Սպառնամ-ը սերտորեն միավորվում է հ. հնդկ. स्पृणामि «սպանում եմ» (հմմտ. նաև स्पृणोति «կա է մզում») բալթ. հետ. լատ. spernō, -ere- «հեռացնել, արհամարհել», հ. իսլ. sperra «ոտքով հրել» բալթերը թեմատիկ հիմք ունեն և հայերենից փոքր ինչ ավելի հեռու են, քան հ. հնդկ. ձեր, որ Զոլտան նկատի չի ունենում [Solta, 1960, 389]:

Փարատեմ բալթի աղբյուրը Աճառյանը (ՀԱԲ, 4², 486, 487) համարում է ասոր. pəraʾ «ցրել, (անուներ) տարածել» բալթ. որ քիչ հավանական է. այստեղ հավանաբար մենք գործ ունենք հնդեվրոպա-սեմական ընդհանուր (նոստրատիկ) ժառանգություն հետ, և երկու ստուգաբանությունների միջև ընտրությունը դժվարանում է: Փարատեմ-ի մեր բերած ստուգաբանություն համար տե՛ս Pok., 1, 993. ա-ն այստեղ թերևս գալիս է ներկայի *d- ածանցից և զուգահեռ ունի նիդեռլ. sproeten «սրսկել», sproetelen «բխել» բալթերի մեջ:

Փրփուր-ի համեմատությունը հուն. ἀφρός համանիշի հետ և վերագրումը *(s)p(h)er- արմատին պատկանում է Մեյլին [BSL, 93, 51 և 35, 110]. ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 535] և ավելացնում օս. ffiur համանիշը. սակայն փրփուր-ի օս. բուն ածական է fynk, finkā, որ *faina-ka-ի միջոցով [Абаев, ИЭСОЯ, 1, 498] հանդում է *(s)poimno- նախածին [Рок., 1, 1001]:

Փռշի-ի համեմատությունը իռլ. parš- «փռել» բալթ. հետ պատկանում է Պիզանին: Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 509, 516, 522—523] փռշի-ն փռուր-ի հետ միասին, ինչպես և փռխր-ը հակված է համարելու կովկասյան փոխառություն:

Ստանամ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են հայերենին կազմություն և իմաստով (լատ. prae-stināre «ձեռք բերել, դնել»), ի-ով՝ միայն կազմություն մոտ զուգահեռները:

Թոպեմ «ծեծել» բալթի զուգահեռները որոշված են բոս *b-ի առկայություն (*-p-ի և *-bh-ի դիմաց) և սնդալին միջամասնիկի բացակայություն. հմմտ. հ. հնդկ. stábaka- «փունջ», հուն. στεβός «նախատինք, պարծենկոտություն», στεβώ «նախատում եմ», հ. վ. գերմ. stepfen, stapfōn «ամուր ոտք դնել, ամրաքալ դնալ». բալթիական և սլավոնական ձևերը կարող են ծագել ինչպես *-bh-ով, այնպես էլ *-b-ով ձևերից (լատվ. stabs «սլուն», ռուս. пррр. стѣбать «մարսկել, ծեծել»). հայերեն բառի հետ իմաստով ամենից մոտ են սլավոնականները: Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 197] տալիս է *(s)toḃ-նախածին, բայց օրինակները բերում է *(s)teu- *-b(h)h-, *-p- արմատի ածանցյալներից: Կարելի է նշել հ.-ե. արմատների բնածայնական-նկարագրական բնույթը, որի դեպքում հնարավոր է ձայնավորման տատանում:

Սաեպ, սաիպեմ բառաձևերին ձևով (*steib-՝ *steibh-ի և *steip-ի դիմաց) ամենից ավելի մոտ են հուն. στεῖβω «որորում եմ, քայլում եմ, սու-

բում եմ», հ. լիտվ. *stai bus* «ուժեղ, քաջ» բառերը. սլավոնական բառերը ձևով մոտ են, իմաստով՝ հեռու (հմմտ. ռուս. *сѣдѣлъ* «գոգոռն»), իտալյանը (լատ. *stipō*, *-āre* «ճիտել, լրնել, կուտակել») և գերմանականը (հ. *stiff*, մ. վ. *stiff* «պինդ»)՝ ընդհանրապես: Իմաստով և ձևով հեռու է հնդկականը: Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 433] սաեպ-ին է միացնում նաև տալիպ-ը, որ, սակայն, հնչյունապես և իմաստով հեռու է մնում:

Սանդանիմ-ի հատկացումը *stel-ին [ՀԱԲ, 42, 270--271] Ջոլաան [Solta, 1960, 333, ժան. 81a] կոտկածի տակ է գնում ծ-ի պատճառով, որ Աճառյանը հակված է բացատրելու հայկական հոդի վրա. սակայն հմմտ. *stel-g-, որ առկա է կելտական, գերմանական և բալթիական խմբերում. *stel-g-ի համար կարելի է ենթադրել ե *stel-g'- տարբերակ, եթե նկատի առնենք բալթիականի տատանումը հ.-ե. քմայինների արտացոլման մեջ:

Բրբռ. քնալ, քնքնալ-ի մերձավոր զուգահեռները որոշված են բառ *s-ի բացակայությամբ, քնկքնկալ-ինը՝ ըստ հոնալիզվալին կ-ի առկայությամբ:

Ստի թթով, մազոտ» բառի մասին Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 274] գրում է. «Անշուշտ նույնն է սաեւ բառի հետ»: Վերջինս նա [ՀԱԲ, 42, 273] բխեց-նում է *stegə- «խառնալ, սեղմվել» արմատից, որ Պոկոսին [Pok., 1. 1035] *stāu-, *stau-/stū- տարբերակներով կապում է *stāi-, *stī-, *stl-ā- «խառնալ, լերդանալ» հիմքերի հետ որպես *stā- «կանգնել» արմատի ածականով ձև: Սաև «անասունի (հատկապես ուղտի) բուրդ» բառի համար Աճառյանը նշում է հ. հնդկ. *pr̥thu-sū-* «լայնահյուս, լայնածամ, լայն մազափնջով», *stupā-* «մազափուռ», *stuka-* «մազափուռ» բառերը. մյուսները իմաստով հեռու են: Սաի-ի զուգահեռները նույնպես իմաստով հեռու են հայերենից. ուստի և հայերեն բառի ծագումը նշված է հարցականով:

Սանգամ ջգաձգվել» բառի համար կարելի է նշել մի կողմից՝ հուն. *στενός* (*stēn-F-ós*) «նեղ», *στείνος* «նեղվածք, նեղ տեղ, նեղություն», *στείνω*-ւա: «նեղ եմ դառնում», հ. իսլ. *stinna* «պինդ», թերևս նաև լատ. *stinte* «ստուգաշիթ» (*sten- «նեղ, սեղմել, նեղացնել»),՝ մյուս կողմից՝ ավեստ. *θang-* «ձգել, լարել», լատ. *tēmō* (**tenksmō*) «առել, քեղի», ռուս. *растягивать* «ձգել», *тяготи* «ձիգ», լիտվ. *tingti* «ծուլ», հ. իսլ. *þungr* «ժանր» բառերը (**tengh-* «ձգել, լարել»): Թերևս մենք զործ ունենք միևնույն *(*s*)ten-, *-gh- արմատի հետ: Երկրորդ արմատի ածանցյալները բերված են փակագծերով:

Սարուկ-ի զուգահեռներից +-ով նշանակված են *strō- հիմնաձևով և մերձավոր իմաստով (հմմտ. ռուս. *страда* «ժանր աշխատանք, ժանր աշխատանքի ժամանակ՝ հուճ», *страдать* «չարչարվել, տանջվել», (հին) «չա-նալ»), ±-ով՝ մյուս ձևերը: Սակայն հնարավոր է որ -ուկ-ը լինի ոչ թե ուշ դրված ածանցական մասնիկ, այլ դա *-ōg- ձևից (*g-ն առկա է գերմ. և բալթ. ձևերում):

Ստորի ջլուհակահաստոցի գլան, որի վրա փաթաթվում է կապը» բառի ստուգաբանությունը պատկահում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 42, 278]. հմմտ. հուն. *στεῖρος* «նալի առաջածալը», *στεῖρος* «նեցուկ, հենարան», հ. վ. *storro* «ծառարուն, կոճղ» և այլն:

Ասաղ-ի նախաձևի հարցը զգվարություն է հարուցում. այն մի կողմից՝ մոտ է լատ. *stellā*-ին (**stēr-lā*)՝ *-l-ի առկայությամբ, մյուս կողմից՝ հունարենին՝ ա- նախաձայնով (*ἀστὴρ*). որանցից տուալինը մենք նշանակել ենք +-ով՝ երկրորդը՝ ±-ով:

Թոր(ել)-ի զուգահեռներից \pm -ով նշանակված են առանց *S-ի և ածականի (բաղ. tor «զամազր», լիտվ. termėti «փեղտանել»), \pm -ով՝ միայն առանց ածականի ձևերը, թեև հայերեն Թոր(ել) և քալալիս բառերին իմաստով մաս ձևեր կան հոսե մյուսների մեջ:

Թառնդ-ի հնչյունական մեկնաբանությունը Աճառյանինն է [ՀԱԲ, 2², 206—207]՝ *tund- > *րունա > րունդ (երկրորդական ձայնեղացում ն-ի մաս), կասկածելի է: Թերևս ենթադրելի է *-dh- կամ *-t- ածականով ձև, որոնցով հայերենը մտնում է առանձնակի:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 199] և, նրա հետևողությունները, Ջոլտան [Solta, 1960, 378—379] քովեմ-ը միացնելով քոքովեմ-ի հետ՝ դրանք բխեցնում են *steu- «բարձրաձայն զովաբանել» արմատից (հ. հնդկ. stāuti, stavatē «զովաբանում է», հուն. στεῦσαι «խոստանում է (պարծեհալով)»), որ անհավանական է թե՛ ձևով (առանց *-s-ի արմատը չի հանդիպում), թե՛ իմաստով: Մեր ստուգաբանությունները (*teu- «բարեկամարար ուշադրություն դարձնել») հալ. բառին առանձնապես մաս է կելտականը, հմմտ. մ. կիմր. tut (*teu-to-) «կախարդ, թովող»:

«Քաղցր» իմաստի համար առկա են հ.-և. *syad-, *d|ku- և *saldu- հիմքերը, ընդ որում առաջինը համեմատաբար լայն տարածում ունի, երկրորդն ընդգրկում է հունա-իտալյան, երրորդը՝ քալթիկ-սլավոնական տարածքը: Հայերենի նախաձևի հարցը դժվարություններ է հարուցում, վերականգնվում են *sy|k'hu- (Բաթիսումի), *d|k'u- (Շեֆակովից), *d|k-sk'u- > *k'|d-sk'u (Պետերսեն) և այլ ձևեր, որոնցից ոչ մեկը համոզիչ չէ: Մենք հիմք ենք ընդունում *syad- արմատը՝ *-l- և *-sk- կազմիչներով (խառնուրդ *d|k'u-ի հետ)՝ *syad-l-sk'u- քաղց-ր-ու (ենթադրվում է *-d-ի տեղում *-l-ից առաջ դառնված գիրքում):

Մեյլե [Meillet, 1936², 55] վաթսուհի մեջ ա-ի առկայությունը բացառում է ու-ի ապացույթներ, որ քիչ հավանական է:

Փուռ-ի զուգահեռներից \pm -ով նշանակված են *syop-no-, *syep-no- (հ. հնդկ. svāpna-, ալեհառ., x'afna-, լատ. somnus («syopnos կամ *syep-nos), հ. իսլ. հ. սնդլ. svefn). \pm -ով *sup-no-, *sop-no- և այլն նախաձևեր ունեցողները:

Փոյր-ի զուգահեռներից \pm -ով նշանակված են ա) հունարենի՝ Հեռիքիոսի ավանդած մնացուկային ἔσθ (կոչ.) «գուտար, արգանք», ἔσθες (հզն.) «ազգականներ» ձևերը, որոնք իմաստով էլ տարբեր են, և բ) *sy-ի փոխարեն *s- նախաձայնով ձևերը (լիտվ. sesuo, ուսւ. cecpa «քույր»):

Կապ ունեն արդյոք քաթալիս բառի հետ քաթալիլ «արյունաթաթախ դարձնել» (թե՛ «ծեծել») և քաթամշիլ «լուծվել, մեղկանալ, լլվվել» բառերը:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 150 և 217] քալե-ը կապում է քալամ-ի հետ և բխեցնում *tā-ի *tāu- տարբերակից (քալե < *tāu-ni-):

*Tēta > տիտ անցման մեջ բաղաձայնական տեղաշարժի բացակայությունը բացատրվում է արմատի մանկական բնույթով (Lallwort):

Պոկուսին [Pok., 1, 1061], հենվելով Շեֆակովիցի վրա, տալիս է նաև թողար բառը, որը, սակայն, թյուրքական (<սլրսկ.) ծագում ունի և հանդիպում է միայն ուշ շրջանում [հմմտ. ՀԱԲ, 2², 146]:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 190] Թմ(ր)իմ-ի համար ընդունում է Պեղերսենի ստուգաբանությունը և, նախնական համարելով ք-ով ձևը, այն հա-

մեմատում է հուն. τὸμβος «գերեզմանին մոտեցած, գառամ» բառի հետ ու
բխեցնում *tumb- արմատից: Սակայն մի կողմից՝ բերված հուն. բառը τὸμ-
βος «գերեզմանաթումբ, գերեզման» բառի չափաբերական գործածությունն
է [հմմտ. Frisk, GEW, 2, 944], մյուս կողմից՝ *tumb- ձևը պիտի տար
բուսվ- (միայն երկրորդ արար կարող էր չինել պ-ի ձայնեղացում մ-ի մոտ,
բայց պ-ով ձևն ընդհանրապես չի հանդիպում):

Թանձր-ը Հյուրշմանը [AG, 1, 443] համեմատում է հիմնականում
*tenk- արմատից ծագող ձևերի հետ, որ ընդունում է Աճառյանը [ՀԱԲ,
2², 152—153], նշելով, սակայն, *tngʻhu- նախածին: Զոլտան [Solta, 1960,
223] գրա հիման վրա հայերենի ու-ով հիմք ունեցող ձևը ամենից ավելի
մոտ է համարում լիով. táukus «խիտ, հաճախակի» բառին: Հ.-ե. *tenk-ը
և *tengh-ը *ten- «ձգել» արմատի *-k- և *-gh- ածականներով ձևերն են
[հմմտ. Pok., 1, 1067—1068]:

Թաքմ-ի *tḡ-mo- նախածինը հունարենի հետ կապվում է միայն «կիսով
չափ», վերջինս ունի *-mōn ածանցով ձև (τερόμων) «քնքուշ, պարեմի»:
Զոլտան [Solta, 1960, 350] նշում է միայն ալբանական և հունական ձևերը՝
Պոկոնու բառարանում [Pok., 1, 1071] բերված լատ. termes «հատված
ճյուղ» և հ. իսլ. þyrma «խնայել» (*þormaz «քնքուշ, թույլ») ձևերի պատ-
կանելությունը համարելով կասկածելի:

Արածեմ-ի (հմմտ. նաև բուրժ «այտ» և բորժ «անկյունածե տաշվածք»)
զուգահեռներից \pm -ով նշանակված են հնչյունապես (*tergʻ-՝ փխկ. trōgʻ-ի ու
*tōrgʻ-ի) և իմաստով համեմատաբար հեռու գտնվող ձևերը: Թուրք-ի սառ-
գարանությունը պատկանում է Լիդենին [Lidén, 1905, 33]. կասկածելի է
իմաստալին նկատառումներով. թերևս այն համեմատելի է լատ. turgeō,
-ēre «սուած լինել» (հմմտ. այտ և այանում) բայի հետ, որ ծագում է
*tēu- «տաշել» արմատից:

Աճառյանը [ՀԱԲ, 2, 214], հետևելով Պետերսոնին, քրքուր-ը բխեցնում
է *ter- «տրորել, շփել, ծակել» արմատից: Պոկոնու բառարանում [Pok.,
1, 1075] որանից առանձնացված է *ter- «մանրող, ծակող միջատ» արմա-
տը (նախորդի հետ նրա առնեցած կապի մատնանշումով), բայց հայ. բառը
չի բերված: Զոլտան նույնպես չունի:

Թառամ (թարշամ) և քուռմ (քորշում) ձևերի զուգահեռները տրված
են ըստ ձայնդարձի տարբեր օտոնիզմանների՝ *tḡs- և *tors-:

Եւեր- > տաար-ակ անցման մեջ քաղաձայնական տեղաշարժի բացա-
կալությունը բացատրվում է արմատի բնաձայնականությունով:

*To- > դ-, -դ (դ-ա, դո-յն, ալ-դ, -դ) և *tū > դու անցումներն օրի-
նաչափ չեն. *t-ի ձայնեղացումն այս դեպքերում զերքային պայմանավոր-
վածություն ունի:

Թե-ի (հին ձևադրերում քե) համեմատությունը հ. անգլ. þe, հ. սաքս.
the և լիտվ. te, -t բառերի և մասնիկների հետ պատկանում է Մեյերին [MSL,
9, 154, ծան. և AISL, 23, 142]. այն ընդունում են Աճառյանը [ՀԱԲ, 2²,
179—180] և Զոլտան [Solta, 1960, 398—399]: Հյուբշմանը չի ընդունել՝
եթե-ն համարելով ավելի նախնական: Կասկածելի է նաև հայ. թե-ի և հիշյալ
բառերի պատկանելությունը *t- ցուցական հիմքին:

Թրքրակ «ճարտարախոս» բառի սառագաբանությունը պատկանում է Պե-
տերսոնին [LUÅ, 1916, 90. հմմտ. նաև Pok., 1, 1089, Solta, 1960, 250]:

Աճառյաճը [ՀԱԲ, 2², 185] կապում է Բիւ արմատի հետ՝ նկատի ունենալով կրկնավոր ձևերը և մեկնելով իբրև «շուտ դարձող, ճարտարախոս (լեզու)» [ըստ ՆՀԲ-ի, 1, 823]:

Ընթեռնում-ի զուգահեռները սրտշված են ըստ իմաստի մերձավորության՝ խեթ. tar- «ասել, կոչել», լիտվ. tariù, taĩti «ասել»: Հայերենը ցույց է տալիս *ter- նախաձև: Հուն. τέρω «ծախում եմ. կորում եմ. հանում եմ. հատուկ հայտարարում եմ» բալը հանգեցվում է *ter- «ծախել» արմատին, թեև իմաստի վարդապետը չուրօրինակ է:

Երեսուն-ի համար սովորաբար արվող *trik'omtə նախաձևը կհանգեցնե՞ր *երսուն ձևին, ուստի մենք վերականգնում ենք *trijəkomtə նախաձևը:

Արեկ «զորավոր, շատ, առավել, սառտիկ, դերադանց» բառի համար հմմտ. հ. իւլ. trēn (*tregs-no-) «քաջ, ուժեղ», հ. իւլ. þrek(r) «ուժ, քաջություն» և ալլին (*treg- «ուժեղը լարել»): Պակաս հավանական է հանգեցումը *preg- «ապահ, ուժգին» նախաձևին:

Բուգգեն [Bugge, 1889, 13] և Պոկունին [Pok., 1, 1095] երեք-ի նախաձևը դնում են *tres-ri-, որ, սակայն, պիտի տար *երեռ (հետագա առնմանությունը երեք?): Ավելի հավանական է երեք-ի հայկական կազմություն լինելը՝ *tres- > եր-՝ հետագա կրկնությունը, մանավանդ, որ այն պահպանվել է չկրկնված ձևով բրբռ. երկծալ և երվերալ բաղբի մեջ [ՀԱԲ, 2², 48]:

Վայ, վայեմ բառերի մեջ *u > վ- համադասարանությունը (փոխանակ *u > գ-ի) բացատրվում է արմատի բնաձայնականությունը: Սրանցից վայեմ-ի մերձավոր զուգահեռները սրտշված են ըստ բացական ձևերի առկայություն՝ լատվ. vajāt «վշտացնել, հուլածել», հ. վ. գերմ. weinōn «լալ», թեև առկա են տարբեր կազմություններ:

Գեաին բառի համար հմմտ. խեթ. utne (Գրցե, Պետերսոն), հուն. ὄνεια (Շեֆտերլից) [BB, 29, 27 և 40] զուգահեռները, թեև վերջինիս մեջ (ո-ի հնչյունական համապատասխանությունը չի բացատրվում (օ-ʔod- ?), հմմտ. հակ հուն. ὄνεια «գեաին» [Frisk, GEW, 2, 442]: Հ.-հ. նախաձևի վերականգնման նոր փորձ է կատարել Հեմպը [Hamp, 1959a]:

Գիւա-ի -ւ-ի ծագման հարցը դժվարությունների տեղիք է տալիս. այն կարող է լինել հայկական (հմմտ. յաա- և յա-ւ-ա, մաա-չիմ և մաւա, արածեմ և արաւա և ալլին), ծագել *a-ից (հմմտ. *o-ngu- > աւծ-ան-եմ, *angu- > աւծ) [Meillet, 1936², 44] կամ լինել հաջորդող շրթնային տարրի ազդեցություն [Պեգերսեն, 1907, 123]:

Գայլ-ի համար հմմտ. գալլ. *uai-lo-s, հ. իւլ. fāel «գայլ»: Ոմանք այն հանգեցնում են *u|kʷos «գայլ» նախաձևին (*u|kʷɪos?), բայց կան հնչյունական դժվարություններ. թեև կարելի է ենթադրել իրանուրդ (կոնտամինացիա):

Գեղ-ի ստուգաբանությունը [*uel- «տեսնել», որտեղից լատ. voltus, բրիտ. guelet «տեսնել»] պատկանում է Աճառյանին [ՀԱԲ, 1², 532—533]. Մեյլեն [MSL, 8, 290] և Պոկունին [Pok., 1, 1137] բխեցնում են *uel- «ցանկանալ» արմատից: Զուլտան [Soita, 1960, 141—142] հարում է Աճառյանին և իմաստային զարգացման համար բերում ախա-ք.—տեոք զուգահեռը:

Գեղմն-ի մերձավոր զուգահեռները սրտշված են ըստ ձայնաբան առարկայի:

ճանի ընդհանրություն՝ լատ. vellus, հ. անգլ. wil- (wil-mod «ճախարակ» բառի մեջ). Զոլտան [Solta, 1960, 142] գերմանականը չի նշում:

Հայերեն մեծաքանակ ածանցյալների հատկացումը հ.-հ. *uel- «խաբել?» արմատին լիովին հավասարի չէ (լատ. wilt, լիտ. pri-wilti «խաբել», մ. իռլ. fell «խաբեբայություն», հուն. ελεφθίρῃσι «խաբում եմ, կործանում եմ», ελεφθῆναι «խաբելու/տես, նետել, չարամիտ»): Մեյն [MSL, 9, 150] առաջինն է գոյ և գաղա բառերը համեմատել բալթիական ձևերի հետ, Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 506--507, 572--573] սրանց ավելացրել է գեղեմ, գաղեմ, գեզա, գոլա ձևերը: Պոկոնին [ՔՕԿ., 1, 1140] *uel- «խաբել» արմատի տակ հայերեն ձևերը չի բերում: Հետաքրքրական է նշել, որ հայերենին ամենից ավելի մոտ համարվող բալթիական ձևերը [Solta, 1960, 452--453] բալթիագիտները բխեցնում են նաև *uel- «ցանկանալ» արմատից [Fraenkel, LEW, 2, 1254--1255]: Հայերեն բառերի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ ծայնդարձի համապատասխան աստիճանի և ասամային աճականի կամ ածանցի առկայություն (հայ. *-d- և բալթ. *-t-): Դոդ-ի համար հմմտ., թերևս, գոթ. wilwan «կողոպտակ», wulwa «կողոպուտ» (*uel- «պղկել, կողոպտակ»):

Կաղը-ը գրված է *uelk/g- «խոնավ, թաց» արմատի տակ ըստ գերմանական նուշնիմաստ զուգահեռների՝ ն. իռլ. valgr, հ. անգլ. waec, wacu, մ. ստ. գերմ. wlec «գոլ, գաղջ», որոնք Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 506 և 571] բերում է սրպեա հայ. գոլ և լիտ. valjiti «գոլացնել» բառերի զուգահեռներ. Պոկոնին [ՔՕԿ., 1, 1140 և 1145] *uel- «գոլ» և *uelk/g- «խոնավ, թաց» նախաձևերը գնում է առանձին: Թերևս *uelk/g-ը պետք է դիտել որպես *uel-ի աճականով ձև և գաղը-ը կապել գոլ-ի հետ *-k- կամ *-t- (*-dh-?) աճականով:

Կեք-ի համեմատությունը հուն. ἀξίρω «բարձրացնում եմ» բայի հետ պատկանում է Մեյնին [BSL, 79, 9] և ընդունվում է Աճառյանի կողմից [ՀԱԲ, 1², 539--540]: Հուն. ἀξίρω-ն սովորաբար միացնում են (αἰν-)αξίρω «կապում եմ, միացնում եմ» բայի հետ և բխեցնում *uer- «կապել, միացնել» արմատից [ՔՕԿ., 1, 115]. Ֆրիսկը [GEW, 1, 23] սրանք առանձնացնում է և առաջինի ծագումը համարում չորոշված: Աճառյանը հուն. բալի հետ միասին հիշատակում է նաև *uer- «բարձր տեղ» արմատին (հատկապես *-s- աճականով ձևին) պատկանող բառեր (հ. հնգլ. vārsman-, հ. սլավ. vrbъхъ «բարձունք» և ալլն), բայց սրանք ընդհանրապես տարբերում են հուն. բայից:

Սրդումն-ի մերձավոր զուգահեռները որոշված են ըստ իմաստի (հմմտ. օս. ord և հ. սլավ. rota «երկամ»): Դժվարություն է հարուցում ճիշտ նախաձևի վերականգնումը. Հյուբմանը [AG, 1, 443, IF Anz. 10, 45] և, նրա հետևողությամբ, Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 44] առելիս են *ertu- նախաձևը, որ, սակայն, չի համապատասխանում մյուս ձևերին: Մեր վերականգնումը ճիշտ է, եթե *uer- կապակցություն մեջ *u-ն ընկնում է (հմմտ. արգաա-ի մասին ասվածը):

Արգաա «խաղաղի որթի կտրած ճյուղ» բառի ստուգաբանությունը Աղաջանինն է [1974, 30--31] և հնարավոր է, եթե *uer- կապակցությունը երբեք փոխվում է pq-ի, ինչպես *ureig'- կամ *ureid-s- > երգիծանեմ բառում, ալլուր *u-ն *r-ից տուռը ընկնում է:

Ջ-գետա-ի (բրբռ. գետա) մերձավոր զուգահեռներն են (*t-ով) լատ. vestis, գոթ. wasti (*-jā-ով հիմք), լիտ. B. wastis, wāstis «հագուստ, զգեստ» (վերջինս լիտվա նորակազմություն է հմմտ. Poł., 1, 1173): Սա-կայն հայ. *u-ով հիմքը մնում է առանձնակի: Զոլտան [Solta, 1960, 248] հայ. զգեստ-ին ամենից մոտ է համարում լատ. vestis-ը:

Գիմ-ի մերձավոր զուգահեռներից ի-ով նշանակված են *-ě- ձայնավոր ունեցող և իմաստով հայերենին մոտ (լատ. venum, հայտնաբար նաև հ. հնդկ. vasná «գին», ի-ով՝ *-o- ձայնավոր ունեցող (հուն. ὄνος «գին») կամ իմաստով հետո (հ. սլ. vьno «օժիտ») զուգահեռները:

Գիշեր-ի ճիշտ նախաձևի վերականգնումը զգալիորեն է հարուցում. *-sp-ով և *-k-ով տարբերակներից (*uesperos և *uekeros) հայերենը մոտ է համարվում երկրորդին (հմմտ. լիտվ. vakaras և ռուս. вечер «երեկ»), բայց *-k-ի փոփոխությունը -շ-ի միջձայնավորային դիրքում այլ օրինակ-ներ չունի, թեև հնչալթարանորեն հավանական է (հմմտ. *ēghi- > իժ, որ-տեղ *-gh- > -ժ): Միաժամանակ -ի-ի համար ենթադրելի է *-ei- > -ե- > -ի: Այս նկատառումով հնարավոր է ենթադրել նաև *ueiskheros նախաձև. ճիշտ չէ *ueqhero-ն [Solta, 1960, 297], որ պիտի տար *գեխեր: Պետհրտոնը [Petersson, 1921, 231 և հջ.] հանդիպում է մի այլ տրամադր. *ueik'- «խո-նալ», որ լիտվին անհավանական է:

Դարուն բառի համար տալիս են *uesr- նախաձևը [ՀԱԲ, 1°, 524], բայց այն չէր կարող տալ զարուն, այլ գե(հ)ար-ուն > *գեյուն: Թույլ տալ ձայնավորների ներդաշնակություն՝ *գեհար > *գահար անցում, անհավա-նական է: Արդ սրտաճառով էլ մենք ենթադրում ենք խուլացած ձայնավորով (Schwa secundum) նախաձև: Հմմտ. նաև արիւն բառի մասին ասվածը:

Ալուես-ի համար որպես մերձավոր զուգահեռ նշանակված է հունարեն ἄλωπεξ-ը, որ ունի ἄ- նախադասվելվածը: Թիքես այս արմատն առկա է նաև սլավոնականում (հմմտ. ռուս. лиса «աղվես», որի հնչյունական զարգացումը, սակայն, լիովին պարզ չէ):

Նրգիձանեմ-ի ստուգաբանությունը (հ. անդլ. writan «գիրել, քերծել», հ. սաքս. wrītan «պատռել, վիրավորել, քերծել, դրել» և այլն) պատկանում է Ֆրիսկին [Frisk, 1944, 28 և հջ.], որ հայ. *-s-ն սիլմատիկ ասորիտի կազմիչ է համարում: Մեկին [MSL, 10, 281] բխցնում է *uēg'-ից [հմմտ. ՀԱԲ, 2, 43. Pok., 1, 1181. Solta, 1960, 245—246]: Սակայն *uēg'-ը կը-տար *երգձանեմ, եթե, իհարկե, *լը-ն ընդհանրապես տալիս է երգ- և ոչ եր- (*լ-ի անկում):

Ինչպես որ հնչյունական և քերականական զուգաբանությունների մեջ առանձնացվեցին համեմատաբար հավաստիներն ու կարևորները (այդ թվում՝ հատկապես արխարիկ բնույթ՝ ունեցողները և ընդհանուր նորագոյացություն-ները), այնպես էլ բառային զուգաբանությունների մեջ հարկավոր է տար-բերել այն միավորները, որոնք կազմում են հիմնական բառաֆոնդը և համե-մատաբար ավելի կայուն են: Սրա համար մենք հիմք ենք ընդունել Սվոդեշի 100 բառանոց ցուցակը: Ստորև բերում ենք համապատասխան աղյուսակը՝ փոխ-առչալ և անհայտ ծագումով բառերը առնելով վանկազծելի մեջ: Այստեղ միա-վորների համապատասխանությունը գնահատված է այլ ակզրոնքներով, քան այդ արված է բառային ընդհանուր աղյուսակի դեպքում: Վերջինիս մեջ գնա-հատման հիմք է ընդունված ծագման ընդհանրությունը, ընդ որում իմաստա-

յին նշանակալից շեղումների և տարածքային (հնդեվրոպական-բարբառային) տարբերությունների առկայության դեպքում հայերենի իմաստային հատուկ մերձավորները պնահատված են այնպես, ինչպես կառուցվածքային հատկանիշները (ծայնդարձի միատեսակ աստիճանի, միևնույն ածականի և ածանցի առկայությունը). 100 բառի հիման վրա կազմված աղյուսակում գնահատման հիմք է ընդունված իմաստային մերձավորությունը, մանավանդ որ՝

1) Սվսկեշի ցուցակը կազմված է հենց իմաստային հիմքի վրա, և 2) ծագումնային ընդհանրության առկայությունը ինքնին պայման է եղել գնահատման համար (ինչպես նշվեց, ոչ բնիկ հնդեվրոպական բառերը չեն դնահատվել):

	հայերեն	հ	թ	թ	ն	ս	բ	փ	թր	չն	ն	խ	վ	թ	ն	թ
1.	ամեն-այն	+	+	+						+	+					+
2.	աճիւն	+	+	+						+	+					+
3.	որով-այն	+	+	+						+	+					+
4.	(կեղեւ)	+	+	+						+	+					+
5.	մեծ	+	+	+						+	+					+
6.	հաւ	+	+	+						+	+					+
7.	խածանեմ	+	+	+						+	+					+
8.	(սեւա)	+	+	+						+	+					+
9.	արիւն	+	+	+						+	+					+
10.	ոսկր	+	+	+						+	+					+
11.	լանջ ք	+	+	+						+	+					+
12.	այրեմ	+	+	+						+	+					+
13.	(մաղիւ)	+	+	+						+	+					+
14.	ամող	+	+	+						+	+					+
15.	սառն	+	+	+						+	+					+
16.	գամ	+	+	+						+	+					+
17.	մեռանիմ	+	+	+						+	+					+
18.	շոււն	+	+	+						+	+					+
19.	բմպեմ	+	+	+						+	+					+
20.	չոր	+	+	+						+	+					+
21.	ուշկն	+	+	+						+	+					+
22.	երկիր	+	+	+						+	+					+
23.	ուստեմ	+	+	+						+	+					+
24.	ձու	+	+	+						+	+					+
25.	աղն	+	+	+						+	+					+
26.	գէր	+	+	+						+	+					+
27.	(փեռուր)	+	+	+						+	+					+
28.	հուր	+	+	+						+	+					+
29.	ձուկն	+	+	+						+	+					+
30.	թռչիմ	+	+	+						+	+					+
31.	սառն	+	+	+						+	+					+
32.	լի	+	+	+						+	+					+
33.	ամ	+	+	+						+	+					+
34.	բարի	+	+	+						+	+					+
35.	(կանաչ)	+	+	+						+	+					+
36.	(մաղ)	+	+	+						+	+					+
37.	ձեռն	+	+	+						+	+					+
38.	գլուխ	+	+	+						+	+					+
39.	լսեմ	+	+	+						+	+					+
40.	սիրտ	+	+	+						+	+					+
41.	եղջիւր	+	+	+						+	+					+
42.	ես	+	+	+						+	+					+
43.	(սպանանեմ)	+	+	+						+	+					+
44.	ծուշը, -դ(ն)	+	+	+						+	+					+
45.	գիտեմ	+	+	+						+	+					+
46.	(տեք)	+	+	+						+	+					+
47.	(բն-կողմանիմ)	+	+	+						+	+					+
48.	լիարդ	+	+	+						+	+					+
49.	երկայն (-ար)	+	+	+						+	+					+
50.	ո(ր)ջիւ	+	+	+						+	+					+

* Մեծապերենում:

	Հայերեն	Հ	Ի	Թ	Խ	Ս	Բ	Փ	ԹՐ	ՀՆ	Ա	ԻԼ	Վ	Խտ	Կ	Գ
51.	մարդ	+	+													
52.	(բազում)	+														
53.	միս	+		+			+			+	+			+	+	
54.	լուսին					+										
55.	լեւոն														+	
56.	բերան					+	+			+						
57.	անուն															
58.	(պարանոց)															
59.	նոր	+	+	+	+					+						+
60.	գիշեր					+	+									
61.	(քիթ)															
62.	ոչ															
63.	մի	+	+	+						+				+	+	+
64.	անձն															
65.	տեղ														+	
66.	(կարմիր)															
67.	ուղի															
68.	արմատ															
69.	ընդունակ															
70.	աւար															
71.	առեմ	+	?							+						
72.	տեսանեմ		+							+				+	?	
73.	սերմն						+								+	
74.	նստիմ	+	+				+			+						
75.	(մորթ)															
76.	քնեմ (քուն)		+				+								+	
77.	փոքր									+	?				+	
78.	մուկ									+						
79.	(կանգնեմ)															
80.	աստղ														+	
81.	քար															+
82.	արեւ															
83.	լողանամ															
84.	պոչ															
85.	հա				+	+	+									+
86.	ոս			+		+	+	+		+					+	+
87.	դու	+	+	+		+	+			+	+				+	+
88.	լեզու	+	+	+		+	+								+	+
89.	առամն					+		+				+			+	+
90.	ծառ															
91.	երկու	+		+											+	+
92.	եթամ	+	+		+					+					+	+
93.	ջերմ	+		+		+		+		+					+	+
94.	ջուր	+		+					+	+					+	+
95.	մեք						+									
96.	չ-ի-նչ				+	+				+					+	+
97.	(սպիտակ)															
98.	ո(վ)	+	+	+	?	+	+	+			+				+	+
99.	կին			+		+	+	?	+		+	+			+	+
100.	դեղին					+										

Հիմնական բառափոխիկն պատկանող բառերի զուգաբանությունների աղյուսակի առանձին կետերի վերաբերյալ հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալը:

15. Սառն («սառք, ցուրտ, սառույց») և ցուրտ համանիշներից ընտրված է առաջինը որպես ավելի հավաստի ստուգաբանություն ունեցող, վերջինս Պոկոռնին [Pok., 1, 597] բերում է *k'ezero- «հյուսիս, հյուսիսային քամի» նախաձևի տակ՝ հենվելով Շեֆտելովիցի համեմատության վրա, բայց սա անհավաստի է համարում Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 463—464]: Թերևս ավելի հավանական է ցուրտ-ի հանգեցումը հույն արմատին, ինչ առն-ինը՝ շարժական *s-ով [*sk'ōr-d- > ցուրտ?]:

20. Չորս և ցամաք համանիշներից ընտրված է առաջինը որպես ավելի սովորական. նշենք, որ ցամաք-ը Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 448] համարում է ասորական ծագում ունեցող բառ:

34. Բարի և լու համանիշներից բերված է առաջինը, մանավանդ որ լավ-ի բալթիական և հունական զուգահեռների միջև ընտրություն կատարելը դժվար է:

45. Ճանաչել և գիտեմ համանիշներից ընտրված է երկրորդը, մանավանդ որ առաջինի հ.-ե. բուն ձևի վերականգնումը դժվարությունների հետ է կապված:

65. Անձրե և տեղ համանիշներից ընտրված է երկրորդը, թեև վերջինիս իմաստն ավելի նեղ է («հորդ անձրե»), առաջինի ծագումն անհայտ է, երկրորդի հնդեվրոպական ծագումը՝ հավանական (Աճառյանի կարծիքը աեղ-ի ասորական ծագման մասին հավաստի չէ. հմմտ. ՀԱԲ, 42, 392):

68. Արմատ բառի համար հատուկ զուգահեռներ չեն նշվել, որովհետև հ.-ե. *er «շարժ(վ)ել, բարձրացնել» արմատից ծագելու դեպքում [հմմտ. ՀԱԲ, 12, 326—327] այն չունի իմաստային բացահայտ համարժեք (մենում է իր իմաստով առանձնակի), իսկ *y(e)ĩd(ı- «ճյուղ, արմատ» նախաձևին հատկացնելը հնչյունական դժվարություններ է հարուցում:

75. Մոքք-ի ծագումն անհայտ է. նրա համանիշները՝ մաշկ, կաշի, սեմական ծագում ունեն:

78. Մուխ-ի ծուխ համանիշի ծագումն անհայտ է (խեթական⁴), Գերադասություն է տրվել առաջինին:

79. Թեև յառնեմ-ը հնդեվրոպական ծագում ունի, բայց իր բազմիմաստությամբ ղգալիորեն հեռանում է անգլ. stand բառից, ուստի ընտրված է կանգնեմ-ը որպես վերջինիս բացահայտ համարժեք:

83. Լոգանամ և լոդանամ համանիշներից ընտրված է առաջինը որպես ավելի հավաստի ստուգաբանություն և իմաստային մերձավոր զուգահեռներ ունեցող:

84. Պուշ, ագի, ձետ համանիշներից ընտրված է առաջինը՝ որպես ամենից ավելի ընդհանուր իմաստ ունեցող, թեև նրա հնդեվրոպական ծագումը չի հավաստված: Ձետ-ը բնիկ հնդեվրոպական բառ է, բայց իմաստային բացարձակ զուգահեռներ չունի:

Բառային զուգաբանությունների ուսումնասիրությունը բերում է հետևյալ հղրակացություններին⁴.

1. զուգաբանությունների ընդհանուր աղյուսակում համապատասխան գընահատում ունեցող 1400 միավորի հիման վրա, ըստ հայերենի հետ ունեցած մերձավորության հնդեվրոպական մյուս լեզվախմբերը դասավորվում են հետևյալ հերթականությամբ (բերվող թվերի մեջ ներառված են հարցականով ձևերը և բացառված փակագծերում բերված երկրորդական զուգահեռները).

1. Հունական՝ 878

2. Գերմանական՝ 783,5

3. Հնդկական՝ 661,5

4. Իտալյան՝ 636

5. Բալթիական՝ 625,5

6. Սլավոնական՝ 579,5

7. Կելտական՝ 542,5

8. Իրանական՝ 456

⁴ ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում տեղի ունեցած հայագիտական միջազգային կոնֆերենցիայում կարդացած մեր զեկուցման մեջ բերված տվյալները [FICAL, 1980] այստեղ նշված են, ուստի և առկա են զնահատման մասնակի տարբերություններ:

9. Թոխարական՝ 256,5
10. Ալբանական՝ 247,5
11. Խեթական՝ 209
12. Փոյուզական՝ 155,5

13. Իլիրական՝ 125,5
14. Թրակյան՝ 100,5
15. Վենետական՝ 24,5

2. Բառային կորուստը պոպարանություններում ընդգրկված 100 միավորի հիման վրա՝ ըստ հայերենի հետ ունեցած մերձավորության աստիճանի լեզվախմբերը դասավորվում են նախորդի համեմատությամբ միտյն մասնակի տարբերություններով (մասնավորապես իտալյանը տեղաշարժ է ունենում 4-րդից 2-րդ, իրանականը՝ 8-րդից 6-րդ, ալբանականը՝ 10-րդից 9-րդ տեղը)։

1. Հունական՝ 56
2. Իտալյան՝ 44
3. Գերմանական՝ 42,5
4. Հնդկական՝ 39
5. Բալթիական՝ 37,5
6. Իրանական՝ 37
7. Սլավոնական՝ 35
8. Կելտական՝ 33,5

9. Ալբանական՝ 19,5
10. Թոխարական՝ 23
11. Խեթա-լուվական՝ 16,5
12. Իլիրական՝ 5
13. Փոյուզական՝ 4
- 14—15. Թրակյան՝ 2
- 14—15. Վենետական՝ 9

3. Ի տարբերություն հնչյունական և քերականական դուպարանությունների՝ բառային դուպարանությունների դեպքում կենդանի ներկայացուցիչներ ունեցող և միտյն մեռած լեզուներով ներկայացված խմբերը դասավորվում են գլխիկի սրոշակի սահմանադեմով, որ բացատրվում է էղած տվյալների բնույթով. կենդանի ներկայացուցիչներ ունեցող լեզվախմբերը դրավում են 1—8-րդ և 10-րդ, միայն մեռած լեզուներով ներկայացվածները՝ 9-րդ և 11—16-րդ տեղերը։

4. Բնականաբար, բառային ընդհանրությունների քննության մեր և Գ. Զուլտայի տվյալները բավականաչափ մոտ են. առանձնապես մոտ են ընդհանուր դուպարանությունների հիման վրա մեր ստացած տվյալները Գ. Զուլտայի, ոչնչանա կաշված, բացառությամբ պոպարանությունների հիման վրա ստացած տվյալներին։

Բոլոր կարգի տվյալների համադրությամբ կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրանգություններին.

1. Կենդանի ներկայացուցիչներ ունեցող լեզվախմբերից բոլոր տվյալներով հայերենին ամենից ավելի մոտ է հունականը, ամենից ավելի հեռու՝ ալբանականը. արևմտյան խմբի լեզուները, հեռու լինելով հայերենից կառուցվածքային տեսակետից, բառապաշարով նրան մեծ չափով մոտենում են։

2. Միայն մեռած լեզուներով ներկայացված խմբերից համեմատաբար կայուն են թոխարականի, խեթա-լուվականի և վենետականի տվյալները. առաջին երկուսը բավականաչափ մոտ են հայերենին՝ հնչյունապես պիջելով փայլաբեկին և թրակերին. վենետականը պրավում է հայերենի նկատմամբ ամենահեռավոր պիբրը։

5. ԲԱՌԻՄԱՍԱՅԻՆ (ԹԵՄԱՏԻԿ) ԽՄԲԵՐ

Ինչպես նշել է, Կ. Գ. Բաքի հնդեվրոպական համանիշների բառարանում հայերենին դրիժե տեղ չի տրվել, իսկ Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ կատարված խմբավորումը հենվում է լոկ հայերեն բառերի առկա

իմաստների վրա: Հ. Աճառյանը չի քննարկում հնդեվրոպական բառիմաստա-
յին խմբերի հետ հայերենի բառիմաստների սենցած փոխհարաբերությունը,
եղած իմաստային անցումները, հնդեվրոպական մյուս լեզուների համապա-
ստասխան խմբերի նկատմամբ հայերենի իմաստների բաշխումը: Հայերենի
բառային գոգաբանությունների՝ վերևում բերված ցանկում դրալի շտիով
հաշվի են առնված նաև իմաստային առնչությունները, բայց հասուկ ուշա-
դրություն չի դարձված հնդեվրոպական բառիմաստային խմբերի և հայերե-
նի բառերի՝ պարսկականացված դիրքի հարցերին: Մինչդեռ սա կարևոր
է ոչ միայն հայերենի բարբառային դիրքը որոշելու, այլև հայերենի
նախնիների մշակութային վիճակը և մտավոր մակարդակն ու առանձնահատ-
կությունները պարզելու տեսակետից:

Նախորդ շարադրանքի ընթացքում մենք առիթ ունեցանք խոսելու Բաքի
բառարանում առանձնացված խմբերի մասին և բերեցինք դրանց պատկանող
որոշ բառիմաստներ: Այստեղ մեր ուշադրության կենտրոնում կլինի հայերենի
իմաստային առնչությունների հարցը:

Ըստ Բաքի առանձնացրած 22 թեմատիկ խմբերի բառիմաստները դա-
սավորված են գլխավոր և ավելի մանր բաժանումներով, ընդ որում բացի
հիմնական թվային նշանակում ունեցող իմաստային միավորներից երբեմն
միևնույն թվահամարի տակ տրվում են համանիշներ, սովորական (բուն) հա-
մանիշները ստորև բերվող խմբերում առանձնացվում են ստորակետերով:
Բաքի մաս տրվող և կետ-ստորակետով առանձնացվողները՝ միջակետերով:
Պետք է նշել, որ թվահամարներով և առանց թվահամարների տարբերվող
միավորների առանձնացման հիմանքները ոչ բոլոր դեպքերում են սրտակի:
Միաժամանակ, Բաքը շտիի իմաստների դասակարգման ընդհանրական շա-
փանիշներ, հաճախ առաջնորդվում է կամ անգլերենի լեզվադասցողությամբ,
կամ հունարենի և հին հնդկերենի տվյալներով, ուստի և այս կամ այն խմաս-
տի վերադրումը այս կամ այն խմբին և ենթախմբին որոշ դեպքերում պայմա-
նական է: Իհարկե, մենք հնարավորություն ունենք կատարել իմաստային
հստակ դասանաղատում՝ հենվելով մեր համընդհանուր լեզվաբանական կա-
դապարի կատեգորիաների վրա: սակայն այս դեպքում հնարավոր չէր լինի
հայերենի տվյալները անմիջական համեմատության մեջ դնել ցեղակից լեզու-
ների համապատասխան տվյալների հետ: Այս նպատակով էլ, հրոժայովելով
նման հետևողական դասակարգումից, մենք աշխատել ենք ըստ հնարավորին
ճշգրտորեն հետևել Բաքի դասակարգմանը: Սրա հետևանքը եղել է այն, որ
միևնույն բառը երբեմն ընկել է տարբեր թեմատիկ խմբերի և ենթախմբերի մեջ՝
ոչ միայն բառի բաղմիմաստության, այլև իմաստային ոչ հստակ խմբավոր-
ման հետևանքով: Նման դեպքերում բառը մեկ անգամ (ըստ հիմնական իմաս-
տի) բերվում է առանց փակագծերի, իսկ երկրորդ և երրորդ անգամ բերվելիս
(այդ թվում բարդ և ածանցավոր բառերի կազմում) առնվում է միջակ փա-
կագծերի մեջ: Միջակ փակագծերի մեջ են առնվում նաև նորակաղմ ձևերը:
Բացի վերևում նշվածից՝ ստորև բերվող ցանկը կազմվելիս մենք առաջնորդվել
ենք հետևյալ սկզբունքներով:

1) Ամեն մի բառահոգվածում բառերը դասավորվում են ըստ իմաստա-
յին մերձավորության աստիճանի՝ սովորաբար Բաքի տվյալներին համապա-
ստասխան. իմաստային գրեթե համարժեք տարբերակները բերվում են ալթ-
բենական կարգով:

2) Հայերենի հին և միջին շրջաններին պատկանող (զբաբար և միջին հայերեն) բառերը տրվում են հին, աշխարհաբար և բարբառային բառերը՝ նոր տպագրությամբ. վերջիններս բերվում են առանց խիստ տառադարձության և ռենկն բ. նշումը:

3) Բառերն ըստ հնարավորին բերվում են արժատական ձևով, այսինքն՝ արմատական բառերին տառափոխություն է տրվում ածանցավոր և խառը բառերի նկատմամբ:

4) Ածանցավոր, բարդ և հոդնաձև բառերի բաղադրիչները ըստ անհրաժեշտության առանձնացվում են դժիկով. գծիկ է դրվում նաև առանձին գործածված բաղադրամասերի կողքին:

5) Սովորական (կլոր) փակագծերի մեջ տրվում են լրացուցիչ բառաձևերը, բառատարբերակները և բառամասերը, ընդ որում առաջին երկուսը՝ բացատրով, երրորդը՝ առանց բացատրի:

6) Նոր գրական լեզվում չգործածվող, դժվար հասկանալի և համանուն բառերը, այլև բազմիմաստ բառերի տարբեր առումները համառոտակի բացատրվում են, ընդ որում բացատրությունները առնվում են չակերտների մեջ:

7) Ինթադրական բառաձևերը և բառիմաստները օժտվում են աստղանիշով (*):

8) Անգլերենի տարբեր խոսքի մասերի դիմաց ընդհանուր առմամբ տրվում են հայերեն համապատասխան խոսքիմասային ձևերը, թեև դրանք կարող են երկրորդային (ածանցյալ) լինել. այս դեպքում փակագծերում տրվում են նախատիպ ձևերը (հնչյունափոխյալ ձևերի դեպքում միջակ փակագծերում բերվում են հնչյունափոխյալ ձևերը):

9) Բաքի բառարանի համապատասխան թվահամարների տակ բերված իմաստների դիմաց հայերենի հնդեվրոպական ծաղման բառերի իմաստային համարժեքների բացակայության դեպքում թվահամարը բերվում է՝ օժտվելով դծով (որպես բացակայության նշան): Գծիկ են դրվում նաև Բաքի կողմից ներմուծված նոր գաղափարների դեպքում (յուցկի, սպառառքաղ, երկուշաբթի, երեքշաբթի և այլն), որպեսզի շնորոշվեն հնդեվրոպացիների մշակույթին անհարիր գաղափարներ:

10) Բաքի բառարանում տեղ չգտած իմաստային տարբերակները տրվում են ամենից ավելի մոտ իմաստների կամ տվյալ ենթախմբի ամենավերջին իմաստի թվահամարների տակ՝ 1.111, 1.112, 1.113 և այլն ձևով: Կասկածելի ստուգաբանությամբ բառերն օժտված են հարցականով:

11) Բաքի բառարանում տեղ չգտած դերանվանական և սպասարկու բառերն ու մասնիկները բերվում են մեր կողմից առանձնացված լրացուցիչ (23-րդ թեմատիկ) խմբի մեջ:

1. Ֆիզիկական աշխարհ

1.1 —. 1.11 նիւթ.

1.21 երկիր (?). 1.212 հող, գետին. 1.2121 բունձ «հողակոշտ». 1.213 փոշի (?). 1.214 աղտ [աղտիւր (եղտիւր) «ճահիճ, ջրաբքի մարգագետին»], գայռ «ցեխ, տիղմ», գոռ «ցեղ, գայռ», մար «ճահիճ, ցխ, տիղմ», միծ «ցեխ, հոտած տիղմ», տիղմ (?), բ. տիլ «տիղմ, ցխ» (?), բ. քոռ «ցեխ».

- 1.215 տապ, 1.22 լիառն (?), սար, բլուր, թումր (?), 1.23—, 1.24—, 1.125—, 1.26 ցամաք (?), 1.27 եղր.
- 1.31 ջուր, 1.32—, 1.33 լիճ, լիկ, «լիճ», ավազան», 1.34 դոգ «(ծովա)ծոց, փոռ», 1.35 ալի-ք, 1.351 փրփուր (?), 1.36 պիս, հեղեղ, ողող «հեղեղ», բ. լավ «հեղեղ», առու, կառան «ջրի նեղ առու» (?), 1.361 յորդ «առատահոս», յորձ-անք, ձոր (?), հուն «գետի ծանծաղ տեղ՝ անցնելու համար», առ-դանեմ (ոռագանեմ), հսրսեմ (հսոսեմ?) «ոսոցել» (?), 1.37 աղբիւր, հոր (?).
- 1.41 անտառ (?), 1.42 ծառ (?), 1.421 թուփ (?), 1.43 ատաղձ, փայտ, 1.431 շերտ «փայտի երկարավուն կտոր», ցուպ «գավազան», բ. մառ (մեռ) «փայտի շյուղ, որ մարմինն է մտնում», բ. ցլեպ (ցլեփ) «փայտի շյուղ (կտոր)», մոյթ «նեցուկ, հենացից», 1.44 քար, դիլ (գիղ, գլ-որ, գլ-ան) «քար», պալ (պաղ, պղպղաքար) «քար, քարածայռ», բ. քերծ «մեծ ժայռ», քուրչ «քերծ, ժայռ», 1.441 խութ «ծովածայռ, (քար)այր, (քար)-անձառ (?), խոշընդոտ», բ. լափու(կ) «տափակ քար».
- 1.51 երկին-ք (?), 1.52 արեւ, արեգ(ակն), 1.53 լուսին, 1.54, աստղ, 1.55 կայծ-ակն (?), 1.56 որոտ (?), 1.57 շանդ (շանթ) (?).
- 1.61 լոյս, 1.611 շող, նշոյլ, 1.62 աղջ(-աղջ,-ամուղջ) «խավար», աղտ(ամուղտ) «խավար», մայր «խավար», մո-այլ «մութ, խավար, մթություն», 1.63 շուք «ստվեր» (?).
- 1.71 աւղ, 1.72 հողմ (?), ամպրոպ «փոթորիկ», մրուր (մրրիկ), բուք «ձյան փոթորիկ», 1.73 ամպ-բ.մկլկիլ («մգլկիլ») «ամպել» (?), 1.74, մէգ, բալ «մեղ, մառախուղ», մառախուղ (?), մառն «մառախուղ, մշուշ» (?), բ. մո-աժ «մառախուղ» (?), 1.75—1.75 տեղ «առատ անձրև», թան, [բ. թաթավ] «տեղատարափ անձրև», շաղ «ցող, խոնավություն» (?), 1.676 ձիւն, 1.77 սառն (սառույց, սառնամանիք) «սառույց» (նաև «սառ, ցուրտ»), բ. սլուկ «սառնամանիք» (?), բ. սղին «սառցաշերտ» (?), բ. սղոն «սառցակտոր», լկիմ «սկսել հալչել», բ. հալհալ «սառցահալ», 1.771 կարկուտ, 1.78 [եղանակ].
- 1.81 հուր, հուն- (հն-ոց) «կրակ», կր-ակ (?), 1.811 բ. անթայր «կայծ» (?), [կայծ (?)], բ. անձող, (ածուխ?), 1.82 բոց, 1.83 մութ, բ. մուկ «ծուխ» (մլալ, մլմլալ), 1.83 մուր, մուրճ «մուր», մեղծ «մուր», 1.84 աճիւն «մոխիր» (?), անթեղ «տաք մոխիր» (?), 1.841 [մայր (>բ. մարել, մար-մըրել)], 1.85 այրեմ, իարեմ «այրել, դաղել», խանձեմ (?), 1.86 լուցանեմ (լոյց-), արծարծեմ, բ. բերբել «բորբոքել», բորբ-(ոք), բարկ.

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն

- 2.1 մարդ, որեար (հգն.) «մարդիկ», անձն.
- 2.21 այր (սեռ. առն), 2.22 կին, 2.23 [այր, արու, արական], 2.24, [կին, կանացի], 2.242 սեռ, 2.25 մանչ (?), 2.26 աղիջ (աղջ-իկ), 2.27 մատաղ (մատղ-աշ), 2.28 [դիցցիկ, մանկիկ].
- 2.31 [այր], ամուսին, 2.32 [կին, ամուսին], 2.311/321 ամուրի (?), 2.33 [ամուսնանամ], 2.34 [ամուսնութիւն, հարսանիք], 2.35 հայր, բ. ափու (?), բ. ապի, բ. դադո (կոչ.), 2.36, մայր, բ. ատտա (?), բ. աղե (?), բ. մա (մնկ.), բ. մամ (նաև «տատ»), նան, 2.37 ծնաւղ.
- 2.41 ուստր, 2.42 դուստր, 2.43 որդի, 2.44 եղբայր, 2.45 քոյր, բ. դադո (?), 2.46 հաւ «պապ», 2.47 հան(ի) «տատ», բ. ադո «ծեր կին, պառավ» (?),

- [բ. մամ]. 2.48 թոռն. 2.49 [թոռն(սիակ, -կայ)]. 2.51 ա) [հարեղբայր]. բ) քեռի (?), [մարեղբայր]. 2.52 ա) [հարաբայր]. բ) [մարաբայր]. 2.53 ա) [կորորորդի]. բ) [քեռորդի]. 2.54 ա) [կուտոր եղբայր(ն)]. բ) [զուտար քեռ(ն)]. 2.55 [հարեղբորորդի, զուտար հարեղբայր(ն), սրդի հար(ա)քեռ(ն), զուտար հար(ա)քեռ(ն)].
- 2.56 [(նախահարբ). 2.57 սիր-ք (սերունդ-ք). 2.61 ա) [սկեսր-այր]. բ) աներ (?). 2.62 ա) սկեսուր. բ) —, 2.63 հոր «փեսա» (?). 2.64 հարսն, նու. 2. 65 տայգր... 2.66 ա) տալ. բ) քենի. գ) ներ «տեգոր կին».
- 2.71 յաւրայ (հարու). 2.72 մարու. 2.721 տիտան «ղայակ»(?). 2.73 ուրջու (?). 2.73 սան. 2.74 [ուրջու(?)]. 2.75 որբ. 2.76 [այրի(?)].
- 2.81 [աղդ(-ական)]. 2.82 [ըն-տանիք].

3. Կենդանիներ

- 3.11 [կենդանի]. 3.12 որձ. 3.13—. 3.14 [մալեմ]. 3.141 ստերդ, ստերջ. 3.15 տուար, անդի. 3.15 հարան, հաւտ (?). 3.16 արածեմ, 3.17 արաւտ (?). 3.18 հովիւ, [անդէ-որդ, տուարած]. 3.19 գոմ (?).
- 3.20 [տուար, անդեայք]. 3.21 ցուլ. 3.22 եղն. 3.23 կով. բ. բորեկ «թուխ կով», 3.24 որթ. մողի. երինջ, ընջուղ «երինջ» 3.25 [հովի «ոչխար» հովիւ բառում], աղի «ոչխար» (?), 3.26—. 3.261 առն «արու վայրի ոչխար». 3.27—. 3.28 մաքի. 3.29 դանդ, որոջ.
- 3.31—. 3.32—. 3.33—. 3.34—. 3.35—. 3.36 այծ. 3.37 քաղ «արու այծ, նոխաղ» (?). 3.38 ուլ, բուժ «կաթնակեր ուլ (կամ դառ)». ամիկ «մեկ տարեկան արու ուլ».
- 3.41 ձի. 3.42—. 3.43—. 3.44—. 3.45—. 3.46 էշ (?). 3.47—.
- 3.51 հաւ. 3.511 թառ. 3.52 աքաղաղ (բ. արլոր). 3.54 [հաւ], մարի «էգ թլուշուն, հաւ». 3.55 ձագ «կենդանու (հատկապես հավի) ձագ». 3.551 բ. պիպի (<բիբի?) «հնդկահավի ձագ» (?). 3.56 սագ. 3.57—.
- 3.61 շուն. 3.612 սկունդ «շուն, շնիկ» (?). 3.62—. 3.63 մուկն. 3.631 գորտ (?). 3.64 [հաւ, թռչուն]. 3.641 ագռաւ, աղանի. արծուի (-ծիւ). բու, բուէն. լոր (?). ծիծառն. կաքաւ (?). կերկեր «սև փարփար» (?). կկու (բ. կուկու, -կ, -լ, -սիկ). կոունկ. յոսլոպ. որոր «մի թռչուն». սարեակ (?). տատրակ (?). ցին. ուրուր. 3.65 ձուկն. 3.66 [ձկնորս]. 3.661 թարբ (թարփ) «ձուկ որսալու կողով». կարթ.
- 3.71 գալլ. 3.72 առիւծ (-եւծ) (?). կորին (?). 3.721 ինձ. լուսան. 3.73 արջ. 3.74 աղուէս. 3.741 բորենի. 3.75 եղն. 3.76—. 3.77—. 3.76—. 3.79 ոռսամ. [որս]. երէ (էրէ). 3.791 [թակ-արդ].
- 3.81 [միջ(ատ). զեռուն]. 3.811 անիծ. լու. մաթիւ. մլ-ուկ «փայտօջիլ». բ. մղմող «ցեց». մրջին (բ. մորմոնջ). ո(ր)ջիլ (?). սարդ. տիղ. սորդ «սարդոստայն» (?). 3.82 մեղու. բոռ (բորեղ, բրէա «խշամեղու»), կէտ «խշամեղու». 3.83—. 3.831 մուն, մլակ. 3.84—. թիթեռն. թրթուր. 3.85. աւձ. իծ. քարբ «արքայիկ օձ». 3.851 ոզնի.

4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ

- 4.11 մարմին (?). 4.12—. 4.13 միս. 4.131 բ. լապո (լեպո) «թաղանթ. թույլ կախված միս», ջիլ (ջիղ). նեարդ. 4.14 ձար «մաղ. ձիու մաղ», 4.14 ալի-ք

- «սպիտակ մալ»։ Բ. կոռնձ «գանգուր, գոռզ (մաղ)» (?). ստեւ «կենդանու (հատկապես ուղտի) մաղ՝ բուրդ»։ 4.142 մաւրու-ք. 4.15 արին. 4.16 ոսկր. 4.162 կող(ն). 4.17— 4.171 [բողկ-ուկ «նորաբույս եղջյուր»]. 4.18 ձեւ «պոչ (բլրոտ). առնանդամ», պոչ (?). տուտն (տտուն) «վերջավորութիւն, ծայր, պոչ», 4.181. երաստ-անք «հետույք», ու. 4.19. թէկըն (թեկն), կոռն «կոնակ, մեջք» (?), [մէջ-ք], քամակ (?). 4.191 ողն. 4.20 գլուխ (?), կոռձի «գլուխ» (մնկ.) (?). 4.202— 4.203— 4.204 երես. 4.2041 Բ. կոռնձ «կնճիւ» (?). մո-ութ (-ուլ, -ուտ, -ուն). 4.205— 4.206 — 4.207 ծնաւտ, [ծամելի «ծնոտ»]. 4.208 ալտ, թուրծ «ալտ» (?), թուշ (*թուշ), թուտ «ալտ». 4.209— կլափն «ստորին ծնոտ» (?).
- 4.21 ալն (հզն. աշ-ք). 4.22 ունկն (հզն. ալանջք?). 4.23— 4.231 ոռնգն (?). 4.24 բերան. 4.241 քիմ-ք. Բ. լաքոշ «լայնաբերան» (?). 4.25— 4.26 լեզու. 4.27 ատամն. 4.271 լինդ. 4.28 ուլն «պարանոց» 4.29 կոկորդ, Բ. կոկ (կլաթան) «կոկորդ». 4.291 որկոր «շնչափող», Բ. կուտուկ «շնչափող, խռչակ».
- 4.30 ու. 4.31 թեւ, ձեռն. 4.32 արմ-ուկն. 4.33 [ձեռն]. 4.331 ափ, Բ. լափ (ալպ, լրպ, լովալ) «ափ». բուռն. 4.34 մատն. 4.342 բոյթ(ն). 4.35 ոտն, սրուն-ք. 4.351 ոլոք. բումբ. աղդր (?). 4.36 ծունգ(ն) [ծունկ(ն), ծունք]. 4.37 [ոտն]. 4.371 կրուկն. 4.38— 4.39 եղունգն. 4.392 [թեւ (?)]. 4.393—.
- 4.40 լանշ. 4.41 ստին-ք. տիտ (?). 4.42— 4.421 «անասունի լանջամիս», երի «անասունի լանջակողմ, հրբոժ». [պտուկ «ստինքի պտուկ»]. 4.42 գեղձ. 4.43— 4.44 սիրտ. 4.45 լեարդ. 4.46 որովայն, փոր (?). 4.47 արգանդ. 4.471 աճուկ, ցայլ-ք «աճուկ». բնդեր-ք. փայծաղն. Բ. կղակ «եղի թափանի հաստ մասերը». 4.48 ձու. -ործի (ամ-ործի-ք, մի-ործի). 4.491 փամփ-ուշտ (<փամփ-բուշտ) «միլապարկ». 4.492. Բ. պոպուլ (մնկ.) «առնանդամ». 4.4921 պ., (Բ. պլլիկ), Բ. մամուխ «կանացի ամոթույք».
- 4.51 շունշ (?), հագագ «շունշ. շնչափող» (?). [հոգի (ոգի) «շունշ. հոգի. անձ. կյանք»]. 4.511 հեւամ, հինինամ «հեալ» (?). 4.52— 4.53 հալ (?). 4.54 փոնգամ (փոնչեմ). 4.55 քիւրան. 4.56 թուք (թքանեմ). շողիք «լուր-ձունք, թուք» (?), փրցլիք (?). 4.57 ործ(կ)ամ, [զ-գայուն (հմ) «ործ-կալ, փոխել», ձ-զեռ-տ (ձգտալ, զկտալ)]. 4.58 կիծ- (կծանեմ), խածանեմ. խայթեմ (խոթեմ «խայթել. խոթել»). 4.581 կիճ «խայթոցի ծայր», խայթ (խէթ). 4.59 լիզ(ան)եմ, Բ. լպտել, Բ. լպտել.
- 4.61 քուն (-եմ). 4.62 անուրջ, [տես-իլ]. 4.63 արթուն (զ-արթնում, զ-արթու-ցանեմ). [զ-գաստ (<զ-գամ)]. 4.64 փուք (փուքս արձակել). 4.65 մէլ (միզեմ), Բ. ցէթ (>ցայթ) «մեղ». 4.66 ք., (-եմ, քակ-որ). կոյ (կու), աղք, փին «աղք, կղկղանք». Բ. ցեռ, Բ. ցրթ(կ)ել «լուծ կղկղել». թրիք. կտիտ (կտտոր), սպ(ր)տուր «կտտոր». 4.67. [մերձենամ, գիտեմ, ք... եմ]. 4.671 բեղմն.
- 4.71 ծին, (ծնանիմ). 4.72 լծին (ծնանիմ). երկն (-եմ) «ծննդյան ցավ (քաշել)». Բ. ցրդել (ցրթել) «ցնկնել» 4.721 ամուլ. 4.73 յդի. 4.74 կեամ (կեանք). 4.75 մեռանիմ (մա(ր)հ?). 4.76 [մեռուցանեմ]. 4.77 դի, գէշ 4.78 թաղեմ (?). 4.79 դամբ(ար)ան.
- 4.81 արեկ «զորեղ, զորավոր. ուժեղ, ուժգին, սաստիկ». արբուն «ուժ, զորու-թիւն. շափահասութիւն» 4.82 թոյլ (?), նուալ (?), ներգեւ «նվաղ. տը-

կար, ճոզած», թաւ պ «վտիտ, տկար»։ Թաւշնիւմ «թուլանալ, թառամել» (?)։ Բ. լաւալ (լաւլալ) «նիհար, վտիտ» 4.83 (առ)ողջ. 4.84 հիւանդ, աղփուն «տկար» (?), իւալթ «հիւանդ»։ հիւծ(ան)իւմ. 4.841 դալ-ուկն «դեղնախոտ»։ Թանշ «փորհարինք» (?)։ Բ. լեպ «լեզվի վրայի սպիտակ փառ»։ լուսն «աչքի սպիտակ բիծ (հիւանդութիւն)»։ լորց-ք «ջղածգութիւն»։ խիթ «ցալ (փորի, ոտքի)»։ ձմեթ «ձյան պատճառած աչքացալ»։ մարմաջ «մարմնի քոր, եռք», մարմառ «մարմաջ. վերք, հիւանդութիւն» Բ. նիգ «ջղածգութիւն, լարում», ստնգամ «ջղածգվել»։ 4.85 կեղ «խոց, վերք, ուռուցք, պալար», խոց (?), բոլջ «վերք. պալար» (?). ալտումն (ալտնում). [բլթել (<բլիթ)]. հլունդն «պալար, ուռուցք», պալար, պուտ «բշտիկ (մարմնի վրայ)»։ իւաղաւարտ, խոլլ «ուռուցք, պալար»։ տիւ «կոշտուկ»։ Թարախ. 4.86 [առողջացուցանել]. 4.87— 4.88 պեղ (*բուլս, խոտ)։ 4.89 [դեղ «թուլն»]։

4.91— 4.911 Թմ(բ)րիւմ, դմրիւմ «թմրել»։ 4.92 հեղպ «ծոլ»։ 4.93— 4.931 լերկ «անմաւ», Բ. լլուկ «լերկ,անմաւ»։ 4.94 խեղ «կաղ. հաշմանդամ»։ 4.95 խուլ (?). 4.96 մունջ. 9.96 Թոթով «թրմատ, կակաղ» (?). պուսան-ձիւմ. 4.97— 4.971 շիւ, Բ. շիպո «շիւ»։ 4.98 արբեալ (արբիւմ, արբենամ) «խմած, հարբած»։ Բ. լուլ (լուլուկուլ), լիլլ «խիստ հարբած» (լլ(կ)վիլ «խիստ հարբել»)։ 4.99 մերկ հոլանի, բոկ «բոբիկ»։

5. Ուտելիք և ըմպելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն

- 5.11 ուտեմ (աոր. [կիրի]). 5.111 բուծանեմ (բոլծ), սնեմ (սուն-, [միա-] սին). լակեմ. լափեմ. ծամեմ, լմեմ «ծամծմել»։ կլանեմ (կուլ-), յաղեմ «կլանել (?)» (թհ՞ «բռնել»?). կրծեմ (կուրծ-). Բ. մորտել «կրծել, կրծելով ուտել»։ յագենամ. որոճեմ. 5.12 կեր, կուր (կերակուր), բուտ «ուտելիք» (բտեմ «սնել»), Բ. փուփա «ուտելիք» (մնկ-). 5.121 Բ. լակ. լափ. կիւ «ծամոն»։ 5.13 ըմպեմ (աոր. [արբի]). 5.14 (ա)նալթի. քաղց (-նում) (?). 5.15— 5.16 դիւն «ծծել, մոր կաթը ծծել»։ 5.17 Բ. հուն-ցել (?).
- 5.21 եփեմ. 5.211 հոմ. 5.22 [եփեմ], խարշեմ. 5.23 124 խորովեմ, Բ. խար-կիլ, [բովիւմ]. 5.231 աղանձ (Բ. աղրնձել), մուրկ «աղանձ, ցորենի հատիկ» (Բ. մրկիլ «աղանձել»), խալծաղ «աղանձ»։ 5.25 հնոց «վաւարան» (և «հնոց, բով, բուրա»)։ 5.26 պոյտն (Բ. պուտուկ), Բ. բլիկ, Բ. բլուդ, Բ. պուլիկ «կալկե աման»։ փունդ «մի աման. արկղ»։ Բ. հոտ «մի աման»։ 1.261 տիկ. 5.27— 2.28—.
- 5.31 [աման]. 5.32— 5.33— 5.34— 5.35— 5.36— 5.37 տարդալ. 5.38— 5.39—.
- 5.41 [կերակուր]. 5.42— 5.43— 5.44— 5.45—.
- 5.51 հաց (?). Բ. բմբուշ «փափուկ՝ լավ թխած հաց»։ Բ. կլ-իկ «կլորիկ հաց»։ Բ. կոլ-ոճ «անեկ հաց» (?). 5.52 բլիթ, բոկեղ «բլիթ, մի տեսակ կլորակ հաց»։ 5.53— 5.531 Բ. բուլ (>պնկ) «խմորի դունկ»։ 5.54 շաղել. 5.55 ալիւր (-իւր). 5.551 նքսլք «մաղ»։ 5.56 աղամ. Բ. մուդ «աղալը»։ 5.57 աղալըր-ք, *մուլ. հրկան. 5.571 տոտն «սանդիկ կոթ»։
- 5.61 միւ. 5.612— 5.62— 5.63— 5.64 Թան «ապուր»։ 5.65 [դալար(ի)], 5.66— 5.67 սիսեհն. 5.68— 5.681 խստոր, 5.69—.

5.70— 5.701 բողի. բ. կլմպուզ «ճակնդեղ» (?). 5.71 պտուղ. 5.711 կորիզ (?), կուտ (?). չիր. 5.72— 5.73— 5.74 դեղձ. 5.75 [թուլ (?)]. 5.76 որթ «խաղող, խաղողի տունկ». 5.761 [շիւ «խաղողի մնացորդ». արգաստ «որթատունկի էտած ճուղ»]. 5.77 ընկոյլ (?). 5.78— 5.79— 5.80— 5.801 մոշ (<*մորշ), մոռ «մոշ», մոր(-ի, -ենի). սունկն. 5.81 աղ (աղտ, աղծ-եալ). 5.82— 5.83 քաց-ախ (?). 5.84 մեղր. 5.85— 5.86 կաթն, բ. կաղց. 5.861 դալլ (դալ). մածուն. 5.87— 5.88— [մաճառակ «թարմ պանիր» (?)]. 5.89 կոզի «կարագ». 5.91— 5.92 գինի. մաճ-ար «քաղցու, խակակութ գինի» (?). 5.93— մառ «գինու կամ քացախի փառ». մաստ «ածիկ. գարեջրի համար պատրաստ դարի».

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք

6.11 ագանիմ, դ-գեհում (բ. դենալ). 6.111 բ. ցլկտել «(հագուստը) մաշել, պատառոտել». 6.12 դ-գեստ (բ. գեստ). 6.13— 6.21 հէն-ք (հինուած), [անկուած], ոստայն «բանվածք» (?). 6.22 ասր, բուրդ, գեղմն. 6.221 բ. մալանչ «բրդի փաթիլ». 6.23 կտաւ (?). 6.24— 6.25— 6.26— 6.27 թաղի-ք (?). 6.28— 6.29— բ. սերեկ «սեկ, կաշվյա ծածկոց (կափաքիլ)» (?). 6.31 բ. սարել «մանկը». 6.32 իլ(իկ). 6.33 [գործեմ «հյուսել»], հանում (հենում, հինում, հինեմ) «հյուսել». 6.331 լեռում, յիրեմ (?) «ընդելուզել, իրար միացնել՝ շարել». ստէծ (ստեծ) «գործվածքի պրկածող». ստորի «գործվածքի փաթաթազլան». [շիւ «ջուհակի հաստոցի պատկանելիք»]. 6.34— 6.35— 6.36 ասեղն. 6.37 հերին. 6.38 թել (?). [առ-էջ «կտավի երկայնակի թել»]. 6.381 կծիկ (?), բ. կլ-որ «թելի կծիկ». 6.39 տոգորեմ «ներկել (ընկղմել)» (?). 6.41 ալթոց «վերարկու, զգեստ. անկողնու ծածկոց». 6.412— 6.42— 6.43— 6.44— 6.45 աւձի-ք. 6.46— 6.47— 6.48— 6.49— 6.51 աւդ «կոշիկ». 6.52— 6.53— 6.54. 6.55— 6.56— 6.57— 6.58— 6.59 տեռ «շղարշ», քաւդ (քող) (?). 6.61— 6.62— 6.63— 6.71 (դ-)արդ. 6.711 դինդ. 6.72 [ալին «գոհար, թանկագին քար»]. 6.73 [մատանի]. 6.74— 6.75— 6.81— 6.82— 6.83 [անձեռոց]. 6.91— 6.92— 6.93 [ածելի]. 6.94 աւծ [աւծանեմ]. 6.95— 6.96—

7. Բնակարան, տուն, կահկարասի

7.11 [ալթեմ «օթեանի, բնակիկ»]. ագանիմ «գիշերիկ». 7.12 տուն. ալթ. 7.13 խուլ (հիւլ). 7.131 բոյն. բալ, կաղաղ «որջ». 7.14— 7.15— 7.21 սենեակ (?). 7.22 դուսն (հզն. դուրք). 7.221 անդ «շիմք» (դր-անդ-ի, անդ-աստակ). դրոլ «գոնապան». փեղկ «դռան կամ պոստոհանի թև. վարագույր». 7.23— նիդ «սողնակ. գերանակապ՝ շեղսկի ձող». 7.24 [բա-

նալի]. 7.25—. 7.26 յատակ. 7.261 մայթ «սալահատակ» (?), 7.27 որմ(ն). 7.28 ձեղուն. ցիւ «ձեղուն, կտուր». [տանիք]. տա-ստաղ, տ-
ռիք (?). 7.281 քիւ «տանիքի կոր». 7.31 [կրակետը]. 7.311 բ. թիթրէն (?), տարթ (?), «աթար, շորացրած քակուր
(վառելիք)». 7.32—. 7.33—.
7.41 սար-ք 7.42 [ան-կող-ին]. 7.43 [նստելի]. 7.44 սեղան. 7.45—. 7.46—

8. Երկրագործություն, բուսականություն

8.11—. 8.12 արտ, անդ. հարատունք «ցանք. արտ. սերմ». 8.13—. այդի 8.131
խել (<*խայլ) «նեցուկ (բույսի ցողունի տակ)». 8.14—. 8.15—. 8.15
կորի «փոքր ջրանցք (արտը ջրելու համար)». [առոգանեմ (ոռոգանեմ),
հոլոսեմ (հոռոսեմ?) «ոռոգել» (?)].
8.21 արար. հերկ-եմ (?). 8.212—. ձեմ «հողն ակոսել, հերկել» (?). 8.22
պեղեմ (բ. պողել), փորեմ (?). 8.23—. 8.24 թի. 8.25 բիր (բրիչ, բրեմ).
8.26 ելան, [հեծանոց (?)] 8.27—. 8.28 բ. ցաք(ան).
8.31 [սերմանեմ]. սերմ(ն). 8.32 քաղեմ. բ. քեղել «քաղել՝ պոկել-հանել». 8.321
ատ-ոք «լավ հասած, լիքը (հացահատիկի մասին)». 8.33—. գե-
րանդի (?). 8.34 բ. մառել «կալսել». 8.35 կամ(ն) (?).
8.41 [բեր-ք, արդին-ք, պտուղ. երա-(խայրի) «առաջին (պտուղ, բերք)»].
8.411 բարդ «խոտի կամ հացահատիկի դեղ». բերրի. 8.42—. 8.421 ծանծ
«հացահատիկի կճեպ և հարդ». 8.43—. 8.431 կորկոտ «ձավար. ձավա-
րով ճաշ». 8.44 գարի (?). 8.45—. 8.46—. 8.47—. 8.48—.
8.51 դալար «խոտ, կանաչ», 8.52—. 8.521 թառամ (թարշամ), թոռմ (թոր-
շոմ). 8.53 բոյս. 8.531 ալուն «մի դեղաբույս». բող «մի բույս». գաղձն,
գեղձ «բաղել, պատատուկ». փինձ. դալձ(ն) (գեղձն) «վայրի անանուխ».
բ. թալ «մի բույս», թաղթ «մի բույս» (թաղթենի «մի ծառ»). բ. թելուկ.
մամուռ. մատիտեղ «մի բույս» (?). մատուտակ «մի բույս» (?). բ. մողկ
«ուտելի (դառնահամ) մի բույս». ոսի «փշոտ մի բույս». տատասկ (?).
ցաքի «վայրի՝ փշոտ մի բույս». քաղ «քաղհանելի բույս». քեղ «մի բույս
(սխտորի տեսակ)». 8.54 արմ(-ատ, -ն). 8.541 բ. դեղդ «մի բույսի
արմատ». 8.55 ոստ. ողոր, կողր «ճյուղ, ոստ». 8.551 արգատ «որթա-
տունկի էտած ճյուղ». բողբոջ. բ. դղբիկ «ծառի պտղալից ճյուղ». ծիլ
(ծիղ). ծիւղ «խոփվ» (ըն-ծիւղ<ըն-ծիւղ). ընծուիմ (<ըն-ծուիմ) «ծիւլ.
ծագել». բ. մոլ «ծառի բարակ ճյուղ». մորջ (մորձ, մորչ) «դալար փայտ՝
ճյուղ, ոստ». շիւ «դալար ճյուղ» (բ.) (այլև «խաղողի ճյուղ. խաղողի մր-
նացորդ». «ջուհակի հաստոցի մի պատկանելիք»). ոճ «ծղոտ, ցողուն,
ոճ». պ(լ)պլուկ «ծիլ, բողբոջ. կոկոն». սլուկ «բողբոջ» (և «ստինքի պը-
տուկ»). ջով «ծիլ, ընձյուղ. պարան». ստեղն «ցողուն. ծիլ. ճյուղ». բ.
*ցաք «ճյուղ» (ցաք-ատ «էտիլ»). բ. ցուկ «նոր ծիլ. նորահաս տունկ»
(և «ծծկեր կրեխա»). 8.56 թեր «թերթ, տերև». թերթ. բ. մող «մատաղ
տերև». սաղարթ (?). 8.57 ծաղիկ (?).
8.60 [ծառ]. 8.601 [մայրան «ծառի պատվաստելու տեղը»]. 8.61 կաղի՞
(կաղնի). 8.62—. 8.63—. 8.64 մայրի. կուենի «մի տեսակ մայրի». 8.65
եղեւին. 8.651 բարտի (?). հացի. թեղաւշ «վայրի մի ծառ». թեղի. նոճ(ի).

ցախ «Հացենի. մացառ. վառելափայտ». 8.66 կաղին. բ. տ-կողին. 8.67 որթ.

9. Ֆիզիկական աարբեր գործողություններ և սրանց հաճախությունը առանձին արվեստների ու արհեստների հետ՝ համապատասխան գործիքներով, նյութերով ու արտադրանքներով. այլ հասկացություններ

- 9.11 առնեմ (աոր. արարի). (յ)երիւրեմ «հորինել. շինել». 9.12 գործ. 9.13 [գործեմ]. 9.14 [կորացուցանեմ, բ. կեռել], կքեմ (կիք- կամ կուք-). ձուլիմ (ձոխիմ < *ձողիմ?) «շեղվել, խոտորվել, ծովել», բ. ճմիլ «ձկվել, կռանալ». 9.15—. 9.16 կղթեմ (կուղթ-?) «կապել, հանգուցել», հայթեմ «հոգել, իրար կցել». 9.17 տի «կապ» (սամետի, կալտաի), յ-աղ (դ-աղ). 9.18 սարի-ք «շղթա». բ. կլմպ-ուր «երգիկից կախված շղթա». 9.19 տոռն «թուկ. պարան». լար. 9.192 [*կուղթ «հանգուցց, կապ»?].
- 9.21 հարկանեմ (աոր. հարի) (վարկանեմ). գանեմ, ծեծեմ (?), թուպեմ, ձաղ-կեմ, ջնեմ (ջին-), տոփեմ «ծեծել», բ. բոկել «բռնկեցրով խփել, բռթել», բ. դմբել (դմփել), բ. դնգստել, բ. ձաղառել, [բ. թակել «ծեծել»]. 9.22—. մալեմ, լեսում (լոսեմ) (?) «մանրել, փշրել». 9.221 գերծ(ան)եմ (գեր-ծում) «ածիլել». բ. մամուր «քերվածք, տաշվածքի մանրուք». 9.23—. 9.24—. 9.25 դակու «ուրագ կամ կացին». 9.26 բեկանեմ. 9.27 ցելում, [փեղ-կեմ], փեռեկեմ. 9.28 երգիծանեմ «պատուել, ճեղքել. պայթեցնել. ծաղ-րել». ցտեմ «պատառոտել (մարմինը, երեսը)», կեղեքեմ «գիշատել, պա-տառոտել». փերթ (բ. փոթիկ) «պատառ, կտոր». բ. տրաքել «պայթել, պատուել». 9.29 տեռեմ «քերթել. կոշտակակալել», քերեմ «քերել, քեր-թել», քերթել. քորեմ. քերծեմ. բ. քեղրդել «քերել». բ. լուպկել (լպոկել) (?) . բ. քեղծվել «քերծվել».
- 9.31 ճմլեմ (բ. ճմռել). լմեմ «ճմռել, կակղացնել» 9.32 (ս)փռեմ. ձգեմ (ձրգ-տեմ. ձիգ). 9.33—. 9.331 հանում (-եմ) (?). 9.34 ցրեմ (ցրուել. ցիր, ցր-րի), բ. տարտղնել (տարտկնել) «ցրել. բաժանել, բաշխել» (?). 9.342 ճնշեմ. քամեմ. մամուլ. 9.35 հեղում (զեղում). լնում, ամամ «լցնել». ցայտեմ (ցայթեմ), բ. ցրիտցնել (ցրտկեցնել) «ցայտեցնել», բ. ցրքտել «թափել, ցայտել». 9.351 ձագար. 9.36 լուսնամ. 9.37 աւելում «ավելել». 9.38 աւել. գերբն «շնչոց. ավել» (?).
- 9.41 [մարթանք «ճարտարություն, վարպետություն»]. [հ-մուտ]. 9.412 [ա-րուեստ (?)]. 9.42 [արուեստաւոր (?)]. 9.422 [գործի]. 9.423—. 9.43 [ատաղձագործ]. 9.44—. հաստ-ատ-եմ «ամրացնել. շինել, կառուցել». ստեղծանեմ. 9.45—. 9.451 երիթ «մեծ սեպ». թործ «տաշվածք, տաշելով բացված (թործել «տաշելով փոս անել»). 9.46—. թորիծ «ծակ(վածք)». 9.47—. 9.48—. 9.48 մուրճ. թակն (թակ-ելն. թակ-աղ «կոշնակի թակ»). 9.50—. 9.51 գերան, [հեծան (?)]. ձող. սին. 9.52—. թիթեղն. 9.53 [որ-մածու]. 9.54—. 9.55 շաղ-ախ (?).
- 9.60 դարբին. 9.61 թեքեմ «կռել» (ուշ «թեքել»), [ղարբնեմ]. 9.62 սալ «տա-փակ բար. զնդան». 9.63 հալեմ. ձուլեմ (ձոյլ). բով «մետաղ հալելու հոսոց» (բովեմ «հալվածքը մաքրել. խարկել, աղանձել»). 9.64—. 9.65 արծաթ. 9.66—. 9.67—. 9.68—. 9. 69—.

9.71— դուրգն. 9.72— 9.73— 9.74— 9.75— 9.76 [բ. քաղալակ «կո-
ղով»].
9.81 — արծնեմ «տաք երկաթով փորագրել». 9.82— 9.83— 9.84— 9.85—
9.86— 9.87— 9.88— 9.89 [տոգորեմ «նեղիկ (ընկղմել)» (?)].
9.90 իր. 9.901 իսկ «էություն, իսկություն. էական, իսկական, իսկ (շաղկապ)»
9.91 եմ, գոմ (գոյ). եղանիմ (աոր. եղէ), լինիմ. 9.92 դառնամ. [եղանիմ,
լինիմ]. 9.93— 9.94— 9.942— 9.943 յ-արմար, [անիկ]. յարնչիմ
«հարմարվել, պատշաճել». 9.95 մարթ «կարելի, հնարավոր». 9.96—
9.97— 9.98 փորձ(-եմ). 9.99 ջանամ. գուն, [փոյթ] «ջանք». եռանդն,
աւին. 9.992 [եղանակ]. հայթ(հ)այթան-ք «հնար, ճար». 9.993—

10. Շարժում. տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն

10.11 տղեմ, տաղտեմ «շարժել». բ. դնդալ «շարժվել». 10.12 [դարձուցանեմ.
դարձ]. բ. զվոնել «պատել. շրջել. դարձնել». 10.13 հոլովեմ (հոլով). բ.
կլպնդրիկի «գլուխկոնծի» (?). 10.14 ոլորեմ (ոլոր, ոլորա), գելում (գե-
լումն) «ոլորել. ճզմել», գալարեմ (գալար), բ. իլլել «ոլորել». կաղաւեմ,
բ. կլապաիլ. բ. կտուտել «գալարվել. նստել (օձի մասին)». 10.15 գլ(որ)-
եմ. թաւալ(-իմ) (?).
10.21 յառնեմ (աոր. յարեայ, հրամ. արի'), ելանեմ. [համբառնամ, բարձրա-
նամ, վերանամ]. 10.22 բառնամ (<բարձնամ), [եկուղանեմ]. 10.23 ան-
կանիմ, փլանիմ (փով). իջանեմ (էջ), [ցածնում (ցած)]. 10.24— 10.25
ընկենում. 10.26 դեդեւեմ «շարժել, տատանել», տատանեմ (?). բ. լլկի
«շարժել, ցնցել». երերիմ, բ. լելալ «երերալ, շարժվել». գողամ (գող).
10.31 (դ)եռամ. 10.32 թորեմ «հոսել». 10.33 ընկղմեմ (ընկլնում), թաթաւեմ,
թաթախեմ, [տոգորեմ]. -մոյն «-խեղդ». 10.34 լողամ (-եմ. լող, լիլ).
10.35 [լողամ]. լոգանամ. 10.36 [նսում]. 10.37 թռչիմ (թիռ-). թռթռեմ,
թրթռեմ «թռչկոտել». 10.38 փչեմ (փուչ-?). փուք.
10.41— 10.42 լպրծեմ (լպիրծ. բ. լպուտիլ, լպղտալ, լպստիլ), [բ. լժալ (լիժ)].
10.43 ոստնում (?). խրտնում (խիրտ-) (?), հարթնում, շրտնում (շիրտ-
?), սարտնում (?). բ. լոք «մեծ քայլ, ցատկ». 10.44— [խաղամ «խա-
ղալ, պարել»] 10.45— [յածիմ «ման գալ, դես ու դեն շարժվել»]. բ.
տորորալ «գանդաղ քայլել». [տորտորալ «գողգողալով քայլել»]. 10.46
ընթանամ «վազել». սլանամ (?). 10.47 երթամ (աոր. շոգայ). հորդիմ
«գնալ. տարածվել». շուեմ «չվել, գնալ (բաղմոթյամբ)». անցանեմ.
10.48 գամ (աոր. եկի). 10.49 [հեռանամ]. փաբատեմ «հեռացնել, վե-
րացնել. հեռանալ».
10.51— [փրթանիմ «փախչել, աղատվել, փրկվել»]. 10.52 [հետեւիմ (հետ)].
10.53— 10.54 հասանեմ. 10.55 [գամ, հասանեմ]. 10.56. մատչիմ
(մատ), մերձենամ. 10.57 մտանեմ (մուտ) (?). 10.571 մուծանեմ
(մոյծ). մխեմ (մուխ-).
10.61 կրեմ (?). բեռն. 10.62 ածեմ, բերեմ. 10.63 [յղեմ (ուղի. ուղ-արկեմ)].
10.64— 10.65— 10.66— հեծանիմ. 10.661 թամբ. 10.67 մղեմ (մուղ-),
խեթեմ «խթել, հրել, խփել», հրեմ (?), [բ. դնդել (դնթել)]. բ. հլոտել
«հրել».
10.71 ուղի, հորդան *«ճանապարհ» (հորդ «բացված, տրորված, ուղիղ (ճա-

նապարհ», հորդեմ «ճանապարհ բանակ» (10.72 կածան (?), 10.73—10.74 կամուրջ (?), 10.75—10.751 առեղ (?), 10.76 անիւ (?), բ. հս-լու (?), 10.77 ալի «լիսեռ, առանցք, երկանաքար կամ ճախարակ» (10.78 լուծ. 10.781 սամի.
10.81 նաւ. 10.82 [նաւաստի]. 10.83 կուր «նավակ. տաշտ» (?), 10.84 լաստ 10.85 [թի(ակ), թեւ-ճ-ակ]. 10.86 քեղի «ղեկ» (?) [թեւ «ղեկ»]. 10.87 [քեղի «կայմ (?)»]. 10.88 առ-ազ-աստ. 10.89—
10.91—.

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր

11.11 ունիմ (աոր. կալայ). 11.12 [տիրեմ (տէր)]. 11.13 առնում. 11.14 կա-լում, (ըմ)բռնեմ (բուռն). բ. գլփեկ «խլեկ». 11.15—. 11.16 ստանամ. 11.17—.
11.21 տամ (աոր. ետու). ընծայեմ (ընծայ) (?), ձանեմ (ձան), ձ(ե)րեմ (ձիր). 11.22 [ղարձուցանեմ, յետս տամ]. 11.23 [նորոգեմ]. 11.24—. 11.25 զ-երծ(ուց)անեմ, փրթուցանեմ (?). 11.26 [զ-երծ, ողջ]. 11.27 ջնջեմ. աղմկեմ (աղմուկ) «տակնուվրա տնեկ». խաթարեմ (?). գերբեմ (-փեմ) «ավերել (չեղեղի մասին). կողոպտել». 11.28—. 11.29 եղծ(ան)-եմ.
11.31 որոնեմ, տնտղեմ «որոնել, փնտրել, քննել» (?). 11.32 գտանեմ (գիւտ). 11.33—. 11.34 լուծանեմ (լոյծ).
11.41 ան «սեփականություն» 11.42 [հարստութիւն (հար-ուստ) «ուժեղ. հարուստ»]. 11.43—. [արծաթ «արծաթ. դրամ»]. 11.44—. 11.45—. 11.646—. 11.47—. 11.48—.
11.51 [հար-ուստ «ուժեղ. հարուստ»]. բ. կլմբոս «հարուստ մարդ» (?). 11.52 աղկաղկ, աղքատ, անքատ (?), փանաք, փին-ատ. տրուպ (?). 11.54—. 11.54—. 11.55—. 11.56 [գողանամ]. 11.57 գող. 11.58 [հլուզակ]. 11.61—. 11.62—. 11.63—. 11.64—. 11.65—. 11.66—. 11.67—. 11.68—. 11.69 [հաս. տուր-ք].
11.71 [մուտ-ք]. 11. 11.72—. 11.73—. 11.74—. 11.75—. 11.76—. 11.77—. 11.78—. 11.79 [աւգտիւմ (աւգուտ)].
11.81 [գնեմ (գին)]. 11.82—. 11.83 [տուրեառ], 11.84—. 11.85—. 11.86—. 11.87 գին. 11.88 [մեծաղին]. 11.89—.

12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ

12.11 ետլ (տեղ, տեղի). դիր-ք 12.12 դնեմ (աոր. եղի). [զ-ետե-ղեմ]. 12.13 նստիմ (նիստ). 12.14 [(ըն-)կողմանիմ]. դարեմ (դադարեմ), հանգչիմ (հանգիստ) (?), դլամ (դլամ, դուլ), [ս-տեղեմ «հանգչել, կանգ առ-նել»]. 12.15 կամ. 12.16 մնամ. դեգերիմ «մի տեղ մնալ, ժամանակ անց-կացնել» (?). 12.17 [լքանիմ, թողում (թողեալ լինիմ)]. 12.18 լքանեմ (լիք-). 12.19 խաղաղ (?).
12.21 հոլսնեմ (հսլլ>հոլ?) «հավաքել» (?), դիլանեմ (դէլ). թեղ «կույտ,

- դեզ» (բ. թեղել «դիզել») (?), բ. կոլոն «մեծ կույտ, դեզ» (կոլոնել) (?). 12.22 յ-արեմ «կցել, միացնել» հայթեմ «իրար կցել, հոդել», [հայթ- (հ)այթեմ «կցկցել, նյութել, հնար գտնել», պ-աւդեմ, յ-աւդեմ]. 12.23—. 12.232—. 12.24 բանամ. 12.25—. 12.26—. [ն-աւադել «ծածկել»]. 12.27 գադեմ, գեղեմ, գողեմ, թաքուցանեմ (թաքչիմ), սաղարկեմ «թաքցնել» (սալարիմ «թաքնվել»).
- 12.31 բարձր, -բերձ. 12.32 ներ-ք-ին, ցած (?). 12.33—. վեր. 12.34 ան-դունդ-ք, [ոտն, յատակ]. հիմն. 12.35 յաւ «ծայր. վերջ». 12.352 կէտ. 12.353 սայր (սայռ «լեռան գագաթ. սայր»). [հզր]. 12.36 կողմն, թեր. բ. թարկ «կողմ, երես». 12.37 [միջին (մէջ)]. 12.88 մէջ. 12.41 աջ. 12.42—. 12.43 մերձ, [մատ], հուպ «մոտ, կից». 12.44 հեռի. 12.45 [արեւել-ք]. 12.46 [արեւ-մուտ-ք]. 12.47—. 12.48 հարաւ.
- 12.51 ձեւ, արդ «ձեւ, կարգավորութիւն, սարք». ստի «կարգ, պատշաճութիւն» (?). 12.52 ձագ «չափ» (?). 12.521 ուղուկ «քիլ (երկարութեան մի չափ՝ բթից ցուցամատ)». 12.53 աճեմ. 12.54 [*ձագեմ (ձակեմ) «չափել» (?)]. 12.55 մեծ, մոդ «մեծ» (?), տէ- (տի-հզերք, տի-կին, տի-այր > տէր) «մեծ». 12.56 փոքր, մանր. բ. մնիկ «շատ փոքր». 12.57 երկայն, երկար. 12.58—. 12.59—.
- 12.61 լայն. 12.62 անձուկ. 12.63 հաստ, ստուար (?). 12.631 գէր (?), բ. լ(ա)մբ-ատ, բ. լ(ա)մփուշ (-ոշ) «հաստ ու կոպիտ». բ. բթնկիլ «ուռչել, գիրանալ». բ. բղբնչել (բղբունջ) «ուռչել-բարձրանալ (թիւվածքի մասին)». 12.64 թանձր, մած «խիտ, հոծ. կպչուն», սերտ (?), սեռն «սերտ, խիտ. զուտ» (?), թաւ «խիտ», թաղկ «խիտ». դոնդող «թանձր ու մածուցիկ նյութ». 12.65 նուրբ. 12.66—. 12.67—. 12.68—.
- 12.71—. 12.72 գոգ «գոգավոր. գոգ, ծոց» (գոգեմ). 12.721 բ. քոռթիկ «ծառի վրայի փոս». 12.73—. 12.74 կոր, կեռ, բ. կոռ «կեռ», աղամոդ «շեղ, ծուռ», թիւր (?), ծուռ (?), շեղ. [յեղեմ «ծոնել»]. շաղաղեմ «ծոմոնել, ալլալլել». 12.75 կեռ, գաբ «կեռ, ճանկ» (?). 12.76 անկին. 12.77 խաշ. 12.78—.
- 12.81 [բոլոր(ակ), ոլոր(ակ)], բ. կ(ո)լոր (կլպոր, կոլու, կոլոճիկ). 12.82 [ոլոր, ոլորտ-ք]. 12.821 աղ, անուր «օղակ». լամբ «օղակ կեռ անցկացնելու համար». 12.83—. 12.831 բ. կնճիլ «գնդվել». բ. կոտիլ, կոնձիլ (կը-ռընձիլ, կոինձ «կծկվել, կուշ գալ». լող «գլւն». հոլ. 12.84—. տող «ուղիղ շարք» (?). 12.85 սոր.
- 12.91—. 12.92—. 12.93 յեղում «փոխել» (յեղյեղեմ «փոփոխել»). ալլալլեմ, աղաւաղեմ, աղճատեմ (?). 12.94.— [հետ-ք].

13. Քանակ և թիվ

- 13.11 քան(-ակ). 13.12 թիւ. 13.13 (ամբ)ողջ. 13.14 ամէն (ամենայն). բո-լոր, [հան-ուր]. 13.15 յոպն «շատ, բազում». հու- «շատ, հույժ», (հ-լու, հ-մուտ), արբիկ «խիստ կամ քաջ կամ առավիկ (?)» (?), բ. առի «շատ, հույժ, ամենա-». բուռն, սաստիկ. 13.16 աւել-ի. (յ-աւելում). 13.17 խոն (սոն) «քիչ» (?). [փոքր]. արատ. 13.18 հերիք (?). 13.19 յոլով «բազմութիւն, բազում». 13.192 բոյլ, հոյլ.

13.21 լի (լիր, լնում). 13.22 սին, ունայն. 13.23 մասն (?). բ. բղող «մեծ կը-տոր. բշտիկ». 13.25—.

13.32 մի. 13.33 միայն. 13.34 առաջ-ին. 13.35 հուսկ «վերջին» (?) [յետին]. 13.351 երկու (երկի-, երկո-).

13.41 երեք (երի-, եո). 13.42 [երիւր (երր-որդ)]. 13.43 [երիւր մասն]. 13.44 երիցս. 13.45—. 13.46 [եռակի]. 13.47 [եռակի]. 13.48 [երեք-ին (-եան). 13.49 [երրեակ]. 13.51—. 13.52—. 13.531 շորք. (քառ-). հինգ. վեց. ե(ա)ւթն. ութ. ինն. տասն. մետասան. երկոտասան. երեքտասան. չորեքտասան. հնգետասան. վեշտասան. քսան. երեսուն. քառասուն. յիսուն. վաթսուն. եւթանասուն. ութսուն. իննսուն. հարիւր (?).

14. Ժամանակ

14.11 [բ. ատեն (?). «Ժամանակ, պահ» (ատեն?)]. հալ (հեղ) «անգամ». 14.12 տի(-ք) «տարիք, հասակ». 14.13 նոր, թարմ, բ. թոր «թարմ». 14.14 [մատաղ (մատղաշ)]. 14.15 հին. ծեր. երէց «ավագ». մա(ր)շեմ, 14.16—. 14.17 [ան-ազան «ուշ» («երեկոյան»)]. 14.18 արդ «այժմ» (արդէն) 14.19 փոյթ (փութով «շտապ». [իսկոյն, անդէն «իսկույն, նույն տեղում»].

14.21 [փոյթ «արագաշարժ»]. 14.22 դանդաղ (?). տարտամ «դանդաղաշարժ». 14.23 արտորամ «շտապել». 14.24 [դանդաղեմ (?), անագանիմ (?). յետնիմ, հեղգամ]. 14.25—. [հալիմ «սկսվել»]. հաւ «սկիզբ». 14.252 տեւեմ, [յերկարեմ]. տոկ «տեւականություն, դիմացկունություն. յամառ (?). 14.26 յաւ «ծայր, վերջ». 14.27—. [բոլորեմ, լնում «ավարտել». լիր (լրումն)]. 14.28 [դարբեցուցանեմ]. 14.29—.

14.31 յար «միշտ» (և «կից. հարմար»). 14.32 յ-աճ-ախ (?), ստէպ. 14.33 երբեմն (-եք). 14.34 [ամենեւին ոչ, ոչ երբեք]. 14.35 [անդ-ր-էն, կըր-կին (*երկկին), դարձեալ, վեր-ստ-ին].

14.41 ար, տիւ, տի «օր». [ց-երեկ]. 14.42 գիշեր. 14.43—. 14.44 առ-աւ-աւտ (?). 14.45 [միջարեայ]. 14.46 երեկ(-ոյ). 14.47 սերկ (?). [այս-սուր (յայսմ աւուր)]. 14.48—. 14.49 [երէկ].

14.51—. 14.52—. 14.53—.

14.61—. 14.62—. 14.63—. 14.64—. 14.65—. 14.66—. 14.67—. 14.68—.

14.71 ամիս. 14.72—. 14.73 ամ. 14.731 հերու. 14.74 ձմեռն. 14.75 գարուն. 14.76 ամառն. 14.77 աշուն (?). 14.78 [(յ)եղանակ].

15. Զգայական ընկալումներ

15.11 [զ-գամ (զ-գայումն, -ութիւն), իմանամ «զգալ» (և «հասկանալ. իմա-նալ») (-ցութիւն)].

15.21 հոտոտիմ. 15.22 [հոտ հարկանեմ]. 15.23 [հոտոտելիք, -ումն]. 15.24 հոտ. 15.25—. 15.26—. 15.261 բ. լակ «հոտած (ծվի, ձմերուկի մասին)». թաշկանամ «հոտել, ապականվել» (?). [մզլիմ «բորբոսնել, նեխել».

- 15.32 [համ առնում]. 15.32 [համ ունիւմ]. 15.33 [քիմ-ք «քիմք, հաշակ»]. 15.34 համ. 15.35 քաղցր. 15.36 [աղի. (ան-)ալի]. 15. 15.37 դառն (?). 15.38—. [կծու].
- 15.41 լսեմ (լու «լսելի»)). 15.42 անսամ, մուսմ «լսել, հնարանդ լինել» (մուս «լուռ ու մունջ լսող»). [լսեմ]. 15.43 [լսելի-ք, -լուծիւն]. 15.44 հունչ. լուր. 15.45 [բարձր].
- 15.51 տեսանեմ, բ. հիսնիլ (*հեսանել). 15.52 [յ-ականեմ]. ձղմեմ «դիտել, սկեռուն նայել» (?). 15.53 [տեսանելի-ք (-ուծիւն, -ումն)]. 15.54 [տես (-իլ), երեւ-ոյթ]. 15.55 ցուցանեմ (ցոյց), [երեւցուցանեմ]. 15.56 երեւիմ. փաղփաղիմ, փողփողեմ, փայլեմ (փայլ). 15.57 [փայլուն, փաղփուկ].
- 15.61—. 15.611 խայծ, խայտ, բղէտ (խայտաբղէտ) «բիծ, պիտակ». 15.62 [լուսաւոր]. 15.63 մութ(ն) (?). աղաւա (?). նսեմ (?). բ. մուգ (<*մոյգ) (?). 15.64—. 15.65—. 15.66 բոսոր (?). 15.67—. բիւ «բաց կապույտ». 15.68—. 15.69 դեղին (դեղձան, դեղբ).
- 15.71 [հպիմ (հուպ)]. 15.72—. 15.73—. 15.74—. կարծր. պինդ, տրամ «ամուր, պինդ». 17.741 հաստ-ատ «ամուր, պինդ. հավաստի». մազդ «պինդ, ամուր. թանձր, հաստ» (?). 15.75 մեղկ «փափուկ. մեղմ. թուլամորթ», փափ-ուկ (բ. փա(մ)փ-ուա, -լիկ) (?). մեղմ, մղմեղ «մեղմ, հանդարտ». 15.76 բ. քեռթ(-ա-փուծիկ), բ. քուփ(շատուն) «անհարթ, խորդուբորդ». դերբուկ «խորդուբորդ տեղ, առաւար». 15.77 ողորկ, բ. լիծ «ողորկ». 15.78 սուր. 15.79 բութ.
- 15.81—. 15.82—. 15.83 գէշ, թաց (թանամ), բ. թէն (*թայն) «խոնավ», նայ, տամուկ, թրմեմ (թուրմ), թրջեմ (թուրջ-), շաղիմ «թրջել. շաղախել». 15.831 հիւթ. 15.84 չոր (?), [ցամաք (?)]. ազազուն «չոր, ձողած». ոստին «չոր, անջրդի» (?). 15.85 ջեր (ջեռնում), ջերմ. գու, գաղջ. ջերմն «ջերմութիւն, տենդ». 15.86 ցուրտ. հով (զով), ոյծ «ցուրտ, հով». կաղաւեմ «սառչել, ցրտից կուշ գալ». 15.87 ջինջ. բ. կլնդրիկ «կոկիկ» (?). 15.88 կոկր-ոտ «կեղտոտ» (կորկ «կեղտ»), փնթի «կեղտոտ» (փին «կեղտ»). բրոր «պղտոր. դիրտ, նստւածք».

16. Զգացմունք (ֆիզիկական որոշ դրսևորումներով). խառնվածքային, բաբոյական և գեղագիտական բարեւոյմներ

- 16.11 հոգի (ոգի), [շունչ]. 16.12 հորձ «հույզ», կիրք, եռանդ [զ-գացումն (զ-գամ)]. 16.13 կիր-ք (?), [անց-ք «կիրք»]. 16.14 հոգ «հոգ», [փոյթ «խնամք. շտապ». յանձանձեմ «խնամքը հանձն առնել»]. 16.15 (զ-)արման-ք ((զ-)արմ-ան-ամ), քաղէց «հիացում կամ զորութիւն» (?). հոյ-«զարմանք, հրաշք» (և «սարսափ, երկյուղ») (?). 16.16 [ան-ակն-կալ]. 16.17—. 16.18 երջան-կ-ութիւն (?), երան-ութիւն (?). 16.19 եղկութիւն (եղուկ) «թշվառութիւն, դժբախտութիւն», հիգութիւն (հէգ) «թշվառութիւն». աղն (-ումք) «աղետ, եղեռն» (?), աղէտ (?). կղեռն «շարիք, փորձանք, ոճիր», [փորձ-անք].
- 16.21—. հաւանիմ. գողարիկ «հաճելի, ախորժելի». 16.22 խինդ (?), խնծիդ (?), կայտիւ «ուրախութիւն» (կայտառ «աշխույժ») (?), խայտան-ք.

- կատակ (?). 16.23 [խնդաւոր (?), խնծաւոր (?)]. 16.24 [երջանիկ (?), երանելի (?), յ-աջ-ող-ութիւն]. 16.25 ծիծաղիմ. խախանք «բարձրաձայն ծիծաղ». բ. փոթկալ «հանկարծ ծիծաղել».[խաղամ «ծաղրել»]. ծաղր, ձաղ «ծաղր». 16.26 խաղամ. 16.27 սիրեմ (սէր). փարեմ «գրկել». 16.28 [սիրելի]. բեղուն «համակիր, սիրող». 16.29 պագանեմ (?).
- 16.31 ցաւ, մորմոք (?), բ. մոմուռ (?). լկեմ (լլուկ), կեղեմ, տաղտ-ապ-եմ (տաղտ-ուկ «ձանձրութ. նողկանք»), բ. լմկել «նեղել, շարշարել, տանջել». 16.32 [տրամութիւն (տրտում)]. 16.33 [անձկութիւն «տազնապ, փշշտ». հոգ «հոգս» (նաեւ «խնամք»)]. [խիթամ], բ. մալամշել, մոշոզվիլ «մտահոգ լինել». 16.34 վայեմ (?). 16.35 ողորմ, արգ(-ահատ), [մ-խիթարութիւն (մի՛ խիթար՝ խէթ, խիթամ)]. 16.36 տրտում. 16.37 լամ, ողբամ, (ողբ) ողողանամ, ուլուլամ, քրուիմ (քուք) «լալ, ողբալ», աղատեմ «դառը ողբալ. շատ սիրել, գուրգուրալ». բ. թնալ (թնթնալ, թնկթնկալ) «լալ, հեկեկալ (մանկան մասին)». կեղերջ «զանգատ» (?) տրտունջ. 16.38 արտաւութ (արտաւոր). 16.39 [յոզուց հանեմ].
- 16.41 ատելութիւն (ատե)ամ). բ. զան «զզվանք». խոտեմ «արհամարհել, մերժել». 16.42 ցաս-ումն (ցասում), [բարկութիւն, դ-ալը-ոյթ]. 16.43 մոլութիւն (մոլ-ի, մոլիմ «խենթանալ»). աւիմ «ցնորվել, խենթանալ». 16.44 հեռ, մախ «նախանձ» (?), խանտ (խանդ) (?). քէն. 16.45 [ակնածութիւն]. ալարեմ «ամաչել» (?). քարու-ակ «սմբթալի, խայտառակ» (?). 16.46 [մեծարանք]. 16.47 [շուք «փառք, պատիւ»]. 16.48 սէգ, գոռոզ (?), [մեծամիտ].
- 16.51—. [լկնիմ «լրբանալ, լրբաբար հանդգնել, համարձակվել»]. 16.52 [արի]. 16.53 երկիւղ (երկնչիմ), [խէթ «վախ» (և «խոչընդոտ»)]. [հոյ- «սարսափ, երկյուղ. զարմանք, հրաշք» (?)]. սպարդիմ (սպորդիմ, բ. սպուիլ. բ. սպրդնիլ, բ. սփրթնիլ) «գույնը գցել (վախից, ցրտից)». 16.54—. [սպառնալիք (սպառնամ). փորձութիւն]. 16.55 [երկչոտ].
- 16.61—. 16.62 գեղծիմ (-ամ, գեղծ «տենչալ, փափագել» [անձկ(ան)ամ (անձուկ) «կարոտել, տենչալ»]. 16.63 յոյս (?), [ակն (-կալութիւն)]. 16.64 —. 16.65—. 16.66 ստոյգ, հաւաստի (?). 16.67 սուտ. 16.68 կեղծ(ի)-ք (?). մեղմեղ-անք (մեղ-մեխ-անք, մեղմեղ, մեղմեխ) «կեղծավորութիւն, խարդախութիւն, նենգութիւն». 16.69 [թողութիւն], քաւ «մեղքի թողութիւն, հանցանքի ներում».
- 16.71 բարի (բարւոր), լաւ (?). 16.72 գարշ. 16.73 [արդար]. 16.74 սխալ, մոլոր «թշուր, սխալ», բ. շիլ «սխալ», [ան-ար-դար]. շաղիմ «շփոթվել, սխալվել». 16.75 մեղ-ք. 16.76 [յ-անց-անք (զ-անց-անք)]. 16.77 [սը-խալ, մոլորութիւն]. 16.68 սաստ. լոյտ «անարգանք, թշնամանք». 16.79 [բարեբանութիւն].
- 16.81 գեղ-եցիկ (-անի, -աւոր) (գեղ). 16.82 [տ-գեղ, տ-ձեւ].

17. Մտածողություն, միտք

- 17.11 միտ-ք. 17.12 [բան «բանականութիւն» (և «խոսք»)]. 17.13 [զմտաւ տծել]. 17.14 [ունիմ առ...]. 17.15 հաւատամ (?). 17.16 բ. մանել «հասկանալ», [ըմբռնեմ «բռնել. ըմբռնել, հասկանալ»]. իմանամ. 17.17 գի-

տեմ գէտ). ճանաչեմ (*ծանաչեմ, աոր. ծանեայ. ծանալթ). 17.18 [թու-
իմ (թիւ). երեւիմ]. 17.19 [իմացումն (-ութիւն), ըմբռնումն, հասումն].
17.21 [գիտուն, իմաստուն]. 17.22 բ. լիւիշ «ապուշ, տխմար» (?). [ան-միտ].
17.23 [աւեալ (աւանդող) «խելագար, խենթ, ցնորված»]. մոլի (մոլե-
ալ]). 17.24 ուսանիմ. 17.25 [ուսուցանեմ]. 17.26 [ուսող «աշակերտ».
և «ուսումնական, գիտնական»]. 17.27 [ուսուցիչ (ուսուցանող)] 17.28—.
17.31—. [ի միտ արկանել]. 17.32 մոռանամ. 17.33 [իմաստ]. 17.34 [մե-
կին «պարզ, յայտնի»]. 17.35 [մթին (?)]. 17.36 գալտ (-նի), գեղս,
բ. գողտ-ուկ, բ. սալար «գաղանի, ծածուկ». 17.37 [ստոյգ, հաւաստի
(?)] 17.38 [մեկնեմ «բացատրել»]. 17.39 լուծանեմ (լուծ), [մեկնեմ].
17.41 [մտադրութիւն]. 17.42 [հաւ-ակ «սկզբնապատճառ», հիմն «հիմք,
պատճառ»]. յորդոր. 16.43 [թեթուք, երկեւան, երկմտութիւն]. 17.44
խէթ «կասկած»].

18. Ձայնական արտահայտություն, խոսք. քնթեցանություն և գիր

- 18.11 ձայն. դռնչիւն (դռնչեմ), թունդ (թնդամ) «թնդյուն». կերկերիմ «խղվել
(ձայնի մասին)». 18.12 երգեմ. գեղգեղեմ (գեղան «երգ»). տաղ «երգ,
ոտանավոր» (?). 18.13 աղաղակեմ (բ. աղաղեմ), գոչեմ, կոնչեմ (կոխչ)
(?), բ. ճվալ (ճիվ) (?), ճչել (ճիչ). ճիկ. կարդամ «ձայնել, գոչել, աղա-
ղակել, բարձրաձայն կարդալ». 18.13 շչեմ. սուլեմ (սոյլ), բ. շվացնել
(շիվ). 18.14 պապաչեմ «ձայն հանել (այծի մասին)» բ. մկ(մ)կալ. դա-
գացեմ «գոռոգաբար կոկոռալ (աքաղաղի մասին)», բ. գագաչել (-չել)
«կոկոռալ (հալի մասին)». կարկաչ «ճովողյուն. կրճտոց. աղբյուրի ձայն».
բ. կոռվել. ոռնամ. բ. կ(ա)լանչել (?). մոմում (-եմ) «մոնչալ», մոնչեմ
(-ամ, մոռնչ).
- 18.21 բամ «խոսել, ասել». բաղբանջեմ «ցնդաբանել (?). բ. բլբլալ «շատա-
խոսել» (?). բ. լփ-լփ-ացնել (լփռալ) «կիսատ-պոստ խոսել». բան
«խոսք. բառ. լեզու. բանականություն», բայ «խոսք, բայ», բարբառ
«խոսք. լեզու. բարբառ», մոնչ «խոսք». [առ-ած]. առա-սպել, բանգն
(-կն) «առասպել, հեքիաթ». թրթրակ «ճարտարախոս» (?). 18.22 ասեմ.
գո՛գ «ասա՛». 18.23 լոեմ (լուռ). [մոնջ «համբ, լուռ»]. 18.24 [լեզու].
18.25 [բարբառ]. 18.26 բառ. 18.27—. 18.28 անուն (բ. անում).
- 18.31 հարցանեմ. 18.32—. 18.33 [ընդ-ունիմ. հաւանիմ]. 18.34 ուրանամ
(ուրաստ). 18.35 հ-այցեմ (հայց, այց «հայց. այցելություն»), աղաչեմ,
ողոթեմ «աղաչել», [հարցանեմ]. 18.36 [յանձին ունիմ «խոստանալ»].
17.37—. 18.38 արգելում.
- 18.41 կոչեմ. 18.42 [կոչեմ, անուանեմ]. 18.43 [ծանուցանեմ, գ-եկ-ուցա-
նեմ]. աւետեմ «ուրախ լուր հաղորդել». 18.44 սպառնամ. 18.45 [մեծա-
բանեմ].
- 18.51 [գրեմ (գիր)]. 18.52 ըն-թեւնում. [կարդամ «բարձրաձայն կարդալ»].
18.53—. գիր. 18.54 [գիր (գրութիւն) «նամակ»]. 18.55—. 18.56—.
[թերթ]. 18.57 [գր-իչ (-ոց)]. 18.58—. 18.59—.
- 18.61 [գիր-ք]. 16.62 [էջ]. 16.63 [տող]. 16.64—. 16.65—. 16.66—.
16.67 [բան-ա-ստեղծ].

19. Տարածային, հասարակական և ֆաղափական բաժանումներ.

հասարակական հարաբերություններ

- 19.11 [երկիր]. 19.12 [հայրենի-ք]. 19.13—. 19.14 դաւառ (?), [կողմն]. 19.15—. 19.151 թաղ. 19.16—. 19.17 [եզր]. 19.171 սիմ «կոթող» (?). 19.21—. 19.22 ազգ (?). արմեն (?). հայ (?). 19.23 ցեղ. [ղ-արմ, սեռ, ըն-տանի-ք]. 19.31—. 19.32—. 19.33—. 19.34—. 19.35—. 19.36—. 19.37—. 19.38—. 19.41 [տէր (< տի-ալր). տանուտէր. տի-կին]. 19.42 ստրուկ (?). ընդոծին. 19.43 արբանեակ «ծառա, սպասավոր», ծառայ (?). 19.44—. 19.45—. 19.46—. [անսամ]. 19.47 թողում (թոյլ տամ) (?). [արտ-ուն-ութիւն (արտ-ան-ութիւն)]. 19.48 ստիպեմ (ստէպ). 19.51—. 19.52—. 19.53 [ըն-կեր]. 19.54 [դր-ացի]. 19.55—. [եկամուտ, նոր-եկ]. 19.56 հիւր (հեր). 19.57 [հիւրընկալ]. 19.58—. 19.59 արգե-լում (արգել, բ. արգ). իռչ, [իռութ, խէթ «իռչընդոտ»]. 19.61—. [բար-ք]. 19.62 կոխ (?). 19.63 [նիւթումն]. 19.64 [(ընդ-)հան-ուր]. 19.65—. 19.72—. լիրբ. լպիրշ, բ. լիպող, լկտի, բղջ(ախոհ). շեշտ(ա-մեղտ) «ցոփ. թույլ. մեղկ». լկնիմ «լրբանալ, լրբաբար հանդգնել», բ. լ(ա)կութ(ւ)իլ լկրտ(ւ)իլ, լկստվիլ. սեղեղ (սիղեղ) «անսուակ մարդ, սիրական».

20. Ռազմական գործ

- 20.11 [մարտնչիմ (մարտ)]. 20.12 մարտ. 20.13 [կոխ (?)]. 20.14 [խաղա-դութիւն (?)]. 20.15—. 20.16—. 20.17 [մարտիկ] 20.18—. 20.19—. 20.21—. 20.22 [բիւր «մահակ» (և «բրիչ»). 20.222—. 20.23—. 20.24 աղեղն. 20.25 նետ, սլաք «նետ» (կամ «աշտե»), փքին «նետ». 20.26 (գեղ-) արդն. 20.27 [սուր]. թուր. 20.28—. 20.29—. 20.31—. 20.32—. 20.33 [զլիս-անոց]. 20.34—. 20.341 կմբեայ (կումբ) «վահանապորտ». 20.35—. 20.36—. 20.41—. 20.42. 20.43 դույթ «հարձակում, գրոհ». 20.44—. 20.45 [դարձա-դարձ «նահանջ». ըն-կրկեմ (կրուկ(ն))]. 20.46 [անձնատուր լինիմ]. 20.47 գերի. 20.48—. 20.49 բ. ալլակ «դարան» (?).

21. Օրեմբ

- 21.11 [իրաւ-ունք. արդար-ութիւն]. 21.11—. 21.13—. 21.14 [իրաւ-ագէտ]. 21.15 ատեան (?). 21.16—. 21.162—. 21.17—y 21.18 [ատենակալ. ի-րաւարար]. 21.21 բողոք-իչ. 21.22 [մեղաւոր, յանցաւոր]. 21.23 [ականատես. ականջա-լուր]. 21.24 երդնում. 21.25 երդումն. 21.31 [այց առնեմ, մեղադրեմ (մեղադիր լինիմ), (ը)ստ-գտանեմ]. 21.32—. 21.33 [յանցաւոր գտանեմ]. 21.34 [քաւեմ «հանցանքը ներել, արդա-րացնել». [արդարացուցանեմ, ան-մեղ առնեմ]. 21.35 [մեղաւոր, յան-ցաւոր]. 21.36 [արդար, ան-մեղ]. 21.37—. 21.38—. 21.39 [արգել-(-ան, -արան)].

21.41 [յ-անց-անք, մեղ-ք], հղեռն. 21.42 [մեռուցումն]. 21.43 [շն-ութիւն]. 21.44—, 21.45 [գող-ութիւն, ել-ուղ-ակ-ութիւն]. 21.46—, 21.47 [ուր-աստ (-ացութիւն), երդմնազանցութիւն (-ահարութիւն)].

22. Կրոն և նախապաշարմունք

22.11 կրան «կրոն. կարգականն» (?). հաւատ (?). աղանդ (?). 22.12 դի-ք. 22.13 [աղաթ-անոց (-ա-տուն)]. 22.14 , [սեղան, ընծայ (-արան), մատուց(-արան)]. 22.15 [ձան, ընծայ «զոհ»]. 22.15 տան «տոն. (*զոհ)». 22.16 [հրկիր պուգանիմ (հրկրպագիմ)]. 22.17 մաղթիմ «աղութիւ. բարի ցանկանալ» (?), [աղաթիմ]. 22.18 հրէջ. [ձանիւլ «զոհ մատուցող, քորմ»]. 22.19 սուրբ. 22.21—, 22.22 [աւետ(արան)իմ]. 22.23 [բարեբանիմ]. 22.24 անիծանիմ (անէծ-) [բանադրիմ]. 22.25—, [լուսնամ. ածանիմ]. 22.26—, 22.31 հրկին-ք (?). 22.32—, [ան-դունդ-ք «անգունդ, դժոխք, դերեզման»]. 22.33—, 22.34—, 22.35—, 22.36—, 22.37—, 22.41—, 22.42 [թով-չ-ութիւն]. 22.43 թով-իւ [զէտ, հարցուկ]. 22.44—, 22.45 [հրեւ-ոյթ, տես-իւ]. 22.46 [(հ)ոգի]. 22.47 [ցոյց «նշան»].

23. Դերանվանական և սպասարկու բառեր ու մասնիկներ

23.11 ես. 23.12 մեք. 23.13 դու. 23.14 դուք. 23.15 ին-քն (-քեան). 22.21 իմ. 23.22 մեր. 23.23 քո. 23.24 ձեր. 3.25 իւր. 23.31 ս-ա. ալ-ս. -ս. 23.32 դ-ա. ալ-դ. դո-յն. դ. 23.33 ն-ա. ալ-ն. նո-յն. -ն. 23.24 աւա-ս-իկ. աւա-դ-իկ աւա-ն-իկ. 23.35 ա-ս-տ. 23.36 ա-ն-դ. 23.41 ո(վ). 23.42 դ-ի-նչ. 23.43 ո-ք. ո-մն. 23.44 ի-ք. ի-մն. ի-նչ. ի-ր. 23.45 ուրեք. ուրեմն. ուստի. 23.45 ո-ր. 23.51 ի (յ-). 23.52 զ-, ձ- (ձ-գեռտ) (?). 23.43 առ. առաջ. 23.54 ց-, 23.55 ընդ. հնթ. 23.56 ըստ. 23.57 վեր. գեր. 23.58 ներ-. 23.59 արտ-. 23.591 մի-նչ. 23.61 եւ (և). ու. 23.62 ք. ան «կամ» (?). 23.63 ալլ. 23.64 բա «թե, որ. իրոք, անշուշտ». 23.65 ե-թէ. 23.66 երբ. 23.67 քան. 23.71 ո-չ (?). 23.72 մի՛. 23.81 ան- (ան-անուն), ն- «ան-» (ն-ուաղ) (?). 23.82 տ. (տ-ձեւ). 23.83 ան- «վրա» (ան-ձեռոց). 23.84 նի- «ցած, վար» (նի-ստ). 23.85 ամբ- «շուրջը, երկու կողմը» (ամբ-ողջ). 23.91 -էն (անդր-էն). 23.92 -ք, -չ (ո-ք, ո-չ). 23.93 -ւոր. 23.94 -ձ, -դ, -ս (ին-ձ, քե-դ, ի-ս).

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ.
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ
ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԼԵԶՈՒ

I. ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

1. ՀԱՅՑՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Հայերենի, որպես ինքնուրույն լեզվի, գոյության սկզբնական շրջանը մոտավոր հաշվումներով պետք է ընդգրկած լինի բավականաչափ ընդարձակ ժամանակ՝ 1,5—2 հազարամյակ։ Սակայն այդ շրջանի մասին հնարավոր չէ թիչ թե շատ ամբողջական գաղափար կազմել սովյալների սակավաթվության և հատվածայնության պատճառով։ Ներկա աշխատության ներածության մեջ տրված շրջանաբաժանմամբ մենք տարբերեցինք այս շրջանի համար երկու հնթաշրջան՝ սկզբնային և ուշ՝ սրանց սահմանագիծը անցկացնելով մոտավորապես մ. թ. ա. 2000 թ.։ Սակայն այս բաժանումն էլ լուի հնթադրական է և չունի արտալեզվական ու լեզվական որոշակի կուվաններ։ Այսուհանդերձ, նրկատի առնելով մի կողմից՝ հնդեվրոպական լեզվավիճակի վերականգնման և հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների ու բարբառների մեջ գրաված տեղի, մյուս կողմից՝ վաղնջականին հաջորդող հնագույն, ապա և հին շրջանների վերաբերյալ սովյալները՝ մենք կարող ենք որոշ ընդհանուր եզրակացություններ անել վաղնջական հայերենի կառուցվածքային և բառային առանձնահատկությունների մասին։ Ավելի հանգամանորեն կարելի է քննել այս շրջանում հայերենի՝ ուրիշ լեզուների հետ ունեցած շփումների ու փոխազդեցությունների հարցը։

Տվյալների համակցված քննությունը մեզ հնարավորություն է տալիս բացահայտելու վաղնջական հայերենի կամ վաղնջահայերենի հնչյունական և, ավելի փոքր չափով, քերականական որոշ առանձնահատկություններ։ Վաղնջահայերենը դեռևս շատ հեռացած չպետք է լիներ հնդեվրոպական բարբառային այն նախավիճակից, որ մենք հնարավորություն ունենք վերականգնելու։ Միաժամանակ, նրա մեջ արդեն ավարտին պետք է հասած լինեին մի շարք պրոցեսներ, որոնք արդեն սկսվել էին հնդեվրոպական միասնության շրջանում։

Ի՞նչ հատկանիշներով է բնութագրվում վաղնջահայերենի հնչյունական կառուցվածքի զարգացման պրոցեսը։

Ձայնավորային համակարգի համար կարելի է վերականգնել հետևյալ պատկերը. 1) դեռևս պահպանվում էին հնդեվրոպական ձայնավորների քանակական տարբերությունները, այսինքն՝ երկար և կարճ ձայնավորները հնչյունային տարբերություն ունեին. 2) հիմնականում պահպանվում էին հնդեվրոպական երկբարբառները. *eu > oy և *ou > oy փոփոխությունները դեռևս տեղի չէին ունեցել. *suesōr > հ. հ. fայր փոփոխությունը ցույց է տալիս, որ *eu > oy (ոյ) անցումը տեղի է ունեցել միջձայնավորային *s-ի անկումից (*s > *h > —) և երկար ձայնավորների կարգի վերացումից հետո (*ē > i, *ō > u փոփոխություններով և սրանց հետ կապված ā-ի ու a-ի տարբերության

225

վերացումով). սրա հետևանքով էլ հնդեվրոպական *eu երկբարբառը և *s-ի անկման հետևանքով ստացված *eō կապակցությունը փոխվում են միատեսակ, այլ կերպ լսած՝ եթե մենք ընդունում ենք երկար և կարճ ձայնավորների տարբերություն, ապա չենք կարող դեռևս ենթադրել *eu > oy (ny) փոփոխությունը. 3) պետք է կարծել, որ, այսպես կոչված, երկար երկբարբառները, որոնք հնդեվրոպական լեզվում առանց այն էլ հազվագեղ էին և հանդիպում էին հիմնականում վերջավորություններում, վաղնջահայերենում դադարել էին գոյություն ունենալուց, և հաստատվել էին միաբանակ երկբարբառներ. սա մասամբ հաստատվում է հ.-հ. թեմատիկ հիմքերի արականի *-ōi վերջավորության գրաբարյան -ny արտացոլմամբ (*yēdōi > գեաոյ)՝ հակառակ ընդհանուր օրենքի, թեև կալող էր դեր խաղալ նաև համաբանությունը (եթե չենթադրենք, ինչպես կարծում են այլ հետադոտողներ, տրականի վերջավորության անկում և հետագա վերականգնում). 4) ամենայն հավանականությամբ հնդեվրոպական գերկարճ *ə և *e ձայնավորները վաղնջահայերենում արդեն վերածվել էին սովորական a (ա) ձայնավորի, որ նպաստել է երկար և կարճ ձայնավորների տարբերության հետագա վերացմանը. հայանի է, որ հնդեվրոպական *ə-ն (ըստ ոմանց՝ նրա երեք տեսակները՝ *ə₁, *ə₂, *ə₃) հերթագայվում էր երկար ձայնավորների հետ *ē/*ō/*ə (ə₁), *ā/*ə (ə₂), *ō/*ə (ə₃). նկատելի է, որ հնդեվրոպական *e-ն նույնպես հերթագայվում էր, թեև ոչ նույն օրինաչափականությամբ, կարճ ձայնավորների հետ՝ որպես նրանց թուլացած (գերկարճ) աստիճան (հմմտ. արդի հայերենում ի՛/ը, ո՛ւ/ը հերթագայությունը ըստ շեշտի դիրքի). 5) հնդեվրոպական ձայնորդների ինքնուրույն կարգի վերացումը պետք է հասցնիր *i-ի և *u-ի երկար և կարճ տեսակների մերձեցմանը բուն ձայնավորներին՝ ի տարբերություն մյուս ձայնորդների, որոնք ձայնավորային աստիճանի վերացմամբ պետք է սովելի մերձենային բաղաձայններին:

Այսպիսով, վաղնջահայերենը պետք է հիմնականում բնութագրվիր ձայնավորների և երկբարբառների հետեյալ տիպերով.

*e	*o	*a	*i	*u
*ē	*ō	*ā	*ī	*ū
*ei	*oi	*ai		
*eu	*ou	*au		

Վաղնջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, դադարում են անկախ գոյություն ունենալուց հ.-հ. *r, *l, *m, *n ձայնորդների ձայնավոր տիպերը՝ *r, *l, *m, *n՝ իրենց երկար գուպատիպերով (*r̄, *l̄, *m̄, *n̄) հանդերձ. սրանք հավանաբար արդեն վերածվել էին միևնույն *ar, *al, *am, *an կապակցություններին: Եթե նկատի առնենք, որ *s > h փոփոխությունը ընդգրկել է հայ-հունա-իրանական նախավիճակային տարածքը, և որ *sr կապակցությունը համապատասխանաբար պիտի վերածվեր hr-ի ու, սրա հետևանքով, թերևս i-ի (u), ապա վաղնջահայերենի բուն ձայնորդների շարքը պիտի կազմեին *r, *l, *m, *n ձայնորդները. i-ն հավանաբար դեռևս գոյություն չի ունեցել որպես i-ի հատուկ տարբերակ, առավել ևս որպես առանձին հնչույթ: Սրանց պետք է միացնել, թերևս որոշ վերապահությամբ y, w (j, v) կիսաձայնները, որոնք հերթագայվել են i, u ձայնավորների հետ ըստ դիրքի, մի երևույթ, որ դեռևս առկա է գրաբարում՝ ի տաճ, բայց յակաճ: Ինչպես կտես-

ներք, վաղնջահայերենում, հավանաբար, արդեն առկա է եղել պայթականներին՝ միջձայնավորային և նախաբաղաձայնական դիրքերում շփականանալու երևույթը, այս երևույթի հետագա ավարտումը՝ դրաբարում արդեն առկա անցումներով (*septim > եւթմ, *pāter > փայր, *pētos > փաւր և այլն) լրացնում է հիշյալ կիսաձայնների շարքը այնպիսի տեսակներով, որոնք արդյունք չեն հերթագայության, ասինքն՝ y, w կիսաձայններին հաղորդում է հնչույթային անկախություն:

Վաղնջահայերենը բնութագրվել է բաղաձայնական համակարգի հետևյալ փոփոխություններով. 1) հնդեվրոպական քմայնացած հտնալեզվայինների առաջնալեզվայնացման, հատկապես շփականացման և կիսաշփականացման պրոցեսը հասնում է իր ավարտին, այսինքն՝ հ.-հ. *gʰ, *gʷ, *kʷ բաղաձայնները համապատասխանաբար փոխվում են j-ի (ծ) ու, միջին դիրքում, z-ի (զ), c-ի (ծ) և s-ի (ս). 2) ամենայն հավանականությամբ իր բոլոր հիմնական առանձնահատկություններով ներկայացված է հնդեվրոպական բաղաձայնների հայկական տեղաշարժը, այսինքն՝ խուլերը վերածվել են շնչեղ խուլերի, ձայնեղները՝ խուլերի, շնչեղ ձայնեղները՝ ձայնեղների (թերևս ընդհանրության պահպանումով որոշ խոսվածքներում՝ առանց հնչույթային տարբերակման. պարզ չէ. *p > h փոփոխությունը տեղի էր ունեցել, թե՞ առկա էր որևէ միջակա հնչյուն, առանձնապես f-ն (ավելի քիչ հավանական է ենթադրել *pʰ, հիթե նկատի առնենք, որ հնդեվրոպական բարբառային շնչեղ խուլ *pʰ-ից հեռավոր *pʰ-ն մնում է անփոփոխ). այսպիսով տեղի են ունեցել հ.-հ. *p, *t, *k > փ.-հ. *(ʔ), *tʰ, *kʰ, հ.-հ. *b, *d, *g > փ.-հ. *p, *t, *k, հ.-հ. *bh, *dh, *gh > փ.-հ. *b(h), *d(h), *g(h). փոփոխությունները, հավանական է հ.-հ. խուլերի ձայնեղացումը ձայնորդներից հետո՝ *rp > rb, *rt > rd և այլն. 3) դեռևս հնդեվրոպական շրջանում հայ-հունա-հնդիրանական տարածքում տարբերակված են եղել շնչեղ խուլերը, որոնք հայերենում կրել են հիմնականում պարզ խուլերից տարբեր փոփոխություններ՝ *ph, *th, *kh > փ, փ, x (փ, ք, խ), ընդ որում *th-ն, ի տարբերություն պարզ *t-ի, չի ձայնեղացել ձայնորդներից հետո՝ *rth > rtʰ, բայց *rt > rd. 4) հնդեվրոպական հայ-հունա-իրանական տարածքում *s-ի թուլացման և h-ի վերածվելու պրոցեսը հայերենում հասնում է իր ավարտին, ընդ որում անհայտ է, h-ն ընկնո՞ւմ է միջին վանկերում, թե՞ այդ անկումը տեղի է ունենում ավելի ուշ. *s > h փոփոխության հետևանքով հայերենից դուրս եկած հին *s-ին փոխարինում է *kʰ-ի շփականացմամբ ծագած s-ն (ս):

Այս փոփոխությունների հետևանքով վաղնջահայերենում պետք է հաստատվիր հնդեվրոպականից մեծապես տարբեր բաղաձայնական համակարգ, որտեղ մեծ թիվ էին կաղմում շփականները, կային սուլական կիսաշփականներ, և բացակայում էին շրթայնացված հտնալեզվայինները (ընդհանրապես վերջինները նախահայերենում միայն առանձին հետքեր են թողել, և վաղընջահայերենում շրթնային տարրը հանդես է եկել առանձին արտացոլումների ձևով՝ v, w). չափան շփականները և կիսաշփականները, ամենայն հավանականությամբ, հանդես են գալիս հնագույն շրջանում՝ դերադանցապես երկրորդ քմայնացման հետևանքով:

Այսպիսով, վաղնջահայերենի համար կարելի է վերականգնել բաղաձայնների հետևյալ տիպերը.

*b(h)	*d(h)	*g(h)	*j(h)
*p	*t	*k	*c
*p ^c	*t ^c	*k ^c	*c ^c
*f (ʃ) ?	*θ (ʰθ) ?	*x (*ɣ ?)	*s *z *h

Հայտնի չէ, հնդեվրոպական տղատ (բազմատեղ՝ տարբեր վանկերի վրա ընկնող) շեշտի՝ հիմնականում վերջընթեր դառնալու պրոցեսը քննարկվող շրջանում ավարտվե՞լ է արդյոք, թե՞ ոչ, բայց որ այդ պրոցեսը մեծապես նախապատրաստվել է այս շրջանում, կասկած հարուցել չի կարող:

Վաղնջահայերենին պետք է վերագրել հնդեվրոպական վանկի այնպիսի փոփոխությունը, որ այն այլևս չէր վերջանում այսթականներով: Հայտնի չէ, տեղի ունեցե՞լ էր արդյոք հնդեվրոպական *r-ի՝ հայերենին հատուկ դրափոխությունը՝ *dhabhro- > դարբին:

2. ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Վաղնջահայերենի քերականական կառուցվածքը մեզ հայտնի է շատ ավելի քիչ չափերով, քան հնչյունականը: Եթե հնչյունական կառուցվածքի վերաբերյալ եզրակացություններ կարելի է անել առանձին բառերի վերականգնման տվյալների, բառափոխառությունների հիման վրա, ապա քերականական կառուցվածքի վերականգնման համար անհրաժեշտ են բառակապակցությունների վերականգնման տվյալներ: Սակայն բառակապակցությունների փոխառությունը հազվադեպ երևույթ է, արխայիկ բարդությունների ուսումնասիրությունն էլ անհրաժեշտ փաստեր չի ընձեռում: Կարելի է անել միայն որոշ ընդհանուր եզրակացություններ հնդեվրոպական լեզվի վերականգնման տվյալների ու հայերենի ուշ ավանդված փաստերի համեմատության հիման վրա՝ կատարելով ստացված արդյունքների ժամանակագրական որոշ տարաբաշխում: Այս դեպքում մեզ օգնում են հնչյունական փաստերը ևս, որքանով ձևաբանական փաստերը պայմանավորված են հնչյունական փաստերի ազդեցությամբ:

Վաղնջահայերենը, անշուշտ, պահպանել էր հնդեվրոպական ձևաբանական կառուցվածքի թեքականությունը: Սրա հետ միասին այն պետք է բնութագրվեր նախամասնիկների խիստ փոքր դերով և վերջամասնիկների առատությունով:

Ի՞նչ հավանական փոփոխություններ պետք է ենթադրել վաղնջահայերենի ձևաբանական կառուցվածքի համար. 1) հավաստիորեն կարելի է պնդել, որ այս շրջանում ավարտվում է միջմասնիկավորման վերացման պրոցեսը՝ բայական *-ne- միջամասնիկի և *-ne- վերջամասնիկի՝ վաղուց սկսված փոխազդեցության հետևանքով. առաջինը փոխարինվում է վերջինով. 2) ձայնորդների հնդեվրոպական համակարգի քայքայման հետևանքով *-i-ով և *-u-ով հիմքերը անցնում են ձայնավորային հիմքերի շարքը, իսկ *-r-ով, *-l-ով, *-m-ով, *-n-ով վերացող հիմքերը ստանում են հատուկ հոլովման տիպերի արժեք. եթե նկատի առնենք, որ բառավերջային *-m > -n փոփոխությունը հիմքեր է ունեցել նախահայերենում, ապա կարելի է ասել, որ վաղնջահայերենում արդեն առկա է *-r, *-l, *-n ձայնորդներով հիմքերի հատուկ հոլո-

վումբ. 3) նկատի ունենալով ինչպես հնդեվրոպական շրջանում նկատվող միտումները (համատ. նաև հին հնդկերենի հոլովման առանձնահատկությունները), այնպես էլ հայերենի *s>h փոփոխությունը՝ թերևս h-ի մասնակի անկմամբ, պետք է կարծել, որ վաղնջահայերենում պայթականով վերջացող հիմքերը եվակի ուղղականում լիովին զուրկ էին *s վերջավորությունից. սրա հետևանքով փոխվում է հնդեվրոպական պայթականով վերջացող անբուն (աթեմատիկ) և բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի ընդհանուր փոխհարաբերությունը. հայցականի վերջավորության տարածմամբ ուղղականի վրա որոշ բնավոր հիմքեր անցնում են -ո-ով հիմքերի շարքը. հնդեվրոպական *-es-ով հիմքերի համար ևս պիտի ենթադրել բնավոր (թեմատիկ) հիմքերի հետ ուժեղ փոխազդեցություն. սրա հետ է կապված թերևս անբուն ձևերի շարժական շեշտի անցումը բնավոր հիմքերին. 4) ամենայն հավանականությամբ վաղընջական շրջանին պետք է վերագրել հիմքերի և վերջավորությունների մեջ իրար հետ հերթագայվող հ.-ե. *e և *o ձայնավորներից մեկնումեկի գերակշռություն ստանալը հոլովման և խոնարհման համակարգերում. ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բնավոր հոլովման մեջ գերակշռություն է ստանում o-ն, բնավոր խոնարհման մեջ՝ e-ն. բնավոր և անբուն հիմքերի փոխազդեցության ուժեղացման դրսևորում պետք է համարել հ.-ե. *-no-ով, *-ro-ով հիմքերի *-ni-ով, *-ri-ով տարբերակների առկայությունը. 5) քանի որ այս շրջանում հնդեվրոպական վերջավորությունների անկումը բացառվում է, ուստի պետք է կարծել, որ հնդեվրոպական հոլովման և խոնարհման վերջավորությունները հիմնականում պահպանվել են՝ ենթարկվելով բաղաձայնների տեղաշարժի, *s>h փոփոխության և հնչյունական այլ երևույթների հետ կապված մասնակի փոփոխությունների, այսինքն՝ հոգն. *-es-ը դարձել է *-eh, եզ. սեռ. *-osjo-ն՝ *-ohyo (ուշ՝ *-oyo), գործ. *-bhis-ը՝ *-b(h)ih, խոնարհման ներկայի հոգն. 1-ին դեմքի *-mes-ը՝ *-meh, 2-րդ դեմքի *-te-s-ը՝ *-te-h և այլն. 6) դժվար է որևէ բան ասել սեռային տարբերությունների և երկակի թվի մասին. հնարավոր է, որ այս շրջանում դեռևս առկա էին արական, իգական, ու չեզոք սեռերի և եզակի, երկակի ու հոգնակի թվերի հակադրությունները. 7) բայի մեջ հնդեվրոպական կատարյալի (պերֆեկտի) առկայության մասին որևէ տեղեկություն չկա, բայց կասկած չի կարող լինել ներկայի և աորիստի հիմքերի հակադրության շարունակման մասին, ընդ որում *s>h փոփոխությունը պետք է հիմք տար, այսպես կոչված, սիգմատիկ (*s-ով) աորիստի համապատասխան փոփոխության համար. 8) թերևս այս շրջանին է վերաբերում հնդեվրոպական *-sk-ով (*sk'-ով) հիմքերի դերի մեծացումը, հատկապես հաստատուն կերպով ապառնու արժեք ստանալը. *sk (*sk')>c փոփոխությամբ ստեղծվում է ցոյական հիմքերի հետագա համակարգը:

3. ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Շարահյուսական առումով վաղնջահայերենը պիտի պահպանած լիներ հնդեվրոպական լեզվի հիմնական առանձնահատկությունները: Ինչպես ցույց է տալիս հնդեվրոպական այլ լեզուների, հատկապես հին հնդկերենի և հին հունարենի համեմատությունը հին հայերենի հետ, վերջինս դեռևս հիմնականում պահպանել է հնդեվրոպական նախադասության համեմատաբար ազատ շարադասությունը. բնականաբար այդ վիճակը պետք է լիներ նաև վաղըն-

ջահայերենում: Սակայն եթե խնդրառությունը, մասնավորապես ձևական խնդրառությունը հին հայերենում խիստ կարևոր դեր է կատարում, այսինքն՝ բառերի հոլովման ձևավորումը հաճախ կախված է ոչ այնքան նախադասությունից, քան իմաստից, որքան խնդրառու բառի բնույթից, ապա վաղնջահայերենում խնդրառության դերը համեմատաբար թույլ պիտի եղած լիներ: Ընդհակառակն, ուժեղ է եղել համաձայնության դերը. մասնավորապես պետք է նշել որոշիչ և որոշյալի՝ սեռով, թվով ու հոլովով համաձայնելու պարտադրականությունը, որ հին հայերենում որոշ չափով խախտված է. նախադասությունը կարող է չհամաձայնել որոշյալի հետ, այլ դեպքերում էլ համաձայնությունը աեղի է ունենում գերազանցապես ըստ հոլովի, հաճախ նաև ըստ թվի, բայց, իհարկե, ոչ ըստ սեռի, որ հին հայերենում բացակայում է: Վերջինում նոր երևույթ է նաև հինգ և ավելի թվականների հոլովումը, որ հնդեվրոպականում չի եղել. պետք է կարծել, որ վաղնջահայերենում դեռևս պահպանվել է հնդեվրոպական վիճակը: Անձնական գերանունների որպես ենթակա գործածվելը կախված է եղել ենթական ընդգծելու պահանջից, ինչպես հնդեվրոպականում և հին հայերենում:

Քանի որ հին հայերենը չունի հնդեվրոպական հարաբերական *լօ-դերանունը, պետք է կարծել, որ *լօ-ի դերի թուլացումն արդեն առկա է եղել վաղնջահայերենում՝ ուժեղացնելով հարցական դերանունների հարաբերական դերը: Միաժամանակ շարունակել են կարևոր դեր խաղալ դերբայական դարձվածները՝ ավելի հաճախակի հանդես գալով երկրորդական նախադասությունների փոխարեն:

4. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ՎԵՐՋԱԾԱՆՅՈՒՄ

Թեև բառակազմությունը հնդեվրոպական լեզվում ակնհայտ ձևաբանական արժեք ունի և համեմատաբանների կողմից քննվում է հիմքերի կազմության մեջ, բայց նկատի առնելով հնդեվրոպական հիմքերի՝ վաղնջահայերենում կրած փոփոխությունները՝ մենք նպատակահարմար ենք համարում այն քննել առանձին, մասնավանդ որ այս դեպքում սովորաբար ավելի շատ են:

Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ վաղնջահայերենը պետք է ունենար կենդանի և քարացած, գործուն և ոչ գործուն, արդյունավետ և ոչ արդյունավետ ածանցներ: Այսպես, հայտնի է, որ ալգակցական անունների մեջ հանդիպող հ.-հ. *-(ը) ածանցը դեռևս հնդեվրոպական շրջանում դադարել էր գործուն ածանց լինելուց: Որոշ ածանցներ համապատասխան անածանց հիմքերի բացակայության պայմաններում այլևս չէին դիտակցվում որպես այդպիսիներ: Եթե փորձենք հայերենի հնդեվրոպական ծագման բառերի՝ առաջին մասում բերված ցանկի հիման վրա որոշել վաղնջահայերենի՝ հնդեվրոպականից ժառանգած անվանական ածանցները, ապա կստացվի հետևյալ պատկերը. վաղնջահայերենում մասամբ անգործածական են դարձել հնդեվրոպական ոլորտ ածանցներ, երկրորդները՝ շարունակում են գործել գրեթե նույն չափով, երրորդների գործառությունը շրջանակները լայնացել են. պետք է նշել հատկապես հնդեվրոպական հիմքակազմիչ տարրերի և գործուն ածանցների զուգորդումների հիման վրա հանդես եկած և լայն գործածություն ստա-

ցած ածանցները: Վաղնջահայերենի ածանցների՝ ստորև բերվող ցանկում տրվում են վերականգնված վաղնջահայ ձևերը՝ համապատասխան հնդեվրոպական և հին հայկական (գրաբարյան), հազվադեպ նաև բարբառային ձևերով հանդերձ, ընդ որում որպիսի օրինակներ բերվում են գրանցված գրաբարյան կամ բարբառային բառերը, անհրաժեշտ դեպքերում՝ համապատասխան փերականգնումներով:

Վաղնջահայերենը բավականաչափ հարուստ է բնավոր (թեմատիկ) հիմքեր կազմող ածանցներով:

1) Վ.-հ. $*(i)loh$ (ար.), $*(i)lon$ (չեղ.), $*(i)lā$ (իդ.) [հ.-ե. $*(i)los$, $*(i)lom$, $*(i)lā$] > հ. հ. -ի. այս երկրորդային ածանցը կազմել է գոյականներից և բայերից ածականների և ածականացված գոյականների. վաղնջահայերենում այն եղել է դեռևս գործուն և արդյունավետ ածանց, հին հայերենում դադարել է արդյունավետ լինելուց, թեև պահպանվել են ածանցելի և ածանցյալ հիմքերի հակադրություններ. տ) զսյականներ՝ ալի-*ֆ*, աղաւնի, աղ-աւր-ի-*ֆ* (*աղ-աւր՝ աղաւ-ից), ամուրի, այգի, անդի (անդեայ) «տաւար» (հմմտ. անդ), արծուի, աւծիֆ, բարտի, բուեւնի, գարի (?), գերի (հմմտ. գերեմ), գինի, երկ-սայրի (հմմտ. սայր), կաղնի (հմմտ. կաղին), կոգի «կարագ» (նախապէս *«կովային» = հ. հնդկ. gāv-ya-. հմմտ. կով), հանի «տատ» (հմմտ. հան), հացի, հոգի (հմմտ. հոգ, հով), հովանի, մատանի (հմմտ. մատրն), մարի, մաֆի, յդի, ներքինի (հմմտ. ներքին), շողի-*ֆ* (?), ռգնի, որդի, (աւ-*ֆ*, մի-*ֆ*) ուրծի (հմմտ. ուրծ), ուղի (հմմտ. աւղ, որ, սակայն, կապը արդեն խղել է ուղի-ի հետ), սամի, սարի-*ֆ* «շղթա, կապանք», սաորի «ջուլհակային հաստոցի գլան», տեղի (հմմտ. տեղ < ետեղ-), ցաֆի «մի բույս» (հմմտ. ցաֆ, ցախ), ֆանի (հմմտ. ֆան), ֆեղի, ֆենի, ֆեռի. այստեղ հատուկ խումբ են կազմում ծառանունները՝ բարտի, կաղնի, հացի, մայրի, ավելի ուշ՝ համաբանությամբ՝ եղեւնի. համեմատաբար ուշ է տարածում ստանում -եւնի ածանցը, որ ոմանք ուրարտական աղղեցությամբ են բացատրում¹. փաղաքշական արժեք ունեն հանի-ն՝ կազմված հան-ից, մոզի-ն (հմմտ. հուն. μοσχισ «հորթ, հորթուկ»՝ μόσχος «հորթ, երինջ» բառից), այլև, թերևս, բարբառային ալի-ն (հմմտ. հ.-ե. *appa՝ հուն. ἄπα «հայրիկ, ալի»). բ) ածականներ՝ ամայի (հմմտ. ամամ «թափել, լցնել»), արի (հմմտ. այր, ար-, ար-ու), աւելի (հմմտ. յ-աւելում), կենդանի (հմմտ. կենդան-ամամ, ան-կենդան), հովանի, ձրի (հմմտ. ձիր), մոլի (հմմտ. մոլիմ), յդի, (ա)նաւթի, փանաֆի «խեղձ» (հմմտ. փանաֆ), փնթի²; Հնարավոր է ենթադրել, որ ա-ով հիմքերի վրա տարածված սեռական-տրականի -ի վերջավորությունը ծագում է այս ածանցից: Հ. հ. -ի-ն հաճախ հանդես է գալիս հոգնակիի -ի-*ֆ* ձևով՝ աւետիֆ (հմմտ. աւետեմ), նստիֆ «գահավարակ» (հմմտ. նստիմ), (հաց)ուտիֆ (հմմտ. ուտեմ), այլև գործիֆ, հարսանիֆ, ցոլիֆ և այլն: Հավանաբար *-enijo- ձևից է ծագում -նի ածանցը՝ գաղանի (այլև ուշ յայտնի, նախնի):

Մի շարք դեպքերում այս ածանցի *-ի- տարբերակը՝ ա) ենթարկվել է դրափոխության, բ) վերածվել է ջ-ի, գ) բնականորեն է նախորդ պայթականները և հետագայում դրանք վերածել համապատասխան շփականներին՝ *ghī > ջ, *gi > ջ, *ki > ջ. վաղնջահայերենում վերջին երկու փոփոխությունները դեռ չեն կատարվել, բայց դրափոխության երևույթը հավա-

¹ Վ. Բենեդյանուն V. Bānāteanu, 1960] բխեցնում է ուրարտական աղբյուրից:

² Հ. Աճառյանը [ՀԱՐ 42, 507], ինչպես նշվել է, համարում է բարդություն՝ փն + քի, բայց ավելի հավանական է ք-ի աճական լինելը:

նաբար արդեն առկա է եղել՝ այլ (հ.-հ. *al-jo-), այր (հ.-հ. *anrjo-?), ձայն (հ.-հ. *gh'haybajli-), նշոյլ (հմմտ. շոյլ), ցայլ, թերեւս նաեւ քայլ (հ.-հ. *skljai- և *kljli-): Վերջին երկու դեպքերի համար բերենք մի քանի օրինակ՝ աճուրք <*onōrjo-, մեղ <*meldhjo- <*medhjo-, ստերք <*ter-dhja (հմմտ. ստերդ), լին <*lēgiā (հմմտ. լիկ), պոշ <*bouokjo-(?) և այլն:

Որոշ դեպքերում էլ այս ածանցն ունեցող բառերը ենթարկվել են հետագա բաղադրության և նույնիսկ հին հայերենում պահպանել իրենց վերջնաձայնավորը՝ միա-յն <*smiā -ից (հմմտ. մի):

2) Վ.-հ. *ik-jā (հ.-հ. *ik-jā. հմմտ. հ. սլ. копоричь «կովարար»)³ > հ. հ. -իշ. բաղադրյալ ածանց, որ կազմել է գործողի անուն և հետագայում լայնորեն տարածվել է ենթակայական դերբայի արժեքով՝ աբարիշ, բրիշ, գր-բիշ, գութիշ, լուծիշ, ստեղծիշ և այլն. այս ածանցի տարբերակը պետք է համարել համեմատաբար քիչ տարածված *uk-jā -ն > հ. հ. -ուշ՝ անյառուշ «շմիացող, անմիաբան», ընկալուշ «ընդունող. փեսա» (հմմտ. ընկալիշ), քաւրուշ, մարքուշ, սրտառուշ, տեսուշ:

3) Վ.-հ. *k^c(o)- [հ.-հ. *k(o)-] > հ. հ. -ւ. հնդեվրոպական լեզվում այս ածանցը կազմել է գոյականներից ածականներ ու գոյականներ (վերջիններս՝ հաճախ փոքրացուցիչ-փաղաքշական արժեքով) և ածականներից գոյականներ. վաղնջահայերենում հավանաբար արդեն դարձել է քիչ գործուն ածանց՝ տալով փոքրաթիվ նոր կազմութիւններ, իսկ հին հայերենում ընդհանրապես դադարել է այդպիսին լինելուց. սրան մասամբ նպաստել է միևնույն ծագումն ունեցող իրանական փոքրացուցիչ-փաղաքշական -ak, -īk, -ōk, -ūk (> -ակ, -իկ, -ոյկ, -ուկ) ածանցների տարածումը. առոփ, բարոփ (հմմտ. բարի), բողոփ, բորբոփ (հմմտ. բորբ), քանափ (հմմտ. քան), թոփ (հմմտ. բրբռ. թու), հեթիփ (?), ոլոփ, ողոփ, շոփ (?), սլափ, ցամափ (?), փանափ «խեղճ», փոռոփ, փոփ «ողբ», բոփ «ծեծելու փայտ»: Առանձին դեպքերում հին հայերենում այս ածանցը պահպանվել է միայն բաղադրութիւններում՝ աբաւափ-ս (և աբաւափայ), ներփ-իւն (և ներփոյ): Թերեւս հ.-հ. *ko-ի մի տարբերակն է եղել *kho-ն որ հանդիպում է գլուխ-ոյ բառում (հ.-հ. *gōlu-kho-): Եթե ճիշտ է պոշ բառի ստուգաբանութիւնը՝ հ.-հ. *bouokjo-ից [*b(h)(e)u- «փշել, ուռչել»], ապա սկզբնական *ko- ածանցի *k-ն քմայնացել է հնագույն հայերենում *j-ի աղդեցութեամբ (հմմտ. փաւփ—փշել):

Մի շարք բառերում առկա -կ-ի համար ենթադրվում է սկզբնական *-g(o)-մասնիկ, որ կարող է լինել կամ *-ko-ի տարբերակը, կամ ածականի և հիմքակազմ *-o-ի զուգորդում՝ բոկ (*boso-go-), տոկ (*dougōg- . հմմտ. տեւ-եմ) և այլն: Վաղնջահայերենում այն հավանաբար արդեն չի գիտակցվել որպես անկախ ածանց:

4) Վ.-հ. *loh (աւ.), *lon (չեզ.) *lā (իգ.) (հ.-հ. *lōs, *lōm, *lā) > հ. հ. -լ, -սեռ. -ոյ. այս ածանցը հնդեվրոպական շրջանում կազմում էր անուններից անուններ՝ ընդլայնելով ածանցելի հիմքերը, իսկ այն տարածքում,

³ Համեմատութիւնը հ. սլ. բառերի հետ և *ik-jā ձևի վերականգնումը պատկանում է Ա. Մեյլեին [Meillet, 1936, 75]: Այն հանգամանքը, որ -իշ-ը միանում է աորիստի հիմքին, այս ստուգաբանութիւնը դարձնում է փոքր-ինչ կասկածելի:

որին պատկանում էին նախահայերենը, նախասլավոններենը և այլն, անուններ էր կազմում նաև բայերից. վաղնջահայերենում այս գործառնությունը ընդարձակվել է՝ հնդեվրոպական դերբայական բուն մասնիկների արտամղումով. նրանով կազմվում են՝ ա) անորոշ՝ ածել,-ոյ, բերել,-ոյ և այլն, բ) անցյալ դերբայ՝ ածելալ,-ոյ, բերելալ,-ոյ, այլև գ) *iǵo- (>հ. հ. -ի) մասնիկի հարակցությամբ (*-liǵo- >հ. հ. -լի)՝ ապառնի դերբայ՝ երբեմն ենթակայականի արժեքով՝ ածելի, բերելի և այլն և դ) -ց-ի հարադրությամբ՝ բուն ապառնի դերբայ՝ ածելոց, բերելոց և այլն: Անմիջաբար հնդեվրոպականից եկող *-lo-ով և *-lā-ով կաղմուկյունները համեմատաբար քիչ են և դեռևս վաղնջահայերենում սահմանափակ գործածություն են ունեցել՝ ամուլ, -ոյ, աղ, -ոյ (և -ից), ափաղաղ, -ոյ (հմմտ. բրբռ. ափռ), գայլ (*ǵai-lo-՝ *ǵalkǵiǵo-ի բաղարկությամբ), ընջուղ, -ոյ (?), թել, -ոյ (*tek-lo-?), ծիլ, ծիղ, -ոյ, ձուլ (հմմտ. ձեւ. վաղնջահայերենում՝ *jew-lo-՝ *jew-ի կողքին), մատաղ, -ոյ, ուլ, -ոյ, շող, -ոյ, փաղ (փող), -ոյ: Առանձին խումբ են կազմում հին հայերենում «ձայնավոր/երկբարբառ+լ/ղ» հնչյունախմբով վերջացող բազմամասնի բառերը, որոնց այդ հնչյունախմբերը հավանաբար դեռևս գիտակցվել են որպես ածանցական մասնիկներ, և որոնց ձայնավորներն ու երկբարբառները գալիս են հին հիմքակազմ տարրերից՝ վ.-հ. *-elo-, *-olo-, *-ilo- և այլն. այս բառերի հոլովաձևերը երբեմն չեն ավանդված կամ ավանդված են համեմատաբար ուշ. վաղնջահայերենում դրանց ածանցային արժեքը ամենայն հավանականությամբ պարզորեն գիտակցվել է՝ անթեղ (հմմտ. բ. անթայր, եթե անթեղ-ը կաղմված չէ թեղել բայից՝ ան- նախամասնիկով), բ. անձող (գրբ. ածուխ), աբգել (հմմտ. բ. բf-արգ), բորեղ (հմմտ. բոռ), երկիւղ (հմմտ. երկնչիւմ), ընջուղ, -ոյ, խնծիղ (հմմտ. խինդ, խնջոյք), մաթիլ, թակաղ (հմմտ. թակ(ն)), տաբգալ և այլն: Բացի թակաղ-ից՝ աղ ածանց է առանձնացվում խանդաղ-առ, կախաղ-առ, կենցաղ, այլև յաշաղեմ, յապաղեմ բառերում՝ Թեև տորմիղ/լ բառի մեջ կարելի է առանձնացնել -իղ/լ-ը որպես ածանց (հմմտ. տարմ, որ տորմ-ի ձայնդարձային տարբերակն է), բայց տորմ-/տարմ- արմատի ծագումն անհայտ է:

Մի շարք բառերում *-lo-, *-lā- ածանցի *-o-ն և *-ā-ն արտացոլող -ո- և -ա- հոլովիչների փոխարեն առկա է այլ հոլովիչ, հատկապես -ի-ն. այս *-li-ն պետք է համարել *-lo- ածանցի տարբերակը. սրանց հարաբերությունը հավանաբար նույնն է, ինչ *-ni- և *-no- ածանցներինը. կան դեպքեր էլ, երբ տեղի է ունեցել սկզբնական *-o-ի փոփոխություն՝ համատիպ հիմքերի համաբանությամբ. հմմտ. բոյլ, դայլ, դուլ, խուլ, հոյլ, սալ (*k'ǝlā), բ. սրլուլ «սառնամանիք», փաղ «արու այծ. անասնախառնք» (հմմտ. փաղոց ամսանունը, որտեղ -ո-ն գալիս է *-o-ից):

Մի շարք դեպքերում հին հայերենում *-lo-ով հիմքերը պահպանվել են միայն բաղադրությունների կազմում՝ բ. ակլալ «դարան», ասեղն (*ak'ilon), սլաք (*k'ū-lā), փրցլի-ք:

5) վ.-հ. *-mo- (հ.-ե. *-mo-) > հ. հ. -մ. այս ածանցը հնդեվրոպական շրջանում կազմել է ածականներ և գոյականներ. վաղնջահայերենում այն դեռևս պահպանած պիտի լիներ իր ածանցական արժեքը, բայց հին հայերենում դադարել է գործուն ածանց լինելուց՝ պահպանվելով ոչ մեծ քանակությամբ բառերի մեջ՝ քաւմ, քոււմ (հմմտ. թրեմ «ալյուր շաղախել», քոււջ, քրջեմ), հաւմ, մեղմ (հմմտ. մալեմ «մանրել», մլմլել «շփել», մեղկ), ողորմ,

որմ (*ork-mo-?), ջերմ (Հմմտ. ջեր «տաքություն», ջերմն), սերմ (Հմմտ. սերեմ, սեր-ունդ), տրամ «ամուր», տիլմ (Հմմտ. բ. տիլ): Մի շարք դեպքերում այն ներկայացված է բաղադրությունների կազմում՝ աղմ-ուկ, արմ-ուկն, յարմ-ար, ցամ-ալ (?):

6) Վ.-հ. *-(-e-, o-)no-, *-nā [հ.-հ. *-(-e-, *o-)no-, *-nā] > հ. հ. -(ի-ու-)ն. այս ածանցը հնդեվրոպականում կազմել է սծականների ու բայանունների և վաղնջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, սլավոնական է իր գործածությունը. հին հայերենում այն ներկայացված է մի քանի կերպ. ա) առանձին բառերի վերջում, որոնց թեք հոլովներում հիմքային *-o- ձայնավորը դեռևս պահպանվել է՝ բերան, -ոյ, բոյն, -ոյ, գին, -ոյ, մուն, -ոյ «մծեղ», րուն, -ոյ և գերան, -աց, կհան-ի, -աց (Հմմտ. կհամ). բ) -ն-ով հիմքերի ն-ի մեջ, որը իբրև ածանց չի գիտակցվում՝ աղն «աղետ», բեռն (*bher-no-. Հմմտ. բերեմ), բուռն, դառն (?), քակն, քէկն, քոռն, լեառն, կառն, ձմեռն, սառն, սեռն (?), ստեղն, առն «թուկ», տոռն «սանդի կոթ». գ) -ին, սեռ. -ոյ ածանցի ձևով, որ նույնիսկ ընդարձակել է իր գործածության շրջանակները և շարունակել է բառեր կազմել՝ ամուսին, գետին, դարբին, դեղին (Հմմտ. դեղ «բույս, դեղ»), եղեվին, կաղին (բ. ա-կոլին), ոստին «չոր, անջրդի», այլև առաջին, լոին, միջին, նրբին, ջերին (Հմմտ. ջեր «տաքություն», ջերմ) և այլն. սրա մի տարբերակն է -յն-ը, որ ավելացել է -ա-ով վերջացող հիմքերի վրա և ստացել -այն տեսքը՝ անցնելով -ի-ով հիմքերին՝ ամենայն, երկայն (Հմմտ. երկար), միայն, որովայն, ոստայն, ունայն և այլն. դ) -ուն-ի ձևով, որ, թերևս, մասամբ խառնվել է հ.-հ. միջին սեռի դերբայական *-o-mno-ից (*-o-mno-) ծագող -ուն-ի հետ՝ աղփուն «տկար» (Հմմտ. աղփի), բեղուն «պտուղ, բերք», իմաստուն (Հմմտ. իմաստ), ձեզուն (Հմմտ. ձող?):

Մի շարք դեպքերում հին հայերենում առկա են -ո-ից և -ա-ից տարբեր ձայնավորներով, հատկապես -ի-ով հիմքեր, որոնց -ի-ն մասամբ զալիս է *-no-ի տարբերակը ներկայացնող *-ni-ից, մասամբ *-o-ով հիմքերից անցել է -ի-ով հիմքերին համաբանությամբ (հատկապես -յն-ի դեպքում. Հմմտ. վերևում քննված -(ա)յն-ով բառերը)՝ րան (*bād-ni-), քաւն (*dāp-ni-), այն (*plateno-), մոյն «վայելչություն», (*mou-no-), -մոյն «խեղդ» (*mou-no-), սրունք (*k'runi- > *k'uruni-), տաւն (*dāp-ni-) և այլն:

Վ.-հ. *-no-ով հիմքերը ևս հին հայերենում երբեմն ներկայացվում են բաղադրությունների մեջ, որոնք մասամբ պալիս են հնից (հատկապես -նի-ով բառերի դեպքում՝ *-n(o)- + *-i(o)- բաղադրյալ ածանցից), մասամբ հետագա կազմություններ են՝ բորենի (?), կոեմի, հուլմի, ոգնի, քեմի:

7) Վ.-հ. *-(-e)ro, *-(-e)rā [հ.-հ. *-(-e)ro-, *-(-e)rā] > հ. հ. -ռ, սեռ. -ոյ և -աց. այս ածանցը հնդեվրոպական լիզվում կազմում էր սծականներ, որոնք մասամբ գոյականացել են. վաղնջահայերենում այն հնդեվրոպականից եկող բառերի մեջ զպալի չափով կորցրած է եղել իր բառակազմական արժեքը, եթե մանավանդ այդ շրջանում է տեղի ունեցել *-r-ի դրափոխությունը բաղա-ձայնից հետո գտնված դիրքում՝ «բաղաձայն +r» > «r+բաղաձայն» ձևով. սրան հակառակ «հիմքի ձայնավոր տարր + *-ro-» կապակցության բաղաչի վրա տարածվում ևս հին հայերենում ակախվանում են -ար, -որ, -ուր ածանց-ները: Հնդեվրոպականից եկող և հին հայերենում իբրև բաղադրյալ չգիտակցվող կամ թույլ գիտակցվող բառերի մեջ բուն ածականները սակավաթիվ են՝ թիր, -աց, իւր, -ոյ, լաւ, -աց, նոր, -ոյ, չոր (ուշ -ոյ, -ից), սուր, -ոյ

(և գոյական): Համեմատաբար շատ են գոյականները՝ պահպանված -ո- կամ -ա- հիմքակազմ տարրով՝ ալեւր (ալիւր), -ոյ, անեւր, -ոյ, անուր, -ոյ, դիւր, -ոյ, (և -ից. հմմտ. դենմ < *դիւն-եմ), գիշեր, -ոյ, իւր, -աց, լար, -ոյ (և -ից, -աց), լուր, -ոյ (հմմտ. լու, տոր. լուայ), հիւր, -ոյ (?), ձոր, -ոյ, մամուռ (-ոյ ?), մաւր, -աց «ճահիճ», սլոր (-ոյ ?), սէր, -ոյ, սոր, -ոյ «ծերպ, խոռոչ», սուր, -ոյ «թուր» (հմմտ. սուր «սուր»), տուր, -ոյ (հմմտ. ե-տու): Մի քանի բառում * -ro-ի փոխարեն առկա է * -ri-ով հիմք (սրանց հարաբերությունը մոտավորապես այնպիսին է, ինչպիսին * -no-ով և * -ni-ով հիմքերինը)՝ բառ, -ից, լիւր, -ից, սայր, -ից: Ինչպես նշվեց վերևում, մի շարք բառերում * -r-ի դրափոխության հետևանքով կապը լիովին խզվել է նախկին * -ro-ով (* -rā-ով) և * -ri-ով հիմքերի հետ՝ արտ, լիւր, մեւր, մեւրձ, մուրկ, նուրբ, շեւա, պուրտ, սուրբ: Հաճախ աղայիսին է վիճակը նաև այն դեպքում, երբ * -ro- ածանցը հանդիպում է միայն բաղադրությունների կազմում (այդ թվում՝ աճած որևէ աճականով)՝ մանավանդ * r-ի դրափոխության պայմաններում՝ ամպրոպ, արբունի (*abh-ro-), բերբի, դարբին (*dhabh-ro-), թրիֆ, բուրմ, բուրջ, կորի «փոքրիկ ջրանցք», կրակ (?), ոլորտ: Եզր բառը հնում ունեցել է * -o-ով հիմք (հմմտ. հ. սլավ. езоро, ոսո. озеро), բայց անցել է հին հայերենի -r-ով հիմքերի շարքը՝ սեռ. եզբ: Զգալի թվով բառերում լրացուցիչ -ն-ի առկայության պայմաններում (եզրի հայցականի վերջավորության տարածում ուղղականի վրա, լրացուցիչ * -en- կամ * -no- ածանցների հավելում, համաբանություն) դրանք անցել են -ն-ով հիմքերի շարքը՝ ամառն, եղեռն, կաառն «նեղ առու», ձմեռն, փրառն:

* -ro- ածանցն է ենթադրվում նաև հին հայերենի դասական թվականների -իւր (երկիւր, երիւր, չորիւր), -բորդ և երորդ ածանցների մեջ. հմմտ. *dyl-ro- > երկիւր (երկորդ), *penkʷe-ro > հինգերորդ և այլն:

Մի քանի խոսք ասենք նախորդ ձայնավորով և * -ro-ով կազմված -ար, -որ, -ուր ածանցների մասին. սրանց առանձնացումը մասամբ պայմանական է՝ հիմնված համապատասխան այլ բառերի օրինակի վրա, մասամբ իրական՝ հաստատված համապատասխան ածանցելի հիմքերի առկայությամբ: Սրանցից -ար-ը խառնվել է հնից եկող -ար- բայածանցի (հմմտ. մեծ-ար-եմ և հուն. μεσάρω > *μεσάρω) և, թերևս, առնեմ-ի ար- բայահիմքի հետ, -որ-ն էլ հանդիպում է նաև համապատասխան բայահիմքերի կազմում. 1) -ար՝ արդար (զ-արդ-ար-եմ, յ-արդար՝ արդ-ից), գալար (հմմտ. բ. գալ, այլև գել, գիլ), դալար (հմմտ. հուն. διανέω «մատաղ»), երկար (հմմտ. երկայն և հուն. διττός «երկար ժամանակ»), մրար (հմմտ. մուր), մուլար (հմմտ. -մուլ, մուլի, մուր), պալար և այլն. 2) -ուր՝ բեկուր (հմմտ. բեկ, բեկանեմ), բուր, գուր (հմմտ. գիլ «գլորում», գլեկ «գլորել»), սին-լուր (հմմտ. լվանեմ) և այլն. 3) -ուր՝ բլուր, քափքափուր և այլն:

Վերջապես, հ. -ե. * -ro-ն է առկա հավանաբար նաև հին հայերենի -եար, սեռ. -ոյ հոգնակերտ-հավաքական մասնիկի մեջ, որ առկա է բանեար, իշեար, որեար «մարդիկ» բառերի մեջ՝ իմաստային անցմամբ:

Յ) Եթե վաղնջահայերենում տեղի էր ունեցել *sk' (*sk) > c'(g) փոփոխությունը, ապա հնդեվրոպական * -sk'-ով (* -sk-ով) ածանցական կազմությունները պետք է գոյություն ունենային -c'-ի ձևով: Հնդեվրոպական լեզվում * -sk'-ով (* -sk-ով) կազմվել են ածականներ, որոնք մասամբ գոյականացել են: Հին հայերենում մենք ունենք -ց-ով կազմությունների երկու տիպ՝

ա) զուտ անվանական, որոնք զուգահեռներ չունեն բայական ց-ով ձևերի մեջ, և բ) անվանա-բայական, որոնց դեպքում նկատվում է անվանական և բայական ձևերի ակնհայտ զուգահեռություն, այսինքն՝ բայական (հատկապես աորիստային) -ց-ով հիմքերը հանդես են գալիս նաև որպես անվանական կազմություններ: Հնդեվրոպականից նույնությամբ եկած -ց-ով կազմությունները սակավաթիվ են, ընդ որում դրանք սովորաբար կարող են հանդես գալ նաև որպես բայահիմքեր՝ -ն-ով, -ան-ով կամ առանց դրանց, և -ց-ն պահպանվում է ամբողջ հարացույցում՝ այց (այց-եմ՝ հազվադեպ, ավելի հաճախակի է այց առնել հարադրական բայը) և հայց (հայցեմ), հարց (հարց-ան-եմ), ցոյց (ցուց-ան-եմ), ֆալց (ֆալց-ն-ում). պետք է հենթադրել, որ վաղնջահայերենում առկա էր անվանական և բայական -ց-ով կազմությունների մերձեցման միտում, թեև վերջին ձայնավորների պահպանության պայմաններում անվանական և բայական հիմքերը պիտի տարբերակված լինեին: Բայի աորիստային ձևերում -с- -ի (-ց-) տարածման հետ կապված այս պրոցեսը այլ ուղղություն է ստանում. այս դեպքում առկա է ոչ թե անվանական և ընդհանուր-բայահիմքային, այլ անվանական և աորիստա-հիմքային զուգահեռություն. այլ կերպ ասած՝ աորիստային շատ հիմքեր կարող են գործածվել կամ որպես ինքնուրույն անվանական ձևեր՝ հաճախ հոդնակերտ -f-ի հարակցությամբ (բաց՝ բանամ-ից, ընթաց-f՝ ընթանամ-ից, սառույց՝ սառնում-ից և այլն), կամ որպես բաղադրությունների երկրորդ բաղադրիչ (սբ-ընթաց՝ ընթանամ-ից, երկայնակեաց՝ կեամ-ից, ձագասնոյց՝ սնանվմ-ից և այլն):

Այս ածանցի հիման վրա կազմված է -ոց, սեռ. -աց ածանցը (* o skā)? աստիճանաբար լայն տարածում է ստացել՝ կաղմեղով նոր բառեր՝ ալբ-ոց «ծածկոց» (*au-ti->ալբ+-ոց), հն-ոց (հուն-՝ հուր-ի տարբերակը+-ոց) և այլն. այն կա նաև -ան-ի հետ միացած՝ -ան-ոց ձևով՝ հատկապես տեղացույց նշանակությամբ: -(ա-,ե-)ցի ածանցը գալիս հ.-հ. * -skʷo- ու * -ijō- ածանցների միացումից և վաղնջահայերենում պետք է լայն տարածում ստացած լինե՞ր՝ *-Cʰijā ձևով. այն ցույց է տալիս ծագումը որևէ տեղից⁴:

Ինչ վերաբերում է երկիցս, երիցս տիպի ձևերին, ապա դրանք կարող են ինչպես հնդեվրոպական կազմություններ լինել (հմմտ. հ. վ. փերմ. zwiski «կրկնակի». Meillet, 1936, էջ 101), այնպես էլ կազմված լինել հայկական հոդի վրա. վերջին դեպքում անբացատրելի է մնում երկիցս ձևը (փիսկ. երկուց-ս), եթե, իհարկե, -ի-ն համաբանական չէ:

9) Հ.-հ. *-so- ածանցն է վերականգնվում հին հայերենի մի շարք բառերում՝ բոց (*blok'-so-), բոս (*tur-so. հմմտ. նաև բուշ<*բուշ), ֆացախ (*kʷat-so-) բառերում, բայց ածանցը վաղնջահայերենում արդեն դադարած է եղել գործուն լինելուց:

10) Հ.-հ. *-tero- ածանցը, որ կազմված է եղել *-t(o)- ու *-ero- ածանցներից, հայերենում թողել է միայն առանձին հետքեր և վաղնջահայերենում էլ հավանաբար գործուն չի եղել. նրա առկայությունը հավաստի է միայն ընդեր-, -ի-, -աց (*en-terā. հմմտ. հուն. ἐντερῶν, հբ. ἐντερῶ բառում, հավանական՝ հասաոյր «ուժղին» (հմմտ. հասս), եփոյր «մաղ» (*neik «մաղել») բառերում և դերանվանական սեռական ոյր «ուռ», էր «ինչի» ձևերում: Կասկածելի է եղափոք բառի համար *elditro- նախաձևի վերականգնումը:

⁴ Կան նաև -ցի-ի ծագման այլ վարկածներ (Գ. Ղափանցյան, Գ. Զոհուկյան):

11) Հ.-հ. **-to-* ածանցի դիրքային տարբեր փոփոխությունների, այլև **-lo-*ի դերբայական դերի աշխուժացման հետ կապված հայերենում խախտվում են **-lo-*ի միասնությունը և արդյունավետության հիմքերը, հավանական է կարծել, որ վաղնջահայերենում մեծ չափով պահպանել էր նրա դերը, և խզվել էին նրա տարբեր իրացումների հիմքերը. **-no-*ի և **-lo-*ի նման այդ ածանցը հնդեվրոպական լեզվում կազմել է բայական ածականներ՝ դերբայական արժեքով, այլև հանդես եկել գոյականներից ածականներ և բայերից գոյականներ կազմելու գործառնությամբ. հին հայերենում այն ըստ դիրքերի ներկայացված է՝ ա) *ք-ով՝ արծաթ, -ոյ, քաղք «ձվի թաղանթ» (?)*, հիւք (նիւք), փերք, բ) *դ-ով (ձայնորդներից հետո)՝ հիւանդ, մարդ (հմատ. մեռանիմ)*, սկունդ «շան ձագ» (?), գ) *տ-ով (ս-ից հետո)՝ երաստ-անք, դ) -յ-ով՝ բայ «որը» (հմատ. բայոց)*, կոյ և ե) *զրոյով՝ առու(*sru-to- կամ *sru-ti-), դի, լի(*plēto- կամ *pleio-), լու «լաված», մարի, աի «տարիք»:*

Հ.-հ. **-to-* ածանցը հանդես է եկել նաև **-do-* տարբերակով (հմատ. հ. հնդկ. *das'āt—հուն. δασάω «տասնյակ»*). այս ձևն ունեն լաստ, մաստ «ածիկ» (եթե իրանական փոխառություն չէ), սոստ, ցուստ բառերը:

Առաջիմ դժվար լուծելի է հին հայերենի աղբառ, անբառ, արմառ (հմատ. արմ, գ-արմ, արմն), բ. լմվառ (<լամբառ) «դեր», հաստառ (հմատ. հաստ), հառառ (?) բառերի -առ-ի հարցը. այն համեմատում են հ. հնդկ. *dṛṣad «չրազացարար»* և հուն. *δρῶς, -δῶς «վազող, փախչող»* բառերի հետ, որ իմաստապես քիչ հարմար է [հմատ. Greppin, 1975, 55—56. շփոթում է -առ «հասված, կտրված» ածանցի հետ, որ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է հառ-ան-եմ բայի արմատից]: Այս նույն ձևով -ուռ-ը (աղբուռ, աւազուռ, քաւուռ, հացուռ, տղմուռ և այլն) Ս. Բուգգեն [Bugge, 1899, 38] համեմատում է հուն. -ωδης -ի հետ (հմատ. *ἀρωδῶς «ավազուտ»՝ ὀρωδῶς «ավազ»* բառից): Թերևս սրա հետ, նախորդ ձայնավորի տարբերությունով, կապված է -ուռ-ը՝ բուռու, լուսնու և այլն [հմատ. Pedersen, 1906, 474], որ ոմանք համարում են հուռ-ից կամ նրա **od-* նախածինից ծագած. այստեղից է -ուռ-ի-ն (սննոթի)՝ մասամբ իմաստով հեռացած (ոսկրոթի). այս նույն ձևով **-ուռ-ի-ից է -տի-ն (մանկտի): Ավելի քիչ հավանական է սրանց հետ -էա ածանցի կապը, որ հանդիպում է կենդանիների անունների մեջ՝ բռէա «իշամեղու» (հմատ. բռն), այլև առն-էա, որի հիմքը համարվում է փոխառված ասորերենից (arā'a):*

12) Հ.-հ. **tro-* ածանցը, որ ունի նաև **-tlo-*, **-dhro-*, **-dhlo-*, **-thro-* տարբերակները, հին հայերենում լիովին կորցրել է իր արդյունավետությունը, և պետք է կարծել, որ այդ պրոցեսն սկսված է եղել վաղնջահայերենում: Հնդեվրոպականում այս ածանցը կազմել է գործողության միջոցի, գործիքի անուններ, որ շատ լավ երևում է աղաւ-ի-ք և աղաւ բառերում: Մնացած բառերից են՝ հաւ-ան «հոս (անասունների)», մարք-անք (**mag-thro-*), մուք (**mu-tro-*), յ-նիւք (**ti-tro-*՝ **ar-ից*). հմատ. նաև հարիւք (**ari-tro-*՝ հուն. *ἀριμός «թիվ»*:

Անհնար չէ ենթադրել, որ այս ածանցի **-dhro-* տարբերակից է ծագում -ուրդ ածանցը՝ Ի-ի սովորական դրափոխությամբ և իմաստի հետագա լայնացմամբ. ավելի քիչ հավանական են -ուրդ-ի ծագման այլ վարկածները (ուրդ-ի բառից կամ լատ. *ordo «կարգ»* բառի հետ միասին միևնույն հ.-հ. աղբյուրից և այլն): Այս ածանցը, բացի բայական հիմքերից (անցորդ, լողորդ,

մնացորդ և այլն), բառեր է կազմում նաև գոյականներից ու ածականներից՝ այգորդ, այլորդ, անդէորդ, անելորդ, լծորդ, հազորդ (հմմտ. արբ. palë «ղույգ, ծալք»՝ *pel-ից), միջնորդ, յաջորդ, յետմորդ և այլն, ինչպէս նաև դասական թվականներ առանձին (ֆառ-որդ) և -եր, -ւր ածանցների հետ միասին (եր-որդ, շոր-որդ, հինգերորդ և այլն):

Համեմատաբար ավելի դժվար է հնդեվրոպական անբուն (աթեմատիկ) ածանցների՝ վաղնջահայերենում արտացոլվելու հարցի լուծումը, եթե նկատի ունենանք վերջնավանկների և վեքնածայնավորների անկման և թուլացման հետևանքով հին հայերենում նրանց բացահայտման դժվարությունը: Քիչ թե շատ որոշակի խոսք կարելի է ասել միայն մի շարք ածանցների մասին: Համեմատաբար լավ են պահպանվել ձայնորդներով վերջացող հիմքերը:

1) վ.-հ. *-en/-on (հ.-ե. *-en/-on) > հ. հ. -ն այս ածանցը հնդեվրոպական լեզվում կազմում էր ածականներ՝ գերադանցապես գոյականացած. հայերենում առկա են միայն գոյականներ, որոնց բառակազմական կապը հին հայերենում գրեթե լիովին խզված է. -ն-ն այստեղ հանդես է գալիս միայն որպես հոլովման հիմքի ձևական ցուցիչ՝ ակն (*okv-en-?), անձն, առն «արու վայրի ոչխար», արդն «նիդակ» (գեղ-արդն), եզն, եղեռն, եղն, երկն, ծիծառն, ողն, սիւն, ուն «պարանոց»: Հ.-ե. *-m > հայ. ն անցմամբ, որ, համվանաբար, առկա է եղել դեռևս հնդեվրոպական շրջանում որպես բարբառային զուգաբանություն, այս հիմքերին միացել են երկու կարգի բառեր ևս՝ 1) բնավոր հիմքերի չեզոք սեռի *-om > *-on վերջավորությամբ բառերը և 2) այն բառերը, որոնց հայցականի *- (o)m > *- (o)n վերջավորությունը տարածվել է ուղղականի վրա. բնականաբար սրանց միացել են նաև այն բառերը, որոնց -ն-ն հանդես է եկել համաբանությունում:

*-en/-on ածանցը մի շարք դեպքերում հանդես է գալիս նախորդ հիմքային տարրերով բաղադրված ածանցների մեջ, որոնք բավական տարածում են ստացել: Նշելի ևն հստակապես հ.-ե. *-kōn > վ.-հ. *-kōr > հ. հ. -կն հ.-ե. *-l-ōn > վ.-հ. *-l-ōn > -իւն ածանցները:

վ.-հ. *-kōn (հ.-ե. *-kōn՝ *-ko- ածանցի անցումով *-n-ով հիմքերի շարքը) > հ. հ. -կն (ձայնավորի անկմամբ տեղի է ունեցել -k^c-ի ապաշնչեղացում *-n-ի մոտ. հմմտ. նաև մատն փխկ. *մաթն). այս ածանցը վաղնջահայերենում բավական տարածված է եղել և հանդիպում է հատկապես կենդանիների ու մարմնի մասերի անվանումների մեջ՝ արմուկն, կրուկն, ունկն, ձուկն, մուկն «1. մուկ կենդանին. 2. մկան». այն առկա է նաև դառուկն «դեղնախտ» բառի մեջ: Հին հայերենում արմատի և ածանցի փոխհարաբերությունը լիովին գիտակցվում է դիակն բառի մեջ (-կն < *-ā-kon?), բայց արեգակն, կայծակն, փայլակն բառերը հակված են մեկնաբանելու որպես բարդություններ ակն «աչք» բաղադրիչով. -իկ-ով և -ուկ-ով վերջացող մի շարք փոքրացուցիչ-փաղաքշական բառերում, որոնք թեք հոլովներում ունեն ն-ով հիմք, պետք է ենթադրել թերևս վաղնջահայերենում համապատասխան *-kōn -ով հիմք՝ ստացված -կն-ի ն-ի հետագա անկումով՝ աղջիկ (*աղջիկն), -կան, ծաղիկ, -կան, մաճուկ, -կան: Հավանաբար այս կարգի բառերի հետ բաղադրվելով (խառնվելով) հետագայում լայն տարածում են ստանում իրանական -իկ, -ուկ-ով փոքրացուցիչ-փաղաքշական ածանցները: Այս -կն-ը պահպանվել է նաև նաւկնառ հավաքական-հոգնակի ձևի մեջ:

վ.-հ. *-l-ōn (հ.-ե. *-l-ōn. հմմտ. լատ. -lō, սեռ. -lōnis) > հ. հ. -իւն. որոշ դեպքերում թերևս այս ածանցի հետ խառնվել են բնավոր *-no-ով

և նույնիսկ դերբայական *-mno-ով բաղադրությունները՝ ղուգորդված նախորդ տարրերի հետ. հմմտ. անիւն, անկիւն, արիւն, ալիւն (?), կարիւն (?), հերիւն, մաշիւն, ուբիւն «վերք» և այլն. այս ածանցը հին հայերենում գործուն է եղել և կազմել է բազմաթիվ նոր բառեր, հատկապես բայանուններ բնաձայնական և ոչ բնաձայնական հիմքերից. սրանք հաճախ ունեն -մն-ով ղուգահեռներ՝ գոշիւն—գոշումն, լալիւն—լալումն. հմմտ. նաև մաշիւն—մաշիւմն:

Հին հայերենում լայն տարածում ունեցող և բայանուններ կազմող -ութիւն ածանցի վերաբերյալ կարծիքները տարամիտվում են, և առայժմ նրա հնության վերաբերյալ հավաստի խոսք տեսլը դժվար է, մի կողմից՝ այն ղուգահեռ ունի լատ. -tiō, սեռ. -tiōnis բայանվանական ածանցի մեջ, մյուս կողմից հեշտութեամբ բացատրվում է հայերենի բազայի վրա՝ -ոյք և -իւն ածանցներով, մանավանդ որ կան ծերոյք և ծերութիւն տիպի ղուգահեռ ձևեր: Քանի որ այս երկու ածանցներն էլ հնդեվրոպական ծագում ունեն՝ *-eu-ti- ու *-i-ōn, և քանի որ -իւն-ի -ի-ն կարող է գալ տարբեր աղբյուրներից, ուստի հնարավոր է ենթադրել այս ածանցի ծագում *-eu-ti-ōn ձևից: Սակայն եթե *-ti-ōn-ը ղուգահեռ ունի, ապա *eu-ով ձևը մնում է առանձնակի և պետք է տարածում գտած լինի հայկական հոգի վրա, թերևս վաղնջական շրջանից սկսած. նախորդող ու-ի համար հմմտ., թերևս, մի կողմից՝ ծերութիւն (և ծերոյք. հմմտ. հուն. γερων, ավեստ. zaurvan-), յարութիւն (հմմտ. հուն. ὄρεω «նետվել»), մյուս կողմից՝ երիցութիւն (հմմտ. սեռ. երիցու), բողոքութիւն (հմմտ. բողում) և հոգածութիւն (հմմտ. հոգածու), հոգաբարձութիւն (հմմտ. հոգաբարձու) և այլն:

2) Վ.-հ. *-men/-man (հ.-ե. *-men/-mān) > հ. հ. -մն. այս ածանցը հնդեվրոպականում կազմում էր գերադանցապես դործողության անուններ՝ հաղվաղեպ նաև գործողության առարկայի և արդյունքի նշումով. հանդիպում են նաև գործողության անձի անուններ. հին հայերենում առկա ձևերից հիշենք արմն «արմատ» (հմմտ. արմ, արմատ), ատամն, բեղմն (հմմտ. բեղուն «բերք»), գեղմն «բուրդ», կողմն (հմմտ. կող), հիմն, ջերմն (հմմտ. ջեր «տաքություն», ջերմ), սերմն (հմմտ. սեր-եմ, սերունդ). մի շարք բառերում պահպանվել է -մն-ին նախորդող -ու- (*-eu/-u- սկզբնաձայնավորը՝ այտումն, գելումն (հմմտ. գելում), երդումն (հմմտ. երդու-այ): Այս -ու-ն, գիտակցվելով որպես անհրաժեշտ մաս, մտնում է հետագայում խիստ ակտիվացած -ումն ածանցի մեջ, որ կազմում է բազմաթիվ նոր բայանուններ, երբեմն -իւն-ին կամ -ութիւն-ին ղուգահեռ՝ լումն (հմմտ. լումն), հոլովումն (հմմտ. հոլովեմ) և այլն, ընդ որում նաև կատարյալի հիմքից (իմացումն. հմմտ. իմացամ, իմացայ) և պատճառականի հիմքից (մատուցումն. հմմտ. մատուցանեմ): Հասկանալի է, որ վաղնջահայերենում -ումն-ը (*-u-men/-u-man) այսպիսի տարածում ունենալ չէր կարող. դեռևս գործում էին հնդեվրոպական հիմնական օրինաչափությունները:

3) Հ.-ե. *-er/-or ածանցը, որ հայերենում պահպանված է ակզակցական անունների (ապագր, փոյր) և, թերևս, վեր (*up-er), ներ- (*en-er-) ձևերի մեջ, դեռևս հնդեվրոպական շրջանում գործուն չի եղել, և վաղնջահայերենում այն, ամենայն հավանականությամբ, իբրև ածանց գրեթե չի գիտակցվել:

4) Հ.-ե. *-ter ածանցի *-tel տարբերակը հայերենում պահպանվել է *-ā-ի հարադրությամբ և զրո աստիճանով՝ աւղ ձևով (*-ā-tlā). այն կազմել է և շարունակում է կազմել գործողի (անձի) անուններ՝ հայերենում, այս-

պես կոչված, ենթակայական գերբայի արժեքով. այս լավ երևում է հ. հնդկ. janítar-, հուն. γενέτωρ, լատ. genitor և հայ. ծնալ համիմաստ ձևերի համեմատությամբ: Այն աչքի է ընկնում մեծ արդյունավետությամբ և կարող է համապատասխան ձևեր կազմել բոլոր բայերից, ընդ որում կան և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքից կազմված ձևեր (երբեմն զուգահեռաբար՝ ծնալ—ծնանալ/ան): Այն հանգամանքը, որ -ալ-ի հետ միասին հանդիպում է նաև -ող գրությունը, կամ արդյունք է -ալ-ի ալ-ի վաղ բարբառային մեղադրության, կամ, թերևս *-ātlo -ից ծագող -ալ-ի և *-olo-ից (հմմտ. հուն. -ολος) ծագող -ող-ի խառնվելու վերջին դեպքում պետք է կարծել, որ վաղընջահայերենում դրանք իրարից դեռևս տարբերվելիս են եղել *-āwla և *-o-lo- ձևերով. վերջինս պետք է հիմք տված լինի *-li- ձևի համար (> հ. հ. -լի), որ գործածվում է նաև ենթակայական դերբայի արժեքով՝ գործելի «գործող» [Աբրահամյան, 1953, 35—36]:

Հնարավոր է նաև *-tel-ի *-e-ով ձևի առկայությունը, եթե ճիշտ է *dhu-rotel > դրոյլ «դռնապան» ստուգաբանությունը (հմմտ. դուռն, հգն. դուր-f. Աղայան, 1974, 62):

Ինչ վերաբերում է հ. հ. -յր-ի մեջ պահպանված *-ter- ածանցին, որ կազմել է աղդակցական անուններ, սպա դեռևս հնդեվրոպական շրջանում այն դադարել էր գործուն լինելուց՝ եղբայր, հայր, մայր:

5) Հ.-ե. բուն *-tei-/-ti- (և *-thei-/-thi-) և *-teu-/-tu- ածանցների *-t-ն հին հայերենում և, հավանաբար, արդեն վաղընջահայերենում ներկայացված է նույն հնչյունական տարբերակներով, ինչ բնավոր *-to- ածանցի *-t-ն, այսինքն՝ -թ, -դ, -տ, -յ հնչյուններով. նշանակում է՝ հնդեվրոպական ածանցը, որ կազմելիս է եղել բայանուններ (հայերենում՝ նաև թանձրացական դարձած) արդեն կորցրած է եղել իր միասնությունը, դադարել է գործուն ու արդյունավետ լինելուց. այսպես, *-tei-/-ti-ն ներկայացված է -թ-ով՝ արք «գիշերում» (հմմտ. ագանիմ «գիշերել»), արք-ոց «ծածկոց» (*au-ti-+ոց. հմմտ. ագանիմ «հագնել»), կարք, մարքի (անարքի) «քաղցած» (*nagʷh-ti-jo-), -դ-ով՝ բարդ «հեղ» (*bʰr̥-ti-), սարդ (*kʷr̥-ti-?), -տ-ով՝ սաստ (*kʷs-ti-?), -յ-ով՝ բայ, ընծայ (հմմտ. հ. հնդկ. amhiti-), հմմտ. նաև մոյթ (*meu-thi-՝ հ. հնդկ. mēthi- «մոլթի, նեցուկ»):

Ավելի գործուն է եղել *-s-ti- բաղադրյալ ածանցը՝ նախորդ -ե-, -ի-, -ա-, -ու- ձայնավորներով՝ արուեստ (հնարավոր է սրա իրանական ծագումը), ուտեստ, հանգիստ (*sm̥-kʷi-sti-), առագաստ, գ-գաստ, իմաստ, ուրաստ, ելուստ, քաֆուստ, երկրորդաբար՝ գալուստ:

Սակավաթիվ բառերով է ներկայացված հ.-ե. *-teu-/-tu- ածանցը՝ արդ (գ-արդ), զգեստ (*ʷes-tu- հմմտ. զգենում):

Աստիճանաբար գործուն և արդյունավետ է դարձել հավանաբար հ.-ե. *-ti-ի բազայի վրա ձևավորված *-eu-ti- բաղադրյալ ածանցը, որ հին հայերենում ստացել է -ոյթ տեսքը. այն կազմում է հիմնականում բայանունների՝ ելոյթ, երեւոյթ (հմմտ. երեւիմ), գ-այրոյթ (հմմտ. գ-այրաճամ և այրիմ և այլն), հազվադեպ՝ այլ անունների՝ ծերոյթ (հմմտ. ծերութիւն):

Վաղընջահայերենում գործուն է եղել նաև հ.-ե. *-ti-ի բազայի վրա կազմավորված *-on-ti- > հ. հ. -ունդ ածանցը՝ ելունդ, ծնունդ, սերունդ, սնունդ բառերում: Հավանաբար *-u-ti-ից ծագած պետք է համարել մի քանի բառերում հանդիպող -անդ ածանցը՝ աղանդ, արգանդ, եռանդ, ընդ որում վերջի-

նրա ունի նաև -ն-ով ածած ձև՝ եռանդն. դժվար է ասել, թե քաղանդ/ք բառի -անդ/ք-ը կապ ունի՞ արդյոք այս ածանցի հետ:

Հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է դերբայական երեք տիպի ածանց՝ 1) ներկայի և աորիստի ներգործական սեռի՝ *-ent/-ont/-ūt, 2) կատարյալի (պերֆեկտի) ներգործական սեռի՝ *-yes/-yet և 3) ներկա-աորիստ-կատարյալի կրավորական սեռի՝ *-menos/-mnos:

Սրանցից առաջինը վաղնջահայերենում հավանաբար դեռ պահպանվել է, բայց հետագայում հալածված հետքեր չի թողել. եթե նկատի առնենք հրեադուլին հայերենում շեշտի առաջ բերած վերջավանկային թուլացումներն ու անկումները, ապա այն չէր կարող պահպանվել ոչ -ուն-ով, -ան-ով բայա-ծականների (արքուն, գիտուն, -ասան, մածան և այլն), ոչ էլ ելունդ, ծնունդ, սերունդ, սնունդ բառերի -ունդ-ի մեջ [Հմմտ. Greppin, 1975, 139--146]:

Ավելի հավանական է կարծել, որ հնդեվրոպական *-yes-ը (իգ. *-usjā) պահպանվել է հին հայերենի -ու ածանցի մեջ, որ հին հայերենում առկա է միայն մնացուկային ձևով՝ մասամբ կատարյալի կորստի, մասամբ այլ ծագման վերջամասնիկների և հիմքակազմ տարրերի հետ խառնվելու հետևանքով. ամենից առաջ պետք է նշել այն բայածականները, որոնք գործածվում են հարադրական բայերի կազմում՝ հասու, յաղբու (նաև յաղթկու), լսու (լսու լինիմ), ապա համ նշող կծու, բ. մոտ ածականները և, վերջապես, այն բարդ ածականները, մասամբ գոյականացած, որոնց մեջ -ու-ով ձևերը կազմում են երկրորդ բաղադրիչը՝ -ածու (ակնածու), -առու (մտառու), -արբու (գինարբու), -արկու (բանսարկու), -բմպու (գինրմպու), -կալու (ակնկալու), ալլև -կացու (վերակացու) և այլն. այս ածանցով կան կազմված նաև գոյականներ՝ ածու (Հմմտ. հուն. ἄνθρωπος «փողոց»), դակու «ուրագ» կամ «կացին» (?): Այս -ու-ն է, որ հանդես է գալիս մի կողմից՝ որպես -ուած ածանցի առաջին բաղադրիչ (գործուած և աբուած և այլն. Հմմտ. անհայտ, թերևս խեթ. ծագման, հիմքով հատու և հատուած), մյուս կողմից՝ որպես -ացու և կու ածանցի երկրորդ բաղադրիչ (հատնացու, յաղթկու՝ յաղբու-ի կողքին):

-ու-ն պահպանվել է նաև հոդակերտ -ի-ի հետ զուգակցված -ու-ի ձևով՝ սյրուի, գինարբուի, գինրմպուի, ֆամուի, բ. ծամուի, փլուի և այլն:

Տարբեր ծագում ունեն արու, կիջերու, մեղու և մաւու, ուշու «խորթ որդի» բառերի ու-երը:

Հնարավոր է նաև բայածականներ կազմող -ուն ածանցի ծագումը *-mnos դերբայական ածանցից. վերևում հիշված արքուն, գիտուն տիպի բայածականները, ամենայն հավանականությամբ, ծագում են հինց այսպիսի ձևերից (Հմմտ. *onōmnō->անուն): Այս -ուն-ը խառնվել է *-ono-, *-u-no- տիպի կազմություն ունեցող ածականների հետ:

Հայերենի գործիականի կազմիչը, որ վաղնջահայերենում պիտի ունենար *-bi/-wi (*-vi) տեսքը (>հ. հ. -բ, -ւ, -վ), հավանաբար հանդես է եկել նաև մակբայակերտ արժեքով: Հետաքրքրական է նշել, որ մակբայակերտ արժեքով այն միշտ չէ, որ ունի համապատասխան գոյականների բուն հոլովածաների ձայնավորումը. այսպես, արդար, հեռ «հետք, ոտք» բառերը հոլովվում են -ու- հիմքով հոլովմամբ, որ համաբանությամբ տարածվել է բոլոր թեք հոլովների վրա, բայց մակբայական արժեքով նրանք ունեն -ե- ձայնավորումը՝ արդարեւ, այնուհետեւ, այսուհետեւ, որովհետեւ ձևերում: Պետք է կարծել

որ մակբայական այս մասնիկն է առկա, տարրեր ձայնավորումներով, առաջնա (առաջ-ի), բարեա, իրա (իր, -ի, -աց), իրբե (իրբ), լիւ (լիւ, -ի, -ից), սաուգի (սաույգ, -ի, -աց), մեղմով (մեղմ, -ույ), վաւրով (վաւր, -ով), իբու (*իբու), այնու-, այսու- ձեւերում: Այս մասնիկից են կազմված -ելին (ամենելին), -ովին (բոլորովին, գլխովին, իւրովին) ածանցական ձեւերը որոնց մեջ երկրորդ տարրերը կամ ստվորական -ին, -ի ածանցներն են, կամ վալիս են հին *ֆելի-ի ի-ի և հաջորդող -ն-ի զուգորդումից, այսինքն՝ նախնական *ֆ-ին պահպանվել է հաջորդող *ֆո- տարրի առկայության պայմաններում:

բ) ՆԱԽԱԾԱՆՑՈՒՄ

Հին հայերենը մեծ քանակությամբ նախամասնիկավոր կազմություններ չի պահպանել, ընդ որում դրանք էլ մասամբ կորցրել են իրենց գործունեությունն ու արդյունավետությունը: Այդ է պատճառը, որ հունաբան դպրոցի հեղինակները հունական ածանցավոր կազմությունները պատճենելիս դիմել են նոր միջոցներին՝ հաղվադեպ միայն կենդանացնելով հին նախամասնիկավոր կազմությունները:

Ա. Մեյեն և հնդեվրոպական համեմատական լեզվաբանության այլ ներկայացուցիչներ նախամասնիկավոր կազմությունները դիտում են որպես սովորական բարդություններ և քննում նրանց հետ միասին [Meйe, 1938, 297. Meillet, 1962, 163]. այս դեպքում բարդությունների կազմության ընդհանուր սկզբունքները չեն փոխվում, միայն թի առաջին բաղադրիչները լինում են ձևաբանորեն չփոխվող՝ սպասարկու բառեր:

Հնդեվրոպականից եկող նախածանցավոր կազմություններից, որոնք և՛ վաղնջահայերենում, և՛ հին հայերենում պահպանել են իրենց գործունեությունն ու արդյունավետությունը, պետք է հիշել առաջին հերթին ան- ժխտական նախամասնիկով բաղադրությունները (հմմտ. հ. հնդկ. a-, հուն. ἀ- լատ. in-, գոթ. un-՝հ.-ե. *ը-, ձայնավորից տուա՝ *ֆո-՝) անամպ, անայր, անանձն, անանուն (հմմտ. հուն. ἀνώνυμος), անաբվել, անգործ, անդունդ, անեզր, աներկիւյ, անքառամ, անլոյս, անլուսին, անծանաթ (հմմտ. հ. հնդկ. ajñāta-, հուն. ἄγνωτος, լատ. ignotus, գոթ. un-kunþs), անձայն, անմիտ, անպտուղ, անջուր, անսերմն, անսուտ (հմմտ. հուն. ἀψευδής) անփորձ (հմմտ. հուն. ἀπειρος) և այլն: Ոմանք այս *ը- ժխտականն են տեսնում նաև ամուլ (*ը-pōlo-?), ամուրի (*ը-putrijo-?) բառերում, որ կասկածելի է: Կասկածելի է նաև նուալ բառի՝ *nē-ual- ձևից բխեցնելը՝ *ne- ժխտականով:

Հնդեվրոպական ծագում ունի, բայց հին հայերենում արդեն դադարել է գործուն լինելուց ա- ժխտական նախածանցը, որ համեմատում են կամ հ. հնդկ. duh-, հուն. δῦσ-, լատ. dis- (հ.-ե. *dus-), կամ լատ. dē- (հ.-ե. *dē) մասնիկների հետ. հնչյունական առումով առաջին համեմատությունը խոցելի է. եթե հայերեն բառերը իրոք հին կազմություններ են, ապա վերջին *s-ն բաղաձայններից առաջ չպետք է ընկներ. ա-ն պահպանվել է հիմնականում հնդեվրոպական հիմքերի մոտ՝ ա-գեղ, ա-գէտ, ա-հալ, ա-հան (?), ա-հաս, ա-ձեւ, ա-մաղղի, ա-ֆնիմ, բրբու. ա-կեր, ա-կուտ (ա-կստն «կոնատ»): Այս կազմությունները վաղնջահայերենում դեռևս գործուն տիպ են եղել:

Մյուս կարգի նախածանցավոր կազմությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1) կազմություններ, որոնց նախածանցները գործել են միաժամանակ որպես նախդիրներ, և 2) այլ կազմություններ, որոնք ղեկավարանցապես ժառանգվել են պատրաստի ձևով և այլևս հիմք չեն ծառայել նոր բաղադրությունների հանդես գալու համար: Առաջինները հին հայերենում հիմնականում դիտակցվող կազմություններ են, բայց ոչ այնքան արդյունավետ և իմաստներով ոչ այնքան որոշակիորեն տարբերակվող: Այս պատճառով էլ հունարեն դպրոցի հեղինակները մասամբ դրանք դարձնում են գործուն՝ որոշակի համապատասխանություն մեջ դնելով հունական նախածանցների հետ, մասամբ գործածություն մեջ են դնում այլ նախածանցներ:

Բերենք նախ առաջին խմբի նախածանցները և թվարկենք դրանցով կազմված բառերը՝ նկատի ունենալով, որ վերջիններս կարող էին զգալի մասով առկա լինել նաև վաղնջահայերենում:

1) Վ.-հ. *jō- (հ.-հ. *g'hō «հետևում, հետո, համար», որից բալթ. *a-žō, սլավ. za) > հ. հ. գ- (հազվագեղ նաև ձ- հմմտ. գ-գայո և ձ-գեռ-տ). որպես նախդիր հին հայերենում սա հանդիպում է գոյականների տրական (որպես հարկանել, զարկանել բայերի խնդրի ցուցիչ՝ զարկանել զգեանի), հայցական (որպես որոշյալ հայցականի ցուցիչ՝ քամել զգուրն), բացառական (որպես ասացական, իմացական, զգացական ու հոգեվիճակային բայերի խնդրի ցուցիչ՝ «մասին» իմաստով՝ ասել զմամնէ «ասել նրա մասին», այլև որպես առնել, ունել, բուռն հարկանել, յլել, գալ և այլ բայերի խնդրի ցուցիչ՝ յլել զմամնէ «ուղարկել նրա հանդիմաց». հմմտ. սուս. ПОСЫЛАТЬ ЗА НИМ) և գործիական «շուրջը» իմաստով՝ գնովա «նրա շուրջը», այլև որպես անցանել, ծիծաղել և այլ բայերի խնդրի ցուցիչ՝ ծիծաղել զնովա): Որպես նախածանց այն հանդիպում է հնդեվրոպական հիմքեր ունեցող հետևյալ բառերում՝ զանցանեմ, գեղծանեմ, գաշացու «կույր», զախանեմ «չնհել» զառդ, զարդարեմ, զարթնում, զարկ, զարկանեմ, զարմ, զարմանամ, զգամ, զգամն, զգեմում (հմմտ. բրբռ. գեհալ), զգեստ, զգեանեմ, զգլխեմ, զգնամ, զեկուցանեմ (հմմտ. գամ, եկի և զգամ, գ-եկ-), զեղում (հմմտ. հեղում), գեռամ, գեռուն, զինչ, զիջանիմ, զիծեմ, զհետ, զմէ (հմմտ. իմ), զով (հմմտ. հով): Զ-ն, հավանաբար ուշ, դրվել է նաև նախդրավոր այլ կազմությունների մոտ՝ գ-ան-գլխեմ, զառածանեմ, զառում, զառանցեմ, զառառլի և այլն:

2) Վ.-հ. *(h)oiu- (հ.-հ. *porsō՝ հուն. πόρω, πέρω, լատ. porro «առաջ, ավելի առաջ, հեռու») > հ. հ. առ-։ առաջին հերթին գործածվելով որպես նախդիր՝ տարբեր հոլովներով, սա հին հայերենում արտահայտում է գերադանցապես մերձավորության գաղափար, որ հիմնականում պահպանվում է նաև նախածանցային գործածության դեպքում: Որպես ալոպոսին առ-ը հանդես է գալիս և՛ բայերի և՛ հնից եկող անվանական կազմությունների դեպքում. սպ-ով և սա-ով սկսվող արմատների մոտ հանդիպում է լրացուցիչ ա (առա-), որ կարող է լինել կամ նախահավելվածային, կամ, թերևս, հ.-հ. *-ō վերջածայնի ղրո աստիճանի արտացոլում՝ *porsō- > առա-։ վերջին ենթադրության ճիշտ լինելու դեպքում մենք գործ ունենք հին կազմությունների հետ. քիչ հավանական է հոգալապ ենթոդրելու Հունարեն դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից առ-ն ստացել է նոր գործածություն՝ հուն. πόρος-ի դիմաց: Առանձնացնենք ոչ հունարեն հին կազմությունները՝ առագառ (հմմտ. ագանիմ «հագնել»), առածիմ (հմմտ. ածեմ, ածիմ), առակ, առակուով «հա-

կառակող» (առակոումֆ «հակառակություն») (?), առանձին, առանց, առասպել, առաստաղ, առաել, առաւառ (?), առաւեայ, առափինի (հ.-հ. *ken- «ջանալ, աշխատել». հմմտ. մ. կիմր. gochawn, gogawn «գերազանց») (?), առէջ, առընթեր (առ+ընդ+թեր), աղնում, աղխեքեմ, առողջ: Առաջ բառը կամ բխցւում է առ-ին մերձավոր *porsəɖjə-ից, կամ համարվում առ+աջ կազմություն. նրանով կան կազմված ղանազան բաղադրություններ՝ նախորդող յ-ով կամ առանց դրա (առսօա և յառաջա- ձևերով), բայց դրանց հնության աստիճանը որոշելը դժվար է:

3) վ.-հ. *andi- (*əndi-?) (հ.-հ. *anti «գիմաց, արջև» և *ydhos «տակ». վերջինս հոլովված ձևով գործածված)> հ. հ. բնդ-, հաղվադեպ բնա-՝ դ-ի և տ-ի շփոթությամբ (ձայնավորներից առաջ), բմ- (շրթնային բաղաձայններից առաջ) և բն- (այլ բաղաձայններից առաջ). որպես նախդիր արտահայտում է կ' հ.-հ. *anti-ից եկող («գիմաց, փոխարեն», «հետ, միասին»), և՛ *ydhos-ից («տակ») եկող իմաստներ՝ վերջինս մասնավորապես գործիական հոլովով: Հունարան հեղինակները հետագայում բնդ-ի հետ միասին օգտագործում են նրա բարբառային տարբերակը՝ ենթ: նախդիր-նախածանցի երեք տարբերակներից առաջինը սովորաբար գործածվում է առանց հոդակապի. դասական շրջանի հնդեվրոպական արմատներով կազմություններից նշենք բնդարմանամ, բնդաագեմ, բնդգեղանիմ, բնդգեմ, բնդել (բնդելանիմ, բնդելնում, բնդելուզանեմ և բնդելուցանեմ), բնդմիջեմ, բնդմաանեմ, բնդմիա (բնդմաա-տառ), բնդողնիմ «անհոգ նստել» (հմմտ. յողնիմ), բնդոսա, բնդունայն, բնդունիմ. -ա- հոդակապով այն հանդես է գալիս բնդաբոյս (բնաբոյս), բնդակից (կից-ը *gʷel- «սեղմել, ներսռել» արմատից), բնաասուն, բնդոթին բառի մեջ պահպանվել է հին *-o-ով հիմքը: Ըն- ձևը առկա է բնթեռնում, բնկեր, բնկնում (բնկուզանեմ), բնկողնիմ, բնկողմանիմ, բնձեռեմ, բնկալուչ (հմմտ. բնդունիմ, աոր. բնկալայ), բնծովիմ (բն-ձիւլ) բառերում: Ըմ- ձևը հանդես է գալիս բմբունեմ, բմբերեմ, բմբերանեմ, բմայեմ (համարանական վերականգնմամբ՝ ումայ),

4) վ.-հ. *osti- (*əsti?) (հ.-հ. *posti)> հ. հ. բսա-. որպես նախդիր ունի «բստ, համաձայն», «ղենը, այն կողմը» և հնդեվրոպականին մոտ «հետո, հետևից» (մի բստ միոջէ «մեկը մյուսի հետևից, հաջորդաբար») իմաստները: Որպես նախածանց գրվում է ոչ միայն բսա-, այլև առանց ր-ի՝ սա- ձևով՝ (բ)սաանձնեմ, (բ)սագիւտ, (բ)սագտանեմ, սագիւտել, (բ)սաերիւրեմ, բսաունգանեմ (<բսաունկանեմ), բսահուն «ներհուն, հմուտ»:

5) վ.-հ. *i/y- (հ.-հ. *en «մեջ»)> հ. հ. յ- (միայն ձայնավորներից առաջ. բաղաձայններից առաջ ընկել է). համապատասխանում է հին հայերենի ի նախդրին, որ ձայնավորից առաջ գտնված դիրքում ունեցել է յ- ձևը (ի գետոյ, բայց յականէ). քանի որ հ.-հ. *p-ն ու *s-ն երբեմն կարող են փոխվել յ-ի՝ փոխանակ հ-ի (հմմտ. յիսուն՝ հինգ-ի գիմաց, յաւալ «խորթ հայր» հայր-ի գիմաց), և քանի որ հ-ով բառերը կարող են ունենալ նաև յ-ով տարբերակներ (հմմտ. հատանեմ—յատանեմ), ուստի երբեմն դժվար է որոշել ըսկըգենային յ-ի բնույթը՝ նրա ածանցական, թե ոչ ածանցական ծագումը. այս դեպքում կարելի է նկատի առնել 1) առանց յ-ի ձևերի առկայությունը և 2) բառերի ստուգաբանությունը. հ.-հ. *p-ով և *s-ով բառերի դեպքում յ-ի նախդիր լինելը քիչ հավանական է. նշենք նաև, որ առանց յ-ի մի շարք ձևեր կարող են արդյունք լինել յ-ի հետագա անկման: Բերենք հնդեվրոպական արմատներով և յ- նախածանցով հիմնական կազմությունները՝ յաձեմ, -իմ

(հմմտ. ածեմ,-իմ), յականեմ (հմմտ. տկն, ականեմ), յադեմ (հմմտ. ադ, ադեմ), յանախ (հմմտ. ան), յամառ (հ.-հ *omə-?), յայտ (հ.-հ. *ai- «այրել, լուսավորել», թե՞ այց), յայցեմ (հմմտ. այց, այցեմ), յանձանեմ (հմմտ. յ-անձ-ն), յանձնեմ, յանցանեմ (հմմտ. անցանեմ, զանցանեմ), յաշադեմ, -իմ «նախսնձեկ» (հմմտ. աշ-f), յաջողեմ, յաջող (հմմտ. աջ), յառաջ (հմմտ. առաջ), յառնեմ (հմմտ. արի՛ «վեր կաց»), յար (հմմտ. առնեմ, ար-), յարմար, յադ (հմմտ. զադ), յելուզակ (հմմտ. ելանեմ, ելուզակ), յետ (հմմտ. ետ, հետ) (?), յերիւեմ (հմմտ. երիւր, ստերիւեմ), յերկար (հմմտ. երկար), յերկուսնամ, յդեմ (հմմտ. ուդի), յդի (?) , յոգն, յոյս (?) , յորդ, յորդոր, յորձ (հմմտ. յորդ) (?), յորձ «արու ոչխար, խոյ» (հմմտ. որձ):

Հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների գործածած ըն- (բաղաձայնից առաջ) և ն- «մեջ» նախդիրները թերևս որևէ բարբառում այդ ձևով պահպանված ի/յ- նախդրի տարբերակներն են. Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 32, 434) այդ ն-ն է տեսնում նաազել «ծածկել» բայի մեջ (հմմտ. նաև ընդաազել):

6) Վ.-հ. *(a)k^c- (հ.-հ. *ad-sk^c-)>հ. հ. ց- յայս նախդիրը «մինչև» նըշանակովթյամբ հին հայերենում հազվադեպ է հանդիպում որպես նախածանց, բայց պետք է կարծել, որ վաղնջահայերենում համեմատաբար ավելի ակտիվ գործածությունն է ունեցել. ց-ով կազմավորվածներն են ցայգ «մինչև այգ, գիշեր», ցանկ «պատ, պարիսպ» (հմմտ. անկանիմ), ցերեկ:

Երկրորդ խմբի նախամասնիկավոր կազմությունները հին հայերենում ներկայացված են հազվադեպ օրինակներով, որոնց մեջ սկզբնական կազմությունը կամ չի գիտակցվում, կամ թույլ է գիտակցվում. վաղնջահայերենում թերևս այս կազմությունների մեջ հանդիս եկող նախամասնիկները ավելի ակտիվ դեր են կատարել:

1) Վ.-հ. *ambi- (հ.-հ. ambhi «շուրջը, երկու կողմից»)>հ. հ. ամբ- յառկա է միայն ամբ-ողջ բառի մեջ (հմմտ. ողջ, առ-ողջ):

2) Վ.-հ. *an- (հ.-հ. an «(թեք հարթության) վրայով, վրա»)>հ. հ. ան- յառկա է անկողին, անձեռոց, այլև, թերևս, անհայտ ծագման անդորր (անդոյր. հմմտ. դիւր, դոյր) բառերում. հավանաբար այս ածանցն է առկա նաև (հ)ամբառնամ, համբերեմ, հան-ուր բառերում՝ խառնված իրան. ծագման (հ)ամ-, (հ)ան- նախածանցի հետ. անհնար չէ նույն մասնիկի մի այլ տարբերակը (*nō/nə) տեսնել նախանձ բառի մեջ (հմմտ. խանդ, խանձ), եթե այն իրանական ծագում չունի:

3) Վ.-հ. *ni- (հ.-հ. *ni-, *nei- «ցած»)>հ. հ. ն(ի)-՝ նի-ստ (նստիմ), նիւթ (հմմտ. նիւթ), նկուղ *ni-gu-la-՝ *geu- «ծռել» արմատից. հմմտ. մ. վ. դերմ. kñle, մ. ստ գերմ. kñle, հ. շվեդ. kñla «փոս, խոռոչ» (?), այլև անհայտ ծագման նայիմ (հմմտ. հայիմ), նեցուկ (հմմտ. յեմում, աոր. յեցայ):

4) Վ.-հ. *(h)am- (հ.-հ. *sm- «համա-, միասին»)>հ. հ. ամ-, ան- (ոչ շրթնային բաղաձայնից առաջ). առկա է ամ-ուսիմ (հմմտ. ուսանիմ), ամ-որձիմ, թերևս նաև անառ (*sm-dəru-՝ *deru-, *doru- «ծառ» բառից) բառերում:

5) Վ.-հ. *hu- (հ.-հ. *su- «լավ»)>հ. հ. հ(ն)-. անկախ բառ է՝ նախամասնիկի արժեք ստացած՝ հ-լու (հմմտ. լսեմ, լու, լուր), հմուտ (հմմտ. մուտ, մտանեմ) բառերում. հետադաշում խառնվել է իրանական հու-ի հետ, որ առկա է հզար (հմմտ. զար), հմայեմ, հնար բառերում, ընդ որում սրանցից առաջինը վերլուծելի է հենց հայերենում:

Հավանաբար վաղնջահայերենում իր անկախությունը արդեն կորցրել էր *հ.-հ.* **o-*, **o-*, **ei-* դերանվանական մասնիկը, որ հանդես է գալիս *ե-քէ*, *յ-ն-գն*, *ո-սա*, *այ-ս*, *այ-վ*, *այ-ն*, *այլի*, *թերևս*, *ա-նալի* և անհայտ ծագման *ա-նաւս* բառերում:

Հայտնի չէ, գիտակցվե՞լ է արդյոք հետո բառի կազմությունը *վ.-հ.* **he-* *ruyi* (*հ.-հ.* **peruti*) բաղադրության մեջ. հավանաբար ոչ, որովհետև հեր-ը որպես բաղադրիչ այլուր չի հանդիպում (**per-*-ի տարբերակներից են *առ-*, *երա-*(*խայրի*), *հեռի*):

Մասնիկի արժեք է ստացել նաև *տի-* «մեծ» բառը (*հ.-հ.* *dei-* «փայլել», հմմտ. *լիտվ.* *didis* «մեծ»?), որ հանդես է գալիս *տի-ալ*, *տի-եգեր-ի*, *տի-կին* բառերում. սրանք բոլորն էլ հին կազմություններ են կրում:

Հույ՝ բառի մեջ Հ. Աճառյանը տեսնում է *(*ek*)*s-ub-* նախածին (հմմտ. *լատ.* *sub* «տակ»), որ, եթե ստուգաբանությունը ճիշտ է, իբրև բաղադրություն հայերենում չի գիտակցվել:

գ) ԲԱՐԴՈՄ

Հին հայերենում պահպանված բուն հնդեվրոպական բարդությունները սակավաթիվ են, բայց պետք է կարծել, որ դրանք համեմատաբար մեծաթիվ են եղել վաղնջահայերենում: Նշենք վաղնջահայերենից եկող և հին հայերենում պահպանված մի շարք կազմություններ:

Հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզվից ժառանգած բարդությունների տիպերի մեջ առաջին հերթին պետք է հիշատակել տասնավորներ և տասնյակներ նշող թվականները՝ կազմության ընդհանուր եղանակով, բայց հայերենին բնորոշ (վաղնջահայերենում արդեն առկա) առանձնահատկություննրով՝ մեռասան (<մեա-տասան<միտասասան), երկուտասան, երեքտասան, չուեքտասան, հնգեքտասան (<ե-ն գալիս է *հ.-հ.* **penkue-*ի **e-ից*՝ **penkue-* *duk'ṣt-*. հմմտ. հ. հնդկ. *pañca-das'at*, աֆհամ. *panca-dasa*, դոթ. *fimtif-hun*), վեշտասան և քսան (**xi-k'ṣti* <**xi-k'ṣti*. հմմտ. աֆհամ. *vīśaṭi*, հուն. *ἑξήκοντα*, *ἑξήκοντα*, *viginti*), երեսուն, քառասուն, յիսուն, վաքսուն, յոթանասուն, ութսուն, իննսուն:

Հին պետք է լինեն նաև այն բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչները թվականներ են, և որոնց այդ բաղադրիչները պահպանել են կազմության արիտիկ ձևեր՝ *երկ(ի)-ով* (< **xi-*. հմմտ. հ. հնդկ. *dvī-*, հուն. *δι-*, *լատ.* *bi-*)՝ *երկբայ* (-ի-ի սղմամբ նախաշեշտ դիրքում), *երկբան*, *երկբերան(ի)*, *երկբայս* (-բուի), *երկզուփ* (-խի), *երկեամ* (<երկի-ամ), *երկերիս* «երկու հարյուր», *երկեան* (*երկի*+*(ն)աան*), *երկհամ*, *երկնայն*, *երկմիտ*, *երկսայրի*. *երի-ով* (<**tri-*. հմմտ. հ. հնդկ. *tri-*, հուն. *τρι-*, *լատ.* *tri-*)՝ *երեամ*: Ինչ վերաբերում է *երեմ-ով* և *չոբեմ-ով* բարդություններին, ապա դրանք հնդեվրոպականից չեն գալիս, բայց, ինչպես ցույց են տալիս երեքտասան, չոբեքտասան կազմությունները (-ե-ի պահպանմամբ) հին են և, հավանաբար, առկա են եղել վաղնջահայերենում:

Ինչպես հայտնի է, հնդեվրոպական լեզուն բարդության բաղադրիչների կապակցման հատուկ միջոց, և մասնավորապես, հոդակապ չի ունեցել: Հին հայերենում էլ առկա *-ա-* հոդակապը տարածվել է միայն հնագույն շրջանում, այն էլ համեմատաբար ուշ՝ վերջավարությունների թուլացումից և ան-

կումից հետո: Վաղնջահայերենում շարունակվում էր հնդեվրոպական բարդությունների կազմության սովորական եղանակը այսինքն՝ բաղադրիչները միանում էին իրենց սովորական հիմքային ձևով, ընդ որում առաջին անբուն բաղադրիչը վերջավանհում սովորաբար ունենում էր ձայնդարձի զրո աստիճան: Ասածից բխում է, որ հին բարդություններ պետք է որոնել հին հայերենի աչն բառերի մեջ, որոնք կամ զուրկ են –ա– հոդակապից և պահպանում են առաջին բաղադրիչի հիմքային ձևը, կամ –ա– հոդակապը շարունակում է հնդեվրոպական *-ā- կամ սրա ստորին ձայնդարձը ներկայացնող *-ə- ձայնավորը: Իհարկե, հնարավոր են դեպքեր, երբ բարդությունը գալիս է հնդեվրոպական շրջանից, բայց համաբանությամբ ստացել է –ա– ձայնավորը, մասնավորապես բնավոր –ո–ով ձևը փոխարինվել է ա–ով ձևով (հմմտ. Զորոփոր—Չորափոր տեղանունը):

Հնդեվրոպական բարդությունները ևս երկու տիպի են եղել՝ կենտրոնաձիգ, որի դեպքում բարդության իմաստը սահմանափակվում է նրա ներսում՝ բաղադրիչների ընդհանուր իմաստով, և կենտրոնախույս, որի դեպքում բարդությունն ունի նաև լրացուցիչ իմաստ: Առաջին տիպի բարդությունների մեջ մասամբ առկա է բաղադրիչների սովորական շարադասությունը (հմմտ. հուն. πατρ-ῶν, φῶς «հորեղբայր», ὁπλ-ο-φῶς «զինակիր»), մասամբ լրացյալը նախորդում է լրացումին (առաջին բաղադրիչի բայահիմք լինելու դեպքում, հմմտ. հուն. φεγγ-ο-πατρῴος «պատերազմախույս», բառացի «խուսապատերազմ»)։ վերջին տեսակը հայերենը չի պահպանել: Երկրորդ տիպի բարդությունները հասկացական բնույթի են, այսինքն՝ ամբողջովին անված ածականներ են, որոնք ցույց են տալիս մի բան ունենալը (հմմտ. լատ. magn-animus «մեծահոգի»՝ «մեծ հոգի ունեցող»)։

Քննենք նախ անհոդակապ բարդությունները։

Այստեղ նշենք ամենից առաջ աղգակցական անունները՝ վերևում հիշված հուն. πατρ-ῶν, φῶς տիպի, թեև դրանք կարող են մասամբ համաբանական նորակազմություններ լինել՝ հատկապես (*pətr-), մատերաբայր (*mātr-) քնա-այր, քնորդի (*suesr-)⁵, թերևս նաև եղբաւ-որդի (*bhrātr-)։

Ձայնորդահանգ հիմքով առաջին բաղադրիչ ունեցող բառերից հիշենք ակնկուր, ակնհաւ, անձնաւ, շնորդի, տնտես, թերևս նաև ակնբեւ, ձկնորս, մկնականջ և այլն. երկրորդ բաղադրիչի՝ ձայնավորով սկսվելու դեպքում հոդակապի բացակայությունը սովորական երևույթ է, և այդպիսի բարդությունները կարող են հին չլինել։

Հնդեվրոպական *-i-ով և *-u-ով հիմքեր ունեցող բառերը, հանդես գալով որպես բարդության առաջին բաղադրիչ, ըստ հնչյունափոխության ընդհանուր կանոնների հին հայերենում կորցրել են այդ ձայնավորները նախաշեշտ դիրքում և համընկել ուղղականի ձևերի հետ։ Սրանք գալիս են հնից, եթե, իհարկե, մենք գործ չունենք հոդակապի բացակայության բարբառային երևույթի հետ։ Ահավասիկ այսպիսի հիմքեր ունեցող բարդությունների մի խումբ՝ բանբեր, բանգէտ (և բանագէտ), փայցկեղ. կասկածելի է այժմայի բառի հնությունը, որ, հավանաբար, պատճենված է հունարենից [հմմտ. Meillet, 1962, 169]։

Հովիւ բառի մեջ, որ համարվում է հին *(H)ouil-pā բարդության հետագա ձևափոխություն, *-i-ն պահպանվել է շեշտի տակ եղած դիրքում։

⁵ Ընդհանրապես *suesōr- «բույր» ձևն ինքը մեկնաբանվում է որպես հ.-ե. հին բարդություն՝ *suesōr- «յուրաքանչյուր»։

Տաճառներ բառի մեջ պահպանվել է առաջին բաղադրիչի ու-ով հիմքը հա-
վանաբար այն պատճառով, որ սկզբնապես այն ըմբռնվել է որպես սովորա-
կան բառակապակցություն՝ առնու տէր, այսինքն՝ հիմքակազմ ու-ն ըմբռնվել
է որպես սեռականի վերջավորություն:

Հին հայերենի -ի/ա-ով հիմքերը, որոնք արտացոլում են հնդեվրոպական
*-ā/ə-ով հիմքերը, բառաբարդման մեջ, թերևս ավելի մեծ չափով, քան ցե-
ղակից լեզուներում, պահպանել և, ինչպես նշեցինք, որպես հոդակապ տարա-
ծել են -ա-ով հիմքերը: Նշանակում է՝ վաղնջահայերենում որպես առաջին բա-
ղադրիչ այսպիսի հիմքեր ունեցող բարդությունները պետք է ղգալի թիվ կազ-
մած լինեին: Թվենք հին հայերենի ա-ով հիմք ունեցող բառերով կազմված մի
շարք բարդություններ, որոնց մեջ ա-ն կարող է ինչպես նախնական լինել, այն-
պես էլ որոշ մասով կազմված լինել -ա- հոդակապի տարածմամբ՝ ամանոր
(ամ, -աց), բաժեծ (բիր, -ալ), գիսանաց (գէտ, -աց), երկարաբան (երկար,
-աց), բնկերատ (բնկեր, -աց), իրագէտ (իր, -աց), կենագործ (կեան-
f, -աց), կնամուլ, կնասէր (կին, -ալ), հովուատ (հովիւ, -աց), մեծաբեռն, մե-
ծագին, մեծատուն (մեծ, -աց), մեղուարոյն (մեղու, -աց), մաադիր (միտ-f,
-աց), փազարդ (փիւ-f, -աց) և այլն:

Սրանց մեջ հատուկ հիշատակության արժանի են ամենա-ով բաղադրու-
թյունները, որոնց -ա-ն գալիս է հնից (հմմտ. ամենա-յն, ուշ՝ ամեն-այն)
և որոնց ամենա-ն նշանակել է ոչ միայն «ամենա-», ամենից ավելի» ինչպես
այժմ (եթե երկրորդ բաղադրիչն ածական է), այլև «ամեն ինչ» (եթե երկրորդ
բաղադրիչը բայահիմք է՝ ամենաբեր, ամենագործ և այլն), «ամեն, ամեն մի»
(եթե երկրորդ բաղադրիչը գոյական է՝ ամենագիշեր)՝ ամենաբեր, ամենագեղ,
ամենագէտ, ամենագիշեր, ամենագործ, ամենաձին, ամենակալ և այլն:

Ինչպես նշվել է, հնդեվրոպական բնավոր հիմքերը մտնում են բարդու-
թյան կազմի մեջ որպես առաջին բաղադրիչ՝ պահպանելով հիմքային *-o-
ձայնավորը: Հին հայերենը այս տիպի բարդությունները չի պահպանել՝ դրանց
*-o-ն փոխարինած լինելով -ա- հոդակապով: Սակայն վաղնջահայերենում
սրանք, անշուշտ, մեծ քանակ պիտի կազմած լինեին: Ակնհայտ է, որ հին
հայերենի -ա- հոդակապով բարդությունների այն մասը, որ ունեցել է հնդ-
եվրոպական *-o- հիմքով առաջին բաղադրիչ, այդ հիմքային ձևը պահա-
նել է վաղնջահայերենում: Այլ կերպ ասած՝ հետևյալ բարդությունները վա-
ղնջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, -ա-ի փոխարեն *-o- են
ունեցել (հմմտ. գիշերոյն—գիշերայն)՝ այլաձին (հմմտ. հուն. ἀλλο-γένος),
արծաթագին, արծաթագործ, աղամուտ, բուսաբեր, գետամոյն «գետախեղդ»,
գիշերամուտ, լիաբեռն, լիաբուռն, լծայիր (և լծակից?), լուսաբեր (հմմտ.
և լուսատւ), լուսալի(ր), լուսամուտ, լուսառու, հոգաբարձ, հոգածու, հողա-
գործ, հողաձին, հրալից, ձիասէր, միջամուխ, միջամուտ, նորաբեր, նորագործ,
նորամուտ, նորատիփ, ողջամիտ, ջրաղարձ, ջրածին «ջրից ծնված», սորամուտ
«սոր (սրջ, ծակ) մտնող», սուաբան, սրաքեւ, սրամիտ, սրատես, փնասէր և
այլն: Միայն ընդոծին բառի մեջ է, որ -ո-վ հիմքը պահպանվել է:

Հին հայերենում նշանակալից թիվ են կազմում այն բարդությունները
որոնց երկրորդ բաղադրիչը բայահիմք է և դալիս է համապատասխան հնդեվ-
րոպական բայահիմքերից ու բայահիմքային կազմություններից՝ -ազ (հմմտ.
ագանիմ «գիշերել»), -ած, -առ, -արած, -բեր, -բոյծ, -գործ, -գէտ, -դէզ,
-դիր, -երեւ, -զ-երծ, -կալ, -կույ, -հեղ (և -զ-եղ<զ-հեղ), -ման, -նիստ,

-սուն, -տես, -տեւ և այլն։ Այլ դեպքերում այսպիսի բայահիմքերը ներկայացնում են, ինչպես ածանցների կապակցութեամբ նշվել է, կատարյալի հիմքը՝ -աց, -եաց, -ոյց ձևերով։ Ածանցների քննութեան կապակցութեամբ մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսելու այն բարդութիւնների մասին, որոնց երկրորդ բաղադրիչը բայահիմք է՝ օժտված -ու-ով, -ածու, -արկու, -առու, -եղու, -կալու, -պագու և այլն։

Վաղնջահայերենում առկա մի շարք բարդութիւններ հետազոտում բմբըռնվել են որպես վերջածանցավոր կազմութիւններ, այսինքն՝ նրանց երկրորդ բաղադրիչները վերածվել են ածանցական մասնիկների (ածանցների և ածանցակերպների)՝ հնչյունական փոփոխութեամբ, կամ առանց դրա. -ա-հոդակապը սրանց մեջ մասամբ սկզբնական է, մասամբ համաբանութեամբ տարածված։ Այսպիսի կազմութիւնների մասին մասնակիորեն խոսվել է ածանցների քննութեան կապակցութեամբ, բայց այստեղ դրանց վրա կանգ կառնենք ավելի հանգամանորեն։

-(ա)բար (հ. հ. մակբայակերտ ածանց, որ ծագում է բար-f բառի արմատից, վերջինս գալիս է հ.-ե. *bher- «բերել» արմատից և բերել բայի ձայնդարձային ձևն է. «բարբով, ձեռով» իմաստի համար հմմտ. անգլ. մակբայական -ly < հ. անգլ. lic «եման» [Greppin, 1975, 21—22]՝ ընկերա-բար, մեծա-բար՝ հետագա ընկեր-ա-բար, մեծ-ա-բար ընթերմամբ և տարածմամբ այլ հիմքերով բառերի վրա՝ լրբարար, հայրաբար, մայրաբար, նրբարար և այլն. սրանց կողքին շարունակում են գոյութիւն ունենալ -բարոյ բաղադրիչով ածականները՝ հայրաբարոյ, մանկաբարոյ և այլն։

-ազ (հ. հ. ոչ գործուն ածականակերտ ածանց՝ ազանիմ բայի արմատից. քիչ է տարածված)՝ բացառեազ, այլև ոչ հնդեվրոպական հիմքով վայր-ազ։

-ած (հ. հ. ածականակերտ և գոյականակերտ ածանց, որ ծագում է ածեմ-ից և պատմական շրջանում փոխվել է դերբայակերտ ածանցի)՝ գոյականակերտ՝ ասած, գործած, ձուլած, որմած, անկած, ածականակերտ՝ արարած, ուղորմած, ուսած, ցաւած, քնած (և քնեւած). հանդիպում է նաև -ուած տարբերակով՝ անկուած, գործուած, դարձուած, կիտուած, հաւուած, հարուած, յաւորուած, ստեղծուած և այլն (հմմտ. Ա. Ա. Աբրահամյան, 1953, 204—211). սրանից են կազմված -ած-ոյ, -ածու և -ուածոյ ածանցները՝ բրածոյ (հմմտ. բրած), հալածոյ, ձուլածու (հմմտ. ձուլած), քաղածոյ-f (հմմտ. քաղածոյ) և այլն. հին ածեմ-ի իմաստը պահպանել են ծաղրածու, փայլածու բառերը. Ա. Մեյլե [Meillet, 1962, 181] տարբերում է ածականակերտ -ած-ը գոյականակերտ -ած-ից. վերջինս Գրեպինը [Greppin, 1975, 22] համեմատում է հուն. -γ-ի հետ՝ ἄργος, -αργός և բխեցնում հ.-ե. *-g'-ից.

-ա-կից (հ. հ. ածականակերտ ածանց, որ ծագում է կցեմ բայի հիմքից. հնարավոր է այս բայի հ.-ե. ծագումը՝ *gwi-sk- նախաձևից՝ *gwei-«սեղմել, ներառել, խցկել» արմատից)՝ դակից (հմմտ. դուռն, դրաց), կեմակից (հմմտ. կեանք, -աց), այլև գործակից, երդակից, լծակից և այլն։

-ա-կալ (հ. հ. գոյականակերտ ածանց, որ ծագում է կալում «բռնել» բայի արմատից. ավելի ուշ շրջանում կալել-ը կազմել է բարբառներում և գրական լեզվում «պատել, ծածկվել» իմաստով բայեր՝ ճարպակալել, մաշակալել և այլն)՝ երկրակալ, այլև դիակալ, ետեղակալ, ձերբակալ և այլն։

-ա-ուռ և -ուոր (հ. հ. լայնորեն տարածված ածականակերտ և գոյականակերտ ածանց, որ ծագում է հ.-ե. *bher- «բերել» արմատի *bhorā

ձևից և զուգահեռ ունի -ա-քեր-ով կազմությունների մեջ. հմմտ. հուն. -φωρος, -φωρζ՝ լուսաւոր— λευκοφωρος)՝ մեղաւոր (հմմտ. մեղ-f, -աց), մտաւոր, հիւքաւոր և աղեղնաւոր, ատամնաւոր, գեղարդնաւոր, երկնաւոր, երկրաւոր և այլն. հափանաբար համեմատաբար ուշ են կազմվել բայածանց անունները՝ անցաւոր և այլն:

-եղ (հ. հ. ածականակերտ ածանց, որ հավանաբար ծագում է հեղում «լցնել» բայի հիմքից և նշանակում է «շատ ունեցող»)՝ թիկնեղ, հիւթեղ և այլն. սրանից պետք է հետագայում կազմված և տարածված լինեն -եղ-ի և եղ-էն (-էն-ը իրանական աղբյուրից) ածանցները՝ աղտեղի, դեղ-նեղի (?), մսեղի (և մսեղէն), հրեղէն, ձիւնեղէն, փառեղէն և այլն:

-(ա)հար (հ. հ. ածականակերտ և գոյականակերտ ածանց (ածանցա-կերպ), որ ծագում է հարում, հար-ի-անեմ բայերի արմատից և ստացել է ածանցական արժեք)՝ ակնհար, գանահար, եղմահար, երկահար «շանթահար», կաղնահար, հերկահար «հերկող» և այլն. թերևս սրանից է ծագում ուշ ավանդված կոցար (մի թռչուն) բառի -ար-ը (հմմտ. հատ>-ատ):

Բարդությունները կարևոր դեր են խաղացել հնդեվրոպական հատուկ անունների կազմավորման մեջ: Հին հնդկական, հունական անձնանունները հաճախակի են կազմվում բարդության եղանակով: Վաղնջահայերենը նույնպես պետք է ունենար բարդ անձնանուններ, որոնք, սակայն, չեն պահպանվել: Դրանց բնույթի մասին միայն որոշ գաղափար են տալիս Ամաւոր, Վա-նաւոր (առաջին բաղադրիչը ոչ բնիկ) դիցանունները, Նորայր, Տիրայր, Սկայորդի (առաջին բաղադրիչը ոչ բնիկ, թերևս թրակյան աղբյուրից), Հրաշյա (եթե սա իրանական փոխառություն չէ. հմմտ. ավեստ. Fraēya-) անձնանունները. խորենացու հաղորդած Հաւրոյ անձնանունը կարող է լինել հուն. Παιτρο-ով²³ բարդ անձնանունների (հմմտ. Πατροχλιδε) տիպի որևէ հին անձնանվան կրճատ-փաղաքական ձևը:

Զգալի թվով հին բարդ կազմություններ են պահպանվել բուն հայկական տեղանուններում. սրանց մեջ հաճախակի են հանդիպում այնպիսիները, որոնք կազմված են հիմքերի հնդեվրոպական սովորական հարումով, ընդ որում դժվար է հրբեմն տարբերել դրանց բարդություն, թե՞ պարզ հարադրություն լինելը. -ս-ով հիմքով՝ Աղոջրիկ (Աղոյ ջրիկ), Ձորովար (Ձորոյ փոք, Ձորափոք), -ի-ով հիմքով (սրա անկամբ նախաշեշտ դիրքում)՝ Այծ-պրակունք, -ա-ով հիմքով՝ Մեծագետ, Մեծամար:

դ) ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնդեվրոպական լեզուն, ինչպես հայանի է, ունեցել է հիմքերի երկու տեսակ՝ կրկնություն՝ քերականական և բառային. վերջինս հիմնականում սաստկական և արտահայտչական բնույթ է ունեցել: Հին հայերենը քերականական կրկնության միացորդներ գրեթե չի պահպանել. միակ հավաստի օրինակը առնեմ, առք. առաբի բայն է: Կարելի է կարծել, որ վաղնջահայերենում քերականական կրկնությունն ավելի տարածված է եղել, բայց այս կարծիքը հիմնավորելու որևէ փաստ չունենք. ընդհանրապես կարելի է ասել, որ քերականական կրկնությունը հայկական բարբառային գոտում ավելի քիչ տարածում է ունեցել, քան այլ գոտիներում: Ինչ վերաբերում է բառային կամ սաստկական կրկնությանը, ապա հայերենը ոչ միայն պահպանել է հնդեվ-

րոպական համապատասխան կաղապարները, այլև հանդես բերել նոր կաղապարներ: Ի տարբերություն բարդման, որ հատուկ է անուններին, կրկնությունն ընդգրկում է և՛ անվանական և՛ բայական հիմքերը: Հատկապես մեծ թիվ են կաղմում բնաձայն և արտահայտչական-նկարագրական բնույթի կրկնաձայն հիմքերը: Պետք է կարծել, որ հին հայերին հնդեվրոպական ծագման կրկնաձայն հիմքերը զգալի մասով գոյություն են ունեցել նաև վաղնջահայերենում: Բարբառներում և ժամանակակից հայերենում կրկնաձայնների քանակը մեծ չափով աճել է. կրկնությունը արտահայտչական և գործառական մեծ դեր է խաղում:

Կարելի է տարբերել բառային կրկնության երկու հիմնական տեսակ՝ նույնական նական կամ անփոփոխ և ոչ նույնական կամ փոփոխական:

Նույնական (անփոփոխ) կրկնությունը լինում է առաջին հերթին ձայնավորով սկսվող արմատների դեպքում, սակայն հանդիպում է նաև բաղաձայնով սկսվող արմատների նույնական կրկնություն՝ աղաղակ (բ. աղաղել, հմմտ. նաև աղաղանչ «մի թռչուն»), աղկաղկ «աղբատ», բիբի «մի թռչուն», երեր (երերիմ), քրքրակ «ճարտարախոս», կերկեր «մի թռչուն», կերկերիմ, մոմում, -եմ «մոնչալ», ողողանամ «ողբալ» (բ. ոլլոլալ), ողողեմ, որոր, պղպղաբար «մեծ քար», ուրուր, փաղփաղեմ, փողփողիմ, ֆաբաբուս և այլն. վաղնջահայերենում այս կաղապարին են պատկանել նաև այն ձայնավորներով և երկբարբառներով արմատների կրկնությունները, որոնք հետագայում նախաշեշտ դիրքում հնչյունափոխվել են՝ քրքուր < *քուրքուր, փրփուր < *փուրփուր և այլն:

Ոչ նույնական կրկնությունը ներկայացված է մի շարք տիպերով. 1) սկզբնական հ կամ յ բաղաձայնը բացակայում է երկրորդ կրկնորդում, այսինքն՝ հիմնականը առաջին տարրն է՝ հազագ, հեպեղ, բ. հոլլ, հուռուիմ, բ. հուռու (< *հուռուտ), յոպլոպ և այլն. այս տիպը, գերազանցապես հայկական էություն ունի՝ կապված *ր>ն, *ս>ն փոփոխության և նախաձայնավորային հավելական հ-ի տոկայության հետ. մասամբ էլ սրանով է բացատրվում -առ, -ոռ ածանցների ծագումը, որոնք գալիս են հատ (հատ-անեմ), հուս արմատներից. 2) առաջին կրկնորդում բացակայում է երկրորդի վերջին տարրը, այսինքն՝ հիմնականը երկրորդ կրկնորդն է՝ դադար, դեղեխիմ, քաքախեմ, քաքաեմ, քոքովեմ, պապաչեմ, բ. պուպուլ, տատանեմ, տատասկ. 3) երկրորդ տիպն ուղեկցվում է առաջին կրկնորդի ձայնավորի փոփոխությամբ. հայերենի համար բնորոշ են հատկապես սրա երկու ենթատիպերը. առաջին կրկնորդի մեջ ի ձայնավոր, որ գալիս է հ.-ե. *ei/oi տալրից (*ei կամ *oi>է, անշեշտ դիրքում՝ ի)՝ քիքեղն, քիքեռն, ծիծաղ, ծիծառն, սիսեռն. երկրորդ ենթատիպը ներկայացված է առաջին կրկնորդի ա ձայնավորով, որ գալիս է թուլացած *ծ կամ *ծ ձայնավորից՝ մամուլ, մամուլս, մամուռ. 4) տեղի ունի առաջին և երկրորդ կրկնորդների ձայնավորների հերթագայություն՝ առանց բաղաձայնների փոփոխության՝ կերակուր, մզմեղ, մզմող և այլն. 5) առկա է առաջին և երկրորդ կրկնորդների վերջին բաղաձայնների հերթագայություն՝ ուղեկցված կամ շուղեկցված ձայնավորների հերթագայությամբ. այս տիպը մասամբ հնդեվրոպական հիմքեր ունի, մասամբ հատուկ է հայերենին. հնդեվրոպական հիմքեր ունեցող հերթագայություններից պետք է հիշել հատկապես նայերի հերթագայությունը ռնգային ձայնորդների հետ՝ բ. տարաղնել, տնտղեմ (հմմտ. տղեմ «շարժել» և հուն.

ծնծ(լ)ա «հայացքը դեռ ու դեռ անել»), որին կարող է գումարվել բաղա-
 ձայնական որևէ տարր, հատկապես ջ՝ բաղբանջեմ, բ. մորմոնջ. սրա կող-
 քին հանդես են եկել հատկապես հայերենի համար բնորոշ հերթագայություն-
 ներ՝ ր/ն (<*r—*rs)՝ բարբառ, քրթունք «թռչկոտելով գնալ» և այլն, ձայնորդ/
 պայթական կամ կիսաշփական՝ բողբոջ, բորբոք, դողդոջ, կարկաշ, մարմաջ
 և այլն. մի շարք դեպքերում *r-ի դրափոխությունը խախտել է հնդեվրոպա-
 կան կրկնության կաղապարը՝ կարկոտ (*gə-grōdo-), կոկոտ, տառտամ,
 տրտում և այլն. կան նաև կրկնավորներ, որոնց կաղապարները որոշակի չեն՝
 որպես հետևանք այլևայլ փոփոխությունների՝ աղաաղ, ափաղաղ և այլն. եթե
 աղաաղաղաղ-ը բարդություն չէ, այլ կրկնություն, ապա առկա է մ հավելա-
 կան ձայնորդով կաղապար, որ հետագայում հայերենում լայն տարածում է
 ստացել:

5. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

ա) ՀնՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Ձևավորվելով հնդեվրոպական լեզվի ընդերքում որպես առանձին բար-
 բառ՝ հայերենը պիտի ունենար խոսվածքային ներքին տարբերություններ,
 որոնք պիտի պահպանվեին և նույնիսկ մեծանային նրա լեզվական անկախ
 գոյության՝ վաղնջահայերենի շրջանում: Հնարավոր է բարբառային վաղ
 տարբերությունների բացահայտման երկու ուղի՝ քննել հնդեվրոպական բար-
 բառային տարբերություններն ու պարզել, թե դրանցից որո՞նք են զբաղակա
 դրսևորումներ տվել հայերենում, և քննել հայերենի բարբառային տարբե-
 րություններն ու պարզել, թե դրանցից որո՞նք են արխաիկ բնույթի: Այս եր-
 կու եղանակներն էլ օգտագործված են մեր «Հայոց լեզվի նախագրային շր-
 ջանի պատմության ակնարկներ» [Джаукян, 1967] և «Հայ բարբառագի-
 տության ներածություն» (1972) աշխատություններում: Մեր «Հայոց լեզվի
 համեմատական քերականություն» աշխատության մեջ էլ [Джаукян,
 1982] տրված են այն եղանակները, որոնցով կարելի է տարբերակել լեզ-
 վական զուգահեռ ձևերի (զուգաձևությունների, տարբերակների) բնույթը՝
 բարբառային, թե հասարակական-գործառական կամ ոճական արժեք ունե-
 նալը: Հայերենի բարբառային արխաիկ երևույթների բաղմակողմանի ու-
 սումնասիրությունը և ժամանակագրական բաշխումը, մանավանդ նախագրա-
 յին շրջանի համար, ապագայի գործ է. գիտության զարգացման արդի փու-
 լում կարելի է անել միայն ամենաընդհանուր դիտողություններ՝ օգտագործե-
 լով Հ. Աճառյանի [ՀԼՊ, 1, 118—122, 2, 114—141], Վ. Վինտերի [Winter,
 1966, 201—211], է. Աղայանի [1958, 67—80. 1964, 328—333] և մեր տրվ-
 յալները [Джаукян, 1967, 97—153, 177—210, 248—272. Ջահուկյան, 1972,
 245—330. Djahukian, 1983, 23—34]:

Հնչյունական առումով հնդեվրոպականից հայերենին անցնելիս նկատ-
 վում են հետևյալ տարբերությունները՝ կապված բաղաձայնների տեղաշարժի,
 պայթականների առաջին քմայնացման, ձայնորդների ու շփականների և ձայ-
 նավորների հին փոփոխությունների հետ.

1) հ.-ե. *bh-ի գիմաց սովորական բ-ի կողքին ալ՝ բղբալ և պղպջակ
 (հ.-ե. *bhul- և *bul-. հմմտ. հ. շվեդ. bullin «տռած» և մ. սա. գերմ. puy-
 la «տուցք»), բղետ (բղետ) և պղետ «բիծ» (հ.-ե. *bhel-, *bhlei- «փայ-
 լել»), բոյտն և պոյտն (հ.-ե. *bheu- և *beu- «փչել, ուցնել»).

2) հ.-հ. *d, *g-ի գիմաց սովորական տ, կ-ի կողքին նաև դ, գ՝ առ-
փեմ, դոփեմ (հ.-հ. *deph-, հմմտ. սերբ. depiti «ծեծեի»), կոռունկ և գրեայ
(գրի) «կռունկ» (հ.-հ. *ger-, հմմտ. հուն. γέρωνος «կռունկ»).

3) հ.-հ. *t, *k-ի գիմաց սովորական ք, ք-ի կողքին տ, կ՝ թեև
(<թայն) «թաց» (այլև թան, թանամ, թաց) և աեև (<տայն) «թաց»
(հ.-հ. *tāl-, հմմտ. ռուս. таять «հալչել»), քերթեմ և սկրթել «քերթել»
(հ.-հ. *(s)ker-th-, հմմտ. լատ. cortex «կեղև», scortum «կաշի»).

4) հ.-հ. *ph, *th, *kh-ի գիմաց՝ սովորական փ-, թ-, խ-ի կողքին նաև
բ, դ, գ և հ.-հ. *bh, *dh, *gh-ի գիմաց՝ սովորական բ, դ, գ-ի կողքին փ, թ,
ք՝ փլանիմ և բ. բիլի (հ.-հ. *phel-, հմմտ. հ. վ. գերմ. fallan «ընկնել»),
ցախ (բ. ցաք-) և ցազան (>բ. ծական) (հ.-հ. *(s)k'akhā, հմմտ. հ. հնդկ.
śākha «ճյուղ» և śākāla- «ձող, շերտ»), ընդ և եմբ (հ.-հ. *ṛdhos «տակ» և
*anti «հեռ. գիմաց, փոխարեն» ձևի կողքին).

5) հ.-հ. *p-ի գիմաց սովորական հ-ի կողքին նաև փ (<ph?)՝ հեք
(հեգ, հիւանդ) և փեք «հեգ, խեղճ» (հ.-հ. *pē(-)- «ցավեցնել, զնառել,
արհամարհել»), հոգի «շունչ, ոգի» և փուք, փչեմ (հ.-հ. *p(h)(e)u- «փչել,
ռոցնել»).

6) հ.-հ. *ph-ի գիմաց սովորական հ-ի և փ-ի կողքին պ՝ փաղփաղիմ,
փողեմ, փողփողեմ, փայլ և պաղ «փայլ» (պաղապանձ բառում), պաղպաղե
«փայլ, ցոլք», պող «կայծ. կրակ» (հ.-հ. *(s)p(h)el, հմմտ. հ. հնդկ. sphu-
linga- «կայծ»).

7) հ.-հ. *k(h)-ի գիմաց սովորական ք-ի և խ-ի կողքին նաև կ՝ խեղ և
կեղ «ծուռ», կաղ (հ.-հ. *(s)k(h)el-, հմմտ. հուն. σκληρός «կաղ», σκληρός
«ծուռ» և աստ. σκληρός «կող»).

8) հ.-հ. *k-ի (*ku) գիմաց սովորական ք-ի կողքին նաև խ, որ պետք
է դա *kh-ով տարբերակից՝ քիւ (*kēu-) և խուղ (*khu-lo-), այլև հիւղ
(* (s)keu- «ծածկել», հմմտ. հ. հնդկ. skauti «ծածկում է», հ. իսլ. cūl «ան-
կյուն, ապաստան»), քեև և բ. խեև (*kui-nā, հմմտ. ալ. kaēnā «պատիժ,
վրեժ». եթե հայերեն բառերը փոխառություն չեն իրան. աղբյուրից).

9) հ.-հ. *g'h-ի գիմաց միևնույն գիրքում ա) ձ և բ) գ՝ գ-գայռեմ «ղը-
կտալ», գ-կոտալ և ձ-գոտալ (*g'hō), ոգնի և բ. ոճնի (հ.-հ. *og'hini-lo-,
հմմտ. հուն. ὄγιος).

10) հ.-հ. *g'-ի և *u-ին հաջորդող *g-ի գիմաց սովորական ծ-ի հետ
միասին տ՝ արածեմ և արատ, արաւա (*trəg'-, հմմտ. հուն. τρώγω «կրծել,
ուտել»), բոյծ, բուծանեմ և բուտ, բուեմ (*bheug-/bhug- «վալչել», հմմտ.
հ. հնդկ. bhunākti, bhunijati «ուտում է, վալչում է», bhōga- «կերակուր
օգտագործում. վալչիք»).

11) հ.-հ. *p-ի և *s-ի գիմաց միևնույն գիրքում ա) հ, բ) յ և գ) —՝
հայք, սեւ. հաւք (*pāēr, սեւ. *pātrós) և յաւրայ «խորթ հայր» (*pātr-),
հող (*polo-) և ոտն (*pod-).

12) հ.-հ. *rs-ի գիմաց ա) ո և բ) րշ՝ թառամիմ, թոռոմիմ և թաք-
շամիմ, թոքշոմիմ (*ters-/tors-/trs-, հմմտ. հ. հնդկ. tṛsyati «ծարավ է»,
հուն. τέρωμα: «չորանալ»), բ. մառել «ցորենը կամենելով մանրել» և մա(ր)-
շեմ (*mer-s-, հմմտ. հ. հնդկ. masīm kar- «փոշիացնել», շվեդ. morsen
«փշրել», հմմտ. նաև հայ. մաքսեմ?)

13) հ.-հ. *r-ի գիմաց սովորական ար-ի կողքին նաև ուր՝ դարձ, դառ-

նամ (*dhrg'h- համա. խեթ. tarna- «թողնել, արձակել») և դուրզն (*dhrgh-(?) *dhergh-ից, իմաստի համար հմմտ. հ. իռլ. droch «անիվ»),

14) բառասկզբի ձայնավորից առաջ համկերպությանն հի, այլև ու-ից առաջ համկերպության կ-ի առկայություն (թերևս հին կոկորդալինից)՝ հաւաւ և աւաւ (հ.-հ. *au- «ընկալել, բմբռնել»); ողնի և ր. կողմի (հ.-հ. *og'hi-nllo- հմմտ. հուն. ὄγχιος, ուս. ож), ուս, ր. ուալ և կուալ (հ.-հ. *ozdos. հմմտ. խեթ. hašduir «ցախ»),

15) հ.-հ. ձայնորդներից առաջ ա) ձայնավոր նախահոլերված և բ) նախահոլերվածի բացակայություն՝ ա-նաւքի և նաւքի (*nāgwh- հմմտ. հուն. γῆψω «զգաստ՝ ժողովել լինել», ալթայեա նաեւ անհայտ ծագման ա-նաւար և նաւար),

16) հ.-հ. *e-ի դիմաց սովորական ե-ի և ի-ի (անգլիկնից առաջ) հետ միասին այլ ձայնավորներ՝ երեկ-(ոյ) և երեկ, բ. արակ, յարակու, ցորեկ (*reguos- հմմտ. հուն. ἑρως «խաղար»), վեց (* (ks)uek's. հմմտ. հուն. ἕξ) և վաքսուն (* (ks)uek's-kontō. հմմտ. հուն. ἑξήκοντα), հինեմ, հեմում և հանում «հյուսել» (հմմտ. լիտվ. pūti «հյուսել»), եւթն և եաւթն (*septm. հմմտ. լատ. septem),

17) հ.-հ. անգլիկներին նախորդող *ē-ի և *ō-ի դիմաց սովորական ի-ի և ու-ի փոխարեն ե և ո՝ լմեմ, լմլմեմ (դիւրալում) և ր. լովլովել, լեմ «տառամ» (*leni-/lom-), զով (հ.-հ. *gñom- հմմտ. զան. gainme «աշխարհի տարախ»), դոն «մի տեսակ հաց, պաքսիմատ» (հ.-հ. *dhōnā. հմմտ. լիտվ. dūona «հաց»), ր. բոնթրալ (հմմտ. հուն. τριπτόριον «քրթմնջալ, փնթիւր-նիթալ»),

18) հ.-հ. համապատասխան նախածանրի դիմաց ալթայի տարբերակների առկայություն, որոնք արխայի բնալիի են և չեն կարող բացատրվել բարբառների հնչյունափոխության սովորական օրինաչափություններով՝ աալ և ր. աալվ (հ.-հ. *g'elōn- հմմտ. ուս. золотка), կաթն և ր. կաղց (հ.-հ. *galakt-? հմմտ. հուն. γάλα, -γάλας), շուն և ր. շվլըն (հ.-հ. *k'yōn. հմմտ. հուն. κύων),

բ) ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՅԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Մենք չենք կարող նշել վաղնջահայերենի համար բարբառային բնույթի մեծաքանակ ձևաբանական տարբերակներ։ Սա բացատրվում է մասամբ այս ուղղությամբ կատարված հետազոտությունների անբավարարությամբ, մասամբ էլ օբյեկտիվ պատճառներով. նոր միայն անջատվելով հնդեվրոպական ընդհանրությունից՝ վաղնջահայերենը չէր կարող տարածական շատ տարբերակներ ունենալ։ Հենվելով հին հայերենի և բարբառային արխայիզմների ուսումնասիրության ավելյալների վրա՝ այստեղ կփորձենք նշել մի քանի այնպիսի երևույթներ, որոնք կարող էին գոյություն ունենալ վաղնջահայերենում։

1) Բարբառներում և գրաբարում առկա են հնդեվրոպական միևնույն արմատական ձևերի ձայնադարձային տարբեր տատկաններ և տարբեր ձայնավորումներ, որոնք մասամբ պիտի հիմքեր ունենային վաղնջահայերենի խոսվածքային տարբերակներում՝ կապված ձայնադարձի հնդեվրոպական հա-

մակարդի տասիճանական քայքայման և համաբանական պրոցեսների տարածման հետ. բեկանեմ և բ. բոկել «բռնցքահարել» (հ.-հ. *bheg-, *bheng-, հմմտ. հ. հնդկ. barákti «բռնում է, կտրում է», հ. իսլ. bang «խփել», նիդեռլ. bonkan «խփել, ծեծել»), թառամ, թարշամ և թոռում, թորշում (հ.-հ. *ters-/tors-/ʃs- «չորանալ, թառամել»), լեսում և բ. լոսել «մանրել» (հ.-հ. *klek-*kleik'-ի կողքին), կալին և բ. տ-կալին (հ.-հ. *gvel-), մեղու և բ. մոլիկ «մեղու» (հ.-հ. *mel-), պեղեմ և բ. պոլեմ (հ.-հ. *bel-) և այլն:

2) Եթե ճիշտ է այն կարծիքը, որ միջին հայերենում և բարբառների ուրոշ մասում պահպանված երկակիի -ուի (-լի) վերջավորությունը (աշուի, աւուի, ձեռուի և այլն) հիմք ունի հնդեվրոպական երկակիի մեջ, ապա վաղընջահայերենում երկակիի քայքայման պրոցեսը պիտի առաջ բերած լիներ բարբառային տարբերակներ՝ համեմատաբար արխաիկ տարածքով:

3) Հին հայերենի հոլովման հիմքերի որոշ տարբերակներ պիտի գային դեռևս վաղընջահայերենից. մասնավորապես աստեղց և աստեղաց տարբերակները կարող էին գալ սովորական հոգնակիի և հավաքականի ձևերից (հմմտ. հուն. հգն. ուղղ. ἄστέρης և հավաք. ἄστρα):

4) Բայական համակարգում արդեն վաղընջահայերենում պիտի նկատվեին խոնարհման հիմքերի փոխանցումներ. մասնավորապես հնդեվրոպական ռնգայինով հիմքերի հետագա քայքայումը կարող էր հանգեցնել վ.-հ. *-ā-ne-mi և *-e-mi > հ.հ. -սնեմ և -եմ ձևերի փոխանցումներին՝ անիծանեմ և անիծեմ, քֆանեմ և քֆեմ և այլն:

5) Բայի խոնարհման համակարգում հին հայերենը պահպանել է արխաիկ ձևեր -ր կազմիչով. հատկապես հրամայականի ձևերում -ր-ով ձևերի փոխարինումը առանց -ր-ի ձևերով կարող էր գալ վաղընջահայերենից՝ թիրևս այնտեղ ունենալով տարածքային տարբերություններ՝ նաաառո՛ւմ և նաաա՛յֆ:

Ընդհանրապես վաղընջահայերենում կարող էին լինել հոլովման և խոնարհման զուգահեռ ձևերի, ինչպես նախդրավոր և աննախդիր ձևերի տարածքային տարբերություններ, որոնց ամբողջական բացահայտումը ապագայի գործ է:

գ) ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Մի շարք դեպքերում բարբառները գրաբարի համեմատությամբ հանդես են բերում արմատական-բառակազմական զգալի տարբերություններ, որոնց հիմքերը թերևս հասել են մինչև վաղընջահայերենի շրջանը.

1) զրաբարյան արմատական ձևի դիմաց աճականով կամ հին ածանցով ձև՝ դեղ (հ.-հ. *dhel-. այստեղից նաև դեղձ, դեղին) և բ. դեղդ «մի բուսարմատ», բ. դլքիկ «պտղալից ճուղ». խոյլ (հ.-հ. *kheul-. հմմտ. լիտվ. k ūla «խիլթ, պալար») և բ. խիլք. մոր (հ.-հ. *mor-) և բ. մոռ, բ. մոշ (*մորշ) (հ.-հ. *mor-s-). քերեմ (հ.-հ. (s)ker-. այստեղից նաև քերթեմ, քերծեմ) և բ. քերցել «քերթել», բ. քերփել «կեղեքել» և այլն.

2) Երաբարյա՛նից տարբեր աճական կամ հին ածանց՝ ալն (հ.-հ. *okv-) և բ. ալլոկ (ալլալի մտնել «պահ մտնել, դարանակալել». հմմտ. լիտվ. a-kylas «աշաղիբ»), լալիթ և բ. լալիրա (հ.-հ. *slib-ro-, նույն արմատից՝

լիքը). ձաղկ (հ.-հ. *g'həlǵ-) և բ. ձաղտել. ձմեռն (հ.-հ. *g'hel-) և բ. ձմեռք
«ձման պատճառած ուժքացավ» և ուլն:

3) դրաբարյան բաղադրյալ ձևի դիմաց արմատական ձև՝ զգեստ, զգե-
նում (հ.-հ. *ges-) և բ. զեսա, զենալ հոլով և բ. հոլ «շոնչան» (հ.-հ.
*kʰel-). նմեմ և բ. նմել (հ.-հ. *ge.n-). սարիք, սարդ և բ. սարել «մա-
նկել» (հ.-հ. *k'er-), սպարդիմ «դունը գցել» և բ. սպոել (հ.-հ. *(s)p(h)er-).
սիղմ և բ. տիլ (հ.-հ. *del-?) և ուլն:

II. ԲԱՌԱՊԱԾԱՐ

Ա. ՀԻՄՆԱԾԵՐՏ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Վաղնջահայերենի բառապաշարի միջուկը կազմել են հնդեվրոպական շրջանից ժառանգած բառերը, որոնց թեմատիկ խմբերը բերվել են հայերենի տալոթքային բնութագրիչը տալու կապակցությամբ: Բացի արմատական! կամ իբրև այդպիսիներ գիտակցված բառերից, վաղնջահայերենի բառապաշարի մեջ մտել են նաև մեծ թվով վերջածանցավոր և նախածանցավոր, բարդ ու կրկնավոր նորակազմություններ: Սրանց առանձնացման փորձ կատարվեց մեր կողմից վաղնջահայերենի բառակազմական հնարավորությունների բնութային հետ կապված:

Այժմ փորձենք բերված տվյալների հիման վրա առանձնացնել վաղնջահայերենի բառապաշարի իմաստային խմբերը՝ ըստ անհրաժեշտության կատարելով համապատասխան վերականգնումներ: Սա հնարավորություն կտա զսղափար կազմելու վաղնջահայերի բնակության վայրերի, կյանքի և գիտելիքների հնարավոր շրջանակի մասին:

Ինչպես ամեն մի այլ լեզվի, այնպես էլ հայերենի, այդ թվում նաև վաղնջահայերենի բառապաշարը բաժանվում է երկու հիմնական շերտի՝ մշակութային առումով համեմատաբար շեղոք և մշակութա-քաղաքակրթական որոշակի արժեք ունեցող բառեր: Առաջին կարգի բառերը բնության, անօրգանական և օրգանական աշխարհի, մարդու հոգեկան կյանքի, նրա ընկալումների, զգացմունքների, մտքի ու խոսքի, մարմնի սովորական գործառնությունների, ընդհանուր ու սովորական գործողությունների ու հատկությունների նշանակումներն են և քերականական արժեք ունեցող բառերն ու մասնիկները: Երկրորդ կարգի բառերը կապված են մարդու և մարդկային հասարակության զարգացման որոշակի աստիճանների հետ, իրենց գոյությունը պայմանավորված դրանցով. այդպիսիք են տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր մշակույթի, ընտանեկան հարաբերությունների անունները: Բառապաշարի այս երկու շերտերի ուղղագիծ տարբերակումը ոչ միշտ է հնարավոր, եթե նկատի ունենանք, որ մշակութային բառերը հաճախ ծագում են առաջին կարգի բառերից, և որ սրանք համապատասխան պայմաններում կարող են ձեռք բերել մշակութային հատուկ իմաստներ:

Վաղնջահայերի մշակույթի և քաղաքակրթության պատկերը գծելիս բնականաբար առաջին պլան են մղվում երկրորդ կարգի բառերը: Սակայն եթե նկատի առնենք, որ առաջին կարգի բառերը խիստ կարևոր են տվյալ լեզվով խոսող հասարակության բնական պայմանները և հասկացությունները ընդհանուր շրջանակը որոշելու հարցում, ապա հարկավոր կլինի կանգ առնել և նրանց վրա՝ ըստ հնարավորին տարբերակելով հիմնական և երկրորդական իմաստները:

Վաղնջաճայերենի ժառանգած հնդեվրոպական բառապաշարի բնույթը որոշակի դարձնելու նպատակով քննությունը տանենք ըստ առաջին բաժնում տրված թեմատիկ խմբերի հաջորդականությամբ, թեև պրանց մեջ մշակութային և ոչ մշակութային բառերի ստորբերակումը հստակորեն չի անցկացված, այսպես, երկրագործության հետ կապված տերմինները տրվում են բույսերի ընդհանուր անվանումների հետ միեմուն բաժնում, տարածքային բաժանումները տրվում են հասարակականների հետ միասին և այլն:

Հարկավոր է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ առաջին մասում տրված թեմատիկ ցանկը կազմված է հատկապես հին հայերենի և բարբառների առկա տվյալների վրա, մինչդեռ վաղնջաճայերենից հին հայերենին անցնելիս տեղի ունեցած պիտի լինեն իմաստային զգալի փոփոխություններ, մասնավորապես հնդեվրոպական որոշ բառերի իմաստի նեղացում՝ ավելի լայն իմաստի հատկացումով նոր (փոխառյալ) բառերին, իմաստային անցումներ, հատկապես փոխաբերական իմաստի մղում առաջին պլանի և այլն:

1. Ֆիզիկական աշխարհ: Ֆիզիկական աշխարհին վերաբերող բնիկ հնդեվրոպական բառերի մեջ լայնորեն արտացոլված են հնագույն ժամանակներից եկող, յուրաքանչյուր լեզվի անկապտելի մասը կազմող այնպիսի նշանակումներ, ինչպիսիք են հող, գետին, ջուր, գետ, առու, աղբիւր, արեւ (արեգ-ակն), լուսին, աստղ, որոտ, լոյս, շուր, ապ, ամպ և այլն: Կասկածելի է երկիր, փոշի, լեռոն, ձուր, հուր, անառ, ծառ, բուփ, որոտ, շանկ (շանք), շուժ, հողմ և որոշ այլ բառերի բնիկ հնդեվրոպական լինելը (կամ հնդեվրոպական տվյալ ստուգաբանությունը):

Աչքի է ընկնում մի շարք բառախմբերի առատությունը. ցեխի և տիղմի նշանակումներ՝ աղտ, գալտ, գոռ, մաւր, միծ, տիղմ (?), բ. տիլ, բ. բոռ. հոսող և կանգնած ջրերի հետ կապված բառեր՝ ջուր, լիւն, լիկ, գետ, հեղեղ, ուղղ, բ. լավ «հեղեղ», առու, կաառն, յուրդ, յուրձաւք, հուռն, առոգաւնեմ (ոռոգաւնեմ), աղբիւր. քարի և քարքարոտ վայրի հետ կապված անվանումներ՝ քար, գիլ, պալ (պաղ, պղպղաքար), բ. քերծ, բ. բուրշ, խութ-ք, այր, անձաւ, բ. լափու(կ). ձյան, ցրտի և մառախուղի հետ կապված բառեր՝ ձիւն, բուք, սառն (սառոյց), բ. սրով, բ. սղին, բ. սղոն, լիլմ, հալիալ, մէգ, բալ, մառախուղ, բ. մոաժ: Հայերենը զարմանալիորեն չի պահպանել լեռան հնդեվրոպական ամենից ավելի տարածված այնպիսի անվանում, ինչպիսին է *gʷer-/gʷor-ը, որ առկա է հնդիրանական, ալբանական, հունական, թրակյան, բալթիական, սլավոնական խմբերում, այսինքն՝ արեւելյան ողջ տարածքում. այն հայերենում պիտի ունենար *կեր, *կուր կամ, թերեւ, *կար (*gʷr-) տեսքը. ձեռով և իմաստով մերձավոր կարկառ «քարակույտ» (այստեղից կարկառել) բառը պատկանում է կառ արմատին, որ պահպանվել է կառչիմ (կառուցաւնեմ) բայի մեջ, և որի ծագումն անհայտ է: Լեռոն բառը հատկացվում է հ.ե. *kʷlel- «թեթել, հենել» արմատին որոշ կասկածով, ընդ որում բերված զուգահեռների մեջ գերակշռում է «բլուր» իմաստը (հմտ. հուն. κλίμαξ «գառիվայր, բլուր», լատ. clivus, գոթ. hlains «բլուր»): Ինչ վերաբերում է սառ բառին, ապա նրա սկզբնական իմաստն է «գագաթ», և հայերենի «լեռնագագաթ» լեռ իմաստը առանձնակի է կանգնած: Հայերենը չի պահպանել նաև հովիտ բառի համար հնդեվրոպական որևէ անվանում, եթե զոգ բառին չվերագրենք նախնական ուղղապիսի իմաստ:

Դաշա բառի փոխարեն, որ իրանական ծագում ունի, վաղնջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, գործածվել է անդ (բ. հանդ) բառը (հմմտ. թուր. *il ant, il ante* «հարթավայր»), որ հետագայում ստացել է «մշակված գաշտ՝ արոս» իմաստը:

Հայերենը չի պահպանել ծովի հնդեվրոպական որևէ անվանում, մանավանդ ավելի տարածված **mori-* (*mōri*) անվանումը, որ առկա է Եվրոպայի հնդեվրոպական լեզուներում՝ իտալյան, կելտական, գերմանական, բալթիական, սլավոնական, և հայերենում պիտի ունենար *մոր- կամ *մուր ձևը (այստեղից չէ՞ Մուրց գետի անունը հմմտ. և **morisk-* «ճահիճ»): Ճիշտ է, ծով-ը համեմատում են հ. իսլ. *kaf* և հ. իռլ. *go* «ծով» բառերի հետ, բայց այդ համեմատությունը կասկածելի է. անհավանական է համեմատությունը նաև հուն. *ἕψ* «ծով» բառի հետ, որ բնիկ հունական չի համարվում [հմմտ. *Furnée, 1972, 176*]: Զի պահպանված նաև ծովի հետ կապված կղզու անվանումը. կղզի բառը հավանաբար սեմական ծագում ունի: Ցամաք բառը մենք կասկածով ենք դրել հնդեվրոպական բառերի ցանկի մեջ (հմմտ. հ. հնդկ. *kṣāma-* «այրված, չորացած»): այն կարող է լինել, ինչպես կարծում է Աճառյանը, սեմական ծագման (հմմտ. և սմբե): Բառացանկում մեր կողմից դրված Եզր բառը ունեցել է քնդհանրապես «եղր» իմաստը, բայց գործածվել է նաև «ծովի կամ գետի ափ» իմաստով. հայտնի չէ վաղնջահայերենում նրա մասնավորվածությունը աստիճանը. ավել բառի ծագումը որոշ չէ. նրա կապը հ.-հ. **āpero-* «ափ» արմատի հետ կասկածելի է հնչյունական պատճառներով [հմմտ. *Pok., 1, 53*]: Սակայն սրանց կողքին կան լճի, ալիքի, փրփուրի հնդեվրոպական անվանումներ:

Հայերենը չի պահպանել ծառի ալիպիսի տարածված անվանում, ինչպիսին է հ.-հ. **deru-*ն, թեև, որոշ կասկածով, կարելի է նրան հանգեցնել ան-աառ բառը, այլև կան այդ հիմքից ուրիշ ածանցյալներ (աաբգալ, առ-արև «սանդակոթ» և այլն): Սրա փոխարեն առկա ծառ բառի հնդեվրոպական ծագումը կասկածելի է, նրա զուգահեռներն էլ ունեն «ճիպոտ» նախնական իմաստը: Աստղծ, փայտ բառերը սովորաբար նշանակում են պատրաստի փայտը իբրև նյութ, թեև փայտ-ը կարող է գործածվել նաև «ծառ» իմաստով:

2. Մարդկություն. սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն: Վաղնջահայերենը պիտի ժառանգած լիներ մարդու սեռի, տարիքի և ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ հնդեվրոպական հիմնական անվանումները՝ տարածքային որոշակի սահմանափակումներով: Սրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում համապատասխան մանկական բառերը՝ պահպանված գերադաս-յապես հայ բարբառներում: Հնդեվրոպական ցեղակցական անուններին դու-մարվել են ազգակցության տարբեր աստիճաններ նշող նոր անվանումներ՝ գերազանցապես ժառանգված հնդեվրոպական անվանումների բազայի վրա և նկարագրական բնույթի:

Մարդու, նրա սեռի և տարիքի հետ կապված անվանումներից հիշենք մարդ, աճճն, այր, կին, աղիջ, մաճուկ, մատաղ: Վաղնջահայերենում լայնորեն սխալ է ներկայացված լինելին ազգակցական տերմինների սկզբնական շատ ձևեր՝ հայր, մայր, ուսուր, դասուր, որդի, եղբայր, քույր, հաւ, հաւն «սասա», թոռն, սկեսուր, հարսն, նու, յաւայ, մաւու, որբ: Կասկածելի է ամուրի, քեռի, անեռ, հոր «փեսա», ուղու «խորթ որդի», այրի բառերի հընդ-

հվրոպական ծագումը: Մեծ թիվ են կազմում այս բառերի բազայի վրա կազմված բաղադրյալ անունները, որոնք մասամբ գալիս են հնից և զուգահեռներ ունեն հնդեվրոպական այլ լեզուներում՝ հաւելլաւյր, մաւելլաւյր, եղբաւորոյի, այլի հաւաւոյր, մաւաւոյր, զուստը եղբոր(ն) և այլն: Բացակայում են կնոջ ազգականների մի շարք նշանակումներ, որոնք հնդեվրոպականում էլ մասամբ չեն եղել. զոքանչի համար չկա բնիկ հայերեն սնուն, աներ բառի հնդեվրոպական ծագումը, ինչպես նշվեց, կասկածելի է: Կասկածելի է նաև հոր «փեսա» բառի հնդեվրոպական ծագումը, իսկ փեսայ բառի ծագումն անհայտ է: Բավական շատ են խորթ ազգականների անունները՝ յաւալ, մաւու, ուրջու: Սակայն հայերենը չի պահպանել այրիացած տղամարդու և կնոջ հնդեվրոպական տարածված անվանումները, հատկապես *yidheyo-, -ā, *yidhu- ձևերը, որ պիտի սալին *գդե կամ *գդի. այսի բառը, ամենայն հավանականութեամբ, կամ հայկական նորակազմութուն է, կամ հնդեվրոպական ծագում չունի և պատահամբ է նման այս բառին:

3. Կենդանիներ: Հայերենը հարուստ է ինչպես վայրի, այնպես էլ ընտանի կենդանիների բնիկ հնդեվրոպական անուններով: Ուս, երէ (էրէ), թակաւղ, քարք բառերը ցույց են տալիս որսորդութեան և ձկնորսութեան տարածվածութունը, սակայն ձկնորսութունը հավանաբար կապված է եղել ավելի շատ գետերի ու լճերի հետ, և ձկնատեսակների բնիկ հնդեվրոպական անվանումները շատ քիչ են: Զարգացած անասնապահութեան մասին են խոսում ոչ միայն կով, եզն, *հովի «ուշտար» (հովի բառում), այժ բառերի և նրանց տարբեր հասակների անվանումների առատութունը՝ հորք, մոզի, երինը, որոջ, գառն, ուլ և այլն, այլև այնպիսի անասնապահական տերմինները, ինչպիսիք են հաւան «հոտ», աւաճեմ, հովիւ, ստերչ, տուար, թիւիս նաև գոմ: Հայերին հայտնի են եղել շունը, օին (բայց ոչ տարածված հնդեվրոպական անվանումով), էջր: Վայրի կենդանիների անուններից սովորական են գալլ, արշ, աղուէս, ինն, լուսան, ոզնի: Ասիւծ, կոբիւն անվանումները կազմված կամ մասնավորված են ավելի ուշ՝ հնդեվրոպական համապատասխան հիմքերի վրա: Բավական շատ են թռչունների, սողունների և միջատների անվանումները՝ հաւ, աւաղաղ, աղաւնի, աւծուլի, բու, լոր (?), ծիծառն, կախա (?), կկու, կոռնկ, յոպոպ, որոր, ցին, ուրու, անիծ, լու, մաթիլ, մլակ, մըրջին, ո(բ)ջիլ (?), սարդ, տիգ, մեղու, բոռ, կէտ, մուն, մլակ, թիթեռն, աւծ, իծ, քարք և այլն: Եթե ձիշտ է կրիայ բառի ստուգաբանութունը, և եթե այն իմաստային ուշ մասնավորման արդյունք չէ, ապա հայերը պիտի բավական վաղ ծանոթացած լինեին այդ կենդանուն:

Վերևում նշվեց, որ հայերենը չի պահպանել ձիու հնդեվրոպական տարածված անվանումը նույն իմաստով (*ek'yō-ի *cik'yō- տարբերակը տրվել է էջ), այլ առկա է միայն հնդկական զուգահեռ ունեցող ձի բառը (հ. հնդկ. hā'ya- «նծուլ»): Հովատակի, զամբիկի, մտրուկի համար բուն հնդեվրոպական անունների բացակայութունը խոսում է այն մասին, որ վաղընդհաջերի մոտ զարգացած ձիաբուծութուն չի եղել:

Հայերենը չի պահպանել խոզի հնդեվրոպական անվանումը (*sus), այլև ընդհանրապես խոզի հետ կապված հնդեվրոպական անվանումներ. խոզ, վարազ, խոնկոր անվանումները համեմատաբար ուշ են հանդես եկել:

Կատվի (կառու, կուզ), վագրի, փղի, կապիկի, ուղտի անունները վա-

ղընջահայերենում չեն հղել, ինչպես կտեսնենք, դրանք հայերենում հայտնի են դարձել ավելի ուշ, Հեռաքրքրական է նշել, որ կոտվի ընդհանուր անվանումը հունարենի մեջ *ἄλγος* ձևով մուտք է գործել բավականաչափ ուշ՝ VI դ.: Դասական հայերենում կատուն հայտնի է կուզ անվանումով, որ իրանական ծագում ունի:

4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ: Հայերենը պահպանել է մարմնի մասերի և մարմնական գործառնությունների մեծաքանակ անուններ, որոնք ընդգրկում են գրեթե բոլոր հիմնական հասկացությունները. մարմնի մասերի անվանումներից նշենք՝ միս, ջիլ, նեարդ, մաւուֆ, աբիւն, ոսկը, կող(ն), քեկն (քէկն), կուռն, ողն, գլուխ, երես, ծընատ, այտ, ակն (աչք), ունկն, բերան, քիւմ-ք, լեզու, աւտամ, լինդ, ուլն, կոկորդ, ուկուր, ուս, ձեռն, աւմուկն, բուռն, մաւոն, բայքն, ոտն, ոյոֆ, ծունգ(ն), եղունգն, լանջ, սախնֆ, սիրտ, լեարդ, արգանդ, փայծաղն և այլն: Առանձնապես պետք է նշել զանազան հիվանդությունների ու վնասվածքների անունների առկայությունը՝ մասամբ ժառանգած հնդեվրոպական միասնություններից, մասամբ սրված հնդեվրոպական համապատասխան անվանումների բազայի վրա՝ սրանց իմաստային մասնավորմամբ ու տերմինավորմամբ՝ հիւանդ, դալուկն, թանջ (?), լուսն, խիթ, բ. ձմեթ, մարմաջ, կեղ, բուլջ, պտումն, պալար, խոյլ և այլն:

Մարմնի մասերի ու մարմնական գործառնությունների անվանումների մեջ բացակայում են մի շարք կարևոր օղակներ, որոնց առկայությունը վաղընջահայերենում գոնե մասամբ ենթադրելի է:

Առաջին հերթին նշենք հայերենում մաշկի, եղջյուրի, մազի տարածված հնդեվրոպական անվանումների բացակայությունը: Մաշկ, մորթ, կաշի բառերից ոչ մեկը բնիկ հնդեվրոպական չէ, եղջիւր բառի հնդեվրոպական ստուգաբանության փորձերն առայժմ անհամոզիչ են, իսկ մազի համար պահպանված և թեմատիկ խմբում մեր կողմից տրված ձառ բառի՝ մազի ընդհանուր անվանում լինելու հարցի լուծումը դժվար է. այն մեզ հայտնի հուշարձաններում գործածվում է հատկապես որպես կենդանու (ձիու) մազի անվանում. հեռ և մազ բառերի ծագումը հայտնի չէ, թեև առաջինը հիշեցնում է, հավանաբար պատահականորեն, գերմանական համապատասխան բառերը (հմմտ. գերմ. Haar). գէս և վարս բառերը իրանական ծագում ունեն և վաղընջահայերենում չեն հղել: Եղջյուրի համար վաղընջահայերենը թեքա պահպանած է հղել և հետագայում կորցրել է հնդեվրոպական ընդհանուր անվանումը *k^{er}- արմատից, որից ինչպես նշվել է, ծագում է սառ «գագաթ, լեռնագագաթ» բառը: Թեև մարմին բառը բացահայտ զուգահեռ ունի հ. հնդկ. mārman «անդամ, հոդավորություն. բաց՝ անպաշտպան մարմնամաս» բառի մեջ, բայց ընդհանուր ձևի վերականգնումը դժվարանում է. եթե հնդկական բառը ծագում է *mel- «անդամ, հոդավորել» արմատից [հմմտ. Pok. I, 720], ապա հայերենը փոխառություն կարող է լինել, որովհետև *l > r անցումը նրան հատուկ է:

Ելիսի մասերի անվանումներից հայերենը չունի գանգ, ուղեղ, ճակատ, հոնք, կզախ, քիթ, շորթ նշանակող հնդեվրոպական բառեր: Հատկապես պետք է նշել հոնքի ու քիթի համար տարածված հնդեվրոպական *bhr̥n- ու *nas- հիմքերի կորուստը և նրանց փոխարինումը անհայտ (ուրարտական)

ծագման յաւնք ու քիբ բառերով. թերևս բնիկ հնդեվրոպական անվանումները վաղնջահայերենում պահպանված են եղել:

Մարմնի այլ մասերի անվանումներից նշենք փետուր, կուրծ (անասնա-կուրծք), թոք նշանակող հնդեվրոպական բառերի կորուստը: Փետուր բառը բնիկ հնդեվրոպական չէ, բայց կարող է վաղ շրջանում յուրացված լինել հնդեվրոպական որևէ լեզվից և թերևս առկա լինել հինց վաղնջահայերենում (հմմտ. հ. հնդկ. pát(a)tra-, հառ. πτερών, հ. վ. գերմ. fedara): «Կուրծք» նշանակող լանջ բառի գերմանական և սլավոնական զուգահեռները նշանա-կում են «թոք» (հմմտ. հ. վ. գերմ. Lungēn (հգն.), ռուս. Печень, բայց հա-յերենը այդ իմաստի համար օգտագործել է անհայտ ծագման քոք բառը. անհայտ է կուրծի բառի ծագումը, թեև բացատրված չէ նրա յուրացված լինելը հնդեվրոպական որևէ լեզվից (հմմտ. ռուս. крыль- հ.-ե. *gyrendh -ից և լիավ. krŭlīs- հ.-ե. *krŭt-ից): Անասնի կրծքի համար հավանաբար վա-ղնջահայերենում գործածվել է երբուծ-ի վաղ ձևը. այդ բառը հին հայերե-նում ունի հատկապես «անասնի լանջամիտ» իմաստը, որ, թերևս, ձեռք է բերել կուրծ-ի բառի մոտաքից հետո:

Հայերենը չի պահպանել հորանջևիտ տարածված հնդեվրոպական անվա-նումը, որ պիտի ունենար *նէ-/նի- տրամատային տեսքը (հ.-ե. *gʰhei-). թերևս այն գուրու է ընկել նի բառի հետ համանուն լինելու պատճառով: Բնիկ հնդեվրոպական չեն նաև յոգնեալ, ճաղառ և կոյր բառերն ու նրանց հոմա-նիշները՝ խոնջեալ, վաստակեալ, կրոռ և ճեղ, կունդ. հնդեվրոպական ծագ-ման լեռկ-ը նշանակում է ընդհանրապես «անմալ» և «մերկ»:

5. Ուտելիք և խմելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն: Այս խմբի բառերն ունեն ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մշակութային տրժեք ունեցող իմաստներ: Առաջին կարգի իմաստները, բնականաբար, ավելի քիչ են են-թակա փոփոխության, և սրանց հնդեվրոպական ներկայացուցիչները լայն չափերով առկա են հայերենում, այդ թվում, իհարկե, նաև նրա սկզբնական վիճակում՝ վաղնջահայերենում: Սրանք և՛ սովորական չեղոք, և՛ զգացմուն-քային-արտահայտչական երանգի բառեր են, ընդ որում ուտելու գործողու-թյան տարբեր եղանակները ներկայացված են տարբեր բառերով և մարդու ու կենդանիների համար համապատասխան տարբերակումներով՝ ուտեմ, լա-կեմ, լափեմ, ծամեմ, լմլմեմ, կլաճեմ, կրծեմ, սրունեմ: Տարբերակված են ներկայացված նաև կերակրի պատրաստման տարբեր եղանակները՝ եփեմ, խարչեմ, խոռովեմ, խառկեմ, բովեմ: Հայտնի չէ կերակրի պատրաստման տեղի մասնազիտացման աստիճանը. վառաբան, թոնիւր և այլ անվանումներն ուշ են. վաղնջահայերենի համար եթադրվում է ճնոց-ի սկզբնաձևի գոյությունը՝ «վառարան» ընդհանուր իմաստով: Ուտելիքի պատրաստման և պահ-պանման միջոցներից տարածված են եղել կավի (հողե) ամանեղենը և տիկը: Ամանեղենի այլ տեսակներ նշանակող կաթսայ, սան, տապակ, ափսէ, պնակ, սկուտեղ, գաւար, բաժակ, թաս, թակոյկ, սափուր, կուժ, սրուակ, կաւաս և այլն բառերը բնիկ հնդեվրոպական չեն, այլ փոխառված են շրջակա հնդեվ-րոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուներից: Դանակ-ի հնդեվրոպական բնիկ անունը հայտնի չէ, բայց տարգալ-ը բնիկ հնդեվրոպական է:

Օրվա տարբեր ժամանակների հետ կապված նախաճաշի, ճաշի, ընթ-րիքի անվանումները չկան: Բարբառային ակրառ «նախաճաշ» բառը, եթե այն կապ չունի կեր, կուր ձևերի հետ, ուշ ձեռքբերում պետք է լինի:

խմորի բնիկ հնդեվրոպական անվանումը հայերենը չի պահպանել, բայց հաց բառի հնդեվրոպական ծագումը հավանական է. աղամ, աղաւրիֆ, ալեւր, բլիթ, բոկեզ, բ. բուլ (>պնւլ) «խմորի գունդ» բառերը ցույց են տալիս, որ վաղնջահայերին լավ ծանոթ է եղել հացագործությունը: Կերակրի պատրաստման հետ կապված նշենք երկան և տոռն «սանդի կոթ» բառերը՝ աղաւրիֆ և մուլ (վլաւաց) բառերի կողքին:

Վաղնջահայերը պիտի գործածած լինեն և՛ կենդանական (հմմտ. միս), և՛ բուսական կեր: Բացի զանազան ուտելի բույսերի անվանումներից, որոնց մասին կխոսվի բուսականության հետ կապված բառերի քննության ժամանակ, վաղնջահայերենում պետք է լինեին դալար(ի) սիսեռն, խստոր, բոզկ, շիր բառերի սիլբանթները: Կան նաև գինու և խաղողին վերաբերող լեզվի «խաղողի ալգի», գինի, որք անվանումները. հմմտ. նաև արգաա «որթատունկի էտած ճուղ»։ սրանք խոսում են խաղողագործության՝ վաղնջահայերին ծանոթ լինելու մասին: Սոխի, մի շարք պտուղների (տանձ, խրնձոր և այլն) անվանումները բնիկ հնդեվրոպական չեն:

Վաղնջահայերը դիտեին կաթից կարագ և մածուն պատրաստելու եղանակները, որոնց մասին վկայում են կոգի (ավելի ուշ փոխարինվում է կարագ բառով) և մածուն բառերը:

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք: Հայերը և մասնավորապես վաղնջահայերը իբրև հագուստի նյութ պիտի օգտագործած լինեն հատկապես բուրդը: Բրդի համար կան սաբ, գեղմն և բուրդ անվանումները. վերջինս ծագում է *bherdh- «կտրել» արմատից, որ վկայում է բուրդը խուզելու սովորույթի մասին: Հէն-ֆ, հենում, ուտայն, սալժ, ստաթի, շիւ, առէջ բառերը խոսում են ոստայնանկության արհեստի զարգացած լինելու մասին: Կարելու հետ կապված նշենք սաեղն, հերիւն, քել (?), բ. կլոֆ «թելի կծիկ» բառերը: Բամբակի և վուշի անվանումները բնիկ հնդեվրոպական չեն: Վաղնջահայերի մոտ բուսական ծաղման թելի օգտագործումը հավանաբար շատ տարածված չի եղել, մանավանդ եթե կտաւ բառը կուտ բառից չի ծագում և բնիկ հնդեվրոպական չէ (հնարավոր է սեմական ծագում): Հավանաբար լայն շտիկ-րով չի գործածվել նաև կաշին, որի բնիկ հնդեվրոպական անվանումը հայերենում բացակայում է. սերեկ «սեկ, կաշվե ծածկոց» բառի հնդեվրոպական ծագումը հավաստի չէ:

Պահպանվել են հնդեվրոպական ծագման զգեստ, ալթոց, աւծիֆ, տեռ «շղարշ», ֆոդ (ֆադ) անվանումները, բայց հագուստի առանձին տեսակների բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ գրեթե չկան. ձորձ, բանկոն, շալլիկ, ֆորանակ, դենջակ, վարտիֆ, գուպայ, կաշիկ, մունակ, մոյկ, խոյր, գդակ, նարմանդ բառերը կամ անհայտ ծագման են, կամ հայտնի փոխառություններ:

Զարդարանքներ նշանակող զարդ, գինդ, մատանի, ակն «թանկագին քար» բառերը բնիկ հնդեվրոպական են, բայց սպարանջան, մանեակ, բահուանդ, ֆայռ և այլն բառերը մուտք են գործել հայերենի մեջ համեմատաբար ուշ:

Սննձեռոց, սրբիշ, ածելի, ածանեմ բառերը կազմված են բնիկ հնդեվրոպական արմատներից, մինչդեռ դաստառակ, սամուր, խոզանակ, գմելին և այլն ուշ շրջանում մուտք գործած բառեր են:

7. Բնակարան, տուն, կահկարասի: Հայերենը լավ է պահպանել բնակության, տան և սրտ մասերի վերաբերյալ բնիկ հնդեվրոպական անվանումները՝ տուն, արք, խուղ, դուռն, անդ, յատակ (?), որմն, ձեղուն, առաստաղ, ցիւ, բիւ և այլն: Սակայն բացակայում են վրանի, բակի, գավթի, փականքի հնդեվրոպական անվանումները. լուսամուտ բառը հավանաբար հայկական նորակազմություն է՝ համապատասխան հնդեվրոպական տարրերի հիման վրա (լոյս,-ւյ և մուտ):

Որպես վառելիք ծառայել է հիմնականում փայտը և չորացրած անասնաղբը, որի համար կան Գալուր, ալլե բարբառային քիթրէն, տարք բառերը: Վառարանի հնդեվրոպական հատուկ անվանում չի պահպանվել. կրակետղ-ը հավանաբար ուշ կազմություն է: Զկա նաև ծխնելուլդի բնիկ հնդեվրոպական անվանում:

Տնային կահույքի վերաբերյալ բնիկ հնդեվրոպական ծագման հայերեն անվանումները սակավաթիվ են. կահույքի հետագայում տարածված անվանումները բնիկ հնդեվրոպական չեն. սար-ք բառը, եթե այն իրոք բնիկ հնդեվրոպական և ոչ թե իրանական ծագում ունի, համեմատաբար լայն իմաստով է գործածվում: Սեղան բառի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը կասկածելի է. անկողին և նստելի «նստարան, աթոռ» բառերի՝ վաղնջահայերենում նույնակազմ և նույնիմաստ գործածությունը հայտնի չէ: Մահին, արոռ, բազմոց, գան, գահույժ, լապեռ, կանթեղ, նռազ, մում բառերն ուշ ձեռքբերումներ են, որոնք վաղնջահայերենում բացակայել են:

8. Երկրագործություն, բուսականություն: Հայերենը պահպանել է ծառերի և այլ բույսերի հնդեվրոպական զգալի թվով անվանումներ: Ծառանուններից բնորոշ են կաղնի, մայր(ի), կուենի, եղենի, բաւաի, հացի, թելի. կեչու հնդեվրոպական *bherag- անվանումն անցել է բարդուն, և ինչ-որ աղբյուրից փոխառվել է կեչի-ն: Հին հայերենը չի պահպանել հաճարենու հնդեվրոպական անվանումը, որ պիտի լիներ *բագ (հ.-հ. *bhāgo-s): Մեծ թիվ են կազմում բույսերի տարբեր մասերի, հատկապես ճյուղի և բողբոջի անվանումները:

Հին հայերենում բավական առատ են եղել երկրագործության հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական անվանումները, որ խոսում է նաև վաղնջահայերի մոտ երկրագործության բավականաչափ մեծ զարգացման հասած լինելու մասին՝ արտ, անդ, հարաւունք, այգի, արաւ, հեւկեմ (?) բիւ, բիլ, սերմն, բերք, արդիւն-ք, պտուղ և այլն: Բացի հնդեվրոպական երկրագործական տերմիններից, վաղնջահայերենում պետք է հանդես եկած լինին իմաստով մասնավորված և երկրագործական արժեք ստացած մեծ թվով բառեր. հմատ, օրինակ, կորի «փոքր ջրանցք՝ արտը ջրելու համար», ոռոգանեմ, առոգ «լավ հասած, լիքը (հացահատիկի մասին)», բարդ «խոտի կամ հացահատիկի դեղ», եղան և այլն: Սակայն հին հայերենը չի պահպանել երկրագործական մի շարք կարևոր հասկացությունների՝ շանմարանի, ակոսի, փոցխի, մանգաղի, հացահատիկի, ցորենի, տարեկանի (հաճարի), վարսակի համար բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ:

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ. արվեստներ և առհեստներ՝ նրանց հետ կապված հասկացություններով: Ֆիզիկական գործողությունների բնիկ հնդեվրոպական նշանակումներ հայերենը լավ է պահպանել՝ հարուստ

լինելով համանիշներով և բարբառային տարբերակներով: Մոելը, խփելը, պատռելը, քերելը, լցնելը և այլ գործողություններ ներկայացված են բնիկ հնդեվրոպական ծագման զգալի թվով համանիշներով և նշանակման նըրբ-երանգներով՝ կորացուցանել, կփել, բ. կեռել և այլն, հարկանել (զարկա-նել), գանել, ծեծել (?), քաղել, ձաղկել, ջնել, տոփել և այլն, ցելում, փեղկել, փեռել, երգիծանել, ցռել և այլն, փեռել, փերել, տեռել, բ. փերդել և այլն, հեղում (զեղում), լնում, ամամ և այլն:

Արուեստ բառի և հատկապես նրա արհեստ տարբերակի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը կասկածելի է. ավելի հավանական է իրանական ծագումը: Առանձին արհեստներից հայերի, այլ թվում նաև վաղնջահայերի մեջ լավ զարգացած են եղել կոստյումային արհեստը, աստղադործությունը, մետաղագործությունն ու դորրնությունը, կավադործությունը. հմմտ. ատաղծ, երիթ, «մեծ սեպ», բործ «տաշված փոս», բորիծ «ծակվածք», մուրն, քակն, գերան, հեծան (?), ձող, սիւն, քիթեղն, շաղ-ախ, դարբին, քեփեմ «կռել», սալ «տափակ քար. զնգան», հալել, ձուլել (ձոյլ), բով, հնոց, քուրգն, արծ-նել «տաք երկաթով փորագրել» և այլն:

Արհեստի հետ կապված նշանակումներից հին հայերենում բացակա-յում են հետևյալ բառերի բնիկ հնդեվրոպական համարժեքները՝ կառուցա-նել, տաշել, ծակել, գալլիկոն (շաղափ), սյոց, գամ, (բեւեռ), աղիս, բը-րուտ, կաւ, հիւսեմ, կողով, զամբիւզ, կթոց, սակառ, ֆանդակել, արծան, դուր, նկար (պատկեր), ներկ և այլն:

Մետաղների անուններից բնիկ հնդեվրոպական է միայն արծաթ-ը: Ոսկի, պղինձ, արոյր, երկաթ, կապար, արնիճ, անագ բառերը հայերենը ձեռք է բե-րել այլևայլ աղբյուրներից. դրանք թերևս մասամբ (ոսկի, երկաթ) եղել են նաև վաղնջահայերենում:

Հին հայերենում բացակայող բառերի մի մասը վաղնջահայերենում, ան-շուշտ, առկա է եղել. դարմանալիորեն հին հայերենի կառուցանել, շինել, կերտել, կազմել համանիշներից ոչ մեկը բնիկ հնդեվրոպական չէ. բնիկ հնդեվրոպական հաստատել բայը, բացի բուն իմաստից, երկրորդաբար ու-նի նաև «շինել, կառուցել» իմաստը, որ կարող էր վաղնջահայերենում ավելի լայն գործածություն ունեցած լինել. հնարավոր է նաև ստեղծանել բայի ըս-կըղբնական գործածությունը հենց այդ իմաստով: Մակելու հնդեվրոպական նշանակումների համար հիմք ծառայած *bher-, *ter- արմատներից հայե-րենը պահպանել է բերան (*«անցք»), բիր, բրեմ և բուր, քրթուր բառերը, բայց առանց հատկապես այդ գործողությունը նշանակելու. հ.-ե. *steig- (steig'-?) «ծակել» արմատը հայերենում պահպանվել է ստեճ բառի մեջ, հիթի, իհարկե, ճիշտ է այս բառի ստուգաբանությունը. թերևս վաղնջահայերենի հա-մար կարելի է ենթադրել սրա բայական ածանցյալը (ստեճ-, *ստիծեմ), որ հետագայում փոխարինվել է ծակել բայով: Հիւսել բառի հնդեվրոպական ծագման վարկածը *tek' ք-ից (վ. վիստել) հնչյունապես չի արդարանում, բայց նրա փոխարեն կայող էր գործածված լինել հ.-ե. *plek'- «հյուսել» արմատի ածանցյալը՝ *les- (*լես) ձևով, որ կարող էր դուրս ընկնել լեսում բայի հետ համընկնելու հետևանքով: Նկար, պատկեր, ներկ բառերն իրանա-կան ծագում ունեն. հ.-ե. *peik/g- (peik'-) «գրել, նկարել» արմատը վաղնջ-ահայերենում պահպանված լինելու դեպքում պետք է հետագայում ունենար *հէք, *հէկ կամ *հէս ձևը. հմմտ. ռուս. ПИСАТЬ «գրել. նկարել»:

Թված գաղափարների որոշ մասը վաղնջահայերենում չի եղել՝ համապատասխան իրույթներին ու գաղափարներին հայերի անծանոթ լինելու պատճառով. սրանց թվին են պատկանում որոշ մասնագիտացված գործիքների, մետաղների անվանումներ, Բացի դարբին բառից, արհեստավորների այլ կարգի հին նշանակումներ չեն պահպանվել, որ խոստով է աշխատանքի բաժանման տվյալ աստիճանի՝ վաղնջահայերի մոտ դեռևս թույլ արտահայտված լինելու, արհեստագործության՝ հիմնականում տնային բնույթ կրելու մասին:

10. Շարժում, աեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն: Հայերենում լայնորեն ներկայացված են շարժման ու տեղափոխության տարբեր տեսակների նշանակումները, թեև կարելի է նշել, որ վաղնջահայերենի և հին հայերենի միջև զգալի տարբերություններ են եղել բառերի գործածականության և իմաստային ծավալների հարցում: Այսպես, հին հայերենի շարժիմ բայը վաղնջահայերենում հավանաբար դեռևս չի եղել գործածության մեջ պիտի եղած լինի բնիկ հնդեվրոպական աղբյւր (հմմտ. անադելի «անշարժ») բայը: Առկա են ցամաքում, ջրում և օդում շարժվելու տարբեր տեսակների մեծաքանակ բնիկ հնդեվրոպական նշանակումներ, ընդ որում նշանակվում են ինչպես մարդկանց, այնպես էլ կենդանիների շարժման ու տեղափոխման գործողությունների դանադան տեսակները՝ երթամ, գամ, բռնիմ, լողամ, ելանեմ, մտանեմ, իջանեմ, անկանիմ, բնբանամ «վազել», մեհմեհամ և այլն: Հեծանիմ բայը խոստով է ձիու՝ իբրև փոխադրամիջոցի փորձածության մասին:

Նշենք, որ չի պահպանվել պարելու գործողության բնիկ հնդեվրոպական մասնագիտացված անվանում. խաղ(ւ)ամ բառը, եթե այն իրոք բնիկ հնդեվրոպական է, բաղմիմաստ է:

Վաղնջահայերն ունեցել են ճանապարհի, ճանապարհաշինության և անիվավոր փոխադրամիջոցների հետ կապված զգալի թվով նշանակումներ: Վաղնջահայերենում հանապարհ բառը չի եղել, բայց լայնորեն գործածվել է ուղի բառի սկզբնաձևը. ճանապարհ բանալու լայն կիրառության մասին են խոսում հուրդ «բացված, տրոթված, ուղիղ (ճանապարհ)», հուրդեմ «ճանապարհ բանալ» տերմինները: Առկա են կամուրջ (?), անի (?), բ. հողլ «անիվ», այի «խսեռ, առանցք», լուծ, սամի տերմինները, բայց սայլ, կառ բառերը հանդես են եկել համեմատաբար ուշ: Զկա փողոց նշանակող հատուկ բառ. փողոց բառի ծագումն անհայտ է, պոլոտայ բառը մոխրավել է ովելի ուշ:

Վաղնջահայերը, ինչպես երևում է պահպանված բառերից, ծանոթ են եղել նավագնացությանը և ջրով տեղափոխվելուն: Դրա մասին են վկայում նաև, կուր «նավակ», լաստ, քի, քեղի «ղեկ» կամ կայմ (?), քե «ղեկ», առաքաստ բառերը:

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր: Ունեռնալու, ստանալու և տալու, նվիրելու վերաբերյալ հայերենի ժառանգած բնիկ հնդեվրոպական ընդհանուր նշանակումները բավականաչափ հարուստ են, մինչդեռ նույնը չի կարելի ասել սեփականության, հարստության և առևտրի վերաբերյալ բառերի մասին: Ունիմ, կալում, առնում, ստանամ, տամ, ընծայեմ (?), ձալնեմ, ձ(ե)րեմ (ձիւր), որոնեմ, գտանեմ բառերը հայերենի բառապաշարի

կայուն տարրերից են. պահել-պահպանելու, խնայելու, վնասելու, կորցնելու հնդեվրոպական տարածված նշանակումները հին հայերենը չի պահպանել, թեև պետք է ենթադրել, որ դրանք վաղնջահայերենում դեռևս արտահայտվելիս են եղել բնիկ հնդեվրոպական բառերով:

Հին հայերենը հարուստության և սեփականության հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական քիչ նշանակումներ ունի: Եթե ձիշտ է աւն «սեփականություն» բառի ածառյանական ստուգաբանությունը, և եթե այն իրանականից չի ծագում, ապա առկա է բնիկ հնդեվրոպական կարևոր մի անվանում, որ պիտի եղած լինի և վաղնջահայերենում. կարուած, ստացուած, ինչք անվանումները երկրորդական կազմություններ են: Երկրորդական են նաև հարստության ընդհանուր անվանումները, իսկ փողի (դրամ, ստակ), ֆոսփի, զանձի, ժառանգելու հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ հայերենում ընդհանրապես չկան. արծաթ բառի «փող» և «հարստություն» իմաստները երկրորդաբար են առաջացել: Երկրորդական բնույթ ունի նաև հարուստ բառը, որի նախնական իմաստն է «ուժեղ» (հարում «խփել, զարկել» բայից). թերևս հին կազմություն է մեծառուն համառիշը: Ընդհակառակն, հայերենը հարուստ է «աղբատ» իմաստի բնիկ հնդեվրոպական նշանակումներով՝ աղկաղկ, աղբառ, աճառ (?), փանափ: Ազահի, ժլատի բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ չկան. ագահ, ժլատ, կծծի, ոխշտ, գծում և այլ բառեր հնդեվրոպական չեն. ընչաֆաղց, ընչասէր, արծաքասէր բառերը երկրորդական կազմություններ են: Գող և ելուզակ բառերը հնդեվրոպական ծագում ունեն, բայց կողպուտ, յավշտակել, շոքել, աագակ, հէն բառերը ուշ ձևաբերումներ են, որոնցից վերջին երկուսն իրանական ծագում ունեն և վաղնջահայերենում չեն եղել. նշենք կողպուտ բառի ակնհայտ նմանությունը հուն. κλέπτω «գողանալ, հափշտակել» բային, որ ծագում է հ.-ե. *klep-ից (հին փոխառություն):

Հայերենում չկան փոխի, պարտքի, վճարելու, հաշվի, գրավականի (հրաշխիքի), ծախսի, շահի, վնասի, տույժի, վարձի, ոսձիկի, վաճառելու, խանութի, թանկի, էժանի, աշխնքն՝ զարգացած առևտրի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ: Ակնհայտ է, որ ինչպես հնդեվրոպացիների, այնպես էլ վաղնջահայերի մոտ դեռևս զարգացած առևտուր և փոխանություն չի եղել: Կարելի է միայն նշել, որ վաղնջահայերը ներքաշված են եղել նախնական առևտրի ոլորտի մեջ. հմմտ. գին, տուր-ֆ, ազուտ (եթե վերջինս իրանական ծագում չունի), մուտ(-ֆ), հաս:

12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ: Հայերենում լայնորեն ներկայացված են տարածական հարաբերությունների բնիկ հնդեվրոպական նշանակումները, որոնք ամեն մի լեզվի բառապաշարի անհրաժեշտ մասն են՝ անկախ ժողովրդի մշակույթի և քաղաքակրթության աստիճանից: Զգալի թիվ են կազմում տարածության մեջ գրաված տեղի, այլև ձևի ու չափի բայական նշանակումները՝ դնեմ, նստիմ, դարեմ, հանգչիմ, դլամ, կամ, մընամ, դիգանեմ, թեղեմ, յարեմ, բանամ, գաղեմ, քաֆիմ և այլն: Շատ են տարածության մեջ գրաված տեղի, ձևի, չափի հետ կապված անվանումները՝ բարձր, ներքին, ցած, վեր, հիմք, հաւ (յաւ), կէտ, սայր, եզր, կողմն, թեր, մէջ, աջ, մերձ, հուպ, հեղի, հարաւ, ձեւ, արդ, մեծ, փոքր, մանր, երկայն, երկար, լայն, անձով, հաստ, թանձր, մած, բաւ, թաղկ, նուրբ, գոգ, կուր, կեռ, շեղ, անկիւն, բոլորակ, ոլոր և այլն: Հին հայերենում չեն պահպան-

վել փակելու, ծածկելու բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ. փակեմ, աղ-
խեմ, խնում (խց(ան)եմ), ծածկեմ, պատեմ բայերը բնիկ հնդեվրոպական
չեն: Ծայրի հետ կապված ծայր, գագաթն, կառար-ք բառերը բնիկ հնդեվրո-
պական չեն. պետք է կարծել, որ սառ բառը վաղնջահայերենում դեռևս ավե-
լի լայն նշանակություն է ունեցել՝ նշանակելով «գագաթ» ընդհանրապես և
ոչ միայն «լեռնագագաթ». սայր բառի վաղ ավանդված իմաստն է «թրի բե-
րան», թեև հնարավոր է նաև «լեռնագագաթ» իմաստի վաղ գոյությունը
(հմմտ. նաև սայր): Ահեակ-ը իրանական ծագում ունի, հավանաբար բնիկ
հայկական չէ նաև ձախ բառը, մինչդեռ աչ-ը բնիկ հնդեվրոպական է. սա
բացատրվում է ձախի բառարգելման (տաբուավորման) միտումով, որին
տուրք են տվել նաև հայերը:

Երկրի կողմերի անվանումներից արեւել և արեւմտ բառերը բար-
դություններ են, որոնք թերևս վաղնջահայերենում արդեն գործածական են
եղել. հարա բառն իմաստային ակնհայտ զուգահեռ ունի իրանականում
(հմմտ. ավեստ. paurna- «առաջ. հարավ»), որ խոսում է հայերի, իրանցի-
ների նման, հարավային կողմնորոշման մասին (հին հնդկների մոտ իշխել
է արևելյան կողմնորոշումը՝ pūrva- «առաջ. արևելյան»):

Ի տարբերություն երկայն-ի և երկար-ի, հին հայերենը կարճի բնիկ
հնդեվրոպական անվանում չի պահպանել. կարճ, հակիրճ, համառատ, ամ-
փոփ, սեղմ բառերից ոչ մեկի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը չի հաստատ-
ված. հ.-հ. *mregʰu-ի *mṛgʰh- «կարճ» տարբերակը հին հայերենում պի-
տի տար *մարձ ձևը, որ կարող էր դուրս ընկնել իրանական մարզ, մարձ
«երկրամաս» բառի համանունության պատճառով. հնարավոր է ենթադրել
նաև հ.-հ. *(s)ker- «կտրել» արմատից ծագող մի սկզբնաձևի գոյություն
(հմմտ. հ. սլավ. kratъкъ, ռուս. короткий, այլև լատ. curtus «կարճ»).
հայ. կարճ-ը ակնհայտ փոխառություն է հնդեվրոպական որևէ լեզվից (ի-
րանական աղբյուրից), որ նույնպես կարող էր դուրս մղված լինել սկզբնա-
կան, սաեմք, *fարդ տիպի մի ձև:

Հին հայերենը չի պահպանել բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ նոսր
(անաւսր, անգայս), խոր, ծանծաղ, հարթ, ուղիղ, գունդ, շարք, հավասար և
նման գաղափարների համար, թեև կան մերձավոր գաղափարների անվա-
նումներ, որոնցից կարող էին հնում գործածական լինել այլևայլ բառեր:
Հարք և տափարակ բառերն ակնհայտորեն փոխառություններ պիտի լինեն
հնդեվրոպական այլ (իրանակա՞ն) լեզուներից. հարք բառը զուգահեռ ունի հ.
հնդկ. pṛthu-, ավեստ. pərəthu- «լայն, ընդարձակ» բառերի մեջ, բայց սը-
րանք ծագում են հ.-հ. *p̥l̥(h)u- ձևից, որ հայերենում պիտի տար *հաղք.
սպասված լ-ի փոխարեն r-ի առկայությունը արիզմ է, որ առկա է նաև
մարմին բառում. այս դեպքում էլ պետք է ենթադրել շատ հին փոխառություն.
նշենք, որ իրանական բառը փոխառված է քարթվեական լեզուներում (հմմտ.
վրաց. parto «լայն, ընդարձակ»): Տափ, տափարակ բառերի համար հմմտ.
մի կողմից՝ հուն. τραπεζία «ցածր, ցածրադիր», որ կասկածով համեմա-
տում են հ. իսլ. þefja «ձլմել, տոփել, արորել» բառի ու սրա ցեղակիցների
հետ և վերականգնում հ.-հ. *tap- արմատը, մյուս կողմից՝ հայ. ապակ
«վահանաձև զարդ» (<իրան.), քիչ հավանական է տափ-ի կապը առփեմ
բայի հետ, որ բնիկ հնդեվրոպական է:

13. Քանակ և քիվ: Քանակ և թիվ ցույց տվող բառերը հիմնականում

բնիկ հնդեվրոպական են: Սա վերաբերում է ինչպես ընդհանուր անվանում-
ներին (Բան-, թիւ, ամբ-ուղջ, ամեն, յոգն, յոլով «շատ», աւել-ի, բոլլ, հոյլ,
լի, սին, ունայն), այնպես էլ թվականներին մինչև հարիւր. կասկածելի է
միայն վերջինիս հնդեվրոպական ծագումը. հայերենը կորցրել է հարյուրի
բուն հնդեվրոպական անվանումը *k'iptom-ից: Մասն բառի հնդեվրոպական
ծագումը կասկածելի է, կէս բառի ծագումն՝ անհայտ:

14. Ժամանակ: Հայերենը պահպանել է ժամանակի հետ կապված բազ-
մաթիվ բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ, այդ թվում՝ ինչպես տարիքի,
ժամանակային տեղութիւն, գործողութիւն տարբեր փուլերի, այնպես էլ
տարվա եղանակների, ամիսների, օրերի ու նրանց մասերի հետ կապված:
Առաջին կարգի նշանակումներից հիշենք հաղ (հեղ) «անգամ», տի-բ «տարիք,
հասակ», նոբ, քաբմ, հին, ծեբ, երեց, արդ, արդէն, փոյթ, դանդաղ (?),
տառտամ, հաւ «սկիզբ», տեւեմ, յաւ «ծայր, վերջ», յաբ, սաէպ, երբեմն,
անդէն, կրկին և այլն: Ժամանակ բառը, ինչպես հայտնի է, իրանական փո-
խառութիւն է. եթե ճիշտ է առեան բառի հնդեվրոպական և ոչ իրանական
ծագման վարկածը, ապա սրա «ժամոնակ» նշանակութիւնը, այնուամենայ-
նիվ, ուշ շրջանի է, և վաղնջահայերենում ժամանակի ընդհանուր անվան-
ման հարցը բաց է մնում: Վաղ և ուշ բառերի սկզբնական բնիկ հնդեվրո-
պական համանիշների գոյութիւն հարցը ևս չի լուծված, եթե, իհարկե, անա-
գան «ուշ» բառի հնդեվրոպական ծագման մեր վարկածը ճիշտ չէ. վաղ, կա-
նախ բառերի ծագումը հայտնի չէ (վաղ-ը, թերևս, վրաց. xval-ի «վաղը»
հետ միասին ուրարտական աղբյուրից է), ուշ-ը իրանական ծագում ունի՝
համապատասխան իմաստափոխութեամբ: Բնիկ հնդեվրոպական ծագում չու-
նեն սկսանիւմ, աւարտեմ, պատրաստ և նման տիպի բառերը. հնում կարող
էին սկսանիւմ-ի փոխարեն գործածական լինել հաւիւմ, աւարտեմ-ի փոխարեն՝
բոլորեմ, լնում բայերը:

Օրվա և նրա մասերի համար գործածական են հղել ար, տիւ, տի, ց-երեկ,
զիշեր, երեկ(ոյ), առ-աւ-աւա (?), օրերի հաջորդման նշանակման հա-
մար այսաւ (հին կազմութիւն է), սերկ (?), երէկ: Տարվա, նրա եղանակնե-
րի և ամսվա անվանումները բնիկ հնդեվրոպական են՝ ամ, հետու, գարուն,
ամառն, աշուն (?), ձմեռն, (յ)եղանակ, ամիս: Հայտնի չեն ամսվա և օր-
վա ավելի մանրամասն բաժանումների վաղնջահայ անվանումները, եթե
այդպիսիք եղել են:

15. Զգայական ընկալումներ: Հոտի, համի, լսելիքի, տեսանելիքի և շո-
շափելիքի ու մաշկազգայութեան հետ կապված հիմնական նշանակումները
հայերենում բնիկ հնդեվրոպական ծագում ունեն: Բնիկ հնդեվրոպական են,
ամենից առաջ, հենց գ-գամ, իմանալ «զգալ» և «հասկանալ. իմանալ», հոտ
(հոտոտիւմ), համ, լսեմ, տեսանեմ, հուպ (հպիւմ), թերևս նաև շփեմ, շաշա-
փեմ բառերը և բառարմատները: Բնիկ հնդեվրոպական են նաև զգայա-
րաններով ընկալվող այլևայլ հատկութիւնների անվանումները՝ փաղք,
աղի, տնալի, դառն (?), կծու, փայլուն, աղաւտ, մոյգ, բոսոր, բիլ «բաց
կապույտ», դեղին (դեղձան, դեղք). կարծր, պինդ, տրամ «պինդ»,
մեղկ, մեղմ, փափուկ (?), դերբուկ, ողորկ, սուր, բութ, գէջ, քաց,
նայ, չոր (?), ջերմ, գոլ, գաղջ, ցուրտ, հով (գով), ոյծ «ցուրտ», ջինջ, բոռ
և այլն:

Հին հայերենը պահպանել է դույնի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական փոքրաթիվ նշանակումներ, հատկապես բիլ, դեղին, դեղձան: Գույն, երանգ, մեմսակ, սպիտակ, սևաւ, կարմիր, կապոյտ բառերն իրանական փոխառութիւններ են, քոյր-ի, կանաչ-ի ծագումն անհայտ է: Կարելի է վստահորեն ասել, որ բիլ-ի և դեղին-ի կողքին վաղնջահայերենը պիտի պահպանած լիներ նաև դրանց բնիկ հնդեվրոպական անվանումները: Սպիտակի անվանումները կապված են գերազանցապես փայլելու գաղափարի հետ, և այդ գաղափարի հնդեվրոպական առատ արտահայտման պայմաններում դժվար է ասել, թե հայերենը ո՞ր տարբերակը կարող էր ընտրած լինել. հավանական են, օրինակ, *աղբ կամ *աղաւ (*albho- կամ *aləu- «սպիտակ». այստեղից են աղանի, թերևս նաև ալա(ս)ունի «համաստեղութիւն»), *լուսն (հմմտ. լսնազոյն «սպիտակ», լուսն «աչքի սպիտակ փառ՝ որպես հիվանդութիւն»՝ *leuk- արմատից, որտեղից լոյս), *արծ (հ.-ե. *aregʻ-, որտեղից արծաթ, արծնեմ, արծարծեմ) ձևերը: Հնարավոր է թուիս «սև. մութ» բառի հնդեվրոպական ծագման վարկածը (հմմտ. հ. իսլ. þǫka, հ. շվեդ. thökn «մեգէ մառախուղ». հնչյունապես քիչ հավանական է համեմատութիւնը ուս. тучный «աղոտ» բառի հետ՝ *taus- արմատից). սակայն կարող էր գոյութիւն ունենալ նաև իրան. սեաւ-ի հետ արմատակից բուն հայկական մի ձև. Հ. Աճառյանը նույն արմատից է բխեցնում, օրինակ, նսեմ բառը, թեև կա հնչյունական դժվարութիւն: Կարմիրի հնդեվրոպական տարածված նշանակումն էր *reudh-, որ հայերենում պիտի տար *երոյլ. թերևս սրա սկզբնաձևն առկա է եղել վաղնջահայերենում: Կանաչի հնդեվրոպական նշանակումները գալիս են *gʰel- «փայլել» արմատից, որ կարող էր նշանակել նաև «դեղին». այն հայերենում պիտի տար *ձել կամ *ձեղ: Հնարավոր է, սակայն, որ դալար բառը հնում գործածվեր ոչ միայն կանաչեղենի, այլև հենց կանաչ գույնի համար. դալ բառի իմաստը Հ. Աճառյանը մեկնում է որպես «մի տեսակ ձուկ», բայց հնարավոր է, որ սա իրոք դույն է նշանակում, ինչպես մեկնված է Նոր հայկազյան բառարանում. այն հանդիպում է հոմանիշների մի շարքում, որտեղ սուկա է նաև բիլ-ը, որ Հ. Աճառյանը նույնպես մեկնում է «մի տեսակ ձուկ»:

Հին հայերենում բացակայում են նաև ծանրի և թեթևի բնիկ հնդեվրոպական նշանակումները, որոնք կարող էին ունենալ *կեռ (*gʷer-) և *լեգ (*legʷh-) կամ լինգ (*lengʷh-) ձևերը:

16. Զգացմունք (ֆիզիկական որոշ դրսևորումներով). խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ: Զգացմունքի և խառնվածքի հետ կապված նշանակումները, բնականաբար, նախնական բնույթի են և լայնորեն ներկայացված հայերենի բնիկ հնդեվրոպական բառերի մեջ: Լավ են ներկայացված նաև բարոյական տարրական գաղափարների և գեղագիտական տարրական ըմբռնումների դրսևորումները: Վաղնջահայերենում լայն գործածութիւն մեջ գտնվող մի շարք բառեր հետագայում փոխարինվել են ավելի տարածված նշանակումներով և իմաստափոխութիւն են ենթարկվել: Իրանական ծագման յոյզ բառի փոխարեն հնում գործածութիւն մեջ պիտի եղած լինեն, թերևս, հուրձ և զգացումն բառերի սկզբնաձևերը: Բնիկ հնդեվրոպական են և վաղնջահայերենից են գալիս հոգ «հոգս», զարմանք, երջանկութիւն, մէգ (միգութիւն), խինդ (?) ծիծաղ (?), խախտնք, ծաղր, ձաղ, սէր,

ցաւ, մութմութ, տրտում, լամ, ուրբ, տառել, ցասումն, մոլիմ, հեւ, մախ «նա-
խանձ», բէն, սէգ, արի, երկիւղ, սպառնամ, գեղծիմ, ստոյգ, սուտ, մեղմեղ-
մնմ «կեղծախորթութիւն», բաւ, բարի, զարշ, սորդար, սխալ, մոլոր, մեղմ-
սաստ (?), լոյտ, գեղ (գեղեցիկ), ա-գեղ բառերը:

Հետագայում սրանց փոխարեն կամ սրանց կողքին հանդես են եկել փոխ-
առյալ և անհայտ ծագման բառեր՝ բախտ, դժբախտ, թշուառ, ուրախ, տխուր,
բաշ, վախ, նենգ, նիշտ, վատ և այլն: Մարդու ընդհանուր բախտի և ճակատա-
գրի, հաճելիի և ախորժելիի, համարձակութեան, երախտիքի և շնորհակալու-
թեան հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական նշանակումները հին հայերենում
բացակայում են: Ցանկութուն արտահայտող համանիշների շարքի մեջ (կա-
միմ, ցանկանամ, բաղձամ, ըղձամ (իղծ), տենչամ, փափագեմ և այլն) ընդ-
հանրապես քիչ են բնիկ հնդեվրոպական բառերը. պետք է կարծել, որ վա-
ղընջահայերենում ավելի լայն գործածութեան մեջ են եղել գեղձ «ցանկու-
թուն», գեղձիմ (-ամ) բառերի սկզբնածները, որոնք գալիս են հ.-հ. *uel-
«ցանկանալ, ուզել» արմատից:

17. Մաածողութուն, միտք: Մարդու մտքի և մտածողութեան հետ կապ-
ված նշանակումները լայնորեն ներկայացված են հայերենի բնիկ հնդեվրո-
պական բառերի մեջ՝ միտք, բան «բանականութիւն», ըմբռնեմ, իմանամ,
գիտեմ, հանաչեմ (*ծանաչեմ), ուսանիմ, մոռանամ, իմաստ, գաղտ, ստոյգ,
յուրդոր, բերուք, երկեան, խէք «կասկած» և այլն: Իրանականից փոխառյալ
յիշեմ բայի հետ միասին հին հայերենում գործածական են եղել համանիշ
նկարագրական դարձվածներ: Հունարենում, լատիներենում, կելտականում,
գերմանականում, բալթիականում և սլավոնականում այդ իմաստն արտահայ-
տող բառերը գալիս են *men- «մտածել» արմատից. թերեւս այստեղից է ծա-
ղում բարբառային մանկ «հասկանալ» բայը, եթէ այն մանկ բայի փոխաբե-
րական գործածութիւնը չէ. Մեյհն այստեղից է բխեցնում իմանամ բայը,
բայց սրտ արմատը իմ-ն է և ոչ -ման-ը: Եթէ հայերենը ծառանգել է *men-ը
«հիշել» իմաստով և հետո կորցրել, ապա այն հին հայերենում պիտի ու-
նենար *մնեմ (ավելի վաղ՝ *մինեմ) տեսքը:

18. Զայնական արտահայտություն, խոսք. ընթերցանություն և գիր: Հա-
յերենը պահպանել է ինչպես բնութեան և կենդանական ձայների տարբեր տե-
սակների, այնպես էլ մարդկային լեզվի և խոսքի հետ կապված և հնից
հեռու բազմազան նշանակումներ: Առաջին կարգի բառերի զգալի մասի
բնիկ հնդեվրոպական, թէ հայկական բնածայնական նշանակումներ լինելու
հարցը միշտ չէ, որ կարելի է հեշտութեամբ լուծել. նայն, երգ, տաղ (?), կար-
դամ «ձայնել, դռնել» ոչ բնածայն բառերի կողքին առկա են մեծ թվով բնա-
ծայն տիպի բառեր, որոնք հաճախ ունեն հնդեվրոպական, երբեմն էլ ոչ
հնդեվրոպական լեզուներում զուգահեռներ՝ ալաղակեմ, գոչեմ, շչեմ, սու-
լեմ, կարկաշ, մոմոնեմ «մոռնալ» և այլն:

Մարդկային լեզվին և խոսքին վերաբերող հնդեվրոպական նշանակում-
ներից հիշենք բամ, բան, բայ, բարբառ, ասեմ, քո՛գ «ասա՛», լուտ, մունջ,
լեզու, բառ, անուն, հարց և այլն: Հին հայերենը չի պահպանել պատասխա-
նելու և մերժելու բնիկ հնդեվրոպական նշանակումները. պատասխանելը
հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում արտահայտվում է գերադանցապես

ինքնուրույն կազմութիւններով, որոնցից է նաև իրանական ծագման պատախանի-ն (pāt(i)- saxuanī?՝ pāti «գիւմ, գիւաց, հակառակ» + saxuan «խոսք»):

Գրի և գրիլու հետ կապված հին հայերինն ունի զիր (զբւմ), ընթեռնում (թրթրակ «ճարատասան»), կարդամ «ձայնել, բարձրաձայն կարդալ», էջ, տող բառերը, որոնցից վերջին երեքը ակնհայտորեն իմաստային ուշ մասնավորումներ են. գիր-ը (*uēr-) ծագում է *uer- «քերել, քերծել» արմատից և նշանակում է հատկապես քարի կամ այլ կարծր նյութի վրա հետք թողնելը (նույն արմատից է գերծում «ածիւլել» բայը). հայերենի տիպի իմաստային ղարգացում են ունեցել գերմանական խմբի գոթ. writ «գիծ», հ. անգլ. writ «գիր» բառերը: Ընթեռնում և նրա հետ կապված թրթրակ բառերի սկզբնական իմաստը կապված է ոչ թե ընթերցելու, այլ խոսելու հետ, և իմաստի մասնավորումը տեղի է ունեցել հայերենում:

19. Տարածքային, հասարակական և ֆաղափական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ: Այս բաժնում ընդգրկված հասկացությունների մեջ հին հայերինն բնիկ հնդեվրոպական նշանակումները մեծ թիվ չեն կազմում: Սա բացատրվում է մասամբ հնդեվրոպացիների և վաղնջահայերի հասարակական պայմանների տարբերությամբ, մասամբ հետագա հասարակական-քաղաքական փոփոխությունների հետ կապված նոր բառերի ներմուծմամբ: Եւկիր, կողմն, ցեղ, զարմ, ընտանիք բառերը ակնհայտորեն գալիս են հնդեվրոպական ակունքներից և վաղնջահայերենում լայն գործածություն պիտի ունեցած լինեն: Հավանական է նաև հայերին տրվող արմեն և հայ անվանումների հնդեվրոպական ծագումը: Գաւառ բառի բնիկ հնդեվրոպական լինելը կասկած է հարուցում, իսկ ազգ և գերդաստան բառերի համար ավելի հավանական է իրանական ծագման վարկածը: Հին հայերենը չունի գիւղ, ֆաղափ, ժողովուրդ, իշխել, քաղաւոր (արքայ), քաղուհի, իշխան, ազնուական (ազաւ, տոնմիկ) բառերի համար բնիկ հնդեվրոպական համարժեքներ. գիւղ և արքայ բառերի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը խիստ կասկածելի է. թեև կան գրանք հ.-ե. *ueik'- «տուն, բնակատեղի. գյուղ» (գեւղ < *ueik'-lo-?) և *rek- «կարգավորել, կարգադրել» արմատներից բխեցնելու փորձեր:

Հասարակական հարաբերությունների վաղ բնույթի մասին որոշ գաղափար են տալիս տէր (<տի-այր), տանուէր, տիկին, ընդոծին, արքանեակ, ծառայ բառերը. վերջին երկուսի հիման վրա և նկատի առնելով ստույկ բառի հնարավոր հնդեվրոպական ծագումը, կարելի էր եզրակացնել հայերի մոտ ստրկատիրության գոյության հնարավորությունը (հմտ. ծառայ «գերի. ծառա. ստրուկ»), սակայն համեմատաբար ավելի ուշ, քան վաղնջահայ լեզվի շրջանն է: Ազաւ, հրամայեմ, հպատակ բառերը և ներանց տարածված համանիշները բնիկ հնդեվրոպական չեն, և կարելի է կարծել, որ ազատի ու ոչ ազատի հակադրությունը վաղնջահայերի մոտ խլիստորեն չի անցկացվել:

Հասարակական կյանքի հետ կապված այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են միւր, աւգնեմ (?), բար-բ, նիթումն, լիրբ և այլն, բնիկ հնդեվրոպական են և գալիս են վաղնջահայերենից: Ընդհակառակն, հին հայերենը չի պահպանել

բարեկամ, թշնամի, սովորոյթ, վեճ, հանդիպիմ բառերի և նրանց մերձավոր համանիշների բնիկ հնդեվրոպական ձևերը: Ընկեր, իրացի ձևերը հնդեվրոպական հիմքի վրա կազմված հին բառեր են և հավանաբար դալիս են վաղընջական շրջանից: Դժվար է պարզել եկամուտ, նորեկ բառերի հնությունն աստիճանը, բայց կազմության ձևը չի վկայում վաղնջահայերենում նրանց գոյություն մասին: Աստար(ական)-ի համար թերևս գործածության մեջ է եղել եկ բառի վաղնջահայ ձևը:

20. Ռազմական գործ: Ռազմական գործի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական բառերը հին հայերենում մեծ թիվ չեն կազմում՝ մարտ (մարտնչիմ), կռիւ (?), բիր («մահակ»), աղեղն, նետ, սլաֆ, փիին, (գեղ)առղն, սուր, թուր, կումբ (?), դոռոյթ «հարձակում, գրոհ», գերի, ակլակ «դարան» (?): Հավանական է դարձադարձ «նահանջ», ընկրկեմ (կրուկն-ից), անձնատուր բառերի՝ հին կազմությունների լինելը (անձնատուր-ը՝ ուշ համաբանությամբ ձևափոխված): Խաղաղ-ի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը և սրանից կազմված խաղաղութիւն բառի մեծ հնությունը կասկածելի են: Մարտիկ բառի կազմության հնությունը հայտնի չէ. նրա ի-ա հոլովումը, ի տարբերություն աղբիկ, ծաղիկ բառերի հոլովման տիպի, ցույց է տալիս կազմության ոչ մեծ հնություն. սա նշանակում է, որ «ղինվոր» հասկացությունն արտահայտող բնիկ հնդեվրոպական ծագման վաղնջահայ տերմին հին հայերենը չի պահպանել: Բանակ, զար-բ, գունդ, պատերազմ, ռազմ, զինուոր, զարական, ռազմիկ, զարս-պետ, սպարապետ, գէն, սպառազէն, պարս, սապար, նիզակ, աշտեայ, զրան, վերտ, նաւան, սաղաւարտ, վահան, ասպար, նահանջ, պաշտպան, աւար, դա-րան և այլ բառեր իրանական ծագում ունեն, որոնց բնիկ հնդեվրոպական դուգահեռները միայն մասամբ են հայտնի կամ հնդեվրոպականում ընդհանրապես չեն եղել: Ուշ են մուտք գործել նաև ռազմական այլ տերմիններ՝ փոխառված ուրարտական (բուրգն), սեմական (սուսեր, բերդ և այլն), հունական (ստրատ, ստրատելաւ) և ուրիշ աղբյուրներից:

21. Օրենք: Օրենքի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական տերմինները սակավաթիվ են և արտացոլում են այդ բնագավառի նախնական բմբունումները՝ ատեան (?), արդար, մեղ-բ, յ-անց(ան-բ), երդումն, այց, ֆաւ, արգե(-ան), եղեռն, գող, ուրաստ: Օրենքի հետ կապված որոշ բառեր կազմվել են բնիկ հնդեվրոպական բառերի ու մասնիկների հիման վրա հենց հայերենում՝ իրաւ (-ունք), մեղաւոր, յանցաւոր, մեղաղիր, անմեղ, շնութիւն և այլն:

Օրենքի հետ կապված տերմինները՝ հին հայերենում գործող համակարգի մեջ, բնիկ հնդեվրոպական միջուկի հետ միասին, շատ են իրանական ծագման բառերը, որոնք վաղնջահայերենում բացակայել են՝ աւրէն-բ, մրա-բանգ, պատուէր (պատուիրան), դատ, դատաւոր, վճիռ, դատախագ, ամբաստանեմ, պատիժ, պատուհաս, վկայ, խոստովանեմ, տոյժ, տուգանք, բանտ, զնդան, ովստ, դրոմ և այլն: Կան նաև այլ ծագման տերմիններ և նորակազմություններ:

22. Կրոն և նախապաշարմունք: Հին հայերենում սակավաթիվ են նաև կրոնի և նախապաշարմունքի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական այն բառերը, որոնց առկայությունը վաղնջահայերենում հավանական է, թեև դժբանց կրոնական բնույթն էլ ոչ բոլոր դեպքերում է հավաստելի՝ կրան (կրեմ

բայից՝ «կարգուկանոն, օրենք, հավատ, կրոն» անցումներով, վերջին իմաստի առկայությունը վաղնջահայերենում կասկածելի է), ղիւ-՛, ձաւն «զոհ», ընծայ «զոհ», տաւն, մալքեմ, ալար-՛ (??), երէց, «ալադ. քահանա», սուրբ «մաքուր, սուրբ», անէծ-՛, անյունդ-՛ «անգունդ, դժոխք, գերեզման», գէտ «գուշակ, կախարդ», թովեմ, (ն)ոգի, ցոյց «նշան»։ Կասկածելի է հաւատ, աղանդ, երկին-՛ (որպէս պաշտելի տուրկա), այս «չոր ոգի» բառերի հընդ-եկրոպական ծագումը։ Հին կալմություններ և դարձվածքներ են՝ թովիչ, հաւ-ցուկ, ձաւնիչ, երեւոյթ, տեսիլ, երկիր պագանեմ։

Նախաքրիստոնէական հայ կրոնի հետ կապված շատ բառեր իրանական ծագում ունեն՝ դեն, պաշտեմ (պաշտաւն), տանաւ, մեհեան, բագին, զոն, յաշտ, մոգ, հմայեմ, վնուկ, աւրհնեմ, սանդարամետ, դեւ, (յուշկա)պարիկ, համբարու «պարիկ», հրաշ-՛, հրեշ և այլն։ Հայ հեթանոսական դիցարանը ձևավորվել է իրանական ազդեցության տակ և հելլենիստական շրջանում կրել հունական ազդեցությունը։ Բնիկ հնդեվրոպական դիցանուններ գրեթե չկան։ Ամաւուր-ի հնությունն աստիճանը պարզ չէ, Վանատուր-ի առաջին բաղադրիչը բնիկ հնդեվրոպական չէ։ Աստուած բառի ծագումը պարզ չէ։ Կան հնդեվրոպական (*ǵagʰi-dīu-agʰ- — Պիզանի), փոյուգիական (հմմտ. Σαβῶς, Մառ), իրանական (Լագարդ), փոքրասիական (Ջահուկյան), ուրարտական (հմմտ. ուրարտ. Aštiuzzi- — Մելիքիշվիլի) ծագման վարկածներ։ Հայկական դիցարանի և դիցաբանության վրա զգալի է նաև փոքրասիական և սեմական ազդեցությունը։

23. Գերանվանական և սպասարկու բառեր ու մասնիկներ։ Հայերենի, այդ թվում և վաղնջահայերենի բնիկ հնդեվրոպական բառապաշարի անկուտակի մասն են կազմել ես, մեք, դու, դուք, ինքն, իմ, քո, մեր, ձեր, իւր, -ս-, -դ-, -ն-, ու-՛ (-չ-, -մն-, -ր), ի-՛ (-մն-, -նչ) դերանուններն ու դերանվանական մասնիկները, առ, ընդ, ըստ, վեր, գեր, մի-նչ, ներ, ան «կամ», այլ, բա, եթէ, քան սպասարկու բառերը, այլև ձևաբանական և բառակազմական զանազան նախամասնիկներն ու վերջամասնիկները։

2. ԲԱՐԲԱՆԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Հնդեվրոպական ընդհանրությունից անջատվելուց հետո հայերենի ժառանգած խոսվածքային մասնակի տարբերությունները պիտի զգալի չափով խորանային և բազմաճյուղային։ Կառուցվածքային տարբերությունների հետ միասին վաղնջահայերենը պիտի ունենար նաև բառային տարբերություններ՝ վաղնջահայերի տարբեր հատվածներում միևնույն բառերի իմաստային տարբեր առումներ և գործառության հաճախականության տարբերություններ, միևնույն իմաստների համար տարբեր բառերի (համանիշների) գործածություն։ Այլ լեզուների հետ ունեցած շփումները պիտի ուժեղացնեին այդ տարբերությունները և առաջ բերեին նոր տարբերություններ, փոխառությունների գործածության տարածքային անհամաչափություն։

Համեմատաբար ուսկալ են բարբառների պահպանած հնդեվրոպական այն արմատական ձևերը, որոնք բացակայում են հայերենի գրավոր հուշարձաններում, ընդ որում դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում մա-

հավանդ բնածայնական-նկարագրական, պատկերավոր գործածություն ունեցող բառերը՝ ան «կամ» (հ.-հ. *an. հմմտ. լիտվ. an-gu «կամ»), ապի (և ափու) «հայր» (հ.-հ. *appa. հմմտ. հուն. ἄππa, ἄππa «հայրիկ, ապի»), առառ «մայրիկ» (հ.-հ. *atta. հմմտ. հ. հնդկ. attā «մայրիկ»), բունն «հողակուշտ» (հ.-հ. henb*ḡ'h-, հմմտ. հ. վ. գերմ. bungo «բունն, հողակուշտ»), զան «զգվանք» (հ.-հ. *ghen-, հմմտ. լուլդ. ruyc «զգվանք»), զվիել «կորզել, շորթել» (հ.-հ. *uel-, հմմտ. գոթ. wilwan «թալանել, հափշտակել»), դագո «հայրմեծ քույր» (հ.-հ. *dhē-dh(ē)-. հմմտ. շվեյց. daddi «հայրիկ»), դնգել (>դնթել) «հրել», դնգալ «շարժվել», դնգաւել (զնգզել), դմբզել «բռնցքահարել», դմբոց «թնդլուն» (հ.-հ. *dhen-, *-dh-, *-gh-, *-bh-. հմմտ. նորվ. բրբռ. denta «հրել», հ. անգլ. dengan «խփել, թրխակցնել», անգլ. բրբռ. dump «թմփագնել, ծանր հարվածել»), թալ «մի ոտնի բանջար» (թայց հմմտ. թալթ, ալլի, թերես, բրբռ. թելուկ) (հ.-հ. *tāl. հմմտ. լիտվ. at(t)olas «աշնան խոտ»), թնալ, թնթնալ, թնկթնկալ (հ.-հ. *(s)ten-: հմմտ. ուսս. стeнaть «հառաչել, հեծեծալ», լատ. tono, -āre «որոտալ»), լալո, լեպո «թուլ կախ ընկած կաշի» (հ.-հ. *leb-, *lāb-. հմմտ. իսլ. նորվ. lapa «թուլ կախվել», հ. անգլ. ēar-liprica «ականջի բլթակ»), լափ, լուփ «ձեռքի ափ» (հ.-հ. *lēp(h)-. հմմտ. գոթ. lōfa- «ձեռքի ափ»), լաքոշ «լայնաբերան» (հ.-հ. *plā-k- «լայն ու հարթ տարածվել»), լոք «մեծ քալ» (հ.-հ. *lek-, հմմտ. նորվ. բրբռ. lakka «ցատկի մանրաքալ գնուլ»), լլուկ, (լո)լիկ (հ.-հ. *leub/p. հմմտ. լիտվ. lūpti «կծնպել, պրկել»), կ(ո)լոր, կ(ո)լոն (հ.-հ. *gel-, հմմտ. հ. հնդկ. ḡula- «գնդակ, գունդ»), հիսնիլ (<*հեսանիլ) «տեսնել» (հ.-հ. *(s)pek'-. հմմտ. հ. հնդկ. páśyati «տեսնում է»), հլոսել «հրել» (հ.-հ. *pel-. հմմտ. լատ. pellō, -ere «հրել»), հոս «կնուճած մի աման» (հ.-հ. *ped-, հմմտ. լիտվ. pūodas «կնուճ»), հուլ (հուլ ալ «սեղմել») (հ.-հ. *ub-, հմմտ. հ. հնդկ. ubjāti «ցած պահել, սեղմել»), մա, մամ (հ.-հ. *mā, *mam(m)ā. հմմտ. հ. հնդկ. mā, ուսս. mama «մայրիկ»), մալավշել, մոլոզվիլ «ախար՝ մառհոյ նստել» (հ.-հ. *mel- հմմտ. հուն. μέλω «հոյ տանել»), մալանց (հ.-հ. *mel-. հմմտ. հուն. μέλω «բրդի փաթիլ»), մուլ «ծուխ», մլալ, մլմլալ (հ.-հ. *mel-. հմմտ. մ. իսլ. smōl, smal «կրակ, աճյուն»), նան (հ.-հ. *nana. հմմտ. հ. հնդկ. nanā «մայր(իկ)»), նիգ «ջղածգութլուն» (հ.-հ. *neu-. հմմտ. հուն. νύττω «խիթել, հրել», լափել), սլուլ «սառնամանիք», սղին «սառցաշերտ», բ. ալոն «սառցակտոր», (հ.-հ. *k'el-. հմմտ. լիտվ. šalti «սառչել», pašalis «սառած գետին»), ցեռ (*ցեռն), ցրզել (ցռթել) «ծրտել» (հ.-հ. *sk'er-(d-). հմմտ. հ. ֆրիզ. skern «գոմաղբ»), փափա «կերակուր, հաց» (մնկ.) (հ.-հ. *pap(p)a. հմմտ. լատ. pāpa, pappa «կերակուր»), քեռթափոթիկ «խորդուբորդ» (հ.-հ. *(s)ker- «կնճռոտվել»), քոռ «ցեխ» (հ.-հ. *ker-. հմմտ. ն. պրսկ. karl, karah «կեղտ») և այլն:

Մնացած ղեպքերում բարբառներում պահպանված հնդեվրոպական ծագման բառերը, ինչպես մասամբ ցույց է տրվել վաղնջահայերենի կառուցվածքի քննության կապակցությամբ, դրավոր աղբյուրներում և հատկապես դրաբարի հուշարձաններում ավանդված բառերի համարմաս տարբերակներն են, որոնք տարբերվում են գրաբարյան ձևերից ձայնաբաժի, աճականի, աճանցի, իմաստի դրսևորման առանձնահատկություններով: Մեկ տվյալ ղեպքում

մասնավարապես հետաքրքրում են բարրասպին այն դժերը, որոնք սկնհայ և տուրեն արխարի բնույթ ունեն և հանդես են եկել նաև վաղնջահայերենում: Թեմատիկ ցանկում և տարածքային բաշխման աղյուսակում բերված բառ, բառային ձևերը երբեմն գրանցվում են այնպիսի իմաստներ, որոնցով դառնում են իմաստային (թեմատիկ) տվյալ եզրի միակ տրամադյութիչները, սակայն մեծ մասամբ դրանք գրավոր աղբյուրներում գործածվող բառերի համանիշներն են, որոնք առանձին գեպերում հանդես են բերում նրբերանգների և արխարի դժեր, խոսենք այդպիսի մի շարք դեպքերի մասին՝ ըստ վաղնջահայերենում գրությունից թեմատիկ խմբերի: Արանց մեջ շատ են հատկապես մասնագիտացված իմաստները:

1) Ֆիզիկական աշխարհի նշանակումների մեջ բուն «ժայռ» իմաստն արտահայտված է միայն հնդեվրոպական ծագման բարբառային **բերծ** և **բուրչ** բառերով (ժայռ բառի ծագումն անհայտ է): Բարբառներում պահպանվել են ցիխի և տիդմի համար տիլ, **բոռ**, սառնամանիքի համար՝ **սլուլ**, հեղեղի համար՝ **լավ**, սառցահալքի համար՝ **հալհալ**, կայծի համար՝ **անթայր**, ծխի համար՝ **մուլ** համանիշները: Առկա են մառ «ցլեպ», **ցլեպ**, սղին «սառցաշերտ», սղոն «սառցակտոր» մասնագիտացված իմաստով բառերը:

2) Մարդկություն, սև, տարիք, ազգակցություն արտահայտող բառերի մեջ բարբառայինները գերազանցապես մանկական կամ փողաքշական բնույթի են՝ **ապի**, **դադո**, **ատուա**, **մա**, **մամ**, **նան** և **այլն**:

3) Կենդանիների՝ գրական հուշարձաններում չպահպանված բարբառային անունները սակավաթիվ են. կարելի է նշել անհայտ (սեմակա՞ն) ծագման **ցեց** բառի հնդեվրոպական ծագման մղմով համանիշը, թուխ կովի մասնագիտացված բոռեկ անվանումը: Բավական շատ են գրական բառերի բարբառային այն տարբերակները, որոնք հանդես են բերում ինքնուրույն կազմություն կամ բնորոշ գիծ՝ **աբլուր**՝ **աբալալ-ի** կողքին, **մուրմունջ**՝ **մրչուն-ի** կողքին, **կոզնի**, **կոնձնի**՝ **ոզնի-ի** կողքին և այլն: Բարբառային կուլուր, կուլուր ձևերը՝ **կկու-ի** լիաձայն և ածանցավոր ձևերն են՝ **թերևս** բնաձայնական նորակազմություններ:

4) Մարմնի մասերի, մարմնական գործառնությունների և պայմանների հնդեվրոպական ծագման բարբառային անվանումների մեջ հատկապես շատ են գոհակաբանություններն ու անպատշաճ բառերը, որոնք հազվադեպ են թափանցում գրավոր լեզվի մեջ (մամուլ, պուպուլ, ցեք<ցայք, ցեռ, ցրդել), մանկական և պատկերավոր բառերը (կուրի, լաբոշ, լխտել, լպտել, լպուկ, լուլ «խիստ հարբած», լավագ «նիհար, վտիտ», շիպա «շիկ»), մասնագիտացված բառերը և բառաձևերը (լապո, լեպո, լեպ «լեզվի վրայի սպիտակ փառ», նիգ «ջղածգություն»): Կան նաև գրական լեզվի բառերի սովորական համանիշներ՝ կուլ «կոկորդ», կոտուկ «շնչափող», լափ (և լովագ) «ձեռքի ափ»:

5) Ուտելիքի և խմելիքի, կերակրի պատրաստման և ամանեղենի նշանակումների մեջ, բնականաբար, շատ են մասնագիտացված և կոնկրետ բնույթի անվանումները՝ կապված գյուղական առօրյա կյանքի ու կենցաղի հետ՝ **հունցել** (?), **խաբկել** (հմտ. խորովեմ), **պուտուկ** (հմտ. պոյտն), **բըլիկ**, **բլոպ**, **պուլիկ**, **բմբուլ** «փափուկ՝ լավ թխած հաց», **բուլ** «խմորի գունդ»: Կան նաև դեպքեր, երբ գրական լեզուն պահպանել է միայն ածանցյալ ձևը, բարբառը՝ արմատականը ևս՝ **լակ** (գրաբար հուշարձաններում միայն **լալկեմ**): Բարբառների համար բնորոշ են նաև մանկական ձևերը, ինչպես փա-

վա «*Տուտելիք, կերակուր*» Գրական կրճեկ ձևի կողքին կա բարբառային մոտ-տեղ համանիշը:

6) Հագուստի, տնտեսական զտրոդարանքի և խնամքի անվանումների մեջ բնիկ հնդեվրոպական բարբառային այն բառերը, որոնք գրական լեզվում դու-գահեններ չունեն, ստեղծված են՝ ցլկտեկ «մաշել, պատառոտել (հագուս-տը)», սեբեկ «սեկ», կլոմ «թելի կծիկ»: Գրաբարյան զ-գետ և զգետում բա-յերի առանց զ-ի ձևերը պահպանվել են գետ և գեմալ ձևերի մեջ, սարիք և սարդ բառերի նախնական բայական իմաստը՝ թերևս սարել «մանել, լարել» բայի մեջ:

7) Բնակարանի, տան և կահույքի բնիկ հնդեվրոպական՝ միայն բար-բառներին հատուկ անվանումներ ու տերմիններ առաջիմ գրեթե չեն արձա-նագրված: Չորացրած քակորի՝ որպես վառելիքի քիթրեմ և տաք անվանում-ների բնիկ հնդեվրոպական լինելը կասկածելի է:

8) Երկրագործության և բուսականության հետ կապված հնդեվրոպա-կան ծագման բարբառային բառերը պատկանում են գերազանցապես բուսա-նուններին և բույսի մասերին՝ թալ (հմտ. գրական հուշարձաններում հան-դիպող քաղթ(իկ) և քայլ), քելուկ (?), մոդկ, ոսի, դեղդ, դլբիկ, մոլ, ցաֆ (ցաֆ-առ «էտիչ»), ցուկ: Պողել և Բեդել ձևերը համապատասխանաբար գը-րական պեդել և Բադել բայերի ձայնդարձային տարբերակներն են:

9) Ֆիզիկական գործողությունների, արվեստների և արհեստների բնիկ հնդեվրոպական բարբառային նշանակումների գերակշռող մասը կազմում են գործողություն նշանակող բառերը՝ գերազանցապես բնաձայնական և պատկերավոր-նկարագրական բնույթի՝ գմբել, դեգստել, տաֆել, լոպկել, տաբադնել, ցրտել, ցրտցնել, ընդ որում մի շարք բառեր գրական համա-պատասխան բառերի խոսքիմասային, ձայնդարձային և աճականական տար-բերակներն են՝ կեռել (հմտ. կես), ձաղտել (հմտ. ձաղկել), փոքիկ (հմտ. փերր), Բեդրդել (հմտ. Բադել), նմռել (հմտ. նմել և նմիլ): Կլմպուր-ը «երգիկից կախված շղթա» և Բադալակ-ը «կողով» գյուղական կյանքի հետ կապված մասնագիտացված բառեր են:

10) Շարժման, տեղափոխության, փոխադրման և նավագնացության հետ կապված նշանակումներից բնիկ հնդեվրոպական բարբառային բառերի մեջ մեծ թիվ են կազմում շարժման և տեղափոխության տարբեր տեսակների բայական նշանակումները՝ դնդել (>դնթել), դնդալ, իլլել, կլապտիլ, կոու-տել, լլկել, լելալ, լպտալ (լպտիլ), լժալ, տոբոբալ, տոբաոբալ, հլոտել և այլն: Հատուկ հիշատակության արժանի է հոլոլ «անիվ» բայը, որ ներկայաց-նում է հ.-ե. *kuekʷlo-, *kʷokʷlo- «անիվ» բառի ձայնդարձային տարբե-րակը (*kʷokʷol- >հոլոլ), եթե, իհարկե, ճիշտ է հոլովեմ բայի բխեցումը *kʷel- «պտտ(վ)ել» արմատից. այդ իմաստի համար առկա են գրական լեզվում անիւ, որոշ բարբառներում՝ սկ (<ակն) բառերը:

11) Ունեցվածքի, սեփականության և առևտրի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական զուտ բարբառային նշանակումները ստեղծված են՝ զըլ-վիլ «խլիկ» և կլմբոս «հարուստ», ընդ որում սրանք էլ հատուկ են արտա-հայտչական-պատկերավոր խոսքին:

12) Տարածական հարաբերությունների՝ տեղի, ձևի, չափի բնիկ հընդ-եվրոպական բարբառային նշանակումները, մասամբ պատկերավոր-արտա-հայտչական բնույթ ունեն՝ բթոկիլ, բդրնջել, կննիլ, կոտիլ, կոնձիլ, մասամբ

սովորական բառեր են՝ գրական համապատասխան բառերի համանիշներ և տարբերակներ՝ կոլոն, կոռքիկ, կոռ (հմտ. կեռ), կ(ո)լոր (կոլոլ). թեղել բայը հին գրական լեզվում չի ավանդված, բայց կա արմատական թեղ գոյականը:

13) Քանակի և թվի բնիկ հնդեվրոպական՝ միայն բարբառներին հատուկ նշանակումները սակավաթիվ են. կարելի է նշել, այն էլ որոշ կասկածով, միայն առի «շատ, հույժ» և բղող «մեծ կտոր» բառերը:

14) Ժամանակի հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական բարբառային անվանումները նույնպես սակավաթիվ են: Ինչպես հայտնի է, ժամանակի ընդհանուր հնդեվրոպական անվանում հայերենը չի պահպանել (ժամանակ բառն իրանական ծագում ունի). որոշ բարբառներում առեան բառի հիման վրա պարզացել է «ժամանակ» իմաստը (առեն «ժամանակ»), բայց այս բառի բնիկ հնդեվրոպական ծագումն էլ կասկած է հարուցում. հնարավոր է իրանական ծագում, թեև նշվող իրանական աղբյուրը հեռու է կանգնած: Բարբառային քոռ բառը քաւմ-ի արմատական մաքուր ձևն է՝ միջին աստիճանի ձայնդարձով:

15) Զգայական ընկալումների բնիկ հնդեվրոպական բարբառային նշանակումների մեջ համեմատաբար նկատելի են շոշափելիքի հետ կապված նշանակումները՝ քնթափոթիկ, քոփշտուն, լիծ, կլնդրիկ, թէն «խոնավ»: Այլ կարգի բառերից նշենք բարբառային հիսնիլ (ծագում է հ.-ե. *spek- տառածված արմատից) և լակ բառերը: Կոկրոտ «կեղտոտ» բառը գրականության մեջ ավանդված կոբկ «կեղտ» բառի տարբերակն է, որտեղ հ.-ե. *r-ն չի դրափոխվել (*gʷogʷro- > կոբկ և կոկր-ոտ):

16) Զգացմունքի և նրա դրսևորումների, խառնվածքի, բարոյականության հետ կապված և գեղագիտական բմբունումների բնիկ հնդեվրոպական անվանումների մեջ համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում զգացմունքների և նրանց դրսևորումների բնաձայնական և արտահայտչական-նկարագրական նշանակումները՝ վոթկալ, մոմոտ, քնալ (քնթնալ, քնկրքնկալ), սպոիլ, (սր-պլրդիլ, սփրքնիլ, գրական սպարդիլմ, սպորդիլմ), լմկել, մալամշել, մոլոգ-վել: Այլ կարգի բառերից նշենք շիլ «սխալ» բառը, որ յուրյց է տալիս հ.-ե. *skel- «ծուր» և *skhel- «սայթաքել» արմատների կապը. վերջին արմատից են բխեցնում հայ. սխալ բառը:

17) Մտածողության և մտքի բնիկ հնդեվրոպական՝ միայն բարբառներում պահպանված նշանակումները սակավաթիվ են. սալառ և գողա-ուկ համանիշներից առաջինը գրականության մեջ ավանդված սալառիմ բայի արմատն է. գողա-ուկ-ը՝ գաղտնի բառի ձայնդարձային և ածանցական տարբերակը: Կարող էր նշանակալից լինել մանեկ «հասկանալ» բայը, եթե այն մանեկ բայի փոխաբերական գործածությունը չէ, այլ ծագում է հ.-ե. *men «մտածել» արմատից:

18) Զայնական արտահայտության և խոսքի, ընթերցանության և գրի հետ կապված հավանական բնիկ հնդեվրոպական նշանակումների մեջ հատկապես մեծ թիվ են կազմում ձայնական արտահայտությունների և խոսքի տարբեր եղանակների վերաբերյալ բառերը, գերազանցապես բնաձայնական և նկարագրական-արտահայտչական բնույթի՝ նվալ, շիպցնել, մկմկալ (հմտ. մաֆի), գագաշել, կռավել, կ(ա)լանշել, բլբլալ, լփլփլացնել (լփռալ): Աղաղեմ բառը աղաղակեմ-ի ափելի հին՝ առանց -ակ ածանցի ձևն է, առում-ը՝ առում-ի հնաբուն տարբերակը, եթե այն ուշ տարնամանության արդյունք չէ:

19) Տարածքային, հասարակական ու քաղաքական բաժանումների և հասարակական հարաբերությունների նշանակումները, բնականաբար, ընդհանուր հայկական բնույթ են կրում և տեղական բարբառային բնիկ հնդեվրոպական դրսևորումներ գրեթե չունեն: Գրական արգել բառի «բանտ» իմաստը չկա բֆ-արգ բարբառային բառի մեջ, որտեղ պահպանված է «մաքուր» արմատը: Ինչ վերաբերում է լիպոզ «լպիրշ, լիրբ», լկոթվիլ, լկսովիլ բառերին, ապա դրանք գրական լիրբ, լպիրշ, լկնիմ բառերի համանիշներն են և չունեն անառակության, որպես հասարակական որոշակի երևույթի, նշանակման արժեք, այլ հադես են գալիս որպես զնահատումներ:

20—22) Ռազմական գործի, օրենքի և կրոնի ու նախապաշարմունքի բնիկ հնդեվրոպական տեղայնացված բարբառային անվանումներ գրեթե չկան ակկալ «դարան» բառը ակկալ մանեյ, ակկալ դնեյ արտահայտությունների մեջ չունի մասնագիտացված՝ ռազմական գործի հետ կապված արժեք:

23) Բնիկ հնդեվրոպական դերանվանական և սպասարկու բառերն ու մասնիկները գերազանցապես ընդհանուր հայկական բնույթի են՝ ներկայացված գրեթե բոլոր բարբառներում համապատասխան հնչյունական փոփոխություններով ու առանձնահատկություններով: Միակ բացառությունը, որքանով թույլ են տալիս դատելու մեր ունեցած տվյալները, կազմում է ան «կամ» բառը, իթե այն իրոք հնդեվրոպական ծագում ունի:

3. ՀԱՅԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՍՐԱՆՑ ՀԵՏ ԿԱՊԱՍԹ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Գոյություն ունի հայերի չորս անվանում՝ հայ, արմեն, սոմեխի և ֆլա: Առաջինը հայերի ինքնանվանումն է, երկրորդը տրվում է հայերին օտար ժողովուրդների գերակշռող մեծամասնության, երրորդը՝ վրացիների և չորրորդը՝ բլղերի կողմից: Եթե մի կողմ թողնենք վերջին անվանումը, որ ակնհայտորեն պատկանում է նոր ժամանակներին և պատմական էական կովաններ չի տալիս, այլ և «Ասորանդեան ալգն» (Կորյուն), «աունն թորգոմայ» (Փալատոս, Ագաթանդեոս) արտահայտությունները, որոնք հենվում են աստվածաշնչի վրա, ապա մեզ հարկ էլինի քննել առաջին երեք անվանումները: Դա հնարավորություն կտա պարզելու հայերի նախապատմության, ներառյալ բնակության սկզբնական վայրերի ու տեղաշարժերի, էթնիկական կազմի ու էթնիկական փոխհարաբերությունների որոշ հարցեր:

Հայ մատենագրության և հայագիտության մեջ քիչ չեն հղել հայ անվանման մեկնաբանության և ստուգաբանության փորձեր: Ինչպես ամեն մի ժողովուրդ, այնպես էլ հայերը, պահպանել են հայ անվանման ծագման վերաբերյալ ավանդույթներ: Դրանցից հնագույնը, որ տեղ է գտել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ և այլ աղբյուրներում, հայ անունը կապում է Հայկի անվան հետ, այսինքն՝ վերջինս հանդես է գալիս որպես հայերի էպոնիմ. «Իսկ աշխարհս մեր,— գրում է Խորենացին (գիրք 1-ին, ԺԱ),— կոչի յանուն նախնուց մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

Հայագիտության ձևավորման ողջ ընթացքում հայերի ինքնանվանման հարցը չի դադարել հետաքրքրության առարկա լինելուց: Առաջ են քաշվել այլևայլ ենթադրություններ ու վարկածներ, առաջարկվել հայ անվանման մեկնաբանության պատմական և լեզվաբանական տարբեր ապացույցներ: Սակայն այսուհանդերձ չի կարելի ասել, որ գիտության դարգացման արդի փուլում մենք ունենք հարցի՝ բոլորի կողմից ընդունված լուծում:

էթնիկական անունները իրենց բնույթով նման են հատուկ անուններին՝ փաստորեն հանդես գալով որպես այս կամ այն ժողովրդի, ցեղի, տոհմի հատուկ անուն։ Այս առումով նրանց ստուգաբանության ճշգրտությունը հեշտ չէ ապահովել։ Սովորական հասարակ անվան դեպքում մենք գործ ունենք որոշակի իմաստի հետ, և ստուգաբանության դեպքում հնչյունական համապատասխանությունն ստուգվում է իմաստային համապատասխանությամբ. եթե բացահայտվում են տվյալ լեզվին հատուկ հնչյունական օրենքներ, և զոհացուցիչ կերպով մեկնաբանվում են իմաստային անցումները, ապա ստուգաբանությունն ընդհանուր առմամբ ընդունելի է։ Հատուկ անունների դեպքում մենք հաճախ գործ ունենք մթազնած իմաստների հետ, և ճիշտ ստուգաբանության համար հարկավոր է բազմաթիվ իմաստների միջև ընտրություն կատարել։ Այս պատճառով էլ հատուկ անունների ստուգաբանությունը, մանավանդ հետազոտողի անդգուշության դեպքում, հնարավորություն է տալիս ամեն տիպի կամայական մեկնաբանությունների։ Եվ իրոք. ժողովուրդների անվանումները կարող են կապված լինել ամենատարբեր իմաստների հետ և նշանակել մարդկային ֆիզիկական ու բարոյական հատկություններ, արտադրական գործունեության տարբեր բնագավառներ, աշխարհագրական օբյեկտներ, դիցաբանական և կրոնական հասկացություններ, կենդանիներ (որպես տոտեմներ) և այլն, և այլն։ Հարցը բարդանում է նաև այն պատճառով, որ էթնիկական անունը կարող է կապված լինել որևէ հատուկ՝ ունձի կամ վայրի անվան հետ, և այս դեպքում հանդես են գալիս միջնորդված իմաստներ։ Ահա թե ինչո՞ւ հատուկ անունների դեպքում պետք է փնտրել այնպիսի փաստեր, որոնք նեղացնում են հնարավոր իմաստների շրջանակը, գտնել պատմական համապատասխան ապացույցներ, ամենամեծ զգուշություն ցուցաբերել լեզվաբանական ապացույցների, հատկապես հնչյունական անցումների օրինաչափականությունը որոշելիս։ Կոնկրետացնելով մեր խոսքը հայ անվանման ստուգաբանության շուրջը՝ մենք պիտի փորձենք պարզել նախ՝ հայերի ինքնանվանման և Հայկ անձնանվան հնարավոր ստուգաբանական իմաստները, երկրորդ՝ նրանց հետ զուգադրվող հատուկ անունների և էթնիկական անվանումների բնույթն ու փոխհարաբերությունը, երրորդ՝ թե՛ առաջինների, թե՛ երկրորդների հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական մեկնության սահմաններն ու հնարավորությունները։

Հայ և Հայկ բառերի ստուգաբանական սկզբնական իմաստները պարզելու համար մենք ունենք հետևյալ տվյալները. 1) Հայկը համարվել է լավ որսորդ, այսինքն՝ մարմնավորել է հայերի տնտեսական գործունեության էական կողմերից մեկը, անձնապես նա բնութագրվել է որպես «գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջազանգուր, խալտակն և հաստաբազուկ», 2) աստվածաշնչի թարգմանության մեջ Օրիոնի՝ 'Ωρίων համաստեղության անունը փոխարինված է Հայկի անունով. ժողովրդական երգերից մեկում այդ համաստեղությունը նույնպես կոչվում է Խէֆ. 3) Հայկ բառը գործածված է նաև որպես հասարակ անուն «հսկա» իմաստով՝ հայկից «հսկաների», հայկաբառ, հայկաշափ, հայկասիրտ. այս առումը առկա է նաև «Բառգիրք հայոց»-ում, որտեղ հայկ-ը բացատրված է «հսկայք». այս գործածությունը կարող է լինել ինչպես երկրորդական՝ հատուկ անունից առնված, այնպես էլ նախնական բնույթի. 4) նույն «Բառգիրք հայոց»-ում հայ բառը մեկնաբանված է «փոքր». 5) Ղարաբաղի բարբառում հայ նշանակում է «գժվարություն, նեղություն, ջանք» (հմմտ. նաև հայ աճեկ «շտապել»). 6) վերջապես, ինչպես այլ ժո-

ղովորդները մոտ, հայ բառը գործածվում է նաև «մարդ» և «հարազատ» (ի հակադրություն օտարի) իմաստներով: Պատահական պետք է համարել հայ անվանման՝ հայ միջարկության, հայնոյել բայի և հայ «տպականություն, աղբ» բառի հետ ունեցած նմանությունը:

Տարբեր ժամանակներում հայերի ինքնանվանումը զուգահեռվել է պատմական աղբյուրներում հիշատակված տարբեր անվանումների՝ ժողովրդանունների, երկրանունների, դիցանունների, անձնանունների հետ, փորձ է արվել դրանց մեջ որոնելու հայերի անվանումը և դրանցով պարզելու հայերի սկզբնական պատմության որոշ կողմեր: Եթե մի կողմ թողնենք հայ և Հայկ անունները հենիոխների և հիքսոսների, այլև ուրարտական խալդի աստծու անունների հետ կապելու փորձերը, որոնք հենվում են հնչյունական անցումների կամայական մեկնաբանության վրա և զուրկ են գիտական որևէ արժեքից, ապա կարելի է խոսել հայ անվանումը երեք այլ անվանումների հետ զուգահեռվելու փորձերը՝ Hate/i, Hajaša և Χαῖος, ընդ որում փորձ է արվել նաև կապ տեսնելու վերջին երկուսի միջև:

Դեռևս XIX դ. վերջերին Պ. Ենսենը իր «Խեթերը և հայերը» աշխատության մեջ [Jensen, 1898], հենվելով խեթերի անվանման հին հիշատակումների վրա (h̥t, hate, hatti, h̥ati), հայտնում է այն կարծիքը, որ այդ անվանումը է>յ անցմամբ օրինաչափորեն տվել է հայ, և որ, հետևաբար խեթերը հայերի նախնիներն են: Հայ անվանման այս մեկնաբանությունից գիտնականները չեն հրաժարվում նաև խեթական արձանագրությունների հայտնագործումից և վերծանումից հետո: Հայ անվանումը միևնույն աղբյուրից են բխեցնում հետազայում Հ. Տաշյանը [1920] և Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяков, 1961, 364—365. 1968, 236—237]. վերջինս ուշադրություն է հրավիրում մասնավորապես այն հանգամանքի վրա, որ hate-ն հնում արևելյան Փոքր Ասիայի և Սիրիայի ժողովուրդների ընդհանուր անվանում է եղել և ուրարտացիների կողմից կիրառվել է հասկապես Փոքր Հայքի բնակչության նկատմամբ:

Խեթական արձանագրություններում Հայասա (Hajaša) երկրի վերաբերյալ տեղեկությունների հայտնաբերումից հետո է. Ֆորերը [Forrer, 1939] և Պ. Կրեշմերը [Kretschmer, 1932] մատնանշում են հայ, Հայք և Հայասա անվանումների ակնհայտ կապը, ընդ որում Կրեշմերը Hajaša-ի մեջ տեսնում է Haja-/Hajo- հիմքը և -ša տեղանվանական վերջածանցը: Այս տեսակետը հետագայում լայն տարածում է ստանում՝ ենթարկվելով մասնակի ճշգրտումների: Թեև Հայասայի լեզվի բուն հայկական հնդեվրոպական բնույթը չի ապացուցված (Գ. Ղափանցյանն այն համարել է հիմնականում խուռական, մենք՝ հինանատոլիական), բայց հայ և Հայասա անվանումների կապի դրույթը շարունակում է ընդհանուր ճանաչում ունենալ. Գ. Ղափանցյանն այդ կապը սահմանում է հայերենի խառնածին բնույթի վարկածի հիման վրա, իսկ մենք հայերենի մեջ ենթադրում ենք հայասական (իմա՝ հինանատոլիական) ուժեղ ենթաշերտ (սուբստրատ): Հետադոտողների կողմից մատնանշվում է նաև, որ Hajaša-ի -aša-ն պետք է համարել լուվական և հիերոգլիֆա-լուվական տիպի սեռական վերջավորություն՝ համապատասխան ստացական և տեղանիշ արժեքով¹:

¹ Վ., Վ. Խվակովը [Иванов, 1963, 30—32] փորձում է Փոքր Ասիայի հնասուրյական (մ.թ.ա. III և II հազ. սահմանադրում) և Երվայի սեպագիր տեքստերի (մ.թ.ա. III հազ. կեսերին) ha-a-ն կապել տեղանվան հետ և ընթերցել որպես Ha-ia- (·):

Գիտություն մեջ հայտնվել է կարծիք նաև հայ անվան՝ հյուսիսային Մակեդոնիայում ապրած և այդտեղից հարավային Մակեդոնիա ու Թրակիա շարժված Παίονες ժողովրդի անվան հետ ունեցած կապի մասին [համատ. Խաչատրյան, 1933, 44]։ Կրեշմերը, Կազարովը, Յոկլը, Կրահեն պալոններին (պեոններ) համարում են իլիրական ժողովուրդ, ընդ որում Կրահեն նրանց անունը համեմատում է իլիրական Paio, Palus անձնանունների հետ։ Ընդունելով այս կարծիքը՝ Ա. Մայերը [Mayer, 1957 — 1959] նրանց անունը բխեցնում է հ.-ե. *pej(ə)-/poi(ə)- «պարարտ լինել, առատ բխել» արմատի մի ածանցյալից, որ ունեցել է «մարգագետին» իմաստը (համատ. հուն. πῶα «խոտ. արոտ, մարգագետին»), այսինքն՝ Παίονες «մարգագետնայիններ»։ Մի շարք հետազոտողներ ավելի հավանական են համարում պալոնների թրակյան ծագումը։ Դ. Դեշլը [Detschew, 1957, 353] բերում է Πα(ι)-ով սկսվող թրակյան համարմատ անձնանուններ (Παης, Παβης) և գտնում, որ պալոնները եղել են թրակա-իլիրական ժողովուրդ։ Վ. Գեորգիևը [Георгиев, 1960, 39], նշելով, որ Ստրաբոնը պալոններին համարել է փոյուգական ցեղ, իսկ Հերոդոտոսի տեղեկության համաձայն նրանք իրենց համարել են տրոյական տեկրերի շառավիղներ, փորձում է Παίονες անվանումը բխեցնել հ.-ե. *pōu- «փոքր» արմատից կազմված *pau-լծո բաղդատական ածականից (համատ. գոթ. fawai «քշերը», հուն. παῦ-ρος «փոքր»), միաժամանակ նշելով, որ Ηαῖαša -ի տարածքը մոտավորապես համընկել է հետագա Փոքր Հայքի տարածքի հետ, Գեորգիևը փորձում է վերջինիս փոքր բաղադրիչի հիման վրա հայ և Ηαῖαša անվանումները բխեցնել համապատասխան *pau-λios «ավելի փոքր» ձևից, այսինքն՝ վերջին հաշվով ներքին կապ տեսնել հայ, Ηαῖαša և Παίονες անվանումների միջև։

Խնչ կարելի է ասել հայ անվանման hate/i, Ηαῖαša և Παίονες անվանումների հետ ունեցած կապի մասին։

1) Ինչպես հայտնի է, Hate/i անվանումը բուն խեթական չէ, այլ խեթերին է անցել նրանց պետության հին բնակիչներից, որոնք ակնհայտորեն ոչ-հնդեվրոպական բնույթ են ունեցել և, ինչպես ցույց են տալիս լեզվական տվյալները, հայերի հետ որևէ էական առնչվածություն չեն ունեցել։ Այն հանգամանքը, որ ուրարտացիները Hate/i անվանման տակ հասկացել են հստակապես Փոքր Հայքի շրջանը [Дьяконов, 1961, 365], չի կարող ապացույց լինել Hate/i-ի՝ հայերի ինքնանվանում լինելու վարկածի համար։

2) Ηαῖαša երկրի անվան ծագումը, ինչպես կտեսնենք, հայտնի չէ։ Ճիշտ է, այդ անվանումը արտաքինապես նման է hate/i անվանմանը, բայց խիստ փոքր հավանականություն կարող է ունենալ այն ենթադրությունը, թե հայասցիները կարող էին խեթերի նման ժառանգել խաթերի անվանումը և այն դարձնել ինքնանվանում. այս դեպքում հայասցիների համար լուելյան ենթադրվում է բուն հայկական ծագում (հայերենի համար բնորոշ t > y անցումով), որ առայժմ չի հաստատված հայասական լեզվի մնացորդներով. սրանք միայն հատուկ անուններ են և զուգահեռներ ունեն գերազանցապես փոքրասիական-հինաստուղիական, մասամբ էլ նաև խուռական և թրակյան հատուկ անուններում [Ջախուկյան, 1976]։ Իհարկե, կարելի է առաջ քաշել այն վարկածը, որ հայասայի բնակիչների մեջ բուն հայեր են եղել, բայց գործածել են այլալեզու անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուններ, բայց Ηαῖ-

aša-ի Դալ-ի՝ Hate/1-ից ծագելու հարցը դրանով չի լուծվի. ընդհակառակն, Դալ-ի մեջ այս դեպքում շատ ավելի հավանական կլինի փնտրել բնիկ հընդ-եվրոպական արմատ:

3) Հայ և Παῖονες անվանումների կապը կարծեք թե աջակցություն է պտնում «Բառգիրք հայոց»-ում բերված հայ «փոքր» բառի մեջ, որ վ. Գեորգիևին անծանոթ է: Սակայն այս վարկածի մեջ կան մի շարք թույլ կետեր. ա) «փոքր» իմաստի դեպքում Գեորգիևը ելնում է Փոֆր Հայք անվանումից, որ, սակայն, հանդես է եկել Դալաձա-ի ժամանակներից շատ ուշ և չի կարող հիմք ծառայել մեկնաբանության համար. բ) հայ բառի համար վերականգնված *pəu-los նախաձևը կասկածելի է հնչյունական (*ūl > հայ. յ) և քերականական առումով. հայերենը չի պահպանել *-ies/-los-ով բաղդատականի ձև, և հայտնի չէ, թե ընդհանրապես ունեցե՞լ է արդյոք այն. բաղդատականի համադրական ձևեր չունեն նաև այնպիսի հին լեզուներ, ինչպիսիք հին անատոլիական և թուսարական լեզուներն են [Rosenkranz, 1978, 138]. գ) հ.-և. *pəu-/pəu- «փոքր» արմատից հայերենում պահպանվել են ուլ (*pə(u)-lo-) և, թերևս, փոֆր (*phokur?) բառերը, որոնք հեռու են հայ բառից իմաստով և ձևով. դ) պայտնների ցեղակցական պատկանելությունը քիչ հավանական է դարձնում հայ և Παῖονες անվանումների միևնույն ծագումը. պայտնների մոտ պահպանված անունները [հմտ. Detschew, 1957, 359] կամ իլիրական են (Ἀγροῦνη, Σαίρωσι, Αστρατίον, Stobi և այլն), կամ թրակյան (Βύραρος, Ἰῶλεψός, Tranupara և այլն)՝ հեռու լինելով հայկական բնույթ ունենալուց. ճիշտ է, հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ կարող էր դեր խաղալ թրակյան տարրը, բայց այդ դերի վերագրումը հենց պայտններին զուրկ է պատմական որոշակի հիմքից. ե) վերջապես, կարևոր է նշել հայ,-ոց և Παῖονες ժողովրդանունների հիմքերի տարբերությունը. առաջինը ենթադրում է բնավոր թեմատիկ հիմք՝ *-o- ձայնավորով, երկրորդը՝ բաղաձայնական հիմք *-n-ով:

Հաշվի առնելով վերևում կատարված քննության արդյունքները և հայերի անվան ստուգաբանության այլևայլ փորձերը՝ կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացություններին:

1) Խիստ փոքր հավանականություն ունի հայերի ինքնանվան բխցումը խեթական պետության բնիկների անունից եկող Hate/1 և իլիրական կամ թրակյան ծագում ունեցող Παῖονες անվանումներից: Պատմականորեն և լեզվաբանորեն քիչ հավանական են նաև հայ ինքնանվանումը Դալաձա անվանման միջնորդությամբ դրանցից մեկնումեկի հետ կապելու փորձերը:

2) Եթե հայերի ինքնանվանումը իրոք կապված է Դալաձա-ի անվան հետ, ապա հնարավոր է երկու վարկած. ա) եթե այդ երկրի բնակիչները հայեր չեն եղել, այլ հինանատոլիական և, թերևս, մասամբ թրակյան ցեղեր, որոնք ձուլվել են բուն հայերի (արմենների) մեջ որպես ենթաշերտ ու տվել նրանց իրենց անվանումը, ապա Դալաձա-ի անվան մեջ պիտի փնտրել այդ ենթաշերտին և ոչ թե հայերենին հատուկ հնդեվրոպական ծագման անուն. խեթա-լուվական լեզուներում և թրակերենում բուն Դալ-ին համապատասխան հասարակ և հատուկ անուններ չեն հայտնաբերվել. կան միայն առանց սկզբնային h-ի բառեր. մեր «Հայաստյի լեզուն և նրա առնչությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ» աշխատության մեջ [Джаукян, 1964, 67—68] նշվել են հիեր. լուվ. ajās «պատիվ (?)» բառը, այլև հ.-և. *aios- (Haios-?)

«մետաղ, հատկապես պղինձ, ուժեղ, ամուր» կամ *ai- (*Hai-) «հարձակվել, որոնել, գրավել» (> հայաս. hai > ուրարտ. hai- «գրավել, տանել») արմատները. թրակյան տեղանուններում առկա է Aia- $\delta\acute{\alpha}\beta\alpha$ ամրոցի անունը (- $\delta\acute{\alpha}\beta\alpha$ /- $\delta\alpha\upsilon\tau$ բնորոշ բաղադրիչով <հ.-ե. *dliē- μ -/dhə- μ - «նստել, հիմնել»), որի Aia բաղադրիչի ծագումն անհայտ է. այս բոլոր համեմատությունները մնում են միայն քիչ հավանական ենթադրությունների սահմաններում. անհավանական է Hai-ը հիեր. լուվ. aia- , լուվ. a(i)a- , խեթ. iia- «անել» արմատի հետ կապելու փորձը. բ) եթե Haiša-ի բնակիչները հիմնականում հայեր են եղել, բայց կամ ապրել են փոքրասիական և թրակյան ցեղերի հետ միասին, կամ բնիկ հատուկ անունների հետ միասին գործածել են փոքրասիական և թրակյան հատուկ անուններ, ապա Hai-aša անունը բնականոն կերպով շարունակվում է հայ անվանման մեջ և ամենայն հավանականությամբ բնիկ հնդեվրոպական ծագում ունի:

3) Թե այն դեպքում, երբ Հայաստյի հիմնական բնակիչները եղել են հայերը, և հայերի ինքնանվանումը գալիս է Haiša անվան արմատից (միայն թե այս դեպքում հարկավոր է բացատրել հայ, -ոց բառի ուով հիմքի բացակայությունը Haiša անվան մեջ), թե այն դեպքում, երբ հայերի անունն ընդհանրապես կապ չունի Հայաստյի անվան հետ, հնարավոր է հայ անվանման բնիկ հնդեվրոպական մեկնաբանությունն ըստ հայերենին բնորոշ օրինակափոխությունների: Ինչպես հայտնի է, հայերենի ա) բառակազմային հ-ն կարող է գալ հ.-ե. *p-ից (հմմտ. *pā-tro- > հայ. հաւրան «հոտ»), *s-ից (հմմտ. *sab-mo- > համ) և *H կոկորդայինից (հմմտ. Hayo-s > հաւ «պապ») կալ. հավելվածային լինել (այսինքն՝ հնդեվրոպական զուգահեռներ չունենալ և միայն հայերենին հատուկ լինել՝ որպես ուշ զարգացման արդյունք). բ) ա-ն կարող է գալ հ.-ե. *ā-ից (հմմտ. *sal- > ալ) կամ որոշ պայմաններում, *o-ից (հմմտ. *oid- > այտնում). գ) հայ. յ-ն ոչ սկզբնային դիրքում կարող է գալ ինչպես հ.-ե. *-te-ից կամ *-ti-ից (հմմտ. *pātēr > հայր), այնպես էլ *-i-ից (հմմտ. *yadosi > գետոյ՝ սևռ. հոլովածկ): Բնական, է որ հետազոտողները որոնումները կատարել են նկատի ունենալով մի կողմից՝ հնչյունական այս պայմանները, մյուս կողմից՝ հայ բառի -ն-ով հիմքը (հայ, -ոց):

Հայագիտության մեջ երկար ժամանակ իշխել է Շպիգելի և Կիպերտի հայտնած այն կարծիքը, որ հայ բառը ծագում է հ.-ե. *poti- «տեր, տանտեր» հիմքից (հմմտ. հ. հնդկ. pāti-, ավեստ. paiti-, իրան. > հայ. պեռ, լատ. potis «կարող զորեղ, հզոր» և այլն. իմաստի համար հմմտ. արիական (հնդիրանական) ժողովուրդների անվանումը (հին իրան. հզն. սևռ. aryānām > մ. պրսկ. ērān > Իրան, հ. հնդկ. ariyā- «տեր» և āriya- «արիացի»). հայ բառի համար պիտի վերականգնվեր *poti-ն անախձը (*pāti- ձայնդարձային ձևը եղակի կլիներ). եթե ճիշտ է մեր սահմանած այն կանոնը, որ *o-ն ա-ի է փոխվում այն դեպքում, երբ հաջորդ վանկերում *-o- չկա, և եթե ճիշտ է Հ. Աճառյանը, որ հոյակապ և հոյալուսն բառերի հոյ-ը բխեցնում է *poti-ից, ապա այս ստուգաբանությունը հնչյունապես դառնում է կասկածելի:

Ավելի հավանական է թվում մի այլ ստուգաբանություն. նկատի առնելով, որ Հերոդոտոսը (V դիոք, գլ. 49) հայերին բնորոշում է որպես «շատ ոչխարներ ունեցողներ», անհավանական չի լինի նրանց անունը բխեցնել հ.-ե. *pōi-/pōi- «արածացնել, պահել» արմատից ածանցված *pōi- կամ

ἡ ῥᾶλ-10- «հովիվ» տիպի նախածնից (հմմտ. այս արմատից հ. հնդկ. pāyú- «պահապան», pālā- «պահակ, պահապան, հովիվ», հուն. πῶν «հոտ», πῶνός «հովիվ» և այլն)։

Եթե հայ անվանումն իրոք կապ ունի Հայաստանի անվան հետ, ապա պիտի էնթատրել, որ խեթական սղրյուրներում ἡ210- ձևը արտահայտելիս տեղի է ունեցել կամ -0-ի անկում -aša-ից առաջ, կամ -0-ի համաքանական փոխարինում -a-ով. իհարկե, հնարավոր է ենթադրել նաև Հայաստանի բնակչության մի մասի համար 0>a արտասանություն։

Վերջում հարկ ենք համարում մատնանշել Խալաša և հայ անունների նմանությունը Կողքիսի հին Այա անվանը և թեսալական Այա քաղաքանվանը, որոնք համահունչ են հուն. αἶα «երկիր» և αἶα «մայր, մեծ մայր, տատ» բառերին (հնարավոր է Այա՝ անձնանվան կապը սրանց հետ). Բրուգմանը միացնում է վերջին երկու բառերը «մայր երկիր» ընդհանուր իմաստով և համեմատում (հատկապես վերջինը) լատ. avia «տատ» բառի հետ. լատ. avia-ն avus «պապ» բառի հետ միասին ծագում է հնդեվրոպական այն արմատից, որտեղից բխեցվում են հայ. հաւ, խեթ. huḫhas, լիկ. xuga «պապ» բառերը. սրանց համար վերականգնվում է *aυo-s կամ, կոկորդալիների հաշվառմամբ, *Hauho-s նախաձևը. քանի որ խեթ. և լիկ. ձևերի հետ կապված է հայաս. Կugganāš անձնանունը, ապա կամ վերջինս հայացիների մոտ եղել է փոքրասիական փոխառյալ անձնանուն, կամ Խալաša-ն կապ չունի այս արմատի հետ. եթե ընդհանրապես այս կապը հնարավոր է, ապա պետք է ենթադրել Hau10->Hai- (հայ) անցում, որի մեջ *-u-ի անկումն առայժմ չի հաստատված այլ օրինակներով։

Օտարների կողմից հայերին արվող արմեն անվանումը այնպիսի ձևով, որ կասկած չի առաջացնում նրա բնույթի մասին, առաջին անգամ հիշատակված է Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ I-ի Բեհիստունյան արձանագրության մեջ՝ մ. թ. ա. 522—521 թթ. Armina—Հայաստան և arminiya—հայ ձևով։ Հունական մատենագրության մեջ սկսած Հերոդոտոսից (մ.թ.ա. V դ.) Ἀρμένιοι—հայեր և Ἀρμενία—Հայաստան անվանումները հանդես են գալիս պարբերաբար, ընդ որում հույն պատմիչները խոսում են երբեմն ավելի վաղ իրադարձությունների մասին։ Այսպես, Հերոդոտոսը հայերին հիշատակում է փոյուզացիների՝ Եվրոպայից Փոքր Ասիա տեղափոխվելու մասին տեղեկություն տալուց հետո և հայերին համարում «փուլուզական վերաբնակներ» (գիրք VII, գլուխ 73)։ Քսենոֆոնը (մ. թ. ա. 430—355) «Կյուրոպեդիայում» հիշատակում է հայերին Կյուրոսի, այսինքն՝ մ. թ. ա. VI դ. կեսերին տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ։ Ստրաբոնը (մ. թ.ա. I դ.) հայերին հիշատակում է արգոնավորդների առասպելի կապակցությամբ, որ արտացոլում է վաղ հունական դադութագման դեպքերը (մ. թ. ա. VIII—VI դ. դ.)։

Գիտնականների որոնումները հանգեցրել են արմենների անվանման ափելի վաղ հիշատակումների հայտնագործմանը։ Յ. Մարկվարտը [Markwart, 1919. 1928] մասնավորապես մատնանշել է արմենների անվանման հնարավոր կապը Հոմերոսի «Իլիականում» հիշատակված Ἄργεοι և ուրարտական թագավոր Մենուայի (մ.թ.ա. 810—778 թթ.) արձանագրություններից մեկում տրված Urme անվանումների հետ։ Հետազոտում Urme անվանման հետ ղուպադրվում են նաև ուրարտական Սարգուրի թագավորի (մ. թ. ա. 764—

735) արձանագրություններից մեկում հիշատակված Arme երկրանունը, այլև Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար I-ի (մ. թ. ա. 1116—1090) Urume յոդովրդանունը [մուշկերի և ամելյացիների տնտեսների հետ միասին. հմմտ. Երեմյան, 1958, 237—242]: Urme և Arme անվանումների կապը արմենների անվանման հետ ընդունվում է գրեթե բոլոր հետազոտողների կողմից, բայց 'Արմու-ի և Urume-ի կապը վիճարկվում է [հմմտ. Дьяконов, 1968, 224—227]:

Կան արմենների անվանման հետ այլ կարգի զուգադրումներ ևս, ընդ որում դրանցից մի քանիսը ցույց են տալիս խոր հնություն. Այսպես, խեթական թագավոր Թուղխալիա IV-ի (մոտ. 1250—1220) տարեգրության մեջ հիշատակված Armana երկրանունը ոմանք հնարավոր են համարում նույնացնել ուրարտական աղբյուրների Arme-ի հետ [Кишнин, 1965, 65. Хачатрян, 1971, 106]: Դեռ ավելին. որոշ հետազոտողներ սրանց միացնում են ակկադական թագավոր Նարամ-Սինի (Նարամ-Սուեն) (2236—2200 մ. թ. ա.) արձանագրություններում հիշատակված Armana և Armanu երկրանունները, ընդ որում Armani-ի թագավոր է համարվում ոմն Madakina (հմմտ. նաև Armi երկրանունը՝ էբլայից): Սրանց հարում են թեսալական և փոքրիասիական այն տեղանունների մատնանշումները, որոնք հին հեղինակների և նոր հետազոտողների կարծիքով կապ ունեն արմենների անվանման հետ՝ 'Ορμένιον («Իլիական») և 'Αρμένιον (Ստրաբոն) Թեսալիայում, 'Ορμένιον լեռ Քիթյունիայում, 'Αρμένιον նավահանգիստ Սինոպի մոտ, 'Αρμένιον լեռ Հալիս գետի ակունքներում: Ավելորդ չէ նշել, որ ինչպես նշված հունական, այնպես էլ սեպագիր աղբյուրների Arme և Urme (*Orme) անվանումներում նկատվում է o/a հերթագայությունը, որ, թերևս, կապ ունի հ.-ե. *o-ի՝ հայերենում տեղ զտած երկակի արտացոլման հետ: Հայտնի չէ, կապ ունի՞ արդյոք արմեն անվանումը հնդեվրոպական ալնպիսի ջրանունների հետ, ինչպիսիք են Armeno (Տրիենտի ջրջանում), Armenta, *Armantia՝ և այլն [Krahe, 1963, 32—33], այլև լիով. Armenà և ալն [Трубачев, 1968, 209]:

Մի կողմ թողնելով այս բոլոր զուգադրումների հավանականության հարցը (arm-/orm- հնչյունազուգորդումների տարածվածության պայմաններում)՝ կանգ առնենք Armen անվան ծագման հարցի վրա:

Արմենների անվան մեկնաբանության փորձեր առկա են դեռևս հայ հին մատենագրության մեջ: Խորենացին, հայ անվանումը կապելով Հայկի անվան հետ, համապատասխանաբար արմեն անվանումը բխեցնում է Հայկի հաջորդներից մեկի՝ Արամի անունից և հայերի համար գործածում արf արամեանf, արամեան ազն արտահայտությունները: Արամի անվան մեջ հետազոտողները տեսնում են ուրարտական Aramu թագավորի անվան հիշողությունը: Սեբեոսը, ի տարբերություն Խորենացու, արմեն անվանումը կապում է ոչ թե Արամ, այլ Ար(ա)մանեակ (Արմենեակ, Արմենակ) անվան հետ. այս անվան տարբերակն էլ, թերևս, պահպանվել է ուրարտական մի այլ թագավորի՝ Erimena-ի (մ.թ.ա. 625—605) անվան մեջ, ընդ որում հնարավոր է սրա հասարակ անուն լինելը, այսինքն՝ ուրարտական վերջին թագավոր Ռուսայի հայկական ծագումը [Ղափանցյան, 1940, 225]:

Եթե հայկական աղբյուրները արմեն անվանումը կապում են Արամի կամ Ար(ա)մեն(յ)ակի (Ար(ա)մանյակի) անվան հետ, ապա հունական ավանդությունն այն բխեցնում է արգոնավորողների արշավանքի մասնակից, Թեսա-

լիայի Արմենիոն բաղաբից ծաղող Արմենոսի (*Ἄρμενος*) անունից [Հմմտ. Ստրաբոն, գիրք XI, զլ. 4, 8 և 14, 12]:

Հայագետների շրջանում սկսած XIX դարից կատարվել են արմեն անվանման ստուգաբանության զանազան փորձեր: Ծթե դանց առնենք արմեն անվանման կամայական մասնատումների վրա հիմնվող և գիտական արժեքից զուրկ փորձերը, ապա մնացածները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական մեկնաբանություններ:

1) Հենվելով այն բանի վրա, որ աստվածաշնչի եբրայական բնագրի Միննի երկրի անունը ասորական տեքստում փոխարինված է Արմինա-ով, մի շարք հեղինակներ (Դարմատետեր, Բոխարտ, դր Կարա, Բասմաջյան) փորձում են արմեն անվանման երկրորդ մասում տեսնել Միննի երկրի անունը, բայց տարածաչնում են Ար- մասի բացատրության մեջ. Դարմատետերը այն բխեցնում է Արարատից՝ նշելով, որ միացումը կատարվել է արհեստականորեն՝ պարսկական պետական պաշտոնական լեզվում. Բոխարտը և Բասմաջյանը բխեցնում են եբրայերեն *har «լեռ»* բառից, դր Կարան՝ քամյան *kar «տեղ, բնակատեղի»* արմատից: Եղել է նաև ար-ը Արա աստծու անվան հետ կապելու փորձ, սակայն այս դեպքում էլ քիչ թե շատ համոզիչ կերպով չի բացատրվում -մեն բաղադրիչը:

2) Մի շարք հեղինակներ արմեն անվան երկրորդ մասում տեսնում են ասորական *-ni* մասնիկը (Մարկվարտ) կամ *-ni* վերջավորությունը (Պիոտրովսկի), ընդ որում Մարկվարտը վերականգնում է *ar(i)m-* կամ *ar(u)m-* հիմքը, որ տեսնում է նաև Արամ ու Արմալիք անունների մեջ, Պիոտրովսկին արմեն-ն նույնացնում է Սարգուրիի արձանագրության մեջ հիշատակված *Arme* երկրի անվան հետ: Որոշ հայ հեղինակներ էլ փորձում են արմեն-ի մեջ վերականգնել Արամ(է) անունը:

Արմեն անվանման ոչ հնդեվրոպական ստուգաբանություններից առաջինը զուրկ է գիտական արժեքից, երկրորդն անբացատրելի է թողնում այդ անվանման այն հիշատակումները, որոնք չեն կարող բխել ուրարտեանից:

Արմեն անվանման հնդեվրոպական ստուգաբանության փորձերի մեջ հիշատակության արժանի են երկուսը.

1) արմեն անվանումը բարդ բառ է, որ բաղկացած է ար- և ման բաղադրիչներից. Ս. Սիմոնյանը [1939, 35—36] առաջինը կապում է արի «քաջ» բառի հետ, երկրորդը՝ մեկնում որպես *men «մարդ»*, որ, ըստ նրա, հանդես է գալիս մանուկ բառի մեջ: Իրականում, սակայն, արի բառը այլ բառի ածանցյալն է, որ սովորաբար բխեցնում են հ.-ե. **aner-* «կենսաուժ. այր, տըղամարդ» արմատից (Մեյե), թեև կա նաև **ar(i)lo-* «պետ, տիրող, հրամայող» հիմքից բխեցնելու փորձ (Մանն): Ինչ վերաբերում է ենթադրվող *-man «մարդ»* բաղադրիչին, ապա նրա հնդեվրոպական բուն ձևն է **manu-s* «այր, տղամարդ», որ կապ չունի մանուկ բառի հետ. վերջինս գալիս է **men-* «փոքրը» արմատից: Ծթե արմեն-ի ե-ն նախնական է, ապա այդ անվանման մեն-ը չի կարելի բխեցնել **manu-s-ից*. այս նույն հիմունքով անհավանական է արմեն-ի համեմատությունը գալլ. *Ariomanus* անձնանվան հետ, որի առաջին մասը **ario* հիմքից է գալիս:

2) Երկրորդ ստուգաբանությունը պատկանում է մեզ [Джаукян и др., 1983, 64]: Մեր կողմից առաջ է քաշվել այն կարծիքը, որ արմեն անվանումը ստուգաբանորեն կապված է արմ(ն) «արմատ», գ-արմ «ցեղ, սիրունը»

արմատ «արմատ. ցեղ, վարմ. հիմք» (հմմտ. Armātana տեղանունը) բառերի հետ և գալիս է հ.-ե. *er- արմատի *ormenos անծանցյալից. հայ. բառերին կազմությամբ, ձևով և իմաստով հատկապես մոտ են հուն. ἑρμενος, «ցողուն, ընձույղ», գերմ. ermana-, Irmino- «մեծ» և հ. սլավ. raměno «ուժեղ, հզոր» ձևերը: Հայ. արմ-ը թերևս պահպանված է ուրարտ. armuizj «ընտանիք (?)» բառի մեջ: Այն հանգամանքը, որ հունարենում այն պահպանված է 'Αρμεν- և 'Ορμεν- տարբերակներով, խոսում է այն մասին, որ՝ 1) *en>իև փոփոխությունը հայերենում կամ տեղի է ունեցել ավելի ուշ, կամ այս բառում ընդհանրապես տեղի չի ունեցել (բուն հայ. փոփոխված տարբերակը առկա է արմն ձևում). 2) հ.-ե. *o-ի o և a արտացոլումների մեջ նկատվում է տատանում, որ կարելի է բացատրել *ormenos-ի վերջին վանկի o-ի առնմանական թույլ ազդեցությամբ:

Վրացիների կողմից հայերին տրվող somexi անվանման՝ ուշադրության արժանի երկու մեկնաբանություն է եղել.

1) Ն. Մառը [Mapp, 1938, 51] և Գ. Ղափանցյանը առաջ են քաշել և պաշտպանել այն կարծիքը, որ հայերի somexi անվանումը կազմված է so-/sa- հավաքական նախամասնիկից և բուն mexi բաղադրիչից, որ ծագում է mesxi-ից՝ մուշկերի անվանման քարթվելական ձևից: Սակայն մ. թ. ա. XII դարից ի վեր հիշատակվող մուշկերի էթնիկական պատկանելության և բնակության վայրերի հարցերը պարզ չեն. ասուր. mušku, ուրարտ. muški-(ni), հիեր. լուվ. muš(i)kaī, հին հրեական. mšk, հուն. μύσγι, անվանումների հետ կապվող ժողովուրդներն ու ցեղերը նույնացվում են ինչպես հնդեվրոպական հայերի, փոյուզացիների, միսիացիների, այնպես էլ վրացական մեսխի ցեղի և նույնիսկ ողջ վրացական ժողովրդի հետ (հմմտ. ավարների կողմից վրացիներին տրվող մոսուկ անվանումը): Այս պայմաններում Մառի և Ղափանցյանի ստուգաբանությունը դառնում է քիչ հավանական, մանավանդ, եթե նկատի առնենք նախ՝ somexi -ի so-ի առանձնացման կասկածելիությունը (տեղացույց նախածանց-վերջածանցն ունի sa-+-o տեսքը, ինչպես Sa-kartvel-o «Վրաստան» բառում) և երկրորդ՝ mesx-i -ի մեջ s-ի անկման ենթադրության չհիմնավորվածությունը:

2) Գ. Խալաթյանը [Халат'ян, 126] ժամանակին առաջ է քաշել այն տեսակետը, որ վրաց. somexi անվանումը ծագում է խեթական և ակկադական արձանագրություններում հիշատակված Zuhma/Suhma կամ Suhmu երկրի անունից: Այս տեսակետը հետապնդում լայն ընդունելություն է գտնում և արտացոլվում Բ. Պիոտրովսկու, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Գյակոնովի աշխատություններում, բայց կասկածի տակ է առնվում Ս. Երեմյանի կողմից [ՀԺՊ, 1, էջ 240]: Զխոսելով այն մասին, որ այս երկրի կապը հայերի հետ պատմական հատուկ հիմնավորում չունի, նշենք խեթ. z/s-ի և ասուր. s-ի դիմաց վրաց. s-ի առկայության անհավանականությունը:

Մեզ ավելի հավանական է թվում somexi-ի համեմատությունը խեթական արձանագրություններում հիշատակված Šamuha քաղաքի անվան հետ. այդ քաղաքը հիշատակվել է Բարձր երկրի, Bititjariga-ի ու Azzi-ի հետ առնչված և հարևան է եղել Հայաստան երկրին:

Վաղնչական շրջանում հայոց լեզվի ունեցած շփումների և փոխազդեցությունների հարցը սերտորեն կապված է վաղնչահայերի բնակության վայրերի և տեղաշարժերի հարցի հետ: Սակայն հենց այս հարցում է, որ չկա ան-

Հրաժեշտ հստակություն և որոշականություն Հասկանալի է, որ այն լուծելու համար մենք պիտի կարողանանք որոշակի պատասխան տալ երկու այլ հարցի. նախ՝ որտե՞ղ է եղել հնդեվրոպացիների՝ միասնության շրջանում դրազեցրած բնակավայրը («նախահայրենիք») և երկրորդ՝ ի՞նչ ժողովուրդների հետ են շփվել վաղնջահայերը և լեզվական ի՞նչ ազդեցություններ են կրել:

Ինչպես տեսանք հնդեվրոպական լեզվին և հնդեվրոպացիներին նվիրված բաժնում, հնդեվրոպացիների բնակության սկզբնական վայրի («նախահայրենիք») վերաբերյալ կարծիքները տարամիտվում են: Այն տարածված կարծիքի կողքին, որ հնդեվրոպացիները միասնության շրջանի վերջին բնակվել են Եվրոպայում՝ Բալթիկ ու Սև ծովերի միջև ընկած վայրերում և հարակից շրջաններում, վերստին առաջ է քաշվել և պաշտպանվում է մի կողմ թողնելով այն կարծիքը, թե հնդեվրոպացիների «նախահայրենիքը» պիտի փնտրել Առաջավոր Ասիայում՝ մասնավորապես Հայկական բարձրավանդակում և հարակից շրջաններում: Երկրորդ կարծիքը, բնականաբար, հայերի նշանակալից տեղաշարժ չի ենթադրում: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ երկու կարծիքների միջև ընտրություն կատարելու համար հարկավոր է լուծել այն հարցը, թե հայերը եղե՞ն ևն արդյոք Եվրոպայում:

Առաջին կարծիքն ընդունելու դեպքում հարկավոր է որոշել այն ուղին, որով հայերը Եվրոպայից շարժվել են դեպի իրենց բնակության պատմական վայրերը, դեպի Հայկական բարձրավանդակը: Կա այդպիսի երկու հնարավոր ուղի՝ կամ դեպի արևելք՝ հյուսիսսևծովյան շրջանները և ապա Կովկասյան լեռնաշղթայի անցուղիներով՝ դեպի հարավ, կամ դեպի հարավ՝ Բալկանյան թերակղզին և ապա արևելք՝ Փոքր Ասիայով՝ դեպի Հայկական բարձրավանդակը: Հայագետների մեծամասնությունը բացառում է առաջին ուղին՝ այն հատկացնելով բազմամարդ հնդիրանական ցեղերի շարժմանը: Այսուհանդերձ փորձեր են արվել հայ-հնդկական վաղ շփումները հատկացնելու հենց հյուսիսսևծովյան շրջանին, և, ինչպես կտեսնենք, կարծիք է հայտնվել հյուսիսսևծովյան շրջանում բնակված և մ. թ. ա. VIII դ. դեպի հարավ շարժված կիմերիների՝ հայերի հետ նույնը լինելու մասին: Շատ ավելի հավանական է համարվում երկրորդ ուղին: Սրա համար բերվում են ինչպես պատմական, այնպես էլ լեզվական ապացույցներ:

Պատմական ապացույցներ տալով պետք է հասկանալ հին ավանդություններն ու մատենագրական վկայությունները: Ինչպես արդեն նշվել է արմեն անվան քննության կապակցությամբ, հին հունական մատենագրության մեջ տարածված է եղել այն կարծիքը, որ հայերը (օտար անվանմամբ՝ արմենները) եկել են Փոյուգիայից: Մ. թ. ա. V դ. հուլյն պատմիչ Հերոդոտոսը, խոսելով այն մասին, որ փոյուգացիները Եվրոպայից են անցել Փոքր Ասիա, շարունակության մեջ ասում է, որ «արմենները գինված էին փոյուգացիների նման և փոյուգական վերաբնակներ են» [գիրք VII, գլուխ 73]: Մի այլ տեղում [գիրք V, գլուխ 49 և 52] նշում է, որ հայերն ապրել են կիլիկիացիների և մատրինների հարեանությամբ, և որ հայերի ու կիլիկիացիների սահմանը Եփրատ գետն է: Մ. թ. ա. IV դ. հեղինակ Եվդոքսոսը նշում է, որ «արմենները ծագումով Փոյուգիայից են և լեզվով հույժ փոյուգաբանում են»: Դիոնիսիոս Հալիկեասնասցին (մ. թ. ա. I դ.) նույնպես խոսում է հայերի և փոյուգացիների համալեզվության և փոյուգացիների նման զինված լինելու մասին: Մ. թ. ա. I դարի հեղինակ Ստրաբոնը հայ-արմենների անունը կապում է առասպելական արգոնավորդներից մեկի՝ թեսալացի Արմենոսի

անվան հետ՝ նշելով, որ նա ծագում է Բոյբեիս լճի մոտ, Փերիի և Լարիսայի միջև գտնվող Արմենիոն քաղաքից, և որ նրա ուղեկիցները բնակություն են հաստատել Ակիլիսենեում և Սիսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն [գիրք IX, գլուխ IV, 8 և գլ. XIV, 12]։ Հետաքրքրական է նշել, որ հայկական «Աշխարհացոյց»-ում ևս, համանաբար հունական աղբյուրների հիման վրա, Թեսալիայի հիշատակության մեջ գրված է. «... յորմէ Հայք»։

Լեզվական ապացույցները մի քանի տիպի են։

Նախ՝ ինչպես տեսանք, նշվում են մի շարք տեղանուններ, որոնք դրսևորվում են Թեսալիայում ու Փոքր Ասիայում և կապված են հայերի անվան հետ՝ Արմենիոն ('Αρμένιον) (ըստ Ստրաբոնի) և Օրմենիոն ('Ορμένιον) քաղաքներ (ըստ «Իլիականի», II, 2, 734) Թեսալիայում, Օրմենիոն ('Ορμένιον) լեռ Բիթլյունիայում, Հարմենե ('Αρμόνη) նավահանգիստ Սինոպի մոտ, Արմենիոն ('Αρμένιον, 'Ορμένιον) լեռ Հալիս գետի ակունքներում²։ Այն հանգամանքը, որ Armen/Ormen- բաղադրիչների դիմաց ուրարտական աղբյուրներն ունեն, հակառակ արդեն բերված մեկնությունների, Arme և Urme ձևերը, հեշտությամբ կարելի է բացատրել ուրարտերենի առանձնահատկություններով. այստեղ ն-ն՝ հաջորդ ձայնավորով հանդերձ կարող էր ընկալվել որպես -ni վերջավորություն և բաց թողնվել. այլ կերպ ասած ոչ թե Armen անվանումն է վերլուծելի Arm(e) + (i)ni, ինչպես կարծում են Յ. Մարկվարտը և հետագա որոշ հետազոտողներ, այլ -n-ն այստեղ բուն բառամաս է, որ որպես վերջավորություն է ընկալվել միայն ուրարտական աղբյուրներում։ Ինչպես ցույց են տալիս արմ և արմն կրկնավոր ձևերը, հնարավոր է ենթադրել նաև հենց սկզբից -ն-ով և առանց -ն-ի տարբերակների առկայություն։

Երկրորդ՝ Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում, այդ թվում նաև Արևմտյան մասում նշվում են հայկական ծագման տեղանուններ և հատկապես ջրանուններ, որոնց ստուգաբանությունը մյուս տեղանունների համեմատությամբ ավելի հավաստի է. այսպես, ըստ բուլղարացի նշանավոր լեզվաբան Վ. Գեորգիևի [Georgiev, 1981, 218—219]՝ արևմտափոքրասիական մի շարք ջրանուններ կարելի է բխեցնել հայկական կամ փոյլոգական վաղ ձևերից, ընդ որում ջրանունների բուն իմաստները որոշելիս Գեորգիևը հենվում է մասամբ մատենագրական զանազան վկայությունների և հունական լրացուցիչ անվանումների, մասամբ թուրքական անվանումների վրա, որոնք կարող են լինել հին անունների վերարտադրությունը (թարգմանությունը)։

Հոմերոսի հիշատակած Σατνίόης, ուշ Σαφνίόης գետանուն (հետագա թրք. Tuzli-çay «Ալադեոս») <ΣαFτνιoFεv(τ)ς <հայկ. կամ փոյլոգ. *saltnio-uxents <հ.-հ. *saldnio-uxents—հայ. աղտ «աղ».

Lysis (գետ Փոյլոգիա-Կարալիայում և Պիսիդիայում, հետագա թրք. Boz-çay «Գորշ գետ»), այլև Λυσινία, Λυσινός (գետին մոտ գտնվող քաղաքների հունականացված անուններ) — հայ. լոյս, -ոյ.

Σαγγάριος (Փոքր Ասիայի երկրորդ մեծ գետը՝ հիշատակված Հոմերոսի «Իլիականից» սկսած, թրք. Sakarya. Թափվում է Սև ծովը) <հ.-հ. *sagya(o)-

² Ինչպես նշվել է, հ.-հ. *o-ի o,a արտացոլումը բնորոշ է հայերենին. նշենք նաև en>in անցումը, որ արտացոլված է Օρμένιον ձևի մեջ։ Հետազոտողները փորձում են այս առանձնահատկությունները բացատրել հունական բարբառներով՝ էոլ. οἱ ar-ի և աթալ -in՝ en-ի դիմաց [Hauschild, 1964, 83]։

սիլո—հայ. *անկանիւմ*, գոթ. *sigquan* և հայ. *գայու*, հ. հնդկ. *vari* «ջուր», ալ. *vairi* «լիճ».

Σίβρος (լիւիական *դետ*՝ հուն. *Σίβρος* «դեղին, սակա» և թրք. *Ecen-çay* «դեղին դետ», դետի հին մակդիրը կղել է *ծղլծղ* «արծաթյա») — հայ. սուրբ «մաքուր», վեդ. *śubhra-* «սպիտակ»:

Բացի սրանցից, Վ. Գեորգիևը բերում և փորձում է հնդեվրոպական ձևերով ստուգաբանել երկու այլ ջրանուն *ևս* (առանց հայկական ղուգահեռների բերելու), որոնց համար կարելի է նշել հայկական համապատասխան ձևեր՝ *պիսիկ*, *Καρχαλις* լիճ (Strabo, 12, 568, թրք. *Kaya-göl* «ժայռալից» *kaya* «ժայռ, վեմ, վեմաքար»)՝ **(s)korā*, **(skarā* կամ **kar(r)ā* «ժայռ, քար» նախաձևից *†-al(l)i-* ածանց — հայ. *քար*.

տրոյական *Καρχαδ(ος)* (թրք. *Taş-oluk-dere* «քար» + «ջրորդան» *†-առու*՝ *Kocabas* (Granicus) *գետի վտակը*)՝ **(s)korā*, **(s)korā* կամ *kar(r)ā* «ժայռ, քար» — հայ. *քար*:

Եթե գնահատենք բերված ղուգահեռները, կարելի է ասել, որ ջրանուններից *Σατυρις*-ը և *Σαρχαρις*-ը չեն կարող բխեցվել հայկական աղբյուրից հնչյունական նկատառումներով. 1) հ.-ե. **s >* հայ. *հ* փոփոխությունը ղուգահեռ ունի հունարենում ու իրանականում և պիտի տեղի ունեցած լինի շատ վաղ (հմմտ. նաև *Halys* գետի անունը, որ թերևս աղի բառի հին ձևն է), մինչդեռ այս ձևերում հ.-ե. **s*-ի դիմաց առկա է *s* (σ) 2). **saldnio-* *uents* նախաձևը հայերենում չէր կարող առաջ Գեորգիևի վերականգնած ձևը, հ.-ե. **d*-ն այստեղ **n*-ից առաջ պիտի ընկներ: Մնացած դեպքերում բերված համեմատությունները հնարավոր են, բայց ոչ լիովին հավաստի:

Երրորդ՝ հայերենը բնութագրվում է նշանակալից մերձավորությամբ Բալկանյան թերակղզու և արևմտափոքրասիական հնդեվրոպական աշխարհի լեզուների հետ, ինչպիսիք են հունարենը, փուլգերենը, և ավելի քիչ՝ թրակերենը: Մասնավորապես շատ են հայ-հունական բառային բացառյալ ղուգաբանությունները, որոնք, ինչպես կտեսնենք, մազամբ կարող են գալ ոչ թե հնդեվրոպական շրջանից, այլ Բալկանյան թերակղզում հայերի և հունների համակեցության ժամանակից, այսինքն՝ ընդհանուր նորագոյացումներ լինել: Այս ղուգաբանությունները կբերվեն հետագա քննության մեջ: Որոշ հնդինականներ նշում են նաև հայ-բալկանյան ընդհանուր երևույթներ՝ բառային և կառուցվածքային ընդհանուր գծեր, որոնք խոսում են հայերի՝ Բալկանյան թերակղզում գտնվելու օգտին: Այս փաստերը ևս կրկնվեն վաղնջահայերենի շփումների և փոխազդեցությունների՝ ստորև կատարվող քննության մեջ:

Զորորդ՝ կան մի շարք հայերեն բառեր, որոնք փոխառվել են Բալկանյան թերակղզու և հարակից շրջանների լեզուներից, այդ թվում՝ Արևմտյան Փոքր Ասիայի լեզուներից: Այս բառերի հարցը նույնպես կքննվի ստորև՝ վաղնջահայերենի և հնագույն հայերենի օտար տարրերի ընդհանուր հարցի հետ կապված: Նշենք միայն, որ այս կարգի մի շարք բառերի բուն պատկանելությունը և ծագումը միշտ չէ, որ պարզ են: Այսպես, օրինակ, *Յ. Մարկվարտը* [Markwart, 1928, 211—232] նշում է մաևր, սեռ. մաևու և սուին բառերը, որոնք գրեթե նույն նշանակությամբ առկա են Թեսալիային սահմանակից Աթամանիայում և Իլիրիայում: Սակայն առաջինի համար ավելի հավանական է բնիկ հնդեվրոպական ծագումը, մասնավորապես որ առկա է մաևուկ, -կան ածանցյալը, երկրորդը, հավանաբար, ծագել է փոքրասիական

մակեդոնացիների լեզվից՝ *суѣтъѣ дѣиѣ*, որի պիմաց իլիրերենն ունի *суѣтъѣ дѣиѣ* [Haas, 1966, 253—254. Զանուկյան, 1970, 118]։

Ի՞նչ առարկություններ կարելի է բերել հայերի՝ արևմուտքից արեւելք տեղաշարժվելու վարկածի պիմ։

1) հայկական ավանդույթը և, մասնավորապես, Հայկի առասպելը ցույց է տալիս հայկական ցեղերի շարժում ոչ թե արևմուտքից արեւելք, այլ հարավից հյուսիս ձիշտ է, այս ավանդույթը կարող է հենվել մասնակի փաստերի ընդհանրացման վրա, բայց այսուհանդերձ այն կարող է դահացուցիչ մեկնարանության։

2) Հայագետների մեծամասնությունը հայերի բուն պատմությունը հնում սովորաբար սկսում էր ուրարտական պետության անկումից հետո, այսինքն՝ VI դարից։ Մի կողմից՝ Հայասայի, մյուս կողմից՝ Ուրմե (Արմե) երկրի հիշատակությունները փոխում են պատկերացումները, և փորձ է արվում այդ պատմությունը տեղափոխելու ավելի վաղ շրջան։ Բնական է համարվում այն ենթադրությունը, որ հայերի երևալը Փոքր Ասիայում պետք է կապված լինի, այսպես կոչված, ծովային ժողովուրդների շարժման հետ՝ մ. թ. ա. XIII դ. վերջերին և XII դ. սկզբներին, և որ հայերը պիտի եկած լինեն փոյուգացիների հետ միասին. սրանց հետ անտիկ հեղինակները հայերին կապում են ցեղակցական մեծավորությամբ. այդ ցեղակցությունը փորձում են ապացուցել նաև մի շարք նոր հեղինակներ։ Սակայն ծովային ժողովուրդների թվարկումների միջ հայերի անունը չկա։ Ավելորդ չէ նշել, որ եգիպտական աղբյուրներում ծովային ժողովուրդների անվանումները հանդիպում են մ. թ. ա. XIII դարում և XII դ. սկզբներին, ընդ որում եգիպտական գրությունների եղանակը, որտեղ տրվում են միայն բաղաձայնները, դժվարացնում է դրանց նույնացման հարցը՝ šrdn (սարգե՞ր), kws (kwjš) (աքայացիներ՞), prst (փղշտացիներ՞), škrš² (սիկուլներ՞), rk (լիկիացիներ՞), trs (տրսեներ՞), djjnj (դանալացիներ՞), wšš, čkr:

3) Ինչպես նշվել է, որոշ հեղինակներ փորձում են ցույց տալ արմեն անվան ավելի վաղ հիշատակումներ։ Այդպիսին է համարվում ակկադական թագավոր Նարամսինի (մ. թ. ա. XXIII դ.) արձանագրություններում հիշատակված Armani երկրանունը (համտ. նաև Armi երկրանունը էբլայից. Древяня Эбла, 1985, 285), թեև բերվում են մի շարք առարկություններ. չխոսելով այն մասին, որ հիմնական արձանագրության ինքնությունը կասկածի տակ է դրվում, նշենք հետևյալը. ա) Armani-ի տեղադրության հարցում կարծիքների միասնություն չկա, և այդ երկրի նույնացումը Հայաստանի հետ կասկածելի է. բ) որպես Armani -ի թագավոր հիշատակված Madakina-ի անունը հայկական բնույթ չունի, իսկ բուն Նարամսինին պատկանող մի արձանագրության մեջ նա կոչված է Red-Adad, որ ակնհայտորեն սեմական բնույթ ունի. գ) հին ակկադերենի և հայերենի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ շրջանի համար հայերենում որևէ հավաստի փոխառություն չի կարելի նշել, և որ հետևաբար հայ-ակկադական հարաբերությունների մասին այդ շրջանի համար խոսել դժվար է. դ) Նարամսինի ժամանակներից մինչև մ. թ. ա. XII դ. արմեն անվան որևէ հավաստի հիշատակություն չկա, և ենթադրել, որ արմեններն ապրել են այդքան ժամանակ Առաջավոր Ասիայում, բայց չեն հիշատակվել, քիչ հավատարի է։

Բ. ԵԿԱՄՈՒՏ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ.
ՃՓՈԽՄՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅ-ՖԻՆԱՆՍԱՌԻԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԸ

Ֆինանսագրական լեզուները սամոդիական լեզուների հետ միասին կազմում են ուրալյան լեզվաընտանիքը, որի կրողների սկզբնական բնակավայրը համարվում է Արևմտյան Սիբիրի հյուսիսային մասը՝ Ուրալյան լեռների և Օբ գետի միջև: Կարծում են, որ մոտավորապես մ. թ. ա. IV հազարամյակում ֆինանսագրական ցեղերը բաժանվել են սամոդիականներից և շարժվել Ուրալից դեպի արևմուտք: Մ. թ. ա. III հազարամյակում ֆինանսագրերը դեռևս մեկ միասնություն են կազմել, որից այդ հազարամյակի վերջերին բաժանվել են ֆիննա-պերմյան և ուգրական հատվածները՝ առաջինները արևմուտքում, երկրորդները՝ արևելքում [Гуя, ОФУЯ, 1974, 36. Лыткин, 1975, 84]: Տարածված է այն կարծիքը, որ ֆինանսագրական ցեղերը մ. թ. ա. IV հազարամյակում, սամոդիական ցեղերից բաժանվելուց հետո հարևանության մեջ են եղել հնդեվրոպական ցեղերի հետ՝ գտնվելով վերջիններիցս ավելի հյուսիս [Эрдейн, ОФУЯ, 1974, 44]: Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը Առաջավոր Ասիայում տեղավորելու դեպքում դժվարանում է հնդեվրոպա-ֆիննական վաղ շփումների հետևանքով կատարված փոխառությունների մեկնաբանությունը:

Եթե բացառենք լիովին պատահական զուգահեռությունները, ապա գիտության զարգացման արդի փուլում հնդեվրոպա-ֆինանսագրական լեզվական ընդհանրությունների մեջ կարելի է պայմանականորեն տարբերել ընդհանրությունների երկու խումբ՝ ժառանգված և ձեռքբերովի: Ժառանգված ընդհանրությունները նույնպես երկու կարգի են՝ 1) այսպես կոչված, տարրական ցեղակցության բառեր, որոնք պայմանավորված են լեզվաստեղծական ընդհանուր օրինաչափություններով և կարող են հանդես գալ տարբեր բնույթի լեզուների մեջ՝ անկախ նրանց ցեղակցական որոշակի պատկանելությունից՝ դերանվանական ընդհանուր արմատներ, մանկական բառեր, բնաձայնական-նկարագրական բառեր, ձայնարկություններ. 2) եթե ընդունենք նոստրատիկ ընդհանրության վարկածը՝ հնդեվրոպա-ուրալյան հեռավոր ցեղակցության գաղափարով, այդ ընդհանրությունից պետք է ժառանգված լինեն բառեր և բառաձևեր (քերականական և բառակազմական). նշենք, որ նոստրատիկ ընդհանրության վերականգնված բառապաշարի մեջ առկա են, բնականաբար, դերանվանական ընդհանուր արմատներ, բնաձայնական-նկարագրական բառեր և այլն, որոնք կարող են լինել նաև տարրական ցեղակցության բառեր. այսպիսով, այս երկու շերտերի խիստ որոշակի սահմանադատումը հեշտ չէ: Բնականաբար, բոլոր դեպքերում էլ որպես հնդեվրոպական լեզու այս ընդհանրություններին մասնակցում է նաև հայերենը, որն էլ հենց նկատի կունենանք սուրբ կատարվող քննության մեջ:

«Տարրական» ցեղակցության բառերի քննությունը մեր նպատակների համար հատուկ արժեք չունի, ուստի և կբավարարվենք միայն մի քանի օրինակով՝ առնված հայ-ֆիննական զուգահեռումներից՝ ախ— ֆ. äh «ախ» խաիլ, խաղաել, ր. խ(ու)աուա — ֆ. kutittaa «խաղաել, խուսափել». կոկոն — ֆ. kukka «ծաղիկ». բ. կուաիկ «շան ձագ» — հունգ. kutya, մանս. kutyuw «շան ձագ», հայ — ֆ. kajava «որոր». փուք, փչել — ֆ. puhua «փչել» և այլն:

Նշանակալից թիվ են կազմում հայ-ֆիննաուգրական այն ընդհանրությունները, որոնք ժառանգվել են նոստրատիկ ընդհանրությունից: Վ. Մ. Իլիշ-Սվիտչի նոստրատիկ լեզուների բառարանում [Иллич-Сви́тыч, 1971—1976] բերված հնդեվրոպա-ֆիննաուգրական ընդհանուր բառերի ու մասնիկների մեջ հայերենի մասնակցությունը կազմում է մի քանի տասնյակ: Բերենք որոշ օրինակներ՝ աւ (*āmōr-)—ֆ. amu «առավոտ». բարի — ֆ. paras «ավելի լավ», մոկշ. para «լավ. բարիք». բոյս—ֆ. բու «ծառ». բ. բունն «հողակոշտ»—էստ. pung, pong «ուռուցիկ բան՝ սոխ, բողբոջ», ուգմ. բոց «հողակոշտ»³. բրել—մանս. (հյուս.) pōr- «փորել, բրել», խանս. (հյուս.) porl- «ծակել». դնել (դիր)— ֆ. teke- «անել». իմ—ֆ. mina (թեք.՝ mi-nu-) «ես». լակել— էստ. lakka- «լիզել», կոմի lak- «լակել». բ. լափ, լուփ «ափ, բուռ»— ֆ. lapa «թիակ», lappea «սափակ», մոկշ. lapa «թաթ». լմել, լմվել— կոմի l'am- «ճզմել». բ. լոք «լայն քայլ»—սելուպ. (կետ.) lāka «քայլ». լուսան— սելուպ. (կետ.) lokka «աղվես». ծունկ—էստ. küünar «արմունկ». կեք, կեքակուր, կոկորդ—ֆ. kurkki «կոկորդ». կռունկ—ֆ. kurke- «կռունկ». հաղի (հ.-հ. *osk-)—էրզ. ukso, մար. (մարզ.) osko «հացի». ոլ, հոլովել—սելուպ. (տաղ.) kol'a «ջրջան(ակ)», kol'a- «ջրջապատել». մալել «մանրել. փշրել»—սամ. (հյուս.) moala «փշոր», moal-lana «փշրվել». մարս, մաշել (մարշել)—ֆ. muru «փշոր», murea «փրկություն», murta «կտորել». մեղր—ուգմ. բ. möl' «քաղցր փայտահյութ». մեռանել—մար. (լեռն.) merce «թալոթյուն զգալ, ակար՝ հիվանդ լինել». մոր(ի)—ֆ. marja, էստ. mari «հատապուտղ». շուն—ուգմ. (Գլադով) ky-jon (այլ բարբառներում՝ ki(j)on) «գալլ». սառն—ֆ. kirte-, էստ. kits «սառած գետին». սար «լեռնազաղած»—ֆ. էստ. kiire «զաղած». սարի-ք «ջրդթա, կապանք»—կարել. keärie «կապոց». սին «գոտարկ»—հ. հունգ. keny «թեթեւ», սոր «խոռոչ» (հ.-հ. *k'eu-)—ֆ. kaivo «ջրհոր», kalva «փորել». տալ «ամսանու քույր»—ֆ. kälý «ամսանու քույր». առուն, առուն «ծայր պոչ» (հ.-հ. *dud-?)⁴—ֆ. tutka «ծայր». ցելում «ճեղքել»—ֆ. salí «ճղատել, շերտ-շերտ ճղել», հունգ. szil «կտրել, հատել». փեքք—ֆ. päre, վեպր. päreg «տաշեղ». քեքել, քեքթել—ֆ. kuore «կեղև», խանս. (արևել.) kor «քերթել». քաղել, բ. քեղել, քեղրղել «քերթել, կեղևը հանել»— ֆ. kalvo, kalva «թաղանթ, կեղև» և այլն:

Ձեռքբերովի ընդհանրությունները ենթաշերտային բառեր և փոխառություններ են, որոնք գերազանցապես միջնորդված բնույթի են, մասնավորապես՝ 1) հայերենում հնդեվրոպական նախալեզվից ժառանգված և ֆիննաուգրական լեզուներում հնդեվրոպական նախալեզվից ու նրանից ծագած լեզուներից (իրանական, գերմանական, սլավոնական և այլն) փոխառած բառեր. 2) ֆիննաուգրական լեզուներում նոստրատիկ ընդհանրությունից ժառանգած և հայերենում նոստրատիկ այլ լեզուներից (այդ թվում հնդեվրոպական լեզուներից) փոխառած բառեր. 3) հայերենում և ֆիննաուգրական լեզուներում միևնույն կամ մերձավոր աղբյուրներից (իրանական, թյուրքա-

³ Հ.-հ. ձայնեղներին և խուլերին համապատասխանում են ուրալյան խուլերը. որոշ լեզուներում առկա ձայնեղները համարվում են երկրորդական:

⁴ Հնդեվրոպական ձևերը (հայ-գերմանական: գուգահեռներով) չունեն Պոկոտին և Իլիշ-Սվիտչի:

կան և այլն) փոխառած բառեր: Սրանց հանգամանալից քննությունը դուրս է մեր նպատակներից: Բերենք միայն որոշ տիպական օրինակներ:

Ֆիննաուգրական լեզուները հնդեվրոպական նախալիզվից և, ինչպես կարծում են, հնդիրանական (արիական) նախավիճակից զգալի թվով բառեր են փոխառել, որոնք հաճախ զուգահեռներ ունեն հայերենում, ընդ որում բազմակոնաչափ մոտ են հայերենի համար վերականգնվող նախածիներին: Այսպես, գեռես ֆիննաուգրական ընդհանրության շրջանում կատարված հնդեվրոպական այս փոխառություններից, որոնք զուգահեռներ ունեն հայերենում, կարելի է նշել գես, -ոյ (հ.-հ. *yed-) -ֆ. vete «ջուր» (լուսումանց՝ նոստրատիկ ընդհանրությունից եկող բառեր), մեռանել (հ.-հ. *mer-) -ֆ. marras «մեռած, մահ», որը, -ոյ, արբանեսի (հ.-հ. *orbho-) -օրթո «որթ», orpana «զարմիկ, զարմուհի» և այլն [համատ. Хакулинен, 2, 1955, 37—38. Collinder, 1977, 145]: Հնդիրանական նախավիճակից փոխառած ֆիննաուգրական բառերի («մինչարիական շերտ») և հայերենի մեջ առկա զուգահեռություններից նշենք որս, -ոյ -ֆ. porsas «խոճկոր», աղ, -ի (հ.-հ. *sal-) -ֆ. suola և այլն [Лыткин, 1975, 86—87]:

Նոստրատիկ ընդհանրությունից ժառանգած ֆիննաուգրական և նոստրատիկ լեզուներից հայերենի փոխառած ընդհանուր բառերից հիշենք ծորել—ֆ. soro «կաթիլ», sorotta «կաթիկ», հուսղ. csurog «թափվել, հոսել», սելկուպ. sor «հոսել», բ. ծուլ (ծուլ լինել «ցատկել») — սաամ. (հյուս.) čaello «ցատկել», կար(ել) (եթե քարթվ. աղբյուրից չէ) —ֆ. kääri «փաթաթել», կարել. kōärie «կապոց» և այլն:

Բնականաբար, մեզ համար ամենից ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ-ֆիննաուգրական այն զուգահեռությունները, որոնք կարող էին լինել ֆիննաուգրական ցեղերի և հայերի նախնիների հնարավոր շփման արդյունք, եթե հայերը մյուս հնդեվրոպացիների հետ միասին իրոք բնակվել են Նվրոպայում: Այս դեպքում կարելի է ենթադրել կամ անմիջական շփում՝ նախքան հայերի շարժվելը Բալկանյան թերակղզին, կամ հնդեվրոպական միջակա օղակներ: Իհարկե, բոլոր դեպքերում էլ հնարավոր է զուգահեռությունների պատահական բնույթը: Համենայն դեպս առայժմ դժվար է լիովին բացառել ֆիննաուգրական աղբյուրից հայկական և հայկական աղբյուրից ֆիննաուգրական նախնական փոխառություններ լինելու հնարավորությունը: Բերենք օրինակներ նախ երկրորդ, ապա, որ մեզ համար հատկապես կարևոր է, առաջին դեպքերի համար:

1. աման (հ.-հ. *sem-), համա, նաև ամամ «լցնել» —ֆ. ammen «դուլ, կլթաման».

այգ (հ.-հ. *ai- «այրել, լուսավորել»?) —ֆ. aika «ժամանակ» (եթե կապված չէ լիվերեն համահունչ բառի հետ և սկզբնապես չի նշանակել «չափ») [համատ. Хакулинен, 1955, 34, ծան. 4].

երկաթ — վոլգա-պեմ.՝ մար. kürtnö, կոմի kórt, ուդմ. kort «երկաթ», սրանց աղբյուր համարվող հնդիրան. ձևերը չունեն «երկաթ» իմաստը, համա, ալ. karəta- «գանակ», օս. kard «գանակ, թուր» և այլն.

թարմ (հ.-հ. *ter-, *tj-mo-) —ֆ. tarmo «էներգիա, ուժ» (բրբռ. նաև «շլապնդություն, ճկունություն») (?).

թեքմ «կռել, կռելով կռկել, սրել, կրթել» (հ.-հ. *tek-) —ֆ. takoa «կռել».

կուր «տաշտ. նաժական» (հ.-հ. *gu-ro-?) — ֆ. kuiru «մակույկի տեսակ» (բ. kuiri «գդալ»).

մատ, մատչիմ — պերմ. *matin «մոտ».

նոր (հ.-հ. *neu-) — ֆ. nuori «երիտասարդ».

սալարիմ «վախից թաքնվել», սաղարկեմ «ծածկել, պահել», սալար «ծածակ, թաքուն» (հ.-հ. *k'el-) — ֆ. -ու.՝ ֆ. salata «թաքցնել»:

Ձ. կառ «փուշ» (և կառ «ծառի մեծ ճյուղ», եթե սխալադրություն չէ) — ֆ. kara «փուշ», karas «մատաղ եղնի, փշատերև ծառի ճյուղ».

կեչի — ֆ.-ու.՝ ֆ. kaski «այրուտ, անտառում այրված տեղ» (բ. «կեչու շիվ»), կար. kaški «կեչի», էստ. kask, վոդ. kahči, ուզմ. kyž-, կոմի kyž և այլն:

կծծի — ֆ. kitsas «կծծի, ժլատ, ագահ» (ցեղակից լեզուներում՝ «նեղ, սուղ, սերտ»).

ոսկի — ֆ.-ու.՝ *vaška «լինչ-որ մեղադր»՝ ֆ. vaski «պղինձ», հունգ. vas «երկաթ» և այլն.

սորել «հոսել, ծորալ»⁵ — ֆ.-ու.՝ ֆ. soro «կաթիլ», sorotta «կաթել».

փորեմ — մանս. (հյուս.) pōr- (*pār-) «փորել, բրել», խանտ. porl- «ծակել»:

Եթե ենթադրենք փոխառություն բառակազմի *s-ի պահպանվածության ժամանակ, ապա սրանց կարելի է միացնել ալի-ֆ — ֆ. suoli, մար. šolo «աղիք» զուգահեռը՝ *solijā > ալի-ֆ անցմամբ: Հայ. գիւլ և ֆ. kyla «գլուղ» բառերի նմանությունը պատահական պետք է համարել, եթե հայ. բառը կամ հ.-հ. ծագում ունի, կամ փոխառություն է արևելակովկասյան աղբյուրից և ոչ թե արևելակովկասյան բառերը՝ հայերենից. նշենք, մանավանդ, որ ֆիննական բարբառներում և ցեղակից լեզուներում առկա է «տուն» իմաստը:

2. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀՆԱԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

ա) ՀՆԱԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Եթե ճիշտ է այն կարծիքը, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը եղել է Նվրոպայում, և որ հայկական ցեղերը որոշ ժամանակ բնակվել են Բալկանյան թերակղզում, ապա հայերենի և Բալկանյան թերակղզու հին լեզուների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը հատուկ նշանակություն է ստանում: Գիտության զարգացման արդի փուլում հաստատված է, որ այդ լեզուները հնդեվրոպական ընտանիքին են պատկանել և, հետևաբար, բալկանյան հին լեզուների ուսումնասիրությունը կազմում է հնդեվրոպաբանության մի մասը:

Բալկանյան թերակղզու հին լեզուներն ընդհանրապես կարելի է բաժանել երկու խմբի. 1) լեզուներ, որոնք հին ժամանակներից հասել են մեր օրերը և այժմ էլ շարունակում են գործառնել որպես էնդանի լեզուներ. դրանց թվին են պատկանում հունարենը և ալբաներենը, սովորաբար դրանց թվին է դասվում նաև հայերենը. 2) լեզուներ, որոնք դեռևս հին ժամանակներում դադարել

⁵ Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, էջ 245] միացնում է սուր «ծակ, խոռոչ» բառի հետ, որ անհավանական է:

են կենդանի լինելուց և ներկայացված են գերազանցապես հատուկ անուններով, հին հնդկականների կողմից կատարված՝ բառերի առանձին գրառումներով (գրոսաներով) և երբեմն՝ ավրձանագրություններով, սրանց թվին ձև չպատկանում թրակերենը և նրան մոտ մինչհունական այն շերտը, որ նույնացվում է պելասգերենի հետ, փուլուպերենը, միսիերենը, դակերենը, հին մակեդոներենը, իլիրերենը. վերջինս շատ հետադոտողներ համարում են ավաներենի նախորդը: Այս լեզուները կրողները մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին Բալկանյան թերակղզում տեղաբաշխված են եղել հետևյալ կերպ. հյուսիսում և արևմելքում բնակվել են թրակյան և դակյան ցեղերը, արևմուտքում և հյուսիսարևմուտքում՝ ավանացիների նախորդները, իլիրացիները (այդ թվում ըստ ումանց մեսապները), Մակեդոնիայում՝ հին մակեդոնացիները, փուլուպացիները և, ըստ հետադոտողների, վաղնջահայերը, հարավում՝ հույները, որոնք այստեղ շարժվելով մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին, աստիճանաբար ձուլվել են մինչհույներին (պելասգներին) [Нерознак, 1978, 10]:

Մ. թ. ա. XIII դ. սկսվում է, այսպես կոչված, ծովային ժողովուրդների շարժումը Փոքր Ասիա, որի մեջ ներգրավվում են հունական ցեղերը, փուլուպացիները, թրակացիները, միսիացիները և, ըստ շատ հետադոտողների, վաղնջահայերը: Ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. IX դ. վերջերին, Փոքր Ասիա են տեղափոխվել նաև մակեդոնական ցեղերը: Այս ժողովուրդների հետ, այսպիսով հայերը կարող էին շփվել ոչ միայն Բալկաններում, եթե նրանք իրոք բնակվել են այնտեղ, այլև Փոքր Ասիայում և նույնիսկ հարակից շրջաններում. հայտնի է, որ թրակացիների տարածման շրջանը բավականին ընդարձակ է եղել, իսկ միսիացիների անունը թերևս պահպանվել է Մուշ անվան մեջ: Այսպիսով հայերի և հնաբալկանյան լեզուների՝ Բալկանյան թերակղզում շփվելու հարցը կարելի է լուծել՝ հենվելով հատկապես հայ-ավանական ու հայ-իլիրական և հայ-դակյան ընդհանրությունների վրա. առանձին ուշադրություն կհատկացվի հայ-հունական այն զուգաբանություններին, որոնք կարող են լինել հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից հետո հույների և հայերի համակեցության արդյունք: Եթե հայերը երբևէ շփվել են պելասգների հետ, ապա այդ պետք է տեղի ունեցած լինի շատ վաղ շրջանում. մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին պելասգների հիմնական մասը պիտի ձուլված լիներ հույներին և մ. թ. ա. I հազարամյակում պահպանված միայն առանձին կղզյակների ձևով, որոնք հայերի տարածման հնարավոր շրջաններից հեռու են ընկած:

բ) ՀԱՅ-ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԲԱՌԱՅԻՆ ԸՆԳՀԱՆՐԱՊԻՏՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Եթե հայերենը որոշ ժամանակաշրջան գտնվել է բալկանյան հին լեզուների հարևանության մեջ, ապա, բացի առանձին լեզուների հետ ունեցած ընդհանրություններից, նա պետք է ունենար նաև ընդհանրապես բալկանյան լեզուների կամ նրանց մի մասի հետ ընդհանուր բառեր (բառային «բալկանիզմներ»): Միայն թե դժվարություն է հարուցում հայ-բալկանյան ընդհանրությունների մեջ հնդեվրոպական միասնության շրջանին պատկանող տարածքային բառերը հետագա ընդհանրություններից տարբերակելու հարցը:

Հայերենի բալկանիզմների առանձնացման մեր հնարավորությունները, ցավոք, սահմանափակ են: Եթե բացառենք հունարենը, որ հին գիր ու գրա-

կանություն ունի և հարատևում է մինչև այսօր, ապա մյուս դեպքերում մենք գործ ունենք կամ կենդանի, բայց միայն XVI դ. գրի առնված ալբաներենի, կամ, ինչպես նշվել է, միայն հատուկ անուններով, սակավաթիվ արձանագրություններով, գլոսաներով և սլավոնական ու ռոմանական լեզուներում որպես ենթաշերտ պահպանված սակավաթիվ բառերով ներկայացված մեռած լեզուների հետ:

Վ. Պորցիգի «Հնդեվրոպական լեզվոլորտի անդամատումը» [Porzig, 1954. Porzig, 1964] և Գ. Ջոլտայի «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» [Solta, 1960] աշխատություններում հայ-բալկանյան բառային ընդհանրություններին հատուկ ուշադրություն չի դարձվել: Վ. Պորցիգը, բացի հայ-հունական բառային զուգաբանություններից, բերում է նաև այս տարածքին վերաբերող ընդհանուր ալբանա-հունա-հայկական միայն մեկ զուգաբանություն՝ անուրջ (onorio-) — հուն. ὄνειρος (էոլ. ὄνειρος, կրեո. ἄναϊρος) — ալբ. âdërrë (գեգ.), ëndërrë (տոսկ) «երազ, անուրջ»:

Ֆ. Բալտացեանուն հայերենի և դակամիսիերենի հարաբերությունը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ [Băltăceanu, 1980] հատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև հայ-բալկանյան այն զուգաբանություններին, որ ընդգրկում են հայերենը, դակերենը (այդ թվում՝ ռումինիերենում առանձնացվող դակյան ենթաշերտը), հունարենը և ալբաներենը. «Հայերենի, դակա-միսիերենի և հունարենի միջև հաստատված համապատասխանությունները (ինչպես նաև ալբաներենի մասնակցությունն այս զուգաբանություններին), — գրում է նա, — ներկայացնում են հայերենի՝ անտիկ հեղինակների կողմից հաստատվող «բալկանյան» ծագման համար կարևոր պատմական մի ապացույց: Ներանք միաժամանակ հետաքրքրական են Բալկանյան թերակղզու հյուսիսի ժողովուրդների պատմության համար ընդհանրապես և դակերեն լեզվի պատմության համար մասնավորապես» [Băltăceanu, 1980, 144]: Բալտացեանուն բերում է 12 ընդհանուր բառ, որոնց մասնակցում է հունարենը, և 2 ընդհանուր բառ, որոնց նա չի մասնակցում.

1) արդն — հուն. ἀνδρ, ἀνδρ:ς «ծալր. ժալրակալ (դենքի). քիսո (հաուկի)» — ռում. andrea.

2) արգել — հուր. ἄργεω «արգելել, հա պահել» — դակ. Arc.

3) ալծ — հուն. αἰξ — դակամիս. Αἰζις (Azizis — անձնանուն) — (ռում. alț ?).

4) դամբան — հուն. τῆφος «թաղում. գերեզման, դամբան», τῦμβος «գերեզմանաթումբ. գերեզման, դամբան» — ռում. dîmb «թումբ, բլուր, բարձունք».

5) կաղին — հուն. βάλανος — ռում. gorun «սպիտակ կաղնի, Quercus dunculata».

6) մեղկ — հուն. βλάδω «թուլլ, մեղկ» — ռում. melc.

7) մոզի — հուն. μυσχο «մոզի, հորթ» — ալբ. muskhë «ջորի» — ռում. mușcol «ջորի».

8) ուլ — հուն. πῶλος «ծագ. մորուկ» — ալբ. pelë «գամբիկ» — դակամիս. Pelen.

9) որդի — հուն. πόρις «ցլիկ. պատանի» — դակամիս. -per, -por.

10) ստերջ — հուն. στήριξ — ալբ. shtjerrë «երկիջ, դառ» — ռում. știră.

11) սիւն — հուն. ξίωv — ռում. Țiu.

12) ձուլ — հուն. χύλον «լվացման ջուր» — ռում. zoae.

13) բարտի (?) — ալբ. bredh «եղևնի» — ռում. brad «եղևնի».

14) այրեմ — ալբ. voter «օջախ» — ռում. vatră «օջախ»:

Սակայն այս ցանկը խոցելի է տարբեր նկատառումներով.

1) մի շարք դեպքերում բերված զուգահեռները չեն սահմանափակվում միայն բաղկանյալ տարածքով, այլ ընդգրկում են նաև ուրիշ լեզուներ, ընդ որում հայերենը հազվադեպ է բնորոշվում բաղկանյալ տարածքի լեզուների հետ հատուկ մերձավորությամբ՝ արգել, կաղին, մեղկ, ուլ, որդի, ստերչ, այրեմ. այծ-ը զուգահեռ ունի նաև ավեստ. izaena- «կաշվյա» (*«այծի կաշուց») բառում, բայց ավելի մոտ է բաղկանյալ տարածքի լեզուներին.

2) ռումիներենի համար որպես դակյան ենթաշերտի բառեր առանձնացվածներից մի քանիսի՝ այդպիսին լինելը կասկածելի է. այսպես, որպես կաղին-ի զուգահեռ բերված gogun-ի սլավոնական փոխառություն լինելն ավելի հավանական է (հմմտ. բուլղ. гогун «կաղնու տեսակ», բուլղ. բրբռ. «սպիտակ կաղնի», սերբախորվ. gogun «կաղնու տեսակ»՝ gora «անտառապատ տեղ» նախաձևից. Георгиев и др., 1971, 266) որպես այրեմ-ի զուգահեռ բերված ռում. vatră-ն կարող է փոխառություն լինել ալբաներենից.

3) առանձին դեպքերում բերված զուգահեռները կասկածելի են. հուն. τῦμα-ը սառագբանորեն հավանաբար կապված չէ τῶφος-ի հետ և գալիս է *tēu-, *lū- «ուռել, արմատից. եթե հայ. ձուլ-ը ծագում է *gʰeu-lo- նախաձևից և ոչ *gʰeu-tlo-ից, ապա հուն. բառի, առավել ևս ռում. բառի հետ հատուկ մերձավորություն չունի. ինչպես նշում է նաև Բալտացեանուն, բարտի-ի կապը ալբ. berdth և ռում. brad «եղևնի» բառերի հետ կասկածելի է. ալբ. բառը ծագում է *bhrazdh- նախաձևից, որ հայերենում չէր կարող տալ բարտի. վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է հ.-ե. *bherægʰ- «փայլել, սպիտակ» արմատից, որտեղից ծագում են կեչու անունները (հմմտ. ռուս. береза). պատահականորեն նման կամ փոխառություն պետք է համարել վրաց. bardı, մեդր. bərdı, աբխ. a-bard բուսանունները:

Բերված զուգահեռներից համեմատաբար վստահելի են հետևյալները.

1) դամբան — հուն. τῆμβας — ռում. dîmb (սակայն հմմտ. հունգ. dumb «բլուր»).

2) մուշի — հուն. μύσκη — ալբ. mushkë — ռում. mușcoi (բայց հմմտ. նաև վենետ. musso «էշ»).

3) սիւն — հուն. σῖων — ռում. Țiu:

Սրանց կարելի է միացնել հայ-հնդեվրոպական բառային զուգաբանությունների մեր ցանկում բերված հետևյալ հայ-բաղկանյալ զուգահեռները.

4) ագանիմ «գիշերել» — հուն. ἰσίνω «քնել, գիշերել», αἰνῶ «օթևան, իջևան» — թրակ. Агн-.

5) անուրջ — հուն. ὄνειρος (էոլ. ὄνειρος) — ալբ. âdërrë (գեղ.), ëndërrë (տոսկ.) «երազ. անուրջ, ցնորք».

6) խստոր — հուն. σχύρ(υ)δον — ալբ. hudhrë, hurdhtë (հմմտ. նաև ռում. leurdă «ղանձիլ, արջասխտոր»):

Իմաստային առումով այս բառերը պատկանում են տարբեր թեմատիկ խմբերի, ընդ որում ագանիմ-ը և անուրջ-ը կարելի է հանդեսնել իմաստային միևնույն խմբին, մոզի-ն և խստոր-ը կենդանական և բուսական աշխարհի

նշանակումներ են, սիւն-ը՝ մշակութային բնույթի բառ, պամբաւ-ը կապված է թաղման հետ:

Մնացած դեպքերում բերվող զուգաբանությունները կամ հավաստի չեն, կամ ներկայացնում են յուրահատուկ ձայնդարձով, նախահավելվածով, իմաստով և լեզվական այլ առանձնահատկություններով բնորոշվող ձևեր: Դրանցից են Բալտացեանուի բերած հետևյալ երկու զուգահեռները.

1) արդն—հուն. ἀνδρ, ἀνδρῆς — ռում. andrea, ըստ իմաստի այս զուգահեռը գերադասելի է, բայց ըստ ձևի դժվարություններ է հարուցում, մանավանդ որ թրակ. -αρδης անձնանվանական բաղադրիչը ևս հակված են բխեցնելու հայ. աղն-ի և լիտվ. aĩdas -ի համար վերականգնվող *ardh- արմատից [Detschew, 1957, 23]. լիտվ. ձևը Ֆրենկելը [Fraenkel, 1962, 15] ավելի հավանական է համարում բխեցնել ռուս. арда-ից, որ իր հերթին Ֆասմերը [Фасмер, ЭСРЯ, 1, 85] բխեցնում է կարել. ardo-ից (ֆինն. arta).

2) այծ—հուն. αἶξ — դակամիս. Αἰτίαις (ռում. aij ?). ավեստյան զուգահեռը իմաստով և ձևով հեռու է կանգնած (ձայնդարձի զրո աստիճան՝ հայերենի, հունարենի և դակերենի լիաձայն աստիճանի դիմաց):

Սրանց կարելի է միացնել հայ-հնդեվրոպական բառային զուգաբանությունների մեր ցանկում բերված հետևյալ զուգահեռները.

3) արմ(ատ) (դ-արմ) — հուն. ὀρμαί «դրոհ, հարձակում, ձգտում» (?) — ալբ. jerm «ցնորվածություն, կատաղություն» — փուլոզ. ὀρμαίν (հայց.) «կռիվ, մարտ» (?). արմ-ից միայն ածանցով տարբեր արմն և, թերևս, արմնն բառերը զուգահեռներ ունեն հունարենում, գերմանականում և սլավոնականում).

4) դալուկն, դալար — հուն. δαλός «դալար, մատուղ», δάλλω «ժողկել, բխել» — ալբ. dal «եղնել, ծագել, ծլել. ընձյուղել» (-a- ձայնավորում՝ ի տարբերություն դեղ-ի).

5) ինն — հուն. ἔννεα- (εν-νε-ի կողքին) — թրակ. εννα (*e- նախահավելված. շեղվում է ալբաներենը՝ nëndë).

6) ուրանամ — հուն. ὀρνέματι «հերքել, ուրանալ» — ալբ. nërroj (*rrenójj) «ժխտել, ուրանալ» (յուրահատուկ իմաստ և ռեգալին տարր, ընդ որում հայերենը ձայնավորմամբ շեղվում է՝ *ōr-՝ հուն. և ալբ. *ar-ի դիմաց):

Որոշ հետազոտողներ [հմմտ. Климов, 1965, 21] նշում են նաև հայ-բալկանյան տիպաբանական ընդհանրություններ՝ հտադաս հոդ, սեռականի և տրականի ձևական զամբնկում, ասպռնիի նկարագրական կալմություն և այլն:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ՎԱՂԱՌՆՈՒՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Ինչպես արդեն նշել ենք հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի հարցի քննության կապակցությամբ, հայերենը և հունարենը բունութագրվում են հնդեվրոպական մյուս լեզուներից առանձնացող ընդհանրությունների այնպիսի գծերով, որոնք խոսում են այդ երկու լեզվի ամենավաղ շփումների մասին: Հենվելով Հ. Պեդերսենի, է. Շվիցերի, Ա. Մեյլեի և Զ. Բոնֆանտեի տվյալների վրա [Pedersen, 1924, 222. Schwyzer, 1939, 57. Meillet, 1936², 142. Bonfante, 1937, 15 և հշ.]՝ Վ. Պորցիլը հնդեվրոպա-

կան բարբառային տարբերակմանը նվիրված իր աշխատության մեջ թվարկում է այդ ընդհանրությունները և հայ-հունական վաղ շփումները հատկապես նում այն շրջանին, երբ «Եբկու ժողովուրդների նախնիները ապրում էին Բալկանյան թերակղզու հյուսիսում: Սա տանում է երկրորդ հազարամյակի ըսկրզքները» [Porzig, 1954, 157]: Այսպիսի ընդհանրություններ են համարվում հետևյալները. 1) հալիկյալ սկզբնաձայնավորի առկայություն. ա) ասաղ -- ἀσάγρ, բ) այր -- ἄγρ, գ) աաամ -- ὀδῶν, 2) սկզբնաձայնավորային ձայն-դարձի միևնույն տառիձան՝ ին -- իոն. εἰνός, ատո, ἐνός, 3) զ-գեներում -- ἐννός, 4) ալի-ք -- πωλός, 5) ծաղր, -ու -- γέλως, 6) աղամ -- ὀλέω, 7) նիեմ -- ἐψω, 8) աւր -- ἡμαρ, 9) ձիւն -- χιόν, 10) սիւն -- χεῖνός, 11) մեծարևմ -- μεγάρω, 12) սիւն -- χιόν: Պորցիգը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ սրանցից հինգը (5, 9, 10, 11, 12) դալիս են հայ-հունական նորարարությունների այն շրջանից, երբ սատեմայնությունը չէր ձևավորվել, երկուսը (1, 2)՝ ձայնարձային հին երևույթներ են, երեքը (3, 4, 9)՝ արևմտիկ կազմություններ և երկուսը (6, 7)՝ տնային տնտեսությունը վերաբերող բառային յուրահատկություններ:

Իհարկե, Պորցիգի եզրակացությունները անվերապահորեն ընդունելի չեն. 1) վիճելի են նրա եզրակացությունները շփումների հյուսիս-բալկանյան տարածքի մասին, 2) բերված ընդհանրությունները մասամբ կարող են պարզապես հնդեվրոպա-բարբառային արժեք ունենալ, այսինքն՝ գնահատվել որպես բացառյալ (էքսկլուզիվ) զուգաբանություններ հենց հնդեվրոպական գոյություն շրջանի համար, այլ կերպ ասած՝ հարկավոր է տարբերել հնդեվրոպա-բարբառային զուգաբանությունները հետագա շփումների հետևանքով առաջացած, այդ թվում՝ երկու լեզուների՝ իրարից և միևնույն աղբյուրներից կատարած վաղ փոխառություններից. 3) ընդհանրությունները հավասարաթեք չեն. իթե հնչյունական և ձևաբանական զուգահեռները խոստում են հնդեվրոպական միևնույն նյութի ձևափոխությունների մասին, ապա բառային զուգահեռները կարող են լինել ինչպես բարբառային զուգաբանություններ, այնպես էլ փոխադարձ և շրջակա լեզուներից կատարված փոխառություններ. 4) Պորցիգի եզրակացությունը հինգ կետերի՝ նախքան sat'm խմբի ձևավորումը տեղի ունենալու մասին չեն համընկնում մեր ժամանակագրական պատկերացումների հետ. սատեմայնությունն ակնհայտորեն ընդհանուր հնդեվրոպական հիմք է ունեցել, և դրանով բնութագրվող միավորների ընդհանրությունը գալիս է հնդեվրոպական շրջանից [Djahukian, 1975]:

Եթե այս նույն սկզբունքներով մոտենանք, այսպես կոչված, բառային բացառյալ զուգաբանություններին, այսինքն՝ այն բառերին, որոնք ընդհանուր են միայն հայերենին և հունարենին, ապա կարելի է ասել հետևյալը. 2. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին մասում [1940, 86—87] բերում է այդպիսի 41 զուգաբանություն: Գ. Ռ. Զոլտան «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» գրքում որոշ ընտրությամբ թողնում է 27-ը, բայց դրանց միացնում է 25 այնպիսի բառեր, որոնք, այլ լեզուներում զուգահեռներ ունենալով հանդերձ, հայերենի և հունարենի դեպքում առանձնանում են այս կամ այն կարևոր ընդհանուր հատկանիշով [Solta, 1960, 462—466]: Մեր տվյալներով, որոնք ճշտված են նորագույն աղբյուրներով, դրանց թիվը հասնում է շուրջ ութ տասնյակի [Джаукян и др., 1983]: Այս բոլորի համադրությամբ առանձնացնենք այն բառերը, որոնք

1) մշակութային ակնհայտ արժեք ունեն և կարող են ընդհանուր փոխառություններ լինել, 2) իմաստով և ձևով այնքան մոտ են, որ կարելի է ենթադրել իրարից կատարած վաղ փոխառություն կամ փոխազդեցություն. 1) ալեւր (ալիւր), -ոյ — ἄλευρον. 2) աղաւրի-ք — ἀλατριᾶ (հփ.) «աղացվածք, ալյուր», ἀλετριῶ (անվանածոնց բայ) «աղալ». 3) աղուեա — ἀλωπηξ. 4) աման, -ոյ — ἀμύρον «զոհի արջան դավաթ»⁶. 5) արդածին — ἀρτεῖνυξ. 6) աւել (աւելել) — ὀφέλιμα, ὀφέλιτρον (ըստ Հեռիքիոսի) (ὀφέλλω). 7) աւք — ἰσχυμός. 8) աւճի-ք — ἀνζήν «պարանոց». 9) դակու «ուրադ կամ կացին» — միջոց «հետան». 10) դամբան (դամբարան) — τῆφος «դամբան» (τῆφος «փոս», միջոց «թաղել» (հմմտ. նաև ուսմ. dîmb). 11) եփեմ — ἔψω (հմմտ. ակկադ. epû(m) «եփել, թխել, խորովել»՝ սեմ. *pī. պատահական նմանությունը, թե ընդհանուր հալ-հունական փոխառություն). 12) թարփ «ձկնորսական կողով», թարբ «վանդակաձև հյուսվածք» — τῆρος (τῆρος) «ուռնու. ճյուղից հյուսված մեծ կողով». 13) թելի — πελέα «ծիկի, կնձնի» (բայց հմմտ. լատ. tilla «լորենի»). 14) թի — πετόν 15) խստոր — σκόροδον (σκόροδον. հմմտ. նաև ալբ. hurdhë). 16) կաղին, -ոյ — βάλανος. 17) կամուրջ — γέφυρα. 18) հերիւն — περόνη «քորոց». 19) մոզի — μοσχίσον⁷. 20) որս — πόρνος «ուսկան, թարփ». 21) ոււմբ «նետաքար, նիղակ» — ῥόμβος (ῥόμβος) «հոլ. դափ, թմբուկ. պտույտ» (ῥόμβου «թափառել, ման գալ» բայից. հմմտ. նաև ῥόμπος «ծուռ կտուց», ῥαμφοῦ «կիւս դաշույն», ῥομφαία «թրակյան սուր»). 22) ոււնգն — ῥόγγος «մուսթ, կտուց» (հմմտ. նաև փոյուգ. ճրչչոց «քիթ»). 23) սիւն — χίον. 24) սուտ — ψεῖδος:

Միանգամայն հնարավոր է, իհարկե, որ այս ընդհանրությունների մի մասը ուշ շրջանի լինի և պատկանի երկու լեզուների ընդհանուր փոխառությունների թվին՝ կատարված թերևս իրարից անկախ. այդպիսիք կարող են լինել, մասնավորապես. խստոր — σκόρο(σ)δον (ալբ. hurdhë, hüdhrë), ոււմբ — ῥομπος, ոււնգն — ῥογγոն զուգահեռները, մանավանդ որ վերջին երկու բառերում ձայնավոր նախահավելվածով եր- (աւ-, ու-) կամ եւ- (աւ-, ու-) ձևերի փոխարեն հանդիպում են բնիկ և վաղ փոխառված բառերի համար անսովոր ուով սկսվող ձևեր:

դ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՆԿԱՆԵՐԵՆԸ

Հ. Պեդերսենը [Pedersen, 1906] և ավելի ուշ Վ. Պիզանին [Pisani 1950, 159] խոսել են հայ-ալբանական մերձավոր կապերի մասին և ի թիվս այլ ապացույցների բերել նաև բառային զուգաբանություններ: Իր «Հնդեվրոպական լեզվաբանության համադասումը» գրքում Վ. Պորցիգը [Porzig, 1954] հայ-ալբանական հատուկ զուգաբանությունների չի տալիս: Գ. Ջոլտան [Solta, 1960] բերում է հայ-ալբանական բացառյալ (միայն երկուսին հատուկ)

⁶ Սովորաբար կապում են ἄλφα «հավաքել» բայի հետ [հմմտ. Pok., 1, 901], սակայն այլ հետազոտողներ ժխտում են այդ կապը [հմմտ. Chantraine, DELG, 1, 76].

⁷ Հետաքրքրական է նշել, որ Վ. Բրանդենշտայնը [Brandenstein, "Festschrift Debrunner", 82] այս բառը կապում է մուշկերի անվան հետ: Վերևում նշվեցին քաղանյառ և ոչ քաղանյառ այլ զուգահեռներ ևս (ալբ., աւմ., վենետ.):

և մի երրորդ լեզու ընդգրկող մի քանի բառային զուգաբանություններ.

1) դարձ (դառնամ < *դարձնամ, աոր. դարձայ) — ալբ. dredh «պտտել, ուլորել, դարձնել, մանել». այլ հետադոտողներ սրանց ավելացնում են իրանական (պրսկ. darz «թիք», պահլ. darzīk «դերձակ». հավանաբար իրան. աղբյուրից են հայ. դերձան, դերձակ, հանդերձ), խեթական (tarna- «թողնել») և թուսարական (U. tārna-, tārk- «թողնել, արձակել») բառեր, բայց սրանց սլավոնականությունը Զոլտան կասկածելի է համարում և խոսում հայ-ալբանական բացառյալ զուգաբանության մասին.

2) գինդ — ալբ. vëth «գինդ», հ.-հ. այլ լեզուներում *yendh- արմատն այսպիսի անվանական կազմությամբ չի ներկայացված.

3) դայլ — ալբ. dhallë «մածուն» (իմաստա-ածանցական զուգաբանություն) (?):

Երկու այլ դեպքերում հայ-ալբանական զուգաբանությունները առանձնակի չեն.

1) թարմ — ալբ. trim «քաջ». հ.-հ. *-m-ով ձև ունի նաև հունարենը՝ τερμα «փափուկ». ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ըստ կազմության առկա է հայ-հունա-ալբանական զուգաբանություն, որտեղ իմաստով հայերենը և հունարենը ավելի մոտ են.

2) միս — ալբ. mish- թուս. B mīsa (հգն.) (*mēns- < *mēms-) կան նաև այլ զուգահեռներ, բայց ամենից ավելի մոտ են այս երեք լեզուների ձևերը:

Հայ-հնդեվրոպական բառային զուգաբանությունների մեր ցանկում տեղ են գտել հայ-ալբանական հետևյալ բացառյալ զուգաբանությունները.

1) բիբի «մի թռչուն» (բնած. բառ. հմմտ. բիրեմ, բբեմ) — ալբ. bibë «ճուռ. հնդկահավ» (հմմտ. նաև հուն. πίπις, πιπλίζ «մի թռչուն») (հ.-հ. *b(h)ib(h)-՝ *pip-ի կողքին).

2) գինդ — ալբ. vëth «գինդ, ականջող» (հ.-հ. *yendh-).

3) բ. կտուռ «խուշակ, խուչափող» — ալբ. zgurdhë «փորոտիք» (հ.-հ. *guer-).

4) որջիլ — ալբ. erjgëz «մանր ոջիլ, անիծ» (հ.-հ. *er(e)gh-՝ *erek-ի կողքին).

5) որթ (խաղողի) — ալբ. (h)ardhi «խաղողի վազ, որթ». սակայն հնարավոր է համարվում հայ. բառի համեմատությունը նաև հուն. πτόρις «ընձյուղ, բողբոջ» բառի հետ, որին կասկածով միացվում է նաև լատ. pertica «ձող» բառը [Pok., 1, 1959, 823],

6) սեռն «զուռ. սերտ, խիտ» (սեռնիմ «լցվել, խտանալ») — ալբ. thjerrë «ոսպ» (*սնունդ) (նույնածանց կազմություն՝ *k'ér-n-՝ *k'ér- «տճել, աճեցնել, սնել» արմատից):

Եթե ճիշտ է հասկացվում ալբ. dhallë «մածուն» բառը հ.-հ. *dhēl- արմատին, ապա առկա է հայ. դայլ — ալբ. dhallë իմաստաբառակազմական զուգահեռը:

Բառային այս զուգադիպություններից կարևոր են մասնավորապես գինդ — vëth և որթ — hardhi զուգահեռները, որոնք մշակութային հառուկ արժեք ունեն: Մյուսներից քիչ թե շատ էական է որջիլ — erjgëz զուգահեռը: Հետաքրքրական է նշել, որ որթ — hardhi զուգահեռը հիշեցնում է նաև բասկյան ardao «գինի» բառը [Hamp, AID, 112] և ենթադրում է ընդհանուր մշակութային աղբյուր-փոխառություն:

Վ. Գեորգիևը [Георгиев, 1957. 1958 և այլն] առաջինն է փորձել հընչլունական որոշակի առանձնահատկությունների հիման վրա առանձնացնել գակերենը (դակամիսիերենը) թրակերենից. նախորդ հետազոտողների մոտ դակյան լեզվական մնացորդները սովորաբար տրվել են թրակերենի մնացորդների անվան տակ [հմմտ. Detschew, 1957]: Գեորգիևն էլ հենց առաջին անգամ փորձել է ցույց տալ ռումիններնում որպես դակյան ենթաշերտ հանդես եկող բառերի մեջ այնպիսի մի զուգադիպություն, ինչպիսին է ռում. <դակ. շ- (հմմտ. ռում. zgli) — հայ. գ-: Հայ-դակամիսիական զուգադիպումների հարցը հետագայում հատուկ քննության է արժանանում մեր [Զահուկյան, 1968. 1970], ապա Զ. Գրեպինի [1976] և, ավելի հանգամանորեն, Ֆ. Բալտացեանուի (Băltăceanu, 1979. 1980) աշխատություններում:

Թրակերենի մնացորդներից դակերենի տարրերի առանձնացման հետ միասին ռումիններենի ուսումնասիրողները ընտրել են մի երկրորդ ուղի՝ փորձելով ռումիններենի մեջ տարբերել ենթաշերտային այն բառապաշարը, որի մեջ, անշուշտ, էական բաժին ունի դակերենը: Զուգահեռաբար նրանք փորձել են առանձնացված նյութը հիմնավորել նաև հայերենի փաստերով [հմմտ. վաղ փորձերի համար Hasdeu, 1875. 1887—1898 և հետագայում՝ Reichenkron, 1958. 1960. 1936a,b. Poghirc, 1967. 1973. Russu, 1967]: Այս ուսումնասիրողների մեջ մեր նպատակի համար հատուկ հիշատակության արժանի է Գ. Ռայխենկրոնը, որ փորձում է ռումիներենի ենթաշերտի առանձնացումը կատարել մասնավորապես հայերենի հետ համեմատելու միջոցով: Դակերենի տարրերն առանձնացնելիս (թվով 130 բառ) նա ելնում է մի կողմից՝ հնդեվրոպական նախաձևերից, մյուս կողմից՝ ալբաներենի և հայերենի տվյալներից: Ըստ հեղինակի՝ դակերենը, հայերենի նման, երկշերտ է՝ բաղկացած թրակերենին մոտ արևելյան և իլիրերենին մոտ արևմտյան շերտերից: Հայերենի շերտերից մեկը, ըստ Ռայխենկրոնի, բալկանյան ծագում ունի և դակերենի հետ միասին կազմում է թրակերենի մի ճյուղը: Մասնավորապես նա նշում է միայն հայերենում, հունարենում և դակերենում պահպանված որոշակի թվով բառերի նախահնդեվրոպական ծագումը: Սրանց հետ միասին նա հայերենի համար կարևոր է համարում կառուցվածքային այնպիսի գծերի անկախությունը, ինչպիսիք են հ.-հ. *o-ի երկակի արտացոլումը (*o > o և *o > a), բաղաձայնների տեղաշարժը, «s + բաղաձայն» խմբերի յուրատեսակ փոփոխությունը, հ.-հ. *to- և *g'hō նախամասնիկների առկայությունը: Բառապաշարի բնագավառում Ռայխենկրոնը կատարում է հայ-ռումինա-հունական և հայ-ռումինական մի շարք համեմատություններ, որոնք մասամբ հիշվեցին հայերենի բառային «բալկանիզմների» քննության կապակցությամբ. արդև — ռում. andrea. (յ)աելում — հուն. ὀφείλω — ռում. învolt, învoalbe. բեկանեմ — ռում. a bocăni, boacan. թալալեմ — ռում. a tăvăli. թուփ — ռում. tufa. լքանեմ — ռում. a lehai, a lehani. ձոյլ — ռում. zoae. մեզ — ռում. (tă)minzi, comînji. սիւն — հուն. ζώνη — ռում. (<դակ.) Țiu. սխալիմ — ռում. (<դակ.) scîlci. սաեպ — ռում. teafăr. առվեմ — ռում. a zdupăi, dupac. փեթթ — ռում. a fărîma և այլն: Հնդեվրոպական աղբյուրից բխեցվող այս համեմատությունների կողքին բերվում են նաև այնպիսիները, որոնց հնդեվրոպական ծագումը (մանավանդ հայերենի դեպքում) հավաստի-

որեն չի ապացուցվում՝ շարժեմ — ուում. a scornî (ըխեցվում են հ.-հ. *(s) ker-ից)։ Այս նույն ձևով Հատեհուն ավելի վաղ փորձել է համեմատել հայ-շիրիմ-ը ուում. şiroadâ «տակուռ, չան», şirimpîu «ջրանցք» բառերի հետ։

Ռայխենկրոնի համեմատությունները կամ անհավաստի են, ինչպես նշվել է հետազոտողների կողմից, կամ չեն խոսում հայ-դակյան հատուկ կապերի մասին (հայերենը ղուգահեռներ ունի նաև այլ լեզուներում)։ Դրանցից մի քանիսի մասին մենք առիթ ունեցանք խոսելու հայ-բալկանյան ընդհանուր ղուգադիպությունների հարցի կապակցությամբ։ Ավելորդ ենք համարում խոսել այլ հեղինակների առաջարկած առանձին ղուգադիպությունների մասին, որոնք միևնույն բնույթի են։

Դակերենի մնացորդների մեջ բավականին մեծ թիվ են զբաղում բուսանունները, անձնանունները, ցեղանունները և տեղանունները։ Սրանց համեմատությունը հայերենի հետ հատուկ մերձավոր կապեր չի բացահայտում։ Զ. Գրեպինը [1976] փորձել է որոշել հայերենի՝ դակերենից կատարած փոխառությունները, Հայերեն բառերի՝ դակերեն և ռումիներեն բառերի հետ ունեցած նմանության հիման վրա նա նշում է 5 այդպիսի բառ։

1) դեղ «խոտ, դեղ» — դակ. dela «խոտ, դեղ».

2) դեղին — դակ. ծել(լ)ելա «բաց գույնի բույս».

3) դրուպ — դակ. dru- «փայտ».

4) դուն «մի տեսակ մոլախոտ» — դակ. ծոս «եղինջ (urtica)».

5) արդն — ուում. andrea (դակ. arden)։

Սրանցից արդն-ի մասին մենք առիթ ենք ունեցել խոսելու այն ավելի շատ կարելի է համարել ընդհանուր բալկանիզմ, քան դակյան փոխառություն, եթե մերժենք հայ. բառի կապը լիտվ. և թրակ. բառերի հետ։ Մյուս բառերից դրուպ «սյունազլիի վարդ» բառի բխեցումը դակ. dru «փայտ» բառից և համեմատաբար ուշ հանդիպող դուն «մի տեսակ մոլախոտ» բառի համեմատությունը դակ. ծոս «եղինջ (urtica)» բառի հետ՝ կասկածելի են, մասնավանդ որ ծոս-ի մեկնաբանությունը և ստուգաբանությունը հավաստի չեն։ Ինչ վերաբերում է դեղ (հմտ. խաշն-դեղ, նակն-դեղ, կապն-դեղ) և «dela -ծղիս, -ն(լ)ա (հմտ. նուսն(լ)ա, քուսն(լ)ա, քոսն(լ)ա, teudila), դեղին և ծել(լ)ելա «բանիկ, բարբառ (թունավոր խոտ)» ղուգադիպումներին, ապա դրանք ավելի հաշմանական է կապել ցեղակցական կապով (եթե, մասնավանդ, գալիս են *dhel-ի՝ ինչպես կարծում են Դեյչեր և Ռուսոն, և ոչ *g'hel-ից, ինչպես կարծում է Գեորգիեր). նկատենք, որ հայ դեղ-ը ունի նաև այլ աճականներով ձևեր՝ դեղծ, դեղբ, իսկ դեղին-ը իմաստով հենու է դակ. ծել(լ)ելա բուսանունից և ունի ավելի լայն ու ընդհանուր իմաստ. թերևս հնարավոր լիներ հակառակ փոխառություն ենթադրելը, եթե ընդհանրապես խոսք կարող է լինել փոխառության և ոչ թե ցեղակցական կապի մասին. վերջին դեպքում էլ պետք է նշել բառակազմական ակնհայտ մերձավորությունը։ Հետաքրքրական է նշել, որ դակյան մի շարք բուսանուններում -ծղիս, ծել(լ)ա բաղադրիչների փոխարեն հանդիպում է -zila-ն (հմտ. usazila), և Ռուսոն բխեցնում է *g'il-ից՝ բերելով նաև հայ. ծիլ-ը (Բալտացեանուն տալիս է և ծիլ-ը. անկասաբար մենք էլ հայ. ծիլ-ը և ծիլ-ը բխեցրել ենք միևնույն աղբյուրից)։

Այլ տիպի համեմատություններից հիշենք Դրուպից՝ դակյան անձնանվան տոմաշեկյան Տրամախայթ մեկնությունը, որ անհավանական է. ա-

վելի հավանական է -չափաբար համեմատել հայ. խայա-ի հետ [Ջանուկյան, 1970, էջ 57:]

Եթե ճիշտ է Գեորգիեր, որ դակ. *Vedea* ջրանունը կապում է հ.-հ. **ved-* հայ. գետ բառի հետ, ապա առկա է հայ-դակյան ծագումնային մերձավոր կապ (բայց ոչ փոխառություն):

Ինչ վերաբերում է Ջ. Գրեպինի բերած այն զուգահեռներին, որոնց դակյան եզրերը նա վերականգնում է բոս վերջինիս համար սահմանված հընչյունական համապատասխանությունների, ապա դրանք անհավաստի պետք է համարել՝ բերդ (իրականում սա սեմական ծագում ունի), գրէ (գրեայ) «կոունկ», առուն «շեղջ, կույտ», առոբեմ, պար, տալաուր (այժմ ցույց է տրված, որ իրանական ծագում ունի), կուր «նավակ, մակույկ» (<հ.-հ. **gur-*?)⁸, կուր «վնասակար միջատ»: Սրանցից գրէ (գրեայ) բառը զուգահեռ ունի ում. *grui* «կոունկ» բառի մեջ (Գրեպինն այս զուգահեռը չի նշում), որը Ռուսոն [Russu, 1970] հիշում է տեղական շերտի պատկանող և ալբաներենում զուգահեռներ չունեցող բառերի թվում, բայց որը իրականում գալիս է լատ. *grus*, սեռ. *gruis* «կոունկ» բառից: Այս բառերի մեջ տրված է նաև *măceș* «մասրենի» բառը, որ հիշեցնում է հայ. մասուր-ը:

3. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՄԻՋԵՐԿԱՐԱԾՈՎՅԱՆ ԵՆԹԱԾԵՐՏԻ ՀԱՐՑԸ

ա) ՀԱՐՑԱԳՐՈՒՄԸ

Պ. Կրեշմերի «Հունարեն լեզվի ներածություն» աշխատությունից [Kretschmer, 1896] հետո լայն հիմքեր է նետում այն կարծիքը, որ նախքան հնդեվրոպացիների տարածվելը Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում տիրապետող են եղել ոչ հնդեվրոպական լեզուները և ժողովուրդները: Այս տեսակետի հետ են կապված, այսպես կոչված, միջերկրական ու ասիանիկ լեզուների և հնդեվրոպական լեզուների մեջ համապատասխան ենթաշերտերի առկայության վերաբերյալ վարկածները: Եթե ասիանիկ լեզուների վարկածը, որ պաշտպանվում էր նաև հայ հետազոտող Գ. Ղափանցյանի կողմից, XX դարի երկրորդ կեսին դադարում է ուշադրություն գրավելուց (պարզվում է ասիանիկ կոչված լեզուների ծագումնային տարասեռությունը), ապա միջերկրական ենթաշերտի վարկածը, որ ժամանակին պաշտպանվել է Ա. Մեյերի ու, նրա հետևողությամբ, Հ. Աճառյանի կողմից, շարունակում է լայն ուշադրության առարկա լինել: Միջերկրական ենթաշերտի պրոբլեմին XX դարի երկրորդ կեսին նվիրված աշխատություններից հիշատակենք Բ. Տեռաչինիի [Terracini, 1951], Վ. Ջիսարժի [Čihař, 1954], Ջ. Ալեսիոյի [Alessio, 1955], Յ. Հուբշմիդի [Hubschmid, 1960, 1961, 1964], Դ. Հեստերի [Hester, 1968], Վ. Գեորգիևի [Georgiev, 1961, 1981] հոգվածն/րն ու գրքերը: Այս հետազոտողների մի մասը շարունակում է աշխատանքը միջերկրական ենթաշերտի ընդհանուր առանձնահատկությունները, հասարակ և հատուկ անունները բացատրելու ուղղությամբ, մյուսը, հատկապես Վ. Գեորգիևը, բացառում է միջերկրական ենթաշերտի գաղափարն ընդհանրապես: Բնականաբար ենթադրվում է, որ միջերկրական քաղաքակրթությունը և միջերկրական

⁸ Հիմտ. նաև միջեն. հուն. *kl-u-ro-i*, որ համարում են սեմ. աղբյուրից (եբր. *kiyyōr* «աման»): Եթե հայ. կուր-ը կապ ունի ֆինն. *kuiru* «մակույկի տեսակ» (բբռ. *kuiri* «գդալ») բառի հետ, ապա ավելի հավանական է հայ. բառի հնդեվրոպական ծագումը:

շրջանի լեզուները ազդել են ոչ միայն հունարենի, այլև հայերենի վրա՝ առաջ բերելով ոչ ցեղակցական ընդհանրություններ: Իր «Հայոց լեզվի պատմություն» 1-ին մասի «Միջերկրական կամ էդևական քաղաքակրթության ազդեցությունը» գլխում Հ. Աճառյանը [1940, 100.—104] հակիրճ կերպով խոսելով հունարենի և լատիներենի վրա այդ քաղաքակրթության թողած ազդեցության մասին, անցնում է հայերենի մեջ միջերկրական բառերի առկայության հարցին: Նա տարբերում է փոխառությունների երկու շերտ՝ 1) անուղղակի՝ հիմնականում հունարենի, մասամբ էլ այլ լեզուների միջնորդությամբ, և 2) ուղղակի՝ «այն ժամանակվա, երբ հայերը գտնվում էին դեռ եվրոպական հողի վրա և շփման մեջ էին Միջերկրականի և էդևական ծովի շրջանակ ազգերի հետ»: Վերջիններիս մեջ նշվում են հետևյալ շորս բառերը. 1) գի-նի — հուն. *Φύλον* (լատ. *vinum*, հնդեվրոպական լեզուներից փոխ են առել կովկասյան և Ֆիննա-ուգրական լեզուները, ըստ ոմանց՝ միջերկրական աղբյուրից են ծագում նաև սեմականները). 2) իւղ (եւղ) — հուն. *ἐλαιον* «ձեթ», *ἐλαία* «ձիթենի» (լատ. *oleum*, *olivum* «ձեթ»). 3) բուզ — հուն. *τύχων* (սօչոն), լատ. *ficus*. 4) սպուկոն — հուն. *σφόγγος*, *σπόγγος*, լատ. — *fungus*:

Ինչ կարելի է ասել այս ընդհանրությունների մասին: 1) Ինչպես արդեն գրել ենք, հնարավոր է գինի բառի հնդեվրոպական ստուգաբանությունը՝ **uēi-* «ծռել, ոլորել» արմատից (որպես «գալարվող»), թեև սեմական **uainu* -ն (արաբ., եթովպ. *uain*, եբր. *יַיִן*, ակկադ. *īnu*) վկայում է սեմա-հնդեվրոպական հնագույն կապերի մասին. հայերենի օրինաչափ համապատասխանությունը հ.-ե. նախաձևին խոսում է հայերեն բառի ոչ փոխառյալ լինելու օգտին: 2) Վ. Գեորգիևը [Georgiev, 1960, 48] հակված է հ.-ե. ծագում վերագրել նաև հուն. *ἐλαιον*-ին՝ այն հանգեցնելով հ.-ե. **loī-uō* նախաձևին՝ *e-* նախահավելվածով. հմմտ. լիտվ. *lajus* «ճարպ». սակայն նախ՝ լիտվ. բառը փոխառություն է համարվում բելոռուսերենից [Fraenkel, LEW, 1, 335]. երկրորդ՝ հուն. բառը նշանակում է բուսայուղ (ձեթ), մինչդեռ լիտվականը՝ կենդանական յուղ (ճարպ). երրորդ՝ Դեորգիևը իր վերականգնման ժամանակ նկատի չի ունենում հայերենը, որի ձևը հնարավոր չէ բխեցնել ոչ **loī-uō*-ից, ոչ էլ անմիջաբար հունարենից: Մնում է իրոք ենթադրել մեկ ընդհանուր աղբյուր և այն էլ սեմականից տարբեր, որովհետև սեմականում կա ձեթի այլ անվանում (հմմտ. ասոր. *zēl* > հայ. *ձէթ*)⁹: 3) Թուզ բառը չի կարող բխեցվել հունարենից, և նրա համար պետք է ենթադրել մի այլ աղբյուր՝ **tugh-* տիպի նախաձևով, որի մեջ խուլի և շնչեղ ձայնեղի զուգակցումը հնդեվրոպականի համար բնորոշ չէ (եթե **gh-*ն աճական չէ). միաժամանակ հայերենի աղբյուրի համար շնչեղ ձայնեղի ենթադրումը անսովոր է, բայց հնարավոր: 4) Սպուկոն բառի մեջ *o* > *u* անցումը ռեգայիններից առաջ հայերենում իրոք ենթադրում է հին փոխառություն. հայերենի բուն հունական փոխառությունների մեջ *e* > *i* և *o* > *u* անցումները նըշված դիրքում սովորական չեն: 5) Սպուկոն բառից տարբեր, բայց ծագումնաչին առումով նրան մոտ աղբյուրից է ծագում հավանաբար նաև սուկ(ն) բառը, թեև Հ. Աճառյանը, հետևելով Ս. Բուզգեին ու Հ. Պեդրսենին և հա-

⁹ Ակկադ. *ellu(m)* «բուռնջուրի լավ ձեթ» բառը հակված են կապելու *ellu(m)* «մաքուր» բառի հետ [հմմտ. Soden, AHW, 1, 205], որ, սակայն, կասկածելի է (փոխառություն՝ բաղադրվածությամբ հանդիմարդ):

կասության մեջ ընկնելով հուն. *σπόγγος*-ի ու հայ. սպունգն-ի մասին իր տասածի հետ, այն բխեցնում է հ.-հ. *spongos նախածինից (ըստ է. Լիզենի՝ *spongos > *psongos > սունգի): Հայերենին զուգահեռ բառեր ապա են նաև կովկասյան լեզուներում՝ վրաց., մեգր., ձան. *soḵo-*, *ովան*, *soḵ(w)-*, *բեժիա*, *դունդ*. *soḵlo*, *ցեղ*. *zikly*, *բացր*. *soḵl*. սրանց համար ենթադրվում է կամ փոխառություն հայերենից (Աճառյան), կամ ընդհակառակն (Կլիմով): Բոլոր դեպքերում էլ մնում է ենթադրել հայերենի և հունարենի որոշ բառերի համար լեզվական ընդհանուր աղբյուրներ, որոնց «միջերկրական» անվանումը պայմանական պետք է համարել Նախքան հայերենի և հունարենի ընդհանուր փոքրասիական և լայն առումով, առաջավորասիական աղբյուրների քննությանն անցնելը մի քանի խոսք ասենք «միջերկրական» կոչվածի առանձնահատկությունների և սրանց՝ հայերենի առանձնահատկությունների հետ ունեցած կապի մասին:

Վ. Զիխարժը, որի վրա մենք հենվելու ենք ստորև տրվող բնութագրության մեջ, լայնացնում է միջերկրական ենթաշերտի գաղափարը՝ խոսելով «հնկվրոպական ենթաշերտի» մասին (Պ. Ֆուլերի տերմինը): Ի մի բերելով նախորդ, հատկապես իտալական, հետազոտողների տվյալները՝ Զիխարժը նշում է «միջերկրական լեզուների» մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք մենք կքննենք հայերենի առանձնահատկությունների հետ ունեցած հարաբերության մեջ:

բ) ՀԵՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1) Միջերկրական ենթաշերտի համար բնորոշ է ձայնիղների խլացումը և պարզ խուլերի շնչեղացումը (հմտա. *Padus—Patavium—տեղանուն*, *Adri—Atri—տեղանուն*, *bala—pala*, *παλαίεστος* *παλαίεστος* և *ալլն*). մի բան, որ զուգահեռ ունի բաղաձայնների զերմանական և հայկական տեղաշարժերի մեջ. ահա թե ինչու է. Գյունտերը այդ տեղաշարժերի մեջ տեսնում էր ենթաշերտի ազդեցություն, իսկ Վ. Բրանդենշտայնը հայկական տեղաշարժը վերագրում էր տիոնեյան ազդեցությանը: Ինքը Զիխարժը հերքում է այդ կարծիքը՝ հայկական տեղաշարժը համարելով մ. թ. ա. VII դ. ոչ վաղը նշենք, որ այս կարծիքը հիմնավորված չէ, և այժմյան շատ հետազոտողներ տեղաշարժը հակված են համարելու հնդեվրոպական բարբառային զուգաբանություն:

2) Բառակցում բացակայում է *r*-ն, մի երևույթ, որ լայնորեն տարածված է Փոքր Ասիայում և Կովկասում. այդպես է վիճակը նաև հայերենում:

3) *L* և *r* ձայնորդների հերթագայությունը (*cala—cara*, *tala—tara*, *Holconius—Horconia vitis* և *ալլն*) տարածված է տարբեր լեզուներում (ըստ Զիխարժի՝ նաև հայերենում(?)):

4) Առկա է շրթնալին *b—m* հնչյունների հերթագայությունը, այս առումով նշենք հուն. *ῥέπος* և հայ. կամուրջ, հուն. *ῥίμω* — հայ. ալք բառերի փոխհարաբերությունը, բառեր, որոնց (մանավանդ երկրորդին) վերագրվում է հնդեվրոպական ծագում, և որոնց *φ—մ*, *μ—լ* համապատասխանությունը դժվար բացատրելի է:

Միջերկրածովյան ենթաշերտի բաղաձայնական համակարգի համար բնորոշ է պարզ և կրկնակ բաղաձայնների հերթագայությունը (*baca—baca*, *cara—carra* և *ալլն*). այս երևույթը չկա հայերենում, որի համար

բնորոշ է կրկնակի բաղաձայնների պարզումը (միայն թե ԴԵ-ն անցնում է *ս-ի*):

5) Միջերկրածովյան ենթաշերտի համար բնորոշ է *ս* ձայնավորի առավելությունը, այս երևույթը բնորոշ է նաև հայերենին:

6) Արևելյան Միջերկրածովքի, Արևելյան Անատոլիայի և Հայաստանի համար բնորոշ է *ա-* նախադասվելածի առկայությունը:

Հայերենը չի բաժանում հրկու էական առանձնահատկություն՝ 1) *a* և *e* ձայնավորների հերթագայությունը (*tala* — *tellus* «հող») և 2) առաջնական-կային շեշտը, թեև առկա է ուժային (ոչ երաժշտական) շեշտ, ինչպես միջերկրածովյան ենթաշերտում:

գ) ԶԵՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

1) Միջերկրական ենթաշերտի համար բնորոշ է քերականական սեռի բացակայությունը, մի առանձնահատկություն, որ կա և հայերենում. այստեղ հնդեվրոպական քերականական սեռը վերացել է:

2) Առկա է հոգնակիի *-r-* կազմիչը, որը բնորոշ է նաև հայերենի հավաքական կազմություններին (*-եաւ > -եր*):

3) Միջերկրական ենթաշերտի համար բնորոշ՝ բուսանունների և կենդանական անունների կրկնավոր կազմության հատկանիշը հաճախ բաժանում է և հայերենը, բայց այս դեպքում քիչ հավանական է ազդեցություն ենթադրել:

4) Դժվար է որոշակի բան առել առանձնացվող ածանցների մասին (*-itanus*, *-esso/-isso*, *-anka/-enka-* *-ax*, *-ex*, *-ix*, *-ena*, *-an-*, *-te*, *-etio*, *-eta-* (*-etan*, *-ate*), *-assos*, *-inthos* և այլն), որոնց մի մասն այժմ մեկնաբանվում է որպես հնդեվրոպական (*-inthos*, *-assos* և այլն), մյուսների հարաբերությունը հայերեն համապատասխան ածանցների հետ պարզ չէ. հնարավոր է պատահական զուգադիպություն, ինչպես միջերկրածովյան տեղանվանական *-ena* (*Cadena*, *Artena* և այլն) և Ուրարտուի ու Հայաստանի տեղանվանական *-en*, *-in-* ածանցների դեպքում: Պատահական չէ՞ տրդոք դրասանգ, ժառանգ, խոշտանգ բառերի *-անգ-ի* նմանությունը միջերկրական *-anka* ածանցին:

դ) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ. ՄԻՋԵՐԿԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՎՈՂ ԲԱՌԵՐ

Միջերկրական ենթաշերտի բառապաշարի համար բնորոշ բառերը պատկանում են հատկապես հրկու հիմնական խմբի՝ 1) երկրաձևային-տեղանվանական և 2) միջերկրածովյան բուսական աշխարհին վերաբերող: Խղ, գինի, քուզ, սպունգն, սունկն բառերի մասին արդեն ասվել է. այստեղ կանգ առնենք այլ հնարավոր զուգահեռների վրա: 1) Հայ. *բաւ* բառի մասին արվում է երկու ենթադրություն. այն սովորաբար վերագրվում է հնդեվրոպական **kar-* «կոշտ» (և «քար») կամ *(*s*)*ker-* «կտրել» արմատներին՝ հնդեվրոպական այլ զուգահեռներով (հ. իուլ. *carra* «ժայռ», հ. կիմր. *carrecc* «քար, ժայռ», հ. հյուս. *horgu* «քարակույտ» և այլն), սակայն կան հետազոտողներ, որոնք այդ բոլորը, հայերենով հանդերձ, բխեցնում են միջերկրական ենթաշերտից (*cara/carra* «ժայռ, քար»). որոշ հետազոտողներ *բաւ-ի* հետ են կապում կարկառ «քարակույտ» բառը, բայց ըստ Աճառյանի այն կառարմատի կրկ-

նաւոր ձևն է: 2) Հայ. քաղ-ել «հողի տակ ծածկել» բայի արմատը թերևս կապված է միջերկրական համարվող *tala* «հող, երկիր» (*tara, tarra* տարբերակներով) բառի հետ. 3) հայ. կամուրջ-ի և հուն. γέφυρα -ի՝ հընդ-եվրոպական աղբյուրից բխեցնելու փորձերը քիչ համոզիչ են, և թերևս հնարավոր է ենթադրել ընդհանուր աղբյուր՝ միջերկրականին հատուկ՝ φ/π հերթագայությունը և -υγ- ածանցական մասնիկով. 4) հայ. կաղամախ բառը, որ գուդահեռներ ունի կովկասյան լեզուներում և թրակ. *калхалы-дзр* (-дзр՝ «ծառ») բառի մեջ կարող է պատկանել այս ենթաշերտին [Сараджева, 1981, ИФЖ, 4, 227—229], 5) հայ. աղախ, եղախ «ճահիճ» բառը՝ a/e հերթագայությամբ (եթե, իհարկե, բառը հնդեվրոպական ծագում չունի, և հերթագայությունը ուշ բնույթի չէ՝ ըստ նախահավելվածային ձայնավորի) միջին օղակներով կարող է կապված լինել պիրենեա-լիգուրա-ալպիական շրջանի *sala* «ճահճային վայր» բառի հետ. 6) հայ. վազ (խաղողի) բառը Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², էջ 293] կապում է վազ-ել «ցատկել» բայի հետ, բայց թերևս հնարավոր է կապ տեսնել միջերկրական *baca* «վազ» (հմմտ. լատ. *baca* «պտուղ», թերևս նաև Βάαχος աստծու անունը) բառի հետ՝ ինչ որ միջին օղակով:

Սովորաբար կամ միջերկրական, կամ արևելյան ծագում է վերագրվում հայ. արինգ և հուն. *σῆρις*, -*ιγής* բառերին (Հ. Ֆրիսկ, Պ. Շանարեն և ուրիշներ), որոնք Հ. Աճառյանը բխեցնում է փոքրասիական աղբյուրից, արևելյան ծագման մասին է խոսում արևելքում տարածված զուռնա բառը, որ ամենայն հավանականությամբ կապված է այս բառերի հետ (հմմտ. նաև հիեր. լուվ. *surra* «կղզուր»?): Հունարենի հետադոտողները նշում են *σῆρις*, *σάλπις*, *φύρις* երաժշտական գործիքների համար բնորոշ ընդհանուր -*ιγ-*, ածանցը:

Միջերկրական ենթաշերտի քննության հարցն ավարտենք հայերեն և հունարեն՝ ծագումով ընդհանուր մի զույգի մատնանշումով, որի համար նույնպես ենթադրվում է, թեև որոշ կասկածով, միջերկրական կամ էգեական ընդհանուր աղբյուր՝ *qar-*—հուն. *κῆρ*, *κῆρ* . թեև հունարեն բառերը փորձում են հանգեցնել հ.-ե. **g'herzd(h)-* նախաձևին, բայց թե՛ հայերենի, թե՛ հունարենի համար կան հնչյունական դժվարություններ, և հնարավոր է համարվում այստեղ տեսնել էգիական ծագում ունեցող թափառող բառ (հմմտ. նաև վրաց. *keri*) [աե՛ս Frisk, GEW, 2, 18—19. Chantraine, DELG, 2, 583]:

Հայ. կախ «շագանակ» (կասկեմի «շագանակենի») և հուն. *κάσσανα* զույգի համար ավելի հնարավոր է համարվում փոքրասիական ընդհանուր աղբյուր ունենալը, քան թե մեկի մյուսից (հայերենի՝ հունարենից կամ հունարենի՝ հայերենից) ծագած լինելը [հմմտ. Frisk, GEW, 1, 799. Chantraine, DELG, 2, 504]:

Ընդհանուր առմամբ հայերեն և հունարեն մի շարք բառերի աղբյուրը փնտրում են փոքրասիական լեզուների մեջ. բացի վերևում հիշված հայ. արինգ—հուն. *σῆρις*, հայ. կախ— հուն. *κάσσανα* բառերից, Աճառյանը փոքրասիական ծագում է վերագրում նաև հետևյալ բառերին. 1) կարիճ — *καρίς*, -*ίδος* «խեցգետին». հունարենի ավելի նոր հետադոտողներից Հ. Ֆրիսկը *καρίς*-ը համարում է հուն. *κάραβος* «ծովախեցգետին» բառի կրճատ ձևը, ընդ որում Պ. Շանարենը վերջինս բխեցնում է միջերկրական աղբյուրից. 2) սեխ — հուն. *σιχά*, *σεχία* «գլում կամ սեխ» (ըստ Հեսիքիոսի), *σίχνος* «վարունգ». փոքրասիական աղբյուր ենթադրելը կասկածելի է. 3) փանդիռն — *πανδύριον* (*πανδύριος*, *πανδύριον*). հնարավոր է, իրոք, փոքրասիական, հատկապես լիգի-

ական ծագում, թեև կան նաև այլ վարկածներ. հմմտ. նաև վրաց. panduri, ցեզ. pondur, օս. fändur (-ur) և այլն. 4) արագիլ — πελαργός, ավելի տարածված է հուն. բառի՝ բարդություն լինելու կարծիքը՝ *πελαΓ-αργός «սև-վուն սպիտակ». եթե վերջինս ճիշտ է, ապա կամ նմանությունը պատահական է, կամ հայերենը շատ հին փոխառություն է հունարենից. քիչ հավանական է հայ. բառի շումերական ծագման վարկածը (Ղափանցյան)՝ arikgi-lim «երկարտան մի թռչուն» բառից:

2. Աճառյանի բերած աղիւս — օւլիս (և լիս) «քար» գուգահեռը անհավանական է և՛ իմաստային, և՛ ձևական առումով. alips -ի վերջին s-ն վերջավորություն է, իսկ հիմքը համեմատվում է նախադրմանական libba «քարի սալիկ» բառի հետ (հմմտ. նաև հուն. ἄλιπτος «զառիվեր, բարձր») [Furnée, 1972, 378], մինչդեռ Աճառյանը -s-ն դիտում է որպես հայ. բառի բաղադրիչ, այսինքն՝ հայերենի համար հիմք է բնորոշում հուն. ձևը:

Ինչ վերաբերում է 2. Աճառյանի որպես փոքրասիական նշած ագարակ, աստուած, սալ բառերին, ապա դրանցից երկրորդի մասին կիսովի տարբեր առիթներով, ագարակ բառի մասին՝ հնդեվրոպա-սեմական առնչությունների կապակցությամբ: Սալ բառը համարվել է կամ բնիկ հայ-փոյուզական ժառանգություն հ.-հ. *kʷat- «կովել, պայքարել» արմատից, կամ փոխառություն հարևան ժողովուրդներից. Թ. Շմիտը [G, 144, 1967, 148—151] փորձել է ապացուցել օչալնա «մի համաստեղություն» (*«սալ, կառք») բառի թրակյան ծագումը:

4. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

ա) ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԱԿԱՆ ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

Ինչպես նշվել է հնդեվրոպական լեզուների քննության ժամանակ, խեթալուավական կամ (հին) անատոլիական լեզուները պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին և ներկայացված են վաղ և ուշ շրջանի լեզուներով: Ուշ շրջանի հնդեվրոպական լեզուների պատմությունը ժամանակագրորեն համընկնում է հայերենի դարգացման հնագույն շրջանի պատմության հետ, և այստեղ խոսք կարող է լինել միայն վաղ շրջանի անատոլիական լեզուների սեպագիր խեթերենի (նեսերենի), պալայերենի, լուվերենի և հիերոգլիֆյան լուվերենի մասին: Առաջին երեքի գրավոր հուշարձանները պատկանում են մ. թ.ա. XVII—XIII դ. դ.: Հիերոգլիֆյան լուվերենի հուշարձանները սկիզբ առնելով սեպագրի լեզուների ավանդման շրջանում՝ XVI դարից, հիմնականում գրված են ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. X—VIII դ. դ., այսինքն՝ խեթական թաղավորության անկումից հետո:

Փոքր Ասիայում գտնվող խեթական ցեղերի ստեղծած քաղաք-պետությունների միավորումը կատարվել է մ. թ. ա. XVIII դ.՝ Անիտայի (Anitta) կողմից: խեթական պետության ամրապնդման և ուժեղացման մեջ մեծ է հատկապես Թաբառնայի (T/Tabarna) դերը: խեթական պետության պատմությունը ավանդաբար բաժանում են երեք շրջանի՝ հին (մ. թ. ա. XVIII—մ. թ. ա. XVII դ. դ.), միջին (մ. թ. ա. XVI—մ. թ. ա. XV դ. I կես) և նոր (մ. թ. ա. XV դ. II կես—մ. թ. ա. XIII դ.) թագավորությունների: խեթական պետությունն իր նվաճումների և տարածման ընթացքում շփման մեջ է մըտ-

նում հին աշխարհի նշանավոր պետությունների՝ Ծղկատաի, Միտանիի, Ասորեստանի և Հայաստանի հետ։ Քաղաքական և մշակութային փոխազդեցությունը հանգեցնում է լեզվական փոխազդեցության։ Խեթերների վրա նշանակալից ազդեցություն է թողնում նաև խեթական թագավորության հին բնակիչների՝ խաթերի լեզուն։ Խեթերների և պալայերների մեջ մուտք են գործում կրոնի և պաշտամունքի, պետության և նյութական մշակույթի հետ կապված մեծ թրվով բառեր [Камменхувер, ДЯМА, 1980, № 27—33]։ Բացի խեթական թագավորության մեջ մտնող ժողովուրդներից, ծայրագավառներում ապրել են մեծ թվով ժողովուրդներ, որոնք գտնվել են կիսանկախ վիճակում։ Դրանցից արևելյան ծայրագավառներում գտնվող մի շարք ժողովուրդներ հավանաբար կարևոր դեր են խաղացել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում։

Խեթական թագավորության կործանումը կապված է արևմուտքից, այսպես կոչված, «ծովային ժողովուրդների» շարժման հետ։ Մ. թ. ա. XIII դարից հետո խեթա-լուվական ժողովուրդների մնացորդները դեռ բավական երկար շարունակում են իրենց գոյությունը՝ վերջիվերջո ձուլվելով Փոքր Ասիայի բնակչությանը և կորցնելով իրենց լեզուն։

բ) Խեթա-լուվական լեզուների եվ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այն հարցի լուծումը, թե որտե՞ղ, ե՞րբ և ինչպիսի՞ ազդեցություն կարող էին թողնել խեթա-լուվական լեզուները հայերենի վրա, կախված է մի այլ՝ հնդեվրոպացիների և, սրա հետ կապված, հայերի սկզբնական բնակավայրի հարցի լուծումից։ Այժմ, երբ կարելի է հաստատված համարել, որ հայերի պատմությունն սկսվում է մ. թ. ա. VI դարից շատ ավելի վաղ, հայերի և խեթա-լուվական ժողովուրդների շփման հնարավորության հավանականությունն ավելի է մեծանում։ Կարելի է ընդունել խեթա-լուվական լեզուների՝ հայերի վրա ազդելու երկու ճանապարհ՝ անմիջական և միջնորդված։

Խեթա-լուվական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև խեթական պետության կործանումը, եթե հայերն իրոք բնակվելիս են հզել Հայկական բարձրավանդակում ու նրան հարող շրջաններում մինչև «ծովային ժողովուրդների» արշավանքները և եթե նրանց մոտաք չի կապված «ծովային ժողովուրդներից» փոյուգացիների շարժման հետ. նշել ենք, որ ծովային ժողովուրդների թվարկումների մեջ հայերի անունը չի հանդիպում։ Խեթական պետության կործանումից հետո հայերի շփումը խեթա-լուվական ժողովուրդների հետ կասկած չի հարուցում։ Ճիշտ է, չի կարելի հայերենի վրա խեթա-լուվական ազդեցության հիմնական աղբյուրը համարել հիերոգլիֆյան լուվերները [Дьяконов, ПС, 360] (ինչպես կռեսնենք, խեթա-լուվական լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունները հիերոգլիֆյան լուվերների համապատասխան բառերի հետ հատուկ մերձավորություն չեն ցուցաբերում), բայց ակնհայտ է, որ հայերը բավական երկար ժամանակ շփման մեջ պիտի լինեին այդ լեզուներով խոսողների հետ։ Եթե հայաստանի հիմնական լեզուն խեթա-լուվական է եղել, ինչպես կարծում է հնդի-նակը [Djahukian, 1969. Джаукян, 1974], ապա կասկած չի կարող լինել, որ հայերենի խեթա-լուվական ծագման բառերի առյուծի բաժինը գալիս է այդ լեզվից։

Ագալի թիվ պետք է կազմեն նաև հայերենի՝ խեթա-լուվական լեզուներից ոչ անմիջաբար կատարած փոխառությունները. դրանք կարող են գալ խուռա-ուրարտական, սեմական և այլ լեզուների միջնորդությամբ. ինչպես հայտնի է, խեթա-լուվական լեզուների ներդրումն այդ լեզուների մեջ բավական մեծ թիվ է կազմում:

Ինչպես հայտնի է, խեթերենի վերաբերյալ տեղեկությունների համար գիտությունը պարտական է XX դ. սկզբների Բողազքոյ վայրում Ն. Վինկ-լերի կատարած պեղումների հետևանքով խեթական թագավորների գրադարանի հայտնագործմանը (1906—1912 թթ.) և չես պիտնական Բ. Հոդնու կողմից դրանց վերծանությանը (1915): Սակայն մինչ այդ՝ XIX դ. վերջերին Պ. Ենսենը [Jensen, 1898] ուշադրություն է դարձնում տարբեր աղբյուրներում պահպանված hat- անվան՝ հայերի ինքնանվանման հետ ունեցած նմանության վրա և փորձում է խեթերին համարել հայերի նախնիներ: Խեթերենի տեքստերի ընթերցումից և նրա հնդեվրոպական բնույթի ապացուցումից հետո սկսվում է հայ-խեթական առնչությունների ինտենսիվ ուսումնասիրությունը: Սկզբնապես հետաշոտողները բավարարվում են հայ-խեթական աչքի ընկնող բառային ընդհանրությունների մատնանշումով՝ առանց հստակորեն տարբերակելու ծագումնային ընդհանրություններն ու հնարավոր փոխառությունները. այս առումով պետք է հատկապես նշել Ն. Մարտիրոսյանի [1924, 1926, 1929] և Գ. Ղափանցյանի [1931, 1940, 1946, 1961] աշխատությունները: Հ. Աճառյանը թեև անդրադարձել է այս հարցին [1925, 1940], բայց հատկապես չի զբաղվել խեթերենի՝ հայերենի մեջ կատարած բառային ներդրման հարցերով. նա նշել է միայն որպես միակ հավաստի օրինակ խեթ. Mušiliš և հայ. Մուշեղ անձնանունների նմանությունը: Հայ-խեթական առնչությունների հարցին հատուկ հոգվածներ են նվիրել նաև Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1953, 1961] և Տ. Շուլտհայսը [Schultheiss, 1961], բայց Գ. Ղափանցյանի համեմատությամբ նրանք նոր հավաստի նյութ գրեթե չեն բերում: Հայ-խեթական ցեղակցական փոխհարաբերության հարցն զբաղեցրել է Զ. Բոնֆանտեն [Bonfante, 1939], Հ. Պեդերսենին [Pedersen, 1945], Գ. Ռ. Ջոլտային [Solta, 1960], Ա. Կամենհուբերին [Kammenhuber, 1961], Ա. Վան Վինդեկենսին [Vindekens, 1980], Մ. Մորանին [Morani, 1981]: Հայ-խեթական ծագումնային ընդհանրությունների և խեթա-լուվական լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունների սահմանահատման համեմատաբար լրիվ քննությունը կատարել ենք՝ մենք [Ջաֆույան, 1967, 1970]: Մեղնից հետո հայերենի խեթական փոխառությունների մասին խոսել և լրացուցիչ նյութ ներքաշելու փորձեր են կատարել Ն. Մկրտչյանը [Mkrtschjan, 1974] և Զ. Դրեպինը [Greppin, 1980, 1982]:

Ի մի բերելով եղած տվյալները՝ կարելի է մատնանշել հայերենի բառապաշարի մեջ հետևյալ բառերը, որոնց աղբյուրը կարող են լինել խեթա-լուվական լեզուները.

բրուտ «խեցեգործ, կավագործ», բրտեղէն «խեցեղեն», բ. բրտին «կավ», բ. բրտնոց «կավահանք» — խեթ. purut- «կավ».

գորգ — խեթ. kurka- «ծածկոց (?)».

դանդիւն «գերեզմանային խավար» — խեթ. dandu- «մահ» (danduki- «անցավոր, մահկանացու» բառերում) (?).

ընթրիք — խեթ. etri- «ուտելիք, կերակուր, կերակրում» (?).

լախուր (նեխուր) «մի բույս՝ կարոս, apium nodiflorum» — Gišlahh-

ura- «տերևավոր բույս» (ըստ Գրեպինի. Յ. Ֆրիդրիխի բառարանում՝ խեթ. Glšlahburanuzzi «պտուղ»).

խալամ (հալամ) «անասունի չորացած գանգ» (խալամովին «գլուխն էլ հետը») — խեթ. halanta- «գլուխ»,

բ. խախուրթ «կոկորդ» (ըստ Ղափանցյանի) — խեթ. UZUhubhurti-, լուվ. UZUhubarta- «կոկորդ».

խաղամ «շարժվել, գնալ. արշավել, վազել» (տարբեր խաղամ «խաղ անել. ծաղրել. խախտալ» բայից) — խեթ. halāi- «շարժվել»?

խառն, խառնեմ «խառնել. առաջ քաշել», խուռն «ամբոխ. բազմություն» — խեթ. harnamnija- «խառնել (?)». գրգռել. հալածել).

խիշտ «անկողին» (*«հանգստավայր». խշտիք «խղճուկ անկողին», խշտել «հանգիստ տալ, օթեկանել») — խեթ. ĕheštā-, ĕhešti- «դամբարան (?)».

խոլեմ «ցրել, վանել» — խեթ. hullāi-, huliĭa- «կռվել. վիճել. տապալել» (?)

խողխողեմ «մորթել, փողոտել, չարաչար սպանել» — խեթ. hulhulijā- «կռվել. կռվում խփել, սպանել».

խոխում, -աց «ձոր. առվամեջ, հոսանքի անցած տեղ», խոխումեմ «ոռոգել, լավ ջրել», խոխումեալ «ջրառատ» — խեթ. hunhumazzi-, hunhūgan- «մակընթացություն, հոսանք հեղեղ(?)», hunhūešnant-, hunhūneššar- «ալիք, կոհակ».

խոյս (խուսել, խոյս տալ «փախչել»), — խեթ. huiĭa- «վազել», hūuāi- «վազել. փախչել, մազապուրծ լինել» և huiš- «ապրել. փրկվել» (բաղարկություն).

ծուխ, -ոյ — խեթ. tuhhu(uā)i- «ծուխ (?)».

կշտամբել — խեթ. kušduuāi- «կշտամբել, նախատել, անվանարկել, զրուպարտել».

կոշնել (կոշնել) «ձոնել; ընծայել» (ըստ Երեմիայի բառարանի) — խեթ. kuššan- «ռոճիկ, աշխատավարձ, վարձատրություն, դին».

հատ, -ոյ (հատանեմ, հատու. «սուր, կտրուկ», գտու < գ-հատ, ընդհատ «տարբեր», նհատ «թերի», հաւտ «որթի հատած ճյուղ») և յատ-անեմ «հատել, էտել», յաւտ «որթի հատած ճյուղ — խեթ. hattāi- «հատել, կտրել. ծակել. պատռել».

հե(ն)դ(ն) «ծաղր. հեճուկ, հակառակություն», հենդենեմ «ծաղրել» — խեթ. hinganiĭauar- «գվարճություն, զվարթություն, տրախություն».

հնձան — խեթ. Glšhanza(n) «մի տեսակ սարք, աման».

(հ)սկեմ — խեթ. ušk- «տեսնել» և hušk- «սպասել» (բաղարկություն).

շեղջ (շիղջ) «կույտ, շեղջ (հատկապես հացահատիկի)» — խեթ. šeli- «հացահատիկի շեղջ (?)».

շեռ «մեղ» — խեթ. šehur-, սեռ.-unaš «մեղ».

սկալիմ «չորանալուց ճաքճքել» — խեթ. iškallāi- «պատռել, ճեղքել. պոկել (?)», շորթեմ (?)».

տառեղն «արագիլ» — խեթ. tarlā «մի թռչուն» (ըստ Գրեպինի).

փախ (փախչիմ, փախնում, փախուստ) — խեթ. parh- «հալածել, քշել, որսալ. հարձակվել. արշավել տալ, սուրալ տալ (ձիւ մասին)», parhanu- «հալածել տալ. արշավել տալ», parheššar- «շտապում, աճապարանք» (հ.-ե. *per-).

փշուր (փշրիմ) — խեթ. paršur- «բրդոշ (?), մանր կտորներից կերա- կուր», paršulli-, paršial- «փշուր, բեկոր», parš-, paršāi-, paršija- «փշրել, ջարդել»:

Այս բառերին կարելի է ավելացնել հետևյալ հատուկ անունները.

Ամատունի — հիեր. լուվ. Amatuḡana (ցեղանուն, ուրարտական միջնորդություն, համա. ~ունի).

Հարմա (անձնանուն), Արմալիւր (տեղանուն) — խեթ., լուվ., հիեր. լուվ. Arma-, arma, լիդ. Armāv- «լուսին, լուսնաստված».

Մուշեղ (անձնանուն) — խեթ. Muršiliš (անձնանուն).

Տորք (անձնանուն) — խեթ. Tarḡuna-, լուվ. Tarḡund-, հիեր. լուվ. Tar-ḡu(n)-, լիդ. Trqqñt (որտաի աստված, հայերենին ձևով ամենից ավելի մոտ է թրակ. Τροχός անձնանունը, և կարելի է ենթադրել թրակյան միջնորդու- թյուն):

Հստ բերված բառերի խեթա-լուվական լեզուների և հայերենի միջև կա- րելի է հաստատել հնչյունական հետևյալ համապատասխանությունները. «խեթական բառերը բերվում են առանց հատուկ նշման».

խեթ.	հայ.	Օրինակներ
p/b	փ	parḡ- — փախ. paršur- — փշուր
t'd	ր	purut- — բրուտ (?)
	թ	etri- — ընթրիք
	տ	tarlā- — տակդն. Éḡešti- — խիշա
	ծ	tuhḡu(yā)i- — ծուխ
k/g	ք	?
	կ	kušduḡai- — կշամբել. kuššan- — կոշնել
	զ	kurka- — զորք
z	ձ	GiŠḡanzan- — հնձան
š	շ	šeli- — շեղջ.
	ս	ḡušk- (h ušk-) — (հ)սկիմ
b/(b)	խ	ḡalanta- — խալամ (հալամ). ḡulḡulija- — խոզ- խոզել. tuhḡu(yā)i- — ծուխ
	հ	šinganiḡar- — հենդն. ḡatiāi- — հատանել
	—	ḡeḡur/n- — բ. շեռ(ն)
r	ր	kurka- — զորք
	ռ	ḡarnamnija- — խառն
	—	parḡ- — փախ. paršur- — փշուր
l	լ	laḡhura- — լախուր. ḡalanta- — խալամ
	ղ	ḡulḡulija- — խոզխոզել
m	մ	Muršiliš- — Մուշեղ
	—	ḡunḡumazzi- — խոխում, -աց
n	ն	GiŠḡanzan- — հնձան
	—	ḡunḡumazzi- — խոխում
a	ա	ḡalanta- — խալամ. ḡalāi- — խաղալ. ḡarnamnija- — խառն
e/i	(ը) —	paršur- — փշուր. GiŠḡanzan- — հնձան
	ի	Éḡešti- — խիշա. ḡinganiḡar- — հենդն
	է	šeli- — շեղջ (շեղջ). šeḡur- — բ. շեռ
	(ը) —	etri- — ընթրիք
u	ու	UḡUḡulḡurti- — բ. խախալթ. tuhḡu(yā)i- — ծուխ
	ռ	kurka- — զորք. ḡulḡulija- — խոզխոզել
	(ը) —	purut- — բրուտ

Հնչյունական համապատասխանությունների աղյուսակի կապակցությամբ կարելի է անել հետևյալ դիտողությունները.

1) խեթա-լուվական տեքստերում խուլերով և ձայնեղներով արտահայտված հնչյունների դիմաց, առաջին հայացքից առանց որևէ հետևողականության, առկա են ինչպես շնչեղ խուլեր ու խուլեր, այնպես էլ ձայնեղներ: Եթե խեթա-լուվական և հայերեն բառերի համապատասխանությունները ճիշտ են, ապա հայերենի հնչյունները ավելի հարավատորեն են արտացոլում խեթա-լուվական լեզուների հնչյունական առանձնահատկությունները, քան դրանք տրված են սեպագրերի միջոցով: Հնարավոր է ենթադրել ինչպես խեթա-լուվական տարբեր լեզուների հնչյունական տարբերություններ, այնպես էլ նրանց և հայերենի միջև զանազան միջնորդ լեզուներ: Հնդեվրոպական ծագում ունեցող խեթական բառերի հնչյունական աղբյուրները նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել խեթա-լուվական լեզուներում որոշակի բաղաձայնական տեղաշարժեր [հմմտ. Զառուկյան, 1970, 132—133]:

2) խեթա-լուվական š և ḫ շփականների դիմաց հայերենն ունի սովորաբար շ և խ , բայց առանձին դեպքերում առկա են ս և հ . նկատի ունենալով Ḫajšaša- և Zaj- անվանումների հնարավոր նույնությունը՝ մենք ḫ — հ և š — ս համապատասխանությունները հակված ենք վերագրելու հայաստանյան երրորդ մանր: Եթե ճիշտ է խեթ. ḫalanta- և հայ. խալամ (հալամ) բառերի համապատասխանությունը, ապա առկա է հ-ի արտացոլման տատանում՝ թերևս աղբյուրների տարբերության հետևանքով: Նշենք նաև ḫi (հիլ) և ḫu բառերի հարաբերությունը, եթե առաջինի աղբյուրն իրոք հայաստանն է (հմմտ. Lahirhila քաղաքանունը). հնարավոր է երկրորդի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը (բնիկ հայկական և հայաստական ձևերի բաղադրությունը):

3) խեթա-լուվական u և o , e և i ձայնավորների հստակ տարբերակում սեպագրերում չկա. o-ն ընդհանրապես հատուկ նշանակում չունի: Այս պատճառով էլ պետք է կարծել, որ խեթա-լուվական ձայնավորների տարբերակումը հայերենում ավելի հարավատորեն է անցկացված, քան այդ հնարավորություն են տալիս սեպագրերը: Միաժամանակ նշենք, որ խեթա-լուվական i , u (հազվադեպ նաև a) ձայնավորները հայերենի նախաշեշտ դիրքում համեմատաբար ուշ շրջանում (մ. թ. II—III դդ.) թուլացել են (փոխվել ը-ի) կամ ընկել: էլ ավելի վաղ (մ. թ. VI—V դդ.) պիտի ընկած լինեն նաև խեթական վերջավանկային ձայնավորները՝ բնիկ ձայնավորներին հար և նման. եթե ճիշտ են purut- և paut , etri- և pētr -ը համապատասխանությունները, ապա հայերենի բուն աղբյուրների համար պետք է ենթադրել լրացուցիչ վերջնաձայնավորներով ձևեր՝ * buruti- և * etrijā- : Նույն ձևով šehur- ի դիմաց բ. շեռ-ի առկայությունը ենթադրում է šehur- > šehr- > շեռ(ն) , šeli- ի դիմաց շեղ ձևերը՝ šelj- > շեղ փոփոխություն: Այսպիսով, i > ը և hr > ռ փոփոխությունները պատկանում են հայերենի զարգացման ոչ թե վաղնջական, այլ հնագույն շրջանին:

Մի շարք դեպքերում նկատելի է հայերեն և խեթա-լուվական բառերի զուգադիպություն, բայց նրանց ակնհայտ բնաձայնական-նկարագրական բնույթը կասկածելի է դարձնում որոշակի կապ հաստատելու հնարավորությունը.

բ. լիլիալ «թուլլ լինելով կամ խախտվելով շարժվել. շարժվել, տատանվել» — խեթ. lahlahija- «հուզված լինել (?)», lahlahima- «շարժում, հուզմունք» (?).

ր. լիպտեի (և լիպելի «անհո գարար տտել») — խեթ. lip(p)- «լիզել, լիքստեի» (li-lipāi-՝ կրկնավոր ձև).

քրթմնջեի (քրթմնջումն, -խն, քարթնջումն) — խեթ. kartimija- «բարձր կանաչ, սև տառիկ», kartimijauu-, kartimnu- «բարեկացնել»:

Մի շարք ալլ դեպքերում խեթա-լուվական և հայերեն բառերի իմաստային նմանությունն ակնհայտ է, բայց հնչյունական զանազան պատճառներով դժվարանում է դրանց տոնոլոգիան հարցի լուծումը.

ապա «հետո» (յապադել «ուշացնել») — խեթ. appa «հետո» (խեթական բառի վերջին ձայնավորի պահպանվելը անբացատրելի է. ավելի հավանական է հայ. բառի իրանական ծագումը՝ ապ(ա)- նախածանցի հետ միասին).

արուարձան «քաղաքամերձ բնակատեղի» (աշուարձանայ «սահմանակից», արուարձային «արվարձանի բնակիչ», արուարձական «սահմանակից») — խեթ. ¹⁵arzana- «հյարանոց, իջևան (?)», arzant- «բնակեցված (?)» և լուվ. Arzila --- վալրի տնան (?) (անբացատրելի է հայ. բառի ալու- բաղադրիչը. կա նաև հայ. բառի իրանական ծագման կարծիք).

բա(ղ)խեմ — խեթ. balh- «խփել, բախել» (ըստ Շուկուհայսի, սակայն ա) անհավանական է. և >բ փոփոխությունը, բ) հայերեն բառի դ-ն ուշ շրջանի հավելում է. եթե նկատի առնենք և >գ փոփոխությունը, ավելի հավանական է կապ տեսնել խեթ. բառի և հայ. դահել «խփել, զարկել» բառի միջև).

քրթիր «փխրուն, փափուկ» (քրթրեմ «քայքայել, խախտել, պարզել, պըրպըտել, տնտղել») — խեթ. kurkurāi- «խեղել, այլանդակել, աղճատել, աղավաղել» (հայերեն բառի ձայնավորումը տարբեր է խեթ. բառի ձայնավորումից՝ ի՝ խեթ. u-ի դիմաց):

Տարբեր հետազոտողների կողմից առաջարկված հետևյալ համեմատությունները կասկածելի են՝ հայերեն և խեթա-լուվական բառերի իմաստային ակնհայտ տարբերության պատճառով.

խախաց «պտերի մակարի» (խախացեմ «մակարդել») — խեթ. habhima- «պնդություն (?)», habhalija- «պնդանալ».

խեղբ (խիղբ) «ծիլ, ընձյուղ» կամ «արմատի մալմղուկ» — խեթ. hūel-pi- «մատաղ. թարմ (կանաչ), խակ» (?).

խոլեմ «ցրել, վանել» — խեթ. hullāi-, hullija- «հաղթել» (hulhullija- «կովել. կովում խփել, սպանել»).

խորթ — խեթ. hartuua-, հիեր. լուվ. hartu- «հեանորդ, սերունդ».

խորխ «օձի շուպիկ, մորթ, կաշի» — habri- «ստոծանի».

կատաղի (կատաղիմ, կատաղենամ) — խեթ. kattayannali-, լուվ. katta-uatnalli- «վրեժխնդիր».

կոտոր, -ու (կատր «բուրդ. խուզում», կոոր, կալր, բ. կոտր) — խեթ. kutriš- «կարճութուն».

մաթուղ «մորու ծառ, arbutus» — հիեր. լուվ. matusa (ma-tú-sà) «մի բույս» (հայ. բառը հանդիպում է ուշ շրջանում, և նրա մեջ զ-ն՝ հիեր. լուվ. s-ի դիմաց համեմատությունը դարձնում է կասկածելի. Աճառյանը, ՀԱԲ. 4², էջ 637, մաթուղ-ը բխցնում է աղամաթուղից).

շեշտ «շեշտակիորեն, ուղղակիորեն. շեշտ» — խեթ. šešd- (šišd-) «երկար նստել, հանդստանալ. աճել. բարգավաճել».

ուռան «աշտանակ» կամ «վառարան, հրարան» — խեթ. ur-, uar- «ալրել».
սկիս (<զ-կիս-՝ սկսանիմ, սկիզբն) — խեթ. kiš- «դառնալ, պատահել».
փարթեկ «արտամղվել, արտաքամվել, ծակոտիներով գորս գալ (հեղուկի
մասին)» — խեթ. parīāi- «քաշել-հանել, կրկնել».

քծնեմ (քծին) — խեթ. genzuāi- «բարեկամաբար վարվել, խնայել,
ոհր տածել, ուշադիր լինել»:

Կան դեպքեր, երբ հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային զու-
գադիպումների առկայության պայմաններում դժվարանում է նրանց բնույթի
մեկնաբանության հարցը.

1) Մի շարք դեպքերում հնարավոր է հայերեն բառերի բնիկ հնդեվրո-
պական ծագումը, և կամ պետք է հրաժարվել այդ բառերի աղբյուրը խեթա-
լուվական լեզուներում փնտրելուց, կամ գտնել ավելի ընդունելի մեկնաբա-
նություն.

աղանդ «կրոն. աղանդ. կախարդանք» (աղանդեմ «աղանդ ստեղծել,
կախարդել», աղանդասար «աղանդապետ») — խեթ. alıanzahh(a?)- «կա-
խարդանք», alıanzahh- «կախարդել», alıanzatar-, alıanzešsar- «կախար-
դանք», alıanzena- «կախարդանք» (սակայն հմմտ. հուն. ἄλγ «թափառում,
խռովք», լատվ. aluōt «շրջել, մոլորվել». թուր. Ահ āl- «բաժանվել, հեռա-
նալ» < հ.-հ. *al- «թափառել, մոլորվել». ալստեղից են, թերևս, հայերեն և
խեթերեն բառերը).

ափ, -ոյ (ափեմ «բռնել, ձեռք քցել») — խեթ. ep(p)-, ap(p)- «բռնել,
տեղ գրավել» (սակայն հնարավոր է հայ. բառի ծագումը հ.-հ. *ap- *ēp-
«բռնել, վերցնել, հանել» արմատի aph- տարբերակից, եթե, մասնավորապես,
ճիշտ է համեմատությունը հուն. ἄφγ «շոշափում, հոգավորում, բռնում»
բառի հետ).

ափն — խեթ. uappu- «գետափ» (քիչ հավանական է հնչյունապես, մա-
նավանդ եթե հայ. բառը համեմատելի է հուն. ἡπειρος, դուր. ἄπειρος «ափ,
ցամաք» և հ. անգլ. offer «ափ» բառերի հետ՝ հ.-հ. *āpero-ից. հայերենը
ենթադրում է *ph-ով նախաձև և թերևս *r/n-ով հիմք՝ *āp(h)er/n-).

խանդ (խանտ) (խանդաղ-), խանձեմ «ալրել» — խեթ. handāiš «ջերմո-
թյուն, շոգ», (և hantijāi- «հոգալ, խնամել». հմմտ. ant- «ջերմ» և hanza-
na- «սև»?). հայ. բառերը Հ. Աճառյանը, [ՀԱԲ, 2², էջ 329—330], հակված է
բխեցնելու հ.-հ. *(s)kand- «լուսավորել, վառվել» արմատից, սակայն *kh-ով
տարբերակ այլ լեզուներում չի ավանդված. հնդեվրոպական ծագման բառերի
մեր աղյուսակում այս բառերը դրված են հարցականով:

հանեմ — խեթ. han- «դատարկել, պարպել, ջուրը հանել» (եթե հայե-
րենը խեթ. šanna «մեկ», šannapili- «դատարկ. առանձին», šannapileš-
«դատարկել» բառերի šann-ի հետ միասին չի պատկանում հ.-հ. *sen- «ա-
ռանձին, մեկուսի» արմատին. հնարավոր է արդյոք հուն. ἀνέω «նավամ-
բարի ջուր», ἀνέω «ջուրը հանել» բառերի հետ միասին բխեցնել միևնույն
հ.-հ. արմատից. քիչ հավանական է, բայց հնարավոր խեթ. բառի բխեցումը
հայերենից).

հաց, -ի, -ից — խեթ. NINDA[haz(z)it/da «մի թխվածք» (հմմտ. նաև
NINDAharzazu «լուղահաց» < խուռ. ? հայ. բառն ավելի ընդհանուր իմաստ
ունի և թերևս գալիս է հ.-հ. *pokti- ձևից՝ հ.-հ. *pekū- «եփել, թխել»).

հիդ(ւք) (հեզ, հուզ, հիւզ) «խրճիթ, խուզ» — խեթ. (É)hila- «բակ. ցան-
կապատված տեղ, փարախ». հմմտ. նաև հայաս. Labir-bila քաղաքանունը (հա-
մեմատությունը հնարավոր է, եթե հիդ-ը և նրա տարբերակ հուզ-ը տարբեր
են խուզ-ից, որ բխեցվում է *khu-lo- նախածից՝ հ.-հ. *(s)keu- «ծածկել».
հմմտ. հ. լուլ. cül «անկյուն. աղաստան, թաքստոց». հնարավոր է, եթե
դրեւ իրեն ձևերի բաղարկությունը).

բ. մաւ, բ. միւ «շուղ, մարմնի մեջ մտնող վուշ» (բ. մաւել «ծակելով
խրվել» և բ. մաւել «կալսել») — խեթ. marrija- «փշրել, մանրել (?)» (եր-
կուսն էլ հ.-հ. mer- «արորել» արմատից).

նուաղ «թուլլ, մեղմ. թերի» — լուվ. niyalli- «անմեղ» (?) (համեմա-
տությունը կասկածելի է ըստ իմաստի. հայերեն բառը հնարավոր է բխեց-
նել *nē-yal- «ոչ ուժեղ» ձևից՝ *nē- «ան-» և *yal- «ուժեղ լինել»?).

շաղ, -ից «ցող. կաթիլ» (շաղախ) — խեթ. šallija- «հալչել, լուծվել» (?),
šalqina «շաղախ» (հայ. բառերը Պետերսոնը համեմատում է լիւվ. švelnūs
«մեղմ, փափուկ» բառի հետ, որ այնքան էլ հավանական չէ. մյուս կողմից՝
հայ. և խեթ. բառերն իմաստով և ձևերով զգալիորեն տարբեր են).

շանթ (շանդ), -ից — լուվ. Šantaš «որոտի աստված» (հայ. բառը Պե-
տերսոնը բխեցնում է *k'eu- «լուսավորել» արմատից ածանցված *k'ūgt-
ձևից, որ բերվում է նաև մեր կողմից՝ հարցականով).

տող — խեթ. tulija «խորհրդածողով, դատանատում» (հայ. տող և, թեր-
ևս, տաղ բառերը համեմատում են հ. անգլ. talu «պատմություն. շարք», հ.
հյուս. tal «հաշիվ, թիվ, խոսք» և այլ բառերի հետ. եթե այս ստուգաբանու-
թյունը ճիշտ է, ապա հնարավոր է բացատրել նաև խեթ. բառը. Ա-
ճառյանը. [ՀԱԲ, 42, էջ 418] համեմատում է վրաց. toli «հավասար. հասա-
կակից», toleba «բաղդատել» բառերի հետ և բխեցնում ուրարտերենից).

տոփեմ «ծեծել, կոխտնել» — լուվ. dup(p)i-, հիեր. լուվ. *tupī- «խփել»
(հայ. բառը սովորաբար բխեցնում են հ.-հ. *deph-ից, որտեղից, թերևս, նաև
խեթա-լուվական բառերը, եթե նմանությունը չի հիմնված բնաձայնության
վրա. վերջինիս ապացույցը հայերենում դոփել բառի առկայությունն է, որ
հավանաբար չի կարելի բխեցնել խեթա-լուվական աղբյուրից, եթե նրան հա-
տուկ է եղել ձայնեղների խլացումը):

2) Առանձին դեպքերում խեթա-լուվական և հայերեն բառերի նմանու-
թյունը կարող է պատահական լինել, եթե հայերեն բառերն իրոք հայկական
հոդի վրա կատարված կաղմություններ են (ինչպես կարծում են հայագետնե-
րը, այդ թվում՝ նաև Աճառյանը), և եթե մենք գործ շունենք փոխառություն-
ների և հայկական ձևերի բաղարկության հետ.

սպանդ «զոհ. զոհաբերություն» (սպանանեմ-ից) — խեթ. šippand-
«զոհաբերել, զոհել».

քորոց (քորեմ-ից) — խեթ. URUDUkuruzzi «կարելու գործիք»:

3) Հետևյալ դեպքերում ավելի հավանական է հայերեն բառերի իրանա-
կան ծագումը, և խեթա-լուվական ու հայերեն բառերի նմանությունը պատա-
հական պիտի համարել.

աշխար «ողբ, լաց, կոծ», աշխարեմ «ողբալ, կոծել» — խեթ. išhahru-
(ešhahru-) «արտասուք, լաց», išhahruya- «լալ».

իշխան, իշխեմ (հմմտ. իրան. xš- «իշխել, տիրել» բայը և նրա ա-
ծանցյալները) — խեթ. išha-, հայց. išhan- «տեր» լուվ. հիեր. լուվ. yašha-).

հայատակ (< իրան. hu-pātak-, հմմտ. ալ. hupāta- «լավ. պաշտպան-ված») — խեթ. hapati- «հնազանդ. հայատակ. ծառա (?)»:

4) Հետևյալ դեպքերում խեթա-լուվական և հայերեն բառերի ղուգադի-պոլիթյունը, թերևս, պատահական չէ, բայց հայերեն բառերը հնարավոր չէ բխեցնել խեթա-լուվականներից.

ջախեմ, ջախջախեմ—խեթ. zaly(h)- «խոխել» zabhāi- «ճակատամարտ, մարտ, կռիվ», այստեղ նախ՝ խեթ. z> հայ. ջ անցումը չի բացատրվում, եթե նկատի առնենք, որ պալթականների երկրորդ քմայնացումը տեղի է ունեցել հնագույն շրջանում, երկրորդ՝ կան նաև կովկասյան ղուգահեռներ՝ վրաց. Jax- «խփել, վարկել», ճան. Jax- «մրճահարել», ուս. caxpesun «ծեծել, փշրել, կոխտել» [հմմտ. Աճառյան, ՀԱԲ, 4², էջ 119].

տորր «տունկի ճյուղ, խաղողի որթի թև» (տորրեմ «ճյուղավորվել, ճյուղեր արձակել», տորրանոց «այգի») — հիեր. լուվ. tuuṛaš- «խաղողի որթի ճյուղ»¹⁰ (= հուն. ὄστρεος, հայ. և խեթա-լուվական ձևերը ձևով տարբեր են և ենթադրում են տարբեր աղբյուրներ):

Վերևում մենք առիթ ունեցանք խոսելու այն մասին, որ եթե խեթ. han- «դատարկել, պարպել, ջուրը հանել» բառն իրոք կապ ունի հայ. հաճեմ բայի հետ, և որ եթե վերջինս բխում է հ.-ե. *sen- արմատից, ապա հնարավոր է խեթ. բառի աղբյուրը համարել հայերենը: Այս ենթադրության հնարավորության դեպքում կարելի է մատնանշել խեթա-լուվական մի շարք այլ բառեր, որոնց աղբյուրը կարող էր լինել հայերենը: Արդեն հիշված բառերից կարելի է նշել հայ. նաց (< հ.-ե. *pokviti-) և խեթ. NINDA haz(z)it/da «մի թխվածք», հայ. տող (< հ.-ե. *del-/dol-) և խեթ. tulija- «խորհրդածողով, դատանոտում»: Առաջ առնելով վերլուծությունը կարելի է բացատրել այս տիպի հնարավոր և այլ բառեր.

ալի-ք (*polijo-՝ հ.-ե. *pel-ից) — լուվ. a(a)li- «ծով (?)». ասկա է որպես հատուկ տնտեսների բաղադրիչ.

ասր (հ.-ե. *pok'u-r) — խեթ. siGešri- (siGeššari-) «բուրդ, ասր»,

թլիփի «հղր» — խեթ. telipuri- «շրջան, գավառ (?)», երկրամաս (?)». հայ. բառի ծագումն անհայտ է, բայց այն դժվար է բխեցնել խեթ. բառից, որ ավելի մասնավոր իմաստ ունի.

լոծ (հ.-ե. *lugom) — խեթ. luzzi- «կռռ, պարտադիր աշխատանք», մի կողմից՝ հայ. բառի հնդեվրոպական ծագումն անկասկած է և մյուս կողմից՝ խեթ. բառի իմաստը՝ նեղ, եթե սրանք ընդհանրապես կապված են.

խուղ (հիւղ, հիղ, հեղ) (հ.-ե. *khu-l-) — խեթ. Eḫila «բակ. փարախ. գոմ»

հարկանեմ (հ.-ե.) *perg-) — խեթ. hark- «ոչնչանալ», harganu- (harganu-) «ոչնչացնել». քիչ հավանական է խեթ., հայ. և իուլ. ձևերի հիման վրա հ.-ե. մի նոր արմատ վերականգնելը, մանավանդ որ հայ. և իուլ. ձևերը կարելի է բխեցնել հ.-ե. *perg-ից.

մատաղ «մատղաշ, դեռատի, մանկահասակ. մատաղ կենդանի՝ զոհելու ենթակա, զոհ» (հ.-ե. *mad-) — լուվ. SISKUKmantalli- «զոհատեսակ». հայե լեն բառի իմաստն ավելի լայն է, և նրա բխեցումը լուվերեն բառից ավելի քիչ հավանական.

տաղ «երգ. ոտանավոր» (հ.-ե. *del-, հմմտ. նաև տող) — խեթ. tallia-

¹⁰ Ըստ Գրեպինի. Մերիգի [Meriggi, 1962, 136] տալիս է «խաղողի այգի» իմաստը:

«ձայն տալ, հայցել (ապուլսթներին)» (հմմտ. *talaja talajata oտարազդի*, (հայ. > խեթ, ?) կապակցությունը ձիսական երգի մեջ)։

Փող «նեղ անցք. փողրակ, խողովակ», փողրակ «ջրի խողովակ» — խեթ. *DUĞpūlla-* «մի տեսակ աման», *DUĞpūlluri(ja)-* «մի տեսակ աման». հայ. բաղերի ծագումը հայտնի չէ (հ.-ե. *(s)p(h)el- «ճեղքել» արմատի՞ց, հմմտ. հ. փ. գերմ. *spuqlq* «կոճ. փող, խողովակ, փետրափող»), բայց իմաստներն ավելի լայն են։

Մի քանի խոսք խեթական թագավորության բնիկների՝ խաթերի, լեզվի՝ հայերենի վրա թողած հնարավոր ազդեցության մասին։ Այդ ազդեցությունը կարող էր արտահայտվել անմիջական ճանապարհով և այլ լեզուների, հատկապես խեթերենի, միջնորդությամբ։ Սուրեն բերվող գուգադիպությունների ցանկը, որից բացառված են մանկական և բնածայն բառերը (հմմտ. հայ. մամ և խաթ. *mamma* «մայր»), հավաստի ապացույցներ չի տալիս նման ազդեցության մասին. քիչ թիվ շատ հավաստի կարող էր լինել հայ. ջնաբ — խաթ. *zinar* գուգահեռը, եթե նախ՝ խաթ. *z-*ի դիմաց հայերենը չունենար ջ, որ համեմատաբար ուշ ձևաբերում է, երկրորդ՝ խաթ. բառը (նրանից փոխառված է խեթ. համարժեքը) բնիկ լինել, կապ չունենար Առաջավոր Ասիայում, հատկապես սեմական լեզուներում տարածված՝ եբր. *kinnōr* (որտեղից հուն. *κινύρα*) ու արամ. *kinnārā*, ասոր. *kennārā* «կիթառ» (որտեղից հայ. քնար) բառերի հետ և երրորդ՝ հայերեն ջնար-ի և քնար-ի հետ միասին չլինելի վրաց. *čianuri* «ջութակ» և *knari* «քնար» տարբերակները, որոնք ենթադրում են նույնպես տարբեր աղբյուրներ (*knari*-ն հայերենի՞ց՝ նրան բնորոշ *i*-ի անկմամբ)։

ահա — խաթ. *ahā* «ծխական մի կանչ»։

հագածիմ «կերտխումի ետեից ընկնել» (հագածեալ «ագահ», հագածելի «ախորժեղի, հաճելի») — խաթ. *LUhaggazuel* «մատուպակ (?)»։

ջնար — խաթ. *zinar-* «Իշտարի գործիք» և «երաժշտություն» (բացականչություն)։

փաղ-, բաղ- «համա-, -կից» — խաթ. *pala* (*bala*, *gala*) «և, նաև»։

Վերջապես նշենք, որ խեթական տեքստերում որպես փոխառյալ երկու թեք սեպանշանով նշված բառերի մեջ հանդիպող *akkuša* «որսափոսեր, ծուղակներ» ձևը (հգն.) հիշեցնում է հայ. ալալա բառը, որի ծագումը հայտնի չէ. հմմտ. և *akkuša*-ի համար խեթ. *aggala-* «ակոս», որ *Բենյունիստը* [Benveniste, 1962, 107] համեմատում է հուն. ἄγρος «ակոս» բառի հետ։

Հայերենի խեթական փոխառությունների փոքրաքանակության պայմաններում դժվար է հայերենում փնտրել խեթական ծագման ածանցներ, եղած մասնակի զուգադիպումները սխառ է համարել կամ պատահական, կամ երկու լեզուներում հնդեվրոպական միևնույն աղբյուրից ժառանգած։ Հատկապես աչքի զարնող է գործիքի անուններ կազմող *-ոց-ի* (հալոց (հալեմ), *fnroց* (fnռեմ) և այլն) զուգադիպությունը խեթ. *-uzzi* համատիպ ածանցի հետ (*išhuzzi-* «գոտի» (*išhija-* «կապի»), *URUDUkuruzzi-* «հատոց, կարելու գործիք» և այլն). որանցից հայերենը բխեցվում է հ.-ե. **-o-sko-*ից, որից խեթական ածանցը չէր կարող ծագել. նրա համար ենթադրելի է **-ti-*ով հնդեվրոպական ձև. այս դեպքում նմանությունը կամ պատահական է (եթե փոխառությունը բացառվում է), կամ, թերևս, հայերենի՝ նույն **-ti-*ով ձևից բխելու արդյունք (հմմտ. նաև լիկ. *atanazi* — հայ. աթենացի)։

5. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԵՐԵՆԸ

ա) ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԵՐԵՆԻ ՌԻՍԻՄՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մ. Թ. ա. XIV—XIX դդ. խեթական աղբյուրները պատմում են Haisašazzi երկրի մասին, որ դիմադրավել է խեթական պետությանը և պատերազմներ մղել նրա դեմ: Թե որքա՞ն կարևոր դեր է խաղացել Հայաստան հին աշխարհի պատմության մեջ և որքա՞ն վտանգավոր եղել խեթական պետության համար, երևում է թեկուզ նրանից, որ հետադոստոզները այդ պետության արևելյան և հարավ-արևմտյան հարաբերությունների շրջա հիմնական ուղորդներից մեկը համարում են հայաստանը՝ դնելով այն խուռականի, ակկադականի և եգիպտականի կողքին [Kronasser, 1956, 20]:

Դեռևս 1920-ական թթ. հետազոտողները ուշադրություն են դարձնում Haisaša երկրի անվան և հայերի ինքնանվանման (Hay-k') նմանությանը: Հայասա երկրի աշխարհագրական դիրքի, քաղաքական պատմության և լեզվի մասին գրվում են վանազան ուսումնասիրություններ, սրոնցից առանձնապես հիշատակելի են է. Ֆորերի [Forrer, 1931], է. Կավենյակի [Cavalg-nac, 1942. 1934], Ն. Ադոնցի [Adontz, 1946], Գ. Ղափանցյանի [Капанц-ян, 1948], Հ. Մանանդյանի [Манандян, 1956], մեր [Ejahučian, 1961. Джаукян, 1964] և Ի. Մ. Դյակոնովի [Дьяконов, 1968] աշխատությունները:

Հայասա երկրի տեղագրության և սահմանների մասին հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում Վ. Խաչատրյանի «խեթական պետության արևելյան շրջանները» աշխատությունը և ղանազան հոգվածները [Хацагрян, 1971. 1972. 1973]:

Մեզ հետաքրքրող հարցի՝ Հայասայի լեզվի և հայերենի փոխհարաբերության մասին գիտնականները հայտնել են երեք տարբեր կարծիքներ.

1) Ոչ միայն Հայասայի անունն է կապված հայերի անվան հետ, այլև հայասացիները հայերի անմիջական (ուղղակի) նախորդներն են, ներանց լեզուն՝ հայերենի հիմքը: Այս կարծիքը ամենից ավելի հստակ կերպով ձևակերպված է Գ. Ղափանցյանի կողմից: Սակայն երբ նկատի ենք առնում, որ Գ. Ղափանցյանը հայերենը համարում է խառնածին լեզու՝ հնդեվրոպական և՛ ոչ հնդեվրոպական (այդ թվում՝ խուռա-ուրարտական) տարրերի խառնուրդով, և որ, սրա հետ կապված, նույնպիսի բնույթ է վերագրում հայասերենին, ապա նրա վարկածի արժեքը զրալիսրեն պակասում է: Նշենք, որ հայ որոշ հետազոտողներ դեռևս շարունակում են պաշտպանել հայասերենի՝ հայերենի ուղղակի հիմք լինելու տեսակետը՝ առայժմ առանց լեզվական հիմնավորման:

2) Հայասայի և հայերի անունների նմանությունը պատահական է, և Հայասան ոչ մի կապ չունի Հայաստանի ու հայերի հետ: Այս տեսակետը ամենից ավելի հստակորեն ձևակերպել է Ի. Մ. Դյակոնովը, որ Հ. Տաշյանի նման հայ անունը բխեցնում է խեթերի անունից (hati- > հայ), իսկ Հայասայի լեզվին, ըստ Գ. Ղափանցյանի բերած զուգահեռների, հատկացնում հիմնականում խուռական բնույթ¹¹: Նշենք, որ վրացական որոշ հետազոտող-

¹¹ Այս կարծիքն է հայտնել նաև Վ. Բենեցյանուն [Бенедьяну, 1961, 105—106]՝ նշելով, որ հայասական անձնանունների և դիցանունների որոշ բաղադրիչներ հանդիպում են նաև նույնյան աղյուսներում [նմտ. Purves, 1943]: Իրականում նույնյան տեքստերի

ներ կապ են տեսնում Hajaša-ի և Կողքիսի հին անվան՝ Aša-ի միջև, թեև այս տեսակետը չի հիմնավորվում այլ կարգի տվյալներով:

3) Հայաստյի անունը կապված է հայերի անվան հետ, բայց հայասերներ հայերենի անմիջական հիմքը չէ, այլ հայերենից տարբեր հնդեվրոպական լեզու, որ հանդես է գալիս նրա մեջ որպես կողմնակի շերտ (ենթաշերտ, սուբստրատ): Այս տեսակետը հայտնել է տողերիս գրողը՝ հենվելով հայասական անունների փոքրասիական և հատկապես խեթա-լուվական զուգահեռների վրա, որոնք թվով գերակշռում են Գ. Ղափանցյանի և ուրիշների բերած իուռական զուգահեռներին: Ըստ այս տեսակետի Հայաստյի բուն լեզուն ցեղակից է խեթա-լուվական լեզուներին, իսկ հայերենը ձևավորվել է արմենների լեզվի հիմքի վրա՝ հայասացիների լեզվի ուժեղ ազդեցությամբ. սրանով էլ բացատրվում է հայ և արմեն անունների փոխհարաբերությունը:

բ) ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ Հայաստյի լեզվի մասին գաղափար են տալիս միայն հատուկ անունները, որոնք երեք կարգի են՝ անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուններ: Նախքան դրանց հանգամանալից քննությունը, հարկ ենք համարում Հայաստյի վերաբերյալ մեր անգիրեն և ուսերեն աշխատությունների [Ռյախուկյան, 1961. Дзякунян, 1964] համեմատությամբ երեք վերապահություն անել:

1) Այստեղ քննարկումից հանված են Իշումայի ու այլ երկրների հատուկ անունները, և խոսվում է միայն Հայասա-Աղդիի հատուկ անունների մասին: Սա արվում է մի կողմից՝ քննության միասնությունը յախտելու և օտարամուտ տարրերը բացառելու նպատակով, մյուս կողմից՝ Իշումայի լեզվի մերաբերյալ մեր եզրակացությունների փոփոխության հետևանքով. եթե նախկինում մենք առանց բավարար ճանադատության ընդունել էինք Գ. Ղափանցյանի կարծիքը Հայաստյի և Իշումայի բնակչության լեզվական ընդհանրության մասին, ապա այժմ հակված ենք կարծելու, որ Իշումայի բնակչությունը եղել է իուռալեզու կամ խոսել է խուերենին մոտ լեզվով: Այս կապակցությամբ հանված են Aiššia և Aripizzi- անձնանունները, որոնցից առաջինը պատկանել է Հայաստյի Գուկկամային համանուն պախովական Գուգամայից ծագող մի անձնավորության, երկրորդ՝ իշմերիացի մեկին: Հանված է նաև Gablidiš-ը, որի անձնանուն լինելը կասկած է հարուցում¹²:

2) Մասնանշվում են միայն այն զուգահեռները, որոնց բնույթը պրեթեկասկած չի հարուցում, որոնց դեպքում գիտնականների եզրակացությունները հիմնականում միասնական են: Ավելի քիչ տեղ են գրավում համապատասխան զուգահեռներով չհիմնավորվող ստուգաբանական մեկնությունները:

3) Նախորդ աշխատության լույս տեսնելուց հետո հանդես են եկել նոր

Ann.- Mutt-, ուս- տարրերը հինանատոլիական ծագում ունեն, -ni, -li տարրերը ընդհանուր են հինանատոլիական և իուռական հատուկ անունների համար, որոշ կարգի նմանություններ էլ (հմտ. նուգ. Mar(r)- և հայաս. Mariia-) հավանաբար պատահական բնույթ ունեն. Իգուր չէ, որ խեթերը խստորեն տարբերում էին հայասացիներին իուռիներին:

¹² Կապ կա՞ արդյոք մի կողմից՝ Išmeriga-ի անվան և խեթ. Išmeri- «սանձ» բառի հ.-ե. *ismen/r- ըստ է. խորոշի, մյուս կողմից՝ Gablidiš-ի և Gapiiliqanta՝ տեղանվան (Gapii(i)- բաղադրիչների սիյն:

ուսումնասիրություններ ու փաստեր, որոնք մասնակիորեն փոխել են հեղինակի տվյալները և եզրակացությունները: Այս բոլորն անհրաժեշտ են դարձրել վերստին անդրադառնալ Հայաստյի լեզվի հարցին, հաշվի առնել եղած քննադատական գիտողությունները և կատարել որոշ ձեռնամեր [Ջաֆալյան, 1976]: Դիտողությունները երկու կարգի են՝ ընդհանուր և մասնակի: Ընդհանուր բնույթի գիտողությունն այն է, որ հայագական նյութն անբավարար է հիմնավոր եզրակացություններ անելու համար: Սրա հետ ընդհանրապես չի կարելի չհամաձայնել, բայց հարկավոր է նկատի առնել, որ նախ՝ երբեմն քավական ճիշտ եզրակացություններ են արվել նաև ավելի քիչ փաստերի հիման վրա և երկրորդ՝ այդ նույն հիմունքով պետք է մխտվեն նաև Հայաստյի մյուս հետադուտողների եզրակացությունները: Մասնակի գիտողությունները վերաբերում են առանձին փաստերի և ցուցաբերողությունների, որոնք մեր քննադատներին բավարար չափով հիմնավորված չեն լինում: Այս կատակցությունները կարելի է ասել հեռեկայով, նախ՝ մեր քննադատների լերած փաստերը քննության առնված հատուկ անունների ընդհանուր թվի համեմատությամբ մեծ թիվ չեն կազմում և քննադատության ճիշտ լինելու դեպքում էլ ընդհանուր եզրակացությունները չեն խախտում (մանավանդ եթե նկատի առնենք մեր արած վերադասումը իշովական հատուկ անունների վերաբերյալ), երկրորդ՝ մեր բերած մի շարք ուսուցաբերողություններ առաջարկված են ուրիշների կողմից կամ հենվում են ուրիշների հայանի եզրակացությունների վրա, սակայն մեր քննադատները, չառարկելով դրանց դեմ առանձին վերջրած (հմտ. Anniġaš, Muttiš, Terittituniš և այլն), առարկում են մեր աշխատության դեմ, որտեղ դրանք ի մի են բերվում և հիմք տալիս համապատասխան եզրակացությունների համար. երրորդ՝ որոշ դեպքերում մեր ընդդիմախոսները կրկնում են այն, ինչին պատասխանված է մեր ուսերենն աշխատության մեջ [Джаукян, 1964, 7], և ինչին ավելիորդ ենք համարում այստեղ վերստին անդրադառնալ: Առանձին հարցերի մասին ավելի հանգամանորեն կխոսվի հայաստական հատուկ անունների քննության ժամանակ:

Մեզ ավանդված բուն հայաստական անձնանուններն են Anniġa- [An-ni-ia-], Huqqanā- [Hu-uq-qa-na-a-], Karanni- [Kar-an-ni-], Mariġa- [Ma-ri-ia-], Mutti- [Mu-ut-ti-], Uanni- [Ua-an-ni-i-]:

Այս անձնանուններից խեբի խեթա-լուվական բնույթը կասկածներ չի հարուցում: Anniġa-, Huqqanā- և Mutti- անձնանուններն ունեն խեթա-լուվական վտարահելի զուգահեռներ, որոնց հիմքերը միանգամայն գոհացուցիչ կերպով մեկնաբանվում են հնդեվրոպական ծագում ունեցող խեթա-լուվական հասարակ անուններով: Նույնի ազյուանների հատուկ անունների հետազոտող Պ. Պուրվեսը An(n)-, Mutti- բաղադրիչներով հատուկ անուններին անվերապահորեն վերագրում է փոքրասիական-խեթա-լուվական ծագում: Հավանական է նաև Karanni-ի խեթա-լուվական-փոքրասիական բնույթը:

Հայաս. Anniġa- անվան համար հմտ. խեթ. և լուվ. Anna-, Annania-, Annanza-, Analla-, Animaššani-, Annitti-, Anniyašu-, Anniyiani-, (ար.), Annita- (իգ.): Սրանք, ըստ է. Լարոշի և այլ հետազոտողների, կազմված են խեթ. anna- և լուվ. anni(ia)- «մայր» հիմքերից, որոնք ծագում են հ.~ե. *(H)an- «արական կամ իդական նախնի» արմատից. այս արմատն ամենայն հավանականությամբ ունի մանկական բնույթ և տարած-

ված է նաև ոչ հնդեվրոպական լեզուներում (թյուրքական, արիադ-ադրդեական և այլն): Բերված հատուկ անունների խեթա-լուվական բնույթը հավաստելու համար հիմք է ծառայում երկու հանգամանք. ա) թևի ըստ Գ. Ղափանցյանի հայասերենի Annija- անվան նման անուններ կրում են նաև իտալական (Anni(a)), եգիպտական (Ania) ծագում ունեցող անձինք, բայց նախ՝ իտալական անունը ըստ Պուրվեսի պետք է համարել խեթա-լուվական ծագման, և երկրորդ՝ իտալերենում ու եգիպտերենում չկա an- «մայր» անունով արմատ. բ) այդ բաղադրիչով հատուկ անուններ տարածված են գրեթե ողջ Փոքր Ասիայում, թևի ուղ շրջանում դրանք կարող են խառնված լինել լատինական և քրիստոնեական ծագում ունեցող անունների հետ. այդ հատուկ անունների մեջ հանդիպում են ոչ միայն իգական, այլև արական անձնանուններ՝ հատկապես փոյուզիական, իսավրական, կարիական: -i(a)-ն փոքրացուցիչ-փաղաքշական բնույթի մասնիկ է, որ տարածված է հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուներում:

Հայտն. Uuqana անձնանունը զուգահեռներ ունի Hub(b)a- բաղադրիչով խեթական անանների մեջ՝ Hubhaziti-, Hubananti-, Hubarmati-, Hubašarpa-, Hubazulma-, որոնք, ըստ է. Լարոշի, ծագում են խեթ. hubha- «պապ» հիմքից¹³: Այս հիմքը հանդիպում է նաև խեթա-լուվական այլ լեզուներում (հիեր.-լուվ. huba-, լիւ. yuga «պապ») և դալիս է *(H)ay(H)o- «պապ (մոր կողմից)» հիմքից (այստեղից՝ հայ. հաւ «պապ»): Առանձնապես մոտ է հայաստան անձնանունը լիվիական ձևին: Սովորաբար այս անուններին են միացնում նաև լիվիական Դօչդ; անձնանունը [Heubek, 1959, 62]: Լարոշը բերում է նաև կապադովկյան (U)uganti(a) [(Uu)-ga-ni-a] անձնանունը (ըստ ICKI 96, 16):

Հայտն. Multi- անձնանունը համար Յ. Ֆրիդբերգը [KF, 1, 359—379] նշում է խեթ. Muḡatti- (=լիւ. Μῦαττῆ; անձնանունը)՝ ենթադրելով սյա > u արիւի ամփոփում (կոնտրակցիա)¹⁴: Ֆրիդբերգի կարծիքն ընդունում են Գ. Ղափանցյանը և է. Լարոշը: Muḡa- (>Mu-) բաղադրիչը գալիս է խեթա-լուվական muḡa- «ած» հիմքից, որ ծագում է հ.-հ. *meyd-ից «շարժել»: Այս կարծիքը հաստատվում է երկու այլ փաստով. ա) -mu- բաղադրիչը հանդիպում է նաև հայտն. Tārū-mu- գիցանական մեջ, որի Tārū-ն նույնական է խեթական Tārūša գիցանականը, և հանդիպում է նաև իտալիների մոտ (հմտ. նաև խեթ. Tārū-III- «Tārū- աստծուն նվիրված, աստվածուհին»): Ինչպես խեթ. Kapparījamu- գիցանունը հեռադատույնները մեկնաբանում են որպես «Kapparīa-ի ուժ», այնպես էլ Tārūmu-ն կարելի է մեկնաբանել որպես «Tārū-ի ուժ». բ) ինչպես կատենենք, ամենայն հավանականությամբ համապատասխան սյա > u ամփոփում ատկա է նաև հայտն. Karanni-ի մեջ՝ խեթ. Karayanti-ի համեմատությամբ, և, հետևաբար, ընդհանուր առմամբ հայասերենին հատուկ է:

Եթե հայտն. Karanni- անձնանունը իրոք կապված է խեթ. Karayanti- անձնանուն հետ (հնչյունական հարաբերությունը այնպիսին է, ինչպես հա-

¹³ Է. Լարոշը [Laroche, 1952, 111—112], հիշատակում է նաև huba- (թանկագին քարի անուն) բառը (հատկապես մեկ h-ով ձևերի համար), բայց այլևի հավանական է համարում վերևում բերված մարկածը:

¹⁴ Mu-ya-> mu- անցման համար հմտ. նաև Metta, Muttanani, Mutalii- (Muḡatali-ի տարրերակր), Panamuti- [Laroche, RIA, 17, 57, 1955, BSL, 55, 1959]:

յաս. Mutti- և խեթ. Muḡatti-, հմմտ. նաև. Kunni- և Kuḡanni-), իսկ այդ լիոժին հավանական է, ապա նրա նկատմամբ կարելի է կիրառել այն ստուգաբանությունը, որ տալիս է է. Լարոշը Karayani-ի համար: Ըստ է. Լարոշի [Laroche, 1952, 136] վերջինս կազմված է խեթ. karayar «եղջուր» բառից, որ, ինչպես հայտնի է, ծագում է հ.-հ. *k'erau- հիմքից 1- խեթ. -ar կամ *k'era- հիմքից 1- խեթ. -yar [Kronasser, 1956, 64—65] և կազմված է խեթ. ḫaršan «գլուխ» բառի հետ: Այս զեպքում խեթ. անձնանվան համար կարելի է նշել հուն. χάρσας «գլուխ», լատ. χάρσας «տեր» և մակեդ. Кораъс (կամ கொъс — հասարակ անուն՝ «թագավոր») դուգահեռները [Frisk, GFW, 1, 788]: Այս բոլոր ձևերի արմատն է հ.-հ. *k'er- «մարմնի վերին մաս՝ գլուխ, գագաթ, եղջուր», որտեղից հայ. սար: Եթե այս ստուգաբանությունը ճիշտ է, Karanni-ի աղբյուրը, ի տարբերություն հայերենի, centum ախպի լեզու է: Ուշարիտյան անքստերում հանդիպող ակկադ. ^mKar-ra-nu անձնանվան հետ նմանությունը այս բացատրության զեպքում պետք է պատահական համարել, եթե չենթադրենք փոխառություն:

Հ.-հ. միևնույն արմատից ծագող խեթ. ḫaršan «գլուխ» բառը բավական տարածված բաղադրիչ է խեթա-լուվական հատուկ անուններում՝ Ḫaršanḫila-, Ḫaršumna- և այլն:

Պակաս հավանական է հայաս. Karanni-ն բաժանել Kar- և anni- բաղադրիչներին՝ երկրորդը նույնացնելով հայաս. Annija-ի մեջ ևս արտահայտված anni- «մայր» բառի և առաջինը համեմատելով կար. Kar-, լիկ. kar-, ker- (kerēi < *karon) բաղադրիչների հետ (հմմտ. Karḫuḫa- զիցանուներ, որի երկրորդ բաղադրիչը հիշյալ խեթ. ḫuḫḫa- «պապ» բառն է): այս Kar-ը նույնացվում է կարիտցիների անվան հետ և հանգեցվում է Kar- զիցանականը [Гиндиш, 1967, 108—114]:

Uanni- անձնանունը է. Լարոշը [Laroche, 1952, 114] բխեցնում է լուվ. ^uan(n)iš հասարակ անունից, որի իմաստը, սակայն, նա հետազոտում որոշում է որպես «քարի սյուն, կոթող» և համեմատում հիեր.-լուվ. ^uan-(a)i- նույնիմաստ բառի հետ [Laroche, 1959, 106]: Նա հիշատակում է նաև հիեր.-լուվ. Uana անձնանունը: Մենք կալեկայցենինք Օսոյ- բաղադրիչով այն փոքրասիական հատուկ անունները, որոնք կապ չունեն հուն. Φαναξ-ի հետ: Հին անատոլիական Uanni-ն Վ. Դրեսլերը նույնացնում է փուլուգ. Uena-uja (< Uana-uja) անվան առաջին մասի, այլև (նվազ հավանականություն) անատ. Tuttuyani-, Urayani- և այլ հատուկ անունների -uani բաղադրիչի հետ [Dressler, 5, 10, 1, 1964, 110]: Այս uen- հիմքով անունները չպետք է շփոթել uin- հիմքով անունների հետ:

Marija- անձնանվան համար հնարավոր է երկու ենթադրություն:

1) Հայտնական անձնանունների մեջ փոքրասիական տարրի ակնհայտ դերակազմության պայմաններում պատահական պետք է համարել նմանությունը խուստիան, ակիտական ու այլ անձնանուններին և համեմատել խեթ. Marakkui-, Maraššali-, Maraššaliya-, պիսիդ. Μαρα-μο(ας), բիթ. Μαρας, լիկ. Marra, Լα-μαρας, Օσα-μαρας անձնանունների և լիդ. Marivda զիցանական, այլև Mer-, Meri- բաղադրիչներով փոքրասիական այլ անձնանունների հետ: Փոքրասիական Mara-/Mari-/Meri- բաղադրիչի նախնական իմաստը պարզ չէ. ոմանք այն համեմատում են լիկ. Բ mara- «ավազների խորհուրդ», ո-

մանք լիկ. marti «սահմանում է, կարգադրում է, հրամայում է», ոմանք խեթ. (il)šmāri- «նիզակ» բառերի հետ [Гиндин, 1967, 116]¹⁵,

2) Marija-ն կարելի է համեմատել խուռ. marijannu և ուրարտ. maripararri հետ, որոնք ծագում են հ. հնդկ. mārya- «այր, երիտասարդ, կրտսերի, սրբեկան, պատգու» բառից. խուռերեն բառը մեկնաբանվում է որպես «երիտասարդ մարտիկ, կառավարտիկ, առգմական ազնվականություն ունեցող, ազնվական» [Friedrich, 1952, 322, 327], ուրարտականը՝ որպես «ազնվական» [Дьяконов, 1963, 327]. հայաստանի ձևը զուրկ է խուռերենի բնորոշ -(a)nni- [ակկադականացված ձևով՝ -(a)nnu] բաղադրիչից և միաժամանակ, ի տարբերություն ուրարտերենի, ունի -a- տարրը, այսինքն՝ հայասերենը կամ բառն առել է հին հնդկական ցեղերից անմիջաբար, կամ խուռական միջնորդությունով, բայց դեն նեոեղիպ իր համար ոչ բնորոշ տարրը [Marija-ի համար հմմտ. նաև Иванов, PC, 3, 1979, 101—112]¹⁶:

գ) ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ԳԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մեզ ավանդված հայաստանի դիցանուններն են Baltak [Ba-al-ta-ik], Šilliil... [Ši-il-li-il...], Tārūmuš [Ta-a-ru-u-mu-uš], Terittitūniš [Te-ri-it-ti-tu-u-ni-iš], Unagaštaš [U-na-ga-aš-ta-aš], Zakk(an...) [Za-ak-k(an...)], այլև սկզբից վնասված նշանախմբեր ունեցող և ենթադրաբար վերականգնվող (Izzišt)anuš [(Iz-zī-iš-ta)-an-nu-uš] և (Kar)ḫuḫuš [(Ka-ar)-ḫu-ḫu-uš]: Հանդիպում են նաև հայաս. աստվածների՝ դադափարագրական (^dU.GUR, ^dInanna) և դադափարագրական-լրացական [^dU takšanaš ավասարություն ունի] (խեթ. takšatar, սեռ. takšannaš «հավասարություն») կամ «միջօրի աստված» (խեթ. takšan, սեռ. -aš «կապ, հող. միջօրի») ¹⁷ նշանակումներ:

Հայաստանի դիցանուններից երկուսը՝ (Kar)ḫuḫuš (եթե հավաստի է Kar- բաղադրիչի վերականգնումը), Tārūmuš, փոխառյալ աստվածություններ են: Սրանցից առաջինը զուգահեռ ունի լուվ. Karḫuḫaš-ի [Kar-ḫu-ḫa-aš] մեջ, որ Կարգամիշի գլխավոր աստվածություններից երրորդն էր [Meriggi, 1962, 70]: -ḫuḫuš (հայաս. -ḫuḫuš) բաղադրիչը նույնն է հայաս. Խազգան-ի կապակցությամբ քննված ḫuḫ(h)aš «պապ» խեթա-լուվական բառի հետ և ցույց է տալիս, որ հայասացիները դիցանունն ամբողջությամբ փոխ են առել, առանց կապելու իրենց համապատասխան Խազգա- «պապ» բառի հետ. սա

¹⁵ Ի միջի այլոց, Լ. Ս. Գինդինը Marija-ն բնութագրում է հին անատոլիական հատուկ անունների մեջ առանց որևէ վերապահություն: Լ. Լարոշը [Laroche, 1952, 113] համահունչ խեթական Marri- անձնանունը համեմատում է խեթ. marri «զենը, այն կողմը» կամ marrija- «թափել» բայի հետ: Հալիսի հետ նույնացվող ԻՄարաճճանիա-ն (İMaraššanta-ն (İMaraššaniya-ն) մեկնաբանվում է որպես «կարմիր դեմք», և նրա անունը կապվում է լուվ. mar-(r)u(ya)š «կարմիր» բառի հետ:

¹⁶ Հայերենում առկա այնպիսի ակնհայտ հնդկական փոխառության համար, ինչպիսին է ջամբ «ուտելիք, կերակուր» (ջամբել «մանրիկով կերցնել, սնուցանել, խնամել») կարելի է ենթադրել հայաստանի միջնորդություն:

¹⁷ Takšanaš-ի առաջին մեկնությունը Լ. Ֆուերերին է, երկրորդը՝ մերը: Կան նաև URUTakšana բաղադրանուն և Takšanuman անձնանուն (-um-ը ածանց է=հայ.-ացի):

երևում է նաև դիցանվան հիմքի այլ ձայնավորումից (a-ի փոխարեն u)։ Tārūmuš-ի Tārū- բաղադրիչը, ամենայն հավանականությամբ, նույնն է խաթական Tārū-ի (ժամանակի աստված) հետ, որ, ինչպես նշվել է, ավանդ-ված է նաև խեթերի և խուրինների մոտ։ Խեթերի մոտ այս աստծու անունից կապված է Tārū-lilli-ն՝ «Թարու աստծուն նվիրված, թալանական, աստ-վածային»։ Mutti- անձնանվան քննության ժամանակ մենք բերելինք Յ. Ֆրիդ-րիխի և է. Հարոշի կարծիքը, ըստ որի mu-ն խեթա-լուվական muša- «ուժ» հիմքի կրճատ ձևն է։ Հարոշն այդ mu-ն տեսնում է նաև Tarūmuš դից-անվան մեջ՝ նկատի ունենալով խեթ. Kapparijamuš «Կապարյան ուժ» դից-անունը։ Այսպիսով, հայաս. Tārū-mu-ն նույնպիսի կազմություն է, ինչ խեթ. Kapparija-mu-ն և նշանակում է «Թարուի ուժ»։

Unagaštaš դիցանվան -aštaš բաղադրիչի համար Գ. Ղափանցյանը բե-րում է մի կողմից՝ խեթ. -ašti- ածանցով կազմություններ՝ նկատի ունենա-լով նաև հայ. -աստ ածանցը, մյուս կողմից՝ իտալա-ուրարա. -išta, -išti կազմությամբ հատուկ անուններ (իտալ. Enništa, Ithišta կամ Ithišti, Tar-bišti, ուրարա. Argišti)։ Մի կողմ թողնելով -išti բաղադրիչով խուռական և ուրարտական անձնանունների ծագման հարցը¹⁸, նշենք, որ Գ. Ղափանցյանն անուշադրության է մատնում ձայնավորման տարբերությունները։ Հայասի-րենի -ašta-ի դիմաց խուռերենը և ուրարտերենն ունեն -išti կամ -išta, խե-թերենը՝ -ašti-։ վերջինս կազմում է վերացական գոյականներ՝ չափ նշանա-կող ածականներից (հմմտ. talukašti- «երկարություն», palhašti- «լայնու-թյուն» և այլն)։ այն սովորաբար համեմատվում է սլավ. -ostv-ի հետ և ըսեցվում հ.-ե. *-os-tei-ից¹⁹։ Խեթերենի հայկական ղուգահեռները ցույց են տալիս, որ ածանցի սկզբնական դործառությունն ավելի լայն է եղել։ Եթե հայաստական -ašta-ն իրոք կապված է խեթ. -ašti-ի, սլավ. -ostv-ի և հայ. -աստ-ի հետ, ապա Unagaštaš-ը կարող է հանդես գալ որպես դիցանուն վերացական երևույթի անձնավորման հիման վրա, որ հնարավոր է, բայց քիչ հավանական։ -aštaš-ի համար թերևս կարելի է ենթադրել խեթ. -ašti-ից տարբեր ծագում (*-os-tos?)։ Նշենք, որ Փոքր Ասիայում տարածված են եղել -αστα(ς)-ով և -αστεις-ով վերջացող անձնանուններ՝ ղերաղանցապես ի-զական սեռի անձերի համար՝ կար. Αλαστα, փոյուգ., լիկ., պիս. Αρμαστα (պի-սիդ. նաև Αρμαστεις), լիկ., պիս. Ερμαστα, լիկ. Μαμαστα, պիսիդ. Μαμαστος, ի-սավր.-կիլ. Κρεσταστος, փոյուգ.-լիկ. Παπυστεις։ Հայաս. -aštaš-ի հարցի լու-ծումը շատ բանով կախված է Unag(a)-ի բնույթից, որ Ղափանցյանը թող-նում է առանց մեկնաբանության՝ չգտնելով իր նշած լեզուներում համապա-տասխան ղուգահեռներ²⁰։

¹⁸ Բացառված չէ ուրարա. Argišti անձնանվան՝ հ.-ե. աղբյուրից փոխառյալ լինելը։

¹⁹ Է. Բենվենիստե [Benveniste, 1962, 89], հենվելով հատկապես հայկական նյութի վրա, խեթ. -ašti-ն մեկնաբանում է ոչ թե -aš-ti, այլ -a-šti- ձևով, այսինքն՝ -a-ն հա-մարում է հիմքակազմ տարր (հմմտ. հայ. իմաստ)։

²⁰ Անհնար չէ մUnagaštaš-ի համար ենթադրել մU nagaštaš ձև (հմմտ. մU takša-naš), և այդ դեպքում nagaštaš-ը համարել ինչ-որ nagaštiš գոյականի սեռական հոլովա-ձև (nagaštajaš > nagaštaš)։ հմմտ. խեթ. nakki- «ծանր», այլև (հայերեն -աստ-ով ղուգա-հեռների բայական ծագումը հաշվի առնելու դեպքում), nab(h)- «վախենալ, հարգել, պատվել, ակնածել, պաշտել, շրջահայաց լինել», որին վերադրում են հ.-ե. ծագում և ստուգաբանորեն կապում հ. իսլ. nǫt «համեմատ, պարկեշտ» բառի հետ։ Մեր վերոհիշյալ աշխատության մեջ Unagaštaš ը ընկցված էր հ.-ե. *ongʷ- «օծել» արմատից։

Անձնանունների մեջ հայաստական և խեթա-լուվական մեծ թվով բացահայտ դոգադանների առկայությունը հիմք է տալիս հավանական համարելու. Tarittitūniš գիցանյան մասին Գ. Ղափանցյանի հայտնած կարծիքը, ըստ որի Teri(t)-ը համապատասխանում է խեթ. *teri* «երեք» և -titūniš-ը՝ հայ. առուև, առւան («գիւղավորություն, աղի, պոչ») բառերին. բոս այսմ ամբողջ բաղադրությունը պիտի նշանակած լինի «եռատուն, եռագի»: Միայն թե այս գեպում ճիշտ լինել չի կարող Terittitūniš-ի զափանցյանական համեմատությունը հան. Τριτων-ի հետ (Պոսեյդոնի որդու անունը), որ հակված են ընկնելու հ.-հ. *trito- (*trijōto-) «խոնավ տարր, ծով» նախածեղից [Pok., 1, 1096. Frisk, GEW, 2, 933—934]²¹: Գ. Ղափանցյանը չի նշում նաև առուև-ի հնարավոր բուն հնդեվրոպական ծագումը:

Սակայն հնարավոր է -titūniš-ի մի այլ մեկնաբանություն ևս: Սրա tit-բաղադրիչը մեծաթիվ զուգահեռներ ունի Բալկանյան թերակղզու և Փոքր Ասիայի հատուկ անունների մեջ. հմմտ. նախահուն. Τιτῶν (հոսի ամուսիններ), Τιτῶν, հյն.-ἀνεστ (տիտոններ՝ Ուրանոսի և Գեայի զավակ-աստվածները), Τιτῶ (արջալուխի գիցահին), թրակ. -tittha, -tita (բաղադրիչ Germetittha գիցանյան և Nusa-tita անձնանյան մեջ), Τιθα, Τιθυτες (անձնանուններ), Τιτις (գիցահա անուն), լիդ. Τιταχῆς, պիսիդ. Τιταχσος (անձնանուններ), խեթ. Tital, Tittiia (կապաղ. Didia, անձնանուններ) և այլն: Նկատի ունենալով Հեթիքիտի բառարանի տվյալները և d/t հնչյունական աստատումը՝ հետադարձները, սկսած Պ. Կրեչմերից, հավանական են համարում համեմատությունը հ. հնդկ. dīti- «լույս, փայլ», այդ. dīte «օր» և այլ բառերի, այդ թվում նաև հայ. ախ. «օր» բառի հետ (հ.-հ. *dei- «փայլել, շողալ») [հմմտ. Гиндин, 1967, 87—90]²²:

Եթե Šilli... գիցանյան վնասված վերջամասը ուղղակիորեն վերաբերվում է (*Šilliš), ապա կարելի է առանձնացնել -(i)li- ածանցը, որ հանդիպում է փոքրասիական ու մասնավորապես խեթ. հատուկ անուններում և ցույց է տալիս պատկանելություն, վերաբերվելուն կամ սերում: Նեթ. -ili-ով այս հատուկ անուններից շատերը կապված են տեղանուններից, ժողովուրդների անուններից և գիցանուններից՝ Antaratli-, Arnili- (հմմտ. հայտա. Arniia քաղաքանունը և զուգահեռ Arn- բաղադրիչով տեղանունները), Haitili-, Hakkarpili-, Harapšeli (հմմտ. Harapšeki-), Hattušili-, Katapali-, Kaškaili-, Tarhunzili- և այլն: -ili- ածանցը ծագում է կամ հ.-հ. *l-ով ածանցային ձևից, կամ, որ ավելի հավանական է համարվում, խաթա-կան պատկանելության ածանցից, որ առկա է նաև խեթ. գերանունների կազմության մեջ: Այս գեպում թերևս ճիշտ է Šil(l)-ի մեր համեմատությունը խեթ. Šeli- «հացահատիկի շեղջ» կամ, ավելի հավանականորեն, šēli- «սիրահարված(?), նվիրված(?)» հիմքի հետ: Սակայն, ինչպես կոեսնենք, հնարավոր է նաև բառի հայկական մեկնությունը, եթե այն կապված է հայ. սիղեղ (սեղեղ, սիղեխ, սեղեխ) «սրբեկան» բառի հետ:

²¹ Տուտև և տուտև ձևերի՝ հայաստական -titūniš-ի հետ կապ ունենալու դեպքում անհավանական է *teri(t)*-ի խեթական մեկնությունը:

²² Հատկանշական է, որ մեր կողմից այս արմատին է վերադրվել հայ. տի- (տի-եզերք, տի-կիճ, տի-այր>տեր) բաղադրիչը (հմմտ. լիավ. didis «մեծ»), և նշվել են համապատասխան բառեր կովկասյան, խուսա-ուրարական լեզուներում, խաթերենում [Djahukian, 1969, 71—72]:

Zakk(an).. և Baltaik դիցանունների մեկնաբանության հարցը ավելի դժվար է: Եթե բացառենք²³ Գ. Ղափանցյանի կողմից առաջինի համար բերվող խեթ. Zaggagā դուգահեռ (ճշտել Zappiqagā) և լուվ. -zagani-ն, ապա կարելի է նշել խեթ. Zahapauteni իգական անձնանունը, որի առաջին մասը թերևս կապ ունի այս դիցանվան հետ²³:

Baltaik-ի համար հնարավոր է երկու ենթադրություն. 1) կամ -ik ածանցը խուռական ծագում ունի (այն հանդիպում է նույնպես աղյուսներում՝ լինելով հատուկ անունների կազմիչ՝ անորոշ իմաստով), և այդ դեպքում թերևս ամբողջ դիցանունը հայաստացիներին է անցել խուռական աշխարհից. Գ. Ղափանցյանը Balta-ի կապակցությամբ հիշատակում է ակկադ. balū «կենդանի» բառը. 2) կամ -ik-ն ունի փոքրացուցիչ-փաղաքշական արժեք ու հ.-ե. ծագում, և այս դեպքում հնարավոր է Balta-ի համար ևս ենթադրել հ.-ե. ծագում(*bh[-to- «փայլուն»?): Համահունչ լիդիական balta բառի բնույթը պարզ է [Gusmani, 1964, 75]: Ոչինչ չի ասում նաև Baltuiji ցեղանունը, որ հանդիպում է ուրարտական արձանագրություններում:

դ) ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մեզ ավանդված հայաստական տեղանունները (քաղաքանուններ, մասամբ նաև երկրանուններ) հետևյալներն են՝ Arhita [Ar-hi-ta, A-ar-hi-i-ta], Aripša [A-ri-ip-ša-a, A-ri-ip-ša-aš, A-ri-ip-ša-a-an], Arniša [Ar-ni-ja], Arziša [Ar-zi-ja], Azzi [Az-zi], Ijašaša [I-ja-ja-ša], Halimana [Ha-li-ma-na], Ingalaša [In-ga-la-ša], Kam... [Ka-am...], Gašmiahja [Ga-aš-mi-ja-ha], Gazū [Ga-zu-u], Labirhila [La-hi-ir-hi-la], Pahhuteja [Pa-ah-hu-u-te-ja], Paraja [Pa-ra-ja], Paten... [Pa-a-te-u...], Bittijariga [Bit-ti-ja-ri-ga]²⁴, Šapaguranta [Ša-pa-gu-ur-ša-an-ta], Tamatta [Ta-ma-at-ta], Duggama(na) [Du-ug-ga-am-ma-na, Du-ug-qa-am-ma, Du-uk-kam-ma-an-na, Du-uk-ka-am-ma-an-na], Ura [U-ra]: Հայտնի է նաև մի քաղաքանուն, որի ընթերցումը կասկածելի է՝ Qa?-ad-ma?(ku?)-ša?(ta?): Հայաստալի տերիտորիայում հիշատակված են Laba [La-ha-a] անունը կրող լեռներ:

Հայաստական տեղանունների համեմատությունը փոքրասիական այլ տեղանունների հետ հնարավորություն է տալիս պարզելու կազմության ակրն-հայտ դուգահեռությունը և բացատրելու կազմիչների մեծ մասի ծագումը: Կարելի է, իհարկե, ենթադրել, որ հայաստական տեղանունները Հայաստալի բուն լեզվից անկախ կազմություններ են, սակայն ավելի հավանական է կարծել, որ հայաստական անունների գոնե մի մասը տեղական բնույթ ունի, և որ, հետաքրքիր, նրանց լեզուն կարելի է կապել փոքրասիական և, հատկապես, խեթա-լուվական լեզուների հետ:

Հայաստական տեղանունների մեջ կարելի է առանձնացնել ածանցական

²³ Անհավանական է համեմատությունը խեթ. zah(b)- «խփել, ջախջախել» բայարմատի հետ, որ պահպանված է հայ. ջախել, ջախջախել և քաղթվ. ու ուտ. համեմատությամբ:

²⁴ Քաղաքը, թերևս, բուն հայաստական չէ, այլ մերթ ընդ մերթ եղել է հայաստալի կազմում:

կազմություններ և բարդություններ: Առաջինները վերջածանցավոր բնույթի են և բացահայտ զուգահեռներ ունեն փոքրասիական, երբեմն էլ ավելի հեռուն տարածված տեղանունների մեջ: Դեռ ավելին, դրանց կազմությունը մեծ մասամբ խեթա-լուվական բնույթ ունի և կարող է բացատրվել հնդեվրոպական իմքի վրա: Հայաստան տեղանունների մեջ տեղ գտած վերջածանցները հետևյալներն են [հմմտ. Кананцян, 1956, 409—462. Garstang—Gurney, 1959. Monte—Tischler, 1978].

1) -(a)ha (Gašmīaḥa). այս ածանցն զգալի տարածում ունի Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում և հարակից շրջաններում: Գ. Ղափանցյանը [Кананцян, 1956, 433] բխեցնում է խուռա-ուրարտ. -hi ստացական ածանցից՝ -ha ձևի a-ի մեջ տեսնելով տեղացույց վերջավորություն: Նկատի ունենալով ածանցի տարածման ոլորտը՝ այս կարծիքը կարելի է հավանական համարել, թեև հնարավոր է մատնանշել նաև խեթա-լուվական աղբյուր. հմմտ. խեթ. բայանլանական -eš-ha-, -aš-ha- բաղադրյալ ածանցի -ha-ն ինչպես նաև -(a)ša ածանցի լիկ. Ա -ehi, -ahi տարբերակը (լիկ. Բ esi-ի դիմաց):

2) -(a)ša [Ḫašaša, թերևս նաև Aripša և Qaʔ-ad-maʔ(kuʔ)-šaʔ(-taʔ)]. այս ածանցը, ի տարբերություն -(a)ha-ի, տարածված է Փոքր Ասիայի հատկապես արևմտյան մասի տեղանուններում և ակնհայտ խեթա-լուվական ծագում ունի. այս լեզուներում այն կազմում է սեռական հոլովին զուգահեռ ստացական ածականներ՝ խեթ. -ašša (ḫantašša «ճակատային»՝ ḫant- «ճակատ» բառից), հիեր.-լուվ. -aša, լուվ. ašši, լիկ. B -esi, լիկ. Ա -ehi, -ahi՝ բխելով հ.-և. սեռական հոլովի *osjo վերջավորությունից: Այսպիսով, Ḫašaša- բուն իմաստով նշանակում է «ḫaj-ական»:

3) -(i)ja (Arnija, Arziia, Paraia, Paḫhuteia)²⁵. այս ածանցը լայն տարածում ունի փոքրասիական տեղանուններում և նույնն է հայաստան անձնանունների -ija ածանցի հետ (Anniia, թերևս նաև Mariia): Ամենայն հավանականությամբ այն ծագում է հ.-և. *iio- ածանցից: Որոշ դեպքերում միեևույն տեղանունները հանդիպում են երկու տարբերակով՝ հ' -(i)ja-ով, հ' առանց -(i)ja-ի՝ Ḫuḫalušša և Ḫuḫaluššija, Marašanta և Maraššantiia, Tapik(k)a և Tapikkija, Uilušša և Uiluššija, Zidakapišaš և Zitakapiššija: Թեև -(i)ja-ով կազմություններ կան նաև ոչ փոքրասիական տեղանուններում, բայց փոքրասիական-խեթա-լուվական տեղանունների -(i)ja-ի նույնությունը խեթա-լուվական լեզուների -(i)ja- ածանցի հետ կասկած չի հարուցում. այս -(i)ja-ով հիմքերը հերթափոխվում են -i-ով հիմքերի հետ, որոնց ներկայացուցիչը հայասերենում Azzī տեղանունն է. հմմտ. խեթ. ḫante-zi-(ja)-(<*(H)anti-tijo-), լուվ. tati(ja)- «հայր», anni(ja)- «մայր», լիկ. kbi-(ja) «ալլ» և ալլն:

4) -(i)t(t)a (Arḫita, Tamatta). զգալի է ասել, -(i)ta- և -tta- ածանցները միանգամայն տարբեր ածանցներ են, թե միեևույն ածանցի տարբերակները: Գ. Ղափանցյանը սրանք միացնում է և օրինակներ բերում փոքրասիական ու հարակից շրջանների տեղանուններից: Սակայն նրա բե-

²⁵ Վերջինիս -teja-ն վ. խաչատրյանը [Хачатрян, 1971, 119, ծան. 1] նույնացնում է խուռ. teā- «մեծ» բառի հետ՝ մեկնարանելով ամբողջ կազմությունը սրպես Paḫhuya Մեծ:

իւծ օրինակները ակնհայտորեն տարբեր բնույթի ու ծագման են, մանավանդ եթե նկատի առնենք անձնանվանական զուգահեռները (հմմտ. խեթ. Annita, իգ. Annitti՝ հայաս. Anniia- կողքին) [հմմտ. Капанцян, 1956, 426—429]: Անհնար չէ խեթական ծագում ունեցող տեղանունների մեջ տեսնել հ.-ի. *-t- տարրն ունեցող ածանցական կազմություններ. հմմտ. խեթ. -(a)tt- և -ta- ածանցերով բաղանվանական կազմությունները [հմմտ. Иванов, 1963, 187—188]²⁶:

5) -mana, -ma [Halimana, Duggama(na)]. -ma վերջածանցով կազմությունները ևս բավական հաճախադեպ են փոքրասիրական տեղանունների մեջ: Փ. Ղափանցյանը շեշտում է -ma-ի գոյածանցական բնույթը՝ բերելով Pergam(a) (ըստ Ղափանցյանի՝ խեթ. bargu- «բարձր» բառից), Tarkuma (Tarku ասածու անունից), Datima [Dati(a) ասածու անունից], Aladarma (aladdari- «հացահատիկ» բառից) օրինակները, թեև նշում է նաև խեթ. -ima բաղանվանական վերջածանցի հետ կապելու հնարավորությունը [Капанцян, 1956, 424—425]: Թեև -mana-ն համարվում է միևնույն -ma-ն՝ ածած -na-ով, բայց -mana-ն Halimana անվան մեջ թերևս կարելի է գիտիլ որպես ինքնուրույն ածանց՝ խեթ. -mana-ին զուգահեռ (հմմտ. arunamana- «ծովային»՝ aruna- «ծով» բառից):

6) Թեև -ua-ն համարվում է տեղանվանական ամենատարածված ածանցներից մեկը [Капанцян, 1956, 436—437], և նրան վերագրվում է «ամրացված կառույց» նշանակությունը [Brandenstein, ZO, 2, 1927. В, 1937, 737], բայց -ua-ով բոլոր կազմությունները միևնույն արժեքը չունեն: Մի շարք դեպքերում կարելի է առանձնացնել u-ն սրպես հիմքակալմ տարր և u-ն սրպես ներհմովերական հնչյուն: Այս առումով դժվար է սրտչակի բանասիլ Ingalaqa-ի ածանցական կազմության մասին, թեև համոզվալից են Istanuqa (Istanu գիյանունից), Uatarqa և այլ տեղանուններ: -ua-ով կազմությունները մասամբ հ.-ի. բնույթի են (հմմտ. Ahihiyaqa—աքաղացիների անունը), մասամբ (Միտանիին մերձավոր շրջաններում) թերևս իրոք ծագում են խոս. սեռականի -ue-ից [Дьяконов, 1968, 86]:

7) -uanta (Šapaguruanta). այս ածանցը հանդիպում է փոքրասիրական տեղանունների մեջ -uant/da ձևով [Капанцян, 1956, 417. Laroche, REA, 19, 69, 1961, 64] և նույնն է խեթ. -uant- (-mant-) ածանցի հետ, որ ածականներ է կերտում բայերից ու գոյականներից (հմմտ. kartimijauant- «բարկացիկ»՝ kartimija- «բարկանալ» բայից, kištuuant- «քաղցած»՝ kašt- «քաղց» գոյականից, šamankuruant- «մորաքավոր»՝ zamankur- «մորուք» գոյականից և այլն). -uant-ը բաղկացած է -u- և -(a)nt- տարրերից, որոնք հ.-ի. ծագում ունեն [Kronasser, 1956, 427. Иванов, 1963, 189, 195]. ամենայն հավանականությամբ միևնույն -uant/da- ածանցն է առկա հին առատոլիական տեղանուններում՝ Gapiliyanta, Paraššuanda, Taniyanda, Tapšanuyanta, Uašatuyanda, Uijanyanda (Uinuyandaš), կար. Alabanda,

²⁶ Անհնար չէ ենթադրել, որ հայաս. -(t)ta-ն ծագում է -nta- ից, այսինքն՝ տեղի է ունենում ու-ի անկում, ինչպես կադազովկեներում [հմմտ. Laroche, REA, 19, 69, 1961]. Վ. Խաչատրյանը [Хачатрян, 1971, 127] Tamatta-ի -ai(t)a-ն համարում է հավաքական նշանակություն ունեցող խեթ. -atar ածանցի տարրերակը, սակայն վերջինս բաղկացած է -a- հիմքակալմ տարրից և -tar-/-tan- բուն ածանցից, որ վերացական անուններ է կազմում (սա էլ ունի *-t- և *-er-/-en- բաղադրիչները):

լիկ. Arnab/ʁanda, որոնցից երկրորդի Arnab- բաղադրիչն համար համա, հալառ. Arniĭa քաղաքանունը:

Ի՞նչ կարելի է տալ այս տեղանունների մասին:

•(1) իս վերջաժանցով կազմաթվուններից Arniĭa-ի Arn- բաղադրիչը բաղադրիչ վրացականներ տան ինչպես փոքրաթիվական (համա, օրինակ, կար, Ὁρνισσα, լիկ. Arnab/ʁanda, Ἀρνᾶս և այլն), այնպես էլ բալկանյան և ալբերի արեմոտք ընկած աղանդականների մեջ: Սրանց համար, եթե մանավանդ մենք գործ ունենք գեաանունների և գետերի հետ կապված աղանդականների հետ, ենթադրում են հ.-ե. ծագում՝ *orno-, *ornä «ալիք, հոսանք, հեղեղ, գետ» (*er- «շարժել, հոսել» արմատից, որակից խեթ, arāi- «բարձրանալ», արմ. «շարժել, հեռացնել, տանել, բերել»)²¹:

Arzĭĭa տեղանուն հանդիպում է նաև խեթական և լուվական այլ տեքստերում. համա. լավ. arzĭĭaššiš «արծիական» և խեթ. A.ŠĬ ar-zi-ĭa-aš «Արծիալի դաշտ» [Laroche, 1959, 32], Ա. Գյուցեն Ars-, Arz [համա. լիկ. erze, Arsis, պիսիդ. Arsas և այլն, ալեկի հին Arzanahsu, Arza(u)ga] բաղադրիչը նույնացնում է խեթ. Ēaršana- «հյուրանոց, խշահան», arzanant- «տեղափոխված, տնավորված» բառերի արմատի հետ [Goetze, 1954, 78]:

Paraja տեղանվան Par(a)- հիմքը խեթա-լուվական լեզուներում ներկայացված է լայն ճյուղավորմամբ և հանդես է գալիս հատուկ առանձնորում (այդ թվում՝ տեղանուններում՝ համա. խեթ. Pariĭana, Parašša(?), կար. Parableia և այլն), այն ծագումնաբանորեն կապված է խեթ. para «առաջ, դուրս, հետո», pariĭa(n) «միջով, այն կողմը, դեմը», paru «հետո, ալեկի հետո», լուվ. parran «առաջ, դուրս» և այլ բառերի հետ: Սրանք բոլորն էլ ծագում են հ.-ե. *per- արմատից [ալատեղից են հուն. πέρος-ը և թրակ. παρ-ն (տեղանունների բաղադրիչ)՝ «գետանց, անցահուն, ուղի» իմաստով]: Paraja անվան մեր համեմատաթվունը թրակ. Βερ(ρ)οια, Beroe տեղանվան հետ (հ.-ե. *bher-, որից հայ. բերրի) [Джаукян, 1964, 59] ալեկի քիչ հավանական է, թեև ոչ անհնար, եթե նկատի առնենք թրակա-փոքրասիական և թրակա-հայաստանի այլ զուգահեռների առկայությունը ևս [Откупщиков, 1973, 5—29. Ջաուկյան, 1970, 79—81]: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել Հայաստանում թրակյան շերտ:

Pahhuteja տեղանվան Pahhu- բաղադրիչը ամենայն հավանականությամբ առկա է նաև Pahhuĭa ու Pahhurina երկրանուններում և թերևս պահպանվել է Պախուենից վանքի անվան մեջ [Хачатрян, 1971, 119]: Սակայն համապատասխան խեթա-լուվական հիմք առաջիմ դժվար է նշել: Եթե բացահայտենք կապը Բաքուի անվան հետ (լիկ. Baki-, հուն. Βάκχος, Βάκχισ և այլն), որ մենք նախկինում ենթադրում էինք [Джаукян, 1964, 60—61]²², ապա անհավանական չէ կապը կամ խեթ. panku- «ամբողջ, բոլոր, ամբողջ դժբ, ամբողջություն, ժողով. ազատանի» բառի հետ, որ ծագում է հ.-ե. *bhngghu- հիմքից [համա. հ. հնդկ. bahu- «խիտ, հարուստ, շատ», հուն. παχός

²¹ Է. Ֆոտերը („Glotta“, 26, 1938, էջ 178) arna=arinna «աղբյուր» հիմքը համարում է լուվական ծագման է. Լարոշը [Laroche, 19, 1961, 64] զանգում է, որ Arn-ով բոլոր տեղանունները չի կարելի բխեցնել միևնույն աղբյուրից և մանավանդ լուվերներից [համա. նաև ГИИДЧН, 1967, 39—95]:

²² Որոշ հետազոտողներ կապ են տեսնում Բաքուի անվան և խեթ. Gišpah(h)iša- «փայտ (?)», ճիպոտ (?)» բառերի միջև:

«հաստ», հայ. (<իրան.) բազում «շատ»], կամ խեթ. pahhur, pahhuuar «կրակ» բառի հետ (հ.-հ. *peuōr-, *pūr-, սեռ. *punes, ներգ. *puuent. հմմտ. հայ. հուր, հն-դց.) թեև վերջին համեմատությունը նվազ հավանական է թվում հիմքերի տարբերության պատճառով, բայց նրա օգտին է խոսում հայ. Պախուհնից ձևը, որ եթե կապ ունի Paghhu-ի հետ, ապա ճշտիվ համապատասխանում է խեթ. բառի տր.-ներգ. pahhuent ձևին:

-(i)t(t)a ածանցով կազմված տեղանուններից Arhita-ի համար միանշամալի հավանական է համեմատությունը խեթ. irha- (arha-) «շարք, շերջեզր, եզր, սահման», հիեր. լուվ. arha- «սահման» (հզն. «շրջան, գավառ, տարածք»), խեթ., լուվ. հիեր. լուվ. arha- «դուրս» և այլ բառերի հետ [Kapanian, 1948, 60. Джанкян, 1964, 74—75], որոնք, ըստ Բելարդիի [Bellardi, RL, 2, 187—202], բխում են հ.-հ. *erā-, *orā- «նստր, հեռու, հեռանալ, հեռացնել» արմատից: Ընդհանուր իմաստը պետք է լինի «սահմանադրել, եզերական»: Նևտի ունեցյալով Արխիտաի եզրային դիրքը՝ Հայաստանի հարավային մասերում (Իշտվալի մոտ) դռնվելը՝ ավելի քիչ հավանական է նրա անունը բխեցնել արևմտակովասյան աղբյուրից (հմմտ. աբխազ. арха «հարթություն» և բրրո. тја «վայր տեղ»):

Եթե Tamatta տեղանվան -tt-ն իրոք խեթա-լուվական ածանցական մասնիկի տարր է, ապա պատահական պետք համարել ակկադ. Teman և ասոր. Thama տեղանունների հետ ունեցած նմանությունը և այն հիեր. լուվ. Ta-a-ma տեղանվան հետ միասին (հմմտ. նաև խեթ. Tamattaša?) բխեցնել հիեր.-լուվ.-լիպ. tam- արմատից (հմմտ. հիեր. լուվ. ta-ma-ha «կառուցեցի», լիպ. tam- «կառուցել») [Kronasser, 1956, 127. Gusmani, 1964, 208]. վերջինս, եթե ընդհանուր վերականգնումը ճիշտ է, գալիս է հ.-հ. *dem- «կառուցել» արմատից: Այս դեպքում Tamatta-ի ընդհանուր իմաստն է «կառուցվածք, շինվածք, շեն»²⁹:

-mana ածանցով կազմված Halimana քաղս ռանյան Hali- տեղանվան բաղադրիչի գոյությունը հաստատվում է խեթական աղբյուրներում հիշատակված Haliya և Halila (վերջինս կաշկացիների երկրում) տեղանունների գոյությունը (Hali-ի հետ հավանաբար կապ չունեն ավելի հեռու ընկած Hallaya և Halluaya վայրերի անունները): Halip- բաղադրիչով Halipašuya, Halip-šura, Haliputa տեղանուններում թերևս իրոք պետք է վերականգնել Halip- և ոչ Hali- բաղադրիչը, եթե դրանք կապվում են խալիբների անվան հետ [Хачатрян, 1971, 127]: Hali- բաղադրիչը մենք հակված ենք կապելու խեթ. hall(ia)- «պահուստ, պահակ, գիշերային պահակ» բառի հետ, որ իր հերթին ստուգաբանորեն կապում են hallia- «ծնկի գալ» բառի հետ և բխեցնում հ.-հ. *(s)kel- «թեքել, թեք. հող. կրունկ, ծունկ, ազդր» արմատից [Kronasser, 1956, 38], թեև սա կասկածելի է [Tischler, 1, 130]³⁰:

Այլ է վիճակը, եթե Halimana անունը կապ ունի Almina (Almena) քաղաքի (խեթական պետություն արևելյան ժայռագավառում) անվան հետ. համանուն քաղաքանուններ ('Αλμίνη, Almana) հայտնի են նաև Պափլագոնիայում և Բալկանյան թերակղզում. բալկանյան քաղաքանունը համարվում

²⁹ Վ. խաչատրյանը [Хачатрян, 1971, 127] այս անվան հետ է համեմատում Tamiat-ta տեղանունը:

³⁰ Հմմտ. նաև hall- «փարախ», որի ծագումն անհայտ է (փոխառություն) [Tischler, 1, 128—129]:

է թրակյան և թիեցյում հ.-ե. *al- «աճել, աճեցնել, անել» արմատից՝ -m- բաղադրիչով [Detschew, 1957, 13]:

Dugama անունով վաղը հիշատակված է նաև Ուրմիա լճից հարավ [Меликишвили, 1960, 425]: Վերջինիս անունը կարող է ծագած լինել քաղաքացիների տարաբնակությունը, եթե նմանությունը պատահական չէ: Հայաա, Duggama(na)-ի հիմքը անհավանական չէ համեմատել խեթ. dug(ḡ)-, duk(k)- «տեսանելի լինել, հարգվել» բաղաբառի հետ, որից խեթերում -a- ածանցով կարող էր կազմվել dugga- գոյականը՝ «տեսանելիություն, հարգանք» իմաստով³¹: Թերևս այս նույն տարրն է փոքրասիական այլ հատուկ անուններում՝ կար. tuklo-, tük-, կիյ. Tok-oleis, Duk-eris, իտալ. Dukkos, եթե որանդ d/tug/k-ը կապ չունի լով. duua- «գնել» բաղի հետ [խեթ. dā(t)-], որ գալիս է հ.-ե. *dhē- «գնել» արմատից:

Ածանցական կազմությունն անեցող Gāšmāḡa, Hajaša, Ingalaḡa, Šapagurḡanta, թերևս նաև Azzī տեղանունների հիմքերի բնույթի մասին տալով զեփար է որևէ հավաստի բան տալ: Gāšmī-ի մեր համեմատությունը հալ. կալմ, հուն. κόμης և Ingalaḡa-ի Ingal-ի նույնացումը ակկադ. ekallu <շումեր. é-gal բառերի հետ (Գ. Նախանջյան) կասեաժեի են. Ingalaḡa-ի հետապա Անգեղատան անվանումը (որպես «անցեղ տուն՝ անցդի տուն») կարող է ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք լինել: Հայկով թե որևէ կապ լինի Šapagur-ի և լիկ. B sabaci «առաջնորդներ» բառի կամ գաղական Saboces (Σαβῶξις) ցեղանվան միջև (հմմտ. նաև փյուլգյական Σαβᾶζ/δῆσις դիցանունը, որակից ծագած են համարում հայ. ապառաժ բառը): Մեկ ալժամ հավանական է թվում Azzī- համեմատությունը առույկական՝ 'Azzā-ի հետ, որ ծամաշեկը կապում է Հեսեքիոսի բուռարանում հիշված Զօն «մեծ, բարձր» բառի հետ [Tomaschek, 2, 1894, 55]. Նախ՝ Azzī եոփիոր, բոս խեթական աղբյուրների, սահմանակցի է «Բարձր երկրին» և հիմնականում նույնացվում է հայկական աղբյուրների Բարձր Հայքի հետ. երկրորդ՝ այս դեպքում կարելի է ճիշտ համարել Azzī-ի նույնացումը Աղորդ-ի հետ՝ նկատի ունենելով, որ հետազոտողների կողմից 'Azzōros-ի անունը կապվում է թրակյան՝ 'Azzōros, 'Azzōros քաղաքանվան հետ [Detschew, 1957, 7]: Սա, ինչպես այլ դեպքերում, ենթադրել է տալիս Հայաստանում թրակյան տարր³²:

Հայաստական մյուս տեղանուններից Ura-ն անհնարություն խեթա-լուվական ծագում ունի. հմմտ. լուվ. և հիեր. լուվ. ura- «մեծ», որ հանդիպում է նաև որպես տեղանունների բաղադրիչ և տեղանուն. հմմտ. Arez-ura, Ura-Hat-ušaš, կար. Yr-omos, It-vra-, լիկ. Ura-, Ora- և այլն [Laroche, 1959, 102]

Aripša քաղաքանունը մենք այժմ հսկված ենք բացատրելու արևմտա-

³¹ Այն համեմատվում է այլ. duket «թվալ, երեալ, տեսք ունենալ» բաղի հետ. հմմտ. Friedrich, HW, 1. Ergänzungsheft, 21:

³² Թրակյան քաղաքանունը հավանաբար կապ չունի թրակյան այն անձնանունների Աջ- (Աշ- և այլն) բաղադրիչի հետ, որ համեմատվում է կիլ. Աշզ և սկյութ. Ашз. Ашз. Ашз. Ашз. անձնանունների հետ [Detschew, 1957, 7]: Սկյութական անունները ծագում են իրան. *hatya- «իսկական, արդար, ճիշտ», *hatya-ka- ձևերից, որոնք իրենց հերթին բխում են հ.-ե. *sqt-i-o-ից («ողգություն վերցնել, դնալ»): Հետաքրքրական է նշել, որ Azzī և Hajaša անունների իրանական ծագման դեպքում դրանք, բարբուսային տարբերությունը, կարող էին միևնույն բանը նշանակել, որ, սակայն, անհավանական է: Նշենք, որ կան խեթ. լիկ. Azzija, Azzari անձնանունները, որոնց ծագումը հայտնի չէ:

կովկասյան (աբխազ-ադրդեական) հողի վրա: Ինչպես հայտնի է քսո խեթական արձանագրության՝ Arpša-ն ծովային դիրք ունեւր և գտնվում էր կաշկացիների երկրի մերձակայքում: Ի՞նչ կաշկացիներն իբրք շերքեպներին յախնինկն են, ինչպես ենթադրում են շատ հեռագրողներ՝ նկատի ունենալով լերերդների կաշագ, կեշագ, կոսոգ ինքնանվանումը³³, ապա Arpša-ի -pša-ն կարելի է մեկնել կարարգ, ադրդ, ԲԵՅ «ջուր» բառով, որ շատ տարածված է հյուսիսային կովկասյան տեղանուններում (հմտ. Յուսիս), այս դեպքում Ar-ն նույնպես կարող է արեմտակովկասյան ծագում ունենալ:

Նկատի ունենալով հայաստան անունների գերակշռող մեծամասնությունը խեթա-լուվական զուգահեռների ակնհայտությունը՝ կարելի է բնորոշել Գ. Ղափանցյանի կողմից Laḫirhila-ի երկրորդ մասի՝ hila-ի համեմատությունը խեթ. 𐎶𐎵𐎶𐎵 «բաղ. փարսիս, քոմ» բառի հետ (սակայն հմտ. նաև հայ. հիւլ, որ հանդիպում է նաև հուլ, հիւլ, հիւլ ձևերով և նույնն է խուլ բառի հետ): Այս համեմատությունը հաստատվում է խեթ. Parsanhila և կար. Suaggela (<*Suaghila) տեղանունների միջոցով, որոնց մեջ նույնպես տվյալ է hila- տարրը. կարեւոր է նշել, որ համապատասխան լիկ, qla-ն մեկնաբանվում է «տաճար»: Սակայն դժվար է համաձայնել Laḫir- բազարդի զափանցյանական մեկնության հետ. Գ. Ղափանցյանն այն համեմատում է ակկադ. Laḫirā անձնանվան հետ՝ ամբողջ տեղանունը մեկնաբանելով որպես «Լախիրի հյուղ» [Капанцян, 1948, 60, ծան.]: Հայաստան տեղանվան մեջ սեմական տարրի աշուպիսի զուգակցումը քիչ հավանական է, թեև առայժմ դժվար է հավաստի որևէ բան ասել Laḫir-ի բնույթի մասին: -r/n-ով հիմք ենթադրելու դեպքում այն կարելի է համեմատել խեթ. Laḫinaššiš (Laḫinn-ից) տեղանվան և Laḫinaziti- անձնանվան հետ: Անհնար է կապ տեսնել Հայաստում հիշատակվող Laḫha լեռների և Laḫirhila քաղաքի անունների միջև, բայց այս դեպքում անբացատրելի է մնում Laḫir-ի -ir-ը: Խեթ. Laḫueri անձնանունը է. Լարոշը համեմատում է խեթ. Giš[ah]hura «զոհասեղան(?)», իսկ Laḫha- անձնանունը՝ Լիսհա- «նալմական արշավանք» բառերի հետ, բայց այս անձնանունների կապը Laḫir-ի հետ կասկածելի է:

Եթե մի կողմ թողնենք Pāteu... պակասավոր տեղանունը հետագա Բթադիճ պտղի անվան մեջ պահպանված խեթ. աղբյուրների Bittijariga (Pattijariga?) տեղանվան հետ նույնացնելու փորձը [Капанцян, 1948, 59], որ չի հաստատվում վերջինիս ավելի ստույգ ընթերցանությամբ, ապա Pāteu-ի համար կարելի է նշել փոքրասիական և ոչ փոքրասիական, հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական մեծաթիվ զուգահեռներ: Սակայն հայաստան անունների փոքրասիական զուգահեռների հավաստիությունը մեղ հիմք է տալիս կանգ առնելու նրանց վրա. հմտ. հին անատ. Paduḫa անձնանունը և նրանից կազմված Paduḫanda տեղանունը, որոնք համեմատվում են լիկ. pad-mruwa, կար. pdov, pede- հատուկ անունների (այդ թվում՝ նաև տեղանունների) հետ, և որոնց համար որոշ կասկածով նշվում է հ.-ե. *ped/pod- «ոտք» արմատը (այստեղից են խեթ. pata- «ոտք», peda- «տեղ, վայր» բառերը): Սրանից պետք է ենթադրել, որ քաղաքն ունեցել է հարթավայրային դիրք³⁴:

³³ Կա նաև հակառակ կարծիքը. հմտ. Волкова, 1973, 22:

³⁴ Մեր «Хайасский...» աշխատության մեջ [Джаукян, 1964, 79] այս տեղանունը համեմատված է խեթ. paltar «սկուտեղ(?)» (զամբյուղ(?)») և հայ. պտու բառերի հետ,

Bittlariga-ի երկրորդ մասը պահպանված է հայկական տեղանուններում հաճախակի հանդիպող ստիկ-ի (ստիկն, ստիկն) մեջ, որ պետք է ունենա «գլուղ, շին» իմաստը [Անտոյան, ՀԱԲ, 1, 258]։ Եթե առաջին մասը կապ չունի՝ Pāteu...-ի հետ և արտասանվել է ձայնեղ B-ով, ապա կարելի է նշել խեթ. peda- «բաներ», լիդ. hīta- «խել» բառերը (կամ խեթա-լուսակապ համահունչ այլ բառեր)։

Kam... պակասավոր քաղաքանվան այս բաղադրիչը հանդես է գալիս փոքրասիական և ոչ փոքրասիական բազմաթիվ տեղանունների մեջ. նշենք առաջին հերթին լիդ. Kamandōlos, ուշ լուվ. Kam-ure- (տեղանվան կազմում), որոնք համեմատում են լիդ. hri-kiñma-ի հետ և վերականգնում ընդհանուր *kam(a)- արմատը։ Հմմտ. նաև Kamisa, Kamala, Kamama, Kama-hana և այլն տեղանունները։ Պարզ չէ սրանց կապը հ.-ե. *kam-er- և *kam-p- հիմքերի հետ («ծուկ, կամար կալմել» իմաստով), հնարավոր է, որ բոլոր տեղանունների մեջ մենք գործ չունենք հնդեվրոպական արմատի հետ, և նույնիսկ *kam-p-ի և *kam-er-ի տակ Յ. Պոկոնոն «Հնդեվրոպական ստուգաբանական բառարանում» բերվող մի շարք ձևեր անմիջական հնդեվրոպական չեն։ Պարզիսի նշած նույնան Kamari-ն, որ հիշատակում է Ղափանցյանը՝ համեմատելով հ.-ե. *kam-er- նախաձևից ծագող բառերի հետ [Капанцян, 1948, 224], խուռական չէ. խուռերենում համապատասխան արմատ չի հայտնաբերված։

Առայժմ դժվար է որևէ հավաստի խոսք ասել G azū տեղանվան մասին, որ Գ. Ղափանցյանը [Капанцян, 1948 88] համեմատում է, մի կողմից, կաշկայական G:Kazzar-a քաղաքանվան, մյուս կողմից՝ Պոնտոսում հիշվող Gazzura (-ura բաղադրիչի համար հմմտ. Ura քաղաքանվան մասին ասածը) ամրոցի անվան հետ։ Եթե ճիշտ է առաջին համեմատությունը, ապա G azū -ն կապ չունի Պալա երկրում (հետագա Պափլագոնիայում) գտնվող Gašša լեռնանվան ու խեթ. Gašša անձնանվան հետ, և թերևս կամ պետք է որոնել կովկասյան աղբյուր, կամ ընդունել անվան ստուգաբանական կապը ուրարտ. gazuli «գեղեցիկ, լավ» բառի հետ (այսինքն ենթադրել հայաստական տեղանուններում կովկասյան կամ ուրարտական շերտ)։ Եթե ճիշտ է երկրորդ ենթադրությունը, ապա հայաստական քաղաքանունը հին անատոլիական ծագում ունի (հմմտ. -ura-ով տեղանունները)³⁵։

1.) ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վերևում բերված փաստերի հիման վրա կարելի է անել հետևյալ հիմնական եզրակացությունները։

1) Հայաստական հատուկ անունների մեջ ակնհայտորեն գերակշռող են փոքրասիական տարրերը։ Հայաստական անձնանունները, դիցանունները և տեղանունները մեծ մասամբ զուգահեռներ ունեն փոքրասիական համապա-

որ պակաս հավանական է։ Ինչ հավանական է նաև համեմատությունը խեթ. Pitašša տեղանվան հետ, որ Վ. Գեորգիևը [Георгиев, 1958, 172—173] բխցնում է հ.-ե. *ptdos «աղբյուր» նախաձևից։

³⁵ Ինչ վերաբերում է G izzi-ին, ապա է. Լարոշը [Laroche, RHA, 19, 1961] այն նույնացնում է խեթ. gazzi- (մի տեսակ աման) բառի հետ։

տասխան հատուկ անունների մեջ: Որոշ դեպքերում մենք գործ ունենք պարզ փոխառությունների հետ, բայց ընդհանրությունների զգալի մասը կարելի է բացատրել հայաստանի մեջ փոքրասիական լեզվական տարրի առկայությամբ և նույնիսկ գերակշռությամբ: Կարելի է նշել նույնիսկ որոշ օրինաչափ համապատասխանություններ. այսպես, հայասերենին բնորոշ է խեթական միջձայնավորային *hē-*ի դիմաց համապատասխան պայթականի առկայությունը (հմմտ. խեթ. *huhha-* և հայաս. *Huqqa-*, թերևս նաև խեթ. *Tarhu-* և հայաս. *>հայ. Snpp, ինչպես կար. Tark-, Ōtork-, լիդ. Trok-, Targ-, ուշ լուվ. Tark-, Trok-*), սլլ *>u* ամփոփումը (հմմտ. հայաս. *Mutti-*՝ *Muyattl-ից*)³⁶:

2) Նկատի ունենալով, որ հայասական անունների հետ զուգահեռներ ունեցող լեզուները հնդեվրոպական բնույթի են, և որ համեմատվող անունների մեջ առանձնացվող տարրերը մեծ մասամբ հնդեվրոպական ծագում ունեն, կարելի է եզրակացնել Հայաստանի բնակչության զգալի մասի համար փոքրասիական-հնդեվրոպական ծագում: Դեռ ավելին. կարելի է ցույց տալ հայասական զուգահեռների հատուկ մերձավորությունը հին անատոլիական հ.-ն. լեզուներից լուվա-լիկիական խմբին (լուվերեն, հիեր. լուվերեն, լիլիերեն):

3) Հայաստանի անուններում կարելի է մատնանշել արևմտակովկասյան, խուռա-ուրարտական, թերևս նաև սեմական տարրեր, բայց բնիկ փոքրասիական-հնդեվրոպական տարրը ակնհայտորեն գերակշռում է: Եվ սա հստակապես է, եթե նկատի առնենք Հայաստանի Միտանիից ունեցած զգալի հեռավորությունը և նրա ազդեցության ոլորտից դուրս լինելը:

4) Մեր «Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները» աշխատության մեջ [Ջաֆուկյան, 1970, 79—81] բերված են զգալի թվով թրակա-հայաստական զուգահեռներ: Այժմ անդրադառնալով այդ հարցին՝ կարելի է ասել երեք հնարավոր ենթադրություն. դրանք՝ ա) կամ նույն տիպի զուգաբանություններ են, ինչպիսիք առկա են Բալկանյան թերակղզու և Փոքր Ասիայի հատուկ անունների միջև [Откупщиков, 1973, 5—29], բ) կամ պատահական նմանություններ են, գ) կամ ենթադրել են տալիս հայասական տերիտորիայում թրակայան էթնիկական տարր: Ժշմարողությունը հավանաբար ընդգրկում է հրեք ենթադրությունը միաժամանակ, «այսինքն»՝ մի շարք զուգահեռներ պատահական բնույթ են կրում, մնացած դեպքերում կարելի է նշել մի կողմից՝ թրակա-հայասական զուգաբանություններ՝ պայմանավորված ավելի հնում գոյություն ունեցած մերձավոր կապերով, մյուս կողմից՝ Հայաստանում թրակյան էթնիկական տարրի առկայություն: Վերջին դեպքում պետք է կարծել, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից Հայկի պապին՝ Թիրասին, թրակացիների նախահայր համարելը իրոք հին հարաբերությունների արձագանք է: Որ Հայաստանում և մերձավոր վայրերում հնում եղել են թրակյան ցեղեր, երևում է Ստրաբոնի հայտնի տողերից. «Ասում են նաև, թե ինչ-որ թրակացիք (կոչված սարաբարա»³⁷, այն է՝ գլուխ կտրող) բնակվել են Հայաստանից վերև Գուրանացոց և Մարաց մոտ» [Ստրաբոն, 1940, 68]: Թեև սարապարա

³⁶ Դժվար է ասել, կապ կա՞ր աղյուք Տորքի հոր՝ Պասքամի անվան և խեթ. *Paškuuā-* դիցուհու անվան միջև (հմմտ. նաև կար. *Bskove-* անձնանունը, խեթ. *Paškuuyattl-* և այլն), որոնք է. Լարոշը բխեցնում է խեթ. *paškuuā-* «անուշաղբության մասնել, արհա-մարհել» բայից: Սակայն Պասքամի համար հմմտ. խեթ. *pašk-* «ամրացնել»:

³⁷ Փոխանակ սարապարա:

բառը բացատրվում է իրանական աղբյուրով (հմմտ. ավեստ. sarah- «գլուխ» և par- «ծակել, կտրել»), բայց այն թրակացիների միջնորդությամբ է Հուսաստան հասել [Detschew, 1957, 423]: Հայասցիների և հայերի՝ թրակացիների հետ ունեցած վաղ շփումների մասին են խոսում, օրինակ, հետևյալ փաստերը: Սկայ-որդի անվան Սկայ-ը թրակյան սկայ ցեղանունից է և ոչ սակերի անունից, ինչպես կարծում է Գ. Ղափանցյանը. Տորք անունը իր ու ձայնավորմամբ կարող է աղբյուր ունենալ կամ կարիերենը (հմմտ. Ötork), կամ, որ ավելի հավանական է, թրակերենը (հմմտ. Торкыз, Торкыз անձնանունը, որ ծագում է նույն աղբյուրից, ինչ փոքրասիական դիցանունը). թրակյան և հայաստական մի շարք անունների նմանությունը թրևս պատահական չէ՝ թրակ. *Aray (տեղանուն) և հայաս. Arniša (ընդհանուր փոքրասիական Arn- հիմքից), թրակ. Ber(p)na (քաղաքանուն) և հայաս. Paraiša, թրակ. Kaşnlaş (ցեղանուն) և հայաս. Gašnlaša, թրակ. Patavissa (տեղանուն) և հայաս. Pâteu..., թրակ. -tit(h)a (դիցանվան և անձնանվան բաղադրիչ) և հայաս. Terittitüniš (բաղկանյառ և փոքրասիական ալլ զ + գահնունբով) և այլն:

5) Հայասայի լեզվի և հայերենի փոխհարաբերության մասին կարելի է նշել հետևյալը.

ա) Եթե հայասցիների զգալի մասի լեզուն իրոք պատկանել է խեթա-լուվական լեզուների խմբին, ապա հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային ընդհանրությունների զգալի մասը պետք է գա հայասերենից: Մեր «Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները» գրքում (Երևան, 1970) բերված են այդ զուգահեռները, և նույնիսկ փորձ է արված որոշ դեպքերում տարբերակել բուն հայասական բառերը խեթա-լուվական այլ բառերից: Միաժամանակ, եթե իրոք Հայասայի տեղիտորիայում կային թրակյան ցեղեր, այդ նույն գրքում բերված փոխառությունների զգալի մասը պետք է եկած լինի նրանցից:

բ) Հայասայի պատմության, աշխարհագրության, լեզվի ուսումնասիրողները նշել են զգալի թվով զուգահեռներ հայասական անձնանունների, դիցանունների ու տեղանունների և հնից ավանդված հայկական անձնանունների, դժբախական անունների ու Հայկական Բարձրավանդակի մի շարք տեղանունների միջև, որոնք բերված են մեր „Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам“ աշխատության մեջ (դրանք այս կամ այն առիթով մասամբ հիշատակվեցին վերևում): Այստեղ մեր նպատակից դուրս ենք համարում դրանց հանգամանակից քննությունը: Եթե նկատի առնենք, որ պահպանվածը եղածի մի շնչին մասն է, ապա կարելի է խոսել այն խոր ազդեցության մասին, որ թողել է Հայասան Հայաստանի օնոմատիկայի վրա³⁸:

գ) Ինչպես հայտնի է, խեթական տեքստերում այլ լեզուներից փոխ առնված բառերը նշանակվում են երկու թեք սեպագծե նշանով: Թեև ըստ է. Լարոշի՝ դրանք զգալի մասով լուվական ծագում ունեն, բայց հանդիպում են նաև ոչ լուվական բառեր՝ քերականական յուրահատուկ ձևերով [հմմտ. Kronasser, 1962]: Հնարավոր է, որ սրանց մեջ լինեն հայասական բառեր և բառաձևեր: Հատկանշական է, որ Հ. Կրոնասերի առանձնացրած -(a)ḫa, -ta, -ḫa, -li

³⁸ Ձանադան հետազոտողների կողմից անցկացված զուգահեռներից այստեղ ավելացնենք Arḫita (քաղաք) — Երևան (զավատ. Լեզնիքում), Duggamana (քաղաք) — Թեքման (համապատասխանում է Նախկին Տուրուբերանի Մարդադի գավառին), Halimana (քաղաք) — Ալաման (առուր. Alamun՝ գյուղ Վառպուրականի Անձնացիք գավառում), Ura (քաղաք) — Ուրի (Հուրի գյուղ՝ Գուգարքի հին Քաջաց քաղաքը) և այլն:

ածանցները հանդիպում են նաև հայաս. հատուկ անուններում, իսկ tamala-ta- (կահկարասու նյութ, ատաղձ) բառի առաջին բաղադրիչը համընկնում է հայ. տամալ(ի)-ի հետ:

դ) Եթե հայասցիների հիմնական կամ թեկուզ զգալի մասի լեզուն իրոք պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների խեթա-լուվական կամ հին անատոլիական խմբին, ապա պետք է հայերենին ձուլվելու ընթացքում նրա մեջ թողած լինի զգալի թվով հնդեվրոպական ծագման այնպիսի բառեր, որոնք չեն բացատրվում հայերենի բուն օրինաչափություններով: Այս նույն վիճակը պետք է լինի, եթե հայասցիների կազմի մեջ մտել են թրակյան ցեղեր: Այսպիսով, լիովին հնարավոր է, որ հայերենում պահպանված հնդեվրոպական շատ արմատներ, որոնք անմիջապես չեն գալիս հնդեվրոպական լեզվից և հայերենի բուն հնդեվրոպական միջուկին չեն պատկանում, ունենան անատոլիական-հայասական և թրակյան ծագում: Նշանակում է՝ մեր „Очерки по истории дописьменного периода армянского языка“ գրքում [Джакян, 1967] առանձնացված հնդեվրոպական այն բառերի մի մասը, որոնք շեղվում են բուն հայերենի հնչյունական օրինաչափություններից, պետք է բացատրվի որպես անատոլիական-հայասական և, թերևս, որպես թրակյան:

6) Վերևում նշվեց հայասցիների մեջ թրակյան աւորի հնարավոր առկայության մասին: Ընդհանրապես Հայաստանի բնակչությունը չէր կարող լիովին միատարր լինել, և հնարավոր է խեթա-լուվական ու թրակյան ցեղերի հետ միասին նաև բուն հայկական աւորի առկայությունը: Սա մասնավորապես հավանական է, եթե Haḫša անունը կապ ունի հայերի անվան հետ, և հայ անունը գալիս է հայերենի բուն հնդեվրոպական շերտից. այս դեպքում կարելի է ենթադրել նաև հայասական մի շարք հատուկ անունների բուն հայկական ծագումը՝ Šitili(-) — հայ. սիլեղ (սեղեղ, սիլեխ, սեղեխ) «սիրեկան» (հ.-հ. *k'eī-, *k'eī-l- «պտուկել. հանգստանալ. հանգստավայր, տուն. սիրելի», որտեղից հ. հնդի. śīla- «սովորություն, բնավորություն», հ. իուլ. cé(i)le «ընկեր, ամուսին»), Terittitūni- — հայ. երի- (հ.-հ. *tri-, հմմտ. երի-ց-u) և տուտն, աուուն (հ.-հ. *dud-? հմմտ. իուլ. toti «մութ», tota «ծայր քիթ», մ. անգլ. tote «ծայր» և ալլն. սակայն հնարավոր է բառերի հուզա-պատկերավոր բնույթը), -hila — հիլ (խուլ<հ.-հ. *khu-lo-) և ալլն:

7) Խեթական պետության արևելյան ծայրագավառներում գտնվող երկրների ժողովուրդների մեջ, անշուշտ, նույնպես եղել են խեթա-լուվական բնույթի ժողովուրդներ: Ընդհանրապես այս ծայրագավառներում պետք է բնակված լինեին անատոլիական-հայասական, խուռա-ուրարտական, կովկասյան և այլ բնույթի ժողովուրդներ: Անհնար չէ, որ դեռևս խեթական շրջանում այստեղ լինեին բուն հայերենով կամ նրան մերձավոր լեզուներով խոսող ցեղեր: Այս մասին կարելի է որոշ եզրակացություններ անել պահպանված հատուկ անունների հիման վրա: Այսպես, խեթական Առնուվանդա թագավորի կնքած պայմանագրի մեջ հիշատակված է իշմերիդացի ոմն Aliyašu, այս անձնանունը գրեթե նույնությամբ համընկնում է հայ. աղուշա, սեռ. աղուեսու բառի ենթադրական այն ձևի հետ, որ պետք է միացնող օղակ լինեի հայերենի և հնդեվրոպական նախածեղի միջև (*ulōpek'u- > *alōpek'u- > *aluyesu- > աղուշա, սեռ. աղուեսու)³⁹, Խեթ. տեքստի a-ն (e-ի դիմաց) կա-

³⁹ Հետաքրքրական է նշել, այս կապակցությամբ, նույն պայմանագրի՝ թերևս կենսաբանական հնդեվրոպական լեզվի պատկանող Lupakiu-ta-ն՝ Aliyašu-ի համեմատությամբ (?):

որոշ էր արտացոլել e-ի նախնական բաց արտասանությունը: Նույն պայմանագրում հիշատակված է Arziuta անձնանունը, որ թերևս կապ ունի հայ. արձուի, սեռ. արձույ բառի հետ. այս բառն իբրև հատուկ անուն օգտագործված է նաև ավելի ուշ՝ ուրարտական տեքստերում Aršibi-ni ձևով (Մենուա թագավորի ձիու անունը). անհնար չէ ենթադրել, որ Arziuta-ն բաղկացած է Arziu- հիմքից և -ta ցուցական հոդից, որ կարող էր խեթերի կողմից ընկալվել որպես անվան բաղկացուցիչ մաս: Այս նույն ձևով Armatana տեղանունը, որ պահպանվել է հետագա Արմաան-ի մեջ (Մեծ և Փոքր Արմաաններ) և իներև տրամառով ընդհանուր է արմենների անվան հետ [Նեմյան, 1963, 40], ամենայն հավանականությամբ նույն ծագումն ունի, ինչ հայերենում պահպանված արմ||արմն, արմառ, զ-արմ բառերը (սրանք ծագում են հ.-ի. *er- «շարժ(վ)ել, հուզել, բարձրացնել» արմատից՝ *-m- կամ *-men- մասնիկներով. հմմտ. հուն. ὄρμενος «ցողուն, ընձյուղ», ὄρμενος «ձյուղ» և այլն) [հմմտ. ՀԱԲ, 1, 326—327]:

Խեթական տեքստերում հիշատակված Maldija-ն (հետագա Մալաթիան) որ ուրարտ. տեքստերում բերվում է Melite(i)a ձևով, ամենայն հավանականությամբ կապված է հ.-ի. *meli-t- «մեղր» արմատի հետ (հմմտ. հայ. մեղր, հուն. μέλι, -τος, սկյութ. μέλιτος, խեթ. milit «մեղր» և այլն): Մնձուր, (Մազուր) լեռան (որից Մնձուր գավառ և Մնձուր դեռ) անունը (խեթ. Muzuri, հուն. Μονζουδον, Μονζουθον, Μονζυθον, արար. Mazur, թուրք. Mızur, Muzur, Munzur, Menzur) թերևս կապված է հ.-ի. *men- «ցլվել» արմատից ծագող *mpt- «լեռ» նախածիի հետ (հմմտ. ավ. mati- «լեռան գագաթ», լատ. mons, -tis, կռն. meneth, բրեա. menez- «լեռ» և այլն):

8) Անհնար չէ հորենացու հիշատակած՝ Հայկի հաջորդների և նախարարական տների սրուշ անունների մեջ տեսնել հայաստական թագավորների անունների և դիցարանական անունների տրձագանքը՝ թրակյան հատուկ անունների հետ միասին. հմմտ. Արա (փոքրասիական դիցանուն), Տարի (փոքրասիական դիցանուն), Կաղմուս (Կարիական լեռների աստված, Թեբեի սոստապելական հիմնադիր)⁴⁰, Հայկալի, Հոյ (հմմտ. Hajaša), Սկայորդի (հմմտ. թրակ. Σκαυοι ցեղանունը) և այլն:

9) Եթե ճիշտ է Վ. Գեորգիևի կարծիքը էտրուսկերենի խեթա-լուվական ծագման մասին [Georgiev, 1962, 1970—1971, 1974]⁴¹, ապա հայաստ-էտրուսկյան որոշ զուգահեյություններ լիովին հասկանալի են դառնում, և Հայաստային նվիրված մեր աշխատություններում բերված փաստերը նոր լուսաբանություն ուտանում: Այս դեպքում հայ-էտրուսկյան զուգահեյությունները պետք է բացատրել որպես հայասերենի՝ հայերենի մեջ ունեցած ներդրման արդյունք:

⁴⁰ Կաղմուս անունը հուշները հավանաբար փոխ են տակ փյունիկեցիներից. փյունիկյան զմո արմատը նշանակում է «արևելք»:

⁴¹ Գեորգիևի կարծիքը առայժմ ընդունելություն չի գտել, մասնավորապես որ էտրուսկյան ազգակցական անունների և թվականների հնդեվրոպական ծագումը չի հաստատված:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ.
ԱՆՑՈՒՄ ՎԱՂՆՋԱՀԱՅԵՐԵՆԻՑ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ

Լ. ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔ

Լ. ՀնչՅՈՒՆԱԿԱՆ ԿՈՌՈՅՎԱԾՔ

Եթե վաղնջական շրջանի համար ենթաշրջանների առանձնացումը պայմանական բնույթ է կրում, ապա հնագույն շրջանի վերաբերյալ ավյալներն այնպիսիք և այնքան են, որ մենք կարող ենք որոշակիորեն գծել ենթաշրջանների կառուցվածքային և բառապաշարային հիմնական առանձնահատկությունները: Դեռ ավելին, ինչպես մասամբ ցույց է տրվել ներածական մասում, հնարավոր է որոշակի փուլեր առանձնացնել նաև ուշ հնագույն շրջանի համար: Այնուհանդերձ նպատակահարմար է հնագույն շրջանի բնութագրեր տալ ոչ թե ըստ ենթաշրջանների, այլ ըստ կառուցվածքի և բառապաշարի տարբեր կողմերի՝ պրանցից յուրաքանչյուրի ժամանակագրական համապատասխան բաշխումներով ու մատնանշումներով:

Ելակետ ունենալով վաղնջահայերենի քննության մեջ բացահայտված փափակը և հաշվի տանելով պատվոր շրջանի դարգացման վաղ (հատկապես պատական հայերենին հասույթ) փուլի առանձնահատկությունները՝ կարելի է գծել հնագույն շրջանի հնչյունական կառուցվածքի որոշակի պատկերը:

Հնագույն հայերենը բնութագրվում է ձայնավորային համակարգի հետևյալ հիմնական առանձնահատկություններով. 1) վաղնջահայերենի՝ Հինդ-Եվրոպականից եկող քանակային տարբերությունները՝ աստիճանաբար վերանում են, և հայերենը պարզորոշ է երկար և կարճ ձայնավորների հնչույթային հակադրություն ունենալուց. եթե այս պարզում երկար *ա-ն* (*ā*) ասանց սրել տարբերության համընկնում է Հ.-հ. **a*-ից, **ā*ից և **u*-ից ծագող, ույլև վանկարառ ձայնորդների վերացմանը պուգրնթաց հանդես կիսած լրացուցիչ կարճ *ա-ի* (*ǣ*) հետ, ապա երկար *ե-ն* և *օ-ն* (*ē*, *ō*) սրպես ավելի նեղ ձայնավորներ վերածվում են *ի-ի* և *ու-ի*. պրանով իսկ նախ հին *e:é* և *o:ō* քանակական հակադրությունը վերածվում է *e:i* և *o:u* սրական հակադրության, երկրորդ՝ ավելանում է *i* և *u* ձայնավորների ընդգրկումը. վերջիններս անկախ ծագման բնույթից (**i*>*i*, **i*>*i*, **e*>*i* և **u*>*u*, **u*>*u*, **ō*>*u*) հնագույն շրջանի վերջերին՝ մոտավորապես մ. թ. III դարից սկսած ենթարկվում են անշեշտ վանկերում միևնույն փոփոխությանը՝ թուլացմանը (*i*>*ə*, *u*>*ə*) կամ սղմանը. հավանական է ենթադրել, որ այս շրջանում են կատարվում *e>i* և *o>u* փոփոխությունները ռեգայիններից առաջ՝ **heno* > **hino* (>*hĩn*), **conur* > **cunur* (>*dmũr*) և այլն. 2) եթե վաղնջահայերենի *a* տարրն ունեցող *au*, *ai* երկբարբառները հնագույն հայերենում պահպանվում են նույնությամբ (պարբարի վաղ հուշարձաններում դրանք զբղվում են աւ, ալ), ապա *oi* երկբարբառը համընկնում է *ei*-ի հետ (պարբարի հուշարձաններում այն զբղվում է է-ով) և, համապատասխանաբար, *eu* և *ou* երկբարբառները միատեսակ կերպով փոխվում են *oi*-ի (պարբարի հուշարձաններում այն զբղվում է ոյ), որ, այսպիսով, բռնում է *ei*-ի փոխված

նախկին *oi* երկբարբառի տեղը. 3) մասամբ միջձայնավորային **s > *h-*ի անկման հետևանքով հանդես եկած ձայնավորային կապակցությունների, մասամբ էլ ձայնավորների և նախկին պայթականների շփականացման հետևանքով ծագած կիսաձայնների կապակցությունների բազայի վրա հանդես են գալիս նոր երկբարբառներ, որոնք լրացնում են գոյություն ունեցող երկբարբառների քանակը և ընդլայնում Կործածության շրջանակները՝ հ.-հ. **sue-sōr > *hweur > k'oir* (քոյր), հ.-հ. **septm > *euf'an* (> եւթն), հ.-հ. **pətros > *hauro* (> հաւր) և այլն. 4) աստիճանաբար հաստատվում է հնդեվրոպական լեզվում բացակայող՝ բարձրացող երկբարբառների և եռաբարբառների համակարգ՝ *ia, ua, lai* և այլն:

Այս բոլոր փոփոխությունների հետևանքով հնագույն հայերենի զարգացման դեռևս վաղ շրջանում պետք է գոյություն ունենար ձայնավորների և երկբարբառների հետևյալ համակարգը.

e o a i u
ei oi ai ui eu au iu ia ua
lai uai uau uoi

Վաղնջահայերենի ձայնորդների կարգը շարունակում է գոյություն ունենալ գրեթե նույնությամբ, թեև մասնակի փոփոխություններ են տեղի ունենում նրանց իրացումներում. 1) ի ձայնորդը աստիճանաբար հանդես է գալիս դիրքային երկու տարբերակի ձևով՝ *l* և *l̥*, որոնք շրջանի վերջերին վերածվում են անկախ հնչույթների՝ հանդես գալով միևնույն դիրքերում ևս. հմմտ. գրաբարյան աղի և անալի. 2) բառասկզբնային *y* և *w* կիսաձայնները հետագա ուժեղացմամբ վերածվում են *j* և *g* բաղաձայնների, ընդ որում *g-*ն այս դեպքում թերևս անցնում է *gw* միջակա աստիճանով. հմմտ. **yuro > *juro* (> ջուր), **yani > *jani* (> ջան-), **woiniyo > *gwoiniyo > *gwlniyo* (> վրաց. *γwino*) > **giniyo* (> գինի). և այլն. հնարավոր է, որ **y > j* փոփոխությունն ընդգրկած լինի նաև ետբաղաձայնական դիրքը (վանկասկիզբ). հմմտ. **genyemi > *jinjemi > ջնջեմ*). բառասկզբնային **w-*ի վերածվելը *g-*ի տեղի է ունեցել վաղ հնագույն շրջանի վերջերին. այդ պատճառով էլ այն ընդգրկում է ուրարտական փոխառությունները (հմմտ. *Uelikuni > Gelā(r)k'uni* տեղանունը), բայց չի ընդգրկում իրանական վաղ փոխառությունները, որոնք գերազանցապես պարթևերենից են և պատկանում են ուշ հնագույն (նախազրաբարյան) շրջանին. *w > g* փոփոխությունն ունենում է նաև մի ալլ հետևանք՝ փոփոխվում են *w* պարունակող նաև ալլ կապակցություններ. այսպես, **sū-*ից ստացված **hw-*ն վերածվում է *k'-*ի (*p*)՝ հ.-հ. **sūidrom > վ.-հ. *hwirton > *k'irtun* (> քիրտն). 3) **s > h* փոփոխություն հետևանքով *r-*ի կողքին հանդես է գալիս *ṛ-*ն՝ *rh-*ից և *hr-*ից (**rs, *sr*). 4) կիսաձայնների, որպես երկբարբառների երկրորդ տարբերի, կազմն ընդլայնվում է՝ պայթականների շփական տարբերակների կիսաձայնացման հետևանքով՝ հ.-հ. **pəṭēr > վ.-հ. *hatir > հնգ. հ. *háyir* (> հայր), հ.-հ. **pətrós > վ.-հ. *hatro > հնգ. հ. *hauro* (> հաւր) և այլն. **t > y* փոփոխություն համար հմմտ. փոխառյալ սալլ բառը՝ *σάτιλλα-*ից:

Հնագույն հայերենը բնութագրվել է բաղաձայնական համակարգի հետևյալ փոփոխություններով. 1) այս շրջանի ամենից ավելի նշանակալից փո-

փոխությունը պայթական բաղաձայնների երկրորդ քմայնացումն է, որի հետևանքով առաջանում են *j, չ, չ^c շշական կիսաշփականները և մասամբ, միջձայնավորային դիրքում, չ, Տ շփականները. այս փոփոխությունն ընդգրկում է ինչպես ետնալեզվային g, k, k^c, այնպես էլ առաջնալեզվային d, t, t^c պայթականները y-ից և առաջին շարքի e, i ձայնավորներից առաջ. հմմտ. հ.-ե. *gʷhermo- > վ.-հ. *germo > հնգ. հ. *jermo (> ջերմ). հ.-ե. *gem- > վ.-հ. *kem- > հնգ. հ. *čim- (փիմ-, փմիլ). հ.-ե. *ligh- > վ.-հ. *lig- > հնգ. հ. *liž- (բրբռ. լիժ «ողորկ»); հ.-ե. *ʷeikero- > հնգ. հ. *geišero (> գիշեր) և այլն. պայթական բաղաձայնների քմայնացման և կիսաշփականացման այս պրոցեսներն ակնհայտորեն դուգահեռ են y-ի ուժեղացման և j-ի վերածվելու պրոցեսին, ընդ որում որոշ դեպքերում դժվար է դրանց հստակ տարբերակումը. այսպես, գրաբ. ստերջ բառը կարող է ծագած լինել ինչպես հ.-ե. *sterjā, այնպես էլ *sterdhjā ձևից. 2) եթե վաղնջահայերենում հ.-ե. *s-ից ծագող h-ի՝ միջին վանկերում ընկնելու հարցը դժվար է դրականորեն լուծել, ապա հնագույն հայերենում այդ պրոցեսի ավարտվելը կասկած չի հարուցում. հենց այս շրջանում է հ.-ե. *sʷesōr-ից ծագած վաղնջահայ *hwe-(h)ur-ը դառնում k^coir (քոյր):

Բաղաձայնական կազմի կրած այս փոփոխությունների հետևանքով վաղնջահայերենի բաղաձայնական համակարգը հնագույն հայերենում ստանում է հետևյալ տեսքը.

b(h)	d(h)	g(h)	j(h)	ǰ(h)	z	ž
p	t	k	c	č	s	š
p ^c	t ^c	k ^c	c ^c	č ^c	x	h

Հնագույն հայերենի վստիկ վաղ շրջանում, նախքան շեշտահաջորդ վանկերի թուլացումն ու անկումը, սահմանափակված է եղել այնպիսի տիպերով, որոնց համար բացառվում է պայթականով վերջանալը. վաղ հնագույն շրջանի վանկը կարող էր վերջանալ միայն ձայնավորով կամ երկբարբառով (այսինքն՝ լինել բաց վանկ), ձայնորդով և շփականով [Джаукян, 1978, էջ 139]:

Հնագույն հայերենի շրջանի համար խիստ կարևոր են շեշտի հետ կապված փոփոխությունները: Հնդեվրոպական ազատ երաժշտական շեշտը այս շրջանի վաղ ենթաշրջանում արդեն վերածվել էր հիմնականում վերջնիթեր ուժային շեշտի. ավելի ճիշտ, այդ շեշտը մեծ չափով պայմանավորված էր ձևաբանական գործոնով՝ լինելով շարժական և ընկնելով ուղիղ հոլովներում հիմքային ձայնավորի և թեք հոլովներում՝ վերջավորության վրա: Սրա հետևանքը լինում է վաղ հնագույն ենթաշրջանի վերջերին շեշտահաջորդ վանկերի թուլացման կամ անկման պրոցեսի ավարտը, այսինքն՝ շեշտահաջորդ ձայնավորներն ընկնում են, իսկ նախաշեշտ ձայնավորները թուլանում են կամ սղվում. *órbo > órḅ (որբ), սևռ. *orbōyo > orbōy (որբոյ): Շեշտի հետ կապված երկրորդ կարևոր պրոցեսը, որ ավարտվում է մ. թ. II դարի վերջերին կամ III դարի սկզբներին, նախաշեշտ վանկերի որոշ ձայնավորների ու երկբարբառների փոփոխությունն է. 1) վերին շարքի i և u ձայնավորները դրա հետևանքով միավանկ հիմքերում թուլանում և փոխվում են Յ-ի, իսկ բազմավանկ բառերում սղվում են, եթե բաղաձայնների այնպիսի կուտակում

չի ստեղծվում, որ պարտադիր է դարձնում Ձ-ի արտասանությունը. հմմտ. *dinem > dānem (դնեմ), *huroi (սեռ. հ.) > hərol (հրոյ). 2) միջին շարքի e և o ձայնավորներով կազմված ei և oi երկբարբառները նեղանում և փոխվում են վերին շարքի i և u ձայնավորների՝ *seirem > sirem (սիրեմ), *loisin lusin (լուսին), *loisoi (սեռ. հ.) > lusoi (լուսոյ). 3) տարբեր աղբյուրներից ծագող ia բարձրացող երկբարբառը, որի i-ն a-ի ազդեցությամբ լայնանում է և մոտենում e-ին (գրաբարում գրվում է եա), շեշտից առաջ կարճանում է և վերածվում e ձայնավորի՝ *keac^o > kec^oi (կեցի «տարեցի»); Այս բոլոր փոփոխություններն ընդգրկում են ոչ միայն հնդեվրոպական ծագման բառերը, այլև իրանական, տոտրական, հունական և այլ կարգի այն փոխառությունները, որոնք կատարվել են մ. թ. III դարից առաջ: Այս փոփոխությունների հետևանքով ստեղծվում է մի վիճակ, երբ՝ 1) նախաշեշտվանկերում ei, oi, ia (ea) երկբարբառները չեն հանդիպում՝ փոխարինված լինելով i, u, e ձայնավորներով. 2) առաջանում են մեծ քանակությամբ Ձ-ով վանկեր, իսկ i-ով և u-ով վանկերը մեծ մասամբ գալիս են ei-ով և oi-ով վանկերից. միայն մի քանի միավանկ, հատկապես i-ով և u-ով սկսվող բառերում նախաշեշտ i-ն և u-ն պահպանվում են՝ himan (հիման. հմմտ. հիմն), usoi (ուսոյ. հմմտ. ուս). 3) բառակազմության և թեքման մեջ հաստատվում են շեշտի դիրքով սլավոնավորված հերթագայություններ՝ gír—gərói, húr—hərói, séir > siró!, lóis > lusó!, keánk^c—kenác^c, keác^c—kec^oi և այլն:

2. ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ.

Ձևաբանական կառուցվածքի տեսմով հնագույն հայերենի վաղ և ուշ ենթաշրջանների միջև արմատական հակադրություն է տառաչանում շեշտաճառարգ ձայնավորների թուլացման ու անկման և ավելի ուշ՝ շեշտանախորդ վանկերի ձայնավորների ու երկբարբառների կրած փոփոխությունների հետևանքով: Հնագույն հայերենը վաղնջահայերենի նման շարունակում էր մերնայ թեքական լեզու, թեև խոնարհման մեջ, ինչպես կռեսնենք, աստիճանաբար մեծանում է նկարագրական-վերլուծական ձևերի թիվը:

Հնագույն հայերենի հոմար կարելի է վերականգնել հստակաճ համակարգի հետևյալ կարևոր փոփոխությունները. 1) շարունակվում է ձայնավորահիմք և ձայնորդահիմք հստակությունների հակադրության պրոցեսը՝ հնդեվրոպական բնավոր (թեմատիկ) և անբուն (ատեմատիկ) հիմքերի հակադրության փոխարեն. այդ պրոցեսը իր ավարտին է հասնում հատկապես ուշ հնագույն ենթաշրջանում՝ շեշտահառարգ վանկերի թուլացումից կամ անկումից հետո. թեմատիկ -o-ով հիմքերին հար և նման հոլովվում են նաև նախկին a-ով, i-ով և u-ով հիմքերը, այսինքն՝ բոլոր ձայնավորահանգ հիմքերը ըսկըսում են հոլովվել միատեսակ՝ այդ առնականաց հակադրվելով ձայնորդահանգ հիմքերին. 2) այս պրոցեսն ուղեկցվում է երկակի թվի և սեռային տարբերությունների վերացման պրոցեսով. երկակի թվի վերացումը տեղի է ունենում նաև խոնարհման համակարգում, բնդ որում հոլովման մեջ պահպանվում են միայն երկակի թվի առանձին հեռքեր, որոնք համակարգ չեն կազմում. սեռային տարբերությունների վերացումը ունենում է նաև այն հետևանքը, որ հ.-ի. ար. *iǵos, չեղուք *iǵom- և իգ. *-iǵā ձևերի բազայի հիման վրա հանդես

է գալիս ի-ով վերջացող բառերի մեկ միասնական հոլովում. միայն արաւ-
կան սեռի բառերը շարունակում են մնալ -օ-ով հիմքերի մեջ, իսկ տարբեր
սեռերով հոլովվող ածականները և իգական սեռի դոշականները սկսում են
հոլովվել միասնական հարացուցցով, որ իր մեջ պարունակում է մասամբ
արականի և մասամբ իգականի ձևեր. հմմտ. հին հայերեն որդի, սեռ. տր.
որդւոյ, գործ. որդւոյ և բարի, սեռ. տր. բարւոյ, գործ. բարեաւ. 3) նախկին
-ծ-ով հիմքերի մեջ, շեշտահաջորդ ձայնավորների թուլացման և անկման
ընդհանուր պրոցեսի հետ կապված, սեռական-տրականի բնկած վերջավո-
րութունների փոխարեն հանդես է գալիս հավանաբար նախկին *-i]o- ածան-
ցից ծագող -i վերջավորութունը, և նախկին *-ä-ով հիմքերի հոլովումը վե-
րականացվում է -i/ä. հիմքերի ձևով. հմմտ. հին հայերեն ամ, սեռ. տր.
ամի, գործ. ամաւ և այլն. 4) ինչպես որ նախկին *-ä-ով հիմքերի սեռական
տրականի նախկին վերջավորութունները փոխարինվում են *-i]c- ածան-
ցից ծագող ձևերով, այնպես էլ հոգնակի սեռական-տրականում այսպիսի
դեր է ստանձնում նախկին *-sko- (>c^c=g) ածանցը, որ, սակայն, ի տար-
բերութուն նախորդի, տարածվում է ընդհանուր հիմքերի վրա՝ հիմքային տարրե-
րի (այդ թվում՝ ձայնավորների) պահպանմամբ հանդերձ. հմմտ. հին հայե-
րեն սեռ. տր. ամաց, գետաց, սրտից, վարդաց, անձանց, մանունց. 5) բացի
նախկին թեմատիկ հիմքերից, մնացած դեպքերում բացառականի ընդհանուր
վերջավորութուն է դառնում նախկին *-etes/-etos-ից ծագող -ei (-է)
վերջավորութունը. 6) շեշտահաջորդ ձայնավորների թուլացման ու անկման
և սրահետևանքով հոլովական որոշ ձևերի խառնման հետ կապված մեծա-
նում է *en > i/] (/i/յ) և *g'hō > z (զ) նախդիրների դերը, որոնցից առաջինը
դառնում է բացառականի և ներգոյականի կազմութան պարտադիր տարր,
իսկ երկրորդը՝ որոշիչ հայցականի պարտադիր ցուցիչ. հմմտ. հին հայերեն
ամ, բցո. յամէ, ներգ. յամի, որոշյալ հայց. զամ:

Հնագույն հայերենի խոնարհման համակարգը ենթարկվել է հետևյալ
էական փոփոխություններին. 1) մի կողմից՝ բնավոր (թեմատիկ) և անբուն
(աթեմատիկ) հիմքերի մերձեցումը և մյուս կողմից՝ բնավոր (թեմատիկ)
խոնարհման մեջ e/o հերթագայության վերացումը հօգուտ e-ի (հոլովման
մեջ գերակշռություն է ստանում o-ն), հանգեցնում են մի վիճակի, երբ խո-
նարհման բոլոր տիպերի համար հաստատվում է միևնույն կաղապարը՝ ձայ-
նավորների և երկբարբառների տարբեր իրացումներով. այդ պրոցեսը իր ա-
վարտին է հասնում ուղ հնագույն շրջանում՝ շեշտահաջորդ ձայնավորների
անկման հետևանքով. հմմտ. հին հայերեն բերեմ, բերես, բերէ (=berei),
բերեմք, բերէք (=bereik^c), բերեն և մնամ, մնաս, մնայ, մնամք, մնայք,
մնան. 2) հնդեվրոպական բնավոր (թեմատիկ) ու անբուն (աթեմատիկ) հիմ-
քերի նախկին տարբերությունը ներկայի և սիգմատիկ (*-s-ով) ու ասիգմա-
տիկ (առանց *-s-ի) հիմքերի տարբերությունը սուբստի ձևերում փոխարին-
վում է ածանցավոր և անածանց (եթե ածանցներ չհամարենք նախկին հիմ-
քակազմ ձայնավորները) հիմքերի տարբերությամբ, ընդ որում ներկայի հա-
մակարգում այն դրսևորվում է որպես -ո- ու -ծ- (-ն- ու -չ-) ունեցող և չու-
նեցող, իսկ աորիստի համակարգում՝ որպես c^c (ց) ունեցող (ցոյական) և
չունեցող (ոչ ցոյական) հիմքերի տարբերություն. այս տարբերությունն ա-
վելի է ուժեղանում շեշտահաջորդ ձայնավորների անկումից հետո, մանա-
վանդ որ նախկին հիմքակազմ ձայնավորներն ընկավում են որպես վերջավո-
րութան տարրեր (այսինքն՝ հ. լ. բ. *-ä-mi-ի փոխարեն, որտեղ *-ä-ն հիմքա-

կազմ տարր է, *-mi-ն՝ բուն վերջավորություն, սկսում է հանդես գալ -am-ը որպես միասնական վերջավորություն). գերակշռող մեծամասնությամբ ներկայի և աորիստի հիմքերը հակադրվում են այնպես, որ ներկայի ածանցավոր հիմքերին համապատասխանում են աորիստի անածանց (ոչ ցոյական), անածանց հիմքերին՝ աորիստի ածանցավոր (ցոյական) հիմքերը. հմմտ. հին հայերեն ուս-ան-(իմ) — ուս-(այ), բայց մն-(ամ) — մն-աց-(ի). ընդհանուր առմամբ խոնարհման ողջ համակարգը տողորում է ներկայի և աորիստի հիմքերի հակադրությունը. 3) հ.-ե. *-sk (*sk')-ից եկող c°-ով (ց-ով) հիմքերը, որոնք դեռևս վաղնջահայերենում արդեն սկսել էին ընդարձակել իրենց գործածությունը շրջանակները, այս շրջանում մեծ չափով հանդես են գալիս խոնարհման համակարգում՝ ոչ միայն աորիստում, այլև ապառնիում և, այսպես կոչված, ստորադասականում. հմմտ. հին հայերեն գրեցի, ապ. գրեցից, հրամ. գրեցէք, ստոր. գրիցեմ. 4) մասամբ հնչյունական և մասամբ ձևաբանական ընդհանուր փոփոխությունների հետ կապված հնդեվրոպական ըղձականի և ստորադասականի (կոնյունկտիվի) ձևերը վերանում են, ընդ որում հնդեվրոպական ստորադասականի փոխարեն հանդես են գալիս, ինչպես տեաանք, -ց-ով ստորադասականի նոր ձևեր. 5) հ.-ե. *-lo- ածանցով կազմված բերբայական ձևերի ընդլայնման և տարածման հետ կապված մեծանում է այդ դերբայներով և օժանդակ բայով կազմված վերլուծական-նկարագրական ձևերի տեսակարար կշիռը. հին հայերենում հանդես են գալիս -եալ եմ, -լոց եմ տիպի եղանակային ձևերը, այլև -լի և տիպի ստորոգական գործածության ձևերը. 6) շնայած այս բոլոր պրոցեսներին՝ խոնարհման համակարգում դեռևս շարունակում են գործել մեծ քանակությամբ արխաիկ անկանոն ձևեր, շարունակում է մեծ մնալ տարահիմք (սուպլետիվ) ձևերի տեսակարար կշիռը:

3. ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Վաղնջահայերենի համեմատաբար քիչատ շարադասությունը, որ նա ժառանգած է եղել հնդեվրոպական լեզվից, հնագույն հայերենում հիմնականում պահպանվում է և անցնում հին հայերենին. ենթակայի և ստորոգայի, որոշչի և որոշյալի, հատկացուցչի և հատկացյալի, խնդրի և խնդրառուի շարադասությունը կախված է ինչպես նախադասության բնույթից ու տրամաբանական շեշտից, այնպես էլ նրա ոճական կիրառության առանձնահատկություններից. այսպես, որոշչի ետադաս գործածությունը ավելի հատուկ է եղել ճարտասանական և հանդիսավոր, նախադասը՝ առօրյա-կենցաղային, սովորական խոսքին: Նախադասված է որոշչի և որոշյալի համաձայնության պարտադրականությունը. եթե ետադաս որոշչի համաձայնությունը որոշյալի հետ գրեթե ընդհանուր բնույթ ունի, ապա նախադաս որոշիչները սովորաբար չեն համաձայնում: Որոշչի և որոշյալի համաձայնությունն ընդգրկում է, ի տարբերություն հնդեվրոպականի և, հավանաբար, վաղնջահայերենի, հինգ և ավելի թվականների որոշչային գործածությունը:

Հնագույն հայերենում աստիճանաբար զարգանում է ձևական խնդրառությունը՝ խնդրի հոլովական ձևավորման կախվածությունը ոչ այնքան նախադասության ընդհանուր իմաստից, որքան խնդրառու բառի հետ ունեցած

հարաբերությունից՝ ըստ պատմական պայմանավորվածության. այդպիսիք են հին հայերենում, օրինակ, հետևյալ դեպքերը. «բռնեի ձեռքից» («բռնեի ձեռքից»), «յղիլ զնոդոյ և զջրոյ» («ուղարկել հողի և ջրի ետևից»), «ծիծաղել զնովաւ» («ծիծաղել նրա վրա»), «նախանձել ընդ ումեք» («նախանձել մեկին»), «ասէ ցիս» («ասում է ինձ») և այլն:

Համառաբար հնագույն հայերենում է դարգանում երեք դեմքերին հարաբերակից ա, դ, ն ետադաս հոգերի լայն կիրառությունը. բնագահնապես այս շրջանին պետք է վերագրել ցուցակայնների եռադիմություն հաստատումը՝ աա, դա, հա, այս, այդ, այն, սոյն, դոյն, նոյն: Միաժամանակ կարևոր է նշել, որ նախ՝ տեղի է ունենում այս, այդ, այն դերանունների և հոգերի դիմադին յուրատեսակ համաձայնություն («դայրն դայն», «պբանա դայսոսիկ») և այլն), երկրորդ՝ հատուկ որոշյալ արժեք է սկսում ձեռք բերել ն հոգը: Ամենայն հավանականությամբ հնագույն հայերենի շրջանում է դարգանում գ նախդրի (<հ.՝ Է. *g'hō)՝ որոշյալ հայցական նշանակելու գործառությունը:

Հնդեվրոպական *ǵh₂- հարաբերական դերանվան փոխարեն հարցականների հարաբերական ցործածության՝ թերևս վաղնջահայերենում սկսված շրջանը այս շրջանում ավարտվում է: Դերբայական դարձվածների հետ միասին հանդես են գալիս շաղկապների բավականաչափ լայն շրջանակով ներկայացված երկրորդական (պտորադաս) նախադասություններ. շաղկապները ձևավորվում են մասամբ հնդեվրոպական սպասարկու բառերի և հարցական դերանունների հիման վրա՝ և, եթէ, այլ, քան և այլն, մասամբ հղած միջոցների գուգորդմամբ ու բաղադրմամբ՝ զի, և—և, եթէ—եթէ, քանզի, քան եթէ, մինչ զի, այսինքն և այլն, մասամբ փոխառյալ բառերի և նրանց ու բնիկ բառերի գուգորդման ու բաղադրման միջոցով՝ կամ, թեպէս, յորժամ և այլն (կամ-ը, պէտք-ը, ժամ-ը իրանական ծագում ունեն):

Հնդեվրոպական ծագման ի,զ, առ, ց, ընդ, ըստ նախդիրների կողքին հնագույն հայերենում աստիճանաբար նշանակալից արժեք են ձեռք բերում զգալի թվով նախադրություններ և նույնիսկ ետադրություններ՝ կազմված մասամբ հնդեվրոպական բառերի, մասամբ էլ իրանական և այլ կարգի փոխառությունների հիման վրա. հնդեվրոպական բառերի հիման վրա են կազմավորվել առանց, առաջի, բա(յ)ց ի, գաղա, զկնի «ետևից. հետո», զհետ, իբրև, ի ձեռն, ի մէջ, ի ներքոյ, ի ներքուստ, ի վերայ, ի վերոյ, ի վերուստ, հետի, հետէ, մաստ ի/առ, մերձ ի, մինչև ի/առ/ց, քան և այլն. իրանական և այլ կարգի փոխառությունների ու անհայտ ծագման բառերի հիման վրա են ձևավորվել աղագաւ (և յաղագաւ), գաւրէն, ընդդէմ, ի սակա, հանդէպ, հանդերձ, յանդիման, շուրջ, շափ, պէս (և որպէս), վասն և այլն:

4. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՈՒՄ

Վաղնջահայերենից ժառանգելով բառակազմական հիմնական կաղապարները և իրացման միջոցները՝ հնագույն հայերենը դրանք մասամբ փոփոխել է, մասամբ լրացրել նոր կաղապարներով ու նոր միջոցներով (իրացումներով). վաղնջահայերենի մի շարք գործուն ու արդյունավետ կաղապարներ ու միջոցներ դադարել են այդպիսին լինելուց, և առաջացել են նորերը, հին

բաղադրությունների մի մասը դուրս է եկել գործածությունից և փոխարինվել նորերով, հայերենի մեծաքանակ փոխառությունները հիմք են տվել բառա- կազմական նոր միջոցների ու նոր եղանակների աղաքացման համար:

Վաղնջահայերենից հնագույն հայերենի ժառանգած վերջածանցների հաջ- ցը քննելիս հարկավոր է նկատի ունենալ երկու կարևոր գործընթաց. 1) բնա- վոր (թեմատիկ) և անբուն (աթեմատիկ) հիմքերի հակադրության աստիճա- նական փոխարինումը ձայնավորահանգ և ձայնորդահանգ հիմքերի հակա- դրությամբ համապատասխան ազդեցություն է թողնում նաև բնավոր և ան- բուն հիմքեր կազմող ածանցների փոխհարաբերության վրա. շեշտահաջորդ վանկերի թուլացումից և անկումից հետո բնավոր և անբուն հիմքերի, այլև դրանք կազմող ածանցների հակադրությունն ընդհանրապես դադարում է որևէ նշանակություն ունենալուց. 2) ինչպես այլ դեպքերում, այնպես էլ վա- ղնջահայերենից հնագույն հայերենին անցնելիս ակտիվ են ունեցել հիմքերի վերատարալուծման և պարզեցման երևույթներ, որոնք լայն շա- փեր են ընդունել մասնավորապես վաղ հնագույն հեթանոսական վերջերից՝ շեշտա- հաջորդ վանկերի թուլացումից և անկումից հետո. հիմքային ձայնավորների անկումը բառավերջում և նրանց պոստուկումը բառամիջում հանգեցնում է այն բանին, որ դրանք գիտակցվում են մասամբ ուղիս հիմքերից անկախ տարրեր և անցնում հաջորդ բաղադրիչներին, տվյալ դեպքում՝ վերջածանց- ներին, մասամբ ուղիս անկախ կազմիչներ, ինչպես -ա- (-ա-) հոգակապի դեպքում. վերջինիս տարածումը էական նշանակություն է ունենում ոչ միայն բարդության, այլև վերջածանցման համար, որտեղ առաջանում են հոգակա- պավոր և անհոգակապ ածանցների խմբեր. հոգակապավոր ածանցները մա- սամբ գալիս են նախկին բարդություններից՝ սրանց երկրորդ բաղադրիչների ածանցացումով, մասամբ արդյունք են համաբանական և այլ կարգի երևույթ- ների: Այս երկու գործընթացները քիչ դեր չեն խաղում որոշ ածանցների գոր- ծում և կենսունակ լինելուց դադարելու մեջ:

Բացի ներքին զարգացմամբ պայմանավորված երկու գործընթացներից, հին հայերենի վերջածանցների կազմավորման համար էական դեր են խա- ղում նաև արտաքին հեթանոսական ազդեցությամբ և մեծաքանակ փոխա- ռություններով պայմանավորված երևույթները: Օտար աղբյուրներից ծագող արմատական և վերջածանցավոր ձևերի միաժամանակյա անկախությունը ա- ռաջ է բերում վերջածանցների ինքնուրույն գործածություն, և օտար ածանց- ներն սկսում են բառեր կազմել նաև բնիկ հայերեն հիմքերից:

Հնդեվրոպական շրջանից եկող և վաղնջահայերենում դեռևս գործող բնա- վոր (թեմատիկ) ածանցները (*-ko- > հ. հ. -f, *-mo- > հ. հ. -մ, *-ro- > հ. հ. -r, *-tero- > հ. հ. -յր, -վեք և այլն) հնագույն հայերենում իրենց «մա- բուր» ձևով հիմնականում դադարում են գործուն լինելուց՝ պահպանվելով մա- սամբ նախորդ ձայնավորների, մասամբ իրար ու այլ ածանցների հետ զու- գակցված բաղադրյալ ածանցների ձևով: Շեշտահաջորդ վանկերի թուլացու- մից և անկումից հետո «ձայնավոր+նախկին բնավոր ածանց» կապակցու- թյուններն ընկալվում են որպես միասնական ամբողջություններ և տարած- վում իբրև աղբյուրներ, ընդ որում որոշ դեպքերում գերակշռություն է ըս- տանում ձայնավորներից մեկը, այլ դեպքերում հանդես են գալիս ածանցի ձայնավորային տարբերակներ: Այս նույն բանը նկատվում է նաև նախկին անբուն ածանցների դեպքում, որոնք համեմատաբար լավ են պահպանվում:

Եթե նախկին բնավոր և անբուն ածանցներից ծագած տարբերակները բերենք հին հայերենում ավանդված ձևով, ապա կարելի է ասել, որ հնագույն հայերենը ունեցել է վաղնջահայերենի ածանցների և նույնիսկ վերջավորութթյունների հիման վրա կազմված հետևյալ հիմնական ածանցները՝ **-ի(-f)**, **-նի**, **-իչ (-ուչ)**, **-ել (-ել, -ալ, -ուլ)**, **-եալ**, **-յի**, **-լոց**, **-սոլ (ոչ գործուն)**, **-ին**, **-ա-յն**, **-ուն**, **-ար**, **-որ**, **-ուր**, **-իր**, **-(b)րորդ**, **-եար**, **-ացի (-եցի)**, **-ացու**, **-ոց (-ան-ոց)**, **-ագ(-f) (-եաց, -ոչց)**, **-ից-ս**, **-ոտ**, **-ոտի**, **-ուտ**, **-տի**, **-որդ**, **-իկ(ն)**, **-ուկ(ն)**, **-իւն**, **-ութիւն**, **-ու-մն**, **-աւոլ (-ուլ)**, **-եստ (-իստ, -աստ, -ուստ)**, **-ոյք**, **-ունդ**, **-ու(-f)**, **-աւ (-եաւ, -եւ, -իւ, -ով, -ու)**, **-ովի(ն) (-եւի(ն), -ուստ («-ից» հմմտ. ուստի)**: Սրանց հետ միասին գործում են նախկին բարդութթյունների երկրորդ բաղադրիչների հիման վրա ստեղծված այլևայլ ածանցներ՝ **-արար**, **-ագ**, **-ած (-ած-ոյ, -ած-ու, -ած-ոյ-ւ, -ու-ած)**, **-ա-կից**, **-ա-կալ**, **-ա-մած**, **-ա-ուր (-ուր)**, **-ել (-ել-ի)**, **-ա-հար (>-ար)**: Թերևս փոխառութթյան հիման վրա է ծագել **-ատ < -նատ** ածանցը «հատված, կտրված» իմաստով: Այս ածանցները դրվում են նաև ենթաշերտային ծագման և փոխառյալ շատ հիմքերի վրա՝ նշանակալից չափով ավելացնելով ածանցյալ բառերի քանակը՝ վայր-ի, դատ-իչ, վայել-ուչ, վար-ել, դիր-ին, սակ-այն, խաւ-ուն, մթ-ար, փոք-որ, նախնախ-ուտ, փոխան-որդ, ասպետ-ութիւն, պահ-եստ և այլն:

Թվարկվածներին միանում են այն ածանցները, որոնք ծագել են ենթաշերտային ազդեցութթյան և փոխառութթյունների հիման վրա, երբեմն էլ բարբառային տարբերակներ՝ ստանդարտ լեզվի մեջ թափանցելու միջոցով: Սրանց մասին մենք առիթ կունենանք խոսելու հայերենի կրած օտար ազդեցութթյունների քննութթյան հետ կապված, բայց այստեղ դրանք բնութագրենք ընդհանուր ձևով: Հայերենի մեջ, անշուշտ, մեծ տեղ են բռնում ուրարտական և իրանական ծագման ածանցները, որոշ դեպքերում էլ ածանցների բուն աղբյուրներն ընդհանրապես հայտնի չեն: Իրանական ազդեցութթյունը որոշ դեպքերում չափազանցված է, զուգադրյալումները՝ երբեմն պատահական. մի շարք դեպքերում էլ այն ալտահայտվել է միայն գոյութթյուն ունեցող ածանցների տարածման առումով: Հայերենի մեջ մուտք գործած ածանցների մի մասը գործուն և աղյուսակում է, մյուսները հանդիպում են միայն հազվադեպ օրինակների մեջ: Ստորև բերվող ածանցների համար նախ տրվում են հնդեվրոպական, ապա այլ ծագման հիմքերից կազմված բառեր, ընդ որում ընտրվում են միայն հին հիշատակութթյուններ ունեցողները. սակայն նկատելի է, որ գրավոր շրջանում տարածված մի շարք ածանցներ դասական փուլի հուշարձաններում ավելի փոքր հաճախականութթյուն ունեն՝ մանավանդ հնդեվրոպական հիմքերի դեպքում. այսպիսով, բերվող որոշ ածանցներ նախագրային շրջանում սակավապես գործածութթյուն պիտի ունեցած լինեն, որոշ օրինակներ էլ թերևս մատենագրական կազմութթյուններ են՝ ոչ այնքան հաճախադեպ.

-ա-գար (իրան.)՝ աշագար, գլխագար, այլև խելագար.

-(ա-)գին (իրան.)՝ գորովագին, հիվանդագին, ողբագին, սրտագին, ցաւագին, այլև ահագին, դիւագին, կաթոգին (կաթո- հիմք), ուժգին, վշտագին և այլն.

-ա-դոյն (համեմատական ածականի արժեքով. հմմտ. նաև մկբ. -ա-գոյնս) (իրան.)՝ բարձրագոյն, Լրկայնագոյն, չաւագոյն. հնագոյն, երկարագոյն, լայնագոյն, այլև խոնարհագոյն, հեշտագոյն և այլն.

-ա-ժէտ (իրան.)՝ լուսնածէտ (ուշ), որկորածէտ, այլև ախտածէտ, նենգածէտ (ուշ).

-ախ՝ թարախ, յ-աճ-ախ, շաղախ, քաջախ.

-ակ՝ գիտակ, երգակ, թրթրակ, լծակ, յաջողակ, ստորնակ, տեղեակ, այլև դիտակ, պահակ, վրիպակ և այլն.

-ակ (իրան.)՝ -ա-կ(ն)-ի բաղարկությամբ. հմմտ. դիակն, այլև՝ -հակ, -իկ, -ոյկ, -ուկ)՝ անստակ, գաւառակ, թիակ, սրդեակ, այլև երամակ, կրդղեակ, վահանակ, վիշապակ և այլն.

-ա-կան (իրան.)՝ առնուելական, արուական, գաղթական, այլև աղբական, իշխանական և այլն, իրանական ծագման բառերում հանդիպում են նաև առանց ա-ի ձևեր՝ գուժկան, վարձկան.

-ա-կեր (-ա-կար, -ա-կեր) (իրան.)՝ օղակթ(ա)կե(ա)ր, այլև վնասակար, համոզակեր և այլն.

-ակի՝ կողմնակի, երկակի, եռակի, քառակի, այլև վաղվաղակի, սուղուկի և այլն.

-այ(ք) (հմմտ. և -եայ(ք). մասամբ՝ միտյն իրան. հիմքերի հետ, կամ ամբողջովին իրան.)՝ աշնանայք, միջերկր(ե)այ, սրկար(ե)այ, փոսկր(ե)այ, այլև ակամայ, կամայ.

-ային (-այ+ -ին և իրա՞ն.)՝ անվնդային, աշնանային, գարն(ան)ային, մարդկային, ջերմային, այլև աշխարհային, գաշտային և այլն. հմմտ. նաև -այնի՝ գարնանային.

-այլ՝ մուայլ, այլև շուայլ (շիռ. հմմտ. արբ-շի՞ռ),

-ան (մասամբ կամ լրիվ իրա՞ն. հոգնակիի -անք իրանական ծագման է)՝ գլան, դեղձան, թռչան, խարան, կցան, ջնջան, սրբան «հետույք», այլև իշխան, ժաման և այլն.

-անակ (մասամբ իրա՞ն.)՝ (յ)եղանակ, այլև գանձանակ, փոխանակ և այլն.

-անար (հ.-ե.?)՝ անդանար (ուշ), աստանար, ուրանար (ուշ).

-անդակ (իրան.)՝ ալլանդակ, այլև աւժանդակ, բովանդակ և այլն.

-անի (հմմտ. կենդ-ան-ի)՝ լեզուանի, հուլանի «մերկ» (հու-ն առանձին չի գործածված), հովանի, այլև պիտանի.

-անի (հավաքական իմաստով. նախորդի հետ նո՞ւյնը)՝ գլխանի, երիշանի, կանանի, այլև տազանի և այլն.

-անք՝ բամբասանք, վարմանք, մաղթանք, մեծարանք, մեղաբրանք, այլև վրկանք, հրապուրանք և այլն.

-ան-ուտ՝ յորձանուտ (յորձան-ից՝-ուտ-ով), այլև հոսանուտ և այլն.

-աւ-պան (իրան.)՝ դոնապան, լանջապան, այլև բանտապան, պարտապան և այլն. անհոդակապ տարբերակը բնիկ հիմքերով հին կազմությունների մեջ չի հանդիպում.

-աւ-պատիկ՝ կրկնապատիկ, եռապատիկ, այլև բիրապատիկ, հազարապատիկ և այլն.

-աւ-պէս (իրան.)՝ մեծապէս, ստուգապէս, այլև արագապէս, արժանապէս և այլն. անհոդակապ -պէս-ով և նրանից կազմված -պիսի-ով ձևերը հանդիպում են միայն դերանվանական հիմքերի դեպքում՝ ալսպէս, -պիսի, սրպէս, -պիսի և այլն.

-աւ-ստան (իրան.)՝ այգեստան, անդաստան, ձիաստան, Հայաստան. այլև բուրաստան, դատաստան, Հրէաստան և այլն.

-ա-վար (հմմտ. վար-ել<իրան.)՝ ամպավար, գոռծավար, այլև դարավար, կառավար և այլն.

-աստ (<հատ-)՝ միջատ, ունչատ, պնչատ, այլև դունատ, թլփատ և այլն (ոչ շատ հին կազմություններ).

-արան (իրան.)՝ ալփարան, գելարան, գործարան, այլև դանձարան, դատարան, պահարան և այլն.

-արար (հայ. արար, մասամբ էլ իրան. ա-ծար-՝ վերջին դեպքում երբեմն առանց անկախ գործածվող հիմքերի)՝ արմկարար, կենարար, կենդանարար, քրքարար, տնարար, այլև խոհարար, հանգերծարար, վնասարար և այլն:

-արէն/-երէն (իրան.)՝ փոխարէն, յաւարէն, այլև փոքրիկէն, հայերէն և այլն (մնիկ հայերէն հիմքերի հետ չի հանդիպում):

-արիմ (հմմտ. արիմ)՝ հաւատարիմ.

-արայր(սկ) (իրան.)՝ ցարճարանդ(ակ), այլև դահաւանդ(ակ) և այլն.

-աւէտ (իրան.)՝ գինեւէտ, քնշաւէտ, թիկնաւէտ, այլև խաշնաւէտ, շտհաւէտ և այլն.

-աւն(-ք)՝ գեղաւն, զոզաւն(-ք), գործաւն (=գործուն), կրաւն(-ք), ցրաւն-ք, այլև կարաւն.

-արւէն (-օրէն) (իրան.)՝ կենդանարւէն, մարդկարւէն, այլև աշխարհաւրէն, իշխանաւրէն և այլն.

-բն (<բն?)՝ սկիզբն (սկսանիմ).

-եակ (<ի+-ակ+ից՝ համարանորէն տարածված)՝ վեցեակ, տասնեակ, այլև մաշկեակ և այլն.

-եայ(-ք) (հմմտ. -այ)՝ այծեայ, անդեայ (և անդի), բրդեայ, հինգամեայ (=հինգամեան), այլև բեհեդեայ, պաշտանեայ և այլն.

-եան (իրան. և հայ. -ի+-ան? հաճախ հերթադալում է -եայ-ի հետ)՝ արդեան «այժմյան», սերկեան, քառասնամեան, այլև ժամանակեան և այլն. ծագմամբ սրա հետ կապվում է արդյոք -եան(-ք) հավաքականը՝ գործեան, դրեան(-ք), այլև խոզեան, մոգեան և այլն. հավանաբար մտնում է անձներական թվականների -(ե)քեան/-(ե)քին տծանցի կազմի մեջ՝ ամենքեան/ամենքին, երկոքեան/երկոքին, երեքեան/երեքին և այլն:

-ելս՝ զոռելս (հ.-ե. *gher-՝ բնած.?), կեռնելս (հ.-ե. *ger-՝ բնած.?), մեղելս «կացնի կոթ» (հ.-ե. *mel- «փշրել, խփել, աղալ»?).

-եղէն (-եղ+-էն. վերջինս իրան. թե՞ բրբռ. -էն<-այն)՝ արծաթեղէն, բոցեղէն, հողեղէն, հրեղէն, այլև երկաթեղէն, սակեղէն և այլն.

-եմ՝ համեմ (ուշ), այլև խոհեմ.

-ենի (-եան+-ի)՝ լրբենի, հայրենի(-ք), այլև արմաւենի, թղենի, վայրենի, վարդենի և այլն.

-երիմ (հմմտ. -արիմ)՝ մտերիմ, այլև ոխերիմ (և ոխորիմ).

-եց-իկ (-եաց+-իկ)՝ գեղեցիկ, դիեցիկ, երգեցիկ, ընկեցիկ.

-էճ (իրան.)՝ բուէճ.

-էտ (?)՝ բրէտ (հմմտ. բոռ), կրէտ (հ.-ե. *ger-՝ բնած.?), այլև առնէտ (?).

-իճ՝ ուտիճ, լուիճ (ուշ), այլև դառնիճ «դառը. դառնահամ մի բույս», խառնիճ «մանր մորեխ», հաշ/խիճ (հմմտ. ճախ-ին), պատաղիճ «բաղեղ», պատիճ «կեղև» (ուշ).

-իկ (մասամբ *~իկ(ն)-ից, մասամբ էլ իրա՞ն.)՝ աղջիկ (~կան), Աստ-
ղիկ (~կան), փոքրիկ (~կան) և հայրիկ, ձկնիկ, մայրիկ, մանկիկ, այլև ե-
ղեգնիկ, կարմրիկ, պատանեկիկ (~ակ + -իկ) և այլն, հավանաբար նույն ծա-
գումն ունի հավաքակնի -իկ-ը՝ մարդիկ (~կան)։

-իկ (իրան, հմմտ. նաև -աց-իկ, -եց-իկ, -ուց-իկ)՝ թափանցիկ, մար-
տիկ, այլև (ան)աշխարհիկ, տոհմիկ և այլն։

-իմ (հմմտ. -ար-իմ, -եր-իմ)՝ միայն օտար հիմքով՝ ուշիմ, թերևս նաև
կրճիմ(ն), ճղճիմ։

-իտ՝ միայն օտար հիմքով՝ ձրձիտ «գիշատիչ» (ձրձել «կորզել, կեղեքել»),
թերևս նաև կրկիտ։

-իւղ (< *~i-ōl-?)՝ երկիւղ։

-կեան/-կէն (-իկ + -եան կամ -էն, թե՞ իրան.)՝ միայն օտար հիմքով՝
ժանտկէն, ծակոտկեան (-կէն), կոճկէն, հիւսկէն, ճանճկէն (հմմտ. ճանճիկ)։

-կին՝ կրկին, երեքկին, չորեքկին, հնգեկին և այլն (չորեք-ը, հնգե-ն հիմ-
քային հին ձևեր են, և կին-ը պետք է համարել հին արմատ կամ մասնիկ)։

-կոտ (-իկ/-ուկ + -ոտ. հմմտ. տաղտուկ—տաղտկոտ)՝ ծիծաղկոտ, մո-
ռացկոտ, նախանձկոտ (և նախանձոտ) (հ.-ե.?), փութկոտ (և փութոտ), աշ-
լև դանդաղկոտ, վախկոտ, փախչկոտ և այլն։

-կու (-իկ/-ուկ + -ու)՝ յաղթկու (հ.-ե.?), այլև հուժկու։

-ոգ՝ նորոգ։

-ոզ՝ գոռոզ։

-ոյ(-ք)՝ (մասամբ իրանական ծագման բառերում. իրա՞ն.)՝ բարոյք, ե-
րեկոյ, խնջոյ-ք (խնճոյ-ք), հետոյ, այլև ազդոյ, ամաւթոյ-ք, արգոյ, հաճոյ-
(-ք)։ այս ածանցն է առկա նաև -ածոյ բաղադրյալ ածանցի մեջ։

-ոյզ (հմմտ. -ոյց)՝ -ելոյզ, *բնկլոյզ, *փլոյզ։

-ոյկ (իրան.)՝ խարոյկ (խար- < հ.-ե., թե՞ իրան.), այլև ձորձոյկ (? ձորձ-
մոյկ?), պարոյկ։

-ոյն (-ոյ՝ տարբեր աղբյուրներից՝ հու. վերջավորութուն և ածանց + -ն,
եթե ոչ հիմքային -ո- տարր + -յն)՝ դիշերոյն, խակոյն, միահաղոյն, ողջոյն
և մեղոյն (=մեզէն), քեզոյն (=քեզէն)։

-ոյս (հմմտ. -ոյց)՝ -կորոյս։

-որ(-և)այ(-ք)՝ արտոր(և)այ, այլև կալուրայ, վանոր(և)այ(-ք)։

-շի՝ բոլորշի, լայնշի։

-ոչ (այլև -աչ?)՝ խոռոչ։

-չեայ (-իչ + -եայ)՝ առհասարակայ, աւետչեայ։

-ուլ (ոչ բնիկ բառերում)՝ թաթուլ, կափուլ։

-ուկ (հմմտ. -ակ, -իկ)՝ ծիծենուկ, մանկուկ, որթուկ, այլև մժղուկ, կա-
նեփուկ և այլն. քարացած կազմութիւններ են դիրբուկ, մանուկ և այլն։

-ուկ՝ հարցուկ, յեղեղուկ, այլև պարծուկ (=պարտուկ) և այլն։

-ուհի (իրան. հնագույն շրջանում հալանաբար չի եղել)՝ արդարուհի, ե-
րանուհի, սրբուհի, այլև թագուհի, իշխանուհի և այլն։

-ունի (-ուն + -ի)՝ ծերունի, տէրունի, այլև արբունի և այլն։

-ունչ (հմմտ. -իչ, -ուչ)՝ անտեքունչ։

-ուստ (հմմտ. ուստի)՝ ամենուստ, այլուստ, արաւքուստ, այլև արքու-
նուստ, նախուստ և այլն։

-ուրդ (հմմտ. -որդ?)՝ կաջուրդ, այլև ժողովուրդ, խորհուրդ և այլն։

Հնագույն հայերենում շարունակում են պահպանվել վաղնջահայերենի որոշ նախածանցներ՝ մասամբ մնալով գործուն և արդյունավետ, մասամբ դադարելով այդպիսին լինելու: Սրանց կողքին սկսում են հանդես գալ նոր նախածանցներ՝ բնիկ բառերի և փոխառությունների հիման վրա. վերջիններիս մեջ մասնավորապես պետք է նշել իրանական նախածանցները:

Ժխտական նախամասնիկներից ան-ը շարունակում է նորանոր կազմություններ տալ՝ որպես գործուն և արդյունավետ ածանց հասնելով մեր օրերը: Բնիկ հնդեվրոպական հիմքերի հետ միասին սկսում են հանդես գալ փոխառյալ հիմքեր, հնդեվրոպական շրջանից ժառանգված և վաղնջահայերենից հկող կազմությունների կողքին՝ նոր կազմություններ: Այն հանգամանքը, որ իրանական փոխառությունների մեջ նույնպես հանդիպում են առ- ժխտականով կազմություններ՝ ձայնավորով սկսվող հիմքերից առաջ (բաղաձայններից առաջ հանդես է եկել առ-ի ա- տարբերակը. հմմտ. ակամայ), հիմք է տալիս իրանական համատիպ կազմությունների հայանալու, իբրև հայկական կազմություններ ընկալվելու, և, սրա հետ կապված, ան-ի բառակազմական դերի աշխուժացման համար. այս առումով իրանական ձայնավորակիր հիմքերի դեպքում դժվար է որոշել ան- ժխտականով կազմությունների՝ պատրաստի կերպով փոխառված, թե հայկական հողի վրա հանդես եկած լինելու հարցը. հմմտ. անազատ, անազղ, անախտ, անապական, անաշխատ, անապաշխառ, անառգ, անառժան: Այսպիսի դեպքերում հարցի լուծման հենակետ է ծառայում իրանական լեզուներում նման կազմությունների առկայություն կամ բացակայություն, նրանց իմաստային և գործառական առանձնահատկությունների որոշումը: Ըստ հնարավորին բացառելով ան-ով և ձայնավորասկիզբ հիմքերով իրանական և հենց գրավոր ավանդման շրջանում հայ հեղինակների ու թարգմանիչների կազմած գերազանցապես սակավ գործածական բառերը՝ դասական հայերենում հանդիպող ան-ով և փոխառյալ հիմքերով մնացած կազմությունները կարելի է վերագրել նախորդ՝ հնագույն շրջանին՝ անբավ, անբնակ, անգառակ, անգառ, անխաբ, անխառն, անխառտ, անհաշտ, անպաշտ և այլն: Հավանական է նաև ան-ով և որոշ կարգի բաղադրյալ հիմքերով կազմությունների՝ անիրաւ, անձեռնհաս և այլն, մասնավորապես ան-ով և բայական հիմքերով այնպիսի կազմությունների՝ հնագույն շրջանին պատկանելը, ինչպիսիք են անառառ, անգգայ, անխմաց և այլն: Թեև ան-ելի կաղապարով կազմված բառերը վերագրվել են հտ-դասական շրջանին, բայց դասական շրջանում ան-ալի, ան-ելի կաղապարներով կազմությունների առկայությունը ևս [Առաֆեյան, 1976, 263] ենթադրել է տալիս այդ կաղապարներով կազմությունների թերևս ավելի վաղ՝ հնագույն շրջանի վերջերին հանդես գալը, մանավանդ որ առանց -ալի, -ելի մասնիկների կազմությունները կամ ընդհանրապես չեն հանդիպում, կամ հանդիպելու դեպքում իմաստային տարբերակում ունեն՝ անխմանալի, անազղելի, անբժրշկելի, անջնջելի, անվախիսելի և այլն: Սրանք ակնհայտորեն պատկանել են բարձր ոճին և տարածված են եղել ստանդարտ (ավելի ուշ՝ գրական) լեզվում: Ընդհակառակն, ժողովրդախոսակցական լեզվի համար բնորոշ պետք է համարել ան- ժխտականի փոխարեն առանց նախադրույթյան գործածությունը՝ առանց հասանելույ (=անհաս), առանց գիտութեան (=անգէտ) և այլն:

Տ- ժխտականով հիմքերը V դարում սակավաթիվ են, և պետք է կարծել, որ նրանց սահմանափակման և ա-ի անարդյունավետ դառնալու պրոցեսը տեղի է ունեցել հատկապես հնագույն շրջանում: Սրանով պետք է բացատրել ա-ով ձևերի կողքին ան-ով զուգահեռ կամ մերձավոր (նույնիմաստ և մերձիմաստ) ձևերի հանդես գալը V դ. և հետագա տերտերում՝ ազեղ-անզեղ- (ևալ), ազէտ-անզէտ, տհան-անհանոյ, տհաս-անհաս, տծե-անծե, տրմարդի-անմարդի, ահնիմ-անհուն:

Իրանական բառերի զանգվածային փոխառությունը հիմք է տալիս իրանական ծագման ժխտական նախածանիկների անկախ գիտակցման համար: Դրանցից դժ-ը դժգոհ-գոհ, դժկամ-կամ տիպի զույգերում ակնհայտորեն գիտակցվել է իբրև այդպիսին և նույնիսկ ավելի դժմիտ կազմությունը՝ դրծ-նեամիտ բարդության կողքին, դժպիհ, դժուար տիպի բառերում այն պիտի գիտակցվեր ազոտ կերպով: Դժ-ով կազմությունների կողքին V դ. և ուշ հանդես են գալիս զուգահեռ ան-ով կազմություններ՝ անզոհ, անկամֆ և ալլն: Ապ(ա)-ով իրանական կազմությունները մնացել են ընդհանրապես մեկուսի, և ապ(ա)-ն բուն հայկական հիմքերի համար չի գործածվել՝ ապաշնորհ—շնորհ, ապերախտ—երախտիֆ, ապերասան—երասան, ապուշ—ուշ և ալլն. սրանց կողքին V դ. և ուշ գործածված են նաև բուն հայկական կազմություններ՝ անշնորհ, աներասան, աներախտի և ալլն: Իրանական ան-ի ա- տարբերակը հայերեն փոխառություններում խիստ հազվադեպ է և իբրև ժխտական հավանաբար շատ աղոտ է գիտակցվել. հմմտ. ակամայ—կամայ:

Մնացած նախածանցավոր կազմություններից շարունակում են իրենց գոյությունը վաղնջահայերենից եկող այն բառերը, որոնց նախածանցները համընկնում են նախդիրների հետ՝ առ-, գ-, յ- (ի), ընդ-, ց-: Դժվար է որոշակիորեն ասել, թե այդ նախդիր-նախածանցներով կազմությունները հասկապես ո՞ր շրջանում են հանդես եկել, եթե մենք գործ ունենք հնգվորտական ծագման հիմքերի հետ. բնականաբար, հնագույն կամ հին հայերենին են վերաբերում V դարում, հատկապես նրա առաջին կեսին ավանդված այն կազմությունները, որոնց հիմքերը կամ փոխառվել ու անհայտ ծագման են և պետք է մոտք գործած լինեն նշված շրջաններում, կամ այդ շրջաններին վերաբերող բաղադրություններ են: Նախդիր-նախածանցներով կազմությունների մեջ պետք է տարբերել երկու տիպ: Անվանական և սեռականներից ծագող մակբայական կազմությունների մեջ այս մասնիկները փաստորեն պահպանում են իրենց նախդրային արժեքը, և առկա են յուրատեսակ բառացած՝ պատրաստի կամ քարացած ձևեր՝ առաքուր (աքուր «ոտք»), առժամայն, առհալառչեայ, առտնին, գառաջեալ, զկնի, ընդդէմ, յանկարծ, յապանով, յապայ, յարգ, յարժամ, յասօր, ցորչափ և այլն: Երկրորդ տիպը ներկայացնում են բայերը և բայանունները, որոնց մեջ, սակայն, ոչ հնդեվրոպական հիմքերով կազմությունները սակավաթիվ են՝ զարգանամ, զարհուրիմ, զբաղիմ, ըմբռնանեմ, ընդգրկեմ, ընդլզիմ, յապաղեմ, յարձակեմ (—իմ): Առ-, ըստ-, ց- նախդիրները հնագույն շրջանում դադարել էին գործուն բայական նախածանցներ լինելուց. դասական հայերենում հանդիպում և հավանաբար հնից են գալիս առանձնակի կանգնած առածիմ, առնում բայերը. պետք է կարծել, որ ց-ն վաղնջահայերենում գործուն բայածանց չէր, իսկ գ-, ընդ- (ըմ-), յ- նախածանցները որպես բայականիչներ դարձել էին սակավ արդյունավետ:

Նախդիր-նախածանցների կողքին հանդես են գալիս բնիկ ու փոխառյալ

արմատների և հիմքերի բազայի վրա ծագած նախածանցներ, որոնք հասնախ հարաբերակից են այս շրջանում գործող նախադրություններին: Սրանք բայանուններին ու բայերին տալիս են գերազանցապես տարածա-ժամանակային դիրքի հետ կապված իմաստային երանգներ: Բուն բայակազմիչ արժեք ունեցողները սակավաթիվ են և նրանց մեծ հնությունը՝ կասկածելի՝ զերազանցեմ, հետազատեմ, ներգործեմ, վերածեմ, վերաբերեմ: Ավելի հաճախողեալ են և թերևս բավականաչափ հին (հնագույն շրջանին ևն պատկանում) հետևյալ ոչ բայական կազմությունները¹.

ապա-՝ ապագայ.

առաջ(ա)-՝ առաջակալ և յառաջ(ա)-՝ յառաջակալ, յառաջադիր, յառաջադիմ, յառաջադիր, յառաջախառ, յառաջակալ, յառաջամիտ, յառաջատեղ.

բաց(ա)-՝ բացարձակ, բացարեւոյ (բացարեւայ).

համ(ա)- (հայ. և իրան. նախածանցների բաղադրվածք)՝ համամայր, համամիտ.

հեռա-՝ հեռաբնակ, հեռագնաց.

հեա(ա)- «հետո» և «հետևից»՝ հետագնաց, հետահան, հետամուտ, հետաբեր.

մերձ(ա)-՝ մերձակալ.

միջ(ա)-՝ միջախառն, միջամուխ, միջամուտ (լինիմ), և միջնա-՝ միջնաբերդ, միջնատուն («ներքնատունս, և միջնատունս, և վերնատունս...», Ծն., Գ, 16), միջնորմ.

նախ(ա)-՝ (ոչ բայական) նախաբոյս, նախադուռ, նախածանալ, նախակարգ, նախամեծար, նախաստեղծ.

յեա(ա)-՝ յետագայ, այլև յետևախաղաց, յետնածեղ, յետսամիտ.

ներհա-՝ ներհագրուդ, ներհատուն և ներհա-՝ ներհակողմն.

վեր(ա)-՝ վերակացու, վերաբեր և վերհա-՝ վերհակողմն, վերհատուն. ստոր(ա)-՝ ստորոտ.

տար(ա)-՝ տարագիր, տարածամ.

փոխ(ա)-՝ փոխադարձ:

գ) ԲԱՐԳՈՒԹ ԵՎ ՀԱՐԱԳՐՈՒԹ

Վաղնիսահայերենի բարդությունների քննության կապակցությամբ խոսվելիք ա- հոգակապի ծագման և տարածման մասին: Նշվեց, որ հնագույն հա-

¹ Սրանց մեջ հունարեն հեղինակների գործածած բազմաթիվ նախածանցներ. քնդհանրապես չեն հանդիպում՝ բազ(ա)-, գեր(ա)-, եներ(ա)-, մակ(ա)-, փազ(ա)- և այլն: Ի միջի այլոց նշենք, որ Վ. Առաքելյանը իր «Գառական և հեղատական գրարար» հոդվածում վիճարկելով դասական շրջանի բունհանգման գրությունը և բերելով մի շարք ճիշտ փաստեր, նկատի չի առնում նախ՝ դասական և հեղատական շրջաններում հանդիպող միատեսակ կազմությունների բանական հակադաս տարբերությունը, երկրորդ՝ հունարեն հեղինակների մոծած կամ լայն գործածություն հաղորդած անանցների՝ գրական լեզվի մշակման որոշակի ուղղություն ներկայացնելը և, այսպիսով, դասական լեզվի զարգացման որոշակի փուլ նշանավորելը, երրորդ՝ իր բերած մի շարք կազմությունների ոչ հայկական բնույթը. այսպես, ապա- նախածանցի գոյությունը դասական հայերենում ցույց տալու նպատակով նա բերում է ապա- նախ, ապախուրեմ, ապաշնորհ, ապահարկ, ապերասան(ություն) բառերը, որոնց հիմքերն իրանական են (այդ թվում նաև հարկ «տուր» բառերը, որ Հ. Աճառյանը /ՀԱԲ, 3, 53/ սխալմամբ միացնում է հարկանեմ բառի արմատի հետ), և որոնք հետևորդ կարող են պատրաստի ձևով փոխառված լինել: Հավանաբար այսպիսին է նաև ապախեղ բառը:

յերենի վաղ փուլում՝ մինչև վերջավորությունների թուլացումը և անկումը, շարունակվել է վաղնջահայերենում եղած վիճակը: Մենք առաջում հնարավորություն չունենք բուն հնդեվրոպական հիմքերով բարդությունների դեպքում որոշել դրանց հնությունն ուսուցանել, եթե չկան կազմության հնդեվրոպական զուգահեռներ: Մասնավորապես այն բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչները նախկին բնավոր (թեմատիկ) հիմքերից են գալիս, բայց -ո-ի փոխարեն ունեն -ա- հոգակապ, կարող են ինչպես նախկին բարդությունների համաբանական ձևափոխությունները լինել (հմտ. Ընդոմին—Ընդամին, Ձորովոր—Ձորավոր զուգահեռ ձևերը), այնպես էլ հանդես եկած լինել հնագույն շրջանի այն փուլում, երբ աեղի է ունեցել -ա- հոգակապի տարածումը: Սրանց ցուցակը բերվեց վաղնջահայերենի բարդությունների քննության կապակցությամբ (հմտ. լուսաբեր, նոսաբործ, ձիաաբ, նորաբեր և այլն): Ածանցման քննության կապակցությամբ նշվեց, որ -ա- հոգակապը տարածվում է նաև շատ վերջածանցների վրա, որոնք բաղաձայնով սկսվելու դեպքում հանդես են գալիս սովորաբար -ա- հոգակապի հարադրությամբ՝ -ա-ուր, ա-բար, -ա-նար և այլն: -ա- հոգակապի դիրքն ավելի է ուժեղանում իրանական մեծաքանակ փոխառությունների և, համապատասխանաբար, -ա- պարունակող իրանական մի շարք ածանցների տարածման հետ կապված՝ -ախան, -աստան և այլն, ընդ որում առանձին դեպքերում, ինչպես կտեսնենք իրանական փոխառությունների քննության ժամանակ, տեղի է ունենում հայկական և իրանական ծագման ածանցների բաղադրվածություն (կոնտամինացիա). հմտ. datavar > պատար: Դեռ ավելին. որոշ դեպքերում թերևս -ա-ն տարածվել է նաև իրանական փոխառությունների վրա: Եթե հնդեվրոպական ծագման բաղադրիչներով բարդությունների դեպքում մենք միշտ չէ, որ կարող ենք որոշել դրանց կազմման ժամանակը, ապա բաղադրիչներից մեկի՝ հնագույն շրջանին պատկանելու և V դ. առաջին կեսին հանդիպելու դեպքում կարելի է անվերապա կերպով խոսել բարդման ժամանակի մասին, եթե, իհարկե, կարողանանք բացառել պրակտիկ շրջանում կատարված կազմությունները (մանավանդ հունաձև պատճենումները): Այս կարգի բառերի մի մասը բաղադրյալ ձևերի մեջ կամ չի հանդիպում, կամ հանդիպում է խիստ հազվադեպ, մյուս մասը այնքան է մերվիլ հայերենին, որ տալիս է լրացիլ թվով, երբեմն էլ մեծաթիվ բաղադրություններ ու ածանցումներ. կան դեպքեր, երբ այս կարգի բառերը հանդես են գալիս գրեթե նախածանցների արժեքով՝ ապա-, զուգա- (զոյգ), փոխա- (փոխ) և այլն: Հնագույն հայերենի շրջանում կատարված փոխառությունները բարդությունների մեջ հանդես են գալիս ինչպես սկզբնաղիքներ (ներառյալ նաև -արեր, -ածու, -ախալ, -աբար, -արկու բաղադրիչներով բարդությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչները դարձել են փաստորեն ածանցներ, ավելի ճիշտ ածանցակերպներ), այնպես էլ վերջնաղիքներում: Ընդամին հարկավոր է նշել, որ նախ՝ փոխառյալ բաղադրիչներով բարդությունների մյուս բաղադրիչները կարող են լինել ինչպես բնիկ հնդեվրոպական, այնպես էլ միևնույն կամ մի ալ աղբյուրից փոխառյալ, երկրորդ՝ արանց մեջ հանդես են գալիս նաև բայական բարդ հիմքեր (հմտ. ակնաբկեմ, բունադատեմ, սպանդագործեմ և այլն), որոնք նախորդ շրջանին հատուկ չեն, երրորդ՝ ամենից շատ բարդության մեջ են մտնում կարճ բառերը: Այսպես կոչված, դասական հայերենի երկերում հանդիպող այս կարգի հիմնական բարդությունները փոխառյալ առաջին (1) և երկրորդ (2) բաղադրիչներով հետևյալներն են.

1. ախտաբեր, աշպն(ա)կատակ, անապատակեաց, անդամալոյծ, անդրիագործ, անուշումամ, անուշահոտ, աշակերտասէր, առատածեռն, առատամիտ, առպարաբեկ, ասպարակիր, արագագիր, արագագնաց (երագագնաց), արագաթև, արագոտն, արագընթաց, արձակավայր՝, աւարառու, ատարածայն, ատարամիտ, ատարասէր, արեւնուոյց, բազմակալ (<բազմակակալ>), բանտամուտ, բանտագեղ, բարձրնախ, բարձրեց, բարձակից, բժար, գահագլուխ, գահերէց, գաւառապետ, գնդաձև, դայկորդի, դաշտահողմն, դաշտաձև, դիցասէր, դիւսահար(եկ) գաւառապետ, գէնրեկեց, գիւնակիր, թագազարդ, թագակալ, թագակապ, թագաւորագիր, քմրկահար, ժամադիր, ժամակալ, ժանգաբեր, ժանգակեր, ժանտագործ, ժանտամուտ, խահարար, խաւարագգած, խաւարակեաց, խաւարասէր, խնձորաբեր, խորակարար, խրատ(ա)տու, ծխալից, կամագնաց, կամածին, կամակատար, կամարածու «գոտի կապող» (վերջածանցավոր կազմութեան արժեք ստացած), կամարակալ, կամարածե, կայսերագիր, կայսերակերպ, կառավար, կռուպետ, կառավուտ, կշարար, կարաշաղխ, համարագրութիւն, հանապազուր(եայ) (հմմտ. զարհանապագ), հանդարտասիրտ, հանդիսատես, հրամանաբեր, հրամանատու, հրամանառու, հրէակողմն, հակատամարտ, հակատատեղ(ի), հաշագործ, հարտարաբան, հարտարագործ, հարտարախաւ, մակադատեղ, մահաբեր, մահածին, մահարձան, մահիկեղջիր, մանակալ, մարգագետին, մարգարտագարդ, մարմարակուտ, մարմարապատ, մեհենատեղի, մետախառէշ, մշտաբուլիս, մշտագնաց, մշտակատար, մշտնջենակալ, մոգակաւնիկ, յաշտածին, յախտենաղիր, յուզախղիր, նշանագիր, նշանագործ, նշանակիր, նուագածու, նուարեր, շաբարամուտ, շաբարակարան, շահաբեր, շատակեաց, շինակեաց, շինարար, շրթայագործ, շնորհագարդ, շնորհալից, շնորհակալ, շուշանագործ, ուխտադիր, ուխտակալ, ուշակալ(ու), ուշարար (յուշարար), պահակափոխ, պահունագարդ, պանդոկապետ, պաստառակալ, պաստառալի(ր), պատասխանատուութիւն, պատգամագնաց, պատգամախաւ, պատուակալ, պատկերագործ, պատկերակուտ, պատկերասէր, պատուհասակոծ, պատրաստաբան, պարզամիտ, պղնձագործ, պղնձահատ, պղնձածոյլ, պոռնկորդի, րոնկակեր, սահմանադրութիւն, սայլատուն, սեւագործ, սեւաղեղ, սկախտոն «ցեխոտ», սկայագործ, սկայագն, սկայագար, սպանդագործնմ, սպիտակարար, սպիտակաձի, վահանակիր, վահանափակ, վահատու(ր), վանդակալործ, վանդակակալ, վաստակաբեկ, վաստակասէր, վատանուն, վատասիրտ, վարդաբեր, վարձանատոյց, վարակալ, վիմահատ, վինակակալ, վինակատու(ութիւն), վիշապախալ, վշտաբեր, վշտածին, վշտակեաց, վշտատես, վշտանագործ, տարագագործ(ութիւն), տգայաբարոյ, տգայակոտոր, ցեցակեր, փառասէր, փաղափագիւղ, փաղափամէջ և այլն.

2. յաղթանդամ, մեծարգի, մեծարգոյ, հայրանարգու, ակնարկեմ, բունսարկութիւն, յուզարկեմ, հերարձակ, ձիարձակ, հեռաբնակ, միաւրինակ, միաբուն, բարձրագահ, երկնագոյն, յոնադատեի, բարեղեմ, երկդիմի, երկդրամեան, չորեքդրամեան, մեծագար, հեծելագար, յորժամ, գիշերախառն, ծրիախառն, բարեխառն, ինքնակամ, բարեկամ, դիւակամ, շարակամ, լայնալատար, աստուածակերտ, ձեռակերտ, փայտակերտ(իկ), փառակերտ, հավասարակշիռ, միակշիռ, ակնկոյր, սնակուշտ, երեքհագարեան, հինգհագարեան, վեցհագարեան, դիւրահամար, խոտահամբար, զարհանապագ (հմմտ. հանապագար), կիսամահ, ջրամարգ, յորամարգ(ի), մտայոյգ, խոռվայոյգ, մաղձայոյգ, խաշանշան, միանշան, մատնանշան, բարենշան, փաղցրանոյսագ, հո-

գեշահ, մեծաշահ, մարդաշատ, նորաշէն, մարտաշէն, յոգնաշնորհ, ամենա-
յուշ, գիշերապահ, շաբաթապահ, ետեղապահ, կողմնապահ, կենդանապահ,
դոնապահ, կոսապարիշտ, մառախլապատ, միջապատ, մարմնապատ, եւաթնա-
պատիկ, մեծապատիւ, հասարակապատիւ, միապատիւ, մարդապատկեր, յայ-
տապատկեր, մարմնապարար, որովայնապարար, երկրապարար, կրկնապա-
րիսպ, միասանման, կամնասայլ, արծաթասպիտակ, ակնավայել, հատավա-
նառ, ծիրանեվանառ, զինեվանառ, մսավանառանոց, արգելավանք, իջաւան,
աւթեւան, մեծավաստակ, սնավաստակ, մտավարժ, ինքնավկայ, այլատարազ,
մեծափառ, արագափոխ, լուսնայափոխ, կերպարանափոխ, մայրաքաղաք, գետ-
նաքաղաք և այլն:

Այս բարդութիւնները ոչ ոք մասով, անշուշտ, հասուի են գրական լեզ-
վին և, համաձայն, կազմվել են հենց դասական շրջանի հեղինակների կամ
թարգմանիչների կողմից: Նկատի ունենալով բարդութիւնների գործածակա-
նութիւնը, սովորականութիւնը և ժողովրդական լեզվին հասուի լինելը՝ կա-
րելի է սրանցից առանձնացնել մի շարք բարդութիւններ, որոնք համաձայն
գալիս են հնագույն շրջանից: Այդպիսիք կարող են լինել, օրինակ, 1.
անդամալոյծ, անուշահամ, անուշահոտ, աշխատասէր, առատաձեռն, ապա-
րակիր, արագընթաց, աւարառու, բանտարգել, բարձերեց, գահերեց, գաւառա-
պետ, գեղաձեւ, դայեկորդի, դաշտակողմն, գաւազլովս, գաւառիստ, զինա-
կիր, թագակալ, թագաւորագիր, թմբկահար, ժամադիր, ժամակալ, ժանգա-
կեր, ժանտահոտ, խրատ(ա)տու, ծխալից, կամակատար, կամարակապ, կա-
մարաձեւ, կայսերագիր, կառավար, հանապազար(եայ), հանդիսատես, հա-
կատամարտ, հարտարարան, հարտարագործ, մակալատեղ, մահաբեր, մահ-
արձան, մանակալ, մարմարապատ, մեհենատեղի, նշանագիր, նուագածու, շա-
հաբեր, շինարար, շնորհակալ, պահակափոխ, պտնդակապետ, պտնդերագործ,
պարգամիտ, պղնձածոյլ, պոռնկորդի, վահանակիր, վանատու(ր), վատաճում,
վատափրոտ, վարտակալ, վիշապաբալ, տղայարարոյ, ցեցակեր, վառասէր,
քաղաքամէջ, 2. յապրանկամ, մեծարգոյ, ակնաբլեմ, յուղարկեմ, հեռարձակ,
միաբլեմակ, երկնագոյն, բունալատել, բարեղլւմ, երկղիմի, երկտրապատ, հե-
ծելագար, մեծագար, զիշերախառն, ծխախառն, բարեկամ, ինքնակամ, շա-
րակամ, վաշտակերտ, քաղաքերտ, ակնկոյց, խոտահամբար, կիսամահ, բա-
րեհշան, խաշանշան, հոգեշահ, մարդաշատ, նորաշէն, գիշերապահ, դոնապահ,
ետեղապահ, մառախլապատ, միջապատ, եւաթնապատիկ, կրկնապարիսպ,
կամնասայլ, զինեվանառ, իջաւան, աւթեւան, պահակափոխ, տեղափոխ, գետ-
նաքաղաք և այլն:

Հնագույն հայերենի շրջանում սկսվում և հին հայերենի շրջանում տարա-
ծում են գտնում բառակազմութեան և հոտակապես բաշխակազմութեան մի շարք
նոր երևույթներ: Մենք ասիք ունեցանք նշելու, որ հանդես են գալիս բարդ
հիմքերով բայեր, բայց զրանց քանակը մեծ չէ: Այս երևույթը ղգալի չափով
պայմանավորված է բառակազմական մի այլ երևույթի՝ վերլուծական բնույ-
թի, այսպես կոչված, հարադրական կազմութիւնների, մասնավորապէս, բա-
յերի տարածմամբ: Սրանց հիմնական բաղադրիչները կոչենք հարադրալ-
ներ, հավելվող բաղադրիչները՝ հարադիրներ և բաղադրութիւններն ամբող-
ջովին առնված՝ հարադրութիւններ: Կարելի է սարքերել հատկապէս բայա-
կան հարադրութիւնների երկու տեսակ՝ անվանա-բայական և մասնիկա-բա-
յական: Անվանա-բայական հարադրութիւնները կազմվում են անվանական
բաղադրիչից և բայից, ընդ որում հիմնական իմաստն արտահայտում է ան-

վանական մասը, իսկ բայը կատարում է յուրատեսակ բայական վերջավորութ-
յան դեր՝ պատասխանի տալ—պատասխանել: Այս կարգի հարադրություն-
ների տարածումը կապված է առաջին հերթին այնպիսի բառերի հանդես գա-
լու հետ, որոնք ինքնին չեն կարողանում դառնալ բայական հիմքեր (մասամբ՝
ստորյալիսիք են գտնում աստիճանաբար): իրանք փոխառյալ անուններն են
!ամ բայական հիմքերի համար անսովոր կազմությունները՝ որոշ մաս-
նային անհոլով: Մասնիկա-բայական հարադրությունները կազմվում են
նախադրությունների և մակբայների հետ համընկնող բաղադրիչից (հարա-
դրից) և որևէ բայից, որի իմաստը լրացվում է այդ բաղադրիչով՝ գերազան-
ցապես տարածա-ժամանակային դիրքի առումով: Մասնիկ-հարադրները
փաստորեն փոխարինում են համապատասխան բայական նախածանցներին
(նախարայերին), որոնք հնագույն շրջանում և հին հայերենի դասական փո-
յում լայն տարածում չունեն. իրանք լայնորեն կիրառվում են միայն հունա-
բան հայերենի տարածման հետ կապված: Այս կարգի մասնիկա-բայական
հարադրությունները հիշեցնում են ժամանակակից անղղերևի եռմասնիկա-
վոր և ժամանակակից հայերենի՝ հատկապես բարբառներից եկող նախա-
մասնիկավոր կառույցները՝ get up—վեր կենալ:

Հարադրությունները երբեմն փոխարինական, դարձվածաբանական կա-
պակցություններ են՝ բաղադրիչների միասնական ըմբռնմամբ՝ եղջիւր ածել
«խորխտանալ»: Հատկապես անվանա-բայական հարադրներից կարող են
կազմվել համապատասխան տիպի անվանական բարդություններ, որոնց երկ-
րորդ բաղադրիչները հետագայում ընկալվում են որպես ածանցակերպներ՝
ակն ածել—ակնաձու, պատասխանի տալ—պատասխանատու և այլն:

Անվանա-բայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչները կա-
րող են հարադրության կազմի մեջ մտնել անփոփոխ (այց առնել «այցելել»)
կամ հոլովված ու նախորդով օժտված ձևով (զմտալ ածել «մտածել»): Վեր-
ջիններս ավելի հաճախակի են Որպես բայական բաղադրիչ՝ համապատաս-
խան սպասարկու իմաստով՝ հանդես են գալիս շատ գործածական բայեր՝
ըստ իմաստի հաճախ կազմելով ներգործականի և կրավորականի, ենթակա-
յականի և աստրկայականի գոնույուն հակադրություններ: Մի կողմ թողնելով
հոլովված և նախորդով օժտված անուններով կազմված մեծաքանակ հարա-
դրությունները՝ բերենք գոտական մատենագրությունից առնված «անփոփոխ
աճուն +բայ» կազմավորով կազմված հարադրությունների օրինակներ, որոն-
ցից շատերը, անշուշտ, հասնում են հնագույն շրջանը՝ ածել ալն, եղջիւր,
ձայն. առնել այց, ժաման, խոստովան, պաշտան, պատասխանի, սպաս.
արկանել խաղ, ձայն, ձեռն. բառում ձայն, կական. կացուցանել ազատ,
բախուր, մերկ. հարկանել բուռն, գան, հուր. տալ պատասխանի, տեղի. տա-
նել խնամ, փոյր. ունիւմ ալն, խնամ և այլն:

Որպես մասնիկա-բայական նախադրությունների մասնիկային հարադրու-
նեք հանդես են գալիս ինչպես բնիկ, այնպես էլ փոխառյալ մակբայա-նախ-
դրական բառեր: Բերենք հատկապես գոտական փուլի մատենագիրներից առ-
նված գործածության օրինակներ՝ արտաքա ածել, ելանել, ընկնում, հա-
նել. ընդդէմ կամ, լինիւմ. ընդ մէջ խնկանիւմ, հանցանել. ի բաց առնել, առ-
նում, գնամ, ելանել, կամ, ուտնում, տամ. ի դուրս բերել, ելանել, կու-
ղել. ի խոնարհ արձակել, ընկնում, իջանել, կախել. ի մեջ ածել, անցանել,
բերել, մտանել. ի ներս դիմել, ընթանամ, կրել, մտանել, տանիւմ. ի

վայր արկանեմ, ընկենում, հարկանեմ. ի վեր առնում, արձակեմ, բարձրա-
նամ. բերեմ, հայեմ, հանեմ. յառաջ ածեմ, գնամ, ընթանամ. յետս անկա-
նիմ, դառնամ, դարձուցանեմ, հարկանեմ և այլն:

դ) ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնագույն հայերենում շարունակվում է վաղմջահայերենից եկող շատ
կրկնավորների գործածությունը, սակայն դրանց կաղապարների մի մասը
դառնում է քիչ գործուն, մյուսը՝ ոչ գործուն և անարդյունավետ: Սրանց փո-
խարեն սկսում են հանդես գալ կրկնությունն ու կաղապարները և նոր տիպեր:
Նոր հանդես եկած կրկնությունների առաջին տիպը կապված է –ա– հո-
դակապի գործածության հետ. հոդակապվող կրկնությունների մեջ կարելի է
տարբերել մի քանի տեսակ. 1) անփոփոխ կրկնորոգներով՝ գոյնագույն, մե-
ծամեծ. 2) երկրորդ կրկնորդի սկզբնային պարտադիր մ բաղաձայն՝ առաջին
կրկնորդի մեջ բաղաձայնի բացակայության կամ մի այլ բաղաձայնի առկա-
յության պայմաններում՝ աղխամաղխ, արհամարհեմ, խառնամառն. 3) երկ-
րորդ (հիմնական) կրկնորդի առաջին բաղաձայնի կրկնություն առաջին կրկ-
նորդում՝ հաջորդ ա–ով և նրան հաջորդող շրթնայինով (մ, փ)՝ ծամածուռ,
կամակոր «ծամածուռ», սափասուռ. 4) առաջին բաղադրիչի ձայնավորի փո-
փոխություն՝ տեղակալում երկրորդ բաղադրիչի մեջ ու–ով՝ ժանտաժուռ:

Կրկնությունների երկրորդ տեսակը նախդրավորներն են, որոնց մեջ թեև
նախդիրները իրենց հիմնական արժեքը պահպանում են, բայց ողջ կրկնու-
թյունն ստանում է բառային մեկ միավորի արժեք՝ մասամբ հանդես գալով
իրբե մեկ ամբողջություն (խառնիխառն), մասամբ իր ներսում պահպանելով
բաղադրիչների որոշ ինքնույույնություն (մերթ քնդ մերթ, մի րսա միոջէ):

Վերջապես, կրկնությունների երրորդ տեսակը հարադրակուն կրկնությունն
է, որի դեպքում կրկնորոգները դեռ լիովին չեն կորցրել իրենց բառային ինք-
նուրույնությունը՝ պառակ–պառակ «խումբ–խումբ», պատառ–պատառ և այլն:

Այս տիպը լայնորեն ծավալվում է հետագայում՝ ունենալով նաև խոսքա-
մասային փոխանցման դեր՝ գոյականներից կերտելով մակբայներ:

5. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

ա) ՍՏԱՆԿԱՐՏ ԼԵՋՈՒ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ. «ՎՐՊԱՍՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ»

Վաղմջահայերենից ժառանգելով բարբառային որոշ տարբերություններ՝
հնագույն հայերենը հայերի բաղմայման և տարածման հետ կապված պիտի
հանդես բերեր բարբառային նոր տարրերություններ, խորացրեր եղած տար-
բերությունները: Մենք վստահելի տեղեկություններ չունենք այն մասին, թե
այս շրջանում կա՞ր արդյոք որե՞ն ընդհանուր վերբարբառային լեզու, յուրա-
տեսակ կոչնե, որ գործածվում էր տարբեր բարբառների ներկայացուցիչների
ի մի հավաքվելու ժամանակ՝ բանակում, առևտրական հարաբերություններում,
արքունիքում: Մի շարք հանգամանքներ մեզ թեև պարզում են այդպիսի ստան-
դարտ լեզվի գոյության փաստը, ցույց տալիս, որ բարբառները հակադրվում
էին ոչ միայն իրար, այլև մի ընդհանուր վերբարբառային լեզվի՝ Եթե հնա–

դույն հայերենի զարգացման վաղ փուլում դժվար է խոսել այդ մասին, ապա ուշ՝ նախագրաբարյան շրջանում, միասնացման միտումների հետ կապված, ստանդարտ լեզվի կազմավորման փաստը գրեթե կասկած չի հարուցում:

Ամենից առաջ՝ ալոպիսի ընդհանուր լեզվի գոյությունը պետք է անհրաժեշտորեն կապված լինի հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի հետ: Եթե հնագույն հայերենի զարգացման վաղ փուլի համար կարելի է խոսել միայն ցեղային մի շարք միությունների մասին, ապա ուշ փուլում, հատկապես հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտի հետ կապված, պիտի ուժեղանային համապատասխան միասնացնող միտումները և անհրաժեշտ դարձնեին մեկ ընդհանուր լեզվի գոյությունը:

Ուրարտական պետության անկումը միաժամանակ նշանավորում էր հայ ինքնուրույն պետականության ստեղծումը և հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը: Ընդհանուր պետությունը կարիք պիտի գտար ընդհանուր միասնական լեզվի, սր պիտի գործեր պետական-պաշտոնական, ռադմական և այլ ոլորտներում: Սրան պիտի միանար կրոնական ուղարում մեկ միասնական ծիսական լեզվի կիրառության պահանջը: Վերջապես, տեղից տեղ շրջող գուսաններն ու երգիչները, երկրի մի կողմից մյուսը տարածվող պատմությունները, առասպելները, հեքիաթները, վիպական ստեղծագործությունները չէին կարող չհասցնել արտահայտության որոշ եղանակների ստանդարտացման և միասնացման: Որ հնագույն շրջանի նախագրաբարյան փուլում ալոպիսի ստանդարտ լեզու իրոք գոյություն է ունեցել, երևում է հայ գրական լեզվի՝ սկզբնական վիճակից. գրաբարը հենց սկզբից հանդես է բերում զգալի միասնություն, մշակվածություն, արտահայտության հղանակների միատեսակություն, որոնք կարող էին լինել զարգացման բավական երկարատև ուղի անցած լինելու հետևանք:

Ինչպես հայտնի է, ժողովրդական բանահյուսության, վիպական ստեղծագործությունների և մանավանդ աղոթքների, անեծքների լեզուն ստանդարտ է լինում, պարունակում է արտահայտության ստանդարտ և արխայիկ հղանակներ: Այս առումով ժողովրդական ստեղծագործությունների, կրոնական հին բանաձևերի լեզվի ուսումնասիրությունը հատուկ կարևորություն է ստանում: Իհարկե, ժողովրդական ու գուսանական ստեղծագործություններում, վիպական հին հատվածներում ու ավանդություններում ստանդարտ լեզվի առանձնահատկությունների հետ միասին չեն կարող հանդես չգալ տեղական, բարբառային գծեր, բայց ամբողջությամբ ունված դրանք կարող են գաղափար տալ ստանդարտ լեզվի հիմնական առանձնահատկությունների մասին: Հարկավոր է նկատի ունենալ, որ հնագույն շրջանի բարբառային տարրերություններն էլ չէին կարող շատ մեծ լինել և հասնել այն աստիճանի, ինչպիսին մենք տեսնում ենք գրավոր ժամանակաշրջանի հատկապես միջին շրջանում՝ կապված պետականության կորստի, մասնատվածության ուժեղացման, մասսայական գաղթների հետ: Նշենք, որ հնագույն շրջանի լեզվի ուսումնասիրությունը զգալի նպաստ է մատուցում նաև հատուկ անունների ուսումնասիրությունը, որոնց կառուցվածքի մեջ բացահայտվում են հին գծեր:

Հ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» 2-րդ մասում փորձել է հատուկ քննության ենթարկել խորենացու ավանդած վիպասանական տասներկու և Աղաթանգեղոսի ու ավելի ուշ շրջանի հեղինակ Մսիստրոսի (XI դ.) ավանդած մեկական հատվածների լեզվական առանձնահատկությունները:

Մենք ևս բերենք այդ հատվածները՝ գաղափար տալու համար հնագույն հայերենի ուշ՝ նախագրաբարյան փուլի որոշ առանձնահատկությունների մասին, որքանով, իհարկե, դրանք արտացոլում են այդ ժամանակի լեզուն՝ ենթարկված, բնականաբար, լեզվական հետադա փոփոխությունների ազդեցությանը: Նշենք, որ այդ հատվածներից հնագույնը վերաբերում է Վահագն աստծուն, որ, ինչպես ցույց է տալիս սնունը, իրանական ծագում ունի և, հետևաբար, բուն առումով հանդես է եկել հնագույն շրջանում: Բացառված չէ, իհարկե, որ հրգը ավելի հին ակունքներ ունենա, քան Վահագն անունը, և տեղի ունեցած լինի հին հավատքի նոր վերագրում [հմմտ. ИВАНОВ, 1983]: Մյուս հատվածներն արտացոլում են նրվանդոնիներից մեկի, Արտաշեսյան հարստության իշանավար թագավորների և Արշակունյան թագավորական հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ի կյանքի պատկերը:

1. 1. նրկնէր երկին, երկնէր երկիր:
 2. նրկնէր և ծովն ծիրանի,
 3. իշկն ի ծովան անէր և զկարմրիկն եղեպնիկ,
 4. Բնդ եղեպան փող ծովս ելանէր,
 5. Բնդ եղեպան փող բոց ելանէր,
 6. Եւ ի բոցոյն վաղէր խորտեալ սլապտնեկիկ,
 7. Նա հուր հեր ունէր:
 8. Բոց ունէր մարտա:
 9. Եւ աշկունքն էին արեգակունք:
- Խոր. Ա. Լա

2. 10. Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
 11. Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,
 12. Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով,
 13. զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով,
 14. Կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի:
- Խոր. Բ. Կե.

3. 15. Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
 16. Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
 17. Ե՛կ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դատերս Ալանաց՝
 18. Տալ զպատանիդ.
 19. Զի վասն միտք քինու ոչ է տրէն դիւցազանց՝
 20. Զայլոց դիւցազանց զարմից լաւնալ զկենդանութիւն,
 21. Կամ ծառայեցուցանել(ով) և ի սարկաց կարգի պահել,
 22. Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
 23. Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:
- Խոր. Բ. Ժ.

4. 24. Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
 25. Հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
 26. Ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:
- Խոր. Բ. Ժ.

5. 27. Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ,
28. Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

29. Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
 30. Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
 31. Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
 32. Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
 33. Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:
 Խոր. Բ. ծ
6. 34. Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
 35. Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանց Սաթինկանն:
 Խոր. Բ. ձ.
7. 36. Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանո՝
 37. Զարտախայր խաւարտ և զտից խաւարծի
 38. Ի բարձիցն Արդաւանայ:
 Խոր. Ա. լ.
8. 39. Վիշապազունք Կողայտն զմտնուին Արտաւազո՝
 40. Եւ գե փոխանակ ևզին:
 Խոր. Բ. կա.
9. 41. Ճաշ Կործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
 42. Խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց:
 Խոր. Ա. լ.
10. 43. Արտաւազայ ոչ գտեալ, քաջի որդւոյն Արտաշիսի,
 44. Տեղի ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու,
 45. Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ:
 Խոր. Ա. լ.
11. 46. Մինչ դու գնացեր
 47. Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
 48. Ես աւերակացս որպէ՞ս թագաւորեմ:
 Խոր. Բ. կա.
12. 49. Դու յորս հեծցիս յաղատն ի վեր ի Մասիս,
 50. Զքեզ կալցին քաջք,
 51. Տարցին յաղատն ի վեր ի Մասիս,
 52. Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես.
 Խոր. Բ. կա.
13. 53. Ո՞ւ տայր ինձ զծուխ ծխանի
 54. Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
 55. Զվազելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.
 56. Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք:
 Մագ. լԳ.
14. 57. Իբրեւ զսէփն Տրդատ, որ սիգալովն

58. Աւերեաց զթումբս գետոց և ցամաքեցոյց

59. Իսկ ի սիգալն իւրում՝ զյորձանս ծովուց:

Ագաթ. 123

Այս հատվածների քննությունը Հ. Աճառյանը փաստորեն պահմանափակում է բառապաշարի ծագումնալին շերտերի վերլուծությամբ, որի մասին մենք կխոսենք հնագույն հայերենի բառապաշարին նվիրված բաժնում: Նա հատվածների հնչյունական և քերականական առանձնահատկությունների հատուկ քննություն չի կատարում, այլ անում է որոշ անցողակի դիտողություններ (մաւռուս բառի տարբերակների, մէջք հայցականի, հասուցանելով դերբայական ձևի մասին): Մինչդեռ այս երևույթների քննությունը ևս բացառապես հատուկ է հետաքրքրական պատկեր:

Վիպասանական հատվածների լեզվի հնչյունական և քերականական պահանջահատկությունները, բնականաբար, հիմնականում համընկնում են դասական հայերենի առանձնահատկությունների հետ: Նշելի են միայն մի քանի էական գծեր. 1) դեռևս հնագույն հայերենի շրջանում նկատվել են երկբարբառների պարզման երևույթներ. ճիշտ է, է-ն թերևս հայ բարբառների մեծ մասում արտասանվել է երկբարբառային (ei) արտասանությամբ, բայց ընկեաց > ընկէց փոփոխությունը վկայում է է-ի հնարավոր մենաբարբառային արտասանության մասին. 2) զմէջք ձևը ցույց է տալիս խոսակցական լեզվում անեղական անունների քայքայման պրոցեսի մասին. մէջք բառն ընկալվել է (ինչպես աշխարհաբարում) որպես ոչ հոգնակի ձև և չի դարձել զմէջս. 3) Հատուած գնացեալ Վարդգէս Մանուկն... նախադասության մեջ հատուած ձևը գործածված է բուն դերբայական արժեքով, որ վկայում է խոսակցական լեզվում -ած-ով ձևերի դերբայացման վաղ պրոցեսի մասին. 4) ժողովրդախոսակցական լեզվին է հատուկ նաև անորոշի գործիականի մակդերբայական գործածությունը՝ համապատասխան -եալ-ով ձևերի փոխաբերման հասուցանելով, սիգալովն, թերևս նաև ծառայեցուցանելով. 5) սովորական է անցյալ դերբայի դիմավոր արժեքով գործածությունը՝ առանց օժանդակ բայի՝ Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն..., հիշեալ նստեալ... սա հար և նման է սլավոնական լեզուներում հ.-ե. *-lo-ով ձևերի զարգացմանը:

Բառակազմական առումով վիպասանական հայերենը աչքի է ընկնում ժողովրդախոսակցական և բանաստեղծական լեզվին հատուկ -իկ փոքրացուցիչ-փաղաքշական ածանցի հաճախադիպությամբ, ընդ որում այն դրվում է ոչ միայն գոյականների, այլև ածականների վրա՝ կաւմտիկ, եղեգնիկ, պատանեկիկ, աշիկ. այն հանգամանքը, որ աշիկ-ը աղջիկ, մանուկ տիպի բառերի նման ստանում է -ումի հոգնակի ձևը, խոսում է -իկ-ով, -ուկ-ով ձևերի մեջ սկզբնական -ն-ի անկման և, հետևաբար, հնդեվրոպական *-i-kon, *-u-kon տիպի ձևերից նրանց ծագած լինելու մասին. այլ կերպ ասած՝ այդ ածանցի տարբերակները, ինչպես նշել ենք, բնիկ հնդեվրոպական ծագում ունեն և հետո են միայն խառնվել իրանական համապատասխան ածանցների հետ, այսինքն՝ ուղղակիորեն իրանականից չեն գալիս: Հանդիպում են դգալի թվով բարդություններ՝ համեմատաբար կարճ բաղադրիչներով և որոշակի առանձնահատկություններով՝ 1) «ածական + գոյական» տիպի ոչ այնքան հաճախադեպ կազմություններ՝ Բաջագգի, ոսկէաւղ, շիկալովկ. 2) «հատկացուցիչ + հատկացյալ» արժեքով բաղադրիչներ ունեցող բարդություններ՝

արեգակն (հի՛ի սա իրոք բարդություն է), դիցազն, վիշապազն (-զունք)։ Տ) տշագեղ-ի բաղադրիչների ոչ սովորական շարադասություն (փոխանակ գեղաչեայ ձևի), բնդհանուր պոմամբ բարդությունների կոմպոզիցիան այս տիպերը գալիս են հնից։

Վիպասանական հատվածներում տարածված հարադրությունները ևս խոսում են հնագույն հայերենում հարադրման բառակազմական եղանակի տուրածվածության մասին՝ նաչ գործելով, խարդաւանակ լեալ, փող հարուաք։

Էլ ավելի բնորոշ և էական են վիպասանական հատվածների շարահյուսական առանձնահատկությունները, որոնց մեջ դուգորդում են խոր հնույթյունից եկող երևույթները նոր սահմանափակումների հետ։

Շարադասական տուումով վիպասանական հատվածների համար բնորոշ են հետևյալ առանձնահատկությունները. 1) ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը աղատ է՝ ամբողջովին կապված տրամաբանական շեշտի՝ ենթակայի վերջանման ու ընդգծման անհրաժեշտության, այլ և խոսքի ուղիղ հետ՝ երկնէր երկին, ուստի տացէ քաջն Արտաշէս, տենչայ Սաթենիկ տիկին, կալցին քաջք, քայց վիշապազունք գողացան, մինչ դու գնացեր, դու յորս նեծցիս և այլն. ենթական սովորաբար չի գլխում, եթե ինքնին հասկանալի է՝ քեզ ասեմ։ 2) գերակշռում է ածականների նախադաս և գերազանցապես անհամաձայն գործածությունը՝ զկարմրիկն եղեգնիկ, խարաեաչ պատանեկիկ, հուր հեր, բոց մարուս, քաջ(ն) Արտաշէս, քաջ ազգին, գոսկէալ շիկափոկ պարանն, սէգն Տրդատ, քայց ըստ անհրաժեշտության (ուղիղ, համաձայնող բառերի ընդմիջարկում, ոտանավորի չափ) ածականները կարող են դրվել նաև նախադաս համաձայն և կտադաս՝ աչագեղոյ դասերս, քաջագոյ կոյս արիւորդիս, քաջի որդոյն և ծովն ծիրանի, թշնամութիւն յախտեմական. ստացական և այլ գերանունների գործածությունը սովորաբար կտադաս է՝ ի քանակն իւր, գերկիրս ամենայն, ի սիգալն իւրում։ 3) անհամաձայն՝ ընդգծվող բացահայտի և բացահայտյալի կապակցության եղանակը հետևյալն է. սովորաբար նախադրվում է հասուկ անունը որպես հասարակ անվան բացահայտիչ, համաձայնությունը հարկադիր է՝ զՔասաղ գետով, զԵրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքս, Երուանդայ արքայի, Սաթենիկ տիկին, քայց արքայն Արտաշէս. վերջին դեպքում հասարակ անունը հոգ է ստանում։ 4) գերակշռում է հատկացուցիչների կտադաս գործածությունը՝ զդուռնն Երուանդայ արքայի, քանից աչագեղոյ դասերս Ալանաց, արիւորդիս Ալանաց, զմէջք փափոկ արիւորդին, ի փեսայութեանն Արտաշեսի, ի հարսնութեան Սաթենիկան, ի տանարին վիշապաց, տեղի ապարանից, զծովս ծխանի, զառաստուն նաւասարդի, զվագելն եղանց, զվագելն եղբերուաց, զքումբս գետոց, զյորձանս ծովուց, քայց եղեգան փող, դիցազանց զարմից... զկենդանութիւն, ի ստրկաց կարգի։ 5) շատ ցցուն է հոգերի սկզբնական ցուցական արժեքը՝ մանավանդ առաջին և երկրորդ դեմքերի համար՝ դասերս, տալ զպատանիդ («այդ, քեզ մոտ գտնվող պատանին»), արիւորդիս, գերկիրս ամենայն։ 6) սովորական է բալի մոտ համարմատ բալականի գոյականի կրկնությունը՝ տեղ ոսկի տեղալ, տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս։ 7) սովորական է նախադրությունների կրկնությունը՝ ի մէջ Մարաշ, բնդ որում նկատվում է նախադրությունների և մակբայների գործառական դեպքում ոչ շատ հասուկ տարբերակում՝ դու յորս նեծցիս յազատն ի վեր ի Մասիս։ 8) տարածված է, այսպես կոչված, սեռականով ենթակայի գործածությունը անցյալ դերբայի մոտ, ընդ որում

նաև վերջինիս դիմավոր արժեքի դեպքում՝ նաշ գործեալ Արգաւանայ, Արտաւազդայ ոչ գտեալ...

Յաւովք սրտի, դասական փուլից չեն պահպանվել աղոթքների, անեծքների՝ հեթանոսական շրջանից եկող բանաձևեր, որոնք պիտի գրեթե նույնութեամբ փոխանցված լինեին սերնդից սերունդ: Ավելի ուշ շրջաններից պահպանվածները չեն կարող բավարար հիմք լինել հնագույն հայերենի առսինձ. նահատկութիւնների վերականգնման համար:

Ինչպես վերևում նշվեց, հնագույն հայերենը գերակշռող ընդհանուր գծերի կողքին պետք է ունենար նաև տեղական առանձնահատկութիւններ, այդ թվում՝ ստանդարտ լեզվի առանձնահատկութիւններից շեղումներ ու տարբերութիւններ: Բնակչության բնական աճը, հայերի տարածման վայրերի ընդլայնումը, տնտեսական ոլորտներին համապատասխան տարբեր վայրերի թույլ կապը, տարածման տարբեր վայրերում տարբեր ժողովուրդների հետ շփվելը, ստանդարտ լեզվի թույլ տարածվածութիւնը և այլն, — այս բոլորը չէին կարող հիմք չտալ բարբառային տարբերութիւնների խորացման և բազմացման համար: Եթե վաղնջահայերին բարբառային տարբերութիւնների վերականգնման հիմնական աղբյուրը հնդեվրոպական վերականգնված ձևերի՝ հայերենում առկա տարբերակների ուսումնասիրութիւնն է, ապա այս դեպքում մենք ունենք երկու այլ հիմնական ուղի՝ հին հայերենի հուշարձաններում պահպանված տարբերակների ուսումնասիրութիւնը և արդի հայերենի բարբառների արխաիկ գծերի ու հնագույն տարբերութիւնների վերականգնումը: Որոշ նյութ կարող են տալ նաև հայերեն բառերի՝ այլ լեզուներում կատարված փոխառութիւնները և հայկական հատուկ անունների՝ անտիկ հեղինակների կողմից արված հիշատակութիւնները: Նկատի ունենալով ուրիշ լեզուների բարբառների պատմական ուսումնասիրութիւնների տվյալները՝ դժվար չէ կռահել, որ հայ բարբառները պետք է ունենային և իրոք ունեցել են տարածական-հասարակական պայմանավորվածութիւն՝ իրենց սահմաններով հիմնականում համընկնելով հին վարչատարածքային բաժանումների և հատկապես նախարարական տների սահմանների հետ: Տարածական տարբերութիւններին պետք է միանային հասարակական-գործարական և ոճական տարբերութիւնները:

Գրաբարի հին հուշարձաններում տեղ գտած շեղումները հանգամանալից կերպով ուսումնասիրվել են Ա. Այստընյանի «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատութիւն մեջ [1866]՝ լրացվելով հետագա ուսումնասիրողների կողմից: Հայ բարբառների արխաիկ գծերի բուն գիտական ուսումնասիրութիւնը կատարվել է Հ. Աճառյանի, է. Աղաջանի, մեր, Ն. Սիմոնյանի և ուրիշների կողմից: Այդ տվյալներն ի մի են բերված մեր «Հայ բարբառագիտութիւն ներածութիւն» մեջ [1972], որտեղ միաժամանակ լայնորեն կիրառված են հայ բարբառների արխաիկ գծերի և ժամանակակից բաշխման հիման վրա սովելի հին բաշխման պատկերը վերականգնելու մեթոդները:

Այդ աշխատութիւն մեջ [Ձախուկյան, 1972, 180—192] V դ. բարբառային վիճակը վերականգնելու փորձը շատ բանով կարելի է տարածել նաև հնագույն շրջանի, հատկապես նրա նախազրաբարյան փուլի վրա, ուստի հարկ ենք համարում համառոտակի կարճ տունել ձեռք բերված արդյունքների վրա: Այստեղ տարբերված են հետևյալ վեց բարբառային զոտիները՝ 1) արևմտյան կամ բյուզանդահայ բարբառ, որ պիտի ընդգրկեր պատմական

Հայաստանի արևմտյան շրջանները, հատկապես Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի արևմտյան շրջանները՝ Սոփբը, Բարձր Հայքը, Տայքը, 2) հարավ-արևմտյան կամ արևելյան Կիլիկիայի բարրառ, որ պիտի ընդգրկեր Փոքր Հայքին հարավից հարող շրջանները՝ հատկապես Կիլիկիայի արևելյան մասի և հին Կոմա-գենեի հայկական բնակչությունը, 3) ծայր հարավ-արևմտյան կամ անտիոքահայ միջարրառ, որ պիտի ընդգրկեր նախորդից հարավ-արևմուտք տարածված շրջանների հայկական բնակչությունը, 4) հարավ-կենտրոնական բարբառ, որ պիտի ընդգրկեր Մեծ Հայքի հարավ-կենտրոնական և հարավ-չին շրջանները՝ Տուրուբերանը (Տարոնը), Վասպուրականի հարավ-արևմտյան մասը, Աղձնիքը, Մոկը, թերևս նաև Կոճայքը, վերջինս, ինչպես ցույց են տալիս Թրակացու քերականության թարգմանության մեկնիչների տվյալները, պիտի նշանակալից չարահատկություններ ունենար, 5) հարավ-արևելյան միջարրառ, որ պիտի ընդգրկեր Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան շրջանները՝ Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան մասը և Պարսկահայքը, 6) հյուսիս-արևելյան բարբառ, որ պիտի ընդգրկեր Մեծ Հայքի հյուսիս-կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան շրջանները՝ Այրարատը, Գուգարքը, Արցախը, Ուտիքը, Մյունիքը և Փայտակարանը։ Այսպիսով, բուն Հայաստանը, այս թվում Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը պիտի բաժանված լինեին չորս հիմնական բարբառային գոտու, որոնց սահմանները պիտի համապատասխանեին ամենաընդհանուր բաժանումներին, և խոսվածքային տարածքների, որոնց սահմանները մոտավորապես պիտի համապատասխանեին հին նախարարական տների ընդգրկած տարածքների սահմաններին, այսինքն՝ պայմանավորված լինեին որոշակի հասարակական-վարչական տարբերություններով։ Հայ բնակչության հետագա տեղաշարժերը և գաղթերը մեծապես փոխում են այս պատկերը, բայց կարելի է ասել, որ հայերի տարածումը տեղի է ունեցել գերադանցապես չհասովող գծերով, այլ կերպ ասած, շարժումն արևելք և հյուսիս տեղի է ունեցել հիմնականում արևելքի և հյուսիսային շրջաններից, դեպի հարավ՝ հարավային շրջաններից։ Ավելի ուշ հայանի են նաև հասովող գծերով շարժվելու դեպքի թվով դեպքեր, հատկապես շարժում արևելքից արևմուտք, այդպիսին է եղել, օրինակ, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի ձեռնարկած դանդաղածային տեղաշարժը դեպի Փոքր Հայք՝ Սեբաստիայի և Լարիսայի շրջանները, ավելի ուշ՝ Պարբազից շարժումը դեպի Կենտրոնական Անատոլիա՝ Բուրզուրի շրջանը և այլն։

Ստորև կփորձենք տալ հնագույն հայերենի հնարավոր բարբառային տարբերակների կառուցվածքային և բառապաշարային նկարագրի ուրվագիծը՝ հենվելով կատարված ուսումնասիրությունների ավյալների համակցված բնութագրի վրա։ Այս դեպքում՝ հարկավոր է նկատի առնել, որ նախ՝ եղած ավյալների հնության աստիճանը հաճախ պարզ չէ, և հնարավոր են անախորհնիվներ, երկրորդ՝ միշտ չէ, որ հնարավոր է կատարել բարբառային տարբերակների տեղայնացում, և հաճախ արձանագրվող տարբերակը մնում է որպես ընդհանուր փաստ։

բ) ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Հնագույն շրջանի և հատկապես նրա զարգացման ուշ՝ նախազրաբարյան փուլի համար կարելի է նշել հետևյալ հնարավոր բարբառային տարբերակների փոխությունը։

Դ Բաղաձայնակա՛ն Խա՛մկա՛ռգ, 1) Հնդեվրոպական շնչեղ ձայնեղներին ծագող ձայնեղ բաղաձայնները բաշխվել են չորս հիմնական գոտու՝ շնչեղություն և խոլոթյան տարբեր աստիճաններով, կենտրոնական և արևմտյան բարբառային տարածքին, այդ թվում՝ Բարձր Հայքի, Այրարատի, Տարոնի շրջաններին հատուկ է եղել ձայնեղների շնչեղ-ձայնեղ (բ^հ, դ^հ, գ^հ, ճ^հ), հյուսիսային տարածքին, այդ թվում՝ հատկապես Տայքին և Գուգարքին՝ ձայնեղ (բ, պ, գ, ձ, չ), հարավային տարածքին, հատկապես Աղձնիքին՝ շնչեղ-խլացած (փ, ք, փ, ց, չ՝ թերևս մասնակի՝ միայն բաղաձայնակա՛րբ, խլացմամբ) և արևելյան ու հարավ-արևելյան տարածքներին՝ խլացած (ալ, ա, կ, ծ, ց) արտասանությունը. տաճին երկու գոտիներին ոչ սկզբնային դիրքի ուժեղ խլացումը ամենայն հավանականությամբ հատուկ չի եղել. 2) ոչ սկզբնային դիրքերում (հատկապես Բ-ից հետո, ձայնավորների միջև և բառավերջում՝ ձայնավորից հետո) արևմտյան և մասամբ հյուսիս-արևելյան տարածքներում նկատվել է խոլ բաղաձայնների թուլլ արտասանություն, որ հետագայում հանգեցրել է նրանց ձայնեղացմանը. հնագույն շրջանի համար խոլերի ձայնեղացման լիովին հավաստի դեպքեր չեն արձանագրված. 3) Ֆիյդիի մատնանշած և մեր կողմից բերված *Ἡλέγερδσ* -ն կարող է մեկնաբանվել ոչ միայն Նդեկեթ, այլև Նդեգ-Երդ. 3) Ե-ին հաջորդող ձայնեղ և խոլ բաղաձայնների խառնումը սովորական է եղել և թերևս ընդհանուր տարածում գտել. սակայն կարելի է արձանագրել, որ այդ դիրքում ձայնեղների խլացումը ավելի հատուկ է եղել արևելյան, խոլերի ձայնեղացումը՝ արևմտյան և կենտրոնական շրջաններին. 4) քմայնացած բաղաձայնները, եթե այս շարժանում նրանք գոյություն են ունեցել, կապված են եղել հարմարեցման՝ համապատասխան քմայնացած ձայնավորների ազդեցության հետ. կարելի է կարծել, որ Թրակացու բերականության թարգմանչի գեամ օրինակը (գամ-ի դիմաց) արտացոլել է Գ՛ւմ արտասանությունը. քմայնացումն ընդհանրապես ընթրոշ է եղել արևմտյան որոշ շրջանների ու արևելյան շրջանների մեծ մասին (հատկապես հարավային) և հավանաբար պայմանավորված է եղել եմթաշերտային ու առշերտային ազդեցությամբ. 5) ինչպես հայտնի է, հայերենի բառակազմության Ե-ն տարբեր ծագում և տարբեր հնություն կարող է ունենալ. հնդեվրոպական կոկորդայինից (*H), *p-ից և *s-ից եկող և բարբառային էական սահմանափակում չունեցող Ե-ի կողքին առկա են որոշակի տարածքներով սահմանափակված՝ սկզբնային շնչի հավելական առկայության կամ, ընդհակառակն, բացակայության դեպքեր. այս երևույթը ամենայն հավանականությամբ բնութագրել է նաև հնագույն շրջանի բարբառային տարբերությունները. դատելով ձայնավորներին նախորդող սկզբնական շնչի՝ ժամանակակից բարբառներին հատուկ բաշխումից՝ կարելի է ասել, որ ձայնավորների ուժեղ և շնչային սկիզբը ավելի հատուկ է եղել արևելյան տարածքի ծայրագավառներին գրեթե մաքուր ձևով (Արցախ, Ուտիք, Սյունիք, Փայտակարան, Պարսկահայք), հարավ-կենտրոնական բարբառային գոտուց՝ Տուրուբերանին ու Վապուրականին, այլև Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի որոշ տարածքների (Կարնո, Սեբաստիայի, Դարենդեի և այլն). անհավանական չէ կարծել, որ յ-ի բառակազմության անկայունությունը (անկումը), որ նկատվում է դեռևս V դ. հուշարձաններում (յայրատիւմ—այրատիւմ և այլն), կապված լինի Ե-ի տարածման նվազականության հետ, եթե, մասնավորապես, նկատի ունենանք հնդեվրոպական *p-ի դիմաց սպասված Ե-ի փոխարեն երբեմն յ-ի

Հանդես գալը. հմմտ. հայր—յաւռայ «խորթ հայր», հինգ—յիսուն և այլն. 6) Բ-ի դիմաց խ-ի անկախության բարբառային երևույթը, որ նկատելի է հատկապես վասպուրականի և Պարսկահայքի տարածքներում, ըստ որոշ հետազոտողների՝ պայմանավորված է ուրարտական ենթաշերտի ազդեցութեամբ. այս դեպքում և > խ անցումը իրոր հանդես է կկիլ հնագույն շրջանում, և Անձառիձոր—Անձախիձոր (վասպուրական), Հեռ—Խեռ (Պարսկահայք) տարբերակների գոյությունը բավականաչափ հին կարող է լինել. 7) Խ-ի դիմաց տարածական Բ-ի տոկայությունը նույնպես կարող է հնագույն հայերենում հանդես կրած լինել և բնութագրած լինել հատկապես բարբառային սրող տարածքներ. արդի բարբառներում այդ երևույթը չունի հատակ տեղայնացում՝ հանդես գալով կղզյակների ձևով և բնութագրելով ինչպես արևելյան, այնպես էլ արևմտյան սրող բարբառներ ու խոսվածքներ. նրանից ազատ են, եթե նկատի առնենք հին վիճակը, հատկապես բան Հայաստանից դուրս գրադարան հարավ-արևմտյան (արևելյան Կիլիկիայի) ու ծայր հարավ-արևմտյան (անախոբահայ) և Մեծ Հայքի հարավ-կենտրոնական (Աղձնիքի, Տուրուբերանի, վասպուրականի, Մոկքի) բարբառները. այն հանդես է գալիս դասական հայերենի հուշարձաններում՝ խաղբ—հաղբ, խուլ—հիւլ (հիւղ, հեղ). Եթե այս երևույթը հին է, ապա նախ՝ հիշյալ տարածքներում ղ-ն դեռևս հնագույն շրջանում եւս գնացած և թավ արտասանություն է ունեցել՝ մոտ լինելով խ-ին. երկրորդ՝ որոշ դեպքերում երևույթը գուցարգվել է ու-ի քմայնացման հետ (հմմտ. խուլ—հիւլ). երրորդ՝ նկատվել են ղ-ի և լ-ի փոխանցման դեպքեր՝ ծուլամ—ծուլամ, ջիլ—ջիլ և ուլն՝ ու միշտ բարբառային տարբերակմամբ. 8) բառավերջի և-ն ունեցել է տարածքային տարբեր բաշխում՝ համապատասխանաբար ազդելով հոլովման մեջ և-ով հիմքերի առատության կամ նշվողության վրա. և-ի դիրքային ուժեղությունը և առատությունը հատուկ է եղել մասնավորապես Մեծ Հայքի արևելյան ծայրագավառներին՝ Արցախին, Սյունիքին, Փայտակարանին. նշանակում է՝ հնում նկատվող և-ի անկման դեպքերը կարող են բնութագրել կենտրոնական և արևմտյան շրջանները, և-ի հավելական դրժածությունը՝ նշված արևելյան ծայրագավառները՝ ծունգ—ծունգ, կոլմ—կոլմ:

II. Զայնավորային համակարգ. 1) հնագույն հայերենի վերջին՝ նախագրարարյան փուլում, պիտի արդեն հանդիպենք երկբարբառների մենարաբառացման սրող տարածքներ. ինչպես հայտնի է, այդ երևույթն առաջին համար ընդլայնվում է և հին շրջանի վերջերից ընդգրկում գրեթե բոլոր բարբառները, թեև որոշ բարբառներում էլ նկատվում են հակառակ երևույթի դրսևորումներ. Արտաշեսի վերարկրյալ վիդյաանական հատվածում ընկե-նում բայի տնցյալ կատարյալի բնկլց ձևը՝ փոխանակ ընկեաց-ի ցույց է տալիս նման տարածքների անկախության փաստը. ցավոք սրտի, մենք չունենք այս երևույթի անդայնացման հաստատուն կովաններ. եւ > ք փոփոխության համար հմմտ. գոսական հայերեն (գ)առաջեւ, առեւմ, սեւմ՝ փոխանակ (գ)առաջեւ, առեւմ, սեւմ ձևերի. այն հանգամանքը, որ Փարպեցու մոտ հանդիպում է ղղեկ ձևը փոխանակ ղղեակ-ի, ցույց է տալիս, որ այս պրոցեսը ընդգրկել է նաև կենտրոնական՝ Այրարատի ծայրածքը. հավանական է կարծել, որ ամենեքեւ—ամենեքիւ տիպի զուգահեռ ձևերի դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե տարբեր ածանցների, այլ միևնույն ածանցի հնչյունական տարբեր դրսևորումների հետ. բուխ—բուխ տարբերակների անկախությունը

դասական հայերենում խոսում է նկարագրվող երևույթի մի այլ դրսևորման մասին՝ եռաբարբառի փոխարեն երկբարբառ, եթե է-ն արտասանվել է որպես երկբարբառ. 2) բարբառային հնագույն տարբերությունն պետք է համարել եւ—իւ երկբարբառային տարբերակների գոյությունը՝ փակ վանկերում առաջինը երկրորդով փոխարինելու ընդհանուր միտումով. այսպիսիք են հնդեվրոպական, իրանական և անհատ ծագման շատ բառեր՝ ալեւ—ալիւր, աղբիւս—աղբիւ, աղբեւ—աղբիւր, աղտեւ—աղտիւր, առեւծ—առիւծ, բեւ—բիւր, գեւ—գիւղ, դեւ—դիւր, եղբեւ—եղջիւր, եւկեւ—եւկիւղ, եւ—իւղ, բեւ—բիւր, հաւեւ—հաւիւր, հեւ—հիւս, հեւ—հիւս և այլն. ստուգաբանական քննությունը և սեռական-տրականի -եւ < ^{*}-եւեր. (եղջեւ < ^{*}եղջեւեր) ձևը ցույց է տալիս եւ-ի հնությունը. այս երևույթի որոշակի տեղայնացման հնարավորություն մենք առաջ չունենք. երբեմն միևնույն աղբյուրներում հանդիպում են զուգահեռաբար երկու ձևերն էլ. հմտ. աստվածաշնչում ալեւ և ալիւր. կարելի է միայն ենթադրել որ -եւ-ով ձևերը պիտի հանդիպեին սահմանափակ թվով վայրերում՝ եզրային կամ մեկուսացած տարածքներում. 3) Թրակացու քերականության թարգմանչի բերած գեւալ (գεῦαλ) ձևը՝ գաւ-ի դիմաց՝ ցույց է տալիս ձայնավորների քմայնացման և դրանով պայմանավորված՝ բաղաձայնների քմայնացման առկայության փաստը V դարում և թերևս ավելի վաղ. ձայնավորների քմայնացման փաստերի առկայության մասին են խոսում այնպիսի տարբերակներ, ինչպիսիք են՝ խուլ—հիւղ, թերևս նաև շիւղ—շիւղ, ուղեղ—ուղիւղ և այլն, եթե, իհարկե, սրանք ուշ գրագրական ներմուծումներ չեն. 4) երկբարբառների մենաբարբառացման և եռաբարբառների երկբարբառացման պրոցեսին զուգընթաց գոյություն է ունեցել հակառակ պրոցեսը՝ ցույց տալով երկու հակադիր տարածքների առկայությունը. այս տարածքները միաժամանակ գոյություն ունենում են երկրաբանների և ձայնավորների արտասանության նկատման և լայնացման պրոցեսների առկայության փաստը, երկբարբառների եռաբարբառացման և ձայնավորների արտասանության լայնացման պրոցեսների՝ հնագույն շրջանին հատուկ մի դրսևորումն է եւ-ի դիմաց եաւ-ի առկայությունը՝ գեւլ (գիւլ)—գեւալ, եւթն—եաւթն, մեւլ—մեւալ, ձեւլ—ձեւալ. ձայնավորների լայնացման երևույթը ժամանակակից բարբառներում սահմանափակ տարածում ունի՝ հատուկ լինելով արևմրտյան և արևելյան եզրային որոշ տարածքների. 5) ինչպես նկատել է Ա. Ալտընյանը, V դարում արդեն առկա են վերջընթեր վանկի ա-ի թուլացման դեպքեր, որոնք կարող էին հանդես գալ թերևս նաև ավելի վաղ. սրա լավագույն վկայությունն է արմտիբ բառը՝ փոխանակ արմատիբ-ի. այս երևույթը ավելի հատուկ է արևմտյան տարածքի բարբառներին և լայնորեն հանդես է գալիս միջին հայերենում. սրա հետ մասամբ կապված են նաև ա հոդակապի սղման դեպքերը. 6) ի-ով վերջացող բառերի ի-ի կորուստը համեմատաբար ուշ երևույթ է և հնագույն շրջանում միայն մասնակի տարածում պիտի ունեցած լինի՝ հիւսիս—հիւսիս:

III. Շեշտ. ինչպես ցույց են տալիս ձայնավորների փոփոխությունների տիպերը, հնագույն հայերենի զարգացման ուշ՝ նախագրաբարյան փուլում, արդեն պիտի նկատելի լինեին երկու կարգի տարածքներ. արևմտյան տարածքում նկատելի է վերջնային շեշտի հետ միասին սկզբնավանկային բավական ուժեղ շեշտ, որ զգալի է եղել արևելյան տարածքի համեմատությամբ, և երկու շեշտերի զուգորդումը առաջ է բերել, ինչպես տեսանք, վերջընթեր ա ձայնավորի զգալի թուլացում: Հայասնի չէ, թե ե՛րբ է հաստատվել արևելյան

տարածքների վերջնական շեշտը, բայց պարզ է, որ այդ տարածքներում վերջնական վանկը չի ենթարկվել թուլացման, և հետևաբար, բառն ունեցել է շեշտային այլ հարաբերակցություն:

գ) ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Ելնելով V դարի և հատկապես դասական հայերենի հուշարձանների սովորելերից՝ հնագույն հայերենի նախադրարարյան փուլի համար կարելի է տարբերակել քերականական մի շարք այնպիսի հատկանիշներ, որոնք պիտի բնութագրվեին տարածքային սահմանափակումներով, այսինքն՝ բարբառային բնույթ ունենային: Դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք սկսվելով այս շրջանում՝ որոշ սահմանափակ տարածքներում, հետագայում գրեթե ընդհանուր տարածում են գտնում. այդպիսին է, օրինակ, **–եա**ը հավաքական-հոգնակերպը: Ի մի բերելով եղած սովորները՝ կարելի է գծել բարբառային հնագույն տարբերակների հետևյալ սխեմատիկ պատկերը.

1) **–ե** հոգնակերպի գործողությունը դեռ հնագույն շրջանում սահմանափակվում է մի շարք հավաքական-հոգնակերպ մասնիկների տարածմամբ. եթե մի կողմ թողնենք **–ունե** հավաքական-հոգնակերպը, որ գրաբարի հին հուշարձաններում էլ գործածվում է ոչ ձայնորդահանգ հիմքերի համար՝ **–ե**-ի հետ միասին և, հավանաբար, ընդհանուր տարածում է ունեցել, ապա կարելի է խոսել հետևյալ հավաքական-հոգնակերպների մասին. ա) արդեն սաղմնավորվում է **–եա**ը հավաքական-հոգնակերպի գործածությունը, որը, ինչպես նշվել է, ժամանակակից բարբառներում և գրական լեզվում ընդհանուր տարածում է ստանում. զժրախտաբար, հնարավոր չէ նշել սրա գործողության հնագույն տարածքները, բայց կարելի է ասել, որ այն ընդգրկել է կենտրոնական շրջանները և արդեն ունեցել է եա > ե փոփոխությամբ պայմանավորված **–ե**ը տարբերակը. **–ե(ա)ր**-ը հանդիպում է ինչպես բնիկ, այնպես էլ իրանական և անհայտ ծագման բառերի վրա. հմմտ. մի կողմից՝ բանեա, որեա, մյուս կողմից՝ բարձկնեա, վարժեա և այլն. Փարպեցու մոտ և այլուր հանդիպում են **–ե**-ով ձևեր՝ բանե, հայե, հարե, ձեռե. բարձկնեա, նալկնեա, ֆաղափկնեա ձևերը ցույց են տալիս սկզբնական բարձիկ(ն), նալիկ(ն), ֆաղափիկ(ն) ձևեր, որոնք հատուկ պետք է լինեին խոսակցական լեզվին. ն-ն հետագայում գիտակցվում է որպես վերջավորության տարր. բ) **–ու**-ի հոգնակերպը, որի **–ու**-ն համարվում է երկակի վերջավորության մրնացորդ (հմմտ. երկու)՝ աճած ի ձայնավորով, V դ. սակավադեպ է՝ շնուի (շնի), բայց միջին հայերենում և բարբառներում դեռնում է հաճախադեպ. եթե **–ու**-ն իրոք կապ ունի հնդեվրոպական երկակի հետ, ապա այն պետք է գա վաղնջահայերենից. հենվելով արդի բարբառների սովորների վրա՝ կարելի է ասել, որ այն ավելի տարածված է եղել արևմտյան և հարավային տարածքներում. գ) **–(ո)ա**-ի հավաքական-հոգնակերպը V դ. քիչ է հանդիպում՝ առմալ, մանկալ, մեռելոտի, ոսկրոտի, սնոտի, փոռոտի. այն հանգամանքը, որ այն գրվում է միայն հնդեվրոպական ծագման հիմքերի վրա (նեբառյալ փո՞ր-ը) և մեռելոտի, սնոտի, փոռոտի բառերում պահպանում է հիմքային ո ձայնավորը, խոսում է նրա հնդեվրոպական ծագման և խոր հնություն մասին. հայտնի չէ միայն, ե՞րբ է տեղի ունեցել իմաստային տեղաշարժը դեպի հոգնակի-հավաքական իմաստ. այս տեղաշարժը նույն բնույթի

է, ինչ **-հաւ-**ինք, որի **հ**-ն արտացոլում է **հ**-ն ***-rō-**ն (**-հաւ-**ով բառերը **հո-**լովում են **-ու-** չորովմամբ՝ **-հաւ**, սեւ. **-հւոյ**, դասելով արդի բարբառային բաշխումից՝ **-(ո)ալ-**ն ավելի տարածված պիտի լինէր **հարավ-արեւմտյան** շրջաններում, **դ**) **-անի** հավարական-հոգնակերտը **V դ.** բավական տարածված է և հանդիպում է ինչպես հնդեվրոպական (գլխաւի, կանաւի), այնպես էլ իրանական և անհայտ ծագման (ազատաւի, ազգաւի) հիմքերի վրա, հնա-բավոր է ենթադրել հնդեվրոպական տարրերի և իրանական հոգնակիի ձևերի (**հմմտ.** պարթ. **-ān** հոգնակերտը) բաղադրում (կոնտամինացիա), ելնելով բարբառային արդի բաշխումից՝ կարելի է ասել, որ **-անի-**ն, որ հետագայում ներկայացված է գերազանցապես **-նի** ձևով, տարածված է եղել հայ բարբառ-ների արեւմտյան շրջաններում՝ ընդհատվող պծերով և հյուսիս-արեւելյան շրջաններում՝ հոծ կերպով, նբանից չերծ են եկել հարավ-կենտրոնական (**Տաւ-րուբերանի**, **Վասպուրականի**) և հարավ-արեւելյան (**Պարսկահայքի**) շրջան-ները, **ե**) **-անի** հոգնակերտի հետ ծագումնաբանորեն հավանաբար կապված է **-(ե)ան** հոգնակերտը, որ գրվում է ինչպես բնիկ հնդեվրոպական (**գրեան**, **իշ(ե)ան**), այնպես էլ իրանական և այլ ծագման հիմքերի վրա (**բերդեան**, **նոխազեան**). հանդիպում է նաև **-f** հոգնակերտով՝ **գրաւ(ե)անf**, հաճախա-դեպ է **V դ.** ուշ հեղինակներից **Փարպեցու մոտ՝ գործեան**, **թղթեան**, **իշան**, **ձիւան**, ինչպես նախորդի, այնպես էլ այս դեպքում պետք է ենթադրել հնդե-վրոպական **-ն-**ով և իրանական հոգնակի ձևերի բաղադրում՝ առաջինների իմաստային համապատասխան անցումով, ըստ հետագա բարբառային տրվ-յալների՝ այն պետք է հնում էլ լայն տարածում ունեցած լինէր՝ շահնդիպե-լով միայն արեւմտյան և արեւելյան կարային որոշ տարածքներում, **դ**) **-ստան** ածանցը, որ իրանական ծագում ունի, հավանաբար զիստ հնագույն հայերենի նախապրոտարւյան փուլում պիտի բավական տարածված լինէր և հանդիպէր հավաքական-տեղանիշ արժեքով՝ աչգեստան, անդեստան, ձիւրեստան «ձի-թեւիների տեղ, ձիթիներն» և այլն, այս ածանցը աստիճանաբար դուրս է մղում նաև երկրներն բոտ յազմութեան կողմից (Հայկ՝ «հայեր, Հայաս-տան») հին սովորւթը և առաջ բերում տարբերակում՝ Հայաստան, Մարա-տան (**հմմտ.** նաև **Մարաց աշխարհ**) և այլն, բոն իրանական կազմություն-ներ են **գերդաստան**, **շահաստան** և այլն, **է**) **-որ(ե)այ(f)** հավաքական-հոգ-նակերտը թերևս ծագմամբ պոպահեւ է **-հաւ** հավաքական-հոգնակերտին՝ ունենալով ընդհանուր **-r-** տարրը, այն հանդիպում է և՛ բնիկ, և՛ ոչ բնիկ հիմքերի մոտ՝ **աբոր(ե)այ(f)**, **կարորայ**, **վանոր(ե)այ(f)** (**հմմտ.** նաև **վա-նեւայ(f)** և **վանեւոր**). ըստ բարբառային հետագա տվյալների՝ այն սկզբնա-պես պիտի տարածված լինէր կենտրոնական և, որոշ սահմանափակումնե-րով, արեւելյան տարածքներում:

2) Հորովման համակարգում դեռևս դասական մատենագրության մեջ նկատվում են այնպիսի շեղումներ, որոնք պետք է տարածքային սահմանա-փակություն ունենային և թերևս մասամբ սկսված լինէին հնադույն շրջա-նում, **ա**) այսպիսին է ուղղականի և հայցականի ձևերի շփոթումը, ինչպես ցույց են տալիս դասական հայերենի որոշ նմուշներ (**հմմտ.** **Բուղանդ**) և վիպասանական հայերենը (**հմմտ.** **ցաւեցոյց զմէջ**)՝ ուղղականի գործածու-թյունը որպէս հայցական, **բ**-ի բուն արժեքի թուլացման պրոցեսը արտա-հայտվում է նաև անեղական բառերի կոպիլի ըմբռնման և հավաքական մաս-նիկների տարածման մեջ, սրա կողքին տարածված է նաև ուղղականի փոխա-րեն հայցականի գործածությունը, որ բավական հաճախադեպ է տեղանուն-

ներքի մեջ և արտահայտություն է դառնում V պ. որոշ երկերում. ակնհայտ է, որ այս պարժրնթացները պետք է ուժեղ լինելին հատկապես այն տարածքներում, որոնցում ուղղակիանի և հայցականի հակադրությունը և սրա հետ կապված վ-ի հայցականակերտ արժեքը համեմատաբար թույլ է եղել. իբրև այդպիսիք պետք է նշել հատկապես հյուսիս-արևելյան տարածքները. բ) հոլովման մեջ -ա-ով հիմքերի եզակի սեռական-տրականում ի-ի տարածումը հավանաբար տեղի է ունենում այս շրջանում. այն հանգամանքը, որ բնավոր (թեմատիկ) և անբուն (աթեմատիկ) հիմքերի նախկին հակադրությունը հայեցինում փոխարինվում է ձայնավորահանգ և ձայնորդահանգ հիմքերի հակադրությամբ, պայմաններ է ստեղծում վերջավանկերի անկումից հետո ի-ի հետագա տարածման համար. այն մասամբ սկսում է ընդգրկել նաև -ո-ով և -ու-ով հիմքերը. նկատի ունենալով ի հոլովման բաշխման արդի բարբառային վիճակը՝ կարելի է ասել, որ նրա տարածման միտումը դասական հայեցինում և հավանաբար նաև հնագույն շրջանի վերջին փուլում հատկապես ուժեղ է եղել ծայր հարավ-արևմտյան և արևելյան տարածքներում. գ) դեռևս հնագույն շրջանի վերջերին կարող էին լինել հոլովումների և նրանց բնորոշ տարրերի փոխանցման դեպքեր՝ ի-ով հիմքերի դիմաց ի-ա-ով հիմքեր, -ն-ով ձայնորդահանգ հիմքերի մեջ -ին-ի փոխարեն -ան-ի տարածում, բացառականի -է վերջավորության անկում կամ, ընդհակառակն, տարածում այլ հիմքերի վրա, անկանոն հիմքերի համաբանական ձևափոխություններ և այլն, բայց դժվար է դրանց ընդգրկման տարածքային սահմանների որոշումը. կարելի է անել միայն որոշ ընդհանուր եզրակացություններ՝ հենվելով արդի բարբառների փաստերի վրա. այսպես, նկատի ունենալով արդի -էն-ով և -ից-ով բացառականների տարածումը, կարելի է ասել, որ Լ-ն ավելի թույլ պիտիք է ունեցել արևելյան տարածքներում. դ) զերանյառական հոլովումից անյառականին անցած -մ վերջավորությունը ամենայն հավանականությամբ տարածքային սահմանափակություն է ունեցել՝ հանդիպելով մասնավորապես արևելյան տարածքներում, սրտեղ նրա հիման վրա տառադրել է ալմյան արևելյան բարբառների ներդոյականը՝ նորում. ե) դեռևս հնագույն հայեցինի շրջանում պետք է ստեղծված լինեին ցուցական զերանյառականների -իկ-ով ձևերի (հմմտ. սև. այսորիկ՝ այսոր-ի պիմաց) գործածության տարրերություններ ունեցող տարածքներ. դասելով -իկ-ով ձևերի ալմյան բաշխումից՝ կարելի է ասել, որ դրանք տարածված են եղել հատկապես ծայր հարավ-արևմտյան Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի արևելա-կենտրոնական ու արևելյան տարածքներում. զ) հավանաբար, դեռևս հնագույն շրջանում տարածքային հարաբերություններ պետք է ունենային սոյն, ղոյն, նոյն զերանյառականների -ին-ով ձևերը՝ նորին—նորուն, նոցին—նոցուն(ց) և այլն, թեև առայժմ այդ տարածքները ճշտորոշի հնարավոր չէ. կարելի է կարծել, որ մինք պործ ունենք համապատասխան ձայնդարձային տարրերությունների հետ, եթե -ին-ը ծուղում է *en-ից և ոչ *in-ից (*en > -ին և *on > -ուն?):

3) Խոնարհման համակարգում նկատելի են հետևյալ երևույթները. ա) ածանցավոր և անածանց բայական ձևերի՝ դեռևս վաղնջական շրջանում նկատվող տարբերությունները (հմմտ. անիծանեմ—անիծեմ) այս շրջանում խորանում են և, ամենայն հավանականությամբ, տալիս տարածքային տարբերություններ. դատելով -ն- ածանցով և անածանց ձևերի հետագա բարբառային բաշխումից՝ կարելի է ասել, որ ածանցավոր ձևերը ավելի բնորոշ

հին հղել արևմտյան, անածանց ձևերը՝ արևելյան տարածքներին, բայց ոչ հոծ կերպով. հմմտ. դասական հայերենում ավանդված անիծանեմ—անիծեմ, անջատանեմ—անջատեմ, արածանեմ—արածեմ, անանեմ—անեմ, զատանեմ—զատեմ, գեղծանեմ—գեղծեմ, թփանեմ—թփեմ, խլանեմ—խլեմ, լփանեմ—լփեմ, ներկանեմ—ներկեմ, սուզանեմ—սուզեմ, տարածանեմ—տարածեմ և ուշ բարբառային թփնեմ—թփել, զա(ր)նեմ—զարկել, (կլանել>կլնել>) կլլեմ—կլուլ, կուլ տալ, պափնեմ—պափել, պաշել, սպանանեմ>սպանեմ—սպանել տարբերակները. բ) երկրորդ (-իմ) լծորդություն բայերի փոխարեն դասական մատենագրության մեջ երբեմն հանդիպում են առաջին լծորդության (-եմ) ձևեր՝ նեմիմ—նեմեմ, մուրիմ—մուրեմ, յորդիմ—յորդեմ, պայթիմ—պայթեմ. նկատի ունենալով բարբառային հետագա վիճակները՝ կարելի է ասել, որ այսպիսի փոխանցումը ավելի հատուկ է արևելյան տարածքներին և հանգեցրել է -իլ լծորդության հետագա վերացմանը. ինչպես հայտնի է, արևելահայ բարբառային հիմքի վրա բարձրացած արդի գրական լեզուն զուրկ է -իլ լծորդությունից՝ ի տարբերություն արևմտահայերենի. -իլ լծորդության դիրքերի ուժեղությունը հատուկ է հղել արևմտյան և հարավ-կենտրոնական տարածքներին. գ) -ում լծորդության ուժեղությունը և նույնիսկ ընդլայնումը՝ ի տարբերություն այդ լծորդությունը այլ ձևերով փոխարինելու միտման, անշուշտ, նույնպես տարածքային տարբերություն է ունեցել. կարելի է ասել, որ առաջին երևույթը բնութագրել է արևմտյան տարածքների մեծ մասը, երկրորդը՝ արևելյան տարածքները. դասական հայերենում նկատելի են արգելում—արգելեմ, արձակում—արձակեմ, լիզում—լիզ(ան)եմ, կիզում—կերկիզեմ, յաելում—յաելեմ և գերծանեմ—գերծում, դիզանեմ—դիզում, կլանեմ—կլնում, սկսանիմ—սկսնում. ի) հաճախակի է ածանցական -նում և -չիմ տիպի բայաձևերի փոխանցումը՝ զարքնում—զարքչիմ, թափնում—թափչիմ, բռնում—բռչիմ, ունում—ուռչիմ, փախնում—փախչիմ. բարբառային հետագա տվյալները հստակ պատկեր չեն սալիս, բայց կարելի է ասել, որ -չիմ-ով ձևերը ավելի բնորոշ են հղել հյուսիս-արևելյան շրջանների մեծ մասին և հյուսիս-արևմտյան որոշ շրջանների. ե) լայն չափեր է ստանում -եալ և -լոց տիպի դերբայներով կազմված բաղադրյալ ժամանակների գործածությունը, ընդ որում կարելի է ասել, որ արևելյան տարածքներում նկատվում է այս գործածությունը ընդլայնելու միտում. հավանաբար այս տարածքների համար է բնորոշ հղել դասական հայերենում նկատվող -լոց եմ տիպի ապաունի ձևերի և -եալ լինիմ, -լոց լինիմ ձևերի ներգործական ու չեզոք իմաստով, այլև ի -լիս տիպի կառույցի գործածությունը. զ) հավանաբար տարածքային տարբերություն է ունեցել -ալ տիպի դերբայը -իչ տիպի դերբայական ձևերով փոխարինելու միտումը. է) անհավանական չէ կարծել, որ -ուկ-ով դերբայական ձևերի (բանտերթուկ, ալալուկ, պարծուկ և այլն) գործածությունը դասական հայերենի որոշ հուշարձաններում իր հիմքերն է ունեցել հնագույն շրջանի վերջերին. ըստ հետագա բարբառային տվյալների՝ այն տարածված է հղել արևմտյան և հարավ-կենտրոնական բարբառային տարածքներում. ը) տարածքային տարբերություններ պիտի ունենային անցյալ կատարյալի հոգնակի 2-րդ դեմքի -էֆ և -իֆ վերջավորությունները, որոնցից երկրորդը դասական հայերենում սահմանափակ գործածություն ունի՝ յաելիֆ, կոտորեցիֆ, ծախեցիֆ և այլն, բայց հետագայում ընդհանուր տարածում է գտնում. թ) այդպիսի տարբերություններ պիտի տային նաև հրամայական -այֆ և -էֆ (կալայֆ—կալէֆ, տարայֆ—տարէֆ),

—այլ և —արոյ (գրեցայլ—գրեցարոյ), անցյալ անկատարի —էր և —իւր (կո-
չէր—կոչիւր) ձևերը և այլն:

դ) ԾԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Հնագույն հայերենի շարահյուսական տարբերակները, ի տարբերություն
ձևարանականների, ավելի քիչ են հայտնի: Այնուամենայնիվ կարելի է որոշ
ընդհանուր դիտողություններ անել:

Հնագույն հայերենի որոշ տարածքներում արդեն պետք է նկատելի լի-
նեին նախադասության անդամների համաձայնության և սովորական շարա-
դասության ավելի հաճախակի խախտման դեպքեր: Դրանց մասին են վը-
կայում վիպասանական հատվածներում և V դ. դասական հայերենի հուշար-
ձաններում հատկացուցիչների՝ նախադաս, սովորաբար ետադաս ու համա-
ձայն գործածվող որոշիչների՝ նախադաս և անհամաձայն (արքայից արքա,
զմեք թագաւորն, շան գլուխ, իւր որդւովն, յայս տեղւոջս, երեք ժամաւ), ենթա-
կայի և ստորոգյալի՝ անհամաձայն գործածության դեպքերը (թափէր թեւք,
ոչ թաղեցաւ ոսկեբք, եղեւ... փորձուքիւնք). վերջիններս ավելի են խորանում
անեզական բառերի եզակի ըմբռնման և հավաքական-հոգնակերտ մասնիկ-
ների տարածման հաճախացման հետ կապված:

Հոգերի գործածության տարածքային տարբերություններ պիտի տային
այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են հատկացուցիչ հոգառության սահմանա-
փակման միտումը, որ բնութագրում է հետագա արևելյան բարբառները, ոմն,
ոք, իմն, ինչ անորոշ դերանունների փոխարեն մի-ի գործածությունը՝ երբեմն
անհամաձայն (բռամք մի ալիւր, սուտ եղբաւր մի), երբեմն հոգով և նախա-
դաս (մին մի Բալամ, զմին պանդուխտ), ցուցական հոգերի ստացական ի-
մաստը (զանձն, ոտնս), ստացական լրացում ունեցող գոյականների և հա-
տուկ անունների հոգառությունը (զմեք թագաւորն, զմարզպան Սուրէնն,
զՅիլիայն): Այս երևույթները հետագայում խոր հիմքեր են նետում աշխարհա-
բարում՝ երբեմն արևմտահայ և արևելահայ տարածքների համապատասխան
տարբերակմամբ:

Նախդիրների գործածության մեջ զ և ի նախդիրների սահմանափակման
միտումը պիտի հանդես գար արևմտյան ու արևելյան տարբեր տարածքնե-
րում և շրջանցեր հատկապես ծայր հարավ-արևմտյան ու հարավ-կենտրոնա-
կան շրջանները: Դժվար է ասել, տարածքային ի՞նչ սահմանափակումներ է
ունեցել նախդիրները համապատասխան նախադրություններով և հտադրու-
թյուններով փոխարինելու պրոցեսը՝ ի մէջ, ի ներքոյ, ի վերայ, պէս, ի...
դէմս, ի համաւ, ի... տեղի (ի տեղիս) և այլն: Նշենք, որ արդի որոշ բար-
բառներում դեռ կա ի մէջ, ի վերայ նախադրությունների ժառանգորդների
նախադաս գործածությունը՝ ի հակադրություն ավելի տարածված ետադաս
գործածություն:

Թերևս տարածքային սահմանափակումներ են ունեցել շաղկապների գոր-
ծածության այնպիսի դեպքեր, ինչպիսիք են զի-ի փոխարեն ուր-ի, եթէ-ի
փոխարեն թէ-ի, յորժամ-ի և իբրեւ-ի փոխարեն երբ-ի հանդես գալը, որ
Ա. Այտրնյանը համարում է աշխարհաբարի սաղմնավորման ընդհանուր
պրոցեսի մի մասը:

Հնագույն հայերենում բառակազմությունն աստիճանաբար վերածվում է ձևաբանությունից անկախ բնագավառի և բուն տուտմով պիտի քննվի բառապաշարին վերաբերող մասում, բայց նկատի ունենալով նախահայերենի և վաղնշահայերենի կառուցվածքային առանձնահատկությունների քննության ընդհանուր սխեման՝ այստեղ քննությունը կտանենք միևնույն ձևով. սրանով հնարավորություն կտրվի հետազոտելու ոչ միայն տվյալ շրջանն ընդհանրապես, այլև, անհրաժեշտության դեպքում, հետևելու լեզվի կառուցվածքի տոհմաձին բնագավառների ձևավորման պրոցեսին:

Բառակազմական տարբերակների քննությունը երկու հայեցակետ ունի՝ մի կողմից՝ բարբառային առձմանափակություն ունեցող ածանցների վերահանումն ու նրանց տարածման շրջանների որոշումը, մյուս կողմից՝ բառակազմական առանձին ձևերի՝ ածանցումների ու բարդությունների, գործածության տարբերությունների, նրանց տարածման սահմանափակումների և առկայության ու բացակայության շրջանների սահմանումը:

Առաջին հայեցակետը իր հերթին կարող է հենվել մի կողմից՝ հնից եկող փաստերի վերլուծության, մյուս կողմից՝ արդի բարբառների տվյալների վրա: Գիտության զարգացման արդի վիճակում մենք չենք կարող ընդարձակ եզրակացություններ անել հայերենի վաղ գրավոր հուշարձանների (դասական հայերենի) ընձեռած փաստերի տարածման աստիճանի և բարբառային սահմանափակման ու տարածման գոտիների մասին: Կարելի է միայն ասել, որ լայն գործածություն ունեցող ածանցները՝ աճ- ժխտական նախածանցը, -ական, -աւոր, -(աճ)ոց, -ումն, -ուրիւն և այլն վերջածանցները ընդհանուր տարածում պիտի ունենային, ինչ գործածականներն, ընդհանրապես, կարող էին հասնել լինել տոհմաձին տարածքների, մանավանդ եթե դրանք համաշխարհային շարքեր են կազմում իրար և ընդհանուր տարածում ունեցողների նկատմամբ կամ արդի բարբառներում տարածման որոշակի ցուցանիշ ունեն՝ ա-, դ- նախածանցները, -անի (լեզուանի, մաւուանի), -եղ (նիրեղ, մազեղ), -եղի (մազի, կրեղի), -ին (ուսին, պատուղին), -սալ (աւտաւորի. հմմտ. նաւ մեռկորի), -ուլ (քարուլ, կալիւլ), -ունի (աւուունի, ծերունի) և այլն:

Կան ուշ տվյալներ և բարբառային մի շարք ածանցներ, որոնք հանդիպում են հնդեվրոպական ու ոչ հնդեվրոպական հիմքերի մոտ և հանդես են բերում հին կերպարանք. հնարավոր է նրանց՝ հնագույն շրջանից գալը: Առաջին տիպի ածանցներից հիշենք կապանջ «շղթա» բառի -անջ-ը²: Մյուս (բարբառային) ածանցներից նշենք հետևյալները.

-ան (հմմտ. -ին, -սւն)՝ լոլան.

-աւշ՝ թեւաւշ.

-ին-ւ (զրական լեզվում միայն ոչ բնիկ բառերում. բարբառներում հանդիպում է բնիկ հիմքերի մոտ)՝ լքինէ, փոբհարինէ, այլև գահինէ, հախատինէ և այլն.

-ոշ՝ տկ-ո-ոշ, բւգոշ, այլև ղանգալոշ.

² Հ. Անապոյանը [ՀԱԲ, 2, 519] հղում է Կ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտություն»-ը [1788]. բայց հմմտ. նաև Ա. Բաղդասարյանի, 1852, 683:

ումն (նաև ուշ ավանդած բառերում)՝ բռնում, բռում, գդալում, ալլև ուշ ավանդված՝ պարկում:

Ածանցների և ածանցակերպների դործածության տարբերությունները հետևողական շրջանում պետք է բավական լայն չափեր ընդունած լինեին, սովորական պիտի լինեին մի ստորածքի տվյալ ածանցի փոխարեն մյուս տարածքում մի այլ ածանցի գործածության գեղաբերը: Սրան պիտի միանային ածանցավոր ձևերի դիմաց համանիշ բարդությունների գործածության գեղաբերը: Հայնորեն պիտի ստորածված լինեին նաև բառաբարդան տարբերությունները՝ բարդության մի բաղադրիչի փոխարեն՝ մի այլ համանիշ բաղադրիչ (երբեմն բնիկի և փոխտալի տարբերությամբ), տվյալ բաղադրիչի հիմքային մի ձևի դիմաց մի այլ ձև, -տ- հոգակապով ձևի դիմաց՝ անհոգակապ ձև, սովորական բարդության փոխարեն՝ հարակրական բարդություն, հարադրության մի բաղադրիչի փոխարեն՝ մի այլ բաղադրիչ: Անավասիկ օրինակներ բառակազմական տարբերակների ամենից ավելի բնորոշ գեղաբերի համար.

1) արմատական ձևերի դիմաց՝ ածանցավոր, ածանցավորների դիմաց՝ կրկնածանցավոր ձևեր՝ ամուր «ամրոց»—ամրոց—ամրական, բարբառու (ած.)—բարբառական—բարբառակ, բոլոր—բոլորակ, բռնանմ—բռնաշխենմ, գետ—գիտում, դի—դիակն, գոգ (ած.)—գոգաուր, գուր—գթութիւն, դատ—դատաստան (իրան.), դէտ—դիտաուր, գեղը—գլղումն, տարաշխարհ—տարաշխարհական և այլն: Անշուշտ, բարբառային բնույթ է ունեցել -ութիւն ածանցի համակարգային գործածությունը՝ աղանդութիւն, երգութիւն, լալութիւն, հրածնշաութիւն և այլն:

2) Մի ածանցի (երբեմն ածանցական իմաստով հսկվածների) փոխարեն մի այլ ածանց, բարդության մի բաղադրիչի փոխարեն՝ մի այլ բաղադրիչ՝ ախտաբեր—ախտածէտ, անձնակամ—ինձնակամ, անձնիշխան—ինձնիշխան, անցական—անցաուր, աշխատանք—աշխատումն, արժանաւոր—արժանի, բազմագութ—մեծագութ, գաղտնի—գողտուկ, դամբան—դամբաւան, դաստակերտ—ձեռակերտ, զուրաւոր—զաւրեղ, փութանակ—փութով, ֆաւակով—ֆաւանատ և այլն:

Թերևս համաբանական բնույթ ունեն տարածված ածանցական ձևերի ածանցները ավելի արդյունավետ ածանցներով փոխարինելու գեղաբերը՝ զարհուրումն՝ փոխանակ զարհուրանքի, սպառնութիւն և սպառնումն՝ փոխանակ սպառնալիքի և այլն:

3) Բաղադրության մի հիմքային ձևի փոխարեն՝ մի այլ հիմքային ձև, հոգակապավոր ձևի փոխարեն՝ անհոգակապավոր ձև՝ անուանադիր—անունադրութիւն—անունդրութիւն և այլն:

4) Համադրական բարդության դիմաց՝ հարադրություն, հարադրության մի բաղադրիչի դիմաց՝ մի այլ բաղադրիչ՝ ամբաստանեմ—ամբաստան լինիմ, աշխատեմ—աշխատ առնեմ, աշխատիմ—աշխատ լինիմ, աչառեմ—ակն առնում, աչս արձակեմ—աչս արկանեմ, արգել առնեմ—արգել արկանեմ (լինիմ, տամ), գլորեմ—ի գլի հանձնմ, պատասխանեմ—պատասխանի տամ և այլն:

II. ԲԱՌԱՊԱԾԱՐ

Ա. ՀԻՄՆԱԾԵՐՏ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Հնագույն հայերենի բառապաշարի միջուկը շարունակում էին մնալ վաղդրնջահայերենից ժառանգված արմատական և ոչ արմատական բառերը, որոնց դոմարվել էին վաղդրնջահայերենում փոխառված և կադմված բարդ ածանցաւոր և կրկնավոր բառեր: Իհարկէ, վաղդրնջահայերենին հատուկ որոշ քանակութեամբ բառեր բնական մաղման հետեանքով դուրս էին եկել, կապաւորվել էին մեծաթիւ փոխառութիւններից, բայց հնդեվրոպական արմատների բառակազմական արժեքը մնում էր էական, և վաղդրնջահայերենից ժառանգված բառերի ընդհանուր տեսակարար կշիռը շարունակում էր մեծ լինել: Այս առումով հնագույն հայերենի վիճակի մասին էական գաղափար է տալիս վիպասանական հատվածների բառապաշարի քննութիւնը, եթէ նկատի ունենանք, որ, ինչպէս նշվեց, այդ հատվածները պիտի կազմավորված լինեն հնագույն հայերենի շրջանում, հատկապէս նրա ուշ փուլում և բառապաշարի տեսակետից հիմնականում պիտի արտացոլեն այդ փուլի առանձնահատկութիւնները. պահպանված 183 բառից հանելով օտար ժողովուրդների անվանումները (Ալանք, Մարք) և մնացածները վերախմբավորելով ըստ արմատական ընդհանրութեան՝ 2. Աճառչանը [21Պ, 2, 72—75] կատարել է համապատասխան վիճակագրական հաշվումներ և ցույց տվել, որ դրանցից 73-ը բնիկ հնդեվրոպական են (45%), 30-ը՝ պարսկերենից փոխառյալ (18%), 51-ը՝ անծանոթ ծագման (31%), 4-ը՝ ուրարտա-վրացական (ծուխ, ծիրան, տեղ*, գաւառ) (2%), 2-ը՝ ասուրական (քաղաք, փոխ) (1%), 1-ը՝ ասորական (ցամաք) և 1-ը՝ հունական (թե՞ հռոմեական՝ մարգարիտ): Ըստ այսմ 2. Աճառչանը եկել է այն եզրակացութեան, որ Վիպասանական հայերեն լեզվի մեջ անծանոթ և հնդեվրոպական բառերը կազմում էին մեծագույն տոկոսը. պարսկերեն փոխառութիւնները թեւ հետագային գերազանցելու էին բնիկ հայերեն բառերից (960 ընդդէմ 924-ի), բայց այդ շրջանի բուն հայկական բառերից զեւ պակաս էին, իսկ ասորական փոխառութիւնները զեւ այնքան քիչ էին, որ համեմատութեամբ բնիկ, պարսիկ ու իտալական բառերի՝ տոկոս էլ չէին կազմում: Չարմանալի է, որ այդ հնագույն ժամանակից ունենք նաեւ մի հունական փոխառյալ բառ (մարգարիտ), որ լեզվի պատմութեան հետ համաձայնեցնելու համար՝ պետք է համարել ավելի հռոմեական փոխառութիւն, քանի որ լատինական margarita, margaritum ձևերը դեռ Կիկերոնի և Տակիտոսի ժամանակից գործածական են» [21Պ, 2, 75]:

Ընդհանուր առմամբ ճիշտ համարելով 2. Աճառչանի կարծիքը բնիկ բառերի հնագույն շրջանում ունեցած գերակշռութեան մասին՝ հարկ ենք համարում կատարել որոշ ճշգրտումներ ու դիտողութիւններ:

* Վրիպում. ՀԱՅ-ում համարում է ասորական:

1) Հ. Աճառյանի կողմից անծանոթ ծագման համարված մի շարք բառերի ծագումը այժմ կարելի է որոշված համարել. ա) ամենայն հավանա-կանությամբ հնդեվրոպական ծագում ունեն անցանք (անց- < *sntset' *sent- «ուղղություն վերցնել, գնալ» արմատից, որտեղից հայ. քնթանամ, ավեստ. hant «հասնել», հ. իռլ. sēt «ուղի, ճանապարհ», հ. անգլ. sīd «ուղեորություն. ուղի, ճանապարհ. անգամ», sendan, հ. վ. գերմ. senten «ուղարկել», լիտվ. siuntū «ուղարկել» և այլն), առ-առ-առ-ի առ- նախածանցը և -առ- արմատը (հ.-ե. *aues- «լուսավորել», *aus-ös- «արշալույս», որտեղից հ. հնդկ. uṣ-ra- «առավոտյան», հուն. էռլ. αὐρά «արշալույս», ἄγχι-αἰρος «առավոտին մոտ», αἶψα «վաղը», լատ. aurōra «արշալույս», լիտվ. aušrà «արշալույս», թերեւ նաև ուտ. γρη «առավոտ»), հանք (-ում) (*sm-nu-mi?՝ հ.-ե. *sem- «հանել, թափել» արմատից, որտեղից հայ. ամամ «դատարկել», ավան, լատ. sentinō «ջուրը հանել», հ. իռլ. sem- «թափել, դատարկել», լիտվ. senti «հանել», պարզված չէ հարաբերությունը խեթ. ḥan- «հանել, ջուրը քաշել» բայի հետ), հիմն (-անալ) (*semu՝ հ.-ե. *sēi- «գցել, ցանել» արմատից, որտեղից խեթ. šamṣna- «հիմք, հիմնաքար»), յորձանք (*ordhjo-՝ հ.-ե. *er- «շարժման մեջ գնել, հուզել, բարձրացնել» արմատից, որտեղից հուն. ἐρέω, ἐρεθίζω «գրգռել, հուզել, շարժման մեջ գնել», հայ. յորդ, յորդորեմ, հորձ), տեղ (-ամ) «առատ անձրև» (հ.-ե. *ḥel- «կաթել» արմատից, որտեղից մ. իռլ. delt «ցող, շաղ», բրեւ. delt «թաց»), ցառ (*k'sāp-՝ հ.-ե. *k'sā- «ալբել» արմատից, որտեղից հ. հնդկ. kṣāpāyati «ալբել է տալիս»), փափուկ (հմմտ. բրբռ. փափիկ, փամփիկ՝ հ.-ե. *pha(m)ph- «ուռչել» արմատից, որտեղից լիտվ. paĩpti «ուռչել», paĩplys «հաստափոր», հայ. փամփ(ք)ուշտ): Հնարավոր է նաև մի շարք այլ բառերի հնդեվրոպական ծագումը՝ գաւառ (հմմտ. գոթ. gawi «երկիր, գավառ»), գնամ (հմմտ. հ. վ. գերմ. gān «գնալ»), երկիր (հմմտ. հ. վ. գերմ. erda «երկիր»), թեւ (*pteu-՝ հ.-ե. *pet- «թռչել» արմատից, որտեղից հայ. թիւ), լինիմ (հմմտ. հայ. եղանիմ, ելանեմ՝ հ.-ե. *el- «շարժ(վ)ել» արմատից, որտեղից հուն. ἐλάω, ἐλαύνω «քշել, շարժել, տանել. ուղեորվել, շարժվել»), կամ (հուն. ἔμψυ «քաղցրի. վեր կացա», հ. հնդկ. a-gām «գնացի»՝ հ.-ե. *gudā- «գլխալ. գալ» արմատից) և այլն: Հ. Աճառյանը բեռն բառը ալտոնդ գնում է իրանական փոխառությունների շարքը, բայց «Հայերեն արմատական բառարանում» [42, 575—576] ընդունում է Ա. Մելեի կարծիքը բառի բնիկ լինելու վերաբերյալ: Այս բոլորը խոսում են բնիկ հնդեվրոպական բառերի է՛լ ավելի մեծ կշռի մասին, քան նշում է Հ. Աճառյանը:

2) Համապատասխանաբար պետք է պակասեցնել անծանոթ ծագումով բառերի քանակը. այդ բառերի մի մասը, ինչպես տեսանք, հնդեվրոպական ծագում ունի, մյուս մասը փոխառյալ է. այսպես, իրանական ծագում ունի շատ բառը (հմմտ. սողդ. š't, պրսկ. šād «շատ, առատ»), հավանական է նաև ազն, բանակ, խաղալանակ և այլ բառերի իրանական ծագումը:

3) Ճշտումներ պետք է կատարել նաև այլ կարգի փոխառությունների բնույթի հարցում. «խաղի-վրացական» համարված բառերից ծուխ բառի համար բերվող վրացական զուգահեռները (ცხვა «ցալ, տրամություն», ცხრი «աղջամուղջ, երեկո» չեն խոսում գովկասյան *ცუხ «մուր, ծուխ, մուխ» արմատ վերականգնելու օգտին. հնարավոր է կամ ընդհանուր (ուրարտական), կամ, թերեւ, խեթա-լուվական աղբյուր (հմմտ. խեթ. tuḫḫu(ya)- «ծուխ»), աեղ «առատ անձրև» և գսառ բառերի հնդեվրոպական ծագումը

ավելի հավանական է, «Հայերեն արվադական բառարանում» Հ. Աճառյանը տեղ բառի աղբյուրը համարում է առերեքնը (𐎧𐎡𐎹 «ցուղ»), որ քիչ հավանական է: Կապկածելի է, ինչպես նշում է և Հ. Աճառյանը, վարգարիտ բառի հունական ծագումը:

Հնագույն հայերենի բառապաշարի՝ վաղնջահայերենից եկող բնիկ և փոխառյալ շերտերը սրղեն քննվել են նախորդ բաժնում, իսկ փոխառյալ բառերի քննությունը կատարվի ստորև. այստեղ մենք է խոսել այն բառերի մասին, որոնք պիտի կազմված լինեն հայերենի բառակազմական միջոցներով հենց հնագույն շրջանում: Ի՞նչ շտիանիշներ կան այս բառերի առանձնացման համար:

1) Բնականաբար, հնագույն շրջանին են պատկանում այն բառերը, որոնք պիտի հանդես գային այդ շրջանում հայ ժողովրդի համար բնորոշ բնական պայմանների, արտադրական հարաբերությունների, քաղաքական, իրավական և գաղափարական հարաբերությունների ու հաստատությունների հետ կապված: Մասնավորապես պետք է նշել դասակարգային հասարակության ու պետության առաջացման ու զարգացող առևտրի ձևավորման, քաղաքական ու իրավական նոր գաղափարների, կրոնական նոր պատկերացումների և հատկապես շրջանի վերջերին քրիստոնեության մուտքի հետ կապված բառերն ու տերմինները: Այսպես, V դ. և հետակապես դասական մատենագրության մեջ հանդիպող հետևյալ բառերի համար կարելի է ենթադրել դեռևս հնագույն շրջանում սկիզբ առած գործածություն, ա) բնական նոր պայմանների, նոր բույսերի և նոր կենդանիների հետ ծանոթանալը բերում է բառերի նոր գործածություններ, նոր փոխառություններ, նորակազմություններ. բնորոշ է, մասնավորապես, բնիկ հնդեվրոպական արմատների օգտագործումը նոր կենդանիներ և բույսեր նշանակելու համար՝ առեմ (առիմ՝ հ.-ե. *reug- «մըռնչալ» արմատից), կորիւն (հ.-ե. *gyrebh- «ձագ»), դեղծ (հ.-ե. *dhāl-, *dhel- «ծաղկել, կանաչել» արմատից, որտեղից դեղին, դեղձան) և այլն. ինչպես կտեսնենք փոխառությունների քննությունից, ավելի հաճախադեպ են զանազան փոխառությունները (բաղ, բազէ, գումէշ, կապիկ, ոչխար, փիղ, անանուխ, կաղամբ, կանեփ, սոխ, վառդ և այլն), որոնցից կազմվում են հայերենի հոդի վրա նոր բաղադրություններ. բ) հասարակական-տնտեսական նոր հարաբերությունների, սեփականության նոր ձևերի, առևտրական հարաբերությունների հետ կապված տեղի է ունենում հնդեվրոպական արմատների իմաստային մասնավորում, հանդես են գալիս նորակազմություններ. այսպես, հավանաբար այս շրջանում է տեղի ունենում աղբատ և հաբուատ բառերի իմաստային մասնավորումը՝ «կարոտ, խեղճ» և «լորեղ, ուժեղ» սկզբը. նական իմաստներից (վերջինիս համար համար. հաբ-, հաբկանեմ, հաբում, հաբումաձ), աբծաբ բառի «լորում» իմաստը, աուրեառ բառի կազմումը, ծանրագին, մարդագին բառերի հանդես գալը և այլն. մեծ քանակությամբ բառեր են կազմվում փոխառյալ բառերից հենց հայկական հոդի վրա՝ հատավանառ, սեպնականութիւն, վաճառանոց և այլն. գ) հանդես են գալիս պիտական-վարչական որոշակի տերմիններ, իրավական և ռազմական նորամուծությունների հետ կապված նոր բառեր, բառերի նոր կիրառություններ, նոր կազմություններ. հավանաբար այս շրջանից են գալիս դասական հայերենում վրկայված այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են ընիկ արմատներից կազմված անճնառուր (լինիմ), իրաւունք, հայրենիք և այլն, բնիկ և փոխառյալ հիմքերից կազմված աւրէնսդիր, աւրէնուսոյց, բաւճեւէց, գաւնեւէց, գաւառա-

պետ, գեղջերէց, կայսերագիր, մեղապարտ, պարտաւէր և այլն. պետական-վարչական և իրավական ու ռազմական տերմինաբանութեան մեջ մեծ թիվ են կազմում, ինչպես կտեղենք, փոխառութիւնները (հատկապես իրանական փոխառութիւնները), որոնցից հայկական ածանցներով կազմվել են մեծ թիվով նոր բառեր, այլ թիվում՝ անուններից բայեր՝ ազատեմ, աքսորեմ, գաղթեմ, դեսպանութիւն, թագատուութիւն, իշխանութիւն, հպատակեմ, հպատակութիւն, պետութիւն, վկայեմ, վկայութիւն և այլն. դ) հայերի ներգրավումը կրոնական նոր ուղորանքում, հայկական կրոնի վրա իրանական ազդեցութիւնը, ապա քրիստոնեւորթյան մուտքի հետ կապված ասորական և հունական տերմինների մուտքը հիմք են տալիս հնդեվրոպական արմատների նեղ-իմաստ գործածութեան, նոր կազմութիւնների, փոխառչալ և բնիկ հիմքերի զուգորդման. այսպես, հավանաբար այս շրջանում են ստացել նեղ՝ կրոնական իմաստ աղանդ «դես ու դեն ընկնելը, մոլորվելը, մոլորութիւն. աղանդ, հերձված», աղալթ «աղաչանք, աղերսանք. աղոթք» (հմմտ. աղաչեմ), երէց «ավագ. քահանա», կրաւն «կարգ, օրենք, սովորութիւն. կրոն» (հմմտ. կրեմ), սուրբ «մաքուր. սուրբ» և այլն. քրիստոնեւորթյան մուտքով դիւբ բառն ստանում է միայն հեթանոսական աստծու իմաստ՝ ի հակադրութիւն աստուած բառի. ավելի խիստ հակադրութեամբ հեթանոսական աստծու համար ստեղծվում է շատուած բառը. այս բառերից կազմվում են նոր բառեր՝ աղանդագործ, աղանդաւոր, այլաղանդ, աղանդութիւն, աղալթ(ա)կե(ա)ր, երիցալետ, կրաւնաւոր, հոգեկրաւն, միակրաւն, նորակրաւն և այլն. կրոնական տերմիններ են կազմվում հնդեվրոպական նաև այլ արմատներից՝ այս շրջանին հատուկ ածանցներով կամ բարդութեան միջոցներով ու եղանակներով՝ բարեպաշտ, բազմամեղ, դիցապաշտ, լուսնապաշտ, հայրապետ, մեղանշական, մեղապարտ, մեղացածիւն, մեղսաբեր, մեղսածիւն, մեհենատեղի և այլն. իրանական, ապա նաև ասորական ու հունական կրոնական բառերից ու տերմիններից կազմվում են նոր բառեր ու տերմիններ՝ աստուածապաշտ, արեւնութիւն, եկեղեցական, զոհանոց, հեթանոսական, սասանալուսիւն, ֆարոգութիւն, ֆրիստոնէութիւն և այլն. դեռ ավելին. դրախտ բառը իր սկզբնական «ծառ, ծառաստան, պարտեզ» իմաստից անցում է կատարում «եղեմ» իմաստին հենց հայերենում. ե) մշակութային նոր արժեքները իրենց հետ բերում են մշակութային նոր բառեր ու տերմիններ հագուստեղենի, բրնակարանի, կահույքի և ամանեղենի, արհեստների և արվեստների վերաբերյալ՝ մասամբ հնդեվրոպական արմատներից ու հիմքերից, մասամբ դրանց և փոխառչալ հիմքերի ու այլ տարրերի զուգակցմամբ. իմաստային նեղացման և մասնագիտացման արդյունք են դարբին, էջ (հմմտ. իջանեմ), թաւաֆ (հմմտ. թաւամ), կորի «արտը ստուգելու նեղ ջրանցք» բառերի հայտնի իմաստները. հավանաբար այս շրջանին են պատկանում արհեստագործութեան վերաբերող ստաղծագործ, արծաթագործ, արծաթագաւծ, արծաթահանֆ, արծաթեղեն, հացաբար (-ոց, -ութիւն), նաւորդ, նաւապետ և այլն, մշակութային արժեք ունեցող բանալի, կրակետդ, մեղուանոց և այլն բառերը. բազմաթիվ հայերեն նոր բառեր են կազմվում մշակութային արժեք ունեցող փոխառութիւններից՝ բժշկութիւն, բուժեմ, զմեքբարդ, քարզմանեմ (-ութիւն), խորանարդ, կաշկագործութիւն, մարգարազարդ, մագաղաթեայ, պատտառակալ, պատուաստեմ, տախտակագործ, տախտակամած և այլն:

2) Հնագույն հայերենի շրջանին են պատկանում այն ածանցավոր կազ-

մությունները, որոնց ածանցները հանդես են եկել հենց այս շրջանում, և որոնց ամբողջովին բնիկ կամ ամբողջովին փոխառյալ լինելը բացառվում է, սրտնք առաջին հերթին հիբրիդային բառերն են՝ ա) բնիկ արմատով (հիմքով) և այս շրջանում փոխառված ածանցով, բ) այս շրջանում փոխառված հիմքով և բնիկ ածանցով, գ) մի աղբյուրից փոխառված արմատով (հիմքով) և մի այլ աղբյուրից փոխառված ածանցով: Բնիկ արմատական և այս շրջանում գործածություն ստացած ածանցներով հազմությունները հիմնականում բերվեցին ածանցման քննության հետ կապված, և այսպես՝ փոխառված կրկնելու հարկ չկա, նշենք միայն մի բանի տիպական օրինակ՝ այգեստան, աչագար, առապելական, բամբակահեղ, բուսական, գործարան, դռնապան, երգեցիկ, կենսաբան, հեղուկ, մեծապես, շորեֆկին, տերունի, փութկառ և այլն: Փոխառյալ հիմքով և բնիկ ածանցներով մի շարք բառեր հիշատակվեցին հիմնական շրջանին պատկանող բառերի առանձնացման առաջին իմաստային, չափանիշի քննության հետ կապված. այս կարգի բառերի թիվը բնագիտության մեծ է, և բոլորի թվարկումը մեկ հեռու կտաներ. բերենք մի քանի տիպական օրինակ. խոռոչարարտական հիմքով՝ խաբարուն, խնձորի և այլն. իրանական հիմքով՝ ազատութիւն, ազդեցութիւն, առատութիւն, բազմաւոր, բազմութիւն, բաժանում, բիրտուր, դեսպանութիւն, երամովին, երաշխաւոր, զինուոր (զինուոր ձեռք՝ թերեւ իրան. zēnāvar ձեռք բաղադրմամբ), խաւարին, կաւմութիւն, մահկանացու, յիշողութիւն, նշանացի, շիրութիւն, պաշտպանում, տանջանք և այլն. սեմական հիմքով՝ կնքաւոր, կնքիչ, կշռաւոր, մաշկեղէն, սատանայաւոր և այլն. զգալի թիվ են կազմում նաև ան-ով ու այլ նախամասնիկներով և փոխառյալ հիմքերով կազմությունները՝ անգոյն, անվիրտ: Տարբեր աղբյուրներից փոխառված բաղադրիչներ ունեցող ածանցավոր բառերի հարցը քիչ թե շատ միանշանակ լուծում է ստանում իրանական ծագման ածանցների դեպքում. ուրարտական և այլ կարգի ածանցների գոյությունը հայերենում հնարավոր է, բայց վերջնական լուծումը առայժմ դժվարանում է նյութի պակասության պատճառով. առանձնապես տարածվում են իրանական ծագման -ական, -(ա)ստան, -ա-պէս վերջածանցներով կազմությունները. հմտ. սեմական հիմքով և -ական-ով՝ բերդական, գաղթական, սատանայական, քնարական և այլն:

3) Հնագույն հայերենի շրջանին են պատկանում այն բարդությունները որոնք՝ ա) բնիկ հնդեվրոպական բաղադրիչներ ունեն, բայց իրենց կազմության տիպերով վաղնջահայերենին հասուկ չեն եղել (մասնավորապես -ա-հոդակապով այն բարդությունները, որոնց -ա-ն ակնհայտորեն նոր բնույթ ունի և չի բացառվում վաղնջահայերենով) և բ) հիբրիդային բնույթ ունեն, աչսինքն՝ կազմված են տարասեռ՝ բնիկ և փոխառյալ կամ տարբեր աղբյուրներից փոխառված բաղադրիչներով. այս երկու կարգի բարդությունների մասին էլ խոսվել է հնագույն հայերենի բառակազմությանը նվիրված մասում: Այսպես հարկ ենք համարում նշել, որ -ա- հոդակապով ու բնիկ բաղադրիչներով բարդությունների այն մասը, որ անվերապահորեն կարելի է վերագրել հնագույն հայերենի շրջանին, մեծ թիվ չի կազմում. ինչպես նշվել է, վաղընջահայերենում բնավոր (*)-(-) հիմքով առաջին բաղադրիչ ունեցող բարդությունները կարող էին համաբանորեն ստանալ *-(-)-ի փոխարեն -ա-, և այս դեպքում հարկավոր է առաջնորդվել իմաստով ու լրացուցիչ այլ հատկանիշներով: Համեմատաբար ավելի վստահորեն կարելի է խոսել -ա- հոդակապով այն բարդությունների՝ հնագույն հայերենի շրջանին պատկանելու մասին,

որոնք ունեն ձայնորդահանդ հիմք, թեև այստեղ էլ կարելի է ենթադրել հին կազմություն՝ «ա-ի համարանակուն տարածմամբ, ինչպես հայտնի է, երբեմն առկա էին այսպիսի զուգահեռ ձևեր՝ «ա-ով և առանց «ա-ի, ականաթեղ (բայց ակնհար), անձնատուր (բայց անձնախրոսթին), աս(ե)ղնագործ, եղնգուսմար, քիկնամեջի, մառնացոյց (բայց մառնցոյց), աստ(ե)ղագէտ, աստեղատուն և այլն. կազմության տիպով վաղնջահայերենին չպատկանող բառերից հիշենք ամենացոյց, ամենակերակրիչ, միակամի, ակնկառոյց և այլն:

Բերենք մի քանի օրինակ դասական հայերենի երկերում հանդիպող հիմքիդային բարդություններից, որոնք կարող են գալ ավելի հնից. ա) բնիկ առաջին և փոխառյալ երկրորդ բաղադրիչներով՝ ակնահաւնոյ, ամենագաւր, ամենաբաւ, մեծափառ, միակշիւ, միջնաշխարհ, նորաշէն և այլն, բ) բնիկ երկրորդ և փոխառյալ առաջին բաղադրիչներով՝ անդամաւոյժ, աշխարհագիր, աշխարհասէր, սուտաբեր, սուտաւսմայն, բերդակալ, բերդամեջ, զահագլուխ, զեմընկեց, ժամադիր (-դուրսին), մահաբեր, նշանագիր, շինամեջ, սատանայածին, քնարահար և այլն:

2. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Հնչյունական և քերականական տարբերակների հետ միասին հնագույն հայերենը չէր կարող չունենալ բառային նշանակալից քանակություն մարբերակներ: Պրանք պիտի արտահայտվեին ինչպես միևնույն կամ մերձավոր իմաստների համար տարբեր բառերի առկայության, այնպես էլ միևնույն բառերի իմաստային տարբեր զարգացումների մեջ: Այս տարբերակների հայտնաբերման հիմնական աղբյուրը մնում են V դ. և հատկապես նրա վաղ փուլի (դասական հայերենի) հուշարձանները, որոնց գումարվում են ուրիշ լեզուների՝ հայերենից կատարած փոխառությունները և արդի բարբառների լեզվական տվյալների հիման վրա կատարված պատմական վերականգնումները: Բնականաբար, դասական հայերենի հուշարձաններից հարկավոր է առանձնացնել բառային այն տարբերակները և հատկապես համանիշային շարքերը, որոնք կարող էին գործածության մեջ լինել նաև հնագույն շրջանում: Սրանք հիմնականում լայն գործածություն ունեցող բառերն են, այդ թվում՝ հնագույն շրջանում հայերենի կատարած փոխառությունները: Եթե համանիշների որոշ եզրեր ուշ են ավանդված, բայց հնգեվրոպական ծագում ունեն, դրանք, բնականաբար, բերվում են: Բառային տարբերակները և հատկապես համանիշային շարքերը տարբեր բնույթ կարող էին ունենալ. ույս ուսումով պետք է առանձնացնել բարբառային, գործառական և բառային տարբերակներ: Գիտության զարգացման արդի փուլում այդ երեք շերտերի հստակ տարբերակման մեր հնարավորությունները դեռևս սահմանափակ են, բայց որոշ եզրակացություններ այսուհանդերձ կարելի է կատարել: Ինչպես մի այլ առիթով մեր կողմից նշվել է [Джаукян, 1982. 8—10], տարածական բաշխման առումով բարբառային տարբերակները պիտի տային համեմատաբար հստակ պատկեր, որ պիտի տարածել նաև այն պատմական ու գործառական տարբերակների վրա, որոնք բնութագրել են լեզվի գործածության տարբեր տարածքները:

Բառային տարբերակները բնահանրապես կարող են լինել բառահնչյունական, բառակազմական և բառաիմաստային: Բառահնչյունական տարբե-

րակներ ասելով այստեղ պետք է հասկանալ բառային հատկապես այն տարրեր, րակները, որոնց հնչյունական տարբերությունները մասնակի կամ առանձնակի բնույթ ունեն։ Բուն հնչյունական ընդհանուր և օրինաչափ տարբերությունների մասին մենք խոսել ենք հնչյունական տարբերակների քննության կապակցությամբ։ Այստեղ նկատի առնվող՝ առանձին բառերի և բառախմբերի համար բնորոշ տարբերությունները արդյունք են ստարածքային տարբերակաւումների և կրկնության ձևերի, միևնույն հարեան լեզվի տարբեր բարբառներից և զարգացման տարբեր փուլերից կատարված փոխառությունների, հնչյունական ոչ գործուն պրոցեսների առաջ բերած տարբերությունների և այլն՝ առասան—եռասան, աբեևստ—աբուեստ, բաղբաւնը—բաբբաւնը—բաբբաւ, երանիկ—երգանիկ, երկայն—երկար, խեղն—խիղն և այլն։

Ավելի էական և ավելի տարածված են արմատական և բառակազմական տարբերակները, որոնց մասին մենք խոսել ենք բառակազմական տարբերակների քննության կապակցությամբ։

Բառախմբաստային տարբերակների երկու հնարավոր դեպքերից,—միևնույն իմաստների արտահայտություն տարբեր բառերով և միևնույն բառերի իմաստային տարբեր գործածություններ,—այստեղ ուշադրությունը կկենտրոնացնենք առաջինի վրա։ Որ միևնույն իմաստները բարբառային տարբեր տարածքներում տարբեր բառերով արտահայտելու դեպքեր իրոք եղել են, և որ դրանք ժամանակակիցների կողմից նկատվել են. երևում է Եզնիկ Կողբացու հայտնի վկայությունից («Եղծ աղանդոց»)։ «Յորժամ մեք ասեմք թէ սիք շնչէ, ստորնեայք ասեն՝ այս շնչէ»։ Եթե նկատի առնենք, որ Եզնիկը Այրարատի Կողբ գյուղից էր, ապա պարզ կլինի, որ այստեղ արտահայտված են հյուսիսային և հարավային շրջանների բարբառային տարբերակները։ Հաշվի առնելով մի կողմից՝ V դ. դասական հեղինակների բառագործածությունը (մանավանդ եղբերից մեկի կամ մի քանիսի բնիկ լինելու դեպքում) և մյուս կողմից՝ արդի բարբառային տարբերությունները [հմտ. Զափուկյան, 1972, 147—156], մի շարք դեպքերում դժվար չէ որոշել բառային համանիշների բարբառա-տարածական բնույթը. ակնհայտորեն այդպիսի տարածքային տարբերակումներ պիտի ունենային սղտ—կեղտ, խածանեմ—կծանեմ՝ սղալ «սառը»—սառն գոյգերը։ Մի շարք դեպքերում այդպիսի տարբերություններ պիտի հղած լինեին, բայց արդի բարբառներում հոմանիշային զուգերը կամ դրանց առանձին եզրերը չեն պահպանվել՝ այլևսում—ոտնում, աբկանեմ—աբնակեմ—ձգեմ, մորթ—որովայն—փոր, կամ պահպանվել են իմաստային փոփոխություններով՝ քոշուն—հալ «թռուն, հավք. տնային հավ», մաբուր—սուրբ «մաքուր. սուրբ» և այլն։ Բարբառային տարբերություններ պետք է ենթադրել առարկայական կոնկրետ իմաստներ ունեցող շատ հոմանիշների (հատկապես նույնանիշների) համար՝ առարկան տարբեր բառերով անվանելու դեպքում՝ թէկն > թեկն—մէջք—կոտն, ուլն—պարանոց—վիզ, ուս—նուս և այլն։

Տարածական տարբերությունների կողքին համանիշային շարքերը պիտի արտահայտեն նաև գործառական, ոճական կամ իմաստային սովորական տարբերություններ (հատկանշման տարբեր աստիճաններ ու եղանակներ, ոճական տարբերակներ և այլն). եթե հնագույն շրջանի վերջին փուլում հայ ժողովրդի և հայ պետականության կազմավորման կապակցությամբ արդեն առկա էր որոշ ստանդարտ լեզու (կոչնե)՝ ի հակադրություն բարբառների,

ապա զգալի թիվ պիտի կազմենին բարձր և հասարակ, պաշտոնական և առօրյա ոճերի տարբերությունները: Իրենց հատուկ բառերը պիտի ունենային եկեղեցական-կրոնական և բանաստեղծական ոլորտները: Ապագային թուլ-նեղով այս բոլոր տարբերությունների հանգամանալից քննությունը՝ այստեղ բերենք դասական հայերենի հուշարձաններում առկա այն համանիշալին շարքերը (նկատի են առնվում միայն հին իմաստները), որոնք կարող էին հատուկ լինել նաև հնագույն հայերենին, մասնավորապես նրա զարգացման ուշ փուլին. դրանք տրվում են ըստ շարքերի առաջին անգամների այբբենական հաջորդականության, ընդ որում շարքերի ներսում համանիշները դասավորվում են հետևյալ սկզբունքներով.

1. Եթե շարքերի մեջ կան հնդեվրոպական ծագման բառեր, ապա նախ բերվում են դրանք, ընդ որում առավելություն է տրվում հավասար հնդեվրոպական ծագման ձևերին՝ անհավասարի, և արմատական ու առաջնային ձևերին՝ ոչ արմատական ու երկրորդային ձևերի նկատմամբ: Կիսահնդեվրոպական բարդ կազմությունները, հատկապես հնդեվրոպական երկրորդ բաղադրիչով, տրված են ոչ հնդեվրոպականների հետ միասին՝ որպես ոչ նախնական կազմություններ:

2. Դասական փուլի, հատկապես V դարի առաջին կեսի երկերում չհանդիպող բառերը, եթե հնարավոր է համարվում հնագույն շրջանում դրանց առկայությունը, երբեմն էլ համեմատության համար, բերվում են շարքերի վերջում՝ փակագծերի մեջ առնված ուշ նշումով. հնդեվրոպական ծագման բառերի համար, բնականաբար, այդպիսի նշում չի տրվում. այդ նշումը չի տրվում նաև բառական այն ձևերի համար, որոնց արմատները դասական շրջանում հանդիպում են:

3. Եթե շարքերի մեջ հնդեվրոպական ծագման բառեր չկան, ապա առաջին տեղում բերվում են, ըստ հնարավորին, արմատական և հասարակ գործածության բառերը, մանավանդ եթե դրանք առկա են նաև ժամանակակից գրական լեզվում: Նախածանցներով սովորաբար շարքեր չեն սկսվում՝ բացի այն դեպքերից, երբ բնիկ հնդեվրոպական արմատները նախածանցներով են հանդիպում:

4. Շարքերը, ըստ հնարավորին, կազմվում են միևնույն խոսքի մասերին պատկանող ձևերից, ընդ որում՝ ա) այլ խոսքի մասերի պատկանող համանիշները, ըստ անհրաժեշտության, տրվում են փակագծերում (փակագծերում են տրվում նաև իմաստով փոքր-ինչ հեռու կանգնած բառերը), բ) միայն ոչ արմատական ձևով հանդիպող, բայց տվյալ խոսքի մասին արմատով պատկանող ձևերից հետո գրվում է գծիկ, գ) խոսքամասային տարբերակներից դերադասություն է տրվում, ըստ հնարավորին, արմատական և դասական շրջանի երկերում հանգիստ ձևերին, դ) բացի վերևում հիշված դեպքերից, շարքերի մեջ սրահպանվում է այբբենական կարգը:

5. Հիմք է ընդունվում այբբենական հին կարգը, մասնավորապես ե-ը գրվում է եւ, ու-ն տրվում է ու-ի տակ, օ-ն բերվում է աւ ձևով՝ ա տառի տակ:

6. Սպասարկու բառերը սովորաբար չեն բերվում. դրանց մասին, ըստ անհրաժեշտության, խոսվել է քերականական կառուցվածքի տարբերակների հետ կապված:

7. Բարբառային բառերը չեն բերվում. դրանցից հնդեվրոպական ծագում ունեցողները քննվել են վաղնջահայերենի բարբառային տարբերակ-

ներին նվիրված հատվածում. մնացածները կամ ուշ փոխառություններ են,
կամ անհայտ ծագման բառեր, որոնց հանդես գալու ժամանակը պարզ չէ:

Ագանիմ—ածանիմ—զգենում—զգածիմ—(ս)փածանիմ
ագանիմ—ալթագայիմ
ագագուն—ոստին—չոր—ցամաք—գալս—սարսատ
ագդր—բարձ-ք—երան-ք—զիսո
ալի-ք—կոհակ-ք (ուշ)
ախոռ—ասպաստան
ախորժական—հաճույ—հեշտ—կամակ (սրտիկ տծ.՝ ուշ)
աժեմ—բերեմ
ակն—գոհար
աղագալ (յաղագալ)—ստիս—վրան
աղախին—նաժիշտ
աղաղակեմ—գոչեմ—կարդամ—ձայնեմ—կանչեմ—կոչեմ
աղամ—լեսում (համտ. մալեմ)
աղանձ—մորկ
աղանձեմ—խորովեմ (—տապակեմ)
աղաչեմ—հայցեմ—ողոթեմ—աղերսեմ—եղձանում—խնդրեմ—պաղատեմ—
փառեմ
աղաւաղեմ—ալլալլեմ
աղաթեմ—մաղթեմ
աղարի-ք—երկան—մուլ (մլտպոյ)
աղբ(ախտալբ)—խտալբ
աղբ—թրիք—կոյ (կու)—բակոր—տպտառ—կրկղանք
աղէտ—աղն—եղեսն—չարիք—փորձանք
աղից—տրիորդ—կոյս
աղմուկ—խուճուկ—խուճ—շփոթ
աղու—կեղու—փին (փնթի)
աղքատ—տղկաղկ—անքատ—փտնաք—փինտա—ցականալ
աճում—խաղճ
աճեմ—տուռկում—մեծանում—մաղանում—ամեթանում—լարդանում—
յալրանում—յալթանում—ուճանում
աճիւն—գալաղ—մոխիր
աճուկ—ցալլ-ք
ամ—տարի
ամամ—լնում
աման—անալթ
ամբար (համբար(ակ))—մառան—շտեմարան—սենյակ—մթերանոց (ուշ)
(ամբ)ողջ—ամէն (—այն)—բուսր—բաւանդակ (բովանդակ)—համակ—
համաւրէն
ամայի—անապատ (աժ.)
ամորժիք—կոկովանք (ուշ)
ամուլ (կնոջ մասին)—սուք (տղամարդու մասին)—ստերդ (ստերջ՝ կենդանու
մասին)
ամսլ—թուղբ (առանձին՝ ուշ)
ամսլոսլ—մորիկ—փոթորիկ

ամփոփ—կարճ(առատ)—հակիրճ—համառատ
 ալանդակ—տձեւ—անհեթեթ—անճոռնի
 ալժեամն—յամոյր
 ալս—դեւ
 ալսար—սերկ
 ալտ—թուշ—թուռ—թուրծ
 ալտնում—ունում—լմփորտիմ
 ալտումն—բողջ—ելունդն—խաղաւարտ—խոյլ—սլալար
 ալր—մարդ
 ալր (քարայր)—անձաւ (սղանձաւ, քարանձաւ)
 ալրեմ—խարեմ—խարշեմ—կիզում—վառեմ—տոշորեմ
 ալց (հալց)—զնին (զննութիւն)—խժբիծ—խոյզ—կտիտ—կրկիտ—
 հետազատութիւն—յոյզ—քնին (քննութիւն)
 անարդար—անիրաւ—անարէն—ապիրատ
 անաւթի—քաղցեալ—անսուաղ—նքթեալ—նքողեալ—սովեալ (հմմտ.
 դորսովիմ)
 անգոսնեմ (անկոսնեմ, անկոսնեմ)—արհամարհեմ—խշտրեմ—խոտեմ—
 նշկահեմ (—հապանաս)
 անդ—արտ—հարատւնք
 անդ (անդաստակ, դրանդ(ի))—սեամ (շեմ՝ ուշ) (հմմտ. բարաւոր)
 անդեայ—տուար (դուար)—արջառ—սլախրէ—սաճար
 անդունդ—խորխորատ—վիհ
 անդունդ—դժոխք—տարտարոս
 անդրէն—բարձեալ—կրկին—վերստին
 անէծք—ուրեր—նզովք
 անկողին—խշտի-ք (խշտեակ)—մահիճ
 անհաստատ—զեղի—խախտաւ—խարխարուն—խարխուլ—յողդողդ
 անձն—ինքն
 անձնիր (անցնիր)—խրաքանչիր
 անձուկ—նեղ
 անմիտ—տիմախ—անսպայ—տպուշ—բախած—մորոս—յիմար—շղու-
 (ալարոյ)—սանկոյր—տիմար (ուշ)
 անողորմ—անսգորոյն—անդութ—սպաւում—բիրտ—բաժան—դժեմ—
 դժեհայ—ժանտ—վալրազ (վիրազ)—վալրենի—անաւարմ (ուշ)
 անուանեմ—կոչեմ—յորջորջեմ
 անուր—աւղակ
 անուրջ—տեղիլ—երազ
 անջատեմ—անջլպեմ—անձտեմ (անցտեմ)—բաժանեմ—զատեմ—որոշեմ—
 արսհեմ—քակեմ—քեցեմ
 անսուրբ—անմաքուր—ապախտ—պիղծ—փիծ (առանձին՝ ուշ)
 անփորձ—անվարժ—խամ
 աշխատիմ—դաւակիմ—ճգնիմ
 աշտարակ—բուրգն
 ապաստան—ապաւն—ապատսպարան
 ապարահ—դաշտան—դեղ—տեղատեա
 ապարան—ապաւտն (ապաւտն)
 ապուռ—աւար—կապուտ—կողոպուտ

անստամբ — անհնազանդ — ընդվզեալ — ըմբոստ — խեռ — հետտ — ստահակ —
 վտարանջեալ
 առագոստ «վարագոյր» — վարագոյր — վիժակ
 առակ «օրինակ» — արինակ
 առանձին — բաժան — ի բաց — գատ — յատուկ — ուրոյն (— հետի. հմմտ.
 անջատեմ)
 առանցք — սկոն — ալի (ուշ)
 առաջին — անդրանիկ — նախկին
 առաստաղ — ձեղուն — առիք
 առոււտ — ալ — վարդազան
 առաքեալ — հրեշտակ — պատգամաւոր — սուրհանդակ
 առիգած — զենջակ
 առհաւատչեալ — գրաւ — երաշխիք (ուշ)
 առն — խոյ
 առողջացուցանեմ — ապաքինեմ — բժշկեմ — բուժեմ
 ասեմ — բամ — գոգեմ — խաւսիմ
 աստուած (քրիստ.) — դիք (հեթանոս.)
 ասր — բուրդ — գեղմն — գլխի — կիլն — ստեւ
 ատեան — դատարան
 ատեան — ժողով
 ատոք — հասուն — վականակ
 արած — սպի
 արահետ — կածան (հին՝ «նեղ անցք») — շաւիղ
 արտա — բիծ — խալտ — խարիւ — պիտակ — կոյսիակ (ուշ) (— լուսն)
 արբանեակ — ծառայ — սպասուսը
 արբենամ — սխալակիւմ
 արբուցիչ — մատուցել
 արգահատեմ — գիթամ — խղճամ
 արգել — խուժ — խափան — խոչընդոտ — կրճիմ(ն) (— յառգողեմ)
 արգելան — բանտ — բաստարան — զնդան (ուշ)
 արդ — ալժմ
 արդառ — անմեղ — անպարտ
 արդէն — յառաջ(ն) (յառաջադոյն) — կանխաւ — նախ — վաղ
 արդիւնք — բերք — պտուղ — արդասիք (հմմտ. քաղ)
 արդն — գալիսուն — նիւակ
 արթուն — զգաւն — զգաստ — լուրջ
 արեկ — զաւրաւոր (— եղ) — հաւոր — ուժգին
 արի — աշխոյժ — կորովի — քայ
 արծաթակեր — դաւաճաւոր
 արծարծանեմ — բորբոքեմ
 արկղ — տապան
 արմ(ատ) — տակ (— ունջ)
 արմանամ (զարմանամ) — զմայլիւմ — հիւանամ — սիրանամ — քանչանամ
 արուարձան — թաղ
 արուեստաւոր — ճարտար
 արաւս — խոպան — կորդ

արեւածայրք—այդ—արշալիւրջք
 արտորամ—փութամ—արագեմ—երագեմ—աճապարեմ—ճեպեմ—շութափեմ—
 շտապեմ
 արու—որձ
 աւար—ապուռ—կապուռ—կողոպուտ
 աւգնիմ—ձեռնտու լինիմ—աւժանդակեմ—աւճան լինիմ—սատարեմ—
 նպաստեմ (որպէս բայ՝ ուշ)
 աւդի—*հովի—ոչխար
 աւթոց—ծածկոց—(ծածկոյթ)
 աւլ—լումբ—գահակ
 աւալ—մոլի—խելագար—խենթ (ուշ)
 աւթեւան—իջեւան (իջավան)—հանգրտան—պանդոկ—վան
 աւժիտ—պաշտատական
 աւժեմ—մարգեմ
 աւր (աւրագիշեր)—տիւ
 աւր—տիւ—ցերեկ
 աւր—մաղձ
 ափ—ազուռ
 ափսէ—պնակ—սկաւառակ—սկուտղ

 բագին—մեհեան
 բազում—շատ
 բաժակ—գաւաթ—խառնարան—տաշտ
 բալ—մառ(ն)—մառախուղ—մէզ—մուղտ—թուղբ—մորիկ—մշուշ (ուշ)
 բակ—գաւիթ
 բաղայր—բարուր—պատրուակ
 բամբասուղ—բանսարկու—շոգմագ—շարախոս—փասքուս—քսու (—լատրատեմ)
 բայ(ոց)—բոյն—կաղաղ—սոր—որջ
 բանակ—գունդ—զարք—լակիշ—լաշկար—սահ
 բարաւոր «դռան վերին սեմ»—բարապան
 բարեխաւս—ջատագով
 բարի—լաւ—առաքինի—քաջ
 բարկ—կայծակն—շանթ
 բարկ—կծու
 բարկանամ—գայրանամ—սրտմտիմ—ցասնում—գժդմ(ն)իմ
 բարձրաւանդ(ակ)—գահ—գահաւանդ(ակ)—դար
 բաւական—հերիք
 բաւթ—գոյժ
 բեկոր—կոտոր—հատոր (այս ձեռնք ուշ) (—նշխար)
 բերան—երախ
 բերդ—ամուր (ամբոց)—դղեակ
 բերկրիմ—զուարթանամ—զուարճանամ—ուրախանամ—ցնծամ
 բերրի—յուրթի—արգաւանդ (ուշ)
 բեւեռ—ոռն—գամ (առանձին՝ ուշ)—հեղոյս (առանձին՝ ուշ)
 բղէս—խայտ—պիսակ (հմմտ. արատ)
 բիւ—ձաղկ—ջին—գաւազան—մահակ—ջալոտ(ի)
 բիրտ—խաղտ—կոշտ—կոպիտ

բիւրեղ—վան

բոլորակ—բոլորշի—գնդաձեւ (ուշ)

բոզ—անգտի—պոռնիկ—սամտի

բոլորեմ—լնում—կատարեմ—վախճանեմ—վճարեմ—աւարտեմ (որպէս բայ՝ ուշ)

բոկեղ—բլիթ—նկանակ—պան

բողբոջ—բնձիւլ—մոլ—պ(լ)պլուկ—պտուկ—ջով—խեղբ—ծիլ (ուշ)

բողբ—կեղերջ—տրտունջ—քանքատ(եմ) (գանգատ(իմ)՝ ուշ)

բոյլ—երախան—երամ—խումբ—հոյլ—ճահուկ—ջոլիթ—ջոկ—տարմ—տորմ

բոյս—տունկ

բոշխնեմ—բմբոշխնեմ—վայելեմ

բորոտ—ուրուկ—պիսակ

բուժանեմ—բտեմ—մնուցանեմ

բուռ—կիր (ուշ)

բոնեմ—բմբոնեմ—կալում—ոնիմ

բոնցի—կոփաւ—մուրցացի

բրդեմ—մալեմ—մանրեմ—կոտորեմ—ջարդեմ—փխրեմ—փշրեմ (—բեկանեմ)

բրեմ—պեղեմ—փորեմ

բրուտ—խեցագործ

գալարեմ—ոլորեմ

գագաթն—ծալք—կատար

գաղաթն—կատարին—գտնելի (ուշ) (—խտլամ «տնանի շորացած դանկ»)

գահաւորակ—լաստեմ—դեպակ—ժանուար—լիտիք

գաղեմ—թաքուցանեմ—սաղարկեմ—վեղչեմ—ծածկեմ—պահեմ

գաղթական—նժդհ—պանդուխտ—վտարանդի (հմմտ. եկամուտ)

գաղձն—լաղեղն (ուշ)—պատատուկ (ուշ)

գաղտնի—թաքուն—սուլար—զանխուկ—ծածուկ

գալթիմ (գթեմ)—սոլթարիմ

գալլիկն—գլիր (ուշ)—շաղտի (ուշ)

գալս—տիդմ—ցիս

գանեմ—թողեմ—ծեծեմ—տալեմ

գանն—լուծ—սրոջ—ամարտ (ուշ)

գարշելի—գալիր—նողկալի

գարշիմ—զղուիմ—խորշիմ—նողկ(տ)ամ—պժգամ

գաւառ—կողմն—մարդ—նահանգ

գաւտի—զունար—կամար

գաւտեմարտ(ութիւն)—լմբշտմարտ

գգուեմ—փաշփաշեմ

գելում—պրկեմ

գեղեցիկ—շնաշխարհիկ—չքնաղ

գեհեն—դժողք—տարտարոս

գեղեւ—կոյս

գեղձ—տենչանք—ցանկութիւն—փափաղ—իղձ (այս իմաստով ասանձին՝

ուշ)—բաղձ(անք) (ուշ)

գեղջեայ (գեղջուկ՝ ուշ)—շինական

գերծում—վիրամ—ածեւեմ (ուշ)—սափրեմ

գերմակ—նաշիհ (—ալիւր)
 գերփեմ—հղծ(ան)եմ—փլուզանեմ—ապականեմ—աւերեմ—խաթարեմ—
 խախտեմ—խարխալեմ (խարխալեմ)—քանդեմ—քակացեմ
 գէշ—թաց—տամուկ—խոնաւ
 գէտ—թովիչ—հարցուկ—դիւթ—իդծ—կախարդ(ասար)—կիւս—հմայ(ող)—
 վհուկ—քաղդեայ (քաղդեայ)
 գէր—յոյր—պարարակ—պարարտ
 գինդ—գորշապահանգ
 դիր—թուղթ—նամակ
 գիր-ք—մատեան
 դիշիր—ցայգ
 դիւղ—առիճ—աւան—շէն
 դիրկ—գոգ—խինձ—խորշ—ծոց
 գլեմ—գլորեմ—հոլովեմ—թաւալեմ—շրջեմ
 գլխաւոր—իշխան—պետ
 գոլ—շեր—շերմուկիւն—տապ—շոգ (այս իմաստով՝ ուշ)
 գոլորշի—շոգի
 գողանամ—խորեմ
 գոմ—ախոռ—մակաղ—փարախ (—մսուր) (հմտ. հանգրուան)
 գոյն—թոյր—երանգ—երփն
 գոյք—աւն—ինչք—ստացուած—աղիս—կահ—կարասի—սեպհականութիւն
 գոչեմ—փորոտամ (~եմ)
 ցովեստ—դրուատ(իք)
 ցործ—աշխատութիւն—երկ—վատուակ
 ցորով—խանդադատութիւն (խանդադատանք՝ ուշ)
 ցրգոեմ—ցրդեմ—սաղրեմ
 ցրիչ—գպիր

դաժան—դառն—խիւտ
 դալար—թարմ—մորճ—կանաչ
 դալարի-ք—բանջար—կանաչ
 դակու «կացին կամ ուրագ»—կացին
 դամբան (դամբարան)—գերեզման—շիրիմ
 դաշն—պայման—սակ
 դաշոյն—վաղակաւոր—վաղր—խարբ (ուշ)
 դարան—պահարան
 դաւ—դավաճանութիւն—դրժութիւն—խարէութիւն—խարդախութիւն—խար-
 դավանակ—մանկ—նենդ—կել (կէլ) (ուշ)
 դեղեւիմ—երերիմ—յանդահեմ—սառանիմ—տատանիմ—տարութիւմ
 դեղ—խոտ
 դեղ—բոյժ—դարման—ճար—սպեղանի
 դեռ—տակաւին
 դերբուկ—առապար—կորէք
 դել—խարամանի—սառանայ
 դէզ—բարդ—թեղ—զրահան—կարկառ—կոյտ—մթեր—յարբան—շեղջ—տուն
 (—խոկեմ)

դէմ (ընդդէմ)—հակառակ—յանդիման—ներհակ (ուշ)
 դէտ—պահպան
 դի(ակն)—գէշ—շաղիղ
 դիտեմ—զննեմ—հայիմ—նայիմ
 դժկամակ—տհամ
 դիմակ—պատրուակ—քաղ
 դիպիմ—հանդիպիմ—պատահիմ
 դող—սարսուռ «դող ցրտից կամ վախից»
 դորսովիմ «քաղցից նվաղել»—նքողիմ
 դրոյլ—դոնապան—բարապան—դարապան—դարապետ
 դրոշմ—կնիք

եզր—յաւ—տոտն (տոտն)—ամբողջ—աւարտ—բաւ—զրաւ—ծայր—կատար—
 սպառ—վախճան—վերջ
 ելանեմ—ամբառնամ—բարձրանամ—վերանամ
 եկ—գալուստ
 եկ—եկամուտ—նորեկ—աւտարական (հմմտ. գաղթական)
 եղան—հեծանոց
 եղանակ—ծել—կերպ—տարազ—սարաս (ուշ) (հմմտ. ձել)
 եղանիմ—լինիմ
 ետլ (տեղի)—վայր
 երակ—մայր
 երան «մեղմ քամի»—սիք
 երասանակ—դանդանաւանդ—շրուշակ—սանձ—պախու(ր)ց—վարապան
 երաստան—ոռ
 երբեմն—մերթ
 երբուծ «կրժքամիս»—երի
 երգ—տաղ
 երգիծանեմ—հերձանեմ (-ում)—ճեղքեմ (-ում)—պատառեմ
 երդումն—խոստումն—ուխտ
 երես-ք—դէմ-ք
 երեսցոցանեմ—ցոցանեմ—յայտ առնեմ
 երեսլթ—տեսիլ—սերուական—ցնորք
 երէց—աւագ
 երթամ—շուեմ—գնամ—խաղամ
 երիթ—սեպ—ուռն
 երինջ—ընջուղ
 երիվար—նժոյգ (—ձի)
 երկրեմ (յ-երկրեմ)—յարբինեմ
 երկայնեմ—յերկայեմ—ձգեմ—մեկնեմ—յառեմ—պարզեմ—տարածեմ
 երկեւան (<*երկի-հասան)—թեթուք—խէթ—կասկած—կարծիք—շուշտ—
 վարանումն—տարակոյս
 երկնլիմ (երկրւղ)—ծլիմ—պախիմ—պակնում—վեհերեմ (—հոյ) (հմմտ.
 դարհուրիմ)
 երկրագործ—հողագործ—մշակ
 երջանիկ—երանիկ (-ելի)—բախտաւոր

հո— ու

հիփեմ— եռացուցանեմ (—խոհակերեմ)

դամբիւղ—կողով—որթ—սակառ «մեծ կողով»—սպաստ—կեղթ (ուշ)
դանկապան—սոնապան

դարովայր—շիպ

դարգարեմ—պաճուճեմ—պհնեմ—փերեւեռեմ

դարհուրիմ—սարսափիմ—սարսեմ—սոսկամ (հմմտ. երկնչիմ)

դարմ—սերունդ—ցեղ—ճեռ—տոհմ

դարսպլուխ—դարսպետ—դարավար—սպարապետ

դարեղ—աշխոյժ

դար(ութիւն)—կար—կարշն—ոյժ

դրաղիմ—պարապիմ—պատաղիմ

դրասանամ—զուարճանամ

դգամ—աղդ—առնում

դգայեմ (ձգումամ)—ործկամ—ժայթքեմ—փսխեմ (—անդրոյթք՝ ուշ)

դգեստ—ազանելիք—հանդերձ—ձորձ—փածանելիք—քոթանակ

դգոյշ—ուշադիր—ուշակալու

դերծ—ազատ—յապահով

դերծանիմ—ազատիմ—ճողոպրիմ—պրծանիմ—փրթանիմ—փրկիմ

դինեմ—վառեմ

դլանամ—զրկեմ

դղջ(ան)ամ—ապաշաւեմ—ապաշխարեմ—սորջանամ (—փաշաման)

դմ(բ)րիմ—ընդարմանամ—թմ(բ)րիմ

էգ—մատակ

ըմբոստ—անհնազանդ—ապարասան—խեռ—հակը—ստամբակ

ըմպեմ—*արբանեմ (կտր. արբի)—լսմեմ («խմել» իմաստով՝ ուշ)

ընդեր-ք—փորոտի-ք—ախոնդ(անք) (ուշ)

ընթանամ—սլանամ—սուրամ—վարգիմ

ընթենում—կարդամ «բարձրաձայն կարդալ»

ընծայ—ձան—ձիր—դահամն—նուէր—շնորհ—պատարագ—պարգեւ

ընծայ—ձան—զատիկ—զեն(ումն)—զոհ—ջաղ—յաշտ—ողջակէզ—

պատարագ—սպանդ

ընկենում—ձգեմ—արկանեմ—արձակեմ

ընկեր—զովող

ընկղմեմ—ընկղուպանեմ—թաթախեմ—թաթաւեմ—մխրճեմ (մկրտեմ)—

սուզանեմ

ընկողմանիմ—գայում—պառակիր

ընկրկեմ—նահանջեմ

ընչաքաղց—ազահ

թագաւոր—արքայ

թագուհի—բամբիշն—դշխոյ

թակարդ—գառագիդ—ծուղակ—հաղբ—ոլոգայթ—վարմ (—երագազ—ցանց)

Թաղանթ—պարուտակ
 Թաղեմ—խորեմ
 Թամբ—կորդին—համեա
 Թանամ—թրջեմ—*խոնավացուցանեմ
 Թանաք—մեղան
 Թանձր—ստուար (հմմտ. Թաւ)
 Թաշկինակ—դաստպակ—սուգար—վարշամակ
 Թառամ—թարշամ—թոռոմ—թորշոմ—խամզլը
 Թարսիս—շարաւ—ցամփն
 Թարթ—թարթալի
 Թաջ—խոնավ—նայ
 Թաւ—սեն—սերտ—խիստ—կուտ—հոծ—սեղմ—գալա (հմմտ. Թանձր)
 Թաւն «ռեժեղ անձրեւ»—տեղ—տարալի (անձրեւ)
 Թել—Թեզան—շաղամաթ—քուղ—դերձան (ուշ)
 Թեկն—մէջ-ք—կուռն—քամակ
 Թեղաւշ—մայրի—սոճի (ուշ)
 Թեղի—կնձնի
 Թեր—կողմն—կոյս
 Թեր «տոկոս»—շարիատ—վաշխ—սուկոս(իք)
 Թերթ—տերեւ
 Թերի—նուաղ—պակաս—սուղ
 Թեւ—բազուկ
 Թեքեմ—կռեմ—կոփեմ
 Թի(ակ)—Թեւակ
 Թիւ—համար—հաշիւ
 Թշնամի—դիմադարձ—հակառակորդ—ոսոխ
 Թոթո՛վ—քաղթնատ—թլուատ (ուշ)
 Թոյլ—կթոտ—տկար—մեղկ
 Թորեմ—ծորեմ—հոսեմ
 Թուլանամ—Թալ(կ)անամ—Թաւշնիմ—կթիմ—նուաղիմ
 Թուր—սուր—սուսեր
 Թռչուն—հաւ
 Թրթրակ—հոսեոր (հոսեորայ)—ճարտարասան (>ճարտասան)—
 ճարտարախաւս

Ժամանակ—ամանսկ (ուշ)
 Ժառանգ—սլաշագատ
 Ժլատ—կարկամ—կծծի—կցիր—ճղճիմ
 Ժխոր—խղուրդտիւն
 Ժողիւիմ—նեխիմ
 Ժողովեմ—հաւաքեմ—ձաձեմ (ուշ)

Իբր—զիարդ—որպէս
 Իգասէր—ճակագան—մատակախազ—իգախազ (ուշ)—իգամոլ (ուշ)
 Իմանամ—լմբոնեմ—հասու լինիմ—հասկանամ (ուշ)
 Իսկ—հաստատուն—ստոյգ—հաւաստ(ի)—ճիշտ—ճշգրիտ—ճշմարիտ—վաւեր

լակեմ—լափեմ
 լամ—արտասուեմ—ողբամ—ողողանամ—քուքամ—քքուիմ—աշխարեմ—
 գեր գործեմ—կականեմ—կոծիմ (—ամ)—կողկողիմ—սգամ
 լամբար—բաղմակ—լալուհի—կանթիլ—ճրար
 լանջ-ք—կուրծ-ք
 լար—առան—խառն—չուն—պարան
 լաց—ուր—սող—քուք—զիր—նղար—կոծ
 լեւում—մալեմ—մանրեմ—խորտակեմ—ջախջախեմ—փշրեմ
 լերկ—լեշկ
 լի—զեղուհ—ակադճուն—յեղք—պատարուն
 լիճ—լիկ
 լիր—լպիրշ—անամալի—անպատկան—մպիր—լինեալ
 լիր—լկալի—լպիրձ—անուսակ—զեղի—յայրատ—շաղաշուտ—շաղաշ—
 շքեալ—պակշտ—վաւաշ—ցախ
 լից—կոծ—կողսփոց—յոյգ—կսո (ուշ)—վէլ (ուշ)
 լլկեմ—խոշտանդեմ—խուեմ—կտտեմ—շարշարեմ—տանջեմ—տալեալեմ—
 տաժանեմ (ներգործ՝ ուշ)—տաղտալեմ—տուռալեցուցանեմ—տոշկեմ—
 տոււյտեմ—ցականեցուցանեմ
 լմեմ—ճմլեմ—կակղեմ
 լնում—հեղում—թափեմ—վալթեմ—վիժեմ
 լոյծ—հեղուկ
 լորձն—շողիք—տողուկ
 լուծանեմ—արձակեմ—քակեմ
 լումայ—խերեւշ
 լուսամուտ—պատուհան (—երդ)
 լսեմ—ունկն դեմ (ունկնդիր լինիմ)—անսամ

 խախանք—քրքիչ—քրքանք (ք(ր)քուիմ) (—ծիծաղ)
 խախաց—մակարդ
 խաժանեմ—կժանեմ—հարթեմ
 խաղ—կայթ—կաքաւումն—պար—ցուց
 խաղաղ—հանգիստ—հանդարտ
 խայտառակեմ—անարգեմ—դսրովեմ—ծանակեմ—նաբաղեմ—նախատեմ—
 նշաւակեմ—պախարակեմ—պարուսեմ
 խանդանք—նախանձ—մախ(անք) (հմմտ. քէն)
 խանեմ—շառղանեմ—շփոթեմ
 խանիճ—խարագուկ—մարախ (մորեխ՝ ուշ)
 խարալն—խորդ—քուրձ
 խարազան—մտրակ
 խարտեաշ—շէկ (առանձին՝ ուշ)
 խարխալ—պատուանդան
 խեթ—խոթ—խոլոր (ուշ)
 խեթեմ—հրեմ—մղեմ—յարգդեմ
 խեղ—հաշմ
 խիզախ—համարձակ
 խիթ—ցաւ
 խիթ—խոյթ—կոկորդիլոս—նհանգ—տիտեռն

խլեմ—կորզեմ—յափշտակեմ—շոպեմ—շորթեմ
 խնդամ—խալտամ—բերկրիմ—գուարթանամ—գուարճանամ—խրախանամ—
 ուրախանամ—ցնծամ—հրճուիմ (ուշ)
 խնդրունդ—անհարթ—խոժոռ—խոշոր—խորտաբորտ—խորթ (ուշ)
 խնջոյք—խրախճանք
 լոկիմ—հալածեմ—վանեմ—վարեմ—քշեմ
 խոդխոդեմ—մորթեմ—փողոտեմ
 խողովակ—ցնցուղ—փող (փող(ո)րակ՝ ուշ)
 խոնարհ—համեւտ—սլարկեշտ (հմմտ. հլու)
 խոպան—կորդ
 խոստանամ—ուխտեմ
 խորշիմ—քասքնիմ
 խորշոմ—կնճիռն («խորշոմ» իմաստով՝ ուշ)
 խուժդն (խիժդն)—խստութիւն
 խուղ—հիւղ—խրճիթ—տաղաւար
 խոն (բրբռ. սոն)—դոյզն—դուն—սակաւ—սուղ
 խուփն—կափարիշ
 խոխ—խո(ր)շոտ
 խտիր—զանազանութիւն (ուշ)
 խրթին—խարուրեալ

ծախեմ—սպառեմ—վատնեմ
 ծաղր—կատակ(անք)—ալպն—խաղ—հենգն—ցոյց
 ծաղրածու—զաւեշտարար—հտպիտ—միմոս—խեղկատակ (ուշ)
 ծամեմ—ծանծաքեմ—ծասկ/քեմ
 ծանուցանեմ—զեկուցանեմ—յայտնեմ—տեղեկացուցանեմ
 ծառայ—արբանեակ—սպասաւոր
 ծառայ—ստրուկ
 ծարաւիմ—պապակսիմ—պապակիմ—պասքիմ (պառուք)
 ծեր—ալեւոր
 ծնաւտ—ծամելիք
 ծուռ—գել—թիւր—կեռ—կոր—շեղ—խոտոր—ծեք (—ձոխիմ)

կաթ(իւ)—կալլակ—շիթ
 կաթնայ—սան
 կաղամ—խոշտամ
 կայծակն—շանթ
 կայտառ—առոյգ
 կաշի—խաղախ—մաշկ—մորթ
 կաշկանդեմ—կապեմ—պարաւանդեմ—շղթայեմ (որպէս բայ՝ ուշ)
 կապարճ—պատկանդարան
 կառուցանեմ—շինեմ
 կարաւտ—նիազ
 կարիք—աղց—հարկ—պէտք
 կարծր—պինդ—տրամ—ամուր—բիրտ—խեփ—խիստ—կոշտ—կոպիտ—մեւտ
 (ուշ)

կարկանդակ—քաքար
 կարճ(ատ)եմ—կրճատեմ—յապտեմ—յստանեմ—քշտեմ
 կաշիկ—մոյկ/դ
 կեղ—խոց—վէր-ք
 կեղեւ—պատեան—պատիճ—կեճեպ (—խեճեպ, փոճոկ) (ուշ)
 կեր(ակուր)→ռտեղիք—խոհ (խահ, խոխ, խախ)—խորտիկ—ջամբ
 (—համադամ «համեղ կերակուր») (հմմտ. ուտեստ)
 կէս—խեղեփ
 կզակ—կլափն
 կոթ—մեղեխ
 կոկորդ—սոսորդ—փոփ
 կոկ—կուշտ—պառակ
 կողմն—կոյս
 կոնք—դաշխորան
 կոշտ—գողձն (ուշ)
 կոշ—հրաւէր
 կորճ—պասկունճ
 կուզ—կատու (ուշ)
 կուճ (կիճ?)—մարմար
 կունդ—ճեղ—ճաղատ (ուշ)
 կուպր—ծիվթ
 կուտ—կորիզ
 կուր—բուտ—խար—ճարակ
 կուր—մակույկ—նաակ
 կսկծիմ—մորմոքիմ—ցաւիմ—գարհայիմ—վոփամ—վշտանում—վշտագնիմ
 կտակ—անդարձ
 կրակ—հուր
 կրան—աւրէն—կանոն—կարգ
 կրան—քէշ—դեն (ուշ)—կեշտ (ուշ) (հմմտ. հաւատ)
 կրթեմ—մարդեմ—վարժեմ—հրահանգեմ (որպես բայ՝ ուշ)
 կրեմ—տանիմ

հալ (հեղ)—անգամ
 համբարու—հրէշ—ծիւաղ—յուշկապարիկ—պարիկ
 համբաւ—հուշակ
 հայիմ—նայիմ
 հայցեմ—խնդրեմ—յուղեմ (—պահանջեմ)
 հանգիստ—խաղաղ—անդորր—անքոյթ—հանդարտ
 հանգիստ—դադար—դուլ—խաղաղութիւն
 հանգոյց—կնճիոն—կշկուռ (ուշ)—կուղթ (ուշ)
 հանգրուան—մակաղատեղ—փարախ
 հառաշեմ—թառանշեմ—հեծեմ (հեծեծեմ)
 հատանեմ—կտրեմ
 հասակ—տի-ք
 հասու (ձեռնհաս)—հմուտ—տտակ—բուակ—կարող
 հարթնում—խրանում—շրտնում—սարանում

հարկանեմ—զարկանեմ—հարում—բախեմ
 հարուստ—մեծատուն—ճոխ—փաթեմ (ուշ)
 հարսն—հուս
 հաւ—ծագ—սկիզբն
 հաւանքով—հաճիմ—լուստրիմ
 հաւաստիք—հանգէտ
 հաւաստ—դատնաթիւն
 հաւտ—հարստն—երամեկ—խաշն—հախիւր
 հեղե—ծոյլ—յորա—յոյն—կեկո (ուշ)
 հեղեղ—սպիւ
 հեճակ—հենդն
 հեկում (հանում)—հիւսում—կիկիմ—սպտաձտնեկեմ
 հեռք—կիւր
 հերկ(եմ)—վար(եմ)
 հերքեմ—սուղեմ—վանեմ—վարեմ—քշեմ—վանդեմ (ուշ)
 հեւում—հինիւում—թաւում—շմում
 հէն—հրստ
 հէք—հորեկ—սղբով—փիւսում—թշուտ—խորուտալ—խուլ(եալ)—խզճալուն—
 փէք (ուշ)
 հիւանդ—խաւթ—ախտածէտ—զար
 հիւծիմ—մտշիմ—ներգեւիմ—ծիւրիմ—ծնկ/վիմ—հաշիւմ
 հիւր—իջաւոր
 հիւրընկալ—ասպնջական—վանառուր
 հիւս—հնաքանդ
 հմստ—ճարտար
 հնազանդ—հաւատակ
 հնոց—հալոց—բով—քուրայ
 հոգամ—յանձանձեմ—խնամեմ—տածեմ
 հոգք—զմբաղ—աստամսութիւն
 (հ)ոգի—հագագ—շոգ—շունչ
 հողմ—սյո—սիք—քամի (ուշ)
 հով (զով)—ոյծ—ստուն—ցորտ—պաղ (ած. և դոյ. դործածված ժամանակ
 կաշին տարբեր ավանդումներով)
 հովանի—շուք—ստուեր
 հովիւ—անդէսրդ—խաշնարած—շակտ
 հոր—դուր—խորափ—խոր—ոփ—փոս—խոս(ուշ) (ուշ) (հմմտ. անդունդ)
 հոր—փեսայ
 հործ—յոյլ
 հունչ—ձայն—դանդաղ (դանդիւն)
 հուլ—կից
 հակայ—ախտն (—վիթխարի՝ ուշ)
 հրաման—պատգամ—պատուէր
 հրաշք—սքանչ

ձաղ—յատնակ
 ձախ—աճեակ

ճար—մաղ—վարս (—գէյ «հիմար մաղ»—հեր «պիտի մաղ»)—ծամ «հիւսած
 մաղ»)

ձեզսն—ցիւ
 ձեռ—պոչ—տունն (տունն)—տգի
 ձեւ—արդ—տեղ(իւ)—կերպ(արան)
 ձիւ—պիտի—գէյ
 ձոր—հովիտ

ճեղք—ծերպ
 ճեղքիմ—հերձիմ—ցիրում—պատարում—դեպիկիմ—քնքճեմ
 ճիւղն—մագիլ—ճանի (ուշ)

ջարհմ—հիւնմ—ճնշմ—սեղմիմ
 ջածիմ—մաղիմ—դեպիում—կաշիմ (ուշ)
 ջարտո—շաղակ—պարկ—քարծ—խորպ («պարկ» խտտում՝ աշ)
 ջաճար—բողբոս—խորվոր
 ջամսւս—լուս
 ջանհակ—մեհեւանդ—քայս
 ջանակ—երկրակ—համբակ—տգայ
 ջանչ—ստոր
 ջանր—փոքր
 ջաշէպիւ—լիդ
 ջանն—բաժին
 ջատակ—ճիւղ
 ջարտ—կուլ—խանգար—կագ—պաշար—վէպ—վէճ (—սգորիմ)
 ջատշիմ—մերձենամ
 ջարթիմ—կարեմ
 ջարտիրս—նահատակ
 ջաւտ—մերձ
 ջաւր—ճահիճ
 ձեծադիւ—թանկիւ—սուղ («թանկ» խմատով՝ ուշ)
 ձեծամիտ—անձնագով—ամբարհաւան—ամբարտաւան—դու—գոռու—
 խորխտ—յոխորտ (յախորտ)—պարծուկ—հարաւ—վէս—կոկոս (ուշ)
 —վլան (ուշ) (—շքամ—պանծամ—քրքուիմ)

ձեծարեմ—յարգեմ—պատուեմ
 ձեղ-ք—կողմն—լանցանք—ոճիր
 ձեղմ—մեղկ—ամոք (տունձին՝ աշ)
 ձեղպիւ—ամբատան—դատարտակ
 ձիւր—բիւ—ճաւր—ճիւղ (ուշ)
 ձիւբան—ի միտն—միտնգամայն—քնդանուր—հատարակ
 ձիւկ—միտն—լոկ—լուր—սատակ—սոսկ (—եւթ՝ մեք.)
 ձիւտ-ք—խոկ—խորհ(ուրդ)
 ձիւիմ—մոծանեմ—մտուցանեմ—խոթեմ—խրեմ
 ձիւթարեմ—սիւսիեմ—բաջալեբեմ
 ձշանջենաւոր (ձշանջենակուն)—յաւժ—յաւիտեան (յաւիտենական)
 ձլար «խաբուղ»—խաբոդ—պատրուղ—շաղաւշուրթն

մոլորիմ—սխալիմ—գայթիմ—վրիպիմ
 մոլեգին—ամեհի—գաղատեալ—կատաղի
 մոյթ—նեցուկ
 մոյն—խեղդեալ—հեղձեալ—մղձկեալ
 մութ(ն)—աղջամուղջ—մուսլ—մուղտ—խաւար
 մուլ—մուխ—մրրիկ—ժուխ
 մուն—մժեղ
 մունջ—համր
 մուրճ—կունն—ունն
 մրրիկ—փոթորիկ
 մուր—մուրճ—ձանձախարիթ (?)—մեղծ (?)

յագենամ—զմայլիմ—զողորբիմ—յաւրանամ—յափրանամ—յղփանամ—
 կշտանամ (ուշ)
 յախուռն—յամբայր
 յաժիմ—թափառիմ—կոպանիմ
 յառաջամարտիկ—ախոյեան—նահատակ—շահատակ
 յանենմ—կանգնիմ—յոտն կամ
 յատակ—թափ—խորք—տակ—ունջ—ալք (ուշ)
 յար («միշտ» իմաստը՝ ուշ)—հանապաղ—միշտ
 յարեմ—հայթեմ—յաւդեմ—բաղեմ—խաղտեմ—կցեմ
 յարմար—արժան(ի)—ճահ—համեմատ—պատկան (առանձին՝ ուշ)—
 պատշաճ—վայելուշ
 յաւդ—խաղ(ալիկ)
 յաւակն—ժիտ—ժմկրտ—ժպիրհ—խոխոտ—յանդուզն—յոխորտ
 (—իշխեմ—իւրզախեմ)
 յելուզակ—աւազակ—հէն—հուղկահար (ուշ)
 յեղում—դարձուցանեմ—յեղափոխեմ—փոխեմ
 յեռում—ընդելուզանեմ—յիրեմ—փողփողեմ
 յետին—հուսկ—վերջին
 յետին—տրուպ—անարգ—զածած—նուստ (հմմտ.մնոտի)
 յետոյ—ապա
 յղեմ—յուզարկեմ—առաքեմ
 յղի—ծննդական—բեղնաւոր
 յոգն—յոլով—բազում—շատ
 յոգնիմ—խոնջիմ—պարտասիմ—վաստակ լինիմ
 յոռի—վատ—վատթար—քեծ—քրէիքուր (—չար)
 յորդ—առատ
 յորդորեմ—դրդեմ—թելադրեմ—սադրեմ
 յորդորումն—խրախոյս—քաջալերութիւն
 յորդումն—զեղումն—յորձանք—բղխումն (—հոսանք—վտակ)
 յուսահատ—վհատ

նեխ—երր—փուտ
 նեա—ալք (?)—փքին (—հերձակ (?)) ուշ կազմութիւն
 ներգեւ—նիհար—վտիտ—նզար (ուշ)
 ներքինի—մալեալ—ամորձատ—թաղատաւոր—կուրտ—քածաւարոտ

նժդեհ—պանդուխտ—վտարանդի
նիւթ—տառադէ—հիւթ—տարր
նկար—պատկեր
նիւթեմ—նաւթճեմ—պաճարեմ—հայթ(հ)այթեմ
նման—գունակ—հանդոյն—պէս—հանգէտ (առանձին՝ ուշ)—քատակ (ուշ)
նուրբ—ցիր—անաւոր—անգայտ—ցանցառ (ուշ)
նսեմ—աղատ
նքոյր—մաղ (—խարբալեմ)

շամբ—խարձ—եղեգնուտ
շաւշափեմ—շփեմ
շող—նշող (նշոյլ)—ճաճանշ—ճառագայթ—շառայլ—շառափղ
շողամ—փաղփաղիմ (փայլիմ)—փողփողեմ—ցոլամ («շողալ» իմաստով
որպէս բայ՝ ուշ)
շողսմ—շողոքորթ—ստկող—փաղաքուշ—քծնող
շուք—փառք
շպարիմ—սնգուլիմ (սնգոյր)
շփեմ—մարձեմ

սղորկ—կոկ—հարթ—յիղկ (ուշ)
սղորմ—գութ—կարեկցութիւն (ուշ)
ոճ—ստեղն—ցաւդուն
ոմն—ոք
ոռնամ—մոնչեմ
ոսկլ—վանգ (ուշ)
ոստ—ոզոր—կողր—ճիւղ (ճեղ)—ուռ—ուղէղ (ուշ) (—բարունակ—շիւ)
ոստնում—վազեմ
ոտն—սրունք—ճիւ—աթուր (առանձին անգործած.)—աք
որդի—ծնունդ—սեր(ունդ)—զաւակ—տղայ
որդն—բոտոտ—ճճի
որեար—ամբոխ—բազմութիւն—գունդ—ժողովուրդ—պարոյր—ռայ
որթ—մողի (հմմտ. ձագ)
որթ—վաղ (ուշ)
որկոր—ստուպն (ուշ)
որմ—ցանկ—պատ—պարիսպ
որոնեմ—պոռեմ (ուշ)—փնտռեմ (ուշ) (հմմտ. հայցեմ)
որովայն—փոր—գանձակ—նախիճ

ուլ—ամիկ—բուծ—ալոջ
ուլն—պարանոց—վիզ—ճիւտ (ուշ)—շլնի (ուշ)
ուղեղ—խել
ուղի—աղագ—ճանապարհ—ճապաղ (հմմտ. արահետ)
ուղուկ «մի շափ»—քիւ
ուղտ—շառան
ունայն—սին—դատարկ—զուր—թափուր—նանիր—պարապ
ունշ—քիթ

ուշ—անագան

ուս—նուս

ուսուցանեմ—խրատեմ—կրթեմ—վարդապետեմ—վարժեմ—հրահանգեմ
(որպես բայ՝ ուշ)

ուտեմ—փաղաղեմ (—ըմբռնեմ—ճաշակեմ)

ուտեստ—սնունդ—թոշակ—հոգ—նպար(ակ)—պարէն—պիհ—սոճիկ

ուտիճ—ցեց

ուրանամ—ժխտեմ—մերժեմ

ուլունք—ցին

ուրջու—խորթ («խորթ որդի» իմաստով՝ ուշ)

չսփ—սակ

պագանեմ—համբուրեմ

պալ (պաղ)—պղպղաքար—պալաուժ—ժայռ—խարակ—վէմ

պահակ—պահապան

պահեմ—պաշտպանեմ—պատսպարեմ—պահպանեմ (որպես բայ՝ ուշ,
պահապան-ից)

պայքարեմ—գուպարեմ (—իմ)—մաքառիմ

պաշարեմ—պատեմ

պապանձիմ—կարկիմ—համրիմ (—անամ)

պատանի—պարմանի (ուշ)

պատատեմ—փաթովեմ (փաթաթեմ՝ ուշ)

պատերազմ—սպառ

պատկինեմ (պատկէն)—պատուաստեմ—պատրուսեմ (ուշ)

պատնէշ—պատուար

պարստեմ—բարեմ

պուտ—բուշ (սանձին՝ ուշ)

պտուղ—միրգ

ջանք—գուն—փոյթ—ճիգն

ջերմն—տենդ

ջինջ—սուրբ—անապակ—անխան—զուտ—մաքուր—յատակ—վճիտ

նունդն—ծուծք—սինչ—փող

սաղաւարտ—գլխանոց (ուշ)

սայր—սլաք—սուին—տէգ

սան—սառոյց—պաղ

սաստեմ—բասրեմ—դսրովեմ (դսրով անեմ)—եպերեմ—կշտամբեմ—
յանդիմանեմ—նախատեմ—պախարակեմ

սար—բարձունք (—լեռն)

սարիք—տի—կապ—վարակ

սարք—աճառ (աճառ)—կազմած—հանդերձանք—սպաս

սեաւ—արջն

սեղան—բագին—զոհարան (—անոց)

սեղեղ (սիղեղ)—համանի

սենեակ—սրսկապան
 սեյմ—հատ—ունդ
 սէր—գորով—խանդադատութիւն—տրիփ (տռիփ, տարփ)
 սնոտի—շնչին—աննշան—բալախ—գձուձ (հմմտ. յետին)
 սոր—փոր(ոք)—խոռոչ—խորշ—ծակ—ծերպ (հմմտ. ճեղք)
 սուտ—խաբ—կեղծիք
 սպանանեմ—սատակեմ
 սպիտակ—ճերմակ (ծիու մասին)
 սպրդեմ—սողոսկիմ (ուշ)
 ստէպ—յաճախ
 ստին-ք—տիտ (?)—ծիծ (ուշ)
 ստնտու—դայեակ—տիտան (ուշ)
 սփածանելի—ղենջակ
 (ս)փռիմ—ծաւալիմ—ճապաղիմ—տարած(ան)իմ

վահան—ասպար
 վարագ—կինճ
 վարձ(-ք)—կաշիկ-ք—մահակ—սխուր—վճար
 վերաբոկու—կրկնոց—մեկնոց—աղաբողոն—նափորտն—փիլոն
 վնաս—ահուկ(ութիւն)
 վրան—խորան—մաշկն—տաղաւար

տաղտկացուցանեմ—թախանձեմ—ձանձրացուցանեմ
 տամ—յանձնեմ
 տանիք—ցիւ (ցուիք)—տամալի
 տարտամիմ—դանդաղիմ—յամեմ—յապաղիմ—ուշանամ
 տեւ—քող (քաւղ)—շղարշ (առանձին՝ ուշ)
 տիղմ—տիկ—ցիխ
 տիրեմ—իշխեմ (—նուաճեմ)
 տղեմ—շարժեմ
 տոկամ—տեւեմ—լմբերեմ—համբերեմ—ժոյժ ունիմ—հանդուրժեմ
 տոյժ—տուգան-ք
 տողան—դաս—դարգ—երաստ—կարգ—շար-ք
 տոռն—կառան—ճոպան—մալուխ—չուան—պարան
 տրտմիմ—թախծիմ—կղծկիմ—վշտանամ—տխատիմ—տխրիմ
 տուր-ք—հաս—բաժ—հարկ—սակ

ցած—խոնարհ—խոնջ—ստոր
 ցայտեմ—ցնցղանամ (ցնցուղ)
 ցնցոտի—գրգիլի—թամրատ—քուրջ (ուշ)
 ցոյց—նշան
 ցուպ—քուք—գաւաղան—մական (ուշ)
 ցուռկ—քիթ
 ցր(ու)եմ (ցիր, ցրիւ)—ցանեմ—ցնդեմ—վարակեմ

փակ(անք)—աղխ
 փակեմ—կափեմ

փայտառ—կացին—տապալ
 փարթ—քաղիթ
 փափուկ—կակուղ
 փերթ—աւշ—պատառ
 փշուր—խրխոր (ուշ)
 փոկ—հրապար
 փողոց—գոեհ
 փոշի—մղեղ
 փութանակի (փութով)—արտղ (երտղ)—ձեպով—շտտով—շոյտ—վտղ—
 վաղակի (համտ. արտորում)
 փուշ—պսեմն (—տատասկ)

քաղ—նոխաղ—քաւշ
 քաղ—հունձ—կութ
 քաղցր—տնոյշ
 քամհոմ—կղկղեմ—մզեմ
 քանդակեմ—դրաւշեմ
 քար—գիլ
 քարակոփ—քարահատ—քաղատոս
 քաւեմ—թողում—խնայեմ (անխայեմ)—ներեմ
 քեղի—ղեկ
 քեռի—մաւրեղբայր (ուշ)
 քերթեմ—տեռեմ—մորթեմ
 քէն—հեռ—խեռ—ոխ—վրէժ (համտ. խանդանք)
 քղանցք—դրաւշակ
 քուն—մրափ «նինջ»—նինջ—նիրհ

3. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ի տարբերություն հնդեվրոպական այլ հին ժողովուրդների (հնդիկներ, իրանցիներ, հույներ և այլն)՝ հայերը հակում են ունեցել բուն հայկական անձնանունները փոխարինելու այլազգի անձնանուններով, այսինքն՝ գործածելու սեփական լեզվական միջոցներով չբացատրվող (ոչ պարզ էությունով), միայն անձնանվանական գործառություն ունեցող միավորների V դ. և ավելի վաղ գործածված անձնանունների մեջ մեծ թիվ են կազմել իրանական ծագում ունեցողները։ Վաղ հայկական պետական կազմավորումների, Արտաշիսյան և Արշակունյան հարստությունների թագավորների անունները հիմնականում իրանական ծագում ունեն։ Իրանական տարրը մեծ թիվ է կազմում նաև իտրենացու տված, այսպես կոչված, հայկազնյան առասպելական թագավորների և նրանց ազգակիցների անունների մեջ [Ջանուկյան, 1981, 3, 48--63]։

Ի մի բերելով օտար և հայ աղբյուրների տվյալները՝ կարելի է մատնանշել V դ. և ավելի վաղ գործածված անձնանունների իմաստային և բառակազմական մի շարք տիպեր։ Նշենք, որ ի տարբերություն հասարակ անունների, հատուկ անունների գեպրում ժամանակագրական տվյալները կրկակի բնույթ ունեն. այստեղ հարկավոր է նկատի առնել ոչ միայն մատենագրա-

կան աղբյուրներ, այլև այդ աղբյուրների մեջ հիշատակված անունները կը-
րող անձերի ապրած ժամանակը: Ստորև բերվող անձնանունների համար
նկատի են առնվել հրկու կարգի տվյալներն էլ, այդ թվում՝ նաև առասպելա-
կան անձերի վերաբերյալ տեղեկությունները [հմմտ. Hübshmann, 1893,
Justi, 1895. Ահառյան, 1942—1962]:

Բնիկ հայերեն արմատներով կազմված անձնանուններն ըստ կազմու-
թյան կարելի է բաժանել չորս խմբի՝ 1) պարզ, 2) ածանցավոր, 3) հոլով-
ման կամ խոնարհման ձև ունեցող և 4) բարդ, ընդ որում 1-ին, 2-րդ և 4-րդ
տիպերի անձնանունների առանձնացման չափանիշները երկակի են. կարող
են լինել ինչպես ածանցավոր և բարդ հասարակ անունների ամփջական փոխ-
անցմամբ (կոնվերսիայով) առաջացած, այսինքն՝ անձնանվանական առումով
փաստորեն պարզ կամ նախատիպ, այնպես էլ պարզ հասարակ անուններից
հատուկ անձնանվանական (հատկապես փոքրացուցիչ-քաղաքական) ածանց-
ներով կազմված անձնանուններ:

Ի տարբերություն հնդկական, իրանական, հունական անձնանունների՝
բուն հայկական ծագման անձնանունների մեջ բարդությունը կազմվածները
սակավաթիվ են, գերապանցյալստի —այս բաղադրիչով՝ Պարմայր (հնարավոր
է իրանական ծագում. հմմտ. արամ. <իրան. Zrmr), Խուայր, Ոռնայր (ռան
«մուրճ» կառույց? +այր), Տիրայր. Այսուհեյու բերականություն մեջ (VIII դ.)
հանդիպում է նաև Կուրայր, որ թերևս հին անուն է, Հալաուսի այլ լեզուների՝
—առա բաղադրիչով հնագույն անձնանուններ գրեթե չկան. Տեառնաուր անու-
նը կրել է մի եպիսկոպոս, որ ապրել է V դ. երկրորդ կեսին և VI դ. սկզբնե-
րին. Ասառաձաաուր անունը հանդիպում է VI դարից ոչ վաղ. համեմատա-
բար ավելի ուշ շրջանից են նաև Խաչաաուր (XI դ.), Տիրաաուր (VII դ.)
և այլ անձնանուններ, որոնք կապված են հատկապես քրիստոնեություն
հետ: Հայերի մոտ գործածության մեջ են եղել նաև —որդի բաղադ-
րիչով անձնանունները, ինչպես Սկայորդի (սկայ-՝ թրակ. Σκαῖος ցեղա-
նունից), Եթե Հրաչեայ անձնանունը իրոք հայկական ծագում ունի և ոչ իրա-
նական (հմմտ. ավեստ. Fračya- անձնանունը), ապա պետք է ենթադրել
համատիպ կազմությունը այլ անձնանունների գոյությունը ևս:

Զգալի թիվ են կազմել փոքրացուցիչ-քաղաքական —ակ, —իկ, —ուկ ա-
ծանցներով անձնանունները՝ կազմված մասամբ հասարակ անուններից, մա-
սամբ այլ անձնանունների կրճատ ձևերից: Հնդեվրոպական հիմքերից այս
ածանցներով կազմված անձնանուններից են՝ Այրուկ, Դսաբիկ, Եգնիկ, Եդ-
բայրիկ, Երանեակ, Բնձակ, Լուսիկ (հնում՝ արական), Խաչիկ, Խնդակ (?),
Հաուկ, Պագիկ, Ջուկի, Մրջինիկ, Տիրիկ, Տիրուկ: Հնարավոր է նաև Արմե-
նակ (Արմեն<*ormenos՝ հ.-հ. *er- «հուզել, բարձրացնել» արմատից, որ-
տեղից նաև արմ(ն), արմատ, գարմ), Թաքիկ (թաք<*tag-t-՝ հ.-հ. *tag-
«շոշափել, դիպչել, բռնել» կամ *lata—մանկական բառ?), Յուսակ, Յուսիկ,
(յ-)ոյս՝ հ.-հ. *euk- «վարժվել» արմատից. այստեղից ուսանիմ), Յուլակ
(*sk'io-lo-՝ հ.-հ. *sk'āi- «ցուցլալ, առկայծել» հիմքից?) անձնանունների
հիմքերի հնդեվրոպական ծագումը: Եթե Ամպակ-ը և Ոռնակ-ը իրանական
ծագում չունեն, ապա նրանց հիմքերը (Ամպ-, Ոռն-) բնիկ հայկական են:
Հայտնի չէ Կալպակ, Կուլքեակ, Կոռնակ, Հայդիկ անձնանունների ծագումը:
Հայկակ անձնանունը կազմված է Հայկ-ից:

V դ. և ավելի վաղ տարածված են եղել —ոց (հ.-հ. *osk'o-?) ածանցով
անձնանունները, որոնցից Տիրոց-ը և Քաղոց-ը հնդեվրոպական հիմքեր ու-

նեն: Այլ ծագման հիմքերով անձնանուններից հիշատակելի են Ափոց, Բա-
բոց, Մաշտոց, Վարդոց:

Անհայտ է -իթ-ով կամ -ուր-ով վերջացող Գնիթ (գին-ի¹ց. հմմտ. նաև
ծագումով անհայտ Գարեգին), Գուրուք (հմմտ. գորո¹վ), Զովիք անձնանուն-
ների ծագումը:

Հազվադեպ են իրանական ծագում ունեցող -ունի ածանցով կաղմված
իգական անձնանունները՝ Ասագունի (հիմքի ծագումն անհայտ է), Ոգունի
(ոգի-ն հ.-հ. ծագում ունի՝ *rouiio-):

Հոլովման և խոնարհման ձևերից են կաղմված Զուն, Տիրաճամ (եթե
կապ չունի Տիրան-ի հետ) անձնանունները: Եթե Արաց-ը հնարովի անուն չէ
և իրոք կապված է ուրարտ. Araza դիցանվան հետ, ապա -աց-ը սեռականի
վերջավորությունն չէ:

Նշանակալից թիվ են կաղմում և հասարակ անունների սովորական փոխ-
անցմամբ (կոնվերսիայով) կաղմված հատուկ անունները: Սրանց մեջ ըստ
իմաստի կարելի է առանձնացնել մի քանի խումբ.

1) կենդանիների անուններից կաղմված անձնանուններ, որոնք թերևս
անձնանունների հնագույն՝ սոտեմական շրջանից եկող, շերտն են ներկայաց-
նում՝ Աբույոյ, Ընջուլ, Կորին. սրանց պետք է միացնել փոքրացուցիչ-փա-
ղաբշական -իկ, -ուկ ածանցներով կաղմված անձնանունները՝ Այծեմնիկ (?)
հանդիպում է Աստվածաշնչում, որպես Տաբիթա անվան թարգմանություն. ա-
վելի ուշ՝ XII դարից կա Այծեամն անունը), Գառնիկ, Եգնիկ, Ընձակ, Հաուկ,
Չագիկ, Մրջինիկ:

2) Ազգակցական հարաբերություններ ցույց տվող բառերից կաղմված
անձնանուններ՝ Դուաուր, Եղրայր, Հայր, Հաուրյ (*pətro. հմմտ. հուն. Πατρι-
-ով կաղմվող անձնանուններ), Ույի:

3) Մարմնի մասերի անվանումներից կաղմված անձնանուններ՝ Թա-
րիկ, Քարոպ (քար < հ.-հ.?), Անուկ (հասարակ անուն):

4) Բնության մարմինների և երևույթների անվանումներից կաղմված
անձնանուններ, որոնք թերևս գալիս են հեթանոսական շրջանից՝ Արեւ (հմմտ.
Յրեւ, Ռեւ?), Լուսիկ. սրանց թվին է պատկանում նաև Ասալիկ դիցուհու ա-
նունը, որը, քրիստոնեության մուտքի հետ կապված, V դ. որպես սովորական
անձնանուն չի հիշատակվել:

5) Վերացական անուններից կաղմված անձնանուններ (հմմտ. հունական
համապատասխան անձնանունները)՝ Դիա, Յոյս (այլև Յուսակ, Յուսիկ):

6) Գոյականներից և ածականներից կաղմված բնութագրիչ անձնանուն-
ներ՝ Արբուն, Գեղամ (եթե կաղմված է գեղ արմատի հետ), Հոյ (հմմտ. հոյ-ա-
կապ?). հմմտ. նաև Փաշ (ծագումն անհայտ):

7) Այլ բառերից կաղմված անձնանուններ՝ Դինկ (գինկ «ականջող, օղ,
շրջանաձև գարդ»), Սլաբ, Սուր (եթե իրանական ծագման չէ), Տէր (հմմտ.
նաև Տիրոտ):

Այսպիսի անձնանունների թիվը, անշուշտ, ավելի մեծ է եղել հեթանո-

¹ Հնարավոր է -իթ ածանցով անունների իրանական ծագումը, մանավանդ եթե այդ
ածանցը կապ ունի Բիհիստունի արձանագրության մեջ հիշատակված Haldita անվան
-ita-ի հետ. վերջինս սովորաբար համեմատում են հ. պ. Xšāθrita- (<մեդ.?), ալ. Zair-
ita- անձնանունների -ita-ի հետ [հմմտ. Eilers, 1940, 220, Bărbăţeanu, 1957, 80. Schmitt,
1980, 10—11]; Ի. Մ. Դյակոնովը Haldita-ն ամբողջովին համարում է ուրարտական՝ են-
թադրելով *Halditajə սկզբնաձև:

սովթյան շրջանում, բայց քրիստոնեության մուտքով դրանք դուրս են եկել գործածությունից և փոխարինվել քրիստոնեական պաշտոնական անձնանուններով:

Ավելորդ չենք համարում բերել քննարկված հնդեվրոպական հիմքերով անձնանունների ցանկը. այն անձնանունները, որոնց հիմքերի հնդեվրոպական ծագումը կասկածելի է, բերվում են հարցափանով.

Ամսյակ (Ամբակ) (հ.-հ.?)	Հաուուկ
Այծեմնիկ	Հաւրոյ
Այրուկ	Հոյ
Անանուն	Հրաշեայ (հ.-հ.?)
Անգեղ (հ.-հ.?)	Ձագիկ
Առնակ (հ.-հ.?)	Ձեռէս (հասարակ անո՞ն)
Արբուն	Ձուիկ
Արեւ	Մխիթար (խէթ, խիթամ)
Արմենակ (հ.-հ.?)	Մըջիւնիկ
Արտոյտ	Յոյս (հ.-հ.?)
Գառնիկ	Յուսակ (հ.-հ.?)
Գեղամ (հ.-հ.?)	Յուսիկ (հ.-հ.?)
Գինդ	Նորայր
Գիւտ	Ուլ-ուհի
Դուատր (Դստրիկ)	Որդի
Եղնիկ	Սլաք
Եղրայր(իկ)	Սուր (հ.-հ., թե՞ իրան.)
Երանեակ	Տեաւնաուր
Զարմայր	Տէր
Զոմե	Տիրայր
Լ՛նձակ	Տիրանամ
Ընջուղ	Տիրիկ
Լուսիկ	Տիրոս
Խաշիկ	Տիրոց
Խնդակ	Յուլակ (հ.-հ.?)
Կենտն (Կեան-ի՞ց)	Ուռնայր
Կորին	Քաղոց
Հայր	

Բնիկ հայկական գիցանուններից են Ամանու-ը և Ասաղիկ-ը. սրանցից առաջինը լարդ անուն է՝ բաղադրիչների՝ հայերենի համար անսովոր շարադասությունը, ընդ որում ամա-ի մեջ պահպանվել է ամ «տարի» բառի հիմքային հին ձևը, սա խոսում է կազմության արիտաիկ բնույթի մասին (համա, վիպասանական աշագեղ): Ամանու-ի երկրորդ՝ Վանասուր անվանումը պարունակում է բնորոշ երկրորդ -տուր բաղադրիչը (համա, Տեառնուր անձնանունը)՝ օտար ծագման ստաջին բաղադրիչով: Ասաղիկ-ը փաղաքշական ածանցով կազմություն է:

Փոքրասիական Տուր-ի Անգեղեայ մականվան՝ խորենացու կողմից տրրված մեկնաբանությունը որպես ան-գեղ (=ազեղ) պետք է համարել ժողովրդական ստուգաբանություն, ավելի հավանական է դրա կապը Անգեղտուն դավառի և նախարարական տոհմի անվան հետ: Հայտնի չէ սրա կապը մի

կողմից՝ Անգեղ դիցանվան հետ, որով Աստվածաշնչում թարգմանվել է Nergāl (հուն. Έργήλ) աստծու անունը, և մյուս կողմից՝ Անգեղ անձնանվան հետ, որ Հայկի սերնդին պատկանող Փառնավազի որդու՝ Բազարասի երկրորդ անունն է: Կապ ունի՞ արդյոք անգլ թռչնանվան հետ, ինչպես կարծում է Ն. Ադոնցը: Թերևս հնարավոր է անգլ-ի հնդեվրոպական ծագումը՝ *ank- «ծռել, թեքել» արմատից. թռչունը կարող էր այսպես կոչվել ըստ կրտուցի ձևի. հմմտ. նույն արմատից ծագող թոխ. և onkalām, Բ onkolmo «փիղ»՝ ըստ կնճիթի ձևի):

Նաև՛ դիցուհու անվան՝ Լաև բառից ծագելը քիչ հավանական է. ավելի հավանական է սբա փոխառյալ լինելը (հմմտ. ակկադ. Nanāja):

4. ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Եթե նախապրային շրջանի համար մեր տեսնանալիքում բուն հայկական, այսինքն՝ հնդեվրոպական ծագման հիմքերով կազմված անձնանունների թիվը հինգ տասնյակից հասկի է անցնում, ապա Հայկական բարձրավանդակի համապատասխան տեղանունների թիվը բավականաչափ մեծ է: Սա բացատրվում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ տեղանունների թիվը գերազանցում է անձնանունների թիվը, այլև նրանով, որ հայերը, բնահանուր տոմամբ չփոխելով գործածության մեջ եղած տեղանունները, ամեն մի նոր հիմնադրված բնակավայրի պետք է տալին նոր անուն. եթե այդ վայրը արդեն հայտնի լիներ, գետի, անձի անունով չի կոչվել, ապա պետք է տրվեին հայկական համապատասխան լիզվամիջոցներով: Հարկ ենք համարում նշել, որ սովորական բառերի (հասարակ անունների) և անձնանունների հնություն աստիճանը որոշելու համար կիրառած եղանակներն այս դեպքում տարբեր են. եթե նախապրային շրջանի հասարակ բառերը և անձնանուններն առանձնացնելիս առաջնությունը տրվել է V դ. մասենագրական տվյալներին, ապա այս դեպքում նկատի են առնվել նաև ավելի ուշ հեղինակների տվյալները, մասնավորապես եթե այդ տեղանունները հիշատակված են պատմական վաղ իրադարձությունների կապակցությամբ: Հայտնի է, որ տեղանունները շատ ավելի կայուն են, հեշտությամբ և առանց անհրաժեշտության չեն փոխվում, մինչդեռ անձնանունների գործածությունը մեծ չափով կապված է քաղաքական, մշակութային, կրոնական գործոնների հետ. այստեղ մեծ դեր են խաղում տվյալ ժամանակի ըմբռնումները, մոդան, անձնական հակումները:

Այս առումով նախապրային շրջանի ներկա քննության մեջ նկատի են առնված ոչ միայն V դ. հեղինակների, այլև «Աշխարհացոյց»-ի տվյալները [Երեմյան, 1963], որոնք, հավանաբար, արտացոլում են ավելի վաղ տեղանվանական փաստեր, այլև ավելի ուշ հեղինակների, օրինակ՝ Թ. Արծրունու տվյալները: Կարելի է ասել, որ այս դեպքում մեզ համար ընդհանուր առմամբ հիմք են ծառայել գերազանցապես Հ. Հյուբշմանի՝ հայկական հին տեղանունների քննության արդյունքները [Hübschmann, 1904. Հյուբշման, 1907]՝ հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքների հաշվառմամբ:

Բուն հայկական տեղանունները ըստ կազմության չորս տիպի են՝ 1) բաղադրյալ (տեղանուն-բառակապակցություններ), 2) բարդ, 3) ածանցավոր

և 4) պարզ, ընդ որում սրանց հարաբերությունը համապատասխան հասարակ անունների հետ այնպիսին է, ինչպես անձնանունների դեպքում: Հարկավոր է նկատի ունենալ, որ բաղադրյալ տիպը կազմում է տեղանունների սովորական հատկությունը. անձնանուններին այն հատուկ չէ:

Բաղադրյալ տեղանունները հաճախ ունեն ղուգահեռ բարդ տարատեսակներ՝ մասամբ ըստ էության՝ Ագռավուց Բար—Ագռավաբար, մասամբ ըստ դրությունների՝ Զորոյ փոր—Զորոփոր (Զորափոր):

Բաղադրյալ տեղանունները կազմված են երեք հիմնական կաղապարային սխեմայով՝ 1) որոշիչ+որոշյալ (ածական+գոյական, 2) բացահայտիչ+բացահայտյալ (գոյական+գոյական) և 3) հատկացուցիչ+հատկացյալ (սեռական հոլովով գոյական+գոյական)՝ բաղադրիչների երկու հնարավոր շարադասություններով:

Առաջին կաղապարի համար կարելի է նշել երկու դրսևորում. 1) մի դեպքում ածականն ունի տեղանվանական հատուկ գործածություն (հմմտ. մեծ, փոքր, վերին, ներքին, ստորին, միջին, միւս), այսինքն՝ ավելանում է արդեն դոյություն ունեցող տեղանվան վրա՝ հակադրվում իրական կամ ենթադրական մի այլ ածականին. հմմտ. Մեծ Հայք—Փոքր Հայք և Բարձր Հայք (չկա Ստորին Հայք). 2) մի այլ դեպքում ածականն ունի ոչ բուն-տեղանվանական գործածություն, այսինքն՝ կապակցությունն անված է ամբողջությամբ, և կարող է դիտվել որպես շարահյուսական բարդություն և գրվել իբրև մեկ բառ. այսպիսիք են Բարձր բերդ (Բարձրբերդ), Ներայն ուղի (Ներայնուղի), Մեծ այր, Մեծ Բար, Սուր Եսաչ, Սուր տիկին: Քանի որ պարզ չէ երկրորդ բաղադրիչների բնույթը, դժվար է որոշել բան տակ Մեծիրան, Մեծկուսնի տեղանունների մասին, որոնց երկրորդ բաղադրիչները որպես տեղանուններ չեն հանդիպում. կապ տեսնելու արդյունք դառնի իրան (?) և կոյ, կու (<հ. *gōu- «կղզիանք, գոմաղբ») բառերի հետ: Ինչ վերաբերում է Նորշիրականին, ապա այն իրան. Nō-Šērakān-ի(?) առաջին բաղադրիչի՝ հայերեն համարժեքով փոխարինված, այսինքն՝ հայերենի հետ բաղադրված կազմություն է:

Երկրորդ կաղապարով կազմված անունների երկրորդ բաղադրիչները սովորաբար տեղանվանական տերմիններ են, առաջինները՝ բուն տեղանուններ, որոնք կարող են գործածվել նաև ինքնուրույնաբար, առանց երկրորդ բաղադրիչների: Իբրև երկրորդ բաղադրիչներ կարող են ծառայել և ծառայում են գերադանցապես բնիկ հնդեվրոպական ծագման բառեր՝ ակն, աղբիւր, այր, բլուր, գաւառ, գետ, դառն, բումբ, լին, հող, նոր, ջուր, սար, փոր (հմմտ. նաև ոչ հնդեվրոպական՝ ագարակ, աշխարհ, սաւն, գիւղ (?), ծով (?), հովիտ, ֆաղափ բառերը)՝ Դայլ գետ, Գետա աւան և այլն:

Յուրատեսակ միջին դիրք են գրավում առաջին և երկրորդ կաղապարների միջև Նոր գիւղ, Նոր ֆաղափ տիպի կազմությունները, որոնց բուն անվանական արժեք ունեցողը առաջին բաղադրիչն է:

Երրորդ կաղապարը ամենատարածվածն է. իբրև հատկացուցիչ կարող են հանդես գալ գոյականի ինչպես եղակի, այնպես էլ հոգնակի սեռականի ձևերը՝ և՛ առաջադաս, և՛ ետադաս գործածությամբ. որպես հատկացյալ ծառայում են գերադանցապես տեղանվանական այն տերմինները, որոնք թվարկվելիք են երկրորդ կաղապարի կապակցությամբ. Ագռաւաց Բար (Ագռաւաբար), Աղաւնոյ գետ, Առնոյ ոտն (Ոտն Առնոյ), Առուեհից ձոր, Արեւու բլուր, Ար-

տոց գետ, Արֆայից գաւառ, Աւետեաց բլուր, Աւետեաց խաչ, Գիւնոյ բլուր, Դարբնաց փար (Դարբնափար), Դից մայրի, Կամրջաց ձոր (Կամրջաձոր), Հաւուց քառ, Զորոց գետ, Մայրոց գոմ, Մանկան գոմ, Տուարածոյ տափ (Տուարածատափ), Յախաց փար, Յլու գլուխ և այլն. ինչպէս տեսնում ենք, այս կաղապարի իրացումների մեջ առկա են նաև փոխաբերական իմաստով կապակցութիւններ՝ Յլու գլուխ, այլև Նղջիւր խաչի և այլն։ Այս կաղապարին են պատկանում նաև այն տեղանունները, որոնց մեջ հատկացալը անձնանունն է՝ Թակուրի վանք, Քարէ Ռադակայ, Ուրոփոյ² փար, Մմբատայ բերդ և այլն։

Յուրատեսակ միջին դիրք են գրավում երկրորդ և երրորդ կաղապարների միջև այն բաղադրյալ տեղանունները, որոնց մեջ հատկացուցիչը փոխարինված է համապատասխան հարաբերական ածականով՝ Գիւնական գետ (համար, Գիւնոյ բլուր), Խնկակնեան տեղիւ, Ուռական գետ և այլն։

Որպէս խիստ հազվադէպ՝ չորրորդ կաղապար կոտրելի է առանձնացնել այն դեպքը, երբ տեղանունը նախադատութեան արժեք ունի՝ Ընծայեաց Առաւուծածափնէ. համատիպ կազմութեան ունի բարդութեան արժեք ստացած էջմիածին տեղանունը։

Բարդ տեղանունները ներկայացված են երկու հիմնական տիպով՝ առանց -ա- հոդակապի և -ա- հոդակապով։

Առանց -ա- հոդակապի բարդութիւնները մասամբ արդեն քննված բաղադրյալ տեղանունների՝ միասնաբար ըմբռնվող ու գրվող տարատեսակներն են, որոնք բնորոշվում են նրանց հատուկ կաղապարներով, մասամբ իսկական բարդութիւններ, որոնք ունեն բարդութիւնների համար բնորոշ՝ բաղադրիչ հիմքերին հավելվող իմաստներ (հատկապես ուղղականաձև առաջին բաղադրիչի՝ սեռականի իմաստ, ամբողջ բաղադրութեան համար՝ «ունեցող» հավելյալ իմաստ և այլն). համար. Աղաղբիւր, Աղբերականք, Աղբերիկ (Աղոյջերիկ), Անգեղտուն, Գայլունոր (Գայլեձոր, Գլաձոր), Նրկայնորդք, Միծռանփար, Հոնքնկէց (Հոն- հոների անունից), Ուղանհայր և Այծպակունք, Առագածուն, Արծաթաղբերք, Գետեգր, Լուսակունք, Մաղկոտն և այլն։

-ա- հոդակապով բարդութիւնները, ինչպէս նշվել է, տարածվել են հնդեվրոպական ձայնավորների՝ շեշտահաջորդ դիրքերում թուլանալու և ընկնելու հետ կապված, այսինքն՝ բուն նախագրաբարյան փուլում։ Այսպիսով, օրինակ, սկզբնական *meg'a-ից ծագող մե՛ծա- հիմքը պահպանվել է երկու ձևով՝ շեշտահաջորդ դիրքում՝ մեծ ձևով՝ մե՛ծա- > մեծ, շեշտանախորդ դիրքում՝ մեծա- ձևով՝ Մեծագետ, Մեծա-մաւր՝ Մաւր(ն) մեծ, սեռ. Մաւրի(ն) մեծի ձևերի կողքին։ Արիւսիկ կազմութեան տեղանունների մեջ մենք ունենք նաև հիմքային այլ ձայնավորների պահպանման օրինակներ, ընդ որում այդ ձայնավորները դժուար է տարբերակել սեռականի համապատասխան կազմիչներից։ Հիմքային ձայնավորների անկումից հետո բարդութիւնների մեջ պահպանված ա ձայնավորը, ընկալվելով որպէս սեռականի կազմիչից տարբեր տարր (հնդեվրոպական ա-ով հիմքերը եզակի սեռական-տրականում ստանում են ի հոլովիչը՝ փոխանակ սպասված ա-ի. համար. մեծ, սեռ. մեծի, հգն. սեռ. մեծաց, մինչդեռ գալլ, սեռ. գալլոյ, հգն. սեռ. գալլոց)՝ տարածվել է նաև նախապես այլ հիմքերով առաջին բաղադրիչներ ունեցող բարդութիւնների վրա. այս պրոցեսի մասին են լկայում տատանվող ձևերը՝ Զո-

² Հին անձնանուն որք բառից։

բութոր (Ջորոյ փոր՝ հին առ հիմքակազմիչով) և Ջորափոր (ավելի նոր՝ համաբանություն մարածված առ հոգակազմով), ձայնորդահանգ հիմքերի դեպքում հնարավոր է երեք տարբերակ՝ Անգեղտուն (Անգղ-ը կարող է լինել հին հիմքի ձև կամ ավելի նոր՝ սեռականի նշանակում), Աստեղարյուտ (հին հիմքի ձևի և համաբանություն մարածված առ հոգակազմի զուգորդում) և Աստղարյուտ (ավելի նոր կազմակերպիչ՝ զուգորդականի հիմքից՝ սովորական առ հոգակազմով)։ Բերենը ա հոգակազմով բարդության օրինակներ՝ Արծալբեր, Բոլորաբար, Գալլակալ, Գալլատալ (բայց հմտ, Գալլունո, Գլանո), Գեղարդանո, Գեղարդատա, Գիշերանո, Գումանո, Եգնանիս, Երեցորում, Կամբրջանո, Խուստա, Ջերմանո և այլն։

Բուն հայկական ծագման տեղանունների մեջ ամենցավոր կազմությունները բաղադրվել են բարդ տեղանունների համեմատությամբ ավելի փոքր տեղ են գրավում։ Մասնավորապես քիչ են բուն հայկական հիմքերով և հայկական ամենյնևրով կազմությունները։

Եթե ստակավորվել են նախածանցավոր կազմությունները, վերջված համեմատաբար հին տեղանունների մեջ կարելի է նշել, այն էլ որոշմանականորեն, բուն հայկական հիմքով և ամենցով՝ Արբեան(ի)-ն, որ փաստորեն նախորդավոր կապակցության (առ բերան(ի)) միասնացումն է որպես տեղանուն և ոչ թե բուն նախածանցավոր կազմություն. Հ. Հյուբշմանը նույն Արբեան-ը համարում է հուն. Περιστόριον բառից կաղապարված, որ անհավանական է, հիմքի համար հմտ. Բերան (վայր Գեղարքունիքում) և Տուրուբերան (նահանգ)։ Արբերդ (Արբերդ) անվան մեջ հիմքը սեմական է, իսկ Ամ-ի համար կարելի է անել երկու ենթադրություն, այն կամ բուն հայկական ծագում ունի՝ *sm- «համա-, միա-, միասին», կամ ծագում է պարսեական համապատասխան am-/an- նախածանցից։

Սակավորվել են նաև այն վերջածանցավոր կազմությունները, որոնք պարունակում են բուն հայկական (հնդեվրոպական) ծագման հիմքեր և ամենյնևր։

Հնդեվրոպական ծագման ամենյնևրից առաջին հերթին պետք է հիշել -ի-ն (*-iǵo-, *-iǵā), որ ընկալվում է նաև որպես համապատասխան սեռականի կազմիչ (վերջինս, թերևս, ծագում է այս ամենյնից) և հանդիպում է ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի ձևով՝ 1) Արծաթի, Երեթի, Երկայնաբաթի, այլև անծանոթ ծագման առաջին բաղադրիչով՝ Ըշակամայրի, Թաղամայրի, 2) Ականիփ (հմտ. Ականփ), Հացիփ, Նորիփ, այլև Փլաբիփ։

Հավանական է, ինչպես նշվել է վաղնջահայերենի քննության կապակցությամբ, -ուտ տեղանվանական կազմիչի հնդեվրոպական ծագումը *-ōd-ից (հմտ. հուն. -ὠδης՝ ὁσώδης «կատաղի», ὁσώδης «հիվանդոտ»)՝ Թեղուտ, Կաղուտ, այլև Ընկուղուտ և այլն։ -ուտ-ի հետ թերևս կապված է նաև -ոտ-ը (*-od-?)՝ Կաշկառուտ։

Հազվադեպ, երբեմն եղակի գործածությամբ հանդիպում են նաև այլ վերջածանցներ՝ -ար (*-aro-? հմտ. Երեար, եթե վերջինս կապ ունի Երեւալ բայի և ոչ թե Երիար «լավ ձի» գոյականի հետ), -եալ (*-lo- հմտ. Երեւալ)³, -ոց (*-o-sk- հմտ. Մոխոց) և այլն։

³ Եթե Երեւալ և Երեար տեղանունները ծագում են Երեւ- արմատից (հ.ե. *prep-), ապա հնարավոր է ենթադրել Երեւան անվան մեջ ուրարտ. Erebuni-ի հետագա ձևափոխություն այդ արմատի ազդեցությամբ (ժողովրդական ստուգաբանություն)։

Տեղանվանակազմական արժեք ունի հոգնակիի -f վերջավորությունը (հ.-ե. *-es), որ կարող է հանդես գալ ինչպես առանձին, այնպես էլ այլ կազմիչների հետ միասին՝ գերազանցապես հավաքական արժեքով: Սրանց մեջ հաակապես պետք է նշել այն դեպքերը, որոնցում է կատարվում ժողովրդականության կամ ցեղանունից դեպի տեղանունը՝ Հայք «Հայեր» > «Հայապետան», այսպես էլ Անձաւացիք (Անձնացիք), Արեղեանք, Բզնունիք, Խոսիսունիք և այլն: -ունի-ք-ով ձևերը ամենայն հավանականությամբ գալիս են ռուսարտերից: Հոգնակիաձև (ֆ պարունակող) այլ տեղանուններից, բացի հիշատակված Ականիք, Հացիք ձևերից, հիշենք Գոմկունք (գոմիկ հգ. ձևից), Գոմք, Դալարիք, Դրունք, Եղբարք, Երեւարք, Թեղեմիք, Յրաւնք, այլև Կուտակք, Կուրաւնք և այլն: Տեղանունների մեջ բավական շատ են -աւնք-ով ձևերը՝ Կուրաւնք, Յրաւնք և այլն: Ջ. Գրեպինը [Greppin, 1976, 61] հայ, -աւն ածանցը (գողաւն-ք, կրաւն-ք և այլն) բխեցնում է հ.-ե. *-tenos-ի (հմմտ. հ. հնդկ. -tana-, լատ. -tinus) *-tinos ձևից, որ, ճիշտ լինելու դեպքում, կարող է հիմք տալ նաև տեղանունների մեկնաբանության համար: -ք-ով տեղանունների տարբերակներն են իրեն հայցականաձև ըմբռնվող -ս-ով ձևերը (հմմտ. Բլուսս, այլև Փողովս), որոնք երբեմն կարող են հանդիպել և՛ ք-ով և՛ -ս-ով: սրանք չպետք է շփոթել վրացական սեռականից (-isi) ծագող և հայերենում համապատասխանաբար -իս ձևով հանդես եկող տեղանունների հետ: -իս-ով ձևերից Ագուլիս (հին Արգուլիս), Թմնիս ձևերի հիմքերի ծագումը հայտնի չէ (ժողովրդական ստուգաբանություն է Ագուլիս-ի՝ այգի + լի ստուգաբանությունը): անհնար չէ այս անունների հնդեվրոպական ծագումը՝ Արգուլիս < *arkeu-lijo- (*arku- արմատը հիմք է տվել բուսանունների համար՝ առա. раки́та «տեհնու տեսակ», հուն. ἄρκυμνος, լատվ. ērcis «գիճի») և Թմնիս < *temenijos (հ.-ե. *tem(ə)- «մթին», որտեղից մ. իռլ. temen, առա. темный):

Բավական տարածված են իրանական և անհայտ ծագման որոշ ածանցներ, որոնք երբեմն հանդիպում են հնդեվրոպական հիմքերի հետ միասին: Դրանցից առաջին հերթին հիշատակելի են փոքրացուցիչ -ակ, -իկ, -ուկ ածանցներով կազմությունները, որոնք զուգահեռներ ունեն անձնանունների համապատասխան փոքրացուցիչ-փաղաքշական ձևերի մեջ՝ Անդակ (?), Բըլըրակ, Երնչակ (ըստ Օրբելյանի՝ կապված Երնչիկ կնոջ անվան հետ), Թեղեակ, Ջուրակ, Գետիկ, Մկնիկ, Ջերմուկ, այլև Բերդիկ, Գետիկ (հմմտ. Գետ), Բրաստիկ, Բրզնիկ, Դրախտիկ, Հայեղեակ, Նախաջաւանիկ (հմմտ. Նախնաւան՝ Նախաւան):

Այժմ լայն տարածված -ական ածանցը (< պարթ. -(a)kān) բնիկ հայկական հիմքերի հետ խիստ հազվադեպ է հանդիպում՝ Գիւական գետ, Ուտական գետ և Ուլական, Ուտեկան. այլ հիմքերով կազմություններից հմմտ. Ամրական, Բաղասական, Բիւրական, Կովսական, Փառականք և այլն: Այսպես նաև -եան-ը (հմմտ. իրան. -iān՝ ուրարտ. -iani-ի կողքին)՝ Արտաշիսեան, Արտաւանեան, Գարեղեանք, Գագրիկեան, Հանդիսեանք և այլն:

Հայկական -աւոր-ը (հ.-ե. *-ā-bhor-՝ *bher- «բերել» արմատից) հանդիպում է ոչ բնիկ հիմքերի հետ, որ ենթադրել է տալիս պարթ. -vār վերջածանցի հետագա ձևափոխություն՝ բաղարկությամբ (հմմտ. dat(a)vār > դաւաւոր)՝ Նրազգաւորք, Նրաշիւաւոր և այլն:

Այժմ նույնպես լայն տարածված՝ երկրանունների կազմող -(ա)սաւան և

ծանցը, որ իրանական ծագում ունի, նախագրային շրջանում լայն տարածում չի ունեցել և բնիկ հայերեն հիմքերի վրա գրեթե չի դրվել. այսպես, Հայք անունը ակնհայտորեն ավելի հին է, քան Հայաստանը: Գոյթն-ից ավելի ուշ կազմված է Գոյթնաստան:

Թեև -եստ-ը հնդեվրոպական ծագման ածանց է (*-esti-), բայց Առեստ, Տափեստ տեղանունների մեջ նրա առկայությունը դժվար է բացատրել:

Նշանակալից թիվ են կազմում հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական ծագման այն տեղանունները, որոնք արմատական հասարակ անունների հատուկ գործածություններ են՝ առնված ինչպես հղակի, այնպես էլ հոգնակի ձևով: Թվարկենք տեղանունների համար հիմք ծառայած հնդեվրոպական ծագման բառերը: Սրանց մեջ ամենաստվար խումբը կազմում են աշխարհագրական օբյեկտների՝ բնակավայրերի, ֆիզիկական աշխարհի առարկաների, տվյալ վայրին բնորոշ, այդ վայրում աչքի ընկնող իրերի, շինությունների անվանումները՝ Ածուղ «ածուխ» (<*անծող. հմմտ. հ.-ե. *ang-?), Ակունք, Ալտք, Այրք, Բերան (փոխաբերաբար՝ «գետաբերան»), Բլուր, Բլուրս, Գումք, Դրունք, Լիք, Խաչ, Կամուրջ (բրբռ. Կարմունք), Կից «կցման տեղ» (հ.-ե.?), Հոք, Զոք, Զոքք, Ուրք, Զուր և այլն: Երկրորդ խումբը կազմում են կենդանիների անունները՝ տրված կամ նմանությամբ, կամ դրանց առատության հիման վրա և այլն՝ Առեծ, Արծի (Արծուիք), Արջք, Գայլ, Լուր, Միծառն և այլն. ավելի բնորոշ է այդպիսի անունների՝ բարդությունների կազմում հանդես գալը, դրանց հատկացուցչային և բացահայտչային գործածությունը՝ Արծուաբեր (<Արծուաբերդ?), Արջաձուր (Արջուց ձուր), Գայլակալ և այլն: Երրորդ խումբը կազմում են անձերի հատուկ և հասարակ անունները՝ սովորաբար բնակավայրի հիմնադիրների կամ որևէ բանով այն հայտնի դարձնողների՝ Նդրաբք, Նեկց և այլն: Կան նաև այլ հատկանիշներով տրված անուններ՝ Աշունք, Զարդ և այլն. հնարավոր է նաև օբյեկտը բնորոշող ածականների գործածությունը տվյալ օբյեկտը նշանակող անվան հետ միասին կամ առանց դրա՝ Դեղձան գետ (հմմտ. նաև Կապոյտ, Կապոյտք, Կարմիր և այլն):

Բ. ԵԿԱՄՈՒՏ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ. ՇՓՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՓՈԽԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԽՈՒՌԱ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

ա) ԽՈՒՌԱ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԼԵՋՎԱՐՆՏԱՆԻՔԸ

Լեզվաբանության մեջ այժմ տարածված է այն կարծիքը, որ խոուերենը և ուրարտերենը կազմում են մեկ լեզվաընտանիք [հմմտ. հատկապես Дьяконов, 1960, 369—423, Diakonoff, 1971]: Հնարավոր է, որ այդ ընտանիքը հնում ավելի բազմանդամ է եղել, բայց նրան պատկանող այլ լեզուների մասին մենք առայժմ չառ բան չգիտենք: Օ. Մասոնը հակված է խուուական բարբառ համարելու Կիպրոսում հայտնագործված և մ. թ. ա. II հազարամյակի 2-րդ կեսին պատկանող կիպրամինոյական այն արձանագրությունների լեզուն, որոնց գիրը ծագում է կրետե-մինոյական գծային վանկագրից [Masson, 1972, 159—163]: Կարծիք է հայտնվել նաև մ. թ. ա. VIII—II դդ. կիպրական վանկագիր արձանագրությունների՝ հունարենով լմեկնվող մասի

լեզվի՝ էտեոկիպրերենի, խուտերենին և ուրարտերենին ցեղակից լինելու մասին [Джаукян, 1976, 155—163]:

Խուտա-ուրարտական լեզուները առաջավոր Ասիայի հին և ամենատարածված լեզուներից են: Մ. թ. ա. III—I հազարամյակներում նրանք խոսվել են Հայկական բարձրավանդակի հարավային շրջաններում և հարևան վայրերում: Խուտական բնակչությունը տարածված է եղել մասնավորապես հյուսիսային Միջագետքում, հյուսիսային Սիրիայում, Փոքր Ասիայի հարավարևելյան և արևելյան շրջաններում: Ուրարտացիները բնակվել են խուտիններից ավելի հյուսիս ընկած շրջաններում, մասնավորապես վանա լճի հարավարևելյան շրջանում, որտեղից նրանք հետո տարածվել են դեպի հյուսիս և արևելք:

Խուտերենը ներկայացված է մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև XII դ. ժամանակահատվածին, ուրարտերենը՝ մ. թ. ա. IX—VI դդ. պատկանող սեպագիր արձանագրություններով. սակայն ուրարտացիները ասուրական աղբյուրներում հիշատակվում են ուրարտերենի գրավոր ավանդման ժամանակաշրջանից շատ ավելի վաղ՝ մ. թ. ա. XIII դարից:

Խուտերենի և ուրարտերենի հետազոտողները այդ լեզուների միջև նշել են քերականական և բառային նշանակալի թվով զուգադիպումներ, որոնք մասամբ ընդհանուր են նաև էտեոկիպրերենի համար, որքանով այդ հնարավոր է պարզել: Բառային զուգադիպումների քանակը մի քանի տասնյակի է հասնում՝ ընդգրկելով ինչպես անուններն ու բայերը, այնպես էլ ուրիշ խոսքի մասեր. 1) գոյական անուններ՝ խուտ. umini—ուրարտ. ebani «երկիր» (էտեոկիպր. umie), խուտ. hari—ուրարտ. hare «ճանապարհ», խուտ. pala—ուրարտ. pili «ջրանցք», խուտ. šala—ուրարտ. sila «գոստոր», խուտ. šaṣala—ուրարտ. šali «տարի», խուտ. taše—ուրարտ. taše «նվեր» (էտեոկիպր. taši?), խուտ. tlni—ուրարտ. tlni «անուն» և այլն 2) դերանուններ՝ խուտ. išaš—ուրարտ. ieše «ես», խուտ. ma/e—ուրարտ. manl «ներան», խուտ. ull—ուրարտ. ull(e) «ուրիշ», խուտ. aṣenne/a—ուրարտ. aini(ei) «ինչ-որ մեկը», խուտ. šue(ne)—ուրարտ. šuini «բոլոր, ամբողջ» և այլն. 3) բայեր՝ խուտ. ak—ուրարտ. ag- «տանել, անցկացնել», խուտ. ar—ուրարտ. ar- «տալ», խուտ. haš—ուրարտ. haš- «լսել», խուտ. man(n)—ուրարտ. man- «լինել, գոյություն ունենալ», խուտ. tan- «անել»—ուրարտ. tan- «անել, շինել» և այլն. 4) մակբայներ և սպասարկու բառեր՝ խուտ. aṣeš—ուրարտ. aše «երբ», խուտ. ad/ti/e- ուրարտ. edinl «համար», խուտ. uja—ուրարտ. ul/e «ոչ, չ» և այլն:

Այս բոլոր համեմատությունների հավանականությունը գրեթե կասկած չի հարուցում, բայց խուտա-ուրարտական ցեղակցության հարցը լուծելիս հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալ խանգարիչ հանգամանքները. 1) խուտերենը և ուրարտերենը ունեն կառուցվածքային նշանակալից տարբերություններ, և նրանց քերականական ձևերի հանգեցումը միևնույն աղբյուրներին ոչ միշտ է հավաստի, մասնավորապես համապատասխան զուգահեռներ կան և այլ լեզուների հետ. 2) խուտերենի և ուրարտերենի՝ այժմ հայտնի թրվականների մեջ չկան համոզիչ զուգադրումներ. 3) պարզ չէ, թե բառային համեմատություններից որի՞ դեպքում մենք գործ ունենք ցեղակցային կապի վկայության և որի՞ դեպքում՝ փոխառության հետ. շատ պետք է լինեն հատկապես ուրարտերենի՝ խուտերենից, և երկու լեզուների՝ ակկադերենից կատարած փոխառությունները:

Զանազան կարծիքներ են հայտնվել խուռա-ուրարտական և այլ լեզվա-րոտանիքների փոխհարաբերության վերաբերյալ: Եթե մի կողմ թողնենք ու-րարտերենը անմիջականորեն հայերենի հիմքը համարելու (Հ. Սանդալցյան, Ա. Սաֆրաստյան և ուրիշներ) [Sandalgian, 1900. Safrastian, 1935], այլև «ասիականական վարկածի» սահմաններում դրանք հայերենի հետ մեր-ձավոր ցեղակցությանը կապելու (Գ. Ղափանցյան) անհաշոդ փորձերը, ապա հարկ կլինի կանգ առնել հետաքրքրություն ներկայացնող երկու այլ տեսա-կետի վրա:

1954 թ. Ի. Բրաունը և Գ. Ա. Կլիմովը [Браун—Климов, 1954] հանդես են գալիս ուրարտա-նախյան (ուրարտա-վեյնախյան) ցեղակցության գաղա-փարով, որ հետագայում փորձում է հիմնավորել է Յ. Դ. Դեշերիերը [Дешериев, 1963]: 1967 թ. մենք, ի թիվս խուռա-ուրարտական, հնդեվրոպական, քարթվեական և արևմտակովկասյան ընդհանրությունների, քննել ենք նաև խուռա-ուրարտական և արևելակովկասյան (նախյան-դադստանյան) ընդ-հանրությունները՝ հանգելով դրանց միջև քիչ թե շատ մերձավոր կապերի բա-ցակալության գաղափարին [Джаукян, 1967a, 171] Սակայն որոշ ժամա-նակ անց Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1978, 25—38] վերաթարծում է խուռա-ուրարտական և նախյան-դադստանյան լեզուների ցեղակցության գա-ղափարը՝ բերելով նոր փաստեր և հենվելով վերջիններիս նախաձեռնի վրա. նա նշում է ձևաբանական որոշ կազմիչներ և 52 բառային ընդհանրություն, որ նրա կարծիքով շուրջ չորս հարյուր խուռական և երկուսուկես հարյուր ու-րարտական ճշգրտված իմաստով բառերի առկայության պայմաններում մեծ թիվ է կազմում: Սակայն բերված նյութի անկողմնակալ քննությունը ցույց է տալիս, որ այն ակնհայտորեն անբավարար է արևելակովկասյան և խուռա-ու-րարտական լեզուների մերձավոր ցեղակցության (մեկ լեզվաընտանիքի պատ-կանելու) հարցը լուծելու համար:

1) Ինքը Դյակոնովը կասկածելի է համարում խուռ., ուրարտ. ar- «տալ» և նախ. -aðl-, ուրարտ. gazul «լավ, գեղեցիկ» և նախ. yaz-, խուռ. kē, ուրարտ. gē «(ինչ-որ) տարողություն» և ինգուշ. բրբռ. gī «տաշտ», խուռ. kišl (kizi) «երեսուն» (ki «երեք» և šl «տասնյակ», թեև «տաս»՝ խուռ. eman) և դադ. *c'V, խուռ. nišl (niži) և դադ. χV-nč'- զուգահեռները:

2) Չի կարելի մերձավոր ցեղակցության ապացույց համարել ակնհայտու-րեն փոխառյալ բնույթի հետևյալ բառերը. ուրարտ. aršibi «արծիվ» և չեչ., ինգուշ. b-aršū, բացբ. arc'iv, լակ. b-arzu (ar'lw. հմմտ. հայ. arcu, arcw «արծիվ» < հ.-ե. *g'wiplo-)¹. խուռ. marianne «կառավար, երիտասարդ մար-տիկ. ազնվական», ուրարտ. mari «բարձր պաշտոնյա, նշանավոր մարդ» և նախ. mayr (mari) «տղամարդ, ալր. արի, քաջ»². խուռ. ušhu «արծաթ» և ավար. 'arac, անդ. orsl, դարգ. arc, լակ. arcu, թարսա., ագուլ. ars (վերա-

¹ նախ.-դադ. բառերը, ամենայն հավանականությամբ և ուրարտերեն բառը ծագում են հայերենից (ուրարտերենում՝ հայկական հին ցեղերի լեզվից). սա միակ լեզուն է, որտեղ հ.-ե. *g'-ն տալիս է ծ (ուրարտ. š, բացբ. c'). ճիշտ չէ նախ.-դադ., ուրարտ. և քարթվել. բառերը բխցնել իրանական աղբյուրից, որտեղ հ.-ե. *g' > z կամ d:

² Խուռերեն և ուրարտերեն բառերը ծագում են առաջավոր Ասիայի հնդկական հին ցեղերի լեզվից. հմմտ. հ. հնդկ. marya- «մարդ, երիտասարդ մարդ» < հ.-ե. *meric-, որի *merilo- տարբերակից թերևս ծագում է հայ. մարի «էգ թուռն» բառը: Եթե նախյան բառերը սրանց հետ կապ ունեն, ապա փոխառություն են:

կանգնվում են (h?)warc^w-, *(w)arch^w- արմատաձևերը)³։ հետաքրքրական է նշել, որ Ի. Մ. Դյակոնովը խուռ. habalgi-ն («երկաթ») փոխառություն է համարում խեթ. habalki-ից, սա էլ՝ արևելակովկասյան աղբյուրից, բայց զուգահեռն աշխատանքայնիվ դնում է ցեղակցական կապերն ապացուցող միավորների թվում։

3) Իմաստային և հնչյունական տեսակետից կասկածելի պետք է համարել նաև հետևյալ (հաճախ խուռ. և ուրարտ. բառերին իր իսկ Դյակոնովի վերագրած կասկածելի իմաստներով) զուգահեռները. ուրարտ. at- «սկսվել (?)» և լեզգ. at' «գալ» (*at'-), ուրարտ. eršid- «բնակեցնել» (և «վերադարձնել»?) և նախ. *erš- «վերադարձնել»⁴, խուռ., ուրարտ. hari- «ճանապարհ» և բեթիտ. hino, ցեղ., խվարշ., զունգ. huni, դարգ. hune, լակ. hbulu (*h^wa+n/l), խուռ. itt- «գնալ» և նախ. *idd- «վազել»⁵, խուռ. ke-rae «երկար, տեական» և ավար. heraw, ախվախ. wa-qhar-ōda, լադու. wa-hu-ruw, դարգ. bu-qhṇaw, լավ. qhṇaw «հին» (*qhV+ ձայնորդ), խուռ. muši (mūzi) «վահ(?)» (աստվածների մականիք) և նախ. butt, ավար. mocc', ախվախ., կարատ., չամալ. bo(r)cc'o, բադու. bocc'w և ալին (*m^wa(r)z-) «լուսին», ուրարտ. šuri «զենք» (հգն. «զինված ցեղ(?)»՝ կամայական մեկնություն)⁶ և նախ. sur «զորք», ուրարտ. ši- «հոսել(?)» կամ «տեղալ(?)», šue «ծով, լիճ» (նաև «շուր») և դարգ. bi-c'es, լակ. da-r-c'-an, արջ. ba-c'-as, լեզգ. c'-(ur)-un (*c'w- «հալչել») ⁷, խուռ. te-ae, ուրարտ. te-ae «շատ» և ինգուշ. t'e «վերև», ուրարտ. teq- «խոնարհվել» և նախ. teq- «սողալ» և ալին։

4) Խիստ սակավաթիվ են այն համեմատությունները, որոնք բնագրկում են միաժամանակ խուռերենն ու ուրարտերենը և նախյան ու դադատանյան լեզուները. սովորաբար համեմատվում են այդ զույգերի միայն մեկական եղբերը։

5) Ապացուցողական արժեքից զուրկ են մշակութային արժեք ունեցող և լեզվից լեզու անցնող (հաճախ Առաջավոր Ասիայում լայն տարածում ունեցող) բառերը, որոնք մասամբ բերվեցին՝ խուռ. habalgi- «երկաթ, պողպատ» և նախ.-դադ. *ba-lki-l/n, խուռ. hīnzure⁷ և նախ.-դադ. *iñč- (հմմտ. հայ. խնձոր, ասոր. xazzūrā, արամ. xazzūr), խուռ. puruli «տուն» և դադ. bV-տլ'- (եթե b-ն դասանիշ չէ), ուրարտ. šuri «զենք» (հմմտ. հայ. սուր) և նախ. *sur «զորք», խուռ. ašhu «արծաթ» և դադ. *(h?)warc^w-, *(w)arch^w- (հմմտ. հայ. արծաթ)։

³ Դադատանյան (և նրանց նման քարթվիկական) ձևերը ակնհայտորեն ծագում են հ.-և. աղբյուրից. ինքն Դյակոնովը գրում է. «Ձի՞ կարելի արդյոք կապ տեսնել հ.-և. *rǵ'-ի հետ. հմմտ. հայ. արծաթ, հուն. ἀργύρος; փոյուղ. arg, լատ. argentum» [Дьяконов, 1978, 34, ծան. 23]։

⁴ Անհնար չէ կարծել, որ ուրարտ. eršl- հիմքը ծագում է սևական (սկկադ.) աղբյուրից (հմմտ. սկկադ. 'rš (eršetu, iršitu) «հող, երկիր, շրջան, հովիտ»), և այս դեպքում «վերադարձնել» իմաստ ենթադրելը կամայական է։

⁵ Մինչդեռ մեր կողմից կատարված խուռ. itt- «գնալ» և հ.-և. *i-t-, *i-dh- «գնալ» համեմատությունը ավելի հավանական է։

⁶ Անհավանական չէ այս դեպքում էլ ուրարտ. բառը դիտել որպես փոխառություն հին հայկական ցեղերի լեզվից՝ հ.-և. *k'ōro- > հայ. *suro- (> սուր) > ուրարտ. šuri (šurā)։

⁷ Հայ. ծով-ը համարվում է ենթաշերտային (սուբստրատային) բառ. եթե հայ. բառը ծագում է հ.-և. աղբյուրից (հմմտ. իտ. go «ծով»՝ ըստ Stokes-ի, IF, 12, 191), ապա պետք է տեսնել հակառակ ենթադրությունը։

6) Ինչպես կոտեսներ, խուռա-ուրարտական մի շարք բառեր նույն հաջորդությամբ, երբեմն էլ ավելի մեծ հավաստիությամբ կարելի է համեմատել հնդեվրոպական և նոստրատիկ այլ լեզվաընտանիքների համապատասխան բառերի ու արմատների հետ: Եթե բացառենք փոխադարձ շփումների ու ենթաշերտային ազդեցության հետևանքով ծագած բառերն ու փոխառությունները, ապա մնացած զուգահեռությունները լավագույն դեպքում կարող են դիտվել հեռավոր և ոչ մերձավոր ցեղակցության, թերևս նոստրատիկ ժառանգության արդյունք. այս դեպքում էլ պիտի ապացուցվի արևելակովկասյան լեզուների նոստրատիկ ծագումը⁸:

7) Գերազանցապես նոստրատիկ զուգահեռներ ունեն նաև այն քերականական կազմիչները, որոնք Դյակոնովը բերում է որպես խուռա-ուրարտական և նախյան-դադստանյան լեզուների մերձավոր ցեղակցության ապացույց (հմմտ. էրզատիվ, բացառ.-գործ., ուղևորական հոլովների, հոգնակիի, ածականի կազմիչները և այլն):

8) Խիստ մեծ են խուռա-ուրարտական և նախյան-դադստանյան լեզուների կառուցվածքային-տիպաբանական տարբերությունները. մասնավորապես պետք է նշել դասի քերականական կարգի և նախամասնիկավորման բացակայությունը խուռերենում և ուրարտերենում՝ արևելակովկասյան լեզուների համար նրանց բնորոշ լինելու պայմաններում: Ինչպես նշում է նաև Դյակոնովը, միանգամայն տարբեր են բայական կառուցվածքները:

Երկրորդ տեսակետը պատկանում է մեզ [Джаукян, 1963]. առաջ քաշելով հնդեվրոպական ու խուռա-ուրարտական լեզուների ցեղակցության գաղափարը՝ մենք հետազայում հատուկ աշխատություն ենք նվիրել խուռա-ուրարտական լեզուների՝ նոստրատիկ ընդհանրությանը պատկանելու հարցին [Джаукян, 19676]: Նոստրատիկ լեզվաբանության գաղափարի առաջ քաշողը՝ Հ. Պեդերսենը, իր ժամանակին նկատել է խուռա-ուրարտական էրզատիվի -še և հնդեվրոպական ուղղական (հին «ակտիվ») հոլովի *-se/o վերջավորությունների համընկումը: Հետագայում հետազոտողները նշում են նաև այլ զուգահեռություններ՝ առանց դրանց իրական բնույթը ճշգրտելու և առանց համակարգային համեմատության: Մենք հանդես ենք եկել համակարգված և հնչյունական որոշակի օրինաչափությունների ենթարկված այնպիսի համեմատություններով, որոնք ընդգրկում են երկու լեզվաընտանիքների քերականական կառուցվածքի և բառապաշարի հիմնական բաղադրիչները՝ իրենց քանակով ու հավաստիությամբ մեծ չափով գերազանցելով խուռա-ուրարտական և արևելակովկասյան հավաստի համեմատությունները:

Ահավաստի մի քանի օրինակ խուռա-ուրարտական և հնդեվրոպական այն զուգահեռներից, որոնք արտացոլում են գտել նաև հայերենում. խուռ., ուրարտ. ag- «տանել», «անցկացնել»—հ.-հ. *ag- «քշել, տանել» (հայ. ածեմ). խուռ., ուրարտ. ar- «տալ»—հ.հ. *ar- «բաժին հանել, հատկացնել, յուրացնել, ստանալ» (հայ. առնում). ուրարտ. arnuše «գործ, արարմունք»—հ.-հ. *ar- «հարմարեցնել, կապել, սարքել» (հայ. առնեմ, արարք). ուրարտ. at- «ուտել»—հ.-հ. *ed- «ուտել» (հայ. ուտեմ). ուրարտ. bauše «խոսք,

⁸ Հմմտ., օրինակ, Դյակոնովի ցուցակի և Իլիշ-Սվիտչիի նոստրատիկ բառարանի հետևյալ զուգահեռությունները՝ ըստ համարների՝ 3 և 108, 12 և 211, 13 և 116 (216°), 20 և 138, 29 և 323 (326°), 44 և 36 և այլն. հմմտ. նաև մերձ հիշատակված աշխատության մեջ բերված օրինակները:

հրաման»—հ.-հ. *bhā «խոսել, ասել» (հայ. բամ, բամ, բան). ուրարտ. d- «անել»—հ.-հ. *dhē- «դնել, անել» (հայ. դ-ն-եմ, կատ. եղի). խուռ. inu- «ինչպես», anni «այն», -ni (որոշիչ հոգ), ուրարտ. inl «ստ», -ni «ներան», -ni (որոշիչ հոգ)—հ.-հ. *e-no- «այն, այս» (հայ. նա, -ն). ուրարտ. kue/i «իսկ, նույնիսկ, նաև»—հ.-հ. *kue «և, նաև» (հայ. -ք՝ ո-ք, ի-ք). խուռ. ուրարտ. man- «լինել, գոյություն ունենալ»—հ.-հ. *men- «մնալ» (հայ. մնամ). ուրարտ. -me «ինձ»—հ.-հ. *me (*eme—1-ին դեմքի անձնական դերանվան թեք հոլովների հիմքը, հայ. իմ, ինձ, ի-ս). ուրարտ. me/i «մի՛»—հ.-հ. *mé «մի՛» (հայ. մի՛). ուրարտ. pari/e «մինչև, դիպի»—հ.-հ. *per(i) «առաջ, այն կողմը» (նաև *peros, *pṛ- *prō և այլն. հայ. առ, մերի). խուռ. ուրարտ. taše «նվեր»—հ.-հ. *dō- «տալ» (հայ. տամ, տուր-ք). խուռ. ուրարտ. uli «ալլ, ուրիշ»—հ.-հ. *al-, *ol- (դերանվանական հիմք, որսեղից *alijos>հայ. ալլ) և այլն:

Ինչպես նշվեց, երկու տեսակետները կարելի է կլինի համաձայնեցնել, եթե խուռա-ուրարտական և արևելակովկասյան լեզուների ցեղակցության կողմնակիցները մերձավոր ցեղակցության գաղափարից անցնեն հեռավոր ցեղակցության գաղափարին և ապացուցեն արևելակովկասյան լեզուների պատկանելությունը նոստրատիկ ընդհանրությանը⁹:

բ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԽՈՒՌԵՐԵՆԸ

Խուռերենը, որ, ինչպես տեսանք, ներկայացված է մինչև մ. թ. ա. XII դ. հասնող գրավոր հուշարձաններով, դրանից հետո էլ մի քանի դար շարունակում է մնալ խոսակցական լեզու: Խուռիների հիմնականում արամեակալեզու դառնալու պրոցեսը ավարտվում է հավանաբար մ. թ. ա. I հազարամյակում: Խուռերենը ծաղկում է ապրել և լայնորեն տարածվել հատկապես մ. թ. ա. XVI—XV դդ.: Միտանի պետության հզորության ժամանակաշրջանում, ինչպես հայտնի է, Միտանի պետության հիմնական բնակչությունը եղել են խուռիները: Նրանց հետ միասին ղզալի դեր է խաղացել նաև հնդկական տարրը, ինչպես երևում է խուռական արձանագրություններում պահպանված հնդկական բառերից, այդ թվում նաև անձնանուններից և դիցանուններից: Միտանիին մ. թ. ա. 1400 թ. մոտերքը խորտակիչ հարված է հասցնում խեթական թագավոր Շուպիլուլիուման: Թեև դրանից հետո միտանական պետությունը որոշ ժամանակ քարշ է տալիս իր գոյությունը, բայց նրա պատմական բախտը արդեն որոշված էր:

Խուռի-ն (Hurri) խուռական ցեղերի ինքնանվանումն է, որ հանդիպում է խուռական տեքստերում և անցել է խեթերին, հրեաներին (hōri, աստվածաշնչի հունարեն թարգմանության մեջ՝ χερσός), այլև եգիպտացիներին (h'r՝ հավանաբար huru- ձայնավորմամբ): Եթե հայ. խուռ «ժլատ» բառը իրոք կապված է խուռիների անվան հետ (Գ. Ղափանցյան), ապա այն խոսում է,

⁹ Բացի նշված աշխատություններից, խուռա-ուրարտական լեզուների՝ նոստրատիկ ընդհանրությանը պատկանելու հարցը մենք քննել ենք դեռևս շտապորված մի հոդվածում՝ հենվելով Իլ-Սվիտիչի նոստրատիկ բառարանի վրա և նշելով մի քանի տասնյակ ընդհանրություն:

Հին հրեական ձևի հետ միասին, -օ- ձայնավորման օգտին: Ակկադացիներն օգտագործում են Միտանի (Mittani) անվանումը, թեև խուռինների ապրած երկիրը նշանակելու համար ավելի վաղ նրանք գործածել են նաև Շուբարտու (Šubartu, շումեր. Šubir), ավելի ուշ՝ Խանիգալբատ, Խալիգալբատ (Hani-galbat, Haligalbat) անվանումները: Կարծիք կա, որ Հերոդոտոսի հիշատակած մատիենները (Ματιηνοί) եղել են խուռինների մնացորդները [Diakonoff, 1971, 15]:

Հայերենի՝ խուռերենից կատարված փոխառությունները կարող էին լինել անմիջական, եթե նկատի առնենք խուռալեզու բնակչության հետ հայկական ցեղերի շփման հավանականությունը, և միջնորդված, մասնավորապես ուրարտեերենի միջնորդությամբ: Կան դեպքեր էլ, երբ հայերենի՝ խուռերենին մոտ բառի աղբյուրը կարող է լինել ուրարտեերենը, եթե այդ բառը հավասարապես պատկանել է երկուսին էլ որպես ցեղակից լեզուների. սրանք էլ փոխառություններ են կատարել ոչ միայն իրարից, այլև միևնույն աղբյուրներից: Եթե մատիենները իրոք խուռական ժողովուրդ են եղել՝ մասամբ կամ լիովին պահպանած իրենց լեզուն, և եթե պատմական Հայաստանի հարավային մասերում հայերի տարածման ժամանակ բնակվել են խուռալեզու ցեղեր, ապա հնարավոր է ենթադրել նաև խուռական ենթաշերտային ազդեցություն:

Իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ Հ. Աճառյանը բավարարվում է ընդհանուր դիտողություններով և բերում տեղանուններ ու ցեղանուններից ծագած հասարակ անուններ, որոնք կարող են գալ խուռիններից՝ ուրարտացիների միջնորդությամբ, այլև Հայաստանի այլ ժողովուրդների լեզուներից: Դրանցից ոչ մեկի խուռական կոնկրետ աղբյուրը չի մատնանշվում:

Ավելի հանգամանալից հետազոտություն է կատարել Գ. Ղափանցյանը: Այդ հարցին նա նվիրել է հատուկ հոդված [Капанцян, 1951], որի ճշգրտված տարբերակը հետագայում տեղ է գտել նրա «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ [Ղափանցյան, 1961, 104—130]: Առաջինում նա բերում է 23 հասարակ և 16 հատուկ անուն, երկրորդում՝ 20 հասարակ և 14 հատուկ անուն, որոնց աղբյուրը կարող է խուռերենը լինել: Դժբախտաբար, ինչպես այլ դեպքերում, Գ. Ղափանցյանը ելնում է հայերի ու խուռերի «ասիանիկ» ծագման սխալ վարկածից և օգտագործում անհամարժեք ու անհավաստի տրվյալներ: Այսպես, 1) առանց որևէ լուրջ հիմքի նա խուռական բառերի հետ է համեմատում հնդեվրոպական ծագման մի շարք բառեր՝ գեղ, երկաթ, գինդ, թովել, նէր (նեթ) «տագերկին», սէր, ընդ որում խուռական բառերի իմաստը, երբեմն էլ հնչյունական ձևը դրա համար բավարար հիմքեր չեն տալիս (gel'ti «բարեկեցություն, ավետիք», hindena «?», kirai «երկար», tiŋi- «բառ. գործ, բան», Nerŋulen—հատուկ անուն (?), šir- «նման լինել, համապատասխանել»): 2) խուռական բառերի համար կամայականորեն ենթադրում է հայերենին մոտ իմաստներ՝ ծառայ—խուռ. šarri «թագավոր» (< ակկադ. šarru), պաղատել—խուռ. pal- (մեկնաբանում է «խնդրել, ոգել», մինչդեռ ենթադրվել է «հարցնել»): հետագայում ճշտված է «իմանալ» [Friedrich, HW, 1. Ergh., 1957, 36], խաշնդեղ—խուռ. Խաšuntarhi (դիցանուն՝ իբր բուսական աշխարհի հետ կապված), շոշոկել «կոտորատվել, նազ անել»—խուռ. Šauška (դիցուհու անուն, որ համապատասխանում է Իշտարին). կասկածելի են նաև կաննոխ (կանցուխ) «գավազան, ցուպ, ձող»—խուռ. kanzu-

(ինչ-որ բույս), անուղւս—խուռ. tuldi (ինչ-որ բույս?), ավափայ «գեթվարա-
մատուլց վայր»—խուռ. papa «լեռ» համեմատությունները. 3) չի ճշտում
խուռական բառերի բնիկ, թե փոխառյալ լինելը և տալիս է այնպիսի դուգա-
հեռներ, որոնց դեպքում հայերենի աղբյուրը կարող է լինել նաև ուրիշ լեզվի
բառ՝ աստել «ամուսնության համար նշանած ընտրել, աղջիկ ուղել»
—խուռ. ašti- «կին. կին ամուսին» (ավելի վաղ նշել է, որ խուռերենի
աղբյուրն էլ ակվադերենն է), փոխ, փոխեմ—խուռ. puh- (puhizari,
puhugari և puziqarri «փոխ. փոխհատուցում») ¹⁰, շանթ —խուռ. Šantaluggan
(որպես դիցանուն հանդիպում է Բողազքլոյի և իրրե անձնանուն՝ Նուզիի
տեքստերում. փոքրասիական Šanta դիցանվան և հայ. շանթ-ի հնարավոր
կապը վաղուց է նշվել. խուռ. անունը ակնհայտորեն փոքրասիական ծագում
ունի. -luggan բաղադրիչն էլ ծագում է խեթ. luk(k)- «լուսանալ» արմա-
տից. հմմտ. lukkai- «վառել»), աւրի-(որդ)—խուռ. ibri (iuri, irui) «թա-
գավոր» (եթե աւրիորդ-ը իրոք մեկնաբանելի է «տիրորդի», ինչպես կար-
ծում է Ղափանցյանը, ապա նրա ավելի հավանական աղբյուրը համապատաս-
խան ուրարտ. euri «տեր» բառը կարող է լինել): Ինքը Ղափանցյանը «Հա-
յոց լեզվի պատմության» մեջ տեղ չի տալիս ավելի վաղ կատարված մի
շարք համեմատությունների, որոնք ակնհայտորեն սխալ են՝ պայիկ «առաս-
պելական էակ»—խուռ. Pai- (հատուկ անունների բաղադրիչ), ծիրանի (իբր
թե ոչ ծիրան բառից, այլ «ծիածան» իմաստով համանունից)—խուռ. Ti-
ranna (շումեր. ծագման բառ, որ հանդիպում է խուռ. Ar-tiranna անձնան-
վան մեջ, ըստ Ղափանցյանի՝ Tiranna —աստվածացվող ծիածան), բաղայք
«պատրվակ», բաղբաղել «կցկցել՝ սուտ պատճառներ հորինել» —խուռ. pali
«կեղծ» (իրականում հայ. բառերը ծագում են բաղ- «կից» արմատից. հմմտ.
բաղել «կցել»), պաշար—խուռ. paš(š)- «ուղարկել»:

Գ. Ղափանցյանի համեմատություններից անվերապահորեն ընդունելի
կարելի է համարել երկուսը՝ խնձոր—խուռ. hīnzuri (հավանաբար այստե-
ղից են ասոր. xazzūrā, արամ. xazzūr «խնձոր», որոնք Հ. Աճառյանը բը-
խեցնում է հայերենից. փոխառյալ են նաև արևելակովկ. «խնձոր» նշանակող
բառերը՝ միջնորդված կերպով), խուռ «ժլատ» և խուռ. huri (խուռերի ցե-
ղանունը): Փոխ-ը կարող է ծագած լինել ինչպես խուռական, այնպես էլ ակ-
կադական աղբյուրից: Քիչ թե շատ հավանական է աստել բայի բխեցումը խուռ.
ašti «կին. կին ամուսին» բառից: Տուղա-ի աղբյուրը կարող է լինել խուռ.
tuldi-ին, եթե Ղափանցյանի տված իմաստային մեկնաբանությունը հաս-
տատվի:

Դ. Ղափանցյանը բերում է նաև հատուկ անուններ, որոնց աղբյուրը կա-
րող է լինել խուռերենը: Սրանցից քիչ թե շատ հավանական են՝ Ակիթ—խուռ.
Akitta/i, Արաիթ—խուռ. Arditi (Artidi, Ardiidi), Բուք—խուռ. Puttu
(Puddu, Pata) ¹¹: Մնացածներից Բազ-ը, Բագուկ-ը, Զիկ-ը ամենայն

¹⁰ Իր «Հայոց պատմության» մեջ [էջ 116] Գ. Ղափանցյանը գրում է. «Հ. Աճառյա-
նը իր Արմ. բառ.-ում (VII, 189) հայոց բառը դնում է ասորերենից փոխառություն, բայց,
ինչպես տեսնում ենք, այդ փոխառությունը, եթե իրոք եղել է, կատարվել է խուռիտ-արիմ-
ների միջոցով»:

¹¹ Ավելի քիչ հավանական է հայ. Բուք (Բուտ) անվան բխեցումը ասորերենից՝ «եկեղե-
ցական տեսուչ» [Հ. Աճառյան, ՀԱՆՐ, 1, 422]:

Հավանականությունը, իրանական ծագում ունեն [առաջին երկուսի մասին տե՛ս Ջահուկյան, 1981, 55, 58]։ 2) Զագա, խուշուշ անունները հանդիպում են ուշ շրջանում և չեն կարող ծագել խուռական աղբյուրից։ 3) Դադէ (Դադիու) տնվան համար կարելի է նշել խեթա-լուվական, փոյուգական և այլ, Դու-լու-ի համար՝ սեմական, փոյուգական, թրակյան զուգահեռներ. ամենից ա-վելի հավանական է Դադէ-ի ուրարտ. ծագումը՝ Dada(i)։ 4) Խուրայ (խու-րաս) անձնանունը ամենայն հավանականությամբ ծագում է Խուր տեղանու-նից [Անադյան, ՀԱՆԲ, 2, էջ 555]։ 5) Հոյ անձնանվան համար, որ հաղոր-դում է Խորենացին, ավելի հավանական է հայկական ծագում (հմտ. հոյ-ա-կայ)։ 6) Խնձոր, Խնձորիկ միջնադարյան անունները հայկական նորակազ-մություններ են։ 7) Հնչյունական առումով մերժելի է Համուծ անվան բխե-ցումը խուռ. Hambizi (Hamburzi) անունից, որ ինքն էլ ծագում է շումե-րերենից՝ Թերես ակկադական միջնորդությամբ։ Քիչ հավանական է Կուառ անձնանվան (ըստ Զենոբ Գլակի՝ հնդկ Դեմետրե կամ Գիսանե իշխաննե-րից մեկի որդու անունը) համեմատությունը Նուզիի տեքստերում հան-դիպող Kuari անձնանվան հետ, որին Ղափանցյանը վերագրում է հնդկական ծագում։ Ը. Աճառյանը համարում է Կուառս գյուղի անունից հորինված՝ այն ստուգաբանելու համար։

Հետագա հետազոտողներից Զ. Գրեպինը [Greppin, 1979] Գ. Ղափանց-յանի համեմատություններից ընդունելի է համարում ութը՝ աստեմ, խնձոր, նեբ, պաղ-ատ-եմ, պեդեմ (pali «ջրանցք»), վաբբ, տուպտ, ծառայ, որոնց գումարում է Ի. Մ. Դյակոնովի տված քառմ-ա-ջուր—խուռ. tarmane «աղ-բյուր» և իր կողմից առաջարկված ագարակ (խուռ. aḡari «դաշտ») և կուտ (խուռ. kate «(հացա)հատիկ») համեմատությունները։ Սրանցից նեբ, պաղ-ատ-եմ, ծառայ բառերի համեմատությունը, ինչպես նշվեց, անընդունելի է, եթե պեդեմ-ը իրոք կապ ունի pali «ջրանցք» բառի հետ, ապա այդ կա-պը գալիս է ուրարտ. ցեղակցից՝ pili-ից։ Թարմ-ը (հ.-և. *ter-mo-՝ *ter-ից. հմտ. հուն. τεράριον «փափուկ») իմաստային առնչություն չունի tarmane (ուրարտերեն) բառի հետ, որին վերագրված «աղբյուր» իմաստը կասկածելի է։ Ագարակ-ի բխեցումը aḡari-ից հնարավոր է հնչյունապես, բայց քիչ հա-վանական է, եթե նկատի առնենք ավելի հավանական զուգահեռների առկա-յությունը։ Կուտ-ը հնչյունապես դժվար է բխեցնել խուռերեն բառից, մանա-վանդ որ անհնար չէ նրա հնդեվրոպական ծագումը [Ջահուկյան, ՊԲՀ, 1965, 1, 257—258]։ Ի. Մ. Դյակոնովը [ДЯМА, 1980, 359] խուռական ծագում է վերագրում հայ. ալլս «ցեղ, վարմ. ժողովուրդ» (*alla(e)hhi «տիրային»՝ allae «տիրուհի», ուրարտ. «տեր»), ալլախին (*alla(e)hḫini «տնտեսու-թյան կառավարիչ-չուհի»), ծառայ (խուռ. sarri «կողոպտում»), սակայն այս համեմատությունները իմաստային առումով անհամոզիչ են։

Օգտագործելով եղած հետազոտությունները և դրանց ավելացնելով մի քանի հավանական համեմատություն՝ խուռական ծագում կարելի է վերա-գրել հետևյալ հայերեն բառերին, ընդ որում որոշ դեպքերում հնարավոր է ենթադրել նաև զուգահեռ որևէ աղբյուր կամ ուրարտերենում չարձանագրված համարժեք։

1. անագ—խուռ. anagi «անագ» (հայերեն բառը սովորաբար համեմատ-վում է ասոր. anāku, շումեր. niggi, naggu բառերի հետ, բայց ամենից ա-վելի մոտ է խուռ. ձևին)։

2. *աստ «կին» (աստևմ «ամուսնանալու համար նշանած ընտրել, կին ուղել», աստող «աղջիկ ուղող, նշանած, փեսացու») — խուռ. ašti- «կին. կին ամուսին» (< ակկադ. (բաբել.) aššatu- «կին ամուսին») — Ղափ.

3. խաղող — խուռ. ḫalull «ինչ-որ պտուղ» (Նուզիի, Բողազքյոյի տեքստերում)¹².

4. խնձոր — ḫinzuri «խնձոր» — Ղափ.

5. խոռ «ժլատ» — ḫurri (խուռիների ինքնանվանումը) — Ղափ.

6. նուռն — խուռ. nuranti «նուռ» (< ակկադ. nurimdu' nurmû-ից). հայերեն բառը կարող է փոխառություն լինել և սեմական աղբյուրից.

7. տուղտ «բույսի տեսակ՝ althaea pallida WK» — խուռ. tuldi «ինչ-որ բույս» — Ղափ.:

Ըստ իմաստային խմբերի խուռական փոխառությունները բաշխվում են հետևյալ կերպ.

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն. 2.33 աստևմ. 2.63 աստող.

5. Ուտելիք և խմելիք. 5.72 խնձոր. 5.76 խաղող. 5.771 նուռն.

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.531 տուղտ.

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ. արհեստներ և արվեստներ, համապատասխան գործիքներ և նյութեր. 9.69 անագ.

Սրանց կարելի է ավելացնել կասկածելի երկու բառ, որոնց աղբյուրը կարող է անմիջապես սեմական լինել.

8. փոխ — խուռ. puḫ- (puḫizzari, puḫugari «փոխ(անակություն), փոխհատուցում» (< ակկադ. puḫḫu «փոխել». puḫu «փոխանակություն») (?). հայ. բառը ըստ Աճառյանի ծագում է ակկադերենից.

9. քաքար «մի տեսակ խմորեղեն, կարկանդակ» — խուռ. kakkari (հմատ. ակկադ. kakkaru, արամ. kan/kkārā, խեթ. kaggara). հնարավոր է նաև հայ. բառի սեմական ծագումը. Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 4², էջ 568) բխեցնում է ասոր. kakāriṯā «մեկրահաց» բառից:

Ինչպես տեսնում ենք, բերված բառերը գերազանցապես մշակութային բնույթի են: Բացառություն են կազմում աստ-ել, խոռ և փոխ բառերը, որոնցից երկրորդը կազմված է խուռիների անունից՝ նրանց վերագրվող հատկության հիման վրա, իսկ առաջինի և երկրորդի խուռական ծագումը կասկածելի է. մանավանդ աստել բայ կազմելը *աստ- < ašti- գոյականի հիման վրա քիչ հավանական է:

Խուռ. tuni «հացի տեսակ» բառին նման է հայ. դոն (քոն) «հացի տեսակ՝ պաքսիմատ» բառը, բայց նախ՝ Հ. Աճառյանը հակված է հայ. բառին վերագրելու հ.հ. ծագում (*dōnā «հացահատիկ», թեև պետք է լիներ *դոն), երկրորդ՝ tuni-ն կարող է ծագած լինել tuni «պատվանդան» բառից՝ «թխված tuni-ի ձևով» անցումով [հմատ. Haas—Wilhelm, 1974] իմաստային առումով անհավանական են ամբասիկ «մշկահոտ տանձ» — խուռ. ambašš!- «զբոսալի» (?), անծող «կավատ» — խուռ. anz- «խոստանալ» (Ֆարբեր—Բուշ) կամ «խնդրել» (ըստ ալլոց), ոսկի — խուռ. ušḫu- «արծաթ» համեմատությունները:

¹² Խուռ. բառի համար տե՛ս Haas—Wilhelm, 1974, 90, Ուրարտեհենում կա ḫalull/e բառ, բայց այն թարգմանվում է «ծես, արարողություն» [Меликишвили 1960, 396] կամ «հացկերույթ» [Дьяконов, 1963, 88]:

Կան դեպքեր էլ, երբ մենք դործ ունենք, այսպես կոչված, «տարրական ցեղակցության» բառերի հետ՝ բնաձայնություններ, մանկական բառեր և այլն, որոնց դեպքում զուգադիսումներն անխուսափելի են. հմմտ. խուռ. ammatl «պապ, նախնի»—հայ. բբբբ. մա, մամ «մայր» (հ.-հ. *am(m)a, *ma, *mam(m)ā «մայր»), խուռ. attai, ուրարտ. ate «հայր»—հայ. բբբբ. ատտա (Ակն) «մայր» (հ.-հ. *atta «հայր, մայր»), խուռ. zizziḡa «կործք, ստինքներ, ծծեր»—հայ. ծիծ և այլն:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆԸ

Ինչպես նշվել է, ուրարտացիները ասորական աղբյուրներում հիշատակվում են դեռևս մ. թ. ա. XIII դ. սկսած: Սակայն մինչև IX դ. 60-ական թրվականները չի եղել կենտրոնացված ուրարտական պետություն, և ասուրները գործ են ունեցել ուրարտական ցեղամիությունների ու նրանց առաջնորդների հետ, որոնց նրանք թագավորներ են անվանում: IX դ. հիշատակվում է միասնական պետության առաջին թագավորը՝ Արամուն, որի անունը հավանաբար պահպանվել է Խորենացու հիշատակած առասպելական Արամ թագավորի անվան մեջ: VIII դարը ուրարտական պետության հզորության շրջանն է: Այդ դարի վերջերին սկսվում է ուրարտական պետության աստիճանական անկման պրոցեսը, որ ավարտվում է VI դ. սկզբներին: Սակայն Ուրարտու անվանումը դեռ երկար ժամանակ պահպանվում է ժողովուրդների հիշողության մեջ. պարսկական թագավոր Դարեհ I-ի (522—486 մ. թ. ա.) բիհիսթունյան նշանավոր արձանագրության մեջ, որ գրված է երեք լեզվով՝ հին պարսկերենով, էլամերենով և բաբելերենով, հին պարսկերենի Armina և էլամական Harmīna անունների դիմաց բաբելական տեքստում հանդիպում է Uraštu անունը, որ ասուրերեն Urartu-ի բաբելական տարբերակն է: Հասկանալի է, որ ուրարտական պետության մեջ մեծ դեր են խաղացել հայկական ցեղերը, թիրևս ներկայացուցիչ ունեցել ուրարտական պահի վրա (հմմտ. Erimena՝ Ուրարտուի վերջին թագավոր Ռուսայի հայրը) և Ուրարտական պետության կործանումից հետո դարձել երկրի առաջավոր ուժը:

Ուրարտացիների երկիրը ասուրները (ասորիստացիները) սկզբնապես կոչել են Urua ʾri, հետագայում՝ Urarṭu: Ուրարտացիներն իրենց կոչել են biaiṇli, իրենց երկիրը՝ Bialna: Այս անունը պահպանվել է Վան (սեռ. Վանայ) անվան մեջ: Կարծիք կա, որ Urarṭu անունն էլ պահպանվել է Այրարատ անվան մեջ:

Ուրարտացիների դարավոր համակեցությունը հայերի հետ, ապա և նրանց հետ ձուլվելը պետք է հիմք տար նախ փոխառությունների և առչերտային (ադասրատային), ապա ենթաշերտային (սուբստրատային) աղբյուրության համար: Ուրարտական աղբյուրությունն արտահայտվել է ոչ միայն բառապաշարի, այլև հայերենի հնչյունական և քերականական որոշ առանձնահատկությունների մեջ: Ուրարտական աղբյուրությանը կարելի է վերագրել քերականության մեջ եղակի թվում և հոլովման և հոգնակի թվում հոլովման -ա-ով հիմքերի գերակշռությունը, -ն-ով հիմքերի առատությունը (հատկապես հնդեվրոպական ռեգային հիմքով զուգահեռներ շունեցող հայերեն հիմքերի ղգալի թիվը), -f հոգնակերտի կաշունացումը և այլն, հնչյունաբանության մեջ՝ վերջնթեր շեշտը, որ հանգեցնում է վերջնավանկերի ձայնավոր-

ների թուլացմանը՝ փակ և անկմանը՝ բաց վանկերում, երկար և կարճ ձայնավորների տարրերով ձևերացումը, թերևս ձայնավորներից հետո յ-ի հավելումը բառավերջում (-այ, -ոյ, -է < -ւյ) [Джаукян, 1963, 147], հարավարևելյան բարբառներում հ-ի խ արտասանությունը և այլն:

Առանձնապես մեծ ուղեցուկյուն թողած պիտի լինի ուրարտերենը հայերենի բառապաշարի վրա՝ ինչպես հասարակ անունների, այնպես էլ տեղանունների մեջ: Ճիշտ է, պահպանված ուրարտական բառերի և հայերեն բառերի զուգադիպումները թվով մեծ չեն, բայց հնարավոր է որոշ եզրակացություններ անել նաև կողմնակի տվյալների հիման վրա: Միաժամանակ հարկավոր է նկատի ունենալ հակառակ ազդեցություն հնարավորությունը, որ հաճախ հաշվի չի առնվում հետազոտողների կողմից:

Ամենից ավելի հանգամանալից կերպով հայ-ուրարտական լեզվական անընթացությունների հարցով զբաղվել է Գ. Ղափանցյանը: Իր «Ուրարտուի պատմությունը» աշխատության մեջ [1940, 42—44] նա բերում է ուրարտերենի և հայերենի համար ընդհանուր 29 բառ, «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ [1961, 131—139] որոշ զտումով և հավելումով՝ 20-ը. 1) աւելի, յաւելում — ուրարտ. abilid- «միացնել, ավելացնել», 2) բաբայ «բլուր» — ուրարտ. baba «լիս, սար» (= խուս. bap/b-), 3) աւան — ուրարտ. ebanī «երկիր» (= խուս. umini), 4) որբար «մարդիկ, ժողովուրդ» (ըստ Ղափանցյանի՝ «տեղեր, մեծեր»), աւրիորդ «օրհորդ» (ըստ Ղափանցյանի՝ աւրի «աեր» + որդ(ի/)- ուրարտ. euri «տեր» (- խուս. ibri, iuri, irui), 5) հատանեմ — ուրարտ. hat- (hatubi-ի «կարեցի, բաժանցի», թարգմանությունը Ղափանցյանինն է. որիշ հնապատուհներ թողնում են առանց մեկնություն), 6) հոսեմ — ուրարտ. huš- «զցել», 7) երկիր — ուրարտ. qi(u)ra «հող» (= խուս. hab(u)r-), 8) պախրե «տավար, արջառ, նախիր», պախրայ «զրամ» — ուրարտ. pahini «արջառ, խոշոր եղջերավոր անասուն, եզ», 9) պելեմ — ուրարտ. pili «ջրանցք» (- խուս. pala՝ շումեր. pa-ի կողքին), 10) սան «կաթնաս» — ուրարտ. šani «աման», 11) շերա, շերաեմ — ուրարտ. šerd- «բաժանել, տառնալ» (ըստ Ղափանցյանի՝ «ճեղքել», ընդ որում նա հիշատակում է նաև արաբ. šarṭ «մարմինը շառտել», ասոր. šəraṭ «պատահել» բառերը), 12) յոյբ «պարարտ» — ուրարտ. ūri «պարարտ» (?) (մեկնությունը Ղափանցյանինն է. ընթերցանությունը և մեկնությունը կասկածելի են), 13) ուղի, ուղիղ — ուրարտ. ul- «գնալ, ուղևորվել» (չեզոք), «տանել» (նեղգ.), 14) ուղիս — ուրարտ. uli- (ըստ Ղափանցյանի՝ «ուղեղ», հոսեցնել», Մեղիքիշվիլին կասկածով մեկնում է «հրամայել»), 15) աղի «վալրի խաղող» — ուրարտ. udui (Ղափանցյանը մեկնում է «խաղող», Մեղիքիշվիլին և Դյակոնովը՝ «խաղողի ալգի», Ղափանցյանը նշում է նաև արաբ. duali (sic) և տաիերին toli «խաղող» զուգահեռները, ուրարտ. բառն ավանդված է uldi և մեկ անգամ՝ udui ձևով. ինչպես կարծում է Մեղիքիշվիլին, վերջինս թերևս uldi-ի բարբառային տարբերակն է), 16) ծով — ուրարտ. šuc (ըստ Ղափանցյանի՝ «ծով», ըստ ուրիշների՝ «լիճ», ուրարտերենից փոխառվել է համարում Ղափանցյանը նաև վրաց. ზღვა «ծով» բառը), 17) ձեա — ուրարտ. šišui (ըստ Ղափանցյանի՝ «ծես, արարողություն», ուրիշները չեն մեկնում, Ղափանցյանը նշում է նաև վրաց. ქესი նույնիմաստ բառը՝ իբրև ուրարտ. բառին «ազգակից»), 18) բրբռ, որ(ո)քեղ «հեղուկը՝ գինին, ջուրը և ալն, բաժակով կամ գդալով վերցնել և նորից թափել ամանը» — ուրարտ. urb- «զոհել» (= խուս. urb-ar- «զոհել», Մեղիքիշվիլին ապրիս է

սրբա- ընթերցանությունը, որ ճիշտ չի համարում Դյակոնովը, ՄՊԸ, էջ 92), 19) ուրու «սեսիլք, ցնորք» — ուրարտ. uruli (ըստ Դափանցյանի՝ «հո-դի», կասկածելի է), 20) գեղ-, գեղ (գիւղ) — ուրարտ. ցeli (ըստ Դափանցյանի՝ «գորագունդ», Միլիքիշվիլին տալիս է «Ժողով, հավաք» և «շոկատ» իմաստները՝ երկուսն էլ կասկածով. Դյակոնովը տալիս է «շոկատ, աշխարհադոր» իմաստները)։

«Ուրարտուի պատմություն» մեջ Դափանցյանը տվել է նաև այլ զուգահեռներ՝ ինքն, սեռ. ինքեան — ուրարտ. inukanl «նույն այգ», աստեմ — ուրարտ. ištini «այստեղ», անդեմ — ուրարտ. edini «այնտեղից», մես-ուլթիւն «նվիրվածություն», մեսիմ «նվիրել» (ըստ Դափանցյանի. Աճառյանը մեկնում է «գիտություն, ուսում» և «ներս սպրդել»), — ուրարտ. meše «տուրք», շոնգանեմ «խառնել» և «բաժանել, քակել» — ուրարտ. sušunq- (ըստ Դափանցյանի՝ «ավելի (?)», ըստ ուրիշների՝ «պոկել, շորթել, հեռացնել»), արմ, արմատ, գ-արմ — ուրարտ. armuzi «սերունդ» (և «ընտանիք»), սար — ուրարտ. šeri «առանձին» (ըստ Դափանցյանի՝ šeri «ավելցուկ» և šer «բարձր»), ողջ — ուրարտ. ulguše (ըստ Դափանցյանի՝ «առողջություն», ռակայն երկրեղվյան արձանագրության մեջ ulguše-ն համապատասխանում է ասուր. balātu «կյանք բառին»), փխուր, փշուր — ուրարտ. iph- «ջարդել, փշրել», կապիմ (մի չափ) — ուրարտ. kapi (մի չափ), պաա, փաթ — ուրարտ. patari «քաղաք», այլև Արա — ուրարտ. ^dAr'a (գիցանուն), արաժեմ, արաւա — ուրարտ. ^dAraša (գիցանուն)։

Գ. Դափանցյանի բերած փաստերը, մանավանդ տեղանունների բնագավառում, լրացվում են մի շարք հետազոտողների կողմից (Ի. Մ. Դյակոնով, Վ. Ի. Բենեցյանու, Ս. Երեմյան, Գ. Ջահուկյան, Ն. Հարությունյան, Մ. Իսրայելյան, Ջ. Գրեպին, Հ. Դարագյուղյան և ուրիշներ)։ Ավելի վաղ ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված տեղանունների և հայ նախա-րարական տների ազգանունների նմանության մասին խոսել են Կ. Բասմաջյանը և ուրիշները։

Իր «Հայոց լեզվի պատմություն» 1-ին մասում, որ լույս է տեսել Գ. Դափանցյանի «Ուրարտուի պատմություն» հետ միաժամանակ՝ 1940 թ., Հ. Աճառյանը բավարարվում է միայն ուրարտա-հայկական մի բառացանկով, որտեղ բերված բառերը «շատ նման են հնչում»։ ¹ 1) abillidu — աւելի, յաւելուլ, 2) atlu — ուտել, 3) agu — «տանել» — ածել (*agō), 4) arnuše — առնել, 5) aliki — այլ ոք, 6) harharšu — խարխալել, 7) ieše — ես, 8) qura «երկիր» — գաւառ, 9) paru — բռնել, 10) susi «պարիսպ» (?) — սիւս «պարսպապատ որսատեղի», 11) šia — չուել, 12) teru — դիր, 13) uli — այլ, 14) uliše — ուրիշ, 15) ul — ու։ Սակայն այս նմանությունները Աճառյանը պատահական է համարում և ավելի կարեւոր գտնում հայերենի այն չտուգաբանված բառերի թվարկումը, որոնք կարող են ծագած լինել փոքրասիական ոչ հնդեվրոպական լեզուներից և ուրարտերենից։

Ի մի բերելով եղած տվյալները՝ կարելի է տարբերել, եթե բացառենք պատահական նմանությունները և «տարրական ցեղակցության» բառերը, զուգադիպումների երեք հիմնական խումբ՝ 1) հեռավոր ցեղակցության արդյունք հանդիսացող բառեր, դրանց թվին են պատկանում հատկապես դերանունների, մի շարք բայերի և սպասարկու բառերի այն զուգադիպումները, որոնք մասամբ բերվեցին մեր կողմից խոռոա-ուրարտական լեզուների արտաքին

ցեղակցության հարցը քննելիս. դրանց թվին են պատկանում նաև Հ. Աճառ-
յանի և Գ. Ղափանցյանի կողմից հիշատակված մի շարք «նմանություններ».
2) ուրարտերենից հայերենին անցած բառեր (փոխառություններ և ենթաշեր-
տային բառեր). 3) հայերենից ուրարտերենին անցած բառեր: Քննենք երկ-
րորդ կարգի բառերը և մի քանի խոսք ասենք երրորդ կարգի զուգադիպում-
ների մասին: Նշենք, որ կան նաև միևնույն աղբյուրներից հայերենում և ու-
րարտերենում փոխառված, այլև ուրարտերենի միջնորդությամբ հայերենին
անցած բառեր. վերջիններս կքննվեն ուրարտական փոխառությունների թը-
վում:

Ամենից առաջ պարզենք ուրարտա-հայկական հնչյունական համապա-
տասխանությունների ընդհանուր պատկերը ամենից ավելի հավաստի հա-
տուկ և հասարակ անունների զուգադիպությունների հիման վրա.

Ուրարտ.	Հայ.	Օրինակներ
b	բ	baba «լեռ» — բաբայ «բուրբ» burgana — բուրգն
	վ,ւ	Abiltani — Աբեղեանք Bialna — Վան, -այ abill-d(u) — աւելի, յաւելուլ
d	դ (?)	—
	ւ	Diau(e)hi — Տայք
g	ղ	Giarniani — Գառնի (հմտ. և garini «քերդ. ամբոց») burgana — բուրգն
p	փ	Šupani — Ծոփք
	պ	pili «ջրանցք» — պեղեւ Tušpa — Տոսպ, -այ
t	թ	tia(u) — «ասել, պատմել» — թուել «տուել, պատմել», թի ասել (?)
	տ	Alištu — Աղստեւ
k	ք	Ueltkuni — Գեղա(ք)քունի
	կ	Uškiani — Ոսկեանք
f	տ	Tuarašini — Տուարած (ա-տափ) Tušpa — Տոսպ, -այ ulīu — ուղտ, -ու
q	կ	qarbi/e «ժայռ(?)» — կարբի (?) Qurlani (երկիր) — Կուր (գետ)
s	շ	Sirimutara — շիրիմ (?)
š	ս	šani «աման» — սան «կաթնաս» Alištu — Աղստեւ
	շ	Anaše — Այաշ(կերտ) (?)
š	ծ	šue «լիճ» — ծով
	ժ	Šupani — Ծոփք
z	ձ	Alzini — Աղձնիք
	լ	Huzana — Խոզան
h	խ	harhar-š(u) — խարխալել (խալխալի) Huzana — Խոզան Aħuriani — Ախուրեան
	հ	hubi — հովիտ
r	ր	Erīmena — Արմեն (արմեն)
l	լ (?)	—
	ղ	Alta — Աղի(ովիտ)

1	2	3
m	մ	Alištu — Աղստեւ
n	ն	Erimena — Արմեն (արմեն) šani «աւան» — սան «կաթոս» Uelikuni — Գեղա(ը)քունի Anaša — Ալաշ(կերտ)
i	լ (?)	
l	յ (?)	
	ի'	tla(u)- «ասել, պատմել» — թիւ (անել)
	(ը) —	Alištu — *Աղիստ-եւ > Աղստեւ
	ե	pili «ջրանցք» — պեղել
u	դ	Uelikuni — Գեղա(ը)քունի
	-ի, լ (?)	
u	ս'ւ	burgana — բուրգն Quri(ani) — Կուր uiftu — ուղտ (ը) —
	՝	Şupani — Ծով-ք
	ո	Tuşpa — Տոսպ, -այ
a	ա	baba «իւս» — բաբայ «բւռն» abili-d(u)- — յաւելուել
e	ե	Uelikuni — Գեղա(ը)քունի
	ա	Erimana — Արմեն (արմեն) (?)

Աղյուսակի հիման վրա կարելի է անել մի քանի եզրակացություն. 1) ուրարտական ձայնեղներն արտացոլված են հիմնականում որպես ձայնեղներ. հնարավոր է, որ նրանց հատուկ է եղել (ոչ սկզբնադիրքում) շփական β, δ, γ արտասանությունը, որ հիմք է տվել Ե-ի երկակի արտացոլման և գրության մեջ Ե-ի և Վ -ի խառնման համար. 2) սովորական (շնչեղ) խուլներն արտացոլված են հիմնականում որպես շնչեղ խուլներ, չ-ից հետո գրտնրված դիրքում՝ որպես սովորական խուլներ. հավանաբար որոշ տարածքներում եղել է քմայնացում. հմտ. Giarniani—Փառնի (թերևս և Zıquunı — ձուկն). 3) փ, գ-ն արտացոլված են որպես սովորական (ոչ շնչեղ) խուլներ քանի որ ք-ի համար հատուկ նշան չի եղել, այն արտահայտվել է ք-ով. 4) ուրարտ. Տ -ն և Տ-ն հավանաբար արտահայտել են համապատասխանաբար u և ջ հնչյունները, թեև կան հակառակ արտացոլման փաստեր. այս առումով է ենթադրվել, որ նրանց տարբերությունը եղել է ոչ թե շնչականի և սուլականի, այլ ուրիշ կարգի. 5) Տ-ն և Շ-ն արտահայտել են ամենից առաջ կիսաշփականներ՝ հավանաբար սուլական բնույթի՝ ծ, ձ. բուն ուրարտական բառերում և, ջ-ի առկայությունը հավաստիորեն չի պարզված. Zabahe—Ջաախս-ֆ համապատասխանությունը խոսում է լուկ այն մասին, որ ուրարտացիները կարող էին ջ-ն արտացոլել Շ-ով, բայց ոչ ուրարտերենում ջ-ի գոյություն մասին. Շ-ն կարող էր արտահայտել նաև գ շփականը. 6) Կ-ն արտահայտել է հիմնականում Խ. Խubi—հովիտ համապատասխանությունը կարող է ուղղակի ուրարտա-հայկական շխնի (հմտ. հայ. հավելուրդային -աւ-ն, որի բնույթը պարզ չէ). 7) ր, լ, մ, ո ձայնորդներն արտացոլված են հիմնականում որպես ր, դ, մ, ն. հնարավոր է լ-ի բառասկզբնային լ արտացոլումը, բայց հավաստի օրինակներ չկան. 8) բառասկզբի վ-ն արտա-

ցոված է որպէս գ. այլ դիրքերում թերևս արտացոլումն այնպիսին է, ինչպէս հ.-ե. ծագման բառերում. սա խոսում է և՛ գ հնչյունափոխության՝ ուշ կատարվելու մասին. 9) a, e, i, u ձայնավորները արտացոլված են հիմնականում նույնությամբ. թերևս եղել է բաց e (əe?) որի պատճառով առկա է Erime-na—Արմեն համապատասխանությունը. պետք է նկատի ունենալ, որ ըստ գրության առանձնահատկությունների օ-ն արտահայտվել է u-ով, e-ն՝ երբեմն i-ով:

Այսպիսով, քիչ թե շատ հավաստի են հայերենի՝ ուրարտերենից կատարված հետևյալ փոխառությունները. 1) բաբայ «բուր»—ուրարտ. baba «լեռ» 2) բուրգն—burgana «բուրգ» բերդ, ամրոց»¹³, 3) խարխարեմ (խարխալեմ) «քանդել, խախտել»—ուրարտ. ḫarḫar-š(-u) «քանդել», 4) ծով—ուրարտ. šile«իծ», 5) սան «կաթսա»--ուրարտ. šani «աման» (<ակկադ.). 6) ուղտ,-ու—ուրարտ. ulū «ուղտ» (<ակկադ.):

Հայերենի ուրարտական փոխառությունները ըստ իմաստային խմբերի բաշխվում են հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.22 բաբայ 1.32 ծով.

3. Կենդանիներ. 3.78 ուղտ.

5. Ուտելիք և խմելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5. 27 սան.

11. Ունեցվածք. 11.27 խարխարեմ (խարխալեմ).

20. Ռազմական զործ. 20.36 բուրգն:

Եթե ա) ուրարտական է-ն և կ-ն կարող էին արտացոլվել նաև որպես խուլեր՝ ա և կ, բ) ուրարտական բարբառներում առկա է եղել ր/լ հերթագայությունը կամ ըստ հայերի արտասանական առանձնահատկությունների ր-ն և լ-ն ընկալվել են ոչ այնքան հստակ տարբերակված, գ) ուրարտ. š-ն իրոք արտացոլվել է (որոշ տարածքներում) ինչպես շ, ապա վերևում բերվածներին կարելի է ավելացնել հետևյալ բառերը ևս. 7) խաղաղ—ուրարտ. ḫarare «խաղաղություն, բարօրություն», 8) կամ «կենալ, կանգնել, երևան դալ»—ka- «կանգնել, երևալ»¹⁴, 9) կորդ «խոպան, անմշակ»—ուրարտ. quldi/e(ni) «կորդ, խոպան, անմշակ, ամայի», 10) ուրիշ (որիշ)—ուրարտ. uliše (էրգատիվ հոլով) «ուրիշ»: Միաժամանակ, եթե ուրարտ. ներքոհիշյալ բառերի ընթերցումը ճիշտ է, և եթե որոշ տարածքներում ուրարտական ձայնեղները հայերենում արտացոլվել են ինչպես խուլեր, ապա հնարավոր է հայ. տոլի (տոլի) «խաղող» բառի ծագումը ուրարտ. uduli (uldi) «խաղողի այգի» («խաղող»?) բառից: Այս նույն պայմաններում հայ. տի-ն (տիկին, տի-եզերի, տի-այր>տէր) կարող է ծագած լինել ոչ թե հ.-ե. *dei-ից (հմտ. լիտվ. didis «մեծ»), այլ ուրարտ. teae «մեծ» բառից:

Կան հայ-ուրարտական բառային մի շարք դուգադիպումներ, որոնց դեպքում դժվար է որոշակի ընտրություն կատարել հայերեն (երբեմն էլ ուրարտերեն) բառերի բնիկ, թե փոխառյալ լինելու հնարավոր ենթադրությունների միջև. այս դեպքերում հարցը կարելի է լուծել միայն կողմնակի փաստերի և դատողությունների հիման վրա, այն էլ ոչ բոլոր դեպքերում լիովին համոզ-

¹³ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12 488] բխցնում է ասորերենից (būrgā «աշտարակ»՝ հ.-ե. աղ-բյուրից), բայց ուրարտական ծագման օգտին է խոսում -ն-ն (<-ni): Ուրարտ. բառը նշանակել է «բուրգ, ամրոց». հմտ. burganani šidiš!uni «burganani կառուցեց» արտահայտությունը. համապատասխան burgala-(ni)-ն նշանակում է «ծանդակ զորք (?)»:

¹⁴ Եթե ճիշտ է տրված ka-ի իմաստը [հմտ. Дьяконов, 1963, 89],

ված լինելով այդ լուծման՝ բացարձակ ճշգրտության մեջ, 1) աւելի, յաւելում բառերը ակնհայտ զուգահեռներ ունեն մի կողմից՝ հուն. ὀψέω «մեծացնել, ավելացնել» (*obhel-) և մյուս կողմից՝ ուրարտ. abill-d(u)- «միացնել, ավելացնել» բառերի մեջ. նկատի առնելով, որ նախ՝ հայերենը և հույերենը ունեն համանմանական ակն, աւելեմ և հուն. ὀψέω «ավելել» զուգահեռները, երկրորդ՝ ուրարտերեն abill-d(u)- բայածը կազմված է abill (աւելի) + d(u)- («անել») բաղադրիչներից, որ մյուս է ապիս բայական կազմության երկրորդական բնույթը (բառացի՝ «ավելի անել») և երրորդ՝ ուրարտական բառը զուգահեռ լուծի խոտերենում, — կարելի է ենթադրել, որ հայ. աւել արմատը բնիկ է (*obhel- *o- հավելված + *bhel- «ուռնել, բխել»?), և ուրարտ. abilli-ն փոխառություն է հայերենից, 2) քիւ, քուեմ «ասել, պատմել», քովիմ «համարվել, կարծվել» բառերի համար նշվում են մի կողմից՝ հ. հնդ. तव्यि «ուժեղ է», tavas- «ուժեղ, ուժ», ավիստ. tavañ «ուժ, զորութիւն», հուն. τῆς «մեծ, շատ» (ըստ Հեսթերսի), մյուս կողմից՝ ուրարտ. atibi «սասը հաղար» զուգահեռները, ամենից ավելի նպատակահարմար է ուրարտ. բառը դիտել որպէս հնաւոր սկզբակցության (նոստրատիկ) ժառանգություն (հմտ. հ. հ. *tēu-, որտեղից Թոխ. B tuman «սասը հաղար», ռուս. тысяча, գերմ. taill-send «հաղար»), այս առումով թերևս կապ ունեն նաև հայ. քիւ ասել «ասանց եղանակի հարգալ», քուել «ասել, պատմել» և ուրարտ. tia(u)- «ասել», ևնի «անուն», արլե խոտ. tiñi- «բար. բան» բառերը (հմտ. նաև խեթ. tē- «ասել» և ավիստ. day- «ասել, խոսել»?), թերևս կարելի է ենթադրել հայերեն և ուրարտերեն բառերի հետագա բաղադրում (խառնուրդ), 3) ծառ բառը համեմատվում է մի կողմից՝ հուն. γένος «ճիւղոտ» (ըստ Հեսթերսի), γένος «ցեղ» (ըստ Հեսթերսի), հ. սկանդ. kjarr «թուփ» (հ. հ. *g'ers- «ծռել, ճյուղ, թուփ»), մյուս կողմից՝ ուրարտ. zari/e (šari/e) «(պտղատու) այգի» բառի հետ. նկատի առնելով հայ. և ուրարտ. բառերի իմաստային տարբերությունը՝ պետք է կամ նմանությունը համարել պատահական, կամ ենթադրել հայ. բառի բաղադրում (կոնսամինացիա) ուրարտերեն բառի հետ, 4) շեռա, շեռտի բառերը կարելի է մի կողմից՝ քիւսից և հ. հ. *skher-d-ից (*sker- «կտրել, հատել», շ-ի համար հմտ. շեղ < *skhel- *skel-ից «կտրել, հատել»), մյուս կողմից՝ կապել ուրարտ. šerl «առանձին», šer(i)-d(u)- «առանձնացնել, հեռացնել» բառերի հետ. սակայն նախ՝ ուրարտ. Շ-ն հավանաբար արտասանվել է u (հմտ. ուրարտ. Tušpa — հայ. Տոսպ), երկրորդ՝ šer(i)- l(u) — բայը կազմված է šeri «առանձին» + d(u)- «անել» բաղադրիչներից, ուստի նմանությունը պետք է պատահական համարել, 5) աղի բառը համեմատվում է մի կողմից՝ հուն. αἶμα «արիւնք, խողովակ», αἶμα «կիրճ. հովիտ. փոս. ջրանցք. նեղուց», ռուս. УЛИЦА «փողոց» (հ. հ. *au-lo-s «խողովակ, երկարավուն խոռոչ»), մյուս կողմից՝ ուրարտ. ul(a)- «գնալ», ul(u)- «տանել», թերևս նաև uluš- «առաջնորդել» բառերի հետ. նմանությունը պետք է պատահական համարել, մանավանդ եթե նկատի առնենք հայերենի սկզբնական ոչ բայական (անվանական) արժեքը. ուղարկել և յղել (*յ-ուղել) բայերն ակնհայտորեն երկրորդական բնույթի են. իհարկե, կարելի է ենթադրել հայերեն ուղի-ի բաղադրում (կոնսամինացիա) ուրարտերեն բառերի հետ՝ իմաստային մերձեցումով, 6) սուր «սուր, հատու. սուր, սուսեր. բահի բերան» բառը համեմատվում է մի կողմից՝ մ. վ. գերմ. hār «հեշտ», մ. ն. գերմ. haren «սրել, սուր, լինել» (սուր-ուր < *k'ō-fo- և

hār < *kē-r-՝ *k'ē(i)- «սրել» արմատից, որից նաև սայր և սլաֆ), մյուս կողմից՝ ուրարտ. šur/e «զենք» բառերի հետ. ուսկալն հայ. բառը ունի ուրարտ. բառից տարբեր իմաստային շրջանակ, հ.-հ. բիւնեււն արմատից ծագող հիմքային տարբերակներ (սայր, սլաֆ) և հ.-հ. այլ լեզուներում աւերն-հայտ զուգահեռներ, ուստի և սրւ բնիկ լինելը գրեթե անկասկած է. եթե ուրարտ. բառի հոգնակիին ճիշտ է վերագրվում «զինված ուժեր» իմաստը (լատ. Դյակոնովի), ապա այն ավելի է հեռանում հայ. բառի իմաստից. այլ պայմաններում կամ նմանությունը պետք է դիտել որպես պատահական, և սմ ուրարտ. բառը ծագած համարել հայկական աղբյուրից. վերջին դեպքում պետք է բացահայտ խոսու. šau- «զենք» բառի կապը ուրարտ. šur/e-ի հետ. 7) ցեղ բառը մի կողմից՝ կապված է համարվում ցեղում «ճեղքել» բայի հետ (հ.-հ. *skel- «կտրել»), մյուս կողմից՝ հիշեցնում է ուրարտ. zil(i)bi «սերմ, սերունդ» բառը. եթե նկատի առնենք հնչյունական տարբերությունը, և եթե ուրարտ. բառը հայերենից չի ծագում, նմանությունը պետք է պատահական համարել:

Որոշ դեպքերում, թերևս, պետք է ենթադրել հայերենի և ուրարտերենի՝ ոչ թե իրարից, այլ մի երրորդ աղբյուրից կատարված փոխառություններ. ա) հայերեն կապիճ և ուրարտ. kapı բառերը, որոնք նշանակում են սորուն մարմինների (հատեղենի) մի չափ, ծագում են իրանական աղբյուրից, որտեղից նաև հուն. καπίθη, արաբ. qafiz, վրաց. kabiči (kabiči) համիմաստ բառերը¹⁵. բ) քիչ հնարավոր է, որ հայ. հովիտ-ը անմիջական փոխառություն լինի ուրարտ. Խubi «հովիտ» («շրջան (?)») բառից, և պետք է ենթադրել մի երրորդ աղբյուր. գ) ամենայն հավանականությամբ իրար հետ կապված են ուրարտ. Լրի(u)- «ջարգել, փշրել»—հայ. փուխ—վրաց. pxyva «փշրել», pxyveri «փխրուն» և ուրարտ. ni-psi-d(u)- «կտրել (?)» (եթե ni-ն կարելի է առանձնացնել)—հայ. փշր—վրաց. pšvna «ծեծել, կակել», pšvneta «տրորել», աղբղ. pšaxwe «ավաղ» բառերը, բայց կապի բնույթը պարզ չէ:

Առանձնապես պետք է նշել հնդիրանական ցեղերի աղբյուրությունը ուրարտերենի վրա: Վերևում խոսվեց ուրարտ. kapı բառի իրանական ծագման վերին եթե ճիշտ է Ի. Մ. Դյակոնովի կողմից ուրարտ. mari բառի «ազնվազ, կան, տոհմիկ» (знатный) մեկնությունը [Дьяконов, 1963, 89] և համեմատությունը խոսու. marjannu «երիտասարդ մարտիկ, կառավար, ազնվական, տոհմիկ» բառի հետ, ապա ուրարտ. բառը ևս ծագում է հին հնդկերենից (հմտ. marya- «տղամարդ, երիտասարդ մարդ») անմիջաբար կամ, թերևս, խոսերենի միջնորդությամբ: Անհնար չէ, որ Ardini քաղաքանվան, Ardine nak տեղանվան, Šelardi դիցանվան, Šinušardi դիցունու անվան մեջ հետազոտողների կողմից առանձնացվող ardi-ն իրոք նշանակի «աստված» [Джаукян, 1963, 36] և ոչ թե բնիկ ուրարտական լինի, այլ գա սկյութների լեզվից. հմտ. ալան. արձ «աստված» (հ.-հ. *art-, *ŕt-) [Абаев, 1958, 61]:

Արիական տարրեր պետք է լինեն նաև ուրարտական աղբյուրներում ավանդված հատուկ անունների մեջ. հմտ. թերևս Aria շրջանի (Սևանա լճից արևելք), անունը Kuštašpili անձնանունը (Qumaja երկրի թագավորի անունը. հմտ. պրսկ. Guštāsp < Wiš'āspa, թեև w>g բարբառային անցման աղբյուրն վաղ վկայությունը համեմատությունը դարձնում է կասկածելի)¹⁶:

¹⁵ Հմտ. աղբղ. kṛč (kapīč < kapikā |տե՛ս Богдолов, 1957, 106—108):

¹⁶ Այս նույն ձևով ուրարտ. šali և խոսու. šašala «տարի» բառերը մտն են հնչում պրսկ.

Ուրարտեհների՝ Դ-ով բառ չսկսելու պայմաններում պետք է կարծել, որ Rusa թագավորի անունը բուն ուրարտական ծագում չունի. և թերևս գալիս է իրան. աղբյուրից՝ rōšān- «լուսավոր» հիմքից (հ.-ե. *leuk-, որտեղից հայ. լոյս)՝ -n-ի գիտակցմամբ որպես -n(i) հոդ (հմմտ. ուղղ. Rusani հոդավոր ձևը՝ անհոդ Rusa և էրգատիվ Rusašē ձևերի կողքին). հավանաբար իրանական ծագում ունի նաև Batu անձնանունը (հմմտ. ավեստ. Wāta «հողմի ոգի» աստված), թեև w->b- բարբառային անցման ալոպիսի վաղ վկայությունը փոքր ինչ կասկածելի է դարձնում համեմատությունը. հայ. Բատ անձնանունը գալիս է կամ սրանից, կամ անմիջաբար իրանական աղբյուրից¹⁷: Պատահական չէ՞ արդյոք ուրարտական և արիական հետևյալ բառերի նմանությունը՝ ուրարտ. tašm(u)- «գերել», tašmuše «գերի» և հ. հնդկ. dāsá- «տարակ. թշնամի». ուրարտ. širi/e «աշխարհ. թագավորություն», šayē/i «իշխող», šat(u)- «վերցնել» և իրան.՝ ավեստ. xsaθra- «տիրապետություն, թագավորություն», xšayāt «իշխում է, տիրապետում է» և ալլն (հ.-ե. *kþē(i)-):

Ուրարտուում թերևս դեր է խաղացել նաև թրակյան տարրը, որի մասին վկայում են ղգալի թվով փայտեր, հատկանշական են, մասնավորապես, Diuštai անձնանունը (=թրակ. Diuceres, կրճատ՝ Διοκρης), Išpilibria տեղանունը (-bria= թրակ. βρια «քաղաք») և ալլն. հմմտ. նաև Uedur (գրված ֆակ Uduri ձևով) ղեղանունը և տեղանունը՝ զուգակցված Etluhi/ni երկըր-տնական հետ, այն շատ մոտ է հնչում թրակյան βεδν (vedū < *uedō-) շշուր՝ րտին, որ ցեղակից է հայ. գետ, -ոյ բառին [այս և ալլ փաստերի մասին տե՛ս Նրեմյան, 1968. Ջաֆուկյան, 1976. Джайкян, 1984, Պետրոսյան, 1976, 1977, 1979 ա, ր. Карагезян, 1931]:

Թրակացիների կամ փոքրասիական ժողովուրդների միջոցով է անցել ուրարտացիներին փոյուզական Տաթալուս (Σεβadius, Sebadius և ալլն) արտաբու պաշտամունքը Šebitu ձևով. հավանաբար պա անունից է կազմված Šebetaria տեղանունը, եթե վերջինս մակեդոնական սավառների ցեղանունից չէ (Տաթալուս)¹⁷. Փոյուզիական Սաբաթիոսի անունից են բխեցնում Մառք և, նրա հետևողությամբ, Ահառայանը հայ. առաքյալ թառք, որ հնչյունապես քիչ հավանական է:

Այս կապակցությամբ նշենք հայաս. Huggana և ուրարտ. Huka անձնանունների նմանությունը (վերջինս հիշատակված է որպես ստրուկի անուն) [Авняков, 1963, 98]: Ինչպես հայտնի է, հայաս. Huggana-ն փոքրասիական՝ խեթա-լուվական ծագում ունի:

Կան հայ-ուրարտական մի շարք զուգադիպումներ էլ, որոնց բնույթը պարզ չէ, և որոնց նմանությունը հավանաբար պատահական է. 1) գեղ (գեղ, դիւղ) — ուրարտ. ueli «շուկատ (?), հավաք (?), աշխարհավոր (?)» (ըստ Ղափանցյանի). 2) կարախ «քաջ», կարախել «քաջանալ, զորանալ» — ուրարտ. kar(u)- «հաղթել, նվաճել, (եթե կարախ-ը կապված չէ կարեմ բայի հետ,

sā] «տարի» բառին, որ ծագում է *sard-ից (հմմտ. հայ. ճասասարդ, երիտասարդ), բայց դժվար է ենթադրել այդքան վաղ *rd>l անցումը:

¹⁷ Ուրարտեհների իրանական փոխառությունների մասին տե՛ս նաև Грантовский 1970: Սաբաթիոսն սկզբնապես եղել է սավառների աստվածը, ապա ստացել լայն բնույթ. Ավիական աղբյուրներում հիշատակված է կապադոկյան Sabazia անձնանունը, որ հավանաբար կապ ունի Տաթալուս-ի հետ:

ուրարտ. կամ խուռ. ծագման մասին է խոսում «ալս-ը»։ 3) ևեստ (խեւոն) «խեռ, անհնազանդ» — ուրարտ. ևահի «խառվարար, անհնազանդ (?)»¹⁸, 4) հուր «ջրհոր, հոր, խոր փոս» (հ.-հ. *per-ից) — ուրարտ. ևուրիճի «սուղիչ (?)», 5) շողգանեմ «խառնել (?)» («բաժանել, քակել» ?) — ուրարտ. Տսիւլ(ու) «պոկել, բաժանել, հեռացնել», 6) սիւս «ցանկապատված սրբատեղի» (խառն ըստ Աճառյանի) — ուրարտ. susi/e «սրբատեղի», 7) սոդամ (-իմ), սոդուսիմ — ուրարտ. sulust(i)- «երեսի վրա ընկնել, խոնարհվել» 8) փաթ, պատ — ուրարտ. patari/e «քաղաք» (ըստ Ղափանցյանի) 10) փողոց — քալիսի «սլուսն (արձանագրություն)»։

Քաջի ուրարտական այն փոխառություններից, որոնց աղբյուրը պահպանված է ուրարտական սեպագիր տրամագրություններում, և որոնցից հասկանալիները բերվեցին վերևում, կան փոխառություններ, որոնց ուղղակի սղբյուրը հայտնի չէ, և որոնց մասին կարելի է դատողություններ անել կողմնակի փաստերի հիման վրա։

Նախ՝ մեծ թիվ պետք է կազմեն ուրարտական ծագումով բառերը բառապաշարի այն շերտում, որի հնդեվրոպական ծագումը և մեղ հայտնի լեզուներից փոխառյալ լինելը չի ապացուցված։ Լ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին մասում (էջ 181—185) բերում է շատագրանված բառերի մի քանի խումբ, որոնց աղբյուրը գտնել մասամբ կարող է ուրարտերենը լինել։ 1) գույների անուններ՝ գուշ, երփն, րոյր, թուխ, լուրջ (լուրթ), խաժ, խաբտեաշ, ծափ, կանաչ, համակ «գորշախայտ», հիւր «հակնթագույն, երկնագույն», ճնդիկ «գուտ սև» շառագոյն, շէկ, 2) մետաղների անուններ՝ երկաթ, կապար, ոսկի, 3) բույսերի անուններ՝ եղին, կոտիմն, վառսակ, ցուռեն, բարբառային մանդակ, մոմոուլեգ, օդին և այլն, այլ և ծիրան և խճճուր, 4) ամանների անուններ՝ անար, գուշ, խաւակ, խոսին, խբարդեայ, խեցի, ծափ, կահոյր, կայթ, կարաս, կեպիկ, կնուն, կուր, հադադակ, մեսուր, պուտուկ, սափուր։ 5) ոստայնանկություններ վերաբերող՝ ագրն, առէշ, բարաթ, գորգ, թել, իլ, ծոպ, կապերտ, կարժ, կծիկ, կկել (կկոց), կարել, հյուսել, մանել, շաղամար, ոստայն, ստէժ և այլն։ 6) ընտանեկան հարաբերությունների նշանակումներ՝ աղջիկ, անեւ, եղար, գաւակ, զոխանշ, քայրաքառք, քոռն, լան, խնամի, կոյս, փեսայ, փնոի։ 7) դրամների անուններ՝ բնիոն, խեքեւեշ, նաբարակիտ։ 8) դրի հետ կապված բառեր՝ գիժ (գծել), էշ, քանաթ, քուրթ, կաժին «գրիշ»։

Աճառյանի բերած բառերից մի քանիսի ծագման մասին այժմ կարելի է խոսել ավելի որոշակիորեն։ 1) խճճուր բառը ծագում է խուռերենից (hinzuri) կամ, թերևս, ուրարտերենից, եթե նրանում եղել է խուռերենի համարժեքը, 2) հավանական է հետևյալ բառերի հնդեվրոպական ծագումը՝ կուր «տաշտ» (*gu-ro-՝ *geu- «ծոկ» արմատից՝ ըստ Լիլենի), պուտուկ (պոյաւն-ից՝ *beud- արմատից՝ ըստ Պետերսոնի), առ-էշ, էշ (իշ-անել-ի արմատը՝ *ei-dhi- կամ *ei-ghi-՝ *ei- «դնալ» արմատից՝ ըստ Պեյերսոնի), թել (*tek-lo-՝ *tek- «գործել, հյուսել»՝ ըստ Ջահուկյանի), քեռի (*syesuilo-՝ ըստ Ջահուկյանի), քանաթ (հմտ. քանալ «թրջել»), քոռն (*torno-՝ *ter- «քնքուշ, թույլ» արմատից՝ ըստ Վիդեմանի. ընդունում է նաև ինքը Աճառյանը. ՀԱՅ, 2², 198), հոթ (*soho-ro-՝ ըստ Ջահուկյանի), ստէժ (*steig'-՝ *steig-ի կողքին՝ «ծակել. սուր». հմտ. նաև ստեժ < steg'-՝ steg-ի կողքին «ձող»՝

¹⁸ Իմաստն ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի | Дьяконов, 1963, № 81.

ըստ Ջահուկյանի), ուստայն (համառ. ուստ), իլ (*ēl- *el- «ծոհել» արմատից՝ ըստ Հիդենի): 3) հնարավոր է անաւք բառի սեմական (համառ. ակկադ. uṣu- tu, համառ. նաեւ հեփրայ. hnw.t «եղջյուլ» գինու աման»՝ ՀԱԲ, 1², էջ 215), կոյս բառի՝ խեթա-լուվական (համառ. խեթ. kūša «հարսնացու»?), վարսակ, խաւեակ, կանոյր, գաւակ բառերի՝ իբանական, լան բառի՝ քրդա- կան (համառ. lāj) կամ քարթվելական (վրաց. բբբ. lač) ծագումը:

Մնացած դեպքերում Աճառյանի կարծիքը մնում է ուժի մեջ, մանավանդ որ որոշ դեպքերում կան նուստրատիկ զուգահեռներ:

Նրկորդ՝ կան հայերեն բառեր, որոնք զուգահեռներ ունեն կովկասյան լեզուներում, բայց իմաստային կամ հնչյունական պատճառներով չի կարելի պրանք բխեցնել իրարից: Հ. Աճառյանը բերում է մեկուկես տասնյակ այդպիսի բառ՝ բնկոյզ (ունի նաեւ սեմական զուգահեռներ), ծեփել, ծիրան, ծիրիլ, կաղամխ (ունի զուգահեռ նաեւ գաղերենում՝ xalxal-ծափ), կարաս, կարասիք, կրքել, կոել (կուս, կոսան), կտաւ, հանաւ, հակ «էգ», հմաւ, առդ, փանդանեմ «ցրել» (համառ. քարթվ. *pani- «ցրել»), փառ «զգեստ»: Սրանցից կառու-ը ամենայն հավանականությամբ ծագում է կուտ-ից (իմաստային հարաբերության համար համառ. ավար. բեթ. מבעל «սերմ, կուտ» և «կտավ»), փառ-ը՝ իրանական աղբյուրից (իրան. *par-, *parwa- (ըստ Բեյլի), որոնք ծագում են հ.-ե. *pel-, *pel-uo- նախաձևերից՝ *pel- «ծածկել»): մնացած դեպքերում Աճառյանի կարծիքը մնում է հավանական:

Նրորդ՝ կան հայերեն մի շարք բառեր, որոնք զուգահեռներ ունեն նուստրատիկական լեզուներում, բայց բուն հնդեվրոպական ծագում չունեն (շեղվում են հայերենի հնդեվրոպական օրինաչափություններից) կամ ընդհանրապէս չկան հնդեվրոպական այլ լեզուներում: Սրանց հավանական աղբյուրը շատ դեպքերում կարող է լինել ուրարտեաներ, մանավանդ որ մի քանիսը քարթվելական զուգահեռներ ունեն. համառ. աղիփ (աղփուն «թույլ, տկար»), խուխ, խուլ, գ-ան-խուլ, կար (-ել) (եթե քարթվ. աղբյուրից չէ), կուր (եթե հ.-ե. ծագում չունի՝ *gu-1-), կոտաւ, կոփ, կոփեմ, կափուցանեմ, կուտ, (կրոել), լեպ (բբբ.), լոպկել, պուրծ, պրծանիմ/փրծանիմ (բայց համառ. փրքանիմ <հ.-ե.? ձևերի բաղարկություն), բբբ. պոոթել և այլն [Джаук-ян, 1979, 93—94]:

Կարելի է նշել նաեւ հայերեն այլ բառեր, որոնք զուգահեռներ ունեն քարթվելական և կովկասյան մյուս լեզուներում, բայց որոնց աղբյուրը կա-րող է լինել մի երրորդ լեզու՝ ծիր, պոուկ, վաղ (վաղիւ) (վրաց. xval «վաղը») և այլն: Տուտն (տտուն) բառը համարվում է հ.-ե. ծագման, բայց ունի նաեւ քարթվելական զուգահեռներ (ճան, dud «գազաթ», մեգր. dud- «գլուխ», սր-վան, dudūl- «ծծի պտուկ»): Թերեւս սրանք մանկական բառեր են և պատկե-րավոր կաղմություններ, որոնք համընկնում են ըստ «տարրական ցեղակցու-թյան», հազիվ թե սրանց հետ կապ ունի ուրարտ. dude-ն, որ Բ. Մ. Դյակո-նովը մեկնում է որպէս «ուհամանայուն» [Дьяконов, 1963, 88]:

Չորրորդ՝ կարելի է որոշ եզրակացությունների հանգել ուրարտական վերջ-ածայցների հայերեն համարժեքների հիման վրա [Джаукян, 1984b] ու-րարտ. ալան հիմնական վերջածայցներն են՝ 1) գոյականական՝ -hi/e (šu-hi/e «կարգավորում» š(u)- «կարգավորել, ստեղծել, սարքել» բայից), -hini († հզն. թ. կաղմիչ -li՝ Argisti-hini-li- «Արգիշտական» — քաղաքանուն), -še (1a-še «նվեր», guu-še «ճակատամարտ»), -š-hi (šuri-š-hi «դում» կամ «պա-

հետո»), -tuhi (taršua•tuhi «տղամարդություն»); 2) ածականական՝ -(i)ni/e (rusa•ini «ուսուսյան, Ռուսա թագավորին վերաբերող», Haldi-ni «խալդյան, Խալդ սասածան վերաբերող»), -(u)hi (diau•hi «գլխության, տայոց»), -(u)si (bad-usi «հոյակապ», in-usi «այսպես»); 3) բայական՝ -(a)h- (*nap-ah(u)- «ղոպել, խաղացնել»?), tam-h(u)- «հեռացնել»), -an- (ked-an(u)- «ողորկել»), ar- (šepui-ar(u)- «փչացնել»?), -š- (harhar-š(u)- «քանդել»), -št- (sul(u)-št «երեսի վրա ընկնել, խոնարհվել»), -(u)l- (ter-ul(u)-, «դնել»);

Այս առումով անհնար չէ, որ հետևյալ բառերը գոնե մասամբ ուրարտական ծագում ունենան. 1) խ-ով վերջացող (հմմտ. ուրարտ. -hi/e) հետևյալ գոյականները և ածականները՝ ա) -ախ-ով՝ քիրախ (եթե ճիշտ չէ Աճառյանի կարծիքը քիր-ի իրան. ծագման մասին՝ tir «նետ», բնդ որում չի բացատրվում -ախ-ը), խաղախ «նալ(ակ)», խիզախ, ձախ, կախ, կամախ «ընծա», մախ «նախանձ», փառախ (հմմտ. վրաց. parexi «փառախ», հնարավոր է կամ հայ. բառի կովկասյան ծագումը, ինչպես կարծում է Հ. Աճառյանը, կամ հայ. և վրաց. բառերի ուրարտական ծագումը). բ) -եխ-ով՝ զե(ղ)խ, մեղեխ, «կացնի կոթ», մեղմեխ «նենգ, կեղծավոր», մեխ (մծիխ, մծեղ), նեխ, պառեխ «ժայռ, քարոտ տեղ» (հմմտ. վրաց. parexi «քարայր. անդունդ», որ Աճառյանը համարում է հայերենից փոխառյալ), ցեխ (ցիխ). գ) -իխ-ով մանանիխ, պառիխ «փոռց, կապեհտ, գորգ, խսիր». դ) -ոխ-ով՝ կոխ, նոխ, ոսոխ. ե) -ուխ-ով՝ բուխ, բլեխ, բուխ, թլեխ, կանջուխ (կանճուխ) «գավազան, ցուպ, ձող», կանուխ. 2) -ախ-ով վերջացող (հմմտ. ուրարտ. -šhi/e) հետևյալ գոյականները՝ խարիսխ (հմմտ. վրաց. xarisxi «աստիճան»), խորիսխ «մեղրահաց, մոմով մեղր». 3) -ին-ով վերջացող (հմմտ. ուրարտ. -ini/e)՝ ոչ հրնդ-եվրոպական ծագման ածականները՝ դիւրին, խորին (խոր), խրքին, հեշաին. 4) -ող- հիմքով բայերը (հմմտ. ուրարտ. -ul-)¹⁹ գովողիմ «մասնակից լինել, գողանալ» (գովող «գործակից» Աճառյանը համեմատում է վրաց. zav- «համաձայնություն» արմատից ծագող բառերի հետ, որ կասկածով բերված է քարթվելական փոխառությունների նաև մեր ցանկում, խնդրեմ՝ խնել-ի կողքին), ձախողիմ (սրտ նմանություն մը յ-աջ-ող-իմ):

Ուրարտական հատկացական -hi/e ածանցը, որ հաճախադեպ է տեղանունների մեջ և հունարեն արտահայտվում է չ-ով (հմմտ. Diauhi — Τέως), հայերի կողմից կարող էր ընկալվել որպես հոգնակերտ ք-ի համարժեք և արտահայտվել նրա միջոցով՝ Abilianiehe — Աբեղեանք, Diau(e)hi — Տալք և այլն:

Եթե Sarduri հատուկ անունը կազմված է, ինչպես կարծում են, Sardi աստվածուհու անունից [հմմտ. Меахкишвилли, 1960, 440]²⁰, ապա -uri-ն ածանց է և նրան համապատասխանող -ուր-ով էլիմ -ուր-ով վերջացող անունների մեջ թերևս մասամբ առկա են ուրարտական հիմքեր՝ 1) -ուր-ով՝ ախլախնուր «ձնծաղիկ», ախնուր (աղնուր, աղխնուր, ախյնուր) «ժառայական, ստոր, դռնհիկ», աղտուր «մի բույս՝ սմաղ», բնդուր (խառնաբնդուր), գլթուր (գխտուր, գլարուր) «մի տեսակ ներկանյութ», ժխուր, խեփուր «խեցեմորթի պատյան» (խեփ-անալ «կարծրանալ»), խոլուր (խոլլո) «խոժոռ, խեթ», խոշուր (և խոժոռ), խիխուր «փշոռ», կոտուր, պլոտուր (հմմտ. պիղծ), սալուր (շր-

¹⁹ Եթե -ող-ը դերբայական աղ-ի տարբերակը չէ, այլ խառնվել է նրա հետ:

²⁰ Կապված չէ՝ արդյոք թրակ. Σαζοί (Σερδοί) ցեղանվան հետ:

լոր) (բայց հմմտ. ակկադ. -šal-lurru(m) «զկեն»?), սավոր, սառ, ցնոր, փոքոր «ուրորուն» (փոք «ծախք»՝ փաք-ի կողքին). իհարկե, կան նաև -որ-ով բուն հայկական կազմություններ՝ հնդեվրոպական համապատասխան արմատներից (բեկոր, բոլոր, գլոր, ոգոր, ֆակոր և այլն), բայց հնարավոր է, որ սրանց մեջ -որ-ը գա ուրարտական որ-ից՝ վերջինիս ընդհանրացմամբ (հմմտ. և -որ-ով բայական կազմությունները). 2) -ուր-ով՝ արուր²¹, ամուր, բաուր «պատրվակ», գանգուր, քափուր (քափ-), լախուր (նեխուր), կելուր-ի «հնարք» (կել «նենգություն»), կտուր «տանիք», կտուր (կց-կտուր՝ կից. հմմտ. կտուր), մամուր, մսուր, տխուր (եթե տ-ն ժխտական չէ), փետուր (եթե ծագում է փետ-իլ բաղից և ոչ թե հ.-ի. *petg-ից՝ մի այլ հ.-ի. լեզվի միջնորդությունը), փքուր (սակայն հմմտ. նաև փշուր, փսր). -ուր-ով վերջացող բառերի մեջ նույնպես կան հ.-ի. (ամուր < *aδō-ru-, բուր < *bhōl-, քրքուր < *tōr-tōr-, մրուր < *mulro- և այլն) և այլ ծագման բառեր, բայց հնարավոր է բերված բառերի մի մասի ուրարտական ծագումը:

Գ. Ղափանցյանը [1961, 142] ուրարտական -ունի ածանցն է տեսնում արեգունի, գողունի բառերի մեջ: -ունի-ով են կազմված նաև անգաւակունի, արփունի, խիւնչունի, խնամունի, ծերունի, տերունի, տիկնունի բառերը, որոնցից արեգ, գող, տէր (<տի-այր), տի-կին հիմքերը հնդեվրոպական են, զաւակ, արփայ, խիւնը, խնամի բառերը՝ անհայտ ծագման (ուրարտական)²²:

Եթե ընդունենք, որ Ղափանցյանը ճիշտ է, և որ ուրարտ. բառավերջային ձայնավորը մասամբ պահպանվել է, մասամբ ընկել (հմմտ. արծուի և արծիւ զուգահեռ ձևերը), ապա կարելի է նշել -խի-ով, -նի-ով վերջացող բառերի մեջ ևս ուրարտական ձևերի հնարավոր առկայությունը: Սրանցից -նի-ով վերջացողները գրաբարում մասամբ գիտակցվել են որպես արմատական, մասամբ ածանցական (այդ թվում՝ հավաքական իմաստով) բառեր. վերջիններիս մեջ զգալի թիվ են կազմել հնդեվրոպական ծագման բառերը, սակայն թերևս եղել են նաև ուրարտական ծագման բառեր: Անհնար չէ, օրինակ, ափ-նի «հնձից հետո մնացած հասկեր. խաղողի որթ», ան-նոնի, ծ(ղ)խնի, իրդ-նի (հնդնի, հնդի) «սապատավոր», պատանի, պարմանի բառերի ուրարտական ծագումը:

Ուրարտական -nī վերջածանցի հիման վրա է վ. Բենեցյանուն [Bānātea-nu, 1960, 359—375. 1961, 85—107 1961b, 515—540] փորձում մեկնել -ենի-ով ծառանունները, -անի-ով հավաքականները, այլև -ունի-ով տեղանուններն ու նախարարական տների անունները²³, Թեև ի վնաս -ենի-ով ծառանունների ուրարտական ծագման է խոսում խնձորենի, բնկուզենի ձևերի ուշ վկայությունը՝ ի տարբերություն խնձորի, բնկուզի ձևերի, որոնց -ի-ն հնդեվրոպական ծագում ունի (*-iǵ), սակայն հնարավոր է ենթադրել -ենի-ի բարբառային պահպանում և հետագա տարածում:

²¹ Ի տ. Փոշմանյան-Աճառյանի [ՀԱՅ, 12, 90] փոխառություն է հյուսիս-կովկասյան աղբյուրից, այց բերվող ուա. tur-ն ինքը կարող է փոխառյալ լինել:

²² Հմմտ. նաև ժողովրդական հերթափներում հաճախ հանդիպող հավլունի բառը, որ մատնագրությամբ մեջ լահյանվել է հաւլլն, հաւլաւնի և այլ ձևերով («մեծ թուր»): Հնարավոր է արփայ բառի ծագումը օջյա՝ «առաջնորդ, կառավարիչ, իշխող» բառից՝ ասորական միջնորդությունը [հմմտ. Sci milt, 11 30 6, 14]:

²³ Ավելի ուշ վ. Բենեցյանուն փորձում է ապացույցել հայ. գործ. հորովի -ւ (-վ, -բ) վերջավորության և -եալ է իմ կառույցի ուրարտական ծագումը:

Հինգերորդ՝ բաղաձայնական -ն-ով հիմք ունեցող ոչ հնդեվրոպական բառերը գոնե մասամբ պետք է ունենան ուրարտական ծագում՝ կամ հայերեն նին անցած լինին ուրարտերենի միջոցով, եթե նկատի առնենք ուրարտական լ-ով հիմքերի գոյությունը և -նի որոշիչ հոգի առկայությունը (վերջինս կարող էր ընկալվել հայերի կողմից սրպես բառամաս)՝ բնդեռն (բնդիռն) «մի բզեզ», գուզն, եղեամն, եղեղն, եղեզն, լիսեռն, լոռն, խաշն, խուր-ծռն, խառն, կառափն, կառն «թաղիք», կառն «թարախ», կառ(ն) «փուշ», կենիռն, կոտիմն, հիւռն(?), հիզն, հարուն, մանգառն «մի խոտրեղեն», չուրքն (համառ, շուռ և շուրջ), սլոռն, ոսպն, որդն, սրամն, ուզն «ուլունք», ուռն «մուրձ, կռան», պնեղն, սաղմն, սկիզբն, ցակն «ազրատություն»:

Ուրարտ. լ-ով հիմքերի առատությունը պայմաններում²⁴, կարելի է հայերենի ի հոլովում ունեցող և շատուգաբանված բառերի մեջ ևս փրկա-րել ուրարտական հիմքեր՝ ախյեան, սկումբ, ամբեառ «խլորդ», անգաշս «աքացի», անաւառ, ապառաժ, արփ «եթեր», աքիս, բազն, քիծ, գայա «խիտ», գալիք «նախասենյակ», գեշ «դիակ», գիծ, գաւա «չոր», անպտուղ», դիւր, «հարթ. հարթ տեղ», գազիք, քախիծ, քաղ «տրվարձան, ժլատ, խազմ «կոնի», խախաց «մակարդ», խաղ «ճահիճ», խառն-բ, խուռն, «հեղեգնուտ, շամբ», խեղդ, խիղն, խիստ, խիտ, խոնաւ, խոշոր, խաւմ, խաւց «կոշկի կապ», ծախ, ծալք, ծեբպ, ծիրտ, ծոպ, կան (կայն) «թաղիք», կայք «կողով», կայմ, կա-նաշ, կանեփ (<ուրարտ. <սկյութ.?), կապեռա, կոպ (կոփ), կուրծ-բ (հ. ն.?), համբ «խումբ», հաշմ (խաշմ), հեստ «անհնազանդ», հապաղ, հոխ, մազ, մախաղ (համառ. վրաց. maxali «մախաղ, տոպրակ»), մաղ, մաղն, մայո «երակ», մքեր, յոխուր, յուտուք, նեղ, շեշտ, շփոք (համառ. վրաց. špoti), ողկոյգ, ուղխ «պարտեղը ջրելու փոքրիկ առու», պաղ, պառյառ, սեղմ, սոք «ուժեղ քամի», սովոր, սառո, տենշ, ցեար-բ, ցոփ, փքիք, փոք, փաղ «կո-կորդ», փոս:

Կարելի է նշել ուրարտ. հատուկ անուններից հասարակ անուններ և հա-սարակ անուններից հատուկ անունների ծագման դեպքեր: Առաջինի համար տիպական օրինակ է ախուռան «սրնթաց և ահնեղ» բառը, որ ծագում է Ախու-րեան գետի անունից [համառ. Անադյան, ՀԱԲ, 22, 99, ՀԴՊ, 1, 199]: Երկրորդ տիպի անցումը երկու կարգի է լինում՝ 1) ուրարտական հասարակ անուն > ու-րարտական հատուկ անուն > հայ. հատուկ անուն և 2) ուրարտական հասարակ անուն > հայ. հատուկ անուն. հնարավոր է ենթադրել, որ երկրորդ դեպքում միջին օղակը կորած է. համառ. ուրարտ. qarbi/e «ժայռ» > հայ. Կարբի, ու-րարտ. garini > «ամրոց, բերդ» (համառ. ուրարտ. Gianiiani) > հայ. Գաննի²⁵ և այլն [տե՛ս Арутюнян, 1970 :427]:

Ուրարտ. մի արձանագրության մեջ նշված Širimutara («երկիր» Զըւ-պրր լճից հարավ-արևմուտք) անվան Širim(u)- բաղադրիչը թերևս պահ-պանված է հայ. շիրիմ բառի մեջ: Զուգադրելով հայ. շիրիմ «գերեզմանաքար» բառը վրաց. širim! «միպաքար», ճառ. širini «ալվաղ» և այլ բառերի հետ՝ Հ. Անադյանը (ՀԱԲ, 32, էջ 521) հայերեն բառի նախնական իմաստը համա-

²⁴ Թեև լ-ն կարող էր լինել թափացած օ ձայնավորի նշանակում, երբեմն էլ սեպագրային ավելացրություն:

²⁵ Թերևս ուրարտերեն garini-ից են ծագում կովկ. «պատ, ցանկապատ» նշանակող մի շարք բառեր՝ վրաց. qore «բռն: պատ», արևաղ. aguara «ցանկապատ», օս. goren «ցանկա-պատ, պատ» [այս բառերի համար տե՛ս Абаев, 1, 1958, 524]:

րում է «քար» և վերջիններս դիտում որպես հայերենից փոխառյալ, եթե վերևում բերված զուգադրությունը ճիշտ է, ապա մենք գործ ունենք հայերենի և քարթվելական բառերի միևնույն աղբյուրի հետ՝ Ուրարտ, բառի առաջին յ-ն հայերենում պահպանվել է՝ (չի վերածվել ը-ի) մեզ անհայտ պատճառով (*ci > *t > i?):

Ուրարտական ծագում ունեցող հայկական անձնանունների քանակը սահմանափակ է. քիչ թե շատ հավաստի կարելի է համարել ասորական աղբյուրներում հիշատակված ուրարտ. Aramu-ն, որ հայերին է անցել Արամ ձևով, եթե Erimena թագավորի անունը կապ ունի տրմենների անվան հետ, ապա այն կարող է լինել թե՛ հատուկ և թե՛ հասարակ անուն, ընդ որում ոչ թե արարտերենի ներգրում հայերենում, այլ արմեն (Արմեն) անվան հին հիշատակում։ Եթե ուրարտ. լ-ն արտասանվում էր լայն (օ՞հմատ, Erimena—արմեն, Meliteja -- Մալաթիա), ապա թերևս ուրարտ. Menua անվան մեջ նույնպես առկա է հայ. Մանուկ-ի առանց փոքրացուցիչ ածանցի ձևը (Մանուկ < հ. Մ. *ուծ-ի- «փոքր»)։ որոշ հեղինակներ Menua-ի մեջ (էրգատիվ հոլովը՝ Menuaše) տեսնում են Մանաազ անունը, բայց սա իրանական ծագում ունի. եթե նմանությունը պատահական չէ, ապա խոսք կարող է լինել ուրարտական (> հայ.) անվան իրանական աղբյուրությամբ հետագայում ձևափոխվելու մասին։

Հավանական է Գադէ (Գադիու) անձնանվան ուրարտական ծագումը՝ Dada (Dadi)՝ խուռ. Dada-ի կողքին։

Ուրարտական պանթեոնի ազդեցությունը հայկականի վրա, որքանով կարելի է դատել եղած փաստերից, մեծ չի եղել։ Գ. Ղափանցյանը նշում է ուրարտ. Ar'a—հայ. Արա և ուրարտ. Araza—հայ. արած— (արաւ՝ որպես արտաի աստված) զուգահեռները [Ղափանցյան, 1940, 43], բայց սրանք կասկածելի են. 1) Ar'a-ն աստվածուհու անուն է, Արա-ն՝ արական անձնանուն, 2) երկրորդ դեպքում էլ ուրարտ. դիցանունը համեմատվում է հայերեն բայահիմքի հետ։ Ավելի հավանական է Araza-ի և հայ. արաց ամսանվան կապը, մանավանդ որ հնում վերջինս համարվել է Հայկի որդիներից մեկի անունը։

Վաղուց ի վեր կարծիք է հայտնված -ունի-ով վերջացող նախարարական տոհմանունների և համապատասխան -ունիք-ով վերջացող գավառանունների ուրարտական ծագման մասին²⁶։ Ճիշտ է, այս դեպքում ուրարտ. -i ձայնավորը պետք է ընկած լիներ, բայց թերևս հատուկ անունների մեջ այն պահպանվել է հատուկ գործածության պայմաններում։ Բուն ուրարտական տրմանագրություններում -uni-ով հատուկ անունների (հատկապես տեղանունների և ցեղանունների) քանակը շատ մեծ չէ՝ Adahuni, Ahjuni, Aiduni, A-puni, Azameruni, Dirguni, Eruni, Hulmeruni, Irpuni, Libituni, Luhtuni, Luipruni, Maqaltuni, Musuni, Qaduqaniuni, Qi/ehuni, Qirpununi, Rašuni (զանձնանուն՝ Ruišiani երկրի թագավոր), Tariuni, Uelikuni (Uelikuhī < Գեղա(ր)քունի), Ujhuni, Uričiani, Zluquni, Zi(u)quni (գիցանուն)։ Սրանք գերակշռող մեծամասնությունը հավաստի զուգահեռներ չունեն հայկական հատուկ անուններում։ «Աշխարհացույց»-ում հանդիպող -ունի-ով վերջացող

²⁶ Առաջիններից մեկը այդ մասին է խոսել Կ. Բամաջյանը [«Բանասիր», 4, 193—196, 239—251, 214—217. հմտ. նաև Բամաջյան, 1914, 55—57]։ Հետագայում արվել են մեծ թվով ճշտումներ։

տեղանունները և մասնավորապես դավառանունները կենտրոնացած են հին Ուրարտուի տարածման հիմնական վայրերում՝ Վասպուրականում՝ Բոզունիք (հմմտ. Բուզունիք նախարարական տոհմանունը), Բուժունիք, Երուանդունիք (հետագա ձևափոխություն՝ Երվանդունիք-ից), Կրճունիք, Մեծնունիք (հմմտ. Մեհնունիք նախարարական տոհմանունը), Պալունիք, Պարսպատունիք, Վարաժնունիք, Տրպատունիք, Տուրուբերանում՝ Ապահունիք, Ասպակունիք (Ասպակունեաց ձոր), Արշամունիք (հետագա ձևափոխություն), Բլզնունիք, Խոր-Խոռունիք, Այրարատում՝ Արշարունիք, Հաւունիք²⁷, Վարաժնունիք, այլև Կորճալքում՝ Կարթունիք, Սյունիքում՝ Գեղա(ր)-քունի-ք (հմմտ. և հենց Սիւնիք), Արցախում՝ Վայկունիք: Բավականին շատ են հիմնականում նախարարական այն տոհմանունները, որոնք կապված չեն «Աշխարհացոյց»-ում բերված տեղանունների հետ: Սրանց մեջ տեղա են իրանական ծագման հիմքեր (իրանական տարրի անվանություն, ուրարտական անվան ձևափոխություն և -ունի-ի հետագա տարածում)՝ Բագրատունի, Պահլաունիք, Տրգատունիք, Վագրապունիք և այլն: Մյուսներից առանձնապես հայտնի են՝ Ամատունի, Արծրունի, Գնթունի, Գնունի, Մաղխազունի (հմմտ. մաղխուլ < հասարակ անունը), Մանգակունի, Որգունի, Սահակունի, Սկկունի (և Սաղկունի), Վահեունի, Տրունի և այլն²⁸, Այս բոլոր դեպքերում կան հետագա հավելումներ և համաբանական կազմություններ (հմմտ. Uelikuni > Գեղարքունի, որտեղ $y > q$ և Վահեունի կամ Վահունի, որի դեպքում չկա օրինաչափ անցում, և որը ակնհայտորեն ուշ կազմություն է կամ հին անվան ձևափոխություն):

Ուրարտական հատուկ անուններում զգալի թիվ են կաղմում նաև -ani-ով, ini-ով վերջացողները: Առանձնահատուկ տեղ են գրավում -iani-ով վերջացողները, որոնց դեպքում վերջին i-ն հայերենում չի ներկայացված՝ Abiliani > Աբեղեան(ֆ), Ahuriani > Ախուրեան և այլն: Այսպիսով, -եան-ով նախարարական այն տոհմանունների և աշխարհագրական այն հին անունների դեպքում, որոնք վերջանում են -եանֆ-ով, և որոնց հիմքերը մեզ ծանոթ ձևերով չեն բացատրվում (երբեմն էլ մեկնվում են, բայց իբրև արդյունք ժողովրդական ստուգաբանության), հնարավոր է գտնել մասամբ ենթադրել ուրարտական ներդրում: Այսպես, «Աշխարհացոյց»-ի դավառանուններից Վասպուրականում կան՝ Գաբիթեան, Գազրիկեան, այլև Տաղգեան (< Տանկիփայն), Այրարատում՝ Աբեղեանֆ, Բասեան, Գաբեղեանֆ, Ծոփաց կողմում (Զորորդ Հալքում)՝ Խորձեան, Հաշտեան: Ինչպես տեսնում ենք, -ունի-ի համեմատ սրանց տարածքային բաշխումը տարբեր է, բայց դարձյալ ընդգրկվում են Վասպուրականը և Այրարատը: Գավառանունների մեջ ղուգահճունի շունեցող նախարարական տոհմանուններից հիշենք մի քանիսը՝ Առաւելեան, Առաւելեան (Առուեան, Առաւանեան), Դիմաֆսեան, Բողեան և այլն: Հանդիպում են և զուգահեռ -ունի(ֆ)-ով ձևեր՝ Մաղխազունի—Մաղխազեան և այլն. վերջինս, անշուշտ, նորակաղմություն է՝ -եան-ի հետագա տարածման և հայկական ու իրանական ծագման բառերի հետ բաղադրվելու արդյունք:

Եթե հայ. հովիտ-ը իրոք կապ ունի ուրարտ. իսնի-ի հետ, ապա հայե-

²⁷ Սա պետք է նույնացնել ոչ թե Abuni- (Apuni) երկրի, այլ Abnuluani- թագավորի կամ ցեղի անվան հետ. սրանց երկիրը գրավել է Արգիշտինի խոսնիով Տայքի գրավման մասին.

²⁸ Նախարարական աների ցուցակները տե՛ս հատկապես АДОНИ, 1908, 236—321:

քննի նսվիտ բաղադրիչով տեղանունները (հատկապես գավառանունները) պետք է հիմնականում ուրարտ. շրջանից գան և մասամբ ուրարտ. ծագում ունենան. հմմտ. Վասպուրականում՝ Աղի-հովիտ, Արնիշակ-ովիտ, Կոզ-ովիտ, Կուղան-ովիտ, Այրարատում՝ Կոզ-ովիտ, Մոկքում՝ Արգաստ-ովիտ, Մոփքում (Չորրորդ Հայք)՝ Բալա-հովիտ: Սա առավել ևս հաստատվում է երկու փաստով. 1) Աղիովիտը տեղադրմամբ համապատասխանում է ուրարտ. Alia-ին²⁹. 2) ուրարտ. Tuarašini hubi-ն համապատասխանում է հայ. Տուարածառափ-ին: Անհնար չէ կարծել, որ Արգաստ-ովիտ-ի առաջին բաղադրիչը գալիս է Argišti-ի անունից: Նույն Argišti-ն է ենթադրվում նաև Արենշ քաղաք-անվան մեջ:

Տեղանունների -եան և, թերևս, -(ա)ւան բաղադրիչով շատ անուններ կարող են ուրարտական կազմություններ լինել՝ մասամբ բաղադրված իրան. ծագում ունեցող աւան (հմմտ. հ. պրսկ. āvahanam, պրթ. āvān «ավան, բլր-նախատեղի») բառի հետ. հմմտ. Նախն-աւան «նախճերի ավան»³⁰ (ավելի ուշ, ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ Նախիջեւան), Ալեւան (Փայտակարանում) և այլն:

Զգալի է եղել նաև հայկական ցեղերի լեզվական ներդրումը ուրարտերի-նի մեջ: Վերևում մենք առիթ ունեցանք հիշատակելու հ.-ե. *ḡgipījo- ձևից ծագող հայ. *arcivio (> առժուի, առժիւ) բառի փոխառությունը ուրարտերենում որպես հատուկ անուն՝ Aršibi-n (Մենուա թագավորի ձիու անունը)³¹: Ամենայն հավանականությամբ նույն հիմքն է առկա նաև ուրարտ. Aršibedini դիցանվան մեջ, ընդ որում երկրորդ՝ -di- բաղադրիչը կարող է արտացոլել հայ. դի- «աստված» բառի հիմքը (հ.-ե. *dhēs-, հզն. *dhēses): Արդեն նշվել է որ, վատահելի հ.-ե. գուգահեններ ունեցող հայ. աելի, թիւ, ծառ, պեղեմ, սուր, ցեղ բառերն են թերևս ուրարտ. abili-d(u)- «ավելաց-նել», a-tibi «տառը հազար», zari/e «այգի», pilli «ջրանցք», šuri/e «ղենք», zil(i)bi «ցեղ, սերմ, սերունդ», բառերի աղբյուրը: Ակնհայտորեն հայկական ծագում ունի Tuarašini-ն, որ պահպանվել է Տուարած(-ա-տափ) տեղանվան մեջ. այն բաղկացած է առաք (< հ.-ե. *dīpəro-) և արած- (հ.-ե. *trəg'-) հիմքերից՝ առաքած-ի հետագա կրճատմամբ (հապլոլոգիա):

Այս փաստերը մեզ իրավունք են տալիս ուրարտերենի բառապաշարի և ուրարտական արձանագրություններում ավանդված հատուկ անունների մեջ փնտրելու հայերեն տարրեր:

Անհնար չէ ենթադրել, որ ուրարտ. anīarduni «անկախ» բառը ոչ թե իրեն ուրարտական լինի, այլ հայերենից փոխառված՝ ան- ժխտական նախա-սանիկով և j-wr «կից, միացած» արմատով կազմված անյաւ «չհարող, անջատ» բառից: (+ուրարտ. du-ni): Հնարավոր է նաև, որ ուրարտ. arnišē «գործ, արտք, սխրանք» բայանունը կազմված լինի հայերենից փոխառված առնել «անել, շինել» բայի հիմքից և ոչ թե բուն ուրարտական ծագում ունենա:

Եթե արմեն-հայերի անունը պահպանված է Erimena թագավորի և Arme

²⁹ Հմմտ. նաև Աղի գետանունը:

³⁰ Նախճերը հյուսիսկովկասյան նախյան ցեղերի նախնիներն են (հմմտ. լեռնների ինքն-անվանումը՝ НОХЧО. НОХЧИ, բրդ. НАХЧО): «Աշխարհացոյց» ում հիշատակված նախնամատուր ստուգաբանվում է նախյան լեզուներով՝ «նախճա-լեզու» [հմմտ. Мешеряев, 1963, 25].

³¹ Հայերենից են փոխառված վրաց. arcivl-ն և համապատասխան կովկասյան այլ ձևերը:

երկրի անունների մեջ, ապա մենք ունենք հայերենի՝ ուրարտական աղբյուրների միջոցով ամանդված մի վկայություն հու նշենք, որ Erimena անունը (Errimena ձևով) հանդիպում է նաև Ասորեստանի թագավոր Թուկուլտի-Նի. նուրտա 1-ի ժամանակվա սեպագիր տեքստերում՝ օտարերկրացիների (գերիների և գաղթականների) թվարկման մեջ [հմմտ. Фрайданк, ДВ, 2, 1976, 87-88]:

Եթե հայկական ցեղերն իրոք ասլում էին ուրարտական պետության մեջ՝ ուրարտացիների հետ կողք-կողքի, ապա նրանց լեզուն պետք է հետքեր թողած լինի ուրարտական հատկապես հատուկ անունների մեջ: Այդ մասամբ երևաց ուրարտ. Arš bini ձևանվան, Aršibedini գիցանվան, Erimena անձնանվան մասին առածից: Նշենք մի քանի այլ հավանական դեպք:

1) Alaini տեղանվան մեջ թերևս առկա է հայերեն աղ(ի)- հիմքը. Լթի-aini-ն ուրարտական ածանցական մասնիկ չէ՝ ժառանգված հայերենի կողմից, ապա թերևս ամբողջ բառը զուտ հայկական կազմությանն է՝ ածանցական հին ձև:

2) Ուրարտ. Ziuquni ասածու և նրան պաշտող Ziukuni երկրի (շրջանի) անվան մեջ թերևս պահպանվել է հայ. ձուկն, հզն. ձկուն-f բառի հին ձևը. այդ երկիրը գտնվել է Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին, որտեղ հնարավոր էր ձկան ասավաճացումը:

3) Եթե ardi-ն իրոք նշանակել է «աստված» և առկա է Sinui-ardi, Šel-ardi դիցանունների մեջ, ապա Sinui- բաղադրիչը կարող է պարունակել հայ. ծին բառի հին ծինա բաղադրիչը, ընդ որում ծին-ը կարող է հնում ունեցած լինել (ինչպես հ.-ե. այլ լեզուներում) նաև «սերունդ, զարմ, ցեղ» իմաստը:

Հնարավոր է նաև Arni, Aqi, Irmušini գիցանունների մեջ տեսնել հայ. աչք բառի սեռ. առն (թե՛ ուրարտ. ar(a)ni «ողորմածություն, շնորհ»), հառ «պապ» (հ-ի անկման համար հմմտ. Aldi ձևը՝ Elaldi գիցանվան կողքին), -սին (սն-եյ) հիմքերը, բայց բոլորն էլ մնում են ենթադրությանների սահմանում: Ավելի հավանական է ենթադրել Turan գիցանվան հայկական ծագումը՝ աուր-f բառի հիմքից: Talapura գիցանունը թերևս ունի հայ. -aworā > աուր ածանցով հիմք (*քաղաուր?, բայց հմմտ. ուրարտ. pura «սարուկ»?):

4) Šeriazl երկրի (շրջանի) անվան մեջ կարող է առկա լինել ինչ որ *Սեր-f տեղանվան հզն. սեռական Սերեայ-ի հին ձևը (վերջին անշեշտ ձայնավորով՝ KUR Šeriazl==երկիր Սերեայ). այդ երկիրը պետք է գտնված լինի այժմյան էրզրումից հարավ-արևելք՝ Diahi -ից (==Տալիից) հարավ. եթե սա ճիշտ է, ապա հ.-ե. *sk (*sk)>հայ. ց փոփոխությունը պետք է մ. թ. ա. VIII դարից առաջ կատարված լինի (տեղանունը հանդիպում է Արգիշտի թագավորի արձանագրությունում):

5) Սարգսրի արձանագրության մեջ հիշատակված է Մալաթիա քաղաքի մերձակայքում գտնված Kārnīši «լեռնային երկիրը». հնարավոր է. որ այս անվան մեջ առկա լինի հայ. քար (հզն. ուղղ. քարինֆ, հայց. քարինս) բառը, նույնիսկ սրա հզն. հայց. քարինս-ի նախնական ձևը: Սակայն, ինչպես նշվել է, հայ. բառի հնդեվրոպական (*kar- «կարծր») լինելը կասկած է հարուցում, և Kārnīši -ն կարող է պարունակել այդ հիմքը նաև անկախ հայերենից:

6) Եթե գիւլ (գեղ-) բառի գ- նախահնչյունը *վ-ի հետուրարտյան շրջանի ձևափոխությունը չէ (հմմտ. Uelikuni > Գեղա(ր)ուլի) և ուրարտա-

կան շրջանում որոշ տարածքներում արդեն արտասանվել է հենց ց-ով, ապա թերևս նրա հոգնակի ձևն է պահպանված Gilurani-ի մեջ, որ Գ. Մելիքիշվիլին Меликишвили, 1960, 427] համարում է «ինչ-որ տոհմա-ցեղային միավորի անվանում»: Ինչպես հայտնի է, գիւղ-ը հանդիպում է գեղեաճ, գեղենի, գեղաււայ-ի (գեղաւիթ) հոգնակի-հավաքման ձևերով և Gilurani-ի մեջ կարելի է տեսնել ինչ-որ հավաքական ձև:

7) Maqaltuni բնակավայրի (գտնվել է Igani երկրում՝ Չըլդըր լճի հարավ-արևմտյան ափին) անունը, ինչպես նշվել է, կարող է հակահանկապ ժողովրդն լինել՝ տուն բաղադրիչով, հնարավոր է առաջին մասն էլ նույնացնել մական «ուխարների փարախ» բառի հետ, որ սեմական փոխառություն է (հմմտ. եբր. mikšia «փարախ»): Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 32, 231] բխեցնում է ասորական կորած ձևից, բայց այն կարող էր լինել տվելի վաղ շրջանի փոխառություն:

Անհնար չէ կարծել, որ նույն տուն բառի ձայնը բարբառային տարբերակն է անկալ barzudibiduni կոմպլեքսի մեջ, որ ինչ-որ շինություն անուն է և հանդիպում է Է «տուն» վերամիջինադարում, այն մեկ անգամ դրված է նաև barzudibidu (ni-ն դիտվել է ուրարտացիների կողմից սրպես որոշիչ հոգի), մեկ անգամ էլ՝ barzidibiduni: Այս դեպքում barzu-ի մեջ էլ կարելի է տեսնել բարձր-ի հին բարձու հիմքը (հմմտ. նաև barzani «?» և Baršia--դիցուհու անուն). անհայտ է մնում dibi-ն:

8) Eratele բնակատեղի անվանման մեջ թերևս առկա է հայ, անդ(ի) (հին ետղ) բառը. Era-ն կարող է լինել կամ ցեղանուն, կամ հայ, երա՝ «նախկին, առաջին» (հմմտ. երախայրի «առաջին պատուղ») և հայ, երայ (երէ) «որսի կենդանի» հիմքերից որևէ մեկը:

9) Uškiani լեռնանունը թերևս կապված է հայ, ոսկի բառի հետ. Եթե ոսկի բառը ուրարտական ծագում ունի (որ հնարավոր է), ապա Uškiani-ն ամբողջովին ուրարտական կաղամություն է, այլապես այն փոխառված է հայ, Ոսկեան տիպի նախաձևից (հմմտ. Ոսկեանի):

2. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՍԵՄԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

ա) ՍԵՄԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Սեմական լեզուները սովորաբար բաժանում են երեք խմբի՝ Հյուսիս-արևելյան, Հյուսիս-արևմտյան և հարավային: Հյուսիս-արևելյան խումբը ներկայացված է միտած ակկադերենով, որ ունեցել է երկու բարբառ՝ ասորերեն (ասորեստաներեն) և բաբելերեն: Հյուսիս-արևմտյան խմբին են պատկանում՝ ա) այսպես կոչված, քանաանական լեզուները՝ եբրայերենը (հրեերենը, իվրիտը), սրան մերձավոր մովաբերենը, փյունիկերենը, ուզարիտերենը, և բ) արամեերենը իր բաղմամբով բարբառներով, որոնք բաժանվում են արևմտյան (հինարամեական, պալմիրյան, նաբատական, պաղեստինա-արամեական) և արևելյան (ասորական, մանդեական, բաբելոնա-թալմուդյան) բարբառների: Հարավային խումբը ներկայացված է արաբերենով, հարավ-արաբական հին ու նոր լեզուներով (հին՝ սաբեերեն, մինեերեն, կատաբանե-

րեն, նոր՝ մեհրի, շահրի, սոկոտրի) և եթովպական լեզուներով՝ գեեզ (հին գրավոր լեզու), ամհարերեն, տիգրե, տիգրինյա, հարարի, գուրագե¹։

Սեմական լեզուները ակնհայտ ցեղակցությւն մեջ են եգիպտական, բերբերական և քուշական լեզուների հետ, որոնք միավորվում են քամական լեզուների անվան տակ և սեմական լեզուների հետ կազմում են սեմա-քամական լեզուների ընդհանրությունը։ Մ. Կոհենը և ուրիշ հետազոտողներ սեմական լեզուները ոչ թե հակադրում են մնացած երեքին, այլ դիտում նրանց հետ միասին որպես նույն ընտանիքի հավասարազոր անդամներ։

Սեմա-քամական ցեղերի սկզբնական բնակավայրը համարվում է հյուսիսային Աֆրիկան։ Սեմա-քամական ընդհանրության տրոհումից հետո, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին սեմական ցեղերը զբաղեցնում էին Արաբական թերակղզին՝ զբաղվելով հիմնականում անասնապահությամբ և վարելով քոշվորական կյանք։ Այստեղից նրանք տարածվում են հյուսիս։ Մ. թ. ա. III հազարամյակում սեմական այն ցեղերը, որոնք հետագայում հայտնի են դառնում ակկադացիների անվամբ, սիրիական տափաստաններից սկսում են թափանցել Միջագետքի հյուսիսային մասը։ Աստիճանաբար ակկադները տարածվում են նաև հարավ և խառնվում տեղական շումերական բնակչության հետ։ Միջագետքում հաստատվելուն ընդհանրապես տեղի է ունենում նրանց անցումը հողագործության։

Սեմական լեզուները կառուցվածքա-տիպաբանական առումով աչքի են ընկնում հետևյալ առանձնահատկություններով։

1) Հնչյունաբանություն։ Ձայնավորական կազմը հարուստ է, գլղրնապես եղել են միայն a, i, u ձայնավորներ՝ իրենց երկար և կարճ տարբերակներով։ Բաղաձայնական կազմը բնորոշում են՝ ա) սովորական խուլ և ձայնեղ բաղաձայնների կողքին հատուկ սաստկական (էմֆատիկ) բաղաձայնների (t, d, s, z) ու նրանց մերձավոր q-ի, բ) s, š, z շփականների կողքին t, d (թ, ծ) շփականների առկայությունը, գ) կոկորդային բաղաձայնների առկայությունը՝ (կոկորդային պայթյուն), h, h' (նախորդին համապատասխանող ձայնեղ կոկորդային)։ Սեմական նախալեզվի համար վերականգնում են արտասանությամբ s-ի և š-ի միջև դաշնող š շփականը, որի գոյությունը հնթադրվում է երբայերին մի շարք բառերում՝ շատ հնում։ Սեմական նախալեզվի և ժառանգ լեզուների բաղաձայնների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել 787-րդ էջի աղյուսակով [Гранде, 1942. 54. 59]։

Բառակազմություն և ձևաբանություն։ Սեմական լեզուների մեջ արմատների հիմնական մասը եռաբաղաձայն է. բառակազմական և ձևաբանական իմաստներն արտահայտվում են ձայնավորների հերթադաշնության և նախածանցների ու վերջածանցների միջոցով։ Անվան մեջ տարբերում են արական և իգական սեռեր, եզակի, երկակի և հոգնակի թվեր, այսպես կոչված, լծորդային (հատկացուցիչ ունեցող) և բացարձակ (հատկացուցիչ չունեցող) վիճակներ. արամեերենի և հատկապես ասորերենի համար բնորոշ է նաև անվան, այսպես կոչված, սաստկական վիճակը (status emphaticus), որ ար-

¹ Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1968, 10] արաբերենը՝ մի կողմից, և հարավ-արաբական ու եթովպական լեզուները՝ մյուս կողմից, առանձնացնում է որպես առանձին՝ հարավ-կենտրոնական և հարավ-եգրային խմբեր՝ այսպիսով տարբերելով սեմական լեզուների չորս խումբ։

Նախասեմ-	Աղկադ.	Արամ.	Եբր.	Արաբ.	Եթովպ.
*t	t	t	t	t	t
*t (*t)	š	t	š	t	s
*t	l	l	l	l	l
*t	š	l	š	z	š
*d	d	d	d	d	d
*d (*d)	z	d	z	d	z
—	—	—	—	—	—
*š	š	‘ (q)	š	q	q
*š	s	s	s	s	s
*š	s	s	s	s	s
*š	s	s	s	s	s
*š	s	s	s	s	s
*z	z	z	z	z	z
*c	—	‘	‘	‘	‘
*c	—	‘	‘	‘	‘
*h	h	h	h	h	h
*h	h	h	h	h	h

տահայտվում է որոշյալության -ā կազմիչով. ասորերենում այն փաստորեն դարձել է անվան սովորական վերջավորություն: Եռահոլով համակարգը (ուղղական՝ -u-ով, սեռական՝ -i-ով և հայցական՝ -a-ով) պահպանվել է ոչ բոլոր լեզուներում և ոչ համառոտ դործածությամբ. այն նույնությամբ առկա է փաստորեն միայն ակադեմերենի հին տեքստերում և դասական արաբերենում:

Բայական համակարգի համար բնորոշ է, այսպես կոչված, բայատեսակների գոյությունը (սովորական, սաստկական, պատճառական և այլն): Ժամանակային տարբերությունները թույլ են արտահայտված և հանդես են գալիս գերազանցապես կերպային տարբերությունների դուբորդությունով:

բ) ՍԵՄԻ-ՀԱՆԴԵՎՈՐՈՒԱԿԱՆ ԱՌԱՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԸ

Սեմական լեզուների և հայերենի բառարաշարի ու նույնիսկ քերականական կազմիչների միջև կան զգալի թվով զուգադիպություններ, որոնք հայերենի՝ այդ լեզուներից կատարած փոխառությունների արդյունք չեն: Դրանց մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի շերտ:

Առաջին շերտը կազմում են այն զուգադիպությունները, որոնք, ինչպես այլ աղբյուրներով նշվել է, անկախ ցեղակցական հարաբերություններից և շրջփումներից, առկա են գրեթե բոլոր լեզուների մեջ և պալմանականորեն կոչվում են «տարրական ցեղակցության բառեր»: Դրանք առաջին հերթին ձայնարկությունները, բնաձայնությունները և մանկական բառերն են, ընդ որում հայերենի այդ կարգի բառերը մասամբ գալիս են հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից, մասամբ ինքնակա կազմություններ են.

աղաղակ, բրբռ, աղաղել «լալ, գոռալ» (հ.-ե. *alā — բացականչություն), — սեմ. *hll, ակկադ. alālu «ցնծություն երգ երգել, ցնծալ», եբր. hillel, ասոր. hallel «գովել», արաբ. hallala «ցնծալ».

բրբռ. մենկ, բիբի, պիպիկ «երեխա» ակկադ. bābu, bībû(m), արաբ. bābba «փոքր երեխա».

ծիծ — ակիպ, zizu «ծիծ», հրր, ziz, արամ, zizal «կործ, ստինք (կենդ.)».

մամառ, -հլ «մանչալ, (բբառ) մրթմրթալ, քրթմնջալ» (հ.-հ, *mumur-, *morimor-) — արաբ, murur «մրթմրթալ, քրթմնջալ, դառնանալ, բարկանալ», հրր, murur «չարանալ» (այլի «մրթմրթալ, քրթմնջալ»),

հալ, փոք, փչեկ (փռչչ-) [հ.-հ, *p(h)(e)u- «փչեկ»] սեմ, *pwh/h («արամ, puah «փչեկ»)։

Երկրորդ շերտը կազմում են այն զուգադիպությունները, որոնք սկսված են զեմլորպական հետավոր ցեղակցություն արդյունք են և դալիս են խոր հր-նուծյունից։ Ահափասիկ ալգայիսի բառերի մի շարք՝ աղնված Վ, Մ, Իլիչ-Սվիտիչի բառարանից [ИЛИЧ-СВИЧИ, 1971—1976], ալստեղ զգալի թիվ են կազմում բնածաղկական-նկարագրական արմատները, որոնց մասին խոսվեց վերևում,

ալբել (հ.-հ, *āler-) — հրր, hly/w «կրակ տանել (քերել)»,

անուն (բբառ, անում) (հ.-հ, *nom-) — ակիպ, nañ(m) «անվանել, կոչել», արաբ, nb' «հայտարարել, հաղորդել»,

ալիւն (հ.-հ, *au-) — արաբ, hwy «ցանկանալ, սիրել», ուղար, hwt «ցանկանալ», հրր, 'wy «ցանկանալ» (սեմ, *hwy, հմմտ, հակ որարտ, aba «ցանկանալ»?) .

աւր (հ.-հ, *āmer-) — ակիպ, amaru(m), ուղար, Եթովպ, 'mr «տեսնել», քուշ, > զեկպ, 'āmīr «օր».

բերել (հ.-հ, *bher-) — ակիպ, (բաբ) bāru(m), ba'āru «բռնել, որսալ» (սեմ.-քամ, *br) ? .

բոդ, բոգբոջ (հ.-հ, *bhel-) — արաբ, 'abl «նորաբաշտ խոտ, սաղարթ», աուր, Ibel, հրր, 'abal «մարգագետին, հովիտ» (սեմ.-քամ, *'bl),

բրել-բրիչ (հ.-հ, *bher-) — արաբ, brw/ʔ «կարել-հանել», հր.-արամ, brz «ծակել».

գլուլս (հ.-հ, *ghel-) — արաբ, jalJala, արամ, gulgultā, հրր, gulgōlet-, ակիպ, gulgull(al)u(m) «գանդ, գլուխ».

գնել (հ.-հ, *dhē-) — արաբ, wd^c «գնել» [սեմ, *(w)d^c].

կլանել (հ.-հ, *el-) — արաբ, 'lw, 'ly, արամ, հրր, 'ly/w «հլնել, բարձրանալ» (հիշա չէ Վ, Մ, Իլիչ-Սվիտիչի համեմատությունը հ.-հ, *al-ի հետ, որտեղից հալ, wjl) .

կդն(իկ) (հ.-հ, *el-n) — արաբ, lyval «այծյամ», արամ, 'yI, սուր, 'aylō «եղնիկ».

հմ, էակ (հ.-հ, *es-) — արաբ, (la-)isa «(չ)կա» (ժխտականով), ակիպ, ašū «կենդանի էակներ», išū(m) «ունենալ», հրր, yēs, արամ, it(ai) «է».

թուկել «ծեծել» [հ.-հ, *(s)teb/p-?] — աուր, tph «բռնցքահարել», արամ, հրր, tnh «սպանել» (այլ կերպ Իլիչ-Սվիտիչը, Оныт,² էջ 108) .

թորել, թրել, թրջել, թրմել (թորմ), թարախ [հ.-հ, *(s)te:-] — արաբ, try «թրջվել, փափկել (հողի մասին)» [սեմ.-քամ, *l(y)r] .

լակել [հ.-հ, *lak(k)] — արաբ, հրր, lqq «լիզել».

լմել, լմմել (հ.-հ, *lem-) — ակիպ, lma «ծամել, որոճալ» (բայց սա

² Արաբական անվանական ձևերը տրվում են առանց դասական արաբերենի -u(n) վերջա վերության։

կապվում է lēmu, lahāmu բաղերի հետ, որոնք ունեն ալլ արմատ՝ միջին կոկորդալինով)։

լու (հ.-ե. *bh/plus-) — արաբ. burḥud, ասոր. purta'nā «լու».

ծին, ծնանիլ (հ.-ե. *g'en-) — արաբ., ուգար. gny, հբր. gny/w «ստեղծել, արարել, ձևաք բերել».

կեր, կուր, կոկորդ (հ.-ե. *gver-) — արաբ. jir' «կլանել, կուլ տալ», ասոր. gagarātō, հբր. gargərōt «կոկորդ».

կին (հ.-ե. *gven-) — ակկադ. kīnītu «հարձ», արամ. knṯ, ասոր. kənō-tō «ընկեր».

կուսնկ (հ.-ե. *ger-) — արաբ. kurkīy, արամ. kurkiā «կուսնկ», ակկադ. kurku «հալի սեսալ» (?) (փոխառություն շումերերենից)։

հան-զի-ստ (հ.-ե. *kuei-) — ասոր. qw', հբր. qwy «մնալ, սպասել».

հուրով «թավալում, գլորում», հուլ (հ.-ե. *kvel-) — արաբ. qib «պատել, գլորել».

ձուկն (հ.-ե. *g'hdu-, *g'hlu-) — ուգար. dgu «ձկներ» (հավաք.), հբր. dāg.

ճմլել, բրբռ. ճմսել (հ.-ե. *gem-) — ակկադ. kamû(m) «կապել» (տուարեգ. ekmem «սեղմել, ճմլել»)։

մալել «մանրել», մլ-սղաց «ջրաղաց», մեղկ, մեղմ (հ.-ե. *mel-) — արաբ. mlḥ «պոկել, կտրել», արամ., հբր. ml «տրորել».

մաշել (*մարշել), մարտ «կռիվ» (հ.-ե. *mer-) — հբր. mrḥ, ասոր., ակկադ. mrq «տրորել».

մարի «էգ թռչուն» (հ.-ե. *mer-) — արաբ. mar' «տղամարդ», 'im-rā'at «կին», ասոր. mārā «տեր», ակկադ. māru(m) «տղա, ձագ».

մաւր, -մոյն «խեղդ» (հ.-ե. *meu-) — արաբ. mā, ասոր. maiiā (հզն.), հբր. mayim (հզն.), ակկադ. mā'ū, mū «ջուր».

մեռանիլ (հ.-ե. *mer-) — արաբ. mrd «հիվանդ լինել», ասոր. mar'ā «հիվանդ».

մի' (հ.-ե. *mē) — արաբ. mā «ոչ».

մնալ (հ.-ե. *men-) — արաբ. 'mn «ապահով լինել», ասոր. 'amīn «ամուր», հբր. n-'mn «կայուն՝ մտած լինել».

որովայն (*krep-?) — արաբ. qurb «աճուկ», qirbat «տիկ», հբր. qereb, ակկադ. qerbu(m) «ներս, միջնամաս».

ուսել (հ.-ե. *ed-) — ակկադ. ta'û(m) «ուսել, արածել» (սեմ. *t'w).

սառն, սառնուլ (հ.-ե. *k'er-) — ասոր. qarḥā «վատ եղանակ», հբր. qer-rah «սառույց, ցուրտ», ակկադ. qarḥu(m) «սառույց».

սար (հ.-ե. *k'er-) — արաբ. qurnat «եղր», արամ. qarnā, հբր. qeren, ակկադ. qarnu(m) «եղջուր».

սարի-ք «շղթա, կապանք» (հ.-ե. *k'er-) — արաբ. karr «թուկ» (սեմա-քում. *kr).

տալ «ամուսնու քույր» (հ.-ե. *g'elōu-) — արաբ. kanna (kalna), մեհ-րի kelōn «հարս» [սեմ.-քում. *kl(l)].

ցելուլ, ցեղ (հ.-ե. *skel-) — արաբ. sl' «ճեղքել», ասոր., հբր. sala, «ծայր».

փերթ (հ.-ե. *(s)p(h)er-) — արաբ. fry «կտրել, ճեղքել», արամ. pr' «քանդել», ասոր. prq «փրկել» (> հայ. փրկել), prq «անջատել» և այլն.

քար (հ.-հ. *ker-) — արար. qāra «ժայռ, լուռ».

քերել, քերթել (հ.-հ. *ker-) — արար. qurāma «հացի կեղև», եբր., արամ. qurum «կեղև, կաշի».

քէն (հ.-հ. *kʷoi-n-) — արամ.³ մանկ. qina «խանկ» (սեմ. *qin' «քան- ինկ»)³.

քիմ-ք (հ.-հ. *kʷem-) — արար. qimm «խոռոկ»:

Երրորդ շերտը կազմում են այն զուգադիպությունները, որոնք արդյունք են սեմականից կատարված հնդեվրոպական հնագույն փոխառությունների: Ինչպես նշել ենք հնդեվրոպական բառապաշարի քննության ժամանակ, նախորդ հետազոտողների տվյալների հիման վրա Վ. Մ. Իլիշ-Սվիտիչը [Ил-лич-Свитич, 1964] առանձնացնում է 24 այդպիսի բառ: Թեև նա չի պարզում նախասեմերենի կրողների և հնդեվրոպացիների տարածական շփման հնարավորության հարցը և չի խոսում այդ բառերի տարածման ուղիների մասին, բայց նրա բերած նյութը արժանի է ուշադրության: Այստեղ դրանցից բերենք այն բառերը, որոնք արտացոլված են նաև հայերենում. 1) կով (հ.-հ. *gʷou-) — կղիպա. gw, ագավ. kuwā, կաֆֆա gaû, gō և այլն «եզ» (չկա սեմականում. հմմտ. հաև շումեր. gud «եզ», որ ոմանք համարում են հնդեվրոպականի աղբյուրը). 2) արա (հ.-հ. *ag'ro-) — արար. ḥadr «բակ, բնակավայր», ասոր. ḥērā «հաբար», եբր. ḥāsēr «ցանկապատված հողամաս, բակ» և այլն (սեմ. *ḥdr. սակայն հմմտ. շումեր. agar «արա»). 3) ցախ (հ.-հ. *(s)k'ākhā) — սկկադ. šakāku «տափանիկ». 4) անդ «հանդ» (հ.-հ. *andh-) — արար. ḥnī «հասնել, պտուղ տալ», արամ. ḥlīfā «ցորեն», եբր. ḥnī «բողբոջել» (սեմ. *ḥnī). 5) դոն «մի տեսակ հաց. պաքսիմատ» (հ.-հ. *dhōnā) — արար. duḥn, արամ. duḥ(i)n, եբր. duḥan, սկկադ. duḥnu «կորեկ». 6) երկան (հ.-հ. *gʷrānā) — արար. grn «աղալ», եբր. gōren «կալ», 7) գինի (հ.-հ. *gʷoino-) — արար. wayn-un «սև խաղող», եբր. yayin, սկկադ. inu «գինի» [եթե չենթադրենք հակառակ փոխառություն կամ փոխառություն միևնույն (միջերկրական) աղբյուրից և՛ սեմականում, և՛ հնդեվրոպականում]. 8) դուռն (հ.-հ. *dhuer-) — արար. ṭawār «ցանկապատ», tür «բակ», ասոր. ṭayarā «միարախ», եբր. ṭūr «քարե պատ. սլունաշար». 9) նաւ (հ.-հ. *nāu-) — արար. 'inā' «պտուտակ», եբր. 'onī «նավ», սկկադ. unūtu «աման» (>հայ. անաւթ?). 10) տաւն (հ.-հ. *dap-) — արար. dbh «զոհել», ասոր. dābhā «զոհաբերություն». 11) ասող (հ.-հ. *ster-) — սկկադ. lštaru «Իշտար, աստված՝ աստղով խորհրդանշված», եբր. 'Aštoret, փյունիկ 'strt — Աստարտա. 12) այս «քամի. չար ոգի, դև» (հ.-հ. *ansu-, եթե *ansjo->այս) — արար. ḥanzab «դև, սատանա». 13) եւթն (հ.-հ. *septm) — արար. sab'at, sab', սկկադ. sibittu, sibu «յոթ»:

Չորրորդ շերտը կազմում են այն զուգադիպությունները, որոնք արդյունք են անմիջական կամ միջնորդավորված փոխառության: Հետագա քննության մեջ մենք կանգ կառնենք հայերենի՝ սեմական փոխառությունների հարցի վրա նախ ընդհանրապես, ապա ըստ հնարավորին դրանք կիմբավորենք ըստ ակկադական, արամեական ու հատկապես ասորական, թերևս նաև վաղ արաբական աղբյուրների: Նշենք, որ բացառում ենք եբրայերենը, որի ազդեցությունը կապված է հատկապես աստվածաշնչի թարգմանության հետ. բուն

³ Վ. Մ. Իլիշ-Սվիտիչը չի տալիս հ.-հ. այս զուգահեռը:

կերպերենը մ. թ. ա. VI դարից որպես խոսակցական լեզու արտամղվում էր արամեերենի կողմից: Սրա հետ կապված նշենք, որ նաև սեմա-հայկական ուրուզ զուգադիպությունների դեպքում հնարավոր է ենթադրել հակառակ շարժում՝ սեմական լեզուների՝ հայերենից կատարած փոխառություններ. ինչպես կտեսնենք, դրանք գերազանցապես հատուկ անուններ են, մասամբ էլ, թերևս, հասարակ անուններ:

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում կանգ առնել հայերենի և շումերերենի փոխհարաբերության հարցի վրա: Ինչպես հայտնի է, շումերները Միջագետքի հնագույն բնակիչներն են և մեծ ազդեցություն են գործել ակադացիների վրա, որոնք նրանցից փոխ են առել մեծ թվով բառեր: Շումերերենի գրավոր հուշարձանները սկիզբ են առնում մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջերից: Ակադացիների՝ Միջագետքում բնակություն հաստատելուց հետո շումերները աստիճանաբար դառնում են ակադալեզու. շումերերենը որպես խոսակցական լեզու դադարում է գործածվելուց մոտավորապես մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից, թեև ակադական գրիչները շարունակում էին այն գործածել որպես գրավոր լեզու: Շումերերենի ցեղակցության հարցը դեռևս բաց է մնում, թեև եղել են այն տարբեր լեզուների, այդ թվում՝ նաև հնդեվրոպական լեզուների հետ կապելու փորձեր (Շ. Օտրան): Սակայն կասկած չի կարող լինել, որ շումերերենը նշանակալից ազդեցություն է գործել շրջակա լեզուների, մասնավորապես ակադերենի և ակադացիների միջնորդությամբ այլ լեզուների վրա: Նշենք, որ ակադերենն իր հերթին ազդել է շումերերենի վրա:

Տարբեր ժամանակներում փորձեր են արվել հայերենը կապելու շումերերենի հետ և նույնիսկ ցեղակցական կապեր հաստատելու նրանց միջև: Սակայն այդ փորձերը կատարվել են գերազանցապես պատմահամեմատական լեզվաբանության նվաճումներին անտեղյակ մարդկանց կողմից և գիտականորեն անհավաստի են⁴:

Իհարկե, հայերենի և շումերերենի միջև կան բառային զուգադիպումներ, բայց դրանք հարկավոր է շերտավորել ըստ հնարավոր աղբյուրների ու անցման ուղիների և բացառել պատահական զուգադիպումները. շումերական միավանկ բառերի մեծաքանակության և դրանց հաճախակի համանունության դեպքում այդպիսի նմանությունները անխուսափելի են: Հարկավոր է նկատի առնել, որ մ. թ. ա. III հազարամյակում հայերենը նոր է սկսել իր գոյությունը որպես ինքնուրույն լեզու՝ հնդեվրոպականից անկախ: Հատկանշական է նաև քերականական կառուցվածքների խիստ մեծ տարբերությունը:

Շումերա-հայկական զուգադիպումները մի քանի կարգի են՝ 1) բնաձայնական բառեր, ձայնարկություններ և մանկական լեզվի բառեր՝ ընդհանուր տարբեր լեզուների համար, ինչպես բքբռ. աղե — ad, ad-cla «հայր. մայր» աղաղակ — elalu «աղաղակել. ոռոշալ». բաղրաքնել — bal «խոսել». բրբռ.

⁴ Հմմտ., օրինակ, Gulbenkian, 1960: Այստեղ հեղինակը կամայական համեմատություններ է կատարում՝ առանց հաշվի առնելու հնչյունական օրենքները, առանց տարբերելու հայերենի բնիկ և փոխառյալ բառերը, հին և նոր ձևերը, առանց հիմնավորելու իմաստային անցումները. հմմտ. դեմ-ժ (<իրան.)—շումեր. damu, ջիղ (հ.-հ. *g'hisiš) —շումեր. gír «շղայնություն», քուշ—շումեր. dug (tuk), ողն—շումեր. ir, ur «ողնաշար» և այլն: Անթուլատրելի են, մասնավորապես, հայերեն բառերը արմատների կամայական մասնատումներով մեկնելու փորձերը:

պիպի «հնդկահավի ձագ» — bibe «բադ», բրբռ. մնիկ. մա «մայր» — ama «մայր», փուք, փուչ-, փչել (<հ.-հ. *p̥hu-k-), լուք (<հ.-հ. *b̥hu-k-) — bu «փչել» և այլն. 2) Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների մեջ տարածված մշակութային բառեր, որոնց սկզբնաղբյուրը կամ շումերերենն է՝ այլ լեզուների մեջ տարածված ակիադերենի միջոցով ու նրա միջնորդութամբ, կամ ակիադերենը, կամ որևէ այլ, երբեմն անհայտ լեզու՝ ագարակ — agar «դաշտ, արտ» — ակիադ. ugaru(m) և այլն. աճագ — nagga — ակիադ. anāku — խուռ. anagi և այլն. թոնիք — tunur, tinur — ակիադ. tinūru(m) — արամ. tannurā և այլն. կաշի — kuš — ակիադ. kušu(m) և այլն. կաալ — gad(a/u) «վուշ, կտավի հագուստ» — ակիադ. kitū և այլն. մաշկ — mašku(m) — ակիադ. mašku(m) և այլն. ցեց — ziz — ակիադ. sāsu(m) և այլն. 3) համաճար պատահական նմանություններ՝ գեզ, գեզ Պարսո, պատուվածք — guz «կտրատել, պատառոտել», եղելին (հ.-հ. *el-eu-) — erin «մայրի», խզել (խուզ-), խուզել (խոյզ-) — haz «կտրել-անջատել, ջարդել», մոքն «դալար ճյուղ» (հ.-հ. *mer-?) — mu, muduru «հիպոտ, դավալան» և այլն: Կան նաև տալիսի գծավոր բացատրելի զուգադիպություններ. եթե դրանք պատահական չեն, և եթե շումերերենը չի պատկանում հոստրատիկ ընդհանրությանը, ապա այստեղ կարելի է տեսնել տարբեր կարգի միջնորդող օգնիկներ. հմմտ. ալզի «ոչխար» (հ.-հ. *ou(-?) — udu «ոչխար, մանր եղջերավոր անասուն», գնալ — gin «գնալ, ուղարկել», ելանել (հ.-հ. *el-) — il «բարձրացնել, տանել, բերել», ծագ «ծայր» — zag «կողմ, սահման, ըսկիզբ, դրսի կողմ, բաց դաշտ, անապատ», կամակիր «ծուռուժուռ» (եթե կամ-ի մ-ն կոք-ի հնչյունափոխված կլկնավորը չէ) — gam «թեքվել» — ակկադ. kamāsu(m) «թեքվել, ծնկի դալ», կար (հմմտ. հոստր. *kār/, քարթվ. *kar-/ker- «կապել») — kar «կապել» և kar «կապանք», կին (հ.-հ. *gʷen-, հոստր. *küni) — gin «աղախին, ստրկուհի», կոկ «ողորի, հարթ» — gug «թանկագին քար մաքուր, փայլուն», կով (հ.-հ. *gʷou-) — gu(d) «եզ, խոշոր եղջերավոր անասուն» (բայց հմմտ. áb «կով»), կոր (հ.-հ. *geu-?) — gur «պտտել, շուռ տալ», կուռ, կռել (ըստ Աճառյանի՝ ուրարտերենից) — kur «հաստացնել, հաստանալ» (?), մրջիւն (հ.-հ. *mōr-, *mur-?) — marun (šurun ?) «մրջուն» (?), ոսկի — guškin «ոսկի», պաա — bad «պատ, ամրոց, բերդ», պար — bar «կողմ, պատել, շրջապատել», քոկ (քաւղ) — kulla «ծածկոց, քող» և այլն: Այս առումով հետաքրքրական է նշել, որ կան նաև համաբնույթ շումերա-ուրարտական զուգադիպումներ՝ ուրարտ. du- «անել» — շումեր. du «անել, կառուցել», ուրարտ. qi(u)ra «երկիր» — շումեր. kur «տեղ, վայր», ուրարտ. tiau- «ասել», tini «անուն» — շումեր. de «խոսել» և այլն:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՍԵՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամփոփելով իր նախորդների, հատկապես Հ. Հյուբշմանի, հետազոտությունների արդյունքները՝ Հ. Աճառյանը տարբերում է հայերենում ասորերենից կատարված 27 և ասորերենից կատարված 211 փոխառություն: Կադմելով հայերենի նախագրային շրջանում սեմական լեզուներից կատարած փոխառությունների հնարավոր ցանկը՝ մենք կատարել ենք հետևյալ փոփոխությունները, հավելումները և ճշտումները:

1) Հայերենի ակկադական համարվող փոխառությունների ցանկից հանել ենք այն բոլոր բառերը, որոնց ակկադական ու ընդհանրապես սեմական բնույթը չի հաստատվում ակկադական նորագույն բառարանագրության տրված լայներով [Soden, AH, 1965—1981. The Assyrian dictionary, 1956 և հջ.]. զրանց համար երբեմն կարելի է ենթադրել ավելի հավանական այլ աղբյուրներ, որոշ դեպքերում էլ գործ ունենք հին սլավա ընթերցումների հետ:

2) Ավելացված են այն բառերը, որոնք նորագույն հետադոտությունների (այդ թվում՝ նաև հեղինակի աշխատությունների) հիման վրա պետք է սեմական ծագում ունենան [հմտ. Джаукян, 1981. Djahukian, 1962. Дьяконов, 1982]:

3) Հանված են այն բոլոր բառերը, որոնց սեմական ծագումը կասկածելի է, և որոնք փոխառված են միայն V դարում ու ավելի ուշ: Այս դեպքում, բնականաբար, ոչ միշտ կարող են լինել V դարում և ավելի վաղ կատարված ասորական փոխառությունների ժամանակագրական հստակ տարբերակման շահանիշներ: Մեր կողմից հանված են՝ ա) հայկական աղբյուրներում V դ. հետո վկայված ասորական բոլոր փոխառությունները առանց վերապահության, այն դեպքերում, երբ ժամանակագրական դժվարություններ կան (օրինակ՝ հունաբան վաղ երկերի համար), հարցը լուծվել է հօգուտ V դարի, մանավանդ, եթե բառիմաստը ենթադրում է վաղ փոխառություն. բ) V դ. վկայված այն փոխառությունները, որոնք ասորական բառերի մատենագրական սովորական տառադարձություններ են և մատենագրական աղբյուրներում հանդիպում են 1—2 անգամ, այն էլ միևնույն հեղինակի մոտ. բացառություն է արված միայն ապուղայ և ռ(ա)բունայ բառերի համար, որոնք իրենց նշանակությամբ պետք է հին լինեն. ապուղայ բառը հանդիպում է կանոնադրքում և նշանակում է «ձեթի տիկ»՝ տիկ այն տեսակը, որոնցով ասորի վաճառականները ձեթ էին բերում Հայաստան վաճառելու. ռաբունայ «գրավական, ավանդ» բառը հանդիպում է 2 անգամ, բայց տարբեր հեղինակների մոտ, և ունի այնպիսի իմաստ, որ ենթադրում է փոխառության հնություն. գ) մեկնություններում որպես օտարազգի հիշատակված բառերը: Ստորև բերում ենք այս կարգի բառերի ցանկը.

ասորատիգայ «գորապետ, ստրատեգ». հմտ. ասոր. *estratiḡā* < հուն. *στρατηγός*.

առեսարոն «չորս ավետարան». հմտ. ասոր. *ditson* (առանց ձայնավորների նշանների գրված) < (շ) *διεσσαράων*.

ափիդատոս (< *ափիմդատոս ?) «հողաբարձու, տեսուչ, վերակացու». հմտ. *apimlatūs* < հուն. *ἐπιμελετής*.

բեթթիկա «պանդուկ, իջևան», հմտ. ասոր. *bīt-* «աուն» և *tīqā* < հուն. *θήκη*.

բուծին, ~ոյ «պատրույգ», հմտ. ասոր. (տրամ.) *būṣīnā* (ակկադ. *buṣī-numi*, *buṣīnuu-*) «պատրույգ, աշտանակ. մոմակալ. խոնդատ բուշսը» (սեմ. աղբյուրից է պրսկ. *būzīn*).

դասպինիա «գլխարանջնություն». հմտ. ասոր. *dispāniā* < հուն. *δύσπασις*.

թոհ և բոհ (թոխ և բոխ) «ամայի». հմտ. ասոր. *tōh wə vōh*, եբր. *tōhu wā bōhu* «ամայի և անպատ» (հանդիպում են մեկնություններում որպես օտարազգի բառեր. հայ. թարգմանությամբ «անբերելի և անպատրաստ»).

իրրամէն, -ու (< **h*(*h*)իրրամէն, դարբէսովին) «Մնացորդաց գիրք», հմմտ. ասոր. *di-bre-yomin*, եբր. *di-bre-hayāmīn*.

խարագուլ «մանր մորեխ», հմմտ. ասոր. *ḥargēlā* «մորեխ» (*ḥargāla*, ն. ասոր. *ḥargūl*, եբր. *ḥargōl*, արաբ. *ḥarjāl*).

մդրիշայ «երգ», հմմտ. ասոր. *madrāša*.

մվաւաշէ, -ից «կենդանակերպ», հմմտ. ասոր. *malvāšē*.

մուղ, -աւք «էգ էջ», հմմտ. ասոր. *mūlā*.

յաթ «տարր, նախադասութիւն», հմմտ. ասոր. *yāṭā* «գոյութիւն, նյութ» (նշված է որպէս տասրական բառ).

յամուր, -ի, -աց «վայրի այծ, այծյամ», հմմտ. ասոր. *yahmūrā*, եբր. *yahmūr* (արաբ. *yahmur* «ցիւ»).

յապանաս «արհամարհանք, թշնամութիւն», հմմտ. ասոր. *yāpanas*.

նաբաղել «անարգել», հմմտ. ասոր. *nabbel* «անարգել», եբր. *nbl* «նախատել», *nābāl* «խենթ» (նաբաղ անձնական մեկնութիւն).

նածր-(ացի) «նազովրեցի, քրիստոնյա», հմմտ. ասոր. *naṣṣrāyā* (արաբ. *naṣrānī*. նազովրեցի ձևը հուն. *Ναζωραῖος*-ից է կազմված).

շումրայ (շամրայ) «վայրի սամիթ», հմմտ. ասոր. *šamārā*, *šamrā*, *šūmrā*. արաբ. *šumra* (ըստ Աճառյանի՝ *šamrā* > *շամրայ, ապա արաբ. ողղեցութեամբ՝ շումրայ. ըստ Հյուբշմանի՝ արաբերենից, բայց Հյուբշմանը տեղյակ չէ V դ. վկայութեանը).

շուփայ «աչքի դեղ, ծարիր», հմմտ. ասոր. *šəyāpā* (այստեղից արաբ. *šijāf* և պրսկ. *šāfā*. հայերենի համար պետք է ենթադրել երկրորդական ասոր. ձև՝ *šūpā* կամ *šāpā* > *շուփայ, եթե հայ. թարգմանիչը սխալ չի կարդացել *šəyāpā*-ն).

պապկայ, -ի, -ից «թուլակ», հմմտ. ասոր. *pap(a)gā* (արաբ. *babaḡā*, պրսկ. *barḡa* և այլն).

պողոտայ, -ի, -ից. հմմտ. ասոր. *plātīā* < հուն. *πλατεῖα*.

պրակսաւթայք (պրակս աւաթ(ե)այք, պրակսաւթոյք, պրաքսաւթայք) «Ռործք ստաքելոց»-ի անվանիրական գրքեր, հմմտ. ասոր. *prqsvtā* (առանց ձայնավորների նշանների) < հուն. *Πράξεις ῥητῶν* «նրանց գործերը», որաբ «ծեր», հմմտ. ասոր. *sābā* «ծեր».

տաքսատ «գործարար», հմմտ. բյուզ. հուն. *ταξῶτος* «բերդապահ զորք» (> ասոր. ? > հայ.՝ Եփրեմ Ասորու երկերում).

տոփայ «լաստ», հմմտ. ասոր. *ṭaupā* «տկալաստ».

փուտկայ (փութկայ), -ի «պանդուկ», հմմտ. ասոր. *pūtqā* < հուն. *πανδοχεῖον* (որա *πανδοχεῖον* ձևից է հայ. պանդուկ-ը).

քորայ «երկիր», հմմտ. ասոր. *kōrā* > հուն. *χώρα*.

4) Հնդհանրապես չեն բերվում եբրայական համարված բառերը, որոնք հայերենի մեջ մուտք են գործել աստվածաշնչի և եբրայական գրականության թարգմանության միջոցով V դ. և ավելի ուշ՝ հատկապես հունարենի միջնորդությամբ՝ որպէս եբրայերէն բառերի հունարեն տառադարձումների համապատասխան հայերէն տառադարձումներ:

Հայերենի սեմական փոխառութիւնների՝ ստորեւ տրվող ցանկը կազմված է հետեւյալ ձևով. հայերէն բառի կողքին տրվում են սեմական համապատասխան բառերը, ընդ որում՝ 1) մեկից ավելի լեզուներից դուգահեռներ բե-

րելու դեպքում նախ տրվում են հայերենին ամենից ավելի մերձավոր ձևեր ունեցող լեզուները, ապա մյուսները. 2) արամեական ձևերը հիմնականում տրվում են առանց տարբերակման, բացառությամբ ասորերենի, որ տրվում է առաւ. նշմամբ. սրանից տարբեր արամեական ձևերը տրվում են առաւ. ընդհանուր նշումով. 3) եթովպական և հարավ-արաբական ձևերը սովորաբար չեն տրվում: Յանկի ավարտումից հետո կփորձենք ճշտել հայերենի բուն աղբյուրները՝ ըստ առանձին լեզուների:

աբեղալ, -ի, -ից. հմմտ. ասոր. abīlā.

ադեն, -ալ (ադին) «եղեմ, գրախո», հմմտ. ասոր. ‘aden, եբր. ‘ēden. արար. ‘adn. եբր. ձևից է հուն. Ἐδén, սրից հայ. եղեմ.

աթուխալ-ք, -ի, -ից «տառ(եր), տառանշան(ներ), գիր (գրեր)». հմմտ. ասոր. ātūā (āt-ի հոգնակին).

ախամախ «հիմար, տխմար». հմմտ. արաբ. aḥmaq (հօն. ḥumāqā) «հիմար, տխմար» (ḥmq «հիմար լինել»).

ակուր «բրիչ» (ուշ ավանդած). հմմտ. ակկադ. aqqullu (akkullu < շում.).

աղի, -ի, -ից «փականք, օղակ. ունեցվածք, ապրանք. բազմություն, ցեղ, վարմ, ժողովուրդ, մարդիկ». հմմտ. արաբ. ‘ahl, ասոր. yahlō «ցեղ», արամ. ‘aḥlā «ընտանիք. տնեցիներ, ազգականներ, մարդիկ», եբր. ‘ōhel «վրան», ակիադ. ālu «տեղ, վայր. քաղաք».

աղց, -ի, -ից «կարիք». հմմտ. ասոր. ālšā.

ամարու «գառնուկ». հմմտ. ասոր. ‘emrā, արամ., եբր. immar, արաբ. immar, amarra և այլն.

ամղան «վերարկու». հմմտ. ասոր. āmlōn (āmelā).

այպն «ամոթ, ծաղր». հմմտ. արաբ. ‘ayb «պարտավանք. արատ, թեւաւթյուն. ամոթ».

անաւթ, -ու (ուշ՝ -ի, -ից) «անոթ, աման. դուլք, կահ-կարասի. դուրծիք, միջոց. վերամիջոց». հմմտ. ակկադ. (ն. ասուր.) anūtu, այլև unūtu(m), enūtu(m) «անոթ, աման. դուրծիք, պիտուլք, դուլք, կահ-կարասի»⁵.

ապուղալ, -ի, -ից «ձկնի տիկ». հմմտ. ասոր. āpaulā [< լատ. ampulla «(կաշեպատ) լաշնափոր շիշ»].

առնէտ, -ի, -ից. հմմտ. ասոր. arnā’a.

առշիլ «ծարավել». հմմտ. արաբ. ‘aṭīša «ծարավել», ‘aṭaš «ծարավ», ‘atiš «ծարաված, ծարավի» (‘īš).

աքսոր-ք, -ից. հմմտ. ասոր. aksoria (eksoria < հուն. ἑξορία).

բասր-ել (բասիր) «պարսավել, անարգել». հմմտ. ասոր. bāsīr «անարգ», bāsar «արհամարհել, մերժել».

բարկ «կայծակ»⁶. հմմտ. արամ. barqā, եբր. bārāq, արաբ. barq, ուղար. brq, ակկադ. be/irqu.

⁵ Ավելի քիչ հավանական է համեմատությունը լսել. ḥan- «քաշել, հանել (հատկապես շերիփով և այլն)», հուն. ἄντλον «նավամբարի ջուր», ἄντλέω «քաշել, հանել» բառերի հետ, որոնց ընդհանրությունը (է. Բենվենիստ) ինքնին կասկածելի է:

⁶ Հ. Աճառյանը միացնում է բարկ «կծու, թունդ, դժնյա, բարկացկոտ. շատ սաստիկ. հր-րաշեկ, խիստ տաքացած», բարկանալ «զայրանալ» արմատի հետ (<հ.-ե. *bhrgʷos, *bhorgʷo-s):

բերդ, -ի, -աց, հմմտ. ակկադ. birtu(m), արամ. birtā «բերդ, ամրաց», բուստ «ճիճու, սրդ, փայտի ցեղ», հմմտ. ասոր. beltīta «փայտի սրդ», արաբ. baṭīṭa, buṭīṭa (նվազական) «ծառի սրդ».

բուռ «կիր, դաջ», հմմտ. ակկադ. pūlu(m) (pīlu, pēlu) «կրաքար» (ակկադերենից է հուն. πῶρος-ը «սուֆ, փխրաքար»?).

զազաթն, հմմտ. qaqqadu(m), kaqqadu(m) «գլուխ, գազաթ», եբր. qodqōd.

զադիշ, -ի, -ից, «գեղ», հմմտ. ասոր. gədlīšā, եբր. gadīš.

զադութ, -ի (աշտակից գաղթեւ, գաղթ), հմմտ. արամ. (ասոր.) gā-lūt-ā «աքսոր, գաղթ», եբր. gālūt.

զզաթ, -ու «բուրդ», հմմտ. ասոր. gezzēla, եբր. gizzā, gizzal, ակկադ. gizzatu (սեմ. gzz «լուռգեղ» արամաից. կապ ունենալով արդյոք սրա հետ գեղ «բիծ, ճեղք», զզել, զզզել).

գութ, -ոյ «հոր, փոս, բջիշ, փողրակ», հմմտ. արամ. (ասոր.) gubb, -ā «գութ, փոս. ջրհոր, բանտ», gōb, ակկադ. gubbu «ջրամբար»?

դար, -ու, հմմտ. արամ. (ասոր.) dārā, dār, ակկադ. dāru(m) «սահղություն, հավիտենություն».

դարդ «կարդ, շարք», հմմտ. արամ. (ասոր.) dargā «կարդ, աստիճան», darəgā «աստիճան».

զոյդ, -ի, -ից, -աց, հմմտ. ասոր. zaugā «զույգ, կրկնակ, նման» < հուն. ζεύγος «լուծ, դույզ».

զոպայ, -ի, -ից (ծոթընակերպ մի բույս), հմմտ. արամ. (ասոր.) zōpā «զոպա».

զունար «գոտի» (ուշ ներմուծում), հմմտ. արաբ. zunār «գոտի».

թանգար (թանկար), -ի, -աց «վաճառական», հմմտ. արամ. (ասոր.) taggār(ā), (մանդ.) tangārā, արաբ. tājīr, ակկադ. tamkāru(m), damk/-garu(m).

թարգման, -ի, -աց, հմմտ. արամ. targēmāna (turgēmānā), (ասոր.) targmānā, ակկադ. ta/urgumannu(m), targamannu(m).

թարշիշ, -ի (մի թանկագին քար), հմմտ., եբր. taršiš (> հուն. θαρσίς > հայ. թարսիս).

իուլ (եբրայական տոմարի 6-րդ ամիս), հմմտ. ասոր. īlūl, եբր. ʾēlūl, լումալ (լումալ), -ի, -ից «մանր գրամ», հմմտ. ասոր. lūmā < *nūmā (< լատ. nummus?).

իանձարուր, -ոյ, հմմտ. ասոր. ‘azrurā.

իանութ (հանութ), -ի, հմմտ. ասոր. hānūtā.

խարամանի (խարամաջնի, խարամուն, այլև ժողովրդական ոտուգարանություն, Ահրիման-ի հետ զուգորդվելով՝ հարամանի) «գե, ոտտանա, չար օձ», հմմտ. ասոր. ḥarmān(ā) «օձ».

խարբ, -ի «սուր, թուր», հմմտ. արամ. (ասոր.) ḥarbā, եբր. ‘ḥareb.

խարբալ-ել «մաղել, տակնուվրա ածել, վնասել, վտանգել», հմմտ. արամ. (ասոր.) ‘arbālā «մաղ», ‘arbēl «մաղել».

խ(ի)լալ «պարզեց տրված զգեստ, կանացի շղարշ» [խ(ի)լալել «զգեստ

⁷ Բայց հմմտ. հ.-հ. *gnpā «փոս, հոր», հ.-հ. սեմական հետադուր զուգարանություն?

նվիրել»¹]. հմմտ. ասոր. *hul'ā, արամ. hūl'a(t) [որանցից *lu(h)la* թեև «զգեստ նվիրել» ?].

խլաբդ. -ի (խլիբդն). հմմտ. ասոր. hūldā, եբր. *koled*, արամ. huld. հմմտ. հահ ասոր. huldūdā «զաշտամուկ».

խմոր, -ոյ (խմորել, անխում, խմեալ). հմմտ. արամ. hīm', (ասոր.) hīma' «թխվել, խմորվել», եբր. hīms, արամ. hāmd.

խոռ «ծակ, փոս, խոռոչ, ծերպ, խրամ». հմմտ. ակկադ. hūrru, արամ. hōrā, (ասոր.) hūrā, եբր. hōr, hūr «ծակ» արամ. hurr «ծակել».

ծարիր (ծաբոյր, ծարիւր, ծարտր), -ոյ, -ի, -ից «ռչքի սե ներկ». հմմտ. ասոր. šadīdā, ակկադ. šadīdu?

ծիր, -ոյ «շրջադիծ» (ուշ՝ ծրել «զծել, գրել») (քարթվ. *čer- «պատկերել, գրել» արմատի կողքին). հմմտ. ակկադ. širū «հզր», ալլե ešēru(m), ասոր. ešāru(m) «նկարել, գծագրել» (աբարտիսենի միջնորդությունը փոխառված).

ծնծղալ, -ի, -ից. հմմտ. արամ. šalšəlā, (ասոր.) šiššəlā, šēššəlā, եբր. šelšəlīm, եթովպ. šanašəl, šanašəlat.

ծամ (ուշ -ոյ. ծոմել «ծոմ պահել, օրական միայն մեկ անգամ ուտել»). հմմտ. արամ. (ասոր.) šōm, šōmā, šaumā, եբր. šōm, արամ. šaum.

ծրար «կապոց, կծիկ, քսակ. (ուշ) ծրար» (ծրարել). հմմտ. ասոր. šə-rār(ā) «քսակ», եբր. šəṛōr «կապոց, արցակ», արամ. šurra «զրամ պահելու շորի կտոր».

կաթնայ (կատայ), -ի, -ից. հմմտ. ասոր. qadsā (< հուն. γάδος).

կապար, -ոյ (և -ի, -աց?). հմմտ. ակկադ. abāru(m) (< շում. ?), արամ. ab(b)ār(ā)?.

կարկուրալ, -ի, -ից «նալակ». հմմտ. ասոր. qarqūrā.

կացին, -ոյ (ուշ -ի, -աց). հմմտ. արամ. (ասոր.) haššīnā, ակկադ. haššinnu(m), արամ. hašīn, ալլե կզիպտ. krđn, եբր. gard/zen, արամ. karzan.

կաւաս, -ի, -աց. հմմտ. արամ. qawwād «միջնորդ, կավաս» (qwd «առաջնորդել, տանել»).

կիր, -ոյ. հմմտ. ակկադ. qīru, արամ., արամ. qīr⁸.

կզզի. հմմտ. ասոր. qazartā, արամ. jazar, jazlra.

կմախք (կմախիք «մեռելի ողբ»). հմմտ. ակկադ. kima(h)hu(m) (gi-māhu) «գերեզման» (< շում. ?). թերևս ակկադերենից են արամ. (պալմ., նուբ.) gmh, gwh «գերեզմանախորշ».

կնիք, -ոյ. հմմտ. ակկադ. kanīku(m) «կնքված փառատիժուկ», kunukku(m) «կնիք».

կշիւ, -ոյ «կշեռք, կշիւ. կշաղատություն» հմմտ. ակկադ. gišrinnu(m) «կշեռք» (< շում.), ալլե gišru(m) «պահանջ, կամուրջ» (> արամ., մ. եբր. gišr, արամ. gisr «կամուրջ»).

կողեւ «երեւիտ, մանուկ», կզեւն «ուղտի ձագ». հմմտ. արամ. jazūr «ուղտ, ուղտի ձագ».

⁸ 2. Անտոյանը [ՀԱՅ, 22, էջ 593] համարում է «ասորեստանյան փոխառություն, որ թեև չի պահված ասորերենում, բայց կա մյուս սեմական լեզուներում, ինչպես եբր. gīr, արամ. gīr, արամ. jīr ...»: Սակայն գ-ով ձևերի համար հմմտ. Soden, AH, 2, 923:

կոթող, ~ի «նշանաքար, արձան, կոթող», հմմտ. ակկադ. kudurru «սահման, սահմանաքար»?,

կուպր, հմմտ. արամ. (ասոր.) kuprā, եբր. kōpēr, ակկադ. kupru(m).

հալա «զգեստ», հմմտ. ակկադ. ḫalāpu(m) «ներս սոզոսիկ, հալհեկ», nahlapu(m) «զգեստ, վերարկու».

հալբ-ք (խաղբ-ք) «որսդայթ, թակարդ, թակարդի թոկ», հմմտ. արամ. (ասոր.) ḫablā «թոկ», եբր. ḥebel «թոկ, թակարդ», արաբ. ḥabl «թոկ», ḫibāla «թակարդ», ակկադ. ḫabālu «կապիկ», nahbalu(m) «թակարդ».

հաշիս, ~ի, հմմտ. արամ. (ասոր.) ḥāšīb «կարծված, համարված, հաշվված», ḥšāb, եբր. ḥāšāb, արաբ. ḥisāb (սեմ. *ḥš/sb «հաշվիկ»).

հեդ, ~ի, ~ից (ուշ՝ ~ուլ) «վանկ» (հեզեկ). հմմտ. ասոր. ḥēgāi «կարգալ»,

հեզենայ, ~ի, ~ից «զիր, ալբուբեն». հմմտ. ասոր. ḥēgīānā «կարգալ, հեզեկ, ընթերցանութուն, արտատանութուն».

հեթանոս, ~ի, ~աց, հմմտ. ասոր. ḥīnws (առանց ձայնավորների գրություն) (< հուն. ἕθνος).

հեթոսրայ «ճարտասան, հեկոսր», հմմտ. ասոր. rhiṭōrā (< հուն. ῥήτωρ > հայ, հեկոսր).

հրեայ, ~ի, ~ից, հմմտ. արամ. (ասոր.) ḫūdāiā (ḫūdāiā), ḫēhūdāiē, եբր. հզն. yəhūdīm, արաբ. yahūd (հմմտ. նաև պրոկ. yahūd).

ձանձախարիթ «մուգ, սև, մուգ կարմիր, մուր», հմմտ. ասոր. zəḫorītā «սրգան կարմիր».

ձէթ, ~ուլ, հմմտ. արամ. (ասոր.) zēi (zaitā), zait, եբր. zayit, արաբ. zayt.

ձիւթ, ~ուլ, հմմտ. արամ. ziptā, (ասոր.) zēptā, եբր. zepet, արաբ. zitt (հմմտ. նաև պրոկ. zift).

զեկ (զեակ), ~ի, ~աց, հմմտ. ասոր. lēqā.

մագաղաթ, ~ի «մագաղաթ. գիրք», հմմտ. արամ. (ասոր.) magallēā, mēgillēā, եբր. mēgillā(i) «թղթադալար, փաթեթ (որպես գիրք)».

մակալ «ոչխորի փարախ», հմմտ. եբր. mīkālā «ոչխորի փարախ».

մահիճ, ~ի, ~աց «անկողին, անկողնակալ», հմմտ. արաբ. mahja' «նընջարան» (hj' «քնեկ, հանգստանալ»).

մանանայ, ~ի, ~ից, հմմտ. ասոր. mannā, եբր. mān.

մանգալ, ~ի, ~աց, հմմտ. արամ. (ասոր.) maggēlā (< *mangēlā), եբր. maggāl (հմմտ. նաև պրոկ. mangāl < սեմ.).

մաշկ, ~ի, ~ից, հմմտ. արամ. maškā, (ասոր.) meškā, ակկադ. maš-ku(m) (հմմտ. հդիպտ. mškz, mšk).

մաշկն, ~ին «վրան». հմմտ. ասոր. maškan «վրան, խորան», ակկադ. maškanu(m) «ղնեկու տեղ. կալ. տեղ. շղթա», եբր. miškān «բնակարան, խորան».

մաքս, ~ի, հմմտ. արամ. maksā (mksā) > արաբ. maks, (ասոր.) maksā, եբր. makes, ակկադ. miksu(m).

մզեկ (մուլ-), հմմտ. ակկադ. mazû, mazā'u «մզեկ, քամեկ».

մծղնեայ, ~ի, ~ից (մի աղանդ). հմմտ. ասոր. məṣalləiānē «աղոթա~ կան՝ մեռալան աղանդ».

մտրակ, -ի, -աց, ասոր, maṭraqā «մտրակ, խարաղան, խիթան», արաբ, miṭraq «բարդ, ձաղկելու փայտ, գավաղան», miṭraq «գավաղան, սուր».

նաշին, -ոյ (նաշին) «մանր աղացած՝ նուրբ ալյուր», հմմտ, ասոր, nə-
šīpā.

շաբաթ, -ու, հմմտ, ասոր, šabbəṭā < հբբ, šabbāl.

շալակ, -ի, -աց «պարկ, պատդարակ», հմմտ, արաբ, šallāq «մուրաց-
կանի տուգրակ».

շամփուր, -ի, -աց, հմմտ, ասոր, šappūḏā «անիթրոց, կրակխառնիչ»,
արաբ, šaffūd «շամփուր».

շառան «ուլտ», հմմտ, արաբ, šārif, հզն, šawārif «ժեր էդ ուլտ».

շար «3600 սարվա շրջան», հմմտ, ակկադ, šār(u) «3600».

շաւիղ, -ի, -աց «նեղ ճանապարհ, արահետ, ստնահետք», հմմտ, արամ,
(ասոր.) šəbīlā «ճանապարհ, հետք», հբբ, šəbīl «նեղ ճանապարհ», արաբ,
sabīl «ճանապարհ».

շափիղայ (շափիղայ, շափիլայ) «մի թանկարժեք քար», հմմտ, ասոր,
sapīlā, հբբ, sappīr ?.

շեփորայ (շիփորայ), -ի, -ից, շեփոր, -աց, հմմտ, ասոր, šīpōrā, հբբ,
šōpār «սեմական աղբյուրից է պրտի, šēpōr, šapōr».

շիլթայ, -ի, -ից, հմմտ, արամ, šīšiltā, šōšiltā, (ասոր.) šēšaltā, (ն.
ասոր.) šīšilt'ā, հբբ, šelšelet, արաբ, silsila(t).

շլուռն (հմմտ, նահ՝ հալորի «մի բույս» ?), հմմտ, ակկադ, ḫallūru(m)
(ḫj/ullūru, ḫallāru), արաբ, ḥullar, հբբ, ḥārūl, արամ, ḫurlā «ոլուռ, սիսեռ»,
ուրբաթ, -ու, հմմտ, ասոր, ərūbətā (> արաբ, 'arūba(t).

պախրէ, -ի, -ից (ուշ՝ պախրայ) «տափար, արջառ, նախիր, պարեն,
ինչք», հմմտ, ասոր, baqrā, հբբ, bāqar «արջառ, կով, ցուլ», արաբ, baq-
(a)ra(t) «կզ, կով» (արտերինից է պաքարայ «արջառ, կզ»).

պաղաղ [*«խառն, ձուլված» (?)]՝ միապաղաղ «միաձուլել, միապանդրված,
հարթ, պարզ» բառերով, հմմտ, ակկադ, balālu(m) «սրտեղ, ցուղել, խառ-
նել, ձուլել, միաձուլել») ?.

պատ «չորս կողմ, բոլորակողմ, պատ», փաթ-, փաթ, հմմտ, ակկադ, pa-
ṭu(m) «սահման, շրջան, դավառ» (բայց հմմտ, ուրարտ, patari «քաղաք») ?

ռ(ա)բունայ (ըռբունայ) «գերավան, ափանգ», հմմտ, արամ, (ասոր.)
raḥbōnā, 'arəbbōnā, հբբ, 'erābōn, արաբ, 'arabūn, rabūn.

սակուր, -ի, -աց (սակր, -եր) «աղմատապար», հմմտ, արամ, (ասոր.)
seqūrā, saqūria «սակուր», արաբ, šaqūr «քարտաշի մուրճ» (< լատ. se-
cūris «տապար, կոցին»).

սանդ, -ի, հմմտ, ակկադ, samādu(m) «աղալ», sam/ndu(m) «աղացած»,
samidu(m) «մի տեսակ ալյուր», sāmīdu(m) «ջրաղացական» ?.

սատանայ, -ի, -ից, հմմտ, ասոր, saṭāna (< հբբ, sāṭān «հակառա-
կորդ, սատանա», որտեղից հուն. σαταν > հայ, սատան).

սափրել «ծիլել», հմմտ, ասոր, spr «ծիլել».

սեռն «առանցք», հմմտ, արամ, (ասոր.) sarnā, հբբ, seren, sarnē⁹.

⁹ Եթե հայ. բառը կապ չունի հ.-հ. *k'ers- «կառք» բառի հետ կապ կա՞ր արգյոք սեռն և լիսեռն բառերի միջև:

սիք, ~ոյ «մեղմ քամի», հմմտ. ակիպ. zīqu (sīqu) «քամի» (շումեր. siq «քամի»), արամ. (ասոր.) zīqa «փոթորիկ», արաբ. šīq¹⁰.

սիսոր «վարձ». հմմտ. երբ. zakar, seker, sākār «վարձ», արաբ. sakarat «բանդոր», եթովպ. səkūr «վարձված»¹¹.

սիւրանալ «հիանալ, զարմանալ, սքանչանալ», հմմտ. արաբ. slr «կախարդել, հիացնել», slhr «կախարդանք, դժոխանք».

սկահ (սկիհ) «բաժակ», հմմտ. ասոր. esqapā (<հուն. σκῆψη «տաշտ, նստակ, կոնք, ջրաման», σκαφίς «գուլ, կողով, կոնք, ջրաման»).

սուսեր, ~ի, ~աց. հմմտ. ասոր. sapserā (հմմտ. նաե հուն. σάψιρος, մ. պ. *šafšēr կամ *šamšēr, պրոտ. šamšīr)?.

սրիկայ. հմմտ. ասոր. sriqā «անպիտան մարդ, գատալի, ունայն», sraq «կոդապոն», արաբ. sārīq «գող».

սրո(ւ)բէ. հմմտ. ասոր. srapē (հայերեն ձեն աղղղել է քերվրէ ձեկց. հմմտ. հուն. σεραφίμ <եբր. հգն. sērāpīm).

տարի. ակիպ. dāritu(m) «աեողություն, հալիտենություն» (սրա հեա կապված են եգիպտ. tr «ժամանակ, ժամանակամիջոց» և քուշ.՝ ագ. բիլ. tarī «անգամ, պահ, շրջան», աե'ս գար).

տերե, ~ոյ. հմմտ. ասոր. tērep, tērpā, եբր. terep, tārāp,

ուղայ, ~ոյ (ուշ՝ ~ի, ~ից). հմմտ. արամ. (ասոր.) talya «ուղա», եբր. tāle «գառնուկ, նորածին գառ», արաբ. tālā «գառ. ուլ. կոչիկի ձուղ», taly «գառնուկ. ուլիկ».

յեց, ~ոյ. հմմտ. ակիպ. sāsu(m), արամ. sās(ā), եբր. sās, արաբ. sū-s(i)n (հմմտ. նաե հուն. σῆς <սեմ.?).

յից, ~ոյ (յցել «անկիւ», յցունք «մազախունջ»). հմմտ. ակիպ. šiš-šu(m) «ձող, լոծ. սանտիոնդ, կապանք», ասոր. šēššā «գամ, մեկ, բեկ».

փածանիլ «հաղնովիկ». հմմտ. ակիպ. pašānu(m) «պատել, ծածկել, փոթաթել, քողարկել».

փեգանայ (փեգենայ) «բատակ, սպանդ (մի բույս՝ ruta)». հմմտ. ասոր. pēgānā (<հուն. πηγανον).

փիլիսոփայ, ~ի, ~ից. հմմտ. ասոր. pīlōsōpā (<հուն. φιλόσοφος > փիլիսոփոս).

փոխ, ~ոյ, փոխել, հմմտ. ակիպ. pubhu(m) «փոխանակել», pūhu(m) «փոխանակում, փոխարինում».

փրկել. հմմտ. ասոր. prq «փրկել, ազատել», purqānā «փրկություն», եբր. pereq «ազատել», արաբ. farq «բաժանել»¹².

քահանայ, ~ի, ~ից. հմմտ. արամ. kāhanā) (kahenā), հգն. kāhanāiē, (ասոր.) kāhnā, եբր. kōhēn, եթովպ. kähne «քահանա», արաբ. kāhin «հմայող, կախարդ, սնտեռ, մատակարար».

քաղդեայ (քաղեայ), ~ի, ~ից «հմայող, դուշակ», հմմտ. ասոր. kaldāiā «մոգ, աստղահմա».

¹⁰ Հ. Հյուբշմանի և Հ. Անտոյանը ենթադրում են ասոր. բրբռ. ձե՝ Տ. ուլ (?) :

¹¹ Ըստ Հ. Անտոյանի [ՀԱԲ, 42 225] ասորական բարբառային որևէ ձեկց :

¹² Սաղայն հմմտ. հ. - հ. * (s)p(h)cr- «ցրել, ցանել», *sphreu-g-, որտեղից լիով. sprūgti «փախչել, ազատվել, խույս տալ» :

քանոն (քանոն) «մահճառյուն, ճաղ, քանոն, կանոն», հմմտ. ասոր. kanūntā' qanūnā ձևի կողքին (< հուն. κανών, որակից հայ. կանոն)¹³.

քանքար, ~ի և ~ի, ~աց «մի կշռաչափ, ոչը չափով ստիռ կամ արծաթի գամար, տաղանդ, շնորհք», հմմտ. արամ. kankārā (kakkārā), ասոր. kakkārā, եբր. kikkār, ակկադ. kakkaru,

քարով, ~ի, ~աց և ~ոյ «մանեակի, երաժիշտ, քարով», հմմտ. արամ. (ասոր.) kārōzā «մանեակի», kārōz «հրավիրակ, քարով», արաբ. krz «քուրդի».

քաշ, ~ի, ~ից «արու ոյծ», քաշել «հարձակել», հմմտ. ասոր. kebšā, եբր. kebeš, արաբ. kabš, ակկադ. kabsu «մատաղ խոյ».

քաքար, ~ի, ~աց «մի տեսակ խմորեղեն, կարկանդակ», հմմտ. ասոր. kakārītā «մեղրահաց», ակկադ. kakkaru «կլոր հաց» (հմմտ. նաև խուռ. kakkār, խիթ. kaggari).

քերովբե «մի հրեշտակապատ», հմմտ. ասոր. k(ə)rōbā, հզն. krōbē (< եբր. kərūb, հզն. kərūbīm > հուն. γερουβ, հզն. γερουβίμ).

քիթիթ «կտավի հասարակ զգեստ. շորի կտոր. (բրբռ.) հարսնազգեստ», հմմտ. ակկադ. kitītu(m) (kitittu, kitintu) «կտավի զգեստ», kitū(m) «կտավ», այլև արամ. kittūna, kuttīnā, եբր. kuttōnet (արեմտասեմ. ki/e/attān, հմմտ. նաև ասոր. qeṭṭau)¹⁴.

քնար, ~ի, ~աց, հմմտ. արամ. kinnārā, (ասոր.) kennārā, եբր. kinnōr.

քշտել «կտրել, հատել, հարվածել, դիպցնել, քսել», հմմտ. ակկադ. ka-šātu(m) «կտրել, հատել».

քուեայ (քուէ), ~ի, ~ից, հմմտ. արամ. թալմ. qubā (< հուն. κυβία «խորանարդ, վեդ»).

քուսիթայ «կրճնավորի գլխարկ, կնիուդ», հմմտ. ասոր. kōsītā [< ակրկադ. kusuṭu(m) «զգեստ»?].

քււրայ, ~ի, ~ից, հմմտ. արամ. kūr(ā), (ասոր.) kūrā, եբր. kūr, ակկադ. kūru(m).

քււրմ, ~ի, ~աց, հմմտ. արամ. (ասոր.) kūmrā, եբր. kōmer, ակկադ. kumru(m), kumir(t)u:

Կան դեպքեր, երբ հայերեն բառերն ունեն սեմական ակնհայտ զուգահեռներ, բայց այդ բառերի բուն աղբյուրների հարցի լուծումը կապված է գծավորությանների հետ:

1) Մի շարք դեպքերում հնարավոր է հայերեն բառերի նաև հնդեվրոպական մեկնությունը: Առանձին դեպքերում կարելի է առավելություն ստել այս կամ այն ստուգաբանությունը, մյուս դեպքերում վճռական խոսք տալը գծավորումով է.

բողի, հմմտ. ակկադ. puglu(m), արամ. ասոր. puḡlā «բողի» (արաբ.

¹³ Հնարավոր է ենթադրել նաև մ. իրան. սրեէ ձև՝ իբրև հուն. և հայ. բառերի միջնորդ օղակ:

¹⁴ Հ. Հյուբշմանը [AG, 208] և Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 675—676] ասոր. բառը փոխառություն են համարում հայերենից. ընդհանրապես Հ. Աճառյանը հնարավոր է համարում ընդհանուր աղբյուրը համարել հայերենը [Կոստ բառից. հմմտ. Ջանուկյան, 1976, 45—46], եթև բուն աղբյուրը շումերերենն է, ապա հայերենը պիտի համարել փոխառյալ:

fuyl) և ակիպ. buqlu(m) «ածիկ», ասոր. buqlā «ծիկ, բնձյաղ», արաբ. baql «կանաչեղեն, բանջարեղեն»։ Աճառյանը համարում է բոլ-ի աճականով ձևը և բխեցնում է հ.~ե. *bhel-ից, ըստ Պոկոսնու [IEW, 1, 103]՝ ծագում է *bol-ից, որակելից հուն. βολέος «սոխ», հնարավոր է արդյոք ենթադրել սեմական փոխառություն հայերենից։

խուց. հմմտ. ակիպ. huṣṣu(m) «եղեղնաշեն խճիթ» (Անառյան ՀԱԲ, 2², էջ 422—423). Պատարանին, Պեակրտոնը և Պակոսին [IEW, 1, 956] բխեցնում են հ.~ե. *(s)keu- «ծածկել» արմատից (*khu-sk'o-)՝ խուլ բառի հետ միասին։

կաքաւ, ~ու (ուշ ~ույ, ~ի, ~աց). հմմտ. ակիպ. kakkābanu «մի թռչուն՝ խայտահա՞վ (цапка)», ասոր. qaqqāba(nā) «կաքավ», բայց հմմտ. հակ հուն. κακαίτης «կաքավ» (հ.~ե. *kakk-?)։

բրբռ. մոռ «կծու», հմմտ. արաբ. murr, եբր. mar, ակիպ. marru(m) «զառն» (սեմ. mrr «զառը լինել») (Մկրաչյան). բայց հմմտ. հակ բրբռ. մոմոռ՝ մարմաշ, մորմոք բառերի կողքին, որոնք թերևս ծագում են հ.~ե. *mer- «տրորել» արմատից, հմմտ. գերմ. Schmerz «ցավ», անգլ. smart «ցավել, կտրուկ, ուժեղ (ցավ)» և այլն. իմաստային հարաբերություն համար հմմտ. կծանել և կծու։

տամալ, ~ոյ (և տամալի, ~ւոյ, ~եաց) «տանիք», հմմտ. ակիպ. tamlī-u(m), tamlū(m) «լիցք, տեռաս, հողահարթակ. բոլորք» (malū(m) «լի լի~նել, լցվել» բայից) [Անառյան, ՀԱԲ, 4⁸, 367]. ավելի հավանական է բառի հնգվորոպական ծագումը՝ *dem(ə)- «կառուցել, միացնել, զուգակցել» արմատից. սրա *dom- ձևից ծագում է հայ. առն բառը, որից և տանիք. հմմտ. հակ հայաս. Tamatta տեղանունը։

տարածել. հմմտ. ակիպ. taraṣu(m) «ձգել, տարածել» (արամ. ուղղել)։ հնարավոր է մեկնել հակ որպես աար+ածել կազմություն։

տեղ «տառաւ անձրեւ», հմմտ. ասոր. ʔālā «ցոյղ» (եբր. ʔal «ցոյղ, անձրեւ») [Անառյան, ՀԱԲ, 4², 392]. ավելի հավանական է տեղ-ի հ.~ե. ծագումը՝ *del-ից [հմմտ. Pok., 1, 196]. հմմտ. հատկապես մ. խուլ. delt «ցոյղ» (այլև գեոմանուսներում), բրեա. delt «խոնավ» և այլն։

ցամաք, ~ի, ~աց. հմմտ. եբր. šmq «չորացնել», šōmēqīm «չորացած (ստինք)», այլև šimmūqā «չամիչ» [Անառյան, ՀԱԲ, 4², 448՝ ասոր. բրբռ. կորած մի ձևից]. բայց հմմտ. հակ հ. հնդկ. kṣāma «այրված, չորացած» (հ.~ե. *ksā- «այրել»), եթե հայ. բառը ծագում է սեմական աղբյուրից, ապա նրա հետ կապված է և սեմական ծագում ունի հակ ամքիլ բրբռ. բառը։

ցիր, ցրիւ հմմտ. ակիպ. zarū(m) (sarum), ասոր. zarā'u «ցրել» (սեմ. *dru, *z/dru/i), zēru(m), zīru «սերմ» (սեմ. *dar', z/dar'). ավելի հավանական է բառի հնգվորոպական ծագումը՝ հ.~ե. *(s)ker- «ցատկել» արմատից, որակելից հ. հնդկ. kirāti «ցրում է, ցանում է, թափում է նետում է»։

փարաս «անշատ», փարատել «հեռացնել, ցրել», հմմտ. ասոր. prī «ցրել, տարածել, անշատել», ակիպ. parāṭu «պակել~հեռացնել, մաքրել»։ բայց հմմտ. հ.~ե. *(s)p(h)er- «ցրել, ցանել» (Pok., 1, էջ 993)։

Որոշ գիպերում հավանաբար մենք զործ ունենք պատահական նմանությունների հետ. ահա մի քանի օրինակ. հմմտ. ա) հայ. այս «քամի, չար ուղի, դե» — արաբ. 'ayl «մոլորակ, օդեա բերել, ավերածություն անել» (Մկրչյան

չյան). ավելի հավանական է ենթադրել հայ. բառի հ.-ե. ծագումը *ansio-
 ձևից (հ.-ե. *ansu- «ոգի, չար ոգի»), հմմտ. հ. հնդկ. ásu-, ավ. anhu- «կեն-
 սաշունչ, շունչ, կյանք», ր) հայ. եփել — ակիադ. epu(m) «թխել, եփել, խո-
 բովել», հայ. բալը ավելի վստահելի զուգահեռ ունի հունարենում՝ ἔψω
 «եփել» (-so-ով ներկա, հմմտ. ὄέψω և ὀέψω «տրորել, ճմուռել»՝ հայ. տոփել
 զուգահեռով), գ) հայ. մաքառել — ակիադ. maḫaru(m) «գեմ գնալ, գիմա-
 ցրել, գիմել, ընդունել», հմմտ. նաե հուն. μαζγαρεύ «մաքառել, մարանչել,
 կռվել» (հնչյունական հարաբերություն համար հմմտ. ἄρχω «ստաջնորդ, իշ-
 խող, տիրող» և հայ. արքայ), հուն. μαζγαρεύ-ը կառավարող հանդիմանում են
 հ.-ե. *mag'h-ին. թերեւս հունարենի և հայերենի համար պետք է ենթադրել
 մի ընդհանուր (ենթաշերտային) աղբյուր:

2) Մի շարք այլ դեպքերում սեմական զուգահեռների հետ միասին առկա
 են նաև իրանական զուգահեռներ, և հայերեն բառերի անմիջական աղբյուր-
 ների հարցի լուծումը դժվարանում է. հարկավոր է նկատի ունենալ, որ՝ ա)
 արևելքում տարածված, հատկապես մշակութային արժեք ունեցող բառերը
 կարող են անցած լինել հայերենին ոչ բուն աղբյուրից. սեմական ծագում
 ունեցողները՝ իրանական և իրանական ծագում ունեցողները՝ սեմական միջ-
 նորդությամբ. բ) հնարավոր են պատահական համընկումներ. գ) կան դեպ-
 քեր, երբ առկա է տարբեր ձևերի բաղարկում.

ագուռ (տշ ավանդված). հմմտ. ակիադ. agurru(m), որտեղից արամ.
 āgūr, արաբ. ājur և ալլն, և պրսկ. āgūr (այստեղից է թերեւս, հայերենը).

աղան «ազնվական (?), իշխան (?)» (աղանազդի բառում. հմմտ. նաև
 Աղան անձնանունը). ըստ Յուստիի [Justi, 1895, 13, 484] Աղան անձնա-
 նունը իրան. ծագում ունի (հմմտ. Andalan, Zandalan. սակայն հմմտ. նաև
 ālān, հայ. ալան < *aryana «արիացի»). ըստ Հ. Աճառյանի [ՀԱԲ, 1², 120
 ՀԱԲ, 1, 97]՝ ասոր. 'alānā «ստաջնորդ, եկեղեցական ստաջնորդ» բառից.

անանուխ, -ոյ. հմմտ. ակիադ. (a)nanīhu, nanaḫu «մի բույս՝ անանուխ».
 համարվում է փոխառություն. ըստ Յիմեռնի՝ փոխառված է արամ. nan'ā-
 -ից (ասոր. nān'ā). ըստ Հյուբշմանի և Աճառյանի՝ սեմական բառերը առ-
 նըված են իրան. աղբյուրից, որից և համարվում է հայերենը. հմմտ. պրսկ.
 nān-xāh, nānuxēh «հացհամեմ»՝ nān «հաց» և x'āh «համեղ» արմատներից.

ապրսամ (ապուրսամ, ապրասամ) «բալասան». հմմտ. ասոր. apūr-
 sāmā, pursāmā (< իրան., որտեղից նաև հայերենը),

դոլլ, -ի, -ից և -ոյ. հմմտ. ասոր.~արամ. dāula (ակիադ. dalu(m),
 եբր. dālī, արաբ. dalw) կամ մ. պ. (< սեմ.) dōl.

թադ, -ի, -աց. իրան. *tāg- բառից անմիջաբար կամ սեմական միջնոր-
 դություն (հմմտ. արամ. tāgā, արաբ. tāj). Ա. Մեյլին հակված է երկրորդ
 կարծիքին՝ նկատի ունենալով պարթ. t > հայ. թ անցումը փոխանակ ավելի
 սովորական պարթ. t > հայ. ա անցման.

թոնիր, -ոյ. հմմտ. ակիադ. tinūru(m), tenūru(m) (շումեր. tunur, ti-
 nur). ակիադերենից են ինչպես սեմական այլ լեզուների, այնպես էլ իրա-
 նական ձևերը՝ ստաջին a կամ i և երկրորդ ü ձայնավորով. հայերեն ձևը
 իր ձայնավորմամբ կանգնած է առանձնակի.

թոթ, -ոյ. հմմտ. արամ. (ասոր.) tūtā և մ.պ. (< արամ.) *tūt. Հյուբշ-
 մանը և Աճառյանը ավելի հավանական են համարում իրանական աղբյուրը.

խորդ, -ոյ «քորձ». հմմտ. ասոր. xurgā «մախաղ, պարկ, պաշտոնակ»

(արար. xurj, որակից, թխարք. միջնորդությամբ, բրբ. խուրջին) < մ. իւրան. *xvarg (xvarγ), որակից թիրեա անմիջաբար հայերենը.

մանիշակ, -ի, -աց. հմմտ. ասոր. mənīškā (< իրան. ? հմմտ. մ. պ. vanavšak, պ. banafša), մանուշակ ձևը անմիջաբար իրան. աղբյուրից է. սովայն հնարավոր է ենթադրել հայերենում բարբառային տարրերովներև և ասոր. ձևը փոխառութուն համարել հայերենից.

նաւթ, -ոյ և -ի. հմմտ. ակկադ. naptu(m), արամ. (ասոր.) napṭā, ne-
pṭā, արար. napī և պրսկ. naft. ոմանք բնոյհանուր աղբյուր են համարում սեմականը, ուրիշները՝ հնդեվրոպականը. հմմտ. ավեստ. *napta- «խոնավ, թաց» (հ.~ի. *enebh- «թաց, ջուր, ամպ» ար. Բասիր). Հյուբշմանը և Աճառ-
յանը նաւթ-ը բխեցնում են պճլ. *naft ձևից:

շկապել «վառելի, վառելի». հմմտ. ասոր. šəqap «հարվածել, խփել, գոլու հանել, գոլու քաշել, նետել» և պրսկ. šikāftan «ճեղքել» ?

շուշան, -ի, -աց. հմմտ. արամ. šūšanā, (ասոր.) šūšantā, հգն. šū-
šannē, արամ. հբր. šūšan, šōšān, šōšanna, արար. sūsan < բուլղր
կղիպտ. ššn-ից) և մ. պ. šūšan, sūsan (< սեմ.).

պատտուել. հմմտ. ակկադ. paṭaru(m) «արձակել», հբր. pīr «պատուել, առանձնացնել», արար. fīr «ճեղքել, զոնել, ստեղծել» (սեմ. *pīr «բաժա-
նել, պատուել, ճեղքել») և պրսկ. fatārdan fatārīdan «պատուել».

սափիրայ (սոփորեայ) «շափուղա». հմմտ. ասոր. sapīlā (հբր. sappīr)
և հուն. σαπφίρος (սրանց բաղադրությամբ).

սակամունիա «մի դեղաբույս՝ convolvulus scamonia». հմմտ. ասոր. saqmunia և պրսկ. saqmūniyā, այլև հուն. σκαμνώνια, հաղանական է ասու-
րական աղբյուրը.

փիղ, -ի, -աց. հմմտ. մ. պ. pīl (ըստ Հյուբշմանի և Աճառյանի) կամ
արամ. pīl(ā), (ասոր.) pīlā.

քոթանակ «հագուստ». հմմտ. հբր. kuttōne, արամ. kittūna, kuttīna,
փյուն. ktō «կտավե զգեստ» (> հուն. χιτών)՝ բուլղրն էլ ակկադերենից (հմմտ.
kitū(m) «կտավ» < շումեր.). սեմական բառը կարող է հայերենին անցած
լինել իրանական միջնորդությամբ (հմմտ. ~ակ ածանցը).

քրոսան «մի ընդիդեն, ոսպնավիպ». հմմտ. պրսկ. karsana և արար.
karsanna (ըստ Աճառյանի՝ պարսկերենից կամ ասոր. մի ձևից):

Նախկինում կասկածով կամ առանց կասկածի սեմական աղբյուրից հա-
մարվող մի շարք բառերի իրանական ծագման հարցը այժմ կարելի է լուծ-
ված համարել հոգուս իրանականի.

դարգիճ «պտուղարակ». Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 637], Հյուբշմանի հե-
տևորդությամբ, մատնանշում է ասոր. dargušta «պտուղարակ», արամ. dargaš
«անկողին» բառերը՝ ավերացնելով, որ դրանք բնիկ սեմական չեն և կարող
են հայերենի հետ փոխառվել լինել իրանականից. դարգիճ-ի իրանական
ծագումը երևում է -իճ ածանցից. ըստ Բոգոլյուբովի (ВЯ, 1974, 6, 107—
108) աղբյուրն է *dragiča- ձևը՝ *drag- «քաշել» արմատից.

զուրկ, զիրկ (զրկել). Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 97] հայերեն բառերը բխեց-
նում է ասորերենից՝ նկատի ունենալով sraq «կտրուպել», srīqā «զուրկ, ու-
նայն, դատարկ» բառերը, բայց հետապնդում, մեր մատնանշումով, այստեղից
բխեցնելով սրիկայ բառը [ՀԱԲ, 4², 668]՝ զուրկ-ը մեկնաբանում է որպես վ-ով

կազմաթյան և -ուրկ-ը համեմատում է լատ. *urged, -ēre* «վարել, քշել, սպանալ, ստիպել և այլն» բառի հետ, որ անհավանական է. ավելի հավանական է զուրկ-ի իրանական ծագումը, հմմտ. *զուր < zūr*.

Քաղաք, -ի, -աց բառի աղբյուրը Հ. Աճառյանը համարում է ակկադերենը, բայց *kalakku(m)* «փոս, փորվածք, նկուղ, գետնափոր պահեստ» (< շումեր.) և *kalakku(m)* «արկղ» բառերից ոչ մեկը Հի կարող հայերենի աղբյուր լինել. բոս, Հ. Բեյլիի՝ իրանական ծագում ունի, հմմտ. *մ. պ. kl'k (kalāk)* «բերդ, ամրոց» [տե՛ս նաև Schmitt, 1981, 170]:

Կան բառեր, որոնց սկզբնաղբյուրը սեմականն է կամ որոնք ավանդված են սեմականում, բայց սեմական սուղականների փոխարեն համապատասխան շչականների առկայությունը որպես հայերենի հավանական աղբյուր յուրյց է տալիս իրանական լեզուներից որևէ մեկը.

խիճ, հմմտ. *ակկադ. hiššu* «խիճ» (արամ. *hišāš*, եբր. *hišāš*, արաբ. *hišā*).
ճապուռ «մագիլ, ճիրան», հմմտ. *ակկադ. šup(u)ru(m)* «եղունգ, մագիլ, ճիրան, ճանիլ» (արամ. *tēprā*, եբր. *šipporen*, արաբ. *zufr*).

ջնար, -ի, -աց «քնար, տավիղ, կիթառ», հմմտ. *ակկադ. zannaru(m)* «մի տեսակ քնար» (անծանոթ ծագման) և խեթ. *zinnar* «1. իշտարյան գործիք. 2. (կանչ արարողություն ժամանակ՝ խաթերենից) երաժշտություն». զուգահեռ քնար բառը, ինչպես տեսանք, սեմական ծագում ունի (եբրայերենից է հուն. *κινῶρ*-ն):

Թեև վարել բառը զուգահեռ ունի *ակկադ. uarum* «վարել, տանել, առաջնորդել, ղեկավարել» բայի մեջ, բայց նմանությունը պատահական է, հայ. բառը ծագում է իրան. աղբյուրից, հմմտ. *vað-* «վարել, քշել» (< հ.ե. **uedh-*):

3) Առանձին դեպքերում, մանավանդ մատենադրական փոխառությունների դեպքում, դժվար է որոշել հայերեն բառերի ասորական, թե հունական աղբյուր ունենալը, մասնավորապես ասորական այն բառերի դեպքում, որոնք իրենց հերթին փոխառված են հունարենից.

կապելալ (կապելալ՝ կապելլիոն, կապլիոն և այլ ձևերի կողքին) «պանդոկ, գինետուն, հասարակաց տուն», հմմտ. ասոր. *qapēlā* «գինետուն, պանդոկապետ» < հուն. *καπηλεία, καπηλείον, καπήλιον* «գինետուն» (կապելիոն, կապելիոն ձևերը հունարենից են, թեև հայ. և ասոր. բառերի իմաստի տարբերությունը խոսում է նաև կապելալ, կապելալ ձևերի՝ հունարենից փոխառվելու կարծիքի օգտին՝ *καπηλεία*-ից).

կոմս, -ի, -ից (կոմէս), հմմտ. ասոր. *qōms* < հուն. *κόμης*. կոմես ձևը անմիջապա հունարենից է, կոմս-ը՝ թերևս ասորերենից.

մամոնայ, -ի «ունեցվածք, հարստություն», հմմտ. ասոր. *māmōnā* կամ հուն. *μαρ(μ)ωνά* (< եբր.).

նափորոն, -ան «վերարկու, փիլոն, շուրջառ», հմմտ. հուն. *ἀναφόρος* «բարձրացնել, տանել, կրել», (*ἀναφορὰ* «բարձրացում, կրում», *μετ ἀναφορίζουσαι* «կրել»), հայերենն առնված է հունարենից կամ անմիջապա, կամ ասորերենի միջնորդությամբ.

սինհոդոս «եկեղեցական համաժողով», հմմտ. ասոր. *sunhodos* < հուն. *σύννοδος*, ասոր. աղբյուրի օգտին է խոսում Բ-ն, հունարենի օգտին՝ Ի-ն.

սպեղանի, հմմտ. ասոր. *ēsplenyā* «սպեղանի» < հուն. *σπλήνιον* «կոմ-

պրեռ»։ ըստ իմաստային մերձավորության հավանական է առերական աղբյուրը։

Մարանաթայ «հզովք» բառը ակնհայտ տառադարձություն է հուն. μαράν αἰόλι, որ իր հերթին տառադարձված է արամ. mār-ān 'aṭā «մեր տերը հեկավ» նախադասությունից։

Սուին բառի աղբյուրը կարող է լինել ինչպես ասոր. sūbīnā-ն, այնպես էլ սրա սկզբնաղբյուրը, որի մասին խոսվել է։

4) Վերջապես, կան դեպքեր, երբ գծվար է ընտրություն կատարել սեմական և ոչ սեմական հին ու նոր աղբյուրների (խուռերեն, սրարտերեն և այլն) միջև։

անագ, -ի, -աց (ուշ` -ոյ). հմմտ. ակկադ. anāku(m) (եբր. anāk, ասոր. anākā, արար. ānuk) և խուռ. anagl. Ընդհանուր աղբյուրը պարզ չէ։ փոխառվել է համարվում և ակկադերենը. հայերենի համար հավանական է խուռական կամ սրարտական աղբյուրը։

ասուել «աղջիկ ուզել», տառաւղ «փեսայա»։ հմմտ. ակկադ. aššātu(m) (< *anšatum. հմմտ. ոգար. att, արամ. intəfā, ittəfā) «կին, կին ամուսին»։ aššutum «ամուսնություն» և խուռ. ašti- «կին, կին ամուսին» (< ակկադ.)։ բուրգին, -ան, հմմտ. ասոր. būrgā (< հ.-ե.) և սրարտ. burgana «բարդ, ամբողջ» (և «օժանդակ զորք»)։

նուռն. հմմտ. ակկադ. narimdu և խուռ. nuranti (< ակկադ.). ի՞նչ հարաբերություն ունեն սրանք մ. պրոտ. anār, պրոտ. nār բառերին։

սան, -ի, -ից (և ու?) «կաթնա»։ հմմտ. ակկադ. šannu(m) «մեղակա կաթնա կամ գավաթ» (< շումեր.) > սրարտ. šani «աման»։

Նւզ բառի աղբյուրը, ինչպես նշել ենք, ավանդաբար համարվում է միջերկրական մի լեզու, որտեղից նաև հուն. ἐλαῖον «ձեթ», ἐλαία «ձիթենի. ձիթապտուղ»։ Ակկադերենն ունի ulû(m) «լավ լուղ, լավ կարագ» բառը, որի հավանական աղբյուրն է համարվում շումերերենը [Soden, AH, 3, 1411]։

Միջերկրական ծագում է վերագրվում նաև քուզ, -ոյ բառին, որի համար կան մի կողմից՝ հունարեն և լատիներեն, մյուս կողմից՝ սեմական զուգահեռներ. հմմտ. հուն. (բեռվտ.) τῦχος, (հուներ.) σῦχος, լատ. ficus և ակկադ. tittu(m), հգն. tīnātu(m) (արամ. tēn/ttā, եբր. tə'ēnā, արար. tīn). հավանական է հունարենին, հատկապես τῦχος-ին մոտ աղբյուր՝ *tugho- տիպի՝ *gh-ի սովորական քմայնացմամբ u-ից հետո և -o- հիմքային ձայնավորի պահպանմամբ թեք հոլովներում. սեմական ձևերը հեռու են։

Հայ. անձրեւ բառը զուգահեռ ունի սոմալ., եբր. anṣar համանիշի մեջ, բայց նմանությունը պետք է պատահական համարել։ Պատահական պետք է համարել նաև ուգարիտ. šrn(') «հացահատիկի տեսակ՝ ցորեն», եթովպ. šernāi «ցորեն» և հայ. ցորեան բառերի նմանությունը, եթե չենթադրենք հին միջնորդ օղակ։

Հայերենի սեմական փոխառությունների քննության հետ կապված մի քանի խոսք ասենք այն համընկումների մասին, որոնց համար կարելի է ենթադրել հայկական կամ ուրարտական աղբյուր։

Եթե օտարների կողմից հայերին տրվող արմեն անվանումը բուն հայկական ծագում ունի և առնվել է հայերի մոտ հնում գործածվող *արմեն «ցեղ, զարմ» բառից (հմմտ. արմ, արմն «արմատ», արմատ «արմատ. ցեղ, զարմ. հիմք. խարխիս», գ-արմ «ցեղ, զարմ»), որ զուգահեռներ ունի հուն. ὄρευνος

«բողբոջ, ցողուն», զերմ. *ermana-, *irmanā- «մեծ», հ. սլավ. raměno «հոր» բառերի մեջ և ծագում է *er- «հուզել, բարձրացնել» արմատից, ապա ակկադ. armannu(m), armanû «ծիրան, ծիրանի ծառ», ասոր. ḥazzurā armā-nāiā «ծիրան» (բառացի՝ «հաշվական խնձոր»), արաբ. tuḥfah-al-armanī «ծիրան» (բառացի՝ «հաշվական խնձոր») բառերի աղբյուրը վերջին հաշվով հայերենն է։

Վերևում խոսվեց բողբոջ անվան հնարավոր սեմական փոխառության մասին հայերենից, եթե այստեղ առկա չէ պատահական նմանություն։ Այստեղ նշենք հայ. դղում, -ոյ բառի և մշուս կողմից՝ ակկադ. dug/kdumu «մի բուսանուն» բառերի նմանությունը. և՛ հայերեն, և՛ ակկադերեն բառերի ծագումն անհայտ է. եթե դրանց միջև կապ կա, ապա ենթադրելի է մի ընդհանուր աղբյուր (ուրարտերենը)։ Թերևս ուրարտերեն uldi, uḍli «խաղողի այգի, բառն է նաև հայ. աղի «խաղողի որթ», ուտ. ʔul «խաղող», եբր. daliyā(h), արաբ. ḍaliyat «խաղողի որթ» բառերի աղբյուրը [սեմական ձևերի համար տե՛ս Гранде, 1972, 15]։

Հ. Հյուբշմանը [AG, 308] ասոր. ܩܬܝܐ «բամբակ» բառի աղբյուրը համարում է կտալ բառը։ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 2², 676], նշելով բառի տարածվածությունը Առաջավոր Ասիայի լեզուներում, գրում է. «Եթե Հայաստանը հայերենիքն է կտավի, ուրեմն այս բոլոր բառերը ծագում են Հայաստանից, այն է Հայաստանի բնիկ խաղիների լեզվից, որտեղից փոխառյալ է նախ ասորերենը և այստեղից էլ տարածված ամեն կողմ»։ Եթե նկատի ունենանք կոտ և կտալ բառերի կապը և կոտ-ի հնդեվրոպական ծագման հնարավորությունը (*gudo-) [Ջահուկյան, 1965, 157—158. 1976, 46—47], ապա կարելի է կտալ-ի բուն աղբյուրը համարել հայերենը, որի կողմերը, ապրիլով ուրարտացիների կողքին, նրանց պիտի բառեր տված լինեն։ Կտալ բառը հրկորորդաբար նորից կարող էր փոխառվել ասորերենի կողմից։ Նշենք, որ հայերենը ևս իր հերթին ուշ շրջանում փոխ է առել սեմական աղբյուրից քթք «կտավի հասարակ զգեստ» և, պարսկական ու թյուրքական միջնորդությամբ, բրբռ. f(w)թան բառերը։

Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 261], նշելով առև «արու վայրի ոչխար, շիկերե» բառի հնդեվրոպական ծագումը (*ḡsen, հմմտ. հուն. ἄρσεν, ἄρση «արու» ἄρσενος «խոյ»), հայերենից փոխառյալ է համարում ասոր. arnā «լեռնայծ» և վրաց. arni «վայրի ոչխար» բառերը։ Եթե Աճառյանը ճիշտ է, ապա հավանական է ենթադրել հայ. բառի և բնիկ ասորերեն ձևի բաղադրվածություն, մի ձև, որի համար նշում են սեմական զուգահեռներ arm/ʔ- բաղադրիչով ակկադ. armu «լեռնային արու այծ», aru(i)um, armû «արու այծյամ», արաբ. urḡīya, հավաք. arḡā «լեռնայծ», եթովպ. aruē «անասուններ»։

Անշուշտ, գրական ձևերի կողքին կան սեմական ծագում ունեցող բարբառային ձևեր, բայց դրանց հնության աստիճանը և փոխանցող բուն ուղիները ոչ միշտ են պարզ. այսպես, բարբառային դոդ «մեծ կճուճ» բառը զուգահեռ ունի ակկադ. kūtū(m), kuttu(m), kutû «մի մեծ սաման» (ուգար. kt) բառերի մեջ, բայց հայերենի բուն աղբյուրը ակնհայտորեն այլ է։

Միջագետքում ակկադական-սեմական ցեղերի ազդեցության ուժեղացումը մ. թ. ա. XXIV դարում կապված է Ակկադի թագավոր Սարգոնի (Շառուուկին) անվան հետ։ Հաղթանակ տանելով գրեթե ողջ Շումերի վրա իր իշխանությունը տարածած Լուգալզագիսի դեմ և շարունակելով պայքարը Շումերի նշանավոր քաղաքների հետ՝ Սարգոնը հասնում է հյուսիսային և հարավային Միջագետքի (լայն առումով՝ Ակկադի և Շումերի) միավորմանը։ Սարգոնի հաջորդների իշխանությունը տևում է մինչև մ. թ. ա. XXIII դ. վերջը՝ ընկնելով գուտիական լեռնային ցեղերի հարվածների տակ։ Մ. թ. ա. XXII դ. վերջին տասնամյակներից մինչև հաջորդ դարի վերջին տասնամյակները Միջագետքում գերիշխող ուժ են դառնում շումերական Ուր քաղաքի թագավորական III հարստության իշխողները։ Արևելքից էլամի և արևմուտքից ամուրեական սեմական ցեղերի ճնշման տակ Ուրի իշխանությունը կործանվում է։ Հետագա շրջանում զգալի ազդեցություն է ձեռք բերում Միջագետքում կենտրոնական աշխարհագրական դիրք ունեցող Բաբելոնը, որի հզորությունը տևելում է մինչև մ. թ. ա. XVIII դ. կեսերը։ Դրանից հետո բաբելոնական թագավորությունը դեպի անկում է գնում և բավական երկար ժամանակ ընկնում կասիտների իշխանության տակ։ Ասուրական թագավորների ուժեղացմամբ, մանավանդ Միտանական պետության թուլացումից հետո, Բաբելոնն աստիճանաբար մղվում է երկրորդ պլանը։ Ասորեստանը դառնում է հին արևելքի հզոր պետություններից մեկը, որի արշավանքներին է ենթարկվում նաև Ուրարտուն։ Մի քանի դար տևող հզորությունից հետո Ասորեստանը թուլանում է և մ. թ. ա. 612 թ. փաստորեն դադարում ինքնուրույն գոյություն ունենալուց. այդ թվականին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն գրավվում է Բաբելոնի թագավոր Նաբուպալասարի և մեդական զորքերի կողմից։ Նաբուպալասարի հաստատած բաբելոնական թագավորությունը մ. թ. ա. 538 թ. գրավվում է Կյուրոսի զորքերի կողմից և մտնում պարսկական պետության կազմի մեջ։

Ակկադերենը իր երկու բարբառներով՝ ասուրերենով (ասորեստաներենով) և բաբելերենով, որոնք գրի են առնված սեպագրով, անցել է զարգացման մի քանի շրջան։ Հին ակկադերենի շրջանում՝ մ. թ. ա. XXIV—XXI դդ. այն դեռևս միասնական լեզու էր. միայն այդ շրջանի վերջերին նկատվում են բարբառային տարբերակման նշանները։ Հետագայում կարելի է խոսել ասուրերենի (ասորեստաներենի) և բաբելերենի անկախ զարգացման մասին, ընդ որում դրանցից յուրաքանչյուրը մ. թ. ա. XX—VII դդ. անցնում է իր զարգացման հին (մ. թ. ա. II հազարամյակի մոտավորապես I կեսը), միջին (մ. թ. ա. II հազարամյակի մոտավորապես II կեսը) և նոր (մ. թ. ա. X—VII դդ.) շրջանները։ Նոր շրջանում ուժեղանում է արամեերենի ազդեցությունը, տեղի է ունենում ձայնավոր վերջավորությունների անկում։ Բաբելերենի համար առանձնացնում են նաև, այսպես կոչված, ուշ բաբելերենի շրջանը, որ տևում է մ. թ. ա. 605 թ. մինչև մ. թ. սկիզբը։

Ասուրերենի (ասորեստաներենի) և բաբելերենի անկախ զարգացման շրջանում այլևս չկան ի (օ), ճ, ‘, չ, ի հնչյունները. ասուրերենում համընկել են s և ճ հնչյունները։ Սասակական (էմֆատիկ) բաղաձայնների հակադրությունը ոչ սասակականներին թույլ է։ Ընդհանրապես չեն տարբերվում ճa-ն և za-ն, իi-ն և di-ն, bu-ն և pu-ն։ Երբեմն շփոթվում են q-ն և g-ն։ Բառա-

սկզբում տեղի է ունենում ձայնեղների և խուլերի, սաստկականների և ոչ սաստկականների տարբերությունների դիրքային շեղումները:

Ակկադերենը հայերենի վրա կարող էր ազդել ինչպես անմիջապես, այնպես էլ միջնորդված կերպով: Հայկական ցեղերը կարող էին անմիջական շփման մեջ մտնել ոչ միայն պատմական Հայաստանի հարավային շրջաններում (այդ թվում՝ ուրարտական պետության կազմում), այլև Փոքր Ասիայի ակկադական գաղութների հարևանությամբ: Իբրև ակկադերենի և հայերենի միջնորդ օղակներ կարող էին ծառայել մասնավորապես ուրարտերենը, իրանական լեզուները, այլև արամեերենը՝ իր տարբեր վիճակներով և տարբեր բարբառներով. հարկավոր է նկատի առնել, որ ակկադերենն ընդհանրապես ուժեղ ազդեցություն է թողել Առաջավոր Ասիայի սեմական ու ոչ սեմական լեզուների վրա, և այդ ազդեցությունից, լինի այն անմիջական թեև միջնորդված, չէր կարող զերծ մնալ նաև հայերենը [հմմտ. Zimmern, 1917]:

Մինչև Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» [1—7, 1927—1935] և «Հայոց լեզվի պատմություն» [1, 1940] աշխատությունները տարբեր հեղինակների կողմից հայերենի և ակկադերենի միջև բառային համեմատություններ կատարվել են, բայց դրանք չեն համակարգվել: Հ. Հյուբշմանը իր «Հայերենի քերականության» մեջ [AG, 2, 1897] ակկադական փոխառությունները քննում է ասորականների հետ միասին: Հ. Աճառյանը իր հիշյալ աշխատություններում թվարկում է ակկադերենից կատարած 29 փոխառություն: Հայերենի՝ ակկադերենից կատարած փոխառություններին անդրադարձել են նաև Գ. Ղափանցյանը [1945], Ն. Ադոնցը [1972, 362—392], Ն. Մկրտչյանը [1970, Мкртчян, 1979], Գ. Զահուկյանը [Джаукян, 1980, Djahukian, 1982, Ի.Մ. Դյակոնով [Дьяконов, 1981]:

Առանց մտնելու այն հիմունքների քննության մանրամասնությունների մեջ, որոնցից ելնելով մենք մերժել ենք մի շարք ստուգաբանություններ և առաջարկել ուրիշները, այստեղ նշենք հետևյալը. ստորև կալված ցանկից հանված են այն բոլոր բառերը, որոնք կամ չեն հավաստվում ակկադական նորապույն բառարանագրության տվյալներով, կամ հավասար իրավունքով կարող են վերագրվել սեմական այլ լեզուների, հատկապես արամեերենին՝ ասորերենով հանդերձ: Հանված են նաև համեմատաբար կասկածելի ստուգաբանություններ: Ավելացված են որոշ նոր հավանական ստուգաբանություններ: Հայերեն բառերի ակկադական աղբյուրները որոշելիս նկատի են առնվել մասնավորապես հետևյալ հանգամանքները. թողնվել են այն բառերը, որոնք՝ 1) սեմական այլ լեզուներում չունեն վստահելի զուգահեռներ. 2) ակկադերենում փոխառված են շումերերենից. 3) հնչյունական տեսքով ամենից ավելի մոտ են ակկադական բառերին, ընդ որում հաշվի են առնվել այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են՝ ա) հայկական տեղաշարժին համապատասխան ակկադական ձայնեղների խլացումը և բ) արամեա-ասորական միջնադիրքային ֆ, օ, չ-ի (p, t, k) դիմաց ակկադական սովորական պայթականների առկայությունը. 4) հղովվում են -ոյ հղովմամբ, որ թերևս արտացոլում է ակկադ. -u վերջավորությունը.

1. ակուր «բրիչ — ակկադ. aqqullu (akkullu, ankullu) «բրիչ. նիզակ» (< շումեր.)

2. անալթ, ույ «անոթ, աման. գուլք. կահուլք, կահ-կարասի. գործիք-միջոց. զինամիջոց» — ակկադ. (ն. ասուր.) anūtu, այլև unūtu(m), enū,

tu(m) «անթ, աման, դսրծիք, պիտույք, փայք, կահույք, կահ-կարասի».

3. բու «կիր, դաշ» — ակիպ, pūlu (pīlu, pēlu) «կրաքար» (< հուն. πῶρος «տուֆ. փերաքար») ?

4. գագաթն — ակիպ, qaqqadu(m) [kaqqadu(m)] «դլախ, գագաթ».

5. ծիր, ~ոյ «շրջագիծ» (ուշ՝ ծրել «գծել») — ակիպ, širû «կղր» [հմմտ. նաև ešēru(m) «նկարել, գծագրել»].

6. կապար, ~ոյ (և -ի, ~աց ?) — ակիպ, abāru(m) [հմմտ. նաև արամ. ab(b)ar(ā)]?

7. կիր, ~ոյ — ակիպ, qīru [հմմտ. նաև արամ. qīr]?

8. կզզի — ակիպ, *gʒr (հմմտ. ասոր. gazartā, արաբ. jazār, jazīra) ?.

9 — 10. կմախք «մեռելի սկրուտի», կմախիք «մեռելի ողբ» (հմմտ. նաև Կամախ տեղանունը) — ակիպ, gimahu [kima(b)hu(m)] «գերեզման» (< շումեր.) [հմմտ. նաև արամ. (պարս., նաբ.) gmi «գերեզմանախորշ» < ակիպ. ?]?

11. կնիք, ~ոյ — kanīku(m) «կնքված փաստաթուղթ», kunukku(m) «կնիք».

12. կշիւ, ~ոյ «կշիւք, կշիւ, կշռապատկճուհ» — ակիպ, gišrinu(m) «կշիւք» (< շումեր.), ալի gišru(m) «պահանգ, կամուրջ» (< արամ. gišr).

13 — 14. կոյեւ «երեխա, մանուկ», կոյուն «ուղտի ձագ» — ակիպ, *gʒr (հմմտ. արաբ. jazar) «ուղտ. ողտի ձագ»)?

15. կոթող, ~ի «նշանաքար, արձան, կոթող» — ակիպ, kudurru «սահման, սահմանաքար».

16. հալա «զգեստ» — ակիպ, haḥpu(m) «ներս սպասիկ, հագնել», nahlapu(m) «զգեստ, վերարկու»?

17. մզիլ (մուլ) — ակիպ, mazû, maza'u «մզիլ, քամիլ».

18. շար «3600 տարի» — ակիպ, šār(u).

19. սլուն (և հալսրի «մի բայ») — ակիպ, hallūru(m) (hi/ulluru, hallaru).

20. պաղաղ «~խառն, ~ձուլ» (միտ-պաղաղ «միտձուլ, միտղանգված, հորթ, պարզ») — ակիպ, balālu(m) «սրսիկ, ցուկ, խառնել, ձուլել, միտ-ձուլել».

21. պատ «չորս կողմ, բոլորակ, պատ» (և փաթ-, փոթ) — ակիպ, paṭu(m) «սահման, շրջան, գավառ» (բայց հմմտ. արաբ. patār «քաղաք»)?

22. սանդ, ~ի — ակիպ, samādu(m) «աղալ», sam/ndu(m) «աղացած», samīdu(m) «մի տեսակ ալյուր», sāmīdu(m) «ջրաղացպան» ?

23. սիք, ~ոյ «մեղմ քամի» — ակիպ, zīqu (sīqu) «քամի» [շումեր. siq, հմմտ. նաև արամ. (ասոր.) zīqā «փոթորիկ», արաբ. šīq] ?

24. տարի — ակիպ, dārītu(m) «տեղաթյուն, հալիտեղաթյուն»?

25. ցից (ցցել «անկել», ցցունք «մուղափանջ») — ակիպ, šīššu(m) «ձուլ, լուծ, ոտնակոծել, կապանք» (հմմտ. ասոր. šēššā «գամ, մեխ, բեկ») .

26. փածանել (~լո՝) «հագնվել» — ակիպ, pašānu(m) «պատել, ծածկել, փաթաթել, քողարկել».

27. փոխ, ~ոյ (փոխել) — ակիպ, pūhu(m) «փոխ, փոխանակում, փոխարինում», puḥhu(m) «փոխանակել» (> խուս. puḥ- > հայ. փոխ?).

28. քաքար, ~ի, ~աց «մի տեսակ խմորեղեն, կարկանդակ» — ակիպ.

kakkaru «կար հաց» (հմմտ. նաև ասոր. kakârîta «մեղրահաց» և խուռ. kakkar, **խեթ**. kaggari)。

29. քթեթ «կտավե հառարակ զգեստ. շորի կտոր. (բրբռ.) հարսնա- զգեստ» — ակիպ. kitîtu(m) (kitittu, kitintu) «կտավե զգեստ», kitû(m) «կտավ»。

30. քշակ «կտրել, հատել, հարվածել, գլպցնել, քսել» — ակիպ. kašā- tu(m) (kšî) «կտրել, հատել»։

Համեմատաբար հավաստի ակկադա-հայկական համապատասխանու- թյունների (անմիջական և միջնորդված փոխառությունների) միջև կարելի է հաստատել հնչյունական հետևյալ համապատասխանությունները (ըստ ըս- կըզբնային և միջին դիրքերի)。

Ակկադ. հնչյուններ	Հայ. հնչյուններ	Օրինակներ
b	պ	balālu(m) — (միա)պաղաղ? *bqr — պախրէ «տավար»? abāru(m) — կապար?
	բ	Bēl — Բէլ
d	ս	dāritu(m) — տարի?
	դ	dug/kdumu — դղում?
	թ?	kudurru(m) — կոթող?
g	կ	gīmaḥu(m) [kīma(b)ḥu(m)] -- կմախ-ք. կմախք «մեռելի ողբ» gīšrinnu(m) — կշին *gzr — կզզի *gzr — կոզեւ «երեսա»։ կոզն «ուղտի ձագ»
p	փ	pašānu(m) — փածանիլ puḥu(m), puḥḥu(m) — փոխ, փոխիլ
	պ	paṭu(m) — պատ (փաթ, փոթ. հմմտ. ուրարտ. patari «քա- ղար»)?
	բ?	pūlu(m) [*būlu(m)?] — բոււ «կիր, պաշ»?
t	թ	kitîtu(m) — քթեթ «կտավե զգեստ»
	տ?	
k	ք	kitîtu(m) — քթեթ «կտավե զգեստ» kašātu(m) (kšî) — քշակ kaniku(m), kunukku(m) — կնիք
	կ	kudurru(m) — կոթող?
l	ս	kašātu(m) — քշակ paṭu(m) — պատ (փաթ, փոթ)?
q	զ	qaqqadu(m) [*gaggadu(m)?] — զազաթն
	կ	aqqullu(m) — աղուր «բրիչ»
z	ս	zīqu(m) [sīqu(m)] — սիք
	զ	mazû(m) — մզիլ
s	ս	samāndu(m) «աղացած» [səmədu(m)] «աղալ» — սանդ?
	ց?	sāsu(m) — (արամ. sās) — ցեց?
š	ծ	pašānu(m) — փածանիլ šīru(m) և ešeru(m) — ծիր և ծրել?
	ց	šīššu(m) — ցից
š	շ	kašātu(m) — քշակ šallūru(m) — սալոր (բրբռ. շլոր)? šannu(m) (> ուրարտ. šani) — սան
ḥ	խ	puḥu(m) — փոխ ḥullūru(m) [ḥallūru(m)] — ոլոռն?
l(l)	լ	ḥullūru(m) [ḥallūru(m)] — ոլոռն? šallūru(m) — սալոր?
	ղ	balālu(m) — (միա)պաղաղ?
	բ	aqqullu(m) — աղուր «բրիչ»?
	ս	pūlu (*būlu?) — բոււ «կիր, պաշ»?

1	2	3
ṛ	ṛ	daritu(m) — տարի?
		širu(m) — ծիր
	u	*gṣr — կողեռ «երկիտ», կողոն «սեղաի ձաղ»
m	ṣ	kudurru(m) — կսթող?
n	ṣ	mazū — մղել
	u	Nanāi — Նանէ
i	?	anūtu [anūtu(m), enutu(m)] — անաւթ
u	?	

Մի շարք դեպքերում հայերեն (հատկապես ուշ շրջանի կամ բարբառային) բառերի համար կարելի է նշել կամ իրոք նշվում են ակկադական համարժեքներ, բայց պատմական, իմաստաբանական, հնչյունական և այլ նկատառումներով դրանք կասկածելի կամ պատահական պետք է համարել (ակընհայտորեն սխալ ստուգաբանությունները չեն բերվում)։

ակութ «կերակուր եփելու վառարան» (հանդիպում է միջին շրջանում և բարբառներում)։ հմմտ. ակկադ. akukūtu «խանձող» (առնված է անծանոթ լեզվից)։

աղապ, -ի, -աց «ճանապարհ, ողի. միջոց, հնար»։ հմմտ. ակկադ. alāku(m) «գնալ», alaktu «ընթացք. ճանապարհ, ողի»?

աղախին, -ի, -աց, -ալց. հմմտ. ակկադ. alahhianu(m) «ջրադացպան» (<խուս. ?)։

խծած «վաշի թափթիուկ» (տշ՝ խծեկ «կտրակ, պատառոտել», խըղաղ «կալի մնացորդ»)։ հմմտ. ակկադ. hašāšu(m) «պսիկ, փրցնել» (եբր., եթ. hašš «անջատել»), huššašu (սասր. huššašu) «պոկված, փրցված». ավելի հավանական է համարվում հալ. բառերի քարթվելական ողջուրդը։

խսղ, -ի, -ից, -աց. հմմտ. ակկադ. hušīru(m) [սեմ. *ḥa(n)zīr]։

ծպտիլ «զգեստափոխվել, կերպարանափոխվել, վտանգից խուսափել, խույս տալ. հալածել»։ հմմտ. šubātu(m) «կտր. հագուստ, զգեստ»։

կաշառ, -ոյ կամ -ի, -աց. հմմտ. ակկադ. q(i)āšu(m) «նվիրել»

բբբ. մալուխ «սրածայր ձող (լծի փոկն ամրացնելու, տրեխը ծակելու, հինվածքը բացելու, գետինը քանդելու և բանջար հանելու համար և այլն)»։ ակկադ. malāḫu «պսկել, հանել»։

բբբ. մանկեռ. հմմտ. ակկադ. naqāru. «պատուել, քերել հանել», maq-qārum «մի գործիք»։

շոր. հմմտ. ակկադ. šeri'tu (šer'itu' šer'u-ից) «աստվածային մի ըզգեստ»։

պախ «վախ»։ հմմտ. ակկադ. palḫu(m) «սարսափելի, ահավոր»։

սատար, սատարել. հմմտ. ակկադ. sadāru(m) «դասավորել. կայունացնել» (արամ., մ. եբր. «կարգավորել»)։

Բացի հասարակ անուններից, հայ մատենագրության մեջ գործածված են նաև ակկադական ծագում ունեցող հատուկ անուններ, մասնավորապես անձնանուններ և դիցանուններ։ Դրանք մասամբ այն անձնանուններն են, որոնք հայոց պատմության հետ առասպելաբար առնչված ասորեստանցիներն են կրում և հայ պատմիչների, հատկապես Մովսես Խորենացու կողմից սո-

վորանքան անվաճ են անլեայլ աղբյուրներից, այդ թվում՝ նաև ժողովրդական վեպերից ու առասպելներից՝ Բէլ, Նինոս, Շամիրամ։ Մշտնջ հետ Բիսսին վան հասուկ անուններ, որոնք կրում են հայ անձեք և աստվածներ։

Նանէ (աստվածուհի՝ Արամազդի դուստրը)։ հմմտ. ակկադ. Nanāi(a) (աստվածուհի. պաշտամունքը տարածված է եղել սղջ Առաջավոր Ասիայում. բուն աղբյուրը դժվար է որոշել)¹⁵.

Կարդոս (Արա Գեղեցիկի որդու երկրորդ անունը)։ հմմտ. ակկադ. qar-du(m) «մարտական, հերոսական» (աստվածների և թագավորների մականի)¹⁶։

Ակկադական որոշ անուններ մուտք են գործել Աստվածաշնչի միջոցով՝ Սենեքերիմ, Ադրամեիեք և Սարասար (Սանասար)։ Վերջինս դարձել է «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի հերոսներից մեկի անունը։

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել ակկադական աղբյուրներում հիշատակված վայրերի անունների մասին, որոնք հիշատակված են Ուրարտուի կապակցությամբ, տեղադրվում են Ուրարտուում և ընդհանրապես պատմական Հայաստանի տարածքում։ Եփրատի վերին հովտում տեղադրվող Armanuni^{K1} քաղաքանունը ակնհայտորեն կապված է հայերի անվան հետ։ Ուրարտուում տեղադրվող URUSarini տեղանունը կարող է կապ ունենալ հայ. սառն բառի հետ։

Ակկադական փոխառությունների խմբավորումն ըստ իմաստային յառարկայի տալիս է հետևյալ պատկերը.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.25 կղզի. 1.72 սիք.

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, բնական կամ հարաբերություն. 2.27. կողեռ «երեխա, մանուկ».

3. Կենդանիներ. 3.781 կողոն «ուղտի ձագ».

4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ. 4.771 կմախք «մեռելի ոսկրոտի». 4.781 կմախիք «մեռելի ողբ».

5. Ուտելիք և խմելիք. կերակրի պատրաստում և ամանակներ. 5.17 -սյա-դադ «-խառն, -ծուլ»։ 5.261 անալթ. 5.52 քաքար «կարկանդակ»։ 5.571 սանդ. 5.67 ոլոռն.

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք. 6.11 փածանիլ (-իմ) «հագնվել»։ 6.12 հալա. 6.231 քթեթ «կտավե զգեստ».

7. Բնակարան, տուն, կան-կարասի. 7.27 պատ. 7.41 [անալթ] «կահույք, կահ-կարասի».

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.23 ալուր «բրիչ».

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ, արվեստներ և արհեստներ. 9.22 քշտել. 9.342 մղել. 9.422 [անալթ] «գործիք»։ 9.511 ցից. 9.551 բուռ «կիր», կիր. 9.63 [-պաղաղ] «-խառն, -ծուլ» 9.68 կապար. 9.831 կոթող.

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր. 11.62 փոխ. 11.831 [կըշիլ]։

12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ. 12.33 գազաթն 12.88 ծիր «շրջագիծ»։ [պատ] «չորս կողմ, բոլորափք».

¹⁵ Այս մեկնության դեպքում ճիշտ չպետք է համարել նաև անունը խուտա-խեթական Ninata-ի հետ կապելու (Գ. Ղափանցյան) կամ հայ. նաև, նանէ, նանի բառերից բխեցնելու (Կ. Կոստանյան) փորձերը։

¹⁶ Ավելի քիչ հավանական է Հ. Աճառյանի ենթադրությունը անվան ասորական ծագման մասին (հմմտ. Կարդոն Եպիսկոպոս Անտիոքի)։

14. Ժամանակ. 14.121 շաբ «3600 տարի». 14.73 տարի

18. Զայնական արտահայտություն, խոսք. ընթերցանություն և գիր.
18.51 [ծրել (ծիր)] «գծել, գրել».

19. Տարածֆային, հասարակական և ֆաղափական բաժանումներ. 19.441 կնիք:

Հայերենի ակադեմիական փոխառությունները, այսպիսով, պատկանում են պերսիականացված մարդկային քաղաքակրթության և մշակույթի բնագավառներին՝ ուտելիք, հագուստ և բնակարան, արհեստ և առևտուր, ժամանակի և տարածության հետ կապված զաղափարներ: Սակավաթիվ են այն բառերը, որոնք մշակութային արժեք չունեն և արտահայտում են հիմնականում հայերին անծանոթ կամ քիչ ծանոթ առարկաներ ու երևույթներ: Ընդհանրապես չեն ներկայացված շարժման և տեղափոխության, մարդու հոգեկան հատկությունների, այլև պատերազմի և կրոնի հետ կապված հասկացությունները:

ե) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՐԱՄԵՐԵՆԸ. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՍՈՐԵՐԵՆԸ

Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին արամեական ցեղերը հարավից շարժվելով զբաղեցնում են Սիրիայի (Ասորիքի) և Միջագետքի հյուսիսային շրջանները: Արամեերենը աստիճանաբար դառնում է տիրապետող լեզու՝ արտամղելով ամորեերենը, խուտեերենը, ակկադերենը. նոր բաբելոնական թագավորության շրջանից սկսած ակկադերենը հիմնականում միայն գրավոր լեզու է: Պարսկական թագավորության շրջանում արամեերենը ավելի է տարածվում՝ դառնալով Առաջավոր Ասիայի ընդհանուր հաղորդակցման լեզուն. այդ պետության մեջ այն գրասենյակային պաշտոնական լեզու է և դրականության մեջ հայտնի է «թագավորական արամեերեն» անունով: Նրանով արձանագրություններ են հայտնաբերված նաև Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում:

Արամեերենի գրավոր հուշարձանները սկիզբ են առնում մ. թ. ա. I հազարամյակի գրեթե սկզբներից, ընդ որում մինչև մ. թ. ա. VII դարը համարվում է հին արամեերենի շրջան: Մ. թ. ա. VI դարից սկսվում է թագավորական արամեերենի շրջանը: Մեծ քանակությամբ արամեական գրավոր հուշարձաններ են հանդես գալիս նաև հետագայում՝ գրված տարբեր բարբառներով: Մեծ թիվ են կազմում արամեերենով գրված վաղ քրիստոնեական հուշարձանները. դեռ ավելին. աստվածաշնչից Եզրի (մ. թ. ա. V—IV դդ.) զբոսում նույնությամբ առնված են արամեերեն լեզվով գրված վանական հատվածներ, Դանիելի գրքի (մ. թ. ա. II դ.) առանձին գլուխներ գրված ևն արամեերենով: Արամեերենի ընդհանուր աղդեցությունը շարունակվում է մինչև արաբական նվաճումները: Մ. թ. VII—XV դդ. արամեերենն աստիճանաբար արտամղվում է արաբերենի կողմից՝ պահպանվելով առանձին կղզյակների ձևով:

Արամեական արձանագրությունները գրված են փյունիկյան գրի տարատեսակով: Արամեական գիրը հետագայում օգտագործվում է իրանական մի շարք լեզուների, այդ թվում պարթևերենի և միջին պարսկերենի համար:

Արամեական արձանագրություններ են հայտնաբերված նաև Հայաստանում, որոնք խոսում են հայ իրականության մեջ որպես պաշտոնական գրավոր փաստաթղթերի լեզու արամեերենի խաղաղած դերի մասին: Արամե-
474

րենի հետ այդ տեսակետից մրցել և հիլլենիստական շրջանում կարևոր դեր է խաղացել հունարենը:

Առանձնապես կարևոր է եղել արեւելաարամեական բարբառներից մեկի՝ որպես գրական լեզու հանդես եկած ասորերենի, հայերենի կյանքում խաղաղած դերը: Ասորերենի կրողները՝ ասորիները, հնում հիմնականում բաժանել են արամեական ցեղերի ընդհանուր բախտը: Պարսկական պետութւյան անկումից հետո մ. թ. ա. III—I դարերում Ասորիքը (Միդիան) եղել է Սելեւկյանների թագավորութւյան կենտրոնը: Մ. թ. ա. 136 թ. այստեղ ստեղծվում է Օսրոյենների թագավորութւյունը՝ Ուսհա (Նզեսիա) մայրաքաղաքով: Մ. թ. ա. 83 թ. այն ընկնում է Տիգրան II-ի տիրապետութւյան տակ, մ. թ. ա. 66 թ. վերածվում հռոմեական նահանգի, ապա IV դ. մտնում Բյուզանդական կայսրութւյան կազմի մեջ: Արաբական նվաճումներից հետո Ասորիքի ասորիները աստիճանաբար դառնում են արաբախոս:

Ասորիները, որպես քրիստոնեական կրոնը առաջինն ընդունած ժողովուրդ, մեծ դեր են կատարել այդ կրոնը տարածելու մեջ: Ասորերենի գրավոր հուշարձաններն սկսվում են մ. թ. սկզբներից, բայց ասորական գրականութւյան ծաղկումը կապված է քրիստոնեութւյան մուտքի հետ. մ. թ. III—VII դդ. ասորական գրականութւյունը հարուստ նմուշներ է աւելիս՝ հայատեւելով մինչև XIII—XIV դդ.:

Ասորական գիրը արամեական գրի մի տեսակն է և սկզբնապես հայտնի է եղել «էստրանգելո» անունով: V դ. նրա հիման վրա ստեղծվում են յակոբյան կամ արեւմտյան («սերտո» կոչված) և նեստորական կամ արեւելյան դրատեսակները: Զայնավորների նշանակման սովորութւյունը սկսվում է VI դարից, ընդ որում արեւմտյաններն օգտագործում են հունական ձայնավորանիշերի մանր տեսակները, իսկ արեւելյանները՝ կետերը, որոնք գրվում են տողավերելում կամ տողատակին: Կան բարբառային տարբերութւյուններ. արեւելյանների օ-ին արեւմտյանների մոտ համապատասխանում է օ-ն, արեւելյանների օ-ին՝ հաճախ արեւմտյանների օ-ն:

Հայերի և արամեացիների, հատկապես ասորիների, հարաբերութւյուններն սկսվել են հին ժամանակներից, բայց առանձնապես սերտ բնույթ են ստացել մ. թ. ա. II դարից սկսած՝ նախ Ծոփքի թագավոր Զարեհի և ապա Տիգրան II-ի օրերում: Օսրոյենների թագավորներն իրենց կոչում էին ասորիների և հայերի թագավորներ. նրանց տիրույթներում մեծ թիվ էր կազմում հայ տարրը: Հայաստանի՝ քրիստոնյա դառնալուց հետո այդ կապերն ավելի են սերտանում:

Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճաույանը հայ-արամեական լեզվական հարաբերութւյունները հանգեցնում են փաստորին միայն հայ-ասորական հարաբերութւյուններին: Իրականում այդ հարաբերութւյուններն ավելի լայն են եղել¹⁷. մասնավորապես պետք է հատուկ կերպով նշել արեւմտյան բարբառներին հարող, այսպես կոչված, «թագավորական արամեերենի»՝ հայերենի վրա ազդելու հնարավորութւյունը, եթե մասնաւոր նկատի ունենանք Պարսկական պե-

¹⁷ Ա. Գ. Փերիխանյան [Периханян, 1963] տարբերում է հայերենում արամեական երկու շերտ՝ հյուսիսային Միջագետքի արամեական բարբառից և ասորերենից կատարած փոխառութւյուններ. առաջինները դերազանցապես արհեստավորական-առևտրական, երկրորդները՝ հիմնականում քրիստոնեական-գրային բնույթի են: Առաջինների մեջ կան այնպիսիները, որոնք պետք է անցած լինեն իրանական, թրեւս նաև ուրարտական միջնորդութւյամբ:

տության մեջ նրա կատարած դերը: Այսպիսով, մինչև V դարը ընկած շրջանի համար պետք է տարբերել հայ-սրամեական հարաբերությունների երեք հիմնական փուլ:

1) Ընդհանուր արամեական և հատկապես արևմտա-արամեական ազդեցության փուլ, որ ընդգրկում է վաղ ժամանակներից, հատկապես մ. թ. ա. VI դարից մինչև մ. թ. ա. IV—III դդ. այս փուլում հայերին լրա արամեերենի ազդեցությունը կարող էր հանդես գալ մի կողմից՝ պաշտոնական գրական լեզվի գործածության, մյուս կողմից՝ հարավի արամեախառն բնակչության հետ շփվելու ճանապարհով: Հաջորդ փուլում էլ պետք է նշել Տիգրան II-ի կողմից Պաղեստինից Հայաստան բերված և մեծ քաղաքներում բնակեցված արամեախոս հրեաների լեզվի հնարավոր ազդեցությունը (բուն հրեերենը Պաղեստինում դադարել էր կենդանի խոսակցական լեզու լինելուց շատ ավելի վաղ):

2) Հայ-ասորական էթնիկական փոխազդեցության փուլ, մ. թ. ա. II դ.—մ. թ. II դար. այս փուլում հայերի և ասորիների շփումը տեղի է ունենում ինչպես աշխարհագրական հարևանության, այնպես էլ քաղաքական սերտ հարաբերությունների պայմաններում. Օսրոյենեի պետության մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը, Հայաստանի հարավային շրջաններում՝ ասորիները. Տիգրան II-ի ժամանակ Ասորիքը շուրջ 17 տարի գտնվել է հայկական քաղաքական գերիշխանության տակ:

3) Ասորական կրոնաքարոզչական և դպրոցական ազդեցության շրջան՝ մ. թ. III—IV դդ. այս փուլում ասորիները, որպես քրիստոնեություն ընդունած առաջին ժողովուրդը, լայն քարոզչական գործունեություն են սկսում Հայաստանում, իսկ հայերի՝ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո ազդում հայերենի վրա ինչպես կրոնական-եկեղեցական բնագավառում (հայկական եկեղեցում ծիսական լեզուներ են հղել ասորերենը և հունարենը), այնպես էլ դպրոցական ուսուցման միջոցով. մինչև հայ գրերի դյուտը Հայաստանում դործում էին ասորական և հունական դպրոցներ, օգտագործվում էին ասորերեն լեզվով քրիստոնեական գրքեր, հայերն էլ գնում էին Ասորիք, հատկապես Ուռհա (Եդեսիա)՝ վերջինիս քրիստոնեական մեծ դպրոցում սովորելու համար:

Հայ գրերի գլուխից հետո ասորերենի ազդեցությունը տեղի է ունենում գերազանցապես մատենագրական ճանապարհով՝ ասորերենից կատարված թարգմանությունների միջոցով:

Հայերենի՝ արամեերենից և, մասնավորապես, ասորերենից կատարած հնագույն փոխառությունները վերևում բերված ցանկի համաձայն հետևյալներն են (ըստ հնարավորին առանձնացվում են վաղ արամեական և համեմատաբար ուշ շրջանի բուն ասորական փոխառությունները)։

Ա. Վաղ արամեական

1. բարկ «կայծակ» — արամ. barqā «կայծակ».

2. բերդ, -ի, -աց — արամ. bīrtā «բերդ, ամրոց» [բայց հմմտ. նաև ալիադ. birtu(m)].

3. դադութ (դադթ, դադթեկ) — արամ. gālūt(ā) «աքսոր. դադթ» (ասոր. gālūtā).

4. դուբ, -ոյ «հոր. փոս. բջիջ. փողրակ» — արամ. gubb(ā) «դուբ, փոս, ջրհոր, ջրամբար» [բայց հմմտ. ասոր. gubbā, ալիադ. gubbu(m)].

5. դար, -ու — արամ. dār(ā) «գարաշրջան» [բայց հմմտ. ասոր. dārā «գարիք, ժամանակներ», ակկադ. dāru(m) «տեղում[թյուն, հավիտենություն»].

6. դարդ «կարդ, շարք» — արամ. darg(ā) «կարդ, աստիճան» (ասոր. dargā).

7. թանգար (թանկար), -ի, -աց «վաճառական» — արամ. (մանդ.) tāngārā, taggar(ā) (ասոր. taggārā).

8. խարբ, -ի «սուր, թուր» — արամ. (հակ ասոր.) ḥarbā.

9. խմ-որ (խմեալ «խմորված», անխում «չխմորված») — արամ. ḥm' «թվիկ, խմորիկ» (ասոր. ḥma').

10. խոռ «ծակ, փոռ, խոռոչ» — արամ. ḥōrā «ծակ» [ասոր. ḥura, բայց հմմտ. ակկադ. ḥuru(m)].

11. կացին, -ոյ — արամ. ḥaššinā [ասոր. ḥaššinā, ակկադ. ḥaššin-nu(m)].

12. կուպր — արամ. (հակ ասոր.) kuṣrā [բայց հմմտ. ակկադ. kup-ru(m)].

13. հադբ (խադբ) «որոգայթ, թակարդ, թակարդի թուկ» — արամ. (հակ ասոր.) ḥablā «թուկ».

14. հաշիւ, -ի — արամ. (հակ ասոր.) ḥašib «կարծված, համարված հաշվված».

15. ձէթ, -ոյ — արամ. (հակ ասոր.) zēt, այլև zait(ā).

16. ձիւթ, -ոյ — արամ. ziptā (ասոր.) zeptā).

17. մագաղաթ, -ի «մագաղաթ, գիրք» — արամ. (հակ ասոր.) magal-lā «թղթագալար, փաթեթ (որպես գիրք)».

18. մանգաղ, -ի, -աց — արամ. (հակ ասոր.) maggālā.

19. մաշկ, -ի, -ից — արամ. maškā [ասոր. meškā, բայց հմմտ. ակկադ. mašku(m)].

20. մաքս, -ի — արամ. (հակ ասոր.) maksā.

21. շաւիղ, -ի, -աց — արամ. (հակ ասոր.) šəbīlā «ճանապարհ, հետք».

22. շլթալ, -ի, -ից — արամ. šīšiltā (ասոր. šēšaltā).

23. սակուր (սակր) «ուզմատապար» — արամ. sāqurīā, (հակ ասոր.) seqūrā.

24. սկց, -ոյ — արամ. sās(ā) (բայց հմմտ. ակկադ. sāsu(m) և հուն. <սկմ, σῆς).

25. քանքար, -ոյ և -ի, աց «մի կշռաչափ, այդ չափով ոսկու կամ արծաթի գումար, տաղանդ, շնորհք» — արամ. kankārā, (հակ ասոր.) kakkārā.

26. քնար, -ի, -աց — արամ. kinnarā (ասոր. kennarā).

Բ. Բուճ ասորական¹⁸

27. արեղալ, -ի, -ից — ասոր. abilā.

28. ադեն, ալ (ադին) «եղեմ, դրախտ» — ասոր. 'əden.

29. աթաթալք «տառեր, տառանշաններ, գրեր» — ասոր. atutā (āi-ի հոգնակին).

¹⁸ Սրանք առանձնացնելիս նկատի են առնվել հատկապես՝ 1) հայերեն բառերի՝ միայն ասորերենում հանդիպելը կամ ասորերեն ձևերին ամենից ավելի մոտ լինելը, 2) բնորոշ վերջնահնչյուններ ունենալը, 3) ասորական բառերի՝ հունարենից փոխառյալ լինելը՝ հայերեն բառերի՝ ասորերեն ձևերին ավելի մոտ լինելու պայմաններում, 4) բառերի՝ ո՛ր իմաստային զաշտերին պատկանելը և այլն:

30. աղց, -ի, -ից — ասոր. ālšā.
31. ամարու «գառնուկ» — ասոր. amrā (բայց հմմտ. արաբ. amarra).
32. ամզան «վերարկու» — ասոր. āmlōn (āmelā).
33. ապուզալ, -ի, -ից «ձևուի տիկ» — ասոր. āpaulā | < լատ. ampulla «(կաշեպտո) լաշնափոր շիշ»].
34. առնէտ, -ի, -ից — ասոր. arnā'a.
35. աքսոր-ք, -ից — ասոր. aksoria (eksoria < հուն. ἐξορία).
36. բասրեկ (բասիր) «պարտավել, սնարգել» — ասոր. bāsīr «անարգ», bāsār «արհամարհել, մերժել».
37. գադիշ, -ի, -ից «գեղ» — ասոր. gādīšā.
38. զուդ, -ի, -ից, -աց — ասոր. zaugā «զույգ, կրկնակ, նման» (< հուն. ζεύγος).
39. զոպայ, -ի, -ից «ծոթրինակերպ մի բաշտ» — ասոր. zōpā.
40. թարգման, -ի, -աց — ասոր. targmānā.
41. թարշիշ, -ի «մի տեսակ թանկագին քար» — ասոր. taršīš (< հուն. θασίς).
42. իլուկ «երբայցովան տամարի 6-րդ ամիս» — ասոր. ilul.
43. լումայ (լամայ), -ի, -ից «մանր գրամ» — ասոր. lūma (< լատ. nummus).
44. խանձարուր, -ոյ — ասոր. 'azcurā.
45. խանութ (հանութ) — ասոր. hānūtā.
46. խարամանի (խարամաշի, խարամուն, հարամանի) «գե, ստատանա, չար օձ» — ասոր. ḥarmānā «օձ».
47. խարբալ-եկ «մազել, տակնավրտ անել, վնասել, վտանգել» (վաղ արամ. փոխառություն) — արամ.-ասոր. 'arbālā «մազ», ասոր. 'arbēl «մազել».
48. խ(ի)լայ «պարգեած զգեստ, կանացի շոր» — ասոր. *ḥil'a (հմմտ. արաբ. ḥil'a).
49. խլուրդ (խլիրդն) — ասոր. ḥūldā «խլուրդ», ḥuldūdā «դաշտամուկ».
50. ծարիր (ծարոյր, -իւր, -ուր), -ոյ և -ի, -ից «աչքի տե ներկ» — ասոր. ṣadīdā.
51. ծով — արամ.-ասոր. ṣōmā.
52. ծրար «կապոց, կծիկ, քսակ. (ուշ) ծրար» — ասոր. ṣarārā «քսակ» (երբ. ṣrōr «կապոց, արցակ»).
53. կաթսայ (կատսայ), -ի, -ից — ասոր. qadsā (< հուն. χάζος).
54. կարկուրայ, -ի, -ից «նավակ» — ասոր. qarqurā.
55. հեդ, -ի, -ից «վանկ» — ասոր. hēgā «կարգալ».
56. հեգենայ, -ի, -ից «գիր, այբուբեն» — ասոր. hegiānā «կարգալը, հեգելը, ընթերցանություն, արտասանություն».
57. հեթանոս, -ի, -աց — ասոր. hēnaws (առանց ձայնավորների գրության) (< հուն. ἑθνος).
58. հեթորայ «ճարտասան, հեկոր» — ասոր. rhitōrā (< հուն. ῥήτωρ > հայ. հեկոր).
59. հրեայ, -ի, -ից — ասոր. iūdāiā.

60. ձանձախորիթ «մուգ, սև. (մագ) կարմիր, մար» — ասոր. zākōrītā «որդան կարմիր».

61. զհ(ա)կ, -ի, -աց — ասոր. lēqa.

62. մանանայ, -ի, -ից, -- ասոր. mannā.

63. մաշկն, -ին «վրան» — ասոր. maškan «վրան, խորան».

64. մծղնեայ, -ի, -ից «մի աղանգ» — ասոր. məṣalləjanē «աղոթա-կան՝ մեսալյան աղանգ».

65. մարակ, -ի, -աց. — ասոր. maṣrəqā (բայց հմմտ. արաբ. miṣraq «բուրբ ձաղիկուռ փայտ, գավազան», որ հայերենին ձևով մոտ է, խմատով՝ հեռա).

66. նաշիհ, -ոյ «մանր աղացած՝ նարբ ավար» — ասոր. nəšīpā.

67. շարաթ, -ու — ասոր. šabbəīā (< եբր. šabbat).

68. շամփուր, -ի, -աց — ասոր. šappudā «անթրոց, կրակխառնիչ».

69. շափիդայ (շափիւզայ, շափիւլայ) — ասոր. sapīlā.

70. շեփուրայ (շիփուրայ), -ի, -ից (շեփուր, -այ) — ասոր. šīpōrā (հմմտ. նաև պրակ. šēpōr).

71. ուրբաթ, -ա — ասոր. ərūbaīā.

72. պախրէ (աշ՝ պախրայ), -ի, -ից «տավար, պարեն, ինչք» — ասոր. baqra «տավար. կով. ցուլ» ?

73. ր(ա)բունայ «գրավական, ավանդ» — ասոր. rahbōnā.

74. սատանայ, -ի, -ից -- ասոր. saīānā (< եբր. saīan).

75. սափր-եւ «ածիլիւ» -- ասոր. spr.

76. սկահ (սկիհ) «բաժակ» — ասոր. esqəpā (< հուն. σκάφη).

77. սոսեր, -ի, -աց -- ասոր. sapšērā.

78. սրիկայ — ասոր. srīqā «գատարկ, անպիտան մարդ».

79. սրո(ւ)բէ (ձևափոխված՝ քերովբէ-ի նմանակութեամբ) — ասոր. srəpē.

80. տղայ — ասոր. ṭalīā.

81. փեզանայ (փեզենայ) «մի բույժ՝ սատափ, սպանդ. ruta» — ասոր. pēgānā (< հուն. πήγανον).

82. փիլիսոփայ, -ի, -ից — ասոր. pīlōsōpā (< հուն. փիլիսոփա).

83. փրկ-եւ, փրկանք — ասոր. prq «փրկել, աղատել», purqānā «փրկ-կության».

84. քահանայ, -ի, -ից — ասոր. kāhanā (հմմտ. արամ. kāhanā).

85. քաղդեայ «հմայող, գոշակ» — ասոր. kaldāīā «մուգ, աստղահմա».

86. քանուն (քանոն) — ասոր. kanūntā և qanūnā (< հուն. κανών> հայ. կանոն) ?.

87. քարոյ, -ի, -աց և -ոյ «մունեակի, կրածիշտ. քարոյ» — ասոր. kār-rōzā «մունեակի», kārōz «հրավիրակ».

88. քաւշ «արտ. սլոժ» — ասոր. kebšā «մատաղ խոյ» (հմմտ. նաև արաբ kabš).

89. քերովբէ «մի հրեշտակապետ» — ասոր. k(ə)rōbā, հգն. krōbē (< եբր. kərub).

90. քասիթայ «կրօնավորի զլխարկ, կնգադ» — ասոր. kōsīṭā.

91. քարայ, -ի, -ից — ասոր. kūrā [արամ. kūr(ā)].

92. քարմ, -ի, -աց — արամ. — ասոր. kūmrā [հմմտ. հաս ակկադ. kumru(m)].

Արամեական և ասորական ձևերից զգալիորեն շեղվում են մի շարք բաներ՝ ավելի մոտ լինելով եբրայական, եթովպական համապատասխան ձևերին. այս դեպքում պետք է ենթադրել կամ Հայաստանում բնակված հրեաների մոտ պահպանված (բաղարկված) հին ձևեր, կամ արամեական և ասորական բարբառային ձևեր, կամ այդ լեզուների և հայերենի միջև միջնորդ այլ օղակներ.

1. զզաթ, -ու «բուրդ» — ասոր. gezzetā՝ հեր. gizzat՝ և ակկադ. gizzatu ձևերի կողքին.

2. ծնծղայ, -ի, -ից — ասոր. šiššāla (šeššāla), արամ. šalšāla, եթովպ. šanašəl, šanašəlat ձևերի կողքին.

3. մակադ «ոչխարի փարախ» — հեր. mīkālā.

4. սեռն «սառնցք» — արամ. — ասոր. sernā՝ հեր. seren ձևի կողքին.

5. սիուր «վարձ» — հեր. səkār, seker, sakar «վարձ», եթովպ. səkūr «վարձված».

6. տերև, -ոյ — ասոր. tərep, tarpā՝, հեր. terep ձևի կողքին.

7. քահայ (քսէ), -ի, -ից — արամ. թայմ. quṣṣā՝ զ-ի դիմաց ահսո-վոր ք-ով (< հուն. ὠψεῖα «խորանարդ, վեգ»).

Հայերենի և արամեերենի ու հատկապես ասորերենի բառային զուգահիշությունների միջև կարելի է հաստատել հնչյունական հետևյալ համապատասխանությունները.

b	բ	bāsīr — բասիր (բասրեղ)
-b (w)	բ	abīlā — արեղայ
		ərubātā — ուրբաթ
	ւ(վ)	ḥašīb — հաշիւ
		kebšā — քաւշ «արոււ ալծ»
		šabīlā — շաւիկ
d	դ	dār(ā) — դար
-d (ð)	դ	dargā — դարդ «կարդ, շարք»
-		ʾəden — ադէն
		gədišā — գադիշ «դեղ»
	բ	šədidā — ծարիր
		iḥdāiā — հրեայ
g	դ	galūtā — դադուլթ
ḡ (ɣ)	դ	pəḡānā — փեղենայ (բուլյս)
p	փ	pəḡānā — փեղենայ (բուլյս)
		pīlōsōpā — փիլիսոփայ
-p (f)	փ	sapīlā — շափեղայ? (ասոր. s > հայ. շ?)
	ւ(վ)	təreṗ — տերև ?
		zīpā — ձիւթ
	բ	srapē — սրո(վ)բէ
	հ	našīpā — նաշիհ «նուբր արուբ»

t	թ	esqəpā — սկաֆ
-t (i)		targ(ə)mānā — թարգման
		taršiš — թարշիշ
k	ք	aṭlā — աթռաթափ
		zet — ձէթ
		kāh(a)nā — քահանայ
		kaldaiā — քաղդայ, հմայող, դուշակ
		kārōzā — քարոզ
		kebša — քաւշ «արու այծ»
•k (x)	ք	kinnarā (անոր kennara) — քնար
		kūrā — քուրայ
		aksoria — աքսոր
†	ա	†aljā — աղայ
		†rep — տերեւ
q	կ	qadsā — կաթնայ
		qarqurā — կարկուրայ
		qəṭṭau — կտու (> ասոր ?)
z	զ	zōpā — զոպայ (մի բույս)
		zauḡā — զոյգ (au > ոյ)
	ծ	zəkoritā — ձահծախարիթ «մուգ (կարմիր)»
		zet — ձէթ
		zīptā — ձիւթ
s	ս	'azrurā — խահարուր
		spr — սափրել
		səriqā (srq) — սրիկայ
		siāpē — սրն(ի)ւթ
		bəsīr — բասիր (բասրել)
zʷ	շ	sapīā — շափիկայ
		šappūda — շափուք
ḡ	ծ	ḡarā(ā) — ծարր
		ḡḡḡā — ծնծկայ
		sōm(ā) — ծոմ
ḡ	ց	ālṣā — աղց «կարիք»
ḡ	շ	šəbīlā — շաւիղ
		šīpōrā — շիփոր (բայց հմմտ. պրոկ. šəp,ōr < սեմ.)
		šīšīlā — շիլայ
		šūšāntā (հղհ. šūšāntē) — շուշան (բայց հմմտ. եբր. šūšān)
		nəšīpā — նաշիֆ
h	հ	həḡā — հեղ
		heḡlānā — հեղեհայ
		hūdāiā — հրեայ
h	խ	hānūā — խահութ (հանութ)
	հ	harbā — խարբ
		həšīb — հաշիւ
.		hīl'ā — խ(ի)լայ «նվիրված զոհատ»
.	խ	'azrurā — խահարուր
		'arbā — խարբաւել «մաղիք»
l	լ	lūmā — լումայ
		ilāl (< եբր. ֵאל) — լիււլ (ամսանուն)
	ղ	abila — աբեղայ
		†aljā — աղայ
r	ր	'azrurā — խահարուր
m	ռ(հ)	*arnā'at (arnā'ā) — անհետ
	մ	magallā — մաղաղաթ
		mangālā (magālā) — մանղաղ
		mannā — մանահայ
n	ն	nəšīpā — նաշիֆ «նուրբ օլիւկ»
i (j)	յ?	hūdāiā — հրեայ
	—?	†aljā — աղայ

ā	ա	abīlā -- արեղայ
ā	ա	taršīš -- թարշիշ atūtā (հոն.) -- աթոռակալ dāra -- դար
ā	ա	ʿadcn -- ադհն gədišā -- գադիշ šəbīlā -- շաբիգ (ը) šərār(ā) -- ծարար
o	օ	hegiānā -- հեղինայ
o	օ	zēi (zait) -- ձեթ
o	օ	lekā -- ղեկ (ղեկ)
o	օ	šomā (šom) -- ծամ zəpā -- զպայ kārəzā -- բարզա
i	ի	ziptā -- ձիթ
i	ի	šipōra (?) -- շեփուբայ
i	ի	lql -- լուլ həsir -- բասիր (բասրի) pīlšəpā -- փիլիսոփայ (բ) hīl'ā -- իլայ (իլիայ) kinnarā (kenəārā) -- քնար šiššalā -- ժիժղայ šišlīlā -- շիլիլայ
u	ու	gubā -- գուբ
u	ու	qarqāra -- կարկուբայ gāhīl(a) -- գաղիլ kūra -- քուրայ lūma -- լումայ (ը) rhudāšā -- հրեայ
au	աւ	apaulā -- ապուլայ
	ոյ	zauga -- շոյգ

Կան զգալի թվով հայերեն բառեր, որոնց աղբյուրը սովորաբար համարվում է ասորերենը, բայց բերված զուգահեռները բավարար չափով համուլիչ չեն.

անկոն (անգան) «սոնդ» (բրբռ, նաեւ «տաշտ»), հմմտ. ասոր. aggānā «ջրաման» (արամ., եբր. aggan, ակկադ. agannu).

գամարիլ «շվարիլ», հմմտ. ասոր. dūmārā «հիպոտմ», տաշուլթյուն», dōmīrā «հրաշալի», պատահական է արդյոք նմանությունը հայ. քմրիլ լաւիլն.

խարտ, չի «խարտվածք» (խարտ-իլ), հմմտ. ասոր. hrat «կիտեկ, ձեւ-վեկ, քերեկ, փորել» (եբր. heret «գետ, քանդակելու գործիք», արամ. harf «ճախարհակով հղիկ»).

կասկարայ, չի, չից, հմմտ. ասոր. kaskārā «կողով»¹⁹.

կատու, ոյ (ուշ), հմմտ. ասոր. qaṭṭū²⁰.

կեղե, ոյ (կեղեկ), հմմտ. ասոր. qəṭārā «գլխի թերթ», qəṭār «կեղեկեկ,

¹⁹ Հմմտ. նաեւ հուն. ἐσχαλα «կասկարա», որից թալմ. asqalā, հուն. բառը, ըստ ոմանց՝ հնդեվրոպական ծագում ունի, ըստ այլոց [Ернштедт, 1953, 26--27]՝ փոխառություն է եգիպտերենից:

²⁰ Կասկած չի հարուցում հայ. բառի փոխառյալ լինելը, բայց բուն աղբյուրը զիվար է որոշել. ամենից ավելի մոտ է հայերենին ասորերեն ձևը, բայց արդյո՞ր նա է հայերենի աղբյուրը և ոչ թե բնականապէս նրան բնական կատուն հայերենում կույ է կոչվել:

մորթադերծելը» (սկիաթ, qalapu(m) «կլպկլ», երբ. qalēp, qalūp, արաբ. qilf, qalāfat «կեղծ» և այլն)²¹.

Կելպ (կոկոսի), ~ի, հմմտ. երբ. kelub, ասոր. kulbāšā, Կթ-պպ. kara-
rō, արաբ. qilf, ըստ Աճառյանի՝ ասոր. որե՛ք բարբառային ձևից. նույնի ար-
քաբերից է նաև փրաց. koloni «արկղ» բառը.

Կիբ, ~ի, հմմտ. արամ. qarāb, qarābā «պալքար կոխվ», գրե. «պալքա-
րի», կովկել» (սեմ. *qrb «փերձկնայ, լնտեհնալ»), հավանական է նալ. բառի
հնդեվրոպական ժառույժը.

մանդանայ «պատկերազմական մի զործիք», հմմտ. ասոր. maṅganō, maṅganīqā «մեքենա» և այլն.

մաշարայ, ~ի «թոքալույ», հմմտ. ասոր. māšrā, արամ. māšārā «կար-
միր քամի» (այստեղից պրսկ. māšrā «տոռչք, այտոցք»).

շերաս (շէրաս, սիսալ ընթերցմամբ՝ շերամ), հմմտ. ասոր. šerāšā
«մետաքսեղեն», նույնի աղբյուրից են հուն. Στέρος «արեկյալն մի ժողովուրդ
(չինացի)», իսկ «շերամ» բառերը. ասորերենով բացատրվում է շն. բալթ
չի բացատրվում չիկրչին ա-ն.

շարթ «երեսի ներկ», հմմտ. ասոր. šappir «գեղեցիկ», šāpīš «գեղեց-
կաթյուն», šāpār «գեղեցկանալ»?

տառապալմ, հմմտ. ասոր. terep «հագնեցնել, անհանգստացնել, շարա-
րել», tūrāpā «գրդում, անհանգստացում, շարժարանք» (արաբ. tīb «հուզ-
վել. հիանալ, հրճվել»)²².

քորեշ, ~ի «առաջնորդ», հմմտ. ասոր. Kureš «կյուրոս».

Արամեա-ասորական փոխառությունների իմաստային բաշխումը առաջին
է հետեյալ պատկերը (վաղ արամեական փոխառությունները առանձնացվում
են աստղանիշով, կասկածելի ծագման բառերը՝ երկու աստղանիշով).

1. Ֆիզիկական աշխատհ. 1.141 թարշիշ «մի թանկագին քար», շափիղայ
«մի թանկագին քար», 1.55 *բարկ «կայծակ», 1.831 ձանձախարիթ «մուր».

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, բնութանկան հարաբերություն, 2.25 տը-
ղայ, 2.271 խանձարուր.

2. Կենդանիներ. 2.191 **մակաղ «ոշխարի փարախ», 3.20 պախրե «տա-
վար», 3.29 ամարու «դառնուկ», 3.36 քաշ «արու այծ», 3.631 առնէտ. խը-
լուրդ, 3.791 հաղբ-ք (խաղբ-ք) «թակարդ, թակարդի թոկ», 3.811 *ցեց.

4. Մարմնի մասեր, մարմնական զործառություններ և պայմաններ. 4.12
*մաշկ.

5. Ուսելիք և խմելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5.121 մա-
նանւյ, 5.231 շամփուր, 5.261 ապուլալ «ձիթի տիկ», 5.27. կաթսայ, 5.34
սկա՛ (սկիհ) «բաժակ», 5.53 *խմոր, 5.55 նաշիհ «նուրբ ալյուր» 5.79 *ձէթ.

6. Հագուստ. 6.32 **ղաթ «բուրդ», 6.41 ամղան «վիրարիւ», 6.42 խ(ի)-
լայ «պարզև տրված զգեստ», 6.55 քուսիթայ «կրոնավորի գլխարկ», 6.931
սափրել, 6.941 ծարիր «աչքի սև ներկ».

²¹ Հմմտ. նաև բրրու. կլեպ, կլպել, կթն դրանք կապ շունեն պ(ո)լոկել բայի հետ՝ դրա-
փոխությունը.

²² Ենթական արմատը հավանաբար զուգահեռ ունի հ.-ե. *(s)ter-p-ի մեջ, որտեղից նա-
խապագ. *torpiti «տանջել», հայերենի համար կարելի է ենթադրել նաև մի ուրիշ աղբյուր:

7. Բնակարան, տուն, կահ-կարասի. 7.14 մաշկն «վրան».

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.33 *մանգաղ. 8.421 գաղիշ «դեղ (ցորենի, խոտի)». խարթալ-ել «մաղել». 8.531 զոպայ «ծոթրինակերպ մի բույս». փեգանայ (փեգենայ) «սատափ, սպանդ. rufa». 8.56 **տերև.

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ, արհեստներ և արվեստներ, համապատասխան գործիքներ և նյութեր. 9.18 *շղթայ. 9.192 ծրար «կապոց, կծիկ». 9.25 *կացին. 9.441 քանուն (քանոն). 9.551 *կուպր. *ծիւթ. 9.631 քուրայ. 9.93 աղց «կարիք».

10. Շարժում և տեղափոխություն. փոխադրում, նավագնացություն. 10.651 մտրակ. 10.66 *շաւիղ. 10.77 սեոն «առանցք». 10.93 կարկուրայ «նավակ». 10.86 դե(ա)կ.

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր. 11.25 փրկել. 11.431 լու. մայ «մանր դրամ». 11.441 քանքար «մի կշռաչափ և նրա չափով ոսկի և արծաթ». 11.461 [թարշիշ] «մի թանկագին քար». [շափիղայ] «մի թանկագին քար». 11.45 [ծրար] «քսակ». 11.66 *հաշիւ. 11.67 ո(ա)բունայ «գրավական, ավանդ». 11.78 **սխտր «վարձ». 11.84 *թանգար «վաճառական». 11.86 խանութ (հանութ).

12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ. 12.72 *գուր «հոր, փոս. *խոռ «ծակ, փոս, խոռոչ». 12.841. *դարգ «կարգ, շարք».

13. Քանակ և թիվ. 13.351 զոյգ.

14. Ժամանակ. 14.121 *դար. 14.61 շաբաթ «մեկ շաբաթ, մեկ յոթնյակ». 14.63—14.66 [(երկու-, երեք-, չորեք-, հինգ)շաբաթ(ի)]. 14.67 ուրբաթ. 14.68 [շաբաթ] «շաբաթ օր». 14.72 իլու «եբրայական տոմարի 6-րդ ամիս».

15. Զգայական ընկալումներ. 15.63 [ձանձախարիթ] «մուգ». 15.66 [ձանձախարիթ] «մուգ (կարմիր)». 15.81 *[քանքար] «տաղանդ».

16. Զգացմունք. խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ. 16.72 սրիկայ. 16.78 բասր-ել (բասիր) «սղարսովիլ, անարգել».

17. Մտածողություն, միտք. 17.21/27 փիլիսոփայ.

18. Զայնական արտահայտություն, խոսք. ընթերցանություն և գիր. 18.111 հփոր(այ). 18.121 **ծնծղայ. *քնար. 18.211 թարգման. հոխտորայ «հետոր». 18.521 հեզ «վանկ» (հեզ-ել «վանկ կսուլել»). 18.53 աթութայ-ր «տառեր, գրեր». հեգենայ «զիր, ալրուբեն». 18.561 մագաղաթ. 18.61 *մա-գաղաթ] «գիրք».

19. Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ. 19.221 հրեայ. 19.451 [քանուն] «կանոն». 19.61 *մաքս.

20. Ռազմական գործ. 20.222 *սակ(ու)ր «ռազմատապար». 20.27 *խարբ. սուսեր. 20.35 *բերդ.

21. Օրենք. 21.321/331 **քուեայ (քուէ). 21.371 աքսոր-ք. *գաղութ (գաղթ).

22. Կրոն և նախապաշարմունք. 22.18 քահանայ. 22.182 քուրմ. 22.182/183 արեղայ. 22.1821 [քուսիթայ] «կրոնավորի գլխարկ, կնգուղ». 22.211 մծղենայ «մի աղանդ». 22.22 քարոզ. 22.26 ծոմ. 22.311 ադեն «եդեմ, դրախտ». 22.331 սրո(վ)բէ. քերովբէ. 22.34 սատանայ. 22.35 խարամանի «դե». 22.36 հեթա-նոս. 22.431 քուդիեայ (քսուդեայ) «մայոզ, դուշակ».

Հայերենի արամեա-ասորական փոխառությունների իմաստային խմբերի ուսումնասիրությանը նույնպես է հետևյալ եղրակացություններին.

1. Այդ փոխառությունները իրենց բնույթով մոտենում են իրանականներին և տարբերվում հանականներից՝ ընդգրկելով, բացի զերանուններից և սպասարկու բառերից, միացած բոլոր խմբերը: Այլ կերպ ասած՝ այդ փոխառությունները չեն սահմանափակվում քաղաքակրթական-մշակութային բնագավառներով:

2. Չնայած արամեա-ասորական փոխառությունների յոյն ընդգրկմանը՝ զրանց քանակական բաշխումն ըստ խմատա-թեմատիկ խմբերի միատեսակ չէ. այնուամենայնիվ ամենից ավելի բազմանկյուն են քաղաքակրթական-մշակութային և կրոնական բնագավառները՝ ստելլիքի, հագուստեղենի, երկրագործության, արհեստագործության, փոխադրամիջոցների, տնտրի, գրի և գրականության, այլև ժամանակի հետ կապված հասկացությունները: Համեմատաբար սակավաթիվ են ֆիզիկական աշխարհի, մարդկային տարիքների, մարմնի մասերի, բնակարանի, տարածական հարաբերությունների, քանակի ու թվի, հոգեկան աշխարհի, այլև հասարակական հարաբերությունների, ռազմական գործի և օրենքի հետ կապված բառերն ու տերմինները: Մեծաթիվ են հատկապես կրոնի, տոմարի և գրի հետ կապված անվանումները, որոնք համեմատաբար ուշ շրջանի են և կապված քրիստոնեության մուտքի ու Հայաստանի ասորական դպրոցների կյանքի հետ:

3. Ժամանակագրական առումով համեմատաբար վաղ շրջանի են մարդու առօրյա կարիքների և տնտեսական գործունեության, տարածական ըմբռնումների, ռազմական գործի, քաղաքական կյանքի և օրենքի հետ կապված անվանումները: Համեմատաբար նոր են գրի և կրոնի հետ կապված անվանումները:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՐԱԲԵՐԵՆԸ

Հայերենի վրա արաբերենի գործած համեմատաբար ուժեղ ազդեցության մասին կարելի է խոսել միայն VII դարից սկսած, երբ Հայաստանն ընկնում է Արաբական խալիֆայթի տիրապետության տակ: Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը ընդհանրապես ժխտում են մինչ այդ հայերենում արաբական ծագման բառերի առկայությունը [Hübischmann, 1892, 123—238. 1895, 1, 259—280. Հյուբշման, 1894. Աճառյան, ՀՀՊ, 2, 169—217]: Սակայն կան V դ. մատենագրության մեջ հիշատակված մի շարք բառեր, որոնք սեմական լեզուների համապատասխան բառերի մեջ ամենից ավելի մոտ են արաբականներին: Այսպիսի դեպքերում Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը կամ ընդհանրապես ժխտում են հայերեն բառերի սեմական ծագումը, կամ ենթադրում փոխառություն ասորական բարբառներից:

Եթե նկատի առնենք արաբական տարբեր ցեղերի առկայությունը Իրանի և Բյուզանդիայի սահմանամերձ վայրերում VII դարից ավելի վաղ, Հայաստանի հարավային շրջաններին մերձավոր վայրերում «յուրատեսակ առաքա-արաբական կոյնեի» առկայությունը [Исмаиловская, 1964, 34], ապա թերևս այստեղից կարելի է բխեցնել հիշյալ բառերի մի զգալի մասը [Մրկրաշյան, 1980—1984]²¹, թեև որոշ դեպքերում էլ կարելի է ենթադրել մեր-

²¹ Դժբախտաբար, հեղինակը հավանական բառերի հետ միասին բերում է նաև անհավանական զուգադիպություններ:

ձավոր սեմական այլ աղբյուր՝ Արաբները, մասնավորապես, դեռ նախքան իսլամի հանդես գալը բնակվում էին հյուսիսային Միջագետքում և V դ. հայ մատենագրության մեջ կոչվում էին իրանական աղբյուրից փոխառյալ բառով տաճիկ (tačik), որ նշանակում էր և՛ «արաբ», և՛ «արաբավադ»:

Հայերենի սեմական փոխառությունների՝ վերևում բերված ցանկից կարելի է առանձնացնել մի շարք բառեր, որոնց քիչ թե շատ հավանական աղբյուրը կարող է լինել արաբերենը («ասորա-արաբական կոյնեն»).

1. ախամախ «հիմար, տխմար» — արաբ. aḥmaq (ḥmq «հիմար լինել»).

2. աղիս «փականք, օղակ, ունեցվածք, սպորանք, բաղմոթյուն, ցեղ, վարմ, ժողովուրդ» — արաբ. 'ahl «ընտանիք, ցեղ, մարդիկ» (հմմտ. և ṭa-laq, հօն. aṭlaq «փականք, կողպեք»?).

3. ալպն «ամոթ, ծաղր» — արաբ. 'ayb «պարտավանք, արատ, թերություն, ամոթ».

4. առշել (-իմ) «ծարավել» — արաբ. 'aṭiš «ծարաված, ծարավի», 'a-ṭaš «ծարավ», 'aṭiša «ծարավեց» ('iš «ծարավել»).

5. բոսոտ «ճիճու, որդ. փայտի ցեց» — արաբ. baṭīṭa, buṭīṭa (նվազական) «ծառի որդ».

6. զունար «գոտի» (ուշ ներմուծում) — արաբ. zunnār «գոտի».

7. կաւատ — արաբ. qawwad «միջնորդ, կավատ» (qwd «առաջնորդել տանել»).

8. մահիճ «անկողին, անկողնակալ» — արաբ. mahja' «ննջարան» (hǧ', «քնել, հանգստանալ»).

9. շալակ «պարի. պտղարակ» — արաբ. šallāq «մարացկանի տոպրակ».

10. շառաւն «ուղտ» — արաբ. šārīf, հօն. šawārif «ծեր էգ ուղտ».

11. սխրանալ «հիանալ, զարմանալ, սքանչանալ» — արաբ. šḥr «կախարդել, հիացնել», sḥr «կախարդանք, դյութանք»:

Իմաստային, հնչյունական և այլ նկատառումներով քիչ հավանական պետք է համարել հայերեն և արաբերեն բառերի հետևյալ համեմատությունները.

խայրի «պառուղ», հմմտ. արաբ. ḥayr «լավ, լավ բան, բարիք».

խաբ, -ի, -ից, խաբել. հմմտ. արաբ. ḥabb «խաբեք» (ḥbb «շորտրով փաղքով դնալ», հմմտ. նոս' պրսկ. xab «խարդախություն», Լին համեմատում է հ. սլ. хабити «փչացնել», սերբ. хабен «վատ» բառերի հետ.

խիլ «ուրոնում», խիլ «խիլ, կոբզել, հափշտակել». հմմտ. արաբ. ḥī' «հանել, նվիրել, տեղահան անել».

հաշմ, -ի «խեղ, խեղանկամ, հաշմանդամ». հմմտ. արաբ. ḥašīm «թաշլ, փիրուն», hašm «ջարդելը, փշրելը, ջարդամ, փշրում», ḥšm «ջարդել, փշրել, ճղմել»).

հատանիլ. հմմտ. արաբ. ḥādī «ուսուր», ḥādī «սաման», ḥdd «սահման դնել, սահմանափակել», ավելի հավանական է հայ. արմատի ինթալուփական ծագումը.

շառափ «լույս, ճառագայթ». հմմտ. արաբ. šaraf «փառավորություն, շուք», ալլ' ակիաթ šarāpu(m) «ալբիլ» (սեմ. *š/šrp).

շարիատ «տոկոս, վաշիս». հմմտ. արաբ. sarwat «վաճառք, մանրածախ առևտուր».

սաղիր-, սաղրել «հորդորել» (ուշ՝ «թվել, համարել»); հմմտ. արաբ. *sa-dir* «առանց երկար մտածելու մտող».

վարան, -ի «տարակոյտ», հմմտ. արաբ. *walirān* «վախեցած, անհանգստացած» (*whr* «վախեցնել, զժվարին վիճակի մեջ դնել»).

վթար, հմմտ. արաբ. *wadḥar* «վառնել, վառնալ, կործանել»:

Մի շարք այլ զեպքերում հայերեն բառերի համար բերվող արաբական զուգահեռները պետք է պատահական նմանություն արդյունք համարել.

1) բաժարար ճիմրեք շկան մերժելու հետևյալ բառերի հնդեվրոպական ծագումը.

ամուլ, -ուլ «չբեր», հմմտ. երբ. *amī* «չսրանալ, թառամել, ցամաքել» և արաբ. *mīl* «անպատու լինել», *māhīl* «անպատու» (երկրի, հողի, տարվա մասին, սակայն հնարավոր է ամուլ < հ.հ. **h₂-pōlō-* (մեկ)).

խաթարել «քակել, քանդել, ավերել», հմմտ. արաբ. *ḥaṭar* «վնաս, վըտանդ», սակայն հմմտ. հուն. *α-σκαθίζε* «անվնաս», զոթ. *skapjan* «վնասել» (հ.հ. **sketh-/skoth-*).

խարել «այրել», խարովել, խարշել, խարոջի բ. խարկել, հմմտ. արաբ. *harr* «չերմաթյան», սակայն հմմտ. հ. խլ. *hyrr* «կրակ», լիավ. *kárštas* «առք, կրկիչ» (հ.հ. **ker-*).

մարտ, հմմտ. արաբ. *mūʿarid* «հակադրվող, հակահասող, ընդդիմադիր», (*ʿrd* «պատահել, զրուցել, առաջարկել, (II ձև) հակադրվել, առարկել», սակայն հմմտ. հուն. *μεταρῶναι* «մարտնչամ եմ» (հ.հ. **mer-*).

շերտ, -ի, -ից «կտոր, բևեռ, փայտի կտոր, ցանկապատի ցից, կացին», հմմտ. ասոր. *šerāṭ* «պատաստակ», արաբ. *srṭ* «պալման զնի», (II ձև) քարթ անել, պատաստակ, (V ձև) հատիկ, հմմտ. նաև արաբ. *šerid-* «առանձնացնել», ավելի հավանական է շերտ < հ.հ. **skhedro-* **sk(h)ed* «ճեղքել, կտրել» արմատից (հմմտ. լիավ. *skedervā* «առաջից», լատվ. *škedens* «վառելափայտ»)²².

շրտնուլ «խրտնել», հմմտ. արաբ. *šurūd* «փախուստ» (*šrd* «փախչել, թափառել» (IV ձև՝ *ašrada* «խրտնեցրեց, վախեցրեց, փախցրեց»), բայց հմմտ. խրտնալ՝ շխ (հ.հ. **skh/kh-*) հերթագալուծյալ (հ.հ. **(s)ker-d-* «ցատկել, վեր թռչել»), հնչյունապես հետո է սարտնուլ բայը.

տրուպ, -ի, -աց «ստորին, ետին, փոքր, խեղճ», հմմտ. արաբ. *turba* «փոշի, հող», *turāʿi* «փոշոտ, հողոտ» (*trb* «փոշոտ լինել»), Հ. Աճառյանը համեմատում է առս. *τροπή* «կտրումանք», *περιέτρι* «փշուրներ» բառերի հետ:

2) Առանձին դեպքերում ավելի հավանական է իրանական աղբյուր ենթադրելը.

նկատել, հմմտ. արաբ. *nūḍ* «չոկել, քննարկել, քննել, քննադատել», ավելի հավանական է իրան. **nī-kāta-* (հ.հ. **kaēi-* «աշաղբուծյուն դարձնել, նկատել»?).

Հավանական է նաև ստորի բերվող բառերի իրանական ծագումը, թեև դրանց բուն աղբյուրը հայտնի չէ. մասնանշվող արաբ. զուգահեռների նմանությունը պատահական պիտի համարել.

²² Անհավանական է շորթել-ը կապել շերտ-ի հետ և բխցնել միևնույն աղբյուրից:

հրոս «ասպատակող զորք»։ հմմտ. արաբ. hāris «պահապան», ḥaras «պահակախումբ»։

վարկ «համարում, կաթփիք. վճիռ»։ հմմտ. արաբ. waraḡ «տերի. թերթ. թուղթ», warḡ «արծաթե փող»?

վեհեր «վարկոտ»։ հմմտ. արաբ. wahr «վախ» (whr «վախեցնել. դժվարին վիճակի մեջ գնել»)։

վհատ. հմմտ. արաբ. wāḥada «մենակություն» (whd «մենակ լինել»)։

ջալլ(ե)ամն, ~ման բառի համար Հ. Աճառյանը մատնանշում է արաբ. zalīm, հզն. ḡlīmān (ḡlīmān?) զուգահեռը, բայց չ>ջ անցումը անհավանական է. եթե այս բառերը կապված են, ապա պետք է ենթադրել դրանց միջակա օղակ։

3) Հ. Աճառյանը իրավամբ առանձնացնում է ռայ-ֆ «բազմություն. հանդես» բառը ավելի ուշ ավանդված ռայ «դրոշակ» բառից, որի աղբյուրն իրոք արաբ. rāʾi «դրոշակ» բառն է։

Արաբական հին փոխառություններն ըստ իմաստային դաշտերի կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ։

2. Մարդկություն. սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություններ. 2.331 կաւատ.

3. Կենդանիներ. 3.78 շառան «ուղտ», 3.84 բոտոտ «ճիճու, որդ, ծառի ցեց»։

5. Ուտելիք և խմելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5.15 աս-շել (-իմ) «ծարավել»։

6. Հագուստ. 6.57 զոնար «գոտի»։

7. Բնակարան, տուն, կահ-կարասի. 7.23 աղխ «կողպեք»։ 7.42 մահիճ.

10. Շարժում, տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն. 10.611 շալակ «պարկ. պատգարակ»։

16. Զգացմունք. խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ. 16.15 սխրանալ «հիանալ, զարմանալ, սքանչանալ»։ 16.25 ալպն «ծաղր» 16.46 [ալպն] «ամոթ»։

17. Մտածողություն, միտք. 17.22 տխամախ «հիմար, տխմար»։

Այսպիսով, արաբական հնագույն փոխառությունները արմատապես տարբերվում են ակկադական և, զգալի չափով, արամեա-ասորական փոխառություններից։ Դրանք առավելապես առօրյա կյանքի բառեր են, հատկապես մարդկային հարաբերությունների, հատկությունների, գործառությունների, մարդկանց բնակության և տեղափոխության հետ կապված հասկացությունների նշանակումների։

3. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

ա) ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում իրանական լեզուներն առանձնապես մոտ են հնդկական լեզուներին, որոնց հետ միասին հնում կազմել են հընդ-իրանական հիմք-լեզուն։ Իրանական վաղ լեզվավիճակը բավականաչափ մոտ է հնդկական վաղ լեզվավիճակին. ավեստայի լեզուն հնչյունապես, քերականապես և բառապաշարով դեռևս այնքան քիչ է տարբերակվում վեղա-

յական հնդկերենից, որ կարելի է խոսել նրանց՝ ինչպես երկու բարբառների մասին և կազմել ընդարձակ զուգահեռ տեքստեր:

Իրանական հիմք-լեզուն առանձնակի գոյություն է ունեցել հավանաբար մ. թ. II հազարամյակում: Հնդկական ցեղերից բաժանվելուց հետո իրանական ցեղերը բնակություն են հաստատում Միջին Ասիայում և հարակից շրջաններում: Այստեղ էլ կազմավորվել են զրադաշտական կրոնի սրբազան գրքի՝ Ավեստայի հնագույն մասերը: Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և I հազարամյակի սկզբներին նրանք տարածվում են արևմուտք՝ մինչև մերձսիծովյան տափաստանները, և հարավ-արևմուտք՝ իրանական կոչված լեռնաշխարհը, այժմյան Իրանի տերիտորիան. արևելքում նրանք հասնում են մինչև հնդկական ցեղերի տարածման սահմանները:

Հնդիրանական լեզուները հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում հնչյունական առումով առանձնանում են հետևյալ էական հատկանիշներով. 1) հ.-ե. երկար և կարճ *ě, *ō, *ā, ձայնավորները ներկայացված են որպես երկար և կարճ հնդիրանական (արիական)¹ *ā, հմմտ. հնդկ. bhāīāmi, ալ. bhāī-mi և հայ. բեյբեմ (հ.-ե. *bhere-), հ. հնդկ. ka, ալ. ka- և հայ. ո(վ) (հ.-ե. *kwo-), հ. հնդկ. ājāmi, ալ. azāmi և հայ. ածեմ (հ.-ե. ag'-) և այլն. 2) հ.-ե. *ə ն արտացոլված է որպես i, հմմտ. հ. հնդկ. pītā, հ. պրսկ. pītā և հայ. փայր. 3) հ.-ե. *s-ն i, u, r, k հնչյուններից հետո փերածվում է շշականի՝ հ. հնդկ. ś, իրան. š. հայերենն այս հատկանիշը բաժանում է միայն r-ից հետո դնոված դիրքում, այն էլ ստուգաբանական քշ/ռ տարբերակներով. հմմտ. մի կողմից՝ հ. հնդկ. ni-śigāti, ալ. ni-šasta- (անց. դերբայ) և հայ. նստիմ (հ.-ե. *ni-si-zd-, *ni-zC-) և մյուս կողմից՝ (հ. հնդկ. tṛṣṇa-, tarṣa- «ծարավ», ալ. tarṣu- «չոր» և հայ. քառամ/թարշամ (հ.-ե. *ters-/tr̥s-). 4) l-ն հիմնականում փոխվում է r-ի. հմմտ. հ. հնդկ. rokā-, rōcas-, ալ. raocah- և հայ. լոյս (հ.-ե. *leuk-).

Իրանական հիմք-լեզուն (ընդհանուր լեզուն) իր հերթին տարբերվում է հնդկականից հնչյունական հետևյալ էական հատկանիշներով. 1) *bh, *dh, *gh շնչեղ ձայնեղները ներկայացված են իբրև պարզ ձայնեղներ, այսինքն՝ իրանական լեզուները պայթականների այս երկու շարքերը չեն տարբերակում. 2) *p, *t, *k, խուլերը նախաբաղաձայնական դիրքում ներկայացված են իբրև *f, *θ, *x. 3) *ph, *th, *kh շնչեղ խուլերը ներկայացված են իբրև *f, *θ, *x շփականներ. 4) *s-ն հիմնականում փոխվել է *h-ի:

Իրանական ընդհանուր լեզվի մասնատման և իրանական ցեղերի տարաբնակման հետևանքով առաջանում են բարբառներ, որոնց բաղադրված հետագայում ձևավորվում են իրանական լեզուները: Մ. թ. ա. I հազարամյակում, ինչպես ցույց են տալիս եղած տեքստերը և հին հեղինակների վկայությունները, իրանական ժողովուրդների լեզվական տարբերությունները դեռևս բարբառային բնույթ են ունեցել, և իրանական բոլոր բարբառներով խոսողները կարող էին իրար հասկանալ: Այլ կերպ ասած՝ իրանական լեզվախմբի զարգացման հին շրջանը ներկայացված է միայն բարբառային տարբերություններով, որոնք միջին շրջանում սկսում են փոխվել լեզվական տարբերությունների: Դեռ այժմ էլ իրանական որոշ լեզուներով (օրինակ, պարսկերենով և տաջիկերենով) խոսողները կարող են իրար հասկանալ, թեև մեծ

¹ «Արի» անվանումն սկզբնապես հատուկ է եղել և՛ հնդիկներին, և՛ իրանական ցեղերին:

մասամբ տարբերությունները խորացել են մինչև անհասկանալիության աստիճան. իրար, օրինակ, չեն կարող հասկանալ օսը և պարսիկը, օսը և քուրդը, քուրդը և ֆիզանը և այլն:

Ինչպես նշել ենք հնդեվրոպական լեզուների քննության ժամանակ, իրանական բարբառները և լեզուները իրենց հերթին ըստ հնչյունական, քերականական և բառային տոանձնատկությունների բաժանվում են արևմտյան և արևելյան խմբերի, որոնց մեջ էլ տարբերվում են հարավային և հյուսիսային ենթախմբեր: Քանի որ այս ներքին տարբերությունները կարևոր են հայկերենի փոխառությունների բնույթը որոշելու առումով, համառոտակի կանգ առնենք նրանց վրա «Արևմտյան» և «արևելյան» անվանումների հիմքում ընկած է իրանական բարբառների վաղ տարածումը, որ այժմ զգալիորեն խախտված է. այսպես, արևելյան խմբին պատկանող օսերինը այժմ ընկած է արևմտյան մի շարք լեզուների տարածման հիմնական շրջաններին տրեմուտը:

Հայերենի փոխառությունների հայեցակետից մեզ համար էական են հատկապես հյուսիսային և հարավային բարբառների ու լեզուների տարբերությունները, մասնավոր, որ հայերենի փոխառությունները կրում են արևելյան որոշ գծեր: Հայերենը հետո՞ տեղականորեն շփվել է հիմնականում հյուսիս-արևմտյան լեզուների՝ մեդերենի (մարերենի) և պարթևերենի ու սրա ուշ վիճակի՝ պահլավերենի հետ. հարավ-արևմտյան լեզուներից միջին պարսկերենի և նոր պարսկերենի աղդեցությունը երևան է եկել համեմատաբար ուշ:

Արևմտյան և արևելյան խմբերի հնչյունական տարբերությունները հանդիմ էն հետևյալին [Оранская, 1960, 217—218. 1963, 37—38. 1979, 128—146. Расторгуева, ЯН 1, 196—197. ОИЯ, 1, 87—97]. 1) բնդհանուր իրանական բառակցքային և, Վ, ց ձայնեղ պայթականները արևմտյան խմբում նույնությամբ պահպանվում են, իսկ արևելյան խմբում վերածվում են β (v, w), δ, γ ձայնեղ շփականների. ավաստերենը ցույց է տալիս, որ ձայնեղ պայթականները բառամիջում՝ միջձայնավորային դիրքում բնդհանրապես վերածվում էին ձայնեղ շփականների. 2) արևելյան խմբի с, j ուղղական կիսաշփականների դիմաց արևմտյանում առկա են համապատասխան ճ, j շղականները. 3) բնդհանուր իրանական բառակցքային հ-ն արևմտյանում պահպանվում է, արևելյանում՝ ընկնում. 4) բնդհանուր իրանական -f-, -x- կապակցությունները արևմտյանում պահպանվում են, արևելյանում՝ ձայնեղանում՝ վերածվելով -ʒd-, -ʒd- կապակցությունների:

Հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան խմբերի հիմնական հնչյունական տարբերությունները, հատկապես միջին շրջանում, կարելի է ներկայացնել 491-րդ էջի աղյուսակով [Оранский, 1960, 213—217. 1979, 147—176. Расторгуева, ЯН, 1, 197. ОИЯ, 1, 97—115]²:

Միջին իրանական շրջանի հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան բարբառների տարբերությունների քննության կապակցությամբ հարկավոր է մի քանի դիտողություն անել. 1) բուն միջին պարսկերեն ասելով հասկանում են հատկապես սասանյան շրջանի (մ. թ. III—VII դդ.) պարսկերենը, մինչդեռ իրանական լեզուների դարգացման միջին շրջանն ընդգրկում է մ. թ. ա. IV—III դարերից մինչև մ. թ. VIII—IX դարերը: Սա նշանակում է, որ մի-

² Հայերենի փոխառությունների առումով այս հարցն ընդարձակ կերպով քննված է Խալաթի հայագետ Զ. Բոլոնիեզիի գրքում [Bolognesi, , 1960]:

Հ. - Է.	Ընդհ. - Էրան.	Հյուսիս- արևմտյան	Հարավ- արևմտյան
*d(h)	*d	d, ɖ, ɳ	d, ɖ, y, ɳ
*d(h)ɥ	*dɥ	b	d
*g'(h)	*(-ɖʔ)	z	d
*g'(h)	*(-ɖʔ)	z	y
*g(h)	*g	g, ɟ	g, ɟ, y, v
	*j	z, j	z
*pr	*pɹ	ɹr > hr	ɹr
*-t-	*-t-	t	t, y
*tr	*tr	hɹ > t h, h	s
*tn	*tn	ɳn > hn, n	ʃn
*ti	*ti	ʃy > hy, h	ʃ (հ.պ. ʃty)
*k'(h)	*(-ʃʔ)	s	ɖ
*-k'(h)	*(-ʃʔ)	s	h
*k'ɥ	*sɥ	sp	s
*k(h)m	*xm	xm	(h)m
*-st	*-st	ʃt	st
*sn	*sn	sn	sn
*sɥ	*sɥ	ɟ	f (հ.պ. hiv)
*rd(ɹ)	*rd	r d, rz	l
*rt	*rt	rɖ > rh, h	hl
*rn	*rn	rh	rr
*r	*r	ar, ur, ir	ur, ir
*v	*v	v	v > b
*-v-	*-v-	v	---

ջին պարսկերենը պարթևերենի համեմատությամբ, որ սկսվում է միջին շրջանի սկզբներից, ունի ոչ միայն բարբառային տարբերություններ, այլև ժամանակային հաջորդականություն: Հյուսիսային բարբառների տարբերակիչ գծերը սկզբնապես ավելի բնդհանրական բնույթ են ունեցել և ավելի շատ տարածված եղել. միջին պարսկերենի սրոշ տարբերություններ արշակունյան շրջանի պարթևերենի հետագա վիճակից՝ պահպանվածներից, ավելի ուշ են վարպացել:

2) Հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան բարբառային սրոշ տարբերություններ հանդես են եկել նաև ավելի վաղ՝ հին կոչված շրջանում՝ արտահայտվելով մի կողմից՝ մեղերենի (մարերենի) ու մասամբ ավեստերենի և մյուս կողմից՝ հին պարսկերենի տարբերությունների մեջ:

3) Նոր պարսկերենը միջինի համեմատությամբ ենթարկվել է զգալի փոփոխության, որ խորացրել է հատկապես պարթևերենից ու պահլավերենից նրա ունեցած տարբերությունները: Մասնավորապես պետք է նշել բառասկզբի $v > b$, g անցումները, արշակունյան շրջանի ոչ սկզբնային դիրքի p , t , k խուլէքի՝ միջին պարսկերենում β , δ , γ -ի փոխվելը և նոր պարսկերենում սըրանց b , d , g դառնալը, նույն շրջանի ձայնավորահաջորդ \dot{c} -ի միջին պարսկերենում j , \dot{z} -ի, ապա z -ի փոխվելը և այլն: Ահա թե ինչու՞ հայերենը մինչև նույն բնույթի փոխ տանելով իրանական լեզուների վարպագման տարբեր շրջաններում և տարբեր բարբառներից՝ դրանք երբեմն պահել է որպես միանգամայն տարբեր բառեր. հմմտ. վանառ և բազար:

4) Բարբառային սրոշ կարգի տարբերությունների փոխհարաբերության պարզաբանման հարցը դժվարանում է այն փոխառությունների պատճառով, որ հին շրջանում կատարել են հին պարսկերենը մեղերենից (մարերենից),

միջին շրջանի հարավ-արևմտյան բարբառները՝ հարավ-արևելյաններից՝ Ուշ շրջանի հայ փոխառությունների ճշգրիտ աղբյուրի որոշումը հաճախ դժվարանում է ինչպես իրանական լեզուների՝ միմյանցից, այնպես էլ արաբերենի, պարսկերենի, թուրքերենի՝ միմյանցից կատարած մեծաթիվ փոխառություններով:

բ) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԱՅԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՋԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Իրանական լեզուների՝ իրանագետների կողմից տարբերվող հին, միջին և նոր շրջանները չեն համընկնում հայերենի զարգացման համապատասխան շրջանների հետ: Այս տարբերությունները կապված են ինչպես երկու կողմերի զարգացման առանձնահատկությունների, այնպես էլ դրանց շրջանաբաժանման տարբեր սկզբունքների հետ:

Ամենից առաջ՝ հայերենի պատմությունը սկսվում է անմիջապես հընդ-եվրոպական միասնություն շրջանից, իրանական լեզուներինը՝ հնդիրանական միասնության տրոհումից հետո, այսինքն՝ հայերենինը՝ մ. թ. ա. մոտավորապես III, իրանական լեզուներինը՝ մոտավորապես II հազարամյակի սկզբնե-րից:

Երկրորդ՝ իրանական լեզուների գրավոր հուշարձանները սկսվում են հայերենի գրավոր հուշարձաններից ավելի քան մեկ հազարամյակ առաջ. հին պարսկերեն տեքստերը մ. թ. ա. VI—IV դարերից են. ավեստան գրի է առնվել համեմատաբար ուշ՝ միջին շրջանում (կանոնական տեքստը կազմվել է սասանյան շրջանում), բայց իր հնությունը գերազանցում է հին պարսկերենին՝ հասած լինելով երկարատև բանավոր ավանդություն և թերևս արշակունյան շրջանում ունենալով որոշ պատումներ:

Երրորդ՝ եթե նոր պարսկերեն գրական լեզուն, սկիզբ առնելով IX դարում, գրեթե անփոփոխ կերպով հասն է մեր օրերը, ապա այդ ժամանակաշրջանում հայերենը, անցնելով գրավոր զարգացման իր հին շրջանը, թևակոխել է նախ՝ միջին և ապա նոր հայերենի շրջանները:

Վերջապես, հայերենի գրավոր պատմության շրջանաբաժանմանը հատկացվող «հին, միջին և նոր շրջաններ» անվանումները իրանական լեզուների (և ոչ թե մեկ լեզվի) դեպքում ստանում են այլ իմաստ: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ հին շրջանի մեջ ներառվում է նաև նախքան գրավոր ավանդու-թյուն ստանալն ընկած փուլը՝ հնդկականից բաժանվելուց հետո:

Կարելի է ասել, որ իրանական ժողովուրդների վերաբերյալ առաջին տեղեկությունների ժամանակներից էլ³ սկսվում է հայ-իրանական շփման պատմությունը, եթե մանավանդ հայերը կազմել են ուրարտական պետության հիմնական ժողովուրդներից մեկը: Այդ շփումը ուժեղանալով ու թուլանալով, ընդգրկելով հայ ժողովուրդը երբեմն գրեթե ամբողջությամբ, երբեմն էլ ուրոշ տարածքներում, շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Հայոց լեզվի նախագրային շրջանի զարգացման պատմության հնազույն

³ Հմմտ., օրինակ, պարսկերենի հետևյալ պարթևաբանությունները՝ šahr «քաղաք», mihr «սիր», pūr (<puhi) «որդի» և այլն:

⁴ Ըստ է. Ա. Գրանտովսկու [Грантовский, 1970], որ հենվում է հատկապես հատուկ անունների ուսումնասիրության վրա, իրանական ցեղերն Իրանում երևացել են դեռևս XI դ. մ. թ. ա.:

շրջանը համընկնում է մասամբ իրանական լեզուների դարգացման հին և մասամբ միջին շրջանների հետ: Հայերենի և իրանական լեզուների, հատկապես պարսկերենի սերտ հարաբերությունները հետագայում էլ շարունակվում են մինչև VII դ. արաբական արշավանքները, ապա նոր թափ ու ընթացք ստանում նոր պարսկերենի շրջանում:

Հին շրջանի իրանական այն բարբառները, որոնց հետ հայերենը պիտի շփված լինի, սկյութերենը, մեդերենը (մարերենը) և հին պարսկերենն են: Եթե կիմերները իրանական ժողովուրդ են եղել, ապա կիմերերենը նույնպես պիտի մտցնել սրանց մեջ: Նշենք, որ իրանական աղղեցությունը հայերենի վրա այս շրջանում համեմատաբար թույլ պետք է եղած լինի, և այդ աղղեցության շատ հարցեր մնում են չլուծված, մանավանդ որ ոչ բոլոր դեպքերում կարելի է հեշտորեն տարբերել հին շրջանի և միջինի պարթևական փուլի հայկական փոխառությունները: Փանի որ կիմերերենի և հայերենի փոխհարաբերությունը հարցն ունի յուրահատուկ կողմ, քննությունն սկսենք նրանից:

գ) ԿԻՄԵՐԵՐԵՆԻ ՀԱՐՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԸ

Կիմերները մեծ դեր են կատարել Առաջավոր Ասիայի մ. թ. ա. VIII—VII դդ. պատմության մեջ: Կիմերների մասին տեղեկություններ են հաղորդում բավականաչափ աղբյուրներ, սակայն այդ տեղեկությունները համառոտ են, միօրինակ, կցկտուր և հնարավորություն չեն տալիս քիչ թե շատ ամբողջական գաղափար կազմելու նրանց սկզբնական բնակության վայրերի, էթնիկական բնույթի և լեզվական պատկանելության մասին [Блаватский, 1948, 1. Ельняцкий, 1949, 14—18. Крушкoл, 1952, 89—91. Иессен, 1953, 100—110. Кручков, 1958, 176—195. Артамонов, 1974, 20—23, 1950, 41. Льяконов, 1981, 90—100. Երեմյան, 1968, 90—92]: Սկզբնական բնակավայրը հայտնի է միայն ամենաընդհանուր ձևով. այն ընկած է եղել հյուսիսսևծովյան շրջանում: Սակայն եղած տեղեկությունների հիման վրա առայժմ հնարավոր չէ ավելի որոշակի սահմաններ նշել: Հետազոտողները կիմերների բնակության սահմանները մերթ ընդարձակում են՝ ընդգրկելով ողջ հյուսիսսևծովյան շրջանը մինչև Թրակիա, մերթ նեղացնում՝ սահմանափակելով Թամանյան թերակղզու հյուսիսային մասով, հատկապես ներկայիս Ֆոնտան (Ֆանտալովսկի) թերակղզու: Առաջին դեպքում հավանաբար կիմերների անվան տակ միավորվում են, առանց էթնիկական պատկանելության հստակ տարբերակման, այլևայլ ցեղեր և ցեղախմբեր, երկրորդ դեպքում փորձ է արվում ճշտորոշել բուն կիմերների բնակության վայրը: Կիմերների անունով մնացած զանազան աշխարհագրական անունների և դրանց տեղադրության քննությունը հարցն արմատապես չեն լուծում, եթե նկատի առնենք հին հեղինակների աղոտ պատկերացումները իրենց երկրից հյուսիս ընկած վայրերի մասին և ուշ փոխանցումների հնարավորությունը:

Կիմերները եղել են քոչվոր ժողովուրդ, լայնորեն զբաղվել են ձիաբուծությամբ և մարտեր են մղել հեծելազորով: Սրանով էլ բացատրվում են նրանց մեծ շարժունակությունը և մարտական սկզբնական խոշոր հաջողությունները: Կիմերների քանակի ոչ շատ մեծ լինելը երևում է թեկուզ այն փաստից, որ փարտական որոշ հաջողություններից հետո նրանք խիստ թուլա-

նում են և հալանաբար շտաով հեռանում պատմական ասպարեզից՝ դադարելով պոլիթյուն ունենալուց որպիս ինքնուրույն Հողովուրդ:

Սղաժ աղբյուրների համագործակցումը ցույց է տալիս, որ կիմերները մ. թ. ա. VIII դ. վերջին աստանաժյակներում սկյութների հնչման տակ՝ թաղնույն ին իրենց ղեկընական թնակատեղին և շարժվում հարավ՝ Առաջավոր Ասիա: Հերոդոտոսը տեղեկություն է տալիս շարժման արևելյան ուղու մասին. ըստ նրա՝ կիմերները շարժվել են Սև ծովի արևելյան ափերով: Ստրաբոնը հավելած է ընդունելու կիմերների շարժման արևմտյան ուղին՝ Թրակյան Բոսֆորով և Բոսֆորի նեղուցով դեպի էոլիա, Իոնիա, Պափագոսնիա: Արդի որոշ հեղադուստրներ, նկատի ունենալով Սև ծովի արևելյան ափերով ձիավոր քոչվորների մեծ զանգվածի շարժման դժվարությունը, ենթադրում են, որ կիմերները անցել են Անդրկովկաս նախ Դարբայով և Ալագիրով, ապա շարժվել դեպի արևմելեա-սևծովյան ափերը [Лисакосов, 1956, 237]: Ասիայում նշվում է կիմերական երկու հիմնական բնակատեղի՝ Մանա երկիրը Ուրմիա լճի հարավային կողմերում և Կապադովկիան (Գամիրքը):

Ասորեստանի աղբյուրները մ. թ. ա. VIII դ. նախավերջին աստանաժյակի առաջին կեսին (720—715 թթ., միջև), մինչև Սարգոն II-ի արշավանքը Մուսրասու (714 թ.) [Исотова, 1946a, 236, 1959, 232 և հլ.] տեղեկություններ են տալիս ուրարտացիների հետ կիմերների ընդհարման և ուրարտացիների պարտության մասին: Սուրյան հետազատում, ինչպես երևում է, կիմերները դաշն են կիսում ուրարտացիների հետ և վտանգ ստեղծում Ասորեստանի համար: Մ. թ. ա. 697 թ. Տիուշպաչի առաջնորդությամբ նրանք ներխուժում են Ասորեստան, բայց պարտություն են կրում:

Արևմուտքում, ըստ Ստրաբոնի՝ Հոմերոսի ժամանակներում կամ ավելի վաղ, կիմերները ասպատակում են գրեթե ողջ Փոքր Ասիան, ընդ որում Ստրաբոնը նրանց նույնացնում է տրեյների հետ, որոնք Թրակյան ցեղ են եղել: Կիմերների հարվածի տակ, հալանաբար ուրարտացիների մասնակցությամբ, մ. թ. ա. 676—674 թթ. ժամանակամիջոցում կործանվում է Փոյուզական պետությունը: Մ. թ. ա. VII դ. կեսերին կիմերները գրավում են Լիդիան՝ առանց այնուհետև կրկար ժամանակով հաստատվելու: Ընդհարվելով սկյութների հետ և պարտվելով նրանց առաջնորդ Մադիոսից՝ կիմերներն ապաստան են գտնում Փոքր Ասիայի հյուսիսային մասերում՝ Սինոպի մերձակայքում: Մ. թ. ա. VII դ. վերջերին կիմերները նոր պարտություն են կրում լիդիական Թադավոր Ալիատից և դադարում քաղաքական ուժ ներկայացնելուց:

Կիմերական լեզվական տվյալները արտակարգ սուղ են. մեկ հուսարակ անուն, կիմերական ժողովրդի անունն ու նրանցից կազմված հստակ անունները և երեք անձնանուն (կիմերական առաջնորդների անուններ): Ահավասիկ դրանք.

1) հուն. χίμμεροι (ուշ նաև χίμμεροι «կիմերներ», այլև Կիմերիդ, Կիմերիա τεύχεια, πορθύρια Կիմերիա, Βόσπορος Կիմերιος Կիմերիχόν (քաղաք) և այլն, ակկադ. gamirra, gimmirât, gimirri (քաղաք), եբր. (աստվածաշնչում) Gomer, Gamer, հայ. Գամիրք (Կապադովկի: լի հայկական անունը):

⁵ Ըստ Հերոդոտոսի՝ «Որկիրը, որտեղ հիմա բնակվում են սկյութները, նախապես պատկանում էր կիմերներին» (Herod. IV, 11), թէև, իհարկե, չի կարելի խոսել կիմերների և սկյութների բնակության վայրերի սահմանների համընկնելու մասին [հմմտ. Блаватский, 1948, 10]:

⁶ Ս. Երեմյանը [1963, 46] կիմերների անվան հետ է կապում Կեմերեկ գյուղի անունը,

2) Հուն. *Ասղծամս սկկադ*. D/Tugdammī (ṯTug-dam-mī-i, *ընդ որում* mī-ի կարող է ընթերցվել նաև me) [Дьяконов, 1956, 240, ծան.].

3) Ակկադ. *Teušā*.

4) Ակկադ. *Sandakšatru* (Sa-an-dak-šat-ru, *ընդ որում* šat/t/d նշանը կարող է ընթերցվել նաև kur, mat/d, lat/d, nat/d, k/gln՝ Sandakkurru և այլն) [Дьяконов, 1956, 239].

5) Հուն. *Ḫrḡlḡl* «ստորերկրյա բնակարաններ» (հոյն.):

Կարծիք կա, որ *klimmer*- անվանումը արվել է կիմերներից ոչ միայն սրբիչների կողմից, այլև եղել է նրանց ինքնանվանումը [Дьяконов, 1956, 238]՝ Լևա տարբեր ուսումնասիրողների՝ այդ անվանումը պահպանվել է վրաց. *gmiri* «հերոս, հոկա», օս. (վրաց. միջնարդու[թյամբ] *goumiri* (իրոն.), *gumeri*, *gāmeri* (դիլոր.) «հակա, կռուք», հ. *коумирь*, *коумирь* «կուռք» բառերի մեջ [Мяллер, 1881, 125. Абаев, ИЭСОЯ, 1, 530. Фасмер, 2, 1967, 416. Попов, 1973, 11], *ընդ որում* սակերնի «կուռք» իմաստը բացատրվում է ուսուցիչների տղաներով, անցած եկեղեցական դպրերի խորամանկության միջոցով [Абаев, ИЭСОЯ, 1, 238].

Բայց կիմերների անվան հետ այս կամ այն ձևով աննշմուռ Կադմուսի կիպի հին հայկական Դամիրք անունից, որ թերևս կապված է աստվածաշնչի *Gamer* անվան հետ, կարելի է կապ ունենել կիմերների և Լևոնիականի հին Կումայրի (> Կումիրի) անունների մեջ, սակայն ավելի շատ հասկում կա Կումայրի-ի -այր- բաղադրիչը նույնացնելու հաշ. այր «քարայր, քարանձավ» բառի, իսկ Կում-ը՝ Առաջավոր Ասիայի մի շարք տեղանունների *kum* բաղադրիչի հետ և վերջինիս ակունքը փնտրելու խուսափելու [Капанцян, 1948, 50]. Կումայրի-ի՝ կիմերների անվան հետ կապված լինելը մեզ հախճախան է թվում համապետ այն պատճառով, որ Շիրակ տեղանունը համադասականաբար կարող է բացատրվել սարմատական սիրակ (*surax* = շիրակ) ցեղի [Анфилов, 1952, 63] (որ մ. թ. ա. III- II դդ. արդեն հաստատվել էր Մանիչ գետի հովտում) անվամբ, եթե կիմերների կազմում կային նաև այս ցեղի ներկայացուցիչներ: Այս դեպքում կիմերների անվան սկզբնաձևի հնչյունական փոփոխությունը Կումայրի տեղանվան մեջ պետք է համարել բաղադրիչան օրգանք:

Կիմերների անվան աղբյուրը հայտնի չէ: Շատ բան այստեղ կախված է մյուս անունների մեկնությունից, մանավանդ որ Կիմե-ր, ինչպես տեսանք, պահված է նաև ց- բաղաձայնով և տարբեր ձայնավորումներով: Պատկերահոսը կիմերներին նույնացնում է կիմերների (սկիթեր) հետ Օ. Ն. Տրուբաչովը, ինչպես կտեսնենք, ենթադրում է թրակյան ծագում:

Եթե մի կողմ թողնենք կիմերների մոնղոլական, ֆիննական և կովկասյան ծագման վերաբերյալ վարկածները, որոնք զուրկ են որևէ լուրջ կախանից, ապա կարելի է հիշել հետևյալ կարծիքները.

1) Ամենից տարածված կարծիքն այն է, որ կիմերները սկյութների նման

բայց նմանությունը կարող է պատահական լինել (թրք. *կեմերեկ* < հայ. Կամարակ. հմտ. *էվերեկ* < Ավերակ):

7 Կիմերների անվան թյուրքական մեկնության փորձը Շրադերի կողմից (Сомра «брутальная злоба») այդ ժամանակաշրջանի համար զուրկ է պատմական հիմքից [հմտ. Vasmer, 1929, 5]: Լուրջ չեն հույների ստուգաբանական բառարանները *κίμρος* = «սկիթ», *κίμρος* = «սկիթ» և այլն:

իրանական ծագում ունեն (ի միջի ալոց, ըստ Կալիմաքոսի՝ կիմերները սկյութների նման «ձի կթողներ» են): Այս կարծիքը հենվում է հատկապես Sandi-kšatru և Teušpā անունների սաուդարանության վրա: Առաջինի համար նըշվում է -kšatru «իշխանություն» (=սպ. xsaθraem, հ. հնդկ. kšatram, իրան. աղբյուրից ծագող հայ. աշխարհ) բաղադրիչը. վերջինս ավելի մոտ է, սակայն, հին հնդկական, քան իրանական ձևերին, որոնք k-ի դիմաց ունեն x (= սեպագիր h?): Երկրորդի մեջ ուշադրություն է գրավում -spā-ն, որ կարող է արատցուի իրանական անունների -asp- «ձի» բաղադրիչը: Ց. Յուստին առանց վարանման երկուսն էլ դնում է իրանական անձնանունների շարքը՝ առաջինը մեկնելով որպես Sanda-xšāθra «դոհացուցիչ (պառաշահ) իշխանություն ունեցող» (հմմտ. սպ. sand-), երկրորդը նույնապնելով Հերոդոտոսի գրքում հիշատակված իրան. > հուն. Τείσπερ (= բիհիսթոսյան արձանագրության Čaišpīš, Աքեմենի որդու անունը), Τέσπερ անձնական հետ [Justi, 1895, 152]⁸: Sandakšatru անձնանվան «գույտ» իրանական մեկնության դեմ ընդվում է երկու աղապրույց. ա) Sand- բաղադրիչը ղուգահեռներ ունի փոքրասիական հատուկ անուններում, նույն ժամանակների ասուրական աղբյուրները հիշատակում են կիլիկյան Sandasarma և Sanduarrի անձնանունները, որոնց Sand(a)- բաղադրիչը նույնացվում է Սանդոն դիցանվան հետ [Дьяконов, 1956, 240]⁹: Ավելորդ չէ հիշել, որ շատ հետադուրդներ կապ են տեսնում Սանդոն (Շանդոն) աստծու անվան հետ. շանդ (շանթ) բառերի միջև. բ) նշվում է šat/θ/d-ի kur և ալն և, հետևաբար, Sandakšatru-ի Sandakkurru և ալն ընթերցումների հնարավորությունը: Teušpā-ի հիշյալ մեկնության կողքին Ց. Մարկվարտը [Marquart, 1896,] և Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1956, 240] հնարավոր են համարում վերականգնել իրանական Tavaspa- «հոյորածի» նախածը (tava- «հոյորություն» և aspa- «ձի»), բայց այս դեպքում էլ անբացատրելի է մընում -e- ձայնավորումը [Vasmer, 1923, 6]: Կիմերական մյուս անձնանուններից Dugdamiš-ը ևս կապվում է իրանական աղբյուրի՝ Զրադաշտի մոր անվան Dugδō-vā-ի մեջ պահպանված Dugδa-ի հետ, բայց այս դեպքում նկատի չի առնվում հուն. Δυγδαίος տարբերակը (*dl նախնական հնչյունի երկախյալ արտացոլում), որ հայտի է նաև ալլուր և կարող է փոքրասիական ծագում ունենալ [Vasmer, 1923, 5]¹⁰: Կիմերների անվան իրանական

⁸ Մ. Ֆասմերը [Vasmer, 1923, 5] նշում է երկու ընդունելի գուգահեռ՝ հ. հնդկ. candrā «լուսավոր» կամ śānta- «հանգիստ» (իրան. *śānta-) բառերի իրանական հնարավոր համարժեքները՝ ճիշտ չհամարելով Լեման-Հաուպտի վերականգնած zantu-γšāθrya՝ zantav- «երկրամաս, մարդ» (հմմտ. Leimann-Haupt, Kimmierler, PREA, 21, 1) և Մարկվարտի վերականգնած s(p)antaxšāθra- [Marquart, 1896] ձևերը (p-ի անկում ենթադրելը այդպես լավ չընտան համար կասկածելի է համարում): Teušpā-ի հիշյալ մեկնություն էլ նա կեղծ է համարում՝ նշելով, որ Շ-ն (-ով կարող է արտահայտվել հուենարենում, բայց ոչ ասուրերենում, որտեղ այն կարտահայտվեր š-ով):

⁹ Գ. Շրամը [Schramm 1973] նշում է, առանց հարաբերությունը ճշակելու սեծովյան Σανδαρζέσος (սե . հ.) անձնանունը՝ անհավանական համարելով ավետ. sand- «կատարել» բայի հետ և. Զգուստայի [Zgusta, 1956, 203] կատարած համեմատությունը:

¹⁰ Ց. Մարկվարտը այն մեկնում է ինչպես իրան. Dugδamaēš- «կիլիկյալավոր, կիվող ութար ունեցող» (հմմտ. սպեռտ. Dauramaēš «գեր ուղիար ունեցող»): Լեման-Հաուպտը նշում է այս անունը կրող երեք անձ՝ Նաբոսոից, Կնոսոսից և Սիրակուգալից: Մ. Ֆասմերը բերում

Հավասարի մեկնությունը փորձ մեկ հայտանքի է: Կիմերների իրանական ժաղման վարկածի դեմ բերվող գլխավոր ապացույցն այն է, որ պահպանված միակ հայատարակ անունը իրանական հավասարի գոշդանեաներ չոփնի: Թ. Վասմերը [Vasmer, 1923, 7] գտնում է, որ հիշյալ անձնանունների իրանական ծագումը հավաստելը խոսում է միայն իշխույնների՝ իրանական անուններ կրելու, բայց դեռևս ոչ կիմերների և նրանց լեզվի իրանական ժաղման մասին: Ի. Բ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1956, 241] կիմերներին համարում է իրանական ժողովուրդ, բայց VII դ. ենթարկված փոքրասիական նշանակալից ազդեցության: Նա, միաժամանակ, բավարար հիմքեր չի տեսնում կիմերներին ժաղմամբ թրակացիների հետ կապելու համար:

Է. Սունդզլաի Հիշած Արշալուստ տղանոսր (Միջնադար)։ Վ. Բ. Արաւը [Абаев, 1963, 136] մեկնում է օտ. tux-domäg «ուժով սահնդդ» բառով միամտմանակ բերելով 3. Հարմատայի կարծիքը հիմերհերի իշխող խալի իւսնտիւն ծագման մասին [Harmatta, 1946-1948, 131]։

¹¹ Ի. Մ. Դյակոնովը [Дьяконов, 1956, 234] Ստարանի այս տեղեկությանը համա-
րում է տնրավարար իրադեկության արդյունք:

¹² Տրութաչոփը այդ զեղբուն հաշվի չի առնում հետևյալը. 1) թրակերենին՝ ես հասուեկ է բաղաձայնների տեղադարձք, և հ.-ե. *k ից ծաղղո թրակյան՝ kh-ն կարող էր նշանակվել հուն. χ-ով, որովհետև նախ² շնչեղունթյունը հունականից ավելի թույլ էր, և երկբորո՞յ մ. թ. ա. III դ. հուն. φ, ψ, χ-ն արդեն շփականացել էին [հմմտ. Detschew, 1960, 149]։ 2) կիմերների անվան կ-ն այլուր արտահայտված է նաև g-ով, որ որչայ է տալիս k-ի kh հնչյված լինելու վարկածի անհավանականությունը, 3) հ.-ե. *kers-ը այլուր ներկայացված է ոչ թե kirs-, այլ kris- ձևով. հմմտ. Κριτος զեմանունը, որտեղ k-ն արված է χ-ով և ոչ χ-ով, որովհետև գոնե՜րի է այլ բաղաձայնից առաջ [հմմտ. Detschew, 1956, 150]։

¹³ Տրամաշուր [ԴՐԾԻՎԵՐ. 1976 40, ծան. 1] նշում է միայն ձևսիրտսի ձրթվառ. օճորտ բառընտան (խմակեղունական բնակարան), ալմ. ragal(ë) սխրհիթ¹⁴ և ուռմ. arged¹⁵ օճուղ, զեանափոր առն՝ զուղ անհուները:

3) Վերջապես, գերմանացի գիտնական Գ. Շրամը [Schramm, 1973] հանդես է եկել այն յուրահատուկ տեսակետով, որ կիմերերենը մոտ է հին հայերենին և նույնիսկ նրա վաղ նախավիճակն է։ Շրամը փաստորեն հենվում է միայն աշխարհագրական սակավաթիվ հատուկ անունների մեկնություն վրա՝ ենթադրելով դրանց մեջ բաղաձայնների այնտիպի տեղաշարժ, ինչպիսին տեղի է ունեցել հայերենում։ Ըստ Ս. Տրուբաշովի՝ Շրամն ունի կիմերների զբաղեցրած տարածության վերաբերյալ ոչ շատակ պատկերացում, խիստ ընդլայնում է կիմերների տարածման շրջանը և ընդգրկում աշխարհագրական այնպիսի անուններ, որոնք պատկանում են էթնիկական այլ միջավայրերի։ Գ. Շրամը Դոնի հին Ταναΐς և Կուբանի հին Ὑπανίς¹⁴ անունները վերագրում է կիմերների լեզվին և նրանց մեջ տեսնում բաղաձայնների տեղաշարժ՝ *Kūbhanī- > *Kūbānī- > K(h)upanī- և *Dānoŋi- (*Danaui-) > Tanaui-։ Հատկանշական է, որ Շրամը կիմերերենի մնացորդները հայերենով ստուգարանելու ոչ մի փորձ չի անում և նկատի չի առնում, որ բաղաձայնների տեղաշարժը հատուկ է ոչ միայն հայերենին¹⁵, հայերենի՝ տրերերենից ծագելու հնարավորություն մասին ավելի վաղ խոսել է է. Կավենյակը [Cavaignac, 1963, 47—54]։

Խնչ կարելի է ասել կիմերների լեզվի մասին եղած տվյալների համալրություն հիման վրա։

1) Եղած տվյալները ակնհայտորեն անբավարար են կիմերների մասին քիչ թե շատ վստահելի ելրակացություններ անելու համար։ Հին հեղինակները ազոտ գաղափար են ունեցել կիմերների լեզվի, էթնիկական կազմի ու աշխարհագրական տեղադրման մասին, և նրանց տեղեկությունները կարելի է ընդունել միայն վերապահորեն, մանավանդ որ կիմերները շփոթվել են մերթ տրերների (թրակյան ցեղ), մերթ սկյութների հետ։ Պետք է կարծել, որ նախ

Հմտ. նաև թրակ. Ἄργυρος բաղաբանումը, որ Ἀργύρος անձնանվան և Ἀργυρία տեղանվան Ἀργ- բաղադրիչի հետ միասին Գ. Դեչևը [Detscew, 1957, 23] բխեցնում է հ.-ե. *ar(e)k- «փակել» արմատից՝ համեմատելով լատ. arx «ամրոց», arceō «փակել, ներփակել», հայ. արգել բառերի հետ։ Նա զմար բացատրելի է համարում միայն *k-ի դիմաց թրակ. Դ-ի տակալությունը։ Սակայն կա նաև *ar(e)g- զուգահեռ արմատը (Pok., 64), որից բխեցվում են մակեդ. արլը (<մակեդ.) ու կիմերական հիշյալ բառերը, և որից թրեկն ծագում է թրակյան արմատը։ կիմերների անվան տրուբաշովյան մեկնությունը հեպտոս ժխտում է Temarunda բառի կիմերյան (այլի խեթյան, իրանական) ծագումը, եթե վերջինս կազմված է tem- «մուծ սե» + arun- «ծով» (հմտ. խեթ. aruna-) + -d(h)a < *dhe- «սնել (կրծքով), կաթ առլ. ծծեցնել» բաղադրիչներից) (բառ Պլինիոսի Temarunda-ն սկյութների լեզվով նշանակում է matrem natis «մայր ծովի»)։

¹¹ Այս անվանումը միջին դարերում հանդիպում է Cypria, Κοφρυα (հայց. հ.), Κορυφά և հոմերով և համեմատվում է Գարուլ գետի հին Κοφρῆς, Κοφρυά անվան հետ։

¹² Գրքի վերջում Շրամը, որպես հիմնադրույթ, գրում է. «X լեզվի, այն է՝ ենթադրվող կիմերերենի համար արտացոլված հնչադասական հատկանիշները լիովին համապատասխանում են նաև հայերենին՝ Միակ շեղումը՝ հայց. ել-ի և Ὑπανίς-ի նախաձայն ի-ի համապատասխանություն անհշուտություն կարող է հույների կամ կարերի մեղքը համարվել, որոնք Կուբանի անունը փոխ են առել նաև պատմական տվյալների համաձայն լիովին հավանական է, որ մ. թ. ա. VIII դարում Սև ծովի հյուսիսային ափերից Առաջավոր Ասիա քված կիմերները, որոնց հետքերը մ. թ. ա. շուրջ 600 թ. կորչում են, և հայերը, որոնք հենց նույն ժամանակ կործանվող կամ մեղացիների կողմից նվաճված ուրարտական պետությունը ներխուժեցին, միևնույն ժողովուրդն են»։

սկզբնապես կիմերները հյուսիսսեծովյան վայրերի հիմնական բնակիչները չեն եղել, երկրորդ՝ դաշնակից են եղել թրակյան տրերներին կամ ընդհանրապես ներկայացրել են տարալեզու ցեղախումբ, երրորդ՝ անկախ էթնիկական կազմից, ունեցել են, բացի բուն կիմերական անձնանուններից, նաև ալլ ժագման անձնանուններ, Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ կիմերների մի հատված (տրերնճորը) շարժվել է Առաջավոր Ասիա՝ Ստրաբոնի, իսկ բոլի դանգվածը՝ հիմնականում Հերոդոտոսի նշած ուղիով, ընդ որում հետագայում նրանք արևմուտքում կարող էին վերամիավորվել պատերազմական դուրս ծոցությունների ժամանակ Կիմերների՝ Մանսյում գտնվելու փաստը խոսում է նույնիսկ նրանց շարժման երրորդ ուղու՝ ալլմյան Ադրբեջանի տերիտորիայով հարավ շարժվելու հնարավորության մասին։ Ստրաբոնի կողմից որպես տրերների առաջնորդի անուն հիշատակված ԿճՅՅՅ-ը իրոք բուն թրակյան անձնանուն է և չի կարող մտցվել բուն կիմերական անձնանունների շարքը։

2) Եթե մի կողմ թողնենք Sandakšatru անձնանվան Sandakkurru և ալլ ընթերցումները, որոնք քիչ հավանական են, ապա կարելի է ասել, որ ավելի համոզիչ է պահպանված կիմերական անձնանունների մեծ մասի արիական (հնդիրանական) մեկնությունը. Sandakšatru-ն և Teušpā-ն, թերևս նաև Dugdamiš-ը կարող են գոհացուցիչ էություն բացատրվել հնդիրանական հոդի վրա։ Եթե դրանք չեն խոսում կիմերների արիական ծագման մասին, ապա դոնե վկայում են նրանց՝ հնդիրանական ծագման վերնախավ ունենալու փաստը։ Մինչդեռ կիմերների մնացորդները ամբողջապես թրակյան հոդի վրա բացատրելու փորձերը առաջիմ արդյունավետ չեն։ Ճիշտ Sanda-ի համար կարելի է նշել թրակյան ոբոշակի զուգահեռներ, բայց նախ՝ դրանք ակնհայտորեն փոքրասիական բնույթի են (հմմտ. թրակ. Σανδαγος դեսանունը, որի համար Դ. Դեհեր նշում է լիդ. Σανδαγος և կիլիկ. Σανδαγος անձնանունները, լիդ. Σανδαγος տեղանունը, կար. Sandalioa կղզանունը, ալլև թրակ. Σανταβιν. Թս; անձնանունը և հունականացված Ξανδ(ι)» ցեղանունը) [Detschew, 1957, 420], երկրորդ՝ բոլոր դեպքերում Sanda(a)-ն չի կարելի կտրել -kšatru-ից, և եթե վերջինս ճիշտ է ընթերցվում, ապա Sanda(a)-ն նույնպես պետք է բացատրել հնդիրանական հոդի վրա։ Կիմերների էթնիկական անվան թրակյան մեկնությունը քիչ է համոզիչ, իսկ Զրչվա-ի դուռ թրակյան բնույթ ունենալու տեսակետը կասկածելի է։

Պետք է հատկապես նշել կիմերական լեզվական մնացորդներից մի քանիսի զղալի մերձավորությունը հին հնդկական բառերին, մասնավորապես եթե ընդունենք բինդերի հնդկական ծագումը վարկածը [Kretschmer, 1943, 35—42. Трыбачев, 1976, 44—63]. ա) կիմեր. ārgalā և հ. հնդկ. argala-, -ā զուգահեռի առկայությունը, որի համար առաջիմ հայտնի է իրանական զուգահեռ. բ) Sandakšatru-ի kšatru բաղադրիչի՝ հնդկականին ավելի մոտ ձևը, հմմտ. հ. հնդկ. kšatram «իշխանություն, զորություն»՝ ավեստ. xšaθrəm, հ. պրսկ. xšačam ձևերի դիմաց, այս դեպքում Sanda-ի համար ևս կարելի է նշել հ. հնդկ. ծագում, հմմտ. Śanda և Śanda անձնանունները, ալլև śānta- «հանգիստ, անխռով» և śaṇḍha «հերքինի» բառերը, գ) Dugdamiš անունը, հատկապես նրա dugda- բաղադրիչը հին հնդկերենով բացատրելու հնարավորությունը, հմմտ. հ. հնդկ. dugdhā- «կլծված»։ Սրանց հակառակ՝ ոբոշակի հնդկական զուգահեռներ չունեն կիմերների անունը և Teušpā-ն։ Վերջինս ավելի շուտ իրանական կերպարանք ունի։

Յ) Կիմերների լեզվի մնացորդների համեմատությունը հայերենի հետ առաջվա քիչ արդյունավետ է, համեմատական թվացող զուգահեռները մասամբ բուն կիմերական կամ բուն հայկական չեն, մասամբ կապածելի են, մասամբ հավասարապես կարող են մեկնաբանվել ոչ հայկական զուգահեռներով¹⁶։ Այսպես, կիմեր. *ἄργαλα* «ստորգետնյա բնակարան» բառը հավասար համեմատությամբ կարող է համեմատվել ինչպես հայ. արգել բառի¹⁷, այնպես էլ թրակյան **Aργάλας*, մակեդոնական *αργάλα*, ալբանական *argal(ë)* համեմատաբանների հետ, առաջին դեպքում այն կբխի հ.-ե. **ar(e)k-* ից՝ հայերենին հասուկ *եկ* > *եզ* հնչյունափոխությամբ, երկրորդ դեպքում՝ հ.-ե. **ar(e)g-* ից՝ եթե կիմերներն իրոք արիական լեզու է, ապա հավանական է երկրորդ ենթադրությունը, ե կիմեր. *ἄργαλα*-ն կարելի է համեմատել նույն արմատից ծագող հ. հնդկ. *argala-*, *argala* «սողմակ, պարպունակ, նիպ» բառի հետ, որ թերևս կարող էր սնունդ իրան, զուգահեռ ձև՝ շեղվող խմատով, քիչ հավանական են ինչպես կիմերների անվան համեմատությունը հայ. կիմիր-ական բառի հետ (երկնքի յոթ դասերից մեկը՝ ըստ Ա. Շիրակացու), այնպես էլ *Sandaḱšatru-*ի *Sandakkuru* բնթերցմամբ այն կուպելը հայ շանդ, շանք և կուտ (կուկ, կուտ-լ), կուր (=կեւ), կուռն բառերի հետ, շանդ-ի հոլովումը ցույց է տալիս *-i-*ով և ոչ *-a-*ով հիմք, նշենք, որ կուտ-ը չ. Աճառյանը համարում է ուրարտական փոխառություն, իսկ կուր-ը և թերևս կուռն-ը բնիկ հնդեվրոպական են (**gurt-* > կուր, **gur-no-* > կուտ-ն)։ Կարելի է կարծել, որ Կուրանի անվան բաղաձայնական տեղաշարժի ենթարկված **Ypawis* ձևում սպասված *kē-*ի դիմաց *h-*ի առկայությունը ոչ թե հույների կամ կարերի մեղքն է, ինչպես ենթադրում է Շրամը, այլ թերևս հայերեն հուպ (համա, բրբռ, հուպ տալ, հուպ անել և այլն) արմատի հետ բաղադրման ենթարկվելու արդյունք, սակայն այս ենթադրությունը խախտվում է, երբ նկատի ենք առնում, որ բաղաձայնների նման տեղաշարժի ենթարկվել է նաև թրակերենը, որ սրան վերագրող **Yπ(π)is* դետանվան արմատը բխեցվում է նույն **uḥ-* արմատից, ինչ հայերեն հուպ-ը, և որ այն հավասարապես կարող էր հիմք տալ համատիպ բաղադրման համար։ *Teuḥṣā* անունը կարող էր մեկնաբանվել հայերենի հնչյունական օրենքներով ինչպես «աստվածապահ»՝ *Teus-* < հ.-ե. **diuos* **(diēus* «աստված» բառի սեռականը) և *-pā-* > **pā* «պահել, սնել, արածացնել», սակայն նման մեկնություն հնարավոր է նաև թրակերենի հոգի վրա (առաջին բաղադրիչի համար հմտ. թրակյան հունականացված *Διός* - բաղադրիչների կողքին աեղաշարժի ենթարկված *τιός* - և *Tius* ձևերը)։ Հատկանշական է, որ Լ. Զգուտայի կողմից որպես կիմերական առանձնացված հիշյալ տասնմեկ անձնանուններից ու մեկը հավաստի հայկական զուգահեռ չունի։ Կիմերները «հայկականություն» վարկածի դեմ է խոսում նաև այն փաստը, որ կիմերական *Dugdami-* (*Δυγδάμις*)՝ անձնանունը ընդհանրապես հայկական կերպարանք չունի, ինչպես ցույց է տրված մեր «Հնդեվրոպական բաղաձայնների խմբերի արտացոլումը» հոդվածում (ՀԱ, 1976), հայերենը չէր կարող այդ շքր

¹⁶ Հետաքրքրական է նշել, որ Սանկանո Քյուզանդացին (ինչպես և Եվստաթիոսը) Պանսիկապոնը (*Πανσικάπον*) հիմնադրված է համարում ոչ թե միկացիների (ինչպես նշում են Ստրաբոնը, Պլինիոսը, Ամիանոսը), այլ կողքերի Սագավոր Ալեստոս (*Ἀλέστος*) որդու կողմից։

¹⁷ Ի միջի այլոց, այս բառն ունի նաև «բանա» իմաստը, որ մոտ է կիմերականին, և նրա մեջ -ել-ը մասնիկ է հմտ. բրբռ, բխաբ բառը, Աճառյան, ՀԱԲ, 12, 304]։

ջանում ունենալ պայթական բաղաձայնով վերջացող վանկ, մանավանդ որ Ա.ից Հեռու հայերենում տեղի է ունենում լրացուցիչ քմայնացում՝ *gh>ն, *g>ծ, *k>ս հետագա անցումներով. հմմտ. օրինակ *dhugater>*dhukter> դասուռ:

Հետաքրքրական է նշել, որ աստվածաշնչում՝ եղեկիելի մարգարեության մեջ, որի գրվելու ժամանակը դնում են մ. թ. ա. 593—571 թթ. միջև, Գոմե-րը (=կիմերներ) և Թագարման (=հայերը) հիշատակվում են տարբերակված՝ սոանձին: Այսպես էլ Դարեհ I-ի Բիհիսթունյան արձանագրության մեջ (մ. թ. ա. 522—521 թթ. դեպքերի նկարագրությանը) կիմերները (սրանց անվան տակ այդ ժամանակ նկատի են առնվում սկյութները) և արմենները (Արմի-նա=Ուրարտու, Ուրաշտու) նշվում են իրարից անկախ:

Այսուամենայնիվ, հայերի և կիմերների փոխհարաբերության հարցի քնն-նությունը չի կարելի սրանով սպառված համարել: Շրամի վարկածը անըն-դունելի համարելով հանդերձ՝ չի կարելի մոռանալ, որ կիմերները, հավանա-բար հանդես եկած լինելով որպես հայ ժողովրդի բաղադրատարր, սկսած է պալի հետքեր թողած լինեն հայերենի և հայկական հատուկ անունների մեջ:

դ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹԵՐԵՆԸ

Ի տարբերություն կիմերների, որոնց լեզվական պատկանելության հար-ցը դեռևս լիովին պարզված համարել չի կարելի, սկյութների լեզվի իրանա-կան բնույթը կասկած չի հարուցում: Սկյութները սակայն ցեղեր են և խոսել են հյուսիս-արևելյան իրանական բարբառով: Նրանց հետ ցեղակցորեն մեր-ձակից են եղել սկյութների հարևանությամբ նույնպես հյուսիսսեծովյան վայ-րերում բնակություն հաստատած սարմատները (սավրոմատները), այլև Կաս-պից ծովից արևելք՝ ալժմյան Թուրքմենիայի տերիտորիայում բնակված դա-խները և սրանցից ավելի արևելք գտնված մասսագետները: Սկյութների հա-ջորդներն են համարվում խորենացու հիշատակած ալլանները և հետագայում՝ օսերը: Կասպից ծովից արևելք, տարածված սակյան ցեղերի հետնորդներին է պատկանել միջին չրջանի իրանական գրավոր լեզուներից մեկը՝ խոտանա-սակերներ, որի պարսկական հաշարձանները հայտնագործված են XX դ. սկզբին Չինական Մարբեստանում՝ Թաթարական տեքստերի հետ միաժամանակ և պատկանում են մ. թ. ՎՂ—X դդ.: Սկյութերենից գրավոր կապակցված տեքս-տեր՝ նկատելի Սկյութերեն հայտնի է գերազանցապես անտիկ հեղինակների պահպանած պալի քանակությամբ սկյութա-սարմատական անձնանուններից, տեղանուններից, ցեղանուններից և փոքրաթիվ հասարակ անուններից: Հա-րկումք է նշել, որ սկյութների անվան տակ թաքնված են նաև ոչ սկյութա-կան ցեղեր, և սաուրե բերվող լեզվական տեղեկությունները փոքր-ինչ ավելի լայն բնույթ պետք է կրած լինեն: Այսուհանդերձ բոլոր դեպքերում էլ խոս-քը վերաբերում է Միջին Ասիայից արևմուտք շարժված և հյուսիս-արևելյան իրանական բնույթ ունեցող այն ցեղերի լեզվին, որոնք հանդես են եկել մաս-նավորապես սկյութների և սարմատների անվան տակ:

Սկյութների վերաբերյալ մատենագրական տեղեկությունները, այլև հնագի-տական տվյալները վերաբերում են նրանց մ. թ. ա. VIII—VII դդ. մինչև մ. թ. IV—V դդ. պատմությանը: Ինչպես տեսանք կիմերների վերաբերյալ

հատվածից, ըստ Հերոդոտոսի՝ կիմերները մ. թ. ա. VIII դ. վերջերին հա-
րավ են շարժվել հյուսիսսևծովյան վայրերից՝ այդ ժամանակ Հյուսիսային
Կովկասում բնակվող սկյութների ճնշման տակ: Որոշ ժամանակ անց Դեր-
բենդի կիրճով անցել, այժմյան Ադրբեջանի տերիտորիայով դեպի հարավ
շարժվել, այստեղ հիմնավորվել և Առաջավոր Ասիայի դանադան վայրերը
ասպատակել են սկսել նաև իրենք՝ սկյութները: Սկյութների վերաբերյալ ա-
ռաջին վավերական տեղեկությունները Ասորեստանի թագավոր Ասարհատրուհի
ժամանակներից են՝ մ. թ. ա. VII դ. 70-ական թվականներից, ընդ որում
սկյութները ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում են ašguzāi
(ašguzāi) ձևով (հմմտ. նաև րաբելիերեն iškuzāi և եբրայերեն aškūz՝ «-ի
երկրորդական երկարացումով») [Дьяконов, 1956, 242, ծան. 1]: Իշպակա-
յայի առաջնորդությամբ և Մաննա երկրի բուն բնակիչների դաշնակցությամբ
նրանք հանդես են եկել Ասորեստանի դեմ: Մ. թ. ա. VII դ. կեսերին ընդ-
հարվելով կիմերների հետ և պարտության մատնելով նրանց՝ սկյութները Ա-
ռաջավոր Ասիայում դառնում են հզոր ռազմա-քաղաքական ուժ, որ վտանգ է
սպառնում այլ երկրների գոյությանը. նրանք ներխուժում են Ասորիք և Պա-
ղեստին, հասնում մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Իրենց բնակության հիմնական վայրերում շփման մեջ մտնելով իրա-
նակեզուն՝ հյուսիս-արևմտյան բարբառով խոսող և լեզվով այն ժամանակ
սկյութերենին բավականին մոտ (նրանց համար հասկանալի) մեդերի (մա-
րերի) հետ՝ սկյութները երկար ժամանակ հանդես են գալիս նրանց հետ յու-
րատեսակ դաշնակցության մեջ, որտեղ առաջնություն են ձեռք բերում մերթ
առաջինները և մերթ երկրորդները: Ըստ Հերոդոտոսի՝ սկյութները 28 տարի
(հավանաբար մ. թ. ա. 652—625 թթ.) բացարձակ գերակշռություն են ստա-
նում: Մ. թ. ա. VII դ. վերջերին Մեդիայի (Մարաստանի) և Բաբելոնի հար-
վածների տակ Ասորեստանի կործանվելուց հետո էլ սկյութները դեռ երկար
ժամանակ շարունակում են քաղաքական նշանակալից ուժ ներկայացնել, որ
կրկնում է աստվածաշնչի վկայությունից (Երեմիայի՝ մ. թ. ա. 593 թ. վերա-
գրվող հատվածից):

Հավանաբար Մեդիայի և նրա կազմում գտնվող սկյութների հարվածնե-
րի տակ է կործանվել ուրարտական պետությունը: Ավելի ուշ սկյութները
այլևս այս վայրերում չեն հիշատակվում՝ գտնվելով հավանաբար Մեդիայի
բացահայտ գերիշխանության տակ:

Ընդհակառակը, հյուսիսսևծովյան վայրերում սկյութները շարունակում
են երկար ժամանակ քաղաքական նշանակալից ուժ ներկայացնել: Մեդիան
նվաճած և առաջնություն ստացած պարսիկները Դարեհի առաջնորդությամբ
մ. թ. ա. 513 թ. ներխուժում են Սկյութիայի սահմանները Դանուբից հյուսիս,
բայց, ապարդյուն կերպով փորձելով իրենց ենթարկել սկյութներին, ստիպված
են լինում ետ քաշվել: Այդ ժամանակ սկյութները անցում էին կատարում
նախնադարյան համայնական կարգերից դեպի դասակարգային հասարակու-
թյունը, և սկյութական առաջնորդների իշխանությունը ժառանգական էր: Աս-
տիճանաբար ցեղային միություն է կազմվում, և մ. թ. ա. IV դ. կեսերին տե-
ղի է ունենում սկյութների միավորումը մեկ պետության մեջ: Այս միավորված
սկյութներն էլ մ. թ. ա. 339 թ. Ատեասի (Ἀττάσι=(H)atya-) ղլխավորու-
թյամբ կռվել են Փիլիպպոս Մակեդոնացու դեմ և պարտություն կրել: Այդ ժա-
մանակներից էլ հավանաբար սկսվում է սկյութական պետության գոյությու-

ներ մերձդնեպրյան և մերձազովյան տափաստաններում: Մ. թ. ա. III և II դարերի սահմանում իրանական մի ուրիշ ցեղախմբի՝ սարմատների ճնշման տակ սկյուֆներն իրենց մայրաքաղաքը, որ առաջ գտնվում էր Դնեպրի ստորին հոսանքի շրջանում, տեղափոխում են Ղրիմ: Սկյուֆների հետագա առաջխաղացումը դեպի հունական քաղաքները կանգնեցվում է Պոնտական պետության կողմից: Իր նեղ սահմաններում սկյուֆական պետությունը հարատևում է մինչև մ. թ. III դ.:

Լինելով ուրարտական պետության ժողովուրդներից մեկը՝ հայերը պետք է շփման մեջ մտած լինեին սկյուֆների հետ: Նթե ճիշտ է Գ. Ղափանցյանի և Բ. Պրոտոպոսկու կարծիքը սկյուֆական թագավոր Պարատուռայի (Պրոտոթյու-կս) և, ըստ Խորենացու, Նինվեի կործանմանը մասնակցած Պարուլրի անունների կապի մասին, ապա այն խոսում է հայերի և սկյուֆների միջև հնագույն մերձավոր առնչությունների առկայության օգտին: Այս է՛լ ավելի հետաքրքրական կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ Պարուլը համարվում է Սկայորդու հաջորդը, և որ վերջինիս անունը սովորաբար կապում են սակերի, իսկ մենք՝ թրակյան ցեղերից մեկի՝ սկայների անվան հետ. սկյուֆների մեջ թրակյան ցեղերի առկայությունը անհնար չէ:

Հայ և օտար աղբյուրները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հայերի և ալան-օսերի հետագա հարաբերությունների մասին: Հայտնի է, որ մ. թ. ա. II դարում Արտաշես I-ի ժամանակ ալանները որոշ ժամանակ գրտնըվել են հայերի գերիշխանության տակ և երբեմն-երբեմն ապստամբել: Հետագայում, հատկապես հայ Արշակունիների օրոք, հայերը հաճախակի են հնթարկվել ալանների արշավանքների և պատերազմների մղել նրանց դեմ: Այդ պատերազմներից մեկը արձագանք է գտել «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպական շարքի՝ մեր կողմից արդեն բերված այն հատվածներում, որ մեզ ավանդել է Մովսես Խորենացին. ըստ այդ հատվածների՝ պատերազմի ժամանակ հայերի ձեռքը դերի է ընկնում ալանների թագավորի որդին, և վերջինիս քուլը՝ արքայազուտոր Սաթենիկը, հայերի գորքը պլաններից բաժանող գետի մյուս ափից դիմում է Արտաշեսին՝ խնդրելով վերադարձնելու իր եղբորը: Սաթենիկը դուր է գալիս Արտաշեսին, և քանի որ ըստ ալանների սովորության Սաթենիկին կին վերցնելու համար հարկավոր էր մեծ գումար վճարել, Արտաշեսը որոշում է Սաթենիկին առևանգել: Սմեն ինչ վերջանում է Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնությունը: Հետազոտողները հակված են կարծելու, որ այստեղ խառնված են տարբեր ժամանակների դեպքեր, և խոսքը վերաբերում է Տրդատ առաջինի թագավորության շրջանին. ինչպես հայտնի է մ. թ. 72—74 թթ. հայերը պատերազմներ են մղել հյուսիսից ներխուժած ալանների և նրանց ցեղակիցների դեմ:

Հայ մատենագրության մեջ հաճախ է հիշատակվում մերձկասպյան շրջանում գոյություն ունեցող մալքութների թագավորությունը, որտեղ նույնպես իշխում էին պարթև Արշակունիները: Իրանական պարթևական ծագում է վերադրվում Բաղասական երկրում բնակություն հաստատած ապաֆացիներին, որոնց մի հատվածը մ. թ. I դարում հաստատվում է Ապար(հունիքում՝ տալով վերջինիս իր անունը [հմտ. *Эреман*, 1967, 56. ՀժՊ, 1, 713]):

Հայերենի և սկյութների լեզվական առնչություններն ուսումնասիրելիս կարելի է դիմել ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի տվյալների:

Մեղաբերի տվյալները սկյութերենի լեզվական այն մնացորդներն են, ո-

որոնք ունեն հայերեն համապատասխան զուգահեռներ: Այս դեպքում պետք է նկատի առնել նախ՝ սկյութական անունների հունական ու ոչ հունական տառադարձումների բուն հնչման վերականգնման պայմանականությունը, երկ. որովհետև հին շրջանի իրանական լեզուների միաձափոխության մեծ աստիճանը, և սրա հետ կապված՝ շատ բառերի սկյութական, թե ոչ սկյութական լինելը որոշելու, սկյութական բառերի սկզբնական ճշգրիտ ձևերն ու իմաստները վերականգնելու դժվարությունները:

Անուղղակի աղբյուրները երեք կարգի են.

1) Հայերենի իրանական այն բաղադրիչների առանձնացումը, որոնք արևելա-իրանական հնչյունական առանձնահատկություններ ունեն՝ *č*, *š* սուլական կիսաշփականների տակադասությունը՝ համապատասխան *č̌*, *š̌* շտկանների փոխարեն (եթե այդ տարբերությունը կար սկյութական շրջանում), բառասկզբի *h-*ի անկումը (բայի *hi*, *hu*, *hu* կապակցություններից, սրանց մեջ *h-*ն փոխվում է *x-*ի), արևելա-իրանական լեզուներին հատուկ բառասկզբնային *b*, *d*, *g-*ի *β* (*v*, *w*), *δ*, *γ* արտացոլումը, որ, սակայն, այս դեպքում հընարավոր չէ ստուգել սկյութերենի եղած տվյալներով, որովհետև բաղաձայնական այդ երկու կարգերը հունարեն պետք է արտահայտվեին միատեսակ՝ *β*, *δ*, *γ*-ով [*Αδαes*, 1949, 209. *ΟΨ*, 1, 329]: Հայերենը, *δ*, *γ* չունենալով, դրանք բառասկզբում պիտի արտահայտեր *d*, *g*-ով (բառամիջում *δ-ն*՝ *γ-ով*), իսկ *β-ն* կարող էր արտահայտել *v*-ով, որ հետագայում (եթե *v > g* անցումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. VIII—VI դդ. հետո. հմմտ. ուրարտ. *I Jelikumī > հայ. Գեղարձունի*) պիտի փոխվեր *g-ի*, սակայն սկյութ. *β*—հայ. *g* համապատասխանություն չի նկատվում, հյուսիս-արևելյան բարբառավորին հատուկ երեւոյթներէ պիտի հիշատակել նաև հաճախովորային *d-*ի և բառասկզբի *dv-*ի պահպանումը, *-l-* տարրով հոգնակին. նշենք նաև, որ սկյութերենում ալոդեն նկատվում են օտերենին հատուկ *p*, *t*, *k > b*, *d*, *g* ձայնեղացումը միջին դիրքում (բայց ոչ հետևողականորեն), *ti > ci* անցումը և այլն:

2) Հայերենի այն բաղադրիչների առանձնացումը, որոնք ընդհանուր են օտերենին և իրանական բնույթ ունեն. այս դեպքում էլ հնարավոր է միջնորդված ու լի փոխառություն, և օտերենի նյութը բոտ հնարավորին պիտի ստուգել սկյութերենի նյութով, բնդ որում հարկավոր է նկատի առնել սկյութերենի դարպացման վաղ և ուշ շրջանների առկայությունը:

3) Հայերենի այն բաղադրիչների առանձնացումը, որոնք զուգահեռներ ունեն արևելյան, մասնավորապես հյուսիս-արևելյան լեզուներում և հատկապես խոբեղմերենում ու սողերենում, որոշ աղբյուրներում, բերվել են: [*Baily*, *HbO*, 1958. *Դերբուժեթր*, 1965]. այս դեպքում էլ, իհարկե, չի կարելի բոլոր դեպքերում խոսել հինց սկյութական համապատասխան իրանականների գոյության մասին:

Սկյութերենին և հայերենին հատուկ հնչյունական զուգահեռ երևույթներից պետք է նշել հատկապես հաճախները. 1) խոյերի ձայնեղացումը ձայնորդներից հետո, թեև սկյութերենում սա տարածված է (ու հետևողականորեն) նաև այլ դիրքերի վրա, ինչպես հայերենի ուշ շրջանի բարբառներում: հմմտ. հ.-ի **pont-* > իրան. **pant-* > սկյութ. *pant-*, *iund-* «ճանապարհ», հ.-ի. **art-*, **gt-* > իրան. *art-* > սկյութ. *arta*, *aıda* «ստուգած» և հ.-ի. **anti-* > հայ. բնդ, հ.-ի. **art-*, **gt-* > հայ. արդար և այլն. 2) բաղաձայնա-հաջորդ ձայնորդի գրաֆիկականությունը բաղաձայնից առաջ. հմմտ. հ.-ի. **pu-*

ro- > *իրան*. *puθra- > *սկյութ*. puθa *և հ.-հ.* *dhabh-ro- > *հայ*, դարբին *և այլն*. 3) *բառասկզբի որոշ գիրքերում* *h-ի անկումը*. հմմտ. հ.-հ. *septin > *իրան*. haita > *սկյութ*. avd *և հայ*. եւթն. 4) *սկյութերենում ու մերձավոր լեզուներում* *ո-ի տանձանումը հաջորդող s-ին և հայերենում ո-ի անկումը s-ից առաջ*. հմմտ. man-sag «*մարդ-եղջերու*» > Ματαγασται *և հ.-հ.* *-ns (հզն. հայց. *վերջավ.*) > *հայ*. -ս:

Բուն սկյութա-հայկական բառային զուգացիկությունները քիչ են և ոչ միշտ են խոսում սկյութական լեզվական սպիտակի ազդեցության մասին:

Ե) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ՄԵԳԵՐԵՆԻ (ՄԱՐԵՐԵՆԻ)

Մեգերները հայերենի հետ ամենից ավելի վաղ շփման մեջ մտած իրանական լեզուներից մեկն է, ընդ որում այդ շփումը բավական երկարատև է եղել: Ինչպես նշել ենք, մեգերները հյուսիս-արևմտյան իրանական լեզու է, ուրի աղդեցությունը հատկապես ուժեղ է եղել մեգական պետության գոյության շրջանում:

Մեգացիները սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են մ. թ. ա. IX դարից սկսած (ma-šai, amacāi, matāi): Նրանք բնակվելիս են եղել իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան ու Ատրպատականի (այժմյան Ադրբեջանի) հարավային մասերում և զբաղվել են հիմնականում անասնապահությամբ (մանավանդ ձիաբուծությամբ) ու հողագործությամբ: Մեգական ցեղամիության հիմքի վրա՝ մ. թ. ա. VII դ. սկիզբ է առնում մեգական թագավորությունը՝ Էկրատան մայրաքաղաքով (այժմյան Համադանի մոտ): Կիարսար թագավորի ժամանակ մեգացիները բարեկյանքներու գաղնակցությամբ մ. թ. ա. 612 թ. պրավում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն և 605 թ. վերջնական հարված հասցնում Ասորեստանին: Հնարավոր է, որ Ասորեստանի կործանմանը իրոք՝ մասնակցած լինեն հայերը մեգացիների հետ միասին: Մեգական թագավորությունը մեծ չափով բնդարձակում է իր սահմանները՝ հասնելով արևմուտքում մինչև Հալիս գետը: Կիարսարի որդի Ասաիազը (Ասդահակ) արդեն պայքարի մեջ է մտնում մեգացիների նախկին գաղնակից բարեկյանքների հետ: VI դ. կեսերին Մեգիան (Մարաստանը) հաղթվում է իրանական մի այլ ժողովրդի՝ պարսիկների թագավոր Կյուրոսի կողմից և ընկնում Պարսկաստանի գերիշխանության տակ:

Մեգացիները՝ իրենց լեզվով արձանագրություններ չեն թողել, և մեգերների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Բացի հատուկ անուններից, մեգական բառեր են պահպանվել հունական աղբյուրներում և հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում. վերջիններս թույլ են տալիս ասելու, որ հին պարսկերենում զգալի թիվ են կազմել մեգական փոխառությունները: Մեգերների՝ հին պարսկերենի վրա ունեցած աղդեցության հարցի մասին խոսել են շատերը, այդ թվում նաև Ա. Մեյյեն իր «Հին պարսկերենի քերականության» մեջ [Meillet, 1931, 7—13]: Նշած աղբյուրների հիման վրա մեգերների վերականգնման փորձ է կատարել Մ. Մայրհոֆերը [Mayrhofer, 1968]: Մեյյեից ավելի վաղ Հ. Հյուբշմանը իր «Պարսկական ուսումնասիրություններ» աշխատության մեջ [Hübschmann, 1895, 231] մեգական աղբյուրից փոխառյալ է համարել հայ. բրինձ, գանձ, պղինձ բառե-

ըրբ, որոնց մեջ առկա է ձ՝ փոխանակ ջ-ի (համտ. նաև Գանձակ)՝ ն-ից հետո գտնվող դիրքում:

Հայերենի մեղակաճան փոխառությունները հավաստիորեն առանձնացնելուն խանգարում է հատկապես երկու հանգամանք. 1) մեղերենը և պարթևերենը, զարգացման տարբեր փուլեր ներկայացնելով և բարբառային տարբերություններ ունենալով հանդերձ, ունեցել են բնդհանուր շատ գծեր. երկուսի էլ քիչ հայտնի լինելու պայմաններում մենք հաճախ շենք կարող բացարձակ ճշգրտություն բեր ասել, թե հայերեն այս կամ այն բառի աղբյուրը դրանցից հատկապես ո՞րն է. 2) մեղերենը դպրի աղբյուրություն է պոեզի հին պարսկերենի, պարթևերենը՝ միջին իրանական հարավային բարբառների վրա, մի հանգամանք, որ նույնպես դժվարացնում է փոխառությունների բուն աղբյուրների որոշումը [մեղերենի և պարսկերենի փոխհարաբերության մասին տե՛ս Herzfeld, 1934].

Մեղերենը հին պարսկերենի համեմատությամբ ունի մասնավորապես հետևյալ առանձնահատկությունները.

Հ.~ե.	Մեղերեն	Օրինակներ	Հին պարսկ.	Օրինակներ
*g'h	z	zūra- «բռնություն, զոր» vazrka- «մեծ»	d	dān- «խմանալ» daraniya- «սակի»
*lr	ṛ	Miṛra (Միհր) xšaṛra- «իշխանություն» ēṛra- «սերունդ»	c	Alīça (Միհր) xšaça «իշխանություն» ēica- «սերունդ»
*i *k'	ṛ(i)y s	xsayaṇīya- «թագավոր» asā- «բար»	š(i)ṣ ṣ	hašīya- «ճշմարտություն» aṣa(n)ga- «բար» ṣah- «սակ»
*k'u	sp	spaka- «շուն» aspa- «ձի»	s	saka- «շուն» asa- «ձի»
*su	f	farna «փառ»	(x)uv	(x)uva- «ինչը»

Մեղերենի առանձնահատկությունների մի մասը սնի նույն պարթևերենը, որը, սակայն, որոշ դեպքերում հանդես է բերում ինքնուրույն գծեր. այսպես, եթե *g'h > z, *k' > s, *k'u > sp անցումները հատուկ են նաև նրան, ապա մեղական Վր-ի դիմաց պարթևերենը ավելի ուշ սնի Թր > lr անցումը, Վ-ի դիմաց՝ s, Լ-ի դիմաց (եթե ուղյայները ճիշտ են)՝ xv, vx:

Միջին մեղերենը պետք է ավելի մոտ լիներ պարթևերենին. Այսպես, Ա. Փերիսանյանը տալիս է միջին մեղերենի, պարթևերենի և միջին պարսկերենի հնչյունական փոխհարաբերության հետևյալ պատկերը.

Իրան.	-ṛ-	xv-	xš-	sp-	-rz-	-i d-	-sy-	-d-	-f-
Մ. մեղ.	-hr-	f-	axš-	asp-, sp-	-rr-	-i(r)-	s-, z(i)	-h-	-h-
Պարթ.	-hr-	vx	š-	isṛ-, sp-	-rz-	-rd-	-sy-	-d-	-f-
Մ. պարսկ.	-s-	xv	š-	s-	(<-rd-)	-l-	sy-	-y-	-f-

Ըստ այս աղյուսակի, հայերենը որոշ դեպքերում պետք է ավելի մոտ լիներ միջին մեղերենին, քան պարթևերենին. այսպես, իրան. xš խումբը միջին մեղերենում ներկայացված է axš -ով, պարթևերենում՝ š -ով (համտ. 506

աշխարհ, աշխատ, թերևս նաև աշխատ, աշխար «ողբ, լաց», աշխատաւանդ խումբը միջին մեղերենում ներկայացված է Ի-ով, պարթևերենում՝ XV-ով (համա: փառ-Բ, այլև Փառնէն, Փառնէրսեն, Փառոխ, Փառնակ, Փառնաւագ, թերևս նաև Փառանծեմ) և այլն:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀԻՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԸ

Մեղական պատկերացումն իր Կյուրոսի տարած հաղթանակից հետո Պարսկաստանը դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենազոր պատկերացումը, որի տիրապետությունը տարածվում է նաև Հայաստանի վրա: Դարեհ I-ի ժամանակ հայկական լեռնաշխարհում կողմնակի էին 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները: Պարսկաստանի Աքեմենյան թագավորների տիրապետությունը շարունակվում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Դարեհ III-ի ջախջախումը:

Աքեմենյան թագավորները թողել են սեպագիր արձանագրություններ, որոնք և գաղափար են տալիս հին պարսկերենի մասին: Այդ լեզուն պատկանում է հարավ-արևմտյան իրանական բարբառներին: Բացի իրանական արձանագրություններից, որոնց բառապաշարը շատ հարուստ է, հին պարսկերենի մասին գաղափար են տալիս նաև մի շարք կողմնակի աղբյուրներ: Հատկապես մեծ նյութ է տալիս այն հատուկ անունների իրանական ձևերի վերականգնումը, որոնք պահպանվել են ակկադական, էլամական, ուրարտական և հունական աղբյուրներում [հմտ. Gershevitch, 1969a, b. Mayrhofer, 1973. 1979. Hinz, 1973. 1975, հմտ. նաև Грaнтовецкий, 1970]:

Ինչպիսիք Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ՝ հայերը, անշուշտ, պետք է ենթարկվեին նրա լեզվական ազդեցության: Սակայն այդ ազդեցությունը շատ ուժեղ լինել չէր կարող, որովհետև այն էթնիկական մերձավոր շփման արդյունք չէր, այլ պետական ազդեցության: Բուն հին պարսկական ժաղման բառերի առանձնացումը կապված է դավալի դժվարությունների հետ, եթե նկատի առնենք հին մեղերենի և հին պարսկերենի, ընդհանրապես հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան բարբառների փոխազդեցությունները, հին փոխառությունների վրա միջին շրջանի փոխառությունների մակաշերտում, հին պարսկերենի քիչ հայտնի լինելը, հին իրանական շրջանից միջին իրանականին անցնելու ոչ կտրուկ բնույթը և այլն:

ե) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

Միջին իրանական լեզուների հետ հայերենի շփումը շատ ավելի երկարատև է եղել, քան հին իրանական լեզուների հետ: Եթե սրան գումարենք այն փաստերը, որ Հայաստանում երկար ժամանակ իշխել են իրանական ժագման թագավորներ, և որ հայկական կյանքում ընդհանրապես մեծ դեր է խաղացել իրանական տարրը, ապա պարզ կլինե՞ր այդ ազդեցության չափը: Մասնավորապես ուժեղ է եղել պարթևական ազդեցությունը: Ոչ միայն Հայաստանում իշխել են ժագմամբ պարթև թագավորներ, այլև սասանյան տիրապետության շրջանում էլ շփումը Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև հիմնականում իրանական է: հյուսիսային իրանական ճանապարհով. բուն միջին պարսկերեն

բառերը կարող էին հայերենի մեջ թափանցել պետական պաշտոնյաների փաստաթղթերի միջոցով, պարթևներենում տարածված միջին պարսկական փոխառությունների միջնորդությամբ, հայ գրի ստեղծումից հետո՝ նաև գրական փոխառությունների ձևով: Եթե պարթևերենի կողքին որոշ ժամանակ գոյություն է ունեցել միջին մեդերենը, ապա այն նույնպես պիտի նշանակալից ազդեցություն թողած լինի հայերենի վրա: Համեմատաբար փոքր պիտի լիներ իրանական այլ ժողովուրդների, այդ թվում՝ ալաներենի բառային ներդրումը:

Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ III Կողմտեի՝ Գավգամելայի հայտնի ճակատամարտում (331 թ. մ. թ. ա.) Ալեքսանդր Մակեդոնացուց պարտվելուց հետո Հուլաստանում ստեղծված պետական միավորների թագավորները, հատկապես Երվանդունիները և Արտաշեսյանները, իրանական անուններ են կրել: Ինչպես հայտնի է, Արշակունիների թագավորական հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ը պարթևական ծագում ուներ, և մինչև 428 թ. հայկական գահի վրձն. փշխում էին նրա հաջորդները: Այս պայմաններում պարթևական ազդեցությունը պետք է շատ ուժեղ լիներ, և իրոք, հայերենը ձևով է բերում մեծ քանակությամբ պարթևական ծագման բառեր:

Ցուլոք սրաի, վաղ պարթևերենը, եթե նկատի չառնենք հայերենի՝ ներքինից կատարած համեմատաբար հին փոխառությունները, քիչ է հայտնի: Պահպանված աբճանագրությունները և մանիքեական տեքստերը [հմտ. հատկապես Boyce, 1954, 1977, Gignoux, 1972. ОИЯ, 1, 147—232], մեր գիտելիքների շրջանակները զգալիորեն ընդարձակելով հանդերձ, ներկայացնում են պարթևերենի զարգացման համեմատաբար ուշ շրջանը (մ. թ. I դարից ոչ վաղ): Հուլիսինի՝ իրանական փոխառությունների առաջիկա ցանկերում այս կարգի պարթևական գոյահաները ըստ անհրաժեշտության կնշվեն:

Բ) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենի՝ իրանական լեզուներից կատարած փոխառությունները ամփոփված են Հ. Հյուբշմանի «Հայերենի քերականության» 1-ին գրքում [Eübschmann, AG, 1895] և Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի փոխառության» 1-ին մասում [1940]: Քանի որ Հ. Աճառյանը բերում է Հ. Հյուբշմանի ցանկը գրեթե ամբողջությամբ՝ կատարելով որոշ հավելումներ ու ճշգրտումներ, հետագա քննության մեջ կհենվենք այս ցանկի վրա: Վերջինս ընդգրկում է 1405 բառական միավոր, որոնցից «Հին շրջանի» բառերը ըստ հեղինակի մեծ մասով տաճարացման առանձնացված են շեղատառով: Մեկայն Հ. Աճառյանի «Հին շրջանի» բառերում զգալիորեն տարբերվում է արդի բառանմանից և չունի տարբերակման սրտչակի շախմաթներ. այստեղ հանդիպում են մեծ թվով աչեյիսի բառեր, որոնք արդի շրջանառության մեջ փոխարինվում են միջին շրջանին (XII—XVI դդ.) կամ չունեն ժամանակագրական ճշտորոշում: Այնուամենայնիվ ցանկը կարող է օգտակար լինել հայերենի նախագրային շրջանի՝ իրանական աղբյուրներից կատարված փոխառությունները որոշելու համար, եթե այս նպատակով շեղատառ տպվածներից առանձնացնենք V դարից ոչ ուշ ավանդվածները, որոնց մեծ մասը, անշուշտ, գա-

լիս է ավելի վաղ շրջաններից: Ավելի ուշ ավանդված բառերի մեջ նախագրությին շրջանում փոխառվածների քանակը խիստ փոքրաթիվ պետք է լինի, աչկերայ ասած՝ կարող էին լինել խոսակցական լեզվում դորձածված և V դ. դրականության մեջ չավանդված փոքրաթիվ բառեր, բայց այդ բանը ճշգրտելու սրոշակի միջոցներ առաջով չկան:

V դ. դրականության մեջ ավանդված իրանական փոխառությունների՝ ստորե բերվող ցանկը կազմված է, բնականաբար, Հ. Հյուբշմանի և Հ. Աճառյանի ցանկերի հաջվառումով, բայց հենվում է այլ սկզբունքների վրա և մասնավորապես ունի հետևյալ էական տարբերությունները:

1) Եթե Հ. Աճառյանը հիմնականում սահմանափակվում է հայերին բառերի նոր պարսկական, պալլավական և ավեստական գուպահանների մատնանշմամբ (հազվադեպ տրվում են հին պարսկական, սուղական և սանսկրիտական դուպահաններ), ապա մեր ցանկում նախ տրվում են ծագման համապատասխան նշանով (<) հայերեն բառերի իրանական հնարավոր ձևերը, ապա բերվում են իրանական գրավոր հուշարձաններում ավանդված՝ իմաստով և ձևով մերձավոր բառերը. ճիշտ է, շատ դեպքերում հայերեն բառերի նախապես տրվող ձևերը համընկնում են բերվող իրանական գուպահանների հետ, բայց նկատի է առնված, որ այս դեպքերում էլ, օրինակ, միջին պարսկերենի՝ հայերենի հետ համընկնող ձևերը կարող էին հայերենին անցած լինել ոչ անմիջապես, կամ՝ որ հայերենի աղբյուրը կարող էր լինել նրա պարսկական կրկնակը: Իրանական պատմական բարբառագիտության և իրանական լեզուների պատմության մեր իմացությունը առաջով հնարավորություն չի տալիս բոլոր դեպքերում ճշտորոշելու հայերեն բոլոր բառերի բուն աղբյուրները: Միջին պարսկերեն և պարթևերեն ձևերի բացակայության դեպքում հայերենի համար վերականգնված աղբյուր-ձևերը օժտվում են աստղանիշերով:

2) Հ. Աճառյանի աշխատությունից հետո և նույնիսկ նրա հրատարակությունից առաջ հանդես են եկել նոր ստուգաբանություններ, հրատարակվել նոր նյութեր, որոնք ավելացրել են եղած ստուգաբանությունների քանակը: Այս առումով ներկա ցանկը պարունակում է զգալի թիվով նորություններ, թեև այս հարցում մենք հանդես ենք բերել զգուշություն և ընտրել ամենից ավելի հավանականները: Ոչ բոլոր դեպքերում են ընդունվել նաև իր իսկ Հ. Աճառյանի ստուգաբանությունները. դրանց մեջ կան կասկածելիներ: Ընդհանրապես իրանական ձևերը ճշտված են ըստ իրանագիտական նոր՝ մեզ մասնավոր աղբյուրների:

Բացի Հ. Հյուբշմանից [AG, 1-2], Ա. Մեյլեյ [Meillet, 1911. 1916. 1920. 1921. 1922. ՄԵյԼ, 1978], Ռ. Գոտիոյից [Gauthiot, 1919], Հ. Աճառյանից [ՀԱԲ, 1-42. ՀԼՊ, 1], հայերենի իրանական փոխառությունների հարցին ուսումնասիրություններ են նվիրել է. Բենվենիստը [Benveniste, 1927, a, b. 1929. 1945. 1958. 1961. 1964 b. 1966], Մ. Լերուան [Leroy, 1935. 1958, 1960. 1961], Հ. Բեյլին [Bailey, 1956. 1960. 1964. 1980. 1983], Զ. Բոլոնիզին [Bolognesi, 1948 a, b. 1951 b. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962 b. 1966], Վ. Բելարդին [Belardi, 1950, 1960, 1962. 1978], Ռ. Շմիտը Schmitt, 1975b, 1980b], հայ հետազոտողներից է. Աղաջանը [1974], Գ. Զահուկյանը [Զահուկյան, 1981ա, բ], Ա. Փերիխանյանը [Քերիխանյան, 1968. 1969. 1982, Периханян, 1973, 1982] և այլք. Զ. Բոլոնիզիի մենագրության մեջ [Bolognesi, 1960] ի մի են բերված մինչև 1960 թ. այս բնագավառում

կատարված հետազոտությունների հիմնական արդյունքները Այս հարցի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան ինչպես նշված, այնպես էլ ուրիշ իրանագետների և հայագետների աշխատություններում, որոնցից հիմնականները տրված են գրականության ցանկում: Հայերեն բառերի իրանական զուգահեռները ճշտված են ըստ նորագույն աղբյուրների, մեր աշխատության գրականության ցանկում բերված են սրանցից միայն հիմնականները, աղբյուրներն էլ լիովին հանգամանալից տեսությունը կարելի է պտնել իրանագետական ընդհանրացնող աշխատություններում [Հմմտ. հատկապես HbO. 1. Abt., 4. B., 1. Abschn., Leiden-Köln, 1958. ОИЯ, 1—3, 1979—1982]: Մեզ համար կարևոր աղբյուրներ են ծառայել, մասնավորապես, սովետական հետազոտողներից (այսինական կարգով)՝ Վ. Ի. Աբակի, Մ. Կ. Անդրոնիկովիչ, Մ. Ն. Բուդոլյուբովի, Լ. Գ. Գերցենբերգի, Ա. Լ. Գրյունբերգի, Ի. Մ. Դյակոնովի, Ի. Ի. Զարուբինի, Զ. Ի. Էդելմանի, Վ. Ա. Լիվշիցի, Բ. Վ. Միլերի, Տ. Ն. Պախալինայի, Ա. Ն. Ռաբոդայի, Վ. Ս. Ռաստորգուևայի, Ս. Ն. Սոկոլովի, Ի. Մ. Օրանսկու, Ա. Ա. Ֆրիյմանի, օտար հետազոտողներից Ն. Վ. Բեյլիի, Է. Բենվիլիսոթի, Մ. Բոյսի, Ի. Գերշելի, Հ. Էյֆենբայնի, Ֆ. Ժինյուի, Վ. Բ. Հենինգի, Վ. Հինցի, Հ. Հոմբուլտի, Ռ. Ն. Մակ-Քենզիի, Մ. Մալրոնֆերի, Գ. Մորգենստերնի, Ռ. Շմիտի և ուրիշների աշխատությունները: Ըստ անհրաժեշտության հարկ է եղել դիմելու նաև Հ. Աճառյանի օգտագործած հեղինակներից Ռ. Գոտրոյի, Հ. Հյուբշմանի, Պ. Հոռնի, Յ. Մարկվարտի, Ֆ. Յուստի, Հ. Ս. Նիբերգի և ուրիշների աշխատություններին:

Այսուհանդերձ, ինչպես նշվեց, բոլոր դեպքերում էլ կատարվել է որոշակի ընտրություն, և ցանկում տեղ չեն գտել ոչ այնքան հավանական ստուգաբանությունները: Չեն բերվել նաև այն բառերը, որոնց իրանական ծագումը կասկած չի հարուցում (եթե նկատի առնենք նրանց հնչյունական, բառակաղմպական և այլ կարգի առանձնահատկությունները), բայց եղած իրանական աղբյուրներում համապատասխան բառեր չեն հայտնաբերված, առաջարկված վերականգնումներն էլ հնչյունական և կամ իմաստային նկատառումներով անհրաժեշտ հավանականությունը չունեն: Ահա թե ինչո՞ւ ստորև բերվող ցանկում չկան, օրինակ, հետևյալ բառերը, թեև, ինչպես նշեցինք, նրանց զգալի մասի իրանական ծագումը հավանական է¹⁸, ամբարհաւան, ապարհան «դաշտան», ապարաւաշ, ապլիմակ (ապիկա՞մ), առեան (հ.-ե.?), առդու «մի շափ», առուարձան, աւազակ, աւժանդակ, աւժտել, աւնան, գերեզման, երագ, զատ, խորան, կարապ, կարն, կիւրն, հանգրուան, ճառ, ճշմարիտ, մագ, մանաւանդ, մոդէզ (մոդէս), յանդուզն, յաւշտել, նկատել, նկուղ, ճշտակ, շար, շէկ, պանոյն, պանդուխտ, պատան (պատեհ), պատանի, պատակտ, պատճառ, պատնէշ, պատում (պատմել), պատրուակ, պար, պարոյր, սոր-(ակալ) «սխտապիտ», վախնան, վառել «այրել», վառել «զրնել», վիւրգ, վնիտ, տագնապ և այլն:

3) Հ. Աճառյանը «Հայերեն արմատական բառարանում» և «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ հետևողական չէ իրանական և հայկական բառակաղմպական ձևերի սահմանազատման հարցում. ականհայտորեն իրանական կաղմությունները նա մասամբ բերում է որպես անկախ հայերեն բառեր, մասամբ դնում հայկական կաղմությունների մեջ. այսպես, մի կողմից՝ դաջն

¹⁸ Առաջարկվող զուգահեռները և վերականգնումները այստեղ չեն բերվում՝ տեղ խնայելու նպատակով. եթե թվարկվեն բոլոր առաջարկները՝ մեր առարկություններով հանդերձ, կունենանք մի առանձին ընդարձակ աշխատություն:

և դաշնակ տրվում են որպես անկախ հայերեն արժատական բառեր, այս-
ինքն՝ նրանց հարաբերության քննությունը դիտվում է որպես իրանական
բառակազմության հարց, մյուս կողմից՝ ակնհայտ իրանական կազմություն
ունեցող վարձավիթայ ու ռանվիթայ բառերը «Հայերեն արժատական բառա-
բանում» բերվում են վառս ու ռան բառերի տակ և հիշյալ բառացանկում լին
տրվում որպես առանձին իրանական բառեր։ Այս նույն ձևով էլ Հ. Աճառ-
յանը չի ճշտել իրանական սրտ բաղադրիչների անկախ գործածականության
և, հետևաբար, հայերեն լինքնուրույն բառային միավոր կամ հայկական բա-
ռակազմական մասնիկ դարձած լինելու հարցը. այսպես, -դախա-ը («բուս-
տոր, աղջիկ») գործածված է միայն որպես լինքնանունների, -շաա-ը («քու-
ղաք»), -ոաա-ը («գետ»)՝ միայն որպես տեղանունների երկրորդ բաղադրիչ,
բայց դրանք գրված են որպես անկախ բառեր և՛ «Հայերեն արժատական բա-
ռարանում», և՛ «Հայոց լեզվի պատմության» համապատասխան բառացան-
կում։ Այդ նույն ձևով իբրև անկախ բառեր են գրված աապ- «ծի», բազ-
«աստված» բաղադրիչները, որոնք հանդիպում են միայն բաղադրություննե-
րում։ Զի պարզված բայահիմք հանդիսացող տնանների և համապատասխան
բայաձևերի փոխհարաբերության հարցը. այսպես, բառացանկում դէա և դի-
տիլ ձևերը բերված են միևնույն համարի տակ, մինչդեռ բաշխ և բաշխել ձե-
վերը տրված են որպես առանձին բառեր, ընդ որում բաշխ-ի դեպքում ընդ-
գրծված և տանձնացված է նրա իմաստային մեկ՝ «հարկ» առումը։ Քննու-
թյան չի առնվում իրանական ածանցների և ետադաս բաղադրիչների՝ հա-
յերենում անկախ գործածություն ստանալու և հայերեն ածանցների հետ բա-
ղադրվելու հարցը, մինչդեռ այն հաճախ կարող է վճռական լինել իրանա-
կան փոխառությունների քանակը և հայերենի բառապաշարի մեջ յուրացվե-
լու աստիճանը որոշելիս։ Այսպես, իրան. համ- նախամասնիկը և նրանից
հայ. -այն մասնիկով կազմված համայն բառը, վառաիք և անդրավառաիք
բառերը տրվում են առանձին համարներով, փաստորեն որպես անկախ իրա-
նական փոխառություններ, դասառ բառը, որի դեպքում իրան. -var վերջ-
ածանցը բաղադրված է հայ. -ա-տն ածանցի հետ (հ.՝. *~bhora), դրո-
վում է որպես անկախ իրանական փոխառություն, մինչդեռ քազառ-ը տրո-
վում է քազ բառի տակ։ Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է նշել, որ
-առ բաղադրիչը իբրև այդպիսին չի գիտակցվել տաղառ բառի մեջ և մը-
նացել է իրանական ձևով։ Հավանաբար իրանական ծագում ունեցող մա-
նեառ-ը ավանդված է նաև մանեառ ձևով։ Կաշակար-ի -կար-ը (-kar) վե-
րաիմաստավորվել է կարել բայի արմատի բաղադրությամբ։

Հնարավոր թյուրիմացություններից խուսափելու համար մենք ընդունել
ենք հետևյալ միասնական ուղղորենքները. բարդ և նախածանցավոր իրանա-
կան փոխառությունները տրվում են անկախաբար, իսկ իրանական ածանց-
ներով այն կազմությունները, որոնց բաղադրյալ հիմքերը հայերենում ա-
ռանձին ավանդված են, բերվում են այդ հիմքերի տակ։ Նշենք, որ հայերե-
նում իբրև անկախ ածանցներ գործածվող իրանական -pān (հայ. -պան),
-pat (հայ. -պետ) և այլ բաղադրիչներով ձևերի դեպքում դրանց իրանական,
թե հայկական կազմություններ լինելու հարցը դժվարանում է. այս դեպքում
հարցը սովորաբար լուծվում է հոգուտ իբանականի, եթե համապատասխան
իրանական ձևերն ավանդված են, թեև, իհարկե, նա չի ապահովում հնարա-
վոր սխալներից։ Այն դեպքերում, երբ իրանական անածանց և ածանցավոր
ձևերի հարաբերությունը չի գիտակցվում (բաղադրող և բաղադրյալ հիմքե-

որ իմաստով շատ հեռու են), դրանք բերված են առանձին՝ գոյշ և գուշակ:

4) Յանկից հանված են այն բառերը, որոնց իրանական ծագումը Հ. Ա. Առաքյանը «Հայերեն արմատական բաղարանում» իրավամբ կապկածեցի է հայ մարում, բայց «Հայոց լեզվի պատմության» քանկում տալիս է համապատասխան թվահամարներով, այսպես, կանկի քառի իրանական ծագումը կապ իրանցիների (սկյութների) միջոցով տարածված լինելը հայտնի է, բայց անհայտ է հայերենի բուն աղբյուրը. կապար-ի (մի բույսի անուն) բուն աղբյուրի իրանական լինելը կապկածելի է (Հ. Հյուրշմանը փոխադրություն է համարում հունարենից). սանդալ բառի աղբյուրը Հ. Առաքյանը «Հայերեն արմատական բաղարանում» համարում է հունական կամ իրանական, բայց «Հայոց լեզվի պատմության» բառացանկում այն բերում է իրանական փոխադրությունների մեջ. իրանական հայերեն բառի աղբյուրը հունարենն է (ցնծող, որը փոխառված է և պարսկերենի կողմից [հմտ. Frisk, GEW, 2 675]): Ընդհակառակն, կան մի շարք բառեր, որոնք հունական ծագում ունեն, բայց հայերենին են անցել իրանական (պարթևական) միջնորդությամբ, հետևաբար պետք է դրվեն վերջիններիս մեջ՝ լամպար (լամբար), կաղապար, սառնեռ և այլն [Meillet, 1920, 10-12]:

5) Բառացանկը կաղմելիս ընդունված են նաև մի շարք մասնակի գերզրուներ, որոնց մասին հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել, ա) ի տարբերություն Հ. Առաքյանի՝ օ-ով բառերը տրվում են հին աւ գրությամբ և, հետևաբար, բերվում այբրենական այլ կարգով. դրանով իսկ ավելի պարզ է դառնում իրանական համապատասխան ձևերի հետ նրանց ունեցած հնչյունական կապը. բ) եթե հայերեն բառերի և նրա հետ համեմատվող իրանական բառերի իմաստները հիմնականում համընկնում են, իրանական բառերի իմաստները չեն տրվում. Հ. Առաքյանի ցանկում դրանք ընդհանրապես չեն տրվում. գ) ժամանակակից հայերենում չգործածվող և ժամանակակից իմաստից տարբեր իմաստ (իմաստներ) ունեցող բառերի մոտ չափերտների մեջ տրվում են նրանց հին իմաստները՝ Հ. Առաքյանի ցանկի համեմատությամբ ավելի հաճախակի և ավելի հանգամանորեն. դ) իրանական լեզուների համար կիրառվում են սովորական համառոտագրություններ (տե՛ս համառոտագրությունների ցանկը), ընդ որում միջին պարսկերենի մանիքեական և պաղենդական տարբերակները գրվում են միայն ըստ անհրաժեշտության՝ պազ. և մնհ. նշումներով. մանիքեական պարթևերենի ձևերը սովորաբար տրվում են առանց մնհ. պրթ. նշման՝ պարզապես պրթ. ձևով. ե) անունների մոտ փակագծերի մեջ տրվում են նրանց հելովման տիպերը՝ ի, ի-ա, ու, ու, ան-անց ձևով. զ) եթե հիմքերն անկախ գործածությամբ չեն հանդիպում, նրանց մոտ գրվում է գծիկ.

ազահ (ի-ա) < ā-garh- (?) (*ā-garh- հ.-հ. *g[dh-). հմմտ. ալ. gərəḡa-, այլև վրաց. (< իրան) arga(a)ri (?).

աղատ (ի-ա) «աղնվական, աղատ» < ā-zāt(a)-. հմմտ. ալ. āzāta-, մ. պ. āzāt, պ. āzā],

ազդ (ի-ա) < azg-, հմմտ. մ. պ. azg «ճուղ» (?).

աղբ < az[(ā), հմմտ. հ. պ. azdā, պրթ. 'zd (azd) «ծանոթ, հալո՝ ի-», մ. պ. azd «չուր, տեղեկություն, ազդ».

ազն (ին-ան) (ազնիւ) < ā-zn(a)-. հմմտ. ալ. ā-sna- «քնածին, աղնվական,

ազնիվ», մ. պ. (թուրք.) 'zn- (գրադ. պ^հ.) āznāvar (> վրաց. azna-
uri) «ազնվական».

ախրո < ā-xvar, հմմտ. մ. պ. āxvar, պ. āxūr,

ախրոսպետ < āxvar(a)pet.

ախորժ (ի) < *ā-xvarž-. հմմտ. ալ. hvarəz- «բարեգործ», մ. պ. xvārək
«քաղցրութիւն, երանութիւն», օր. xvarz-, xorž- «լավ»,

ախորժական (?) < *āxvaržakān,

ախտ (ի) < axti-, հմմտ. ալ. axti- «տանջանք, ցալ», ախտ, հիվանդութիւն»,
մ. պ. axt «վատ, տգեղ. հիվանդ»,

ախտածէտ < *axtižat (?). տե՛ս ~ժեւ (~ժէտ, ~ժատ).

ախտարք (-աց) «աստղ. բախտ. աստեղահմտ» < axtar, հմմտ. մ. պ. axtar
«համաստեղութիւն», (մնք.) 'xtr (axtar) «աստղ», պ. axtar «աստղ,
բախտ».

ախտարակ < axtarak.

ակահ «տեղլակ» < ākāh, հմմտ. մ. պ. ākāh, ākās (և ալ. ākas-, պրթ. 'gs).

ակամայ (ի) < a-kāmāy. հմմտ. պրթ. 'g'm'y (agāmāy), մ. պ. akāmāk
«անվճռական». տե՛ս կամք, կամայ.

ահ (ի), արհ- «ահ, վախ, սարսափ» < ahr-. հմմտ. մնք. 'hr's'd «վախե-
ցած, զարհուրած» (ղերբ.), 'hr'y «վախեցնող, զարհուրեցնող»¹⁹,

ահագին < *ahr(a)gīn.

արհական < *ahr(a)kān.

արհաւիր < *ahr(a)βīr (?²⁰).

դարհոյր < ahr-.

ահեակ (ի-ա) «ձալ» < *ā-hōyak (?). հմմտ. ալ. haoya- (փխկ. havya-), մ.
պ. hōyak.

ահեկան (-ի) — հայկական տոմարի 9-րդ ամիս < *āhrakān (āhr- < āθr- «կը-
րակ» ձևից՝ որպէս «կրակային»).

ահոկ «հանցանք, վնաս. մեղադրանք» < āhōk. հմմտ. մ. պ. āhōk «հան-
ցանք, մեղք. արատ. մեղադրանք», պ. āhō.

ահառ, աւճառ («ձիւ»)սարք, հանդերձանք < afčār (*abi-čārna-). հմմտ. մ.
պ. afčār «գործիք, սարք», պ. afzār, avzār «գործիք, համեմունք»²¹.

ամբաստան (ի-ա) «հայցվոր, գանգատավոր. հայց, դանգատ» < anbasān.
հմմտ. մ. պ. anbasān «հակառակորդ, հայցվոր, գանգատավոր. առարկու-
թիւն», (մնք.) 'mbs'n «հակառակորդ» [Периханян, 1973, 434].

ամբար, համբար (ի-ա) «մթերանոց. մթերք» < (h)ambār ((h)anbār). հմմտ.
պրթ. 'mb'rg (ambārag) «ամբար», մ. պ. (h)anbār «հավաքում. պա-
շար, պ. anbār «ամբար, մթերանոց».

համբարական < *hambār(a)pān. տե՛ս համբարակ.

ամբարիշտ. տե՛ս պարիշտ.

ամբարտաւան < *anbārtavān. հմմտ. պ. anbārda «լցված, լի. ամբար-
տավանութիւմբ լի, ամբարտավան».

¹⁹ Է. Բենվենիստը [Benveniste, 1945, 68—69] համեմատում է ալ. aθi-ի հետ:

²⁰ Երկրորդ բաղադրիչը ծագում է հ.-ե. *bhōi-/bhi- «վախեցնող» արմատից. հմմտ.
խոտ.-սակ. birrai «վախենում եմ»:

²¹ Ըստ Դաուսեթի [BSOAS, 1970, 64 և հջ.] անհն < հ. պ. ačarna- «կահուլք. սար-
քավորում»:

ամբօխ < *anbōx. հմմտ. մ. պ. hanbōh, պ. anbōh (x/h հորաքերության համար հմմտ. մ. իրան. tōxm/tōhm > հայ. տոհմ).

ամիճ (ո) «մոեցին կերակուր» < *amič, հմմտ. մ. պ. amič «սրբի մտով կերակուր», բանջարեղեն»,

անաշխարհիկ (անաշահիկ) «պանդուխտ, օտարական» < *anaxšahrik (պրթ. կամ մ. մեղ.). հմմտ. մ. պ. anšahrik «սարուկ» (< «օտարական»).

անապակ (ի-ա) < *anāpak. հմմտ. ալ. anāpa- «անջուր» (իմ'ս' «անխառն (գինի)»), պ. nāb «գուտ, անխառն».

անապատ (ի-ա) < an-āpāt. հմմտ. մ. պ. an-āpāt. տե'ս ապատ.

անարի (ս-ա) «զիթխարի, անճուռնի» < *an-arī. հմմտ. ալ. analrya-, մ. պ. anēr «ոչ արի».

անգամ < (h)an-gām. հմմտ. մ. պ. hangām «ժամանակ, ժամանակամիջոց, տարվա եղանակ», պ. (h)angām «ժամանակ, ժամանակամիջոց», տե'ս հանգամանք.

անդաճել (անդիճել, անտիճել) «մտածել, խորհրդածել» < andāč- (*ham-tāč-). հմմտ. մ. պ. andāčak «ապացույց, օրինակ», (մնք.) hnd'č-, ալլև 'nd'č-, 'n'dxty «չափել, նախատեսել, դատել», պ. andāča²².

անդամ (ո, -աւք) < an-dām (han- + dā- (< *dhā-)). հմմտ. ալ. handāman-, պրթ. hnd'm (handām), մ. պ., պ. andām.

անդարձ (ի) «կտակ, կտակագիր» < *andarj (ham-darz/). հմմտ. պրթ. 'ndrz (andarz) «պատգամ, պատվիրան», մ. պ. (h)andarz «կտակ», (հ)անդերձապետ < (h)andarj(a)pet. հմմտ. մ. պ. andarzpat.

անդերձապետ, տե'ս անդարձ.

անդոհ «մտառանջություն» < andōh. հմմտ. մ. պ., պ. andōh.

անոյշ (ի) < anōš. հմմտ. պրթ. 'nwšyyn «անուշ, քաղցր», մ. պ. anōš «նեկտար, անմահության ըմպելիք», պ. nōš «կենաց ջուր, անուշահամ բան, քաղցր ըմպելիք».

անուշակ «անմահական» < anōšak. հմմտ. պրթ. 'nwšg «անմահական, հավերժական».

աշակերտ (ի-ա) < ašākert. հմմտ. մ. պ. (մնք.) hš'gyrd (hašāgerd), պ. šāgird. աշխատ հոգեմտություն, չարչարանք. աշխատանք < *axšāt. հմմտ. պրթ. 'xš'dyy, 'xš'dyft, մ. պ. (մնք.) axšād «նեղություն, չարչարանք».

աշխար (ե-լ) «լաց» < *axšāō. հմմտ. պրթ. 'xšd (axšād), 'bxš'h, մ. պ. 'axš'd, 'bxš'y, պ. baxšāy «ներք» (*apa-xšād- ' xšād- «խղճալ» արմատից (?) [Benveniste, 1964b, 7]²³. տե'ս ապաշխարել.

աշխարաւանդ «թագի կապ» < ? + βand «կապ». տե'ս բանդ.

աշխարհ (ի-ա) < (a)xšahr(a). հմմտ. ալ. xsaθra-, հ. պ. xšaça- «թագաւորություն, իշխանություն», մ. պ. šahr «երկիր, նահանգ, քաղաք», պ. šahr «քաղաք».

²² Հ. Աճառյանը [ՀԱՅ, 12, 187, 189] սրանց միացնում է նաև պ. andiša «խորհուրդ, մտածում, մտատանջություն» բառը (> հայ. անդիշալ «մտածմունք») որը, սակայն, ծագումով տարբեր է:

²³ Պրթ. բառը մեր հավելումն է Սրանց նետ ստուգաբանորեն չեն կապված սողո- 'չճ'ywn-, չիդդա. xšī- «լալ» բառերը, որոնք նախ բառին իմաստով ավելի մոտ են:

աշխէտ «կարմիր, հրագուն» < *(a)xšēt. հմմտ. ավ. xsaēta- «փայլուն, լուսավալ», մ. պ. šēt «փայլ. կարմիր», պ. šēd «արև».

աշտեայ (ի) < aršti-. հմմտ. ավ., հ. պ. aršti- մ. պ. aršt.

աշտուճ, աստուճ (ս) «չոր, ցամաք» («աշտուճ հայ» «ցամաք հայ») < *astūč (?) հմմտ. խոս.-սակ. astaucā «ցամաք»(?)

ապական-ել «անհետացնել, ջնջել, վերացնել, փչացնել, կեղծումել» < apakan-. հմմտ. մ. պ. apakan- «դեն պցել», apakanīšnīh «ապականում, փչացում» [Bailey, 1956, 105. Периханян, 1973, 435—433]. տե՛ս վկանդել.

ապակի (ս~ա) (ապիկի) < *āpakī (*āpikī). հմմտ. մ. պ., սողդ. āpakēnak, սողդ. āpakēč, պ. ābgīna «ապակի շիշ».

ապահար(ա)զան < apa-harazan(a)-. հմմտ. ավ. apaharəzana- «արձակում» (harəz- «արձակել»). տե՛ս արձակ.

ապաշաւ (ի, ի~ա) «զղջում. խնայելը, խղճալը» < apa-šav. հմմտ. ավ. apašav- «եռ գնալ. դառնալ, հեռանալ» («արածից եռ գնալ, զղջալ»).

ապաշխար-ել «զղջալ. մեղքը լալ» < apaxšad-. հմմտ. պրթ. 'bxš'h, մ. պ. 'pxs'd, 'bxš'y, պ. baxšāy «նեղել» [Benveniste, 1964, 7]²⁴. տե՛ս աշխար.

ապ(ա)սպար-ել «հանձնել» < apa-spār- (api-spār-). հմմտ. մ. պ. apispār, պրթ. 'bysp'r.

ապ(ա)ստամբ (ի~ա) < apa-stamb. հմմտ. մ. պ. apa- «ապո» և հ. պ. stambā- «ապստամբել», մ. պ. stambak «անգութ, բռնակալ», պ. sitamba «գուռ, խոտվարար». տե՛ս ստամբակ.

ապաստան (ի, ի~ա) < apa-stān, հմմտ. մ. պ. apastān.

ապատ «շեն, շեն տեղ, բնակելի տեղ» < āpāt. հմմտ. պրթ. 'b'd (ābād), մ. պ. āpāt(ān), պ. ābād(ān).

ապարան (ի, ուշ՝ ի~ա) < apadān(a)-. հմմտ. հ.՝ պ. apadāna- «ապարան տարարք. սլոնապարպ վահլիճ, պրթ. 'pdn «ապարան».

ապարանջան < *aparanjan. հմմտ. պ. abranjan.

ապարտան «անհնազանդ, ըմբոստ» < *apārasan. հմմտ. մ. պ. apā-, apē-, պ. bē- «ապա~, ան~» և մ. պ., պ. rasan «երտաճ» (հայ. երտաճ, առաճան).

ապարթան-ել «հանդգնել, խրոխտալ» < apartan-. հմմտ. մ. պ. apartanīh «հպարտություն, ամբարտապանություն», պ. bartan «հպարտ, ամբարտապան».

ապաւանդակ «վրանի պարան» < *apa-vandak. (apa- և vand- < հ.~հ. *uendh- «սլորել, հյուսել»²⁵). տե՛ս վանդակ.

²⁴ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 228] բնորոշում է Ֆ. Մյուլերի ստուգարանությունը՝ մ. պ. apāxš, avāxš «բարկացած, զղջած, ապաշխարած»:

²⁵ Վ. Բելարդին [Belardi, 1978, 10] վերականգնում է իրան. *upa-bandaka- (>apa-vandaka) նախածի, որ ավելի թիչ հավանական է:

ապուէն < *apa-vēn. հմմտ. ալ. apa- (հայ. ապա-) և vaēna- «նախ».
 ապինիազ «անկարգ» < apēniyāz. հմմտ. մ. պ. apēniyāz, պ. bēniyāz
 (niyaz «կարգ»), տե՛ս նիազ.
 ապիրատ «անիրավ, անարդար» < apēdat. հմմտ. մ. պ. apōdat, պ. bēdad,
 ա(պ)շսպ «շփոթություն, խռովություն, կոխ» < *a(p)-šōp, հմմտ. մ. պ.
 ašōp, պրթ. պ. ašōb.
 ապուխտ < *a-puxt «ան-եփ», հմմտ. մ. սլ. a- «տն»- և puxti «եփում».
 ապուշ < *ap(ē)-uš (?). հմմտ. պրթ. 'by'wš «անպա, անուշադիր», մ. պ.
 (մնք.) abihōš, պ. bē-hōš «ապուշ». տե՛ս ուշ.
 ապուռ «ազար, կոշտպուտ» < apurr. հմմտ. մ. պ. ap(p)urr «կոշտպուտ»,
 ap(p)urtan, ap(p)ar-, (մնք.) 'pr «կոշտպակ».
 ապրում «ձիւ թամբի փոխ» < *apar-dum (apar- «վեր» + dum «պաշ»)(?)
 հմմտ. պ. pārdum, pāldum «ձիւ թամբի փոխ».
 առասան «թուկ» < rasan. հմմտ. մ. պ., պ. rasan, տե՛ս երասան, ապերասան,
 առասանակ < rasanak.
 առատ (ի-ա) «առատաձեռն, անարատ, պայծառ. առատ, լեցուն» < rāt(a)-.
 հմմտ. ալ. rātā- «շնորհ», մ. պ. rāt «վահանձն, բարեբարութ», պ. rād
 «առատաձեռն, կրթովի».
 առպագէն (ի-ա) «ձիւստրք» < *asp(a)-zēn. հմմտ. ալ. aspa-, մեղ. *aspa
 «ձի» և ալ. zaēna-, մ. պ. zēn «պէնք» (հայ. պէն).
 առպաճարակալան «հովվալան» < asp(a)čarakakān. հմմտ. ալ. aspa-, մեղ.
 *aspa, մ. պ. asp «ձի» և մ. պ. čarak (հայ. ճարակ) + -akān (եթե
 հայերեն կազմություն չէ՝ *առպաճարակ-ից).
 առպաստան (ի-ա) «ախու» < aspastān (asp(a)- «ձի» + -stān > հայ.-ստան).
 հմմտ. մ. պ. aspastān, պ. asbistān.
 առպաստանիկ «ախուում պահած, լավ խնամված» < aspastanik.
 առպատակ (ի-ա) āspa-tak(a)-. հմմտ. մ. սլ. aspatak (ալ. aspa-, մեղ. *as-
 pa, մ. պ. asp «ձի» և ալ. taka- «վաղք», մ. պ. tak «վաղք, արշավ»
 պ. takīdan «արշավել».
 առպար «վահան» < aspār. հմմտ. հ. պ. spāra- (Vāyaspāra-), պրթ. 'spr
 (ispar), մ. պ. spar, (մնք.) ispar, պ. sipar.
 առպարեզ (ի-ա), առպարէս < asparēz, asparēs. հմմտ. մ. պ. asp(a)rēs,
 asprēz, aspras.
 առպետ (ի-ա) «ձիավոր-ազնվական» < 'aspet (*aspa-pati-), հմմտ. հ. հնդկ.
 aśva-pati- «ձիապետ, ձիատեր».
 առպ(ա)նջական (ի) «հյուրընկալ» < aspanjākān. ašpinjākān. հմմտ. հ. պ.
 ašpinja- «հյուրասիրություն, հյուրընկալություն», մ. պ. aspinj-, as-
 pinj- «օթեան, բնակարան», պ. sipanj «հյուր», ասոր. (< իրան.)
 'šp(y)zkn' (aspazzakānā) «maiordomus».
 առակ «կարող, ձեռնհաս» < *at(t)ak (*at(t)āvaka- < *ati-tāvaka-)²⁶.
 հմմտ. մ. պ. attūk «ընդունակ, կարող», attān «վճարունակ».
 առաքսն «հրապուն» < *aturgōn (?) (թե՛ս հայկական կազմություն՝ առաք-
 «կրակ» արմատից՝ առանձին փոխառված գոյն բառով. հմմտ. ուշ առ-
 քաշէկ, ասորորակ).

²⁶ հմմտ. att-tāvaka- > attān

ատրագունակ < ⁱatur(a)gūnak(?)
 ատրուշան < *aturōšan (*atj-aušāna- «կրակարան», *atj- «կրակ» (տե՛ս
 ատրագոյն) և *auš- «հ.-ե. *eus- «այրեկ»)
 արագ, երագ < *rag (հ.-ե. *leguḥ-). հմմտ. ավ. raγu-, իդ. ravī-, պրթ.
 rg.
 արդ- «հարդ, արժեք արժանիք», յ-արդ, զ-արդ (անարդ «սատր») < arg-
 (հ.-ե. *alguḥ-). հմմտ. ավ. arəg- «արժեկ», սոդդ. 'rγ (arγ), օս., arγ
 «գին», պրթ. 'rg'w (argāv) «արժանավոր», (մնք.) 'nrg'wyf «անարգանք»,
 տե՛ս արժ.
 արժ- (արժ-էք, արժ-ել) < arž-. հմմտ. ավ. arəja «արժեք, արժանիք, ար-
 ժանի», մ. պ. arj, arž, պ. arz «գին», արժեք», հմմտ. արդ-
 արժան (ի) < aržān. հմմտ. պրթ. 'rj'n (aržān), մ. պ. (մնք.) arzān.
 արժանի < *aržānī (թե՛ս հայկ. կազմություն).
 արկ-անեկ < (h)ark-. հմմտ. ավ. harək- «արձակիկ, պցել».
 արձակ (ի-ա) (յարձակիկ) * (h)arjak/(h)arzak (*hγj/z-). հմմտ. ավ. harəz-,
 պրթ. hyrz «արձակիկ», տե՛ս սպահարզան.
 արմաւ (ո, ու) < armāv. հմմտ. մ. պ. armāv, պ. xurmā.
 արշաւ «սպիտակ (?), լուսավալ (?))» (արշալուրջ-ք բառի մեջ, որ ժողով-
 վերդակա՞ն ստուգաբանությամբ դարձել է արշալոյս) < aruša-. հմմտ.
 հ. պ. aruša-, ավ. auruša- «սպիտակ».
 արշաւ-եկ < aṣ-šav- (*ati-šyav-). հմմտ. իրան. ati- նախածանց և ավ.
 š(ṽ)av-, հ. պ. šiyav-, մ. պ. šav- «գնալ, ուղևորվել, շարժվել».
 արոյր (-ի) < rōd. հմմտ. ավ. raotōita «կարմիր, կարմրավուն», մ. պ.
 rōd, rōi, պ. rōy «տնագ. պղինձ, արուլը».
 արուեստ (ի) < aruvast (*arvat-ta-). հմմտ. հ. պ. aruvasta- «ամբող-
 թյուն, առույգություն, պնդակազմություն», պրթ. 'rwst «առաքինու-
 թյուն», այլև արամ. (< իրան.) 'rwst «ճարտարություն» (բա-
 ղարկություն հայ. -եստ-ով հիմքերի հե՞տ).
 արուճանակ «նկարի ուրվագիծ» < aručānak(?). հմմտ. պ. arčang, artang
 «նկարների հավաքածու».
 արուեսակ «լուսատու, ղեներա (մոլորակ)» < arusak(?) (arus- «սպիտակ,
 լուսավալ» արմատից). հմմտ. ավ. auruša-, հ. պ. aruša-, մ. պ. arūs
 «սպիտակ».
 արջն «սև, մութ» (նաև արջ-՝ արջ-տուպ բառում) < *arj- (հ.-ե. *ergu-
 /orgu- «մութ»). հմմտ. չեչ.-ինգուշ. (< իրան.), Іаѣржа, բացբ. ІаѣрѣІа
 «սև».
 աւազան (ի-ա) < *āvazān. հմմտ. մ. պ. *āvzan > ասոր. avzānā «մըկր-
 ության ավազան», սոդդ. 'aw'zh (āwaza) «լիճ».
 աւան (ի-ա) < āvān (*ā-vahana-). հմմտ. հ. պ. āvahana- «բնակատեղ»
 պրթ. āvan.
 աւար (ի-ա, ո) < āvār. հմմտ. պրթ. 'w'r, մ. պ. āvār, բելուշ. āvār.
 աւարտ (-ի) < āvart-. հմմտ. պրթ. (մնք.) an-āvart «անվերջ, անավարտ».
 աւգուտ (ի) < aβgūt (*abi-gāva- բաղահիմքից). հմմտ. հ. պ. abigāva-
 (> արամ. 'bgw), պրթ. 'bg'w «աճ, հավելում», հ. պ. abiJav-, մ. պ.
 aβzūdan, պ. afzūdan «ավելացնել».
 աւդատկար < *aβgūt(a)kār.

աւեր (-ի) < avēr. հմմտ. պրլթ. 'wyrn, մ. պ. (պազ.) avīrān, պ. vērān.

ալիւրակ < *avērak.

աւշարակ < afšarak. հմմտ. պ. afšara «պտղահալութ, քամուք».

աւշինդր < *afšind-. հմմտ. ուշ հայ. ափսինթ (ափսինդ) < հուն. կամ արար.

աւշնան «օճառախոտ» < afšnān. հմմտ. պ. ušnān.

աւտար (ի-ա) < *avtar (*avitara-). հմմտ. ավ. aiwitara-.

աւրէն (ի-ա) < aβδēn. հմմտ. մ. պ. aβvén(ak).

աւրինակ < aβδēnak.

աւրհն(-ել) < ā-frīn-. հմմտ. ավ. āfrī-vana-, պրլթ. 'fryn (afrin-) «օրհնել», մ. պ., պ. āfrīn «օրհնանք».

բագ «բաժին. ժառանգութիւն» < bag. հմմտ. ավ. бага-, баҗа-, մ. պ. (պազ.) bag «բաժին, մաս».

բաղին (ի-ա) «գոհասեղան» < *bagīn? հմմտ. ավ. бага-, баҗа-, հ. պ. бага-, մ. պ. bag «ստուլած».

բաղէ (ի) < bāz-. հմմտ. մ. պ., պ. bāz.

բաղմակ «ճրագ» < bazmak. հմմտ. պրլթ. bzmng և ասոր. (< իրան.) mazmak «ճրագ. աշտանակ».

բազմ(-իլ) < bazm-. հմմտ. պ., աֆղ. bazm «հացկերույթ, խնջույք».

բազմական < *bazmakān.

բազուկ (ի-ա) «թև» < bāzūk. հմմտ. ավ. bāzu-. մ. պ. bāzūk.

բազում (ի-ա) < *bazum (հ.-ե. *bhng'hu-). հմմտ. խոտ.-ասկ. baysga «հաստ, շատ, բազում», բելուջ. baz «հաստ», bāz «շատ, բազում».

բաժ (ի) «բաժին, մաս. տուրք, հարկ» < bāž. հմմտ. մ. պ. bāž, ակլե հ. պ. bāji- «տուրք». տե՛ս բագ «բաժին», բաժակ.

բաժան (-ել) < bāžān.

բաժին < bāžīn.

բաժակ (ի-ա) < bāžāk. հմմտ. ավ. *bajīna-, արամ. (< իրան.) bzk. տե՛ս բագ «բաժին», բաժ.

բախտ (ի) < baxt (*bhak-to- < *bhag-to-). հմմտ. ավ. baxta- «բաժին, վիճակ, բախտ», մ. պ., պ. baxt. տե՛ս բագ, բաժ, բաշխ.

բահ(ու) < *ba(r)h (barθra-). հմմտ. պ. bēl, քրդ. bēr «բահ, թի», ակլե վրաց. (< իրան.) bari «բահ».

բամբիշն (-ան) «թաղուհի» < bāmbišn. հմմտ. մ. պ. bāmbišn.

բանուկան «պալատական տիկիներ» < bānūkān. հմմտ. մ. պ. bānūkān «տիկիներ» (bānūk «տիկին» բառի հոգնակին).

բանդ (բանտ) (ի-ա) < band. հմմտ. ավ. banda-, մ. պ., պ. band «կապ, կապանք, շղթա», սոդգ. ʒand «բանտ».

բանտական < *banc(a)kan (?).

բանտապան < *band(a)pān (?).

բանտապետ < *band(a)pet (?).

բաշխ (ի) «ուղորդութիւն. հարկ, տուրք» < baxš (հ.-ե. *bak-s- < *bag-s-). հմմտ. ավ., մ. պ. baxš-, սոդգ. βγš- «բաշխել, բաժին հանել», պ. baxš «բաժին, մաս». տե՛ս. բագ, բաժ, բախտ.

բաշխիչ «պարգև» < baxšišn.

բաստարան «բանտ» < *bastačān(a)- (թի^օ bast + հայ. ~արան). հմմտ. ավ.

basta- «կապված» (banda- «կապել» բայից), մ. պ. bastan «կապել, բանադրել».

բար- «դուռ» (բարաուր «դուռն սեմ») < *bar-, հմմտ. պրթ. br (ալ. dvar-, մ. պ. dar)²⁷.

բարակ «նուրբ» barak, հմմտ. պ. bārik, բելուջ. bāraγ.

բարապան (ի-ա) «գոնապան» < bar-pān (?) հմմտ. պրթ. br (bar = ալ. dvar-, մ. պ. dar «գուռ») և -pān (հայ.-պան) · ածանց. տե՛ս դարապան.

բարապետ «գոնապան» < ¹bar-pet (?). հմմտ. պրթ. br (bar = ալ. dvar-, մ. պ. dar) «դուռ» և -pet ? (հայ. պետ). տե՛ս դարապետ.

բարդաւաճ (ի) «պերճ, փառափոր, տնվանի, ծաղկած, դարդացած» < *bar-gavaḍ(i)-, հմմտ. սող. ʒrγ'wcy «երջանիկ, ունեոր, բարդավաճ».

բարձ (ի) < barj/barz. հմմտ. ալ. barəziš-, օս. baz, պ. bāliš.

բարամունք (հղն. սեռ. -մանց) «արցակ, որ կրակապաշտները բռնում են կրակի առջև» < *barsman-(?). հմմտ. ալ. barəsmān-, մ. պ. (պազ.) barsum, պ. barsam²⁸.

բաւ. «ծալր, սահման, ավարտ» < bav-, հմմտ. ալ. bav- «բառնալ», baoyo «ափսիքի երկար», սող. ʒ'w «բաղական», ʒ'wwny «ավարտ», տե՛ս բաւանդակ (բաղանդակ).

բաւակ < *bavak.

բաւակաճ < *bavakān.

բաւանդակ (բովանդակ) < bavandak. հմմտ. մ. պ. bavandak, bovandak. տե՛ս բաւ.

բդե(ա)շխ (ի-ա) «կուսակալ» < *bidixš(a)- (< *pitiaxša- < *pati-xšah) (?). հմմտ. մ. պ. bitaxš «կուսակալ, փոխարքա», ալլէ արամ. (<պրթ.) bīhš-

բժիշկ (ի-ա) < bižišk. հմմտ. մ. պ. bižišk, bijišk, bisišk, (մնք.) bzišk, պ. bizišk, bijišk.

բիժ (ս) «աչքի ճիպու» < biž. հմմտ. պ. bij.

բիւր(ու) «տասը հազար. շատ» < bēvar (*baivar-). հմմտ. ալ. baēvar-, մ. պ. bēvar, (թուրք.) bywr, պ. bēvar, bīvar, օս. birä, berä, bewrā²⁹.

բնակ (ի-ա) «բնակարան, բնակատեղի» < bunak. հմմտ. մ. պ. bunak «ճամբար, բնակատեղի», պ. bunā «տուն, բնակարան».

բոյժ (ի-ա) «գեղ» (բուժ-ել) < bōž (հ.-ե. *bheug(h)- «հեռացնել, մաքրել, փրկել»). հմմտ. ալ. baog- (bunja-), պրթ. bwj (bōž). փրկել, մ. պ. (պազ.) bōžišn «փրկություն».

բոյր (բուրել) < *bōḍ. հմմտ. ալ. baoiḍ-, պրթ. bwd, սող. bwḍ, մ. պ. bōḍ, պ. bōy.

²⁷ Բար-ը կարելի է առանձնացնել, եթե բարաուր-ը հայ. կազմովյուն է բար-ից և ոչ թե *bar-var ձևի հայերեն վերափոխումով:

²⁸ Ըստ Յ. Մարկիարայի [«Հուլարձոն», 282]՝ հին փոխառություն է (հ. պ. *barsmanah-):

²⁹ Վ. Ի. Աբաևը [ИЭСОЯ, I, 262] հայ բիւր-ը համարում է ալանական փոխառություն (հմմտ. իրոնական biwrä), բայց նկատի չի ունենում հայերենի միջին վանկերի հնչյունափոխության երևույթները մ. թ. II դ. վերջին կամ III դ. սկզբին Հայերենին ամենից ավելի մոտ է սակ. byurru-ն (-u-ով հիմք):

- բուրաստան «պարտեզ» < bōcāstān. հմմտ. պրթ. bwdyst'n, սողդ. bwδstn.
- բուրվառ < bōḷ-var (?). հմմտ. սողդ. βwδβrn.
- (ըմ-) բոշին-ի «վաշիկ» < bauxšna- (*baug- < հ.-հ. *bheug- «վաշի-իկ»), հմմտ. ավ. bauxšna- «վաշիկ».
- բոր- (բոր-ոտ) < *bor-. հմմտ. սողդ. βr'wk' (βārūkə) «բորոտ».
- բորակ (ի-ա) < *bōrak. հմմտ. պ. bōra.
- բուն (ի-ա) «ծառի բուն. հիմք. բնիկ» < bun(a)-. հմմտ. ավ. būna- «հիմք. հատակ», պրթ. bwn, մ. պ., bun «հիմք».
- բնակ «բուն, հարադատ» < *bunak.
- բնիկ < *bunīk?
- բրինձ < birinj (մեղ. ?). հմմտ. պ. birinj.
- գահ (ու) < *gāh(u)-. հմմտ. ավ. gātu- «տեղ. աթոռ», հ. պ. gāḥu-, պրթ. g'h (gāh), մ. պ. (մեք.), պ. gāh «գահ».
- գահաւոր (ախաղոս) < *gāh-var (?).
- գահաւոր(ակ) «պատգարակ, գահ» < *gah-vār(-ak) (?)
- գահնամակ «գահացուցակ» < gāhnāmak. հմմտ. հայ. (< իրան.) գահ և նամակ.
- գանձ (ու, ի) < *ganj. հմմտ. հ. պ. *ganza-, մ. պ. ganj.
- գանձանակ (ի-ա) «գանձարան» < ganjānak. հմմտ. պ. ganjēna.
- գանձաւոր (ի-ա) «գանձապահ» < ganj(a)var(a)-. հմմտ. պ. ganjvar.
- գանձակ «փոր, ընդերք» < *ganjak, հմմտ. պ. ganja «պարկ. քսակ»(?).
- գար (ուշ՝ նաև գար-) «ցալ. հիվանդություն» (աշագար, գլխադար, լեզուադար, խելադար) < *gar. հմմտ. ավ. garənu- «քոս», խոս.-ուսկ. ggārīva «գլխախոտություն», մ. պ. garr, պ. gar «քոս» (հմմտ. և հ. հնդկ. gara- «մի հիվանդություն»).
- գաւազան (ի-ա) «անասուն քշելու փայտ. ծեծի փայտ. գավաղան» < *gavāzan(a)-, հմմտ. ավ. gavāza-, պ. gavāza, gāvazana «անասուն քշելու փայտ».
- գեր «սղբ, լաց, կոծ» < *gar. հմմտ. սողդ. zγ'yr (-γēr) (*uz-garaya-), օս. gār, γār «ծիչ, աղմուկ».
- գերդաստան «ծառանիւրի և գերինիւրի ամբողջություն. ունեցվածք, կալվածք» < *gard(a)stān(a)-³⁰. հմմտ. հ. պ. *garda- «ծառա, սարուկ» (որպես «տնային, տանը պատկանող, ցիւէշ») և հ. պ. -stāna- «տեղ» (հայ. -ստան).
- գերդաստան «ծառա» < *gard(a)stakān (?).
- գերդաստանիկ «ծառա» < *gard(a)stānīk.
- գէս (ո) «մաղ» < gēs. հմմտ. մ. պ., պ. gēs.
- գիսակ < *gēsak.
- գիսաւոր < gēs(a)var. հմմտ. մ. պ. gēsvar.
- գմբեթ (ի-ա) < gumbaḥ. հմմտ. մ. պ. gumbaḥ, gmbat (< ասոր. qubbəṯā).
- գոմէշ (ո, ի-ա) < gōmēš. հմմտ. մ. պ., պ. gāvmēš, պ. gāmuš.
- գոյն (ի, ո) < gōn (gūn?). հմմտ. ավ. gaona- «կերպ, կղանակ, գույն», մ. պ. gōn, պ. gūn «գույն».

³⁰ 2. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 541] համարվում է բնիկ հնդեվրոպական՝ *gherdh- արմատից, բայց *ghe->գե- անցումը հայերենի համար սովորական չէ:

գունակ «նման, պես» < *gōnak. հմմտ. պրլթ. gwn̥g, մ. պ. gūnak, gōnak.

գոյշ (գ-գոյշ) < gōš. հմմտ. ավ. gaoš- «լսել, տկանք դնել», gaoša-, մ. պ., պ. gōš- «տկանք».

գուշակ «մասնիչ, աղբարար, (ուշ) զուշակող» < gōšak. հմմտ. մ. պ. gōšak «լրահ».

գոնջ «հաշմանդամ» < *gōnj (?). հմմտ. պ. gunj «սպասարար».

գով- < gōp. հմմտ. հ. պ. gaub-, մ. պ. gōp, guttan «տակ», սողդ. Դwթ- «գովել».

գո(ր)ջապահանգ «տկանջող» < *goš(a)-pahang-. հմմտ. ավ. gaoša-, հ. պ. gauša-, մ. պ. gōš «տկանք» և pa-hang (հայ. պահանգ).

գումար < gumār (*vi-mār-?). հմմտ. մ. պ. gumār- «նշանակել»³¹.

գումարտակ < gumārtak.

գունդ (ի, ի-տ) «գունդ. գնդաձև իր (անիվ, զլուխ և այլն)» < gund. հմմտ. ավ. gunda-, մ. պ. gund «խոտրի գունդ».

գնդակ < gundak.

գունդ «խումբ, զորախումբ» < gund. հմմտ. մ. պ. gund «զորաբանակ, զորախումբ, գունդ».

գուշակ. տե՛ս գոյշ.

գուպար «ըմբշամարա, կտիվ» < *gu-par (*vi-pāra-՝ հ.-ե. *per- «խփել» արմատից). հմմտ. ավ. pəṛə- «մարտ», խոտ.-սակ. purr (*pŕ-nu-), «հաղթել, պարտության մատնել». տե՛ս պարտել.

գրապան (ի-տ) «հարգուստի զգամատ, հզր. ուսանոց. թիկնոց. գրպան (ուշ)» < *gir(a)pān (?) (< *griva-pāna-). հմմտ. մ. պ. grivpān, պ. girēbān, girēvān «հարգուստի զգամատ, փողկապ», giribān «գրպան».

գրապանակ «հմայակ, կախարչական գիր» < *gir(a)pānak (?).

գրաւ (ի-տ) (գրաւ-ել) < graʔ. հմմտ. մ. պ. graß, պ. girav.

գրաւական < graʔakan. հմմտ. մ. պ. gravakān.

գրիւ (ի-տ) (հացահատիկի մի չափ) < griv. հմմտ. պրլթ. gryw.

գրուան (ի-տ) (մեկ կամ մի քանի գրիվ) < grivān (հգն.).

գրոհ (ի) «ժողովուրդ, ամբոխ, բազմություն, բանակ» < grōh. հմմտ. մ. պ. grōh, պ. gurōh.

դագ «նենդություն, դաւ. թակարդ. (ուշ) խալհական» < *dag. հմմտ. պ. da-γā «կեղծիք, խաբուսթյուն».

դաժան (ի-տ) < dažan (հ.-ե. *dhegυh-). հմմտ. պ. dižan, dažan, dužan «դաժան, տխուր», ալլև սողդ. Ծի՛ն «սաքություն». տե՛ս դժնդակ, դժ-նեալ.

դահամն (-ուք, -անց) «ընծա, նվեր (մանավանդ ուսնիկներով)» < dāh-(r)am (?). հմմտ. ավ. dāθrēm «ընծա, նվեր».

դահանակ «հասպիս (մի տեսակ ալնիվ քար)» < *dahanak. հմմտ. պ. dah-(a)na.

³¹ 2. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 591] իրան. բառը հնարավոր է համարում բիեցնել աստուր. gamaru «լրացնել, վերջացնել», gumāru «ամբողջացնել» ձևերից, որ անհավանական է:

դահեկան-ի) (մի տեղակ գրամ) < *dahakān ? հմմտ. պ. dahgani- մի հին ոսկե գրամ (dah «տաս» բառից՝ «տասանոց»)³².
 դահիճ (ի-ա) < *dahīč. հմմտ. ասոր. (<իբան.) daxšā (<*daxeš ?).
 դահլիճ < *dahlič. հմմտ. պ. dahliz «նախասրահ», աֆգ. (պ.) dahliz, dahlīj «պատշգամ, սեմ».
 դայիակ < dayak (հ.-ե. *dhēi-). հմմտ. մ. պ. *dayak, պ. daya.
 դանդ, դանկ (ի-ա) (մի կշիռ և գրամ) < dang. հմմտ. մ. պ., պ. dang.
 դանդանաւանդ (ի-ա) «սանձ» < *dandān(a)ʔand(?). հմմտ. մ. պ., պ. dandan «տամ» և մ. պ., պ. band «կապ».
 դաշն (ին-ան) < *dašn. հմմտ. մ. պ. dašn.
 դաշնակ «եղանակ, կերպ» < dašnak.
 դաշտ (ի-ա) < (dašt. հմմտ. մ. պ., պ. dašt, ասղղ օշտ (ōaxšt).
 դաշտան (ի, ի-ա) < (daštān. հմմտ. մ.պ. daštān (ալ. daxšta- «նշան, դաշտան, ամսական»)).
 դաշտանիկ «դաշտան ունեցող» < daštānik.
 դաս (ա.) < das. հմմտ. խոտ.-ասկ. dasa «բաժին, դաս, կարգ»³³.
 դաստակ «պատակ, սրի կոթ» < dastak. հմմտ. մ. պ. dastak, պ. dasta «կոթ, բանասեղ».
 դաստակերտ (ի, ի-ա) «սպարակ, ունեցվածք, շինվածք» < dasta-karī(a)-. հմմտ. հ. պ. *dasta-karta- «շինվածք, կառուցվածք», մ. պ. dastkart «պատասկերտ»³⁴.
 դաստապան (-ի) «սրի կոթ» < *dastapan. հմմտ. մ. պ. dastpanak «կրահի ունիկ», պ. dastbāna «ձեռնոց».
 դաստասակ «ջնջոց, սրբիչ» < *dastarak. հմմտ. պ. dastar «թաշկինակ».
 դաստիարակ (ի-ա) < *dastyarak. հմմտ. պ. dastyar «օգնական».
 դատ (ի) < dāt. հմմտ. հ. պ. data-, մ. պ. dāt «օրենք, արդարադատություն».
 դատախազ (ի-ա) < dat(a)-xvāz.-xvāz-ի համար հմմտ. մ. պ. xvāstan (hvāz-), ասղղ. γwz- «աղել, խնդրել, պահանջել». տե՛ս և մատակախազ³⁵
 դատաստան < datastān. հմմտ. մ. պ. datastān.
 դատաւոր < dāt(a)var (?).
 դարան (ի-ա) «պահարան, պահասեղ, թաքստոց» < dāran(a)- (dār- «պահել»), հմմտ. ալ. darəna- «պահոտան», օս. darān «մակադատեղ».
 դարապան (ի-ա) «դռնապան» < *dar(a)pān(a)-. հմմտ. մ. պ. darpān, պ. darbān. տե՛ս բարապան.
 դար(ա)պաս < *dar(a)pās (?). հմմտ. պ. darvāza «քաղաքի դարպաս», darēvas «դրանդի».
 դարապետ (ի-ա) «դռնապան» < *dar(a)pet-. հմմտ. մ. պ. dar «պուռ» և pat, pet «պետ».

³² Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 615] համարում է դարեհական ձևից (հ. պ.)՝ ըստ Հոփքոյանի:

³³ Ի՞նչ հարաբերություն մեջ է այս բառը օս. dasim «դարեկ, հիմնել, կառուցել», ասղղ. (ōys-) «կառուցել», դաղա dēsī «պուռ» բառերի հետ:

³⁴ Ա. Փերիխանյանը [Периханян, 1973, 458] karta- < *karta ձևը հանում է kar- «հայ-առարակել, հրապարակել» արմատից:

³⁵ Աղելի ուշ -խազ-ով կազմվում են գիենխազ, իգախազ:

դարաստան (ի-ա) «ժառաստան» < *dāristān. հմմտ. մ. պ. dār «ժառ» և -(i)-stān (հայ. ստան).

դարգիճ «պատգարակ» < *dragīč (?) (*drag- «քաշել») (?). հմմտ. ասոր. (< իրան.) dargūšta «պատգարակ, օրորոց», արամ. (< իրան.) dargāš «անկողին»³⁶.

դարման (ո, ի) < darmān. հմմտ. մ. պ., darmān «բժշկություն. դեղ», պ. darmān «ճար, դեղ».

դաւ (ո) < *daβ. հմմտ. ավ. dab- «խաբել, նենդել», պրթ. db (daβ) «զավ, խաբուկություն».

դաւաճան < *daβ(a)čan. -ճան-ի համար տե՛ս -ճան.

դիհկան «կուռակալ» < *dēhkān (dēh > հայ. դհ «կուլմ» և -kān). հմմտ. ավ., հ. պ. dahyu- «երկիր, նահանգ», մ. պ. dēh, պ. dih «զյուղ».

դիսպակ «պատգարակ» < *dēspak (*dvi-aspaka-). հմմտ. մ. պ. (զրադ. պհլ.) by'spk, հր. (< իրան.) dīspač «կառք».

դիսպան < dēspan. հմմտ. մ. պ. bag-dēspan «արքայական սուրհանդակ».

դերձակ (ի-ա) < darjak/darzak. հմմտ. մ. պ. darzīk. տե՛ս հանդերձ.

դեւ (ի-ա) < dēv. հմմտ. ավ. daēva-, պրթ. dyw (dēv), մ. պ., պ. dēv.

դէմ (ի-ա) < dēm. հմմտ. մ. պ. dēm, պ. dīm.

դիմակ < dēmak.

յ-անդիման < (h)andēman. հմմտ. մ. պ. hndymn.

դէտ (ի-ա) (դիտել) < *dēt ?. հմմտ. մ. պ. dītan, պ. dīdan «տեսնել».

դիտաւոր < *dēl(a)vār (?).

դիտակ «աչքին երկացող՝ տեսնելի բան» < *dētak (?).

դժգոյն < duž-gōn. հմմտ. մ. պ. duž- (հայ. դժ-) և հայ. (< իրան.) դոյն.

դժխեմ (դշխեմ) «զաժան» < duš-xēm. հմմտ. մ. պ. dušxēm, պ. dužxim «չարաբարո, վատ բնություն ունեցող».

դժկամակ < duškāmak. հմմտ. մ. պ. duškām-kartārīh. պ. dižkām.

դժնդակ < *dižandak. հմմտ. պ. dižand «զաժան, չարաբարո». տե՛ս դաժան, դժնհայ.

դժնհայ (ի) «զաժան, դժնդակ» < duž(a)n- (?). հմմտ. պ. dužan, dižan «զաժան, չարաբարո». տե՛ս դաժան, դժնդակ.

դժնիկ (ի) «մի տեսակ փուռ» < *duž(i)nik. հմմտ. պ. duža «մի տեսակ փուռ», dužna «մեղու. խալթոց, կնճիթ», dižina «հերջուն, բիլ» (?).

դժոխ (ո) < dužox (*duž-axva-). հմմտ. ավ. daožahva-, duž-anhav-, պրթ. dwjx (dožāx), մ. պ. dōšaxv- (dōzaxv), (պաղ.) dōžax, պ. dōžax.

դժուար (ի-ա) < dužvār. հմմտ. պրթ. djw'r (dižvār), մ. պ. dušxvār, (պաղ.) պ. dušvār.

դժպարտ «չարաչար հաղթված» < *duš-part-. հմմտ. մ. պ. duž-, duš- (հայ. դժ-) և հայ. (< իրան.) պարտ- (պարտ-իլ «հաղթվել»).

դիպակ (ի-ա ?) «մի տեսակ դործվածք» < dēpāk. հմմտ. մ. պ. dēpāk, պ. dēbā.

դիւան (ի-ա) «զահլիճ, տալան. դպրոց» < dēvān. հմմտ. մ. պ. dēvān «ար-խիվ», պ. divān «տալան, դիվան. երգերի ժողովածու».

³⁶ իրան. ստուգարանությունը ըստ Մ. Ն. Բոգոլյուբովի [Боголюбов, 1974, 107-108]; Ն. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 637] բերում է սեմ. զուգահեռներ, բայց նշում սրանց իրան. ծագման հնարավոր լինելը:

դմակ < *dumak. հմմտ. ալ. duma-, մ. պ. dum(b), dumbak, պ. dum, օս. dymäg, dumäg.

դոլ < döl (թիւ ասոր. (< իրան.) daula). հմմտ. մ. պ. döl «ջրհոս (կենդանակերպ)», պ. döl «գուլլ».

դորակ (ի) (հեղուկների մի չափ) < dōrak. հմմտ. մ. պ. dōrak, dōlak, ալլե ասոր. (< իրան.) दौरاqa «մեծ ջրաման».

դպիր (ի-ա) «քարտուղար, գրագիր» < dipīr (*dipi-bara-). հմմտ. հ. պ. dipī(y) «արձանագրություն» (փիւ.), պրթ. dbyr (dibīr), մ. պ. dipivar, մ. պ. dipīr «գպիր, գրագիր, քարտուղար».

դսրով «նախատինք» < *dusrav (*duš-srava-). հմմտ. ալ. dussravah-, մ. պ. (պաղ.) dusrav «վատահամբավ».

դրախտ (ի-ա) «պարտեզ, ծառանոց» < draxt. հմմտ. մ. պ. (պաղ.) draxt, պ. diraxt «ծառ».

դրամ (ի, ո) (?) (1. մի կշռաչափ. 2. դրամ) < dram (< հուն. δραχμή). հմմտ. մ. պ. dram, պ. diram.

դրուատ (ի-ա) < *druvata- (հ. պ.՝ քսոս Մարկվարտի). հմմտ. ալ. drvatāt-, մ. պ. drūt «ասողջություն», պ. durōd «օրհնություն, բարեմաղթություն. աղթք», ալլե արամ. (< իրան.) drwt «խաղաղություն. բարեմաղթություն».

դրուծ- (դրուծ, դրծ-ել) < druž-. հմմտ. ալ. druža-, հ. պ. durujiya-, մ. պ. druxtan, družitan «սակ, դրծել».

դրուծան «խաբերա» < družan (drōžan?).

դրաշ (ու, ի) < draš. հմմտ. ալ. drašā-, պրթ. driš (draš), մ. պ. draš, պ. diraiš «դրաշ».

դրաշակ «դրաշ» < drašak.

դրաշակ «քղանցք» < drašak.

երախ «բերան, երախ» (բրա. սելի) < *rax. հմմտ. սողդ. r'x'h, լադհոր. rax «բերան, երախ»³⁷.

երախտ- < *raxt-, հմմտ. հ. հնդկ. rakta- «գունավարված. կարմիր. հուլ-ված. համակիր, սիրահարված». տե՛ս երանգ.

երակ (ի-ա) < rak. հմմտ. պրթ. (թուրք.) rhq, սողդ. r'k, մ. պ. (թուրք.) rg, պ. rag.

երամ < *ram. հմմտ. մ. պ. ramak, պ. ram(a). տե՛ս նաև ուամիլ.

երամակ < ramak.

երամական «շքախոսք» < *ramakān.

երան (~ք) (ի-ա) < rān. հմմտ. մ. պ., պ. rān «աղբը, սրունք».

երանգ (ո, ի-ա) < rang. հմմտ. պրթ. (թուրք.) rng, մ. պ., պ. rang գույն».

երաշխ- (երաշխիք) < *raxš-. հմմտ. օս. arāxsun, arāxsən «համապատասխանել. կարողանալ», ալլե հ. հնդկ. rakš- «պահել, պաշտպանել».

երաշտ < *rašt. հմմտ. պ. rašt «շատ չոր. հող, փոշի».

երասան < rasan. հմմտ. մ. պ., պ. rasan. տե՛ս առասան.

երիտառարդ < *rētak-sard-. հմմտ. մ. պ. rētak «երիտառարդ, պատանի» կ. ալ. sarəda-, մ. պ., պ. sal «տարի». տե՛ս նաև-ռարդ.

³⁷ Կապ տե՛ս արգյոք ալ. sraxli- «կար. տեղյուն», պ. rux «սլա» բառերի հետ, որոնք բխեցվում են հ. հ. *srak- նախածիկից:

երկ (ս) < *ark. հմմտ. մ. պ. (մնք.) arq, սոդդ, 'rk «գործ, աշխատանք»,
քաղթի(ւ)դ «կողով» < *zanbīl. հմմտ. պ. zambīl, zambīr.

«զան, զան» «կերպ, ձև, տեսակ» < zar(a)-. հմմտ. մեդ. *zana- (> արամ.
zn) «տեսակ, բուն», ավ. zana- «մարդկային սկո, բապա», պրթ. znğ
(zanag), սոդդ. znk (zauak) «տեսակ»,
զանակ «մատ, կտոր» < zanak.

զանգակ < *zangak. հմմտ. պ. zang, zangu(a), ասոր. (< իրան.) zagga
«զանգակ», zangü «հնչյուն».

զանգապան (զանկապան) «սոնապան» < *zang(a)-pān. հմմտ. ավ. zanga-,
մ. պ. zang «սրունք» և ավ. -pāna-, մ. պ. -pān «պան» (հայ. -պան),
դաճուռուխ «կերպան, դիպակ» (*սոսկեհյուն) < *zarna-vuft. հմմտ. սոդդ.
zyrn-wfc. ասորյան բաղադրիչի համար հմմտ. ավ. zarəna-, մեդ. zar-
na- «սոսկի» (մեդ. zarnakara- «սոսկերիչ») և երկրորդի համար՝ ավ.
ubda- «գործված, հյտաված», պ. bāftan «գործել, հյտսել».

զարտակ «դեղին» < zartak. հմմտ. մ. պ. zartak «ձվի դեղնուց», սոդդ.
zyrtk (zērtak), պ. zarda «դեղին».

զաւակ (ի-ւ) < *zavak. հմմտ. սոդդ. 'zwn (?).

զաւշ- (աւանձին՝ ուշ) «վատ, անհապ, սգահ, ցանկասեր, անամոթ, ան-
պարկեշտ» < zauš-. հմմտ. ավ. zaoša- «հաճույք, ցանկութիւն», պրթ.
zwš (zōš) «սեր».

զաւր (-ու, -աց) < zāv(a)r (?). հմմտ. ավ. zāvar-, պրթ. z'wr (zāvar), մ.
պ. պ. zōr «զորութիւն», սոդդ. z'wr «զորութիւն, ուժ, զորք».

զբաւ- < *uz-baus-. հմմտ. խոտ.-սակ. būsa «կատակ, զվարճութիւն».

զգոյշ. աի՛ս դոյշ.

զեն «զոհ» (զենուլ «մորթել, զոհել») < z(t)yān. հմմտ. սոդդ. wzy'n
(ōzyān), ալլե ուշ հայ. զենն «զնա».

զէն(-ք) (ու) < zēn. հմմտ. ավ. zaēna-, մ. պ. zēn «զենք».

զինապետ < *zēn(a)pet.

զմբուխտ (ի-ւ, ս) < *zumurrut. հմմտ. մ. պ. 'wzmbwrt, պ. zumurrud.

զնին < *zinīn (?). հմմտ. ավ. a-zinavant- «զգաստ, աշխույժ», zaēnī-,
մ. պ. zēnavand «աշխույժ», սարդկ. zenīn «զգաստ, սրտոն».

զոհ(ի) < zōhr. հմմտ. ավ. zaotar- «քուրմ. զոհաբերող», zaōtra- «զոհա-
հեղուկ», մ. պ. (պպ.) zōr «օրհնաջուր».

զուր < zūr. հմմտ. ավ. zurah-, հ. պ. zūra- «անորդարութիւն, սուտ»,
պրթ. zwr (zūr), մ. պ., պ. zur «սուտ».

զրադատ < *zūr(a)dāt.

զրպարտ < *zūrpart.

զրահ (ի) (զրահ) < zrah. հմմտ. ավ. zrāda-, մ. պ. zrāh, zrēh, պ. ziriḥ.

զրահավառ, զրահաւոր < zrāh(a)vār (?).

թագ (ի-ւ) < tāg. հմմտ. մ. պ. t'g, ալլե արամ. (< իրան.) tāg, արաբ.
(իրան.) tāj.

թագաւոր < tāg(a)vār (?).

թակոյի (ի-ա) «մեծ ջրաման» < takók. հմմտ. մ. պ. takók «մսի աման», պ. takók «գինու բմպանակ».

թմբուկ (ի-ա) < *tumbuk. հմմտ. պ. tumbak, tanbük, tanbak.

թշնամ-(անք) «անարգանք, նախառիշնք, հախճանք» < duš-nām «վատահուն», հմմտ. մ. պ., պ. dušnām.

թշնամի (ս-ա) < dušman. հմմտ. ավ. duš-malnyn-, պրթ. dwšmyn (duš-mēn), մ. պ. dušman, dušmēn, պ. dušman.

թշուռ (ի-ա) < *duš-xvarr (*duš-xvarna-). հմմտ. ավ. dušxvarənah- «վատավառ».

թոշակ (ի-ա) «ճանապարհի պաշար. աշխատավարձ. կերակուր» < tōšak. հմմտ. մ. պ. tōšak, պ. toša «ոսուկ, սևեղիք, ճանապարհի պաշար».

թութ (ո) < tūt. հմմտ. մ. պ., պ. tūt (< սեմ.), թե՞ արամ.-ասոր. tūtā.

ժահ (ու) «աղտեղութուն» < *žah. հմմտ. պ. zahēdan «հոսել», zahō «ականջի կեղտ».

ժամ (-ու, ի-ա) < *žam- (?). հմմտ. մ. պ. zamān, պրթ. žm'n, սողգ. zm'n «ժամանակ» (հմմտ. նաև մ. պ., պ. han-gām «ժամանակ», հայ. (< իրան.) անգամ, հանգամանք) [տե՛ս Bolognesi, 1960, 45]³⁹.

ժաման < žamān. հմմտ. մ. պ. zamān.

ժամանակ < žamānak. հմմտ. մ. պ. zamānak.

ժայռ (ժեռ, ժիռ) < *žayr(?). հմմտ. սարբկ. žer «քար, քարաժայռ, ժայռ». ժանգ (ժանկ) (ո) < *žang. հմմտ. պ. žang, zang.

ժանուար (ի-ա) «զահավորակ» < *žanβar (*jani-bara-). հմմտ. պ. žanbar, zanbar «մի տեսակ պատգարակ».

ժանտ (ի, ի-ա) «գաժան. չար, վատ» < *žant. հմմտ. ավ. gainti-, մ. պ. gant «ժանտահոտութուն», սողգ. žntk «վատ».

-ժեռ (-ժէռ, ուշ՝ -ժառ) < žat «հար». հմմտ. մ. պ. žat (*jata-՝ jan- «խիհլ, սպանել» արմատից).

ժիր (ի-ա) < žīr. հմմտ. ավ. Jīra- «արագաշարժ, ժիր», պրթ. žīr, պ. žīrak «խելացի», աֆղ. žīr «փութկառ».

իշխ-(ել) < xšī- (?). հմմտ. ավ. xša(y)-, հ. պ. xšaya- «իշխել».

իշխան (ի-ա) < xšān(a)-. հմմտ. սողգ. 'γšywny «տեր, թագավոր», պրթ. 'xšynd (xšayant) «իշխան»⁴⁰.

լամբար (լամպար, դամբար) < *lampað (պրթ.) < հուն. λαμπάρι, -δός (?)⁴¹.

-խաղ (ի) «քար» (զալլա-խաղ) < *xāz. հմմտ. պ. xāz «մի տեսակ քար».

-խաղ (ի-ա). տե՛ս դատախաղ, մատակախաղ.

խան (ի) «ափսե. սինի» (ուշ՝ խոն «սեղան») < *xvān. հմմտ. պ. xān, xōn «սեղան», աֆղ. xvān «սկավառակ. ափսե», տե՛ս խուն».

խար «անասնակեր» < xvār. հմմտ. մ. պ., պ. xvār «կեր», տե՛ս խոհ, խոր-տիկ.

խարազան (ի-ա) < *xarāzān(a)-. հմմտ. ավ. xara-, պ. xar «էշ» և ավ. az- «քշել».

³⁹ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 22, 223] ժամ-ը համարում է հայերենում ժաման-ից կազմված՝ ամ-ի առանձնացմամբ որպես մասնիկ:

⁴⁰ Ի՞նչ հարաբերություն մեջ է հայ և իրան. բառերի հետ խեթ. išhā- «տեր» բառը, որ ոմանք կոչում են հայերենի հետ:

⁴¹ Վատ Ա. Մեյլերի [MSI, 17, 243], սր նշում է նուն. ὁ-ի գլխայ հայ. v-ն:

- խորակ «տպտուտ», կործր քոր, քոր» < *xarak. հմմտ. պ. xara «մի տե-
սակ կործր քոր».
- խորբուզ «իշխոջծխամ» < *xarbuṣ, հմմտ. մ. պ. ⁴xar-buṣ (xai «էլ»
և buṣ «սլ»).
- խարար (իւ) < xvāvar. հմմտ. մ. պ. xvarvaran, (պպ.) xvāvar, պ. xā-
var «արեմատք, սարերիկրչա (խալարի) աշխարհ».
- խահ (-ի) (խահ-, խաի) «կերակուր» < *xva(r)h (xvar- «վայելել, խծակել».
հմմտ. ալ. xvarəṭa- «սնունդ, կերակուր», պ. xvāl «կերակուր». տե՛ս
խար, խորակ, խորտիկ.
- խահակեր «խահարար» < *xva(r)h(a)kar.
- խոյզ (ի) (խուզել «որոնել») < *xōz. հմմտ. խոս.~ակ. kuys (kauz-)
«որոնել».
- խոյր (ի) «գլխարկ, թագ» < *xōḏ. հմմտ. ալ. xaoḏa- «սաղավարտ», հ. պ.
xanda «գլխարկ», պրթ. xwd (xōḏ), պ. xōy «սաղավարտ».
- խոնարհ (իւ) < *xvānahr (*hu-ā-naṭra-. naṭ- «ցած» արմատի համար
հմմտ. շուղն. nēṭ «ցած, խոնարհ»).
- խոռապեա «կլուրապաղաա, արքունի իշխան» < ? -t pet.
- խոստ- «խոստում, ուխտ» < *xvast. հմմտ. մ. պ. xustuk, xustavān «խոս-
տովանող», պ. xust «խոստովանություն».
- խոսասաւոր < *xvast-var (?).
- խոստովան < *xvastuvān (?).
- խորակ «մի տեսակ խմորեղեն» < *xvarāk. հմմտ. պ. xōrak «կերակուր».
տե՛ս խար, խոհ, խորակ.
- խորտակել «կորտակել, ջարդել» < xurtak (*hu-artaka-) «փոքր». հմմտ.
մ. պ. hwrtk (xvartak), xurtak «մանր, փոքր», պ. xurda «փոքր. մա-
նր. կորտանք, մանրութ».
- խորտիկ (իւ) (բաղադրություններում) «կերակուր, համալամ» < xvartik.
հմմտ. ալ. xvarəti- «ստեղծ, կերակուր», մ. պ. xvartik «սպուր, ար-
գանակ», սպլ. ɣwrt (xvart) «ստեղծ, ճաշ». տե՛ս խար, խոհ, խորակ.
- խուժ «վայրենի, բարբարոս» < xūž-. հմմտ. հ. պ. Hūža, մ. պ. Xužistan,
պ. Xužistan, xūzi «խուժիտանցի».
- խուժան < xūžān.
- խումբ (ի) < xumb (հ.~ե. *kumb(h)-). հմմտ. շուղն. xum «կույտ», վախ.
xum «հաջահատիկի կույտ, շեղջ».
- խուն- (խունաւագութիւն) < xvān «սեղան». հմմտ. պ. xān, xon «սե-
ղան». տե՛ս խան «ափսե, սինի».
- խունկ (ո, ~աւք) < *xunk. հմմտ. պ. xunk, xung.
- խրատ (-ու) < xratu-. հմմտ. մեղ. *xratu- (>ակկապ. iḫratuš), ալ. xra-
tu-, հ. պ. xraṭu-, պրթ. xrd, մ. պ. xiat «իմաստություն».
- կազմ < *kāz- (*kaz-) «կարգավորել, կառուցել». հմմտ. պ. kāza «տուն»
(?).
- կախարդ (իւ) < ka-xvard(a)-. հմմտ. ալ. kaxvarəḏa-.
- կախարդասար (իւ) «կախարդ. կախարդական» < *kaxvarda-sar(a)-. հմմտ.
ալ. kaxvarəḏa- (հայ. կախարդ) և ալ. sarah-, մ. պ. sar «գլուխ» («կա-
խարդների գլուխ՝ կախարդապետ»).

կահ (ի, ու) < *ka(r)h (*karðra-). հմմտ. պ. kālā «ունեցվածք, կահոյք», կաղապար (-ի) < kalapað < հուն. χαλα-πρόιον (χαλο-) «կոշիկի կաղապար» («ոտքի փայտյա կաղապար») [Meillet, 1920, 10—12].

կամք (ի-ա, ո), կամ (շաղկապ) < kām(a)-. հմմտ. ավ. հ. պ. kāma-, պրթ. k'm (kām). մ. պ. kām.

կամակ-ք (ի-ա) «ախորժեղի բան, համալ սւտեղիք» < kāmaka(a)-.

կամակար «իներակամ» < kām(a)kār. հմմտ. պրթ. k'mg'r (kāmgar).

կամայ < *kāmāy.

կամար (ի-ա) «գրտի» < kamar(a)-. հմմտ. ավ. kamarā-, մ. պ. պ. kamar.

կապար «մի տեսակ բույս՝ capparīs spinosa L.» < kapar. հմմտ. իտալ. khavara-, պ. kabar (բայց հմմտ. նաև հուն. κάππαρις).

կապէն-ք (ի-ա) «շնութեան վարձ» < kápēn. հմմտ. պ. kabīn «հարսնաշնվեր».

կապիկ (ի-ա) < kapik. հմմտ. մ. պ. kapīk, պ. kabī.

կապիճ (ի-ա) (հասեղենի մի չափ՝ 0,1 գրիվ) < kapīč. հմմտ. հ. պ. > հուն. καπίδι, մ. պ. kapīč, պ. kafiz, ալի, թերևս, ուրարա. (< իրան, ?) kapi.

կապոյա < kapōt. հմմտ. մ. պ. kapōt, պ. kabūd.

կապուտակ < kapōtak. հմմտ. նաև հ. պ. kapautaka- «մի կապույտ հանքաքար».

կաս-ել (-ուլ) «մանրել. ցորենը ծեծել. կալսել» < kas- «մանր-ել», հմմտ. ավ. kasu- «մանր», իտալ. սակ. kas- «մանրել, փշրել», մ. պ. kas «մանր», վախան. kas- «կալսել».

կասկ «կեղևահանված և եփված դարի. հարիստ» (ուշ ?) < kask. հմմտ. իտալ. սակ. chaska, պ. kask, մանջան., լազգուլ. kask «գարի».

կար «ուժ, կարողութիւն» < kar-. հմմտ. պրթ. karī «սիրտխթլուն», մ. պ. kār- «ուժ ունենալ, ի վիճակի լինել, կարողանալ» (?)⁴².

կարի < karī (թե՛ kaḏī).

կարապետ (ի-ա) «տառչնորդ, ուղեցույց» < *kārāpet. հմմտ. հ. պ. *Kārapati- (> էլամ. karabatiš) [հմմտ. Gershevitch, AM, 1951—1952, 144].

կարաւան < karavān. հմմտ. մ. պ. kārāvan, պ. karvān.

կարկեսան «մի հանքաքար» < *karkēhan (*karkaḏan (?)) < հ. հնգ. karketana). հմմտ. մ. պ. krgyh'n (kargēhan), իտալ. սակ. kirklyam, ալի ասոր. (< իրան.) qorkednā, արար. (< իրան.) karkahan (karkahān), kar-kand.

կարմիր (ո) < karīmr. հմմտ. սողդ. krm'yr, մ. պ. kalmir (?).

կաշիկ (ի-ա) < *kaššik. հմմտ. մ. պ. kašš(ak), պ. kašš.

կաշկակար < kašškar (վերախմատատվորված և ձեռնոցված հայերենում).

կերպ (ի) < karp (kerp) (?). հմմտ. ավ. kəhrp-, մ. պ. karp «կերպարանք, կերպ».

կերպաս (ո, ու) < *karpas (*kerpas ?). հմմտ. պ. kirpās, kirbās «բամբա-

⁴² Ա. Մէլլէ [Meillet, 1916. 128] և, նրա հետևորդությամբ, Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 22, 542] համեմատում են սողդ. k'ny (kāṇe) «կարի, հուլիս բառերի հետ».

⁴³ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 22, 630] այս համեմատությունները դնում է կասկածելիների շարքում հմմտ. ավերի ուշ ավանդված պատգուսպոն բառը:

- կե գործվածք», բեւուշ. kurpas, kirpās «բամբակ» (հմմտ. հ. հնդկ. kar-pāsa- «բամբակենի»).
- կերտ (բաղադրություններում) < kart. հմմտ. ավ. kərətə-, հ. պ. karta-, մ. պ. kart «արված, կերտված».
- կիրթ < kirt (*krt-՝ *kar- «անել» արմատից). հմմտ. պրթ. qyrt, kyrd (kirt/d) «արված», kyrdg'r (kirda-gār) «ուտել, հզոր, ստեղծող, արարիչ» (բուն իմաստի համար հմմտ. չապուշ կրթել «ապուշ անել» դարձնել) (?).
- կնդրակ (իւս) «մի անասկ խուսի» < *kundurük. հմմտ. պ. kundur «կընդրուկ», kundurak «խեղ».
- կնճիթ «քուշուկ, սուսամ» < kunčit. հմմտ. մ. պ. kunčit, kunjīt, պ. kunjīd, kunjīt.
- կոյտ (ի) < *kōt. հմմտ. պ. kōd «կույտ, դեղ».
- կոյր (ի. իւս) < kōr. հմմտ. մ. պ., պ. kōr, սողդ. kwr (kōr).
- կոտակ «կարճահասակ, փոքր» < kōtak. հմմտ. մ. պ. kōtak, պ. kōdak «երեխա» (և ավ. kutaka- «փոքրիկ»).
- կուզ (ի, ո) «կառու» < küz. հմմտ. ասոր. (< իրան.) gūzā և քրդ. kuže «կուզ, կղաքիս», kūžā, kuzik «կուզ».
- կուժ < *kūž. հմմտ. պ. kūza, քրդ. kūz(ik).
- կուշա (իւս) «կող, փոր» < *kušt. հմմտ. մ. պ., պ. kušt, զազա kišt «կող». կշտապանակ «մի անասկ զարդ» < kušt(a)pānak.
- կրոզպետ «արհեստագետ» < *kīrrug-pet. հմմտ. պրթ. մնք.) kīrrōg, ասոր. (< իրան.) kārūpat.
- կրակ < *gītāk ? հմմտ. մ. պ. gīt'k (*gītāk < արամ. < gīt' + -āk) (?).
- կտապ «մի անասկ խմորեհեն» < kutāp. հմմտ. պ. kūdab կամ gūdab.
- կրպակ (իւս) «խոսնութ. դիմեհոսն» < *kurpak. հմմտ. պ. kurba «խոսնութ».
- հազար (իւս) < hazār. հմմտ. մ. պ., պ. hazār, պրթ. hz'r (hazār) և ավ. ha-zanra-).
- հազարաւոր (իւս) < hazār(a)pet.
- հազարաւորտ (ո) (պարսկական մի տիպոս) < *hazār(a)vuft (?). հմմտ. պ. hazarāft. տե՛ս հազար և զառնաւորտ (?).
- հակիրճ < hakirč (*hakrčēit «մեկ անգամ»). հմմտ. ավ. hakərət, մ. պ. hakirč, hakarč, hakurč «մեկ անգամ» (ժխտմամբ՝ «ոչ մի անգամ, երբեք»), պ. hargiz (*hargiz < hakrič) «ոչ մի անգամ, երբեք» (?).
- հաճ (ո) < hač-(?). հմմտ. ավ. hačalti «ուղեկցում է, հետևում է», hax-man «ընկերություն, միասնություն» (?)⁴⁴.
- համակ «բոլոր, ամբողջ» < hamāk. հմմտ. մ. պ. hamāk, պրթ. hmg.
- համասպրամ «անուշաբույր (ծաղկի մասին)» < *ham(a)spram. հմմտ. մ. պ. sp(a)ram, պ. siparam, isparam «ուհան», սողդ. sprγwm (sparγum), sprγmk (spraymak) «ծաղիկ», ալլև ուշ հայ. (< իրան.) շահ(ա)սպրամ.
- համար (ո, ու) < hamār. հմմտ. մ. պ. (զրադ.) āmār, պ. hamār «հաշիվ, թիվ, չափ».

⁴⁴ Ըստ Ա. Մեյի. ընդունում է Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 32, 15]՝ բերելով ավ. ձևերը և միասնակ մ. պ. sačīlan, պ. saziđan «պատշաճել» բառերը, որոնք սրա հետ կապ չունեն

համարակար «հաշվակար» < hamar(a)kar(a)-, հմմտ. հ. պ. *hamar-akara- «հաշվակար», պրթ. hmrkr «տնտես».

համարէն < hamaḥḥēn, հմմտ. մ. պ. ham-aḥvēn (aḥvēn՝ aḥvēn-ի կոպքին, սրտեղից հայ. տրեհն) [տե՛ս Периханян, 1973, 483]⁴⁵.

համբարակ «շահմարան» < *hambārak. հմմտ. մ. պ. anbārak, hambār, պրթ. 'nib'rg (ambārag). տե՛ս (հ)ամբար.

համբարակապետ < *hambārak(a)pet,

համբարու «պարիկ» < hambaru. հմմտ. պ. hambaruna «տան պի».

համբաւ (ու, ս, իւ) < *ham-bāv. հմմտ. խոտ.սակ. pra-vā «պրուլց», ալլե հ. հնդկ. sabhā «ժողով» (*խոտակցություն).

համբոյր (ի) < *ham-bōḥ. հմմտ. սոպր. (մնք.) nḥyō (*ham+baudaya-) «համբուրել».

հանապաղ «միշտ» < *han(a)-pāz (*hama-pāza-, սրտեղ pāza-ն հ.ե. *pag-՝ «ամբողջել, կապել» արմատից) (?).

հանգամանք (-աց) < hangām. հմմտ. մ. պ. hangām «ժամանակ, ժամկետ, հանգամանք», պ. hangām «ժամանակ», տե՛ս անգամ⁴⁶.

հանգանակ (ի-ա) < hanganak (*ham-kanaka-. kan- «զնիլ, գցել» արմատի համար հմմտ. հ. պ. avā-kan- «զնիլ», խոտ.սակ. kan- «պցել, զնիլ», պ. afgandan «պցիլ», z-gandan «լցնիլ», ալլե հայ. (< իրան.) տպուկանիլ, վկանդել).

հանդոյն «հման» < hangōn. հմմտ. մ. պ., պ. hangōn (և տվ. hamagaona-). հանգունակ < hangōnak.

(հ)անդրէճ (հանդրիճել «հալաքել, վեր քշտել») < han-grēč. հմմտ. խոտ.սակ. hamggalj, hamgrīs-, hamgrīt- «հալաքել» (ham- և հ.ե. *ger- «հալաքել»).

հանդարտ < *han-dart (han-, ham- և dart. վերջինիս dar-ը հ.ե. *dher- «պահել» արմատից, սրտեղից հայ. դար-եմ, զադար).

հանդերձ (ի, ս) «զգեստ, հանդերձանք, միասին» < handarj (handarz). հմմտ. մ. պ. handarz «զգեստ, հանդերձանք» (*darz- «ամբողջել, կապել», տե՛ս դերձակ) [հմմտ. Периханян, 1973, 487].

հանդէս (ի) handēs. հմմտ. han-, ham- և տվ. daēs-, խոտ.սակ. dīs- (հ.ե. *deik-՝ «ցույց տալ»).

հանճար (ս) «խելք, միտք, խմտտություն» hančar (han- նախածանց և *kar-/car- «հիշել, մտածել»), հմմտ. մ. պ. hang'r- «մտածել, խորհել», hngrýšn «խորհրդածություն» [Bolognesi, 1959]⁴⁷.

հաշտ < *ašt հմմտ. տվ. axšt-, մ. պ. aštih, պ. ašti «խաղաղություն».

հատարակ «ընդհանուր» < *hasarak. հմմտ. մ. պ. hasar [հմմտ. Bolognesi, 1960, 52. Périkhanian, 1968, 25].

հարազատ (ի-ա) < *haḏazāt(a)- (*haḏa- «միասին» և *zāta- «ծնված»), հմմտ. տվ. haḏōzāta- «հարազատ, համարյուն».

⁴⁵ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 32, 17] գիտում է որպես հայ. կազմություն (տե՛ս համ-ի տակ):

⁴⁶ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 32, 36] «հանգամանք» ասումը իրանականում չի գտնում, բայց հմմտ. Периханян, 1973, 488.

⁴⁷ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 32, 41] տալիս է պ. hanjar «հանապաղ», կերպ, եղանակ» գոյ-գահեղը, որ ավելի քիչ հավանական է:

հարկ «տուրք» < hark. հմմտ. պրթ. hark- (harkpty «հարկապետ»), մ. պ. hark⁴⁸.

հաւասար < hāvasār. հմմտ. պրթ. h'ws'r (hāvasār), մ. պ. hāv(a)sār «հման, հավասար».

հաւաստ (ի) < (h)avast. հմմտ. պրթ. 'wstykn (avastēkan).

հաւրում (հաւրում) «մի ծաղիկ» (սովորաբար «հաւրում և մաւրում» կապակցության մեջ) < haurvat (?). հմմտ. ալ. haurvatāt (կրճատ՝ haurvat' aməratat-ի հետ միասին) «լիություն» (շրապահպան ոգի իրան, քիցարանության մեջ).

հրաւր (ի-ա) < *hu-zāv(a)r- հմմտ. ալ. hu- «լավ» (թե՞ հայ. հո՛ւ հ-լու, հ-մուտ) և ալ. zāvar-, մ. պ. zōr «դորություն» (հայ. դաւր).

հէն (ի) «ավազակ. թշնամի բանակ» < hēn. հմմտ. ալ. haēnā, հ. պ. hēi-nā, մ. պ. hēn «թշնամի բանակ».

հիրիկ «մի ծաղիկ» < hērīk. հմմտ. մ. պ. hērīk, պ. hīrī [Bolognesi, 1959 b].

հմայք (-աց) < humāy. հմմտ. ալ. humāyā-, մ. պ. humay «օրհնված» (= հ. հնդկ. su-māya- «հրաշալի գորություն. խաբեություն»).

հնար (ի) < hunar. հմմտ. ալ. hunara-, պրթ. hwnr (hunar), մ. պ. hunar «ճարտարություն, հնարամտություն».

հպատակ (ի-ա) < *hu-pātak. (*hu- «լավ» + *pā- «պահել, պահպանել»՝ «լավ պահպանված», հմմտ. ալ. hupāta-, մ. պ. pātāk «պահպանված, պաշտպանված».

հրահանդ (ի-ա) «ուսում, կրթություն, հրահանդ» < *hrahang. հմմտ. մ. պ. frahang «հրահանդ, կրթություն», պ. farhang «գիտություն. հասկացողություն, պատիվ».

հրամայ-ել < *hramay-. հմմտ. մ. պ. framāy-, սողդ. firāmāy-. տե՛ս հրաման, հրամատար.

հրաման (ի-ա) < *hramān. հմմտ. հ. պ. framānā, պրթ. frm'n (framān), մ. պ. framān, պ. farmān. տե՛ս հրամայ-ել, հրամատար.

հրամ(ան)ատար (ի-ա) < *hramātār. հմմտ. հ. պ. framātā(r)-, մ. պ. fra-mātār, պ. framaōār.

հրաշ (ի-ա) «հրաշք. հրեշտիկու բան» (և հրէշ (ի)) (?) < hraš(a)-. հմմտ. ալ. fraša- «ուժեղ, հզոր», հ. պ. fraša- «հրաշալի, հիանալի, նշանալիոր», մ. պ. fraš «հրաշալի» (fraša-murγ «սիրամարդ» «հրաշահով»).

հրաշաղան < *hraš(a)zan.

հրապարակ (ի-ա) < *hrapaḡak. հմմտ. պրթ. hra-, մ. պ. fra- «տառք, հեռու» և մ. պ. pāyak «տատիճան, ճանապարհ» (*pāḡaka-՝ *paḡa- «տաք» արմատից).

հրապոյր < *hra-pōḡ (*fra-pauda-. վերջինիս համար հմմտ. պրթ. pwd-շարժիկ», մ. պ. pwd «շարժում», պ. pōy «աճապարանք»).

հրասալի (ի-ա) «փարավալ» < hrasax. հմմտ. սողդ. fsx (fəsax < *farsax) և ասոր. (< իրան.) parsaxa, արաբ. (< իրան.) farsax.

հրաւէր < *hravēḡ հմմտ. ալ. fravaēd- «նկատել», սողդ. prw'yō (frawēḡ) «խուզարկել. հրավերել».

⁴⁸ 2. Աճառյանը [2ԱԲ, 32, 53 և 60] միացնում է՝ հարկանեմ բառի արմատին

հրեշտակ (ի-ա) «սուրհանդակ, պատգամավոր, տուրքյալ, մարդարեւ, հրեշտակ» < hreštak. հմմտ. պրլթ. fryštig (frešttag), մ. պ. frēštak, պ. fīrēšta, fīrīšta (եւ. ավ. fraēsta: «պատգամավոր»).

հրէ: (-ի, -ից) «ցուցանք, հրեշտակը կենդանի». տե՛ս հրաշ.

հրովարտակ (ի-ա) < *hravartak. հմմտ. մ. պ. fravartak «նամակ, գրութիւն, հրովարտակ».

հրո(ր)տից (հզն. սեռ.) «հայկական տոմարի վերջին տմիսը» < *hrort (*iravart-). հմմտ. մ. պ. fravartikān, պ. farvardagān «ավելաց տմիս».

ղամ-ղայեալ «պարզարկած, պճնված» < *lam-. հմմտ. պ. lām «պարզարանք».

ճախարակ (ի-ա) < čarxak. հմմտ. ավ. čaxra- «անիվ», պ. čarx «անիվ, հասխարակ», čarxa «ճախարակ». տե՛ս ճախ.

ճախր-(եւ) < čarx-. հմմտ. պ. čarx «պտուէյտ, անիվ, ճախարակ». տե՛ս ճախարակ.

ճակատ (ի-ա) < čakāt. հմմտ. սողգ. čk't (čakāt) «ճակատ», պ. čakād «գաւգաթ».

ճակնդեղ < *čakundar (ժող. ստուգ. -dar > -դեղ). հմմտ. պ. čagundar (?).

ճաճան(չ)աւուխտ «գոչնդգոչն» < ? + vuft «հյուսված, -հյուս». վերջինիս համար հմմտ. զառնաւուխտ.

ճամբար «բանակ, բանակատեղի» < čambar. հմմտ. մ. պ. čambar «շրջանակ» (եւ «բանակ ?»).

-ճան (դաւաճան, խրախճան, ճակաճան «իզամոլ», ճոխաճան) «սիրող, ցանկացող, -սեր, -մոլ» < čan-. հմմտ. ավ. čanah- «ցանկութիւն, պահանջ», հ. պ. (< մեղ.) -čanah- «սիրող, ցանկացող, -սեր, -մոլ» (Aspačanah- «ձիասեր»).

ճանապարհ (ի-ա) < *čaranaparh. հմմտ. ավ. čar- «գնալ, շրջել» եւ ավ. pə-rətu- «պետանց», մ. պ. puhl «կամորջ».

ճանքակ «մի խնկարբեր բույս» < *čambak. հմմտ. մ. պ. čambak (< հ. հնդ. čampaka-):

ճաշ (ո) < čaš. հմմտ. մ. պ., պ. čašt «նախաճաշ», ասֆղ. cašal «ճաշել»: ճաշակ (ի-ա) < čašak.

ճար < čār. հմմտ. ավ. čāra-, մ. պ., պ. čār.

ճարակ (ո, ի-ա) «անասնախոտ» < čarak. հմմտ. մ. պ. čarak, պ. čarak «արոտ, ճարակ».

ճարպ (ո) < čarp. հմմտ. մ. պ. čarp, պ. čarb «գեր, ճարպոտ».

ճարտար (ի-ա) < *čartār (*kar-/čar- «անել» արմատից). հմմտ. հ. պ. čar-tanaiy (անորոշ) «անել, պատրաստել», մ. պ. kartar «ճարտար»⁴⁹.

ճարտուկ «ճանճկեն, բծավոր, պիտակավոր» < čartūk. հմմտ. պ. čarta, čarda «ձիու գույն. թխակարմիր (ձիու մասին)».

ճեմ (ի-ա) < *čam (?). հմմտ. պրլթ. č'm «ճեմոււմ, քայլք», čmg «ընթացք», պ. čām «ճեմոււմ, նազանճեմ քայլվածք», čamān «ճեմող, ճեմաքայլ գնացող».

⁴⁹ Է. Բենվենիստը (Бенвенист; 1965, 25) օտ. card, curd «արագաշարժ» բառերը հայ. բառերի հետ միասին հանդիցնում է *čartu- հիմքին (հմմտ. ավ. čarətu- «վազքի տարածութիւն, երկարութեան չափ» բայց իմաստը հարմար չէ. հմմտ. նաեւ մ. պ. vičart «խմաստուն, խոհական, ըսնիրաց» (?):

ճեմիշ «զուգարան, արտաքնոց» < ? . հմմտ. պ. čašm, čašma «աղբյուր» քրդ. češina «զուգարան, արտաքնոց» (?) .

ճեպ (ո, ի-ա < *čap. հմմտ. մ. պ. čapuk (> հայ. ճապուկ).

ճեռ «ցեղ, սերունդ» (անճե/իտիկ «ցեղը ջնջի») < čit կամ čyāt- (*čyavata-) (?) . հմմտ. ալ. čīðra- «ծաղուժ» և օս. čävät «ցեղ, սերունդ» .

ճերմակ < *čarmak. հմմտ. պ. čarina «սպիտակ (ձիու մասին)» .

ճրագ (ի-ա, -ու-ք) < *čiräg. հմմտ. սողդ. պ. čiräγ .

մազդեզն (-ան, -ու-ք) «պրալաշտական կրոն» < mazdēzn. հմմտ. մ. պ. mazdēsn, mazdayasn (և ալ. mazda-yasna- «մազդաշապուշտ, զրադաշտական») .

մակոյկ (ի-ա) «նավակ» < makōk; հմմտ. մ. պ. makōk «մաքոք, ոստանանկի կկոց» (*«նավակ») .

մահ (ու) *ma(r)h(u)-. հմմտ. ալ. mərəðyu- .

մահիկ (ի-ա) «նորալուսին» < *māhīk. հմմտ. ալ. և. պ. mäh-, մ. պ. պ. mäh «լուսին» .

մահակ (ուշ՝ մահիկ) «վարձ» < *māhak «ամսավարձ» (?) .

մաճ (ս) < *māč. հմմտ. պ. āmāġ .

ման «մի կշռաչափ» < *man (< սեմ. հմմտ. պ. բրբռ. man «լիար» (թե՞ սեմ. որևէ լեզվից) .

մանկ (մանգ) (ի-ա) (բաղադրություններում) «նհնգություն, խորամանկություն» < *mang. հմմտ. սողդ. mnk «խաբերալուծյուն», պ. mang, օս. mäng(ā) «կեղծ, սուս» .

մանուշակ (ի-ա) < *manavšak (?) (vanavšak (?) . հմմտ. մ. պ. wn'pšk (vanafšak), պ. banafša և ասոր. (< իրան.) mənīškā⁵⁰ .

մաշկապարճեն (ի-ա) «թաղավորական հարեմի վրան» < maškāparčēn. հմմտ. մ. պ. maškāparčēn (maškāparzēn?) .

մատակ (ի-ա) «էգ կենդանի» < matak. հմմտ. մ. պ. matak, պ. māda. մատակախաղ < matak(a)-xvāz. -խաղ-ի համար տե՛ս դատախաղ .

մատակարար (ի-ա) < *matak(a)-dār(a)-. հմմտ. պրթ. mtkdr (matakdar) [Оранский, 1979, 68], մ. պ. m'tyy'l, ալլև matak «հիմք», պ. mā-ya «նյութ. մակարդ»⁵¹ .

մատենիկ «հեծյալ, հեծելակալին (?)» (ուշ՝ մատեն) < *mātyānīk (?) .

մատեն (ի) «թուղթ. դիրք» < mātyān (mātīkān). հմմտ. մ. պ. (վաղ) mā-tīkān, (ուշ) mātyān .

մատուակ (ի-ա) < *maturuak (?) . հմմտ. մ. պ. mtrwrn «զինու սման» .

մար (ու) (մի չափ) < *ma(h)r (*māðra-՝ հ.-ե. *mē- «չափիկ» արմատից) . հմմտ. հուն (< իրան.) μάρις .

մարախ (ս) «մորիխ» < *maðax. հմմտ. ալ. maðaxa-, բելուջ. maðax, պ. malax .

մարդ «մարդագիտին, խոտավեա տեղ» < *marg. հմմտ. ալ. marəγa-, պրթ. mrg (marγ), սողդ. mrg (marγ), պ. marγ և ասոր. (< իրան.) margā. -մարդ «թռչուն» (լորա-մարդ, ալլև նիրամարդ) < marg. հմմտ. ալ. mərəγa-, սողդ. mrgγ, պրթ. murg (murγ), մ. պ. murγ, պ. murγ (բըր-բըռ.) marγ .

⁵⁰ Մանիշակ ձևը փոխառություն է ասորերենից (< իրան.) :

⁵¹ Հ. Անադյանը [ՀԱԲ, 32, 267] բացատրում է «մատակ (?)»-ի հայ. -արար :

մարգարէ (ի) < mārgar- (*ma(n)ṛa-kāra-). հմմտ. պրթ. m'rygr (māre-gar), սողդ. m'rkŕ'k (mārkārēk) «մարգարի, գուշակ», բաղար. 𐭠𐭣𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥 «կախարչ».

մարգաց (հայկական տոմարի 11-րդ ամիս) < *margaz. հմմտ. հ. պ. mar-gazana- «թռչունների թխսի ժամանակը».

մարերի (հայկական տոմարի 10-րդ ամիս) < *maḍyārya. հմմտ. ավ. mai-ḍyārya- (*maḍyai-yārya-) «տարեմիջյան».

մարզ (ի) «երկրամաս» < marz. հմմտ. ավ. marəza-, մ. պ. marz և տուր. (< իրան.) marzā.

մարզպան (ի-ա) < marzpān. հմմտ. մ. պ. marzpān, պրթ. mrzwpn (marzupān).

մարդ-ել < marz- «մարդիկ» < «շփել, օծել». հմմտ. ավ. marəz- «շոշափել, շփել, քսել», մ. պ. marz, պ. muštan «շփել, արտրել». տե՛ս մարձել.
մարզիկ «ղինվուր» < *marzīk.

մարձ-ել «շփել, օծել, (մարմինը) լուղսվ արտրել» < marj-/marz-. հմմտ. ավ. marəz- «շոշափել, շփել, քսել». տե՛ս մարդել.

մարզիկ «մարդիչ» < *marjīk/*marzīk.

մաւրուտ «մի ծաղիկ» (սողորաքար «հաւրուտ և մաւրուտ» կապակցութիւն մեջ) < *maurvat ? հմմտ. ավ. amərətātāt, մ. պ. amurdāt, «անմահութիւն. բուսապահպան ոգի» (իրան. դիցաբանութիւն մեջ).

մեհեան (ի, ի-ա) < mehyān (*mihrakān «միհրական, Միհր աստծուն նվիրված») (?). հմմտ. հայ. (< իրան.) մեհեկան (հայկական տոմարի 7-րդ ամիս՝ «միհրական»)⁵².

մեհեկան (հայկական տոմարի 7-րդ ամիս) < *mehakān (*mihrakān «միհրական, Միհրին նվիրված»), հմմտ. մ. պ. mihragān, պ. mihrgān «պարսից տոմարի յոթերորդ ամիս». տե՛ս մեհեան.

մեհեւանդ «մանյակ» < ?-band. հմմտ. մ. պ., պ. band «կապ».

մենթան (ի-ա) «հազուստ» < *nēmtan. հմմտ. պ. nēmtan «մի տեսակ կարճ զգեստ» (> թրք. mintan, հայ. բրբռ. մինթան(ա)).

մերժ-(ել) < *marž-. հմմտ. մ. պ. mrz, պրթ. (թուրք.) nmrz «մաքրել», սողդ. wmrz «քանդել, խախտել, հանել, պոկել» (?).

միշտ < *mišt-. հմմտ. ավ. mišti-.

միրգ (ո) < *mirōg հմմտ. սողդ. mŕō'k (*migda-).

մշակ (ի-ա) < mišak(a)- (*mixša-ka-). հմմտ. խոս.-սակ. māšša- «ղաշա» (?).

մշտիկ «տրցակ՝ սրակելու համար, սրակիչ» < *muštīk. հմմտ. մ. պ. mušt «ափ, բուռ», պ. mušt «ափ, բուռնցք».

մոգ (ու, ի-ա) < mo(u)-. հմմտ. ավ. moγu-, հ. պ. magu-, մ. պ. moγ, պ. muγ, mōγ.

մոգպետ (ուշ՝ մովպետ) < mogpet (ուշ՝ movpet). հմմտ. պրթ. mgbyd (maγbed), մ. պ. moγpet, (ուշ) movpet.

մոմ (ո) < *mōm. հմմտ. պ. mūm.

մոկ < mōk. հմմտ. մ. պ. mōk. տե՛ս մուճակ.

մոյր (ո) «մուրացկանութիւն, ողորմութիւն» (մուր(ան)ալ) < *mōḍ. հմմտ. սողդ. mwd (mōḍ) «ողորմութիւն».

մուրակ < *mōrāk.

⁵² Ա. Մէյէն [Meillet, 1912, 246] և, նրա հետևորդների, Հ. Ահաոյանը [ՀԱԲ, 32, 296] նաեւ-ը համարում են հայկական սծանց:

- մուրիկ < mōrik.
 մովպետ. տե՛ս մուզ (մուզպետ).
 մուճակ «կոշիկ» < mōčak. հմմտ. մ. պ. mōčak, բելուջ. mōzag, պ. mōza.
 տե՛ս մոջկ.
 մուրհակ (ի-ա) < muhrak (muhr «կնիք» բառից). հմմտ. մ. պ. muhr(ak)
 «կնիք».
 մուրտ (ո) «մի տեսակ բույս» < mūrt. հմմտ. մ. պ. mūrt, պ. mūrd.
 յազ- «չոհ, զոհարելություն» < yaz-. հմմտ. ավ. yaz- «պաշտել, զոհել,
 նվիրողություն, պրթ. yz- (yaz-), մ. պ. yaz- «պաշտել». տե՛ս յաշտ.
 յանգիման. տե՛ս դէմ.
 յաշտ (ի) «չոհ» < yašt(i)-. հմմտ. ավ. yaštī- «պաշտում, աղոթք», մ. պ.
 yašt «չոհ, պաշտում, երկրպագություն». տե՛ս յաչ.
 յառմիկ (ուշ՝ յառմին) «մի անուշահոտ ծաղիկ, *jasminum fruticans* L.» <
 *yāsmik (yāsmīn), պ. yās(a)mīn, բելուջ., աֆղ. yasmīn.
 յաւանակ «ձագ, մատաղ կենդանի» (հատկապես էշի, ձիու, եղնիկի) < yavā-
 nak. հմմտ. ավ. yavan-, մ. պ. yuvān, պ., աֆղ. javān «մատաղ, երի-
 տասարդ».
 յաւէժ (ի) (ուշ՝ յաւերժ) < yāvēž. հմմտ. ավ. yavaēji- «մշտակյաց». տե՛ս
 յաւէտ:
 յաւէտ «ավելի, շատ. միշտ, հավիտյան» < yāvēt. հմմտ. մ. պ. yāvēt «հա-
 վիտյան» և ավ. yavaētāt «հավիտենություն». տե՛ս յաւէժ.
 յաւիտեան < yāvētān (?). հմմտ. մ. պ. yāvētān, պ. jāvēdān.
 իշ-(ել) < iš- (uš-, ōš-ի կողքին). հմմտ. ավ. ušī- «ուշք», մ. պ. (h)ōš
 «խելք, բանականություն», սողդ. 'šyh «հիշատակ, հիշողություն», հա-
 կապես քրդ. hiš «զատողություն, միտք». տե՛ս (յ)ուշ.
 յոյզ(ի) «սրտնում. խռովություն, իրարանցում, հուզմունք» < yōz. հմմտ. ավ.
 yaoz-, հ. պ. yaud- «հուզվել», պրթ., մ. պ. ywz (yōz) «հուզել», պ.
 yōz «սրտնում, հուզվել».
 յովազ (-ի) < *yavaz. հմմտ. պ. yōz և ասոր. (< իրան.) yōzā.
 յուշկապարիկ (ի-ա) (վշկապարի-ք) «առասպելական մի՛ էակ» < *(v)uška-
 parīk? հմմտ. պ. vušk «էշ» և մ. պ. parīk «պարիկ» (հայ. պարիկ).
 նազ-(ել) < nāz. հմմտ. պրթ. u'z (nāz), պ. nāz.
 նախ < naxv (*nauh/x-). հմմտ. պրթ. nḥswst, մ. պ. (պաղ., մհք.) na-
 xust, (մհք.) naxvīn «առաջին».
 նախակ «առաջնակարգ դիրք կամ պաշտոն» < *naxvak.
 նախարար (ի-ա) < *naxv(a)-dār(a)-. հմմտ. պրթ. nḥwōr (ըստ ալլ կարծի-
 քի՝ naf(a)-dār(a)- > նահարար և, բաղարկություն, նախարար. վերջի-
 նիս համար հմմտ. սողդ. nāfdār «ցեղապետ».
 նախճիր «կոտորած (որսի, պատերազմի ժամանակ)» < naxčīr. հմմտ. պրթ.
 nḥšyr, մ. պ. naxčīr «որս», սողդ. nḥš'yr «վալրի կենդանի».
 նահանգ (ի-ա) < *nahang. հմմտ. մ. պ. nsng (պատմ. գրություն) [Пери-
 ханиян, 1973, 500]⁵³.

⁵³ Հ. Աճառյանը [2ԱԲ, 3², 422] բխցնում է ասորերենից՝ nagu, nanga «երկրամաս, երկիր»:

նահանջ < na-hanj (?) (na- ածանց՝ ալ. na-zdyah-, պ. nazd «մոտ» և hanj-՝ ալ. Ծanj-, սողղ. hanj- «քաշել»); (հմմտ. պրթ. (մնբ.) nhynj-, մ. պ. (մնբ.) nhynz- «նահանջել», տե՛ս պահանջ⁵⁴).

նահապետ (ի-ա) < *nāiapet (*nāfa- «պորտ, ցիղ» և pet pat, «պետ»); հմմտ. ալ. nāfa- «պորտ, ընտանիք», nafah- «ընտանիք», սողղ. nʿβ (nāf) «ժողովուրդ» և մ. պ. pet, pat (իբան. *pati-) > հայ. պետ.

նամակ (ի-ա) < nāmak. հմմտ. մ. պ. nāmak, պ. nāma «գրութիւն, նամակ», նարաւտ «գոյնդգոյն թիւ» (նարաւտաներկ) «ներկարար» < nar-, հմմտ. խոտ.-սակ. nar- «ներկել» (իբանական աղբյուրի՞ց է նաեւ ներկ).

նարգէս (նարկէս, նարկիս և ալէն) < narkīs (?). հմմտ. պ. nargīs և ասոր. (<իբան.) nargis.

նաւալ (ի-ա) «նավավար» < *nāv-āz, հմմտ. ալ. navāza-.

նաւակատի-ք (-եաց) «քացման հանդիս, տարեկարձ» < *nava-kati- (?). հմմտ. ալ. nava-, պ. nav, nō «նոր» և ?.

նաւառարգ (ի-ա) (հայկական տոմարի 1-ին ամիս) < *navasard(a)- (*nava- «նոր» և *sarda- «տարի»). հմմտ. սողղ. nwsrō (nausard) «առաջին ամիս», խոտ.-սակ. nauhasalye «նոր տարվա» և ասոր. (<իբան.) nau-sardil «նոր տարի». սարգ-ի համար տե՛ս երկուսուսարգ.

նաւթ (ի, ո) < naft, հմմտ. ալ. napta- «թաց, խոնավ», պ. naft «նավթ».

նաքարակիտ (ի) (մի մանրադրամ)՝ < *n-kaṛatāk (?). հմմտ. սողղ. (բուբէհ.) nʿkrtʿk, (քրիստ.) nqīy «արծաթ».

ներկ. տե՛ս նարաւտ.

նդով (ի) < *ni-zav. հմմտ. ալ. մ. պ. ni- «ցած» և ալ. zav- «կանչել».

նժլեհ (ի) «պանդուխտ» < *niždeh (niž- «արտա-, դուրս» և deh- «երկիր, նահանգ»). հմմտ. ալ. niž- և (uz- ածանցով) uz-dahyu-, մ. պ. uz-dē-hik «տարագիր».

նիազ «կարոտ, նվազ, պակաս» < niyāz. հմմտ. մ. պ. niyāz «պետք, կուրիք», պ. niyāz «կարիք. ինչդիրք».

նիզակ (ի-ա) < nēzak. հմմտ. մ. պ. nēzak, պ. nēza և ալ. naēza- «ծալը. (հատկապես ասեղի)».

նիշ. տե՛ս նշան (?).

նիրհ < *nihr (*niōrā-). հմմտ. հ. հնդ. ni-drā «քուռ» (հ.-ե. *drē- «քննել»),

նկան (ի-ա) «մի տեսակ հաց» < *ni-kān. հմմտ. խորեղմ. knd, pknd «հաց» (*«թաղված», իմա՝ «մոխրի տակ թաղված» խորովված), ալլև բրահուի (<բելուշ.) nlkān «օրապահիկ, կերակրաբաժին»⁵⁵.

նկանակ < nikānak:

⁵⁴ Առաջին ստուգաբանութիւնը պատկանում է Ա. Մեյլէին [Meillet, 1922. հմմտ. նաեւ ՀԱՔ, 32, 423]: Եթե պրթ. nhynj- «ետ կանդնել, նահանջել, ետ պահել» բայի համար կարելի է վերականգնել nahenj- (և ոչ nihenj. ինչպես անում են՝ նկատի ունենալով ալ. nivax-ia-, մ. պ. nihaxtan- «ստնձել, ետ պահել» ձևերը), ապա մենք ունենք հայերենի համար լավ զուգահեռ:

⁵⁵ Բ. Գոտիոն [Gauthiot, 1919, 29] տարբերում է այս ձևերը մ. պ. nān, սողղ. nʿn «հաց» ձևերից [այսպիսի նաեւ Սեաւյան, ՀԱՔ, 32, 455—456], մինչդեռ ալլև հեղինակները Benveniste, 1964, 13—20, ՕՊՊ 1, 43] վերջիններս բխցնում են առաջիններից (որպիսի բարբառային տարբերակներ):

նկար (ռ) < *nikār. հմմտ. մ. պ. (մհր.) nīgār, պ. nīgar:

նկարէն < *nikārēn. հմմտ. պ. nigāren.

նկուն «կորացած, նվաստ. ընկճված, արհամարհված» < nikūn (*ni- «ցած» և *kav- «կորսնալ, ծաղիւ») հմմտ. մ. պ. nikūn, պ. nigūn «թարս, շուռ տված», sar-nigūn «գլխիկոր».

նհանդ (ի-ա) «կոկորդիլոս» < *nihang. հմմտ. պ. nihang և ասոր. (< իրան.) nihangā.

նման < *ni-mān. հմմտ. իրան. ni- և մ. պ. manāk, (պող.) mānā «նման», mān-, պ. mānistān «նման լինել».

նշան (ի-ա) (նահ նիշ ?) < nišan. հմմտ. մ. պ. nišan.

նշանակ < nišanak. հմմտ. մ. պ. nišanak.

նշխար (ի-ա) «հացի կտոր, կերակրի մնացորդ» < *niš(x)var. հմմտ. պ. nišx(v)ār, nišxūr «սրճուս» և «անասնակերի մնացորդ».

նշխահ-(իւ) «արհամարհել, վտարել» < *niš-kah- (*niš- «արտա-», դուրս», և *kah- «շարժվել»). հմմտ. խոտ.-սակ. khasta «հկած», ալլե հ. հնդկ. kāsati «զնուս է, շարժվում է», niš-kāsayati «վտարում է».

նշմար(-իւ) < *ni-šmar- (*ni- և *šmar- < հ. ն. *s)mer- «մատծել, հիշել, մտադրվել»). հմմտ. ավ. mar- «նկարել, նշմարել», պ. šumār «համար, թիվ, հաշիվ».

նշտիր (ռ) «վերաբուժական դանակ» < *ništir (?). հմմտ. պ. našar, nīštar, քրդ. ništer և ասոր. (< իրան.) neštarkā.

նոխազ (ի-ա) < *noxāz հմմտ. մ. պ. n(u)hazik «այծիղջուր», պ. nuhāz «նոխազ».

նոճ (ի, ո) < *nōč. հմմտ. հ. պ. nauča- «մայրի», պ. nōj, nōž «սոճի».

նուազ (ի-ա) «երգ, երգի եղանակ» < nivāg (*ni-vāka-). հմմտ. մ. պ. ni-vāk, nw'g (ni-vāg), խոտ.-սակ. nvāka, nvāga, պ. navā.

նուազ (ի-ա) «գալտիթ, բաժակ» < *nivāg. հմմտ. պ. nifāγ, nufāγ.

նուազ < *ni-vaz. հմմտ. ավ. ni-vaz- «խցեցնել», խոտ.-սակ. nuveys- «ցած հոսել» (հ. հնդկ. ni-vah-, որաեզից ni-vāha- «նվազում»).

նուաստ < *nivast.

նուարտան (ի-ա) «ծածկոց» < *ni-vartan(a)-. հմմտ. օս. nəvārdən «փաթաթել» [հմմտ. Бенвенисте, 1965, 97].

նուէր (ի-ա) < nivēḏ. հմմտ. ավ. ni-vaēd- «ձոնել, նվիրել», մ. պ. (ավեստական թարգմ.) nivēḏem «ձոնում եմ, նվիրում եմ».

նուիրակ «բուժակ» < *nivēḏak.

նուիրակ «աղբարար պաշտոնյա» < nivēḏak. հմմտ. պ. nuvid «լուր».

նպաստ < *ni-upastā (?). հմմտ. հ. պ. upastā «օգնութիւն, նպաստ».

նպասակ (ի-ա) «նշանակեալ» < *ni-pātak. pāt-ի համար հմմտ. լատին. pāt, օս. fat «նետ».

նպար(ակ) < ni-pār-. pār-ի համար հմմտ. խոտ.-սակ. pāra-, մ. պ. pēš-parak «թխվածք», ալլե հայ. (< իրան.) պարէն [Bailéy, BZ, 230]⁵⁶.

շահապ (ի-ա) «իշխող, պետ, նահանգապետ» < šah(r)ap (šahr(a)- < xšaθra- «երկիր, նահանգ» և *pā- «պահել»). հմմտ. պրթ. išhrp (xšahrap) և հուն. (< իրան.) σατραπης (> հայ. սատրապ).

⁵⁶ Է. Բենվենիստե [Benveniste, 1964, 20--21] ni-pāra-ի pāra-ն նույնացնում է համբալ բառի աղբյուրի՝ ham-para-ի pāra-ի հետ:

շահապետ «պետ, իշխան, պահապան» < šah(r)(a)pet (šahr(a)- < xšaθra- «երկիր» և pet, pat «պետ»): հմմտ. մ. պ. šahrapat «քաղաքապետ», շամպլիտակ «մի տեսակ ծաղիկ» < *šamblitak. հմմտ. մ. պ. samblit, պ. šanbalid.

շապիկ < šapik. հմմտ. մ. պ. šapik «ծխավոր շապիկ», պ. šabī «գիշերալին. դիշերապահատ».

շապատան-տակառապետ «պատվական մի տիպար» < *šapastan-takarpet. հմմտ. մ. պ. šapastan «պապանի խորհրդակցություն, պապանի խորհրդակցություն սենյակ», պ. šabistān «ննջարան. խոց. հարեմ» և մ. պ. takārpāt (հայ. տակառապետ «մատակարար»).

շատ (ի) «բազում» < *šāt «շատ, բազում» («ուրախ» իմաստի կոդքին). հմմտ. սողգ. š't, պ. šād- «հարուստ, շատ, առատ» (šādab «առատաշուր» > «հյութեղ»).

շատրուան (ի-ա) «վարազույր» < šaturvān. հմմտ. մ. պ. šaturvān «ննջատենյակ (?)», պ. šādurvān «մեծ վարազույր կամ զորք (արքայական օթյակի առջև կանխիկ)».

շիպ «զառիվայր» < *šēp. հմմտ. մ. պ. ni-šēp- «խորք», պ. šīb «զառիվայր» (և ալ. xšvaepā- «համամաս»).

շէն (ի-ա) «շինվածք. պլուզ» < *šēn. հմմտ. սողգ. šēn «հանգստավայր».

շիշ < šiš. հմմտ. պ. šiš.

շնորհ (ի-ա) < *šnōhr. հմմտ. մ. պ. hu-šnōhr, (պաղ.) avē-šnōhr, պրթ. 'šnwhr (išnōhr) և ալ. xšnaoθra- «դոհաթյուն» (xšnav- «յոհանալ» արմատից).

շպետ «հովիվ» < *šu-pet. հմմտ. ալ. fšu- «(մանր կղզյարավոր) տնասուն», պրթ. šu- (su-bān «հովիվ» և մ. պ. pat «պետ», հայ. (< իրան.) պետ.

շտապ (ի) < *štap. հմմտ. մ. պ. ōštāitan, պ. šītaitan «շտապել», մ. պ. ōštāp, պ. šitāb «շտապում».

ոյժ (ո) (յ-ոյժ, ժ-ոյժ < գ-ոյժ) < ōž. հմմտ. ալ. aojah-, պրթ., մ. պ. ōž. ուժգին < *ōžgīn.

ոստիկան (ի-ա) «վերակացու, իշխան, կուսակալ» < ōstikān. հմմտ. մ. պ. ōstikār, (պաղ.) ōstiyān «հովատարիմ, վստահելի», մ. պ. ōstkānīh (մի պաշտոնի անուն).

ուխտ (ի) < *uxt(i)-. հմմտ. ալ. uxti- «խոտք», սողգ. wχt- «առված».

ուշ (ի, ո) «ուշք, միտք. ուշ» < uš(i). հմմտ. ալ. uši- «ուշք, պրթ. 'wš (uš) «ուշք, միտք», 'wšy (uši) «հիշողություն», մ. պ. (h)ōš «խելք, բանականություն». աե'ս լիշել, ապուշ.

ուրախ (խրախ < *հուրախ) < *urvāxm(?). հմմտ. մ. պ. urvāxman-, (մեք.) hurvāxm.

չաման (ո) «մի համեմիչ բույս» < *čaman (< սեմ.). հմմտ. թրք. (< իրան.) čemen.

պախ «խաշած միտ» (պախաճճամ «կարկանդակ, թիվածք, բլիթ») < *pax (հ.-ե. *pekū- «եփել»). հմմտ. ալ. pak-, մ. պ., պ. puxtan, սողգ. pwχš-, pχs, պ. (գիլան. բրբռ.) paxtmūn, paxa, աֆղ. paxavul «եփել, խաշել».

պախճուսանդ (ի-ա) «մի տեսակ կամարածե զարդ» < *paxūč(a)-βand(a)-

(?). հմմտ. սողդ. pγwč'h «պահուցված, դարդարված» և ալ. banda- մ. պ., պ. band «կապ». տե՛ս բանդ (բանտ), դանդախաւանդ, մեհեւանդ; պակաս < upa-kas (upa- ածանց և kas- «փոքր, պակասաթիւր»). հմմտ. ալ. kasu-, սողդ. kas «փոքր», պ. kāstan «պակասել».

պահ, պարհ (սւ) < *pahṛ (*pāḥra-). հմմտ. պրթ. p'hr (pahṛ), փ. պ. pās «պահակ».

պա(ր)հակ < pah(r)ak. հմմտ. պրթ. phrg (pahrag).

պար(ր)հակապան (պարհկապան). < pahrakpān. հմմտ. պրթ. phrgb'n (pahragbān).

պահակիր (ի-ա) «պահապան» < *pāhr(a)kar.

պահապան (ի-ա) < *pahṛ(a)pān.

պահանդ (պահանկ) «պատի մեջ սպուցված պերտն՝ պատը պահելու համար» < upa-hang (upa- նախածանց և hang- < ṽang- «քաշել»). հմմտ. ալ. ṽang- «քաշել». տե՛ս պահանջ և դորշապահանդ.

պահանջ < upa-hanǰ (upa- նախածանց և hanǰ- < ṽanǰ- «քաշել, ձգել». երկրորդի համար հմմտ. ալ. ṽanǰ-, սողդ. hanǰ-).

պահար (ի-ա) «նախիր. խոշոր եղջյուրավոր անասուն. անասուն» (պա- ճարք «միջոց, հնարք», պաճարել «հայթայթել, հնար գտնել») < *upa-čār (upa- ածանց և čār- «ճարք». վերջինիս համար հմմտ. հայ. ճար⁵⁷. պալաղատ (ի-ա) «ժառանգորդ» < *payāzāt (*pati-āzāta-. āzāta-ի համար տե՛ս ալաղ). հմմտ. իռան.-սակ. paysāta- «հարաղատ»⁵⁸.

պալման (ի-ա) < paymān (*pati-māna-). հմմտ. մ. պ. paymān, պ. paymān, պրթ. pdm'n.

պալուսակ (ի-ա) < *payūsak. հմմտ. մ. պ. patvāsak, պ. payūza «շապիկ» և սաոր. (< իրան.) payūsag կամ payvasang «վզնոց, ցանց».

պալքար (ի-ա) < paykār (*pati-kāra-). հմմտ. ալ. patī-kāra-, մ. պ. (պապ.) patkār, պ. paykār.

պանդոյր (-որը) «անմիտ, տխուր» < pand-. հմմտ. իռան.-սակ. pandara. պանիր < panīr. հմմտ. մ. պ. panīr, panēr, պ. panīr.

պաշար (ի-ա, ս) < *pašar (?). հմմտ. սողդ. pš'ǝr, ալլե. արամ. (< իրան.) 'wǝšr «պաշար, օժանդակութիւն», պաշտեկ. տե՛ս պարիշտ.

պաշտպան (ի-ա) < *paršt(i)pān(a)- «թիկնապահ». հմմտ. մ. պ. puštēpān, պ. puštbān (առաջին մասի համար հմմտ. ալ. paršti-, պրթ., մ. պ., պ. pušt «մեջք, թիկունք»). տե՛ս փուշտիպան.

պառակ (-իմ) < *parak. հմմտ. պ. para «կող» (?).

պառաւ (-ունք, -անց) < *pārāv. հմմտ. պ. pārāv.

⁵⁷ Պակաս, պահանգ, պահանջ պաճար բառերում է. Բենվենիստի [Benveniste, 1965, 111] առանձնացրած pa- ածանցի փոխարեն (հմմտ. հ. սլավ. po-, լիտվ. po-) ալլ հետազոտողներ սովորաբար առանձնացնում են upa- ածանց՝ պաճար < *upa-čār(a)-: Այս բառերին Բենվենիստը միացնում է նաև պալաղ բառը, որ իրականում կազմված է պալա-ից -ան ածանցով:

⁵⁸ Ա. Փերիխանյանը [Përikhanian, 1971, 11] պալաղատ-ի համար վերականգնում է upāya-zāta- իրանական նախաձև (հմմտ. մ. պ. zātan «ժառանգել»):

- պատտառ (ի-ա) «ծածկոց» < *upa-starr (*upa-starna-). հմմտ. ավ. upastarəna-.
- պատասխանի (ո-ա) < *pat(i)saxvan. հմմտ. պրթ. pswx (passox), սողդ. p'c'γ(')n, մ. պ. pāssaxv, պ. pāsux.
- պատգամ (ի-ա) < patgām (*patl-gānia-). հմմտ. մ. պ. pagtām (*pat-gām?), (մհբ.) padgām «պատգամ, լուր».
- պատերազմ (ի-ա) < pat-razm. հմմտ. մ. պ. pātrazm, տե՛ս ռազմ.
- պատիր «խոբեական» < *patīð. հմմտ. սողդ. pt'yð- «մարալ, խոբեռ-թշամբ խլիլ», pt'yð «սղորմոթյուն».
- պատիւ (ս, -ի, -է) < *pativ. հմմտ. սողդ. ptþy, թսլ. P (< իրան.) peti. պատկան «նիտ» < *patkan. հմմտ. պ. paykān.
- պատկանդորան (ի-ա) «նետաման, կապարճ» < *patkān-dārān. հմմտ. հայ. (< իրան.) պատկան և դարան.
- պատկիր (ի-ա) < patkar. հմմտ. հ. պ. patikara-, պրթ. pdqr, մ. պ. patkar, պ. paykar.
- պատճէն (ի) < patčēn (*pati-čayana-). հմմտ. մ. պ. (սւշ) pačēn.
- պատմունակ (ի-ա) «հանդերձապետ» < *patmōčak. հմմտ. մ. պ. pat- և mōčak (հայ. մունակ), տե՛ս պատմունակ.
- պատմուն (ի-ա) «հանդիսավոր պետ» < patmōčan (*pati-mauk/č-). հմմտ. մ. պ. patmōčan «պետ» (patmōxtan հաղնիլ). տե՛ս մունակ և պատմունակ.
- պատշաճ (ի) < patšač. հմմտ. մ. պ. pat- և sačitan, պ. sazīdan «սողիլ» (հայ. բրբռ. սողիլ).
- պատշգամ (ի-ա) «վերնահարկի սենյակ, սրահ, պատշգամբ» < patškamb (*pati-skamba-). հմմտ. մ. պ. patiškamb, պ. paškam.
- պատուստ (ի) < patvast (*pati-basti-). հմմտ. մ. պ. patvastan «կցիլ», պ. payvastan «հարիլ, կից լինիլ».
- պատուար (ի-ա) < *patvār (*pati-vāra-). հմմտ. մ. պ. pat- և պ. bārū «պատ. պարխպ».
- պատուէր < patvēð. հմմտ. ալ. paiti-vaēð «ծանուցիլ, խնայնիլ», մ. պ. (մհբ.) ptvyd- «ծանուցում», սողդ. ptwð- «հանձնիլ».
- պատուիրակ < *patvēðak.
- պատուիրան < *patvēðān.
- պատուհան (ի, -աւք) (հին՝ *պատուհան) < *patuhrān (*pati-frāna-)[Ben-veniste, 1958, 63] (?).
- պատուհաս (ի) < *pātūhrās. հմմտ. մ. պ. pātūfrās, pātafrās, պ. pādafrāh.
- պատուպար-իլ < pat-spar. հմմտ. մ. պ. pat- և spar, պ. sipar «վահան» (հայ. ասպար).
- պատրաստ < *patrast (*patirāsta-). հմմտ. պրթ. pdr'y- (padrāy-) «պատրաստիլ», մ. պ. patrāstan, պ. payrāstan (pīrāstan) «զարդարել, հանդերձավորել».
- պատրոյկ (պատրոյզ) (-ի) < patrōk (*pati-rauka-). հմմտ. մ. պ. pat- և rōk- «լուլս», rōč «օր» (հ.-է. *leuk-, որտեղից հայ. լուլս, լուցանիլ).
- պատրուակ «տակի կենդանի. ոչխար. ուտելիկ, օրվա ուտելիք, օրապահիկ» < *patrōčak. հմմտ. մ. պ. patrōč «օրվա ուտելիք, օրապահիկ» (rōč «օր», rōčik «օրվա ուտելիք, թոշակ». տե՛ս սոճիկ).

պարար «գիրացում» < *upa-ḡār, (*upa-ḡara-) հմմտ. սող. pḡ'r «կերակրել, պահել», pḡ'rty «կերակրել, սնունդ, պահպանում», խոտ.-սակ. padar- «պահել» (գերբ. padada) [Бенвенист, 1965, 110]⁵⁹.

պարարակ < *upaḡarak,

պարարտ < upaḡart.

պար առանդ (ի-ա) «կապանք, շղթա» < *pāḡaḡand (*pāḡa-banda- «ստնուկուպ»), հմմտ. պ. pā(y)-band «ստնակապ».

պարեզաւո (ի) «վերնազգեստ, կապա» < *paragaud. հմմտ. հուն. (< ի-րան.) παρχαύδης, παρχαύδιον «ծիրանաքղանք զգեստ»⁶⁰.

պարեկ «պահակ, պահապան» < pāhrak, հմմտ. հայ. (< իրան.) պա(ր)հակ (տե՛ս պա(ր)հ-ի տակ).

պարեհնակ «շապիկ» < *parahanak ? հմմտ. մ. պ., պ. pērahan.

պարէտ (ի-ա) < *upa-ḡēt (*upa-daitā-), հմմտ. պրթ. (նիսս) pḡxt, -ḡēt-ի համար հմմտ. հայ. (< իրան.) դէտ.

պարզ (ո) < *pārz «զուտ, մաքուր», հմմտ. մ. պ. (մնք.) p'rwđ «զտված, մաքրված».

պարիկ (ի-ա) «առասպելական մի ոգի» < parīk, հմմտ. ավ. pairikā- «կախարհանք», մ. պ. parīk «չար ոգի», սողդ. parīk «հավերժահարս», պ. parī «փերի» (հայ. բրբ. փերի).

պարիշտ (ամ-բարիշտ ամ-պարիշտ, պաշտել < *պար(ի)շտել) < *parištā (*pari-štā-), հմմտ. մ. պ. parist-, parast-, պ. parast «պաշտող».

պարիսպ (ի-ա) < *parisp (*pari- «շուրջը» *spā- «դցել»), հմմտ. պրթ., մ. պ. prysp (parisp) «պատ, պարիսպ».

պարիլէն (ի-ա) «քաղաքի պարիսպների շուրջը փռված խրամ» < *parkēn, հմմտ. մ. պ. (մնք.) pargīn, պ. pārgīn «կեղտաջրի փոս».

պարհ, տե՛ս պահ.

պարս (ի) «պարտադիր, քարանձառ փոկ» < *pars «կապ, պարսառիկ», հմմտ. թաւմուկ. (< իրան.) parsakā «թոկ, փոկ».

պարսառիկ < *parsatīk (?).

պարտ (ու) < part(u)-, հմմտ. ավ. par- «պատապարտել», pāra- «պարտք», pəša- (*pṛtā) «պարտական, հանցավոր» սողդ. 'prtk (əpartak) «մեղապարտ, հանցավոր»⁶¹.

պարտաս-ել (-իմ) «հոգնել» < par-tās-, հմմտ. խորեզմ. prc's- «հոգնել», սողդ. t's'ḡ «մտատանջ».

պարտաշխի «գրավ» < part-baxši, հմմտ. հայ. (< իրան.) պարտ և բաշխ.

պարտ-ել «հաղթել» (~իմ «հաղթվել, պարտվել») < *part, հմմտ. ավ. pə-rət-, մ. պ. ni-part «կսիվ», խոտ.-սակ. purr (*pṛ-nu-) «հաղթել, պարտութան մատնել», տե՛ս գուպար.

պարտէլ (ի-ա) < *pardēz, հմմտ. ավ. pairi-daēza- «ցանկապատ», պ. pā-lēz «պարտեզ».

⁵⁹ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 58] պարար-ը և պարարտ-ը համեմատում է սողդ. parašt «պաբարտ» բառի հետ՝ r/š իրան. հերթագայությամբ:

⁶⁰ Անսովոր է միայն d > m անցումը, մանավանդ որ վրացերենն էլ ունի տ-ով ձև՝ paregavlati:

⁶¹ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 68] միացնում է պարտ(-f) բառին՝ սրպես փոխաբերական գործածություն:

պետ (ի-ա) < pet (pat). հմմտ. ալ. patī-, հ. պ. *-pati-, մ. պ. pat, պրթ. byd (bed).

պէշասպիկ (պէշասպիք) «ձիախոր սարհանդակ» < *pēšaspīk (pēš «առաջ» և asp «ձի»), հմմտ. ասոր. (<իրան.) pēšaspīg «առաջագնաց».

պէս < *pēs. հմմտ. paēsa- «զարդարանք», paēs- «զարդավորել, փայլա-
րել» (և հ. հնչ. pēša- «ձե, կերպարանք, դուին»), տե՛ս պիսակ.

պէտ(-ք) < *pēt (*pa-ita-՝ pa- ածանց և *-i- «գնալ»), հմմտ. մ. պ. apāyēt, պ. bāyad «պետք է»⁶².

պիտակ < *pētak (*paitaka-).

պիհ «պարհն, ուտելիք» < pihv. հմմտ. ալ. piḡwa- «սնունդ, ուտելիք», պրթ. pyd (piḡ), մ. պ. (pyhw (pihv) «միս».

պիսակ Շահ Նշան. բորտո» < *pēsak. հմմտ. ալ. paesa- «բորտոտվում» (paēsa- «զարդարանք» ձևից), տե՛ս պէս.

պղինձ (ո) < *pillinǝ (?) հմմտ. պ. birinǝ «արուլը. բրոնզ. դեղին պղինձ».

պողովատ «պողպատ» < *pōlāvat. հմմտ. մ. պ. pūlāvat, պ. pōlād, պողովատիկ < *pōlāvatik.

պսակ (ի-ա) «պսակ. թագ. գլխավարդ» < *pusāk. հմմտ. ալ. pusa-, պրթ. pwsǝ, սողդ. 'ps'k և թուր. Լ (<իրան.) pāssāk, psuk.

ջատագով «դատապաշտպան, բարեխոս» < *jātagōḃ (*yāta-gauba-՝ *yāta- «բաժին, պատճառ, հիմք» և *gauba- > gōḃ «ասել, գովել» > հալ, գով). հմմտ. մ. պ. yāta(k)gōḃ.

ջատուկ «կախարդ» < jātūk (*yātūka-), հմմտ. ալ. yātu-, մ. պ. yātūk պ. Jādū (հալ. բրբռ. ջագու).

ջոկ (ի, ո) «խումբ» < *jōk (*yauka-?). հմմտ. պ. Jōx և արաբ. (<իրան.) Jaiuq. հմմտ. նաև հալ. ճահուկ «ջոկ, խումբ» (?)⁶³.

ռազմ < razm. հմմտ. պրթ. rzm (razm), մ. պ., պ. razm և ալ. rasman «զորաշարք, զորաբանակ» (raz- «շարել, կարգավորել»), տե՛ս պատե-
րալմ.

ռահվիրայ «ռազմարդար, ուղի բացող» < *rāh-virāy (rāh «ճանապարհ» և -vi-rāy- «կարգավորել»), հմմտ. մ. պ., պ. rāh և մ. պ. vi-rāy- (ալ. raz-, հ. պ. rad- «ուղղել, կարգավորել»՝ vi- ածանցով). պրթ. wyr'z⁶⁴. տե՛ս և վարսավիրալ.

ռամիկ (ի-ա) (ուշ՝ րամ) «հասարակ ժողովուրդ» < ramik. հմմտ. մ. պ., սողդ. rm «ժողովուրդ», մ. պ. (մհք.) ramkānik «ժողովրդային, ցեղա-
լին», տե՛ս րամ.

ռոճիկ (ի-ա) «օրապահիկ, օրվա ստեղծիք, թոշակ» < rōčīk. հմմտ. մ. պ. rōčīk (rōč «օր» բառից).

ռոտաստակ «գլխավոր քաղաք» < rōtastāk. հմմտ. մ. պ. rōtastāk «երկիր, բնակատեղի», պ. rōstā «գլուղ».

⁶² pa- ածանցի համար հմմտ. Бенвенист, 1965, 109—111 (հմմտ. նաև պա-կաս, պա-ստառ և այլն). Հ. Նիբերգը [Nyberg, 1931, 17—18] և նրա հետևողովյաժք, Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 79] տալիս են upa- ածանց:

⁶³ Թերևս ավելի հավանական է արաբական լին փոխառություն ենթադրելը, եթե մտնա-վանդ նկատի առնենք իսրեհնացու ջոկատ ձևը:

⁶⁴ Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 42, 139] տալիս է ռահ բառի տակ, որ V դ. առանձին չի գործածվել:

սակ (ի) «հարկ, առք» < sak. հմմտ. մ. պ. sak, պ. sa(v).

սակստան (սակստան անդերձապետ «սրտականապետ») < *sakistan «շնանոց» (sak «շուն» բառից. հմմտ. մ. պ. sak (*sva-ka-).

սահ «գունդ, բանակ, զորագունդ» < *sāh. հմմտ. ալ. spāda-, հ. պ. spāda-, մ. պ. spāh (հայ. սպահ), պ. sipāh⁶⁵.

սահման (ի-ա) < sāhman (*sā(n)h- «հաշտարարել, սահմանել, որոշել»), հմմտ. մ. պ. sāhman, պ. sāmān.

սապար (սալար) «զորավար, զորապետ» < sālār (= sardār < *sāradāra- «գլխավոր»), հմմտ. մ. պ., պ. sālār «զորապետ», պ. sālār «առաջնորդ».

սարավարտ < *sāravart (*sāra- «գլուխ» և *var- «ծածկել»), հմմտ. ալ. sāravāra-, մ. պ. sārvar.

սամոլը «մի կենդանի (Martes zibellina, соболь). սամուլրի մուշտակ» < samōr. հմմտ. մ. պ. samōr, samūr. պ. samūr.

սանդարամետ (ի-ա) «ստորերկրյա աշխարհ» (Սպանդարամետ - - աղբ աշխարհի ուղի < s(p)andāramat (*spanta- «սուրբ» և āramat «իմաստություն»), հմմտ. մ. պ. spandāramat «երկրի աստված».

սապատ «կոշիկ» < *sapat. հմմտ. պ. sabad, քրդ. sevl.

սատակ «պարզ» < *sātak. հմմտ. պ. sāda.

սատեր (շի) «մի դրամ և կշիռ» < sater (< հուն. στατήρ). հմմտ. մ. պ. sater, սողդ. st'yr, խորեղմ. 'str(y)k.

սարեակ < *sārīk (-īk-ի ղերափոխմամբ -եակ-ի). հմմտ. մ. պ. sār, պ. sārī.

սարոյ «նոճի» < sarō (?). հմմտ. պ. sarū(n), sarv.

սեաւ < s(i)yāv. հմմտ. ալ. syāva-, պրթ. sy'w (syāv), մ. պ. siyāv-, պ. siyāh.

սեւակ «թանաք» < s(i)yāvak.

սեպուհ (ի-ա, -եաց) «աղնվականության մի աստիճան, ստպետ» (< *(i)սեպուհ(ը) < vīsyapuh(r)a-. հմմտ. ալ. vīsō-puðra- (vis- «իշխանական տուն» և puðra- «որդի»), մ. պ. (մնք.) vīspuhr «իշխան».

սիկ (ո) «ցեխ, տիղմ» < *sik. հմմտ. հ. պ. θίκα, մեդ. *sika- (Sikayuvatiš տեղանվան մեջ) «խիճ», մ. պ. sygd, սողդ. šykth, պ. stx «ալազ» (?).

սիրամարդ (ի-ա) (< *սինամարդ) < *sēnamarg(a)- (*sēna- «մի գիշատիչ թռչուն» և *marg(a)- > հայ. մարդ «թռչուն»). հմմտ. ալ. saēnōmæ-rəγo, մ. պ. sen-murg, պ. simurγ «առասպելական մի թռչուն».

սկաւառակ «գնակ, (կերակր)աման» < *sukavarak (?). հմմտ. պ. sukōra, sukurra.

սմբակ (ի-ա) < *sumbak. հմմտ. մ. պ. sumb, պ. sum և արաբ. (< իրան.) sunbak.

սմնակ «մի տեսակ ծաղիկ» < *sumnak. հմմտ. պ. sumna- (suman «հասմիկ»).

սնգոյր (ի-ա, ո) «շպար, երեսի ներկ» < *singafr (?). հմմտ. հ. պ. sinka-bru-, պ. šangarf «կինաբար (հանքանյութ և նրանից պատրաստված, ներկ)» [Benveniste, 1964, 22]⁶⁶.

⁶⁵ S/sp շարքերովիան համար հմմտ. Սպանդարամետ/Սանդարամետ:

⁶⁶ Զ. Աճառյանը [ՇԱԲ, 42, 235] բերում է պոսկ. բառը բառի աղբյուր է ալլ մեկնաբան.

սնդուս «մետաքսե կտոր, դիպակ» < *sundus. հմմտ. պ. sundus, ռոթ «պինդ» (< *saut ?) < *saft; հմմտ. պ. saft (?).

սոխ (ս) < *sūx. հմմտ. պ. sūx.

սով (ս, -ու) < *sōv(?). հմմտ. մ. պ. sōl «սով», (մնք.) söig «քաղցած», սուգ (ս) < *sūg. հմմտ. պ. sug, suk.

սպահ (ի) «գունդ, զորաբանակ» < *spah. հմմտ. ավ. spāḥa-, պ. stapli; տե՛ս սպալ, սպարապետ.

սպալ (ի) «գունդ, զորաբանակ» < *spāy (= *spah). հմմտ. ավ. spāḥa- սողդ. sp'ō, պ. s'pāh. տե՛ս սպահ, սպարապետ.

սպալապետ < *spay(a)pet (= *spah(a)pat).

սպառ «վերջ» < *sparn (*sparna-). հմմտ. ավ. aspārənah- «լիակատարութիւն». տե՛ս սպար.

սպաս (ու) «սպասարկում, սպասավորութիւն. սպասք» < *spas. հմմտ. մ. պ. (մնք.), պրթ. ispas, սողդ. sp's (spās) «հսկել, ծառայել», sp's'k (spāsāk) «ծառայ», սպասաւոր «ծառայ, մատակարար» < *spasvar (?).

սպասիկ (սպասեկ) «խնամակալ, պահպանող» < spasik. հմմտ. մ. պ. (մնք.) ispasīg.

սպարապետ (ի-ա) < spād(a)pet (*spāda-pati-). հմմտ. մ. պ. spāhpat, պ. sipāhbad.

սպիտակ (ի-ա) < spētak. հմմտ. մ. պ. spētak, պ. sifād և ավ. spaēta- սպոլտ- (սպուտ-) «գանդաղում» < spōž. հմմտ. մ. պ. spōz, spōj, պ. sipōz- (sipoxtan).

սպուռ (սպառ ի սպուռ կապակցութիւն մէջ) «վերջ» < spurr (*spurna-). հմմտ. ավ. aspārənah- «լիակատարութիւն», մ. պ. spurr «վերջ, ավարտ» (spurr būtan «սպասել, ավարտել»), պրթ. 'spur (ispurr), տե՛ս սպառ, ստահակ (ի-ա) «լիրք, ըմբոստ» < *stāhvak. հմմտ. մ. պ. vī-stāxv «վստահ», (պագ.) vastāx «վստահ, ինքնավստահ, համարձակ, անպատկառ, լիրք», պ. gustāx «հանդուգն, համարձակ, լիախ», ալլի հալ. (< իրան.) վստահ, ստամբակ «ըմբոստ, բուռն, սննամոտ» < stambak. հմմտ. մ. պ. stamba- «ապտամբել», մ. պ. stambak «անդուլթ, բռնակալ, կտաղի», պ. sitanb «գող. խուժարար», տե՛ս ապ(ա)ստամբ.

ստաշխն (-ին—ամբ) «խոնկ» < *staxš-. հմմտ. հուն. (< իրան.) στεγνή (στεγνή).

սրահ (ի) «գահլիճ. վարագույր» < *srāh (*srāḥa-. հմմտ. մ. պ. srāḥ, պ. sarāy և հր. (< իրան.) srāh «նախասրահ», արաբ. (< իրան.) suradig. «վարագույր».

սրահակ < *srāhak (*srāḥa-ka-).

սրուակ (ի-ա) < *sruvak. հմմտ. ավ. sr(u)vā-, մ. պ. srūv, պ. surū, sarūn «եղջուր».

սրսի-ել (սրիսի-) < *srisk-. հմմտ. ավ. srask «կաթկիթել, սրսկել» մ. պ. srixt «կաթկիթել», մ. պ. sirišk «կաթիլ. արտասուք»⁶⁷.

վագր (-եր) < vāgr. հմմտ. մ. պ. b(w)pl (baṣra), պ. babr (vavr < vaγr) և հ. հնդկ. vyāghrá-.

⁶⁷ Է. Ահաթյանը [ԷՄԸ, 42, 286] սրսկապան «ներքնասեղակ. վարագույր» բառը նաեւում է այս նույն արմատից իբր «հարսի սրցուները ծածկող»:

վաղ «դատի, արշալ» (վաղ-ել) < vaz-, հմմտ. ալ. vaz- «գնալ, շարժվել, թռչել», պրթ. wz- (vaz-) «թռչել».

վահան (իւս) < varhr-an (*var- «ծածկել»); հմմտ. ալ. varəθra-, օս. vart. վահառ (իւս, ու) < vāčārr- (*vahā-čārna-); հմմտ. մ. պ. vāčār, պ. bazar «շուկա».

վաճառական < vāčārakān. հմմտ. պրթ. w'c'rg'n, մ. պ. vāčārakānīh; վաճառապետ < vāčār(a)pet.

վան (-ել) < van- 1. «նետել, ցրել, վանել. 2. նվաճել». հմմտ. հ. պ. van- «ցրել, նետել», խոս.~սակ. uysvan- (*uz-van-) «նետել, ցրել», պ. (սա~մնանի) bāvandan, (լախտիարի) van- «նետել, ցրել» և ալ. van- «հար~վածել, նվաճել», մ. պ. vānitān «նվաճել, ընկճել»⁸⁸.

վան (իւս) «բնակութուն, բնակարան» < *van (*vahana-); հմմտ. հ. պ. ā-vahana-, պրթ. āvān (հալ. աւան).

վանդակ (իւս) < vandak (*vand- < հ.ե. *yendh- «ոլորել, հլուսել»); հմմտ. մ. պ. vndk (vandak), ալլև հ. հնդկ. vandhūra- «կառքի կողով, հյուսվածք», տի'ս ապաւանդակ.

վաշխ (ի) «տոկոս» < vaxš. հմմտ. մ. պ. vaxš «տոկոս» (*«աճ»), vaxšī-tan «մեծանալ, աճել».

վաշա (ու) «զորախումբ» < *vašt, հմմտ. պ. gašti «պարեկ, պահակախումբ», gurdān «զորամարտակ».

վաշտկան < *vaštkān.

վառ «թագավորական քող» < varr (*varna-); հմմտ. մ.պ. wl (varr) և ալ. varəna-.

վասն «համար, պատճառով» < *vasn. հմմտ. ալ. vasna-, հ. պ. vašna- «կամք», ալ. vasnā, հ. պ. vašnā (զրծ. հլ.) «կամքով», պրթ. vsn'd (vasnād), սոդգ. wsn «համար, պատճառով».

վատ (իւս) < vat. հմմտ. մ. պ. vat, պ. bad.

վատթար (իւս) < vattar. հմմտ. մ. պ. vattar.

վատագործ «ստորացիկ, գոհճիկ» < *vatgōhar (vat «վատ» և gōhar «ցիկ»); հմմտ. մ. պ. vatgōhr, պ. badgōhar.

վար (վարել «տանել, քշել, հերքել») < vad-, հմմտ. ալ. vad- «տանել, քաշել».

վարպուր < vār(a)-gōō (?). հմմտ. պրթ. brgwel.

վարալ (իւս) < varāz(a)-. հմմտ. ալ. varāza-, մ. պ. varāz, պ. gurāz.

վարապան «կրծքի զրահ» < varapān. հմմտ. ալ. varah-, մ. պ. var, պ. bar «կուրծք» և -pān (հալ. ~պան).

վարաւանդ «ձիւ սանձ» < var(a)-βand. հմմտ. մ. պ. varband, պ. barband.

վարդ (ի) < *vard. հմմտ. ալ. varəða- «մի բույս (հավանաբար վարդ)», պրթ. v'r, պ. gul «ծաղիկ. վարդ».

վարդապետ (իւս) «տուցիչ. վարպետ. դրէիչ» < vard(a)-pet. հմմտ. պրթ., մ. պ. wrdpt (տուշին բաղադրիչի համար հմմտ. հ. պ. vard- «աշխատել, աճել» = ալ. varəz- «աղբել, դործել, աճել»).

վարժ < varž. հմմտ. ալ. varəza- «գործ, կատարում, գործունեություն», մ. պ.

⁸⁸ Առաջին իմաստի համար հմմտ. E. Benveniste, BSL, 47, 1951, 26 և O. Szemerényi, S. 12, 2, 1966 199-200: Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը [ՀԱՔ, 42, 302] տալիս են միայն երկրորդ իմաստը:

- varz «գործ, վարձ, վարժություն», varž «գլխավորան», պ. varz «արհեստ, գործ, զբաղմունք».
- վարձ (ու) < *varj/varz, հմմտ. պ. varzi «վառստակ», varzidan «վառստակել».
- վարձակ «պարտհի» < *varjak/varzāk, հմմտ. հուն. (<իրան.) βάρζα, վարձկան < *varzkān/varjkān.
- վարմ (ի-ա) «ցանց, թակարդ» < varm, հմմտ. սողդ. wrinā-.
- վարշամակ (ի-ա) «թաշկինակ, զլխաշոր» < *varšamak, հմմտ. սողդ. w's'my, պ. vāšāma, bāšāma «գլխաշոր».
- վարունդ < *vā(h)rung (?), հմմտ. մ. պ. vātrang, (մ'նք.) w'drwng, պ. bād(ī)rang.
- վարս (ի) < vars, հմմտ. ալ. varəsa- մ. պ., սողդ. vars «վարս», պ. gurs «խոսողսկի».
- վարսուիրայ < *vars(a)-virāy, հմմտ. ալ. varəsa-, մ. պ. vars (հայ. վարս) և մ. պ. vi-rāy- = virāḏ-, պրթ. wyr'z- «կարգավորել, հարգարել», տե՛ս Վիրաւլ.
- վարտիք (-եաց) < *varti (*var- «ծածկել»), հմմտ. մանդ. wera «վարտիք», ալև արար. (<իրան.) andarvart, andarvardiyya «անդրավարտիք».
- վաւեր «ստույգ, հաստատուն» < vāvar, հմմտ. մ. պ. vāvar, պ. bavar.
- վաւերական < *vāvarakān (?), հմմտ. մ. պ. vāvarikān.
- վեհ (ի) < veh (*valiya- «ազիլի լավ»)՝ սողդ. աստիճան vahu-ի), հմմտ. մ. պ. veh, պ. bih և ալ. vahya-.
- վերս «հյուսված գրան» < *vart, հմմտ. օս. vart «վահան», տե՛ս նուարտան, վահան, վարտիք.
- վէգ «վեհ, կոիվ» < *vēg, հմմտ. ալ. vaēga- «հարված».
- վէժ (վիժել) < vēž, հմմտ. ալ. vaēg-, մ. պ. vēxtan, vēž «թափահարել, նեղել», խոտ.-սակ. bļjs- «թափել».
- վէճ < *vēč (հ.ե. *uelk- «ուժ գործադրել, կռվել, հաղթել»), հմմտ. խոտ.-սակ. bīja- «կռվել».
- վէմ (ի-ա) < vēm, հմմտ. պրթ. vym (vēm), մ. պ. vēm «վեմ, քար» և ալ. vaēmā «քարածերպ, ժայռածերպ».
- վէս < *vēs, հմմտ. ալ. Vaēsaka (անձնանուն), խոտ.-սակ. Bīsā- (անձնանուն), maisalā «վես, հպարտ».
- վիժակ (ուշ՝ վէժ) «վարագույր, ծածկոց» < vēžak (հ.ե. *uei-g(h)-), հմմտ. խոտ.-սակ. pvīys (*pa(tti)-vaiz-) «ծածկել».
- վիճակ (ի-ա) < *vēčak? (<իրան. *vaik-?).
- վին (ի-ա) «մի տեսակ քնար» < vīn, հմմտ. մ. պ. vīn «մի տեսակ երաժշտական գործիք», սողդ. wyn' և հ. հնդկ. vīṇā «քնար».
- վիշապ (ի-ա) < *vēšap, հմմտ. ալ. višāpa- (aži- «իժ» բառի մակերի՝ «թունահյութ»).
- վիշտ (ի-ա) < višt, հմմտ. սողդ. ''wyštik «վիշտ, նեղություն», խոտ.-սակ. āvištā- «վշտացած, նեղացած», ալև հ. հնդկ. viṣṭi- «նեղություն, տարապարհակ աշխատանք».
- վշտագին < višt-gīn (?).
- վիրաւլ (վիրայել) «սափրել» < virāy-, հմմտ. մ. պ. vīrāy-, vīrāstān «կար»

գավորել, հարդարել»։ տե՛ս վարսա-վիրայ, ռահ-վիրայ։
 վկայ (ի) < vi-kāy. հմմտ. ավ. vikaya-, պրթ., wg'h, մ. պ. vikāy, պ. gu-
 vāh.
 վկանդ-ել «նվաճել» < *vi-kand-՝ vi- ածանց և kan- «դնել, գցել»։ վերջի-
 նիս համար հմմտ. հ. պ. ava-kan- «դնել», խոս. սակ. kan- «գցել, դը-
 նել», պրթ. 'bgn «գցել», pr'gn «ցրել», մ. պ. (զրադ.) aβkandan «դը-
 ցել» և հայ. (< իրան.) ապա-կանել⁶⁹.
 վճար «վարձ. վերջ. ավարտ։ վճիռ» < vičār. հմմտ. մ. պ. vičār «վճիռ», պ.
 guzār «վճար, հատուցում».
 վճիռ < vičīr. հմմտ. մ. պ. vičīr.
 վնաս (ու, ի) «վնաս. մեղք, հանցանք» < vinās. հմմտ. պրթ. ('b)n's, մ.
 պ. vinās «վնաս. մեղք, հանցանք», (մնք.) wn'h (wināh), պ. gunāh
 «մեղք, հանցանք»
 վնասակար < *vinās(a)kār.
 վնասապարտ < vīnas(a)part (?).
 վստահ < *vistāhv. հմմտ. մ. պ. vistāxv «վստահ», պ. gustāx «համարձակ,
 հանդուգն, լկտի»։ տե՛ս ստահակ.
 վտակ (ի-ա) *vitak (vi- ածանց և tak- «հոսել»։ հմմտ. ավ. vi-taxti-
 «հալք», պ. gudāxtan «հալչել».
 վտանդ (-ի) < vitang. հմմտ. մ. պ. (մնք.) vidang «վտանդ. դժբախտու-
 թյուն».
 վտար-ել < vi-tar- (vi- ածանց և tar- «անցնել»։ հմմտ. պրթ. w(y)d'r (vi-
 dār) «անցկացնել», մ. պ. vitartan «անցնել. մեռնել», ուղղ. wytr- «ու-
 դեորվել, հեռանալ».
 վտառն (ի-ա) «մեկ տապարեկ, մեկ նեղքնիկ (տարածություն)» < *vitā-
 van-. հմմտ. պրթ. wt'wny «նեղքնիկություն, նեղածություն».
 վրան < viḍān. հմմտ. պրթ. wyd'n, մ. պ. wy'n.
 վրէպ < viṛēp. հմմտ. պ. viṛēb, vureb «թյուր, ծուռ, խոտոր».
 վրիպակ < *viṛēpak.
 վրիպական < *viṛēpakān.
 տախա (ի?) «գահ, աթոռ» < taxt. հմմտ. մ. պ., պ. taxt.
 տախտակ (ի-ա) < tāxtak. հմմտ. մ. պ. tāxtak, պ. taxta.
 տակ (-ի) «տակ, հատակ, խորք, արմատ, ցեղ» < *tak. հմմտ. պ. tak «տակ,
 հատակ, խորք».
 տակ («մարգարտա»)շորք. արցակ < tāk. հմմտ. մ. պ. tāk «հատ, կտոր,
 դամար», պ. tāy «ճյուղ, հատ».
 տակաստպետ (պարսկական մի տիպոս) < *takār(a)pet. հմմտ. հայ. (< ի-
 րան.) տակառ, պ. taṣār (հայ. թաղար) «կուժ, սափոր» և հայ. (< ի-
 րան.) պետ, մ. պ. pat, pet.
 տակ-առ «քիչ-քիչ, հեղհեղ» < *tāk. հմմտ. պ. tak «քիչ. միակ».
 տալաւար (ի-ա) «հյուղ, մացառաշեն խրճիթ. վրան» < tālavar (հ.~ե. *tāl-)
 հմմտ. պրթ. t'lw'r, պ. tālar «գահլիճ».
 տաճար (ի-ա) «պալատ. սեղանատուն. աղոթատուն» < tačar(a)- հմմտ. հ.
 պ. tačara- «պալատ», պ. tačar «ձմեռանոց».

⁶⁹ Ըստ այլ կարծիքների [2. Անադյան, ՀԱԲ, 42, 344—345]՝ «րանդել» արմատից, որ բնաստով չի համապատասխանում։

տաճարապետ < tačar(a)pet.

տաճիկ «արաբ. արաղավապ» < tačik (*tak/-é- «վաղեմ»), հմմտ. մ. պ. tačik, պ. tāzi (> հայ, բրբռ, թալի),

տանջ-, -տանջ < tanj-, հմմտ. պրթ. tng, lmg «վիշտ, տանջանք, ցավ», պ. tanjidan «սեղմվել, կռչ զուլ», տե՛ս թանջ (թանկ),

տաշ-ել < taš-, հմմտ. ավ. taš-, մ. պ. tāšitan, տե՛ս տաշտ,

տաշտ (թ) «բաժակ, թաս» (ուշ՝ «կոնք») < tašt, հմմտ. ավ. tašta-, մ. պ., պ. tašt.

տապ (ո) < tap, հմմտ. ավ. tap- «տաք լինել», մ. պ. tap «տաք» պ. tāb, «տաքութուն, տապ», տե՛ս տաւթ.

տապակ (ի-ա) «տապակելու աման» (և «վահանած մի զարդ») < tāpak, հմմտ. մ. պ. tāpak, պ. tāva (հլ, բրբռ, թավա), ալլև ասոր, (< իրան:) řabaqā.

տապաստ «գեանատարած, տապալված, փոխած» < *tapast, հմմտ. մ. պ. tapast(ak), պ. tabast «սփռոց», taftan, tabīdan «ոլորեմ» (և tabast «փչացած»?), տե՛ս տապաստակ,

տապաստակ «բազմոց» (ուշ՝ տապաստ «սփռոց») < tapastak, հմմտ. մ. պ. tapast(ak), պ. tabast «սփռոց, ժածկոց», taftan, tabīdan «ոլորեմ», տե՛ս տապաստ,

տապար (ի-ա) «կացին» < tapar, հմմտ. պ. tabar, tavar.

տար «հեռու, զատ» (տար՝ տարաշխարհիկ, տարադէմ, տարադիմիկ, տարաժամ, տարակոյս, տարապարտ) < tar-, հմմտ. ավ. tar- «անցնել», tara-, taro- «տարա-, անցա-, ավելի», պ. tara «միջով. միջով գենը», սողդ. tr-zmn «տարածամ».

տարազ (ու) «արվեստավոր զործվածք. միջոց, ձև, եղանակ» < tarāz, հմմտ. պ. tarāz «տարազ, հագուստ, արդուզարդ», tarz «կերպ, ձև».

տարի «տարիանք» (այս ձևով ոչ ավանդված. ավելի վաղ՝ արիի, տրիի) < tarp, հմմտ. հ. պ. *trpi- (էլամ. Turpiš, Tirpiš, թերևս նաև Tarpiš) «հաճույք, բավարարություն» (վեդ. tṛpát «հաճույքով, զոհու- թյամբ»), ավ. θράψ- «զոհություն, բավարարություն», պ. tulf (*tṛfra-) «գերհապեցում»⁷⁰.

տաւթ (ո) «տապ, ոժեղ տաքութուն» < taft, հմմտ. ավ. tapta- «տաք», tafta- «տապ ունեցող, ջերմոց», պ. taft «տապ, տաթ», տե՛ս տապ.

տաւիղ (ի-ա) «տառնադի քնար» < *taβil, հմմտ. հուն. (< պրթ.) ταβίλλ, ταβίλλα «մի երաժշտական գործիք» (ըստ Հեսիոդիոսի).

տէգ (ի-ա) «նիզակի ծայրի սուր երկավթ» < *tēg, հմմտ. ավ. taēga- «սուր, սուր ծայր, սայր», պ. tīγ (tēγ) «սուր, սուսեր, ծայր».

տոհմ (ի, ի-ա) < tōhm, հմմտ. ավ. taoxman- «սերմ, սալմ. ազգակցու- թյուն», հ. պ. taumā «ցեղ, տոհմ», մ. պ. tōhm «սերմ», պ. tuxm «սերմ».

տոհմական «առատ բերք» < tōhmakān, հմմտ. պրթ. tōxmagān «լն- տանիք»?.

տոհմիկ «ազնվական» < *tōhmik.

⁷⁰ Այստեղից հայ. բրբռ. ԲԻՖԻՆ «նվաղել»? (եթե ոչ արաբ. tlf «կործան(վ)ել, փչանալ»), Այս համեմատության մեջ կասկած է հարուցում ք-ի դիմաց փ-ն (միջդեռ է-ի դիմաց՝ ա)։

տոյժ (ի) (տուժեի) < *tōž. հմմտ. մ. պ. tōž-, tōxtan «տուժեի, հասուցեի», սողդ. tw'γ «վճարեի, հատուցեի», տե՛ս տուգան-ք.
 տուգան-ք < *tugan. հմմտ. մ. պ. tōž- և ասոր. (<իրան.) tūgānā «նեղված, հարստահարված, տառապած», տե՛ս տոյժ.
 տրէ (հայկական սոմարի 4-րդ ամիս) < *tīr-ē (tīr-). հմմտ. մ. պ. tīr «սիրիուս աստղ», պ. tīr «արեգակնային 4-րդ ամիս».
 փադան (ուշ՝ փա(ն)դամ) «լաչակ» < *padān (*pati-dāna-). հմմտ. մ. պ. padām, պ. fadām.
 փաշաման «ղզջում» < pašāmān. հմմտ. մ.պ. pašāmān, (մնք.) պ. pašīmān «ղզջացած», pašīmānI «ղզջում».
 փառ-(ք) (ի-ա) < farr (*farna-). հմմտ. պրլթ. frh (farrah), մ. սլ. պ. farr և ալ. xvarənah-, հ. պ. farnah-.
 փարգաստ «չլինի թե, քալ լիցի» < *pargast. հմմտ. պ. pargast.
 փիղ (ի-ա) < pil. հմմտ. մ. պ., պ. pīl.
 փուշտիպան (ի-ա) «թիկնուպահ» < *puštīpān. հմմտ. մ. պ. puštīkpān-, պ. pušt(i)ban. հին ձեռ տե՛ս պաշտպան.
 փուտ (ո) (փուեի, -ի) < pūt. հմմտ. մ. պ. pūtak «փուած, նեխած», պ. pūd «հին, փաած» և ալ. pūiti- «փուտ, փտում, նեխում»⁷¹.
 քաղաք (ի-ա) < *kalāk (*kataka-). հմմտ. մ. պ. kl'k (kalāk) «բերդ, ամրոց», (թուրք.) qdg, պ. kada «տուն, բնակարան».
 քանդ «քարի վրա փորագրություն» (քանդեի «ավերեի. տանջեի. քարի վրա փորագրեի») < kand. հմմտ. մ. պ., պ. kandan «քանդեի, փորեի, քանդակեի, փորագրեի».
 քանդակ < kandak.
 քարշ (-եի) < karš-. հմմտ. ալ. karš-, մ. պ. kašītan, պ. kašīdan.
 քէշ (ի) (քեշա, ուշ՝ կեշա) «զրադաշտական կրոն» < kēš. հմմտ. մ. պ., պ. kēš, kīš.
 քնարուկ «մի տեսակ ծառ և նրա պտուղը» < kunār. հմմտ. պ. kunār „Zi-zyphus spina Christi“.
 քսակ < *kīsak. հմմտ. պ. kīsa (> հայ. բրբռ. քիսա).
 քրքում (-ի) «շաֆրան, վաֆրան» < *kurkum. հմմտ. պ. kurkum:

Վերևում բերված ցանկում իրանական հիմնական փոխառությունների թիվը հասնում է 712-ի, համապատասխան վերջածանցային և վերջածանցակերպային ձևերի հետ միասին առնված՝ 837-ի (մովսեթը և պարեկապանը մոզպեթ-ից և պարեկապան-ից տարբեր բառեր համարելու դեպքում՝ 839-ի)։ Սակայն իրականում այդ թիվը շատ ավելի մեծ է. ինչպես կտեսնենք փոխառությունների հնչյունական և բառակազմական առանձնահատկությունների քննության ժամանակ, կարելի է առանձնացնել հնարավոր իրանական ծագման մեծաքանակ բառեր, որոնց բուն աղբյուրների վերաբերյալ առաջիմ հայտնի իրանական տվյալներում վկայություններ չեն պահպանվել։

⁷¹ Նման սովորական բառի փոխառությունը (եթե, մանավանդ, նկատի առնենք ո հոլովու-մը՝ մի կողմից և իրանական ածանցական ձևերի բացակայությունը հայերենում՝ մյուս կողմից) կտակածելի է. թերևս տնմիջապես ծագում է հ.-և. *put-ի *phu-է- հնարավոր տարբերակից։

Նախքան իրանական փոխառությունների հնչյունական, ձևաբանական, բառակազմական ուղանձնահատկությունների և իմաստային-թեմատիկ խմբերի քննությանն անցնելը կանգ առնենք բուն հայկական ու իրանական ծագման բառերի հնչյունական առանձնահատկությունների համընկման դեպքերի և իրանական հնագույն փոխառությունների ժամանակագրական շերտերի տարբերակման այն եղանակների վրա, որոնք առաջ են բերում գնահատման տարբերություններ:

Լինելով հնդեվրոպական առանձին խմբերի պատկանող լեզուներ՝ հնչյունական նշանակալից տարբերություններով հադերձ, այնուամենայնիվ որոշ դեպքերում հայերենը և իրանական լեզուները ունեն այնպիսի բառային ձևեր, որոնք արտաքինապես կարող են համընկնել և, հետևաբար, առաջ բերել տարբերակման դժվարություններ: Հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի վերաբերյալ հարցի քննարկումից պարզվեց, որ տարբերակիչ հատկանիշների հետ միասին հայերենը և իրանական լեզուները ունեն նաև ընդհանուր հատկանիշներ. նկատի ունենալով իրանական հնչյունների հայկական փոխառություններում արտացոլվելու առանձնահատկությունները և՛ կարելի է ասել, որ հետևյալ դեպքերում մենք կունենանք հայերենի հ.-ե. ծագման բառերի և իրանական փոխառությունների հնչյունական էական համընկումներ հատկապես՝ 1) հ.-ե. *a, *a, *l, *ī, *u, *ū ձայնավորների. 2) հ.-ե. *m, *n, *r և *l ձայնորդների (վերջինս իրանականում տալիս է հիմնականում r). 3) հ.-ե. *bh, *dh, *gh, *ph, *th, *kh, *k' և մասամբ *g'h, *s բաղաձայնների և 4) հ.-ե. *sp, *st ու որոշ այլ կապակցությունների դեպքում: Հայերեն փոխառությունների մեջ՝ ձայնավորների և երկբարբառների երկարության ու կարճության իրանական տարբերությունները վերանում են, և ստացվում են միևնույն ա, ի, ու արտացոլումները. *ph, *th, *kh-ի դեպքում իրանական փոխառությունների i, ʊ, x-ն հայերենում արտացոլվում են վ, բ, լս և համընկնում հայերեն համապատասխան արտացոլումների հետ. *g'h-ի միջձայնավորային z և k'-ի s (բացի հին պարսկերենից) արտացոլումները համընկնում են հայերեն համապատասխան արտացոլումների հետ. *s-ն բառակերպի որոշ դիրքերում հայերենում տալիս է հ և համընկնում իրանական համապատասխան արտացոլումների հետ: Եթե սրանց գումարենք *g'h-ի բարբառային հնարավոր իրանական j արտացոլումը որոշ դիրքերում, հատկապես r-ից հետո (հմմտ. դեբձակ, հանդեբձ և այլն), ձայնավորների հերթագայությունները, որոնց դեպքում հ.-ե. *e, *ē, *o, *ō, ձայնավորների թուլացած *b, *a աստիճանները (հմմտ. նաև հ.-ե. *r > հայ. ar, մասամբ նաև հ.-ե. *o > հայ. a-) կարող են հայերենում արտացոլվել որպես ա և համընկնել իրանական բուն (ու թուլացած) արտացոլումների հետ, ուշ շրջանի իրանական օ-ի հայ. օ անցումը, համընկումների քանակն ավելի կմեծանա: Զգալի համընկումներ կարող են տալ և բնածայն արմատները:

Վերևում հիշված պայմանների՝ մեկ բառի մեջ համընկնելու դեպքում առաջանում են երկակի գնահատման տարբերություններ, երբեմն էլ հնարավոր է խոսել հայկական ու իրանական ձևերի բաղարկման մասին: Այսպիսի երկակի գնահատման հնարավորության դեպքում հարցը հոգուտ բառի իրանական ծագման լուծելիս հաշվի են առնվում համապատասխան հնդկական ձևերը, իրանական բառակազմական կաղապարները, իրանական բաղադրությունների և համանիշների առկայությունը կամ բացակայությունը, իմաստ-

տային և բառակազմական առանձնահատկությունները, դործածականությունը և այլն: Այսուհանդերձ մնում են դեպքեր, երբ հարցի լուծումը դժվարանում է. այսպես, արուեստ բառի -եստ-ը կործենս խոսում է նրա հայկական ծագման մասին՝ հ.-հ. *ar- «կցել, հարմարեցնել» արմատից (հմմտ. լատ. ars «արվեստ»), բայց կա իմաստով փոքր ինչ տարբեր հ. պ. arvastam բառը [Ջահուկյան, 1981գ]։ Բիր-ը համարվում է բնիկ հայերեն բառ՝ *bhi-ro-՝ bher- «խփել» արմատից, բայց հավասար իրավունքով այն կարող է համարվել իրանական փոխառություն, մանավանդ եթե կապված է բահ-ի հետ (*bher- «ծակել, կտրել, ճղել», եթե ոչ *bhdeh-ից՝ «փորել»)72. Ղայեակ, ստուեր բառերը Յ. Պոկոտնին դնում է բնիկների, չ. Աճառյանը՝ փոխառությունների շարքում. դառնամ (դարծ) բայը համարվում է բնիկ, բայց նույն հաջողություններ կարող է դիպել որպես իրանական. դժվար է նա բառի բնիկ, թե իրանական լինելու հարցի որոշումը (հ.-հ. *nāu-), մանավանդ որ կան և՛ բնիկ հայկական, և՛ իրանական բաղադրություններ (հմմտ. նախա «նախավար», որի մեջ աշ-ը գալիս է հ.-հ. *aš-ից. աշտակից է հայ. ածեմ-ը). հնարավոր է ենթադրել բաղադրություն. յատակ-ը չ. Աճառյանը բխեցնում է հ.-հ. աղբյուրից (*ped-՝ *ped- «ոռք» արմատից), բայց հնարավոր է իրանական ծագում՝ *ā-tak (հմմտ. տակ < tak). ըստ ավելի մեծ հավանականության և տարածված կարծիքների՝ բու, գաւառ, քել, յաւ, սաւ-բ, սաստել (սաստիկ), սխալ, սկունդ, սուն-բ, ֆէն բառերը դրված են բնիկների շարքում, բայց գրեթե հավասար հաջողությամբ կարող են բխեցվել և որոշ հետազոտողների կողմից բխեցվում են իրանական աղբյուրներից՝ բու (հ.-հ. bhu-) — պ. būf, būm (բայց բուեհ-ի -եհ-ը իրանական ծագում ունի, և բուեհ-ը պետք է համարել իրան. կազմություն). գաւառ (հ.-հ. *ghāu-/ghēu-) — ալ. gava- «գավառ, շրջան»(?), օս. ʔāv «գյուղ». քել (հ.-հ. *tek-lo-) — խոտ.-սակ. tilla «թիկ», յաւ «վերջ» (հ.-հ. *paus-) — ալ. yav «սեպուղի», սաւ-ք (հ.-հ. *kē-/ker-) — մ. պ. spar «վահան» (sp > s անցման համար հմմտ. սպանդարամետ — սանդարամետ) (Վ. Բելարդի, Զ. Բոլոնիեզի). սաստ (հ.-հ. *k'ās-) — ալ. sāstar- «խշուղ». սխալ (հ.-հ. *skhəl/skhel-) — հ. հնդկ. skhalatē «սալթաքում է, մոլորվում է». սկունդ (հ.-հ. *k'ūont-) — վախ. skən, իշկ. skənūk, յազգ. səkʷon- «շան ձագ, սկունդ». սրուն-ք (հ.-հ. *krūs-) — ալ. sraoni- «հետույք. ազդր». քեհ (հ.-հ. *kəoinā) — ալ. kaēna- «պատիժ, հատուցում, վրեժ», մ. պ. kēn «քեն, վրեժ» և այլն: է. Բենզենիտը [REA, 1, 273] սրանց միացնում է դեզ (հմմտ. ալ. daēz- «դիզել»), հաւ (հասանել) (հմմտ. պրթ. has «հասակ. ծագում»), աամի (հմմտ. ալ. yuyō-səmi = վեպ. yugaśmayā-, որտեղ səmi = աամի), ալլե իր (հմմտ. պրթ. 'yr «իր, բան»), սուրբ (հմմտ. վեպ. šubhrā- «փայլուն, դեղեցիկ») բառերը, որոնց իրանական ծագումը կասկածելի է. մասնավորապես իր բառը ակնհայտ ստուգաբանական շարք է կազմում ի-մն, ի-նչ, ի-ք բառերի հետ (հ.-հ. *kūl-), իսկ սուրբ-ը իմաստով հեռու է վեպական բառից և ունի հայերենին բնորոշ *bhr > րբ դրափոխությունը: Համեմատաբար ավելի հավաստի պիտի համարել աւգուռ բառի իրանական ծագումը (հմմտ.

72 2. Աճառյանը [ՀԱԲ, 12, 392—393] կապում է բահ-ի հետ, բայց համարում բնիկ հայկական՝ սխալ հիմունքով վկայողներով մահ բառը, որ իրականում նույնպես իրանական ծագում ունի:

հ. պ. abigava- > արամ. 'bgw, պրթ. 'bgw «աճ, հավելում», հ. պ. abijav-, պ. afzūdan «ավելացնել»), որ է. Բենվենիստը բերում է աւգնել, աւգնական բառերի հետ միասին՝ տոսնց սրանց աղբյուր ծագումը ձեռնալու: Խարել, Խարոյկ, Խարշեմ բառերը մենք դրել ենք բնիկ հնդեվրոպականների շարքում, բայց նույնքան հնարավոր է նրանց իրանական ծագումը (հմմտ. -ոյկ ու մ. պ., պրթ. -ok և հ.-ե. *rs > իրան. rš): Առայժմ մենք ավելի հավանական ենք համարել ասոնան, աւեստ, երանիկ, երջանիկ, մաշել, մոշ, որմ, սաոււար, փոր բառերի բնիկ հնդեվրոպական, քան իրանական ծագումը: Նրանց համար սուաշարկված իրանական զուգահեռները բավականաչափ համոզիչ չեն:

Մի քանի խոսք ժամանակագրական հարցերի մասին, որոնց կանգնողություններ նաև լեզանական փոխառությունների հնչյունական տատանձուհուտությունների քննության կապակցությամբ:

V դ. ավանդված հայ. բառերը ժամանակագրական տուումով միաստորը չեն: Սրանց մեջ կան ինչպես այդ դարից սուտը կատարված հին և միջին իրանական, այնպես էլ հենց այդ դարում կատարված միջին իրանական փոխառություններ, որոնք գալիս են սասանյան փուլից: Այս փոխառությունների տարբերակման համար հարկավոր է նկատի ունենալ և՛ արտաքին՝ իրանական, և՛ ներքին՝ հայկական, փաստերը: Առաջին դեպքում բնական է կարծել, որ հին և միջին իրանական փոխառությունները կարելի է տարբերել առաջին հերթին հայերեն բառերի՝ հին, թե միջին իրանական ձևերին մերձավոր լինելու աստիճանով: Սակայն այս չափանիշն էլ բացարձակ արդյունք չի տալիս, եթե նկատի ունենանք համաբանական (անալոգիական) համահարթման և ժողովրդրական ստուգաբանության ու վերաիմաստավորման հնարավորությունը: Այսպես, հայտնի է, որ հին իրանական շրջանում հոլովական վերջավորությունները հիմնականում պահպանվում են, միջին շրջանում ընկնում. կարծեք թե հեշտ է ըստ այդմ անվերապահորեն հին իրանական համարել այն բոլոր փոխառությունները, որոնց մեջ առկա են թեք հոլովների հոլովիչ ձայնավորների, ինչպես նաև բարդությունների առաջին բաղադրիչների մեջ հին իրանական հիմքային ձայնավորներին համապատասխան ձայնավորներ. սակայն եթե այս սկզբունքը ու, ի ձայնավորների դեպքում թերևս որոշ չափով արդարացնում է իրեն (հմմտ. խրատ, սեռ. խրատու, ախտ, սեռ. ախտի՝ ավ. xratu-, axti- ձևերի կողքին), ապա –ա-ով հիմքերի դեպքում բացարձակ արդյունքներ չի տալիս. հոլովման –ա-ով հիմքերի դեպքում հնարավոր է համաբանական ազդեցություն, եթե նկատի առնենք անձերի անուններից շատերի հոլովվելը ի–ա հոլովմամբ և բարդությունների ու ածանցումների մեջ ա հոդակապի համաբանական տարածումը. վերջին հանգամանքով է բացատրվում ու-ով և ի-ով հիմքերի՝ բարդությունների և ածանցումների մեջ ա-ով հիմք, այսինքն՝ ա հոդակապ ստանալը (հմմտ. ախտ, սեռ. ախտի, բայց ախտավետ). մասնավորապես հեշտությամբ է տարածվել ա հոդակապը միջին իրանական այն բարդությունների փոխառության դեպքում, որոնց բաղադրիչները հայերենում գիտակցվել են. այսպես, –պետ-ով բարդությունները, անկախ հին, թե միջին շրջանում փոխառված լինելուց, ունեն, հազվադեպ բացառություններով, –ա- հոդակապ, այսինքն՝ դիտակցվում են մեծ մասամբ որպես հայկական բարդություններ, մասնավանդ եթե առաջին բաղադրիչները

անկախ գործածություն ունեն. բացառություն են կազմում միավանկ առաջին բաղադրիչներն ունեցող մաբդպետ, մարգպետ, մոգպետ բառերը: Հարկավոր է նկատի առնել նաև միջին իրանական որոշ տարածքներում առանձին արխաիկ ձևերի պաշտոնաված լինելու հնարավորությունը, ձևեր, որոնք կարող էին հայերենի անմիջական ուղղությամբ լինել: Բնական է մեկ օրինակ. հայ. համարա-կառ «հաշվակալ, հաշվապահ» բառը կարող էր գալ ինչպես հ. պ. hamarakara-տյնպես էլ պրթ. hamarkar ձևից (այսպիսի նախաձև վերականգնում են հայ. բառի համար Հ. Հյուբշմանը և, նրա հետևողությամբ, Հ. Աճառյանը):

Հայկական ներքին սղբչուրները ժամանակագրական հարցերի լուծման համար կարևոր են մի քանի առումով: Նախ, ինչպես հայտնի է, V դարի համար տարբերում են գտնական կամ մետրոպոլիտ շրջանը (մինչև 460 թ.) հետագա շրջանից, բնականաբար ավելի վաղ շրջանի բառերն առանձնացնելիս առավելությունը տալով է գտնական շրջանի հեղինակներին, որոնց լեզուն մոտ է ժամանակի խոսակցական լեզվին, և որոնց գործածած բառերը գալիս են հիմնականում խոսակցական լեզվից: Երկրորդ՝ էական նշանակություն ունի սղբչուրների՝ ինքնարտյուն, թե թարգմանական լինելը. բնական է կարծել, որ հունարենից, ասորերենից կատարված թարգմանություններում (ստավածաշունչ, Ոսկեբեբան, Նմբան և ուրիշներ), հանդիպող իրանական փոխառությունները պետք է հեղձ լինեն խոսակցական լեզվից, այսինքն՝ գործածական բառեր եղած լինեն: Երրորդ՝ էական նշանակություն ունի հայ հեղինակի թեմատիկան. բնականաբար, իրանական կյանքի հետ կապված պատմական և կրոնական-գաղափարական հերկերում տեղ պետք է գտնեն իրանական կյանքի հետ կապված, միայն գրական բնույթ ունեցող կամ խոսակցական լեզվում հազվադեպ հանդիպող, պաշտոնական փաստաթղթերին հատուկ բառեր, որոնք չեն կարող շատ մեծ հնություն ունենալ: Առանձնապես շատ են այս կարգի բառերը Բուզանդի, Նդինիի, ավելի ուշ Նդիշի և ուրիշների հերկերում: Չորրորդ՝ էական ավելանք է տալիս բառի գործածականության տատկանը. մեկ-երկու անգամ հանդիպող բառերը անվերապահորեն հանելք մենք ուռայծմ վաղաժամ համարեցինք՝ մինչև բանասիրական ավելի մանրակրկիտ քննություն կատարելը. հմտ. առուևանակ, բանուկան, դեն, զարուակ, խար «անսանակեր» միբիկ «մի տեսակ ծաղիկ», ճանրակ, կոռակ, կոռգպետ, դամդայեալ, ճևմիշ, մենբան, շապստան տակառապետ, պառակ, պեշասպիկ, սակստան անդեռնապետ, սան, սառակ «պարզ», սմնակ, սոր, սպոյժ, վաագոհար, տապաստակ, փաղան և այլն: Այս և ցուցակում տեղ գրված բառերի զգալի մասը կապված է պարսկական կյանքի հետ և հայերենի համար բնորոշ չէ՝ կոռգպետ, շապստան տակառապետ, սակստան անդեռնապետ, փաղան, այլև հագաբառաբան, մագգեգն, մաշկապարեն, քեշ և այլն: Նման բառերը հիմնականում միջին պարսկերենից են՝ ի տարբերություն ավելի հին և տարածված բառերի, որոնք հիմնականում պարթևերենից և մեդերենից են:

Այս առումով հետաքրքրական է հայերենի իրանական փոխառությունների համեմատությունը վրացականների հետ, որոնց նշանակալից մասը ղուգահեռներն ունի հայերենում և մասամբ էլ կատարված է հայերենի միջնորդությամբ:

Իրանական փոխառությունների բարբառային և ժամանակագրական շերտերը վրացերենի համար ատրեքավելու փորձ է կատարել Մ. Անդրոնի-

կաշվիլին իր «Իրանա վրացական լեզվական փոխհարաբերությունների ակ-
նարկներ» գրքում [Andronikašvili, 1966]:

Հին շրջանի համար Անդրոնիկաշվիլին առանձնացնում է մեղական, հին
պարսկական, ավեստական, սկյութա-սարմատական և, սրանց հետ կապված,
ալանա-օսական բառաշերտեր:

Մեկական համարված գրեթե բոլոր բառերը ղուգահեռներ ունեն հայերե-
նում: Բացի Artavaz < իրան. Artavazdah (հայ. Արտաւազդ) և Parnavaz
< իրան. Parnavazdah (հայ. Փառնաւազ) անձնանուններից, Անդրոնիկաշ-
վիլին նշում է հետևյալ բառերը՝ 1) bagini < իրան. *bagaina (հայ. բա-
զին), 2) mogvi < իրան. *maguš, ալ. moγu-, հ. պ. magu- (հայ. մագ, -ու),
3) gauji < իրան. *gauza (հայ. գանձ), 4) (s)pitenji < իրան. *pirinj (հայ.
պինձ) և 5) maspinjell, այլև Aspinja — տեղանուն < իրան. *aspinj
(-j) (հայ. ապինջական): Սրանցից միայն հայ. ապինջական-ն է հնչյունա-
պես այնքան տարբերվում վրաց. ձևից (վրաց. j = ձ-ի զիմաց հայ. ջ), որ
մեղականի փոխարեն կարելի է ենթադրել այն՝ պարթևական աղբյուր:

Հին պարսկական ծագում է վերագրվում, բացի parsi (հայ. պարսիկ)
ժողովրդանունից, Artaban < հ. պ. Artabanu (հայ. Արտաւան), Vaštāsab
< հ. պ. Vištāspa (հայ. Վշտասպ) անձնանուններից և Armazi < հ. պ. A(h)ura-
mazda զիցանունից (հայ. Արամազդ, աշ՝ Որմիզդ), հետևյալ բառերին և ար-
մատներին՝ 1) -art- (m-art-ali «արդար, ճիշտ») < հ. պ. arta-, 2) -arj- (m-
arj-ve «ճարպիկ, աշխույժ») < հ. պ. arj- (հայ. աշ՝ արժան), 3) vani <
հ. պ. vahana- (հայ. վան, աւան): Սրանցից միայն van-ն ունի հայերենում
ուղղակի զուգահեռ, և այն էլ ավելի հավանական է ենթադրել պարթևական
աղբյուր, սրահ պակա է ավելի մոտ ձև՝ բառամիջի h-ի անկումով՝ āvān՝
հ. պ. ā-vahanam-ի զիմաց⁷³:

Ավեստայի լիզվի բառատարներից նշվում են հետևյալները. 1) eminda
«սուրբ» < ալ. spənta (հմմտ. հայ. սպանդ-՝ սպանդարափեսա բառով), 2)
ešna, ešnaki «չար ուղի» < ալ. aēšma (չար ուղու անուն), 3) parto «լայն» < ալ.
pərəθav- (pərəθu-), 4) droša < ալ. draīša (հայ. դրաւշ, դրաւշակ), 5)
jojoxeti < ալ. dao zahva- (հայ. դժոխ-ք): Ավեստերենի ուղղակի աղբյուր-
թյունը վրացերենի և հայերենի վրա ընդհանրապես անհավանական է, և
հայ. դրաւշ, դժոխ բառերի ու նրանց վրացական համարժեքների համար
ավելի հավանական է ենթադրել միջին իրանական աղբյուր, մանավանդ որ
երկրորդ բառում հայ. և վրաց. x-ն (խ) արտացոլում է xv-ն, մինչդեռ
ավեստերեն բառաձևը ունի hv-ով ձև: Վրաց. droša-ն ամենայն հավանակա-
նությամբ փոխառված է հայերենի միջնորդությամբ՝ աւ < o հայկական
հնչյունափոխությամբ:

Եթե մեղերենի և հին պարսկերենի՝ վրացերենի վրա գործած բառային
աղբյուրությունը գրեթե նույնությամբ կիսում է նաև հայերենը, որ ունի այդ
լեզուներից ամենից անփոփոխ, վրացերենի հետ չհամընկնող տարրեր ևս,
այսու նույնը չի կարելի սուել սկյութերենի, ալաներենի և առափել ևս օսական
աղբյուրության մասին. աշխարհագրական դիրքերի և պատմական շփումների

⁷³ Ուրարտ. ebanī «երկիր» բառը կարող է փոխառության լինել հին իրանական ալ-
բյուրից:

ժամանակագրական սահմանների տարբերության հետևանքով այդ ազդեցությունը պետք է ուժեղ լիներ վրացերենի և թուրք. հայերենի վրա: Եվ իրոք, Մ. Անդրոնիկաշվիլու և նրա նախորդ հետազոտողների, Նազիպա Վ. Ի. Աբաևի և Գ. Ս. Ախվլեդիանոս՝ վրացերենում առանձնացրած շերտը հայերեն աշխարհի զուգահեռներ չունի, որոնք վկայեն հիշյալ լեզուների՝ հայերենի վրա գործած ուղղակի կամ անուղղակի քիչ թե շատ ուժեղ ազդեցության մասին: Ինքը Անդրոնիկաշվիլին առանձնացնում է վրացերենի՝ այդ լեզուներից փոխառած 108 հասարակ և զգալի թվով հատուկ անուններ, որոնց համար հայերեն ուղղակի զուգահեռներ չի նշում: Անկախ Անդրոնիկաշվիլու ալյալներից՝ դժվար չէ նկատել վրացերեն բառերի սրուշ մասի՝ հայերեն համապատասխան բառերի հետ ունեցած նմանությունը, բայց այդ նմանության բնույթը տարբեր է: Մի շարք դեպքերում վրացերեն և հայերեն զուգահեռները իրանական ծագում ունեն, բայց դալիս են բարբառային տարրեր ուղղալիներից, ընդ որում վրացերեն բառերը միշտ չէ, որ ծագում են սկզբներից և նրա հետնորդներից (կան նույնիսկ դեպքեր, երբ վրացերեն բառերը կարող են փոխառված լինել իրանական ուղղալիից հայերենի միջնորդությամբ)՝ վրաց. beveri - հայ. բիր, վրաց. rangi --- հայ. երանգ, բրբա. սանգ, վրաց. լոբ --- «տաքացեն» — հայ. տապ, վրաց. šavi --- հայ. սեաւ և այլն: Որոշ դեպքերում Մ. Անդրոնիկաշվիլու առաջարկած ստուգաբանությունները կոսկածնելի են. այսպես, ակնհայտորեն հայերեն ծագում ունեն վրաց. առն «վալրի ոչխար» (հայ. առն), buci «գառ» (հայ. բուծ), verji «խոյ, արու ոչխար» (հայ. որձ «արու», յորձ «արու ոչխար»), pinti «ղզվել» (հայ. փնրի «կեղտոտ զզվել») և այլն: Հավանական է նաև kel- «կազալ» արմատի հայկական ծագումը, թեև նրա համար որպես աղբյուր ենթադրվող կաղ բառի ծագումը և հարաբերությունը խեղ, շեղ, շիլ բառերի հետ լիովին պարզ չէ: Անհավանական է նաև վրաց. akuta «խոհանոցային սալօջախ», amindi «եղանակ», miteli «մթել, աստու» բառերի օտական ստուգաբանությունը՝ նրանց բխեցումը ag-wat «գարեջրի կաթնալի փու» (ag «կաթնա» և wat «սեղ»), amond «երջանկություն, բախտ», myd «հերքին» բառերից, մանավանդ որ դրանց հայերեն զուգահեռները՝ ախուր, բրբա. ալինգ, բրբա. մթել (մթիլ) այդ ուղղությունով չի կարելի բացատրել: Վրաց. za-, zav- «ծնել» և zrax- «խոտք, խոտել» արմատները կարելի էր համեմատել հայ. զաւակ և զր-ոյց բառերի հետ, բայց Անդրոնիկաշվիլու ստուգաբանությունը բավարար հիմք չի տալիս դրա համար (օս. zaiün «ծնել, ձագ բերել», պրսկ. zayad «ծնում է»՝ zādan-ից, օս. zəṛəñ/zərd «խոտել»՝ ծագումն անհայտ, ըստ Անդրոնիկաշվիլու՝ զալիս է իրան. zār- արմատից, սրից հայ. զուր): Այսահանդերձ միանգամայն հնարավոր է զաւակ-ի և զր-ի իրանական ծագումը:

Մ. Անդրոնիկաշվիլին փորձում է տարբերել նաև վրացերենի միջին իրանական փոխառությունների բարբառային բուն ուղղալիները՝ պարթևերենը և միջին պարսկերենը, սակայն տարբերակումը ոչ բոլոր դեպքերում է հիմնավորված: Պարթևական է համարվում 70, միջին պարսկական՝ 160 փոխառություն: Վրացերենի՝ պարթևական ծագման բառերը, ինչպես նշում է Անդրոնիկաշվիլին, կարող են լինել անմիջական կամ հայերենով միջնորդված փոխառություններ և, բնականաբար, պրեթե ամբողջովին զուգահեռներ ունեն հայերենում, ընդ որում վերջիններս գերակշռող մեծամասնությամբ տեղ են գրտել իրանական լեզուներից կառարված հայերեն փոխառությունների՝ վերևում

բերված ցանկում Ստորև տրվում է պարթևական համարված հայերեն փոխառությունների ցանկը՝ Անդրոնիկաշվիլու համարակալումով, բնդ որում կասկածելի ստուգաբանությունները օժտվում են հարցականով, իսկ հայերենում զուգահեռ չունեցող վարցերենի բառերի փոխարեն դրվում է գիծ՝ 1) աւնառ, 2) աւազակ (a-vaz-ak՝ vaz- «գնալ, ճանապարհորդել» ?), 3) աւազան, 4) ազն (ազնիվ), 5) համբաւ (ham-bav- «միավորում» ?), 6) համբոյր (ham-bōē՝ bōē «բույր» ?), 7) ամբոխ, 8) ամբարտաւան, 9) անագզակ, 10) ասարւշան, 11) բագին, 12) բնակ, 13) բանակ (bānak՝ bān «տանիք», պ. bān «տուն» ?), 14) —, 15) գունդ, 16) —, 17) գուշակ, 18) դեսպան, 19) դանակ (հմմտ. պ. dāna ?), 20) դահլին, 21) դաշն, 22) դմակ, 23 —, 24) վան (հմմտ. պ. bān ?), 25) վարդ, 26) վարշամակ, 27) *վաշկարան (= մշկարան, վրաց. vaškaranի «պարկ»), 28) վաշա (հմմտ. պ. gašti «պահակ», gardan «գումարտակ»), 29) վիրագ, վայրագ (հմմտ. հ. հնդկ. vīra, լատ. vir «մարդ» ?), վիշապ, 31) վագր, 32) սեպուն, 33) զոն, 34) —, 35) գուարակ, 36) քսակ, 37) —, 38) համար, 39) —, 40) մարգարե, 41) —, 42) —, 43) պա(ր)ն, 44) մատակարար, 45) մոյկ (մոյգ), 46) —, 47) —, 48) մուրհակ, 49) ծամ, 50) պարաւանդ, 51) պատանկ, 52) պարնակ, 53) պառնեշ, 54) պատիւ, 56) պատիծ, 57) —, 58) —, 59) փոխ (հմմտ. մ. պ. puh, pīh «ճարպ» ?), 60) պատշան, 61) առպաստակ, 62) առդաւար, 63) հրապարակ, 64) վնաս, 65) հարթ (*pŕth- < հ.-հ. *pŕth-, վրաց. parto ?), 66) հասակ (հմմտ. պ. āsā «հման» ?)։

բ) ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն շրջանի իրանական փոխառությունների հիմնական շերտի մեջ իրանական բաղաձայնների և ձայնավորների՝ հայկականների հետ ունեցած փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ աղյուսակով⁷⁴։

Իրան.	հայ.	Օրինակներ
b	բ	bazūk > բազուկ. anbar (ambār) > ամբար
d	դ	dāt > դատ. gund > գունդ
g	գ	gēs > գէս. marg (marγ) > մարդ
p	պ	parik > պարեկ. kapik > կապիկ
	փ	pil > փիղ
t	տ	tōž > տոջ. spetak > սպետակ
	թ	tōšak > թռչակ. nafī > հուսթ
k	կ	kāpōt > կապոյտ
	ք	kand- > քանդ. paykar > պայքար
ǰ	ջ	ǰatagōš > ջատաղափ. tanj > տանջ
č	ճ	čār > ճար. vīčār > վճար
	չ	čaman > չաման
j	ձ	ganj > գանձ

⁷⁴ Եթե իրան. տառանշանի մոտ գծիկ չկա, ապա նկատի են առնվում տարրեր, դիրքերը, հաջորդող գծիկը (f-, r- և այլն) նշանակում է հնչյունի նախորդող (սկզբնային) դիրք, նախորդողը (-f, -r և այլն)՝ հաջորդող (սկզբնաջին) դիրք։

1	2	3
դ	դ	dandan(a)band ցանդանաւանդ
ոգ	բ	boğ > բոյր
մ	գ	mog (mog) > մոց
ի	դ	farr > փառ-ք
fr, hr	հբ	framān, hramān > հրաման
փ	ւ	kafşık > կափիկ. naft > նաւթ. afrin- > աւրհն-
	խ	hazarāft > հազարաւաւիտ. zumur(r)uft > զմրւաւիտ
ս	թ	
x	խ	xrat > խրատ. baxt > բախտ
xš	շխ	vaxš > վաշխ
v	վ	vat > վատ
-v	վաւ, աւ	avār > աւար. bavandak > բաւանդակ (բովանդակ). patvast > պատուաւան
z	զ	zēn > զէն. vārāz > վարազ
ž	ժ	žam > ժամ. druž > դրուժ
s	ս	s(i)yāv > սեւաւ. dastak > դաստակ
š	շ	šēn > շէն. nišān > նշան
y	յ	yašt > յաշտ
-y	յ	hramay- (framāy-) > հրամայ-(ել)
(i)ya	հաւ	(i)ya v > սեւաւ
h	հ	shamār > համար. dēh > դեհ
փր,		
փր,	բհ	parhak (pahrak) > պարհակ
	հ	pa(r)hak > պահակ
	բ	par(h)ak > պարեկ
բ	բ/ար	rasan > երանան. rag- > երող, արող
	ռ	rasan > առասան
բ	բ	aržan > արժան
	ռ	pārāv > պարաւ
-rr	ռ	apurr > ապուր
l	լ	laškar > լաշկար «զորք»
-l	լ	dol > դոլ
	դ	dol- > դուղի (դուլի) ձիւնի քաշելը.
m	մ	marz √ մարդ. gumār > գումար
n	ն	nēzak . նիզակ. handēs > հանդէս
a	ա	hazār > հազար
(ā ?)	հ	kart > կերտ. andarz'j- > անդարձ
ā	ա	xāvar > խաւար
va>ō	ռ	xvastak > խոսակ. xvarāk (xōrāk) > խորակ
av	ով	dsrav > դսրով
ē	է՛/ի	dēm > դէմ. demak > դիմակ
	ի	dēn > դէն
ō	ո՛յ/ու	kōr- > կոյր. patmočan > պատմուհան
	ո	kōtak . կոտակ
i	ի՛/(ը)	sik > սիկ «տիգիմ». vinās լ(ը)նաս
i	ի՛/(ը)	žir > ժիր, ժրանայ
u	ու՛ւ (ը)	uxt > ուխտ. bunak > բնակ.
ū	ու՛ւ/(ը)	sūg > սուղ, սղուլ

իրանական փոխառութիւնները բնութագրւում են հնչյունական մի շարք առանձնահատկութիւններով, որոնց հաշվառումը կարեւոր է չվկայված աղբյուրներ ունեցող բառերի իրանական ծագումը պարզաբանելու համար:

1) Հ.-ե. *վ-ով և *լ-ով սկսվող բառերը հայերինում ներկայացված են գ և ջ (այլև ձ?), իրանականում՝ v և y սկզբնահնչյուններով. նշանակում է՝ հ.-ե. վ-ի դիմաց վ և y-ի դիմաց յ ունեցող հայերին բառերի հիմնական աղբյուրը իրանական լեզուները և բարբառներն են. ընդհանրապես անկախ իրանական բառերի հնդեվրոպական աղբյուրների որոշումից՝ հայերենի վ-ով և յ-ով սկսվող (մանավանդ երբ յ-ն նախդրային ծագում չունի) բառերի մեջ

մեծ թիվ պետք է կազմեն իրանական ծագում ունեցողները: Հավանական է, որինակ, հետևյալ բառերի իրանական ծագումը, (մանավանդ երբ կան նաև այլ բնորոշ տառնաձևափոխություններ)՝ վախճան, վախճակ «հասուն», վաճ, վաղախուր, վալել, վալ, վասակ, վատին (վաճենմ), վառպոյր, վառակ, վառապանակ «երասանակ», վառակ, վառար (վրիռակ) «վալաշու» վարկ, վառուժան, վառուակ, վէժ, վէն, վլպ, վէս, վէա, վէր, վթար, վիժակ «ծածկոց, վարագույր», վլին, վնատ, վնուկ, վսեամ (վսեմ), վսեսաակ «սոճիկ», վտառ «երամուկ, խումբ», վտառակ «ներքնակ», վտառն «մեկ ասպարիկ (տարածաշախ)», վտիտ, վրէժ և յախտուն (յախուր, յախուրն), յամ «ուշ (իրուն, զամ- «պահել»?)», յարակ «երկար ժամանակ» (եթե յար «միշտ» բառից չէ), յասակն «առողջություն» (յասականիմ), յիմար, յոյգ «վեպ», յոպնակ «սալլակ», յոտակ, յամար և այլն:

2) Իրանական լեզուների և հայերենի փոխհարաբերության ընդհանուր բնութագրից երևաց, որ հայերը շփվել են գերադասցապես հյուսիսարևմտյան բարբառների կրողների հետ: Արևմտաիրանական բարբառներում ընդհանրապես բացակայում են սուրական կիսաշփականները. հայերենի իրանական փոխառություններում ն-ից հետո հանդիպող ձ-ն (բրինձ, գանձ, բրինձ)՝ ջ-ի դիմաց, և ր-ից հետո հանդիպող ձ-ն (դերձակ, հանդերձ և այլն)՝ գ-ի դիմաց, պետք է բարբառային նեղ սարածքներ ընդգրկած լինեն, եթե, իհարկե, գ/ձ հաբարակցությունը հայկական երևույթ չէ. մարգաց, աղցակ տիպի ձևերը դուռ հայկական փոխանցումներ են. ընդհանրապես բացակայում են ծ ունեցող իրանական փոխառություններ: Այսպիսով, իրանական փոխառություններին բնորոշ են շչական ջ, և, չ (վերջինս համեմատաբար ուշ) և ոչ բնորոշ՝ սուլական ձ, ծ, ց կիսաշփականները:

3) Արևմտաիրանական լեզուների միջին գիրքերի համար բնորոշ ֆ, ծ, չ շփականները, այլև տարբեր գիրքերում հանդիպող ֆ-ն հայերենում չեն ունեցել համապատասխան հնչյուններ, ուստի և արտահայտվել են լ (վ), ր, գ, փ (ւ, խ) հնչյուններով:

4) Հյուսիսարևմտաիրանական հր- (<fr-) և հր>rh>h (<-θr- <հ.-հ. *-tr-) հնչյունակապակցությունները հայերենում համապատասխանաբար ներկայացված են հր- (հրաման, հրեշտակ, հրովարտակ և այլն), րհ (հանապարհ, նիրհ և այլն), հ (պահակ՝ պահակ ձևի կողքին), ր (պարեկ) ձևերով, ընդ որում հաճախ նկատվում է րհ/հ/ր հերթագայությունը [Համատ. Bolognesi, 1951, 154]. կան դեպքեր, երբ հայերենի րհ-ի կամ հ-ի դիմաց վրացերենն ունի ր: Քանի որ բնիկ հայերեն բառերի համար հր, րհ զուգորդումները բնորոշ չեն, և բուն հայերեն բառերում հ-ն վերջնադիրքում չի հանդիպում, կարելի է ասել, որ հր-ով, րհ-ով բառերը գրեթե անխտրի և վերջնադիրքային ունեցողները զգալի մասով (մանավանդ եթե հ-ն հերթագայվում է ր-ի հետ կամ վրացերենում ունի ր-ով գուպահեռ) իրանական ծագում ունեն, եթե նույնիսկ բուն աղբյուրները չեն վկայված⁷⁴. այսպես, հավանական է հետևյալ բառերի իրանական ծագումը՝ հրամ-արիմ, հրամեշտ, հրամեն «երեկոյին մոտ ժամանակ», հրապոյր, հրոս, հրուանդան, ագահ (համատ. վրաց. angari), բահ⁷⁵ (համատ. վրաց. bari), գահայիմ «մորմորվել», դիպան

⁷⁴ -հ ով վերջացողների մի մասը թերևս ուրարտերենից է գալիս (հատկապես բայերի և բայահիմքային անվանների դեպքում)՝ հ/խ հերթագայությամբ:

⁷⁵ Հատ.Ն. Աճառյանի [ՉԱԲ, 1939:393] հ.-ն, ծագում ունի, որ ճիշտ չէ:

«առժամյա բանո», հեաճ(իկ) «փոռափորված. տրախ», պառան (պառեն), վի(r)հ (հմատ, վիրապ) և այլն:

5) Բնիկ հայերեն ժ.ով բառերը խիստ սովորաբար են՝ իմ (*eǵhi-) բրբա, իմ (*liǵhi-) և այլն: Պետք է կարծել, որ ժ ունեցող բառերի զգալի մասով, մասնավորապես ժ.ով սկսվողները (հայերենը ժ.ով սկսվող բնիկ բառ չունի), իրանական ծագում ունեն՝ ժանի-*f*, ժապաւէթ, ժառանգ, ժիա «հեռաքրքրվող, լիախ, լիր», ժիա(եմ), ժմեաւ «լիախ», ժպիսի (բոս Հ. Աճառյանի ժuz-pitra- «վառաահայր» իրան. նախաձեռն), ապառած, նժոյգ, պժգալ «խորշեր» և այլն:

6) Իրանական փոխառությունների համար բնորոշ են խա (<-xt<*-kl-, ալլա ft), շխ (<xš), շա, զմ և այլ տիպի զուգորդումները. մասնավորապես շխ ունեցող բառերը գրեթե առանց բացառության իրանական ծագում պետք է ունենան (հմատ. աշխարհ, աշխէա, հեաշխ և այլն)՝ աշխար(հ)աւանդ «պանդոկ, գինետուն» (աշխար(հ)աւանդիկ «պանդոկապան»), աշխայժ, հեաշխէպ «հարվածի տեղ. վիշտ» և այլն. -զմ ունեցող բառերից պատեռազմ և ռազմ բառերի ծագումը հայտնի է. հնարավոր է նաև գոնազմ (մի թանկարժեք քար), խազմ բառերի իրանական ծագումը:

7) Իրանական փոխառությունների համար բնորոշ են՝ ա) գ/շ/ժ, կ/ն/շ հնչյունական հերթափոխությունները՝ պայմանավորված հ.-ե. *ǵh, *ǵ, *k բաղաձայնների երկրորդական քմայնացմամբ առաջին շարքի ձայնավորների մոտ. հմատ. աբգ/արժ, բագ/բաժ, տուգանք/տոյժ, -կաբ, կհեաել/նաբ և այլն. կ/խ հերթափոխությունը՝ պայմանավորված զիբքային փոփոխությամբ (*k-՝ ձայնավորից առաջ> իրան. k>հայ. կ և k-, բաղաձայնից առաջ>> իրան. x>>հայ. խ) ալլա հ.-ե. *k/kh տարբերակների առկայությամբ (*k> իրան. k>>հայ. կ և *kh> իրան. x>հայ. խ) և այլն: Այս առումով զժիար չէ ալլա հերթափոխություններն ունեցող հայերեն բառերի մեջ տեսնել իրանական ներգրում:

Իրանական փոխառությունների՝ վերևում կառարված ընդհանուր քննությունից հետո անցնենք նրանց պատմա-ժամանակագրական և տարածական բարբառային քննությանը:

Իրանական փոխառությունները պատկանում են ժամանակագրական տարբեր շերտերի, և նրանց հնչյունական որոշ առանձնահատկություններ հրաբարավորություն են տալիս բացահայտելու պատմական հաջորդակցություն առանձին հարցեր:

1) Հին և միջին շրջանի իրանական լեզուների համար բնորոշ է խուլ պայթական և կիսաշփական բաղաձայնների ոչ շնչեղ արտասանությունը. ալլա առումով ք, Է, Կ, Շ բաղաձայնների դիմաց հայերենում պ, տ, կ, ց պարզ խուլերի առկայությունը վկայում է նրանց ժամանակագրական սվելի վաղ շերտերի պատկանելու մասին՝ ի տարբերություն փ, ք, ք, ց արտացոլմաների. վերջին դեպքում, իհարկե, պետք է բացառել իրանական բառերի՝ սեմական միջնորդությամբ փոխառվելու հնարավոր դեպքերը, ինչպես կարծում է Ա. Մեյեն, օրինակ, քագ բառի մասին: Ընդհանուր առմամբ ակնհայտ է, որ V դ. վկայված իրանական հետևյալ փոխառությունները գալիս են համեմատաբար ոչ վաղ շերտերից՝ փաղան (փաղամ) «լաշակ», փաղաման, փաբաստ «չիհի թե», փեթակ, փիղ, փուշտիպան «թիկնապան», փուշտիպանադար «թիկնապահպետ», փուսիթն «դատարենություն», թակոյկ, թիբախ, թութակ, թոշակ, քոսկ, քոսիկստ «բարի գործ», քեբում շամուն, շաշմակ «արտաք-

նոց»։ Որոշ ղեպքերում կան զուգահեռ ձևեր, որոնցից, օրինակ, փուշտիպան, շաշմակ ձևերը ավելի ուշ շրջանի են, քան համապատասխան պաշտպան, հեմիշ «արտաքին» ձևերը։

Այն ճիշտ են սառաբարոյված պարեզաւ և պարալզ բառերը, ապա դրանց մեջ իրան. ձայնել Վ-ի վիժոյ ասիւ Է ա, որ արտասովոր երևույթ է։

2) Իրանական որոշ փոխառությունների մեջ նկատվում են պատ-/պայ- և -կան/-եան զուգահեռ ձևերը, որոնցից առաջինները ավելի հին են. հմմտ, մի կողմից՝ պատգամ, պաակեր, պատասպարեմ և այլն, մյուս կողմից՝ պայազատ, պայման, պայքար. մի կողմից՝ օստիկան (ōstikān, պաղ. ōstiyān), մյուս կողմից՝ մատեան (mātyān < mātikān)։

3) Իրանական բով սկսվող բառերը հայերենում ներկայացված են կամ ա, ե նախահավելվածով (ար-, եր-, առ-), կամ առանց նախահավելվածի (ո-)։ մի կողմից՝ արագ (երագ), արոյր, երախ, երակ, երամ, երանգ, երաշխ, երաշա, երստան, երխասարդ, առասան, առստ, մյուս կողմից՝ ռազմ, ռան «ճանապարհ», ռամ «գոհիկ ժողովուրդ», ռոնիկ, ռոշնական «շուսավոր»։ արանցից հնագույնները առաջիններն են, որոնք զարգացման ախտով հարաբերակից են հ.-ի. *բով, *սբով, *քբով, *տբով սկսվող ձևերից ծագող ա կամ ե նախահավելվածով ձևերին՝ աբեգ, երես, երեբ, առու և այլն. ավելի նոր են ռով սկսվողները. իրանական որոշ աչապիսի բառեր փոխառվել են տարբեր ժամանակներում տարբեր ձևով, թիրևս երբեմն էլ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների կողմից։ Աչապես rasan-ը փոխառվել է երասան, առասան և ռասան ձևերով. ram-ը՝ երամ և ռամ (ռամիկ) ձևերով. rang-ը՝ երանգ և բրբռ. ռանգ ձևերով։

4) Կան իրանական այնպիսի բառեր, որոնց մեջ եղած բաղաձայնական կապակցությունները ժամանակի ընթացքում պարզվել են, որոշ բաղաձայններ էլ ընկել, ընդ որում առանձին ղեպքերում դժվար է որոշել՝ այս կամ այն փոփոխությունը պայիս է իրանականից, թե՞ տեղի է ունեցել հայերենում։

Վերևում մենք խոսեցինք բի կապակցության՝ հայերենում բհ, հ և ք արտացոլվելու մասին։ Ճիշտ է, իրանական բարբառադիտական աշխատություններում նշվում է բի>հ փոփոխությունը, բայց հնարավոր է մի շարք ղեպքերում բհ>հ և հր>բհ առկա չեն հենց հայերենում. բոլոր ղեպքերում էլ հ-դած տարբերակներից բհ-ով ձևերն ավելի հին են, քան հ-ով ձևերը. հմմտ. *բահ (բրբռ. բհիր) և բահ, մահ և մահ, պահ և պան, պահավ և պանակ և այլն, այլև xvanahr>խնահր, šnohr>շնորհ։

Իրան. xš կապակցությունը համեմատաբար ուշ պարզվել է š-ի։ Հին շրջանի համար ավելի բնորոշ է առաջինը։ Այս առումով հայ. ապաշխարել, աշխատ, աշխար, աշխարհաւոյ «թագի կայ», աշխարհ, աշխարհ(հ)աւակ «պանդոկ», աշխէտ, աշխոյծ (?), ապաշխարել, բարաշխ «խիստ» բառերը, Աշխէն անձնանունը պետք է ավելի հին փոխառություններ լինեն, քան ջիւ-ի պարզացմամբ ծագած շով ձևերը՝ շահապ «խշխան», շահապատ «պահպան», շահաստան «մայրաքաղաք» (շահ- šah(r)- < xšahr-), շին (šēn < xšaina-)։

Հայ. սահման բառը ավելի հին կերպարանք ունի՝ sāhmān, քան վերջինիս ավելի ուշ սովորված մ. ոյ. sāmān ձևը, թեև ալոտիզ հնարավոր է նաև բարբառային տարբերություն։

Ինչպես կտեսնենք հատուկ անունների քննության մեջ, հին կերպարանք

ունեն Արամազդ (Auramazdā) Վահագն անունները՝ ի տարբերություն ավելի ուշ շրջանի Ուրմիզդ, Վահրամ անունների:

5) Համեմատաբար ուշ երևույթ է իրան. կարճ ձև ձայնավորի քմայնացած ձև տրտառանությունը: Սակայն թերևս միջին շրջանի որոշ տարածքներում այդ պրոցեսն սկսվել էր: Նթե պատկեր, հանդերձ և մի շարք այլ բառերում իրան. ձ-ի և արտացոլումը կարելի է բացատրել հայկական հոդի վրա կատարված դիրքային հնչյունափոխությամբ, ապա հեշտ չէ նույն ձև-վով բացատրել հրաշ/հրէշ և, թերևս, հաշտ/հնշտ տարբերակների առկայությունը՝ առանց իրանական համապատասխան տարբերակներ ենթադրելու:

Հայերենի իրանական փոխառությունների մեջ արտացոլված են ոչ միայն ժամանակագրական, այլև բարբառային տարբերություններ: Նթե մի կողմ թողնենք այն փաստը, որ տարբեր տարածքներում կարող էին պահպանվել ժամանակագրական տարբեր շերտերի պատկանող երևույթներ⁷⁶, և որ, հետևաբար, վերևում բերված փաստերը հաճախ նաև տարածական-բարբառային տարբերություններ են արտացոլում, ապա կարելի է խոսել հատկապես բարբառային տարբեր շերտերի արտացոլման մասին: Ինչպես նշվել է արդեն, հայերենի իրանական փոխառությունների հիմնական մասը գալիս է հյուսիս-արևմտյան տարածքից և հատկապես պարթևերենից, բայց կան նաև հարավ-արևմտյան տարածքին հատուկ երևույթներ, որոնք գալիս են կամ անմիջաբար (պետական-պաշտոնական բնագավառ, գրական փոխառություններ), կամ միջնորդված կերպով՝ հյուսիս-արևմտյան բարբառային տարածքի միջնորդությամբ: Այս հարցը հանգամանորեն քննվել է Ջ. Բոլոնիեզիի կողմից՝ նրա «Հայերենի իրանական փոխառությունների բարբառային աղբյուրները» գրքում [Bolognesi, 1960]: Այլևայլ նյութեր կան նաև հայ-իրանական լեզվական հարաբերությունները շոշափող ուրիշ աշխատություններում:

Ստորև հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների հիման վրա կփորձենք առանձնացնել այն բառաշերտը, որ պետք է լինի հարավ-արևմտյան հին և, հատկապես, միջին շրջանի ներդրում՝ ի տարբերություն հայերենի իրանական փոխառությունների հիմնական դանգվածն ընդգրկող հյուսիս-արևմտյան (մեդա-պարթևական) բառաշերտի: Գերակշռող մեծամասնությամբ հարավային բառաշերտի բառերը ժամանակագրորեն ավելի վաղ են փոխառված:

1) $q < d < \delta$ -ե. *d(h)u՝ հյուս. բարբառաշերտից եկող ր-ի դիմաց՝ դարավան «դանապան» (հմմտ. րաբապան), դարապետ «դանապան» (հմմտ. րաբապետ), դար(ա)պաւ.

2) $l, q (< l < rd)$ ՝ հյուսիսային բարբառաշերտերից եկող րզ-ի դիմաց երիտասարդ, նաւասարդ՝ սալար (սաղար) «դորավար» (հմմտ. վաղ sardār).

3) $\delta (< \delta$. պ. $h < \delta$. պ. $\vartheta < \delta$ -ե. *k'(h))՝ հյուսիսային բարբառաշերտի u-ի ($< s$) դիմաց՝ ական «տեղակ», դանեկան — մի տեսակ դրամ (dah «տասը»).

4) $h, j (< \delta$. պ. $h, y < \delta$)՝ հյուսիսային բարբառաշերտից եկող զ-ի (z), ալլև ր-ի ($< \delta$) դիմաց՝ ուշ շրջանի րահոււանդ «կանացի մի զարդ» (հմմտ. հյուս. բազուկ), զրան (գրայ), սրան (սրահակ), պայիկ (պայակ) «հեռիտն գինվոր», -վիրայ (ուսնվիրայ, վարսավիրայ).

⁷⁶ Հմմտ. րք/հլ (rð/hl)՝ պարթև և պահլավ ձևերում:

5) հլ (< hl < rñ)՝ հյուսիսային բարբառաշերտից եկող ըթ-ի (< rñ) գիմաց՝ դահլին.

6) պայ- (< pay- < pat-) տծանց՝ հյուսիսային բարբառաշերտից եկող պառ-ի (pat-) գիմաց՝ պայազատ, պայման, պայքար.

7) ջ (< j < y)՝ հյուսիսային բարբառաշերտից եկող յ-ի (յաշտ, յաւետ) գիմաց՝ ջատագով, ջատուկ:

8) ս (< s < հ.-հ. *k'ս)՝ հյուս. բարբառաշերտից եկող սպ-ի գիմաց՝ սար-ք (հմմտ. ապար), սանդարամետ (հմմտ. սպանդարամետ), սահ «լորադունդ» (հմմտ. սպան).

9) -վ (< v < ր^v, g^v)՝ հյուսիսային բարբառաշերտից եկող գ-ի (մոգ, մոգ-պետ) գիմաց՝ մովպետ (սասանյան մ. պ.):

մ) ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրանական փոխառությունների մեջ գերակշռում են անվանական հիմքերը, հատկապես գոյականները. թվականներից հայտնի են հազար և բիւր. Զգալի թիվ են կազմում բայերը: Սակավադեպ են մակբայները՝ ակամայ, կամայ և այլն: Գրեթե չկան առանձին գործածությամբ հանդիպող սպասարկու բառեր, թեև բուն իսկ հայերենում նկատվում են լիմաստ բառերի՝ սպասարկուների շարքն անցնելու դեպքեր. հմմտ. կամ:

Անվանական հիմքերի մեջ գերակշռում են ի-ա հոլովման պատկանողները, որ բացատրվում է, ինչպես նշել ենք, մասամբ իրանական -a-ով հիմքերի պահպանմամբ, մասամբ հայերենի հոլովման հիմքերի բաշխման ներքին օրինաչափություններով: Հազվադեպ են -ի-ով, ու-ով, և -ո-ով հոլովումները, ընդ որում վերջին տիպի հիմքերի հոլովումը համաբանական է, իսկ առաջին երկուսինը՝ մասամբ իրանական համապատասխան հիմքերի ազդեցության արդյունք է, մասամբ բացատրվում է հայերենի հոլովման հիմքերի բաշխման ներքին օրինաչափություններով: Իրանական -i-ով (ավ. -ay/i-) և -u-ով հիմքերի ազդեցությամբ պետք է բացատրել հետևյալ բառերի հայերեն հոլովումը. 1) -ի-ով՝ ախտ (հմմտ. ավ. axti-), բաժ «տուրք» (հմմտ. ավ. baji-?), ժանա (հմմտ. ավ. -gainti-), խան «ափսե» (հմմտ. ավ. xvalni-). 2) ու-ով՝ բիւր (հմմտ. սակ. byurru ?), գաճ (հմմտ. ավ. gatu-, հ. պ. gaðu-), խրատ (հմմտ. մեդ *xratu-, ավ. xratu-, հ. պ. xraðu-) մահ (հմմտ. ավ. mərəðyu-):

Մեծ թիվ չեն կազմում իրանական ծագման -ն-ով և մանավանդ -ր-ով հիմքերը՝ բամբիշն, բարսմուն (հգն.), դահամն, մազդեգն, ալշինդր, ընդ որում ն-ն չի ավանդված դահամն-ի և ր-ն՝ ալշինդր-ի իրան. սկզբնաձևերի մեջ. ընդհանուր առմամբ միայն բարսմուն, -անց ձևերի հոլովման պատկերը հին կերպարանք ունի և, թերևս, արտացոլում է հին իրան. -an-ով հիմքը:

Սակավաթիվ -ի-ով վերջացող բառերը համապատասխան հայերեն բառերի նման հոլովվում են ու-ա հոլովմամբ՝ անարի, ապակի, թշնամի և այլն:

Կան դեպքեր, երբ հայերենում առկա են իրան. -an-ով հոգնակիի ձևվերը. այսպես, բանուկան «պալատական տիկիներ» ձևը bānūk «տիկին»

բառի հոգնակին է. հմմտ. նաև խոման, պառական: Բնդհանրապես կարծիր կա, որ հայ. -ան, -եան հոգնակերանները գալիս են իրանական աղբյուրից և արտացոլում են -an, -īyān ձևերը: Այս կարծիքը քիչ հավանական է, եթե նկատի առնենք, որ այգյախի հոգնակի ունեցող բառերի, մասնավորապես -եան-ով բառերի մեջ իրանական ծագում ունեցողները քիչ են և հայերենում միշտ չէ, որ ունեն որոշակի զուգահեռներ. այսպես, բանուկան-ը և պառական-ը չունեն եղակի ձևեր. ան-ով և -եան-ով ձևերի մեջ իրանական հիմք ունեն խոման-ը⁷⁷ մոզեան-ը, Բախարաբեան-ը, ընդ որում չկան -եան-ը բացատրող -(i)yān -ով իրանական համապատասխանություններ: Համեմատաբար շատ են իրանական ծագում ունեցողները -անի-ով հոգնակերա ունեցողների մեջ, թեև ոչ գերակշռող՝ անդառն-անի, զանգականի, Բանդերն-անի, Բանդիս-անի, մառնե-անի, մեհնե-անի, ճամակ-անի, նշան-անի, պատգամ-անի, սաղար-անի, վանառ-անի, վնաս-անի, վտակ-անի:

Վատբար բառի մեջ -քար-ը ածականի բաղդատական աստիճանի մասնիկն է՝ -lar, բայց վատբար-ը փոխառվել է անկախ գրականի վատ ձևից:

Հևաթքքրական պատկեր են տալիս իրանական բայաձևերի հայերեն արտացոլումները:

Համեմատաբար սակավաթիվ են այն բայերը, որոնց հիմքային ձևերը հայերենում անկախ գործածություն չունեն (կարող են գործածվել միայն իր-րի բաղադրությունների երկրորդ բաղադրիչներ, ինչպես նույն տիպի բուն հայերեն բայերը)՝ զարհուրեմ [զարհոյր, հմմտ. ա(ր)հ], անդանեմ, ապ(ա)-սպարեմ, ապարբանեմ, աւրհնեմ, բազմիմ, իշխեմ (? հմմտ. իշխան), խոստովանիմ (հմմտ. խոստ), կասեմ (-ում), Բանգրինեմ (ուշ՝ նաև Բանգրեհ), Բամայեմ, Բրամայեմ, մարգեմ, մարնեմ, յազեմ, յիշեմ (հմմտ. ուշ), ճազեմ (ուշ՝ ճագ), պատսպարեմ, պարմայեմ, սրսեմ, վիրամ (վիրայեմ), վկանդեմ, վտարեմ, տանջեմ (ուշ՝ տանջ):

Մի շարք դեպքերում հիմքերը կարող են գործածվել որոշ կարգի դարձվածային ձևերում, ինչպես Բարշեմ՝ ի Բարշ:

Զգալի թիվ են կազմում այն բայերը, որոնց իրանական համապատասխան հիմքերը կազմում են նաև հարադրական տիպի բարդությունների՝ ամբաստան լինիմ—ամբաստանեմ, խոստովան լինիմ—խոստովանիմ, ասպատակ առնեմ—ասպատակեմ, դսրով առնեմ—դսրովեմ, պատասխանի տամ—պատասխանեմ և այլն: Այսպիսի բայական ձևերը մեծ թիվ են կազմել նաև միջին իրանական լեզուներում, և հայերենի դասական շրջանում նրանց գործածության առատությունը թերևս իրանական ազդեցության արդյունք է:

Իրանական բայական հիմքերի անմիջական փոխառությունը կարելի է բացատրել իրանական բայերի ներկա ժամանակի հատկապես առաջին դեմքի՝ հայերենի հետ ունեցած նմանությունը (-am, -em. հմմտ. հայ. Բրամայեմ—մ. պ. framāyēm), որ հիմք է տվել ձևերի բաղադրություն համարի Հայերենում չորստեսակ խոմբ են կազմում -այ-ով (<իրան. -ay-) հիմք ունեցող բայաձևերը՝ Բմայեմ, Բրամայեմ, վիրայեմ (վիրամ-ի կողքին). հավանաբար իրանական ծագում ունի նաև խնայեմ բայը, որի բուն աղբյուրը հայտնի չէ:

⁷⁷ Ա. Բադրատունին [1852, 48] տալիս է նաև դատ-ի հոգն. դատան ձևը, բայց աղբյուրը չի նշում: Նշվում է բերված ձևերը եզակիի արժեք ունեն:

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում այն բայերը, որոնց իրանական ծագում ունեցող հիմքերը գոյականն և ածականն անուններ են, և որոնք հայերենում դիտակցվել են որպես յուրատեսակ անվանածոնց բայեր՝ -իմ, -լիմ, -անամ ձևերով՝ ամբաստան, -եմ, (ն)ամբար, -եմ, ամբարտաւան, -անամ, -իմ, ապական, -եմ, ապաշխար, -եմ, ապստամբ, -եմ, աշտ, -եմ, բարգաւան, -եմ, գումար, -եմ, դուստ, -եմ, գգոյշ, -անամ, խրատ, -եմ, ճարակ, -եմ, նիւթ, եմ, շամբուշ, -իմ, վրէպ, -իմ, տոյծ, -եմ և այլն:

Ինչպես հայտնի է, միջին իրանական շրջանում բայական հին բազմազան հիմքերը վերածվում են երկուսի՝ ներկայի և անցյալի (դերբայական): Անցյալի կամ դերբայական հիմքերի համար բնորոշ է -t տարրի առկայությունը, որ գալիս է հին -ta-ից (հ.ե. *-to-) և բուն իմաստով համապատասխանում է հայերենի հին -եալ և արդի -ած դերբայական ածանցներին, -ե-ին նախորդող տարրերը կամ նույնությամբ առկա են լինում ներկայի հիմքում, կամ հերթագայվում համապատասխան այլ տարրերի հետ. կան նաև տարարմատ հիմքեր: Անցյալի հիմքը հանդես է գալիս նաև անորոշի մեջ՝ աճած հոսդաս -an մասնիկով՝ -tan:

Հայերենում կարելի է արտացոլված գտնել որոշ բայերի միայն ներկայի, այլ բայերի՝ միայն անցյալի (դերբայական), մի շարք բայերի էլ՝ և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերը, ընդ որում վերջիններս հանդես են գալիս որպես միանգամայն անկախ ձևեր, որոնց կապը գերակշռող մեծամասնությամբ չի գիտակցվում:

Հայերենի իրանական ծագում ունեցող բայական հիմքերը, որոնք գրեթե նույնությամբ հանդես են գալիս հայերենի ներկայի հիմքում և որոնք բերվեցին վերևում, իրանական ներկայի հիմքեր են՝ անդանեմ, աւրհնեմ, յազեմ և այլն: Ընդամին նշվեց, որ մի շարք բայահիմքեր գործածվում են նաև որպես համապատասխան բայանուններ և բայածականներ. այդ բանը կամ իրանականից է գալիս, որտեղ առկա է գործառական համանունություն (հմմտ. gōš գոյական և gōš-՝ ներկայի հիմք, հայ. գով և գովեմ), կամ հանդես է եկել հայերենում՝ իրանական բայանունից համապատասխան բայ կազմելու միջոցով:

Ներկայի հիմքը հանդես է գալիս նաև -(ա)նդակ < -(a)ndak դերբայական ածանցով կազմված բառերի մեջ՝ բովանդակ (բաւանդակ < bavandak՝ bav-ից՝ ի տարբերություն անցյալի but- հիմքի), այլև թերևս աւծանդակ, դմնդակ, սուրհանդակ և այլն:

Անցյալի դերբայական հիմքը հաղվադեպ է հանդես գալիս հայերենի բայաձևերում՝ դիտեմ, տնկախաբար՝ դետ (հմմտ. dīt-an, ներկ. հիմք՝ vën-), կերտեմ (հմմտ. kart-an, ներկ. հիմք՝ kar-), պատուաստեմ «կցել, միացնել», ուշ՝ «պատվաստել, պատրուսել», անկախաբար՝ պատուատ (հմմտ. patvast-an, ներկ. հիմք՝ patvand-), քանդեմ, վ-կանդեմ «նվաճել» (հմմտ. kand-an, ներկ. հիմք՝ kan-), վերջինիս համար հմմտ. ապա-կան և, թերևս, ն-կան — հացի մի տեսակ՝ «թաղված»):

Մյուս դեպքերում անցյալի դերբայական հիմքը հանդիպում է ինքնին՝ անկախ գործածությամբ կամ զանազան բաղադրությունների մեջ, այդ թվում՝ անցյալ դերբայի արժեք ունեցող -ակ-ով (< -ak)՝ ձևերում՝ ամբարտակ (հմմտ. ամբար), ապուխտ (a-puxt «չեփած»), բախտ (հմմտ. բաշտ < baxš), բաստարան (bast-an, ներկ. հիմք՝ band-), հմմտ. բանդ/բանա), գումարտակ

(հմմտ. գումար), զառնա-ւութիս (-vut), խորտիլ՝ (xvart-, հմմտ. խորակ)՝ հրեշտակ, յաշա «զոհ» (yašt-an, հմմտ. յագեմ «զոհեւ»), տաւք (taft-, հմմտ. tap- > տապ)։ Այս նույն ձևով էլ թերևս վաշա-ը իրոք ծագում է vašt-ից («Կարծենք, շրջեւ», *Ներկ. հիմք*՝ vart- > վերա), վեհա-ը՝ vičit-ից («ընտիր»)։ Համապատասխան է-ով հիմքային ձևերից են գալիս նաև պատրաստ, պեա ձևերը, որոնց բուն աղբյուրները, սակայն, չեն վիճարկված։

**ժա) ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ինչպես հայտնի է, հին և միջին իրանական լեզուները աչքի են ընկել նախածանցների և վերջածանցների հարուստ համակարգերով, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել հայերենի իրանական փոխառություններում։ Մեծ է նաև իրանական փոխառությունների մեջ բարդությունների քանակը։ Այս բոլորի հետևանքը եղել է այն, որ իրանական որոշ նախածանցներ ու վերջածանցներ, ինչպես նաև բարդությունների որոշ բաղադրիչներ հայերենում ինքնուրույն գործածություն են ստացել և բառեր կազմել հայկական բառարմատներից ու բառահիմքերից։

Հայերենում իբրև այդպիսիք գիտակցվող նախածանցավոր կազմություններից առաջին հերթին պետք է հիշատակել ապ(ա)-ով (apā-, apē-, apī-) դժ-ով (duž-, duš-) (հ)ամ-/(հ)ան-ով ((h)am-, (h)an-), տար(ա)-ով (tar(a)-) կազմված բառերը, մանավանդ երբ ածանցավոր ձևերի հետ միասին հայերենում առկա են նաև անածանց կամ այլ ածանցներով ձևեր՝ ապա-րասան—երասան (առասան), ապերախտ—երախտ, դժգոյն—գոյն (հմմտ. հան-գոյն), դժկամ—կամակ (կամ, կամակար), դժպարտ—պարտ (հմմտ. ան-պարտ), հանգոյն—գոյն, հաննար—նար, տարածամ—ծամ, տարապարտ—պարտ և այլն։

Սրանցից ապ(ա)-ն, թերևս հուն. 'απο-ի հետ մտովին զուգորդվելով, հունաբան հեղինակների կողմից մասամբ հիմք է տվել հունաբան ապա- ածանցի առանձնացման համար, որով կազմվել են բազմաթիվ բառեր հունական 'απο-ով կազմությունների դիմաց (հմմտ. ապացոյց՝ հուն. 'αποδεδειγ-ի դիմաց) և հետագայում՝ անկախ դրանցից։ Ապ(ա)-ով իրանական մի շարք կազմություններ, բնականաբար, իբրև այդպիսիք չեն գիտակցվել (հմմտ. ապաշառ «զղջում»)։ Հավաստի իրանական ծագում ունեցող ապ(ա)-ով կազմությունները տեղ են գտել իրանական փոխառությունների՝ բերված ցանկում (ապահարզան, ապաշառ, ապաստան, ապարասան, ապենիազ, ապիրատ, ապուռ, ապստամբ և այլն)։ դրանց կողքին կան բառեր, որոնց իրանական աղբյուրները չեն հավաստված, բայց որոնց իրանական ծագումը լիովին հնարավոր է՝ ապալեռ «ամալի», ապախտ «անսուրբ, պիղծ», ապահով, ապարհայիկ (պարսկական մի գնդի անուն), ապարաշ, ապաւառ «քակար, կեղտ», ապաւառակ «արգանդ», ապիզակ «մի վարդ» և այլն։

Դժ-ը (նաև տժ-՝ հայերենում յլ>տ անցմամբ) մինչև այժմ էլ ոչ միայն գիտակցվում է որպես ժխտական նախածանց, այլև սրվում իբրև այդպիսին հայերենի բերականություններում։ Իհարկե, այն հայերեն ինքնուրույն նա-

խամասնիկ չէ և հանդիպում է միայն իրանական փոխառություններում, բայց վերջիններին մեջ գիտակցվում է իբրև այլալիսին: Այդ նույնը, սակայն, չի կարելի ասել քշ- տարբերակի մասին, որ հանդիպում է քշնամնֆ, քրշ- նամի, քշուառ բառերում. իրանական ձ-ն սրանց մեջ խլացել է հայերենում շ-ի մոտ՝ ու ձայնավորի թուլացումից հետո:

(Հ)ամ-/(հ)ան- նախածանցով իրանական կազմությունների մեջ անկախորեն գիտակցվել է հատկապես առաջին տարբերակը՝ մասամբ բաղարկվելով բուն հայկական՝ հ.-ն. *sm-ից ծագող բաղադրիչով կազմությունների հետ, մասամբ հունաբան դպրոցի կողմից կապվելով հուն. ὄμις-ով կազմությունների օրինակով ձևավորված հոմ(ա)-ի հետ, ընդ որում հոմ(ա)-ն հունաբան հեղինակների մոտ գիտակցվել է որպես համ(ա)-ի տարբերակը (համտ. համանուն և հոմանուն): (Հ)ամ-/(հ)ան- ածանցով իրանական կազմություններ են համասպրամ, համաուրէն, համբարակ, համ(ա)հարգ, հանգամ-(անֆ), հանգոյն, (հ)անգրէն, հանդարտ, հանդերձ, հանդէս, հաննար և (հ)ամբար, ամբարտակ, ամբարտաւան, անգամ, անդան-(եմ), անդամ և այլն:

Անհավանական չէ ենթադրել, որ պար(ա)- ածանցի համար հիմք ծառայած հայ. պար բառը հունաբան հեղինակների կողմից կապված լինի իրան. ծագում ունեցող պարխապ տիպի կազմությունների և հուն. παρ- «շրջա-, պարա-» նախածանցի հետ:

Իրանական ծագում ունեցող բառերի մեջ հրա- և պատ-/պայ- նախածանցներով կազմությունների մասին մենք առիթ ունեցանք խոսելու իրանական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունների քննարկման կապակցությամբ: Եվ սա պատահական չէ. այդ նախածանցները, շնայած նրանցով կազմված մեծաքանակ բառերի փոխառությանը, հայերենում ինքնուրույնաբար չեն գիտակցվել. թերևս աղոտ կապ զգացված լինի պատ-ով կազմությունների և հայ. պատ բառի միջև, բայց այդ առիթ չի տվել պատ-ի ինքնուրույնացման: Նշենք որ է. Բենվենիստը հայ. պատան-ը, որ պատ-եմ-ի հիմքից է, սխալմամբ գիտում է իբրև իրանական քա- նախածանցով կազմություն:

Կան դեպքեր, երբ իրանական նախածանցները ձևով մոտ լինելով կամ պարզապես համընկնելով հայերեն համապատասխան նախածանցների հետ, հիմք են տվել յուրատեսակ բաղարկությունների համար:

Իրանական աղբյուրներից փոխառված ապատ, արի «ոչ իրանցի», աւարտ բառերի առկայությունը պայմաններում անապատ, անարի, անաւարտ բառերի իրանական, թե հայկական կազմություններ լինելու հարցը դժվար է հավաստիորեն լուծել. իրան. ժխտական նախամասնիկը ձայնավորների մոտ ուներ an- ձևը, ինչպես հայերենում, իսկ բաղաձայնների մոտ հանդես էր գալիս հայերենից տարբեր ա- ձևով, ինչպես ակամայ (համտ. կամայ), ապուխտ (բառացի «անեփ») բառերում:

Վարախ բառի իրանական ծագման պայմաններում պետք է ենթադրել, որ անդրավարախ բառի հիմքում թերևս ընկած է իրանական կազմություն՝ մ. պ. andar- «միջա-, ներքնա-» նախածանցով՝ հայերենում ժողովրդական ստուգաբանությամբ փոխված անդր(ա)-ի: Անհնար չէ, որ այդ նախածանցով կազմություն լինի նաև տարբեր ձևերով գրված անդր(ա)վար, անդրու-(վ)ար, անդուար «կառածի, կառ» բառը:

Իրանական *lū-* «լուլու» նախածանցով կազմությունները հայերենում թերևս մասամբ գիտակցվել են հզաւր—զաւր տիպի զուգահեռ ձևերի գեղարքում՝ բուն հայկական *ն-լու*, *ն-մուտ* տիպի (**su-* > **no-* > *n(p)-*) կազմությունների կողքին Այդ նախածանցով են կազմված *նմայք*, *ննար*, *նպատակ* բառերը: Հնարավոր է նաև *ննազանդ* բառի իրանական ծագումը:

Հայերենում շեն գիտակցվել որպես բաղադրյալ բառեր իրանական հետևյալ նախածանցներով կազմությունները՝ *ā-* (ազաա, ախոռ, ախորժ, ալան «առկալ», աւան, աւհն-եմ), *av(i)-* [մ. իրան. *av-*, *af-*՝ ա(ւ)նառ, աւաաւ, աւէն], *ni-* (նգով, նկար, նկուն, նման, նշմար. թեև հմմտ. բուն հայերեն *ն-ստիմ*), *pa-* (պակաս, պահանգ, պահանջ, պանաւ «անասուն», պաստառ), *vi-* (վկայ, վկանդ-եմ «նվաճել», վնար, վնիւ, վնաս, վտանգ, վտար-եմ):

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ իրանական հիշյալ նախածանցներից մի քանիսը հենց միջին իրանական շրջանում գործուն շեն եղել, այլ հանդիպել են միայն հնից եկող կազմություններում. բնականաբար, սրանք հայերենում էլ գիտակցվել են որպես անբաղադր արմատներ ու հիմքեր: Այդպիսիք են, օրինակ, իրանական *ā-* և *avi-* (մ. իրան. *av-*, *af-*) ածանցներով կազմությունները:

Միջին իրանական *apar-* «վրա» ածանցով կազմություն է ապ(ա)րդում (ծիու սարքի մաս), եթե ճիշտ է նրա *apar-+dum* «պոչ» մեկնությունը:

Հնից է գալիս տար(ա)՝ ածանցը, որ տար ձևով գործածվում է նաև որպես անկախ բառ՝ տար աշխարհ կապակցություն մեջ. հավանաբար իրանական կազմություններ են տարաշխարհիկ, տարադեմ, տարադիմիկ, տարաժամ, տարակոյս, տարապարտ բառերը. տար(ա)-ն հետագայում ստանում է հայկական ածանցի արժեք և բազմաթիվ նոր բառեր է կազմում. հմմտ. տաւազիւր, տարակարծ, այլև հունաբան տարբերել, տարաձայնութիւն և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում իրանական փոխառությունների մեջ վերջածանցավոր կազմությունները. հայերենում ներկայացված են միջին իրանական գրեթե բոլոր վերջածանցները՝ Դրանց մի զգալի մասը դարձել է հայերենի սեփականությունը և բառեր է կազմում նաև ոչ իրանական արմատներից ու հիմքերից՝ -ական (-*akan*), -ակակ (-*apak*), -(ա)րան (-*a-ān*՝ -*a-dān*), -պան (-*pān*), -պետ (-*pat*, -*pet*), -ստան (*stan*) և այլն: Որոշ ածանցներ, բաղադրվելով հայերեն համապատասխան ածանցների հետ, փաստորեն կորցրել են իրենց իրանական բնույթը, և նրանցով կազմված բառերը գիտակցվում են որպես հայկական կազմություններ. աշգրիսին է, օրինակ, մ. իրան. *-vār-*ը, որով կազմված բառերը հայերենում հաճախ փոխվել են -աւաւ-ով կազմությունների՝ *dāt-vār* — հայ. զատաւաւ, *tāγ-vār* — քազաւաւ և այլն: Կան գեղեր, երբ հայերեն ածանցների իրանական ծագումը հնարավոր է, բայց ոչ լիովին ապացուցելի. աշպես, հին իրանական լեզուներում հայանի *-aina-* ածանցը, որ ածականներ է կազմել համապատասխան գոյականներից (հմմտ. ավ. *sr̥v-aina-* «եղջերային», *ayah-aina-* «մետաղյա, երկաթյա» և այլն) [հմմտ. Belardi, AION, 1961, 3, 7 և հջ.], կարող է լինել հայ. -աշիւն ածանցով կազմված հին ածականների մի մասի աղբյուրը. սակայն սա չի կարելի պնդել, եթե նկատի առնենք, որ նախ՝ հայերեն ածականները հոլովվում են -ա-ով և ոչ -իւ-ա-ով աշխիւքն՝ աւնն -ա-ով հիմք և երկրորդ՝ աշգ ածանցը միջին իրանական շրջանում ստացել է -ēn- ձևը, որը հայերեն

փոխառություններում ներկայացված է նույնանունով մաշկապարհին «շահի վրան» (?), նկարին (*nikaion), Գաշկին «գարե հաց» (համար. կասկ «կեղևահանված գարի»)։ Կան նաև -ին-ով հատուկ անուններ (Գուրգեն, Սուրեն և այլն)։ Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել ուրարտական աղբյուրներում վկայված տեղանունների մեջ -aini-ով կազմությունների առկայությունը, որոնք, թերևս, գոնե մասամբ իրանական ծագում կարող են ունենալ։ Կան նաև զգալի թվով իրանական ածանցավոր կազմություններ, որոնք հայերենում ներկայացված են հատուկ հնո օրինակներով կամ չեն գիտակցվում որպես բաղադրություններ։ Անհնար չէ կարծել, որ հայերենի փոքրացույցիչ-փաղաքշական -ակ-ով, -իկ-ով ածանցների կազմավորման մեջ դեր խաղացած լինի իրանական տարրը։ Բուն հնդեվրոպական *-k-ով կազմությունները հայերենում պետք է ներկայացված լինեն ոչ թե -կ-ով, այլ f-ով։

Ստորև բերենք հայերենում հանդես եկող իրանական փոխառությունների հիմնական ածանցավոր կազմությունները, որոնց վերջածանցները մասամբ իրանական համապատասխան վերջածանցներն են (1), մասամբ իրանական բարդությունների երկրորդ բաղադրիչներ՝ հայերենում ածանցական արժեք ստացած (2)։

1) -ակ (-ak—գոյականակերտ ածանց՝ գոյականներից ու մասամբ բայահիմքերից ածանցող և -āk—ածականակերտ-դերբայական և մասամբ գոյականակերտ-անձնանիշ ածանց՝ բայահիմքերից ածանցող)՝ անուշակ (համար. անուշ), առասանակ (համար. առասան, Խրասան), արձակ, անհրակ (համար. անհր), արիմակ (համար. արիմ), բաժակ (համար. բաժ), բնակ, գիսակ (համար. գիս), գեղակ (համար. գեղ), գունակ (համար. գոյն), գրապանակ (համար. գրապան), դայեակ, դաստակ, դերձակ, դիմակ, դիտակ, դժկամակ (համար. կամ, կամակ), դիպակ, դիմակ, դրաւշակ (համար. դրաւշ), զանակ (համար. զան), զանգակ, թոշակ, խորտակ, կամակ (համար. կամ), կապուտակ (համար. կապոյտ), կաակ, կրպակ, համբարակ [համար. (հ)ամբար], հասարակ, հպատակ, հրապարակ, հրատարակ, հրովարտակ, հախարակ, հարակ, մառակ, մուրակ «մուրացիկ» (համար. մուրահամ, մոյր-), մունակ, մուրհակ, յավանակ, համակ, հիգակ, շամդիտակ (մի ծաղիկ), պայուսակ, պատմունակ, պատուիրակ (համար. պատուէր), պա(ր)հակ [համար. պա(ր)հ, պարեկ], պարարակ (համար. պարար), պիսակ (համար. պէս), սկավառակ, սմբակ, սքմնակ (մի ծաղիկ), սպիտակ, ստամբակ (համար. ասլ-ստամբ), սրահակ (համար. սրահ), սրուակ, վանդակ, վատախտարակ (համար. վատ և փտար-f), վարշամակ, վիճակ, տախտակ, տոհմակ «ազնվական», փխակ և այլն։

-ա(ա)կան, -(ե)կան, -եան (-a)kān, -(i)kān, -yān — հիմնականում ածականակերտ ածանց՝ անեկան (ամսանուն), ասպանաբակական (հայ. կազմություն), ասպնջական, գրական (?), դահեկան, դեհեկան, մատեան, մեհեան, մեհեկան, ոստիկան, վանառական (?), տոհմական «առատ բերք»։

-այ (āy—<āyay—ածականակերտ ածանց)՝ ակամայ, կամայ։

-ան (-ān — գոյականակերտ և ածականակերտ ածանց՝ գոյականներից և -ān — ածականակերտ-դերբայական ածանց՝ բայահիմքերից ածանցող)՝ ասպանաբզան, արժան (համար. արժ-), (յ)անդիման (համար. դէմ), դրոման (համար. դրոմ-), Խրասան, ժաման (համար. ժամ), նշան (համար. նիշ), նուարտան «ծածկոց», պատմունան, պատուիրան (համար. պատուէր), վահան, տուզան-f (համար. տոյժ, տուզան-եմ)։

-անակ (-anak — հիմնականում ածականակերտ ածանց՝ մ. պ. mart-anak «առնական, արի»՝ mart «այր, սղոմարդ» բառից)՝ գանձանակ (հմմտ. գանձ), դամանակ «մի թանկագին քար», ժամանակ (հմմտ. ժամ), նշանակ (հմմտ. նիշ), րևրև նաև աշտանակ, արգանակ, զարգմանակ (մի զարդ) խարդամանակ (հմմտ. խարդաւմ-ւմ, խարդալս), հանգանակ, պատմանակ, «բաժակ», վականակ «հասուն»։ կան նաև հայ. հիմքերից կաղմված բառեր՝ ալսանակ, անցանակ, (յ)եղանակ, ըմպանակ, հեծանակ, յաղթանակ, ցուցանակ և այլն.

-անդակ (-andak՝ դերբայակերտ ածանց)՝ բովանդակ (բաւանդակ), թերևս նաև ավանդակ, դժնդակ, սուբանդակ. գիտակցվելով որպես ինքնուրույն ածանցական մասնիկ՝ կաղմել է այլանդակ բառը. հայտնի է ասպանդակ, կարկանդակ բառերի կաղմովթյունը, թեև առաջինի իրանական ծագումը ակնհայտ է.

-գին (-gīn՝ ածականակերտ ածանց. հմմտ. մ. պ. hēšmgīn «ցասկոտ», šarmgīn «ամոթալի»)՝ անագին, ուժ-գին.

-իկ և բաղարկություններ -եակ (-ik — ածականակերտ ածանց)՝ անաշխարհիկ (անաշահիկ), բնիկ (?), գերդաստանիկ «ծառա, աղախին», դժնիկ (?), խորիկ, կաշիկ, ճարպիկ, մանիկ, մատենիկ «հեծյալ, հեծելակալին» (հմմտ. համիմաստ մատենան), մարգիկ «զինվոր», մարձիկ «մարզիչ», մշտիկ «սրբակիչ», մուրիկ «մուրացիկ» (հմմտ. մուրանոդ, մոյր-), շապիկ, ոստանիկ (հմմտ. ոստան), պալիկ «բերդապահ», պէշասպիկ «ծիւղոր սուրհանդակ», ռամիկ (հմմտ. երամ և ուշ՝ ռամ), ռոնիկ, սարեակ, սպասիկ (սպասեակ. հմմտ. սպաս), տանիկ, տոնիկ, փաշիկ «թոկ».

-ին (-ič — գոյականակերտ ածանց)՝ դանիլին, դարգին «սպասգարակ», կապին (?).

-իշ(ն) (-išn, ուշ՝ -iš — գործողություն անուն կաղմող ածանց)՝ բաշխիշ (հմմտ. բաշխ-), փորսիշն «հարցաքննություն».

-կար, -կեր (-kar — գործող անձի անուն և ածական կերտող ածանց՝ kar — «աներ» հիմքից)՝ խոհակեր «խոհարար» (հմմտ. խոհ «կերակուր»), կամակար, կաշակակար (վերախմաստավորված), պահակեր (հմմտ. պահ-), վրնասակար.

-ոյկ (-ōk — գոյականակերտ և ածականակերտ ածանց)՝ բակոյկ, մակոյկ, թերևս նաև խարոյկ (եթե խար-ը բնիկ հ.-ե. չէ), պարոյկ.

-ուար -ւառ, -ւար (>աւար) (-vār — գոյականակերտ և ածականակերտ ածանց՝ «ունեցող» իմաստով)՝ գահաւար (տիրորս), բուրվառ, գահաւորակ (հմմտ. գահ), գանձաւար (հմմտ. գանձ), դատաւար, գրահաւառ (գրահաւար?).

-ուկ (ūk — ածականակերտ ածանց)՝ հապուկ (հմմտ. հեպ), ճարտուկ «բժավոր», շատուկ.

-պան, -պանակ (-pān — գոյականակերտ ածանց՝ «պահող» իմաստով)՝ բարապան, գրապան, դասապան, գանգապան, կշտապանակ (մի զարդ. հմմտ. կուշտ «կող»), համբարակապան (հմմտ. համբարակ), պաշտապան (հմմտ. պաշտ-), պա(ր)հակապան [հմմտ. պա(ր)հակ], պահապան (հմմտ. պահ-), վարապան, փուշտիպան (հմմտ. պաշտապան).

-պետ (-pet, -pat — գոյականակերտ անձնանիշ ածանց)՝ ամբարապետ (հմմտ. ամբար), (հ)անդերձապետ (հմմտ. անդարձ), անպահապետ (հմմտ. սպան, սպայ, սպարապետ), դենպետ, դենպետ, զինապետ, խոռապետ (շահ-

խոռապետ), կարապետ, կոռզպետ «արհեստապետ», կամբարակապետ (համար, համբարակ), մոզպետ (մովպետ), նահապետ, շահապետ, շպետ «հովիվ», սպարապետ, վանառապետ, վարդապետ, տակառապետ.

-ստան [-i)stān — տեղանվանակերտ ածանց)՝ ասպաստան, դատաստան, դարաստան, շահաստան, սակստան «շնանոց».

-սակ (-tak՝ դերբայակերտ ածանց)՝ ամբարակ, հեշտակ.

2) -արան (-a-žan՝ հ. իրան. dāna- «տեղ» բառից)՝ բաստարան «բանո»:

-արար (a-žar՝ dar- «պահել» արմատից, բաղարկվել է հայ. արար-ի հետ՝ առնեմ-ից)՝ մատակարար, նախարար

-զան (zan- «տեսակ»)՝ հրաշագան, այլև հայ. հիմքից՝ աստուածագան, զարմանագան. կրկնությունը՝ զանազան.

-ժէտ (-ժետ, ուշ՝ -ժոտ, -ժատ) (-žat «-հար, դարկված»՝ žatan, zatan «խփել, զարկել» բայի հիմքից)՝ ախտաժէտ (ժետ), դիաժետ դիա-ժատ), թերևս նաև ուշ հանդիպող նենգ(ա)ժէտ (-ժոտ). այն գիտակցվել է իբրև ինքնուրույն վերջածանց և կազմել լուսնածետ, որկուրածետ, որովայնածետ բառերը՝ հայկական հիմքերից:

-նան (-čanah — «մոլ, -սեր, ցանկացող»)՝ դաւանան, խրախնան, հոխանան (?), տիրանան:

Հայերենում վերջածանցական արժեք են ստացել նաև աււէն (-աււէն), պէս (-ա-պէս), գար (-ա-գար) բառերով կազմությունները, ընդ որում առաջին երկուսը շատ կենսունակ են: Ընդհակառակն, դատախազ, մատակախազ բառերի երկրորդ բաղադրիչը որպես ինքնուրույն ածանց տարածվել է հուդասական շրջանում (գլինեխազ, իգախազ):

Իրանական -aiča, -ēč, -īč և բաղադրված -(ī)čak փոքրացուցիչ-փաղաքական վերջածանցները հանդիպում են համեմատաբար ուշ ավանդված բուէն, բուփնակ, դարփնակ «կաղապար» (մ. իրան. darīčak «դռնակ, կաղապար») բառերում և Մանայն, Մանէն անձնանվան մեջ: Արդյոք այդ ածա՞նցն է առկա հայկական հիմքերից կազմված աղունակ «աղի փայլուն կտոր», քննակ «թիակ» բառերում:

Հնարավոր է -ունի վերջածանցի իրանական ծագումը, բայց մեկնությունն զույլություն ունեցող փորձերն առայժմ անհամոզիչ են: Յ. Մարկվարտը (Markwart, C, 7, 1931, 128 ծան. 1) այն բխեցնում էր միջին իրան. puhr «որդի» ձևից. է. Բենվենիստը [Benveniste, 1945, 46] թագունի բառը բըխեցնում է իրան. taga-bŋdriyā «թագակրուհի» ձևից (>-wrhi>-urhi>-uhi)՝ կարծելով՝ որ այս բառից -ունի-ն տարածվել է այլ բառերի վրա [հմտ. նաև Шанидзе, 1968, 452—454]:

Իրանական ծագում ունեն նաև -քար-ը (վատքար), թերևս նաև -եշտ-ը՝ (հրածեշտ, պարկեշտ) և -իշտ-ը՝ (երածիշտ, հաժիշտ):

Զգալի թիվ են կազմում իրանական փոխառությունների մեջ բարդությունները, որոնց վրա հատկապես կանգ չենք առնի: Նշենք միայն, որ դրանց երկրորդ բաղադրիչները մասամբ գիտակցվել են որպես ածանցներ և, ինչպես վերևում տեսանք, անցել ոչ իրանական հիմքերին: Իրանական բարդությունները որպես աչյուպիսիներ գիտակցվել են հատկապես այն բառերում, որոնց բաղադրիչները փոխառվել են նաև առանձին: Հատուկ խումբ են կազմում բայահիմքային երկրորդ բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները, որոնց աչյու բաղադրիչները ինքնուրույն գործածություն են ունեցել կամ հանդես եկել

կրթիկ բայաճիւժքերս Այտպես, դաստակերս բառի կերտ-ը որպէս բայաճիւժք զի-
տակցվիլ է, և համաբանորեն կազմվիլ է ձեռակերտ Կոյակտնը: Այդ նույն
ձեռով -ւանդ(ակ)-ով կազմված բառերի օրինակով (-ւանդ<-band<band-
«կապիկ» արմատից) կազմվիլ է բարձրաւանդակ բառը. հմմտ. գանաւանդ
(ակ), դարաւանդ, սարաւանդ(ակ), որոնք թերեւ իրանական կազմություններ
են:

ծք) ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ (ԹԵՄԱՏԻԿ) ԽՄԲԵՐԸ

Իրանական փոխառություններն ըստ իմաստային (թեմատիկ) խմբերի
բաշխվում են հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.1 աշխարհ. 1.214 սիկ «ցեխ, տիղմ». 1.2141
փուս (փտել). 1.216 բորակ. 1.23 դաշտ. մարգ «մարգագետին». 1.331 աւա-
զան. 1.36 վտակ. 1.44 խաղ «քար» (գայլախաղ). խարակ «ապառաժ, կարծր
քար» ժայռ (ժեռ, ժիռ), վէմ, 1.441 (հանքաբեր, այդ թվում քանկազին).
դահանակ. զմրուխտ. կարկեհան. 1.531 մահիկ. 1.54 ախտար-ք «աստղ».
1.541 արուսեակ «լուսաստղ, վեներա». 1.751 սրսկ-ել, մշտիկ «սրսկիչ»:

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն. 2.281 դա-
յեակ. 2.43 դաւակ. ալն «ցեղ, սերունդ», ճեռ. 2.56 նահապետ. 2.811 հարա-
վատ:

3. Կենդանիներ. 3.13 մատակ «էգ կենդանի». 3.18 շպետ «հովիվ». աւ-
պաճարական «հովվական». 3.19 ախոռ. ասպաստան. 3.20 պաճար «նա-
խիր, խոշոր եղջյուրավոր անասուն». 3.201 գոմէշ. 3.32 վարալ. 3.37 նո-
խաղ. 3.451 յաւանակ «ձագ, մատաղ կենդանի (հատկապես էշի, ձիու, եղ-
նիկի)». 3.62 կուլ «կատու». 3.64. մարգ «թռչուն» (լորա-մարգ). 3.641 բա-
վէ. սարեակ. սիրամարգ. 3.721 յովաղ. վագր. 3.741 սամոյր. 3.751 խարբուլ
«իշալձյամ». 3.76 կապիկ. 3.77 փիղ. 3.791 վարմ «որսացանց, թակարդ». 3.811
մարախ «մորեխ». 3.851 վիշապ:

4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ. 4.111
անդամ. 4.131 ճարպ. 4.14 գէս, վարս. դիսաւոր. 4.141 վիրա-լ (վիրալ-ել)
«ոսափրել». վարսավիրայ. 4.151 երակ. 4.162 կուշտ «կող» (և «փոր»), պա-
ռակ. 4.181 դմակ. 4.204 դէմ-ք. դիմակ. 4.205 ճակատ. 4.24 երախ «բերան,
երախ». 4.31 բալուկ. 4.311 դաստակ. 4.351 երան(-ք). 4.371 սմբակ. 4.46
գանձակ «փոր, ընդերք», [կուշտ] «փոր». 4.61 նիրհ. 4.661 դաշտան. ճեմիշ
«չուզարան, արտաքնոց». 4.75 մահ. 4.751 անուշակ «անմահական». 4.81
հղար. ոյժ. 4.84 ախտ. ախտաժէտ. -ժեռ (-ժէտ, -ժատ), -գար 4.841 բիժ.
բոր. պիսակ. 4.86 բուժ-ել (բոյժ). 4.87 բժիշկ. 4.871 նշտիր «վիրաբուժական
դանակ». 4.88 բոյժ «դիւղ», դարման. 4.91 աշխատ-ել «հոգնել», պարտաս-իլ
«հոգնել». 4.941 գոնջ «հաշմանդամ». 4.97 կոյր:

5. Ուռելիք և ըմպելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5.111
(ըմ-)բոշխն-ել «վայելիլ». 5.121 նպար(ակ), պիհ «ոլարեն, ուտելիք». խար
«անասնակեր». թոշակ «ճամփի պաշտպան. կերակուր», պաշտպ. պատրուճակ
«ուտելի կենդանի». առնիկ «օրտապահիկ, օրվտ ուտելիք». պարար «պիրա-
յում». պարարակ «դեր, պարարտ», պարարտ. 5.131 տաշարակ. 5.14 սով.
5.261 դոյլ. 5.32 խան «սուխե, սինի». սկավառակ «սինակ, (կեղտկը)աման». 5.34
կուժ. ասլակի (ասլիկի) «շիշ». թակոյկ «մեծ ջրաման». շիշ. սրուակ.

5.35 բաժակ, նուսպ «գալվաթ, բաժակ», տաշտ «բաժակ, թափ», 5.41 խոհ (խահ~, խախ) «կերակուր», խորտիկ «կերակուր, համադամ», 5.44 ճաշ, 5.511 նկան «մի տեսակ հաց», նկանակ, նշխար «հացի կտոր, կերակրի մնացորդ», 5.52 պախաճճամ «կարկանդակ», 5.521 խորակ «մի տեսակ խմորեղեն», կտապ «մի տեսակ խմորեղեն», 5.611 ամիճ «մսեղեն կերակուր», ապուլուտ, պախ «խաշած միս», 5.641 կասկ «կեղևահանված (և հիված) գարի, հարիսա», 5.651 վարունգ, 5.68 սոխ, 5.71 միրգ, 5.751 թուփ, 5.751 արմառ, 5.88 պանիր, 5.921 անապակ «անջուր՝ անխառն (գինի)», մատուռակ:

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք. 6.12 հանդերձ, մենթան «հագուստ», 6.121 պատմուճան «հանդիսավոր զգեստ», 6.13 դերձակ 6.211 (գործվածքի տեսակներ), դիպակ, դառնաուլուտ, կերպաս, սնդուս, տարալ «արվեստավոր գործվածք», 6.34 ճախարակ, 6.381 նարաւտ «գույնզգույն թել», 6.411 պարեգաւտ «վերնագգեստ, կապա», 6.44 շապիկ, պարեհնակ «շապիկ», 6.451 գրապան «հագուստի վզամաս», 6.46 դրաւշակ «քղանցք», 6.48 վարտիք, 6.51 կաւշիկ, մոյկ, մուճակ, 6.551 թագ, աշխարաւանդ «թագի կապ», խոյր, պսակ, 6.57 կամար «գոտի», 6.591 վառ «թագավորական քող», փադան (փա(ն)դամ) «լաշակ», 6.711 դամիլայեալ «զարդարված, պճնված», 6.721 պախճաւանդ «մի կամարածև դարդ», 6.731 գո(ր)շապահանգ «ականջօղ», 6.74 ապարանջան, 6.75 մեհեւանդ «մանյակ», 6.81 վարշամակ «թաշկինակ», 6.941 մարձեւ «շփել, օծել, (մարմինը) յուղով տրորել», սնգոյր «շալար, երեսի ներկ», 6.951 աւշնան «օճառախոտ»:

7. Բնակարան, տուն, կանկարասի. 7.11 բնակ-իլ, վան «բնակություն, բնակարան», ապատ «շեն, շեն, շին տեղ, բնակիլի տեղ», անապատ 7.121 ապարան, դաստակերտ «ագարակ, ունեցվածք, շինվածք», տաճար, «պալատ», 7.122 բնակ «բնիկ, հարադատ», բնիկ 7.13 վրան, տաղաւար «հյուղ, խրճիթ, վրան», 7.14 [տաղաւար], ապաւանդակ «վրանի թոկ», մաշկապարճէն «թագավորական հարեմի վրան», 7.211 դահլիճ, դիւան «դահլիճ, ատյան, դպրոց», սրահ, պատշգամ 7. 221 բար- «դուռ» (բարաւոր «դուռն սեմ»), 7.221 բարապան «գոնապան», բարապետ, դարապան, դարապետ, 7.25 պատուհան, 7.271 սլարիսպ, պահանգ (պահանկ) «պատի մեջ ագուցված գերան՝ պատը պահելու համար», 7.281 գմբեթ, 7.41 կահ, սպաս, 7.411 դարան «պահարան», նուարտան «ծածկոց», պաստառ «ծածկոց», շատրուան «վարագոյր», վարագոյր, վիժակ «վարագոյր, ծածկոց», 7.421 բարձ, 7.43 գահ, տախտ «աթոռ, գահ, տապաստակ «բազմոց», 7.44 խուն- «սեղան» (խունաւագութիւն), 7.45 բազմակ «ճրագ», լամբար (լամպար, ղամբար), ճրագ, պատրոյգ (պատրոյգ), 7.451 նութ, 7.46 մոմ:

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.11 մշակ, 8.12 [մշակ-ել], 8.13 դարաստան «ծառաստան, պարտեզ», դրախտ «պարտեզ, ծառանոց», պարտեզ, 8.14 ամբար (համբար), համբարակ «շտեմարան, ամբար», 8.141 համբարակապետ, համբարապան, 8.21 վար (վարել), 8.211 մաճ, 8.23 բահ, 8.34 կաս-ել (-ուլ) «կալսել, մանրել», 8.411 սոհմական «առատ բերք», 8.48 բրինձ, 8.51 ճարակ «անասնախոտ», 8.53 (զանազան բույսեր), աւշինդր, բաղուկ «ճակնդեղ», դմիլիկ «մի տեսակ փուռ», կապար, կնճիթ «բունջուր», ճակնդեղ, ճանրակ «մի խնկաբեր բույս», մուրտ, շաման «մի համեմիչ բույս», քրքում «շաֆրան», 8.541 բուն «ծառի բուն», 8.571 (զանազան ծաղիկներ), համասպրամ, հարուտ, հիրիկ, մանուշակ, մաւրուտ, յասմիկ, նարդէս (նար-

կէս չհարկիր)։ շամդիրտակ. սմնակ. 8.58 վարդ. 8.601 (զանազան ծառատե-
սակներ)։ նոճ, սարոյ «նոճի»։ քնարուկ. 8.602 պոտոռաստ։

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ, արվեստ և արհեստ, սրանց
հետ կապված նյութեր. 9.12 երկ. 9.13 [աշխատ-ել]։ 9.18 պարտանդ «կա-
պանք, շղթա»։ 9.19 տոռասն «թոկ», երասան. 9.25 տապար «կաջին»։ 9.261
խորտակ-ել. 9.33 քարշ-ել. 9.34 վան-ել. 9.341 տապաստ «գեղանատարած»։
9.412 արուեստ. 9.42 կոտղակտ «արհեստագետ», ճարտար. 9.44 կերտ-ել,
շին-ել (շէն)։ 9.45 տաշ-ել 9.451 տախտակ. 9.641 ժանդ (ժանկ)։ 9.66 պը-
ղինձ. 9.661 արոյր. 9.671 պոդովատ. 9.74 [ապակի (ապիկի)]։ 9.76 զամ-
րիւզ. ստպատ «կոդով»։ 9.761 վանդակ. 9.81 քանդ «փորագրություն, քան-
դակ», քանդակ. 9.87 նկար, պատկեր. արուճանակ «նկարի ուրվագիծ»։
9.88 ներկ (?)։ 9.943 արժան(ի) «պատշաճ», պատշաճ. 9.93 պէտ-ք. նիսպ
«կարիք ունեցող, կարոտ, պակաս»։ 9.95 կար-ել. առակ «կարող, ձեռնհաս»,
բառակ «ձեռնահաս, կարող»։ 9.97 դժուար. 9.992 ալրինակ «օրինակ. կղանակ,
կերպ»։ դաշնակ «եղանակ, կերպ»։ հանգամ-անք, հնար, ճար. [տարապ]
«միջոց, ձև, կղանակ»։ պաճար-ք «միջոց, հնարք»։

10. Շարժում. տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն. 10.13
ճախր-ել. 10.25 արկ-անել. 10.32 վիժ-ել (վէժ-)։ 10.43 վազ-ել «ցատկել,
վազել»։ 10.441 վարձակ «պարուհի»։ 10.45 ճեմ-իլ. 10.46 [վազ-ել]։ 10.491
կարաւան. պաշուսակ. 10.64 [վար-ել] «տանել, քշել»։ 10.661 գաւազան «ա-
նասուն քշելու փայտ, գավազան»։ խարապան. սպրդում «ծիու թամբի փոկ»։
դանդանաւանդ «սանձ», վարաւանդ «ծիու սանձ»։ 10.71 ճանապարհ. 10.711
ռահվիրայ «ուղեհարդար, ուղի բացող»։ 10.751 զահաւոր(ակ) «գեսպակ,
պատգարակ», դարգիճ «պատգարակ», դեսպակ «պատգարակ», ժանուար
«գահավորակ»։ 10.761 ճախարակ «անիվ»։ 10.82 նաւազ «նավավար»։ 10.83
մակոյկ։

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր. 11.17 պա(ր)հ-ել. 11.211
տպ(ա)սպար-ել «հանձնել»։ բաշխիշ «նվեր, պարգև», գահամն «ընծա, նվեր»,
նուէր, շնորհ «պարգև. ձրի»։ 11.24 [պահ-ել]։ պահակեր «պահպան, պա-
հպան (այստեղից ուշ՝ պահպան-ել)։ սպասիկ (սպասեակ) «խնամակալ,
պահպանող»։ 11.251 ապոստան. 11.27 ապական-ել «ջնջել, վերացնել,
փչացնել»։ աւեր-ել, քանդ-ել. աւերակ. 11.28 վնաս. վնասակար. 10.31 խուզ-
ել (խոյզ) «որոնել», վնն-ել (վնին) «քննել, որոնել»։ յուզ-ել (յոյզ) «փնտրել,
տակնուրբա անել»։ 11.34 արձակ-ել. 11.41 պերդաստան «ծառաների և գե-
րինների ամբողջություն. ունեցվածք, կարվածք»։ 11.43 դրամ. 11.431 (զա-
նազան դրամներ)։ դահեկան. դանդ. [դրամ]։ նաքարակիր «մի մանրադր-
րամ»։ սատեր. 11.45 քոսակ. 11.46 գանձ, գանձանակ «գանձարան»։ գանձա-
ւոր «գանձապահ»։ հանդանակ «հավարած գումար»։ 11.48 պոյապոտ «ժա-
ռանկար»։ 11.481 անդարձ «կտակ(ապիր)», կտակ. բազ «բաժին. ժառան-
դություն»։ 11.511 ապենիազ «անկարոտ»։ 11.52 [նիազ] «կարոտ»։ 11.53
մուրակ «մուրաքիան», մուրիկ «մուրաքիան»։ 11.531 բաշխ «ուցորմություն,
հարկ, տուրք», մոյր «մուրաքիանություն, ուցորմություն»։ 11.54 ազահ, գաւշ
«անհագ, ագահ. ցանկասեր»։ 11.58 հէն «ավազակ»։ 11.64 պարտ-ք. 11.67
գրաւ, գրաւական, երաշխ-(իք), պարտբաշխի «գրով»։ 11.68 վաշխ «տոկոս»։
11.69 բաժ «հարկ, տուրք», բաշխ «հարկ, տուրք», հարկ «տուրք», սակ «հարկ,
տուրք»։ 11.72 աւգուտ, աւգոտակար. 11.74 [վնաս]։ 11.751 մուրհակ. 11.77

վարձ-ել. 11.78 [թոշակ], մահակ «վարձ», վարձ, վճար, վարձկան. 11.82 վաճառ-ել. 11.84 վաճառողական. վաճառողական. 11.86 կրպակ. 11.871 արդ- «արժեք», արժ-. արժան «գին ունեցող»:

12. Տառաձական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ. 12.111 աստղաբեկ (-էս). հրապարակ. վտան «մեկ ասպարեղ, մեկ նետընկեց (տարածու- թյուն)». 12.131 բազմ-իլ. բազմական «սեղան նստածներ». 12.19 հանդարտ. 12.211 (հ)անգրիճ-ել (հանգրէճ) «հավաքել. վեր քշտել». 12.22 [պատու- աստ-ել] «կցել, հարմարեցնել». 12.232 բաժան-ել. բաշխ-ել. 12.32 խոնարհ «ցած. խոնարհ, համեստ». շեպ «ղառիվայր». 12.34 տակ. 12.35 բառ «ծույր, սահման, եղբ, վերջ». 12.36 կոյս «կողմ». 12.42 ահեակ «ձախ». 12.44 տար «հեռու». 12.441 վտար-ել. 12.51 -ղան, դան- «կերպ». արհիտակ. կաղտոպար. 12.541 (ղանաղան չափեր). գրիւ «հացահատիկի մի չափ». կապիճ «հատեղե- նի մի չափ». հրասախ «փարսախ». ման «մի կշռաչափ». մար «մի չափ». 12.55 անարի «վիթխարի, անճոռնի». 12.561 կոտակ «կարճահասակ, փոքր». [խորտակ-ել] «կոտրատել, ջարդել». [կաս-ել. (-ուլ)] «մանրել». 12.61 [ար- ձակ] «ընդարձակ». 12.65 բարակ. 12.74 նկուն «կորացած, նվաստ». 12.83 գունդ «գունդ, գնդաձև իր», գնդակ. 12.91 հաւասար. 12.92 գունակ «նման», հանգոյն «նման», նման, պէս. [արհիտակ]. 12.94 նիշ, նշան, նշանակ:

13. Քանակ և թիվ. 13.12 համար. համարակար «հաշվապահ, հաշվա- կալ». 13.13 բաւանդակ (բովանդակ). 13.14 համակ «բոլոր, ամբողջ», հա- մարէն 13.15 բազում, շատ. 13.16 յաւէտ «ավելի շատ». 13.17 նուաղ, պա- կաս. 13.18 բաւական. 13.19 գումար. 13.192 ամբոխ. գումարտակ. գրոհ «ժո- դովուրդ, ամբոխ». երամ, երամակ, երամական «շքախումբ». խումբ. կոյտ. ջոկ. տակ «(մարգարտա)շարք. տրցակ». 13.21 առատ «առատ, լեցուն. առա- տածեռն» 13.221 զուր. 13.23 [բազ] «բաժին», [բաժ], բաժին. 13.33 սա- տակ «պարզ». 13.34 նախ. նախակ «առաջնակարգ դիրք կամ պաշտոն». 13.531 հազար. բիւր:

14. Ժամանակ. 14.11 ժամ, ժամանակ. անգամ. 14.14 երիտասարդ. 14.151 պառաւ. 14.16 ուշ. 14.21 արագ (երագ). շտապ. ճեպ. ժիր. տաճիկ «արագավազ» 14.22 -սպոյծ (սպուծ-) «դանդաղում». 14.24 [սպուծ-ել] «դանդաղել, ուշանալ». 14.25 նախ. նաւակատիք «բացման հանդես. տարե- դարձ». 14.251 հակիրճ. 14.26 բառ «ավարտ», սպառ, սպուռ, վճար. 14.29 կազմ «պատրաստ», պատրաստ. ժաման «ժամանակին պատրաստ, փութ- կոտ». 14.31 հանապաղ, միշտ. յավէժ, յաւէտ. 14.331 տակաւ «քիշ-քիշ, հե- տըղհետե». 14.72 (հայկական տոմարի ամսանուններ). նաւասարդ. տրէ (տրեկան), մեհեկան, ահեկան, մարերի, մարգաց, հրո(ր)տ-ից. 14.51 ժամ:

15. Զգայական ընկալումներ. 15.22 բուր-ել (բույր). 15.251 խունկ, կընդ- բուկ, ստաշխն. 15.261 փուտ. 15.35 անոյշ. 15.411 գոյշ (դգոյշ). 15.51 նըշ- մար-ել. 15.52 դիտ-ել (դէտ), [դնն-ել (զնին)]. 15.54 դիտակ «աչքին երևա- ցող բան». կերպ. 15.551 հանդէս. 15.61 գոյն, երանդ. ճաճան(չ)աուխտ «գույնզգույն». 15.611 դժգոյն. 15.62 արշա- «սպիտակ (?), լուսափայլ (?)» (արշալուրջ-ք). 15.63 իւտար. [պիսակ] «սև նշան». ճարտուկ «ճանճկին, բժավոր, պիսակավոր». 15.64 ճերմակ, սպիտակ. [արշա-] «սպիտակ (?), լուսափայլ (?)». 15.65 արջն «սև, մութ». սեաւ 15.66 կարմիր. աշխէտ «կար- միր, հրագույն», ատրագոյն «հրագույն». 15.67 կապոյտ. 15.69 դարտակ «դեղին». 15.47 սոթ (<*սաթ) «պինդ». 15.84 աշտուճ (սատուճ) «ցամաք

(Հացի մասին)», հրաշտ «չար, ցամաք (Հողի մասին)», 15.85 սապ, տառթ. 15.87 անտպակ. [առատ] «անարատ, պայծառ», պարզ. 15.871 դաստատակ «ջնջոց, սրբիչ», 15.881 ժաճ «աղտեղություն»:

16. Ձգացմունք, խոնավածնային, բարոյական և գեղագիտական բմբռնություններ. 16.12 [յոյզ]. 16.17 բախտ, վիճակ. [ախտար-ք] «աստղ. բախտ. աստեղահմա». 16.18 [բախտ]. 16.19 պատուհաս. թշուստ. 16.21 ախորժ, ախորժական. կամակ-ք «ախորժելի բան. համով ուտելիք», հաճ. [շնորհ] «հաճություն». 16.22 զրաւս-(անք) «զվարճություն». 16.23 ուրախ (խրախ < *հուրախ). 16.27 տարփ (տրփի, տոփի). 16.29 համբոյր. 16.31 [աշխատ] «շտրչարանք», տանջ-. 16.32 վիշտ. 16.33 անդոճ «մտատանջություն». 16.34 սպաշաւ «զոյզում. խնայելը, խղճալը». փաշտման «զոյջում». ապաշխար-ել «զոյջալ, մեղքը լալ». 16.37 աշխար(-ել) «լալ, ողբալ», գեր «լաց, ողբ», սուգ. 16.46 պատիւ. [արգ (յ-արգ), արժան]. վեճ 16.461 նշկահ-ել «արհամարհել». նկուն «արհամարհված, բնկված», նուստ. 16.47 փառ-ք. բարգաւաճ «պերճ, փառավոր, անվանի». 16.48 ամբարտաւան, վէս «հպարտ, գոռոզ». նաղ-ել. 16.51 ապարթան-ել «հանգսնել, խրոխտալ». 16.511 վստահ. 16.53 աճ (արհ-), վախ, սարսափ. ահագին, արհական. արհաւիր. (զ)արհոյր-. 15.511 [զոյշ (զոյշ)] 16.54 վտանգ. 16.61 կամ-իլ. -խաղ, -ճան «-մոլ». կամայ. ակամայ. դժկամակ. 16.63 ապաւէն. 16.64 հրախտ. 16.68 դազ «նեն-գություն, թակարգ. խաբեական», մանկ «նենգություն, խաբեություն». զրուժ-(-զրուժ). զրուժան «խաբեքա». 16.72 վատ, վատթար, [զաւշ] «վատ. ցանկասեր». դաժան, դժխեմ, դժնդակ, դժնեայ. ժանտ. խոժ «վաշրենի, բարբարոս», խուժան. վատգոհար «ստորացեղ, գոհհիկ». 16.74 վ վրիպական. 16.75 [վնաս] «մեղք». 16.76 [վնաս] «հանցանք». 16.77 վրէպ, վրիպակ. 16.78 դարով «նախատինք», թշնամ-(անք) անարգանք, նախատինք, հայհոյանք». 16.79 գով-, զրուստ. 16.81 [շնորհ] «վաշիկություն, գեղ»:

Մտածողություն, միտք. 17.11 [ուշ] «ուշք, միտք». 17.12 հանճար «խելք, միտք, իմաստություն». 17.13 անդաճ-ել (անդիճ-ել) «մտածել, խորհրդածել». 17.171 ակահ «տեղյակ». 17.22 ապուշ, պանդոյր «անմիտ, տխմար». 17.251 խրատ, հրահանգ. կիրթ. վարժ. մարդ-ել. 17.26 աշակերտ. 17.27 դաստիարակ. վարդապետ. 17.271 ախտարակ «բնախոս». 17.31 յ-իշ-ել. 17.37 հաւաստ, վաւեր «ստույգ, հաստատուն». 17.41 նպատակ. 17.43 փարգաստ «չլինի թե, քով լիցի»:

18. Ձայնական արտահայտություն, խոսք. բնթերցանություն և գիր. 18.111 թմբուկ. 18.12 նուագ. 18.121 տալիզ «տասնադյա քնար». վին «մի տեսակ քնար». 18.32 պատասխանի. 18.35 պահանջ. 18.36 խոստ- «խոստում, ուխտ», ուխտ. 18.37 մերժ-ել. 18.41 հրաւեր. 18.411 զանդակ. 18.43 ազդ, համբաւ, պատգամ. 18.431 հրեշտակ «սուրհանդակ, պատգամավոր». 18.51 դպիր. 18.54 նամակ 18.541 պատճեն. 18.61 մատենան:

19. Տարածնային, հասարակական և բաղափական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ. 19.14 մարդ. նահանգ. 19.15 քաղաք. ռոտաստակ «զլխավոր քաղաք». 19.16 [շէն] «զյուզ» տվան. 19.16 [դաստակերտ] «ազարակ. ունեցվածք. շինվածք». 19.17 սահման. 19.21 ռամիկ «հասարակ ժողովուրդ». 19.23 [ազն] «ցեղ, սերունդ, ազգ. տեսակ». [ճևտ] «ցեղ, սերունդ», տոհմ. 19.231 [նահապետ]. 19.31 իշխ-ել. 19.311 կարապետ «առաջնորդ, ուղեցույց». 19.32 թագաւոր. 19.321 [թաղ]. [աշխատ-

բուսանդ] «Թաղի կապ», [խոյր] «զլխարկ, թուզ», [պոսակ] «պոսակ, թագ», [վառ] «թագավորական քող», պոհ, [զահաւոր(ակ)], տախտ «գահ, աթոռ», 19.33 բամբիշն «թագուհի», 19.35 իշխան, 19.35 դահ-նամակ «գահացուցակ», 19.352 (պաշտոններ, աստիճաններ, տիտղոսներ), անդերձապետ, ասպետ, բանուկան «պալատական տիկիններ», բդե(ա)շխ, գոհաւոր, դեհկան, դեսպան, խոռապետ, հաղարապետ, հաղարաւուխտ, հանդերձապետ, մատակարար, մարդպան, նախարար, շահապ, շահապետ, շապրատան տակառապետ, ոստիկան, պատմութեակ, պարէտ, սակստան-անդերձապետ, սեպուհ, տակառապետ, տաճարապետ, 19.36 ազատ «ալնվական», առհմակ «ալնվական», տոհմիկ, 19.38 հպաստակ, 19.41 պետ, 19.42/43 գնր-դաստան «ծառաների և գերիների ամբողջութիւն», 19.43 [գերդաստան] «ծառա, աղախին», գերդաստանիկ, սպասաւոր, 19.431 [սպաս] «պաշտոն, ծառայութիւն», 19.44 [աղատ, արծակ], 19.45 հրամայ-ել, հրաման, հրովարտակ, [պատգամ], պատուէր, պատուիրան, 19.451 պատուիրակ, 19.461 ապ(ա)ստամբ, ապարասան «անհնազանդ, բմբոստ», ստահակ «բմբոստ», ստամբակ «բմբոստ, անսաստ», [նշկահ-ել] «ապստամբել», 19.52 թշնամի, 19.55 անաշխարհիկ (անաշահիկ) «պանդուխտ, օտարական», աւտար, նժդեհ «պանդուխտ», 19.561 ասպ(ա)նջական «հյուրընկալ», 19.58 նպաստ, 19.63 [դագ] «նենգութիւն, թակարդ», դաւ, 19.631 գուշակ «մատնիչ», դաւաճան, 19.64 հասարակ «ընդհանուր», 19.72 ստահակ «անառակ», 19.721 կապէնք «շնութիւն վարձ»:

20. Ռազմական գործ. 20.12 ա(պ)շոպ «շփոթութիւն, խռովութիւն, կռուիվ», գուպար «բմբշամարտ, կռիվ», պալքար, վէգ «վեճ, կռիվ», վէճ, 20.13 պատերազմ, ուզմ, 20.132 թշնամի, [հէն] «թշնամի բանակ», 20.14 հաշտ, 20.141 դաշն, պայման, 20.15 [գրոհ] «բանակ», զաւր, ճամբար «բանակ, բանակատեղի», սահ «բանակ, գունդ, զորագունդ», 20.151 գունդ, սպահ «գունդ, զորաբանակ», սպայ «գունդ, զորաբանակ», վաշտ, մատենիկ «հեծյալ, հեծելակային», 20.152 դրաւշ, դրաւշակ, 20.17 ղինուոր, մարդիկ «ղինվոր», վաշտկան «ղինվոր», պէշասպիկ «ծիավոր սուրհանդակ», 20.171 մարդ-ել, 20.18 հրամ(ան)ատար, սաղար (սալար) «զորավար, զորապետ», սպայապետ, սպարապետ, 20.21 զէն-ք, [կազմ] «զինված», 20.222 [տապար], 20.23 պարս «պարսատիկ», պարսատիկ (?), 20.25 պատկան «նետ», պատկանդարան «նետաման, կապարճ», 20.26 աշտեայ, նիզակ, տէգ «նիզակի ծայր», 20.271 [դաստակ] «սրի կոթ», դաստապան «սրի կոթ» 20.31 զրահ, վերտ «հյուսված զրահ, զրահավառ, զրահաւոր, 20.311 ա(ւ)ճառ «(ծիա)սարք, հանդերձանք», ասպաղէն «ծիասարք», դսնգապան (դանկապան) «սրենապան», 20.32 վարապան «կրծքի զրահ», 20.33 սաղաւարտ, 20.34 ասոպար «վահան», վահան 20.351 պատուար, [պարիսպ], տարկէն «քաղաքի պարիսպների շուրջը փորված խրամ», 20.41 պարտ-ել «հաղթել», 20.411 վան-ել «նետել, ցրել, վանել, նվաճել», վկանդ-ել «նվաճել», 20.42 պարտ-իլ «հաղթվել», դժպարտ «հաղթված, պարտված», 20.421 նախճիր «կոտորած (որսի, պատերազմի ժամանակ)», 20.43 արշաւ-ել, 20.431 ասպատակ, 20.44 պաշտպան, պատսպար-ել պա(ր)հակ, պա(ր)հակապան, պարեկապան, փուշտիպան «թիկնապահ», 20.45 նահանջ, 20.48 ապուռ «ավար, կողոպուտ», աւար, 20.49 դարան «թաքստոց»:

21. Օրենք. 21.12 աւրէն(-ք), 20.13 դատ, դատաստան, 20.16 դատաւոր:

21.21 ամբաստան, դատախազ «դատ պահանջող, ամբաստանող». 21.221 ջատագով «դատախազտական, բարեխոս». 21.23 վկայ. 21.24/25 խոստ~, ուխտ. 21.34 [վճար] «վճիռ», վճիռ. 21.35 ապիրատ «անիրավ, անարդար». 21.37 տոյժ, տուգան-ք. 21.371 դահիճ. 21.39 բանտ, բաստարան «բանտ», զընդան «բանտ». բանտական. բանտապան, բանտապետ. 21.41 ահոկ «հանցանք, վնաս», [վնաս] «հանցանք». 21.431 տպահարզան. 21.47 [(ուխտա)-դրուժ]:

22. Կրոն և նախապաշարմունք. 22.11 դեն «կրոն, հավատ». 22.111 մագդեղն «զրադաշտական կրոն», քեշ (քեշտ) «զրադաշտական կրոն». 22.13 մեհեան, [տաճար]. 22.14 բագին «զոհասեղան». 22.141 ատրուշան. բարսմունք «տրցակ, որ կրակապաշտները բռնում են կրակի առջև». 22.15 զեն «զոհ», զոհ, յազ «զոհ, զոհաբերություն», յաշտ «զոհ». 22.16 պաշտ-ել. պարիշտ ((ամ-) բարիշտ «անբարեպաշտ, անաստված»). 22.171 [խոստ~, խոստովան~, ուխտ]. 22.18 մոգ. մոգպետ, մովպետ. 22.211 բուրվառ. 22.23 աւհն-ել. 22.24 նզով-ել. 22.26 [պա(ր)հ-ք] «պաս պահելը». 22.311 [զրախտ]. 22.32 դժոխ, սանդարամետ. 22.33 [հրեշտակ]. 22.34 դեւ. 22.42 հմայ «կախարդանք». կախարդ, կախարդասար. ախտար «աստեղահմայ». մարգարէ, գրապանակ «հմայակ». հրաշ. 22.43 ջատուկ. 22.45 համբարու «պարիկ», յուշկապարիկ (վշկապարիք), պարիկ. հրէշ:

23. Գեոգրաֆիկ և մասնիկներ⁷⁸. 23.51 [դէմ]. 23.52 [հանդերձ]. 23.53 յանդիման. 23.54 վասն. 23.61 [կամ]:

Իրանական ծագման բառերի իմաստային (թեմատիկ) բաշխման հիման վրա կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

1) Իրանական փոխառությունները բոլոր կարգի փոխառությունների մեջ միակն են, որ բնիկ հնդեվրոպական բառերի նման ընդգրկում են իմաստային (թեմատիկ) բոլոր խմբերը: Այսուհանդերձ տարբեր է իմաստային խմբերի մեջ բնիկ և իրանական ծագման բառերի բաշխումը:

2) Իրանական ծագման բառերը ակնհայտորեն զիջում են բնիկ հնդեվրոպական բառերին իրենց թվով, գործածությամբ և բառակազմական արժեքով հատկապես այն խմբերում, որոնք համեմատաբար կայուն են և կազմում են ամեն մի լեզվի անկապտելի սեփականությունը: Մասնավորապես պետք է նշել իրանական փոխառությունների մեջ դերանունների և միավորներ ու տասնյակներ արտահայտող թվականների բացակայությունը, ֆիզիկական աշխարհին, մարդկային սեռերին և ընտանեկան հարաբերություններին, մարմնի մասերին ու մարմնական գործառություններին, շարժման և գործողության սովորական ձևերին, տարածական էական հարաբերություններին, ոչ գույնային զգայական ընկալումներին, ձայնական արտահայտություններին ու խոսքին վերաբերող անվանումների համեմատական սակավաթվությունը:

3) Իրանական փոխառությունները մեծ քանակ են կազմում և առանձին դեպքերում բնիկ հնդեվրոպական բառերին թվով գերազանցում հետևյալ խմբերում ու ենթախմբերում՝ արևագարծային գոտու կենդանիների և

⁷⁸ Ինչպես հնդեվրոպական ծագման ձևովների և բառերի բնության դեպքում, բուն իրանական ածանցները այստեղ չեն բերվում. նրանց մասին տե՛ս իրանական փոխառությունների բառակազմական առանձնատկություններին նվիրված հատվածում: Չեն բերվում նաև իրանական բառերից հայերենում նախդիրներով ու հոլովական վերջավորություններով կազմված սպասարկու բառերը:

կուլտուրական րույսերի, կերակուրների և ամսանների, հագուստների և դար-
պարանքների անվանումներ, զույնաչին նշանակումներ և ամսանուններ,
առևտրական, պետական-քաղաքական, ռազմական և իրավական տերմիններ:
Մեծածիր է հայ հեթանոսական կրոնի հետ կապված բառերը, կոն նաև
քրիստոնեական կրոնի բնագավառը անցած իրանական անվանումներ՝
դրախտ, դժոխք, հեջտակ և այլն: Բարձր թվականներից հազար-ը և բիւր-ը
իրանական ծագում ունեն: Բնականաբար մեծ թիվ են կազմում իրանական
այն փոխառությունները, որոնք կապված են իրանական կյանքի, կրոնի, պե-
տական ու կրոնական հաստատությունների հետ՝ մասամբ անցած հայ իրա-
կանությունը պարսկական տիրապետության հետևանքով: Հասկապես շատ
են զսնադան պաշտոնների, աստիճանների և տիտղոսների անվանումները:

4) Ինչպես մասամբ երեւոյ նախորդ կետում ասվածից, միևնույն խում-
բերի ու ենթախմբերի մեջ ընդգրկված բնիկ և իրանական ծագման բառերի
միջև երբեմն առկա է սեռի և տեսակի, ընդհանուրի և առանձինի հա-
րաբերություն: Հաճախ են այն դեպքերը, երբ իրանական փոխառություննե-
րի մեջ չկան համապատասխան ընդհանուր անվանումներ, բայց շատ են տե-
սակալիչները: Այսպես, բացակայում է ամանի ընդհանուր անվանումը, բայց
կան դոյլ, խան, սկավառակ, կուժ, քակոյլ, շիշ, սրուակ, բաժակ, նուագ, տաշտ
անվանումները: չկան հացի և թխվածքի իրանական ծագման ընդհանուր ան-
վանումներ, բայց կան դրանց տեսակները նշանակող, երբեմն իրանականից
հայերենին անցնելիս մասնակի իմաստ ստացած նկան, նկանակ, նշխար,
պախանհամ, խորակ, կտապ անվանումները: չկա ծաղկի իրանական ծագում
ունեցող ընդհանուր անվանում, բայց մեծ թիվ են կազմում ծաղիկների տար-
բեր տեսակների իրանական ծագման անվանումները, այդ թվում՝ մանուշակ,
յասմին և այլն: Բավական մեծածիր են միևնույն առարկան կամ նրան
մերձավոր տեսակները նշանակող իրանական ծագման հոմանիշները, ընդ
որում երբեմն համապատասխան բնիկ համարժեքների բացակայության պայ-
մաններում: այսպես, վարագույրի համար կան շաւուրուան, վարագոյր, վի-
ժակ, պատգարակի ու նրա տեսակների համար՝ գահաւոր(ակ), դարգին, դես-
պակ, ժանուար հոմանիշները: բանակի և զորքի համար առկա են գրոհ,
զար-ֆ, նամբար, սառ հոմանիշները: հավանաբար իրանական ծագում ունի
նաև բանակ բառը: Կան դեպքեր էլ, երբ հայերենը այդ հոմանիշները վերցը-
րել է իրանական տարբեր աղբյուրներից: համտ. սպայ-, սպար-, սան, որոնք
ծագում են միևնույն արմատից:

5) Իրանական բառերի՝ հայերենին անցնելիս հաճախ տեղի է ունենում
իմաստային որոշ տեղաշարժ, մասնավորապես իմաստի նեղացում և մասնա-
կիացում: Տարբեր բնագավառների վերաբերող փոխառությունների ստուգա-
բանական կապերի խզումը նրանց հաճախ հաղորդում է զուտ տերմինային
արժեք՝ գործածություն միայն այս կամ այն նեղ բնագավառում: Իրանական
փոխառությունների բառակազմական առանձնահատկություններին նվիրված
հատվածում խոսվեց իրանական ծագման որոշ բառերի՝ վերջածանցային
արժեք ստանալու մասին՝ -աւ-պէս, -աւէն և այլն: Ընդհանրապես բավակա-
նին հաճախակի են խոսքամասային և իմաստային տարբեր կարգի փոխան-
ցումներն ու տեղաշարժերը, որոնք հասցնում են իրանական բառերի՝ միայն
հայերենին հատուկ իմաստների:

6) Իրանական փոխառությունների՝ վերևում բերված իմաստային խում-

րերն ընդգրկում են միայն իրանական ծագման բառերը և բառակազմական ձևերը: Սակայն, ինչպես նշվել է, կան մեծ թվով հայերեն բառեր, որոնք կազմված են իրանական ծագման արմատներով և հայերեն ածանցներով, հայերեն արմատներով և իրանական ծագման ածանցներով, երբեմն էլ իրանական ծագման արմատներով ու ածանցներով: Հնարավոր է, որ հիշյալ ցանկում բերված —ական, —աուր, —պետ և այլ բաղադրիչներով բառերի մի մասը կազմված լինի հենց հայերենում՝ առկա նյութի բաղադրիչ վրա: Իրանական մի շարք փոխառություններ լայն գործածություն են ձեռք բերել և հիմք տվել բաղադրիչ նորակազմությունների համար, մյուսները մնացել են որպես գործածության առանձնակի ձևեր: Նշենք, որ հատկապես առաջին տիպի բառերն են, որ հարատևել են մինչև մեր օրերը: Վերևում ասվածների լույսի տակ հարկավոր է որոշ վերապահումներ և վերաբերվել իրանական փոխառությունների՝ բերված իմաստային բաշխմանը: Այսպես, վերջին խմբում զբղված կամ շաղկապի և դէմ, հանդերձ, յանդիման, վասն նախադրությունների հետ միասին առկա են բաղադրիչ այլ շաղկապներ և նախադրություններ, որոնք կազմվել են իրանական բառերի հոլովական և նախդրավոր ձևերով, իրանական և հայկական ծագման բաղադրիչների զուգակցմամբ: շաղկապներ՝ սակայն, կամ թէ, վասնզի, որպես զի, թէպէտ, յորժամ և այլն. նախադրություններ՝ պատճառաւ, ընդդէմ, զաւրկն, որպէս և այլն:

ծգ) ՓՈՒՆԱՌՅԱԼ ԳԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՆՋՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայկական հեթանոսական դիցարանում մեծ տեղ են գրավել իրանական ծագման աստվածությունները՝ սկսած գերագույն աստված Արամազդից և վերջացրած մանր աստվածություններով ու ոգիներով: Սրանց անունները հին շրջանի փոխառություններ են:

1. Արամազդ, -այ — հ. իրան. A(h)ura-mazdā «տեր իմաստուն». սրա մ. իրան. Ormizd ձևից է տառադարձված Որմիզդ-ը, որ հանդիպում է Ագաթանգեղոսի մոտ. կան նաև սրանից կազմված Որմզդայ և Որմզդատ անձնանունները:

2. Անահիտ, -այ — հ. իրան. Anāhitā «անարատ, մաքուր». հնում որպես սովորական անձնանուն չի գործածվել:

3. Միհր — մ. իրան. Mihr (< Miθra-) «բարեկամություն, դաշինք», այլև, որպես արևի աստված, «արեգակ». VII դ. հանդիպում է գործածված որպես անձնանուն. այս հիմքից են ծագում Միհրան, Միհրբարզան, Միհրդատ, Միհրշապուհ հայկական անձնանունները:

4. Տիր, -ի (Տիր) — *Tīr (հմմտ. ն. պրսկ. tīr «փալլածու մոլորակ. արեգակնային տոմարի 4-րդ ամիս. ամսվա 13-րդ օր»). իրան. *tīrē ձևից է փոխառյալ հայ. արե «հայկական տոմարի 4-րդ ամիս» բառը. այս հիմքից են ծագած Տիրան, Տիրիթ (?) անձնանունները:

5. Սպանդարամետ — Spandāramat «սրբամիտ, սրբանվեր» (*spantā «սուրբ» | *ar-matay- «բարեպաշտ միտք, նվիրվածություն»). սրա sp < s անցումը ներկայացնող (հարավ. բրբռ.) Sandāramat ձևից է ծագում սանդարամետ «ստորերկրյա աշխարհ, անդունդ, դժոխք» բառը:

6. Վահագն — Varhagn (< *vřra-gna- «հաղթական, հարձակումը խա-

փանող»), գործածված է նաև որպես հասարակ անուն: Նույն ժաղաման են վերագրում Վահրամ և Վառամ անձնանուններին:

Իրանական ծագման անձնանունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1) անձնանուններ, որոնց համապատասխան հասարակ անունները հայերենում չկան, և 2) անձնանուններ, որոնք հայերենում ունեն իրանական աղբյուրներից առնված բառային ղուգահեռներ. վերջինների դեպքում հնարավոր է հարցի երկակի լուծում. կամ անձնանունը անկախաբար փոխ է առնվել (մասովանդ եթե իրանական աղբյուրներում կան համապատասխան անձնանուններ), կամ կաղմվել է հայերենում՝ հասարակ անվան բաղադի վրա: Վերջին հարցը պահանջում է հատուկ ուսումնասիրություն, և մեր կողմից չի քննարկվի:

Համեմատաբար մեծ թիվ են կաղմում իրանական ժաղման արական անձնանունները. իգականները սակավաթիվ են:

Իրանական ծագման անձնանունները որոշ դեպքերում ներկայացված են բառակաղմական միևնույն բաղադրիչներն ունեցող խմբերով, այլ դեպքերում կանգնած են առանձնակի:

Նշենք որոշակի վերջածանցներով բնութագրվող խմբերը:

Մեծ թիվ են կաղմում հայերի մեջ գործածական իրանական վերջածանցավոր կաղմություն ունեցող (սովորաբար փոքրացուցիչ-փաղաքշական) անձնանունները, որոնց անածանց ձևերը երբեմն առկա են հայերենում՝ որպես հասարակ կամ անկախ հատուկ անուններ:

Փաղաքշական ձևերը հաճախ կաղմված են ոչ թե փակագծերում բերվող հիմքերից, այլ սովելի ընդարձակ անունների երկրորդ բաղադրիչների կրճատումից.

-ակ (-ak(a)-)՝ Ամրակ (Ամպակ) (*amba- = հ. հնդկ. ámbha- «ուժ, զորություն») (?), Առնակ (arna- «կատաղի», հմմտ. Ἀρνάκης (?), Արշակ (aršā(n)- «այր, տղամարդ, հերոս»), Արաակ (Արաա-ի համար հմմտ. Արաաւագ, Արաաւան և այլն), Երազմակ (razm-, որից հայ. ռազմ (պատերազմ), Զանգակ (zang-, այստեղից հայ. զանգակ), Հմայնակ (hu-māy-, որից հայ. հմայք), Կայպակ (kaip-?), Մամակ (mām- «մայր» ?), Մանակ (Mana-, հմմտ. Մանահիք, Մանաւագ և այլն), Շահակ (šāh- «թագավոր», հմմտ. հայ. Շահ < Šāh), Վաղարշակ (հմմտ. Վաղարշ), Վասակ (vas- «ցանկանալ», որից հայ. վասն. կրճատված ավեստ. vasō-xšādra- տիպի մի ձևվից)։

-են (-ēn < -aina)՝ Աշխեն (axšēn «թուխ, մթադույն» կամ xšēn «տիրուհի»), Արաաշեն (Artaš-՝ Artašāš-ի կրճատված հիմքը), Արաեն (Art-՝ Art-ով սկսվող անունների կրճատված հիմքը), Գուրգեն (Gurgēn. հմմտ. հին Վրկեն), Դառաբեն (Datab- «?»), Կաբեն (Kār-, հմմտ. Կար), Շահեն (šahēn «բազե»), Սուրբեն (sūra- «ուժեղ, հզոր», հմմտ. Սուր), Վրկեն (vīr- «այր», հմմտ. Վր-իկ), Վրկեն (Vurkēn. հմմտ. Գուրգեն), Փառեն (*Farrēn՝ farr- > հայ. փառք. հմմտ. նաև Փառոխ),

-այն, -են, -ին (-aič, -ēč- -īč)՝ Մանեն (Մանայն), Վահրին:

Իրանական անձնանունների կրճատ ձևեր են կաղմվել նաև -ոյ-ի (-ōe, -ōy) հավելմամբ՝ Շերոյ (šēr- «առյուծ»), Սառոյ (sat- «հարյուր»՝ Satašp-ից)։

Բավական հաճախադեպ է նաև -ան (-ān) ածանցը՝ Միհրան (Mīhr —

գիցանուն, որից Միհր), Վանան (vrha- «վահան»), Տիգրան (tigr- «նիս, սուր», որտեղից հուն. τίγρις «վագր», քիչ հավանական է tigr-a-rana- «նետամարտ», ինչպես ստուգաբանում է Աճառյանը), Տիրան (Tir — գիցանուն, որից հայ. Տիր):

Հատուկ խումբ են կազմում -անոյշ (anōš «ամմահ, օրհնված, հրջանիկ, զիզիցիկ, քաղցր, որից հայ. անոյշ), -դուխտ (duxht «քույր») և -ուհի (< *ուրիի. ըստ Բենվենիստի՝ -urhi < -wrhi < -bṛiṛyā, որ քիչ հավանական է) [Benveniste, 1945, 46. հմմտ. նաև Шанидзе, 1968, 452 — 454]⁷⁹ բաղադրիչներով իզական անձնանունները՝ Արշանոյշ, Խոսրովանոյշ, Վարդանոյշ, Զարմանգուխտ, Զրուանդուխտ, Խոսրովիդուխտ, Սանդուխտ, Վարազդուխտ, Վարդանդուխտ: Սրանցից առաջինը կարող է հանդիպել նաև անկախաբար (Անոյշ) և որպես արական անունների առաջին բաղադրիչ (Անուշաւան, Անուշվաւմ): Ընդհանրապես այս բաղադրիչները, մասնավոր առաջինը և հրրորդը, հայերենում ձևով են բերել ինքնուրույնություն և նոր անձնանուններ կազմել հայրանուններից՝ Համագապունի (Համագասպի դուստրը), Վարդ(ան)ուհի (Վարդանի՞ դուստրը) և այլն:

Իրանական հայտնի անձնանվանական բաղադրիչներով (մասամբ դիցանուններ) կազմություններից են հետևյալները.

Ասպ-, ասպ (asp- «ձի»)՝ Ասպատ, Ասպուրափ(ես), Համագասպ, Շաւասպ, Վշնասպ (?).

Արգ-, Արջ- (arg-, arj- (arž-) «արժեք», որոնցից արգ—, (յարգ, վարգ, արժ)՝ Արգամ, Արգաւան, Սրջեւան.

Արշ(ա)-, -արշ (arša(n)- «այր, տղամարդ» կամ arša- «արջ»)՝ Արշակ, Արշամ, Արշալիք, Արշեն, Շաւարշ.

Արտա- (arta- «օրհնք, արդարություն»)՝ Արտակ, Արաւնես (< հուն. < իրան.), Արտաշանիք, Արտաշամայ, Արտաշէն, Արտաշես, Արաշլիք, Արաւազդ, Արաւաւան, Արաւեն, թերևս նաև Արդուարդ (rt > rd սկզբական ձայնկցայմամբ).

Բագա- (baga- «աստված»)՝ Բագամ, Բագարատ (հին Բագադիս), Բալուր (*bag-pur ?).

Դաա, -դաա, -րաա (-dāt(a)-, -ōāt(a)- 1. «-սուր, արված» 2. «-ստեղծ, ստեղծված»)՝ Դաա, Բագարատ, Միհրդաա, Սպաւդարատ, Տրդաա.

Միհր(-) (Մեհր-, Մեն-, Մեր-) (Mithr — գիցանուն)՝ Միհր, Միհրան, Միհրարզան, Միհրդաա, Միքշապուն (Մեքշապուն) և Մենենդափ, Մեն(ր)եւան, Մեհրուծան (Մերուծան, Մեհուծան).

Ներսեն(-), -նքսեն (narisah- «այլախոս»)՝ Ներսեն, Աարենքսեն, Միհր-նքսեն, Փառնքսեն.

Շահ- (šāh- «թագավոր»)՝ Շահ, Շահեն, Շահակ, Շահեն.

Շապուն, -շապուն (šāh-puhr- «արքայորդի»)՝ Շապուն, Միհրշապուն, Մեքշապուն, Նեքշապուն, Ստահրաշապուն, Վարազշապուն, Վաւմշապուն.

Շաւ (*šāw- syāw-ի կողքին, որից հայ. սեւաւ. առաջինի համար հմմտ. սողդ. š'w)՝ Շաւասպ, Շաւարշ.

-պետ, -պաա (pet-, pat-, որտեղից հայ. պետ)՝ Ապետ (հմմտ. ապետ), Կարապետ (հմմտ. կարապետ), Սպաա.

⁷⁹ Միևնույն աղբյուրից է բխեցնում Ա. Շանիձեն նաև աւի-ուդ բառի առաջին մասը

վարազ(-) (varaz-, որից հայ. վարազ)՝ վարազ, վարազգետ, վա-
րազդէն, վարազդոյստ, վարազներսն, վարազշապուն, վարազվաղան.

վարդ(-) (vard-, որից հայ. վարդ)՝ վարդան, վարդ(ան)ունի և
Նուարդ (?)

Տիր-, Տր- (Tir — *դիցանուն, որից հայ. Տիր, Տիր*)՝ Տիրան, Տիրանամ(?),
Տիրիթ, Տրգաա (Տրգաաունի), Տրե (*հմտ. արե ամսանունը*).

-ւազ (-wāza- «*վար*» և -βazu- < -bāzu- < bazuk, որից հայ. բազուկ)՝
Մանաւազ, Փառնաւազ.

-ւան (-βān- «*լուս, փայլ*»՝ Անուշաւան (*ըստ Յուստիի՝ -աւան, ըստ
Անաույանի՝ -urvān, -arvān «հոգի» ?*)՝ Արգաւան, Արջեւան, Արաւաւան.

Փառ-, Փառն- (farr-, որից հայ. փառ-ք, farn-)՝ Փառանձեմ, Փառեմ,
Փառներսն, Փառոյս և Փառնակ, Փառնաւազ:

Այլ կարգի իրանական անձնանուններից հայտնի են Ապրաամ (apuršām
«բալասան»), Արմոզ (arm- «*ձեռք*» ?), Բամբիշ(ն) (bāmbišn «*թագուհի*»,
որից հայ. բամբիշն), Բառ (bāt «*հողմի ոգի*» ?), Գոտորզ (Gōtarz), Դրաւ-
աւաւա (durust- «*ուղիղ*» և mat < *mǝli- «*միտք*»՝ «*ուղղամիտ*»), Երուանդ
(arvand- «*արագաշարժ. քաջ*». հմտ. և Հրանդ), Զարեհ (zareh- «*?*»), Խոս-
րով և Խոսրովիկ (xu-srav- «*բարեհամբավ*»), Հրահաա (f/hrahat «*հասկացող,
խելք*», եթե fraḡāta- «*նախա-տուր*» ձեռք չէ), Յազդ (yazd- «*աստված*» բա-
ռով կազմված անունների կրճատ ձև), Պապ (pap-, որից հայ. պապ), Ռոս-
աւմ (rōst-tahm «*հեղեղ-ուժ, դեռ-ուժ*» կամ «*աճ-ուժ*»), Սանաարուկ (Sanā-
Srūk' sana- «*ամուր*»), Վաղարշ (val- «*?*»), Վստաւ (vis-tahm- «*մեծագործ*»),
Տիգրան (tigr- «*նեա. սուր*») և այլն:

ԾՊ) ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Իրանական տարրի կշիռը պատմական Հայաստանի տեղանունների մեջ
կարծեք ավելի փոքր է, քան անձնանունների մեջ: Այսպես, Հ. Հյուբշմանը իր
«Հայերենի քերականության» մեջ տալիս է իրանական ծագման 121 անձնա-
նուն և ընդամենը 37 տեղանուն: Այդ ցանկը նույնությամբ կրկնում է Հ. Ա-
ճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ: Այդ ցանկի քննությունը և
մի շարք այլ փաստեր մեզ բերում են հետևյալ եզրակացություններին:

1) Հյուբշմանի ցանկում տեղ են գտել տեղանուններ, որոնց իրանական
լինելը կարելի է ընդունել խիստ վերապահությամբ. ա) Բագայադին (Բա-
գադին), Բագնայր և Վարագարլուր տեղանունների միայն առաջին բաղա-
դրիչներն են իրանական՝ Բագա- (baga- «*աստված*». հանդիպում է նաև Բա-
գարան, Բագաւան տեղանունների և Բագարատ անձնանվան մեջ, որոնք ամ-
բողջապես իրանական կազմություններ են), Բագին- «*մեհյան*» (նախորդ ի-
րանական բաղադրիչից ածանցված) և Վարազ(ա)- (varaz(a)-> հայ. վա-
րազ). ադին-ի ծագումը հայտնի չէ, այն հանդիպում է -ադին կամ -ադինն
ձևով նաև Գուկադին, Լուսաթադին, Խոկադին, Կթադին, Զիթադին, Մկնա-
դին, Տիրադին տեղանունների մեջ և առանձնակի դործածված՝ Ադինջ, Հա-
ւին ձևերով: Քաջնայր-ի այլ-ը և Վարագարլուր-ի բլուր-ը հայկական (*հընդ-
կրոսկական*) ծագում ունեն (առաջինի համար հմտ. Թերես հուն. ὄρεος

«այր, քայր»), երկրորդի համար՝ կիմր. bal «բարձունք, լեռնագագաթ», հ. իսլ. bali «գետնեզրյա բարձրություն, բլուր»)։ բ) -ական (-akān), -ապատ (apāt), -աւան (-a-ōan), -աւան (āvān), -կերտ (kart), -շեն (šēn) իրանական բաղադրիչներով կազմությունները, որոնք բերում են Հյուբեյումը և Աճառյանը (Վասպուրական, Ներսիսապատ, Պերոզապատ, Վաղարշապատ, Բագարան, Արշակաւան, Բագաւան, Բագուան, Երունդաւան, Զարեհաւան, Վաղարշաւան, Երունդակերտ, Խոսրովակերտ, Մանազկերտ < Մանազկերտ, Վաղարշակերտ, Վասակակերտ, Վարազկերտ, Վարդանակերտ, Տիգրանակերտ Վաղարշէն, միայն մասամբ են բուն իրանական. այդ բաղադրիչները հայերենում անկախ գործածություն են ունեցել (մասամբ էլ ունեն մինչև այժմ), և այն դեպքերում, երբ առաջին բաղադրիչները իրանական աղբյուրներից փոխառված հայկական անձնանուններ են, հարցը կարող է լուծվել ամեն մի տեղանվան կոնկրետ քննությամբ. այսպես, օրինակ, Վաղարշապատ, Արշակավան, Երվանդաշատ, Երվանդակերտ, Տիգրանակերտ քաղաքները հիմնվել են իրանական անուններ կրող հայ թագավորների կողմից, և դրանց անունները չեն կարող բուն իրանական կազմություններ համարվել։ Հիշյալ բաղադրիչներով կազմվել և կազմվում են հայկական տեղանուններ նաև ոչ իրանական բնույթի բաղադրիչներից. համտ. Ղազարապատ, Կորիւնապատ, Թոռնաւան, Ընջղակերտ, Կաւակերտ, Հայակերտ, Զինակերտ, Յուլակերտ, Արփունաշէն, Բարձրաշէն, Միջնաշէն և այլն. գ) դժվար է պնդել նաև այն տեղանունների անմիջական իրանական ծագման վրա, որոնց համապատասխան անունները հայերենում տարածված բառեր են. դրանց համար հնարավոր է իրանական հասարակ անուն→հայկական հասարակ անուն→հայկական տեղանուն անցումը համտ., օրինակ, Վարազ։

2) Ակնհայտ իրանական բնույթ ունեն -պերոժ (pērōž «հաղթ») և -անդ բաղադրիչներով կազմությունները՝ Ումզղպերոժ, Հրափոտպերոժ, Սպանդարանպերոժ, Բագրեւանդ. սրանց պետք է միացնել նաև ոռտ (rōt) «գետ») և Բուստ (kust «կողմ» բաղադրիչներով կազմությունները՝ Աղուանդուտ Բաղանդուտ (Ռոտ-ի-Բաղա), Ճուաշուտ, Քուստ-ի-Փառնէս, Քուստակ, Թևե, Իհարկե, այս տեղանունների մյուս բաղադրիչները կարող են լինել ոչ իրանական (տեղական) բնույթի։ Իրանական ծագում ունեն Ասպ-ով (asp- «ծի») բաղադրությունները՝ Ասպական, Ասպանեն գետանունները։ Իրանական բնույթի են նաև, այսպես կոչված, Իղաֆետային կառույցները՝ հատկացյալ-հատկացույցի ի-ով միացումները՝ Ռոտ-ի-Բաղա, Քուստ-ի-Փառնէս։ Որոշ տեղանունների իրանական ծագման ապացույց կարող են լինել իրանական այն բաղադրիչները և հնչյունական այն առանձնահատկությունները, որոնց քրնոլոգյան մասին խոսվել է իրանական ծագման հասարակ անունների քրնոլոգյան կապակցությամբ։ Իրանական բնույթի են նաև, ինչպես նշվել է, -ունի ուրարտական վերջածանցով մի շարք տեղանունների հիմքեր՝ Ապահունի⁸⁰, Վարամնունի⁸¹ և այլն։

3) Բացի վերևում հիշված բաղադրիչներով կազմություններից Հյուբեյումի և Աճառյանի ցանկում հիշվում է նաև մի քանի այլ տեղանուն՝ Գանձակ քաղաքանունը, Հրազդան դեռտանունը, Շաւարշան դաշտանուն-դավառանունը։ Մյուս կարելի է ավելացնել՝ ա) Ազատ (հայ. ազատ < āzāt), Երասխ [ըստ

⁸⁰ Ս. Երեմյանը [1963, 36] Ապահունի-ը բխցնում է արախ ցեղանունից։ Սրա հետ կապ չունի պլթ. 'plwny (apaxuni) ամսանունը։

և. Շմիտի. ZDMG, 1967, 136]՝ a-raxsa-ից «անուշ, միթին». ըստ Վ. Հին-ցի (Hinz, 1975, 34)՝ մեզ. raxs-ից «փալլուն». հմմտ. հ. պրոտ. raxθ-, Ռաի (հմմտ. ալ. Rañhā) դետանունները, ք) Կոնեք (հմմտ. հ. պրոտ. kaufa-, ալ. kaofa, ն. պրոտ. kōh «լիս»), Սեպուհ (հմմտ. սեպուհ < *visya-puθra- «իշխան») լեռնանունները, գ) բազմաթիվ քաղաքանուններ, գյուղանուններ և ուլ սեղանուններ՝ Դուլին (ըստ Խորենացու՝ պարսկերեն «բլուր». հմմտ. հ. իռ. dūn «քաղաք» < *բլուր», հ. անգլ. dūn «բարձունք, լեռ», որոնք հնթադրում են կորած մի իրանական բառ), Նուարսակ և այլն:

4) Բուն իրանական ժազման տեղանունները հիմնականում տարածված են պատմական Հայաստանի հարավարևելյան ծայրագավառներում, հաս-կապես Պարսկահայքում, Փայտակարանում, Ուտիքում, այլև Արցախում, Վասպուրականում, այսինքն՝ այն մասերում, որտեղ հայերը սերտ շփման մեջ են եղել իրանական ժողովրդի տարբեր հատվածների հետ:

4. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ

ա) ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

«Կովկասյան լեզուներ» անվանումը երկիմաստ է. նրա տակ նկատի են առնվում մի կողմից՝ Կովկասում գտնվող լեզուներն ընդհանրապես՝ անկախ նրանց ցեղական փոխհարաբերությունից, աշխարհագրական առումով, մյուս կողմից՝ միայն Կովկասի այն լեզուները, որոնք չեն պատկանում ոչ հնդեվրոպական (հայերեն, օսերեն, թաթերեն, թալիշերեն և այլն), ոչ թյուր-քական (ադրբեջաներեն, կումիկերեն և այլն), ոչ էլ սեմական (ասորերեն) լեզվաընտանիքներին: Երկրորդ մեկնաբանության դեպքում էլ այդ անվանու-մը հասակ լեզվաբանական բովանդակություն ձեռք չի բերում: Բանն այն է, որ լիովին պարզ չէ այս սկզբունքով առանձնացված ցեղակցական խմբերի փոխհարաբերությունը: Եթե մի շարք դիտնականներ դրանք դիտում են որ-պես լեզվական մեկ ընտանիքի մեջ մտնող խմբեր¹, ապա ուրիշները եղած փաստերը անբավարար են համարում այդ պնդելու համար: Ճշմարտությունը հավանաբար այն է, որ մենք գործ ունենք լոկ հեռավոր ցեղակցության հետ:

Տարբերում են Կովկասյան լեզուների երեք հիմնական խումբ կամ ըն-տանիք՝ հարավկովկասյան կամ քարթվելական (երբեմն կոչում են նաև իբե-րական), արևմտակովկասյան կամ աբխազ-ադրդեական և արևելակովկաս-յան կամ նախյան-դադստանյան: Որոշ հետազոտողներ նախյան լեզուներն առանձնացնում են որպես հատուկ լեզվաընտանիք, բայց դրանք ակնհայտո-րեն ավելի մոտ են դադստանյան, քան մյուս լեզուներին: Երեք լեզվաընտա-նիքների միջև եղած ընդհանրություններն այնքան շատ չեն, ինչպես սովորա-բար ենթադրում են ոչ այնքան խիստ մեթոդներով առաջնորդվող հետազո-տողները. Ժ. Դեետերսը [Deeters, 1963] Կովկասյան երեք լեզվաընտանիք-ների ընդհանուր բառային միավորների քանակը համարում է երկու տասնյա-

¹ Վրաց դիտնականները դործածում են նաև «իբերա-կովկասյան լեզվաընտանիք» ան-վանումը:

կից ոչ այնքան ավելի²։ Ահալտարիկ տմենից տվելի հավանական համարվող «համակողկասյան» ընդհանրությունները՝ առանձին առանգարվածությունը [հմմտ. Климов, 1965, 71]։

Արեմատկող- կասյան	Հարավկող- կասյան	Արեւելակող- կասյան	Նշանակու- թյունը
ГВЫ	ГУЛИ	да-КІВ	սիրտ
НСЫ	СУЛИ	са	հոգի
ЛЫ	ЛЕГЪЛИ	днкъ	միտ
ЦА	ЦАЛИ	цер	ատամ
ДЫГЪВ	ДАКЪВЛИ	дакъ	արմունկ
ПКЪЫ	ПХА	пха (?)	հենք, կմախք
ДЫГЪА	ДГЪЭ	ба-ргъ	արև
МЗА	МЗЭ	мадз	լուսին
ЦВ	ВАЦИ	оц	ցուլ
КХЪВА	ГЪОРИ	кха	խոզ
(ТІ) КЪВА	ТІКЪУ-БИ	ТІКЪВА	երկու
Х	САМИ	ЛЪАБ	կրեք
(Т) ХВЫ	ХУ-ТИ	хвы	հինդ
ПХА	ПХ-	пх	տաք
ГІВА	КІВАМ-ЛИ	кІкІум/-р	ծուխ
ЗА	ДЗЭДЗВЛИ	заз	փուշ
С-	С-	сс-	հյուսել
ТЭС-	ТЭС-	тас-	ցրել ³
КІВЫР-	ГОР-	гир-	գլորվել
З-	ДЗ-	дз-	կթել
МА	МА	ма	նա, աջն
МА	МА	ма	մի ⁴

Այս ընդհանրությունները հավասարաբովիբ չեն. 1) երեք խմբերի համար վերականգնված ընդհանուր իմաստները որոշ դեպքերում պայմանական են և նշանակալից չափով շեղվում են առանձին խմբերում ու լեզուներում առկա իմաստներից. այսպես, քարթվելական ЦАЛИ-ն բուն նշանակում է «հատ», ДГЪЭ-ն՝ «օր», МЗЭ-ն՝ «արև», ТКЪУ-БИ-ն՝ «երկվորյակ», ВАЦИ-ն՝ «խոյ», ТЭС-ը՝ «ցանել», արխազ-աղբղկական З-ն՝ «քամել», (ТІ-)КЪВА-ն՝ «քսան», նախյան-դաղստանյան ДАКЪ-ը՝ «կանգուն (չափ)», ПХА-ն՝ «ջիդ», ТІКЪВА-ն՝ «քսան» [Климов, 1965, 71—72]։ 2) որոշ վերականգնումներ պայմանական բնույթ են կրում կամ չեն հենվում այս կամ այն խմբի լեզուների մեծ մասի տվյալների վրա. պայմանական է 1-ին և 7-րդ օրինակներում да- և ба- դասանիշների առանձնացումը նախյան-դաղստանյան լեզուներում. 1-ին, 10-րդ և 18-րդ օրինակները հենվում են միայն նախյան լեզուների վրա և այլն [Климов, 1965, 71]։ 3) որոշ օրինակներ ակնհայտորեն բնաձայնական են և չեն կարող ցեղակցության վստահելի ապացույց ծառայել. հմմտ. խողի անվանումը, որ դաղստանյան լեզուների մեծ մասում փոխարինված է ուրիշ անվանումով. 4) կողկասյան լեզուների առանձին խմբերի և նոստրատիկ ընդ- հանրություն տարբեր բնութագրերի միջև կարելի է բերել ոչ պակաս թվով բառային զուգահեռություններ. այսպես, հենց բերված օրինակներից լուսնի ան- վանումները (МЗА, МАДЗ) շատ նման են հնդկվրոսպական *me(n)s-ին (հմմտ. հայ. ամիս, ռուս. месяц), գլորվելու գաղափարի նշանակումները (КІВЫР,

րթօ-, րար-)՝ հ.-և. *ger-/gor-ին, ma «մի» մասնիկը՝ հ.-և. *mē-ին (հմմտ. հայ. մի՛)։

Այս բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ կովկասյան երեք լեզվաընտանիքների միջև մերձավոր ցեղակցական կապեր չկան. կարելի է խոսել միայն հեռավոր ցեղակցության մասին՝ թերևս նոստրատիկ ընդհանրության ներսում։

Կան նաև բառային այնպիսի զուգադիպումներ, որոնք տարածքային կապեր և շփումներ (կոնտակտներ) են ենթադրում կովկասյան երեք լեզվաընտանիքների միջև՝ զույգ-զույգ համեմատությամբ։ Սակայն այս զուգադիպումների քանակն էլ այնքան մեծ չէ, որ իրավունք տա կովկասյան երեք լեզվախմբերը միավորելու մեկ ընդհանուր լեզվաընտանիքի մեջ. այդ զուգադիպումները ոչ մի կերպ չի կարելի համեմատել այնպիսի լեզվաընտանիքների մեջ միավորված լեզվախմբերի ընդհանրությունների հետ, ինչպիսիք են, օրինակ, հնդեվրոպական, սեմական կամ թյուրքական լեզուները։ Տիպաբանական առումով կովկասյան երեք լեզվաընտանիքները ի հայտ են բերում ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ տարբերիչ գծեր։ Հնչյունական առումով ընդհանուր է, այսպես կոչված, ձայնածերպային (գլոտալ) կամ ընդհատական (արուպտիվ) ետնալեզվայինների և հոտին կազմավորման բաղաձայնների որոշ տիպերի առկայությունը։ Քերականական կառուցվածքի համար ընդհանուր են կցականությունը, բայի ենթակա-խնդրային և դասային նախամասնիկավորումը, նախադասության, այսպես կոչված, էրգատիվ կառուցվածքը և, սրա հետ կապված, անցողական ու անանցողական բայերի կտրուկ հակադրությունը։ Տարբերությունները հանդես են գալիս հիմնականում բաղաձայնական և ձայնավորական համակարգերի հարստության և աղքատության, դասի քերականական կարգի դրսևորումների, հոլովների համակարգի հարստության և աղքատության մեջ և այլն։ Սրանց մասին խոսք կլինի կովկասյան առանձին ընտանիքների և հայերենի փոխհարաբերության քննության կապակցությամբ։

Վերևում ասածները պարզ են դարձնում, որ հայերենի և կովկասյան լեզուների փոխադիցության հարցը նպատակահարմար է քննել ըստ վերջիններիս առանձին ընտանիքների։

բ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ (ՔԱՐԹՎԵԼԱԿԱՆ) ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Հարավկովկասյան (քարթվելական) լեզվաընտանիքը ներկայացված է ընդամենը երեք լեզվով՝ վրացերեն, զաներեն և սվաներեն։ Առաջին երկուսը իրար ավելի մոտ են, քան սվաներենը։ Զաներենն ունի երկու հիմնական բարբառ՝ ճաներենը կամ լազերենը, որ հիմնականում տարածված է թուրքական խաղխատանում (փոքր թվով՝ Վրացական ՍՍՀ-ում), և մեգրելերենը, որ դանդում է Վրացական ՍՍՀ արևմտյան շրջանում։ Որոշ հետազոտողներ սրանք առանձին լեզուներ են համարում։ Սվաներենի շուրս բարբառները տարածված են Վրացական ՍՍՀ հյուսիս-արևմտյան շրջանում։

Քարթվելական լեզուներից վրացերենը ունի V դարից սկսված գրական հարուստ ալֆանդուլթ։ V—XI դդ. ընկած շրջանը համարվում է հին, հաջորդը՝

նոր վրացերենի շրջան: Ունի շուրջ մեկուկես տասնյակ բարբառներ՝ բարթլ-
յան, կախեթյան, փշավյան, խեսուրյան, թուշյան, խմերեթական, գուրեթական
և այլն: Փոքրաթիվ խոսողներ ունեցող վրացական բարբառներ կան նաև Քուր-
բիայում (խմերեթյան), Իրանում (ֆերեյդանյան՝ Սպահանի նահանգում) և
Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում (ինգիլոյական):

Քարթվեղական լեզուներից վրացերենը և զաներենը բաղաձայնների և
ձայնավորների հարաբերությամբ հայերենից քիչ են տարբերվում: Նրանք
ունեն հինգ ձայնավոր (a, e, i, o, u) և մոտ երեք տասնյակ բաղաձայն,
սրունցից պայթականները տարբերվում են բոտ ձայնածերպայնության, ձայնե-
ղության, արտաբերության տեղի: Սվաներենի բարբառները ունեն ձայնավոր-
ների ավելի մեծ քանակ՝ 7—18: Վրացերենին հատուկ է բաղաձայնների կու-
տակումը. իրար ետևից կարող են հանդիպել մի քանի (մինչև 3—4) բաղա-
ձայն: Զաներենն այս դեպքում վրացերենի բաղաձայնական խմբերի մեջ ներ-
մուծում է ձայնավոր, այսինքն՝ բնորոշվում է լրաձայնությամբ: Վրացերե-
նի սուլական հնչյունների դիմաց զաներենում և սվաներենում հաճախ օրի-
նաչափորեն առկա են շշականներ. հմմտ. վրաց. caxwari և մեգր. ოხუარ, ოხუარ
(m)ოხუარ «ոչխար» (այստեղից հայ. ոչխար):

Քարթվեղական լեզուները ձևաբանական առումով կցական բնույթի են՝
թերական գծերով: Բացակայում են քերականական սևը և գատը, թեև որոշ
հետադարձողներ փորձում են գտնել վերջինիս հետքերը: Հսլովների թիվը բոտ
լեզուների 6—11 է, սրանց մեջ առկ է գրավում էրգատիվը, որ, սակայն, չկա
մեգրեղական բարբառներում, իսկ վրացերենում և սվաներենում հանդիպում
է միայն որոշ ժամանակների դեպքում:

Քարթվեղական բայի մեջ տարբերվում են ոչ միայն ենթակայի, այլև
խնդրի դեմքերը, առկա են ուղղվածության (վերսիայի) քերականական կար-
գը, հնարավորական եղանակը և պատճառական սևը: Զգալի է բայական նախ-
ածանցների դերը. հատկապես մեգրեղական բարբառում կան ութսունից ավելի
պարզ և բաղադրյալ նախածանցներ:

Հայ-քարթվեղական գոյգաղիպումները կարելի է բաժանել երկու խմբ-
ով՝ բնիկ և ձևաբերավոր: Առաջին խմբին պատկանում են նախ՝ հետվոր ցե-
ղակցության՝ նոստրատիկ բնոջանրության միավորները, երկրորդ՝ բնաձայ-
նությունները, ձայնարկությունները և մանկական բառերը. պայմանականու-
թյուն այս խմբին կարող են հատկացվել նաև պատահական գոյգաղիպումները:

Ընդհանուր նոստրատիկ բնույթի գոյգաղիպումներից հիշատակենք հետե-
յալ օրինակները. հայ. դա, այդ, —դ (հ.-հ. *lo-)—մեգր. te-/ti- «սա, այդ»
(նոստր. ?), հայ. դեմք - վրաց. d(w)-/dew- «դեմք. պատկեր», գան. d- «դեմք.
պատկեր», սլաւ. d- «դեմք. հագնել» (*d(w)-, նոստր. *dAʷA «դեմք»), հայ.
եղև (հ.-հ. *el-en-) — վրաց. irem- «եղնիկ, եղջերու» (նոստր. *ʔil «եղնիկ,
եղջերու»), իմ, ինձ (հ.-հ. *(e)ne) — վրաց. me, մեգր. ma, ომა, ომა(n),
սլաւ. mi- «ես» (*m-, նոստր. mi «ես»), -լ (գերբայական ածանց՝ ածել,
ածելալ) (հ.-հ. *-lo-) - - վրաց. -(i)l- (գերբայական ածանց՝ ცერ-il- «գրված»,
duim-il- «լուծված, լուծ»), գան. -ir- (*-il-, նոստր. *-la- ... ածականակերտ
ածանց). հայ. լակել - վրաց. loḱ-, ოლა, loḱ-, loḱ-, մեգր. loḱ- (*loḱ-,
նոստր. *laḱA «լիղել»), հայ. լմել, լմվել - վրաց. lam /lm- (նոստր. *lʷama
«արորել, մտախնայել»), հայ. ձանկայ (ձանաչել), ձանաւ (հ.-հ. *gʷen-)
վրաց. gen-/gn- «հասկանալ, իմանալ», ოლა, gn-, մեգր. gen-/gn- «գգաւ,

լսել, հասկանալ» (*gn-, հոստոր. *KENA «խմանալ»), հայ. կեր, կուր, կո~կարգ (հ.-հ. *gver-) — վրաց. qorq-, մեգր. qorqel- «կտրոր» (*qorq-, հոստոր. *gura «կլանել»), հայ. հոլ, հոլովել (հ.-հ. *kvel-) — վրաց. kwer- «կտր բլիթ, գլուխ շաքար, գլուխ պանիր», ճան., մեգր. kwar- «կտր բլիթ, լոքոն», մեգր. kwarkwalla- «կտր» (*kwer-, *kwerkwer-, հոստոր. *kol'ա «կտր»), հայ. մաթիլ (հ.-հ. *math-, թե՞ փոխառություն պաներենից) — վրաց. maṭl-, ճան., մեգր. munṭur-, սվան. məṭ- «որ» (*maṭl-, հոստոր. *matla «որ»), հայ. մի' (հ.-հ. mē) — ճան. mo(t), սվան. mād(e), mōd(e) «մի'» (*mad. հոստոր. *mā «մի'»), հայ. մոր(ի), մորենի, մոշ(այ), բրբ. մու (հ.-հ. *moro-) — վրաց. marcqw-, սվան. bäsqi- bäsq- «մորի» (*marcqw-, հոստոր. *marja «հատադառու»), հայ. նա, այն, -ն (հ.-հ. *n-) — հ. վրաց., ճան., մեգր. -n — եղակի 3-րդ դեմքի ենթակալի ցուցիչ (*-n. հոստոր. *NA — ցուց. դերանուն), հայ. որովայն (հ.-հ. *krop-?) — ճան. korba, մեգր. kora «փոր, որովայն» (հոստոր. *karb(i) «փոր, փորոտիք»), հայ. սիրա (հ.-հ. *k'erd-) — վրաց. mkerd-, մեգր. kəḋər-, kīdir-, սվան. mučod- «կործք» (*mkerd-, հոստոր. kErda «կործք, սիրտ»), հայ. աալ «տեղերիկն» (հ.-հ. *g'blou-) — վրաց. kał- «կին» (հոստոր. *kāl «կին, խնամի»), հայ. ալ-«մեծ» (ալ-կին, ալ-եղեթ) (հ.-հ. *dei-?) — վրաց., ճան., մեգր. did- «մեծ» (*did-, հոստոր. *didla «մեծ»), հայ. աուան, աաու (հ.-հ. *dud-?) — վրաց. dud- «կատար», մեգր. dud- «գլուխ», ճան. dud- «գլուխ, կատար, գազաթ», սվան. dudul- «տափնքի պտուկ» (*dud-, հոստոր. *duł «վերջավորություն»), հայ. ցելու (հ.-հ. *skel-) — վրաց. cel- «հնձել, գերանդի», մեգր. cal-, ճան. (n)cal- «հնձել», մեգր. cel- «գերանդի» (*cel-, հոստոր. *calu «հեղքել, կտրել»), հայ. փեթ (հ.-հ. *pherk-t-) — վրաց. p(x)reč-, p(x)rič, ճան. bruč-, մեգր. burič- «պատուխել» (*prič-, հոստոր. pār'(ä) «պատուել, ջարդել, ճեղքել»), հայ. -ք (n-ք) (հ.-հ. *kve) — վրաց. k(w)e-, մեգր., ճան. ko- — սաստիական-հաստատական մասնիկ (*kwe-, հոստոր. *k(o) — սաստիական և միացական մասնիկ), հայ. քերել, քեթել (հ.-հ. *(s)ker-) — վրաց. kerk- «կեղև», kerci- «թեփ, թեփուկ» (<իւրա՞ն.) (հոստոր. *kar'ä «կեղև»):

Նշանակալից թիվ հն կազմում հայ-քարթվիկական բնաձայնական (բա-ցահայտ կամ թաքնված), ձայնարկական և մանկական բնութի բնագնանությունները, ընդ որում սրանց հակական ներկայացուցիչները հրեմոն դալիս են հնդեվրոպական մակարդակից. հայ. բզեզ, բզզալ — վրաց. bzui-, ճան. buiz-al- «բզզալ» (*bzui-), հայ. բու (հ.-հ. *b(h)(e)u-) — վրաց. bu(w)-, մեգր. Կու-, ճան. bԿu-, (m)Կu- (*b(Կ)u-), հայ. բրբռ. ծիվ, ծվալ, ծվծվալ — ճան., մեգր. ցա- «ասել» (հոստոր. *čawa «ճշալ, ասել»?), հայ. կաքալ (հ.-հ. *kakk-? — վրաց. kakab-, մեգր. kaḋobe «կաքալ» (*kaḋab-), հայ. կկու (հ.-հ. *kuku-) — վրաց. կկու, ճան. gugul-, սվան. gāgo-, gigu-, gego- «կկու» (*gugul-), հայ. կոկոն, կոնգոն — վրաց. kukur-, kōkor-, մեգր. kwi-ḳil-, ճան. kuḳul- «կոկոն» (*kuḳul-), հայ. կոիչ, կոինչ, բրբռ. կոկուալ, նաև կոուկ (հ.-հ. *ger-) — վրաց. ուշեր- «երգել», մեգր. Կոր-, Կար- «ճշալ» և ալն (*Կar-/Կr-), վրաց. Կարad- «ճշալ», մեգր. Կարyal- «շողակրատիկ» (*Կar-Կar-), հայ. կալ (հ.-հ. *kvas-, *-g'h-?) — վրաց. xwel- «հազ», մեգր., ճան. xwal- «հարբուխ», սվան. qweš-, qwāš- «հաղ» (*kwez-), հայ. յապուլ (հ.-հ. *epop-, *opop- — վրաց., մեգր. opop-, ճան. opampe-, սվան. opopa-,

օրօրօն- «հոսող» (*օրօր-), հայ. բրբռ, (մնկ.) փափա «տակիք» (հ.-հ. *pa-p(p)a — վրաց., ճան. para-, մեգր. papir- «(կաթնա)շիշա» (*para-), հայ. փոռ, փուշ, փշել (հ.-հ. *p(h)u-) — վրաց. *puw- «փքվել, բարձրանալ (խմորի մասին)», մեգր., ճան. pu-, սլոն. pw- «հոսալ» (*pu-) և այլն:

Հավանաբար բնածաղնական բնույթ ունի հայ. ծիծ, ծուծ (ծծել) և վրաց., մեգր. juju-, ճան. buj- «ծիծ, ստիճ»», վրաց. cowa-, մեգր., ճան. c(w)-, վրաց. cuč(w)u-, մեգր. cučon-, ճան. cučon-, cūčon-, սլոն. cusd- «ծծել» բառերի նմանությունը, թեև, ինչպես կոեսենք, Հ. Աճառյանը հայ. բառերը դնում է քարթվելական աղբյուրից փոխառյալների մեջ:

Մեծ թիվ են կազմում, այսպես կոչված, ձեռքբերովի ընդհանրությունները՝ իրարից (անմիջաբար կամ միջնորդաբար) և երկրորդ աղբյուրից կատարած փոխառությունները: Հայերենի և քարթվելական (այլև ընդհանրապես կովկասյան) լեզուների ուրարտերենից կատարած փոխառությունների մասին մենք աւելի ենք ունեցել խոսելու: Շատ են նաև իրանական, սեմական, հունական, ավելի ուշ՝ թյուրքական աղբյուրներից կատարված ընդհանուր փոխառությունները, ընդ որում արևմտա-իրանական աղբյուրներից կատարված քարթվելական փոխառությունների մի մասը հայկական միջնորդությամբ է:

Հ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ հայերենի և կովկասյան լեզուների զուգադիպումների ընդհանուր քանակը համարում է շուրջ 900, որոնց մեծ մասը, բնականաբար, հայ-քարթվելականն է: Երկար ժամանակ ապրելով կողք-կողքի, գտնվելով քաղաքական ու մշակութային սերտ կապերի մեջ, հայերը և վրացիները չէին կարող իրարից մեծ թվով փոխառություններ չկատարել: Առանձնապես շատ են վրացիներին՝ հայերենից կատարած փոխառությունները, որոնց հանգամանալից քննությունը ավելի շատ վրացիներին պատմության մասնագետների գործն է: Այդ փոխառությունները մեզ հետաքրքրում են այն չափով, որ չափով հնարավորություն են տալիս խոսելու հայերենի մշակութային աղբյուրից բնույթի մասին, վերականգնելու հայերեն բառերի որոշ հնագույն նախաձևերը, լուծելու հայերենի պատմական հնչյունաբանության մի շարք կարևոր հարցեր:

Քարթվելական լեզուների այս կամ այն բառի՝ հայերենից փոխառյալ լինելը ակնհայտ է, եթե բառը՝ 1) ունի հավաստի հնդեվրոպական ծագում և արտացոլում է հայերենին բնորոշ հնչյունական առանձնահատկությունները, մինչդեռ քարթվելական լեզուները կամ չունեն համապատասխան նոստրատիկ զուգահեռներ, կամ ունեն իրենց համար բնորոշ ու հայերեն բառից տարբերվող զուգահեռներ. 2) քարթվելական լեզուներում սահմանափակ տարածում ունի (հանդիպում է հատկապես հայերենին մերձավոր բարբառներում) և չի բացատրվում քարթվելական ընդհանուր արմատական ձևերով, երբեմն էլ կովկասյան այլ զուգահեռներով. 3) հայերենում լայն տարածում ունի և կազմված է նրա համար բնորոշ կառուցվածքային կաղապարներով ու միջոցներով. 4) հայերենը փոխ է առել (երբեմն իրեն հատուկ փոփոխություններով) այնպիսի լեզուներից, որոնք անմիջական շփման մեջ են եղել հայերենի, բայց ոչ քարթվելական լեզուների հետ. 5) հանդիպում է հայերենից թարգմանված վրացիներն աշխատություններում. 6) վրացիների բառարաններում և այլ աղբյուրներում հատուկ նշում ունի հայերենից փոխառյալ լինելու մասին:

Քարթվելական լեզուների, հատկապես վրացերենի՝ հայերենից կոտորած փոխառությունները հաճախ հնարավորություն են տալիս վերականգնելու հայերեն բառի հին կերպարանքը և լուծելու բացարձակ ու հարաբերական ժամանակագրություն մի շարք կարևոր հարցեր, մասնավորապես որ այդ լեզուները, ունենալով հայերենին մոտ հնչյովային համակարգ, ի վիճակի են եղել արտացոլելու այնպիսի երևույթներ, որոնք չէին կարող նույն ճշգրտությամբ հանդես գալ հայերեն բառերի այլ վկայություններում:

Հայտնի է, որ հայերենի համար բնորոշ հնչյունական փոփոխություններ են $*g' > \delta$, $*d\vartheta > \text{երկ}$, $*p > h$ (), $*u > (*gv >)$ և անցումները, բաղաձայնների տեղաշարժը և այլն: Նշանակում է, վրաց. arcivi «արծիվ», չvino «գինի», մեղր. rikali «երկար» բառերի աղբյուրը հայերենն է. հմմտ. հայ. արծուի <հ.-հ. *rg'ipili-», հայ. գինի <(*gviniḷo- <(*հ.-հ. ṽiniḷo-, հայ. երկար <հ.-հ. *dṽaro- և այլն: Եթե նկատի առնենք, որ մ. թ. ա. VIII դ. ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված Uelikuni (Uelikubi) երկրի անունը հայերենում արտացոլված է Գեղա(ր)քունի ձևով, իսկ միջին իրա, նույն vat, vēšap ձևերը՝ վատ, վիշապ ձևերով, ապա հատկանշալի կլինի. որ u (v, w) > q անցումը հայերենում տեղի է ունեցել վաղ հնագույն շրջանի վերջերին՝ մինչև մ. թ. ա. IV—III դարերը: Այս ժամանակ էլ փոխ է առնվել վրաց. չvino «գինի» բառը, մինչդեռ venaxi «խաղողի այգի» բառը փոխ է առնված հավանաբար հ.-հ. մի այլ աղբյուրից: Այս շրջանին էլ վերաբերում են քարթվելական, հատկապես վրացական այն փոխառությունները, որոնց մեջ պահպանվել են հայերենի ձայնավորահանգ, հատկապես -a-ով և -o-ով վերջացող հիմքային ձևերը. բուրդ, -ոյ (հ.-հ. *bhōrdho-, հին իմաստը՝ «կտրվածք», հմմտ. բրգել) — վրաց. burdo «հարդ, կալի մնացորդ». հայ. դեղ, -ոյ (հ.-հ. *dhelo-, հին իմաստը՝ «բույս, խոտ») — վրաց. m-delo «հացաբույս. դեղ. կանաչ մարգարիտին». հայ. երգ, -ոյ (հ.-հ. *edh-ro-?) — վրաց. erdo «հարթ տանիք». հայ. թեփ, -ոյ — վրաց. tebo «գլխի թեփ» հայ. թթու, -ոյ — վրաց. tutubo «չոր քացախ». հայ. ծաղիկ, -աց, ծաղկոտի (հ.-հ. *g'el-?) — վրաց. čalika «վառվառուկ (բույս)», čalikoti «բանջարանոց». հայ. կալ, -ոյ — վրաց. kalo «կալ» (> բացք. клал). հայ. համ, -ոյ (հ.-հ. *sab-mo-) — վրաց. amo «հաճելի, համով» (թե՞ ոչ փոխառություն համով ձևից). սալ (հ.-հ. *k'əla) — վրաց. sala «լափուկ, տափակ քար խաղի համար». հայ. սոր, -ոյ «անցք, խոռոչ, որջ» (հ.-հ. *k'oṽoro- < *k'oṽəro-) — վրաց. soro «անցք, խոռոչ, որջ». հայ. փոս, -ոյ — վրաց. poso «փոս, խոռոչ» և այլն:

Կան հնդեվրոպական աղբյուրից եկող քարթվելական այլ բառեր լէ, որոնց հավանական աղբյուրը հայերենն է. հայ. աղանձ (հ.-հ. *iendh-?) — վրաց. alanjwa «վառել, խանձել». հայ. արծաթ (հ.-հ. *arg'əto-? — վրաց. wercxli, մեղր. warčxili «արծաթ» (հմմտ. նաև ավար. rlapau, լակ. apuy, դարգ. apu, թար. apc, արջ. apcu). հայ. որբ, -ոյ (հ.-հ. *orbho-) — վրաց. obol, մեղր. ombol- «որբ» (հմմտ. նաև արբ. a-иба, կար. ибэ, չեչ. bo, ավար. ғыоби). հայ. որձ (*org'h-. հմմտ. ամորáhp, յորձ «արու ոչխար») — վրաց. werji, մեղր. erji «արու ոչխար». հայ. ցախ (հ.-հ. *(s)k'ākh-) — մեղր. cxwek, ճան. cxwik- «չոր ցախ», սվան. cxeḷ- «անտառ» (?): Հ. Թոպալը վրաց. parto «լայն» և pont «անցահուն» բառերի աղբյուրը հակված է համարելու հայերեն հարթ և հուն բառերի հնագույն ձևերը, որոնց ժամանակ հ.-հ. p-ն

դեռ չէր փոխվել Ռ-ի: Հետևյալ բառերի գեպքում ենթադրելի է հնդեվրոպական ալլ ադրյուր. հայ. լուծ (հ.-հ. *jugom) — վրաց. ալელ-, մեգր. ալլ, սկան. ǫ́lfr — «լուծ» (հմտ. չեչ., ինգ. дукъ, ավար. рукъ, լակ. рукI, լեզգ. ВИК):

Քարթվելական լեզուների՝ հայերենից կատարած փոխառությունների հիման վրա կարելի է կատարել նաև ժամանակագրական ալլ եզրակացություններ²: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Հյուբշմանը, հայերենի նախաշեշտ վանկերում ի—(բ), ու>(բ), է>ի, ոյ>ու, եա>ե անցումները կատարվել են մինչև մ. թ. III դ. սկիզբը. այս դեպքում վրացական այն փոխառությունները, որոնց մեջ այդպիսի անցում է նկատվում, կատարվել են հենց այդ շրջանում³. հմտ. հայ. քրու—վրաց. luluho «չոր քաղախ», հայ. ծնծկալ (<ասոր. šiššāla «ծնծղա») — վրաց. cinçili (-a) «ծնծղա» (անմիջական փոխառություն ասորերենից), հայ. հրեայ (<ասոր. ḥnōāiā «(h)uria «հրեայ» և այլն:

Ինչպես ցույց է տվել Հ. Աճառյանը, հայ. դ-ն ստացել է ներկա հնչումը IX դարի մոտերքը: Նշանակում է, հայերենից մինչ այդ կատարված փոխառությունները՝ 1) դ-ի դիմաց ունեն 1. հմտ. վրաց. leli «ուղիղ» > հայ. ուղեղ (ուղիղ) և, ինչպես կոեսենենք, 2) քարթվելական ճ-ն մինչ այդ կատարված հայկական փոխառություններում արտացոլվում է ոչ թե իբրև՝ դ, այլ իբրև կ կամ իւ. հմտ. խոն- և, թերևս կոնան «խոզ» < զան. *γoǵ-՝ γeǵ- «խոզ» ձևի կոդքին:

Վրացական հետևյալ բառերն ունեն ակնհայտ հայկական բառակազմական ձևեր, բնդ որում վրացերենում հայկական բուն բաղադրիչները հաճախ չեն արտացոլված՝ վրաց. artawari «ծանրություն չափ» < հայ. արտավար, վրաց. maškatela «չղիկ» < հայ. մաշկաթև և այլն [Աճառյան, ՀIՊ, 1, 206—207]:

Հայերենի՝ քարթվելական լեզուներից կատարած հնագույն փոխառությունների թիվը իր «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին մասում Հ. Աճառյանը համարում է 47՝ 1) աղբ, 2) անթեղ, 3) բակ, 4) բոզ, 5) գաւառ, 6) գտակ, 7) գութայ, գութան, 8) զովող «ընկեր», 9) լակոտ, 10) խամուր, խամրիլ, 11) խծուծ (կանեփի), 12) խոխոմ «ձոր» (հմտ. խմել), 13) խոն(կոր), 14) խում, խմել, 15) խոփ, 16) խոռվել, 17) ծանր, 18) ծիծ, 19) ծուծ, 20) ծիր «գիծ», 21) ծիւ «աթար», 22) ծմել «սպանախ», 23) ծուխ, 24) կոնան «խոզ», 25) հոռի (ամսանուն), 26) հանն, 27) ծիպո, 28) նկոյթ, 29) հոդպուր(տ), 30) մակ «վրա», 31) մշակ, 32) շլան «մոխիր», 33) շղու(արաւոյ), 34) շմոռիլ «նեխվել», 35) ոչխար, 36) չանչ, 37) պոլոն, 38) ջախել, ջախչախել, 39) աահմի (ամսանուն), 40) վաղ, 41) տաղախ «ցեխ», 42) ցմախ (բույս), 43)

² Հ. Ֆոգտը, նկատի ունենալով հայերեն փոխառությունների բացակայությունը համարաթիվելիական և վրացա-զանյան նախալիճակներում, փորձում է հիմնավորել հայերի՝ այդ շրջանում կովկասի ուսմաններից դուրս գտնված լինելու դրույթը. նշենք, որ ըստ Գ. Ա. Կլիմովի լեզվաթմանակագրական հաշվումների՝ վրացա-զանյան ընդհանրության արոհումն ընկնում է մ. թ. ա. VII դ. կամ VIII դ., համաքարթվելականինը՝ մ. թ. ա. XIX դ. [КЛИМОВ, 1961, 245. 1964, 35]: Սակայն Ֆոգտի փաստարկները կարոտ են ուսուցման. հմտ. վերևում բերված փաստերը արժաք, որձ բառերի՝ վրացերենում և մեգրելերենում փոխառված լինելու մասին:

³ Եթե, իհարկե, որոշ դեպքերում մենք դործ չունենք երկրորդական լիաձայնության և ձայնավորների ներդաշնակության հետ՝ հենց քարթվելական լեզուներում:

վարախ, 44) վիշուր, վիշել, 45) վոշի, 46) վոշի «թրիք», 47) փուլսր, փխրել:

Գ. Ղափանցյանը հայ-ղանական փոխհարաբերության հարցին անդրադարձել է հատուկ աշխատությամբ [Капанцян, 1952], որը վերամշակմամբ հետագայում մտել է նրա «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ [1961, 69—101]։ ալստեղ նա, բացի բնաձայնություններից, թվարկում է (եղնելով հայերենի «ասիանական» ծագման և խաշավորվածության իր վարկածից) 25 «ընդհանուր» բառ, 14 հայկական փոխառություն ղաներենից և 12 ղանական փոխառություն հայերենից: Իրականում, այսպես կոչված «ընդհանուր» բառերը նույնպիսի փոխառություններ են իրարից կամ երրորդ աղբյուրից, իրենքն էլ պատահական նմանություններ կամ բնաձայնական-նկարագրական կազմություններ են:

Հ. Աճառյանի ցուցակում անդ զտած մի շարք բառերի համար կարելի է անել հետևյալ վերապահումները. 1) ալբ բառը ակնհայտ զուգահեռ ունի խեթ. šalpa- (šalpi-) «կղկղանք» բառի մեջ և գալիս է հնդկվրոպական աղբյուրից [Ջանուկյան, 1979, 23—24]։ Հ. Աճառյանի նշած քարթվիլական զուգահեռները, որոնք պատկանում են երկու տարբեր արմատների (*lap-/lp- «ցելիս, կավ» և *lb- «փափկացնել»), չեն բացատրում ա- նախաձայնը. 2) անթեղ բառի զուգահեռներ են տեսնում ոչ միայն վրաց. anteba «վառել, բորբոքել» բառի, այլև հունարեն ἀνθεῖ «ածուխ» և, որոշ կասկածով, խեթ. ant- «տաք» (հմմտ. նաև attala- «ածուխ») բառերի մեջ, որոնց հարաբերությունը պարզ չէ. եթե հայերեն, հունարեն և խեթերեն բառերի կապը նախնական է, ապա հնարավոր է վրացերեն բառի փոխառյալ լինելը հ.-ե. աղբյուրից, մանավանդ որ վրաց. բառը չունի քարթվիլական որոշակի զուգահեռներ. իթե հայ. անթեղ բառը հայկական կազմություն է՝ ան- «վրաց» + թեղ «դեղ, շեղջ, կույտ», ապա նմանությունը պատահական է. բոլոր դեպքերում էլ դժվար է խոսել հայերենի՝ վրացերենից փոխառյալ լինելու մասին. 3) գաւառ բառի նմանությունը վրաց. gwari «տեսակ. ցեղ. ընտանիք» բառի հետ ամենայն հավանականությամբ պատահական է, եթե նկատի առնենք իմաստային տարբերությունը (հմմտ. ցեղակից սվան. gwäre- «կաշի (եզի կամ կովի)»։ հայ. բառը ավելի նման է գերմ. Gau «գավառ» բառին, բայց այն ոմանք բխեցնում են հ.-ե. *gʰeu- ձևից, որ չպիտի տար հայ. գաւ-։ 4) գդակ և վրաց. (մեգր. ճան.) kuti «գլխարկ» (ըստ Աճառյանի նաև gadia?) բառերի նմանությունը ամենայն հավանականությամբ պատահական է. վրաց. բառի աղբյուրը թերևս իրանական է (հմմտ. ավեստ. xadā, հ. պրսկ. xauda- և այլն, որոնց հետ նույնական xōd մ. իրան. ձևից է հայ. խոյր-ը)։ հավանական է նաև հայ. բառի իրանական ծագումը (հմմտ. -ակ)։ 5) զուքան (զուքայ) բառը զուգահեռներ ունի կովկասյան նաև այլ լեզուներում, այդ թվում նաև իրանական բնույթի օսերինում (guton, goton), ընդ որում դրանք կովկասյան արմատներով չեն մեկնվում. պետք է ենթադրել հայերենի և այդ լեզուների համար մի ընդհանուր աղբյուր (ուրարտերենը)։ 6) խմել «ծծել, իրեն քաշել. խմել» բայի խում արմատը (հմմտ. գիճեխում «հարբած») իմաստով հեռու է Հ. Աճառյանի բերած վրաց. xma «վերցնել, վերցնել տանել», xmaṣa «գործածել» ձևերից. էլ ավելի հեռու են նրա կողմից այս արմատի հետ կապվող բրբռ. խխմել «շատ թրջել. կակղացնել. սոսկել. քամի», խխմիլ «շատ թրջվել, կակղել, ջուր քաշելով խորխղվել (պատի մասին)» բայաձևերը և խոխում «ծոր» բառը. ավելի համոզական է ենթադրել հայ. բառերի համար տարբեր

աղբյուրներ, խում-ի համար՝ թերևս իրանական աղբյուր (հմմտ. հ.-ե. *kveṃ- «ծծել, կլանել»)։ հավանաբար պատահական է նաև հայերեն և արևելակովկասյան (ավար. xxy-ñ-3e, բոթլ. xxy-д-н, լեզգ. хъ-уи «խմել» և այլն) բառերի նմանությունը։ վերջիններին մեջ բացակայում է հայ. -մ-ի համապատասխանը։ բուն խմելու համար քարթվելական լեզուներն ունեն *lɪr-, *sw- արմատները։ հմմտ. նաև *xwlip- «ծծել, խմել, կուլ տալ»։ 7) հայ. խոռով «խրոռով, շփոթություն. կոիվ, պատերազմ. խոռված, շփոթված» արմատը իմաստով հեռու է վրաց. xro, xrowa, xrooba «խումբ, հոտ, երամ» բառերից, թեև Հ. Աճառյանը փորձում է իր վարկածը հիմնավորել՝ բերելով իմաստային համապատասխան անցման օրինակներ։ իրականում վրացական բառերի իմաստը խիստ մասնագիտացված է։ կարելի է ենթադրել ընդհանուր իրանական աղբյուր։ 8) ծանբ բառի անկանոն հոլովումը գերադանցապես հ.-ե. ծագում ունեցող բառերի տիպով (բաբձր, մանբ, փոբ և այլն) անբացատրելի է մնում նրան քարթվելական ծագում (վրաց. ცნა- «կշեղ» և ճան. ცნ~) վերագրելու դեպքում, մանավանդ որ հայերենի բ/ն հերթագայությունը ցույց է տալիս հին հնդեվրոպական օրինաչափություն։ թերևս ենթադրելի է քարթվ. ձևի փոխառություն և նրա բաղարկություն հ.-ե. *gʷer- «ծանր» արմատից ծագող *-u-ր/ո-ով հիմք ունեցող ձևի հետ։ 9) ծիծ և ծուծ ձևերի համար Հ. Աճառյանի կողմից բերվող վրաց. jujɔ «ծիծ, ստինքի պտուկ», jɔjɔ «ստընտու» և cowa, cuɕna «ծծել» ձևերը գալիս են տարբեր արմատներից։ հայկական և քարթվելական ձևերի նմանությունը (հմմտ. նաև արևմտակովկասյան և արևելակովկասյան համանման ձևերը) ընդհանուր բնածայնական հիմք ունի։ եթե ծուծ արմատը, թերևս, հնարավոր է կապել քարթվելականի հետ, ապա ծիծ-ը հեռու է մնում, մանավանդ որ նա ունի նաև տիտ տարբերակը և կարող է բխեցվել հ.-ե. *gʷeid- «ծծել» ձևից։ 10) ծիր «շրջագիծ» բառը վրաց. cɛr- «գրել» (մեզր. ճան. (ñ)çəɾ-, սվան. (j)ɾ-) արմատից իմաստով բավականաչափ հեռու է, և թերևս ճիշտ է Հ. Աճառյանը, որ հայերենը և քարթվելական ձևերը փոխառյալ է համարում «կուլտուրական խաղիներից» (ուրարտացիներից)։ ուրարտերենի աղբյուրն էլ կարող էր լինել ակկադերենը։ 11) ծմել (ծիմել, զիմել) «սպանախ» բառը հանդիպում է ուշ շրջանում (XII դ.), և այն չպետք է դրվեր հին շրջանի փոխառությունների թվում, ընդ որում Հ. Աճառյանի բերած վրաց. camali «դեղ, թույն» զուգահեռը հայերեն բառից իմաստով բավականաչափ հեռու է (հին իմաստը՝ «խոտ»։ հմմտ. սվան. čēm- «չոր խոտ», այլև վրաց. ler-cami «եղեգ»՝ քարթվ. *cɛm- «խոտ» արմատից)։ 12) ծուխ բառը իմաստով հեռու է Հ. Աճառյանի կողմից բերված զուգահեռներից (վրաց. cuxwa «ցավ, տրտմություն», cuxɬi «աղ-ջամուղջ, երեկո» և այլն), և վերջիններս չեն կարող հայերենի անմիջական աղբյուրը համարվել։ միաժամանակ պետք է նշել, որ «ծուխ» իմաստի համար կա քարթվելական *kwam]- (վրաց. kwamɪ-, սվան. kwam-, kwäm)- հիմքը։ հայերենից իմաստով և ձևով հեռու է նաև *cɛw- «այր(վ)ել, վառ-(վ)ել» արմատը, որ ունի դադատանյան զուգահեռներ (լակ. цыи, դարդ. ицэс, արշ. ацццц, թաբ. иццц «ցավել»)։ 13) նողոպուրտ «ընկույզ» բառը հանդիպում է ներմիջի բառարանում և բարբառներում, ուստի այն պետք է հանել հայերենի՝ քարթվելականից կատարած հին փոխառությունների թվից։ 14) մակ «վրա» բառի ներմոծումը բուն քարթվելական փոխառությունների ցուցակի մեջ վրիպում է։ mak-ը պատկանում է նախյան բացբերեն լեզվին։ 15) մշակ, մշակել բառերի աղբյուրը ոչ թե կովկասյան լեզուներն են, այլ

մի երրորդ աղբյուր, որի մեջ առկա է —ակ ածանցը և որն արտացոլված է վրացերենում -a -ով և -āḵ-ով ձևերով (muša, mušaḵi «աշխատավոր», ամենայն հավանականությամբ մենք գործ ունենք իրանական ընդհանուր աղբյուրի հետ՝ բնորոշ -āḵ ածանցով և սրա ուշ -a արտացոլմամբ՝ k-ի անկումով (հմմտ. դաստակ և դաստա). 16) հայ. շլան «մոխիր» բառի բխցումը šlami «տիզմ» բառից կասկածելի է, թեև Աճառյանը հնարավոր է համարում հայ. բառի իմաստի «տիզմ» մեկնաբանությունը. վրաց. բառն էլ շունի քարթվելական սրտակի զուգահեռներ. 17) պոլոն «միջատ» բառի համար, որ ունի բարբառային բաղմամբով տարբերակներ (պոլոն, բոլոն, բոլոն, պլոն, բլոն և այլն), որպես աղբյուր ենթադրել վրաց. boboli «մեծ սրգ» և ճան. boboli «միջատ» բառերը հնչյունապես անհավանական է, մասնավորապես որ հայերենն ունի ոչ կրկնավոր ձև՝ վրաց. և ճան. կրկնավոր ձևերի դիմաց. եթե այս բառերն իրոք կապ ունեն, ապա պետք է ենթադրել թերևս մի ընդհանուր աղբյուր (ուրարտերենը). 18) ջախել, ջախջախել բառերի համար որպես զուգահեռ բերված վրաց. jaxeba «խփել», jaxaḵuxi «աղմուկ, շոինդ», čexa «կտորել, ջտրել», ճան. jax «մուրճով խփել» և ուս. jax-pecyn «ջախջախել», և jax-pecyn «ծեծել, փշրել, կոխտել» բառերի «հարաբերությունը ճշտված չէ», ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4², 110]. գործ ունենք կամ բնաձայնական նմանության, կամ միևնույն աղբյուրից կատարված փոխառության հետ. հմմտ. նաև խեթ. zah(h)- «խփել», zahḫurāi- «ջարպել, փշրել». 19) հայ. վաղ, վաղիս «վաղը», վաղվաղել «շտապել» բառերի անմիջական աղբյուր չէր կարող ծառայել վրաց. xwal «վաղը» բառը, որովհետև ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 4, 297], հիմնական իմաստը («վաղ, շուտ, առաջ») գտնվում է հայերենի մեջ. ենթադրելի է մի երրորդ աղբյուրը (ուրարտերենը). 20) հայ. փշուր (փշրել), փռել, փռել «թրիք», փուխ (փխրել) բառերի բխցումը անմիջապես քարթվելական աղբյուրից (հմմտ. վրաց. pšeri «փռել», pašari «փխրուհ» pušwa «քանդել. լուծել» և ալլն, pxura «ջնջել, խլել, քանդել», pxuna «փշրել, կոտրատել» և այլն) կասկածելի է. կան նաև արևմտակովկասյան (հմմտ. ադրդ. пшакъуэ «ավազ», որտեղից. արադ. пшачакъуа «ավազ»), ուրարտական (ipḫu- «ջարդել») և մանավանդ, փշուր-ի դեպքում, խեթա-լուվական (խեթ. paršur- «բրդոշ», paršulli-, paršul-, լուվ. paršul- «բեկոր, փշուր») զուգահեռներ և ալլն. հմմտ. նաև հ.-ե. *bhes-, *ps-, որտեղից հուն. ψάω «տորոնել», ψάχω «տորոնելով մանրել» ψάριος «ավազ» և այլն. պետք է ենթադրել, թերևս, հնագույն շփումներ. Վ. Պիզանին փռել-ն բխցնում է հ.-ե. *phorslio- ձևից՝ համեմատելով խեթ. parš- «փշրել» բաղահիմքի հետ:

Գ. Ղափանցյանի նշած՝ հայերենի զանազան փոխառությունները կամ կան Հ. Աճառյանի ցուցակում (խամբել, ոշխար, ճանն/շ, լախոտ), կամ ուշ շրջանի գրական ու բարբառային փոխառություններ են (բոգի «արեգակ», կակալ «ընկույզ» և այլն): Ինչ վերաբերում է, այսպես կոչված, «ընդհանուր» բառերին, ապա, ուշ շրջանի փոխառությունները բացառելու դեպքում, դրանց մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի շեքտ՝ հայերենից կատարված զանազան փոխառություններ (բարդ—ճան. bardī «բարդ, դեղ», երկար—ճան. rikali «երկար, բարձր», fիթ—մեզր. ni-kiti «դունչ, մուրթ, քիթ», փայլ. փալվաղել—ճան. paluri «բոց» և այլն), հեռավոր ցեղակցության և հին շրջանների արդյունք հանդիսացող բառեր, բնաձայնություններ, պատահա-

կան նմանություններ, մի երրորդ աղբյուրից կատարված փոխառություններ և այլն: Կարելի է խոսել միայն հայ. երազագ «սրտի ցանց» (աւազագ. հմմտ. և որոգայք) և կի՛նն բառերի փոխառույթ լինելու մասին, սակայն զրանցից առաջինը զուգահեռներ ունի նաև արեւմտակովկասյան և, թերեւ, արեւելակովկասյան լեզուներում, իսկ երկրորդի (չԵՂI «խող») հնարավոր աղբյուրը զուրկ է ն-ից (հետագա հավելում հայերենում):

Հայ-քարթվելական զանազան նմանություններ նշվել են նաև հայ, վրացի, ռուս և օտարազգի այլևայլ հեղինակների կողմից: Սակայն զրանց մեջ շատ քիչ են այնպիսիները, որոնք կարելի է առանց վարանման համարել հայերենի քարթվելական փոխառություններ: Դրանցից են, թերեւ, հայ. զգուհլ (Աբուլաձե) և գը-ոյց (Մուրվալյան): Ինչ վերաբերում է հայ. կուռ, կոնլ և վրաց. ჭურღი «կուռ», ჭურღი «կոռ», ჭურღა (Մուրվալյան) զուգահեռներին, ապա զրանք հավանաբար գալիս են մի երրորդ աղբյուրից (ուրարտերենից): Բնաձայնական հիմք ունի կամ պատահական է մեզր. рѣ- «ծայր, շրթունք» և հայ. պինջ բառի նմանությունը, թեև հակում կա հայերեն բառը փոխառույթ համարելու (Կլիմով):

Հաշվի առնելով արված դիտողությունները և ավելացնելով մի երկու հնարավոր փոխառություն ևս՝ կատանանք հայերենի՝ քարթվելական լեզուներից կատարված փոխառությունների 29 միավոր ընդգրկող ցանկ: Սրանց հնագույն շերտը կազմում են ակնհայտորեն զանազան աղբյուրներից առնված հետևյալ 10 բառերը. 1) հայ. լակոտ—ճան. lakotl «լակոտ»՝ lak- (lač-) արմատից (հմմտ. նաև մեզր. lakw- «շոռ», վրաց. lekʷ- «լակոտ»); 2) հայ. խամուր (խամրիլ) — մեզր. xomula- «չոր» (հմմտ. նաև xumla-, xomila-, ճան. xom(b)u-la-, վրաց. xmel-՝ վրաց.-զան. *qmел- նախաձեվից, որ ածանցված է *qam- «չորանալ» արմատից); 3) հայ. խծոձ «կանեփի մնացորդ» (խզուզ «կալի մնացորդ», խծծել «կտրտել պատառտել») — մեզր., ճան. xoc- «կեղևը հանել», վրաց. xweč- «տաշել» (վրաց. բառի իմաստը երկրորդական է) (?) 4) հայ. խոն- «խող» (խոն-կոր) (< *χoŋ-) — մեզր., ճան. χej- «խող» (հմմտ. վրաց. χor-); 5) հայ. խրամ «պատի վրա բացվածք» — ճան. čorma- «բացվածք, ծակ», վրաց. črma- «խոր» (վրաց.-զան. *črma- կամ čarma-)⁴ (?); 6) կոնան «խող» (< *χoŋ) — մեզր., ճան. χej- «խող» (հմմտ. վրաց. χor-); տե՛ս խոն- «խող»՝ խոն-կոր բառի մեջ⁵, այլև, թերեւ, կի՛նն. 7) հայ. ճանճ, ճանջ, -ի — մեզր. čanjī, čandi (հմմտ. ճան. mčaji, վրաց. mčeri, սվան. mēri «ճանճ»՝ քարթվ. *mčer-, հմմտ. նաև արլո. a-mu «ճանճ»); 8) հայ. ճիպո (ուշ՝ ճպուռ) «աչքի կեղտ» (բրբռ. ծպուր «ոչխարի աղբ») — զան. čirp- (հմմտ. վրաց. čirpli «ճպուռ»); 9) հայ. ճկոյթ (և ծկոյթ) — ճան. čulu kiti «փոքր մատ», 10) հայ. ոչխար — ճան. (m)čxu(r)- (mčxur-, mčkur-) «ոչխար» (հմմտ. վրաց. cxwar- «ոչխար»); Զանազան աղբյուրներից առնված բառերին պետք է ավելացնել նաև հավանաբար վրացերենից կատարված հետևյալ 19 փոխառությունները. 11) հայ. արեթ — վրաց. abed- (հմմտ. մեզր., ճան. obed-, սվան. habōd-habed-, hobed-) «արեթ». ըստ Աճառյանի՝ քարթվելական բառերը փոխառություն են հայերենից. թերեւ սուկա է երրորդ աղբյուր (ուրարտերենը). 12) հայ. բակ — վրաց. bači «ցանկապատ, փարախ» (ի՞նչ հարաբերություն

⁴ Հայերենից է արդյոք վրաց. xrami «ձոր» բառը

⁵ Պատահական է արդյոք նմանությունը հ. մակեդ. γόταν «խող» բառին:

մեջ է մի կողմից՝ ավար. баки «տեղ», մյուս կողմից՝ վրաց. бага- «մասր, ախոս», մեզր. boga- «ախոսի հատակ», ճան. boga- «վարախ» բառերի հետ) (?). 13) հայ. բոզ, -ի, -աց — վրաց. bozi «բոզ, պոռնիկ» (համատ. ճան. bozo «աղջիկ»). 14) հայ. զգուել «արհամարհել, նախատել, զգվել» — վրաց. zezwa «զգվել» (XI դ.), zizvi «զգվանք» (ըստ Աբուլաձեի. Անտոնյանը երկրորդը փոխառյալ է համարում հայերենից). 15) հայ. զովող (զուող) «ընկեր, գործակից» — վրաց. zawi «խաղաղություն, համաձայնություն» (?). 16) հայ. զր-ոյց — վրաց. zrinwa «կովի աղմուկ», zriall «բաղմաձայն աղմուկ», zraxwa «խոսք, զրույց» (ըստ Մուրվալյանի, եթե ճիշտ են սրանք հանգեցված միևնույն արմատին). 17) հայ. խաիլ, խաղել — վրաց. չիլոն- կամ ճան. xilfin- (մեզր. xilfin-) «խաղել» (վրաց.-ղան. *չիլոն-) (?). 18) հայ. խոփ, -ոյ — վրաց. xopi, xopi «թի» կամ մեզր. xopi, ճան. xope⁶ (?). 19) հայ. ծանր (սեռ. ծանու, հզն. ծանունք) — վրաց., մեզր., ճան. cən- ճան. cin-, «կշռել» (վրաց.-զան. *cən-) (?). 20) հայ. ծիւ «աթար» — վրաց. ciwa «աթար». 21) հայ. հոռի «հայկական տոմարի երկրորդ ամիս» — վրաց. ori, wori «երկու» (համատ. մեզր. žər-, žir-, ճան. žu(r)-, ju(r)-, սվան. yor-, yerbi-, քարթվ. *yor-) (?). 22) հայ. կրն(ա)ել (համատ. հ.-ե. *gwrēugʻh-. բաղարկություն) — վրաց. րიჭინ/რეცენ- «կրճակել» (համատ. մեզր. րეცკინ-/რეცკინ-, ճան. րიეკილ-, րიეკილ-, սվան. րეცкәп- «ճոռչալ»՝ քարթվ. *րիցին-). 23) հայ. շղու(ա-բարոյ) «հիմար, անխելք» (ըստ այլ մեկնաբանություն՝ «շողոմարար, քծնող») — վրաց. შიუ «խենթ» (հնարավոր է հակառակ փոխառություն ենթադրել). 24) հայ. շմորիլ «նեխել» — վրաց. šmor- «թթվել, նեխել». (հնարավոր է հակառակ փոխառություն ենթադրել). 25) հայ. չանչ, -ոյ (ուշ՝ չեչ) — վրաց. čenčo «կեղե, կճեպ», čeča «վուշը մաքրել» (?). 26) հայ. սամի «հայկական տոմարի երրորդ ամիս» — վրաց. sami «երեք» (համատ. մեզր., ճան. sum-, սվան. semi-՝ քարթվ. *sam-). 27) հայ. աղախ «ցեխ, շաղախ» — վրաց. talaxi «ցեխ»⁷. 28) հայ. ցմախ — «մի տեսակ լեղի բույս» — վրաց. cmaxi «թթու դրած բանջարեղեն» (երկուսն էլ սեմական աղբյուրից) (?). 29) հայ. փանդանել «ցրել, դեռ ու դեն քշել» — վրաց. panť- (համատ. սվան. panť-, pīnť- «ցրել»):

Հայերենի քարթվելական փոխառությունները ըստ իմաստային (թեմատիկ) խմբերի բաշխվում են հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.214 տաղախ. 1.811 աբեթ. ծիւ.

3. Կենդանիներ. 3.25 ոչխար. 3.31 խոճ-ի, կոճան. 3.32 կինճ (?). 3.612 լակոտ. 3.83 ճանճ (ճանջ).

4. Մարմնի մասեր. մարմնական գործառնություններ և պայմաններ. 4.271 կրճակել. 4.341 ճկոյթ. 4.841 ճիպո (ճպուռ).

7. Բնակարան, տուն, կահկարասի. 7.15 բակ. 7.271.

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.211 խոփ. 8.34 խծոծ (խրզուզ). (?) 8.531 ցմախ (?). 8.671 չանչ.

9 Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ. 9.34 փանդանել.

14. Ժամանակ. 14.72 հոռի. սահմի.

15. Զգայական րեկայումներ. 15.261 շմորիլ. 15.81 ծանր. 15.84 խամուր.

⁶ Բուն խոփի համար կա վրաց. saxnisi բառը՝ xan-/xn- «վարել» արմատից:

⁷ Եթե հայ. բառը կապ չունի տիլ, տիլմ բառերի հետ:

16. Զգացմունք. 16.411 զգուհի. 16.62 խաիլ (?).

17. Մտածություն, միտք. 17.22 շղու(աբարոյ).

18. Զայնական արտահայտություն, խոսք. 18.21 զրոյց.

19. Հասարակական հարաբերություններ. 19.53 զոմող (?). 19.72 բող:

Քարթվելական փոխառությունները գերազանցապես սովորական՝ առօրյա կյանքի հետ կապված բառեր են: Զանական փոխառությունների մեջ գերակշռում են կենդանիների անունները (լակոտ, խոն «խող», կոհան «խող», կինն, հանն/չ, ոչխար). մյուս բառերն են խամբիլ (խամուր), խծուծ (խզուզ) խրամ, հիպո (հպուտ), հկոյթ (ծկոյթ): Վրացերենից կատարված փոխառությունների մեջ մեծ տեղ են գրավում սովորական գործողությունների հետ կապված բառերը՝ զգուել, խողել (խաիլ), կրն(ա)ել, շմորիլ «նեխել», փանդանել «ցրել». մշակութային կյանքի նկատմամբ չեզոք է նաև շղու(աբարոյ) «խենթ» բառը: Քիչ թե շատ մշակութային արժեք ունեն տնային և կառուցողական (բակ, տաղախ «ցեխ, շաղախ»), մարդու գոյապահպանմանը և տրեստեական-արտադրողական գործունեությանը վերաբերող (աբեթ, խոփ, ծանր՝ կշռելու գաղափարի հետ կապված, ծիւ «աթար», շանչ և, ալեկի ուշ, չեչ, ցմախ «մի տեսակ բույս»), հասարակական-ընտանեկան կյանքի հետ առնչվող (բոզ, զովող (զուտ) «ընկեր, գործակից», զր-ոյց) և տոմարական (հոռի և սահմի՝ ամսանուններ) բառերը:

Մենք կանգ չենք առնի ավելի ուշ շրջանում և բարբառների կողմից կատարված փոխառությունների վրա: Նշենք միայն մի քանի բառ, որոնք ուշ են ավանդված, բայց կարող են լինել հայերենի զարգացման միջին շրջանից ավելի վաղ կատարված փոխառություններ՝ հայ. բոզի «արեգակ» — վրաց. mze-, մեգր. bža, ճան. mžo(r)a-, mžu(r)a-, mjo(r)a, սվան. məž-/muž- «արև». հայ. կ.. (մ. հայ.) — վրաց. qle-, մեգր. 'ole-, ճան. qole, kōle- «penis», սվան. qlaw- «ողա» (?) (հմմտ. հինալուդ. כְּנִיָּה «penis»]. հայ. մոծիլ ((մոհիլ, մհիլ, մծիլ) «մոխիր» — ճան. mʃwer- «փռել, մոխիր» (մեգր. ʃwer-, վրաց. mʃwer- «փռել, փռահատիկ», սվան. ʃwi- «հող»՝ քարթվ. *mʃwel-): նշենք նաև համեմատաբար հին կերպարանք ունեցող բարբառային մի քանի փոխառություններ՝ գլել — վրաց. gl-ej-, gl-i-j- «պոկել, պատռել». հիւլել (ալլե ուշ շրջ. հիւլել) — վրաց. čqlet-/čqlit-, մեգր. čqilat-/čqlit-, čqirɪ-, սվան. čqət-ən- (?) «հիլել». քարդիկար «գարի և ցուրեն (խառնված)» — վրաց. karl «գարի» + dikə- «ցուրեն» և ալլեն:

Կան դեպքեր, երբ հայկական և քարթվելական բառերի նմանության բլանոյթի ճշգրտումը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Այսպես, հայերեն հետևյալ բառերին վերագրվում է հնդեվրոպական ծագում, բայց հարցը չի կարելի լուծված համարել, և, հետևաբար, դժվար է ենթադրել քարթվելական բառերի՝ փոխառյալ լինելը. հնարավոր է պատահական զուգահեռություն. հայ. լեսուլ — վրաց. les- «սրել», մեգր. las- «տրորել, լսելուն խանգարել», o-lasir-u «սրել» (վրաց.-ղան. *les-). հայ. ծեծ, ծեծիլ — վրաց. cec- «մանրել», մեգր. čač- «կալսել, ծեծել» (վրաց.-ղան. *č₁ec₁-). հայ. ծիլ (ծիւղ. ծիլ) — վրաց. čwel «խղուղ, ծանծ», մեգր., ճան. ču- «ծղոտ». հայ. ծիծաղ — վրաց. c- (sl-c-l) «ծիծաղ», մեգր. jəc-, jlc-, ճան. jlc-, dic-, սվան. cw- «ծիծաղել». (քարթվ. *cc-), հայ. ցիլ, ցրիլ — վրաց. cer-/cr-, մեգր. cir-, ճան. ncor/(n)cir- «մաղել» — (վրաց.-ղան. *car-/cr- «ցրել, մաղել»):

բլո, բլո *և* ալլն — վրաց. boboli «մեծ որդ», ճան. boboli «միջատ», հայ. ջախել, ջախջախել — վրաց. jaxeba «բախել, խփել», ճան. jax «մուրճով խփել» (*և* ուտ. цахнесун «ջախջախել», цахнесун «ծեծել, փշրել, կոխոտել»), հայ. սեմեակ «սենյակ, խուց. շտեմարան, գանձարան» (> վրաց. senaki «խուց») — վրաց. sxwen- «սրահ» մեզր. sxwen(d)-, cxwin(d)- «առաստաղ» (վրաց.-զան. *sxwen «առաստաղ, ձեղնահարկ»), հայ. սունկն (սունգն, սունկ, սունգ, -ոյ) (հմմտ. հուն. σπόγγος «սպունգ», լատ. fungus «սունկ» (ինչ-որ ընդհանուր աղբյուրից) — վրաց. մեզր., ճան. soko- (> հայ. բրբռ. սոկոն), սվան. sok(w)- «սունկ» (հմմտ. քաղթ. зокл, բեթ., դունգ. зокло, ցեղ. зиклы). հայ. վաղ, վաղիւ «վաղը», վաղվաղիւ «շտապել» — վրաց. xwal «վաղը», հայ. փշուր, փռշի, փռշկ «թրիք», փուլթ — վրաց. pšari «փռշի», pašari «փխրուն», pušwa «քանդել, խոռվել» *և* pxura «ջնջել, խիլ, քանդել», pxuna «փշրել, կոտրատել» *և* ալլն: Հավանաբար մի ընդհանուր աղբյուր ունեն նաև հայ. բրբռ. կոտ «փայտե աման, մի չափ. գանգ» *և* վրաց. kod- «սորուն նյութերի աման», մեզր. kod- «փայտե աման», ճան. kod- «սորուն նյութերի աման» բառերը (վրաց.-զան. *kod-, հմմտ. *kod- «կորել, հատել»):

Այստեղ մենք կանգ չենք առնի հայերենի *և* քարթվելական լեզուների իրանական փոխառությունների վրա: Նշենք, որ մի շարք դեպքերում քարթվելական բառերը փոխառվել են հայերենի միջոցով: Այսպես, Բուդան վրաց. spilen], մեզր. linji «պղինձ» բառերի աղբյուրը համարում է հայ. պղինձ-ը (հին ձևը *pilinj), որ փոխառված է համարվում մեգերենից (մարերենից): Կան դժվար բացատրելի դեպքեր. այսպես, իրանական աղբյուրից պետք է փոխառված լինի վրաց. parto «լայն» բառը (հմմտ. ավեստ. pərəθu- «լայն», <հ.-ե.*p[ɫ(h)- «լայն *և* հարթ»), բայց պարզ չէ հարթ բառի հարաբերությունը համապատասխան հ.-ե. արմատի *և* իրանական ձևերի հետ⁸. անմիջական հ.-ե. ծագում ունենալու դեպքում պետք է բացատրվեր *l>ɾ փոփոխությունը (p[ɫh- > ʎաղթ. *pləten- ձևից է ծագում հայ. լայն բառը), իսկ իրանական աղբյուրից ծագելու դեպքում չպետք է լիներ *p>h փոփոխությունը, եթե չենթադրենք արտակարգ հին փոխառություն:

գ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱԿՈՎԱԿԱՍՅԱՆ (ԱՐԽԱԶ-ԱԳՂԵԱԿԱՆ) ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Աբխազ-ադրղեական լեզուների քանակը մեծ չէ. այս ընտանիքի մեջ մտնում են արխազերենը, արաղիներենը, ուբիխերենը, ալեդղերենը *և* կաբարդիներենը: Սրանցից առաջին երկուսն իրար հետ *և* վերջին երկուսն իրար հետ կազմում են մերձավոր խմբեր, որոնց նկատմամբ ուբիխերենը միջակա դիրք է գրավում:

Աբխազ-ադրղեական լեզուները տարածված են Սև ծովից հյուսիս-արևելք ընկած շրջանում՝ Աբխազական ու Կաբարդինա-բալկարական ինքնավար հանրապետություններում *և* Ադրղեական ու Կարաչայ-չերքեզական ինքնավար

⁸ Ինչպես նշվեց այս հատվածի 2-րդ ծանոթության մեջ, Հ. Ֆոգար վրաց. բառը փոխառություն է համարում հայերենից:

մարզերում: Ուրիսերենի վերջին մնացորդները (երկու տասնյակ խոսողներ) գտնվել են Թուրքիայում:

Աբխազ-ադրդեական լեզուները հնչյունական առումով աչքի են ընկնում բաղաձայնների հարստությամբ և ձայնավորների աղքատությամբ: Ուրիսերենի բաղաձայնական կազմը ամենահարուստն է աշխարհում՝ 82. այս ընտանիքում բաղաձայնների ամենափոքր քանակն ունի կաբարդիներենը՝ 47, Ձայնավորների քանակը, բացառությամբ կաբարդիներենի, 2—3 է. կաբարդիներենն ունի 7 ձայնավոր: Տարբերվում են քմայնացած և չքմայնացած, շրթնայնացած և չշրթնայնացած, ձայնածերպային (զոտալ) և ոչ ձայնածերպային բաղաձայններ: Բացի սուլական ու շլական բաղաձայններից, կան նաև միջին տիպի՝ սուլա-շլական բաղաձայններ:

Բաղաձայնների առատության հետ կապված՝ աբխազ-ադրդեական լեզուները աչքի են ընկնում ձևովների կարճությամբ (սովորաբար մեկ բաղաձայն՝ միացած հաջորդ ձայնավորի հետ). արմատները հիմնականում միավանկ են: Զարգացած է նախամասնիկավորումը: Հարուստ է բայական և աղքատ՝ անվանական թեքումը: Աբխազական խումբը չունի հոլովում, ադրդեականն ունի 3—4 հոլով (այդ թվում՝ էրգատիվ): Բային հատուկ են բազմադիմությունը և ուղղվածության (վերսիայի) կարգը, հնարավորական եղանակն ու սլաօճառական սեռը, որոնք արտահայտվում են նախամասնիկներով. մնացած կարգերն արտահայտվում են վերջամասնիկներով: Աբխազական խմբի բայն ունի նաև դասային տարբերակում, ինչպես արևելակովկասյան լեզուներում:

Աբխազ-ադրդեական լեզուները, հատկապես աբխազերենը, հայերենի հետ շփման մեջ են եղել հին ժամանակներից սկսած: Եթե հայասերենը իրոք հայերենի բաղադրամասերից մեկն է եղել, ապա նրա և արևմտակովկասյան լեզուների շփման մասին է խոսում Հայաստյի Aripša քաղաքի անվան -pša-ն (եթե, իհարկե, այստեղ -ša-ն այլ դեպքերում հանդես եկող -ša ածանցը չէ), որ համահունչ է ադրգ., կաբ. исы («չուր» բառին: Հնարավոր է նաև Arhita քաղաքանվան մեկնությունը աբխազ-աբադինական հիմքի վրա. հմմտ. աբխ. арха, աբազ. рха «հարթություն» և տեղանունների -Tla «տեղ», բաղադրիչը [Джаукян, 1976, 266—267]:

Հայ-աբխազ-ադրդեական լեզուների լեզվագիտական առաջին շերտը կազմում են այն բառերը և բաղադրիչները, որոնք արդյունք են հեռավոր ցեղակցության (եթե աբխազ-ադրդեական լեզուները սլատկանել են նոստրատիկ ընդհանրությանը), հնդեվրոպա-աբխազ-ադրդեական հնագույն շփումների և «տարրական ցեղակցության» (մանկական բառեր, բնաձայնություններ, ձայնարկություններ):

Նոստրատիկ բնույթի աբխազ-ադրդեական բառեր կան հենց համակրվկասյան այն միավորների մեջ, որոնց քարթվելական լեզվահանրերի նոստրատիկական ծագումը կարելի է որոշակի համարել. 1) աբխ.-ադ. ГЫИ «սիրտ» — քարթվ. gul- «սիրտ» (նոստր. *golHa «սիրտ»). 2) աբխ.-ադ. МЭА «լուսին» — քարթվ. mze- «արև» (նոստր. *mal(z)A «լուսավոր. արև», հմմտ. հայ. ամիս). 3) աբխ.-ադ. ма «նա, այն» — քարթվ. ma «նա, այն» (նոստր. *mu «այն»). 4) աբխ.-ադ. ма «մի» — քարթվ. ma «մի» (նոստր. *mā «մի», հմմտ. հայ. մի): Նոստրատիկ բնույթի են նաև աբխազ-ադրդեական լեզուների՝ քարթվելականների հետ ունեցած հետևյալ լեզվագիտականները՝ 1) աբխ.-ադ. Д- «մեծ, շատ» (աբխ. а-ду, աբազ. ду «մեծ»,

որիւ. ոթ-ճա, աղըղ. ճԵՃԵ, կար. ճԻՃ «շատ») — քարթվ. did- «մեծ» (նոստր. *did «մեծ», հմմտ. հայ. ախ- «մեծ»՝ ախ-եղերք, ախ-կին). 2) արխ.-աղ. m(a)tl «օձ» — քարթվ. matl- «որդ» (նոստր. *mΛtΛ «որդ», հմմտ. հայ. մաթիլ). 3) արխ.-աղ. лакІв «լիզեղ» — lox- «լիզեղ» (նոստր. *laka «լիզեղ», հմմտ. հայ. լակեղ):

Բացի սրանցից, կարելի է նշել արևադ-աղբղեական և հնդեվրոպական զգալի թվով զուգահեռներ՝ մասամբ ընդհանուր նոստրատիկ բնույթի, մասամբ հատկապես այդ լեզուներին հատուկ: Բերենք այս կարգի բառային այն զուգադիպումները, որոնք ներկայացված են նաև հայերենում. 1) հայ. ած-ել (հ.-ե. *ag'-) — արխ. (a)rapa, արաղ. (a)rapa «տանել». 2) հայ. աւազ (հ.-ե. *(bh)səbh-՝ *bhes-ից) — արխ., արաղ. саба, աղբղ. сап, կար. сабэ «փռել». 3) հայ. երկու (հ.-ե. *dʰōu) — արխ. a-oy-ба, արաղ. rly-ба, արխ. тлкъуа, աղբղ. тlyы, կար. тlyу «երկու». 4) հայ. քնդ «հեռ, զիմաց» (հ.-ե. *anti) — արխ. анцуъ «առաջ». 5) հայ. քաց, քանալ (հ.-ե. ta-) — արխ. a-tlita, արաղ. tlatla «մեղմ, թուլ», արխ. (a-)tlы «հեղուկ, հոսուն, նոսր», աղբղ., կար. tlatla «փափուկ, թուլ». 6) հայ. բրբռ. լոք «մեծ քալ» (հ.-ե. *lek-) — արխ. a-щанlы, արաղ. щанlы, արխ. лъа, лъакъва, աղբղ. лъэ, лъакъо, կար. лъэ, лъакъуэ «ոսք» (նոստր. *l(a)ka «ոսք»). 7) հայ. կով (հ.-ե. *gʰou-) — կար. гуу «ցուլ» և արխ. гума, աղբղ. чэмы, կար. жом «կով». 8) հայ. ձիւն (հ.-ե. *gʰei-) — արխ. а-жын, արաղ. гъны, աղբղ. кlымф, կար. щlымахуэ «ձմեռ». 9) հայ. ձոր (հ.-ե. *gʰeu-?) — արաղ. klвары «ձոր». 10) մ. հայ. մանչ (հմմտ. մանուկ, մանր) (հ.-ե. *men-) — արխ. а-мачl, արխ. мычlы, мэчl, աղբղ. machlэ, կար. мащэ «փոքր, աննշան». 11) հայ. նա, այն, և, անդ (հ.-ե. *n-) — արխ. ана-н «աջնտեղ». 12) հայ. նու «հարս» (հ.-ե. *snusós) — աղբղ., կար. нысэ «հարս» (հմմտ. նաև արևելակովկասյան և քարթվեական ձևերը). 13) հայ. սիսեռն (հ.-ե. *k'ik'eg-, *k'eik'eg-) — արխ. а-кlыркъ-вуд, արաղ. кlыркlылаш, кlыркlырлаш (բրբռ.՝) «սիսեռ». 14) հայ. տալ (հ.-ե. *dō-) — արխ. а-тара, արաղ. а-т-ра, արխ. тэ, աղբղ., կար. тын «տալ». 15) հայ. ցախ (հ.-ե. *(s)k'ākhā) — արխ. а-пlаацlла, արաղ. цlах, цlагlта «կեչի» (?): Աշտեղ պետք է հատկացնել նաև կիտամոսկական կամ կիտաբնաձայնական բնույթի աշխարհի զուգադիպումներ, ինչպիսիք են՝ 15). հայ. հան «տատ» (հ.-ե. *(H)an-) — արխ. ан, արաղ. аны, արխ. нэ, աղբղ. ны, կար. анэ «մայր». 16) հայ. կոկորդ (հ.-ե. *gʷeg-) — արխ. а-кlыркlы, արաղ. къыркъы «կոկորդ»: Հայ. կախալ բառը, որ թերևս ծագում է իրան. պարսկերից, իր կրկնաթվամբ թաքնված բնաձայնաթվուն տնի և այս առումով նման է աղբղ. къыкъы, կար. къыкъ «կախալ» բառերին:

Զգալի թիվ են կազմում հայերենի և արևադ-աղբղեական լեզուների բրնաձայնական, մանկական և ձայնարկական տիպի բառերի զուգադիպումները, ընդ որում հայերենի այս կարգի մի շարք բառեր գալիս են հնդեվրոպական մակարդակից. հայ. բրբռ. դաղո «հայրիկ», դաղա, դաղո, դաղն «քույր» (հ.-ե. *dhē-dh(ē)-) — արխ. ди(a) «մայրիկ», արաղ. дада, կար. дадэ «պապ». հայ. կկու (հ.-ե. *kuku-) — արխ. а-кyкy, արաղ. кlыкlва աղբղ. кyккy, կար. кlыгуу-гу «կկու». հայ. կոուենկ (հ.-ե. *ger-, նոստր. *kaɣl/kuɣl «կըռունկ») — աղբղ. къэрэу, կար. къру, այլև արաղ. къырлю, къру (փո-

խառնություն). հայ. յոպուպ (հ.-հ. *erop-, *orop-) — արև. аѣжѣоу-бѣжѣѣѣѣ, արադ. Կապուպ «հասպոպ». հայ. բրբռ. նան(-ա, -ե, -ի) «մայր» (հ.-հ. *nana, *nena և այլն) — արև. нан «մայրիկ», արադ. Կանա, ադրդ. ԿՅ-ԿՅՅՅ «տատ», կար. ԿանՅ «տատ, տատիկ, պառավ կին». հայ. փուք, փուչ- (փչել) (հ.-հ. *phu-) — ադրդ., կար. епщэн «փչել» (пща «փչի՛ր») և այլն: Հմմտ. նաև հայ. խռալ, խռխռալ և արև. ахырхырбѣжѣ «խռխոց». հայ. բզբզ, բզզալ և արադ. бѣжѣ «բզբզ» և այլն:

Անցնելով երկուստեք կատարված փոխառությունների քննությանը, նրանք, որ դրանց թիվը մեծ չէ և զգալիորեն զիջում է հայ-թարթվելական և, ինչպես կտեսնենք, հայ-նախյան-դադստանյան փոխադարձ փոխառությունների քանակին:

Հայերենից արևադ-ադրդեական լեզուների կատարած փոխառությունների թվին են պատկանում թերևս հետևյալները. հայ. առաք-արև. арадз-ны, аразны, արադ. рызна «արծաթ» (ուրիս. дэсвэны, ադրդ. тыжыны, կար. дыжыны ձևերի կողքին)⁹. հայ. ափսե (< հուն. ἀψίς) — ադրդ. апс «փալտե տափ» [Шагирров, 1977, 62]. հայ. գերի — արադ. гъар, կար. гъер «գերի», այլև արև. а-гъар «աղքատ», արիս. гъыр, ադրդ. гъер «բանտարկյալ» (հմմտ. նաև արև. (а)гъэры «սարուկ, ճորտ»). հայ. գիշեր (հ.-հ. *yeikero-՝ *yekeero-ի կողքին) — ադրդ. чэшы, կար. жэщѣ «գիշեր» (հանդիպում են տվելի հին джэщ, жэшырь ձևերը). հայ. կակաչ — արև. а-klaklach «կակաչ», արադ. բրբռ. klaklach «ծաղիկ» (վրացերենի qaqach-ի միջնորդությունը). հայ. կիր (< սեմ). — արև. а-klir «կիր» (վրաց. kir-ի միջնորդությունը). հայ. որբ (հ.-հ. *orbho-) — արև. а-иба, արադ. иыба կար. ибѣ «որբ»: Հնարավոր է նաև, որ հայերենը լինի վրաց. gomi «գոմ», տվան. gwemi- «մատան», կար. гүэи, ադրդ. күэны «մատան, ամբար», օս. gon, gom «մատան, ամբար» բառերի աղբյուրը, եթե, մտնավանդ հայ. բուռը հ.-հ. ծաղում ունի¹⁰:

Իր «Հայերեն արմատական բառարանում» և «Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ Հ. Աճառյանը նշում է հայերեն միայն մեկ բառ, որի աղբյուրը կարող են լինել արևմտակովկասյան լեզուները՝ հունաբան հայերենում դործածված եզ «մեկ» (այստեղից եզակի). հմմտ. արև. з-ны «մի անգամ», ուրիս. зѣ, зѣ, ադրդ., կար. зѣ «մեկ» (հմմտ. նաև ադրդ. е-жѣ, կար. е-зѣх «ինքը»): Սակայն այս բառն էլ Հ. Պեդերսենը փորձել է բխեցնել հ.-հ. *sem-ǵ'h- ձևից, որ ընդունել է նաև Յ. Պեդերսենը, Լյու Հ. Աճառյանի՝ այն փոխ է առնվել հյուսիսային հայկական տարածքում միջավայրում և օգտագործվել հունաբան հեղինակների կողմից: Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ապա հնարավոր է նաև այլ բառերի արևմտակովկասյան ծագումը. հմմտ. հայ. պիշ, պշնոպ (բրբռ. պլշել, պլգել «ակնապիշ նայել», բլշանալ «վատ տեսնել») և արև. а-пшра, արադ. (а)пшра, ուրիս. плѣ, ադրդ., կար. плѣн «նայել». հայ. շիշ-ով ձևերը լավ են բացատրվում արևմտակովկաս-

⁹ Այս բառը տարածված է նաև մյուս կովկասյան լեզուներում, և հետազոտողները ենթադրում են հայկական աղբյուր. հնարավոր է ենթադրել նաև իրանական աղբյուր՝ մանավանդ з-ով ձևերի համար:

¹⁰ Արմատը կա նաև կովկասյան այլ լեզուներում՝ վ. ի. Աբսեր [Абаев, ИЭСОЯ, 1, 524] և Ա. Կ. Շապիրովը [Шагирров, 1, 112] հիշատակում են այս բառերը՝ սուանց նշելու հայերենը. Հ. Աճառյանը [ՀԱԲ, 1², 575] վրացերեն բառը փոխառություն է համարում հայերենից:

յան ձևերի սկզբնական ընտելթով: Հնարավոր է նաև հայ. սեամ. (սեմ-, շեամ, շեմ) բառի արևմտակովկասյան ժառանգ. հմմտ. արև. а-ЩВХЫМС, ШВХЫМСА «շեմք», թեև նմանությունը կարող է 'հ պատահական լինել:

Մի շարք դեպքերում արևմտակովկասյան ձևերը զուգահեռներ ունեն կովկասյան նաև այլ լեզուներում, և միշտ չէ, որ հեշտ է որոշել հայերենի ու այդ լեզուների ընդհանուր փոխհարաբերությունը՝ հայ. աբազազ (եբազազ) «որսացանց, թաղարդ» — արև. арагъа «թաղարդ, ծողակ» (հմմտ. լեզգ. рикъар, թաբ. рукъар), հայ. բակ — արազ. бак (< կաբ.?), կաբ. бэкх «փարախ» (հմմտ. նաև վրաց. beki «փարախ, կենդանիների բակ», ճան. baḱi «մսուր», ալեկ զուզդ. бакли «փարախ», ավար. бокъ, անդ. бекъ «գոմ, փարախ») ¹¹, հայ. գուբան, գուբայ — արև. акуатIана, արազ. кIватан (բառը կա նաև քարթվ. և զաղստանյան լեզուներում, հնարավոր է փոխառություն մի երրորդ աղբյուրից), հայ. խոզ — արև. а-хъва, արազ. хъва, ուրբխ. хъва, աղբղ. къо, կաբ. кхъуэ «խոզ» (արմատը կա և արևելակովկասյան և քարթվելական լեզուներում, հմմտ. նաև սեմական լեզուները, բնաձայնություն) ¹², հայ. մոճակ — արև. амаца, արազ. маца, ուրբխ. мацIэ, աղբղ. мацI, կաբ. мацIэ «մորեխ», բառը կա նաև հնդեվրոպական և զաղստանյան լեզուներում, ընդ որում Հ. Աճառյանը հայերենը բխցնում է գաղղստանյան աղբյուրից), հայ. փշուք (փշրել), փուխ (փխրել) — աղբղ. пшхъо, կաբ. пшхъуэ «ափող» (հմմտ. նաև վրաց. pxvieri «փխրուն» рхvна- «փշրել») ¹³, հայ. աափ, աափակ (< իրան.?) — կաբ. тафэ «տափառտան» (արմատը կա նաև քարթվելական և զաղստանյան լեզուներում, Աճառյանը քարթվելականի համար ենթադրում է փոխառություն հայերենից, կովկասյան մյուս ձևերը չի հիշատակում), հայ. խուզ (խզել), խոյզ (խուզել) — արև. а-хIызба, արազ. хIвсна «զանակ» (հմմտ. նաև ավար. хъва-зе «հնձել», անդ. бнхъузу, ցեղ. (б-)exваза և այլն «կարի»), հայ. զզուել — արև., արազ. заз, ուրբխ. зззы, կաբ. ззз «մաղձ» (հմմտ. վրաց. zez-wa «սիրտը խառնել», սրահղից, բոս Աբուլաձեի, ծագում է հայերեն բառը), հայ. ցուլ (հ.-ե. ?) — արև. а-цв, արազ., ուրբխ. цвы, աղբղ. цвы, կաբ. вы «ցուլ» (արմատը կա նաև զաղստանյան լեզուներում) և այլն:

Մի շարք համընկումներ կամ սլատահական են, կամ հնդեվրոպական լեզուներից արևմտակովկասյան լեզուների հնագույն փոխառությունների հետեանք. հայ. աբգիլ (հ.-ե. *arek-) — արև. аркpa, արազ. аркIpa «փակել» հայ. ափն — արև. а-пххъа «ափ», հայ. բզկան (բրբռ. բզիկ) — աղբղ. бзыгъ, կաբ. бзыгъэ «կաղր», հայ. գեափն (հ.-ե. *gedeno-, հմմտ. իսկթ. utne) — արև. адгъыл «եղկիր» (եթի կապ չունի քարթվ. *tiqa- «գեափն. կավ» բառի հետ, որ հին փոխառություն է հ.-ե. աղբյուրից՝ *dheg'hom), հայ. կննիւն — արև. акъыра, արազ. аи́дыра (բրբռ. klawila) «կնճիւ», հայ. մեծ (հ.-ե. *meg'-) — արազ. բրբռ. ма́чы «մեծ» (մյուս բարբառի ду = արև. (а)ду ձևերի կողքին):

¹¹ Հ. Աճառյանը հայերենը բխցնում է հարավկովկասյան աղբյուրից, որ հավանական է թերևս այստեղից են և մյուս լեզուների բառերը:

¹² Հ. Աճառյանը բխցնում է քարթվելական աղբյուրից, սակայն հմմտ. նաև ուրարտ. րփս- «քարգիլ, կործանել»:

**դ) ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱԿՈՎԿԱՍՅԱՆ (ՆԱԽՅԱՆ-ԳԱՂՍՏԱՆՅԱՆ)
ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ**

Արևելակովկասյան լեզուների մեջ տարբերում են, բացի նախյան խմբից, նաև դադստանյան լեզուների 4 խումբ՝ 1) ավարա-անդի-ցեղյան, 2) լակյան, 3) դարգիական և 4) լեզգիական: Այս լեզուները տարածված են Չեչեն-ինգուշական ԱՍՍՀ-ում, Դադստանի ԱՍՍՀ-ում և հարակից որոշ շրջաններում:

Հնչյունական առումով արևելակովկասյան լեզուները միատեսակ չեն. կթև նախյան և ավարա-անդի-ցեղյան լեզուները ձայնավորներով հարուստ են և բաղաձայններով աղքատ, ապա լեզգիական խմբում գոյություն ունի հակառակ հարաբերությունը, այսինքն՝ տարբերությունը փոխվում է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Նույն ուղղությամբ փոխվում է թեքականության և կցականության հարաբերությունը՝ պակասում են թեքական տարրերը: Արևելակովկասյան լեզուները հարուստ են հոլովներով. լակերենում սրանց թիվը հասնում է 40-ի, թաբասարաներենում՝ 48-ի: Ուղղական կառույցի կողքին կան նաև էրգատիվ, տրական (զգացական բայերի հետ) և այլ կառույցներ: Հաշվում են հրկուսից մինչև ութ քերականական դաս. տարածված են հատկապես տղամարդկանց, կանանց, կենդանիների և իրերի դասերը:

Արևելակովկասյան լեզուները ըստ խմբերի դասավորվում են հետևյալ կերպ.

1) նախյան խումբ՝ շեչեներեն, ինգուշերեն, բացբերեն.

2) ավարա-անդի-ցեղյան՝ ա) ավարերեն, բ) անդիերեն, բոթլիխերեն, գոդոբերերեն, տինյուերեն, կարատերեն, ախվախերեն, շամալերեն, բագուլալիերեն, գ) ցեղերեն (դիդոբերեն), խվաշերեն, բեժիտերեն, ղունզիբերեն, ղինուխերեն.

3) լակերեն.

4) դարգերեն.

5) լեզգիերեն, թաբասարաներեն, ագուլերեն, ռուտուլերեն, ցախուրերեն, բուլուխերեն, կրիվերեն, ուտիերեն, հինալուդերեն, արչիերեն:

Սրանց շփումը հայերենի հետ նույն ինտենսիվությունը չի ունեցել: Ամենից ավելի տեական և ուժեղ պետք է լիներ հայերենի շփումը հավանաբար լեզգիական խմբին պատկանող աղվանիերենի հետ, որի մնացորդը, թեքես, ուտիիերենն է: Ցավոք սրտի, աղվանիերենի լեզվական մնացորդները սակավաթիվ են, աղվանական այբուբենով գրված փոքրաքանակ արձանագրություններն էլ դեռևս լիովին հավաստի ընթերցում չունեն:

Հետագա քննության մեջ մենք կանգ կառնենք՝ նախ՝ արևելակովկասյան հայկական (այդ թվում՝ նախյան-հայկական), ապա, մասնավորապես, ուտիա-հայկական ընդհանրությունների վրա:

Արևելակովկասա-հայկական ընդհանրությունների առաջին շերտը կազմում են այն բառերը, որոնք չի կարելի անմիջական կամ միջնորդված փոխառության արդյունք համարել: Դրանք պետք է բացատրել հնդեվրոպական և արևելակովկասյան լեզուների «տարրական» ցեղակցությամբ և, թեքես, հնադույն շփումներով: Եթե արևելակովկասյան լեզուները ևս պատկանել են նուստրատիկ ընդհանրությանը, ապա հայերենի հնդեվրոպական ծագման և արևելակովկասյան լեզուների փոխառությամբ չբացատրվող բառային բնիկ-հանրությունները պետք է լինեն հեռավոր ցեղակցության արդյունք: Կարելի է նշել, մասնավորապես, արևելակովկասյան լեզուների բառապաշարի այնպիսի

տարրեր, որոնք սենն հոստրատիկ ընդհանրությունը պատկանող հնդեվրոպական և քարթվելական լեզուների հետ օրինաչափ համապատասխանություններ: Այսպես, վերևում բերված համակովկասյան բառային ընդհանրությունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք ակնհայտ հոստրատիկ զուգահեռներ ունեն՝ որոշ դեպքերում ներկայացված համապատասխան հայերեն բառերով և արմատներով. 1) արլ.-կովկ. да-кѣв — հար.-կովկ. gulı «սիրտ» (նոստր. *golHa «սիրտ»), 2) արլ.-կովկ. мадз «լուսին» — հար.-կովկ. mze «արև» (նոստր. *ma(z') և «լուսավոր. արև», հթև նոստր. ձևը ճիշտ է վերականգնված, և արլ.-կովկ. ձևը իրօք կապ ունի հար.-կովկ. ձևի հետ, ապա կարելի է նշել հ.-հ. *mē(n)s- «լուսին. ամիս» ձևի հետ ունեցած նմանությունը. այստեղից հայ. ամիս բառը), 3) արլ.-կովկ. ма «հա, այն» — հար.-կովկ. ма «հա, այն» (նոստր. ma «այն», հմմտ. նաև ուրարտ. mani «հա»), 4) արլ.-կովկ. ма «մի՛» — հար.-կովկ. ма «մի՛» — հ.-հ. mē «մի՛» (> հայ. մի՛) (նոստր. *mä «մի՛»); նոստրատիկ զուգահեռներ ունեն նաև արևելակովկասյան և հարավկովկասյան այնպիսի ընդհանուր ձևեր, ինչպիսիք են՝ արլ.-կովկ. гург «կլոր» — հար.-կովկ. гргв «կլոր» (նոստր. *gUI'Λ «կլոր. գունդ», կասկածով ալտեղ է հատկացվում հ.-հ. *ghōl-ը, որտեղից հայ. զըլուխ), 2) արլ.-կովկ. ч|ам- — հար.-կովկ. ч|ам- «ուսել» (նոստր. *čAσma «ուսել»):

Այժմ կանգ առնենք հայերենի և հատկապես արևելակովկասյան լեզուների այնպիսի ընդհանրությունների վրա, որոնք կարելի է հանգեցնել նոստրատիկ ձևերի: Բացի վերևում բերվածներից (հայ. ամիս — արլ.-կովկ. мадз «լուսին», հայ. մի՛ — արլ.-կովկ. ма «մի՛», հայ. զըլուխ — արլ.-կովկ. гург «կլոր»), նշենք հետևյալ հնարավոր զուգադիպումները. 1) հայ. բարձր (հ.-հ. *bherg'h-) — նախ. бардз «բլոր, բարձունք» (փոխառություն), չեչ., ինգ. берд «ափ, ձորափ», ավար. борхалъи «բարձունք» (նոստր. *berg(i) «բարձր») (?). 2) հայ. եղն (հ.-հ. *el-en-) — ցեղ.՝ ցեղ. лъид, դան. лад, բեթ. лед «եղնիկ, եղջերու» (նոստր. *ǵili «եղնիկ, եղջերու»); 3) հայ. բրբռ. ԼՈՐ «մեծ քաղ» (հ.-հ. *lek-) — լեզգ.՝ թար. лик, ադու. лек «ոտք» (նոստր. *l(a)ka «ոտք»), 4) հայ. կեր, կուր, կոկորդ (հ.-հ. *gver(ə)-) — չեչ. къамкъарг, ինգ. къамарг, բացբ. къанкърат «կոկորդ», չեչ., ինգ. къурд «կոմ» և, թերևս, ավար. мукъулунъ, լակ. къакъари, դարգ. къаба, թար. къаркъар, արչ. къакъара «կոկորդ» (նոստր. *guɾa «կլանել»), 5) հայ. կին (հ.-հ. *gʷen-) — ցեղ.՝ խվար. гъине, ցեղ. гъанаби «կին», (հմմտ. նաև դարգ. хъунул, կրիգ. хыныб և այլն) (նոստր. *küni «կին»), 6) հայ. կռուել (հ.-հ. *ger-) — ավար., ադ. кьункьра, լակ. кьурукъ, кьункъ, «կռուել» (նոստր. *kaɾa/kuɾa «կռուել»), 7) հայ. մալել, մլ-աղաց (հ.-հ. *mel-) — ցեղ.՝ ցեղ. мелъи, խվար. мелъа, դին. милъе և այլն «կամ», հմմտ. նաև հայ. մեղմ, մեղկ (նույն արմատից) — չեչ., ինգ. мела «ոտք, թույլ» (նոստր. *mol «մանրել, ջարդել»), 8) մառախուղ, մառլ (հ.-հ. *mer-) — նախ.՝ չեչ. марха, ինգ. морх «ամպ» (նոստր. *maɾa «թիծ. կեղտոտ») (?). 9) հայ. մեղր (հ.-հ. *mel-՝ *medhu-ի կողքին) — նախ.՝ չեչ., ինգ. моз, բաց. моцл «մեղր» (նոստր. *maiɾa «մեղր») (?). 10) հայ. մոր, մորեմի (հ.-հ. *moro- «մոռ») — նախ.՝ չեչ. мер «մորի, մոռ», 11) հայ. մա(ր)շել (հ.-հ. *mer-, *mer-s-) — լակ. муъри бан «մանրել» (փոխառություն), այլև նույն արմատից հայ. մորշ (մորմ, մորջ) «ճյուղ, բող»

բոջ» — չեչ. маргала «ճիպոս, բոցբոջ» (նոսոր. *mug «ջուրհեղ, մանրեղ») (?) 12) հայ. սար (ճ.-ե. *k'eg(ə)- «եղջյուր, գլխի, բարձունք») նախ.՝ չեչ.՝ ինդ. корта «գլխի», չեչ. кур «եղջյուր» (նոսոր. *kEg «եղջյուր») 13) հայ. ա- «ծխաական մասնիկ»՝ ա-գիա (ճ.-ե. *de-, *dē-, *dō) -- ավար. до-б (-в, -л, -й), ցեղ. ла, լակ. та, լեզգ. атла, тле «ախ. նա» (նոսոր. *da) 14) հայ. առուն, առան «պոչ, վերջավորություն» (ճ.-ե. *dud-?) -- լեզգ. туг «պոչ» (նոսոր. *dud «վերջավորություն») 15) հայ. քար (ճ.-ե. *ker-?) — չեչ. кхәра, ինդ. кхера, кхер «քար» (հմմտ. և դարգ. кхаркх, լակ. чаур «քար» և ալշն ?) (նոսոր. *karg «ժալ, սեպածե բարձունք»)։

Բացի վերևում բերվածներից, կարելի է նշել հայ-արևելակովկասյան մի շարք ընդհանրություններ, որոնք պետք է բացատրել հնդեվրոպա-արևելակովկասյան տարածքային կապերով (եթե արևելակովկասյան լեզուները պատկանել են նոսորատիկ ընդհանրությանը և գտնվել հնդեվրոպականների հետ հետավոր ցեղակցական կապերի մեջ) և հնագույն լեզվական շփումների։ Ստորև բերվող բառերի մեջ հնարավոր են նաև որոշ թվով պատահական զուգադիպումներ, եթե մանավանդ նկատի առնենք որոշ համեմատվող արմատական ձևերի մեծաթվածայնությունը 1) հայ. ախն (ճ.-ե. *okh- «տեսնել. աչք») — գաղ.՝ ցեղ. иквaдa, լակ. ккаккaм (ккaвккун), լեզգ. аккун, թար. агуз, արչ. аккус «տեսնել» և ալշն և աինդ. гвакlкlа, չամ. гъачlа և ալշն «աչք» 2) հայ. աղաւնի (ճ.-ե. *al-, *alōn-, *albho- «սպիտակ») — ցեղ.՝ ցեղ. гlалукlа, լավար. алуkla և ցեղ. элбо, դին. олбо, դանդ., բեժ. илба «աղավնի» (փոխառություն ճ.-ե. որևէ լեզվից) 3) հայ. աքիժ (ճ.-ե. *knid-s «անիծ, ոչիլ») — գաղ.՝ ավար. нацlцl, անդ. ноцlцlи, ցեղ. ноци, լակ. нацl, դարգ. нер, թար. ницц, արչ. наць «ոչիլ» և լեզգ., ադուլ. нетl, թար. нитl, ուլտ. наьтl «անիծ» և ալշն, հմմտ. նաև չեչ. меза «ոչիլ» (և неца «ցեց» ?) 4) հայ. արմ(ն), арմատ (ճ.-ե. *eg- «շարժվել, բարձրացնել», թե՞ *u(e)gād- «ճյուղ, արմատ») — նախ.՝ չեչ. орам «արմատ» 5) հայ. դու (ճ.-ե. *tu- «գու») — ավար.-անդ.՝ ավար. дy-ца «գու» (էրգ. հ. мун-ի), անդ. дy- (2-րդ գեմքի անձն. զեր. թեք հոլովների հիմք) 6) հայ. երկան (ճ.-ե. *gver- «ծանր», *gvrāu- «ջրաղաց») — գաղ.՝ խվար.՝ гъемер «անիվ», դանդ. гъабур, լակ. гъара, դարգ. урхав, լեզգ. регъв, թար. раьгъин և ալշն «ջրաղաց» (?) 7) հայ. եշ (ճ.-ե. *ek'uo-, *eik'uo- «ձի») — գաղ.՝ լակ. кквaццa, դարգ. газа (гадза, гвадза, кквaццa), արչ. гвацци «զամբիկ» (?) 8) հայ. ընդ «գլխաց, փոխարեն. հետ» (ճ.-ե. *ant- «սառչակողմ, ճակատ», anti «դիմաց») — գաղ.՝ ավար., արչ. нодо, լակ. нента, դարգ. антта (рррн. анда). թար. унтl և ալշն «ճակատ» 9) հայ. րակ (ճ.-ե. *(s)teg- «ձող, փայտ, դերան») — ցեղ.՝ բեժ. тlо(т)а, тlоrла «մարճ» (?) 10) հայ. րանալ, րաց, ալի րըջել, քմել, քրիք, քանաք (ճ.-ե. *tā-, *tu- «հալչել, լուծվել») — նախ.՝ չեչ. туъна, ինդ. таъта «թաց, խոնավ» չեչ. тlуналла, ինդ. тlодал «թացություն, խոնավություն» 11) հայ. բրբռ. լեպն, լավն (ճ.-ե. *leb-, *lab- «թուլլ, կախվել») — ցեղ.՝ ցեղ. лlеб, խվար. лlиб, դին. лlебу, դանդ. лlибу, բեժ. лlибо «տերև» (?) 12) հայ. բրբռ. լիժ «ողորկ» (ճ.-ե. *lei- «լորձնոտ, կաշուն, սալթափել, սահել») — ցեղ.՝ դանդ. лъиша «կաշիլ» 13) հայ. լիկ, լին (ճ.-ե. *lēg- «կաթել, ծորել, լուծվել, հալչել») — նախ.՝ չեչ. լակ. лакъа «ծանծաղանալ,

սպառվել», лѣкѣа «չորանալ (զեղի մասին)» (?). 14) հայ. լուծ (հ.-հ. *lū-gom «լուծ») — նախ.-գաղ.՝ չեչ., ինդ. л-укъ, ալար. рукъ, բեժ. йукъо, լակ. рукі, դարդ. дук, լեզզ. вик, թար. йурккагъ, արչ. ок և այլն «լուծ».

15) հայ. լրանել (հ.-հ. *leik- «լքել, թողնել») — ցեղ.՝ զին. лѣхва «մնալ», 16) հայ. խաճանել (հ.-հ. *khād-) — լակ. кѣацучин, դարդ. кѣацлукис «կծել», 17) հայ. ծուճգ, ծուճր (հ.-հ. *g'enu-/gonu- «ծուճել») — նախ.՝ չեչ. гола, ինդ. го, բացր. гауг «ծուճել», հմմտ. նաև խվար., զին., ցեղ кѣонту, լեզզ. кѣуѣнт և այլն «ծուճել» (?). 18) հայ. կարկուտ (հ.-հ. *grōd-) — նախ.՝ չեչ. кѣора «կարկառ». 19) հայ. կոյ, կու (հ.-հ. *gūōu-, *gū- «աղբ, կրկանք, դոմաղբ») — գաղ.՝ ալար. рак «տարթ, դոմաղբ», ուտ. кыб, թար. куб, հին. кука և այլն «տարթ». 20) հայ. կով (հ.-հ. *gūōu- «խոշոր կղզեբալար անասուն») — ցեղ.՝ ցեղ. гѣуро, խվար. гѣвало, զին. гѣверо և այլն «անասուն». 21) հայ. կոր, կամակոր (հ.-հ. *geu- «ծռել») — նախ.՝ չեչ. гома, ինդ. гоама, բացր. гаму «ծռու» (հմմտ. նաև անդ κlorу, կրիզ., լեզզ. κlor, թար. цѣур «կեռիկ, ճարմանդ» ?). 22) հայ. կորի «առու» (հ.-հ. *geu- «ծռել, թեքել») — գաղ.՝ զուճղ. куро «առու» (կրիզ., բաղ. кур «զեղ», ուտ. кур «ծոր» և այլն. 23) հայ. կորի «կեղտ» (հ.-հ. *gūog-gu(og)o- «կեղտ») — գաղ.՝ լակ. кѣлркѣн, արչ. мукѣур, լեզզ. кѣар, кѣур-уш և այլն «կեղտ». 24) հայ. կուռն «մեջք, կոճակ. թև. կոզք» (հ.-հ. *geu-ro- *geu- «թեքել, ծռել» արմատից) — նախ.-գաղ.՝ չեչ. куѣг, բացր. ког, кокI, ալար. квер, բեժ., զուճղ. (рррр.) коро, լակ. кѣа, արչ. ուտ. кил «ձեռք». 25) հայ. ձիւն, ձմեռն (հ.-հ. *g'heil- «ձմեռ, ձյուն») — գաղ.՝ անդ. кѣину, դարդ. гѣине և այլն «ձմեռ» (հմմտ. նաև բուլ. цѣиба-ру, զոզ. цѣибуру, կուրատ. цѣибера, տինդ. цѣибор «ձմեռ», ախվ. цѣиборо «ձմեռ, աշուն» ?). 26) ձող (հ.-հ. g'heil- «կորել») — անդ.՝ անդ. жала, բոթլ. жола «ճիպոտ, կող» (?). 27) հայ. մաւրուք (հ.-հ. *smek- «մորուք») — նախ.-գաղ.՝ չեչ. маж, ինդ. мадж, բացր. маѣI, ալար. мегеж, ագուլ. мѣгажу, ագուլ. му(д)жур, թար. мижжири, мужжири և այլն «մորուք». 28) հայ. *մոյգ > բրբռ. մուգ (հ.-հ. *smeugh- «թխել, ծուխ», որ. տեղից ուտ. смуглый «թուխ». հմմտ. նաև մուրկ < smugro-) — նախ.՝ չեչ. мокха «մուգ». 29) հայ. նու «հարս» (հ.-հ. *snusós «հարս») — նախ.-գաղ.՝ չեչ., ինդ., ալար., անդ. нус, լեզզ.՝ свас, թար. шѣушѣ «հարս»). 30) հայ. տալ (հ.-հ. *dō- «տալ») — լեզզ.՝ թար. туэ, ուտ. та десун «տալ». 31) հայ. տարգալ «գղալ» (հ.-հ. *deru- «ծառ, փայտ») — գաղ.՝ լակ. ттар «սոճի», լեզզ. ттар «ծառ», ագուլ. дар «անտառ» և ուտ. дур, կրիզ. тыр, ագուլ. ттур, լեզզ. тѣур «գղալ» (?). 32) հայ. տիւ, տի «օր» (հ.-հ. *dei-, «շողալ» *di-υ- «օր») — նախ.՝ չեչ., բացր. де, ինդ. ди «օր». 33) հայ. տիկ (*dig-՝ հ.-հ. *digh-ից «այծ») — ցեղ.՝ զուճղ. тѣига «այծ» (հմմտ. նաև ալար. дерлен, այլև քարթվ. *dqa «այծ»). 34) հայ. ուտնի (հ.-հ. *ed- «ուտել») — լեզզ. тѣуѣн, ագուլ. утI-аѣс «ուտել». 35) հայ. փայծաղնի (հ.-հ. *(s)p(h)elg'(h)- «փայծաղ») — արչ. паѣрти «փայծաղ». 36) հայ. քացախ (հ.-հ. *kūāt-so- «խմորիչ» ?) — գաղ.՝ ալար., խվար., արչ. кѣан-цѣа, ցեղ. кѣонцѣа, դարդ. кѣанц «քացախ». 37) հայ. քերել, քերթել քերծել (հ.-հ. *(s)ker- «կտրել») — նախ.՝ չեչ. хера, ինդ. хѣйра «ճեղք», չեչ., ինդ. херх «սղոց», չեչ. хир «հատվածք, փորակ» և գաղ.՝ լակ. харци, ալար. хѣарси «քերծվածք», լակ. ххартI бан «քերել», ххартIи «քերոց».(?)

38) հայ. բիւ-ք (հ.-հ. *kueu- «կլանել») (թիւ՝ ծախել < *g'ṛibh- ?) ... նախ.՝ չեչ., ինգ. чам «ճաշակ»։ 39) հայ. բիւ «տանիքի եզր», ցիւ «տա իք, կտուր» (հ.-հ. *(s)keu- «ծածկել») — գաղ.՝ զին., ցիւ., խվար. кѣу, բեծ. кѣмо (кѣвари «տանիքի ծածկ»), թար. (բրլո.) кѣуѣ, լեզգ., ուտ. кѣав, չամ. акѣва «տանիք» և այլն։

Զգալի թիվ են կազմում հայերենի և արեւելակովկասյան լեզուների այն զուգադիպումները, որոնք բնաձայնություններ և մանկական բառեր են, ընդ որում հայերեն ձևերը հաճախ հանդում են հնդեվրոպական մակարդակի վերականգնումների։

Հայ. բրբռ. ապի, ափի, ափո, ափու «հայր» — բեծ. адо, զուեզ., զին., խվար. абу, ցեզ. абаѣу, լակ. бутта և այլն «հայր»։ հայ. բու (հ.-հ. *b(h)eu- — բնաձայնություն) — չեչ. бухла, գոգ. бухлу, խվար., ագուլ. бугъу, չամ. бухл «բու»։ հայ. բրբռ. դադա «հայրի՛կ», այլև դադա, դադո «քույր» (հ.-հ. *dhē-dh(ē) — մանկական թոթովանքի բառ — չեչ. да, дада, ինգ. да, բացբ. дада «հայր», ափար., աճգ. лада, արչ. дия, այլև թար. дада, լեզգ. диде, հին. даьдаь, թար. дадаѣ և այլն «մայր»։ հայ. բրբռ. գւլոն «լոր» — լեզգ. туртур «լոր»։ հայ. բուք (հ.-հ. *(h)ū- «թքել») ? — չեչ. туй, ինգ. туг «թուք»։ հայ. խախանք (հ.-հ. *kha kha — ծիծաղի ձայնարկություն) — լակ. хѣахѣав(у) «ծիծաղ», ցեզ. хѣо-хѣола «ծիծաղել»։ հայ. խնչել «խորդալ», միջ. հայ. խնչել «քիթը մաքրել» — ափար. хончлер, ափվ. ххентле և այլն «լուինք»։ հայ. խոխ, խոքխ — արչ. херх «թուք», ագուլ. хьирхь, լակ. хьурхь «լորձուք»։ հայ. ծիծ ափա — ափար. моиццо, ուտ. цицлик (< հայ. ծիծի՞կ), չամ. чичечле և ուտ. тінт «ծիծ, ծծի պտուկ»։ հայ. ծիծառն (*g'oigāron՝ *gar-ից — բնաձ.) — աճգ. гьицирча, гьирццича և այլն «ծիծեռնակ»։ հայ. ծղրիղ — ցախ. цирт «ծղրիղ» (հմտ. և չեչ. цлоз, գարգ. цлерц, լեզգ. цицлер, այլև կար. мацѣ). հայ. ծուծ, ծծել — ափար. ццццклизе, աճգ. цццунну, արչ. цлур бос, ուտ. ццум песун և այլն «ծծել»։ հայ. կաքաւ (հմտ. հ.-հ. *kak(k)-, *ko ko և այլն — բնաձ.) — աճգ. гьабгъа, խվար. кѣакѣаба և այլն «կաքավ»։ հայ. կիկու (հ.-հ. *kuku — բնաձ.) — ափար. гагу, արչ. гикку, խվար. куку, լեզգ. ккукку, ккуккум «կկու»։ հայ. բրբռ. կոքան «թրխական» — լեզգ. кьуьртѣу «թխական»։ հայ. բրբռ. փա՛ «այո՛» — չեչ. хлаъ, ինգ. хлаа, բացբ. хла «այո՛»։ հայ. փան (հ.-հ. *(H)an- «նախնի» — մանկ. բառ) — թար. ана «մայր»։ հայ. փայ — հին. փаь «ագուավ», կրիզ. փагь «ագուավ. եղջերուկ», թար. ғлагь «եղջերուկ» և այլն։ հայ. փիկ, փիչ — չեչ. փик «ճվոց, ծվոց»։ հայ. բրբռ. (մանկ.) մամալ «տանի» (հ.-հ. *mā, *mam(m)ā «մայր»։ հմտ. լատ. mamma «մայր. մոր կրթք») — չեչ. ма̄ ии «մոր կրթք» (մանկ.). հայ. բրբռ. փան, փանի «մայր, մայրիկ» (հ.-հ. *nana, *nena «մայր, մայրիկ. տատ» — մանկական բառ) — չեչ., ինգ. нана, լակ. нину «մայր»։ հայ. պազ, պազանեմ, բրբռ. պաչել — լեզգ. плагь, плах, հին. пла «համբույր» (հմտ. նաև ափար. уба, աինգ. оба, убачи, գոգ. оба-ди, զին. убай, գարգ. баѣ, լակ. ппай). հայ. սարսուռ — գարգ. серсер биклес «դողալ»։ հայ. փուք, փուչ- (փչել) (հ.-հ. *p(h)u- «փչել») — ափար. пу «փչել», լակ. пуш, գարգ. пуш «փուք» (հմտ. նաև բացբ. пхъатуѣ, թոք) և այլն։

Արեւելակովկասյան լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունների

հարցին հատուկ ուսումնասիրություն չի նվիրվել, թեև այն քննվել է այդ լեզուների բառապաշարին նվիրված աշխատություններում¹³, Ամենից ավելի հանդամանքին այդ հարցին անդրադարձել է Հ. Աճառյանը իր «Հայերեն արմատական բառարանում» և «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ՝ ամփոփելով մինչև 1930-ական թվականները կատարված աշխատանքների արդյունքները։ Արևելակովկասյան լեզուներից Աճառյանը փոխառյալ է համարում 1) բառ՝ 1) աթուր «ոտք», 2) աբջն «սև», 3) աբջասպ, 4) աբ «ոտք» (?), 5) խոտ, 6) նադատ, 7) նայլ «ցեխ», 8) մագիլ (?), 9) մոծակ, 10) ուխ, 11) քած։

Ինչպես ցույց է տրված մեր կողմից [Ջառուկյան, 1981ա, 21—22], որանցից արջն-ը և արջ-ասպ-ի առաջին մասը նախնան լեզուներում (չեչ., ինգ. Iaьржа, բացբ. Iaьрчи «սև») չի կարելի բնիկ համարել. այն փոխ է առնված իրանական աղբյուրից՝ arj-/arž- < հ.-հ. *ergu-/orgu- (հմմտ. հ. հնդկ. rājānī- «գլխի»)։ Վերևում նշվել է արդեն, որ կասկածելի է նաև մոծակ բառի կովկասյան ծագումը։ Մնացածներին ավելացնելով մի քանի հավանական բառ ևս՝ կոնկրետ և՛ հին շրջանի սկզբին ավանդված փոխառությունների հետևյալ ցանկը¹⁴. 1) աթուր «ոտք» — ուտ. түр «ոտք» (անբացատրելի է մնում ա-ն՝ սկզբնական атур ?). 2) աբ «ոտք» — հիբ. ак, թար. акъ, агъ «ոտք». 3) զանգ (զանկ) — ավար. гвангвара «զանգ». 4) զիւլ — թար. гъул, къул, ագուլ. гъул, хлур և ալլն «գլուղ». 5) թոք — լեզգ., բուդախ. тухул, ուտ. тухлих «թոք» (հմմտ. ագուլ. гъудул, ուտ. худул և ալլն). 6) խոտ — արջ. гъоти «խոտ», լալ. хъхъути «մոլախոտ». 7) ծախի «կապտաշյա» (*«երկնագույն») — լեզգ. цав, հին. ц(ц)ва «երկինք». 8) կախ — զարգ. кахъес «կախել». 9) կակուղ — լալ. клыклусса «փափուկ» (ած.), клыклуны «փափուկ կերպով» (մկբ.) (հմմտ. ցեզ. кокору «փափուկ»). 10) կից — տինգ. кицлв «հանգուց» (հմմտ. բազ. гецлер, ավար. кичл և ալլն. հմմտ. նաև հալ. կոֆ-ակ — լալ. ուտ. кличл, ագուլ. клуч և ալլն «կոճակ»?). 11) կտուց — զարգ. къудкъуди «կտուց» (?). 12) Բարն — անգ. хьорчлаьн «կին. էգ» (բոտլ. хьарклаь-и, տինգ. хьакаьу-и), որտեղից նաև վրաց. ხაჩა «հարճ» [հմմտ. Гудава, 1954, 10]. 13) մագիլ — ավար. (հար. բրբռ.) малгъ, բագուլ. мигъе «մագիլ». 14) չիջիկ — ցախ. чилхий «չիջիկ». 15) ուլիս (ուլս) «հեղեղ» — ավար. нх(х) «պարնան հեղեղ», զին. нху «գետ» և ալլն. հմմտ. նաև զարգ. урхъу «ծով», ագուլ. хлул «ծով. լիճ» և ալլն. 16) քած — լալ. ка(н)цла «շան ձագ, լակոտ», լեզգ. кицл «շուն» և ալլն (հմմտ. նաև լալ. кк(в)аччи (բրբռ.) «շուն», հին. кач, լալ. куча «քած»)։

Հայերենի արևելակովկասյան փոխառությունները ըստ իմաստային խմբերի բաշխվում են հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.36 ու(ղ)խ.

2. Մարդկություն. սեռ, տարիք, բնականական հատկություն. 2.321 հարճ։

¹³ Թ. Մ. Շահումյանի կողմից 1935 թ. բերվել են հայ-արևելակովկասյան, հատկապես հայ-լեզգիական մեկուկես տասնյակ զուգադիպումներ [Шаумян, 1935, 419—426], որոնք մեծ մասամբ պատահական բնույթ ունեն. նշելի են միայն հայ. գիտ, խոտ, մուր (մուր), եանի, ուտի բառերի լեզգիական զուգահեռները, որոնք, սակայն, տարբեր բնույթի են. զրանց մի մասի վերաբերյալ խոսվել է, մյուսները կրկնվեն ոտորև։

¹⁴ Հայերենի աղբյուրները նշված են ըստ կովկասագիտական նորագույն գրականության։

3. Կենդանիներ. 3.611 քած. 3.631 շղջիկ:

4. Մարմնի մասեր. 4.202 գանգ. 4.231 կոտուց (?). 4.341 մագիլ. 4.37 աթուր, աք. 4.401 թոք:

8. Ներագործություն, բուսականություն. 8.51 խոտ:

12. Տարածական հարաբերություններ. տեղ, ձև, չափ. 12.321 կախ. 12.621 կից:

15. Զգայական ընկալումներ. 15.67 ծախ. 15.75 կակուղ:

19. Տարածքային, հասարակական և բաղափական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ. 19.16 գիւղ:

Սրանց պետք է ավելացնել ավելի ուշ շրջանում ավանդված հետեյալ բառերը. 17) անցան—ավար. гъец, արինգ. кинцѹ, լակ. къаыца, ադուլ. къаыц, къец, թար. къаницар «աքցան». 18) լելիք «չղջիկ» — ցեղ. малыкы «չղջիկ». 19) խլեզ — ցախ. калез «մողես». 20) կաթել, կաթիլ — ուտ. кат «կաթիլ» (հմմտ. դարգ. кѧнтл, արչ. клент, քեժ. тѧнк և այլն «կաթիլ»). 21) նալլ «տիղձ» — ուտ. чѧйл «ցեխ, տիղձ» (հմմտ. ճան. çalimi «ցեխ») (?):

Հնարավոր է հոնարան դպրոցի գործածած մակ «վրա» նախածանցի նախյան ծագումը (հմմտ. բացք. мак «վրա»); Ավելի քիչ հավանական է մագ բառի նախյան ծագումը. եղած զուգահեռները ձևով բավականաչափ հեռու են՝ չեչ. мас, չեչ., ինգ. мерз «մաղ», բացք. мацл «քեղեք»:

Հայերեն բալ և խով բառերի աղբյուրը Հ. Աճառյանը համարում է հարավկովկասյան (քարթվեղական) լեզուները, բայց առկա են նաև արևելակովկասյան զուգահեռներ. հմմտ. 1) ղունգ. бакІи «փարախ» և ավար. бокъ, անգ. бекъ «գոմ, փարախ». 2) արվ. кькьобо, չամ. кькьоб, ցեղ. хъаб, դարգ. гъаб և այլն «խոտ»:

Մի շարք այլ դեպքերում դժվար է պարզել փոխառության բուն աղբյուրը: Այսպես, հայ. խաբա «խարտվածք», խաբաել բառերի աղբյուրը Աճառյանը համարում է ասորերենը (xarā «միջից կտրել, ձևել, քերել, փորել»՝ արաբ. xarā «ճախարակով հղկել» ձևի կողքին), բայց կա լակ. ххартІи «քերոց» բառը (հմմտ. ххартІа тІун «հնձել», ххартІ бан «քերել»), որի հարաբերությունը հայերենի հետ պարզ չէ: Բեժիտերենն ունի хоѣ «խոյ» ձևը, բայց այն դժվար է համարել հայերենի անմիջական աղբյուրը, եթե նկատի առնենք ѣ-ի ծագումը р-ից (հմմտ. ղունգ. хор) և արմատի առկայությունը թյուրքական լեզուներում, ընդ որում հայ. բառի հնգեվորոպական ծագումը քիչ հնարավոր է: Նույն ձևով հայ. կեզ, կիզել բայը զուգահեռ ունի հին. кизи «վառվիթ» բայի մեջ և թյուրքական լեզուներում:

Հայ. կաբա բառի համար Հ. Աճառյանը նշում է արևելակովկասյան զուգահեռներ, բայց բոլորի աղբյուրը, ոչ առանց հիմքի, համարում է ուրարտերենը:

Թերևս պատահական է հետևյալ բառերի նմանությունը. 1) արման (բլբռ. արմա) «խոշոր ալյուր (?)» — ուտ. арум «ցորեն», арумун «ցորենի, ցորենային». 2) խուղ (հ.-ե. *khu-l-՝ *keu- «ծածկել» արմատից) — կրիզ., բառ. кѹл «տուն, սենյակ» (հմմտ. թար., ոտտ., ադուլ. кал). 3) խուրան — ցեղ. хъицу «դեզ», къгинорица «բարդոց. խոտի դեզ». 4) կծիկ — ղունգ. котл, լակ. кѹт, թար. цѧкв «կծիկ». 5) կոտորել — ավար. къо-тѧзе «կտրել», кѧтѧыи «կոտորել, կտրտել». 6) նալ «մաղ» (նալ-աու)

— լակ. члара, արչ. чларп, լիզդ., թար. члар և այլն «մաղ» (ըստ Աճառյանի, բայց ըստ ձևեր չկան)։ 7) նկուլ — արչ. нокы «տուն»։ 8) ցարասի «հավամբի, ցախի» — ցեղ. цар, ղունդ. царас «հեղինի»։ 9) ցից — բեժ. цичо «դերան»։

Եթե հայ. ցեց բառը ծագում է սեմական աղբյուրից (հմմտ. ասուր. sāsu «ցեց»), և եթե բուլղ. цѣц «ցեց» բառի նմանությունը հայերեն բառի հետ պատահական չէ (հմմտ. ցախ. цѣ, լակ. цывца, այլև չեչ. неца), ապա բուլղոսերեն բառի համար պետք է ենթադրել փոխառություն կամ հայերենից, կամ սեմական աղբյուրից։

Պարզ չէ հայ. ծիլ, ծիլ և ավար. цѣл «փայտ», անդ. цѣл «ճիպոտ, փայտ», հայ. նիլ (նեղ, նիլ) և խիլ. чѣли «ճիպոտ, փայտ», ցախ. чѣл «ձող», ինչպես նաև հայ. դիբ (հ.-ե. *ghei- ? հմմտ. ռուս. жиб) և լիզդ. гъери «ճարպ» (հմմտ. լակ. аьгъушпыву) բառերի հարաբերությունը։ Եթե ծիլ, ծիլ բառը հնդեվրոպական ծագում ունեն (*gʷel-), ապա նրա համար բերված ղուգահեռների հետ կապը պատահական է։

Հնարավոր է, որ բարբառային հետևյալ բառերի աղբյուրը լինեն արևելակովկասյան լիզունները։ 1) գոնիս «թարախ» — ռուս. гѣрхын, гѣрхыд, гѣрхыр «թարախ» (հմմտ. թար. бархун, հին. нархун)։ 2) դալա «վալրի կատու. կզաքիս» — լակ. тталак «կզաքիս»։ 3) լեկ «ոչխարի կաշի (մշակված)» — ցախ. лекѣа, կրիզ. легѣ «խոշոր եղջյուրավոր անասունի կաշի» (հմմտ. չեչ. нег)։ 4) խոլ «զանգ» — թար. хаха, хвахва «զանգ»։ 5) խոլան «նապաստակ» (ն. Նախիջ. բրբու.) — ցեղ. хъай, բեժ. хъийа, хъиялатѣа «նապաստակ» (հմմտ. նաև ղունդ., դին. хъи, խվար. хъе)։ 6) խոամ «ցորենի տեսակ», կոիկ «ցորենի տեսակ» — ախվ. кьиру, անդ. кьир. բուլղ., ղուգ., կարատ. кьеру, ռուս. кьир «ցորեն»։ 7) կանտ (վն. կանտ(ու)կուլ «մանրմունի երեխաներ, ճիժ ու պիժ») — չեչ. клант «տղա, որդի, երեխա»։ 8) կեխ «էշի թամբ» — անդ. кьекьил «բարձր», կրիզ. кьикьер «թամբ» և այլն (?)։ 9) կուկուլ «խոտի դեղ, բարդոց» — ավար. гул, անդ. кол, լիզդ. ккуъл «խորձ»։ 10) հարալ — լիզդ. гъарай «աղաղակ, ճիչ» (гъар- + -ай ածանց)։ 11) մախոլ «ապուր. անհամ կերակուր» — ավար. махъухъ, пахъухъ, бахух «հալված» (?)։ 12) պիծի, նաև պիցի(կ), պուցուր «փոքրիկ» — թար. бици, ադուլ., ռուս. бициф «երեխա» (հմմտ. անդ. моци, չամ. мацѣ, տինդ. макѣ)։

Հայերեն բարբառային բով «կատար. փետուր» և ուտ., կրիզ., ցախ. бибик «կատար» բառերի նմանությունը բացատրվում է հավանաբար ներանց բնաձայնական-մանկական բնույթով։

Եթե ճիշտ է հայերեն հետևյալ բառերի հնդեվրոպական ծագումը, ապա նրանց նմանությունը համապատասխան արևելակովկասյան բառերի հետ պատահական պիտի համարել։ Հայ. ականջ-բ (հմմտ. ունկն <*us-onko-m) — անդ. гъанкла, гъантѣкла, բուլղ. гъантѣкѣла, կար. гвантѣкла և այլն «ականջ»։ Հայ. գիշեր (հ.-ե. *gēikeros «երկո») — ցեղ. неширу, ղունդ., բեժ. нише, արչ. иш, թար. ѱишв, ռուս. выш, ադուլ. уыш և այլն «գիշեր»։ Հայ. գորտ (հ.-ե. *gorb- «գորտ» ?) — լակ. оьрватѣи, բեժ. (բրբու.) rlotle և այլն «գորտ»։ Հայ. երգեծ-, երգիծանել «պատուել» (հ.-ե. *g Reid-, -gʷ-?) — անդ. ругъун «վերք»։ Հայ. երկին (հ.-ե. ?) — տինդ. регъен «երկինք» (հմմտ. անդ. решо, բոթլ., անդ., ղուգ., կարատ. решин և այլն)։ Հայ. բրբու. քիք(ք)են «աթար, տարթ» (հմմտ. քիք' հ.-ե. *ter-ից

ներից, այդ թվում՝ վերևում բերված «խնձոր» նշանակող բառերից), ինչպիսիք են ուրարտ. arše «երիտասարդ, պատանի» — լակ. арс, ավար. ван, գարգ. урши և այլն «սրգի, սղա», ուրարտ. mari «ազնվական, տոհմիկ» (հմմտ. խու. mariannu «երիտասարդ մարտիկ, ազնվական» <հ. հնդկ. margya-) — լեզ. майр, ինդ. բացր. मार «մարդ», ուրարտ. qarqarani «զրահ» — լեզ. қыақтар «սրի պատյան», ուրարտ. uduli «խաղողի այգի» — ու. тйул «խաղող» (հմմտ. հայ. աղի «խաղողի որթ») և այլն։ Դժվար է որոշել թար. алъава «ավելացնել» բայի բուն աղբյուրը՝ հայ. աւելի, յ-աւելո՞ւլ, թե՞ ուրարտ. abili-du- «ավելացնել»։

Հայերենի և արեւելակովկասյան լեզուների փոխհարաբերության հարցի բնութայունն ավարտենք՝ նշելով վերջիններիս մեջ զգալի թվով հայկական փոխառությունների առկայությունը, որոնք այդ լեզուներին անցել են անմիջաբար և միջնորդված կերպով՝ հաակապես վրացերենի միջնորդությամբ։ Բերենք արեւելակովկասյան մի շարք բառեր, որոնց հնարավոր աղբյուրը կարող է լինել հայերենը. այստեղից առայժմ բացառենք հայերենից կատարված նեղ ուտիական փոխառությունները, որոնց մասին խոսք կլինի առանձին. հայ. ածուխ (< *աճնող, հմմտ. հ.-հ. *angolo-) — աղալ. цламхл «ածախ», հայ. աճուկ (հ.-հ. *peg-, հմմտ. ու. нах «աճուկ») — աղալ. аьчл «աճուկ», հայ. ար բռորդ» (հ.-հ. *pok'u- «բռորդ») — լեզ. сар, խվար. гъас և այլն «բռորդ», հայ. արծար (հ.-հ. *arg'- «փալկել») — ավար. flapaц, լակ. арцу, գարգ. арц և անդ. орси, թար. арс, արչ. арси և այլն «արծաթ», հայ. արծիւ (*g'ipilo-) — բացր. арцлив «արծիվ» (հմմտ. նաև չեչ. аьрзу. լակ. бардзу. տարրեր է ավար. илцун). հայ. արջառ (բրբռ. աչառ) «խոշոր կղզյուրավոր անասուն, մողի» — ավար. flarlap, արչ. хьорчлн «հորթ», հայ. բարաի — զանդ. барди «թուփ, թփուտ» (?), հայ. բուր (հ.-հ. *bhu-t- ?) — բեժ. боrло «բաթ», հայ. դայլ (հ.-հ. *dhē(i)- «ծծել») — (> վրաց. да >) ցախ. да, ու. даь, աղալ. ттаъ «զալ» [հմմտ. Хайдаков, 1973, 52], հայ. դուսար (հ.-հ. *dhukter- «դուստր») — արչ. дондур «դուստր» (լակ. дунн, թար. рунн, լեզ. рунн ձեերի կողքին). հայ. կղան (հ.-հ. *kvel-?) — ավար. лъен, խվ. лъану, ու. хьлан «կղան». հայ. կրկան (հ.-հ. *gvrānā) — լեզ. регъ «ջրաղաց», թար. раьгъ, раьгъав, раьгънн և այլն «ջրաղաց, ջրաղացաբար» (հմմտ. ավար. гьобо «ջրաղաց», բեժ. гьобой, гьобор «ջրաղաց, անիվ»), հայ. բուր (հ.-հ. *ter- «տրորել, տրորելով ծակել») — ցախ. լակ. չեչ. тур «թար», հայ. լեզու (հ.-հ. *leig'h- «լիզել») — գարգ. лезмн (мез, мнз ձեերի կողքին). հայ. կաշի (< սեմ.) — ավար. гъоча, կարառ. хъоча, չամ. хоша, ցեզ. хлощн, դին. хвинн և այլն «կաշի», հայ. կոյ (> կու) (հ.-հ. *gъōu- «կեղտ») — թար. кув., լեզ. լեզ. купл, հին. кука և այլն «աթար, տարթ». հայ. կոր և ծուռ — անդ. kloru (հմմտ. կրիզ. լեզ. клнр) և թար. цлур «կոտիկ, ճարմանդ», հայ. հալալ (< սեմ.) — կրիզ. гъалов «հագուտ» (վրաց. halavi «հարա-նացուին արվող նվեր փեռալի կողմից»), հայ. հաց (հ.-հ. ?) — խվար. къа-цла, գարգ. къицла, լեզ. къас, ցախ. къацл «հացի կտոր», այլն խվար. хан «բլիթ», չամ. эцл «հաց», հայ. հուն (հ.-հ. *pont- «արահա, ուղի») — ցեզ. խվար., զանդ. гъунн, գարգ. гъунн, хунн և այլն «ուղի, ճանապարհ», հայ. ձեղուն, ձող (հ.-հ. *g'hel-) — գարգ. зехнн, дзхнн, աղալ. цлахун, цлагъун «զեբրան». հայ. մանչ (հ.-հ. *men- «փոքր») — անդ. моцнн, չամ.

mach, տինդ. macha «երեխա, մանչ». հայ. մորն (մորչ, մորջ) «ճիպոտ, ճյուղ», մուրն (հ.-հ. *mer- «արորել») — զարգ. мурч «փալա, ճիպոտ» (վրացերենի միջնորդությունը՝ morči «ճյուղ»). հայ. շաղ (հ.-հ. *k'yei- ? «արդ-մուտ») — զարգ. шах «եղյամ, շաղ». հայ. ողնի (թրբո. ողնիկ, կողմի, կուղնիկ և այլն) (*og'hiniŋo-՝ հ.-հ. *eg'hi- «ողնի») — անդ. узрукки, ցեդ. rlyзрукъ, ավար., իվար. rlyжрукъ և այլն «ողնի». հայ. առնկ — ցախ. тlунк «կոճղ». հայ. ցախ (հ.-հ. *k'hakh-, *sk'akh- «ճյուղ») — ցեղ. цих, դին. чехъ «անտառ» և արչ. цlах-ан «փայտ». հայ. քոր (հ.-հ. *(s)ker- «կտրել») — ուտ. къаври և այլն «քոր». հայ. առն (հ.-հ. *dōm- «տուն») — թաբ. тlун, լակ. тlуну, զարգ. тlени «ախոտ, մուտ»:

Ամենայն հավանականությամբ հայ. կիր (<սեմ.), մանգաղ (<սեմ.), յարդ, ապակ (<իրան.?) բառերն են նախյան հետևյալ բառերի աղբյուրը՝ մասամբ (կիր, մանգաղ բառերի դեպքում) վրացական միջնորդությամբ. չեչ. кир, ինդ. кiир «կիր». չեչ. ինդ. мангал «գերանդի, մանգաղ», չեչ. хъард «հարդ» (հմմտ. հին հայ. j > ժամ. հայ. ր անցումը), չեչ. тlапа, тlапаниг «տափակ»:

Պարզ չէ հայ. խաբար և չեչ. хатар «հանցանք», հայ. խին «յուղ» (խր-lingի) և չեչ. хъēна, ինդ. хъаъна «յուղալի», հայ. խորշոմ և չեչ. харш «կնճիռ, խորշոմ», հայ. կիր, կրել (<հ.-հ. ?) և չեչ. ինդ. кира «բեռ» բառերի փոխհարաբերությունը քննվի:

Մեծ թիվ են կազմում ուտիերենի՝ հայերենից կատարած փոխառությունները: Դրանք մասամբ գալիս են հնից, մասամբ կատարված են ուշ շրջանում՝ գրական լեզվից և բարբառներից: Ուտիերենի բառապաշարի համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված լինելու պայմաններում դժվար է հրատակորեն սահմանադրանք հին փոխառությունները, մասնավանդ որ գրաբարյան շրջանի բառերը հաճախ համընկնում են նոր գրական հայերենի համապատասխան բառերի հետ: Հին են, մասնավորապես, այն փոխառությունները, որոնց մեջ հայ. ղ-ի դիմաց առկա է ուտ. ղ՝ հայ. աղէտ — ուտ. лет «հառաչանք», հայ. կաղ — ուտ. klala «կաղ». հայ. մանգաղ (<աուր.) — ուտ. маынкаыл «մանգաղ» և այլն: Հավանաբար հին փոխառություններ են նաև հետևյալները՝ հայ. զմրիլ (հ.-հ. ?) — ուտ. замару, замарой «թմրում, ընդարմացում, ջղաձգություն». հայ. ծոր, ծորել — ուտ. цlоро-десун «թորել». հայ. կոտոր — ուտ. klotlор «կոտոր». հայ. կոր — ուտ. kлори «կոր, ծուռ». հայ. ապակ — ուտ. тlапlак «տաշտ, տեփուր» (ինքնուրույն փոխառություն հայերենի համար հիմք ծառայած իրանական աղբյուրից), հայ. ապական — ուտ. тlапlан «տաշտ». հայ. քամ (քամել) — ուտ. каым «կըղ-կըղանք, արտաթորանք» և այլն:

Մի շարք դեպքերում, ինչպես նշվեց, հայ. բառերը պատկանում են ինչպես հին, այնպես էլ նոր գրական լեզվին, և որոշել փոխառության մոտավոր ժամանակը հնարավոր չէ՝ հայ. ապակ (<իրան.?) — ուտ. абазакl, авазак. «ավազակ». հայ. ապուշ (<իրան.) — ուտ. апуш «թմրած, ապուշ», հայ. կաաար — ուտ. klatlар «կնոջ գլխի զարդարանք, աքաղաղի կատար». հայ. կոծիկ — ուտ. klocлukl «սոսիճ», հայ. կործ — ուտ. klocл «թևք, ծոված». հայ. մոզի (հ.-հ.) — ուտ. mozl «հորթ, մոզի». հայ. պատառ — ուտ. platlар «մի քիչ, մի կտոր» և այլն:

Որոշ հետք են թողել արևելակովկասյան լեզուները հայկական տեղանուններում: Մենք առիթ ենք ունեցել խոսելու Նախն-աւան անվան առաջին մասի՝ նախյան ժողովուրդների անվան հետ ունեցած կապի մասին. այժմ էլ շեշեններն իրենց կոչում են НОХЧО (բրբռ. HAXXO), որ պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ի հիշատակած նախնամատեանի (բոց. «նախնալեզվյաններ») ժողովորդանվան մեջ: Բնականաբար արևելակովկասյան ծագում ունի հին Հայաստանի Ուտիք նահանգի անունը, եթե մանավանդ ուտիները հին աղվանների մնացորդն են: Արևելակովկասյան տարրերը զգալի տեղ պետք է դրաված լինեն ոչ միայն Ուտիքի, այլև թիրևս Արցախի ու Գուգարքի տեղանունների մեջ: Ցավոք սրտի, այս հարցը բոլորովին չի գրավել հետազոտողների ուշադրությունը: Նշենք միայն, որ հնարավոր է Ուտիքի Տոի, Աղուէ, Արցախի Հարնլանֆ, Մուխանֆ, Պիանֆ, Կոլթ գավառանունների արևելակովկասյան ծագումը:

Արևելակովկասյան ծագում ունի Կուր գետի անունը. կրիզերեն և բուդուխերեն լեզուներով кур նշանակում է «գետ», ուտիերեն՝ «ծոր», ղունզ. куро՝ «առու» և այլն:

5. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆԸ

ա) ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենի՝ հունարենից կատարած փոխառությունների հարցը դեռևս XIX դարի վերջերից գրավել է մի շարք սկանավոր հետազոտողների ուշադրությունը՝ Հ. Թումբ [Thumb, 1900], Կ. Բրոկելման [Brockelmann, 1894], Հ. Հյուբշման [Hübschmann, AG, 2, 1897]: Իր «Հայոց լեզվի պատմության» 2-րդ մասում [1951, 5—53] Հ. Աճառյանը, ի մի բերելով այս հեղինակների և հատկապես իր «Հայերեն արմատական բառարանի» տվյալները, տալիս է 1066 փոխառության ցանկ, որից 151-ի դեպքում հունարենի աղբյուրը լատիներենն է: Ցանկում շեղատառով առանձնացված են այն բառերը, որոնք այժմ էլ գործածության մեջ են: Բացի սրանցից, առանձին գլխով տրվում են հայերենի եբրայական փոխառությունները (թվով 138)՝ կատարված հունական միջնորդությամբ: Եթե նկատի առնենք, որ վերջիններս հայերենի մեջ են մտել մատենագրական ճանապարհով (բացի մի քանի կասկածելի դեպքերից)՝ հատկապես Աստվածաշնչի թարգմանության միջոցով, ապա պարզ կլինի, որ նրանց քննությունը դուրս է նախագրային շրջանի պատմությունից և վերաբերում է հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմությանը: Բուն հունարենից և հունական միջնորդությամբ լատիներենից կատարված հայկական փոխառությունների ժամանակային պատկանելության հարցն ավելի բարդ է: Իրանական փոխառությունների համեմատությամբ հունական փոխառությունները գերազանցապես մատենագրական բնույթ են կրում, և, ինչպես կտեսնենք, փոքր մասով են միայն առնված մինչև V դարն ընկած շրջանում: Հայերը հույների հետ այնպիսի տեղական և անմիջական շփման մեջ չեն եղել, ինչպես իրանական ժողովուրդների հետ: Այդ շփումը հիմնականում բաղաբաղան-մշակութային և կրոնական բնույթ է կրել:

Եթե բացառենք արդեն քննված հնագույն անշուքյունները, ասլա հայերենի նախագրային շրջանի համար կարելի է տարբերել հայ-հունական լեզվական անշուքյունների 4 հիմնական փուլ.

1) վաղ անշուկոյունների փուլ (VI դ.—IV դ.): Այս փուլում հայերի շփու-
մը հույների հետ պատահական բնույթ է կրել՝ տեղի ունենալով մասամբ ա-
ռևտրական ճանապարհով (մանավանդ Փոքր Ասիայի ծովափնյա հունական
կաղնութների հետ), մասամբ արևելքում, հատկապես Պարսկաստանում, ծա-
ռայության մեջ գտնվող հույն զինվորների միջոցով: Զգալի դեր կարող է
խաղացած լինել նաև ուրիշ (այդ թվում՝ իրանական, սեմական, փոքրասիա-
կան) ժողովուրդների միջնորդությունը:

2) Հունական քաղաքական և մշակութային վաղ ազդեցության փուլ (մ.
թ. ա. III դ. 30-ական թթ.—մ. թ. I դարի 60-ական թթ.): Այս փուլն սկսվում
է Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ դեպի արևելք կատարած արշավանքներով,
պարսկական պետության անկմամբ, հունական մշակութային ազդեցության
ուժեղացմամբ: Հայաստանը, որ գտնվել է հելլենիզմի ազդեցության ոլոր-
տում, պետք է ենթարկվեր հունական մշակութային և թերևս, սրա հետ կապ-
ված, լեզվական ազդեցությանը:

3) Հռոմի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման և հունական մշակու-
թային ազդեցության շարունակման փուլ: Այս փուլն սկսվում է Հռոմի՝ Հա-
յաստան կատարվող արշավանքներով, Տիգրան 2-րդի հետ հռոմայեցիների
կնքած դաշնագրով. այս փուլում հունական շարունակվող ազդեցության հետ
միասին զգալի դեր պիտի կատարեր լատիներենի անմիջական և միջնորդ-
ված (հունական միջնորդությամբ) ազդեցությունը: Մ. թ. I—II դարերի հու-
նական և լատինական արձանագրություններ են հայտնաբերված Գառնիում,
Էջմիածնում, Արտաշատում, Տիգրանակերտում, Նարեկոյում:

4) Բյուզանդական մշակութային և կրոնական ազդեցության փուլ (IV դ.):
Այս փուլում Բյուզանդիայի առանձնացմամբ և հայերի ու հույների՝ պաշտո-
նապես քրիստոնեություն ընդունելով սրանց փոխհարաբերությունը նոր ուղ-
ղություն է ստանում: Հատկապես ուժեղանում է կրոնական կապը, և կրոնա-
կան տերմինները լայնորեն մուտք են գործում հայերենի մեջ:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ հելլենիզմի շրջանից սկսած հա-
յերը դիմում էին հունարենին, դրամների վրա գրում հունարեն, թողնում հու-
նարեն արձանագրություններ: Տիգրանակերտում եղել է հունական թատրոն,
Տիգրան 2-րդն իրեն շրջապատել է հույն գիտնականներով, Տիգրանի որդի
Արտավազդը գրել է հունարեն ողբերգություններ, Երկար ժամանակ հայերը
պաշտոնական գրությունները գրում էին հունարենով: Զնայած սրան, Հա-
յաստանը մնում էր «ոչ հունական» (Մոմդենի արտահայտությամբ)՝ արևել-
յան երկիր: Կա այն կարծիքը, որ մինչև քրիստոնեության մուտքն ընդհանրա-
պես «հայերենը հունարենից ոչ մի ազդեցություն չի կրել» [Աճառյան, ՀԼՊ,
2, 7]։ այս դեպքում խոսքն, իհարկե, վերաբերում է, այն էլ ոչ հավաստիո-
րեն, հայերեն այն ստանդարտ լեզվին, որ V դ. է գրի առնվել և հայտնի է
գրաբար անվամբ: Հասկանալի է, որ առանձին հատվածներում, այդ թվում՝
հունական մշակույթին ծանոթ մարդկանց մեջ, չէին կարող չգործածվել հու-
նարեն որոշ բառեր: Հունարենի ազդեցությունն ուժեղանում է IV շրջանում,
երբ Հայաստանում գործում էին հունարեն և աուրերեն դպրոցներ:

Այս պայմաններում հասկանալի է նաև, որ առայժմ խոսք չի կարող լի-
նել հայերենի՝ հունարենից կատարած փոխառությունները ըստ նշված փու-
լերի բաշխելու մասին: Կարելի է միայն ժամանակագրական քիչ թե շատ հըս-
տակ սահմաններով առանձնացնել կրոնական բնույթի բառերը, որոնք հիմ-

նախկանում պետք է հանդես եկած լինեն IV դարից սկսած, այլն ոչն բառերը, որոնց անշեշտ վանկերում տեղի է ունեցել ձայնավորների ու երկբարբառների թուլացում, և որոնք պետք է փոխառված լինեն մինչև III դ. Դեռ ավելին. ընդհանրապես հեշտ չէ նաև հունական փոխառությունների ընդհանուր ցանկից առանձնացնել այն բառերը, որոնք կարող են գալ նախագրային (նախամատենագրական) շրջանից: Ստորև բերվող ցանկը կազմելիս մենք նախ հանել ենք միայն V դ. մատենագրության մեջ հանդիպող բառերը, ապա առանձնացրել դրանցից այն միավորները, որոնք կարող են գալ ավելի վաղ՝ նախագրային շրջանից: Այս դեպքում մենք առաջնորդվել ենք որոշակի ըսվելը բունքներով, նկատի են առնվել փոխառությունների՝ 1) հաճախականությունը և տարածվածությունը, 2) իմաստային առանձնահատկությունները, 3) հոմանիշներ ունենալը, թե չունենալը և ունենալու դեպքում՝ համանիշների տարածվածությունը, 4) հայ հեղինակների մոտ, թե՞ միայն թարգմանություններում և դրանց մեկնություններում հանդիպելը, 5) ձևափոխված (այդ թվում՝ ժողովրդական ստուգաբանությամբ), թե՞ պարզ առադարձություն լինելը, 6) բարբառներում հանդիպելը, 7) հոլովված հանդիպելը և ածանցումների ու բարդությունների տալը, այսինքն՝ ձևաբանական-բառակազմական մերվածության աստիճանը, 8) հունարեն բառերի նաև այլ (այդ թվում՝ սեմական, իրանական լեզուներում) տարածված լինելը, այսինքն՝ մշակութային ընդհանուր արժեք ունենալը, 9) համեմատաբար միաձև (ստանդարտացված) գրությունը: Մի շարք դեպքերում խնդիրը հեշտանում է նրանով, որ հայ հեղինակները նշում են բառի հունարեն լինելը, գնահատում են այն դեռևս որպես օտարազգի՝ հայերենի բառապաշարին չմերված, առանձին դեպքերում էլ մեկնում են՝ թարգմանում հայերեն: Այս բոլորով հանդերձ չի կարելի վստահ լինել, որ առանձնացված բառացանկում տեղ չեն գտել V դարից ոչ վաղ կատարված մատենագրական փոխառություններ, և որ, ընդհակառակն, հանված բառերի մեջ չկան ավելի հնից եկող փոխառություններ (վերջինս ավելի քիչ հավանական է): Հ. Աճառյանի ցանկից մենք ընդհանրապես հանել ենք այն բառերը, 1) որոնք հունարենից հայերենին պիտի անցած լինեն իրանական, հատկապես պարթևական միջնորդությամբ (ցաղափար—կաղապար, լամպար—լապտեր. հմմտ. հուն. $\delta >$ պրթ. $\delta >$ հայ. ρ փոփոխությունը), 2) որոնք հատուկ անուններ են կամ հատուկ անունների արժեք են ունեցել (Սաթիդի, Արիէ՛, Բարբոխանոս, Դեմետեր, Կորես, Կոռնոս, Հեմվես, Ղևախկոն, Պերիարմենիաս, Եկդեսիաստէս, Սիրիզղա, Փայիքոն), մանավանդ որ դրանք ակնհայտ մատենագրական փոխառություններ են, 3) որոնց՝ հունարենից փոխառյալ լինելը կասկած է հարուցում (հմմտ. կեմ «խոտե պարան», մոբէ «մի տեսակ համեմունք»):

Ընդհանուր առմամբ Հ. Աճառյանի տված 1066 բառից միայն մեկ երրորդից փոքր-ինչ ավելին է հանդիպում V դ. մատենագրության մեջ, ընդ որում լատինական ծագում ունեցող հունական բառերի դեպքում այդ թիվը հասնում է մոտ մեկ հինգերորդի: Սրանցից էլ հանելով վերևում նշված պայմանները չբավարարող բառերը՝ կստանանք հունարենից հայերենի կատարած այն փոխառությունների ցանկը (թվով 107), որոնք կարող են V դարից վաղ լինել. սրանց մեջ լատինական ծագում ունեցող բառերի քանակը մեծ չէ (12):

աբբա(յ), ~ի. ~ից «հայր, երկնավոր հայր՝ աստված, արքահայր, վանահայր». հմմտ. հուն. $\alpha\beta\beta\alpha(\zeta)$ (< արամ.).

տղամանուկ (անդ-), հմմտ. հուն. ἀνδράς,-άντρος.
 աղաբողոն, -ի, -աց «վերարկու, կրոնավորի կարճ փիլոն», հմմտ. հուն. ἀνα-
 βολή.
 ալեր, -ի «մթնուլոր», հմմտ. հուն. ἄήρ.
 անդրի, -ույ, -եաց (անդրիանդ, -ի, -աց) «արձան», հմմտ. հուն. ἀνδρείας,-άντρος.
 անթիհիւպատոս, -ի (անթիպատոս) «փոխհյուպատոս», հմմտ. հուն. ἀνθύπατος.
 արգասիք, հմմտ. հուն. ἐργασία (> պրթ. > հայ. ?).
 արքեպիսկոպոս, -ի, -աց, -ունք, հմմտ. հուն. ἀρχιεπίσκοπος.
 աւդոստոս «կայսր» (աւդոստա «կայսրուհի»), հմմտ. հուն. αὐγούστος (իգ. αὔ-
 γουστα) (< լատ. augustus).
 աիսէ (աիսեայ) «մեառղլա սկալաուակ», հմմտ. հուն. ἄψις.
 բթրոն, -ի, -աց «բաղմոց», հմմտ. հուն. βάθρον.
 բաղանիք, -եաց, հմմտ. հուն. βελαντιον.
 բաղիստր (բալիստր) «նետածիգ զործիք», հմմտ. հուն. βαλίστρα.
 բաղսամո(վ)ն «բալսսան», հմմտ. հուն. βάλσαμον.
 բասիլիսկոս (բասիլիսկոս) «արքայիկ օձ», հմմտ. հուն. βασιλίσκος.
 բարբարոս, -ի, -աց, հմմտ. հուն. βάρβαρος.
 բեմ, -ի, -աց, հմմտ. հուն. βήμα.
 բիւրեղ (ուշ՝ բերիւղ), հմմտ. հուն. βήρυλλος.
 գառապիղ (գալու-, -դեղ, -գիւղ, -գիւռ), -ի, -աց, -ից «գազանների արգելա-
 նոց, բանո», հմմտ. հուն. γαλαξία.
 գրամատիկոս (-մարտիկ, -մարտիկոս) «քերական», հմմտ. հուն. γραμματικός.
 դափնի (դափնէ, դափ/բնիք), հմմտ. հուն. δάφνη «դափնի» (δαφνίς,-ίδος
 «դափնեպտուղ»);
 դ(ե)լիին, -ի, -աց, հմմտ. հուն. δελφίς,-ίνος.
 դենար (դինար), -ի, -աց «մի տեսակ դրամ», հմմտ. հուն. δηνάριον < լատ.
 denarius.
 դստիկոն, -ի «տան հարի», հմմտ. հուն. δίστοχον.
 հիթեր, -ի, -այ, -աց, հմմտ. հուն. αἰθήρ,-έρος.
 եկեղեցի «ժողովուրդ, բաղմոթյուն. հալաքուլթ, տաճար», հմմտ. հուն. ἐκ-
 κλησία.
 եպիսկոպոս, -ի, -ից, -աց, -ունք, հմմտ. հուն. ἐπίσκοπος.
 զմուս, -ոյ, -ի, -աց (զմու-, զմու-, զմուն-), հմմտ. հուն. σμύρρα, σμύρνα.
 թերիակե (թիրակէ, թիրարակէ) «դեղլծափ, հակաթույն», հմմտ. հուն. Թηριακή
 (> ասոր. terjaqē և այլն).
 լաւիկ (լօդիկ) «վերարկու», հմմտ. հուն. λώδιον (λώδιξ,-ιχος) < լատ. lo-
 dix, -icis «վերմակ» (< կելտ. ?)¹.
 լեդէն(վ)ն (լէ-, լի-, -ւեն), -ի «հումեական զորաստորարաժանում, բազմո-
 թյուն. հումեական զինվոր. չար դե», հմմտ. հուն. λεγών (< լատ. le-
 gio, -onis).
 լիար, հմմտ. հուն. λίτρα.
 կաթողիկէ (~եայ), -ի, -ից «ընդհանրական (թուղթ, եկեղեցի)», հմմտ. հուն.
 καθολικός (իգ. սկսի ձե).

¹ 2. Աճառյանը [ՀԱԲ, 22, 308] հուն. բառը շիմանալով [մինչև տե՛ս Chantraine, DELG, 3, 654] և նկատի առնելով միայն լատինական և գերմանական զուգահեռները՝ դը-
 րում է. «Թե ի՛նչ ճամբով հյուսիսային բառը հասել է մեզ՝ հայտնի չէ»:

կաթողիկոս, -ի, -աց, -ունք «հայրապետ, հաղորապետ», հմմտ. հուն. καθολικός «ընդհանրական».

կամար, -ի, -ալ «շենքի կամար», հմմտ. հուն. καμάρα.

կանթեղ, -ի, -աց, հմմտ. հուն. κανθῆλα < լատ. candēla.

կանոն, -ի, -աց, հմմտ. հուն. κανών.

կար(ա)կին, -ի, -աց «կարկին», հմմտ. հուն. καρκίνος.

կեղթ (բրբռ. կաղաթ, կալաթ, կղաթ) «կողով, մի չափ» հմմտ. հուն. κάλαθος (> ասոր. galəttā, վրաց. kalata).

կէտ, -ի, -աց (կետ, կետոս) «ծովալին մի կենդանի՝ կետ», հմմտ. հուն. κῆτος.

կիտրոն, հմմտ. հուն. κίτρον < լատ. citrus, հյց. citrum.

կիւրակէ, հմմտ. հուն. κυριακή «տեւրոնական (օր), կիրակի».

կղէսուր «լեռնանցք, կիրճ, բերդ», հմմտ. հուն. κλεισούρα < լատ. clausura.

կղերիկոս, -ի, -աց «կրօնավոր», հմմտ. հուն. κληρικός.

կոնք -ի, -աց, «խեցեմորթ, խեցի, մի հեղուկաչափ», հմմտ. հուն. κόγχη.

կղերք (կղերական), հմմտ. հուն. κληρος «հոգևորականություն».

կրկէս, հմմտ. հուն. κυρκῆσιον < լատ. CIRCUS.

հերետիկոս, հմմտ. հուն. αἵρετικός.

հիւղ(է) (հիղհայ, հիւղայ) «նյութ», հմմտ. հուն. ὕλη.

հիւպատ(ոս), -ի, -ից (հիպատ) «կոտակալ», հմմտ. հուն. ὑπάτος.

հոետոր, -ի, -աց, հմմտ. հուն. ῥήτωρ.

մանրագոր, -ի, -աց «թմրեցուցիչ մի բույս», հմմտ. հուն. μανδραγόρας.

մատուռն «վկայարան», հմմտ. հուն. μαρτύριον.

մարմար (V դ. միայն բաղադրություններում, ոչ՝ մարմարին), հմմտ. հուն. μάρμαρον.

մարտիրոս, -ից, -աց «նահատակ», հմմտ. հուն. μάρτυρος և μάρτυς-υρός.

մեղրապուպ, -ի, -ից «շամամ», հմմտ. հուն. μελισσέπων.

մետաքս, -ի, -ից, հմմտ. հուն. μέταξ (բյուզ. շրջանի բառ՝ IV դարից).

մեքենայ, -ի «գործիք, սրտերադմական գործիք, խորամանկություն», հմմտ. հուն. μηχανή, հոյն. -ալ (> ասոր. mexanē).

մորոս, -ի, -աց «հիմար», հմմտ. հուն. μωρός.

շակինթ «մի սկն, մի ծաղիկ», հմմտ. հուն. ὀκλινθός.

նարդոս, -ի, -ից (-էս, -ին, -ան, -եան) «մի տեսակ ծաղիկ», հմմտ. հուն. νάρδος.

նոտար (ուշ՝ նօտար) «գրադիր», հմմտ. հուն. νοτάριος < լատ. notarius.

ողոմպիադ (ոլոմ-, ողիմ-, ողոմ-, ողիւմ-, ոլիւմ և ալլն) «օլիմպիադա, օլիմպիական մրցանակ, օլիմպիական տարեհաշիվ», հմմտ. հուն. Ὀλυμπιάς, -άδος.

որթողոքս, -ի, -աց «ուղղափառ», հմմտ. հուն. ὀρθόδοξος.

որիդ «բրինձ», հմմտ. հուն. ὄρυζα (< իրան.).

պալատն (պաղատն, ուշ՝ պալատ), հմմտ. հուն. παλάτιον, παλάτιν < լատ. palatium.

պաղատիտ, -ի, -աց «չոր թուղ», հմմտ. հուն. παλαμίδς, -ίδος (παλάμη) «չոր մրդի (հատկապես թղի) բրիկետ».

պանդոկի (ուշ՝ պանդոկ) «իջևան», հմմտ. հուն. πανδοχείον.

պատապրոս, -ի, -աց «ոտքերի հողացավ ունեցող», հմմտ. հուն. ποδαγρός (> ասոր. ptagrā podagrā).

պենտեկոստէ, -ի, -իւ «հրեաների՝ եփպաոսոսից ևնելու հիսուներորդ օրը, հուլիսալուստ», հմմտ. հուն. πεντηκοστή.

պնակ, -ի, -աց «կերակրաման», հմմտ. հուն. πινάξ, -αός.

պնակիր «գրտաստակիր», հմմտ. հուն. πινάξις, -ίδης, πινάκιδιον (> ասոր. penaqidā).

պոռնիկ, -ի, -աց. հմմտ. հուն. πορνός «պոռնիկալան» (πόρνος, իգ. πόρνη «պոռնիկ» դոշականից կազմված ածական)².

պրաս, -ի, -ից «ստիսողի մի բայ», հմմտ. հուն. πράσιν.

պռնաէս (-տիրա) «բանաստեղծ», հմմտ. հուն. ποιητής (-պոետ).

սեռ(ի)ն, -ի, -ից. հմմտ. հուն. ἑρῆν.

սաղմոս, -ի, -ից, -աց. հմմտ. հուն. ὕμνος.

սատրապ, -ի, -աց. հմմտ. հուն. σατράπης (< իրան.).

սարգիսն «մի տեսակ թանկագին քար», հմմտ. հուն. σάργισ.

սեբաստա (իգ. սեբաստէ) «օգոստոսիա», հմմտ. հուն. σεβαστός (իգ. -տի).

սիկղ, սեռ. սկեղ «մի կշռաչափ և զրամ», հմմտ. հուն. σίκλος.

սիզդորալ, -ի, -ից «վանի», հմմտ. հուն. σιλλυβή.

սինկղիտոս, -ի, -աց (սինկղիտոս, սինկլիտոս) «ծերակույտ», հմմտ. հուն. σινκλητος.

ստիեստէս (-ոս), հմմտ. հուն. σφιστή.

սպունգ, -սլ. հմմտ. հուն. σπόγγος.

ստադի(ո)ն «մարզաակղ. 600 ոտնաչափ», հմմտ. հուն. σταδιον.

ստամոքս, -ի, հմմտ. հուն. στόμαχος.

ստոման, -ի, -աց «ստիոր», հմմտ. հուն. στόμα.

տաղանդ/ա, -ալ, -ի, -ց «մի կշռաչափ և զրամ. ձիւք», հմմտ. հուն. τάλαν-
τον.

տարտարոս «դժուրք, ստորերկրյա աշխարհ», հմմտ. հուն. τάρταρος.

տապալի (տապալի, ուշ՝ տապեղ) «նարդի», հմմտ. հուն. τάλλα < լատ. ta-
bula.

տիպ, -ոյ «գերշմվածք, օրինակ. կերպարանք, ձև», հմմտ. հուն. τύπος.

տիրան, -ի, -աց «հսկա. տիրան», հմմտ. հուն. Τύραν.

տոկոս, -ի, -ից (-իք) «ծնունդ, պարտք, տուգանք, տոկոս, շահ, վաճխ»,
հմմտ. հուն. τόκος.

տոմ «թուղթ, թերթ», հմմտ. հուն. τόμος (> ասոր. tūmsā, հայերենն ալս-
տեղթից).

տոմար, -ի, -աց «հատոր, գրվածք, (ուշ) ժամանակագրութուն», հմմտ.
հուն. τομάριον.

տպագիրն «մի թանկագին քար», հմմտ. հուն. τοπάριον.

փոսեան «մի տեսակ թռչուն», հմմտ. հուն. φασιγός.

փիլիսոփոս, հմմտ. հուն. φιλόσοφος (> ասոր. pīlōsōfā > փիլիսոփայ).

փիլոն «անթև վերարկու, կրկնոց», հմմտ. հուն. φιλόνης (φαιλόνης).

փոս, -ոլ, -ի -ից. հմմտ. հուն. φάσσα < լատ. fossa (?).

քարաղբ «մի տեսակ թռչուն», հմմտ. հուն. χαρᾶδρος.

քարո (քարաէս, -էդ) «թուղթ, թերթ, գրականութուն», հմմտ. հուն. χάρτης.

քրդամիլ, -ի, -աց «պատմոհան», հմմտ. հուն. ἑλλάνης, -ός.

² Բոս Զ. Հյուսիսային [AG, 2, 373], Բոս Ա. Մեյլեի [Meillet, 1920, 12]՝ հուն. դոշա-
կանը կարող է հայերենին անցած լինել պարթևական միջնորդությամբ և ի՜նչ վերջածանցի հա-
վելմամբ:

քոս «մի կշռաչափ»։ հմմտ. հուն. γῶς (γῶρος) < հրք. kōr.

քսեստ «մի չափ (հեղուկների և սորտան նյութերի)»։ հմմտ. հուն. ξέσσεγς.

քրիստոն- (կալ), -ի, -ից. հմմտ. հուն. Χριστός, հլց. -όν «Քրիստոս».

բ) ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հասարակ անունների հետ միասին հունարենից հայերենին են անցել լզալի թվով հատուկ անուններ։ Իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ [2, 50—51], հենվելով «Հայոց անձնանունների բառարանի» տվյալների վրա, Հ. Ա. ճառյանը բերում է հունական ծագում ունեցող 143 անձնանուն, որոնք պատկանում են ժամանակագրական տարբեր շերտերի։ Ի տարբերություն հասարակ անունների՝ այստեղ մենք կարող ենք հենվել ոչ միայն V դ. մատենադրական տվյալների վրա, այլև հայկական և օտար աղբյուրների հիման վրա որոշել տվյալ անձնանունները կրողների ապրած ժամանակը։ Հ. Ա. ճառյանի ցանկից հանելով՝ 1) V դարից հետո ապրած կամ հիշատակված անձների անունները, 2) այն անձնանունները, որոնք կրել են Հայաստանում ապրած, բայց ծագումով ոչ հայ անձեր (Գալիանէ, Զինոբ, Զինոն, Ողոմպիադա), 3) այս կամ այն պատճառով հատուկ համարված հասարակ անունները (հմմտ. Բիւզանդ, Իմա՛ բիւզանդացի)՝ կարելի է որոշ պայմանականությամբ թողնել ստորեւ բերվող 52 անունները։ Դրանց մեջ չեն տրված եբրայական ծագում ունեցող՝ թվով մոտ հարյուր անձնանունները, որոնք անցել են հիմնականում աստվածաշնչից. բացառություն է արված երկու անվան համար՝ 1) Ղազար- (ոս), որ այդ ձևով աստվածաշնչում չի հանդիպում, այլ առնված է 'El'āzār (եղիազար) անվան կրճատմամբ կազմված հուն. Αἰζάρος անունից, և 2) Մաթթեոս, որ առնված է Ματθαῖος ավետարանիչի անունից. սրա աղբյուրն է համարվում երբ. matthaiahu «Յահվեի (=աստծու) նվեր»։ Հայերեն անվան կողքին փակագծերում տրվում է տվյալ անձնանունը կրող անձի ապրած դարը, այլև, անհրաժեշտ դեպքում, նշում է նրանում տվյալ անձնանվան՝ V դ. հայ մատենագրության մեջ հիշատակված չլինելու մասին. երբ այդպիսի նշումներ չկան, ապա պետք է հասկանալ, որ՝ 1) տվյալ անձն ապրել է V դ., և 2) V դ. մատենագրության մեջ համապատասխան հիշատակություններ կան։ Ցուցակը շտանդարեցնելու նպատակով հունական անձնանվան հասարակ ձևը չի բերվում, եթե համընկնում է հատուկի հետ։ Այսուհանդերձ պետք է նկատի առնել հետևյալը. 1) ոչ բոլոր երկերի՝ V դ. պատկանելու հարցն է որոշակիորեն լուծված. 2) կան անձնանուններ, որոնք V դ. չեն հիշատակված, բայց կարող են գործածության մեջ եղած լինել V դ. և ավելի վաղ. 3) հունական ծագման շատ անուններ կրել են այն անձերը, որոնք ապրել են Բյուզանդիայում կամ նրան մերձավոր վայրերում, Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո՝ հատկապես նրա հունական մասում. 4) մի շարք հունական անունների հայկական տառադարձությունը պայմանական է՝ հիմնված լինելով օտար (հատկապես հունական) աղբյուրները հետադոտողների տրված մեկնաբանության վրա։

1) Ագաթանգեղոս — 'Αγαθᾶγγελος «բարի հրեշտակ».

2) Ադապես (IV դ. — 'Αδάπιος (ἀγάπη «սեր» բառից. հմմտ. նաև ἀγάπητες «սեր») .

- 3) Աթանաղիեն (IV դ.) — 'Αθηνάγειος «աթենադին, Աթենասոս աստվածուհուց ծնված».
- 4) Աթանաս — 'Αθανάσιος «ամմահ».
- 5) Աթենադորոս (III դ.) (հայ մատենադրություն մեջ V դ. չի հիշված) — 'Αθηναγόρου «Աթենասուր, Աթենասոս աստվածուհուց արված».
- 6) Ակակ(իոս)(II և III դդ.) (հայ մատենադրություն մեջ V դ. չի հիշված) 'Ακκάσιος «անմեղ».
- 7) Աղրիանոս (IV դ.) — 'Αλβίνος < լատ. Albianus «Albius-ի ցեղից, Ալբիուսյան»³.
- 8) Աղրիոս (IV դ.) — 'Αλβίος < լատ. Albius (հմմտ. Աղրիանոս)⁴.
- 9) Անդրէաս — 'Ανδρέας (անդրեոս «առնական»).
- 10) Անիկոս (IV դ.) (հայ մատենադրություն մեջ V դ. չի հիշված) — 'Ανίκασιος «անհաղթ».
- 11) Անտիոքոս (IV դ.) — 'Αντίοχος «կառապեմիկ, թշնամու կռուքի դեմ քշող» կամ «գիմակալու».
- 12) Անտիպատրոս (մ.թ.ա. I դ.՝ ըստ Ստրաբոնի) — 'Αντίπατρος «հորը փոխարինող».
- 13) Անտոն (IV դ.) — 'Αντώνιος ('Αντων) < լատ. Antonius.
- 14) Արիստակէս (III — IV դդ.) — *'Αριστότολος (ἀριστοτόλος «ազնվորդի»)⁵.
- 15) Արքեղալոս (IV դ. և ավելի վաղ) — 'Αρχέλαος «ժողովրդիչխան».
- 16) Բասիլ (ուշ՝ նաև Բասիլիոս) — Βασίλειος «թագավորական». հմմտ. Բարսեղ.
- 17) Բաս(ոս) (IV դ.) — Βάσσιος < լատ. Bassus «հաստ, գեր»⁶.
- 18) Բարսեղ — Βασίλειος «թագավորական». տե՛ս Բասիլ.
- 19) Գենարեթիոս (IV դ.) — ? (γένος «ծնունդ» կամ γέναιος «աղատածին, ազնիվ, ազնվական» և ἀρετή «առաքինություն, քաջություն» բառերից).
- 20) Գէորգ (IV դ.) — Γεώργιος (γεωργός «երկրագործ»).
- 21) Գրիգոր (II — III դդ.) — Γρηγόριος «արթուն, զգաստ».
- 22) Դեմետր (IV դ.)⁷. — Δημήτριος (Δημήτριος-ի՝ երկրագործություն աստվածուհու անունից).
- 23) Դիոսկորոս — Διόσκορος «աստվածորդի, Զևսի որդի».
- 24) Եպիփան (IV դ.) — 'Επιφανής «հայտնի, երևելի, նշանավոր, փառավոր».
- 25) Էրատոլ (մ. թ. ա. I դ.՝ ըստ օտար աղբյուրների) — 'Ερατώ (սիրային բանաստեղծություն և քնարերգություն մուսան՝ Էրատոս «սիրուն, սիրելի» բառից).

³ 2. Հյուբշմանը [AG, 2, 334] և, նրա հետևողությամբ, 2. Աճառյանը, [ՀԱՆԲ, 1, 103] դնում են հուն. 'Αλβίνος < լատ. Albinus, բայց սրանք ձևով հեռու են:

⁴ 2. Աճառյանը «Հայոց լիզվի պատմության» մեջ [2, 50] չի հիշատակում, իսկ «Հայոց անձնանունների բառարանում» [1, 103] հղում է Աղբիանոսին, որ, սակայն, հայերենում առանձին անուն է:

⁵ Ստուգաբանությունը մերն է. 2. Աճառյանը [ՀԱՆԲ, 1, 277] տալիս է հուն. 'Αρίσταρχος և պրթ. ristāxēs «հարույն մեռելոց» հնարավոր աղբյուրները:

⁶ 2. Աճառյանը [ՀԱՆԲ, 1, 384] անվան մեկնությունը չի տալիս:

⁷ Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդած ավանդության՝ անունը պիտի դոյություն ունեցած լինի մի քանի դար ավելի վաղ, քնդ որում պետք է նկատի առնել, որ Դեմետր իշխանի անունը կամ հունականացված է (և՛ի նա իրոք հնդկ է եղել), կամ հունական է (և՛ի Դեմետրի հնդկական ծագման վերաբերյալ ավանդությունը անհավաստի է):

- 26) *Եղեհնէս* (IV դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Են-
չէնուս (ἐνչενήτ «աղնիք, աղնվացեղ»).
- 27) *Եթաղիոս* (IV դ.) — Ենթάλλιος «բարեբողբոջ, բարեճլուղ».
- 28) *Եթիոս* (IV դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Ենթίος
(ἐνθός «ուղիղ, ուղղամիտ»).
- 29) *Եղաղ* — Ենθάλλιος (ἐνθ.αλλ. «դեղեցկախոս»).
- 30) *Եւսերիոս* (IV դ. ուշ՝ Սերէոս) — Եւսέβιος (εὐσεβής «բարեպաշտ»).
- 31) *Եւստաթէոս* (I դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) —
Եϋσταθίος (εὐσταθής «բարեկառույց, կայուն»).
- 32) *Եւստաքիոս* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Եϋσταχύος
(εὐσταχῆς «բարեհասկ»).
- 33) *Զոթիկոս* (II դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Ζωτι-
κός «կենսատու».
- 34) *Թէոդորոս* (III դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) —
Θεόδωρος «աստվածաբուր, աստվածանվեր».
- 35) *Կիրակոս* (IV դ.) — Κυριακός «տեբրոնի, տեբրոնական».
- 36) *Կիւրիկ* (IV դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Κύρι-
λλος (κύριος «տեբր» բառից).
- 37) *Կոստանդին* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Κωνσταντι-
νός < լատ. Constantinus (constans, -tis «կայուն»).
- 38) *Հեղինէ* (I դ. ?) — Ἑλένη⁸.
- 39) *Հազար(ոս)* (IV դ.) — Ἀζάρος < *հրր*. Ἐλεάζαρ «աստված օղնեց».
հմմտ. Եղիազար.
- 40) *Հեւոնդ(իոս)* (II դ.) (ուշ՝ *հաւ Լեւոն*). — Ἀέων, -τος, «առյուծ», Ἀέοντιος.
- 41) *Դուկիանոս* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Δουκιανός
(լատ. Lucianus «լուսավոր»).
- 42) *Մատթէոս* (IV դ.⁹. հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) —
Ματθαῖος (< *հրր*. matījahū — «Յահվեի (աստծու) նվեր»).
- 43) *Մարկոս* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Μάρκος <
լատ. Marcus («մարճ» ?).
- 44) *Մարտիրոս* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Μάρτυρος
«վկա, նահատակ».
- 45) *Մելիտոս* (*Մելիտէ, Մելեա, ուշ՝ Մելիտոն, Մեղիտոն*) (III դ.) — Μέλιτος
«մեղրային».
- 46) *Պետրոս* — Πέτρος «քար, վեմ».
- 47) *Պողիկտոս* (III դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) —
Πολύκτορος «շատ ցանկալի».
- 48) *Պաւղոս* (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Παῦλος <
լատ. Paulus «փոքրիկ».
- 49) *Սոփիա* (III դ.) (հայ մատենագրության մեջ V դ. չի հիշված) — Σοφία
«խմաստութիւն».

⁸ Եղած ստուգաբանություններն անհավաստի են։ Լ. Աճառյանը գրում է. «Ըստ իմ նշա-
նակում է «նվիրական կողով, որ գեղեցիկ ծաղիկներով զարդարելով նվիրում էին Արտեմիս
աստվածուհուն» [ՀԱՆՐ, 3, 78]».

⁹ Այս անունը կրել է Աղվանքի կաթողիկոսներից մեկը, որ նշանակում է, թե այն տարած-
ված է եղել նաև Հայաստանում։

50) Ստեփաննոս (III դ.) — Στέφανος «սյակ».

51) Փաւստոս (IV դ.) — Φαύστος < Լաւ. Faustus «երջանիկ».

52) Փիլիպպոս (Փիլիպպէ) — Φίλιππος (կոչ. Φίλιππε) «ձիասեր»:

Բացի հունական անուններ կրելուց, հայերը հելլենիզմի շրջանում ենթարկվում են նաև հունական կրոնական ազդեցությանը: Հայկական հեթանոսական դիցարանի աստվածությունները համադրվում և բնութագրվում են ըստ համապատասխան հունական աստվածությունների, ստանում նրանց համար բնորոշ գործառնություններ: Հայերի գլխավոր աստվածը՝ Արամազդը համադրվում է Զևսի հետ (Ζεύς, սեռ. Δίος), և պատահական չէ, որ Ագաթանգեղոսը նրանց անունները գործածում է որպէս հավասարաբեկ. «Եւ տնդ կործանեցին զբաղինն Զես դիցն Արամազդայ» (գլ. 8թ.): Այս նույն ձևով էլ մյուս արական աստվածություններից Միհրը սովորաբար համադրվում է Հեփեստոսի (Ήφαιστος), Վահագնը՝ Հերակլեսի (Ἡρακλῆς — Հերակղ) և, մասամբ, Ապոլլոնի (Ἄπώλλων). Տիրը՝ Ապոլլոնի, իգական աստվածություններից Անահիտը՝ Արտեմիսի (Ἄρτεμις, -ιδος). Աստղիկը՝ Ափրոդիտեի (Ἀφροδίτη), Նանեն՝ Աթենասի (Ἀθήνη) հետ. համապատասխան հունական արձանները դրվել են այդ աստվածություններին նվիրված հեթանոսական տաճարներում [ՀԺՊ, 1, 904—905]: Իհարկե, գործառնությունների և բնութագրերի բացարձակ համադրություն տեղի չի ունենում, և նոր անունների տակ էլ հայկական աստվածներն ու աստվածուհիները պահպանում են իրենց բնորոշ գծերը:

զ) ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնչյունական առումով հնագույն հունական փոխառությունները դրսևորում են մի շարք էական առանձնահատկություններ. 1) բացակայում են հունարենին ոչ հատուկ շշական հնչյունները՝ և, ջ, շ, շ, ժ, ալլև ծ, ձ, ց հպաշփականները. 2) հիմնականում պահպանվում են կրկնակ բաղաձայնները (աբբայ, սիլլոբբայ). բայց հմտ. ἐχχλ.ησῖα — եկեղեցի, որտեղ կրկնակ չչ-ի վերածումը պարզ կ-ի գալիս է խոսակցական լեզվից. 3) հուն. υ-ն սովորաբար արտահայտվում է իւ-ով (χαυ.αυή — կիրակի), երբեմն ի-ով (τύπος — տիպ), հազվադեպ՝ ու-ով (σμός — զմուռ). պետք է կարծել, որ վերջինս ալելի հատուկ է եղել խոսակցական լեզվում գործածական բառերին. 4) հանդես են գալիս բուն հայերեն բառերի համար ոչ բնորոշ (միայն ձայնավորների սղման հետևանքով առաջացող) հնչյունական կապակցություններ՝ փս (ψ), քս (ξ), քր (ϕ), հո (‘ρ) և այլն. միայն սաղմոս բառում ընկել է փ-ի առաջին բաղադրիչը (ψαλμός), որ հավանաբար արդյունք է բառի նախնական բանավոր գործածության. 5) երկար ու կարճ ձայնավորների և երկբարբառների տառադարձությունը հետևողական բնույթ չունի. երկար դ-ն և օ-ն կարող են արտահայտվել ինչպես ե-ով և ո-ով βήμα — բեմ, ասών — կանոն և այլն), այնպես էլ է-ով և աւ-ով (ուշ օ-ով), առաջինը՝ մանավանդ բառավերջում (αῖτος — կէտ, λωδῖαι — լադիկ, լոդիկ). հուն. դ-ի ի տառադարձությունը պետք է համարել համեմատաբար ավելի ուշ երևույթ՝ ըստ հունական ուշ արտասանության (δερσός — դինար և դինար). երկբարբառները համապատասխանաբար տառադարձված են և՛ երկբարբառներով, և՛ մենաբարբառ-

ներով. 6) մի շարք դեպքերում նկատվում են հունարեն բառերի լրացի ձևափոխության կամ հնչյունների ոչ սովորական տառադարձության դեպքեր, որոնք հիմնականում արդյունք են այդ բառերի խոսակցական դարձածության մեջ համապատասխան ժողովրդական ստուգաբանության և դուզորային ու ցիրքային հնչյունափոխության՝ ἀνδράζ, -γας — անդամանդ/տ՝ ադամանդ/տ-ի կողքին, ἀναβολή — աղարողոն, ἐργασία — արգասիք,¹⁰ βέλους — բելուզ, γαλέαζα — գառագիդ, γραμματικός — գրամարտիկ(ոս)՝ գրամատիկոս-ի կողքին, ἐκκλησία — եկեղեցի, κάλαθος — կեղթ՝ բրբռ. կաղաթ, կալաթ ձևերի կողքին, καυθήλα — կանթեղ, μαρτύριον — մատուռոն, μελοπέπων — մելրապոպ, μηγανή — մեքեմայ, Ὀλοπιός, -όος — ողոմպիադ՝ ողիմպիադ-ի կողքին, σάμαχος — սամափոքս, σάμνος — ստոման, τήβλα — տապալի, տապալիլ. 7) առանձին դեպքերում նկատվում են հուն. ι (i) ձայնավորի սղման գեպքեր, որ խոսում է այդ բառերի փոխառման ժամանակի՝ նախքան III դ. սկիզբը լինելու մասին [Hübischmann, 1898]՝ δίστερον — դատիլոն, κισήσειον — կրիես, πίνος — պնակ, πινάξ, -ίδος — պնակիտ. 8) կան դեպքեր, երբ հուն. ձայնեղները խլանում են (δίστερον — դատիլոն, τήβλα (< լատ. tabula) < տապալի). սա պետք է հին բարբառային երևույթի արտացոլում համարել. հաճախակի է -ιδ- > -իտ փոխանցումը՝ πινάξ, -ίδος — պնակիտ, πηλάξ, -ίδος — պաղատիտ. πόνταρος-ից եկող պատագրոս բառի դեպքում հնարավոր է սուոր. πῖαγῶ-ի ազդեցությունը. ավելի սովորական է ձայնեղի դիրքային խլացումը կամ խուլերի ձայնեղացումը ռեզորային հետո. 9) հին փոխառություններում α-ին և ο-ին ալլ ձայնավոր հաջորդելու դեպքում հանդես է գալիս յ ձայնակապը (ἀήρ — այեր), ավելի նորերում՝ ոչ. 11) հուն. ο ձայնավորը սովորաբար արտահայտվում է ո-ով, բայց մի դեպքում փոխվում է ու-ի ռեզայինից առաջ, ինչպես բնիկ հայերեն բառերում՝ σπόγγος, հալց. -ոս — սպունգն, մի դեպքում էլ ընկնում է՝ τοπήσειον — տպազիոն:

Հայերենի հունական փոխառությունների հնչյունական համապատասխանությունները կարելի է արտահայտել հետևյալ աղյուսակով (վերևում հիշված անվանոն հնչյունափոխությունները չեն տրվում).

հուն.	հայ.	օրինակներ
ζ	բ	βαλανεῖον — բաղանիք ἀναβολή — աղարողոն ἀββά — արբա(յ)
δ	դ	δίστερον — դստիկոն ἀνδρία — անդրի
γ	գ	γαλέαζα — գառագիդ καυθήλα — կանթեղ
π	պ	πίνος — պնակ μελοπέπων — մելրապոպ
τ	տ	τύπος — տիպ μέταξα — մետաքս
κ	կ	κάλαθος — կամար σίκαλος — սիկա
φ	փ	φιλόσοφος — փիլիսոփոս σφιγτής — սփիկոս
θ	թ	θηρία — թերիակէ αἰθήρ — եթեր
χ	ք	χάρτης — քարտ τριέπισκος — արքեպիսկոպոս

¹⁰ Հնարավոր է փոխառություն պարթևական միջնորդությամբ.

1	2	3
ξ	η	ἡρώα — որիդ
	ς	ῥήτωρ — հռետոր
		ῥητίνι — սեւիճ
σ	υ	σίχλη — սիկդ
		πράσιν — սկրա
ρ	ρ	ῥαῖος — բարբաբոս
	υ	ῥητίνι — սեւիճ
		ῥόρ — բոռ
λ	λ	λίτρα — լիտր
		παλάτιον — պալատն
	η	ὕλη — հիւղ(է)
		σίχλα — սիկդ
μ	μ	μαρτύριον — մատուսն
		στέφανος — ստեփան
ν	ν	νάριος — նարդոս
		τάλαντον — տալանտ/դ
α	ω	ἡνδρία — անդրի
		ῥαφνί — դափնի
ε	ε	ἐκκλησία — եկեղեցի
		μέσας — մետաքս
γ	κ	ἄηρ — արեք
		βήμος — բեմ
	ε	κῆτος — կէտ
		πεντήκοντα — պենտեկոստէ
	ρ	ῥαφνί — դափնի
ο	π	Ὀλυμπιάς — օղիմպիադ
		φύσας — փոս
	π	σπύργος — սպուրգն
ω	π	ζανών — չանոն
	ω (ο)	λωδίχιον — լադիկ (լօդիկ)
ι	ρ	λίτρα — լիտր
	—	πινάξ — պնակ
υ	ρ	ῥουζα — որիդ
	ρ	ὕλη — հիւղ(է)
	ρ	ὁάκτινος — յակինթ
	π	σμάρα — սմառն
αι	ε	αἰθήρ — եթեր
		αἰρετικός — հերետիկոս
ει	κ	κλεισοῦρα — կղեսուր
	ρ	πανδοχείον — պանդոկի
οι	π	ποιητής — պոէտէս
ου	ω	αὐγούστος — աւգոստոս
ευ	κ	ἰστέβιος — իստեբիոս
ου	π	κλεισοῦρα — կղեսուր

դ) ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ
ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ձեռքանական առումով կարելի է տարբերել հունարենում 1-ին և 2-րդ հոլովման պատկանող փոխառյալ բառերի երկու շերտ՝ 1) խոսակցական լեզվից եկող և մեծ մասամբ ժամանակագրորեն հին բառեր, որոնց մեջ հունական վերջավորություններն ընկնում են, և 2) ստանդարտ լեզվի ու կրթված խավի կողմից սովորաբար ավելի ուշ կատարված փոխառություններ, որոնց մեջ դրանք պահպանվում են: Առաջին շերտի բառերը հարկ ենք համարում բերել ամբողջությամբ. աբգասի-բ (ἐργασία), բաղանի-ք (βαλανεῖον), բաղիս-աբբ (βαλίστρα), բեմ (βήμα), բիւրեղ (βήρυλλος), գառագիղ (γαλαῖγρα), գեմար (δηγάριον), եկեղեցի (ἐκκλησία), լադիկ (λωδίχιον կամ λώδιξ,-ιχος), լիտր (λί-

տրա), կամար (καμάρα), կանթնղ (κανόνη), կար(ա)կին (καρχίνος), կեղր (κάλια-
 մος), կետ (κήτος), կղեսուր (κλεισοῦρα), կղեր-ք (κλήρος), կոնք (κόγχη), կըր-
 կես (κισχίσιον), ճիւղ (և ճիւղէ (ծղ), ճի(ւ)պատ (և ճիւպատոս) (ῥήπατος),
 մանրագոր (μανδραγόρας), մարմար (μάρμαρον), մեղրապուղ (μελιπέπων), մե-
 տաքս (μέταξα IV դ. ոչ վաղ հանդիպող բառ), յակիմք (ήακινθος), նոտար
 (νοτάριος), որթողքս (οροδοξος), որիգ ((ορουζ), պանդոկի (πανδοχεῖον), պոռ-
 ճիկ (πορνικός), պրաս (πράσον), ռետին (‘ρητίνη), սատրապ (σατραπης), սիկղ
 (σίκλος), սպունգ (σπόγγος), ստուման (σάμνος), տաղանգ (և տաղանա) (τάλαν-
 τος), տիպ (τύπος), տոմար (τομάριον), փասեան (φασιανός), փիլոն (φελόνης)
 փոս (φόσσα), քարաղր (χαράριος), քարս (χάρτης), քեստ (ξέστης): Այս բա-
 սերի թիվը կազմում է մեր կողմից առանձնացվածների կեսից մի փոքր
 պակաս՝ 46. այստեղ չի մտել զմուռս բառը (սւթթր), որի ս-ն անբա-
 ցատրեւի է: Երկրորդ շերտի բառերից բերենք մի քանի օրինակ՝ արքեպիս-
 կոպոս (ἀρχιεπίσκοπος), յարբարոս (βάρβαρος), տոկոս (τόκος), պուեաես (ποι-
 ητής), թերիակէ (θηριακή. հմմտ. ասոր. terjaqē < հուն.), կաթողիկէ (καθολ-
 ική), կիտրոն (κίτρον < լատ. citrum), սարղիոն (σάρδιον) և այլն: Որոշ
 դեպքերում մենք գործ ունենք զգալիորեն ձևափոխված (վերջին ձայնավորի
 անկմամբ կամ փոփոխմամբ բնութագրվող) բառերի հետ, որոնք, ամենայն
 հավանականությամբ, նույնպես դալիս են խոսակցական լեզվից՝ մատուռն
 (ματῦριον), պալատոն (παλάτιον < լատ. palatium), ստամոքս (στόμαχος),
 տոմս (τόμος. բայց հմմտ. ասոր. tūmsā < հուն.): Մեքենայ և սիլվորայ
 բառերը հավանաբար դալիս են մղչանդ (գոր. մղչանά) և օսլաթի բառերի
 հոգնակի մղչանաί և օսլաթաί ձևերից, իսկ տապալի բառը փոփոխված է ամ-
 բողջապես՝ հուն. τὰβλα-ից (< լատ. tabula):

Հունական 3-րդ հոլովման բառերի դեպքում տեղի է ունենում հետևյալը.
 1) առանց հուն. -ς վերջավորության՝ ձայնորդահանգ բառերի դեպքում դր-
 րանք սովորաբար առնվում են նույնությամբ՝ այնք (ἀήρ, -eros), եթեր (αἶμι-
 ήρ, -éros), լեգեոն (λεγεών, -ōνος < լատ. legio, -onis), կանոն (κανών,
 -ōνος), հոետոր (‘ρητωρ, -oros), տիտան (Τιτάν, -ōνος). 2) այդպիսի վերջավո-
 րություն ունեցող բառերի դեպքում հնարավոր է երկու ելք. ա) ինչպես
 հունական 1-ին և 2-րդ հոլովման բառերի առաջին շերտում, տեղի է ունե-
 նում ուղղականի վերջավորության, ինչպես նաև սեռականում հանդես եկող
 հիմքակազմ տարրի անկում՝ անդրի (ἀνδρίας, -antos, բայց հմմտ. նաև ան-
 դրիանգ/ա), ասիսե (ἀψίς, -inos), բ) պահպանվում է բուն հիմքը, որ հան-
 դես է գալիս թեք հոլովներում՝ վերջավորության անկմամբ՝ տղամանտ/դ
 (ἀδάμας, -antos), դ(ե)լփին (ὀδελφίς, -inos), ողոմպիադ (Ὀλυμπιάς, -ōidos),
 պաղատիս (παλαμίδς, -idos), պնակ (πίναξ, -axos), պնակիս (πινακίς, -idos,
 եթե ոչ πινακίδιος), քլամիդ (χλαμύς, -ōidos): 3-րդ հոլովման բառերի դեպ-
 քում ուղղականը վերջավորությամբ հանդերձ չի արտացոլվում:

Հունական ծագում ունեցող բառերը բաղադրության մեջ են մտնում կամ
 թեքվում սովորաբար հայերենի բառակազմական հիմքերին հատուկ եղանակ-
 ներով՝ որպես հայերենին մերված բառեր (աղամանդ—աղամանդեայ, առ-
 գասի—f—առգասաուռ, բարբառոս—բարբառոսական և այլն), բայց կան դեպ-
 քեր, երբ ստացվում են հայերենի բուն ձևերի և բառակազմական հիմքերի
 տարբերություններ՝ 1) հունական վերջավորությունների անկումով՝ աւգոս-
 տոս—աւգոստական. 2) հունական հայցականի ձևով՝ Քրիստոս—քրիստոնե-

այ. 3) հունարենի բառակազմական հիմքերին մոտ ձևերով՝ զմուտս—զմոնենի (ἑμὸς) —զմոել (αἰσῶμαι) : (բայց հմմտ. հաս զմուել):

Հատկապես սովորական է հատուկ անունների -աւ, -լւ, -ոս վերջավորութիւնների անկմամբ և ձևափոխութեամբ տեղի ունեցող հոլովումը՝ Արիստակէս—Արիստակայ և այլն:

Հունական ծագում ունեցող բառերը հոլովվում են այն ընդհանուր օրինաչափութիւններով, որոնք բացահայտված են մեր «Հին հայերենի հոլովման սխառմը և նրա ծագումը» գրքում (Երևան, 1959, էջ 109—122). միայն թե նշենք, որ ոչ բոլոր բառերն են հանդիպում հոլովված ձևով ու, մասնավանդ, լրիվ հարադրացով, և որ մի շարք դեպքերում առկա են հատկապես հունարենի բառերին բնորոշ զծեր. դրանցից էականը հատուկ անունների -աւ, -լւ, -ոս վերջավորութիւնների անկման երևույթն է (հմմտ. Արիստակէս—Արիստակայ), թեև շատ դեպքերում դրանք պահպանվում են. վերջին դեպքում բուն հոգնակերտ -ի-ի փոխարեն երբեմն հանդիս է պալիս հավաքականի -ունի-ը (հմմտ. եպիսկոպոսունի):

ե) ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԸ

Հունական փոխառութիւնների՝ հայերենի բառապաշարին մերվելու աստիճանն ավելի փոքր է, քան իրանական և սեմական փոխառութիւններինը: Զնայած սրան՝ հունական հնագույն փոխառութիւնների մեջ զգալի թիվ են կազմում այն բառերը, որոնք դեռևս շարունակում են իրենց գործածութիւնը:

Հունական փոխառութիւնները ըստ կենսունակութեան բաժանվում են երեք խմբի. 1) բառեր, որոնք մինչև այժմ էլ շարունակում են գործել ժամանակակից գրական լեզվում՝ երբեմն ոճական և գործառական որոշակի սահմանափակութեամբ, երբեմն էլ հնչյունական մասնակի ձևափոխութեամբ. սրբանք կազմում են գերակշռող մեծամասնութիւնը՝ արբա(յ), աղաթանդ, այլեր (հզվդ.), անդրի, արգասիք, արեպիսկոպոս, ափսէ, բաղանիք, բաղիստր, բարբառոս, բեմ, բիւրեղ, դափնի, դելփին, դիմար, դստիկոն, էթեր, եկեղեցի, եպիսկոպոս, զմուտս, լեզնոն, լիտր, կաթողիկէ, կաթողիկոս, կամար, կանթեղ, կանոն, կարկին, կէտ, կիտրոն, կիւրակէ, կոբր, կոնք, կրկէս, հերետիկոս, հիւլէ (հիւլէ), հիւսառոս, հոնտոր, մանրագոր, մատոտն, մարմար, մարտիրոս, մեղրապոպ, մետաքս, մեմենայ, յակինթ, նարդոս, նոտար, պալատն, պանդոկի (ուշ՝ պանդոկ), պնակ, պնակիտ, պոռնիկ, պրաս, ռետին, սաղմոս, սատրապ, սարդոն, սիկդ, սոփեստէս (ուշ՝ սոփեստ), սպունգ, ստամոքս, տաղանդ, տարտարոս, տիպ, տիտան, տոկոս, տոմար, տոմս, տպագիրոն, փասեան, փիլոն, փոս, ֆարտ (ֆարտէզ՝ իմաստային տարբերակմամբ), ֆլամիդ, ֆրիստոն(եայ). օգոստոս բառը «կայսր» իմաստով չի գործածվում բայց դեռևս հանդիպում է օգոստափառ բաղադրութիւնը. 2) բառեր, որոնք դուրս են եկել և ապա շրջակա լեզուների ազդեցութեամբ վերականգնացել՝ ռոմալիադ (այժմ՝ օլիմպիադա), որթողոփս (այժմ՝ օրթողոփս), պուլտէս (այժմ՝ պոնտ). տպագիրոն-ի կողքին գործածվում է տոպագ նոր ձևը. 3) բառեր, որոնք դարձել են անգործածական՝ բաթրոն, գրամատիկոս, լօդիկ, կեղք և այլն. այս առումով բնորոշ է այն հանգամանքը, որ հունարենից

առնված ձևերը երբեմն տեղը զիջել են իրենց այլալեզու կրկնակներին, այսպես, բաղսամո(վ)ն բառը իր տեղը զիջել է արաբերենից փոխառված բալսամ-ին. քէատրոն ձևի փոխարեն որպես ավելի սովորական բառ գործածվել է ասորերենի միջնորդությամբ փոխառված թատր ձևը, որ դեռ շարունակում է գործածվել բաղադրություններում՝ թատերական, թատերախաղ և այլն. այժմյան թատրոն ձևը երկու ձևերի յուրատեսակ խառնուրդն է:

Հունարենից հայերենի փոխառած բառերը ըստ իմաստային խմբերի բաշխվում են հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.11 հիւղ(է). 1.221 կղեսուր. 1.331 փոս. 1.441 ադամանդ. բիրեղ. մարմար. յակինթ. սարդիոն, տպազիւն. 1.71 այբեր. եթեր.

3. Կենդանիներ. 3.671 փասեան. քարադր. 3.651 դ(ե)լփին. կէտ. կոնք «խեցեմորթ». սպունգ. 3.851 բասիլիսկոս.

4. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառնություններ և պայմաններ. 4.46 ստամոքս. 4.841 պատազրոս. 4.88 բաղսամո(վ)ն. թերիակէ.

5. Ուռելիք և քմպելիք. կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5.261 կոնք. 5.32 ափսէ. պնակ. 5.34 ստոման. 5.68 պրաս. 5.751 պաղատիտ.

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք. 6.25 մետաքս. 6.41 աղաբողոն. լաւիկ (լօղիկ). փիւն. քղամիդ.

7. Բնակարան, տուն, կահկարասի. 7.121 բաղանի-ք. կրկէս. պալատն. պանդոկի. 7.271 կամար. 7.28 դստիկոն. 7.43 բաթրոն. բեմ. 7.45 կանթեղ.

8. Երկրագործություն, բուսականություն. 8.41 արգասի-ք. 8.48 որիզ. 8.51 դսփնի. զմուս. կիտրոն. մեղրապոպ. ուտին.

9. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ, արվեստ և արհեստ. 9.411 [տաղանդ]. 9.422 մեքենայ. 9.471 կար(տ)կին. 9.76 կեղթ. 9.83 անդրի.

11. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր. 11.441 դենար. սիկզ. տաղանդ. 11.68 տոկոս. 11.831 լիտր. [կեղթ. սիկզ]. տաղանդ. քու. քսեստ.

12. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ. 12.521 ստազիոն. [լիտր. կեղթ. սիկզ. տաղանդ. քու. քսեստ]. 12.551 տիտան.

14. Ժամանակ. 14.62 կիրակէ.

16. Զգացմունք. խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ. 16.261 թէատրոն. կրկէս, ողոմպիադ. [ստազիոն]. տապալի.

17. Մտածողություն, միտք. 17.22 մորոս. 17.271 սոփեստէս. փիլիսոփոս.

18. Ձայնական արտահայտություն, խոսք. ընթերցանություն և գիր. 18.211 հռետոր. 18.531 սիդդոբայ. 18.55 պնակիտ. 18.56 տոմս. քարա. 18.64 տիպ. 18.61 տոմար. 18.66 գրամա(ր)տիկ(ոս). նոտար. 16.67 պուէտէս.

19. Տարածքային, հասարակական և բաղադրական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ. 19.311 սինկղիտոս. 19.32 ալգոստոս. սեբաստոս. 19.35 անթիհիպատոս (անթիպատոս). հիպատոս. սատրապ. 19.521 բարբարոս. 19.72 պոռնիկ.

20. Ռազմական գործ. 20.151 լեգէո(վ)ն. 20.211 բաղիստր. 20.35 [կղեսուր].

21. Օրենք. 21.12 կանոն. 21.39 գառագիդ.

22. Կրոն և նախապաշարմունք. 22.111 հերետիկոս. որթողորքս. քրիստոնե(այ). մարտիրոս. 22.13 մատուոն. 22.17 սաղմոս. 22.181 արբա(յ). արբեպիսկոպոս. եպիսկոպոս. կաթողիկոս. 18.182 կղեր-ք. կղերիկոս. 22.21 եկեղեցի. կաթողիկէ. 22.211 պենտեկոստէ. 22.32 տարսարոս:

Ի՞նչ եզրակացություններ կարելի է անել հնագույն հունական փոխառում, թյունների գործառական և իմաստային բաշխման հիման վրա:

1) Ընդհանրապես բացակայում են բայերը, թվականները, դերանունները, սպասարկու բառերը. փոխառությունների գերակշռող մասը գոյական անուններ են, փոքր մասը՝ ածականներ: Սրանց բառակազմական արժեքն էլ համեմատաբար մեծ չէ: Նշանակում է՝ հունական փոխառությունները առնվել են հիմնականում որպես պատրաստի միավորներ. այս առումով բընորոշ են կլեբ-բ և կլեբիկոս բառերը (թեև հմմտ. նաև կղեբական):

2) Փոխառությունների մեջ գերակշռում են մշակութային, առևտրական, հասարակական-քաղաքական և կրոնական բառերը, մասնավորապես այնպիսիները, որոնք կապված են հունական քաղաքակրթության հետ:

3) Կենդանիների ու բույսերի անունները կամ հայերին անծանոթ ու քիչ ծանոթ (հատկապես ծովային կենդանիների) տեսակների անվանումներ են, կամ գալիս են դիցաբանությունից ու կրոնական գրքերից:

4) Համեմատաբար սակավաթիվ են ֆիզիկական աշխարհի, մարմնի մասերի և, փոքր-ինչ անսպասելի է, ժամանակի ու տոմարի, ռազմական գործի, օրենքի հետ կապված անվանումները. V դ. վկայված է շաբաթվա անուններից միայն կիրակիէն, տոմար բառն իր այժմյան իմաստն ստացել է համեմատաբար ուշ:

6. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՎ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆԸ

Հայ-հռոմեական հարաբերությունների պատմությունն ընդգրկում է չորս շարս դար՝ կրելով դերազանցապես քաղաքական բնույթ, որին, բնակահարար, ուղեկցում է մշակութային սպիտակությունը: Հռոմեական նվաճումներն արեկրում սկզբնապես ոչ միայն չեն հասցնում հայերի նկատմամբ քաղաքական դերիշխանության, այլև նույնիսկ նպաստում են հայերի քաղաքական անկախությանը: Սելևկյանների դեմ Մագնեսիայի նշանավոր ճակատամարտում հռոմայեցիների տարած հաղթանակից հետո Արտաշեսը և Զարեհը իրենց հայտարարում են Հայաստանի տաբեր մասերի թագավորներ և անցնում քաղաքական նվաճումների՝ ընդարձակելով իրենց սկզբնական տիրույթները: Միայն մ. թ. ա. I դարում, Տիգրան 2-րդի ժամանակներում հայ-հռոմեական պատերազմների հետևանքով Հայաստանը դառնում է Հռոմի հովանավորությունը կրող պետություն՝ քաղաքական կախման տարբեր տատիճաններով:

Լատիներենի ազդեցությունը հայերենի վրա պետք է տեղի ունենար առաջին հերթին վարչական օղակներով և Հայաստանում գտնվող հռոմեական բանակի միջոցով: Հռոմայեցիները Հայաստանում թողնում են նույնիսկ լատիներեն արձանագրություններ: Հռոմեական ազդեցությունը ուժեղ պետք է լիներ հատկապես այն շրջանում, երբ Հայաստանը հայտարարվում է հռոմեական նահանգ (պրովինցիա), կամ էլ կառավարվում է Հռոմի դրածոների կողմից: Մ. թ. IV դարում Արևելյան Հռոմեական կայսրության ձևավորմամբ հայերենի վրա լատիներենի ազդեցությունը փաստորեն դադարում է, այդ կայսրության պաշտոնական լեզուն հունարենն էր:

Հայերենի վրա լատիներենի ազդեցությունը տեղի է ունեցել երկու ձևով՝

անմիջաբար և միջնորդված: Լատիներենից հունարենի միջոցով կաստարած հայերեն փոխառությունների մասին մենք առիթ ունեցանք խոսելու հայերենի և հունարենի փոխհարաբերությանը նվիրված հատվածում: Այնտեղ մատնանշվեցին մի շարք բառեր, որոնք լատիներենից հայերենին ևն անցել հունարենի միջոցով՝ ալգոստոս, դենաւ, լադիկ, լեգէն(վ)ն, կանքեղ, կիտրոն, կղեսուր, կրկէս, նոտաւ, պալատոն, տապալի, փոս:

Այստեղ կանգ առնենք անմիջական համարվող փոխառությունների վրա, թեև ոչ բոլոր դեպքերում կարելի է վստահ լինել, որ դրանք հունական միջնորդությամբ չեն կատարվել: Հենվելով գերազանցապես Հ. Հյուբշմանի վրա՝ Հ. Աճառյանը [Աճառյան, ՀԼՊ, 1, 326—329] թվարկում է 10 բառ, որոնք բնականաբար պիտի առնված լինեն, որպես անմիջական փոխառություններ, նախագրային շրջանում [հմտ. Meillet, 1913].

1) արկղ, -եղ, հմտ. ժող. լատ. arcula (հուն. ἄρχα)՝ գրական arcula-ի դիմաց.

2) բաստեոն, -ան, -անց «գահավորակ», հմտ. լատ. basterna, հուն. փոխառյալ βαστέριον ձևը գործածված է հայերենից ալեկի ուշ՝ VI դ. (Հուստինիանոսի օրհնագրքում):

3) լկտիք «գահավորակ», հմտ. լատ. lectica (> հուն. λεκταίον > հայ. զեկտիկ):

4) կալսր, -եր, հմտ. լատ. caesar (> հուն. καῖσαρ > հայ. կեսար):

5) կառ-ք, -ի, -աց. հմտ. լատ. carrus (< դալլ. carros, հմտ. և հուն. κάρρον < լատ. carrum)¹.

6) ղենջակ, -ի, -աց. «անձեռոց, սրբիչ», հմտ. լատ. lentium (linterium) (> հուն. λέντιον > հայ. ղենտի):

7) մարգարիտ, -ի, -ալ, հմտ. լատ. margarita (> հուն. μαργαρίτης):

8) պան «կլոր հաց, բլիթ», հմտ. լատ. panis «հաց» (< հուն. πᾶνις):

9) սիտղ «գուլլ», հմտ. լատ. situla (> հուն. σίτλα) (?).

10) սկուտղ, -եղ (ուշ՝ սկուտեղ). հմտ. լատ. scutella (> հուն. σκουτέλα)

Սրանցից սիտղ-ը գործածված է ուշ շրջանում, և, ինչպես նշում է նաև Հ. Աճառյանը, ալեկի հավանական է նրա հունական ծագումը: Մնացած ինը բառի՝ լատիներենից փոխառված լինելու ապացույցներն էլ համեմատաբար թույլ են. 1) չի կարող լուրջ ապացույց ծառայել բառերի շատ հին լինելու փաստարկը, եթե նկատի առնենք, որ հունական քաղաքական և մշակութային ազդեցությունն էլ հիլլենիզմի շրջանում կարող էր այս կամ այն կերպ արտահայտված լինել բառային փոխառությունների ձևով. նկատի ունենալով բաւտեոն, կաոֆ, պաճ բառերի հունական զուգահեռ ձևերի համեմատաբար ուշ գործածված լինելը՝ նրանց համար իրոք կարելի է ենթադրել անմիջական լատինական աղբյուր. 2) արկղ, սկուտղ, ղենջակ բառերի՝ անմիջաբար լատինական աղբյուրից ծագելը կասկածի տակ է դնում հենց ինքը՝ Աճառյանը՝ հարցը լուծելով հօգուտ լատիներենի՝ առանց համոզիչ հիմնավորման. 3) մարգարիտ բառի դեպքում հունարեն μαργαρίτης > լատ. margarita > հայ. մարգարիտ անցում ենթադրելը հիմնվում է հայ. բառի հնություն վրա (հմտ. վիպասանական հատվածում «Տեղայր մարգարիտ...»), բայց սա, ինչպես նշեցինք, թույլ ապացույց է. ալեկի կարևոր է նշել մարգարիտ բառի ի—ա հո-

¹ Հ. Աճառյանը նշում է, որ այս բառը հունարենում չկա, բայց իրականում այն հանդիպում է [հմտ. Chantraine, DELG, 2, 501].

լովումը, որի ա-ն կարող էր արտացոլել լատ. a-ով ձևը. Հնարավոր է մի ալլ էնթադրությունն էա. հունարեն բառը համարվում է արեելյան ծագման, և որպես ապացույց բերվում է պահլավ. marvārit (պրսկ. marvarið) բառը, որի փոխառյալ լինելը նույնպես հնարավոր է [Frisk, GEW, 2, 174—175. Chantraine, DELG, 3, 666]։ Քանի որ v > g անցումը սովորական է հայերենի համար և տեղի է ունեցել նաև հայերենի ուրարտական փոխառությունների մեջ, թերևս հենց հայերենը պետք է համարել հունարենի աղբյուրը՝ էնթադրելով, որ նա իր հերթին բառը փոխ է առել իրանականից կամ «րա լուն աղբյուրից»՝ բավական հնում։ Նշենք, որ կա նաև իրան. va > պրսկ. ga անցում, բայց սկզբնաղբրքում։

Հայերենի լատինական փոխառությունների առանձնահատկությունների մասին հարկավոր է նշել հետևյալը. 1) այդ բառերում նկատվում է վերջավանդների նույն կարգի թուլացում կամ անկում, ինչպես բնիկ հայերեն բառերում՝ կայսր (լատ. caesar > հուն. καίσαρ), պան (լատ. panis), սկուտա (լատ. scutella > հուն. σκῆπτρον) և այլն. 2) լկաթի բառում նկատվում է անկանոն հնչյունափոխություն՝ e-ի անկում (լատ. lectica > հուն. λῆξις). 3) եթե սկզբնային l-ն լկաթի բառում պահպանվում է, ապա դեմքակ բառում այն փոխվում է ղ-ի՝ առանց նախահար ձայնավորի, որ հատուկ է համեմատաբար ոչ այնքան հին բառերի. մյուս կողմից՝ արտասովոր է nli > նջ փոփոխությունը, որ շատ հին լինել չի կարող, ուստի պետք է բարբառային երևույթ համարել. 4) լատիներենից փոխառված բառերը ղգալիորեն ավելացնում են -բ-ով և ղ-ով հիմքերով հոլովվող բառերի թիվը, որ քնդհանրապես մեծ չէ. 5) բառախմբաբանական առումով լատինական ծագման բառերը զգալի զործածություն են ունեցել, հաճախ հանդիպում են բարբառներում և մեծ մասամբ հորատակել են մինչև մեր օրերը՝ հիմնականում պատկանելով մշակութային-քաղաքակրթական և տնտեսական ոլորտներին՝ ըստ թեմատիկ խմբերի բաշխելով հետևյալ կերպ.

1. Ֆիզիկական աշխարհ. 1.441 մարդարիտ.

5. Ուտելիք և բմպելիք, կերակրի պատրաստում և ամանեղեն. 5.261 սիտղ 5.32 սկուտա. 5.52 պան.

6. Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք. 6.82 ղենջակ.

7. Բնակարան, տուն, կահկարասի. 7.411 արկղ.

10. Շարժում, տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն. 10.75 կոռք. 10.751 բաստեն. լկաթք.

19. Տարածֆային, հասարակական և ֆադախական բաժանումներ. հասարակական հարաբերություններ. 19.821 կայսր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբեղյան Ս. Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, Երևան, 1944 (սև՛ս նստե Երկիր, 3, Երևան, 1968)։
- Աբրահամյան Ա. Ա. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1958ա. 1963^{2*}։
- Աբրահամյան Ա. Ա. Բառաքենական դիտողություններ, ՀԳԱՏ, 1958բ, 4։
- Աբրահամյան Ա. Ա. Եզնիկ Կողբացու երկի տերմինաբանության մասին, ՊԲՀ, 1971, 3։
- Աբրահամյան Ա. Գ. Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959։
- Աբրահամյան Ա. Գ. Ներկա թվականի սկզբնավորությունը ըստ հայ տոմարագնաների հաշվումների, ՊԲՀ, 1970, 3։
- Աբրահամյան Ռ. Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 1965։
- Աբուլաձե Ռ. «Գրեակ» բառի ստուգաբանությունը, ՀԳԱՏ, 1944ա, 1—2։
- Աբուլաձե Ռ. Հին հայերենում գործածված մի նոր բառ, ՀԳԱՏ, 1944ա, 1—2։
- Ոգաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատության մ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանաչյանի, Տփղիս, 1909։
- Աղոնց Ն. Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972։
- Ալիշան Դ. Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895։
- Աղաբեկյան Մ. Ա. Տարածքային բառադրույթաբանությունների սահմանման սկզբունքները, ԼՀԴ, 1971, 12։
- Աղաբեկյան Մ. Ա. Ստուգաբանական դիտողություններ, ՊԲՀ, 1980, 3։
- Աղաբեկյան Մ. Ա. Հնդկությունական *յ բաղաձայնը հայերենում, ՊԲՀ, 1981, 4։
- Աղայան Է. Բ. Բարբառային հնագույն տարրերությունները հայերենում, ՀԳԱՏ, 1958ա, 5։
- Աղայան Է. Բ. Նոր հայերեն բարբառների տառացյալ հարցի մասին, ՊԲՀ, 1958բ, 2։
- Աղայան Է. Բ. Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1—2, Երևան, 1958—1962։
- Աղայան Է. Բ. Հայերենի հնչյվային համակարգի պատմությունից, ՊԲՀ, 1961, 2։
- Աղայան Է. Բ. Հայոց լեզվի պատմության հարցերը նորնորդյան ուսումնասիրություններում (գրախոս.), ՊԲՀ, 1962, 1։
- Աղայան Է. Բ. Հայերենի հնչյվային համակարգի պատմությունից, ՊԲՀ, 1961, 2։
- Աղայան Է. Բ. Գրաբարի քերականություն, 1ա, Հնչունաբանություն, Երևան, 1964։
- Աղայան Է. Բ. Հնդկությունական *ger- արմատը հայերենում, ԼՀԴ, 1967, 5։
- Աղայան Է. Բ. Բառաքենական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974։
- Անադյան Զ. Ձայնաբանություն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի, «Արարատ», 1998, 7—8։
- Անադյան Զ. Հայերենի բնաձայն և կրկնավոր բառերը, ՀԱ, 1899, 7—8։
- Անադյան Զ. Քմբականներու կոկորդական մեալը, ՀԱ, 1905, 8—9։
- Անադյան Զ. Խ և Կ ձայններուն լծորդությունը, ՀԱ, 1909, 5։
- Անադյան Զ. Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա—Ն. Նախիջևան, 1911։
- Անադյան Զ. Թոխարերեն և հայերեն, ՀԱ, 1912, 1։
- Անադյան Զ. Հայերեն դավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913։
- Անադյան Զ. Մեսրոպյան գրերու հնչումը կամ արժեքը, ՀԱ, 1922ա, 6—7։
- Անադյան Զ. Հայերեն տառադարձված բառերը օտար լեզուներու մեջ, ՀԱ, 1922բ, 8—9։
- Անադյան Զ. Հայերենի երկբարբառները, ՀԱ, 1922գ, 10—11։
- Անադյան Զ. Հայերենի երկբարբառները և բաղաձայնները, ՀԱ, 1922, 12։
- Անադյան Զ. Հեթիտ-հայ բառեր, «Նոյք», 1925, 5—6։

*Այստեղ և այլուր տարբերություններ մոտ՝ վերևում գրված թվանշանները ցույց են տալիս հաջորդ ալի հրատարակությունները, որոնք օգտագործված են այս աշխատության մեջ։

- Անառյան Հ. Հայերեն տրամադական բառարան, 1—2, Երևան, 1926—1935. 1971²—1979²,
 Անառյան Հ. Հայոց դրերը, Վիեննա, 1928 (և Երևան, 1968):
 Անառյան Հ. Հայոց լեզվի պատմություն, 1—2, Երևան, 1940—1951:
 Անառյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան, 1—5, Երևան, 1942—1962:
 Անառյան Հ. Հիականաբար քերականություն հայոց լեզվի, 1—6, Երևան, 1953—1971:
 Այսյուրյան Ա.—Չալբեյան Վ. Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն
 լեզվի, Վիեննա, 1866:
 Առաքելյան Բ. Ն. Հայկ-Օրիոն, ՏՀՖ, 1941, 8:
 Առաքելյան Բ. Ն. Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, 4:
 Առաքելյան Վ. Դ. Բայտոսները գրաբարի տարբեր խոնարհումների առնչությամբ, ՊԲՀ, 1968, 1:
 Առաքելյան Վ. Դ. Դասական և հետդասական գրաբարը, ՊԲՀ, 1976, 1:
 Առաքելյան Վ. Դ. Սևոի քերականական կարգը և բայածանցները դրաբարում, ՊԲՀ, 1980, 2:
 Առաքելյան Վ. Դ. Բառաքնական դիտողություններ, ՊԲՀ, 1979, 4:
 Առաքելյան Վ. Դ. Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, 1981:
 Առաքելյան Վ. Դ. Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան,
 1984:
 Առաքյան Գ. Ս. Հայերենում իրանական մի քանի փոխառությունների հարցի շուրջ, ՊԲՀ,
 1982, 2:
 Ասատրյան Մ. Ն. Անկղական բառերը հայերենում, ՊԲՀ, 1960, 3:
 Աստվածաշունչ մատան հին և նոր կտավարանաց, Կ. Պոլիս, 1895:
 Ավղաբեկյան Թ. Խորենացու «Պատմության» ժամանակաբանական սկզբնաղբիւրը վերականգ-
 նելու նոր փորձ, ՊԲՀ, 1964, 4:
 Ավղաբեկյան Թ. Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969:
 Ավետիսյան Տ. Մ. Հայոց անվանման բանաձևերը, ՊԲՀ, 1982, 1:
 Անգումանյան Ն. Ա. Հայկական սկզբնաղբերներում հիշատակվող «մատանի գունդ» դրուս-
 մանը, ՊԲՀ, 1973, 2:
 Ազեբեան Մ. Առձևի բառարան հայկական լեզուի, Վենետիկ, 1865²:
 Անտիֆեյան Գ., Սիրմեյան Խ., Ազեբեան Մ. Նոր բառարան հայկական լեզուի, Ա.—Բ, Վե-
 նետիկ, 1836—1837:
 Բագրատունի Ա. Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացւոց, Վենետիկ, 1852:
 Բասմաշյան Կ. Իսկական պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914:
 Բասուրպանյան Ղ. Ազգային լեզվագիտություն, «Բանասիր», 1902—1903:
 Բասուրպանյան Ղ. Ստուգաբանական հետազոտությունք, ՀԱ, 1903—1907:
 Բասուրպանյան Ղ. Լեզվաբանական, ՀԱ, 1908—1910:
 Բարբիկյան Հ. Մ., Մեխնյան Հ. Գ. Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը (գրախոս.),
 ՊԲՀ, 1981, 2:
 Բարխուդարյան Ա. Գ. Վելիկուսի երկերը, ՀԿՊՀԱ, 1, Երևան, 1935:
 Բարսեղյան Լ. Ա. Խայսա-Աղիի ու նրա մի քանի բնականվայրերի տեղագրման հարցի շուրջը,
 ՊԲՀ, 1963, 3:
 Բեդիրյան Պ. Ս. Հայերենի մի քանի բառերի ստուգաբանության շուրջը, ՀԳԱՏ, 1955, 9:
 Բեդիրյան Պ. Ս. Ստուգաբանական վերլուծություններ, ՀԳԱՏ, 1956, 7:
 Բեդիրյան Պ. Ս. Մի քանի ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1962, 1:
 Բեդիրյան Բ. Նախադրային հայերենի ձայնագրի համակարգը, ԼՀԳ, 1966, 11:
 Բեդիրյան Պ. Ս. Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1966, 2:
 Բոնֆանտե Զ. Հայերենի դրերը հնդեվրոպական լեզուների մեջ, ՊԲՀ, 1981, 2:
 Կավուֆյան Մ. Արմեն և հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Բիւրուս, 1973:
 Կաւազաշյան Ա. Մ. Քննական պատմություն հայոց, 1—4, Թիֆլիս, 1895:
 Կրեպին Զ. Խեթա-հայկական մի ղուգահեռ, ՊԲՀ, 1972, 3:
 Կրեպին Զ. Դասական հայերենի գակերենից փոխառված տարբերի ուսումնասիրության փորձ,
 ԼՀԳ, 1976, 4:
 Կաննիկյան Է. Լ. Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. V— մ. թ. I դդ.), ՊԲՀ, 1976,
 1:
 Դյակոնով Ի. Մ. Խիմերը, փոյուկապիները և հայերը, ՀԳԱՏ, 1956, 11:
 Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1912 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ա. Ա.
 Աբրահամյանի, Երևան, 1970):

Երևանյան Ս. Տ. Հայերի ցեղային միությունը Արմու-Շուպրիտ երկրում, ՊԲՀ, 1958, 3;
 Երևանյան Ս. Տ. Հայաստանի ըստ «Աշխարհացույց»-ի Երևան, 1963;
 Երևանյան Ս. Տ. Նախշ-ի-Ռուստեմի «Քաաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, 2;
 Երևանյան Ս. Տ. Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968ա, 2;
 Երևանյան Ս. Տ. Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (7-րդ և 6-րդ դդ. մ. թ. ա.), ՊԲՀ, 1968բ, 3;
 Երևանյան Ս. Տ. Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970;
 Էլշիբեկյան Ժ. Ասորիքը հայկական տերության կազմում, ԼՀԳ, 1970, 6;
 Էսապալեան Պ. Շնչքի, կուղը և ջրշուն, ՀԱ, 56, 1942ա;
 Էսապալեան Պ. Երկինք, ՀԱ, 56, 1942բ;
 Թումանյան Բ. Ս. Օրվա սկիզբն ու մասերի բաժանումը հին և միջնադարյան Հայաստանում, ՊԲՀ, 1966, 3;
 Ինճիկյան Ղ. Ստորագրություն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վեներտիկ, 1832;
 Ինճիկյան Ղ. Հնախօսություն հին Հայաստանի, 1—3, Վեներտիկ, 1835;
 Իշխանյան Ռ. Համեմատական լեզվաբանության նոր հայանագործումները և հայերի ծագման ու հնագույն պատմության հարցերը, ԲՆՀ, 1979, 2;
 Իսախանյան Մ. Ա. Ուրարտագիտական դիտողություններ, ՊԲՀ, 1958, 2;
 Իսախանյան Մ. Ա. Ուրարտագիտական դիտողություններ, ԼԳՀ, 1970, 9;
 Լեո, Հայոց պատմություն, Տիֆլիս, 1917 (տե՛ս նաև Երկերի ժողովածու, 1, Երևան, 1966);
 Խաչատրյան Ա. Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմություն, Երևան, 1933;
 Խաչատրյան Մ. Մ. 7-րդ դարի «Աշխարհացույցի» մասին, ՊԲՀ, 1968, 4;
 Խաչատրյան Մ. Մ. Հայկական լեռնաշխարհն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական ավյուների, ՊԲՀ, 1980, 2;
 Խաչատրյան Վ. Ն. Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1967, 8;
 Խաչիկյան Լ. Ս. Նախամիսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, ՊԲՀ, 1963, 4;
 Խաչիկյան Լ. Ս. Օտարակազմ հայ գրականությունը չորրորդ դարում, ՊԲՀ, 1973, 3;
 Կառապետյան Հ. Սեպագիր աղբյուրների Դաշահնու երկիրը, ԼՀԳ, 1978, 6;
 Կոստանյան Ս. Ս. «Նախարար» տերմինի մասին, ՊԲՀ, 1973, 3;
 Կրկյաշաբլյան Ս. Մ. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970;
 Կուրալանդա Ֆ. Պատմահամեմատական հնչյունաբանության հարցեր, «Հայոց լեզու և գրականություն», Երևան, 1983;
 Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, 1, Երևան, 1981;
 Հայ ժողովրդի պատմություն, 1, Երևան, 1971;
 Հայկական համաբարբառ, 1 և հզ., Երևան, 1972 և հզ.;
 Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, Երևան, 1979;
 Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ա—Բ, Երևան, 1975—1982;
 Հմայակյան Ս. Գ. Ուրարտական դիցաբանի աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1975, 1;
 Հմայակյան Ս. Կ. Ուրարտական դիցաբանի «սրբությունները», ՊԲՀ, 1981, 3;
 Հմայակյան Ս. Գ. Ուրարտական խաղի և Արուսեան աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1982, 2;
 Հյուբերման Հ. Հայկական հատուկ անվանք, ՀԱ, 1893;
 Հյուբերման Հ. Սեմական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Վիեննա, 1894;
 Հյուբերման Հ. Հին հայոց տեղի անունները, Վիեննա, 1907;
 Հովհաննիսյան Լ. Շ. Իրանական փոխառություններ համարվող մի քանի բառերի շուրջ, ՊԲՀ, 1981, 3;
 Հովսեփյան Լ. Ս. Հայոց լեզվի պատմություն (նախագիծ), Երևան, 1977;
 Հուշարձան, գրական ժողովածու, Վիեննա, 1907;
 Դազարյան Ս. Ղ. Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954;
 Դազարյան Ս. Ղ. Հայերենի բարբառների և նրանց ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1960, 3;
 Դառապոլյան Թ. Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը, Երևան, 1961;
 Դաբիրյան Ա. Ս. Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1958ա., 3;
 Դաբիրյան Ա. Ս. Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1937;
 Դաբիրյան Ա. Ս. Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953;

- Ղարիբյան Ա. Ս. Հայերենի անվանական հոլովման վարկացման երկու ներքին օրենքները, *ՀՍՍՀԳԱՏ*, 1955, 8:
- Ղարիբյան Ա. Ս. Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, *ՊԲՀ*, 1958, 3:
- Ղարիբյան Ա. Ս. Հայոց լեզվի դերը և տեղը հնդեվրոպական լեզուների համակարգում, *ՀԳԱՏ*, 1960, 7—8:
- Ղափանցյան Գ. Հնէաբանական մի քանի մնացորդներ հայերենում, *Երևան*, 1927 [տե՛ս նաև *ՏԳԱԻ*, 2, էջ 77—113]:
- Ղափանցյան Գ. Ուրարտուի պատմություն, *Երևան*, 1940:
- Ղափանցյան Գ. Հայերի և հայերենի գոյացման շուրջը, *ՍԳ*, 1941, 1:
- Ղափանցյան Գ. Ասորա-բաբելական բառերը հայերենում, *ՀԳԱՏ*, 1945:
- Ղափանցյան Գ. Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան, *Երևան*, 1961:
- Մալխասեանց Ս. Հայերեն բացատրական բառարան, 1—4, *Երևան*, 1944—1945:
- Մանանդյան Հ. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, 1, *Երևան*, 1944:
- Մարտիրոսյան Ն. Հայերենի հարաբերությունը հեթանոսների հետ, *ՀԱ*, 1924:
- Մարտիրոսյան Ն. Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, *ՊԲՀ*, 1961, 3—4:
- Մարտիրոսյան Ն. Նպաստ մը հիթ և հայ բառաքնություն, *ՊԲՀ*, 1972, 2:
- Մեյե Ս. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, *Երևան*, 1979:
- Միջազգային հայերենագիտական դիտաժողովի զեկուցումներ, *Երևան*, 1985:
- Մկրտչյան Կ. Հ. «Դահանակ» տերմինի մասին, *ՊԲՀ* 1977, 4:
- Մկրտչյան Ն. Ա. Խեթա-հայկական մի քանի բառային ընդհանրություններ, *ՊԲՀ*, 1969, 1:
- Մկրտչյան Ն. Ա. Մի քանի հին ունական բառեր հայերենում, *ՊԲՀ*, 1970, 2:
- Մկրտչյան Ն. Ա. Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, *ՀԳ*, 1970, 7:
- Մկրտչյան Ն. Ա. Արաբական փոխառությունները հայերենում, *ՀԳ*, 1980, 3. 1984, 2:
- Մնացականյան Ա. Շ. Դիցաբանական անուններ և բառեր —ուր և —ուտ վերջածանցներով, *ՀԳ*, 1971, 11:
- Մովսիսի Խաչենացոյ Պատմություն հայոց, աշխատություն Մ. Աբելյանի և Ս. Հարությունյանի, *Տիպիս*, 1913 (աշխարհարար թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, *Երևան*, 1968):
- Մուշեղյան Խ. Ա. Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից (մ. թ. ա. V դարի վերջերից մինչև մ. թ. III դարի սկիզբը), *ՊԲՀ*, 1970, 3:
- Մուրադյան Հ. Գ. Երկրաբաններ էին, արզղոբ, ուա, ուն, ուլ... կապակցությունները դրամայում, *ՊԲՀ*, 1971, 4:
- Մուրվալյան Ա. Հայոց լեզվի բառային կազմը, *Երևան*, 1955:
- Շառախանյան Պ. Ն. Գրություն շաղկապները, *Երևան*, 1960:
- Շմիդտ Կ. Հ. Հին հայերենի բայի հնդեվրոպական հիմքը, *ՊԲՀ*, 1984, 1:
- Չամչյան Մ. Պատմություն հայոց, 1, Վենետիկ, 1784:
- Պալանաճյան Ա. Ընդհանուր տեսություն արևելահայ նոր պրավոր լեզվի հայոց, Թիֆլիս, 1870:
- Պասկանով Բ. Թե ի՞նչ տեղ է բռնում հայերեն լեզուն հնդեվրոպական լեզուների շրջանում, «Փորձ», 1880, մարտ:
- Պեքերսըն Հ. Հին հայերեն լեզվի շերտը, *ՀԱ*, 1903:
- Պեքերսըն Հ. Նպաստ մը հայ լեզվի պատմության, Վիեննա, 1904:
- Պեքերսըն Հ. Հայերեն և դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907:
- Պեքերսըն Հ. Հայերենի դիրքը, *ՀԱ*, 1909:
- Պեքերսըն Հ. Հին հայերենի ցուցական դերանունները, Վիեննա, 1907:
- Պետրոսյան Ս. Գ. Մերձսևանյան ցեղերի միությունը հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ. թ. ա. 6—5-րդ-դդ.), *ՊԲՀ*, 1976, 1:
- Պետրոսյան Ս. Գ. Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները հայկական լեռնաշխարհում (մ. թ. ա. VI—V դդ.), *ՊԲՀ*, 1977:
- Պետրոսյան Ս. Գ. Թրակա-կիմերական կենդանական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում, *ՊԲՀ*, 1979ա, 1:
- Պետրոսյան Ս. Գ. Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, *ՊԲՀ*, 1979բ, 4:
- Պիզանի Վ. Հնդեվրոպական լեզուների ծագումը, *ՊԲՀ*, 1979, 1:
- Պրոտովսկի Բ. Բ. Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը, *ՀԳԱՏ*, 1945, 6:
- Ջառնոկյան Գ. Բ. Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական քերականության հիմունքները, *ՀԳԱՏ*, 1955, 1:

- Զանուկյան Գ. Բ. Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը, ԵՊՀԳԱ, 57, 1956:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը, ՊԲՀ, 1959, 2—3:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայերենի և լեթա-լուվական լեզուների բառային կազմի ծագումնային գույադիպոմները, ՊԲՀ, 1967, 4:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայերենը և փուլոգերենը, ՊԲՀ, 1968, 3:
 Զանուկյան Գ. Բ. Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1963, 4. 1965, 1. 1973, 6. 1976, 12. 1979, 3. ԲնՀ, 1981, 1. 1983, 2:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:
 Զանուկյան Գ. Բ. Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայաստանի լեզվի հիմնատոկոսական ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, 1:
 Զանուկյան Գ. Բ. Կիմերների և կիմերերենի պրոթոլեզոն արդի պիտոլեզոնի մեջ, ՊԲՀ, 1977, 4:
 Զանուկյան Գ. Բ. Հայ-իրանական զուգադիպումներ, ԲնՀ 1981ա, 3:
 Զանուկյան Գ. Բ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, ՊԲՀ, 1981բ, 3:
 Զանուկյան Գ. Բ. Արվեստ և արհեստ բառերի մասին, «Սովետական դպրոց», 1981դ, 39:
 Սամուելյան Խ. Հին հայաստանի կուլտուրան, 1—3, Երևան, 1931—1941:
 Սարգսյան Ա. Ն. Գրաբարի տիպաբանական վերլուծության մի փորձ, ԼՀԳ, 1967, 5:
 Սարգսյան Գ. Ն. Դաստակերանները և ազարակները 5-րդ դարի հայկական աղբյուրներում, ՊԲՀ, 1962, 3:
 Սարգսյան Գ. Ն. Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966:
 Սարգսյան Գ. Ն. Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին, ՊԲՀ, 1968, 1:
 Սարգսյան Գ. Ն. Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, 1:
 Սարգսյան Գ. Ն. Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում և հին հայկական պետության անկումը, ՊԲՀ, 1972, 2:
 Սևակ Գ. Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1959, 1:
 Սիմոնյան Ս. Հայոց պատմություն, Բեյրութ, 1939:
 Սվազյան Հ. Ս. Զենները և «Զենաց աշխարհը» ըստ հայկական աղբյուրների, ՊԲՀ, 1976, 4:
 Ստրաբոն. Քաղեց և Թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:
 Սուրիաշյան Ա. Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967:
 Վարդանյան Ռ. Հ. «Աշխարհացույցի» ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների չափադիտական աղյուսակների լուսաբանության նոր փորձ, ՊԲՀ, 1970, 3:
 Վարդանյան Վ. Մ. Մարդերը Վասպուրականում, ՊԲՀ, 1971, 3:
 Տակիտոս Կ. Քաղեց և լատիններից Թարգմանեց Պ. Սոսինյան, Երևան, 1941:
 Տաշյան Հ. Ուսումնական հայերեն լեզու, Վիեննա, 1920:
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. Դիտողություններ «Ոստիկան» բառի մասին, ՊԲՀ, 1962, 4:
 Տեր-Պողոսյան Պ. Ստուգաբանական դիտողություններ, ՀԱ, 74, 1960:
 Տերվիշյան Ս. Հնդեվրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1887:
 Տիրացյան Գ. Ա. Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, ՀԳԱՏ, 1957, 10:
 Տիրացյան Գ. Ա. Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աքեմենյան Իրանը, ՊԲՀ, 1964, 2:
 Տիրացյան Գ. Ա. Հին հայդական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, 4:
 Տոլբազյան Ն. Հ. Էջեր միջազգային հարաբերությունների հնագույն շրջանի պատմությունից, ՊԲՀ, 1970, 1:
 Ուլուրաբյան Բ. Ա. «Ալբանիա», «աղվանք» և «Առան» տեղանունները, ՊԲՀ, 1971, 3:
 Փաատոս Բիզանդ Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1832 (աշխարհաբար Թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968):
 Քոսյան Վ. Հնդեվրոպական արմատների դերը հայերենի բառային հիմնական ֆոնդում, ՀԳԱՏ, 1956, 9:
 Ֆուրկե Ժ. Հայկական տեղաշարժը, ՊԲՀ, 1959, 2—3:

- Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, 1—3, М.—Л., 1958—1979.
- Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы, М., 1965.
- Абаев В. И. Типология армянского и осетинского языка и кавказский субстрат, „Sprache und Gesellschaft“, Jena, 1970.
- Абуладзе И. В. Несколько общих слов в древнегрузинском и древнеармянском языках, ИФЖ, 1967, 2—3.
- Аветисян Г. М. Государство Митанни, Ереван, 1984.
- Агабекян М. А. Армяно-италийские лексические изоглоссы (автореферат диссертации), Ереван, 1974.
- Агаян Э. Б. О генезисе армянского консонантизма, ВЯ, 1960, 4.
- Агаян Э. Б. Об одном фонетическом законе древнеармянских диалектов, ЛР, 10, 1965.
- Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908 (2-е изд. Ереван, 1971).
- Алексеев В. П. Итоги изучения палеоантропологии Кавказа, ИФЖ, 1963, 2.
- Античная балканистика, 1—5, М., 1972—1984.
- Андреев Н. Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка, ВЯ, 2, 1957.
- Анфимов Н. В. Племена Прикубанья в сарматское время, СЯ, 18, 1952.
- Аристэ П. Формирование прибалтийско-финских языков в древнейший период их развития, «Вопросы этнической истории эстонского народа», Таллин, 1956.
- Артамонов М. Н. Вопрос о происхождении скифов, ВДИ, 1950.
- Артамонов М. Н. Киммерийцы и скифы, Л., 1974.
- Арутюнян Н. В. Новые урартские надписи из Кармир-блур, Ереван, 1966.
- Арутюнян Н. В. Биайпили, Ереван, 1970.
- Арутюнян Н. В. Новая урартская надпись из Сисиана, ДВ, 4, Ереван, 1983.
- Арциховский А. В. Основы археологии, М., 1954.
- Асмангулян А. А. К вопросу о методике этимологических исследований (автореферат диссертации), М., 1952.
- Асмангулян А. А. Против гипотезы о «двуприродности» армянского языка, ВЯ, 1953, 6.
- Асмангулян А. А. О типах этимологических связей между родственными языками, ДСИЯ, 10, 1956.
- Асмангулян А. А. Этимологический состав терминов родства армянского языка, ТЕГ-ПИРИЯ, 3, 1979.
- Ачарян Р. А. Греческие заимствования в Армянском языке, ВВ, 2 (27),
- Ачарян Р. А. Имперфект в древнеармянском и некоторых индоевропейских языках, ДСИЯ, 4, 1953.
- Ачарян Р. А. Армяно-славянские изоглоссы, ВЯ, 1968, 5.
- Балаша И. Венгерский язык, М., 1951.
- Балканская филология, Л., 1970.
- Балканский лингвистический сборник, М., 1972.
- Балканское языкознание, М., 1973.
- Балкаров Б. Х. Адыгские элементы в осетинском языке, Нальчик, 1965.
- Баранов Х. К. Арабско-русский словарь, М., 1957.
- Барроу Т. Санскрит, М., 1976.
- Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование, М., 1955.
- Бенвенист Э. Проблема армянского консонантизма, ВЯ, 1961, 3.
- Бенвенист Э. Очерки по осетинскому языку, М., 1965.
- Бернштейн С. В. Очерки сравнительной грамматики славянских языков, 1—2, М., 1971—1974.
- Блаватский В. Д. Киммерийский вопрос и Пантикапей, «Вестник МГУ», 1948.
- Боголюбов М. Н. Несколько кратких этимологий, сб. «Вопросы грамматики и истории восточных языков», М.—Л., 1957.
- Боголюбов М. Н. Согдийские документы с горы Муг, М., 1960.
- Боголюбов М. Н. Арамейская версия лидийско-арамейской билингвы, ВЯ, 1974, 6.
- Бокарев Е. А. Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков, Махачкала, 1961.

- Бокарев Е. А. Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков, М., 1981.
- Браун Н., Климов Г. Об историческом взаимоотношении урартского и иберийско-кавказских языков (тезисы доклада), Тбилиси, 1954.
- Брюсов А. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952.
- Брюсов А. К вопросу об индоевропейской проблеме, СЛ, 3, 1958.
- Бэнэцьяну В. Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, 2.
- Вартанов Ю. П. Происхождение семитских названий металлов, ДВ, 4, Ереван, 1983.
- Винников И. Н. Словарь арамейских надписей, ПЛС, 3 (66), 1958.
- Виноградов В. А. О реконструкции праязыковых состояний, сб. «Система и уровни языка», М., 1969.
- Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973.
- Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков, М., 1956.
- Всемирная история, 1—2, М., 1955—1956.
- Гайдаров Р. И. Лексика лезгинского языка, Махачкала, 1966.
- Гамкрелидзе Т. В. Хеттский язык и ларингальная теория, ТИЯ ГССР (серия вост. яз.), 3, Тбилиси, 1960.
- Гамкрелидзе Т. В. Передвижение согласных в хеттском (неситском) языке, ПС, М., 1961.
- Гамкрелидзе Т. В., Мачавариани Г. И. Система сонантов и аблаут в картвельских языках, Тбилиси, 1965.
- Гамкрелидзе Т. В. Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки, ВЯ, 1971, 2.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Проблемы определения первоначальной территории обитания и путей миграции носителей диалектов общиндоевропейского языка, КСИГИЯ, М., 1972а.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Лингвистическая типология и реконструкция системы н.-е. смычных, КСИГИЯ, М., 1972б.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Древняя Передняя Азия и индоевропейские миграции, НАА, 1980а, 1.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Реконструкция системы смычных общиндоевропейского языка. Глоттализированные смычные в индоевропейском, ВЯ, 1980б, 4.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Ряды «гutturальных» в индоевропейском, Проблема языков centum и satem, ВЯ, 1980 в, 5.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Миграция племен-носителей индоевропейских диалектов с первичной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии, ВДИ, 1981а, 2.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, 1—2, Тбилиси, 1981б.
- Гарибян А. С. О системе армянского языка II в. до н. э., УЗ ЕТРПИ, 3, 1952.
- Гарибян А. С. Индоевропейский консонантизм в отражении армянских диалектов, ИАН, 1956, 2.
- Гарибян А. С. Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, 5.
- Гарибян А. С. К вопросу о месте и значении армянского языка в системе индоевропейских языков, М, 1960.
- Гарибян А. С. Еще раз об армянском консонантизме, ВЯ, 1962, 2.
- Георгиев В. И. Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1954, 4.
- Георгиев В. И. Проблемы возникновения индоевропейских языков, ВЯ, 1956, 1.
- Георгиев В. И. Тракийският език, София, 1957.
- Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958а.
- Георгиев В. И. Балто-славянский, германский и индо-иранский, СФ, 1958б, 1.
- Георгиев В. И. Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопросы этногенеза армян, ВЯ, 1960, 5.

- Георгиев В., Гълбов И., Заимов И., Илчев С. Български етимологичен речник, I
София, 1971.
- Георгиев В. И. Индоевропейское языкознание сегодня, ВЯ, 1975, 5.
- Герценберг Л. Г. Хотанско-сакский язык, М., 1965.
- Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках,
Л., 1972.
- Гигинейшвили Б. К. Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977.
- Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, М., 1967.
- Глейе А. О месте армянского языка среди арио-европейских языков, СМ, 31, 4, 1902.
- Головлева Л. М. Царство Алзи во второй половине II тыс. до н. э., ДВ, 3, Ереван,
1978.
- Горнунг Б. В. О так называемых «азнаиических» языках, ИАН АрмССР, 1954, 6.
- Горнунг Б. В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности, М.,
1964.
- Грамматический строй балканских языков, Л., 1976.
- Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении,
М., 1963.
- Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972.
- Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970.
- Греппин Д. Современное состояние изучения армянских ларингалов, ИФЖ, 1975, 1.
- Греппин Д. Взаимоотношение балтийских и армянского языков, ИФЖ, 1976, 4.
- Греппин Д. Лувийские элементы в армянском языке, ДВ, 3, 1978.
- Грюнберг А. Л. О месте татского среди иранских языков, ВЯ, 1961, 1.
- Гудава Т. Е. О лексических встречах между грузинским и аварским языками, САНГ,
1954.
- Гухман М. М. Готский язык, М., 1958.
- Дебеч Г. Ф., Трофимова Т. А. и Чебоксаров Н. Н. Проблемы заселения Европы,
«Происхождение человека и древнее расселение человечества», М., 1951.
- Десницкая А. В. Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная
грамматика индоевропейских языков, ВЯ, 1952, 4.
- Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков, М.—Л., 1955.
- Десницкая А. В. Албанский язык и его диалекты, Л., 1968 а.
- Десницкая А. В. Реконструкция элементов древнеалбанского языка и общеалбанские
языковые проблемы, „Actes du Premier congrès International des Etudes Bal-
kanique et Sud-Est Européennes“, Sofia, 1968 б.
- Десницкая А. В. Албанский язык в истории сравнительного языкознания, «Балкан-
ская филология», Л., 1970.
- Десницкая А. В. Сравнительное языкознание и история языков, Л., 1984.
- Дешериев Ю. С. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков, Грозный,
1963.
- Джаукян Г. Б. К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов,
ВЯ, 1960, 6.
- Джаукян Г. Б. Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.
- Джаукян Г. Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван,
1964.
- Джаукян Г. Б. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван,
1967а.
- Джаукян Г. Б. Взаимоотношения индоевропейских, хурритско-урартских и кавказ-
ских языков, Ереван, 1967б.
- Джаукян Г. Б. О применении метода глоттохронологии к армянскому языку, ВАН
АрмССР, 1969, 9.
- Джаукян Г. Б. Принципы периодизации истории языка (на материале армянского
языка), «Лингвогеография, диалектология и история языка», Кишинев, 1973.
- Джаукян Г. Б. Опыт классификации лингвистических дисциплин, «Теория языка. Ан-
глистика. Кельтология», М., 1976а.
- Джаукян Г. Б. К интерпретации этеокипрско-греческой билингвы, ИАН СССР, ОЛЯ,
1976б.

- Джаукян Г. Б. Армянский и западнокавказские языки, РЮ, 4, Тбилиси, 1976в.
- Джаукян Г. Б. О рефлексах л.-е. заднеязычных во фригийском языке, КН, 1977.
- Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978.
- Джаукян Г. Б. О стратификации и хронологизации картвельско-армянских совпадений, сб. «Ариольду Степановичу Чикобава», Тбилиси, 1979.
- Джаукян Г. Б. Об аккадских заимствованиях в армянском языке, ИФЖ, 1980, 3- 4.
- Джаукян Г. Б. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма, ВЯ, 1982, 5, с. 59—67.
- Джаукян Г. Б. О переходе *o>a в армянском языке, «Армянский язык и литература», 1—2, Ереван, 1983.
- Джаукян Г. Б. Фракийцы в Армении, АБ, М., 1984а.
- Джаукян Г. Б. Урартские заимствования в армянском языке, сб. «Культурное наследие Востока», Л., 1984б.
- Диллен Э. Армянские этюды. I. Отношение армянского к иранской группе языков, 1884.
- Донатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота, М., 1982.
- Древние языки Малой Азии, М., 1980.
- Дуриданов И. Езикът на траките, София, 1976.
- Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники об истории Урарту, ВДИ, 1951, 2.
- Дьяконов И. М. История Минди, М.—Л., 1956.
- Дьяконов И. М. Хетты, фригийцы и армяне, ПС, М., 1961а.
- Дьяконов И. М. Сравнительно-грамматический обзор хурритского и урартского языков, ПС, М., 1961б.
- Дьяконов И. М. Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
- Дьяконов И. М. Семито-хамитские языки, М., 1965.
- Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии, М., 1967.
- Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.
- Дьяконов И. М. Место фригийского среди индоевропейских языков (тезисы), ДВ, Ереван, 1976.
- Дьяконов И. М. Хуррито-урартский и восточнокавказские языки, ДВ, 3, Ереван, 1978.
- Дьяконов И. М. Фригийский язык, сб. «Древние языки Малой Азии», М., 1980.
- Дьяконов И. М. Малая Азия и Армения около 60 г. до н. э., ВДИ, 1981, 2.
- Дьяконов И. М. К древневосточному субстрату в армянском языке, ИФЖ, 1982а, I.
- Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов, ВДИ, 1982б, 3.
- Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории, сб. «Этнические проблемы истории центральной Азии в древности (II тысяч. до н. э.)» М., 1982в.
- Дьяконов И. М. Типы этнических передвижений в ранней древности (с конца IV по начало I тысяч. до н. э.), ДВ, 4, Ереван, 1983а.
- Дьяконов И. М. К праистории армянского языка, ИФЖ, 1983б, 4.
- Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура, ВДИ, 1949.
- Ельницкий Л. А.: М. Сальвини. Наири и Ур(у)атри (на итал. яз.) (рец.), ИФЖ, 1971, 2.
- Еремян С. Т. О рабстве и рабовладении в Древней Армении, ВДИ, 1950, I.
- Еремян С. Т. К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, 7.
- Еремян С. Т. Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967.
- Ернштедт П. В. Египетские заимствования в греческом языке, М.—Л., 1953.
- Жирмунский В. М. Некоторые итоги дискуссии об армянском консонантизме, ВЯ, 1962, 5.
- Заброцкий Л. Замечания о развитии армянского консонантизма, ВЯ, 1961, 5.
- Иванов В. В. Новая литература о диалектном членении общиндоевропейского языка, ВЯ, 1956, 2.
- Иванов В. В. Социальная организация индоевропейских племен, ВИМК, 1957а, I.
- Иванов В. В. Проблема ларингальных в свете данных древних индоевропейских языков Малой Азии. ВМГУ, 1957б, 2.
- Иванов В. В. Проблема языков centum и satem, ВЯ, 1958, 4.

- Иванов В. В., Топоров В. Н. Санскрит, М., 1960.
- Иванов В. В. Об исследовании древнеармянской фонологической системы в ее отношении к индоевропейской, ВЯ, 1962, 1.
- Иванов В. В. Хеттский язык, М., 1963.
- Иванов В. В. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, М., 1965.
- Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей, М., 1974.
- Иванов В. В. Проблемы истории металлов на древнем Востоке в свете данных лингвистики, ИФЖ, 1976, 4.
- Иванов В. В. Древние культурные и языковые связи южнобалканского, эгейского и малоазиатского (анатолийского) ареалов, БЛС, М., 1977.
- Иванов В. В. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол: индоевропейские истоки, М., 1981.
- Иванов В. В. Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ИФЖ, 1983, 4.
- Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР, СА, 18, 1953.
- Иллич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты, «Проблемы индоевропейского языкознания», М., 1964а.
- Иллич-Свитыч В. М. Генезис н.-е. рядов гуттуральных в свете данных внешнего сравнения, «Проблема сравнительной грамматики индоевропейских языков» (тезисы докладов), М., 1964б.
- Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, 1—2, М., 1971—1976.
- Имнайшвили Д. С. Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков, Тбилиси, 1977.
- История древнего мира, 1—3, М., 1982.
- История СССР с древнейших времен до наших дней, I, М., 1966.
- Капанцян Г. А. Chetto-armeniaca. Сравнительно-лингвистическое исследование, выявляющее до 200 общих слов и форм, Ереван, М., 1931.
- Капанцян Г. А. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, НТЕГУ, 17, Ереван, 1940.
- Капанцян Г. А. Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, НТЕГУ, 17, Ереван, 1940.
- Капанцян Г. А. Хайаса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1948.
- Капанцян Г. А. Хурритские слова армянского языка, ИАН, 1951, 5.
- Капанцян Г. А. О взаимоотношении армянского и лазо-мергельского языков, Ереван, 1952.
- Капанцян Г. А. Историко-лингвистические работы, 1—2, Ереван, 1956—1975.
- Карагезян О. О. Город Кутуме урартских источников, ИФЖ, 1974, 3.
- Карагезян О. О. Фракийцы на юго-западе Армянского Нагорья, ИФЖ, 1981, 1.
- Кифшин А. Географические понятия древних шумеров во времена патеси Гудеа, ПЛС, 13, 76, 1965.
- Климов Г. А. О лексико-статистической теории М. Сводеша, сб. «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961.
- Климов Г. А. Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
- Климов Г. А. Кавказские языки, М., 1965.
- Климов Г. А. О внешних связях картвельских языков, ВЯ, 6, 1970.
- Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований, Л., 1971.
- Климов Г. А. Типология языков активного строя, М., 1977.
- Климов Г. А. Общеиндоевропейский и картвельский, ВЯ, 1978, 4.
- Клычков Г. С. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского языка, ВЯ, 1963, 5.
- Клычков Г. С. Модель глоттогенеза армян, ВОН, 1980, 8.
- Кнабе Г. С. Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе, СА, 3, 1959.

- Косян В. А. Лексическое значение индоевропейских корней в армянском языке (автореперат диссертации), Ереван, 1953.
- Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь, М., 1978.
- Крупинов Е. Н. Киммерийцы на Северном Кавказе, МИА, 6, 1958.
- Крупинов Е. Н. Древняя история Северного Кавказа, М., 1967.
- Крупинов Ю. С. К вопросу о киммерийцах, «Археология и история Боспора», Симферополь, 1952.
- Кумахов М. А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков, М., 1981.
- Лавров И. А. О пути вторжения киммерийцев в Переднюю Азию, СА, 1965.
- Лелеков Л. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы, 1982, 3.
- Леман У. Ф. Об армянской системе смыслов и ее соотношение с протоиндоевропейской системой, ВЯ, 1961, 4.
- Липин Л. А. Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык, 2, Л., 1957.
- Липин Л. А. Аккадский язык, М., 1964.
- Лыткин В. И. Персидско-армянские языковые контакты, ВЯ, 1975, 3.
- Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954.
- Макаев Э. А. Ларингальная теория и вопросы сравнительной грамматики индоевропейских языков, ТИЯ АН СССР, серия вост.яз., II, Тбилиси, 1957.
- Макаев Э. А. Передвижение согласных в армянском языке, ВЯ, 1961, 6.
- Макаев Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики, М.—Л., 1964.
- Макаев Э. А. Значение армянского языка для реконструкции общиндоевропейского состояния, ИФЖ, 1967, 4.
- Макаев Э. А. Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы и ареальная лингвистика, ZPhSK, 20, 5—6, 1967.
- Макаев Э. А. Структура слов в индоевропейских и германских языках, М., 1970.
- Макаев Э. А. Армяно-кельтские изоглоссы, «Кельты и кельтские языки», М., 1974.
- Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания, М., 1977.
- Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930 (2-е изд. Ереван, 1954).
- Манандян Я. А. Сообщения хеттских, ассирийских, урартских и древнеармянских источников о Хайаса-Аззи, «О некоторых спорных проблемах истории древней Армении», Ереван, 1956.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд., 46, I, М., 1968.
- Марр Н. Я. О языке и истории абхазцев, М.—Л., 1938.
- Мартirosян А. А. К предистории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, I.
- Мартirosян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
- Мартirosян А. А. Первобытные неоглифы Армении и их урарто-армянские двойники, ВОН, 1971, 9.
- Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938.
- Мейе А. Общеславянский язык, М., 1951.
- Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954.
- Меликишвили Г. А. Нанри-Урарту, Тбилиси, 1954.
- Меликишвили Г. А. К истории Древней Грузии, Тбилиси, 1959.
- Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
- Меллард Д. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М., 1982.
- Менабде Э. А. Хеттское общество, Тбилиси, 1965.
- Миллер В. Ф. Осетинские этюды, 1—3, М., 1881—1887.
- Миллер В. Ф. Язык осетин, М., 1962.
- Мкртчян Н. А. «Отклонения» от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, ИФЖ, 1979, 4.
- Мкртчян Н. А. Редупликация глаголов в хеттском и армянском, ДВ, 2, Ереван, 1976.
- Мкртчян Н. А. Субстратные названия растений в армянском языке, ДВ, 4, Ереван, 1983.

- Налбандян Г. М.** К этимологии армянского *հրաժեշտ* (hražēšt «прощание») и под-
рочника *հրազդան* (=Hrazdan=Раздан), ВЕУ, 1983, 2.
- Нерозник В. П.** К изучению фригийского языка: проблемы и результаты, ДВ, Ере-
ван, 1976.
- Нерозник В. П.** Палеобалканские языки, М., 1978.
- Новое в (зарубежной) лингвистике, 1—12, М., 1960—1983.
- Общее и индоевропейское языкознание, М., 1956.
- Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973.
- Опыт историко-типологического исследования иранских языков, 1—2, М., 1975.
- Оранский Н. М.** Введение в иранскую филологию, М., 1960.
- Оранский Н. М.** Иранские языки, М., 1963.
- Оранский Н. М.** Иранские языки в историческом освещении, М., 1979.
- Основы иранского языкознания. 1. Древнеиранские языки, М., 1979; 2. Среднеиран-
ские языки, М., 1981; 3. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские
языки, М., 1982.
- Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-
угорских языков, М., 1974.
- Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамский и мордов-
ские языки, М., 1975.
- Основы финно-угорского языкознания. Марийские, пермские и угорские языки, М.,
1976.
- Откупщиков В. Ю.** Балкано-малоазийские топонимические изоглоссы, «Балканское
языкознание», М., 1973.
- Пахалина Т. Н.** Исследование по сравнительно-исторической фонетике памирских
языков, М., 1983.
- Отрембский Я.** По поводу армянского консонантизма, ВЯ, 1961, 3.
- Палмайрис М. Л.** Праязык—генетическая или контактная общность? ВЯ, 1978, 1.
- Патканов К.** Исследование о составе армянского языка, СПб., 1964.
- Переднеазиатский сборник, 1—2, М., 1961—1966.
- Перельмутер И. А.** Общеиндоевропейский и греческий глагол, М., 1977.
- Периханян А. Г.** Два слоя арамейской лексики в древнеармянской лексике (доклад
на II Всесоюзной сессии по изучению Древнего Востока 15 мая 1962 г.), см.
ВДИ, 1963, 1.
- Периханян А. Г.** Сасанидский судебник, Ереван, 1973.
- Периханян А. Г.** Этимологические заметки, I, ИФЖ, 1982, 1.
- Периханян А. Г.** Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, М.,
1983.
- Пигулевская Н. В.** Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964.
- Пизани В.** Об армянских отражениях индоевропейских взрывных, ВЯ, 1961, 4.
- Пизани В.** К индоевропейской проблеме, ВЯ, 1966, 4.
- Пиотровский Б. Б.** История и культура Урарту, Ереван, 1946а.
- Пиотровский Б. Б.** О происхождении армянского народа, Ереван, 1946б.
- Пиотровский Б. Б.** Археология Закавказья, Л., 1949.
- Пиотровский Б. Б.** Ванское царство (Урарту), М., 1959.
- Попов А. Н.** Названия народов СССР, Л., 1973.
- Порциг В.** Членение индоевропейской языковой области, М., 1964.
- Проблемы индоевропейского языкознания, М., 1964.
- Проблемы реконструкции (тезисы докладов), М., 1978.
- Ранович А. Б.** Восточные провинции Римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949.
- Расторгуева В. С.** Иранские языки. Введение, «Языки народов СССР», I, М., 1966.
- Савченко А. Н.** Проблемы системной реконструкции праязыковых состояний,
«Baltistica», Вильнюс, 1973.
- Савченко А. А.** Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974.
- Сараджева Л. А.** Армяно-славянские лексико-семантические параллели и их истори-
ко-лингвистическое значение, ИФЖ, 1972, 2.
- Сараджева Л. А.** Сравнительно-типологическое исследование цветовых обозначений
в древнеармянском и старославянском языках, ИФЖ, 1976, 4.

- Сараджева Л. А.** К вопросу о диалектном варьировании индоевропейской сельскохозяйственной терминологии, ВОН, 1980а, I.
- Сараджева Л. А.** Животноводческая терминология индоевропейского происхождения в армянском и славянском языках, ИФЖ, 1980б, I.
- Сараджева Л. А.** К этимологии арм. слова осина—*kaṭataxi*, ИФЖ, 1980, 4.
- Сараджева Л. А.** Взаимодействие фонетических и морфологических процессов в конце слова в армянском и славянском языках, «Армянский язык и литература», 1—2, Ереван, 1983.
- Сараджева Л. А.** Заметки по армяно-славянской этимологии, ИФЖ, 1984, I.
- Саркисян Д. Н.** Страна Шубрия в урартских надписях, ДВ, Ереван, 1976.
- Сафаревич Я.** Развитие формативов времени в н.-е. глагольной системе, «Проблема индоевропейского языкознания», М., 1964.
- Семереньи О.** Славянская этимология на индоевропейском фоне, ВЯ, 1967, 4.
- Серебренников Б. А.** Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974.
- Симонян Н. М.** Индоевропейские архаизмы армянских диалектов (автореферат диссертации), Ереван, 1979.
- Славянское и балканское языкознание, М., 1977.
- Согдийские фрагменты центрально-азиатского собрания Института востоковедения, факсимиле. Издание текстов, чтение, перевод, предисловие, примечания и глоссарий А. Н. Рагоза, М., 1980.
- Соссюр Ф., де,** Труды по языкознанию, М., 1977.
- Сравнительная грамматика германских языков, 1—4, М., 1962—1966.
- Сравнительно-исторический словарь дагестанских языков, М., 1971.
- Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Современное состояние и проблемы, М., 1981.
- Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы, М., 1982.
- Степанов Ю. С.** Методы и принципы современной лингвистики, М., 1975.
- Степанян А. А.** К интерпретации Страбоновой версии истории Армении, ИФЖ, 1980, 3.
- Структурные общности кавказских языков, М., 1978.
- Талибов Б. Б.** Сравнительная фонетика лезгинских языков, М., 1980.
- Теоретические основы классификации языков мира, 1—2, М., 1978—1980.
- Тер-Мартirosов Ф. Н.** О стране Напри-Хубушкия, ИФЖ, 1972, 2.
- Тиранян Г. А.** Страна Комматена и Армения, ИАН, 1956, 3.
- Тиранян Г. А.** Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, ИАН, 1957, 2.
- Толоров В. Н.** Прусский язык, 1—3, М., 1975—1980.
- Топоров В. Н.** Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции, ИФЖ, 1977, 3, с. 101—103.
- Тревер К. В.** Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953.
- Тронский И. М.** Историческая грамматика латинского языка, М., 1960.
- Тронский И. М.** Общиндоевропейское языковое состояние, Л., 1967.
- Трубачев О. Н.** История славянских терминов родства, М., 1959.
- Трубачев О. Н.** Происхождение названий домашних животных в славянских языках (этимологическое исследование), М., 1960.
- Трубачев О. Н.** Названия рек правобережной Украины, М., 1968.
- Трубачев О. Н.** О синдах и их языке, ВЯ, 1976, 4.
- Трубачев О. Н.** Языкознание и этногенез славян, ВЯ, 1982, 4—5; 1984, 2.
- Туманян Э. Г.** Морфологический анализ индоевропейских терминов, обозначающих животных, в армянском языке, ВЯ, 1968, 5.
- Туманян Э. Г.** Древнеармянский язык, М., 1971.
- Туманян Э. Г.** Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978.
- Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка, 1—4, М., 1964—1973.
- Фейди Ф.** Заметки по армянскому консонантизму, ВЯ, 1961, 5.
- Фогт Г.** Заметки по армянскому консонантизму, ВЯ, 1961, 3.

- Фрайданк Г. Новые данные об отношении среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами, ДВ, 2, 1976.
- Фрейман А. Среднеперсидский язык и его место среди иранских языков, ВЗ, I, 1927.
- Фридрих И. Краткая грамматика хеттского языка, М., 1952.
- Хазарадзе Н. В. К вопросу о локализации матленов в свете древнегреческих источников VI—V вв. до н. э., ИФЖ, 1973, 2.
- Хайдаков С. А. Очерки по лексике лакского языка, М., 1961.
- Хайдаков С. М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков, М., 1973.
- Хакулинен Л. Развитие и структура финского языка, 1—2, М., 1953—1955.
- Хачатрян В. Н. Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971.
- Хачатрян В. Н. Хайасцы, ВОН, 1972, 8.
- Хачатрян В. Н. Хайаса и Наири, ВОН, 1973, 11.
- Хачатрян В. Н. Наири и Армина, ВОН, 1976, 8.
- Хачатрян В. Н. Страна Хайк в составе Урарту, ВОН 1986, 6.
- Хачатурова Е. Г. Об армяно-индийских лексических изоглоссах, ИФЖ, 1973, 2.
- Хачатурова Е. Г. Древнейшие армяно-индоарийские языковые контакты (автореферат диссертации), Ереван, 1975.
- Хачикян М. Л. Диалектное членение хурритского языка (краткая сводка), ДВ, 3, Ереван, 1978.
- Хачикян М. Л. Заметки по хурритской и ураратской грамматике, ДВ, 4, Ереван, 1983.
- Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.
- Чатерджи С. К. Введение в индоарийское языкознание, М., 1977.
- Шагиров А. К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков, 1—2, М., 1977.
- Шагиров А. К. Материнальные и структурные общности абхазо-адыгских языков, М., 1982.
- Шанидзе А. Этимологические заметки, ИАН СССР, 27, 1968.
- Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка, 1—2 (вып. 1—8), М., 1963—1982.
- Шаумян Р. М. Armeno-lesgica, сб. «Академия наук СССР академ. Н. Я. Марру», М.—Л., 1935.
- Шеворошкин В. В. Исследования по дешифровке карийских надписей, М., 1965.
- Шеворошкин В. В. Лидийский язык, М., 1967.
- Широков О. С. Армяно-греческие этногенетические контакты по данным сравнительно-исторической фонологии, ИФЖ, 1977, I.
- Широков О. С. Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародины, ВОН, 1980, 5.
- Этимологический словарь славянских языков, 1—9, М., 1977—1983.
- Этимология, М., 1963 и сл.
- Языки Азии и Африки. I. Индоевропейские языки: хетто-лувийские языки, армянский язык, индо-арийские языки, дардские языки, дравидийские языки, М., 1978; 3. Языки древней Передней Азии (несемитские); иберийско-кавказские языки; палеоазиатские языки, М., 1979.
- Языки Дагестана, 1—2, Махачкала, 1948—1954.
- Языки народов СССР. I. Индоевропейские языки, М., 1966; 3. финно-угорские и самодийские языки, М., 1966; 4. Иберийско-кавказские языки, М., 1967.
- Языки Северного Кавказа и Дагестана, 1—2, М.—Л., 1949.
- Якобсон Р. Древнеармянский Vahagn в свете сравнительной мифологии, ИФЖ, 1982, 4.
- Adjarian H. Croisement des mots en arménien, MSL, 1898, 10.
- Adjarian H. Les explosives de l'ancien arménien étudiées dans les dialectes modernes, RIROLPE, 1899.
- Adjarian H. Etymologie du mot arm. meřc, «Melanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen», Aarhus-Köbenhavn, 1937a.
- Adjarian H. De l'affinité du grec et de l'arménien, «Melanges... E. Boisacq», 1937b.
- Adontz N. Quelques étymologies arméniennes, AIPhOS, 5, 1937.

- Adontz N. Emprunts de haute époque en arménien, *REIE*, 1, 1938.
- Adontz N. Histoire d'Arménie, Paris, 1946.
- Aistleitner J. Wörterbuch der ugaritischen Sprache, Berlin, 1963.
- Ajello R. La traduzione armena dei composti nominali greci in -φορος del testo biblico, *SSL*, 11, 1971.
- Allen W. S. Notes on the phonetics of an Eastern Armenian speaker, *TPhS*, 1950.
- Atayan E. Armenische Etymologien, *KZ*, 89, 1, 1975.
- Ancient Indo-European dialects, Berkley—Los Angeles, 1966.
- Andronikašvili M. Narkvevebi iranul-kartuli enobrivi urtiertobidan, Tbilisi, 1966.
- Arntz H. Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslavisch, Heidelberg, 1933.
- Austin W. M. Is Armenian an Anatolian language?, *Lg*, 18, 1942.
- Back M. Die sassanidischen Staatsinschriften, Tcheran-Liège, 1978.
- Bailey H. W. Khotanese Texts, 1—5, Cambridge, 1945—1963.
- Anttila R. Proto-Indo-European Schwebelaute, Berkely—Los Angeles, 1969.
- Anttila R. An introduction to historical and comparative linguistics, New York, 1972.
- Bailey H. W. *Analecta Indoscythica*, *JRAS*, 1953.
- Bailey H. W. Indo-Iranian studies, 2, *TPhS*, 1954.
- Bailey H. W. Armeno-indoiranica, *TPhS*, 1956.
- Bailey H. W. *Arya* 11, *BSOAS*, 23, 1960.
- Bailey H. W. Iranian in Armenian, *REA*, 2, 1964.
- Bailey H. W. Zoroastrian problems in the ninth century books, Oxford, 1971.
- Bailey H. W. Dictionary of Khotan Saka, Cambridge, 1979.
- Bailey H. W. Iranian *mkth-*, Armenian *mkrtm*, *REA*, 14, 1980.
- Bailey H. W. Armenian *azbn* and *peřem*, *AAL*, 4, 1983.
- Balkan K. Kassitenstudien, New Haven, 1954.
- Băltăceanu M. F. Description phonologique du vocalisme de l'arménien classique, *PICL*, 10, 4, București, 1970.
- Băltăceanu M. F. Rapports entre l'arménien et daconésien, «*Studia indo-europaea ad dacoromanos pertinentia*, 2. Studii de tracologie: lingvistica». București, 1980.
- Bănățeanu V. Les arméniens des inscriptions de Behistun, *SAO*, 1, 1957.
- Bănățeanu V. Suffixe urartice en armeană clasică, *SCL*, 11, 1960a.
- Bănățeanu V. Terminologia arborilor în limba armeană, *SCL*, 11, 1960b.
- Bănățeanu V. Beiträge zum Studium der urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie, *HA*, 75, 1961a.
- Bănățeanu V. Urartean suffixes in Classic Armenian, *RdL*, 6, 1961b.
- Bănățeanu V. Observații în legătură cu termenii pentru arbuști în limba armeană, *SCL* 12, 1961c.
- Bănățeanu V. Problema lexicului urartic din limba armeană, *SCL*, 13, 1962.
- Bănățeanu V. Urme ale morfologiei și sintaxei urartice în armeană clasică *SCL*, 14, 1963.
- Bănățeanu V. L'élément -r medio-passif en arménien classique, *RdL*, 10, 1965.
- Barić H. Eine armenisch-thrakische Wortparallele, *AAS*, 4, 1, 1959.
- Bartholomae Ch. Indogermanische *sh* and *skh*, *SIS*, 2, 1891.
- Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904 (Berlin, 1961).
- Bartholomae Ch. Zum altiranischen Wörterbuch, Strassburg, 1906.
- Bartoli M. Studi sulla stratificazione dei linguaggi ario-europei, 1, 2. Germanico e l'armeno, *AGI*, 25, 1931—1933.
- Barton Ch. The etymology of Armenian *ert'am*, *Lg*, 39, 1963.
- Barton Ch. A re-examination of the historical morphology of the Old Armenian verbs with a classification of stems from the point of view of comparative Indo-European linguistics, New York, 1965.
- Barton Ch. The verbs «*linim*» and «*etanim*» in Old Armenian, «*Studies in honor of J. A. Kerns*», The Hague, 1970.
- Barton Ch. The Armenian strong aorist, *REA*, 10, 1973—1974.
- Bechtel F. Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit, Halle 1917 (Hildesheim, 1964²).
- Bedirian P. Système vocalique en pré-arménien, *R*, 109, 1975.

- Beckes R. S. P. The development of the Proto-Indo-European laryngeals in Greek, The Hague-Paris, 1969.
- Beeler M. S. Venetic and Italic, «Hommage à M. Niedermann», Bruxelles, 1956.
- Belardi W. Arm. *nerkanem*; *pʿayt e paytʿem*; *kox*, RL, 1, 1950.
- Belardi W. Iranico «spara-», armeno «sarkʰ», AION, 2, 1960.
- Belardi W. Sull'origine delle voci armene antiche composte con «pat», RL, 5, 1962.
- Belardi W., Cardona G. R. Armeno *tawn*: un problema di semantica, SSK, Innsbruck, 1968.
- Belardi W. Greco *παιτανης* tra celtico e iranico, SCO, 1, 1969.
- Belardi W. Note di etimologia armena, «Opuscula», 1, Roma, 1978.
- Benveniste E. L'origine du *viš ap* arménien, REA, 1927a, 7.
- Benveniste E. Sur quelques emprunts iraniens en arménien, HA, 1927b.
- Benveniste E. Essai du grammaire sogdienne, 2, Paris, 1929.
- Benveniste E. Titres iraniens en arménien, REA, 1929, 9.
- Benveniste E. Origine de la formation des noms en indo-européen, Paris, 1935.
- Benveniste E. Textes sogdienes édités, traduits et commentés, Paris, 1940.
- Benveniste E. Etudes iraniennes, 111. Emprunt iraniens en arménien, TPhS, 1945.
- Benveniste E. Präterit et optatif en indo-européen, BSL, 47, 1950.
- Benveniste E. Sur la phonétique et la syntaxe de l'arménien classique, BSL, 54, 1959a.
- Benveniste E. Etudes sur la langue ossète, Paris, 1959b.
- Benveniste E. Remarques sur les emprunts arméniens en *-pet* [ir. *-pati*], HA, 1961.
- Benveniste E. Hittite et indo-européen. Etudes comparatives, Paris, 1962.
- Benveniste E. Sur la terminologie iranienne du sacrifice, JA, 1964a.
- Benveniste E. Elements parthe en arménien, REA, 1, 1964b.
- Benveniste E. Armenien *aregakn* «soleil» et la formation nominale en *-akn*, REA, 2, 1965.
- Benveniste E. Une correspondance indoeuropéenne en arménien, REA, 3, 1966.
- Benveniste E. Le développement des mots composés en arménien classique, REA, 4, 1967.
- Benveniste E. Le vocabulaire des institutions indo-européennes, 1—2, Paris, 1969.
- Berger P. M. Das altiranische Sprachgut in den aramäischen und hebräischen Quellen, Göttingen, 1973.
- Bergsland K., Vogt H. On the validity of Glottochronology, CA, 3, 2, 1962.
- Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908—1913.
- Bitel K. Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen, 1950.
- Bloomfield M. Indó-European *ozdos*, Greek *ὄζος*, Germanic *asts* etc., Lg, 3, 1927.
- Bolognesi G. Etimologie armene, ASGM, 1, 1, 1948a.
- Bolognesi G. Pers. *tāj*, arm. *tʰag*, ASGM, 1, 1, 1948b.
- Bolognesi G. Sul prefisso negativo *t-* in armeno, RSO, 23, 1948.
- Bolognesi G. Gr. *στέφαν*, Ricerca etimologica, RFIC, 27, 1949.
- Bolognesi G. Sulla flessione nominale armena di *hayr* «padre», *mayr* «madre», *elbayr* «fratello», ASGM, 1, 2, 1949 (1950).
- Bolognesi G. In margine ai temi in nasals dell'armeno classico, ASGM, 2, 2, 1949 (1951).
- Bolognesi G. Nuovi contributi per un studio etimologico e comparato del lessico armeno, «Aevum», 23, 1949—24, 1950.
- Bolognesi G. Armeno *erer*, RL, 2, 1951a.
- Bolognesi G. Sul vocalismo degli prestiti iranici in armeno, RL, 2, 1951b.
- Bolognesi G. Armeno *erbuc*, RL, 3, 1954a.
- Bolognesi G. Ricerche sulla fonetica armena, RL, 3, 1954b.
- Bolognesi G. Noterelle armene, ASGM, 7—8, 1954—1955 (1958a).
- Bolognesi G. Sulle fonti dialettali degli prestiti iranici in armeno, ASGM, 11, 1958 (1959).
- Bolognesi G. Ancora sui rapporti fra l'iranico e l'armeno, ASGM, 12, 1959a (1962).
- Bolognesi G. Note iraniche e armene, ASGM, 1959b (1962).

- Bolognesi G.** Le fonti dialettali degli prestiti iranici in armeno, Milano, 1960.
- Bolognesi G.** Nuovi aspetti dell'influsso iranico in armeno, HA, 75, 1961.
- Bolognesi G.** Studi armeni, RL, 5, 1962a.
- Bolognesi G.** Rapporti lessicali tra l'armeno e l'iranico, RIL, 96, 1962b.
- Bolognesi G.** Incontri di culture nell'antico oriente indo-europeo, AUCSC, 1964.
- Bolognesi G.** La tradizione culturale Armena nelle sue relazioni col mondo Persiano e col mondo Greco-Romano, «Atti del convegno internazionale sul tema: La Persia e il mondo greco-romano», Roma, 1966.
- Bolognesi G.** Problemi di geografia linguistica relativi all'area iranica e armena, «Actas del V. congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo», Madrid, 1977.
- Bomhard A. R.** The Indo-European-Semitic hypothesis reexamined, JIES, 5, 1977.
- Bomhard A. R.** A new look at Indo-European (1), JIES, 1981.
- Bonfante G.** I dialetti indoeuropei, AION, 9, 1931.
- Bonfante G.** Les isoglosses gréco-arméniennes. I. Faits phonétiques. «Melanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen», Aarhus—Cöbenhavn, 1937.
- Bonfante G.** La position du hittite parmi les langues indoeuropéennes, RBPH, 18, 1939.
- Bonfante G.** The Armenian aorist, JAOS, 62, 1942.
- Bonfante G.** Armenians und Phrygians, AQ, 1, 1946a.
- Bonfante G.** Indo-Hittite and areal linguistics, AJPh, 57, 4, 1946b.
- Bonfante G.** La posizione linguistica dell'Albanese fra le lingue Indoeuropee, «8. Convegno Internazionale di Studi Albanesi», Palermo, 1978.
- Bonfante G.** The place of Armenian among the Indo-European languages, AION, 4, 1982.
- Boyce M.** The Manichaean hymn cycles in Parthian, Oxford, 1954.
- Boyce M.** A word-list of Manichaean Middle Persian and Parthian, Tehéran-Liège, 1977.
- Brandenstein W.** Die erste «indogermanische» Wanderung, «Klutho», 2, Wien, 1936.
- Brandenstein W.** Die Lebensformen der Indogermanen, «Die Indogermanen und Germanenfrage», Salzburg-Leipzig, 1936.
- Brandenstein W.** Der Ursprung der Armenier, HA, 75, 1961.
- Brandenstein W.** Das Indogermanenproblem, «Forschungen und Fortschritte», 1962.
- Brandenstein W. und Mayrhofer M.** Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden, 1964.
- Brockelmann K.** Die griechischen Fremdwörter im Armenischen, ZDMG, 47, 1892. (Aim. transl. Vienna, 1894).
- Brockelmann K.** Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, 1—2, Berlin, 1907—1912.
- Brockelmann K.** Lexicon syriacum, Gottingae, 1928.
- Brockelmann K.** Syrische Grammatik, Leipzig, 1955⁷.
- Brugmann K.** Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1—3, Strassburg, 1897—1916².
- Brugmann K.** Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904.
- Buck C. D.** A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago-London, 1949 (1965²).
- Bugge S.** Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache, 1, Christiania, 1889, 2, KZ, 32, 3, IF, 1.
- Bugge S.** Etruskisch und Armenisch, Christiania, 1890.
- Bugge S.** Lykische Studien, Christiania, 1897.
- Burrow T.** The Sanskrit language, London, 1955.
- Cardona G. R.** Armeno „k'šel" e „k'šoc", AION, 6, 1965.
- Cardona G. R.** Sull'origine greca del na^oport armeno, AION, 7, 1966a.
- Cardona G. R.** Armenien drošn, drošmel et syriaque rušmā O, 15, 1966b.
- Cardona G. R.** Sull'origine iranica dell'armeno čar «discorso, omelia», AION, 17, 1967.
- Carnoy A.** Dictionnaire étymologique du proto-indo-européen, Louvain, 1955.
- Carnoy A.** Dictionnaire étymologique de la mythologie gréco-romaine, Louvain, 1957.

- Carruba O.** Das Palaische, Wiesbaden, 1970.
- Carruba O.** La positione linguistica del venetico, «*Althenaetum*», 1976.
- Cavaignac E.** Subiluliuma et son temps, Paris, 1932.
- Cavaignac E.** Le premier royaume d'Arménie, RHA, 5, 14, 1934.
- Cavaignac E.** Mushki et phrygiens, JA, 261, 1, 1953.
- Cavaignac E.** L'origine des arméniens, RHA, 21, 72, Paris, 1963.
- Chadwick J., Baumbach L.** The Mycenaean Greek vocabulary, G, 41, 3—4, 1963.
- Chantraine P.** Les aoristes athénatiques à voyelle longue en grec ancien, MSL, 23, 1927.
- Chantraine P.** La formation des noms en grec ancien, Paris, 1933.
- Chantraine P.** La langue des Macedoniens et leur onomastique, BSL, 61, 1966.
- Chantraine P.** Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 1—4, Paris, 1968—1980.
- Čikobava A.** Čanur-megrul-kartuli šedarebiti leksikoni, Tbilisi, 1938.
- Cohen M.** Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique, Paris, 1947.
- Coles J. M., Harding A. F.** The bronze age in Europe. An introduction to prehistory of Europe c. 2.000—700 BC., London, 1979.
- Collinder B.** Indo-uralisches Sprachgöl, 1934.
- Collinder B.** Comparative grammar of the Uralic languages, Stockholm, 1960.
- Collinder B.** Fenno-Ugric vocabulary. An etymological dictionary of the Uralic languages, Hamburg, 1977.
- Connoli M.** A descriptive normalization of the Classical Armenian nominal system, REA, 9, 1972.
- Čop B.** Etyma, L, 1, 1955.
- Čop B.** Beiträge zur indogermanischen Wortforschung 11, 1957.
- Cowgill W.** Greek *ov* and Armentian *oč*, Lg, 36, 1960.
- Cuny A.** Recherches sur le vocalisme, le consonantisme et la formation des racines et «*nostratique*», ancêtre de l'indo-européen et du chamito-sémitique, Paris, 1943.
- Cuny A.** L'hypothèse anatolienne pour l'arménien, REA, 49, 1947b.
- Current trends in linguistics, 6, The Hague-Paris, 1970.
- Current trends in linguistics, 11, Diachronic, areal and typological linguistics, The Hague, 1973.
- Deeters G.** Armenisch und Südkaukasisch, C, 3, 1926—1927.
- Deeters G., Solta G. R., Inglisian V.** Armenisch und kaukasische Sprachen, HBO, 1, 7, Leiden-Köln, 1963.
- Deimel A.** Šumerisches Lexikon, 3, 1. Sumerisch-akkadisches Glossar, Roma, 1934.
- Delitsch F.** Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig, 1896.
- Deutschew D.** Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957.
- Deutschew D.** Charakteristik der thrakischen Sprache, LB, 2, 1960.
- Devoto G.** Origini indoeuropee, Firnze, 1962.
- Diakonoff F. M.** Hurrisch und Uraltäisch, München, 1971.
- Diakonoff I. M.** The Cimmerians, «*Monumentum Georg Morgenstierne*», I, Leiden, 1981.
- Diakonoff I. M., Kashkai S. M.** Geographical names according to Uralian texts, Wiesbaden, 1981.
- Diakonoff I. M.** Ancient Near Eastern substrata in Armenian, AAL, 3, 1982.
- Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit, Köln-Bonn, 1980.
- Die Urheimat der Indogermanen, Darmstadt, 1968.
- Directions for historical linguistics, Austin (Texas), 1969.
- Djahukian G. B.** The Hajaša language and its relation to the Indo-European Languages, ArO, 29, 3, 1961.
- Djahukian G. B.** La système de la déclinaison en ancien arménien et son origine, REA, 2, 1965.
- Djahukian G. B.** Armenische Miscellen, SCO, 2, Roma, 1969.
- Djahukian G. B.** L'arménien et des anciennes langues indoeuropéennes, REA, 10, 1973—1974.

- Djahukian G. B.** Die Bedeutung der ersten (indogermanischen) und der zweiten (inner-armenischen) Palatalisierung für die Konstituierung des armenischen Konsonanten-Systems, KZ, 89, 1975.
- Djahukian G. B.** On etymological doublets and parallels in Armenian, AAL 4, 1983.
- Djahukian G. B.** Akkadian loan words in Armenian, AAL, 3, 1982.
- Dowsett C. G. F.** Armenian **tēr, tīkin, tiezerk^c**, «Ecole des Langues Orientales... 1914—1964», Paris, 1964.
- Dowsett C. G. F.** Armenian **niwt^c, niwt^cem; hiwt^c, hiwt^cem**, REA, 2, 1965.
- Dressler W.** Armenisch und Phrygisch, HA, 78, 1964.
- Dressler W.** Traces of early dialectal diversity in Old Armenian by W. Winter, 1967.
- Dressler W.** Altarmenisch **awr awur** «Tag für Tag», REA, 6, 1969.
- Dressler W.** Das Altarmenische und die Phonologietheorie, HA, 1970.
- Dumezil G.** Armenian **batjal, itj**, REIE, 1, 1938a.
- Dumezil G.** Latin **crēdō**, armenien **arīt^c**, RPK, 64, 1938b.
- Dumezil G.** Notes sur quelques tournures et formes participiales de l'arménien, BSL, 39, 1938c.
- Dumezil G.** Le plus vieux nom arménien du «jeune homme», BSL, 39, 1938d.
- Dumezil G.** Traitement de **m+p** en arménien, BSL, 39, 1938e.
- Dumezil G.** Series d'étymologies arméniennes, BSL, 40, 1939. 41, 1940, TPhS, 1947.
- Dumezil J.** L'étude comparée des religions indoeuropéennes, NRF, 1941.
- Dumezil G.** Heur et malheur du guerrier, Paris, 1969.
- Duridanov I.** Die Stellung des Thrakischen im Kreise der indoeuropäischen Sprachen, «Thracia», 1.
- Eichberg L.** Etymologien vorindogermanischer Wörter aus orientalischen Sprachen, Freiburg, 1959.
- Eilers W.** Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung, Leipzig, 1940a.
- Eilers W.** Kleinasiatishes, ZDMG, 94, 1940b.
- Elfenbein J.** A vocabulary of Marw Baluchi, Naples, 1963.
- Ellegard A.** Statistical measurement of linguistic relationship, Lg, 35, 1959.
- Ernout A., Meillet A.** Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1959^a.
- Essabal P.** Die armenische Sprache im Spiegel des Volksglaubens, Wien, 1944.
- Essabal P.** IE initial **bh-** in Armenian, SL, 18, 1964a.
- Essabal P.** Armenian **hariwr** «hundred», OS 13, 1964b.
- Etymologie.** Herausgegeben von R. Schmitt, Darmstadt, 1977.
- Evangelisti E.** L'imperfetto armeno e l'uso preteritale dell'ottativo indoeuropeo, Aro-na, 1955.
- Evidence for laryngeals**, Texas, 1960 (s'Gravenhage, 1966²).
- Falkenhahn V.** Entstehung, Entwicklung und Ende der urslawischen Sprachgemeinschaft in polnischen Veröffentlichungen von T. Lehr-Splawinski, ZS, 1, 1956.
- Falkenstein A.** Das Sumerische, 1964.
- Feist S.** Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, Berlin, 1913.
- Feist S.** Die Dialekte der indogermanischen Ursprache, «Melanges... Pedersen», Copenhagen, 1937.
- Feist S.** Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache, Leiden, 1939³.
- Feydit F.** Manuel de langue arménienne, Paris, 1948.
- Feydit F.** Remplacement du signe zéro dans le parfait arménien, BSL, 50, 1954.
- Feydit F.** Una data per gli imprestiti iranici in armeno, P., 17, 1962.
- Feydit F.** Problèmes et utilité de la dialectologie arménienne, «Communications et Rapports du Premier Congrès International de Dialectologie Générale», 1, Louvain, 1964.
- Feydit F.** Καλοπόδιον/calibre, RENLO, 3, 1966.
- Feydit F.** Problème phonétique arméno-phrygienne (?), HA, 82, 1968.
- Feydit F.** Considérations sur l'alphabet de Saint Mesrop et recherche sur la phonétique de l'arménien, Wien, 1982.
- Fick A.** Die griechischen Personennamen, Göttingen, 1904.

- Fick A. Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, Göttingen, 1905.
- First International Conference on Armenian linguistics (proceedings), New York, 1980.
- Forrer E. Hajasa-Azzi, C, 1931, 9.
- Fourquet G. Les mutations consonantiques du germanique, Paris, 1948.
- Fraenkel E. Die baltischen Sprachen, Heidelberg, 1950.
- Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch, 1—2, Heidelberg-Göttingen, 1960—1965.
- Friedrich J. Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952; 1. Ergänzungsheft, 1957; 2. Ergänzungsheft, 1961; 3. Ergänzungsheft, 1966.
- Friedrich P. Proto-Indo-European kinship, E, 5, 1966.
- Friedrich P. Proto-Indo-European trees, Chicago-London, 1970.
- Frisk H. Suffixales *-th-* im Indogermanischen (111. Gibt es ein indogermanisches *-th-* Suffix im Armenischen?), Göteborg, 1936.
- Frisk H. Etyma armeniaca, Göteborg, 1944.
- Frisk H. Substantiva privativa im Indogermanischen. Eine morphologisch-stilistische Studia (IV. Altarmenisch), Göteborg, 1948.
- Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch, 1—3, Heidelberg, 1960—1972.
- Frisk H. Kleine Schriften zur Indogermanistik und zur griechischen Wortkunde, Göteborg, 1966a.
- Frisk H. Etyma armeniaca, Göteborg, 1966b.
- Frye R. Continuing Iranian influence on Armenian, „Yād-nāme-ye-İrāni-ye Minorsky“, Tehran, 1969.
- Furnée E. Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen, The Hague, 1943.
- Garstang J., Gurney O. The geography of Hittite empire, London, 1959.
- Gauthiot R. Iranica, I. A propos des mots parthes empruntés par l'arménien, MSL, 19, 1914.
- Gauthiot R. Essai du grammaire sogdien, I, Paris, 1914—1923.
- Gelb I., Purves P., Macrae Nuzi personal names, Chicago, 1943.
- Gelb I. Glossary of Old Akkadian, Chicago, 1957.
- Gelzer H. Zur armenischen Götterlehre, Sonderdruck aus BKSGW, 1895.
- Georgiev V. Eine gemeinsame Lauteigentümlichkeit des Albanischen, Phrygischen, Armenischen und das Culturalproblem, KZ, 64, 1937.
- Georgiev V. Zur altkleinasiatischen Hydronymie, BN, 8, 1957.
- Georgiev V. Die altgriechischen Flussnamen, «Izsledovaniya v čest na D. Dečev», Sofia, 1958.
- Georgiev V. Die altgriechischen Flussnamen, 2. Nachträge und Berichtungen zu den Altgriechischen Flussnamen, LB, 1, 1959.
- Georgiev V. Die Herkunft der Namen der grössten Flüsse der Balkanhalbinsel und ihre Bedeutung zur Ethnogenese der Balkanvölker, LB, 1, 1959b.
- Georgiev V. Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rumänisch, LB, 2, 1960.
- Georgiev V. Hethitisch und Etruskisch, Sofia, 1962.
- Georgiev V. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee, Roma, 1966.
- Georgiev V. Illyrier, Veneter und Urslaven, LB, 13, 1, 1968a.
- Georgiev V. Zur hethitischen Onomastik, ArO, 36, 1968b.
- Georgiev V. Etruskische Sprachwissenschaft, 1—2, Sofia, 1970—1971.
- Georgiev V. L'éthnogenèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques, «L'éthnogenèse des peuples balkaniques», Sofia, 1971.
- Georgiev V. Die westhethitische Herkunft des Etruskischen und die Kritik, LB, 16, 2, Sofia, 1973.
- Georgiev V. Die Methode der genetischen Transposition, von Texten und ihre Bedeutung für die Übersetzung etruskischen Inschriften, LB, 18, 2, Sofia, 1975.
- Georgiev V. Introduction to the history of the Indo-European languages, Sofia, 1981.
- Gershevitch I. A grammar of Manichean Sogdian, Oxford, 1954.
- Gershevitch I. Amber at Persepolis, SCO, 2, Roma, 1969.

- Gerscevitich I. Iranian nouns and names in Elamite garb, TPhS, 1969.
- Gesenius W. Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, Leipzig, 1933¹⁸.
- Charibjan A. A propos de la première mutation des consonnes occlusives dans l'arménien, SCO, 2, Roma, 1969.
- Ghilain A. Essai sur la langue parthe, Louvain, 1939.
- Gignoux Ph. Glossaire des inscriptions pérléviques et parthes, London, 1972.
- Gimbutas M. On the origin of north Indoeuropeans, AA, 54, 1952.
- Gimbutas M. The prehistory of eastern Europe, Cambridge, 1956.
- Gimbutas M. Old Europe 7000—3500 B. C.: the earliest European civilization before the infiltration of the Indo-European Peoples, JIS, 1, 1, 1973.
- Gjandschezian L. Beiträge zur altarmenischen Nominalbildungslehre, ZAPh, 1, 1903.
- Godel R. Note sur arm. *linel* «devenir», CFS, 11, 1953 (cf. REA, 7, 1970).
- Godel R. Les origines de la conjugaison arménienne, REA, 2, 1965.
- Godel R. Les aoristes arméniens en *-c^h*, SCO, 2, Roma, 1969.
- Godel R. Diachronic Armenian, CTL, 6, The Hague, 1970.
- Godel R. Questions de phonétique et de morphologie arméniennes, REA, 7, 1970.
- Godel R. Quelques particularités du verbe arménien, «Mélanges linguistiques offerts à E. Benveniste», Paris, 1975.
- Godel R. An introduction to the study of Classical Armenian, Wiesbaden, 1975.
- Godel R. Linguistique arménienne: études diachroniques, Paris, 1982.
- Goetze A. The linguistic continuity of Anatolia as shown by its proper names, ICS, 8, 1954.
- Goetze A. Kleinasien, München, 1957.
- Gonda G. The character of the Indo-European moods, Wiesbaden, 1956.
- Grammont M. La métathèse en arménien, «Mélanges... F. de Saussure», Paris, 1908.
- Grammont M. Notes de phonétique générale. VI. Arménien classique, MSL, 20, 1918.
- Gray L. The Armenian plural termination *-k^h*, W., 1, 1945.
- Greppin J. A. C. On the development of arm. *mukn* and *jukn*, REA, 8, 1971.
- Greppin J. A. C. The Armenian reflexes of IE *w* and *y*, REA, 9, 1972.
- Greppin J. A. C. Initial vowel and aspiration in Classical Armenian, Vienna, 1973a.
- Greppin J. A. C. A note on Arm. *hariwr*, Gk. *ἡριμωρ*, KZ, 87, 1973b.
- Greppin J. A. C. The origin of the Armenian nasal, KZ, 87, 1973c.
- Greppin J. A. C. The relationship of Armenian *-awn*, Græek *-ούς*, REA, 10, 1973—1974.
- Greppin J. A. C. The Middle Persian nominal suffixes in Classical Armenian, REA, 10, 1973—1974.
- Greppin J. A. C. The *o/a* alternation in Classical Armenian, Venice (California), 1974.
- Greppin J. A. C. Classical Armenian nominal suffixes, Vienna, 1975a.
- Greppin J. A. C. Hitt. *-z(a)*, Arm. *z-*, and the theory of Armeno-Hittite loan words, JIES, 3, 1975b.
- Greppin J. A. C. The interrelationship of Baltic and Armenian, Cleveland, 1976.
- Greppin J. A. C. Classical and Middle Armenian bird names, New York, 1978a.
- Greppin J. A. C. Armeno-Luwica, REA, 13, 1978b.
- Greppin J. A. C. «Hittite» loan words in Armenian, «Lautgeschichte und Etymologie», Wiesbaden, 1980a.
- Greppin J. A. C. A note on the alternation of E and A in Classical Armenian, AAL, 1, 1980b.
- Greppin J. A. C. Armenian *laxur*, Hittite *lahhur* [Appendix: Arm. *gestras*, hitt. *wes-turas*], REA, 15, 1981a.
- Greppin J. A. C. Classical Armenian *etanim* again, REA, 15, 1981b.
- Greppin J. A. C. Reduplicated patterns in classical Armenian, AAL, 2, 1981c.
- Greppin J. A. C. A note on Arm. *išxan* «ruler», AAL, 3, 1982a.
- Greppin J. A. C. The Anatolian substrata in Armenian—an interim report, AAL, 3, 1982b.
- Gronenberg B. Die Orts- und gewässernamen der altbabylonischen Zeit, Wiesbaden, 1980.

- Grundriss der iranischen Philologie, 1895—1901.
- Gulbenkian C. G.**, Contribution à la préhistoire du Moyen-Orient à la lumière de l'idiome suméro-arménien, Paris, 1960.
- Gurney O. R.** Anatolia c. 1750—1600 B. C., Cambridge, 1962.
- Gusmani R.** Lydisches Wörterbuch, Heidelberg, 1964.
- Haas O.** Historical linguistics and the genetic relationship of languages, «Current trends in linguistics», 3, The Hague, 1960.
- Haas O.** Über die phrygischen Sprachreste und ihre Verhältnis zum Armenischen, HA, 53, 1939a.
- Haas O.** *Առնա* —ansam; HA, 53, 1939b.
- Haas O.** Das armenische Pluralzeichen *-k^c*, HA, 1940.
- Haas O.** Armenier und Phryger, LB, 3, 2, 1961a.
- Haas O.** Zur Vorgeschichte der armenischen Sprache, HA, 75, 1961b.
- Haas O.** Messapische Studien, Heidelberg, 1962.
- Haas O.** Die phrygischen Sprachdenkmäler, Sofia, 1966.
- Hamp E.** Relationship of Venetic within Italic, AJPh, 75, 1954.
- Hamp E.** Armenisch *hariwr*, KZ, 72, 1955.
- Hamp E.** Armenian *gišer*, Latin *vesper*, JKF, 4, 1965.
- Hamp E.** Three Armenian etymologies, REA, 3, 1966.
- Hamp E.** Two Armenian etymologies, REA, 4, 1967.
- Hamp E.** Hittite *utne-*, Greek *ούδα*. SCO, 3 Roma, 1969a.
- Hamp E.** Armenian *harb*, *hars*, *harc'*, REA, 6, 1969b.
- Hamp E.** Sanskrit *duhitā*, Armenian *dustr*, and IE internal schwa, JAOS, 90, 1970.
- Hamp E.** On the nasal presents of Armenian, KZ, 89, 1975.
- Hamp E.** Armenian miscelanea, AAL, 1982.
- Hamp E.** On the Helleno-Armenian shared lexicon, AAL, 4, 1983.
- Handbuch der Orientalistik, 2—4, 7—8, Leiden-Köln, 1957ff.
- Hasdeu B.** Istoria limbii romane, 2, (Influenta autohtona), Bucureşti, 1969.
- Hasdeu B.** Sur les element de substrat du roumain, «Dacoromania», 1, 1973.
- Hauschild R.** Über die frühesten Arier im alten Orient, Berlin, 1962.
- Hauschild R.** Die indogermanischen Völker und Sprachen Kleinasiens, Berlin, 1964.
- Heirmeier A.** Indogermanische Etymologien des Keltischen, 1—2, Würzburg, 1955—1956.
- Herodotus**, Historiarum libri IX, 1—3, Cambridge (Mass.)—London, 1946—1960.
- Hesychius**, Lexicon, Jena, 1858—1868.
- Heubeck A.** *Ἑστῆδος* — *Ἀσπιωνδος* et Asitawandas ou Azitawadda d'Azitawandi. L'origine de l'arménien *astuac*, NClío, 5, 1953.
- Heubek A.** Lydiaca, Erlangen, 1959.
- Heubek A.** Praegraeca, Erlangen, 1961.
- Herzfeld E.** Medisch und Parthisch, Berlin, 1934.
- Hiersche R.** Untersuchungen zur Frage der Tenues aspiratae im Indogermanischen (IV. C. Die Aspiration in der Umgebung von Sibilant im Armenischen), Wiesbaden, 1964.
- Hilmarsson J.** Armenian *astuac* «god», AAL, 4, 1983.
- Hinz W.** Neue Wege im Altpersischen, Wiesbaden, 1973.
- Hinz W.** Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden, 1975.
- Hirt H.** Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kullur, 1—2, Strassburg, 1904—1907.
- Hirt H.** Das indogermanische Ablaut vornehmlich in seinem Verhältnis zur Betonung. Strassburg, 1964.
- Hirt H.** Indogermanische Grammatik, 1—7, Heidelberg, 1927—1937.
- Hoffmann K.** Das Kategoriensystem des indogermanischen Verbums, MSS, 28, 1980.
- Hooker J. T.** *Τέφρα*: a Semitic loan word. — «Current issues of linguistic theory», 11, Amsterdam, 1979 («Festschrift for Oswald Szemerényi»).
- Horn P.** Grundriss der neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893.
- Houwink ten Cate, P. H. G.** The Luwian population groups of Lycia and Cilicia Aspera during the hellenistic period, Leiden, 1961.

- Hovdhaugen E.** Prothetic vowels in Armenian and Greek and the laryngeal theory, NTS, 22, 1968.
- Hübschmann H.** Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, KZ, 23, 1875.
- Hübschmann H.** Über die Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZDMG, 30, 1876.
- Hübschmann H.** Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen, Leipzig, 1882.
- Hübschmann H.** Armenische Studien, Leipzig, 1883.
- Hübschmann H.** Die semitischen Lehnwörter im Armenischen, ZDMG, 1892.
- Hübschmann H.** Die altarmenischen Personennamen, Leipzig, 1893.
- Hübschmann H.** Persische Studien, Strassburg, 1895.
- Hübschmann H.** Armenische Grammatik, 1—2, Leipzig, 1895—1897.
- Hübschmann H.** Zur Chronologie der armenischen Vocalgesetze, SA, 1, 1898.
- Hübschmann H.** Armeniaca, SF, 1901.
- Hübschmann H.** Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg, 1904.
- Hübschmann H.** Kleine Schriften zum Armenischen, Hildesheim, 1976.
- Hubschmid G.** Mediterrane Substrate, Bern, 1960.
- Humbach H.** Baktrische Sprachdenkmäler, Wiesbaden, 1966.
- Indo-European and Indo-Europeans**, Philadelphia, 1970.
- Indogermanische Dichtersprache und Namengebung**, hrsg. von R. Schmitt, Darmstadt, 1968.
- Ipsen G.** Der Alte Orient und die Indogermanen, «Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft», 1924.
- Jassanoff J. H.** Notes on the Armenian personal endings, ZVS, 93.
- Jensen H.** Die altarmenische Aussprache **kh, ph, th**, «Aus der byzantinischen Arbeit der DDR», 1, Berlin, 1957.
- Jensen H.** Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959.
- Jerejian A.** The H/zero alternation in Classical Armenian, «Word», 2, 9, 1953.
- Joki A.** Uralier und Indogermanen, Helsinki, 1893.
- Jucquis G.** La structure des racines en indoeuropéen envisagée d'un point de vue statistique, LRB, Wetteren, 1966.
- Jucquois G.** La theorie de la racine en indoeuropéen, LL, 6—8, 1970—1972.
- Justi F.** Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
- Kalleris G.** Les anciens Macédoniens, Athens, 1954.
- Kammenhuber A.** Das Palaische: Texte und Wortschatz, RHA, 17, 64, 1959a.
- Kammenhuber A.** Zur hethitischen Sprachgruppe, ZVS, 76, 1959b.
- Kammenhuber A.** Zur Stellung des Hethitisch-Luwischen innerhalb der indogermanischen Gemeinsprache, KZ, 77, 1—2, 1961.
- Kammenhuber A.** Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch, «Altkleinasienische Sprachen», Leiden, 1969.
- Kammenhuber A.** Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.
- Kammenhuber A.** Die Sprachen des vorhellenischen Kleinasien in ihrer Bedeutung für die heutige Indogermanistik, MSS, 2, 1968.
- Karst J.** Berührungspunkte in der Pluralbildung des Armenischen und der kaukasischen Sprachen, Leiden, 1904.
- Karst J.** Zur ethnischen Stellung der Armenier, «Hušarjan», Wien, 1911.
- Karst J.** Geschichte der armenischen Philologie, Heidelberg, 1930.
- Karst J.** Remarques sur quelques coïncidences lexicales et morphologiques de Hitite avec l'Arménien et certains idiomes «Japhethiques» ainsi que Ouralo-Altaïques et Hyperboréens, Paleoasiatiques, RHA, 5, 37, 1939—1940.
- Karsten H.** Das slavische Imperfekt und der arm. -ac^e-Aorist. Ein Beitrag zum slavisch-armenischen Verwandtschaftsverhältnis, «Festschrift für M. K. Vasmer zum 70. Geburtstag», Wiesbaden, 1956.
- Katičić R.** Ancient languages of the Balkans, 1, The Hague-Paris, 1976.
- Kent R.** Old Persian, New Haven, 1950 (1953²).

- Kerestedjian B.** Etude philologique et lexicographique de 6.000 mots et noms arméniens avec des comparaisons de 100.000 mots de 900 langues et des données historiques et géographiques, London, 1945.
- Kerns J.** The imperfect in Armenian and Irish, Lg, 15, 1939.
- Kerns J. A., Schwartz B.** On the Placing of Armenian, Lg, 18, 1942.
- Khachaturyan A.** The nature of voiced aspirated stops and affricates in Armenian dialects, AAL, 4, 1984.
- Kiepert R.** Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.
- Kiparsky P.** The inflectional accent in Indo-European, Lg, 49, 1973.
- Kligenschmitt G.** Griechisch *ἰλάσσεσθαι*, MSS, 28, 1970.
- Kluge F.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1960¹⁸.
- Knobloch J.** Zu armenisch *erkin* «Himmel», *erkir* «Erde», HA, 75, 1961.
- Knobloch G.** Die Brücke—eine griechisch-armenische Isoglosse? KZ, 89, 1975.
- König F.** Handbuch der chaldäischen Inschriften, 1—2, Graz, 1955—1957.
- Krahe H.** Die Sprache und Vorzeit, Heidelberg, 1954.
- Kortlandt F.** Notes on Armenian historical phonology, SC, 3, 1976.
- Kortlandt F.** On the Armenian personal endings, AAL, 2, 1981.
- Krahe H.** Das Venetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen, Heidelberg, 1950.
- Krahe H.** Die Sprache und Vorzeit, Heidelberg, 1954.
- Krahe H.** Die Sprache der Illyrer. Die Quellen (2. **Simone G.** Die messapischen Personennamen), Wiesbaden, 1955 (—1964).
- Krahe H.** Die Struktur alteuropäischen Hydronymie, Wiesbaden, 1963.
- Kretschmer P.** Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.
- Kretschmer P.** Inder am Kuban, Anz. Wien, 80, 1943 (1944).
- Kroeber A. L., Grétién C. D.** Qualitative classification of Indo-European languages, Lg, 13, 1937.
- Kroeber A. L., Grétién C. D.** The statistical technique and Hittite, Lg, 15, 1939.
- Kroeber A. L.** Statistics, Indo-European, and taxonomy, Lg, 36, 1960.
- Kronasser H.** Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg, 1956.
- Kronasser H.** Etymologie der hethitischen Sprache, I, Wiesbaden, 1962—1966.
- Kuryłowicz J.** Etudes indoeuropéennes, Kraków, 1935.
- Kuryłowicz J.** L'accentuation des langues indoeuropéennes, Kraków, 1953.
- Kuryłowicz J.** L'apophonie en indoeuropéen, Wrocław, 1956.
- Kuryłowicz J.** Indogermanische Grammatik, 2. Akzent, Ablaut, Heidelberg, 1964.
- Kuryłowicz J.** The inflectional categories of Indo-European, Heidelberg, 1964.
- Kuryłowicz J.** Phonologisches zum Problem der indogermanischen stimmlosen Aspiraten, BPTJ, 1973.
- Lagarde P., de,** Zur Urgeschichte der Armenier, Berlin, 1854.
- Lagarde P., de,** Armenische Studien, Cöttingen, 1877.
- Lamberterie Ch., de,** Les occlusives sonores aspirés de l'arménien classique, REA, 10, 1973—1974.
- Lamberterie Ch., de,** Armeniaca I—VIII: études lexicales, BSL, 73, 1978.
- Lamberterie Ch., de,** Le signe du pluriel en arménien classique, BSL, 74, 1979.
- Lamberterie Ch., de,** Echange de gutturales en arménien, AAL, 1, 1980.
- Landan O.** Mykenisch-griechische Personennamen, Göteborg, 1958.
- Laroche E.** Recueil d'onomastique hittite, Paris, 1952.
- Laroche E.** Notes de toponymie anatolienne, «Gedenkschrift P. Kretschmer», 2, Wiesbaden-Wien, 1957.
- Laroche E.** Comparaison du louvite et du lycien, BSL, 53, 1957, 1959, 1967.
- Laroche E.** Dictionnaire de la langue louvite, Paris, 1959.
- Laroche E.** Etudes de toponymie anatolienne, RHA, 69, 1961.
- Laroche E.** Etudes lexicales et étymologiques sur le hittite, 6. *siya-* et *samana-*, BSL, 58, 1963.
- Laroche E.** Glossaire de la langue hourrite, Paris, 1980.

- Latham R. G. Elements of comparative philology, London, 1892.
- Lazzeroni R. Il nome del fico e i riflessi di un antico fonema «mediterraneo» nelle lingue indoeuropee, Pisa, 1957.
- Lazzeroni R. Ipotesi sulla vocale protetica davanti a -r- in greco e in armeno, ASNP, 27, 1958.
- Lehmann W. P. Proto-Indo-European phonology, Austin (Texas), 1952.
- Lehmann W. P. Historical linguistics: an introduction, New York, 1962.
- Lehmann-Haupt C. F. Armenien einst und jetzt, 1—2, Berlin-Leipzig, 1910—1926.
- Lehmann-Haupt C. F. Kimmerier, PREAW, 21, 1.
- Leroy M. Sur un emploi de composés arméniens, REIE, 1, 1938, 2—3.
- Leroy M. Armenian «i miasin», AQ, 1, 1946.
- Leroy M. Les composés arméniens en -pet, AIPhHOS, 15, 1958—1960.
- Leroy M. Suffixes d'origine iranienne dans la toponymie arménienne, «Actes du VIe Congrès International de Sciences Onomastiques», 3, München, 1961.
- Leroy M. Les arméniens, leur langue et leur littérature, AIPhHOS, 17, 1963—1965.
- Les langues du monde, 1—2, Paris, 1952.
- Lewy H. Die semitischen Lehnwörter im Griechischen, Berlin, 1895.
- Lidén E. Armenische Studien, Göteborg, 1906.
- Lidén E. Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte, «Hušarjan», Wien, 1911.
- Lidén E. Armeniaca, GHÅ, 39, 2, 1933.
- Lidén E. Wortgeschichtliches, «Melanges linguistiques offerts à M. Holger Redersen», Aarhus-Köbenhavn, 1937.
- Lindeman F. O. Note sur l'origine de l'arménien classique *unim*, REA, 10, 1973—1974.
- Lindeman F. O. Note sur l'origine du verbe *linim*, aoriste *eřē* en arménien classique, REA, 10, 1973—1974.
- Lindeman F. O. Sur la formation du subjonctif aoriste du type de *p^caxeayc^c*, *p^caxie^cē* en arménien classique, REA, 11, 1975—1976.
- Lindeman F. O. Remarques sur le verbe *yarnem*, *yareay* en arménien ancien, REA, 12, 1977.
- Lindemann F. O. Einführung in die Laryngaltheorie, Berlin, 1970.
- Lohmann J. Ist das idg. Perfektum nominalen Ursprungs?, KZ, 64, 1937.
- MacKenzie D. N. A concise Pehlevi dictionary, London, 1971.
- Mallory J. P. A history of the Indo-European problem, IS, 1, 1, 1973.
- Mann S. E. Armenian and Indo-European. Historical phonology, London, 1963.
- Mann S. E. An armenian historical grammar in Latin characters. Morphology, etymology. London, 1968.
- Mariès L. Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en -c^c- en arménien, REA, 10, 1930.
- Mariès L. Arménien *krkin* «double», REIE, 1, 1938.
- Markwart J. Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919.
- Markwart J. Südarmenien und Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
- Markwart J. Historische Data zur Chronologie der Vocalgesetze im Armenischen, C, 7, 1931.
- Marle H. A., de, Ursprung und Entwicklung der Lautverschiebungen im Germanischen, Armenischen und Ossetischen, Hannover, 1863.
- Martirossian N. Ein Erklärungsversuch der hethitischen Kasusendung -az, C, 1, 1925.
- Masson E. Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec, Paris, 1967.
- Masson O. Présence éventuelle de la langue hourrite sur les tablettes cyprominoënes d'Enkowi, JRAS, 2, 1972.
- Mayer A. Die Sprache der alten Illyrer, 1—2, Wien, 1957—1959.
- Mayrhofer M. Die Rekonstruktion des Medischen, Anz. Wien, 1968, 1.
- Mayrhofer M. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, 1—4, Heidelberg, 1956—1980.
- Mayrhofer M. Onomastica Persepolitana, Wien, 1973.

- Mayrhofer M. Die Arier im vorderen Orient—ein Mythos? Wien, 1974.
- Mayrhofer M. Iranisches Personennamenbuch, 1. Die altiranischen Namen, Wien, 1979.
- Meillet A. Notes arméniennes, MSL, 8, 1892.
- Meillet A. Position dialectale de l'arménien, MSL, 9, 1895.
- Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, Paris, 1903 (1938³).
- Meillet A. Les dialectes indoeuropéens, Paris, 1908 (1922²).
- Meillet A. Sur les mots iraniens empruntés par l'arménien, MSL, 17, 1912.
- Meillet A. Hypothèses sur quelques emprunts de l'ancien arménien au latin, MSL, 18, 1913.
- Meillet A. Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1914.
- Meillet A. De quelques noms propres parthes, BSL, 20, 1916.
- Meillet A. De l'influence parthe sur la langue arménienne, REA, 1, 1920.
- Meillet A. Sur une famille de mots arméniens, REA, 1, 1921a.
- Meillet A. Sur les termes religieux iraniens en arménien, REA, 1, 1921b.
- Meillet A. De quelques mots parthes en arménien, REA, 2, 1922.
- Meillet A., Benveniste E. Grammaire du vieux-perse, Paris, 1931.
- Meillet A. De la prothese vocalique en grec et en arménien, BSL, 27, 1932.
- Meillet A. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936².
- Meillet A. Arménien *erkin* et *erkir*, AIPhOS, 5, 1937.
- Meillet A. Etudes de linguistique et de philologie arméniennes, 1, Lisbonne, 1962; 2, Louvain, 1977.
- Melikishvili G. Urartu und das südliche Transkaukasien, «Georgica», Jena—Tbilisi, 1980.
- Mellaart J. The end of the early Aegean, AJA, 1958, 62/1.
- Mellaart J. Earliest civilisations of the Near East, London, 1963.
- Mellaart J. Anatolia and the Indo-Europeans, JIES, 1981, 9.
- Menges K. West-östliche Wortbeziehungen, B, 38, 1968.
- Menghin O. Migrationes Mediterraneae, «Runa», 1, 1948.
- Meriggi P. Hieroglyphisch—hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962².
- Merlingen W. Zum «Vorgriechischen», LB, 4, 1962.
- Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg, 1891.
- Meyer E. Die Indogermanenfrage, Martburg, 1948.
- Minchall R. «Initial» Indo-European */y/ in Armenian, Lg, 31, 1955.
- Mkrtchian N. A. Neue hethitisch-armenische lexikalische Parallelen, AcA, 22, 1974, 1—4.
- Mladenov S. Zur armenischen und slavischen Etymologie, «Melanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen», Aarhus-Köbenhavn 1937.
- Möller H. Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch, Göttingen, 1911.
- Monte G. F. del, Tischler J. Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
- Morani M. Armeno e ittita, AAL, 2.
- Morgan J., de, Histoire du peuple arménien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.
- Morgenstierne G. An etymological vocabulary of Pashto, Oslo, 1927.
- Morgenstierne G. Indo-Iranian frontier languages, 1—2, Oslo, 1929—1938.
- Morgenstierne G. Etymological dictionary of the Shughnani group, Wiesbaden, 1974.
- Morpurgo A. Mycenaeae graecitatis lexicon, Roma, 1963.
- Müller F. Armeniaca, 1—6, «Gerold», Wien, 1864—1878.
- Müller F. Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, «Gerold», 1877.
- Müller F. Lectures on the Science of Language, London, 1861.
- Myth and law among the Indo-Europeans, Berkeley, 1970.
- Neumann G. Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenischer und römischer Zeit, Wiesbaden, 1961.
- Neumann G. Indogermanische Sprachwissenschaft 1816 und 1966, Innsbruck, 1967.

- Normier P. Idg. Konsonantismus, germ. «Lautverschiebung» und Vernersches Gesetz, KZ, 91, 1977.
- Normier R. Beiträge zur armenischen Etymologie, AAL, 1, 1980.
- Nyberg H. S. Hilfsbuch des Pehlevi, 2. Glossar, Uppsala, 1931.
- O'Coigneall M. The verb «be» and its synonyms. (On verbs of being in Classical Armenian), PGS, 3, Dordrecht, 1968.
- Oehl W. Fanger-Finger-Fünf, Freiburg, 1933.
- Osthoff H. Zur armenischen Laut- und Wortforschung, SA, 2, 1901.
- Osthoff H. Etymologische Parerga, 1, Leipzig, 1909.
- Otrębski J. Studia indoeuropeistyczne, Wilno, 1939.
- Pape W., Benseler G. E. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, 1—2, Braunschweig, 1879 (Graz, 1959³).
- Pedersen H. Albanesisch und Armenisch, KZ, 36, 1900.
- Pedersen H. Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien, Copenhague, 1905a.
- Pedersen H. Zur armenischen Sprachgeschichte, KZ, 38, 1905b.
- Pedersen H. Armenisch und die Nachbarsprachen, KZ, 39, 1906.
- Pedersen H. Armenier. B. Sprache, «Reallexikon der Vorgeschichte», 1, Berlin, 1924.
- Pedersen H. Le groupement des dialectes indoeuropéens, DVS, 9, 1925.
- Pedersen H. Hethitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen, København, 1938.
- Pedersen H. Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung, København, 1941.
- Pedersen H. Lykisch und Hethitisch, København, 1945.
- Pedersen H. Kleine Schriften zum Armenischen, Hildesheim—New York, 1982.
- Périkhanian A. Notes sur le lexique iranien et arménien, REA, 5, 1968.
- Périkhanian A. Sur arm. **panduxt**, REA, 6, 1969.
- Périkhanian A. «Lièvre» et «courrier» en arménien, AAL, 3, 1982.
- Persson P. Studien zur Lehre von der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation, Uppsala, 1891.
- Persson P. Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, 1—2, Uppsala, 1910—1912.
- Petersson H. Arische und armenische Studien, Lund, 1920.
- Petersson H. Studien über indogermanische Heteroklisie, Lund, 1921.
- Petersson H. Etymologische Miscellen, Lund, 1923.
- Pictet A. Les origines indo-européennes ou les Aryas primitifs. Essai de paléontologie linguistique, 1—3, Paris, 1859—1863.
- Pisani V., Studii sulla preistoria delle lingue indoeuropee, ARANL, 4, 6, 1933.
- Pisani V. Contributi armeni, GSAI, 3, 1934a.
- Pisani V. Armeniaca, KZ, 61, 1934b.
- Pissani V. Mytho-etymologica, REIE, 1, 1938.
- Pisani V. Geolinguistica e indoeuropeo, ARANL, 1940.
- Pisani V. Armenische Studien, 1. Zur armenischen Etymologie, ZVS, 68, 1944.
- Pisani V. Lezioni di armeno, Milano, 1946.
- Pisani V. La palatalizzazione armena, ASGM, 1948.
- Pisani V. Glottologia indoeuropea, Torino, 1949 (1952²).
- Pisani V. Studi sulla fonetica dell'armeno, RL, 1, 1950; 2, 1951a.
- Pisani V. Uxor. Recherche di morfologia indoeuropea, «Miscellanea Giovanni Galbiati», 3, Milano, 1951b.
- Pisani V. L'albanais et les autres langues indoeuropéennes, «Melanges H. Gregoire», 2, Bruzelles, 1951.
- Pisani V. Lexikalische Beziehungen des Albanesischen zu den anderen indogermanischen, JKF, 3, 1, 1955.
- Pisani V. Saggi di linguistica storica, Torino, 1959a.
- Pisani V. Obiters scripta 7, P, 14, 1959b.
- Pisani V. Der Gott als «Verteiler» und armenisch **astuac**, HA, 75, 1961.
- Pisani V. Armenisch **hariwr**: ein Versuch, HB, 1964.
- Pisani V. Zur Bildung des Ablativs der Einzahl im Hethitischen und im Armenischen, JKF, 4, 1965.

- Pisani V. Armenische Miscellen, 1966a.
- Pisani V. Wörter auf **-r** für «Weib», «Ehefrau», ABS, 3, 1966b.
- Pisani V. *Lingue e culture*, Brescia, 1969.
- Pisani V. Zum armenischen Pluralzeichen **-kʰ**, KZ, 1975.
- Pisani V. Note di etimologia e morfologia armene, HA, 1976.
- Pisowicz A. Le développement du consonantisme arménien, Kraków, 1976.
- Poghirc C. Considerations sur les éléments autochtones de la langue roumaine, RRL, 12, 1967, 1.
- Pokorny G. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 1—2, Bern—München, 1959—1969.
- Polomé E. Réflexes de laryngales en arménien, AIPhOS, 10, 1950; 12, 1952.
- Polomé E. Les langues indo-européennes dans le milieu méditerranéen, «*Latomus*», 20, 1961.
- Polomé E. The Position of Illyrian and Venetic, EID, Berkeley—Los Angeles, 1966.
- Porzig W. Die Gliederung der Indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg, 1954.
- Poucha P. *Institutiones linguae tokharicae*, 1—2, Praha, 1955—1956.
- Pulgram E. Indo-European personal names, Lg, 23, 1947.
- Pulgram E. New evidence on Indo-European names, Lg, 36, 1960.
- Purves P. M. Non-Semitic personal names from Nuzi, Philadelphia, 1943.
- Reichenkron G. Vorrömische Bestandteile des Rumänischen. 111. Albanisch-rumänisch-armenische Gleichungen, RJ, 9, 1958.
- Reichenkron G. Albanisch-rumänische Gleichungen, RJ, 9, 1958; 11, 1960.
- Reichenkron G. *Armeniaca*, HA, 75, Heidelberg, 1966.
- Reichenkron G. *Das Dakische*, Heidelberg, 1966.
- Renou L. *Histoire de la langue sanskrite*, Paris, 1956.
- Restelli G. Innovazioni comuni ad antichi dialetti greci e a lingue indoeuropee non greche, P, 18, 1963.
- Riemchneider K. *Lehrbuch des Akkadischen*, Leipzig, 1973².
- Robert L. *Villes d'Asie Mineure, études de géographie antique*, Paris, 1935.
- Rosenkranz B. Vergleichende Untersuchungen der anatolischen Sprachen, Heidelberg, 1978.
- Russu I. *Limba traco-dacilor*, București, 1967.
- Safrastian A. *Inuspuas- Anûshâvân*, London, 1935.
- Sandalgian J. *Les inscriptions cunéiforme urartique*, Venice, 1900.
- Scardigli P. Aspekte der armenischen Etymologie, HA, 75, 1961.
- Scheffelowitz G. Zur altarmenischen Lautgeschichte, BB, 28, 1904.
- Schildt K. Evidence of I.-E. **-bhi** in Tokharian, FL, 11, 1977.
- Schindler J. *Hehitisch lišši* «*Leber*», 1966.
- Schindler J. L'apophonie des noms-racines indo-européens, BSL, 67, 1972; 1975.
- Schindler J. Armenisch **erkn**, griechisch ὀδόνη: irisch **idu**, KZ, 89, 1975, 1.
- Schindler J. Armenisch **unim**, HA, 1976.
- Schmalstieg W. Indo-European linguistics, 1980.
- Schmalstieg W. A note on Armenian **tun** and **jiwn**, AAL, 1, 1980.
- Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar, 1872.
- Schmidt K. H. Desaffrizierung im Armenischen? MMS, 16, 1964.
- Schmidt K. H. Problem des Prohibitivsalzes, SCO, 3, Roma, 1969.
- Schmidt K. H. Zu den altarmenischen i-Stammbildungen, KZ, 89, 1975, 1.
- Schmidt K. H. Altarmenische Miscellen, AAL, 1, 1980.
- Schmitt R.: Solta G. K. Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960) (Rezension), K, 7, 1—7, 1962.
- Schmitt R. Die Hesychglosse *σάπλλα*, G, 44, 1967a.
- Schmitt R. Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit, Wiesbaden, 1967b.
- Schmitt R. Die Erforschung des Klassisch-Armenischen seit Meillet (1936), K, 17, 1972. (1974).
- Schmitt R. Proto-Indo-European culture and archaeology, JIESS, 1974.

- Schmitt R.** Von Bopp bis Hübschmann: des Armenische als indogermanische Sprache, KZ, 89, 1975a.
- Schmitt R.** Armenische Kosenamen auf /-uk/, BNF, 2, 1975b.
- Schmitt R.** Die Namenkonstruktion im Altarmenischen HA, 1976.
- Schmitt R.** Die Lautgeschichte und ihre Abhängigkeit von der Etymologie, am Beispiel des Armenischen, «Akten der VI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft», Wiesbaden, 1980a.
- Schmitt R.** «Armenische» Namen in altpersischen Quellen, AAL, 1, 1980b.
- Schmitt R.** Grammatik des Klassisch-Armenischen, Innsbruck, 1981.
- Schott A.** Indogermanisch-Semitisch-Sumerisch, «Germanen und Indogermanen», 2, Heidelberg, 1935.
- Schrader O.** Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883, (Jena, 1907³).
- Schrader O.** Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, Strassburg, 1901 Berlin, 1917—1929².
- Schrader O., Krahe H.** Die Indogermanen, Leipzig, 1935.
- Schramm G.** Nordpontische Ströme, Göttingen, 1973.
- Schultheiss T.** Hethitisch und Armenisch, KZ, 77, 1961.
- Schwyzler E.** Griechische Grammatik, 1—2, München, 1939—1950.
- Schwyzler E.** Ein armenisch-griechisches Nominalsuffix, MHZ, 3, 1946.
- Scöld H.** Die lateralen Konsonanten des Armenischen, MA, 1928.
- Segert S. A.** Altaramäische Grammatik, Leipzig, 1983².
- Soden W., von,** Grundriss der akkadischen Grammatik, Roma, 1952 (1969²).
- Soden W., von,** Akkadisches Wörterbuch, 1—3, Wiesbaden, 1965—1981.
- Solmsen F., Fraenkel E.** Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte, Heidelberg, 1922.
- Solta G. R.** Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960.
- Solta G. R.** Die armenische Sprache, HbO, Armenisch und kaukasische Sprachen, Leiden-Köln, 1963.
- Solta G. R.** Palatalisierung und Labialisierung, IF, 70, 1965.
- Solta G. R.** Der hethitische Imperativ der I. Person Singular und das idg. 1-Formans als quasi-desideratives Element, NF, 75, 1970.
- Sommer F.** Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg, 1914.
- Sommer F.** Hethiter und Hethitisch, Stuttgart, 1947.
- Specht F.** Zur Geschichte der Verbalklasse auf -ē-, KZ, 62, 1935.
- Specht F.** Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen, KZ, 66, 1939.
- Specht F.** Die Ausbreitung der Indogermanen, Berlin, 1944.
- Stang C. S.** Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen, Oslo—Bergen—Tromsø, 1966.
- Strabo.** Geographica, 1—3, Lipsiae, 1915—1925.
- Studien zur indogermanischen Grundsprache, Wien, 1952.
- Sundermann W.** Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer, Berlin, 1973.
- Sundwall J.** Kleinasiatische Nachträge, Helsinki, 1950.
- Swiggers P.** Armenian *anag* and sanskrit *naga*, IF, 87, 1982.
- Szemerényi O.** Studies in the Indo-European system of numerals, Heidelberg, 1960.
- Szemerényi O.** Structuralism and substratum. Indo-Europeans and Aryans in the Ancient Near East, L, 1964.
- Szemerényi O.** Etyma graeca, I, S, 1955.
- Szemerényi O.** Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt, 1970.
- Szemerényi O.** Iranica, S, 12, 1966; «N. B. Hening memorial volume», London, 1970b.
- Szemerényi O.** The Indo-European Name of the «heart», «Donum balticum to professor Christian S. Stang», Stockholm, 1970c.
- Szemerényi O.** Richtungen der modernen Sprachwissenschaft, 1—2, Heidelberg, 1971—1982.

- Szezerényi O.** Studies in the kinship terminology of the Indo-European languages, Liège—Lüttich, 1978.
- Tedesco P.** Dialectologie der westiranischen Turfantexte, MO, 15, Uppsala, 1921.
- The Assyrian dictionary, Iff., Chicago, 1956 ff.
- The Indo-Europeans in the fourth and third millennia, Ann Arbor, 1982.
- Thieme P.** Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache, AGSK, Mainz, 1954.
- Thomson R. W.** An introduction to Classical Armenian, Dilmar—New York, 1975.
- Thumb A., Hauschild R.** Handbuch des Sanskrit, 1—2, Heidelberg, 1958—1959.
- Thumb H.** Die griechischen Lehnwörter im Armenischen, BZ, 9, 1900.
- Tischler J.** Glottochronologie und Lexikostatistik, Innsbruck, 1973.
- Tischler J.** Hethitisches etymologisches Glossar, 1—3, Innsbruck, 1977—1980.
- Tomaschek W.** Die alten Thraker, 1—2, SWAW, 1893—1894.
- Torbiörnsson T.** Armenisk akcentuering, «Kongl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, Årsbok», 1945.
- Transcaucasica, 2, Venezia, 1980.
- Treimer K.** Altarm. *jētē*, *jīt'eni* «Öl, Ölbaum», O, 5, 1956.
- Trubetzkoy N. S.** Gedanken über das Indogermanenproblem, AL, 1, 1939.
- Vasmer V.** Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland, Leipzig, 1923.
- Vogt H.** Arménien et Caucasiqne du Sud, NTS, 9, 1937.
- Vogt H.** Substrat et convergence dans l'évolution linguistique. Remarques sur l'évolution et la structure de l'arménien, du géorgien, de l'ossète et du turc, SS, 2, 1945.
- Vogt H.** Les occlusives de l'arménien, NTS, 18, 1958.
- Vogt H.** Arménien et géorgien, HA, 75, 1961.
- Vogt H.** Dictionnaire de la langue oubych, Oslo, 1963.
- Vrouyr N.** Repertoire étymologique de l'arménien dans ses relations avec langues des pays voisins, 1, Antwerp, 1948.
- Vycichl W.** Armenische Wörter und Wendungen im Spiegel orientalischer Sprachen. Ein Beitrag zur armenischen Bedeutungslehre, HA, 67, 1953.
- Vycichl W.** Sumerisch AN.BAR, armenisch *erkath* «Eisen», HA, 81, 1967.
- Vycichl W.** Sumerisch *guškin*, armenisch *oski* «Gold», HA, 79, 1965.
- Wackernagel J.** Altindische Grammatik, 1—3, Göttingen, 1896—1930.
- Walde A., Pokorny J.** Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, 1—3, 1928—1932.
- Walde A., Hofmann J.** Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 1—3, Heidelberg, 1938—56³.
- Walser G.** Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis, Berlin, 1966.
- Watkins C.** Indogermanische Grammatik, 111. Formenlehre, 1. Geschichte der indogermanischen Verbalflexion, Heidelberg, 1969.
- Watkins C.** Language of gods and language of men; remarks on some Indo-European metalinguistic tradition, «Myth and law among the Indo-Europeans», Berkeley, 1970.
- Weitenberg J. J. G.** Armenisch *ortē* «Weinstock, Rebe», griechisch *πρόβος* and hethitisch *paršdu-*, KZ, 89, 1, 1975.
- Weitenberg J. J. G.** Armenian *andocin*, AAL, 2, 1981.
- Wikander S.** Problemes irano-arméniens, SL, 2, 1948a.
- Wikander S.** Notes irano-arméniennes, MO, 36, 1948b.
- Windekens A., van,** De Indo-Europeesche oorsprong van den meervoud suitgang *-kh* in het Armenisch, PhS, 10, 1938—1939.
- Windekens A. J., van,** Les affets de l'intonation en tokharian et en arménien, REIE, 3, 1943a.
- Windekens A. J., van,** L'origine de la nasale dans l'arménien *otn* «pied» et *jein* «main», REIE, 3, 1943b.
- Windekens A. J., van,** Note sur deux difficultés de la grammaire comparée arménienne, REIE, 3, 1943c.

- Windekens A. J. van**, Neue Studien zur Wortkunde des Tocharischen und des Armenischen, KZ, 68, 1944.
- Windekens A. J., van**, L'origine d'arménien *hariwr* «cent», REIE, 4, 1947.
- Windekens A. J., van**, Recherches sur la morphologie comparée de l'arménien, REIE, 4, 1947.
- Windekens A. J., van**, Notes étymologiques, AION, 1, 1954.
- Windekens A. J., van**, Sur trois mots arméniens: *bir*, *kamurj*, *hoim*, HA, 75, 1961.
- Windekens A. J., van**, L'origine ouralienne de gr. *ὄναρ*, arm. *anurj*, alb. *adërrë* etc. «rêve», O, 12, 1963.
- Windekens A. J., van**, Essai de solution d'un problème: la formation d'arm. *kanay-* gr. *γυναι-* «femme», HA, 78, 1964.
- Windekens A. J., van**, La formation d'arm. *sirem*, *sër*, HA, 85, 1971.
- Windekens A. J., van**, L'origine étrangère et iranienne d'arm. *skund*, HA, 1976.
- Windekens A. J., van**, Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes, 1—2 (1), Louvaen, 1976—1979.
- Windekens A. J., van**, Quelques confrontations lexicales arméno-hittites, AAL, 1, 1980.
- Winter W.** Problems of Armenian Phonology, 1—3, Lg, 30, 1954; 31, 1955; 38, 1962.
- Winter W.** Armenian evidence for Proto-Indo-European laryngeals, «Evidence for laryngeals», Austin (Texas), 1960.
- Winter W.** Traces of early dialectal diversity in Old Armenian, AID, Berkeley and Los Angeles, 1966.
- Winter W.** Some widespread Indo-European titles, «Indo-European and Indo-Europeans», Philadelphia, 1970.
- Winter W.** Die Personalendungen des Imperfekts und Aorists in Armenischen, KZ, 89, 1975.
- Winter W.** Eine verschüttete armenisch-baltoslavische Isoglosse? LP, 23, 1980.
- Wüst W.** Idg. **pelek'u-* «Axt, Briel» Helsinki, 1956.
- Wutz E.** Onomastisches in ein armenischen Homerlexikon, «Orientalische Studien Fritz Hommel zum 60. Geburtstag gewidmet», 2, Leipzig, 1918.
- Wyatt W.** Indo-European /a/, Philadelphia, 1970.
- Wyatt W.** Lexical correspondences between Armenian and Greek, 3, 1982.
- Zabrocki L.** Usilinienie i lenieja w jezykach indoeuropejskich i w ugrofinskim, Poznan, 1951.
- Zeller H.** Armenisch. Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, «Festschrift für Wilhelm Streitberg», Heidelberg, 1924.
- Zeller H.** Armenisch, «Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft», 2, Berlin-Leipzig, 1927.
- Zgusta L.** Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Prag, 1955.
- Zgusta L.** Kleinasiatische Personennamen, Orag, 1964.
- Zimmern H.** Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinflusses, Leipzig, 1917².
- Zwanziger R.** Studies zur Nebenüberlieferung iranischer Personennamen in den griechischen Inschriften Kleinasiens, Wien, 1973.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՆԴԵՍՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԲԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- ԲԵՀ—Բանբեր Երևանի համալսարանի (տե՛ս նաև БЕУ),
ՀՀԳ—Լրաբեր հասարակական գիտությունների (տե՛ս նաև ВОН),
ԼՔ—Անադյան Հ. Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, 1—6, Երևան, 1953—1971,
ՀԱ—Հանդես ամսօրյա (տե՛ս նաև НА),
ՀԱԲ—Անադյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան, 1—4, Երևան, 1972—1979,
ՀԱՆԲ—Անադյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան 1—5, Երևան, 1942—1962,
ՀԳԱՏ—ՀՍՍՀ ԳԱ տեղեկագիր, հասարակական գիտությունների սերիա (տե՛ս նաև ИАН),
ՀԺՊ—Հայ ժողովրդի պատմություն, 1, Երևան 1971,
ՀՀԺՀ—Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, Երևան, 1979,
ՀԼՊ—Անադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, 1—2, Երևան, 1940—1951,
ՀԿՊԻԱ—Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ,
ՀՀ—Հայկական համաբարբառ, 1 և հջ., Երևան, 1972 և հջ.,
Հուշ—Հուշարձան, գրական ժողովածու, Վիեննա, 1907,
ՄՀԳՀ—Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1985,
ՆՀԲ—Ալեքսիևան Գ., Սիրմեյան Խ., Ալեքեևան Մ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, 1—2, Վիեննա, 1836—1837,
ՊԲՀ—Պատմա-բանասիրական հանդես (տե՛ս նաև ИФЖ),
ՊՀԱ—Երևանի պետական համալսարանի աշխատությունների ժողովածու,
ՍԳ—Սովետական գրականություն,
ՏԳԱԻ—Տեղեկագիր ՀՍՀՂ գիտության և արվեստի ինստիտուտի,
ՏՀՖ—Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիրմալի:

АБ—Античная балканистика.

БЛС—Балканский лингвистический сборник.

ВВ—Византийский временник.

ВЕУ—Вестник Ереванского университета.

ВЗ—Восточные записки.

ВИМЖ—Вестник истории мировой культуры.

ВМГУ—Вестник Московского государственного университета, историко-филологическая серия.

ВОН—Вестник общественных наук АН АрмССР.

ВЯ—Вопросы языкознания.

ГСБЯ—Грамматический строй балканских языков, Л., 1976.

ДВ—Древний Восток.

ДСИЯ—Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР.

ДЯМА—Древние языки Малой Азии, М., 1980.

ЗВО—Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества.

ЖМНП—Журнал Министерства народного просвещения.

ИАН—Известия Академии наук.

ИКГО—Известия Кавказского географического общества.

ИФЖ—Историко-филологический журнал.

КСИГИЯ—Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы, М., 1972.

МИА—Материалы и исследования по археологии СССР.

МЯЯ—Материалы по яфетическому языкознанию.

НАА—Народы Азии и Африки.

НЗЛ—Новое в зарубежной лингвистике.

НЛ—Ньюс в лингвистике.

НТЕГУ—Научные труды Ереванского государственного университета.

ОФУЯ—Основы финно-угорского языкознания, 1—3, М., 1974—1976.

ПС—Переднеазиатский сборник.

ПЛС—Палестинский сборник.

СА—Советская археология.

САНГ—Сообщения Академии наук ГССР.
 СМ—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
 СС—Советское славяноведение.
 СФ—Славянская филология.
 ТЕГПИРИЯ—Труды Ереванского государственного педагогического института русского и иностранных языков.
 ТИЯ—Труды Института языкознания.
 ТРАГФ—Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.
 ТЯ—Тохарские языки, М., 1959.
 УЗ ЕГРПИ—Ученые записки Ереванского государственного русского педагогического института.
 ХВ—Христианский Восток.
 Э—Этимология.
 ЯН—Языки народов СССР, 1—4, М., 1966—1967.
 ЯС—Яфетический сборник.

AA—American anthropologist.
 AAL—Annual of Armenian linguistics.
 AAS—Arhiv za arbanasku starinu.
 ABAW—Abhandlungen der ersten Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
 AcA—Acta antiqua.
 Aev—Aevum.
 AG—Hübschmann H. Armenische Grammatik, 1—2, Leipzig, 1895—1897.
 AGL—Archivo glottologico italiano.
 AGSK—Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaften.
 AGWG—Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Cöttingen, philosophisch-historische Klasse.
 AHW—Soden W., von, Akkadisches Handwörterbuch, 1—3, Wiesbaden, 1965—1981.
 AID—Ancient Indo-European dialects, Berkeley—Los Angeles, 1966.
 AION—Annali de l'istituto orientale di Napoli (Sezione linguistica).
 AIPhH—Annales de l'institut de philologie et de l'histoire.
 AIPhHOS—Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientale et slave.
 AJPh—American journal of philology.
 AKM—Abhandlungen für die Kunde des Morgenlands.
 AL—Acta linguistica.
 AM—Asia Major.
 Anthr.—Anthropos.
 Anx. Wien—Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien.
 AO—Acta orientalia.
 APCIEB—Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkanique et Sud-est Européennes, VI, Sofia, 1966.
 ArO—Archiv orientální.
 ARAW—Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse.
 AQ—Armenian quarterly.
 ARANL—Atti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei.
 Arm—Armenica. Zeitschrift für die Erforschung der Sprache und der Kultur Armeniens, herausgegeben von Karl Roth.
 ARW—Archiv für Religionswissenschaft.
 ASGM—Atti del Sodalizio Glottologico Milanese.
 ASGW (ASAW)—Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft (Akademie) der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse.
 ASNP—Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa.
 AUCSC—Annuario dell'Università Cattolica del S. Cuore.
 B—Belleten.

- Bz—Byzantion.
- BB—A. Bezenbergers Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen.
- BFOO—Berichte des Forschungsinstitut für Osten und Orient.
- BKSGW—Berichten der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.
- BIAP—Bulletin international de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres (classe de philologie; classe d'histoire et de philosophie).
- BN—Beiträge zur Namenforschung.
- BPTJ—Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego.
- BSOS—Bulletin of the School of Oriental Studies.
- BTLV—Bijdragen tot de Taal-, land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië.
- BZ—Byzantinische Zeitschrift.
- C—Caucasica.
- CFS—Cahiers Ferdinand de Saussure.
- CTL—Current trends in linguistics.
- DELG—**Chantraine P.** Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 1—4, Paris, 1968—1980.
- DVS—Danske Videnskabernes Selskab.
- E—Ethnology.
- EL—Evidence for laryngeals, Texas, 1960 (s'Gravenhage, 1966²).
- FICAL—First International Conference on Armenian Linguistics: proceedings, New York, 1980.
- FL—Folia linguistica.
- G—Glota.
- GGA—Göttingische Gelehrte Anzeiger.
- GEW—**Frisk H.** Griechisches etymologisches Wörterbuch, 1—3, Heidelberg, 1960—1972.
- GHÅ—Göteborg högskolas Årsskrift.
- GSAI—Giornale di Societa Asiatica Italiana.
- HA—Handes amsorya.
- HbO—Handbuch der Orientalistik.
- HW—**Friedrich J.** Hethitisches Wörterbuch, 1952 (+1—3. Ergb., 1957—1966).
- IF—Indogermanische Forschungen.
- IF Anz.—Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde.
- IJ—Indogermanisches Jahrbuch.
- JA—Journal Asiatique.
- JAOS—Journal of Armenian Oriental Society.
- JCS—Journal of cuneiform studies.
- JI(E)S—Journal of Indo-European studies.
- jKF—Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung.
- JL—Journal of linguistics.
- JRAS—Journal of the Royal Asiatic Society.
- JWK—Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik.
- K—Kratylos.
- KEWA—**Mayrhofer M.** Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, 1—4, Heidelberg, 1956—1980.
- KN—Kwartalnik neofilologiczny.
- KS—Keleti szemle (Revue orientale).
- KZ—Kuhns Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung.
- L—Lingua.
- LB—Linguistique balkanique.
- LEW—**Fraenkel E.** Litauisches etymologisches Wörterbuch, 1—2, Heidelberg, 1962—1965.
- Lg—Language.
- LL—La linguistique.
- LP—Lingua posnaniensis.
- LRB—Linguistic research in Belgium.

LUÅ—Lunds universitets Årsskrift.
 MA—Monumenta armenologica.
 MH—Mélanges historiques.
 MO—Le monde orientale.
 MSL—Mémoire de la Société de linguistique de Paris.
 MSS—Münchener Studien zur Sprachwissenschaft.
 MVAG—Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft.
 NClio—La nouvelle Clio.
 NGG—Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philosophisch-historische Klasse.
 NJL—Norwegian journal of linguistics.
 NO—Der Neue Orient.
 NTS—Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap.
 O—Orbis.
 OCh—Oriens christianus.
 P—Paideia.
 PGS—Philosophical and grammatical studies.
 PhO—Philologia orientalis.
 PICL—Proceedings of the ... International Congress of Linguists.
 Pok. (IEW)—**Pokorny J.** Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 1—2, Bern—München, 1959—1969.
 PREAW—Paulys Realencyclopädie der Altertumswissenschaften.
 RBPH—Revue belge de philologie et d'histoire.
 RdL—Revue de linguistique.
 REA—Revue des études arméniennes.
 REIE—Revue des études indoeuropéennes.
 RHA—Revue hittite et asianique.
 RIL—Rendiconti dell'Istituto Lombardo di scienze e lettere. Classe di lettere.
 RIOLPE—Revue internationale de rhinologie, otologie, laryngologie et phonétique expérimentale.
 RJ—Romanisches Jahrbuch.
 RL—Ricerche linguistiche.
 RM—Revue du mois.
 RRAL—Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di sc. mor., stor. e filol.
 RRL—Revue romaine de linguistique.
 RSO—Revista degli studi orientali.
 S—Die Sprache.
 SA—Sprachwissenschaftliche Abhandlungen.
 SAO—Studia et acta orientalia.
 SCL—Studii și cercetări lingvistice.
 SCO—Studia classica et orientalia Antonino Pagliaro oblata, 1—3, Roma, 1969.
 SF—Strassburger Festschrift.
 SIS—Studien zur indogermanischen Sprachgeschichte.
 SKAW—Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien.
 SL—Studies in linguistics.
 SPAW—Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
 SS—Studia septentrionalia.
 SSK—Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein, Innsbruck, 1968.
 SSL—Studi e saggi linguistici (Pisa).
 SWAW—Sitzungsberichte der Wissenschaften in Wien.
 TPhS—Transactions of the Philological Society.
 TTLV—Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
 UI—Die Urheimat der Indogermanen, Darmstadt, 1968.
 W—Word.

WP—Walde A., Pokorny J. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, 1—3, 1928—1932.

WZKM—Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands.

ZAPh—Zeitschrift für armenische Philologie.

ZDMG—Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ZII—Zeitschrift für Indologie und Iranistik.

ZO—Zeitschrift für Ortsnamenforschung.

ZPhSK—Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung.

ZS—Zeitschrift für Slavistik.

ZVS—Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.

2. ԼԵՃՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՐՐԱՌՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

աբազ.—աբազիներեն	գոթ.—գոթերեն
աբխ.—աբխազերեն	զր(ա)բ.—զրաբար
ագոզ.—ագոզերեն	դազ(ստ).—դազստանյան
ադըզ.—ադըզերեն, -ական	դան.—դաներեն
ալբ.—ալբաներեն	դարդ.—դարդերեն
ալթ.—ալթայան	դոր.—դորիական
ախվ.—ախվախերեն	դրավիդ.—դրավիդյան
ակկադ.—ակկադերեն	և.—ևկրոպական
ամհար.—ամհարերեն	երբ.—երբայերեն, տե՛ս նաև հ. և հր.—հին հրեերեն
անզ.—անզերեն, -ական	կպիպտ.—կպիպտերեն
ասոր.—ասորերեն	կթավ.—կթավերեն
ասուր.—ասուրերեն (ասորիստաներեն)	զազ.—զազա
ափար.—ափարերեն	զան.—զաներեն
ավ(հոտ).—ավեստերեն	զրադ.—զրադաշտական
ատտ.—ատտիլյան	էռլ.—էռլյան
տրար.—տրարերեն	էստ.—էստոներեն
արամ.—արամեերեն, -ական	էտր(ոսկ).—էտրոսկերեն
արչ.—արչիերեն	թար(աս).—թարասարաներեն
ար(ևև)լ.—արևելյան	թաթ.—թաթերեն
ար(ևմ)տ.—արևմտյան	թալիշ.—թալիշերեն
աքքադ.—աքքադերեն, տե՛ս ակկադերեն	թամիլ.—թամիլերեն
աֆղ.—աֆղաներեն	թարթ.—թարթական
աֆրաս.—աֆրիկա-ասիական	թոխար.—թոխարերեն, -ական
բադ.—բադալուներեն	թորֆ.—թորֆական
բալթ.—բալթիական	իլիր.—իլիրերեն, -ական
բալկ.—բալկանյան	ինդ.—ինդոներեն
բասկ.—բասկերեն	իշկ.—իշկաշիմերեն
բասց.—բասցերեն	իռլ.—իռլանդերեն
բեծ.—բեծիտերեն	իոն.—իոնիական
բելոռուս.—բելոռուսերեն	իսլ.—իսլանդերեն
բելուջ.—բելուջերեն	իսպ.—իսպաներեն
բենգալ.—բենգալերեն	իտալ.—իտալ(իկ)յան, -իլին
բոթլիխ.—բոթլիխերեն	իրան.—իրանական
բ(բբ)ռ.—բարբառային	լազ.—լազերեն, տե՛ս ճաներեն
բուդ.—բուդայերեն	լակ.—լակերեն
բուդղ.—բուդղարերեն	լատ.—լատիներեն
գերմ.—գերմաներեն, -ական	լատվ.—լատվերեն (լատիներեն)
գիլան.—գիլաներեն	լեզզ.—լեզգիերեն, -ական
դոդ.—դոդերեն	լեհ.—լեհերեն
	լիդ.—լիդերեն

¹ Յուրազը չժանրաբեռնելու նպատակով բաղադրյալ անվանումները բաղադրիչները բերվում են առանձին-առանձին. օր.՝ հ. վ. դ(երմ).՝ հ.—հին, վ.—վերին, դ(երմ).—գերմաներեն և ոչ՝ հ. վ. գ.—հին վերին գերմաներեն:

լիկ. — լիկիերեն
 լիտվ. — լիտվերեն
 լուպար. — լուպարերեն
 լուվ. — լուվերեն
 խանտ. — խանտուերեն
 խեթ. — խեթերեն
 խոտ. — սալ. — խոտանասալերեն
 խորզեմ. — խորհւմերեն
 խվար. — խվարշերեն
 խուռ. — խուռերեն
 կարարդ. — կարարդիներեն
 կաշուր. — կաշուրերեն
 կար(ատ). — կարատերեն
 կելտ. — կելտական
 կետ. — կետերեն
 կիմեր. — կիմերերեն
 կիմր. — կիմրերեն
 կյուր. — կյուրիներեն
 կուսն. — կուսներեն
 կովկ. — կովկասյան
 կրիզ. — կրիզերեն
 հ. — հին
 հ(այ). — հայերեն
 հայաս. — հայասերեն
 հին. — հինալուդերեն
 հյուս. — հյուսիսային
 հ(ն)գ. — հնագույն
 հնդկ. — հնդկերեն, — ական
 հուլ. — հուլանդերեն
 հոմեր. — հոմերոսյան
 հուն. — հունարեն
 հր. — հրերեն
 հունգ. — հունգարերեն
 ղին. — ղինուներեն
 ղունգ. — ղունգիերեն
 ճան. — ճաներեն
 մ. — միջին
 մազանդ. — մազանդարաներեն
 մակեդ. — մակեդոներեն
 մանդ. — մանդերեն
 մանս. — մանսիերեն, տե՛ս վոգ. — վոգուերեն
 մար. — մարիերեն
 մեդր. — մեդրելերեն
 մին. — միներեն
 մևսապ. — մևսապերեն
 մնք. — մանիքական
 մոկշ. — մոկշաներեն
 մորդվ. — մորդվական
 մունչ. — մունչաներեն
 յազգ. — յազգովամերեն
 յադն. — յադնոերեն
 ն. — նոր
 նախ. — նախյան
 նզանաս. — նզանասաներեն
 նենեց. — նենեցերեն
 նոստր. — նոստրատիկ

շվեդ. — շվեդերեն
 շուպն. — շուպնաներեն
 շումեր. — շումերերեն
 շամ. — շամալերեն
 շեխ. — շեխերեն
 շիչ. — շիչներեն
 սլադ. — սլադենդական
 սհւլ. — սլաշլաներեն
 սլրթ. — սլարթերեն
 սլ(րսկ.). — սլարսկերեն
 սլերմ. — սլերմական
 սլորտ. — սլորտուգալներեն
 ոտմ. — ոտմիներեն
 ոտու. — ոտուերեն
 ոտուտ. — ոտուտուերեն
 սաամ. — սաամերեն
 սակ. — սակերեն
 սարբկոլ. — սարբկոլերեն
 սելկուպ. — սելկուպերեն
 սեմ. — սեմական
 սերբախոքվ. — սերբախոքվաթերեն
 սլ(ալ). — սլավոներեն, — ական
 սլովակ. — սլովակերեն
 սլովեն. — սլովենիերեն
 սկանդ. — սկանդինավյան
 սկյութ. — սկյութերեն
 սվան. — սվաներեն
 ստ. — ստորին
 վ. — վերին
 վախ. — վախաներեն
 վ(ենետ). — վենետերեն
 վեպս. — վեպսերեն
 վ(ղ). — վաղնջական
 վոգու. — վոգուլերեն
 տաշիկ. — տաշիկերեն
 տինդ. — տինդերեն
 ցախ. — ցախուերեն
 ցեդ. — ցեդերեն
 ուբիխ. — ուբիխերեն
 ուզար. — ուզարիտերեն
 ուդմ. — ուդմուրտերեն
 ուկր. — ուկրաիներեն
 ումբր. — ումբրերեն
 ուտ. — ուտիերեն
 ուրարտ. — ուրարտերեն
 փյունիկ. — փյունիկերեն
 քամ. — քամական
 քարթվ. — քարթվական
 քրդ. — քրդերեն
 օս. — օսերեն
 օսկ. — օսկերեն
 օստյակ. — օստյակերեն
 ֆինն. — ֆիններեն, — ական
 ֆինն. — ուգր. — ֆիննաուգրական
 ֆրանս. — ֆրանսերեն
 ֆրիզ. — ֆրիզերեն

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՑԱՆԿ*

արբայ 617, 624, 625, 628, 629	ալալ(ս)ունք 270
արարոյ 391	ալեւոր 400
արիթ 595—597	ալիւր (-ււր) 53, 107, 111, 210, 235, 263, 302, 374, 379, 395
արեղայ 455, 477, 480—482, 484	ալի 122, 215, 266, 392
արա՜ 267, 397, 512, 558, 573	ալի-ք «ալիք» 55, 143, 207, 231, 301, 320, 390
ազանելիք 397	ալի-ք «սպիտակ մաղ» 55, 107, 143, 208, 231, 301
ազանիլ «հագնել» 52, 81, 123, 159, 211, 240, 243, 390	ալոջ 405
ազանիլ «գիշերել» 113, 211, 240, 248, 249, 299, 390	ալոյ 136, 209
ազարակ 48, 311, 413, 425, 452	ալուճ 111, 212
ազի 203, 403	ալ-ք 404
ազուա 125, 168, 208	ախ 293
ազուա 393, 463	ախլախնձոր 438
աղամանդ/տ (անդ-) 618, 625, 627—629	ախամախ 391, 455, 486, 488
աղամանդեայ 627	ախնթոր (աղնթոր, ալինթոր, լաինթոր) 438
աղի 207, 451	ախոյկան 404, 440
աղեն (աղին) 455, 477, 480, 482, 484	ախոնդ-անք 397
աղո 207	ախոս 390, 395, 513, 567, 571
աղազիլ 72, 108, 113	ախոռապիտ 513
աղաղուն 218, 390	ախորան 440
աղատ 272, 363, 367, 369, 397, 512, 539, 569, 576	ախորժ 513, 567, 575
աղատանի 37, 376	ախորժական 390, 513, 575
աղատել 385, 397	ախտ 513, 552, 562, 571
աղատութիւն 386	ախտաբեր 381
աղբն 436	ախտածէտ 354, 381, 402, 513, 552, 570, 571
աղգական 208, 354	ախտար 577
աղգ 184, 221 272, 366, 369, 512	ախտար-ք 513, 568, 571, 575
աղդ 397, 512, 575	ածանիլ 390
աղդեցոյթիւն 386	ածել 51, 111, 214, 219, 233, 243, 248, 249, 363, 364, 390, 421, 429, 489, 551, 564, 587, 601
աղդոյ 356	ածելի 394
աղդր 142, 189, 209, 390	ածելի 211, 263
աղն 383, 512, 556, 571, 575	ածու 241, 249
աղնիւ 512	ածուխ 183, 233, 613
աղնուական 272	ակահ 513, 561, 567, 575
աթոռ 264	ակաղձուն 399
աթոթայ-ք 455, 477, 481, 482, 484	ակամայ 354, 357, 358, 513, 562, 566, 568, 575
աթոր 405, 439, 609, 610	
ալարել 52, 111, 219	

* Բառացանկի կաղմկելուն օգնել են կրտսեր դիտաշխատակիցներ Ն. Գ. Հովհաննիսյանը, Լ. Ե. Սահակյանը և ավագ լաբորանտներ Վ. Ս. Ալիտիսյանը, Ա. Կ. Բարխուդարյանը, Ա. Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Վ. Պապիկյանը:

տիտնատես 221, 387
 տկանիկ 245
 տկոնջալուր 221
 տկանջ-ք 611
 տկաս 321
 տկլակ 141, 183, 221, 233, 255, 273, 279
 տկն 51, 71, 141, 180, 183, 201, 209, 211,
 219, 226, 238, 244, 245, 255, 261, 263,
 277, 278, 363, 381, 390, 413, 564, 568,
 594, 606
 տկնածու 241, 363
 տկնածութիւն 219
 տկնահանոյ 387
տկնալայիկ 362
 տկնարիկ 360, 361, 362
 տկնկալու 241
 տկնկալութիւն 219
 տկնկառոյց 387
 տկնկոր 247, 361, 362
 տկնհար 247, 250, 387
 տկներեւ 247
 տկրաս 262
 տկուի 472, 555
 տկումբ 440
 տկուր 455, 469, 471, 473
 տհ (տրհ-) 513, 675
 տհա 321
 տհաղին 353, 569, 575
 տհեակ 268, 402, 513, 574
 տհեկան 513, 568, 574
 տհոկ 407, 513, 577
 տղ 51, 146, 211, 245, 284, 295
 տղաբողոն 407, 618, 625, 629
 տղադ 405, 472
 տղաբաւ 390, 531
 տղալ 53, 107, 111, 210, 231, 263, 301, 390
 տղախին 390, 425, 472
 տղաղակ 111, 251, 447, 451
 տղաղակիկ 220, 271, 278, 390
 տղաղանչ 251
 տղաղիկ «տղաղակիկ» 111, 220
 տղաղիկ «տղ ղնիկ» 251, 278, 447
 տղամոզ 111, 138, 216
 տղամոզիկ 53
 տղանդ 111, 222, 240, 274, 318, 385
 տղանդադործ 385
 տղանդաւոր 385
 տղանդիկ 318
 տղանդութիւն 381, 385
 տղանձ 53, 111, 157, 210, 390, 590
 տղանձիկ 210, 390
 տղաչիկ 121, 220, 385, 390
 տղատիկ 121, 164, 219
 *տղաւ 270
 տղաւաղ (տղեւաղ) 108, 111, 252
 տղաւաղիկ 53, 216
 տղաւթ(տ)կե(տ)ր 354, 385

տղաւթանոց 222
 տղաւթատուն 222
 տղաւթիկ 222
 տղաւթ-ք 121, 168, 274, 385
 տղաւթի 53, 56, 111, 208, 231, 260, 270, 606
 տղաւտ 146, 189, 218, 269, 405
 տղաւրի-ք 111, 210, 231, 237, 263, 302, 390
 տղբ 146, 164, 190, 209, 270, 390, 591, 592
 *տղբ 270
 տղբախուղբ 390
 տղբիւր (-ււր) 116, 207, 258, 374, 413
 տղբուա 237
 տղիկ 215
 տղեղն 122, 221, 273
 տղեղնաւոր 250
 տղիբսիկ 390
 տղէտ 121, 164, 218, 390, 614
 տղի 146, 218, 269, 291, 346, 444
 տղիչ 145, 207, 259, 390
 տղիւտ 265, 311
 տղիսի 234, 437
 տղի-ք 296
 տղիս 395, 407, 425, 486, 488
 տղիսամաղի 364
 տղիսիկ 268
 տղծ 108
 տղծեալ 146, 211
 տղկաղիկ 122, 215, 267, 390
 տղճատիկ 121, 164, 216
 տղմկարար 355
 տղմկիկ 215
 տղմուկ 143, 215, 234, 390
 տղն 121, 164, 218, 234, 390
 տղջ 207
 տղջաղջ 111, 207
 տղջամուղջ 111, 138, 207, 403
 տղջիկ 145, 207, 238, 273, 356, 368, 436
 տղտ 206, 207, 211, 258, 388, 390
 տղտ «տղ» 146, 189
 տղտ «կեղտ» 108, 164
 տղտամուղտ 138, 207, 252
 տղտեղի 250
 տղտիւր 121, 164, 310, 374
 տղտոր 438
 տղց 400, 455, 478, 481, 484
 տղտէտ 157, 208, 260, 302, 340
 տղտճակ 570
 տղփուն 111, 210, 234
 տղքատ 135, 178, 215, 237, 267, 384, 390
 տճ 245
 տճապարիկ 393
 տճառ «կոճիկ» 390
 տճառ (տճառ) «սարք» 406, 513, 556
 տճիկ 141, 183, 216, 390
 տճիւն 72, 108, 113, 201, 207, 239, 390
 տճուկ 142, 209, 390, 613

ամ 100, 147, 217, 245, 248, 269, 349, 390, 411, 415
 ամառ 55, 146, 190, 213, 231, 265, 383, 390
 ամառյի 231, 390
 աման 55, 146, 190, 210, 295, 302, 390
 ամանակ 398
 ամանոր 248
 ամառն 55, 147, 217, 235, 269
 ամարու 394, 455, 478, 483
 ամաւթ 168
 ամաւթոյ-ք 356
 ամբողջալ 396
 ամբաստան 403, 513, 564, 577
 ամբաստանիւ 273, 563
 ամբաստան լինիւ 563
 ամբար (համբար) 390, 513, 530, 537, 556, 563, 565, 566, 568, 569, 572
 ամբարապետ 569
 ամբարիշտ 513, 541, 577
 ամբարհաւաճ 403, 510
 ամբարտակ 564, 566, 570
 ամբարտաւան 403, 513, 556, 564, 566, 575
 ամբուտ 440
 ամբոյս 405, 514, 556, 574
 ամբոկ 396
 ամբողջ 52, 149, 216, 222, 245, 269, 390
 ամիթանալ 390
 ամենի 403
 ամենաբաւ 387
 ամենաբեր 248
 ամենագեղ 248
 ամենագէտ 248
 ամենագիշեր 248
 ամենագործ 248
 ամենազաւր 387
 ամենածին 248
 ամենակալ 248
 ամենակերակրիչ 387
 ամենայն 52, 147, 201, 216, 234, 248, 367, 369
 ամենայուշ 362
 ամենացոյց 387
 ամենեքեան (-քին) 355
 ամենեւին ոչ 217, 242
 ամենուստ 356
 ամէն 52, 147, 216, 269, 390
 ամիկ 208, 405
 ամիճ 514, 572
 ամիս 51, 138, 217, 269, 600, 605
 ամղան 455, 478, 483
 ամորձատ 404
 ամորձի-ք 141, 209, 231, 245, 390, 590
 ամոր 403
 ամպ (ամբ) 52, 122, 201, 207, 258, 390
 ամպավար 355
 ամպարիշտ 541
 ամպրոպ 52, 122, 207, 235, 390

ամբական 381
 ամբասիկ 426
 ամբաստան 381
 ամբաստանիւ 381
 ամբոց 381, 393
 ամուլ 145, 209, 233, 242, 390, 487
 ամուտին 123, 166, 207, 234, 245
 ամուտնանալ 207
 ամուր 393, 400, 439
 ամուր «ամբոց» 381
 ամուրի 145, 188, 207, 231, 242, 259
 ամփոփ 268, 391
 ալք 295, 392, 393
 ալքատան 354, 376, 386
 ալքի 121, 212, 231, 263, 264, 416
 ալգորդ 238
 ալք 120, 154, 197, 222, 246, 351
 ալքեր 618, 625—629
 ալքմ 361, 362, 392
 ալլ 52, 53, 71, 108, 111, 193, 222, 232, 274, 351, 366, 422, 429
 ալլածին 248
 ալլաղանդ 385
 ալլալիւ 216
 ալլանդակ 354, 391, 569
 ալլատարալ 362
 ալլորդ 238
 ալլուստ 356
 ալծ 48, 80, 107, 111, 208, 260, 298, 299, 300
 ալծեամն 391
 ալծեալ 355
 ալծքաղ 247
 ալն 71, 120, 122, 222, 242, 246, 351, 601
 ալնուհետեւ 241
 ալպն 400, 455, 486, 488
 ալպն(ա)կատակ 361
 ալս (դեր.) 120, 133, 222, 242, 246, 274, 351, 375, 377, 391, 402
 ալս «քամի» 450, 462
 ալսանակ 569
 ալսուր 217, 269, 391
 ալսինքն 351
 ալսպլս 354
 ալսպլսի 354
 ալսուհետեւ 241
 ալս 141, 197, 209, 261, 287, 391
 ալսուլ 141, 197, 210, 284, 388, 391
 ալսումն 141, 210, 239, 261, 391
 ալր «տղամարդ» 71, 107, 140, 182, 207, 231, 232, 259, 287, 301, 366, 391, 409, 444, 448
 ալր «քարալր» 112, 207, 258, 413, 495, 582
 ալրիւ 201, 207, 240, 299, 391, 448
 ալրի 208, 259, 260
 ալրուք 241
 ալց 220, 221, 236, 245, 273, 363, 391

ալցել 236
 անսոց 265, 425, 452, 466
 անսպան 113, 217, 269, 406
 անսպանել 217
 անսպորոյն 391
 անսոգատ 357
 անսոլարմ 391
 անսոլդ 357
 անսոլդակ 556
 անսոլդելի 357
 անսոլի 146, 218, 269, 346
 անսոխտ 357
 անսոկնկալ 218
 անսոմալ 399
 անսոմալ 242
 անսոյ 242
 անսոնձն 242
 անսոնով 384, 463
 անսոնուն 222, 242
 անսոնիկ 569
 անսոլխատ 357
 անսոլխարհիկ 356, 514, 569, 576
 անսպակ 406, 514, 572, 575
 անսպական 357
 անսպալխար 357
 անսպատ 390, 514, 566, 572
 անսպատակեաց 361
 անսոակ 399
 անսարատ 357
 անսարգ 357, 404
 անսարգանք 575
 անսարգել 242, 399
 անսարգար 219, 391
 անսարժան 357
 անսարի 514, 562, 566, 574
 անսարտ 566
 անսալ 390, 436, 437, 455, 469, 473
 (ա)նսալի 140, 210, 231, 240, 246, 254, 391
 անսար 246, 254, 268, 405, 440
 անսարէն 391
 անսարվ 357
 անսարվելի 357
 անսոնակ 357
 անսամ 401, 514, 530, 566, 574
 անսալտ 268, 405
 անսել 411
 անսել(հալ) 358
 անսելտ 358
 անսել 412
 անսոհ 358
 անսոյն 386
 անսոյս 440
 անսոսնել (անկոսնել, անկոսնել) 391
 անսործ 242
 անսոլթ 391
 անս 211, 212, 222, 259, 264, 367, 391, 450,
 601

անդ «սոյստել» 71, 122
 անդ «հոնդ» 112, 157
 անդ «շիմք» 112
 անդանել (անդինել, անսինել) 514, 563, 564,
 566, 575
 անդամ 514, 566, 571
 անդամալոյծ 361, 362, 387
 անդանուր 354
 անդաստակ 81, 112, 211, 391
 անդաստան 354, 376
 անդարծ 401, 514, 557, 569, 573
 անդարձանի 563
 անդակ-ք 208, 231, 355, 391
 անդերձակալ (հան-) 514, 553, 569, 576
 անդին 429
 անդէորդ 208, 238, 402
 անդի (-հալ) 112, 157, 208, 231, 355
 անդինդային 354
 անդոհ 514, 575
 անդորր (անդորր) 245, 401
 անդորանիկ 392
 անդորավարտիք 511, 566
 անդրէն 217, 222, 269, 391
 անդրի 625—629
 անդրիանդիտ 627
 անդրիագործ 361
 անդրոյնք 397
 անդրու(վ)ար (անդրավար, անդուար) 566
 անդունդ-ք 117, 161, 216, 222, 242, 274, 391,
 402
 անհզր 242
 անհր 111, 208, 235, 259, 260, 436
 անհրախտի 358
 անհրասան 358
 անհրկիւղ 242
 անհաւակ 357
 անհաւակունի 439
 անհատ 357
 անհզայ 357
 անհծք 140, 274, 391
 անհայր 112, 157, 207, 233, 276
 անհառամ 242
 անհել 112, 157, 207, 233, 591, 592
 անհիհալատոս (անհիլատոս) 618, 629
 անհծ 133, 208, 260, 606
 անհծանել 140, 222, 255, 377, 378
 անհիմանալի 357
 անհիմաստ 165
 անհիմաց 357
 անհրաւ 357, 391
 անհիւ 149, 215, 266, 277
 անհոյս 242
 անհոսին 242
 անհար 357
 անհայել 408
 անհառն 357, 406
 անհարատ 357

անծանաթ 242
 անծող 426
 անկած 249
 անկամբ 358
 անկան (անգոն) 482
 անկանիլ 108, 147, 214, 245, 266, 363, 364, 514
 անկենդան 231
 անկիւն 112, 216, 239, 267
 անկողին 212, 245, 264, 391
 անկուած 211, 249
 անհնազանդ 392, 397
 անհաճոյ 358
 անհաշտ 357
 անհաս 358
 անհաստատ 391
 անհարթ 400
 անհիթի 391
 անձայն 242
 անձու 172, 258, 391
 անձեռնհաս 357
 անձևոց 211, 222, 245, 263
 անձեւ 358
 անձկանալ 219
 անձկութիւն 219
 անձն 100, 112, 202, 207, 220, 238, 245, 259, 349, 391
 անձնագրով 403
 անձնակաձ 381
 անձնատեր 247
 անձնատուր 221, 273, 384, 387
 անձնիշխան 381
 անձնիր (անցնիր) 391
 անձնտիրութիւն 387
 անձող 141, 183, 207, 233, 613
 անձրեւ 203, 398, 466
 անձուկ 52, 112, 216, 219, 267, 391
 անճոռնի 391, 439
 անմարդի 358
 անմաքուր 391
 անմեղ 222, 273, 392
 անմիտ 220, 242, 391
 անյարուշ 232
 աննշան 407
 անշնորհ 358
 անտղորմ 391
 անոյշ 408, 514, 568, 574, 581
 անտպայ 391
 անպաշտ 357
 անպատկառ 399
 անպարտ 392, 565
 անպտուղ 242
 անջատել 391, 392
 անջնջելի 357
 անջրպետել 391
 անջուր 242
 անսալ 218, 221, 399

անտերմն 242
 անտուղ 391
 անտուտ 242
 անտուր 391
 անվարժ 391
 անվիշտ 286
 անտառ 118, 207, 245, 258, 259
 անտառակ 354
 անտերունշ 356
 անտիղ 161
 անտղելի 161, 266
 անցական 381
 անցական 569
 անցանկ 147, 190, 214, 243, 245, 363, 367, 383
 անցաւոր 250, 381
 անցորդ 237
 անց-ք 218
 անուանադիր 381
 անուանել 220, 391
 անուն (բ. անում) 72, 122, 202, 220, 271, 278, 448
 անունագրութիւն 381
 անուշակ 514, 568, 571
 անուշամ 361, 362
 անուշահոտ 361, 362
 անուր 112, 216, 235, 391, 439
 անուրջ 107, 141, 209, 232, 298, 299, 391
 անփորձ 242, 391
 անփոփոխելի 357
 անքատ 112, 157, 215, 237, 267, 390
 անքոյթ 401
 անքուն 358
 աշակերտ 514, 575
 աշակերտասէր 361
 աշխատ 381, 507, 514, 560, 575
 աշխատանք 381
 աշխատատէր 362
 աշխատիլ 381, 391
 աշխատութիւն 395
 աշխատումն 381
 աշխար 319, 507, 560
 աշխարաւանդ 507, 514, 560, 572
 աշխարել 319, 399, 514, 571, 573, 575
 աշխարհ 413, 507, 514, 559, 560, 571
 աշխարհ(հ)աւանդ «լիանդով» 507, 559, 560
 աշխարհագիր 387
 աշխարհային 354
 աշխարհատէր 387
 աշխարհ(հ)աւանդիկ 559
 աշխարհաւրէն 355
 աշխարհիկ 356
 աշխատ 507, 515, 559, 560, 574
 աշխոյժ 297, 392, 507, 559
 աշնանային 354
 աշնանայք 354
 աշտանակ 569

աշտարակ 391
 աշտևայ 273, 515, 576
 աշտուն (աստուն) 515, 575
 աշուն 123, 217, 269
 աշագար 353, 386
 աշագիղ 366, 369, 411
 աշառ 613
 աշառել 381
 աշիկ 366, 368
 աշ-ք (մ. հայ. աշուի) 141, 245, 255, 261, 381
 ապա 317, 404, 565
 ապագայ 359
 ապագովում 359
 ապալիկ 359
 ապալիք 565
 ապախա 391, 565
 ապախուրիմ 359
 ապական 564
 ապականել 395, 515, 547, 573
 ապակի (ապիկի) 515, 562, 571, 573
 ապահար(ա)ղան 515, 517, 565, 568, 577
 ապահարկ 359
 ապահով 565
 ապաշառ 515, 565, 575
 ապաշանել 397
 ապաշխար 564
 ապաշխարել 397, 514, 515, 560, 575
 ապաշնորհ 358, 359
 ապառաժ 406, 440, 559
 ապառում 391
 ապ(ա)սար-ել 515, 563, 573
 ապ(ա)ստամբ 515, 544, 576
 ապաստան 391, 515, 516, 565, 573
 ապաստանիկ 516
 ապատ 514, 515, 566, 572, 583
 ապարահ 391, 510
 ապարան 391, 515, 572
 ապարանջան 263, 515, 572
 ապարանք 367
 ապարասան 397, 515, 565, 576
 ապարաշ 565
 ապ(ա)րդում 516, 567, 573
 ապարթան-ել 515, 563, 575
 ապարհայիկ 565
 ապաւանդակ 515, 545, 572
 ապաւառ 390, 565
 ապաւարտակ 565
 ապաւին 391, 516, 575
 ապացոյց 565
 ապաքինել 392
 ապինիադ 516, 565, 573
 ապիրախտ 358, 565
 ապիրասան 358
 ապերասնութիւն 359
 ապի 112, 207, 231, 275, 276, 608
 ապիգակ 565
 ապիմակ 510
 ապիրատ 391, 516, 565, 577
 ա(պ)շոպ 516, 576
 ապստամբ 392, 564, 565, 568
 ապարաշ 510
 ապրսամ (ապուրսամ, ապրասում) 463
 ապուխտ 516, 564, 566, 572
 ապուղայ 453, 455, 478, 482, 483
 ապուշ 358, 391, 516, 575, 614
 ապուռ 391, 393, 516, 557, 565, 576
 աշ 146, 216, 245, 267, 268
 առ 143, 222, 243, 246, 248, 274, 302, 422
 առագաստ 123, 215, 240, 243, 266, 392
 առաքուր 358
 առած 121, 163, 220
 առածիլ 243
 առակ 243, 392
 առակոտկ 243
 առակոտնք 244
 առանձին 244, 392
 առանց 244, 351, 357
 առանց-ք 392
 առապար 395
 առաջ 143, 222, 244, 245, 359
 առաջակայ 359
 առաջևառ 242
 առաջի 242, 351
 առաջին 217, 234, 392
 առասան 388, 399, 516, 524, 557, 560, 565, 568, 573
 առասանակ 516, 568
 առասպիլ 150, 220, 244
 առասուկական 354, 386
 առաստաղ 151, 244, 264, 392
 առատ 404, 516, 560, 574, 575
 առատարեր 387
 առատալեռն 361, 362
 առատամիտ 361
 առատութիւն 386
 առաւառ 114, 159, 217, 244, 269, 367, 383, 392
 առանել 244
 առանելու 390
 առաւրեայ 244
 առաքեալ 392
 առաքել 404
 առաքինի 244, 393
 առնել 121, 215
 առէջ 121, 211, 244, 263, 436
 առնթիւր 244
 առժամայն 358
 առի «շատ» 112, 158, 216, 278
 առիգած 81, 392
 առին (առինճ/ը) 337, 395, 582
 առիւծ (-եւծ) 145, 189, 208, 260, 374, 384
 առիք 145, 188, 189, 212, 392
 առիւթիւ 244

առհասարակ 356, 358, 392
 առն «արու ոչխար» 71, 80, 123, 208, 238, 392, 467, 555
 առնել 112, 213, 243, 245, 250, 362, 363, 381, 421, 429, 443
 առնիւ 237, 355, 455, 478, 481, 483
 առնուլ 113, 163, 215, 218, 244, 266, 358, 363, 364, 397, 421
 առողանել 151, 207, 212, 258
 առույդ 400
 առուղ 210, 244, 245
 առողջացուցանել 392
 առոնին 358
 առու 151, 207, 237, 241, 249, 258, 560
 առած 249
 առիւ 121, 202, 220, 243, 271, 366, 369, 392, 431, 433
 առնէն 72, 111, 157, 211, 233, 263
 առ(ե)ղնագործ 387
 առորերէն 355
 առու 510, 581, 583
 առագղէն 516, 576
 առաջահայկու 569
 առաջաճարակական 516, 568, 571
 առաջանգակ 569
 առու(ա)նջական 402, 516, 554, 568, 576
 առաջատան 390, 570, 571
 առաջատակ 516, 563, 576
 առաջատակել 563
 առաջար 273, 407, 516, 562, 576
 առաջարարեկ 361
 առաջարակիր 361, 362
 առաջարեղ/ս 516, 574
 առաջիտ 516, 576
 առաջիտութիւն 353
 առտ 133, 222
 առտանար 354
 առտար 426, 466
 առտել 424—426, 466
 առտ(ե)ղագէտ 387
 առտեղատուն 387
 առտղ 49, 52, 107, 152, 195, 202, 207, 255, 258, 301, 450
 առարատիգալ 453
 առտուած 274, 311, 335, 385, 392, 435
 առտուածագան 570
 առտուածակերտ 361
 առտուածուալաշտ 385
 առր 142, 185, 211, 263, 320, 392, 613
 առակ 401, 516, 573
 առաղծ 54, 81, 118, 174, 207, 405
 առաղծագործ 213, 385
 առամն 107, 121, 202, 209, 239, 261, 301
 առամնատր 250
 առան 146, 217, 221, 269, 273, 278, 392, 510, 552
 առիւ (-իւմ, -իւմ) 55, 140, 219, 271, 373
 676
 ասելութիւն 219
 ասեն 146, 217, 278
 ասեսարոն 453
 ասենակալ 221
 ասէն 401
 ասղիւ 455, 468, 488
 աստ 56, 113
 աստր 146, 189, 212, 232, 264, 392
 աստա 56, 113, 207, 275, 276, 427
 աստրաղոյն 516, 517, 575
 աստրաղունակ 517
 աստրաղիկ 575
 աստիղիկ (Ատիղիկ) 617
 աստրաղիկ 575
 աստրաղիկ 517, 556, 577
 աստր 367, 408, 516, 560, 574
 աստրաղիկ 361
 աստրաղիկ (կրակ-) 361
 աստրաղ 595, 603, 612
 աստրաղիկ 361
 աստրաղիկ 354
 աստրաղիկ 362
 աստրիկ 393
 աստրիկ 361, 362
 աստրիկ 311
 աստրաղ 361
 աստիկ 153, 197, 198, 208, 248, 253, 260, 378, 392, 429, 441, 443
 աստիկ 207
 աստիկ 392, 405
 աստիկ 286
 աստիկ «բիծ» 216, 253, 392, 393
 աստիկ «արագիւ» 113
 աստիկ 249
 աստիկ 112, 250
 աստիկ 232
 աստր 421
 աստ 392
 աստ 198, 208, 253, 429, 441
 աստ 52, 58, 80, 113, 158, 212, 237, 264
 աստ 441
 աստ 151, 210, 241
 աստիկ 141, 164, 221, 272, 295, 392, 400
 *աստիկ 397
 աստիկ 210
 աստիկ 111, 216
 աստիկ 210, 392
 աստիկ 151, 210
 աստիկ 354
 աստիկ-ը 111, 209, 235
 աստիկ 392
 աստ 113, 211, 219, 517, 559, 574, 575, 581
 աստիկ 219
 աստիկ 113, 159, 392
 աստիկ 569
 աստիկ 113, 159, 209, 240, 261
 աստիկ 627

արգասիք 392, 486, 625—629
 արդատ 156, 199, 211, 212, 263
 արդաւանդ 393
 արդիկ 113, 211, 222, 233, 273, 279, 298,
 299, 381, 392, 603
 արդիւան 221, 273, 392
 արդիւովանք 362
 արդիւարան 221
 արդիւու 220, 221, 378
 արդու 356
 արդ «այժմ» 85, 112, 217, 269, 392
 արդ «ձև» 112, 158, 216, 240, 267, 403
 արդածին 302
 արդար 85, 112, 219, 222, 235, 241, 271,
 273, 392, 504
 արդարացուցանել 221
 արդարիւ 241
 արդարութիւն 221
 արդարութիւն 356
 արդեան 355
 արդէն 217, 269, 392
 արդին-ք 212, 264, 392
 արդն 158, 238, 298, 300, 304, 305, 392
 արդու 510
 արեւածարք 393
 արեղակն 207, 238, 258, 366, 369
 արեղ(ն) 145, 207, 439, 560
 արեղունի 439
 արեկ 154, 198, 209, 392
 արեւ 107, 108, 145, 202, 207, 258
 արեւել-ք 216, 268
 արեւոտա-ք 216, 268
 արիւն 151, 209, 241, 398
 արծան 404, 517, 554, 557, 568, 573, 574
 արծանապէս 354
 արծանաւոր 381
 արծանի 381, 404, 517, 573
 արծիկ 517, 568, 574
 արծիք 82
 արի 219, 231, 245, 271, 287, 366, 392, 566
 արին 52, 123, 166, 201, 209, 239, 261
 արծաթ 57, 113, 213, 215, 237, 265, 267, 270,
 384, 420, 590, 602, 613
 արծաթապին 248
 արծաթապործ 248, 385
 արծաթազուծ 385
 արծաթահանք 385
 արծաթասէր 267, 392
 արծաթապիտակ 362
 արծաթեղեն 355, 385
 արծարծել 57, 113, 207, 270, 392
 արծուի (-ծիւ) 107, 108, 145, 208, 231, 260,
 341, 367, 419, 439, 443, 590, 613
 արծնել 57, 113, 214, 265, 270
 արկանել 220, 291, 249, 363, 364, 381, 388,
 397, 517, 573
 արկղ 392, 631, 632
 արհաւան 513, 575
 արհամարհել 364, 391
 արհաւիր 513, 575
 արհնատ 265, 388
 արծակ 515, 517, 568, 574, 576
 արծակապարք 361
 արծակիւ 209, 363, 364, 378, 388, 397, 399,
 573
 արծան 265
 արհիւ 265
 արման (ը. արմտ) 610
 արմանալ 123, 392
 արմատ 72, 123, 202, 203, 212, 237, 239,
 288, 300, 341, 392, 409, 429, 606
 արմաւ 517, 547, 572
 արմաւենի 355
 արմեն 123, 221, 272, 279, 285—287, 289,
 292, 300, 323, 441, 466
 արմ(ն) 123, 212, 237, 239, 287, 288, 290,
 300, 341, 409, 429, 606
 արմաիք 374, 375
 արմունկ 112, 209, 234, 238, 261
 արշալուրդք 393
 արշաւել 517, 576
 արույր 265, 517, 560, 573
 արջ 52, 146, 189, 208, 260, 581
 արջառ 391, 613
 արջասպ 609
 արջն 189, 406, 517, 574, 609
 արտ 52, 80, 111, 212, 222, 235, 264, 356,
 376, 391, 450
 արտախոյր 367
 արտասուել 399
 արտասուք 117, 219
 արտաւար 591
 արտաւնութիւն 221
 արտաւար (հղն. -սուք) 106, 117, 219
 արտաբոյ 232
 արտաքս 111, 232, 363
 արտաքուտ 356
 արտաքալ 118, 217, 393, 408
 արու 207, 231, 241, 393
 արուած 241
 արուական 354
 արուարծան 317, 392, 510
 արուհտ 213, 240, 265, 388, 517, 551, 573
 արուհտաւոր 213, 392
 արուհտակ 517, 553, 573
 արուհտակ 517, 571
 արի 440
 արբայ 272, 366, 369, 379, 397, 439, 463
 արբայիսկոպոս 618, 625, 627—629
 արբունի 356, 380, 439
 արբունտ 356
 ատղ 396
 ատղանի 354, 376
 ատղիկ 113, 154, 222

աւազ 116, 207, 601
 աւազակ 267, 404, 556, 614
 աւազան 510, 517, 556, 571
 աւազուկ 378
 աւազուտ 237
 աւան 395, 413, 428, 443, 517, 545, 554, 567, 575, 582, 583
 աւանդող 220
 աւանիկ 113, 122, 222
 աւասիկ 113, 133, 222
 աւար 202, 254, 273, 391, 393, 517, 557, 576
 աւարառու 361, 362
 աւարտ 396, 517, 566, 574
 աւարտել 269, 394
 աւզնական 552
 աւզնիկ 272, 393, 552
 աւգոստոս 618
 աւգոստական 627
 աւգոստափառ 628
 աւգոստոս 618, 626, 627, 628, 629, 631
 աւդոտակար 517, 573
 աւդոտել 215
 աւգուտ 215, 267, 517, 551, 573
 աւդ «օդ» 114, 207, 258
 աւդ «կողիկ» 123, 159, 211
 աւդամուտ 248
 աւդի 142, 208, 393, 452
 աւհալ 220, 393
 աւհլ 140, 213, 302
 աւհլիկ (-ու) 140, 213, 302, 433
 աւհլի 140, 216, 231, 269, 439, 443, 613
 աւհլորդ 238
 աւետ (աւէտ) 113, 159, 552
 աւետարանել 222
 աւետիկ 113, 220, 231
 աւետիք 231
 աւետչալ 356
 աւեր 518, 568
 աւերակ 367, 518, 568, 573
 աւերիկ 368, 395, 573
 աւթ 113, 211, 240, 264, 302
 աւթագայիլ 390
 աւթարան 355
 աւթել 211
 աւթեան 362, 393
 աւթոց 81, 123, 211, 236, 240, 263, 393
 աւժանդակ 354, 510, 564, 569
 աւժանդակել 393
 աւժիտ 393
 աւիլ 113, 219
 աւինդ 555
 աւին 56, 113, 214, 239, 448
 աւծ 211
 աւծ(ան)ել 141, 198, 211, 222, 263, 378, 393
 աւծ 52, 106, 112, 208, 260
 աւծի-ք 114, 211, 231, 263, 302
 աւծտել (աւցտել) 391, 510
 աւդ 114, 216, 231, 233, 239, 393
 աւդակ 391
 աւճան 510
 աւճան լինիլ 393
 աւճառ 567, 576
 աւն 141, 215, 267, 395
 աւշ 408
 աւշարակ 518, 571
 աւշինդր 518, 562, 572
 աւշնան 518, 572
 աւտար 273, 518, 567, 576
 աւտարակոն 273, 396
 աւտարաձայն 361, 387
 աւտարամիտ 361
 աւտարատէր 361
 աւտարոտի 380
 աւր 71, 107, 111, 217, 269, 294, 301, 393, 448
 աւրագիշեր 393
 աւրեր 391
 աւրէն (-ք) 273, 366, 518, 567, 570, 578
 աւրէնդիր 384
 աւրէնուսոյց 361, 384
 աւրինակ 392, 518, 568, 573, 574
 աւրինիկ 284, 518, 563, 564, 567, 577
 աւրիորդ 366, 367, 369, 390, 424, 428
 աւրհնութիւն 385
 ափ 112, 209, 318, 393
 ափափայ 424
 ափիկ 318
 ափի 56, 607
 ափիղատոս 453
 ափն 259, 318, 603
 ափնի 439
 ափո 608
 ափսէ 262, 393, 602, 618, 627—629
 ափու 56, 112, 207, 275, 608
 սք 405, 609, 610
 աքաղաղ 131, 174, 208, 233, 252, 260, 276
 աքիւս 440
 աքլոր 276
 աքսորել 385
 աքսոր-ք 455, 478, 481, 484
 աքցան 610
 բա 115, 159, 222, 274
 բարայ 428, 430—432
 բադ 264, 511, 518, 559, 573, 574
 բագին 84, 274, 393, 406, 518, 554, 556, 577
 բադ 384
 բազար 491
 բազէ 384, 518, 571
 բազմագուլ 381
 բազմակ 399, 518, 572
 բազմակալ 361
 բազմական 574
 բազմամեղ 385

բազմասր 386
 բազմիկ 518, 563, 574
 բազմոց 264
 բազմութիւն 405
 բազուկ 398, 518, 556, 561, 571, 572, 582
 բազում 202, 334, 393, 404, 574
 բաթրոն 618, 628, 629
 բաժ 407, 518, 562, 568, 573, 574
 բաժակ 262, 393, 518, 568, 572, 578
 բաժան 392
 բաժանել 391, 518, 574
 բաժանումն 386
 բաժին 403, 518, 574
 բալ «ասել» 53, 56, 115, 220, 222, 271, 392
 բալ «միգ» 57, 115, 207, 258, 393
 բալախ 407
 բալասան 629
 բախած 391
 բախել 402
 բախտ 271, 518, 557, 564, 575
 բախտաւոր 396
 բակ 393, 591, 595—597, 603, 610
 բաճուանդ 263, 561
 բազալք 393, 424
 բազանիք 618, 625, 626, 628, 629
 բազրաղել 424
 բազրանջ 388
 բազրանջել 115, 220, 252, 451
 բաղել 404, 424
 բաղելոն 394
 բաղիւսար (բաղիւսար) 618, 626, 628, 629
 բա(ղ)իւն 317
 բաղձ 440
 բաղձալ 271
 բաղձանք 394
 բաղսամովն 618, 629
 բաճկոն 263
 բամբասանք 354, 386
 բամբասող 393
 բամբիշն 397, 518, 562, 576, 582
 բայ «ասույթ» 52, 53, 56, 220, 240, 271
 բայ «որդ» 116, 160, 211, 237
 բայոց 237, 393
 բայց 351
 բան 52, 53, 56, 85, 109, 115, 219, 220, 234, 271, 366, 369, 375, 422
 բանագլտ 247
 բանադրել 222
 բանալ 53, 57, 115, 216, 236, 267
 բանալի 242, 385
 բանակ 273, 367, 369, 383, 393, 556, 578
 բանաստեղծ 220
 բանբեր 247
 բանգն (-կն) 115, 220
 բանհար 235
 բռնջար 395
 բանսարկու 241, 393
 բանսարկութիւն 361
 բանսերթուկ 378
 բանալդ 273, 392, 514, 518, 539, 564, 577
 բանտական 518, 577
 բանտամուտ 361
 բանտապան 354, 518, 577
 բանտապետ 518, 577
 բանտարդել 361, 362
 բանուկան 518, 553, 562, 576
 բաշխ 511, 518, 541, 564, 569, 573
 բաշխել 511, 574
 բաշխիշ 518, 569, 573
 բառ 115, 220, 235, 271, 422
 բառ(ա)գիրք 220
 բառնալ 116, 214, 363, 366
 բասիլիսկոս (բասիլիսկոս) 618, 629
 բասիր 480—482, 484
 բաստարան 392, 518, 565, 570, 577
 բաստոն 394, 631, 632
 բասրիկ 406, 455, 478, 480, 482, 484
 բար 519, 572
 բարար 436
 բարակ 519, 574
 բարաշխ 560
 բարապան 393, 396, 519, 522, 561, 569, 672
 բարապետ 519, 561, 572
 բարաւոր 391, 393, 519
 բարբանջ 388
 բարբաշ 388
 բարբառ 115, 220, 252, 271
 բարբառոս 381, 618, 626—629
 բարբառոսական 627
 բարբառութիկ 381
 բարգաւաճ 519, 562, 564, 575
 բարդ 116, 212, 240, 264, 395, 594
 բարիաւ 242
 բարեբանել 222
 բարեբանութիւն 219
 բարեդէմ 361, 362
 բարեխաւ 393
 բարեխորատ 361
 բարեկամ 273, 361, 362
 բարեհշան 361, 362
 բարեպաշտ 385
 բարի 72, 116, 201, 203, 232, 271, 294, 349, 393
 բարիկ 117, 161, 207, 393, 445, 476, 483
 բարիանալ 393
 բարիութիւն 219
 բաճ 160, 518, 551, 558, 560, 572
 բարձ 367, 519, 572
 բարձակից 361
 բարձկիւն 361, 362, 384
 բարձրատիր 361
 բարձիկ 375
 բարձր 51, 70, 72, 108, 116, 160, 216, 218, 267, 406, 445, 593, 605

Ինքնակրթական 216
 Բարձրագույն 361
 Բարձրագույն 353, 386
 Բարձրանալ 214, 364, 396
 Բարձրաձայն (ակ) 355, 393, 571
 Բարձ-ը 390
 Գարուն-ը 249, 356
 Գարուններ 519, 562, 577
 Գարունի (բ. բարդի) 57, 116, 212, 231, 264, 299, 613
 Գարունը 72, 116, 219, 232
 Գարունակ 405
 Գարունը 393, 439
 Գար-ը 116, 221, 249, 272
 Գայ 236
 Գառ 396, 519, 574
 Գառակ 401, 519, 574
 Գառական 393, 519, 574
 Գառի 393
 Գառարձակ 359
 Գառարձակ 249, 359
 Գրչալ 187
 Գրունի 611
 Գրե(ա)լի 519, 576
 Գրիլիկա 453
 Գրիկ 235
 Գրիկանի 115, 213, 235, 255, 304, 394
 Գրիկոր 235, 393, 439
 Գրիկական 355
 Գրիմ 115, 209, 239
 Գրիկանոր 404
 Գրիկուն 115, 219, 234, 239
 Գրիմ 618, 624, 626, 628, 629
 Գրուն 116, 214, 234
 Գրեր 116, 248
 Գրերան 81, 107, 116, 202, 209, 234, 261, 265, 393
 Գրերել 116, 207
 Գրեր 273, 306, 393, 455, 476, 484
 Գրերական 387
 Գրերամէջ 387
 Գրերել 51, 72, 116, 214, 233, 249, 250, 349, 363, 364, 390, 448, 489
 Գրերիլ 393, 400
 Գրեր 51, 72, 116, 216
 Գրերի 116, 212, 235, 393
 Գրեր-ը 212, 264, 392
 Գրեն 265, 393
 Գրզալ 588, 602
 Գրզ 588, 602
 Գրիկ 603
 Գրիկակ 603
 Գրիկիլ 114, 216, 277
 Գրիկեր 361
 Գրիլ 519, 571
 Գրիլի 392
 Գրիկուիլ 385
 Գ80
 Ի(ի)լի 144, 187, 303
 Իլի 144, 187, 303, 447
 Իլի 403, 519, 571
 Իլի 115, 160, 218, 269, 270
 Իլի 392, 440
 Իլի 72, 116, 212, 221, 248, 264, 265, 273, 393, 551
 Իլի 391, 393, 400
 Իլի 366, 374, 519, 555, 562, 574, 578
 Իլիականի 354
 Իլիական 386
 Իլիկ 393, 618, 625, 626, 628, 629
 Իլիկ 115, 220, 278
 Իլիկ 117, 210
 Իլիկ 117, 161, 210, 263, 394
 Իլիկ 253
 Իլիկ 115, 210, 276
 Իլիկան 602
 Իլիկ 115, 210
 Իլիկ 115, 207, 235, 366, 369, 413, 439, 582
 Իլիկ 438
 Իլիկ 560
 Իլիկի 216, 277
 Իլիկի 252
 Իլիկի 115, 216
 Իլիկ (Իլիկ) 218, 252, 393
 Իլիկան 404
 Իլիկ 217, 278
 Իլիկ 594, 598
 Իլիկի 115, 221
 Իլիկ 114, 210, 276
 Իլիկ «Իլիկան» 556, 557, 568, 572
 Իլիկ «Իլիկ, Կարգաւոր» 520
 Իլիկի 572
 Իլիկան (-իլի) 440
 Իլիկ 438
 Իլիկ 520, 569, 572
 Իլիկ 436
 Իլիկ 394, 591, 596, 597
 Իլիկ 594, 597
 Իլիկ 115, 216, 235, 381, 390, 439
 Իլիկան 202, 216, 267, 381, 394
 Իլիկի 217, 269, 394
 Իլիկի 356, 394
 Իլիկան 242
 Իլիկ 117, 210, 232
 Իլիկ 115, 213, 255
 Իլիկ 115, 160, 210, 263, 394
 Իլիկան 81
 Իլիկ 115, 212, 448
 Իլիկ 115, 212, 252, 394, 448
 Իլիկ 263, 467
 Իլիկ 209
 Իլիկ (Իլիկ, Կարգ, Կարգ, Իլի, Իլի) 591, 594, 598, 599
 Իլիկ 115, 232, 394

խոսքերի 221
 բողբ 115, 210, 261, 391
 բոյթ(ն) 114, 209, 261
 բոյժ 395, 519, 571
 բոլ 114, 216, 233, 269, 394
 բոյն 83, 116, 211, 234, 393
 բոյս 72, 116, 212, 294, 394
 բոյան 252
 բոյր 519, 557, 574
 բոշխնիկ 381, 394
 բոռ 116, 208, 233, 237, 260, 255
 բոսոր 218, 269
 բով 115, 213, 265, 402
 բովանդակ (բառանդակ) 354, 390, 519, 557, 564, 569, 574
 բովիկ 160, 210, 262
 բոսոռա 405, 455, 486, 488
 բոր 520, 571
 բորակ 571
 բորբ 116
 բորբորիանոս 617
 բորբոբ 116, 207, 252
 բորբոբիկ 392
 բորիկ 208, 276
 բորիդ 116, 202, 233
 բորինի 57, 116, 160, 208, 231, 234
 բորոտ 237, 394, 520
 բոյ 117, 207, 237, 366, 369
 բոցիկ 355
 բոնադատիկ 360—362
 բոնիկ 394, 429
 բոնցի 394
 բակ 117, 210, 253, 394
 բրած 249
 բրածեմ 248
 բրածոյ 249
 բրդեալ 355
 բրդիկ 394, 590
 բրդոշ 380
 բրդոճ 380
 բրիկ 72, 116, 212, 265, 294, 394, 448
 բրէտ 116, 160, 208, 237, 355
 բրինձ 505, 520, 558, 572
 բրիշ 116, 212, 232, 264, 448
 բրտր 116, 218, 269
 բրշիկ 116
 բրտեղէն 313
 բրտին 313
 բրտնոց 313
 բրուճ 380
 բրուտ 265, 313, 315, 316, 394
 բու 114, 208, 260, 552, 588, 608
 բուճ 114, 208, 355, 551, 570
 բովթ «ստպատ» 114
 բովթ «գուլ» 115, 218, 269, 424
 բուժիկ 385, 392, 519, 571
 բուխակ 570

բուլ 210, 263, 276
 բուխ 438
 բուծ 80, 117, 208, 394, 405, 555
 բուծանիկ 117, 210, 248, 253, 394
 բուծին 453
 բումբ 114, 209
 բուն 83, 520, 572
 բունձ 116, 206, 275, 294
 բուշտ 406
 բուռ 394, 456, 470, 471, 473
 բուռն «բուռ» 116, 160, 209, 215, 234, 243, 261, 363, 379
 բուռարիւր 248
 բուռանիկ 72
 բուռ 117, 210, 253, 401
 բուրաստան 354, 520
 բուրգն 273, 391, 430—432, 466
 բուրդ 116, 160, 211, 263, 392, 590
 բուրիկ 519, 574
 բուրվառ 519, 569, 577
 բուբ 115, 207, 258
 բբարդ 233, 279
 վար 127, 216
 վազաթն 268, 394, 456, 470, 471, 473
 վազաշիկ (-շիկ) 220, 278
 վազաշիկ 126
 վազաշիկ 126, 220
 վազիշ 455, 478, 480, 482, 484
 վազաղ 390
 վաթալ 603
 վալ 13, 154, 201, 214, 235, 243, 366, 368, 372, 374, 393
 վալար 155, 214, 235
 վալարիկ 214, 394
 վալուստ 240, 396
 վահ 264, 393, 520, 562, 569, 572, 576
 վահազուրի 361, 387
 վահակ 393
 վահառանդ 571
 վահառանդ(ակ) 355, 393
 վահառոր 520, 569, 576
 վահառոր(ակ) 394, 520, 569, 573, 576, 573
 վահերեց 361, 362, 384
 վահինք 380
 վահամակ 520, 576
 վահոյք 264
 վաղատոս 408
 վաղափար 617
 վաղիկ 155, 199, 216, 267, 394
 վաղթական 354, 386, 394, 396
 վաղթիկ 386
 վաղձն 155, 212, 394
 վաղա 199, 271, 351
 վաղանի 155, 220, 231, 278, 281, 394
 վաղութ 456, 476, 480, 482, 484
 վամ 265, 266

փայլիլ 394, 403
 դալ 155, 198, 208, 233, 260, 413, 414
 դալտիսազ 571
 դալիկոն 265, 394
 դալիսոն 392
 դալո 206, 258, 394
 դալտ 393, 440
 դան «ծեծ» 130, 363
 դան «զզվանք» 128, 219, 275
 դանաճար 250
 դանգիլ 394, 609, 610
 դանդաշ 402
 դանդառ (քանքատ) 394
 դանգատիլ (քանքատիլ) 394
 դանգին 402
 դանգուր 439
 Դանել 213, 265, 394
 դանձ 505, 520, 554, 556, 558, 569, 573
 դանձակ 405, 520, 571
 զանձանակ 354, 520, 569, 573
 դանձաուր 520, 569, 573
 զառուզիլ 397, 618, 625, 626, 629
 դառն 156, 208, 260, 394
 դար-, -դար 402, 520, 570, 571
 դարգմանակ 569
 դարի 80, 128, 212, 231, 310, 598
 դարճայիլ 401, 558
 դարն(ան)ային 354
 դարնանային 354
 դարշ 128, 171, 219, 271
 դարշիլ 394
 դարշիլ 394
 դարուն 52, 156, 200, 217, 269
 դաւազան 393, 407, 520, 573
 դաւաթ 262, 393
 դաւառ 128, 221, 272, 366, 382, 383, 394, 413, 429, 551, 591, 592
 դաւառակ 354
 դաւառապետ 361, 362, 384, 385
 դաւիթ 393, 440
 դաւա 390, 440
 դաւտեմարտ 394
 դաւտեմարտութիւն 394
 դաւտի 81, 394
 դգուել 394
 դդալուն 380
 դդակ 263, 591
 *դդել 260
 դել 55, 235, 400, 403
 դելարան 355
 դելու 51, 155, 214, 239, 394
 դելումն 155, 214
 դեհն 394
 դիւ «պեղեցկութիւն» 55, 155, 198, 219, 271, 410, 423
 դիւանի 219
 դիւաշեալ 369

դիւարդն 113, 158, 221, 238, 273
 դիւարդնաուր 250
 դիւան 127, 220, 355
 դիւաուր 219
 դիւարկայք (-ութք) 455
 դիւզիլ 127, 220
 դիւել 155, 199, 216
 դիւենի 445
 դիւել 394
 դիւեցիկ 55, 219, 355, 366, 394
 դիւդ «բաղիւղ» 155, 212
 դիւդ «փափաղ» 55, 56, 155, 219, 271, 394
 դիւդիլ (-ալ) 219, 271
 դիւմն 55, 80, 155, 198, 211, 239, 263, 392
 դիւշեալ 394
 դիւշերեց 385
 դիւլտ 155, 199, 220
 դիւալ 156, 211, 256, 277
 դիւառ 156, 200, 211, 256, 277
 դիւ 51, 100, 114, 207, 226, 244, 258, 284, 306, 349, 366—369, 413
 դիւտամոյն 248
 դիւային 155, 199, 206, 234, 243, 258, 603
 դիւանքարշ 362
 դիւ «վիր» 156, 199, 222, 274
 դիւ «լաց» 399, 520, 575
 դիւազանցիլ 359
 դիւան 156, 213, 234, 265
 դիւանդի 212
 դիւբել (դիւրի-) 156, 215, 395
 դիւբն 156, 213
 դիւրաստան 171, 221, 272, 376, 520, 573, 576
 դիւրաստանական 520
 դիւրաստանիկ 520, 569, 576
 դիւրիւման 395, 510
 դիւրիլ 156, 231
 դիւրի 156, 221, 231, 273, 602
 դիւծ(ան)իլ (-ուլ) 156, 213, 272, 394
 դիւմակ 395
 դիւաթ 392, 456, 480, 483
 դիւ 392, 452
 դիւ 155, 209, 396, 440
 դիւ 128, 172, 218, 269, 395
 դիւ 261, 403, 520, 556, 568, 571
 դիւ 155, 220, 222, 248, 274, 381, 395
 դիւ 127, 170, 201, 216, 395, 611
 դիւալ 392, 394
 դիւութիւն 381
 դիւդ(ն)իլ 393
 *դիւդ 260
 դիւ 55, 155, 207, 235, 258, 381, 408
 դիւ 436, 440
 դիւ 55, 155
 դիւ 82, 156, 200, 215, 234, 267, 410, 569
 դիւարու 241
 դիւարուր 241
 դիւն 156, 211, 263, 303, 395, 423

դինկեսազ 570
 դինկեսում 591
 դինկվաճառ 362
 դինկեխ 355
 դինքմպու 241
 դինքմպուր 241
 դինի 49, 155, 211, 231, 263, 307, 309, 346, 450
 դինձ 156, 212
 դիշեր 156, 200, 202, 217, 235, 269, 395, 602, 611
 դիշերախառն 361, 362
 դիշերամարտ 248
 դիշերայն 248
 դիշերապահ 362
 դիշերոյն 248, 356
 դիսակ 520, 568
 դիսաւոր 520, 571
 դիտակ 354
 դիտահարց 248
 դիտել 43, 51, 102, 155, 201, 209, 219, 220, 271
 դիտուն 155, 220, 241, 381
 դիր 156, 220, 272, 348, 376, 395
 դիրդ 395
 դիրք 220, 395
 դիւզ (դիւզ, դիւզ) 272, 296, 374, 395, 413, 429, 444, 445, 609, 610
 դիւտ 155, 198, 215
 դլան 155, 354
 դլել 155, 235, 395
 դլխադար 353
 դլխանի 354
 դլխանոյ 221, 406
 դլխաւոր 395
 դլխովին 242
 դլսր 155, 235, 439
 դլորել 214, 381, 395
 դլուխ 124, 166, 201, 209, 232, 261, 376, 379, 448, 605
 դլփել 155, 215, 275, 277
 դծել 436
 գծուծ (գծուծ) 267, 407
 գլթոր (դլստոր, գլթոր) 438
 գմբթ 520, 572
 գմբթիարդ 385
 գնալ 71, 101, 363, 364, 366—369, 383, 396, 452
 գնդակ 521, 568, 574
 գնդաձեւ 361, 362, 394
 գնել 215, 265
 գո՛դ «ասա» 84, 124, 220, 277
 գոգ «գոգավոր» 216, 220, 258, 267, 381, 395
 գոգ «ծոյ» 127, 207
 գոգաւոր 381
 գոգի 216, 392
 գու «գաղ» 55, 155, 199, 218, 269, 395

դոլ «լինել» 102, 156
 դոլորշի 395
 դոհ 358
 դոհար 390
 դուլ 155, 199, 215, 267, 273, 439
 դուլանալ 215, 367, 369, 395
 դուլան(-բ) 355, 416
 դուլել 155, 216
 դուլարիկ 218
 դուլսուկ 155, 199, 220, 278, 381
 դուլսլին 222
 դուլունի 439
 դոճազմ 559
 դոմ 128, 171, 208, 214, 254, 260, 395
 դոմէշ 384, 520, 571
 դոմիկ 416
 դոյ 156
 դոյժ 393
 դոյն 270, 395, 520, 565, 568, 574
 դոյնագոյն 364
 դոյշ 521, 525, 574, 575
 դոյք 395
 դոնք 521, 571
 դուլել 56, 155, 220, 271, 390, 395
 դուլին 239
 դուլում 239
 դոս «ցիկ» 114, 206
 դոս «խրոխա» 403
 դոսի 355
 դոսուկ 219, 356, 403
 դով 521, 564, 575
 դովիկ 564
 դովխա 395
 դորդ 313, 315, 436
 դործ 156, 213, 248, 395
 դրծած 249
 դործակից 249
 դործավար 355
 դործարան 355, 386
 դործան 255
 դործեան 355
 դործել 156, 211, 213, 367, 369, 370, 399
 դործելի 240
 դործիչ 232
 դործիք 213, 231
 դործուած 241, 249
 դորշ 436
 դո(ր)շապահանգ 395, 521, 539, 572
 դորուկ 395, 407, 410
 դորովադին 353
 դորա 157, 208, 611
 դլիւր 394
 դլլել 597
 դուխ 611
 դուհ 408
 դտակ 591
 դտանել 51, 155, 215, 221, 266, 367, 370

Կրականություն 220
 Կրամատիկոս (-մարտիկ(ոս)) 618, 628, 629
 Կր(ա)պան 521, 568, 569, 572
 Կրապանակ 521, 568, 577
 Կրաւ 392, 521, 573
 Կրաւական 521, 568, 573
 Կրաւել 521
 Կրդլի 407
 Կրդռել 395
 Կրեայ 253, 306
 Կրեան(-ք) 355
 Կրել 272, 350, 379
 Կրէ 253, 306
 Կրիչ 220, 232, 395
 Կրիւ 521, 574
 Կրոհ 521, 574, 576, 578
 Կրօց 220
 Կրութիւն 220
 Կտբ 402, 456, 476, 482, 484
 Կտթ 381, 405
 Կտթիւն (-իւյ) 591, 603
 Կտտկան 354
 Կտպպ 263
 Կտպն 401, 440
 Կտմար 521, 557, 564, 565, 574
 Կտմարտակ 521, 564, 574
 Կտմ 156, 214, 406
 Կտմակ 405, 521, 568, 574
 Կտմտտ 355
 Կտմար 394
 Կտմպ 273, 393, 405, 521, 556, 568, 574, 578
 Կտւ 436
 Կտւակ 521, 556, 576
 Կտպար 521, 541, 576
 Կտպարել (-իլ) 406

 Կա 154, 197, 222, 587
 Կապ 521, 575, 576
 Կապա 119, 608
 Կադար 120, 251, 401
 Կադարել 215
 Կադարեցոցանել 217
 Կադել 601
 Կադո 119, 207, 275, 276, 601, 608
 Կաթան 391, 395, 521, 523, 575
 Կալ 211, 270
 Կալա 611
 Կալակիլ 391
 Կալար 119, 210, 212, 235, 263, 270, 300, 395
 Կալարի 210, 263, 395
 Կալուկն 119, 210, 238, 261, 300
 Կակու 119, 162, 213, 241, 302, 395
 Կահամն 397, 521, 562, 573
 Կահանակ 521, 569, 571
 Կահական 522, 561, 568, 573
 Կահիւն 522, 577
 Կահլիւն 522, 536, 561, 569, 572
 Կադն 119, 212
 Կամարիլ 482
 Կամբան 120, 298—300, 302, 381, 395
 Կամբարան 120, 209, 302, 381
 Կակակ 162, 407, 522, 551, 568, 574
 Կակիկորդի 361, 362
 Կայլ 119, 211, 233, 303, 613
 Կանակ 262, 556
 Կանգ/կ 522, 573
 Կանդաւոշ 380
 Կանդադ 120, 163, 217, 269
 Կանդադիլ 217, 407
 Կանդադկոս 356
 Կանդանաւանդ 396, 522, 539, 557, 573
 Կանդաշիլ 395
 Կանդիւն 313
 Կաշխուրան 401
 Կաշն 395, 511, 522, 556, 676
 Կաշնակ 511, 522, 573
 Կաշոյն 395
 Կաշտ 259, 522, 571
 Կաշտակիր 361
 Կաշտակողմն 362
 Կաշտաձև 361
 Կաշտային 354
 Կաշտան 391, 522, 571
 Կաշտանիկ 522
 Կտոն 120, 218, 239, 269, 395
 Կտոնու 120, 214, 253, 254, 303, 364, 551
 Կտոնիւն 355
 Կաս 407, 522
 Կասպինիա 453
 Կաստա 594
 Կաստակ 522, 557, 568, 571, 576, 594
 Կաստակերտ 381, 522, 571, 572, 575
 Կաստապան 522, 569, 576
 Կաստառակ 263, 398, 522, 575
 Կաստիարակ 522, 575
 Կտտ 273, 381, 522, 556, 563, 576, 581
 Կատախազ 273, 403, 522, 526, 533, 570, 577
 Կատան 563
 Կատաստան 354, 381, 522, 570, 576
 Կատարան 355, 392
 Կատարիկ 405
 Կատաւոր 273, 360, 416, 511, 522, 567, 569, 576
 Կատիւ 353
 Կար «Բարձրաձևանդակ» 393
 Կար «Հարլուրամյակ» 456, 477, 480, 482, 484
 Կարան 273, 395, 522, 572, 576
 Կարապան 396, 519, 522, 561
 Կար(ա)պան 522, 561
 Կարապետ 396, 519, 522, 561, 572
 Կարաստան 523, 572
 Կարաւանդ 571
 Կարբին 119, 213, 228, 234, 235, 265, 385, 505

գարրնել 213
 գարդ 407, 456, 477, 480, 484
 գարգիճ 464, 523, 569, 573, 578
 գարեղ 120, 215, 267
 գարիճակ 570
 գարձ 120, 214, 253, 303
 գարձադարձ 221, 273
 գարձեալ 217, 391
 գարձուած 249
 գարձուցանել 214, 215, 364, 404
 գարման 395, 522, 571
 գաւ 395, 523, 576
 գաւաճան 523, 532, 570, 576
 չաւաճանութիւն 395
 զաւանութիւն 402
 զափնի (-նէ, -նիդ) 618, 626, 628, 629
 զգում 467, 471
 զկերիլ 120, 215
 զկղեւի (-իլ) 120, 214, 395
 զկլիփին 618, 627—629
 զիճ 557
 զիճկան 523, 568, 576
 զիճպետ 569
 զիզ 119, 210, 234, 255, 306, 391, 395, 590
 զիզր 119, 218, 305
 զիզդ 119, 212, 255, 277
 զիզին 119, 202, 218, 234, 255, 269, 270, 305
 զիզձ 119, 211, 255, 305
 զիզձան 119, 218, 270, 303, 354, 384
 զիզձն 119, 212
 զիզնէղի 250
 զին 274, 401, 403, 553, 557, 577
 զինար (զինար) 618, 626—629, 631
 զինպետ 569
 զիւ 395
 զիւպակ 394, 523, 573, 578
 զիւպան 523, 556, 576
 զիւպանութիւն 385, 386
 զիւրուկ (գարբուկ) 120, 218, 269, 356, 395
 զիւրձակ 303, 523, 530, 550, 558, 568, 572
 զիւրձան 398
 զիւ 274, 367, 391, 395, 523, 577
 զիւզ 81, 119, 215, 248, 395, 551
 զիւմ 379, 396, 451, 523, 535, 557, 568, 571, 577, 579
 զիւտ 381, 396, 511, 523, 541, 564, 574
 զիւբախտ 271
 զիւրճ 358
 զիւրճին 523, 565, 574
 զիւխիմ (զիւ-) 391, 523, 575
 զիւսմ 358, 565
 զիւկամակ 396, 523, 568, 575
 զիւմիտ 358
 զիւնամիտ 358
 զիւնդակ 521, 523, 564, 569, 575
 զիւնիալ 391, 523, 575
 զիւնիկ 523, 569, 572
 զիւրիւք 391, 394, 523, 554, 577, 578
 զիւպարտ 523, 565, 576
 զիւպիճ 358
 զիւտար 358, 523, 573
 զիւ 72, 120, 209, 237, 381, 396
 զիւակալ 249
 զիւակն 238, 354, 381, 396
 զիւիկ 51, 119, 210
 զիւիցիկ 207, 355
 զիւլանել 81, 119, 215, 267
 զիւմադարձ 398
 զիւմակ 396, 523, 557, 568, 571
 զիւմակալ 361
 զիւպակ 523, 568, 572
 զիւպիճ 558
 զիւպիլ 396
 զիւտակ 354, 523, 568, 574
 զիւտաւոր 381, 523
 զիւտիկ 396, 511, 523, 564, 574
 զիւր 119, 215, 235, 248, 429
 զիւրպին 353
 զիւրաժետ- (-ժաւտ-) 570
 զիւրակամ 361
 զիւրհար(-իւ) 361
 զիւան 523, 572
 զիւթ 395
 զիւր (զիւր) 245, 374, 440
 զիւրաւում 254
 զիւրահարմար 361
 զիւրին 353, 438
 զիւրցազն 366, 369
 զիւրպաշտ 385
 զիւ-ք 84, 120, 222, 274, 385, 392, 443
 զիւլ (զիւլ) 215, 267
 զիւրիկ 119, 212, 255, 277
 զիւրակ 393
 զիւակ 524, 556, 571
 զիւրիկ (զիւրիկ) 213, 277
 զիւրզիկ 275
 զիւրոց 120, 275
 զիւրզիկ 275
 զիւրստիկ 120, 213, 275, 277
 զիւրալ 120, 214, 275, 277
 զիւնիկ 52, 72, 119, 215, 267, 294, 348, 367, 399, 422, 429, 448, 587
 զիւնիկ 275
 զիւնիկ 397
 զիւր 467
 զիւր 120, 163, 214, 396
 զիւրալ 163, 214, 400
 զիւրզիկ 120, 163, 252
 զիւրզն 400
 զիւր 463, 524, 557, 571, 578
 զիւր 154, 197, 222, 351, 377
 զիւր 162, 254, 450
 զիւրզիկ 120, 163, 213
 զիւրակ 524

դորսովիլ 391, 396
 դոփել 253, 319
 դպիր 395, 524, 575
 դպրոն 608
 դանսպահ 362
 դոնսպան 354, 386, 396
 դոնշիլ (-իլ) 220
 դոնշիան 220
 դոռյթ 120, 221, 273
 դստիկոն 618, 625, 628—629
 դսրով 406, 524, 557, 563, 575
 դսրովիլ 399, 406, 563
 դրախտ 175, 385, 524, 572, 578
 դրակից 249
 դրամ 267, 524, 573
 դրանդի 81, 112, 211, 391
 դրասանգ 309
 դրաստ 175
 դրաւ 524, 554, 568, 576
 դրաւակ «դրուշ» 568, 576
 դրաւակ «քղանցք» 408, 524, 572
 դրաւիլ 408
 դրացի 221, 273
 դրդիլ 395, 404
 դրժովին 395
 դրոյլ 120, 163, 211, 240, 396
 դրոշմ 396
 դրուագ 305
 դրուատ 395, 524, 564, 575
 դրուատիք 395
 դրուժ 273, 524, 557, 568, 575
 դրուժան 524, 568, 575
 դրժիլ 524
 դու 154, 174, 197, 202, 222, 274, 366, 367, 369, 374, 606
 դուլ 120, 215, 233, 401
 -դուխտ 510, 681
 դուդիլ (դուլիլ) 557
 դուն 305, 400
 դուն 49, 51, 81, 120, 211, 240, 249, 264, 366, 369, 413, 450
 դուստր 51, 120, 207, 208, 259, 260, 366, 369, 613
 դուր 265
 դուրգն 120, 214, 254, 265
 դուրս 49, 363
 դուր 130, 173, 222, 274
 հ(ա)ւթանասուն 147, 217
 հ(ա)ւթն 49, 147, 217, 227, 254, 346, 374, 450, 505
 հ(ա)ւթնապատիկ 362
 հզ 602
 հզակի 602
 հզն 111, 208, 238, 260
 հզր 121, 163, 207, 216, 221, 235, 259, 267, 396

հիւր 618, 625—629
 հիթ 120, 154, 222, 246, 274, 351, 379
 հիլի 154
 հլանիլ 121, 164, 165, 214, 245, 266, 363, 366, 383, 396, 448, 452
 հլոյթ 240
 հլուգակ 215, 245, 267
 հլուդակովին 222
 հլուգանիլ 121, 164, 165, 214, 356
 հլունդն 121, 210, 240, 241, 391
 հլուտ 240
 հկ(-) 128, 243, 273, 396
 հկամուտ 221, 273, 394, 396
 հկիդիցական 385
 հկիդիցի 618, 624—629
 հկիդիստտէս (հկդ-) 617
 հկ(-) 164
 հկան 121, 212, 264, 396, 399, 436, 613
 հկանակ 214
 հկանիլ 121, 164, 214, 379, 383, 396
 հկրայր 51, 83, 117, 207, 208, 240, 259, 260, 379
 հկրարորդի 247, 260
 հկհամն 440
 հկհն 366, 369, 440
 հկհնաքար 387
 հկհնիկ 356, 366, 368, 369
 հկհնուտ 405
 հկիոն 121, 218, 222, 235, 238, 273, 390, 403
 հկիդդն 440
 հկիին (-նի) 121, 212, 231, 234, 264, 452
 հկիճ 436
 հկժ 121, 164
 հկժանիլ 121, 215, 395
 հկիլ 136
 հկկովին 218
 հկձանակ 390
 հկն 52, 71, 121, 208, 238, 367, 369, 448, 587, 605
 հկնիկ 448
 հկքերու 241, 367, 369
 հկքիւր 201, 261, 363, 374
 հկտիւր 121, 164, 236, 310
 հկուկ 136, 178, 218, 402
 հկունգն 209, 261
 հմ 52, 72, 123, 214, 255, 366, 448, 563
 հնթ(-) 222, 244, 253
 հպիրիլ 406
 հպիսկոպոս 618, 628, 629
 հու 217, 302
 հուլ 123, 214, 397
 հուակի 217, 354
 հուանդն 214, 218, 240, 241
 հուպատիկ 354
 հս 121, 201, 222, 274, 367, 422, 429
 հտ 245

ևտեղակալ 249
 ևտեղապահ 362
 ևտղ 146, 215, 396, 445
 ևրա- 445
 ևրազ 408, 557
 ևրազազ 397, 595, 603, 612
 ևրագիլ 393
 ևրազ 391
 ևրաժիշտ 570
 ևրախտ- 393, 524, 560, 565, 571, 575
 ևրախտրի 143, 186, 212, 246, 445
 ևրախան 394
 ևրախտիր 358
 ևրակ 371, 396, 524, 560
 ևրահիկ 559
 ևրամ 394, 524, 542, 560, 569, 574
 ևրամակ 354, 402, 524, 574
 ևրամական 524, 574
 ևրամովին 386
 ևրան 396
 ևրանգ 270, 395, 524, 555, 560, 574
 ևրանկի 219, 396
 ևրանիկ 145, 188, 388, 396, 552
 ևրանութին 218
 ևրանուհի 356
 ևրան-ք 390, 524, 571
 ևրաշխ 524, 559, 560
 ևրաշխաւոր 386
 ևրաշխէպ 559
 ևրաշխիք 392, 524, 573
 ևրաշտ 524, 560, 575
 ևրասան 358, 388, 516, 524, 557, 560, 565, 568, 573
 ևրասանակ 396
 ևրաստան-ք 145, 209, 237, 396, 407
 ևրբ 116, 160, 222, 379, 404
 ևրբեմն 217, 269, 396
Երբեք 217
 ևրբութ 116, 209, 262, 396
 ևրդ 49, 108, 123, 249, 271, 396, 590
 ևրզակ 354
 ևրզիլ 220
 ևրզեցիկ 355, 386
 ևրզիծանել 156, 200, 213, 265, 396, 611
 ևրդ 399
 ևրդակից 249
 ևրդմնազանցութիւն 222
 ևրդմնաճար 250
 ևրդմնաճարութիւն 222
 ևրդնու 156, 221, 239
 ևրդութիւն 381
 ևրդումն 56, 156, 199, 221, 239, 273, 396
 ևրեամ 154
 ևրեխայ 403
 ևրեկ (ևրէկ) 145, 217, 254, 269
 ևրեկոյ 145, 217, 254, 269, 356
 ևրկսուն 154, 198, 217, 246

ևրկս(-ք) 145, 184, 185, 209, 261, 396, 560
 ևրկր 154, 198
 ևրկրիլ 214, 395
 ևրկիլ 145, 184, 218, 220, 240, 248, 396
 ևրկոյլ 218, 222, 240, 274, 396
 ևրկք 154, 217, 246, 340, 379, 560
 ևրկքեան (-քին) 217, 355
 ևրկքկին 356
 ևրկրհազարեան 361
 ևրկքտասան 217, 246
 ևրլ (ևրէ, կրոյ) 123, 208, 260, 445
 ևրէց 143, 186, 217, 222, 269, 274, 354, 385, 396
 ևրթալ 123, 165, 202, 214, 266, 396, 598
 ևրի 145, 189, 209, 217, 396
 ևրիլ 156, 213, 396
 ևրինչ 132, 184, 208, 260, 396
 ևրիլար (ևրիւար) 396, 415
 ևրիտասարդ 524, 536, 560, 561, 574
 ևրիր 217
 ևրիւր 245
 ևրիցապետ 385
 ևրիցս 154, 217, 236
 ևրիցութիւն 239
 ևրիւրել 396
 ևրկ 163, 395, 525, 573
 ևրկաթ 265, 295, 436, 598, 612
 ևրկայն 118, 162, 201, 216, 234, 235, 267, 268, 388
 ևրկայնագոյն 353
 ևրկայնակեաց 234
 ևրկայնկ 396
 ևրկան 52, 129, 210, 263, 390, 450, 606, 613
 ևրկար 118, 162, 166, 216, 234, 235, 245, 248, 267, 268, 388, 423, 594
 ևրկարարան 248
 ևրկարագոյնս 353
 ևրկարապատ 362
 ևրկաթեղէն 355
 ևրկակի 354
 ևրկրայ 246
 ևրկրան 246
 ևրկրերան(ի) 246
 ևրկրոյս 246
 ևրկզլուս 246
 ևրկզիմի 361, 362
 ևրկզրամեան 361
 ևրկեամ 246
 ևրկերիւր 246
 ևրկեան 220, 271, 246, 396
 ևրկին(-ք) 84, 117, 161, 166, 207, 222, 274, 366, 369, 612
 ևրկիր 123, 166, 201, 206, 221, 222, 235, 259, 272, 366, 367, 369, 383, 428
 ևրկիւղ 119, 219, 233, 271, 356, 374, 396
 ևրկծալ 198
 ևրկհամ 246

Էրկձալն 246
 Էրկմխտ 246
 Էրկմտութիւն 220
 Էրկն 121, 163, 238, 366
 Էրկնագոյն 361, 362
 Էրկնահար 250
 Էրկնաւոր 250
 Էրկնել 209, 366
 Էրկնչիլ 119, 163, 219, 396, 397
 Էրկոտասան 57, 217, 246
 Էրկոքեան (-քին) 355, 366
 Էրկչոտ 219
 Էրկտայրի 231, 246
 Էրկրագործ 396
 Էրկրակալ 249
 Էրկրապարար 362
 Էրկրաւոր 250
 Էրկրպագել 222
 Էրկու (-ո-, -ի-) 119, 202, 217, 246, 375, 484, 601
 *Էրոյդ 270
 Էրջանիկ 145, 188, 219, 388, 396, 552
 Էրջանկութիւն 218, 270
 Էրվերտալ 198
 Էրրեակ 217
 Էրրորդ 217, 238
 Էրփն 395, 436
 Էւ 122, 222, 351, 366, 367, 397
 Էւեթ 403
 Էւզ 307, 466
 Էիկել 107, 122, 165, 210, 262, 302, 397, 463
 զ- 222, 243, 349
 զազիր 394, 440
 զածած 404
 զականել 243
 զականտեալ 403
 զամբիւղ 265, 397, 525, 573
 զայրանալ 240, 393
 զայրոյթ 219, 240
 -զան (զան-) 525, 568, 570, 574
 զանազան 570
 զանակ 525, 568
 զանդակ 525, 563, 568, 575, 580
 զանդիտել 243
 զանխոս 394, 437
 զանկապան (զանդ-) 397, 525, 569, 576
 զանցանել 243, 245
 զանցանք 219
 զաշացու 243
 զառածանել 243
 զառամ 243
 զառանցել 243
 զառաջեալ 358, 373
 զառիվայր 337
 զառնաւորստ 525, 529, 532, 565, 572
 զատ 314, 392, 510

զատողութիւն 361
 զատ(ան)ել 378, 391
 զատիկ 397
 զարգանալ 358, 390
 զարդ 85, 112, 158, 211, 240, 243, 263, 349
 զարդարել 235, 243, 397
 զարթնուլ 151, 209, 243, 378
 զարթուցանել 209
 զարկ 243
 զարկանել 213, 243, 265, 378, 402
 զարհոյր 513, 563, 575
 զարհուրանք 381
 զարհուրիլ 358, 396, 397, 563
 զարհուրումն 381
 զարմ 123, 221, 237, 243, 272, 287, 300, 341, 366, 369, 397, 409, 429
 զարմանաղան 570
 զարմանալ 218, 243, 392
 զարմանք 218, 270, 354
 զարտակ 525, 553, 575
 զարտուղի 243
 զասակ 405, 436, 437, 439, 525, 555, 571
 զաւղ 113, 213
 զաւղել 216
 զաւղեշտարար 400
 զաւղ 525, 573, 575
 զաւշաքաղ 392
 զաւր 245, 273, 393, 397, 525, 531, 567, 576, 578
 զաւրաղութիւն 362, 397
 զաւրական 273
 զաւրանխատ 362
 զաւրապետ 273, 397
 զաւրավար 355, 397
 զաւրաւոր 381, 392
 զաւրեղ 381, 392, 397
 զաւրէն 351, 579
 զաւրհանապաղ 361
 զաւրութիւն 397
 զբաղիլ 358, 397
 զբաւ 525
 զբաւտանալ 397
 զբաւտանք 575
 զգալ 154, 209, 217, 218, 243, 269, 397
 զգածիլ 81
 զգայլ 114, 243
 զգայլիլ 209, 253, 397
 զգայլութիւն 217
 զղայլումն 217
 զգաւտ 209, 240, 392
 զղան 293, 392
 զղացումն 218, 270
 զղենուլ 81, 107, 156, 211, 240, 243, 256, 277, 301, 390
 զղիւտ 81, 156, 200, 211, 240, 243, 256, 263, 277, 397
 զղիւտնել 243

դղիսիւ 243
 զպնալ 243
 զպոյշ 397, 525, 564, 574, 575
 զեսան 525
 զեկի- 243
 զեկույանիւ 220, 243, 400
 զե(ղ)իս 391, 399, 438
 զեղծանիւ 243
 զեղշիւ 394
 զեղջ 381
 զեղուլ 142, 213, 243, 248
 զեղումն 404
 զեղուն 399
 զեն 397, 525, 577
 զենուլ 525
 զենումն 397
 զեռալ 214, 243
 զեռուն 208, 243
 զեսեղիւ 215
 զերծ 215, 248, 397
 զերծանիւ 146, 190, 378, 397
 զերծ(ուց)անիւ 215
 զգուսիւ 394, 595—597, 603
 զէն 273, 525, 557, 576
 զէնընկէց 361, 387
 զի 134, 351, 366, 379, 579
 զիարդ 398
 զինակիր 361, 362
 զինապետ 525, 569
 զինիւ 397
 զինչ 202, 222, 243
 զինուոր 273, 386, 576
 զիջանիւ 243
 զիստ 390
 զլանալ 397
 զկծիւ 243
 զկնի 351, 358
 զկոտալ 209, 253
 զհետ 243, 351
 զղջ(ան)ալ 397
 զղչումն 381
 զմալլիւ 392, 404
 զմբաղ 402
 զմ(բ)րիւ 138, 181, 210, 397, 614
 զմելին 263
 զմէ 243
 զմոհիւ 628
 զմոհնի 628
 զմոսիւ 628
 զմրուխտ 525, 557, 571
 զմուտս 618, 624, 626—629
 զնգան 273, 392, 577
 զնին 391, 525, 573, 574
 զննիւ 396, 573, 574
 զննութիւն 391
 զոհ 274, 397, 525, 538, 556, 577, 591
 զոհանոց 385

զոհարան 406
 զողորիւ 404
 զոյգ 456, 478, 481, 482, 484
 զոտայ 456, 478, 481, 482, 484
 զով 218, 243, 402
 զովտղ (զուտղ) 397, 596, 597
 զովտղիւ 438
 զովալ 401
 զոքանչ 436
 զվոնիւ 214
 զրադատ 525
 զրահ (զրհ) 273, 525, 561, 576
 զրահան 395
 զրահալուս 525, 576
 զրահաւոր 525, 576
 զրատ 396
 զրկանք 354
 զրկիւ 397, 464
 զրոյց 595—597
 զրոյարտ 525
 զուարակ 556
 զուարթանալ 393, 400
 զուարճանալ 393, 397, 400
 զունար 456, 486, 488
 զունան 310
 զուտ 406
 զուր 405, 525, 555, 574
 զուրկ (զիրկ) 464, 465

 էակ 448
 էշ 121, 163, 208, 235, 260, 606
 էշ 72, 121, 214, 220, 272, 385, 397, 436

 ըղձալ 271
 ըմբերանիւ 244
 ըմբերիւ 244, 407
 ըմբշամարտ 394
 ըմբողիւնիւ 358, 381, 394, 406, 520, 571
 ըմբոստ 392, 397
 (ըմ)բոնիւ 116, 215, 219, 244, 271, 394, 398
 ըմբոնումն 220
 ըմպանակ 569
 ըմպիւ 52, 144, 187, 210, 241, 244, 397
 ըմփորտիւ 391
 ընգ(-) 52, 112, 140, 158, 222, 244, 245, 253,
 274, 363, 364, 366, 367, 504, 601, 606
 ընդաբոյս 187, 244
 ընդակից 244 ,
 ընդասուն (ընտ-) 244
 ընդարմանալ 244, 397
 ընդաւազիւ 244, 245
 ընդգեղձանիւ 244
 ընդգծիւ 244
 ընդգրկիւ 358
 ընդդէմ 351, 358, 363, 396, 379
 ընդիւնիւ (-նու) 244
 ընդիւղանիւ 244, 404

րնդեր-ք 122, 209, 397
 րնդհանուր 221, 403
 րնդհատ 314
 րնդմիջել 244
 րնդմտանել 244
 րնդմտատար 244
 րնդոծին 221, 248, 272, 360
 րնդույնիլ 244
 րնդոստ 244
 րնդվզել 358, 392
 րնդունայն 244
 րնդունիլ 220, 244
 րնթանալ 147, 190, 214, 236, 266, 363, 364, 383, 397
 րնթաց-ք 236
 րնթևանուլ 220, 244, 272, 397
 րնթիլ-ք 313, 315, 316
 րնծայ 122, 165, 215, 222, 240, 274, 397
 րնծայարան 222
 րնծայել 215, 266
 րնկալուլ 244
 րնկալիլ 232
 րնկալուլ 232, 244
 րնկենուլ 147, 214, 363, 364, 367, 368, 373, 397
 րնկեր 129, 221, 244, 248, 273, 397
 րնկերաբար 249
 րնկերասեր 248
 րնկեցիկ 355
 րնկլնուլ 124, 214, 244
 րնկլուզանել 244, 356, 397, 437
 րնկղմել 124, 167, 214, 397
 րնկողմանիլ 201, 215, 244, 397
 րնկողնիլ 244
 րնկուլ 211
 րնկրկել 221, 273, 397
 րնկուզի (-ենի) 439
 րնձեռել 244
 րնձիւլ (ընծ-) 124, 244, 394
 րնձուլի (ընծ-) 124, 166, 212, 244
 րնչաւետ 355
 րնչասէր 267
 րնչացք 187
 րնչաքաղց 267, 397
 րնչուլ 112, 157, 208, 233, 396
 րնտանիք 208, 221, 272
 րոտ 144, 187, 222, 244, 274, 364
 (ը)ստանձնել 244
 (ը)ստերիւրել 244
 (ը)ստղիւտ 244
 (ը)ստգտանել 221, 244
 րստհուն 244
 րստունկանել 244

թագ 468, 525, 572, 575
 թագազարդ 361
 թագակալ 361, 362
 690

թագակալ 361
 թագաւոր 272, 379, 397, 511, 525, 567, 570, 575
 թագաւորակիր 361, 362
 թագաւորել 367
 թագաւորութիւն 385
 թագուհի 272, 356, 397
 թաթ 409, 410
 թաթախել 152, 196, 214, 251, 397
 թաթամշիլ 196
 թաթակ 153, 207, 214, 261, 397
 թաթաւուլ 232
 թաթուլ 356, 570
 թալ 154, 212, 275, 277
 թալ(կ)անալ 398
 թախանձել 407
 թախիծ 440
 թախծիլ 407
 թակաղ 151, 213, 233
 թակարդ 151, 208, 260, 397
 թակել 151, 213
 թակեղն 151, 213
 թակ(ն) 151, 213, 233, 234, 265, 606
 թակոյկ 262, 526, 559, 569, 571, 578
 թաղ 153, 221, 392, 440
 թաղանդ/թ 241, 398
 թաղամաւոր 404
 թաղար 196, 547
 թաղել 153, 209, 265, 310, 379, 398
 թաղթ 153, 237, 275
 թաղթենի 212
 թաղթիլ 277
 թաղիք 153, 211
 թաղկ 153, 216, 267
 թամբ 153, 214, 398
 թամբատ 407
 թալլ 277
 թայրաթոտ-ք 436
 թան 152, 210, 232
 թանալ 152, 196, 218, 253, 385, 398, 436, 602, 606
 թանաք 232, 385, 398, 436, 606
 թանգար (-կար) 456, 477, 484
 թանկ/դ 403, 548
 թանձր 153, 197, 216, 267, 398
 թանշ 152, 210, 261
 թաշկինակ 398
 թառ 154, 208
 թառամ 154, 197, 212, 255, 398, 489
 թառամիլ 253
 թառանչել 401
 թառիլ 154
 թառ 262
 թասկ 402
 թաւա 548
 թատերախաղ 629
 թաւերախան 629

Բատր(ան) (Բատրոն) 629
 Բարախ 152, 196, 354, 398, 448
 Բարզման 456, 478, 481, 484
 Բարզմանէ 385
 Բարզմանութիւն 385
 Բարթ 398
 Բարթափ 398
 Բարկ 144, 216
 Բարմ 153, 197, 217, 233, 269, 278, 295, 303, 395, 425
 Բարմաշուր 425
 Բարշամ 154, 197, 212, 255, 398, 489
 Բարշամիլ 253
 Բարշիշ 456, 478, 481—484
 Բարփիլ 208, 260, 302
 Բաւ 154, 216, 267, 398
 Բաւալ 214
 Բաւալիլ (-իլ) 153, 214, 304, 395
 Բան 153, 196, 207, 234, 253, 398
 Բաւշկանալ 153, 217, 398
 Բաւշիլ 153, 210, 398
 Բաւալ 153, 210
 Բաւուտ 237
 Բաց 218, 253, 269, 395, 398, 601, 606
 Բափ 404, 439
 Բափանցիկ 356
 Բափառիլ 404
 Բափիլ 399
 Բափուր 363, 405, 439
 Բաքթարուր 235
 Բաքշիլ (-նու) 144, 216, 267, 378, 394
 Բաքուն 394
 Բաքուտ 240
 Բեզան 398
 Բեթեւ 612
 Բեթուր 154, 220, 271, 396
 Բել 153, 211, 233, 263, 398, 436, 551
 Բելադրել 404
 Բելուկ 153, 212, 275, 277
 Բէկն (Բէկն) 151, 209, 234, 261, 388, 398
 Բել 153, 215, 216, 395, 592
 Բելաւ 145, 212, 380, 498
 Բելիլ 216, 267, 278
 Բելի 145, 188, 212, 264, 302, 398
 Բեր 144, 216, 267, 398
 Բերթ 144, 212, 220, 398
 Բերի 398
 Բերիակէ (Բիրակէ, Բիրակէ) 618, 625, 627, 629
 Բել 144, 189, 209, 215, 266, 383, 398
 Բելանի 215, 398
 Բելի 590
 Բելիլ 81, 153, 213, 265, 295, 398
 Բելիկ 355
 Բէ 379, 579
 Բէն 152, 218, 253, 278
 Բելակ 351, 579

Բլու 591
 Բի 144, 186, 212, 215, 266, 398
 Բիակ 215, 354, 398
 Բիթիկ 153, 186, 213, 251, 265
 Բիթիկ 144, 186, 208, 251, 260
 Բիթիկ 153, 212, 264, 277, 612
 Բիկնամիլ 387
 Բիկնամիլ 355
 Բիկնիկ 250
 Բիւ 107, 144, 214, 383
 Բիրախ 438, 559
 Բիւ 154, 216, 220, 269, 398, 431, 433, 443
 Բիւր 153, 216, 234, 374, 400
 Բիւի 320
 Բլուտ 398
 Բլուտ 355
 Բլիկ (Բլիկ) 548
 Բիւ 438
 Բմբիւր 153
 Բմբիւր 361, 362
 Բմ(ր)իւր 153, 196, 210, 397, 482
 Բմբիւր 367, 526, 559, 575
 Բնալ 151, 195, 219, 275, 278
 Բնիկ (-ալ) 152, 220
 Բնիկ 151, 195, 219, 275
 Բնիկիկ (Բնիկիկ) 151, 195, 219, 275
 Բշանամիւր 526, 566, 575
 Բշանամի 273, 398, 526, 562, 566, 567
 Բշանամիւր 366, 369
 Բշուտ 271, 402, 526, 566, 575
 Բոթուկ 210, 398
 Բոթուկի 152, 196, 251
 Բոճ ու ընճ (Բոիւ և ընիւ) 453
 Բոդուրիւ 219, 239
 Բոդուկ 153, 215, 221, 239, 408
 Բոլ 153, 209, 221, 270, 398
 Բոլ 395, 436
 Բոնիւրալ 254
 Բոնիւր 262, 452, 463
 Բոշակ 406, 526, 556, 559, 568, 571, 574
 Բոշիկ 151, 194, 213, 394, 448
 Բոն «Բարմ» 153
 Բոն 153, 208, 234, 259, 436
 Բոնում 154, 197, 212, 255, 398
 Բոնումիլ 253
 Բովիլ 154, 196, 274, 423
 Բովիլ 222, 274, 395
 Բովիւր 222
 Բոր 217, 278
 Բորիլ 152, 196, 214, 398, 448
 Բործ 153, 197, 213, 265
 Բորիծ 153, 213, 265
 Բորշում 154, 197, 212, 255, 398
 Բորշումիլ 253
 Բոր 609, 610
 Բուան 354
 Բուիլ 144, 201, 214, 266, 378

Թռչուն 208, 388, 398
 Թրեկ 153, 233, 448
 Թրթռակ 144, 214, 252
 Թրթռակ 154, 197, 220, 251, 272, 354, 398
 Թրթուր 153, 208, 251, 268, 439
 Թրիբ 153, 209, 235, 390, 606, 612
 Թրմեկ 153, 218, 448, 606
 Թրջեկ 153, 218, 233, 398, 448, 606
 Թեհակ 570
 Թու 151, 232
 Թուեկ 220, 433
 Թուղ 211, 307, 309, 466
 Թութ 463, 526, 572
 Թութիլ 433
 Թուգանալ 398
 Թուխ 270, 436, 438
 Թուղլ 390, 393
 Թուղլի 395, 436
 Թումբ 154, 207, 368, 369, 413
 Թունդ 152, 197, 220
 Թուշ 154, 209, 236, 391, 451
 Թուս 154, 209, 236, 391
 Թուր 81, 153, 221, 265, 273, 398, 613
 Թուրծ 153, 197, 209, 391
 Թուրմ 153, 218, 233, 235, 448
 Թուրջ 218, 233, 235
 Թուփ 154, 207, 258, 304
 Թուք 151, 209, 232, 608
 Թք(ան)եկ 151, 209, 255, 378
 Թքինք 380

 ԺաՀ 526, 575
 Ժամ 351, 379, 526, 556, 557, 565, 568, 569, 574
 Ժամադիր 361, 362, 387
 Ժամադրութին 387
 Ժամակալ 361, 362
 Ժաման 354, 363, 526, 568, 574
 Ժամանակ 269, 278, 398, 526, 569, 574
 Ժամանակեան 355
 Ժայթքեկ 397
 Ժայռ 276, 406, 526, 571, 612
 Ժանգիկ 526, 573
 Ժանգաբեր 361
 Ժանգակեր 361, 362
 Ժանիք 559
 Ժանտ 391, 526, 562, 575
 Ժանտագործ 361
 Ժանտաժուտ 364
 Ժանտահոտ 361, 362
 Ժանտիկին 356
 Ժանուար 394, 526, 573, 578
 Ժապավէն 559
 Ժառանգ 309, 398, 559
 -ժէտ (-ժետ, -ժուտ, -ժատ) 570
 Ժիտ 404, 559
 Ժիր 526, 557, 574

Ժլատ 267, 398, 440
 Ժխոր 398, 438
 Ժխտեկ 406, 559
 Ժմեքտ 404, 559
 Ժողիիլ 398
 Ժողով 392
 Ժողովեկ 398
 Ժողովուրդ 272, 356, 405
 Ժոյժ 407, 538
 ԺողիբՀ 399, 404, 559
 Ժրանալ 557

 Ի (ի-) 122, 222, 244, 349, 351, 363, 366, 367, 379, 381, 392, 596
 Ի բաց 392
 Ի մէջ 351, 369, 379
 Ի ներքու 351, 379
 Ի միասին 403
 Ի ներքս 363
 Ի ներքուստ 351
 Ի սակու 351
 Ի վայր 364
 Ի վեր 154, 364—367, 369
 Ի վերայ 351, 379
 Ի վերոյ 351
 Ի վերուստ 351
 Ի տեղի 379
 Ի քարշ 563
 Իբր 160, 242, 398
 Իբրամէն 454
 Իբրեւ 242, 351, 367, 374
 Իբրու 242
 Իգախաղ 398, 570
 Իգամոլ 398
 Իգասէր 398
 ԻԺ 106, 112, 208, 260
 Իլ 436, 437
 Իլլեկ 122, 214, 277
 Իլ(իկ) 122, 211
 Իլուկ 456, 478, 481, 482, 484
 Իղծ 471, 394, 395
 Իմ 71, 137, 222, 243, 274, 563, 587
 Իմանալ 52, 55, 72, 122, 165, 217, 219, 239, 269, 271, 398
 Իմաստ 122, 220, 234, 240, 271
 Իմաստուն 220, 234
 Իմացութիւն 220
 Իմացումն 220, 239
 Իմն 71, 222, 274, 379, 551
 Ինձ (ես-ի տր. հոլ.) 127, 137, 222
 Ինձ (կենդանի) 107, 147, 191, 208, 260
 Ինն 52, 107, 122, 217, 300, 301
 Իննսուն 122, 217, 246
 Ինչ 71, 134, 222, 379, 551
 Ինչք 267, 274, 395
 Ինքն 146, 222, 274, 391, 429
 Ինքնակամ 361, 362, 381

Ինքնավիճակ 362
 Ինքնիշխան 381
 Իշխան 272, 319, 354, 395, 526, 563, 576
 Իշխանական 354
 Իշխանաւորէն 355
 Իշխանութիւն 385
 Իշխանութի 356
 Իշխել 272, 319, 404, 407, 526, 563, 575
 Իջանել 72, 214, 266, 363, 385
 Իշատոր 402
 Իջեան (Իջուան) 362, 393
 Իս (Խս-ի հայց. հոլ.) 127, 137, 222
 Իսկ 123, 214, 368, 398
 Իսկոյն 356
 Իր 134, 214, 222, 235, 248, 551
 Իրագէտ 248
 Իրան 413
 Իրաւ 242, 273
 Իրաւագէտ 221
 Իրաւաբար 221
 Իրաւունք 221, 273, 384
 Իւղ (հող) 307, 309, 374
 Իւր 146, 222, 234, 274, 367, 369, 379
 Իւրաքանչիւր 391
 Իւրովի(ն) 242
 Իք 71, 134, 222, 274, 551

 Լաւ 134, 177, 219, 271, 399
 Լալին 239
 Լաւութիւն 381
 Լալումն 239
 Լախուր 313, 315, 439
 Լաւի 135, 149, 210, 217, 276, 278
 Լակել 72, 135, 262, 276, 399, 448, 587, 601
 Լակիշ 393
 Լակոտ 591, 594—597
 Լակվաթիւ 149, 221
 Լահ 436, 437
 Լամբ 135, 155, 216, 393
 Լամպար (Լամբար) 399, 512, 524, 572, 617
 Լալն 52, 144, 187, 216, 234, 267, 599
 Լալնապոյն 353
 Լալնակամար 361
 Լալնշի 356
 Լանշ 135, 201, 209, 261, 262, 399
 Լանջուպան 354
 Լաշկար 393, 557
 Լապո 135, 208, 276, 275, 606
 Լապտեր 264, 399, 617
 Լաստ 135, 215, 237, 266
 Լավ «հեղեղ» 144, 207, 258, 276
 Լավաղ 135, 210, 276
 Լավլակ 135, 210
 Լատրատել 393
 Լար 155, 213, 235, 399
 Լաց 399
 Լաւ 135, 177, 203, 219, 393

Լնանգոյն 353
 Լաւդիկ (Լոդիկ) 618, 624, 626, 628, 629, 631
 Լաւո (լոո) 403
 Լափ 209, 210, 275, 276
 Լափ «ափ» 136
 Լափ «կերակուր» 71, 135
 Լափել 52, 135, 210, 262, 399
 Լափու(կ) 136, 207, 258
 Լաքոշ 144, 209, 275, 276
 Լեան 132, 202, 207, 234, 258, 406
 Լեարդ 52, 130, 173, 201, 209, 261
 *Լեգ 270
 Լեգէն(վ)ն (լէ-, լի-, -Լոն) 618, 627, 629, 631
 Լեգու 118, 202, 209, 210, 261, 271, 613
 Լեգուանի 354, 380
 Լելալ 134, 214, 277
 Լելեշ 220
 Լելիք 610
 Լեկ 611
 Լեղ 134, 214
 Լեմ 254
 Լեշի 399
 Լեպ 135, 210, 276, 437
 Լեպո 135, 208, 275, 276, 606
 Լեսու 132, 176, 213, 255, 265, 390, 399, 597
 Լերկ 136, 210, 262, 399
 Լըպ 136, 209
 Լժալ 214, 277
 Լի 52, 143, 185, 201, 217, 237, 269, 399, 416
 Լիաբերան 248
 Լիաբուտն 248
 Լիլ(աի)կ 52, 135, 178, 209, 378
 Լիւ 135, 214, 218, 278, 606
 Լիլո 134, 210
 Լիկ 135, 177, 207, 232, 258, 399, 606
 Լիհ 135, 177, 207, 232, 258, 399, 413, 606
 *Լինդ 270
 Լինդ 136, 209, 261
 Լինիլ 133, 214, 215, 221, 241, 295, 359, 363, 369, 381, 383, 393, 396, 398, 399, 404, 563
 Լիոյոլ 135, 221, 279
 Լիսեան 440
 Լիտր 618, 626, 629
 Լիւ 143, 217, 235, 242
 Լիւր 66, 135, 178, 221, 235, 255, 272, 279, 399
 Լից 399
 Լիկել 135, 214, 219, 277, 399
 Լ(կ)վիլ 135, 210
 Լուկ 135, 219
 Լիլիտ 316
 Լժաղիւր 248
 Լժակ 354
 Լժակից 248, 249
 Լժուր 298

լիլ 135, 177, 207, 258
 լինիլ 149, 219, 221, 279, 399
 լկոսվիլ 149, 279
 լկոսիլ(-լիլ) 135, 149, 209, 221, 276, 279
 լկալի 149, 221, 399
 լկոի-ք 394, 631, 632
 լկոսվիլ 221
 լմիլ 72, 135, 213, 254, 294, 399, 448, 587
 լմիմիլ (լուլլոմիլ) 72, 135, 210, 254, 262, 294, 448, 587
 լմիկիլ 136, 219, 278
 լմիսառ 216, 237
 լմիոռ (-ուռ) 135, 216
 լնուլ 52, 142, 185, 213, 217, 265, 269, 390, 394, 399
 լոգանալ 136, 202, 203, 214
 լոկ 403
 լոդ «լոզալը» 134, 214
 լոզ «զլան» 134, 216
 լոզալ 134, 214, 266
 լոզաճ 380
 լոզանալ 203
 լոզորդ 237
 լոյծ 136, 215, 399
 լոյս 51, 57, 136, 178, 207, 258, 270, 348, 367, 435, 489
 լոյս 136, 178, 219, 271
 լոպկիլ 136, 178, 213, 275, 277, 437
 լոպոպ 135
 լոսիլ 133, 176, 213, 255
 լովալ 136, 209, 276
 լոր 134, 208, 260
 լորամարդ(ի) 361, 533
 լորձն 399, 440
 լորս 402
 լորց-ք 136, 210
 լոր 71, 135, 165, 214, 275, 294, 601, 605
 լպիրծ 66, 135, 214, 255, 399
 լպիրշ 66, 135, 221, 279, 399
 լպիրս 135, 255
 լպոկիլ 136, 178, 213
 լպլիլ 317
 լպուսիլ 135, 214
 լպստալ (լպզտալ) 135, 214, 277
 լպտալ (լպզալ) 135, 209, 276, 317
 լպրծիլ 214
 լպուկ 136, 210, 275, 276
 լսել 220
 լսին 234
 լսիլ 52, 133, 176, 201, 218, 235, 245, 269, 399
 լսելիլուսիլ 218
 լսելի-ք 218
 լոնպոն 270
 լոու 241
 լրբենի 355
 լրումն 217

լրբաբար 249
 լրիւ 242
 լու «լսելիլ» 133, 218, 235, 237, 245
 լու (միջատ) 71, 115, 160, 208, 260, 449
 լուանալ 52, 213
 լուիճ 355
 լուլ 135, 210, 276
 լուլուկուլ 210
 լուծ 130, 173, 215, 266, 320, 591, 607
 լուծանիլ 52, 136, 173, 178, 215, 220, 399
 լուծիլ 232
 լումալ 399, 456, 478, 481, 482, 484
 լումալպարիս 362
 լուս 133, 220, 234, 271
 լուսարիւր 248, 360
 լուսալի(ր) 248
 լուսալուս 248, 264, 399
 լուսան 136, 178, 208, 260, 294
 լուսանալ 222
 լուսատու 248
 լուսաւոր 218, 248, 250
 լուսին 51, 136, 178, 202, 207, 258, 348
 լուսն 51, 136, 210, 261, 270, 392
 լուսնաժէտ 354, 570
 լուսնապաշտ 385
 լուսնոս 237
 լուր 133, 218, 235, 245, 403
 լուրջ «զլուսատ» 392
 լուրջ (լուրթ) «կաւորդ» 436
 լուցանիլ 51, 57, 136, 178, 207
 լուսի 71, 136, 275
 լիլիկացնիլ 136, 220, 278
 լիոսալ 136, 220
 լբանիլ 52, 135, 215, 235, 239, 304, 378, 607
 լբումն 239
 խաբ 407, 486
 խաբել 486
 խաբէլսիլ 395
 խաբող 403
 խազ «ցանկացող» 226, 522, 570, 575
 խազ «քար» 526, 571
 խազմ 403, 440, 559
 խազմուկ 403
 խալար 149
 խալարիլ 149, 215, 395, 487
 խաժ 436
 խալամ (հալամ) 314—316, 394
 խախանք 139, 219, 270, 399, 608
 խախաց 317, 399, 440
 խախսիլ 395
 խախուս 391
 խախուրիլ 314, 315
 խաժանիլ 134, 177, 201, 209, 388, 399, 607
 խալ 134, 176, 266, 363, 399, 400, 440
 խալ(ալիլ) «հոդ» 404
 խալալ 176, 214, 219, 266, 314, 315, 396

խողախ 400, 438
 խողաղ 134, 176, 215, 273, 399, 401, 432
 խողաղութին 221, 273, 401
 խողաւարտ 131, 174, 210, 391
 խողբ (հողբ) 373
 խողճ 390
 խողոլ 426
 խաղտ 393
 խաղտիւ 404
 խամ 391
 խամբիւ 591, 594, 595, 597
 խամուր 398, 591, 595—597
 խայթ 147, 191, 209
 խայթիկ 209
 խայծ 147, 218
 խայծաղ 147, 210
 խայլ 191
 խայտ 147, 218, 306, 392, 393
 խայտաբղետ 117, 218
 խայտալ 147, 400
 խայտանք 218
 խայտառակիկ 399
 -խայրի 486
 խան «ափսե» 526, 527, 562, 571
 խանդար 403
 խանդիտ 130, 219, 245, 318
 խանդաղատ 233
 խանդաղատանք 395
 խանդաղատութիւն 395, 407
 խանդանք 399, 408
 խանձիծ 130, 245
 խանձարուր 456, 478, 481, 483
 խանձիկ 207, 318
 խանութ 456, 478, 481, 484
 չաշն 402, 440
 խաշնարած 402
 խաշնաւէտ 355
 խաշնդիղ 305, 423
 խաշ 147, 191, 216
 խաշանշան 361, 362
 խառան 393
 խառն 314, 315, 440
 խառնաւնդոր 438
 խառնամառն 364
 խառնարան 393
 խառնիկ 314, 399
 խառնիխուռն 361
 խառնիճ 355, 399
 խար 527, 553, 569, 571
 խարագու 399, 454
 խարաղան 526, 573
 խարաղն 399
 խարակ 406, 527, 571
 խարամանի 395, 456, 478, 484
 խարան 354
 խարափ 402
 խարբ 395, 456, 477, 481, 484

խարբալի 405, 456, 478, 481, 484
 խարբուղ 527, 571
 խարգախ 569
 խարդախութիւն 395
 խարդաւանակ 368, 369, 383, 397, 569
 խարդաւանիկ 569
 խարիկ 132, 175, 207, 391, 487, 552
 խարիսխ 175, 399, 438
 խարիւ 392
 խարխարիկ (-լիկ) 395, 429, 430, 432
 խարխարուն 386, 391
 խարխուլ 391
 խարկիկ 132, 210, 262, 276, 487
 խարձ 405
 խարշիկ 72, 132, 175, 210, 262, 391, 487, 552
 խարոյկ 356, 487, 552, 569
 խարտ 482, 610
 խարտեաշ 366, 369, 399, 436
 խարտիկ 482, 610
 խարունակ 402
 խաւ 598
 խաւար 192, 403, 527, 557, 574
 խաւարազգած 361
 խաւարակեաց 361
 խաւարասէր 361
 խաւարին 386
 խաւարածի(ւ) 367, 598
 խաւարտ 367
 խաւեակ 436, 437
 խաւր 210, 402
 խաւկալ 402
 խաւիկ 392
 խաւուն 353
 խափ 192
 խափան 392
 խրարդեալ 436
 խնթ 191, 147, 399
 խնթիկ 147, 214, 399
 խնլ 405
 խնկալար 353, 393
 խնղ 48, 210, 253, 399, 555
 խնղբ 192, 317, 394
 խնղդ 440
 խնղդիկ 403
 խնղկի 192, 401
 խնղկատակ 400
 խնղճ 388
 խնճեպ 401
 խենթ 393
 խեռ 392, 397, 408
 խերեւիշ 399, 436
 խեցագործ 394
 խեցի 436
 խևի 400
 խեփանալ 438
 խեփոր 438
 խզիկ 452, 603

խղուղ 595—597
 խլիվ 147, 209, 219, 220, 221, 271, 396, 411
 խւն 253
 խնչ 147, 191, 212
 խիզախ 399, 438
 խիզախել 404
 խիթ 147, 191, 210, 260, 399
 խիթան 219, 411
 խիլ 486
 խ(ի)լայ 456, 478, 481—483
 խիլիթ 131, 174, 255
 խիղբ 317
 խիղճ 388, 440
 խիճ 465, 614
 խիենդ 131, 175, 218, 233, 240
 խինձ 395
 խիշտ 314, 315
 խիստ 395, 400, 440
 խիս 398, 440
 խիրս 214
 խիւ 400, 486
 խլէզ 610
 խլուրդ (խլիրդն) 457, 478, 483
 խխմիւ (-իւ) 591
 խխնջունի 439
 խխունջ (խլունջն) 439
 խժրիծ 391
 խծիւ 595
 խծում 472, 591, 595—597
 խղճուլ 392
 խղճական 402
 խղուլըրախն 398
 խճիւ 438
 խճողել 438
 խմել 397, 591, 592
 խմոր 457, 477, 483
 խնամ 363
 խնամել 402
 խնամի 436, 439
 խնամունի 439
 խնայել 563
 խնդալ 400
 խնդաւոր 219
 խնդբունդ 400
 խնդրել 390, 401
 խնծաւոր 219
 խնծիւղ 131, 175, 218, 233
 խնծոր 263, 420, 424, 426, 436, 612
 խնծորաբեր 361
 խնծոր (-ենի) 386, 439
 խոցի 614
 խնչել 608
 խնջել 608
 խնջոյք (խնճ-) 131, 175, 233, 356, 400
 խոու 263
 խշտել 314
 խշտիք 314, 391

խշտրիւ 391
 խող 355, 472, 603
 խողանակ 263
 խոթ 191, 399
 խոթել 147, 209, 403
 խոժոռ 400, 438
 խողիւ 314, 317, 400
 խողոր 399, 438
 խողորձն 440
 խոխոմ 314, 315, 591
 խոխոմել 314
 խոխոռ 404
 խոկ 403
 խոկիւ 399
 խոհ (խահ, խոխ, խախ) «կերակուր» 401, 527, 569, 572, 611
 խոհակեր 527, 569
 խոհակերիւ 397
 խոհարար (խահ-) 355, 361
 խոհեմ 355
 խողխողիւ 314, 315, 400
 խողովակ 400
 խոճ 591, 595—597
 խոճկոր 260, 591, 595
 խոյ 392
 խոյան 611
 խոյլ 391, 527, 573, 603
 խոյթ 399
 խոլ 131, 174, 210, 255, 261, 391
 խոլս 314
 խոլք 263, 527, 572, 576
 խոնարհ 363, 400, 407, 527, 560, 674
 խոնարհադոյն 353
 խոնաւ 395, 398, 440
 խոնաւացուցանել 398
 խոնջ 407
 խոնջիւ 262, 404
 խոշոր 400, 438, 440
 խոշտալ 400
 խոշտանդ 309, 399
 խոշ 147, 191, 221
 խոշընդոս 392
 խոսկան 392, 400
 խոս «խոռոչ» 457, 477, 484
 խոս «ժլատ» 422, 424, 426
 խոռապետ 527, 569, 576
 խոռոչ 356, 402, 407
 խոստ 527, 563, 575, 577
 խոստակ 557
 խոստանալ 400
 խոստաւոր 527
 խոստովան 363, 527, 563, 577
 խոստովանիւ 273, 563
 խոստումն 396
 խոս 395, 401, 609, 610
 խոսահամբար 361, 362
 խոսել 147, 219, 391

խոտոր 400
 խոր 402, 404, 438, 547, 612
 խորակ 527, 557, 565, 572, 578
 խորան 407, 510
 խորանարդ 385
 խորդ 399, 403, 463
 խորիւ 395, 398
 խորիւ 317, 400, 406
 խորին 438
 խորիսիս 438
 խորիս 317, 437, 608
 խորխորիւ 612
 խորխորատ 390, 612
 խորխորիւ 612
 խորհուրդ 356, 403
 խորշ 395, 407
 խորշիւ 394, 400
 խորշում 400, 614
 խո(ր)շոտ 400
 խորովել 132, 175, 210, 262, 276, 390, 487
 խորտարորտ 400
 խորտակ 568
 խորտակել 399, 527, 573, 574
 խորտիկ 401, 527, 565, 569, 572
 խորակարար 361
 խոց 210, 401
 խոցել 147
 խոփ 591, 596, 597, 610
 խուալ 602, 611
 խոփ 400
 խոփալ 602
 խոտ 390, 593
 խոտլայույ 361
 խոտվել 591
 խոտոր 148, 210, 263, 299, 302
 խոտովին 400
 խոփի 293, 596, 597
 խողել 596, 597
 խողանել 293
 խրախանալ 400
 խրախճան 400, 532, 570
 խրախոյս 404
 խրամ 440, 595—597
 խրատ 527, 552, 557, 562, 564, 575
 խրատ(ա)տու 361, 362
 խրատիկ 406
 խրաց 440
 խրիւ 403
 խրթին 438
 խրխոր 408, 438
 խրհիթ 400
 խրոխտ 403
 խրանող 147, 214, 401, 598
 խց(ան)ել 268
 խուել 399
 խուլել 452, 527, 573, 603
 խուլի 147, 191, 207, 221, 258, 392

խուծ 527, 575
 խուծան 563
 խուծդն 400
 խուլ 148, 192, 210, 260, 437
 խուլս 608
 խուլ 149, 192, 211, 233, 253, 264, 316, 320, 336, 373, 400, 462, 610
 խուլք 390
 խուճալ 390
 խում 591, 593
 խումք 394, 527, 574
 խուն «քիչ» 132, 175, 216, 400
 խուն «սեղան» 526, 527, 572
 խունկ 527, 574
 խուն 314
 խուանել 314
 խուրճն 440, 610
 խուրջին 464
 խուց 192, 462
 խուփն 192, 400, 436
 խի(ան)ել 378
 ծաղ 402, 452
 ծախ 440
 ծախել 378, 400
 ծածկել 268, 394
 ծածկույթ 393
 ծածկուց 393
 ծածուկ 394
 ծակ 407
 ծակել 265
 ծակոտիտան (-կն) 356
 ծաղիկ 125, 167, 212, 238, 273, 590
 ծաղկառի 590
 ծաղր 107, 125, 219, 249, 270, 301, 400
 ծաղրածու 249, 400
 ծամ 403
 ծամածու 364
 ծամել 125, 167, 180, 210, 262, 400, 608
 ծամելի (-բ) 125, 167, 209, 400
 ծամուք 241
 ծալք 268, 394 396, 440, 598
 ծանակել 399
 ծանալի 54, 72, 125, 168, 587
 ծանծ 125, 212
 ծանծաքել 400
 ծանր 591, 593—597
 ծանրագին 384
 ծանուցանել 220, 400
 ծառ 126, 202, 207, 212, 258, 259, 433, 443
 ծառայ 126, 221, 272, 392, 400, 422, 425
 ծառայեցուցանել 366, 368
 ծասկիքի 400
 ծարափել 400
 ծարիր (-ույր, -իւր, -ուր) 457, 478, 480, 483
 ծուլիւ 407
 ծալի 436, 609, 610

ծափ 436
 ծեծ 168, 597
 ծեծել 213, 254, 394, 597
 ծեր 107, 126, 217, 269, 400
 ծերոյժ 239, 240
 ծերոյ 403, 407, 440
 ծերութիւն 239, 240
 ծերունի 256, 380, 439
 ծեփ 598
 ծեփել 437
 ծէք 400
 ծէս 428
 ծիւ (ծիւ) 124, 212, 233, 305, 394, 597, 611
 ծիծ 407, 427, 448, 589, 591, 593, 608
 ծիծաղ 107, 125, 251, 270, 399
 ծիծաղել 219, 243
 ծիծաղկոտ 356
 ծիծառն 124, 200, 208, 238, 251, 608
 ծիծառնուկ 356
 ծիծիկ 608
 ծին 54, 88, 125, 209, 444, 449
 ծիպո 591
 ծիւլ 588
 ծիր 437, 457, 470, 471, 473, 591, 593, 598
 ծիրան 436, 437
 ծիրանաժառանգ 362
 ծիրանի 366, 424, 469
 ծիրա 440
 ծիւ 591, 596, 597
 ծիւղ 212, 597
 ծիրիւ 437
 ծլիւ 396
 ծխալից 361, 362
 ծխախառն 361, 362
 ծխան 367, 362
 ծխրիւ 402
 ծ(դ)անի 439
 ծծել 608
 ծղրիդ 608
 ծմել (ծիմել, զիմել) 591, 593
 ծնանիւ 52, 54, 100, 125, 209, 449
 ծնաւ 58, 99, 125, 207, 240
 ծնաւո 51, 54, 125, 209, 261, 400
 ծնծղալ 457, 480—482, 484, 591
 ծնկիւ (ծնկ-) 402
 ծննդական 404
 ծնունդ 83, 240, 241, 405
 ծոմ 457, 478, 481, 482, 484
 ծոլ 402
 ծոյլ 436, 440
 ծով 259, 366, 368, 369, 413, 428, 430, 432, 598
 ծոր 598, 614
 ծորիւ 295, 398, 598, 614
 ծոց 395
 ծպտիւ 472
 ծպտո 595
 698

ծվալ 588
 ծվծվալ 588
 ծրար 457, 478, 481, 482, 484
 ծրել 474
 ծոլ 295
 ծուլալ (ծուլալ) 373
 ծուխ 203, 314, 315, 366, 367, 382, 383, 403, 591, 593
 ծուծ 406, 589, 591, 593, 608
 ծուլակ 397
 ծոնդկ(ն) 54, 71, 125, 168, 209, 261, 294, 373, 607
 ծոնր 54, 71, 125, 201, 209, 345, 607
 ծոս 126, 169, 216, 400, 613
 կազ 403
 կազմ 527, 574, 576
 կազմած 406
 կազմել 265
 կաթ 80, 400
 կաթիւ 610
 կաթիւ 400, 610
 կաթն 126, 211, 254
 կաթնգին 353
 կամախ 438
 կամածին 361
 կամակ 390, 528, 565, 568, 575
 կամակատար 361, 362
 կամակար 528, 565, 569
 կամակոր 364, 452, 607
 կամայ 354, 513, 528, 562, 566, 568, 575
 կամար 394, 528, 572, 619, 625, 627, 629
 կամարածու 361
 կամարակալ 361, 362
 կամարածեւ 361, 362
 կամիւ 271, 575
 կամ(ն) 125, 212
 կամնասալ 362
 կամորջ 128, 171, 215, 266, 302, 308, 310
 կայլի 399, 436, 440
 կալակ 400
 կայծ 129, 207
 կայծակն 207, 238, 393, 400
 կայմ 440
 կայսերադիր 361, 362, 385
 կայսերակերտ 361
 կայր 631, 632
 կայտառ 129, 173, 218, 400
 կայտիւ 218
 կանաչ 201, 270, 395, 436, 440
 կանդնել (-իւ) 101—204
 կաննի 440, 512
 կաննիուկ 356
 կանթիւ 264, 399, 619, 625, 627—629, 631
 կոնիտա 392
 կոննոխ (կոննոխ) 423, 438
 կոնոն 401, 619, 624, 626—629

կանչել 390
 կանոն 611
 կանոնակարգ 611
 կանոնակարգ 269, 438
 կաշառ 472
 կաշի 203, 261, 400, 452, 613
 կաշկանդել 400
 կապ 406
 կապար (բույս) 512, 528, 572
 կապար (մետաղ) 265, 436, 457, 471, 473, 612
 կապարճ 400
 կապել 400
 կապիկալ (կապիկալ, կապիկ/լիոն) 465
 կապիկալ 436, 440
 կապիկալ 528, 576
 կապիկ 384, 528, 556, 571
 կապիկ 429, 434, 528, 569, 574
 կապիկիդ 305
 կապույտ 270, 528, 556, 568, 575
 կապույտ 391, 393
 կապույտակ 528, 568
 կառ 258, 296
 կառամուր 361
 կառան 407
 կառապետ 361
 կառավար 355, 361, 362
 կառափն 394, 440
 կառն «թաղիք» 440
 կառն «թարախ» 440
 կառն(ն) «փուշ» 296, 440
 կառնիլ 258
 կառուցանիլ 258, 263, 400
 կառք 266, 631, 632
 կասկ (-ու) 528, 563, 572, 574
 կասկ 310, 528, 568, 572
 կասկած 396
 կասկարալ 432
 կասկմի 310
 կատակ 129, 172, 219, 400
 կատականք 400
 կատաղի 317, 403
 կատաղիլ (-ենալ) 317
 կատար 268, 394, 396, 614
 կատարել 394
 կատու 260, 401, 482, 612
 կար «ու» 397, 528, 559
 կար «լար, կարվածք» 452, 598
 կարագ 263
 կարախ 435
 կարախիլ 435
 կարակի 619, 627—629
 կարապ 510
 կարապետ 528, 570, 575
 կարաս 262, 436, 437, 610
 կարասի 395, 437
 կարասան 528, 573
 կարասա 400

կարգ 366, 369, 401, 407
 կարգալ 129, 226, 271, 272, 390, 397
 կարիլ «կարողանալ» 403, 435, 573
 կարիլ «կար ահիլ» 436, 437, 511, 598
 կարիկյուրին 405
 կարիլ 125, 208, 240
 կարի 436
 կարիք 400
 կարծիք 396
 կարծի 124, 156, 218, 269, 400
 կարիամ 398
 կարիանդակ 400, 569
 կարիալ 125, 220, 252, 271
 կարիալ 258, 309, 395
 կարիկհան 528, 571
 կարիլ 406
 կարկուտ 126, 207, 252, 607
 կարկուրալ 457, 478, 481, 482, 484
 կարճ 268, 390, 510
 կարճառաւ 391
 կարճ(ատ)իլ 401
 կարմիր 202, 270, 528, 574
 կարմիրիկ 356, 366, 368, 369
 կարմիրիլին 386
 կարշն 397
 կարող 401
 կաւ 265
 կաւան 126, 207, 235, 258
 կաւատ 457, 486, 488
 կաշիլ 263, 401, 407, 528, 557, 569, 572
 կաշկապործուրին 385
 կաշկապար 511, 528, 569
 կաշիլ (կոշիլ) 314, 315
 կաշիլ 395, 403, 457, 477, 484
 կաշուր 356
 կաշուցանիլ 363
 կափարիլ 400
 կափիլ 407, 437
 կափուլ 356, 380
 կաքաւ 133, 176, 208, 260, 462, 588, 608
 կաքատումն 399
 կիալ 52, 72, 128, 209, 234, 348
 կիանք 72, 128, 209, 234, 248, 249
 կիլ (կիլ) 395, 439
 կիլուր-ք 439
 կիլի 611
 կիլի 402
 կիլ 128, 210, 253, 261, 401
 կիլիլ 128, 219
 կիլիլ 128, 219, 394
 կիլիլ 201, 401, 482
 կիլիլ 482
 կիլիլիլ 128, 213
 կիլիլ 397, 619, 627—629
 կիլի 131
 կիլիլ 219, 407
 կիլիլ 124, 388, 390

կհճեալ 401
 կեմ 617
 կենսադործ 248
 կենսակիրց 249
 կենսարար 355
 կենդանանալ 231
 կենդանաւաճ 362
 կենդանարար 355
 կենդանաւրէն 355
 կենդանի 128, 208, 231, 354
 կենդանութիւն 366, 369
 կենսարար 386
 կենցաղ 233
 կեշտ 401
 կեշի 264, 296
 կեռ 125, 216, 267, 277, 278, 400
 կեռել 213, 265, 277
 կեռիկ 436
 կեռնեխ 355
 կեր(-) 52, 72, 129, 210, 258, 262, 270, 294, 449, 500, 569, 588, 605
 կերակուր 52, 72, 129, 210, 251, 294, 401
 կերկեր 125, 168, 208, 251
 կերկերիւ 125, 168, 220, 251
 կերպ 396, 528, 574
 կերպաս 528, 572
 կերպարանաւորիս 362
 կերպարան(-ք) 403
 կերտ 557, 571, 583
 կերտել 81, 265, 559, 564, 573
 կզակ 401
 կկ 610
 կկս 269, 401
 կկտ «նստատակ. կկտ» 124, 207
 կկտ «իշտամկտ» 124, 208, 260
 կկտ (ծովալին կկտանի) 219, 624, 626—629
 կկկ 380
 կկկ 398
 կկտ 262, 398
 կկոց 265
 կկզկ 610
 կկզն 392
 կկզու 378, 391
 կկն 124, 209
 կկն 52, 71, 129, 202, 207, 248, 259, 354, 375, 449, 452, 595, 605
 կկն 407, 595—597
 կկն 125
 կկն 402
 կկտմաճ 361, 362
 կկտրոն 619, 627—629, 631
 կկտուած 249
 կկր 394, 456, 457, 473, 602, 614
 կկրթ 529, 575
 կկրճ 510
 կկր 244, 249, 402, 439, 609, 610
 կկ 129, 210
 կկու 395
 կկր-ք 129, 218
 կկրակէ 619, 624, 628—630
 կկրան 54, 124, 209
 կկանել 52, 54, 124, 167, 210, 262, 378
 կկտակիւ 124, 167, 214, 277
 կկտիւ 124, 209, 401
 կկի 54, 124, 210
 կ... 597
 կկմու 124, 215, 277
 կկմուկ (կկմ-ք) 124, 211
 կկմուր 124, 213, 277
 կկմրիկ 54, 124, 218, 278
 կկնիւ 54, 124
 կկն 54
 կկր 54, 124, 437
 կկք 124, 211, 263, 277
 կկուր 124, 216
 կկանել 129, 209, 388, 399
 կկի 126, 211, 436, 610
 կկի 267, 296, 398
 կկո 218, 241, 269, 393
 կկի 402, 436
 կկոց 436
 կկու 133, 208, 260, 276, 588, 601, 608
 կկու 124, 209
 կկուր 619, 626—629, 631
 կկր 619, 627—629, 630
 կկրական 619, 630
 կկրիկու 619, 629, 630
 կկուակ 354
 կկի 259, 457, 470, 471, 473
 կկիւ 124, 166, 213
 կկիւ 407
 կկկու 390
 կկկ 408
 կկոն 436
 կկուք 457, 470, 471, 473
 կկուակ 392
 կկուակ 221
 կկուակ 248
 կկուակ 248
 կկուակ 529, 574
 կկի 396, 457, 470, 471, 474
 կկնի 398
 կկնի 125, 529, 572
 կկնի 216, 277
 կկնի 125, 400, 401, 440, 603
 կկուակ 386
 կկի 386
 կկի 457, 470, 471, 473
 կկու 401
 կկուարար 361
 կկուար 386
 կկուարիւ 314, 315, 406
 կկուանալ 404
 կկուարանալ 529, 569

Կողի 58, 80, 129, 211, 231, 263
 Կսզ(հ)ս(ն) 457, 470—473
 Կսլ 401
 Կսլսզ 458, 470—473
 Կտսլ 124, 216, 278
 Կտսճ 124, 210, 275
 Կտսճիկ 216
 Կտսն 124, 216, 278
 Կտսնիկ 216
 Կտսր 124, 216, 275, 278
 Կտս 438
 Կոձ 399
 Կոձիկ (-ալ) 399
 Կսձիկ 614
 Կոկ 405, 452
 Կոկոզ 403
 Կոկոն 293, 588
 Կոկովանք 390
 Կոկորդ 72, 129, 209, 261, 294, 401, 449, 588, 601, 605
 Կոկորդիկ/զոս 399
 Կոկրոս 129, 218, 278
 Կոհակ 390
 Կոզ 239, 401
 Կոզկոզիկ 399
 Կոզմն 126, 169, 209, 216, 221, 239, 261, 267, 272, 374, 394, 398, 401
 Կոզմնակի 354
 Կոզմնապահ 362
 Կոզոպոս 267, 391, 393
 Կոզով 265, 397, 483
 Կոզոփոց 399
 Կոզր 126, 212, 405
 Կոհ 399
 Կոհակ 609
 Կոհան 591, 595—597
 Կոհկէն 356
 Կոմ(է)ս 465
 Կոյ (կու) 16, 129, 172, 209, 237, 290, 413, 607, 613
 Կոյս 366, 369, 390, 394, 398, 401, 436, 437, 574
 Կոյս 395, 529, 574
 Կոյր 262, 529, 557, 571
 Կոնդոմ 588
 Կոնք 401, 619, 627—629
 Կոշոս 393, 400, 401
 Կոշ 129, 401
 Կոշիկ 129, 220, 278, 390, 391
 Կոպիփ 440
 Կոպանիկ 404
 Կոպիտ 393, 400
 Կոս «վհզ» 399
 Կոս «կիւս» 125, 216, 278
 Կոսթիկ 278
 Կոստոզ 254
 Կոսլ 49, 51, 80, 129, 208, 231, 260, 450, 452,

601, 607
 Կրոս 467, 599
 Կոտակ 529, 553, 557, 574
 Կոտան 436, 440
 Կոտոր 317, 393, 437—439, 614
 Կոտորիկ 378, 394, 610
 Կսր 126, 169, 216, 258, 267, 400, 452, 607, 613, 614
 Կորացուցանիկ 213, 265
 Կորդ 392, 400, 432, 598
 Կորդին 398
 Կորդիկ 363, 400
 Կորէք 395
 Կորի 126, 212, 235, 264, 385, 607
 Կորիզ 126, 211, 401
 Կորիւն 129, 158, 172, 208, 239, 260, 384
 Կորձ 614
 Կորկ 129, 218, 278, 607
 Կորկոս 128, 171, 173, 212, 252
 Կորոսանիկ 356
 Կորհ 401
 Կորովի 392
 Կոփ 437
 Կոփիկ 366, 398, 437
 Կլալիկ 403
 Կլարաշաղախ 361
 Կոան 403
 Կոսպարիշա 362
 Կոսվիկ 125, 168, 220, 278
 Կոհիկ 366, 398, 437, 452, 500, 595, 598
 Կոթան 608
 Կոփիկ 611
 Կոիւ 129, 172, 221, 273, 403, 483
 Կոինձ 216
 Կոինճ 126, 209
 Կոինշ 125, 220, 588
 Կոիշ 588
 Կոկիկ 126
 Կոկոս 588
 Կոնձիկ 126, 216
 Կոնձիկ 126, 216, 277
 Կոնշիկ 126, 216, 277
 Կոնշիկ 220
 Կոնշիկ 126, 169
 Կոնպիտ 529, 553, 570, 573
 Կոնոս (Կոնոս) 617
 Կոտիկ 126, 216, 277
 Կոտուկ 129, 209, 276, 294, 303
 Կոտենկ 71, 125, 168, 208, 253, 260, 449, 588, 601, 605
 Կոտենձ 126, 209
 Կոտուփ 394
 Կսկիփիկ 401
 Կտակ 401, 529, 568, 573
 Կտաս 529, 572, 578
 Կտաս 126, 211, 263, 437, 452, 467, 481
 Կտիտ 126, 209, 391

կոտեկ 399
 կոտոր 209, 439
 կարան 355
 կարեկ 170, 401
 կացար 250
 կոտուհի 126, 214, 277
 կաուր «բուրդ. խուլում» 317
 կոտուր «սանիք» 170, 430
 կասւց 609, 610
 կրակ 126, 169, 207, 235, 401
 կրակհաղ 212, 264, 385
 կրան 129, 222, 273, 355, 385, 416
 կրանատուր 385
 կրիկ 129, 172, 214, 273, 363, 385, 401, 614
 կրկտ 365
 կրթիկ 401, 406, 437
 կրիայ 260
 կրծիկ 129, 173, 210, 262, 277
 կրկիւ 619, 625, 627—629, 631
 կրկին 217, 269, 356, 391
 կրկիւտ 356, 391
 կրկնապատիկ 354
 կրկնապարիսպ 362
 կրկնոց 407
 կրճատիկ 401
 կրճիմ(ն) 356, 392
 կրճեւիկ 596, 597
 կրպակ 529, 568, 574
 կրտեւ 437, 598
 կրտւին 126, 169, 209, 221, 238
 կցան 354
 կցիկ 404
 կցիւր 398
 կցկտուր 439
 կու. տե՛ս կոլ
 կուխի 234, 264
 կուզ 260, 401, 482, 529, 571
 կութ 408
 կում 262, 529, 571, 578
 կուկ 54, 124, 209, 210, 248, 276
 կուկու 126, 276
 կուկուկ 611
 կուկուկ 126, 276
 կուկուսիկ 126
 կուզի 126, 213, 401
 կուճ (կիճ) 401
 կուճի 126, 209, 276
 կումբ 126, 169, 221, 273
 կունդ 262, 401
 կունծի 125
 կուշտ 401, 529, 569, 571
 կուպր 401, 458, 477, 484
 կուս 398, 452, 500, 595, 598
 կուսն 126, 169, 209, 234, 261, 388, 398, 500, 607
 կուտք 500
 կուտ 126, 211, 263, 401, 425, 437, 461, 467

կուտիկ 293
 կուր «կերտկուր» 210, 262, 449, 500, 588, 605
 կուր «տաշա, նալակ» 126, 215, 266, 306, 436, 598
 կուր (միշտա) 306
 կուրծք 262, 399, 440
 կուրտ 404, 437, 598
 կրիկ 124, 213, 265

 հա՛ 608
 հազպ 145, 209, 251, 402
 հազածիկ 321
 հազազակ 436
 հապ 134, 209, 588
 հապար 366, 529, 557, 562, 574, 578
 հազարապատիկ 354
 հազարապետ 529, 576
 հազարաուրտ 529, 553, 557, 576
 հալ 143
 հալածիկ 400
 հալածոյ 249
 հալաւ 458, 470, 473, 613
 հալիկ 143, 213, 265, 321
 հալհալ 143, 207, 258, 276
 հալոց 321, 402
 հակառակ 396
 հակառակորդ 398
 հակիրճ 268, 391, 529, 574
 հարկ 397
 հաղ (հեղ) 143, 186, 187, 217, 269, 401
 հաղբ-ք (խաղբ-ք) 397, 458, 477, 483
 հաղթ 268, 593
 հաղորդ 238
 հաճ 529, 575
 հաճար 437
 հաճիկ 402
 հաճոյ(-ք) 356, 390
 համ 146, 189, 218, 233, 245, 269, 284, 565, 590
 համադամ 401
 համակ 390, 436, 529, 574
 համ(ա)հարգ 566
 համամայր 359
 համամիտ 359
 համայն 511
 համանուն 566
 համառաւ 268, 391
 համաստիւրամ 529, 566, 572
 համար 379, 398, 529, 556, 557, 574
 համարադրութիւն 361
 համարակար 530, 553, 574
 համարձակ 399
 համարէն 390, 530, 566, 574
 համբ 440
 համբակ 403
 համբառնակ 241, 245

Համբարակ 390, 519, 530, 566, 568, 569,
570, 572
Համբարակապետ 530, 569, 570, 572
Համբարտապահ 513, 572
Համբարու 274, 401, 530, 577
Համբու 401, 530, 556, 575
Համբերել 245, 407
Համբոյր 530, 556, 575
Համբուրել 406
Համեմ 355
Համեմատ 404
Համեստ 400
Համեա 398
Համապատկեր 354
Համբ 403
Համբիլ (տնակ) 406
Հայ (ցեղանուն) 144, 221, 272, 279, 280—
286, 321, 323, 375
Հայ «Հակա» 280
Հայերէն 355
Հայթի 146, 213, 216, 404
Հայթ(հ)այթանք 214, 216, 405
Հայթհայթի 146
Հայիլ 245, 364, 396, 401
Հայկաբար 280
Հայկաշափ 280
Հայկասիրտ 280
Հայհոյանք 575
Հայհոյել 281
Հայր 51, 56, 86, 144, 207, 227, 240, 244,
253, 259, 260, 284, 346, 373, 489
Հայրաբար 249
Հայրաբարոյ 249
Հայրանարգութ 361
Հայրապետ 385
Հայրենի 83
Հայրենիք 84, 221, 355, 384
Հայրիկ 356
Հայց 56, 111, 220, 236, 391
Հայցի 220, 236, 390, 401, 405
Հան 51, 111, 231, 245, 259, 565, 590, 608
Հանապուղ 404, 530, 574
Հանապաղատ(ետ) 361, 362
Հանգ 134
Հանգիստ 134, 215, 240
Հանգամանք 514, 530, 566, 578
Հանգանակ 530, 569, 573
Հանգէտ 402, 405
Հանգիստ 399, 401, 449
Հանգոյն 405, 530, 565, 566, 574
Հանդոյց 401
Հանփիլ 134, 215, 267
Հանգրէն 530, 563, 566, 574
Հանգրիճել 563, 574
Հանդրուան 393, 395, 401, 510
Հանդ 259

Հանդարտ 399, 401, 530, 566, 574
Հանդարտասիրտ 361
Հանդերձ 303, 351, 397, 523, 530, 549, 558,
561, 566, 572, 577, 579
Հանդերձանք 406, 563
Հանդերձարտոր 355
Հանդիպ 351
Հանդէս 530, 557, 563, 566, 574
Հանդիմանել 406
Հանդիպիլ 273, 396
Հանդիսատես 361, 362
Հանդուրժել 407
Հանել (-ու) 213, 219, 254, 318, 320, 363,
364, 366, 381, 383, 402
Հանի 111, 207, 231
Հանճար 530, 565, 566, 575
Հանցոյնք 577
Հանուլ «Հյուսել» 81, 146, 150, 193, 211
Հանուր 134, 216, 245
Հաշիլ 402
Հաշի 398, 458, 477, 480, 481, 484
Հաշմ 399, 440, 486
Հաշտ 530, 576
Հապանաս 391
Հառաշիլ 401
Հաս 215, 267, 407, 551
Հասակ 401
Հասանել 52, 122, 214
Հասարակ 403, 530, 565, 576
Հասարակապատիւ 362
Հասկանալ 398
Հաստ 142, 216, 236, 237, 267
Հաստաջով 173
Հաստատ 142, 218, 237
Հաստատիւ 213, 265, 366
Հաստատուն 398
Հաստոյր 236
Հասու 241, 398, 401
Հասուն 220, 392
Հասուցանել 367, 368
Հատ 251, 314, 353, 355, 407
Հատանել 237, 244, 251, 314, 315, 353, 401,
428, 486, 612
Հատովաճառ 362, 384
Հատոր 393
Հատու 241, 314
Հատուած 241, 249, 366, 368
Հարազատ 530, 571
Հարայ 611
Հարաւ 143, 186, 216, 267, 268
Հարաւունք 80, 113, 212, 264, 391
Հարթ 268, 405, 590, 599
Հարթել 399
Հարթնուլ 151, 214, 401,
Հարիւր 15, 113, 158, 217, 237, 268, 374
Հարկ 375, 400, 407, 531, 573

Հարկանիկ (Հար-) 52, 186, 144, 213, 217,
 243, 250, 265, 322, 359, 363, 364, 367
 Հարճ 609
 Հարսն 17, 144, 186, 203, 258, 402
 Հարսնացու 241
 Հարսնութիւն 367, 369
 Հարստութիւն 215
 Հարց 144, 236, 271
 Հարցանիկ 84, 144, 220, 236
 Հարցուկ 222, 274, 356, 395
 Հարուած 249, 384
 Հարուկ 144, 250, 267, 367, 369, 384, 402
 Հարուստ 215, 267, 402
 Հաց 142, 210, 263, 318, 320, 613
 Հացարար 385
 Հացարարոց 385
 Հացարարութիւն 385
 Հացի 72, 141, 212, 231, 264, 294
 Հացուտ 237
 Հացուտիք 231
 Հաւ «թռչուն» 52, 114, 201, 208, 260, 389,
 398
 Հաւ «պապ» 51, 114, 207, 259, 284, 285,
 325, 444
 Հաւ «սկիզբ» 142, 184, 217, 267, 269, 402
 Հաւակ 220
 Հաւան 113
 Հաւանիկ 113, 218, 220, 366, 402
 Հաւասար 402, 531, 574
 Հաւասարակշիռ 361
 Հաւաստ 531, 575
 Հաւաստի 219, 220, 398
 Հաւատ 113, 222, 237, 254, 274, 401, 402
 Հաւատալ 219
 Հաւատարիմ 355
 Հաւաքել 398
 Հաւիկ 217, 269
 Հաւտ 80, 142, 208, 314, 402
 Հարան 80, 142, 208, 237, 260, 284, 402
 Հարաքոյր 208, 260
 Հարեղբայր 57, 208, 247, 260
 Հարեղբորորդի 208
 Հարու 208
 Հարուտ (-աւտ, -ոտ) 531, 572
 Հղնի (հնդնի, հնդի) 439
 Հեգ 458, 478, 481, 484
 Հեգել 484
 Հեգննայ 458, 478, 481, 482, 484
 Հեթանոս 458, 478, 484
 Հեթանոսական 385
 Հեծան 146, 213, 265
 Հեծանակ 569
 Հեծանիկ 52, 146, 214, 266, 366, 367, 369
 Հեծանոց 212, 396
 Հեծել 401
 Հեծելազատ 361, 362

Հեծեծել 402
 Հեղդ 146, 210, 402
 Հեղդալ 217
 Հեղկ 142, 207, 251, 258, 402
 Հեղձեալ 403
 Հեղոյս 393
 Հեղուկ 55, 142, 213, 243, 248, 250, 265, 399
 Հեղուկ 399
 Հեճուկ 402
 Հենգն 314, 315, 400, 402
 Հե(ն)դնել 314
 Հենուկ 81, 150, 193, 211, 254, 263, 402
 Հեշտ 390
 Հեշտաղոյն 353
 Հեշտին 438
 Հեռ 123, 219, 271, 408
 Հեռաբնակ 359, 361
 Հեռագնաց 359
 Հեռանալ 214
 Հեռի 52, 143, 216, 246, 267, 351, 392, 422
 Հեւտ 392, 436, 440
 Հեւ 51, 142, 185, 214, 216, 241, 245, 359,
 402
 Հետագնաց 359
 Հետազատել 359
 Հետազատութիւն 391
 Հետահան 359
 Հետամուտ 359
 Հետաքրքիր 359
 Հետեւիկ 214
 Հետէ 351
 Հետոյ 356
 Հերին 143, 211, 239, 263, 302
 Հեր 366, 369, 403
 Հերարձակ 361, 362
 Հերետիկոս 619, 626, 628, 629
 Հերիք 143, 216, 232, 393
 Հերկ 186
 Հերկահար 250
 Հերկել 144, 212, 264, 402
 Հերձակ 404
 Հերձ(ան)ել (-ու) 396, 403
 Հերու 52, 143, 156, 217, 246, 269
 Հերքել 402
 Հեւալ 145, 209, 402
 Հըւար 245, 392, 531, 567, 571
 Հէգ 142, 218, 253, 270
 Հէն-ք 211, 263
 Հէն «ալիադակ» 267, 402, 404, 531, 573,
 576
 Հէք 253, 402
 Հի 134
 Հիանալ 392
 Հիզութիւն 218, 270
 Հիմն 146, 190, 216, 220, 239, 267, 348,
 383

Հիմնական 367, 383
 Հին 51, 147, 217, 269, 345
 Հինգ 17, 143, 186, 217, 244, 373
 Հինգամեայ 355
 Հինգամեան 355
 Հինգերորդ 143, 238
 Հինկ 81, 150, 193, 211, 254
 Հինինալ 144, 187, 209, 402
 Հինուած 211
 Հինիլ (*-իլ) 149, 193, 218, 275, 278
 Հիր 436
 Հիրիկ 531, 553, 572
 Հիւանդ 142, 185, 210, 237, 253, 261, 402
 Հիւանդագին 353
 Հիւրընկալ 402
 Հիւթ 146, 237, 245, 405
 Հիւթեղ 250, 380
 Հիւծ(ան)իլ 147, 191, 210, 402
 Հիւզ (Հուզ, Հիւզ, Հեւ) 149, 211, 253, 316, 319, 320, 336, 373, 400
 Հիւզ(է) (Հիւզեայ, Հիւզայ) 619, 626—629
 Հիւպատ(ոս) 619, 627—629
 Հիւս 374
 Հիւսիլ 81, 265, 402, 436
 Հիւսիս(ի) 374
 Հիւսկէն 356
 Հիւսն 81, 440
 Հիւր 146, 221, 235, 272, 374, 402
 Հիւրընկալ 222
 Հլոտեկ 55, 143, 214, 275, 277
 Հլու 216, 245, 400, 402, 567
 Հմայկ 245, 274, 395, 563
 Հմայ-ք 395, 531, 567, 577, 580
 ՀԽուտ 152, 213, 216, 401, 402, 567
 Հնագոյն 353
 Հնագանդ 402
 Հնար 245, 531, 567, 573
 Հնգեկին 356
 Հնգետասան 217, 246
 Հնիկ-հնիկ (անկ) 187
 Հնհնալ 187
 Հնձան 314, 315
 Հնոց 144, 207, 210, 262, 265, 402
 Հոգ 145, 218, 219, 231, 270, 402
 Հոգաբարձ 248
 Հոգաբարձու 239
 Հոգաբարձութիւն 239
 Հոգալ 402
 Հոգածու 239, 248
 Հոգածութիւն 239
 Հոգեկրան 385
 Հոգեշահ 361, 362
 Հոգի 145, 209, 218, 222, 231, 253, 274, 402
 Հոլ 72, 81, 134, 164, 216, 299, 449, 588
 Հոլանի 143, 210, 231, 234, 354
 Հոլեկ 186

Հոլլ 81, 134, 215, 251, 266, 277
 Հոլոնկ 143, 186, 215
 Հոլոսկ (Հոս-) 14, 207, 212
 Հոլով 81, 134, 164, 214, 256, 449
 Հոլովիկ 72, 214, 239, 277, 294, 395, 588
 Հոլովումն 239
 Հոծ 398
 Հոդ 143, 206, 253, 258, 413
 Հոդագործ 248, 369, 396
 Հոդածին 248
 Հոդեղէն 355
 Հոդմ 112, 207, 258, 402
 Հոմանի 406
 Հոմանուն 566
 Հոյ 218, 219
 Հոյակալ 144, 188, 284, 410
 Հոյանուն 284
 Հոյլ 145, 215, 216, 233, 269, 394, 396
 Հոռի 591, 596, 597
 Հոսանուտ 354
 Հոսանք 404
 Հոսել 398, 428
 Հով 145, 218, 231, 243, 269, 402
 Հովանի 354, 402
 *Հովի- 260, 393
 Հովիտ 258, 403, 413, 430, 431, 434, 442, 443
 Հովիւ 57, 80, 142, 208, 247, 248, 260, 402
 Հովուստէր 248
 Հոտ «բույր» 55, 140, 217, 237, 251, 269
 Հոտ (աման) 142, 210, 275
 Հոտիլ 140, 251
 Հոտոտեղիք 217
 Հոտոտեկ (-իլ) 140, 217, 269
 Հոտոտումն 217
 Հոր «չրհոր» 143, 207, 258, 402, 436
 Հոր «իեսա» 146, 259, 402
 Հորդ 143, 214, 215, 266
 Հորդան 143, 214, 215
 Հորդեկ 215, 266
 Հորդիլ 143, 214
 Հորթ 260
 Հորձ 123, 218, 270, 383, 402
 Հպատակ 272, 320, 403, 531, 567, 568, 576
 Հպատակեկ 385
 Հպատակութիւն 385
 Հպարտ 403
 Հպիլ 218, 269
 Հոկտոր 398, 619, 626—629
 Հոկտորայ 398, 458, 478, 484
 Հոռոգ 406
 Հոշակ 401
 Հսկայ 402
 (Հ)սկեկ 314, 315
 Հտալիտ 400
 Հտուտ 140, 251

հրաժարիլ 558
 հրաժեշտ 558, 570
 հրաժեշտութիւն 381
 հրալից 248
 հրահանգ 273, 631, 575
 հրահանգիւ 401, 409
 հրամայել 272, 531, 557, 563, 576
 հրաման 402, 531, 557, 558, 576
 հրամանաբեր 361
 հրամանատու 361
 հրամ(ան)ատար 531, 576
 հրամանատու 361
 հրամէն 558
 հրաշագան 531, 570
 հրաշ(-ք) 274, 402, 531, 532, 561, 677
 հրապար 408
 հրապարակ 531, 563, 574
 հրապոյր 531, 558
 հրապուրանք 354
 հրասախ 531, 574
 հրատարակ 568
 հրաւեր 401, 531, 575
 հրեայ 458, 478, 480, 481, 482, 484, 591
 հրել 143, 214, 399
 հրեղէն 250, 355, 386
 հրեշտակ 392, 532, 558, 565, 570, 575, 577, 578
 հրէակողմն 361
 հրէշ 274, 401, 532, 561, 577
 հրկիզել 378
 հրճուիլ 400
 հրոս 402, 488, 558
 հրովարտակ 532, 558, 568, 576
 հրո(ր)տից 532, 574
 հրուանդան 558
 հու 216
 հուժկու 356
 հուղկահար 404
 հում 141, 210
 հուն 143, 207, 258, 613
 հունձ 408
 հունշ 152, 218, 402
 հունցել 210, 276
 հուպ (տալ, անել) 154, 218, 269, 275, 500
 հուպ «մոտ» 154, 216, 246, 267, 402
 հուսկ 144, 217
 հուր 52, 144, 169, 201, 207, 348, 366, 369, 401
 հուր հարկանել 363
 ծագ «կենդանու ծագ» 127, 208, 402
 ծագ «չափ» 128, 216
 ծագասնոյց 236
 ծագար 128, 213
 ծախ 268, 402, 438
 ծախողիւ 438

ծածկ 398
 ծաղ 127, 170, 219, 270
 ծաղկ 127, 256, 393
 ծաղկել 171, 213, 265, 277
 ծաղտիւ 127, 171, 213, 256, 277
 ծայն 107, 129, 220, 232, 271, 363, 402
 ծայնել 390
 ծանձախարիթ 404, 458, 479, 481, 483, 484
 ծանձրացուցանել 407
 ծառ 54
 ծար 54, 128, 171, 208, 261, 403
 ծառն 127, 215, 222, 274, 397
 ծառնել 169, 215, 266
 ծառնիւ 222, 274
 ձգել 127, 213, 367, 388, 396, 397
 ձգեռտ 114, 209, 222, 243
 ձգտող 209, 253, 397
 ձգտել 127, 213
 ձեզ (դուք-ի տր. հլ.) 130
 *ձեղ (*ձիւ) 270
 ձեղուն 127, 170, 171, 189, 212, 234, 264, 392, 403, 598, 614
 ձեռակերտ 361, 381, 571
 ձեռն 70, 71, 128, 201, 209, 255, 261, 351, 363, 375
 ձեռնհաս 401
 ձեռնատու 393
 ձեռ 127, 203, 209, 403
 ձեր 222, 274
 ձերբակալ 249
 ձերել 128, 215, 266
 ձև 84, 128, 169, 216, 233, 267, 396
 ձէթ 458, 477, 481, 482
 ձի 107, 108, 127, 260, 262, 396
 ձիասէր 248, 360
 ձիաստան 354
 ձիարձակ 361
 ձիւ 127, 213, 403
 ձիթաստան 376
 ձիր 54, 128, 215, 231, 266, 396
 ձիւթ 401, 458, 477, 480, 481, 482, 484
 ձիւն 17, 51, 107, 127, 207, 258, 301, 601, 607
 ձիւնեղէն 250
 ձլել 127, 171, 212
 ձկնիկ 356
 ձկնորս 247
 ձղմիւ 127, 170, 218
 ձմեթ 127, 210, 256, 261
 ձմեռն 51, 127, 170, 217, 234, 235, 256, 269, 607
 ձոխիւ (-իւ) 129, 213, 400
 ձող 127, 170, 171, 189, 213, 234, 265, 598, 607, 614
 ձողունք 170, 171
 ձոյլ 84, 128, 169, 213, 233, 299, 304

ձոր 128, 207, 235, 258, 403, 413, 601
 ձորձ 263, 397
 ձորձոյկ 356
 ձրել 54, 128
 ձրի 54, 128, 231
 ձրձիկ 54, 356
 ձրձիտ 356
 ձու 142, 184, 201, 209
 ձուլած 249
 ձուլածու 249
 ձուլել 213, 265
 ձուլիլ 129
 ձուկն 71, 127, 201, 208, 238, 431, 444, 449

ղամղայեակ 532, 553, 572
 ղեկ (ղեակ) 408, 458, 479, 482, 484
 ղենչակ 263, 392, 407, 631, 632
 ղևտիկոն (ղևտիկոն) 617

ճախարակ 532, 568, 572, 573

ճախիճ 355

ճախճախուտ 353

ճախր 532

ճախրել 532, 573

ճակ 437

ճակահան 398, 532

ճուկատ 532, 571

ճակատամարտ 361, 362

ճակատատեղ(ի) 361

ճականդեղ 305, 532, 572

ճահ 404

ճահիճ 403

ճահ||սիճ 355

ճահուկ 394, 542

ճաղ 610

ճաղատ 262, 401, 609, 610

ճաճանչ 405, 612

ճաճան(չ)աւուխտ 532, 574

ճամբար 532, 576, 578

ճայ 293, 608

ճայլ 609, 610

ճալր 403

-ճան 532, 570, 575

ճոնալիկ 52, 54, 72, 125, 220, 271, 587

ճոնապարհ 266, 405, 532, 558, 573

ճոնրակ 532, 553, 572

ճանկ 403

ճոնճիջ 591, 594—597

ճոնճիկ 356

ճոնճկէն 356

ճաշ 367, 369, 370, 532, 572

ճաշագործ 361

ճաշակ 532

ճաշակել 406

ճապաղ 405, 440

ճապաղիլ 407

ճապուկ 569

ճապուռ 465

ճառ 510

ճառագայթ 405

ճար 395, 532, 539, 556, 559, 565, 573

ճարակ 401, 532, 564, 568, 572

ճարմանդ 263

ճարսլ 532, 571

ճարսլակալիկ 249

ճարսլիկ 569

ճարտար 392, 402, 532

ճարտարաբան 361, 362

ճարտարագործ 361, 362

ճարտարախառ 361, 398

ճարտ(ար)ասան 398

ճարտուկ 532, 569, 574

ճաւշան 273

ճգնիլ 391

ճեղ 262, 401, 611

ճեղք 403, 407

ճեղքել (-ուլ) 396, 403

ճեմ 532

ճեմիլ (էլ) 378

ճեմիշ 533, 553, 559, 571

ճեպ 533, 569, 574

ճեպիկ 393

ճեպով 408

ճեռ 397, 533, 571, 575

ճերմակ 270, 407, 533, 574

ճիգն 406, 440

ճիկ 124, 220, 608

ճիղմ 403

ճիշտ 271, 398

ճիշ 124, 220, 608

ճիպո (ճապուռ) 403, 595, 596

ճիվ 220

ճիտ 405

ճիրան 403

ճիւ 405

ճիւաղ 401

ճիւղ (ճիղ, ճեղ) 405, 611

ճիւլիկ 597

ճիւմիկ 597

ճկոյթ (ժկոյթ) 591, 595—597

ճղճիմ 356, 398

ճճի 405

ճմկ 125, 213, 277

ճմկիկ 72, 125, 213, 256, 277, 347, 399, 403, 449

ճմռել 72, 125, 213, 277, 449

ճնդիկ 436

ճնշել 125, 213, 598

ճշգրիտ 398

ճշմարիտ 398, 510

ճոխ 402, 438, 440

ճոխահան 532, 570

հողըստրիլ 397
 հողըստր(տ) 591, 593
 հոսպան 407
 հլիլ 220
 հպուռն 440
 հվալ 124, 220, 279
 հրազ 264, 399, 533, 572

 մա 56, 136, 207, 275, 276, 427, 452
 մազազաթ 458, 477, 481, 484
 մազազաթիկ 385
 մազիլ 201, 403, 609, 610
 մազ 201, 403, 440, 510, 610
 մազզ 179, 218
 մազզեղն 533, 553, 562, 577
 մազեղ 380
 մաթիլ 136, 179, 208, 233, 260, 588, 601
 մաթուզ 317
 մալիլ 605
 մալակահիլ 138
 մալամշիլ 138, 219, 275, 278
 մալանիլ 138, 211, 275
 մալեալ 404
 մալիլ 54, 72, 107, 138, 213, 294, 209, 233,
 390, 394, 399, 403, 449
 մալուխ 407, 472
 մախ 136, 179, 219, 271, 399, 438
 մախաղ 403, 440
 մախանք 399
 մախուխ 611
 մած 216, 267
 մածան 241
 մածիլ 403
 մածուն 136, 179, 211, 263
 մածնուլ 136, 179
 մակ 591, 593, 610
 մակաղ 395, 445, 458, 480, 483
 մակաղատեղ 361, 362, 401
 մական 407
 մակարդ 399
 մակուլի 401, 533, 569, 573
 մահ 181, 209, 533, 551, 560, 562, 571
 մահաբեր 361, 362, 387
 մահաթին 361
 մահակ 398, 407, 533, 574
 մահարձան 361, 362
 մահիկ 533, 569, 571
 մահիկեղջիւր 361
 մահիճ 264, 391, 458, 486, 488
 մահկանացու 386
 մաղ 405, 440
 մաղիլ 55, 139, 294
 մաղթանք 354
 մաղթիլ 84, 138, 181, 222, 274
 մաղխազ 442
 մաղձ 393, 440

մաղձալույզ 361
 մաճ 533, 572
 մաճակալ 361, 362
 մաճառակ 136, 211
 մաճար 136, 211, 403
 մամ 56, 136, 179, 207, 275, 276, 427
 մամա 56, 136, 179
 մամալ 608
 մամի 56, 179
 մամո 136, 179
 մամոնալ 465
 մամուլ 54, 137, 213, 251
 մամուխ 209, 139, 209, 251, 276
 մամուռ 139, 182, 235, 251, 403
 մամուր 139, 213
 մալթ 137, 212
 մալու 396, 440
 մալր «մալր» 51, 56, 83, 137, 207, 240, 259
 մալր «խալար» 55, 71, 138
 մալրաբար 249
 մալրան 212
 մալրաբար 362
 մալրի 137, 212, 231, 264, 398
 մալրիկ 356
 մանանալ 458, 479, 481, 483
 մանանիխ 438
 մանաւանդ 510
 մանգաղ 458, 477, 481, 484, 614
 մանգառն 440
 մանդակ 436
 մանեակ 263, 403
 մանեկ «թեկ մանեկ» 181, 436
 մանեկ «հասկանալ» 138, 181, 219, 271, 278
 մանեւար (-հոր) 511
 մանկ 395, 533, 575
 մանկաբարոյ 249
 մանկեռ 472
 մանկիկ 207, 356
 մանկտի 237, 375
 մանկուկ 356
 մանչ 55, 138, 181, 207, 403, 601, 614
 մանր 55, 70, 138, 216, 267, 291, 349, 403,
 593, 601
 մանրագոր 619, 625, 627, 628
 մանրիլ 394, 399
 մանուկ 55, 138, 181, 238, 259, 287, 291,
 366—368, 601
 մանուշակ 533, 572, 578
 մաշարայ 483
 մաշիլ (մարշիլ) 139, 217, 253, 402, 449,
 552, 605
 մաշկ 203, 261, 400, 452, 458, 477, 483
 մաշկաթեւ 403, 591
 մաշկապարճէն 533, 553, 568, 572
 մաշկեակ 355
 մաշկեղէն 386

մաշկն 407, 458, 479, 484
մառ (մեռ) «շուշ, ցլեպ» 55, 139, 207, 276, 319
մառ «քաղաքի փառ» 137, 211
մառախլապատ 362
մառախուշ 55, 71, 138, 181, 207, 258, 393, 605
մառան 390
մառնի 212, 253
մառն 71, 138, 207, 393
մասն 137, 217, 269, 403
մաստ 136, 179, 211, 237
մասուր 306
մատակ 397, 533, 568, 571
մատակախաղ 398, 522, 526, 533, 570
մատակարար 533, 556, 570, 576
մատաղ 136, 179, 207, 217, 233, 259, 320, 403
մատանի 211, 231, 263
մատուան 360, 368, 369, 375, 395, 533, 563
մատենիկ 533, 569, 576
մատխանղ 136, 212
մատղաղ 136, 207, 217
մատն 137, 180, 209, 231, 238, 261
մատնանշան 361
մատնացույց 387
մատչիկ 139, 198, 214, 294, 403
մատուտակ 392, 533, 572
մատուտն 619, 625—629
մատուտակ 136, 212
մատուցանիկ 239
մատուցարան 222
մատուցումն 239
մար 533, 574
մարախ 399, 533, 571
մարանաթալ 466
մարդ 533, 556, 571
մարդարիտ 631, 632
մարգագետին 361
մարգարի 534, 556, 577
մարգարիտ 367, 382, 384
մարգարտագարդ 361, 385
մարգաղ 534, 558, 574
մարդ 17, 55, 107, 109, 138, 202, 207, 237, 259, 356, 391
մարդաժին 384
մարդաշատ 362
մարդապատկեր 362
մարդկային 354
մարդկաւրէն 355
մարդսեւ 553
մարել 54, 138
մարերի 534, 574
մարդ 268, 394, 534, 557, 575
մարդիկ 393, 401, 534, 563, 575, 576
մարդիկ 534, 569, 576

մարդսեւ 359, 534, 576
մարդսեւ 553
մարթ 214
մարթանք 136, 213, 237
մարթիկ 403
մարթուշ 232
մարի 139, 208, 231, 237, 410, 449
*մարձ 268
մարձիկ 405, 534, 563, 572
մարձիկ 569
մարմաղ 139, 210, 252, 261
մարմուտ 139, 210
մարմար 401, 619, 627—629
մարմարակուտ 361
մարմարապատ 361, 362
մարմին 54, 138, 180, 208, 261, 268
մարմնապատ 362
մարմնապարար 362
մարմրել 54
մարսիկ 253
մարտ «կոխի» 55, 132, 221, 273, 294, 403, 449, 487
մարտաշէն 362
մարտիկ 221, 273, 356
մարտիրոս 403, 619, 628, 629
մարտնչիկ 221, 273
մարտ 139, 198, 214, 216, 296, 351, 403
մար 139, 182, 206, 235, 258, 403, 449
մարաքուր 260
մարեղբայր 247, 260, 408
մարու 137, 208, 241, 260, 259
մարուտ 572
մարուք 52, 107, 149, 182, 193, 209, 261, 366, 368, 369
մաքառիկ 406, 463
մաքի 137, 208, 231, 278
մաքս 458, 477, 484
մաքուր 388, 406, 439
մգլիկ 137, 217
մդրիշալ 454
մեղույն 356
մեկան 398
մեծ 51, 137, 201, 216, 248, 267, 413, 414, 603
մեծաբանիկ 220
մեծաբար 249
մեծաբեռն 248
մեծագանձ 387
մեծագին 215, 248, 403
մեծագութ 381
մեծագար 361, 362
մեծամեծ 364
մեծամիտ 219, 403
մեծանալ 390
մեծաշահ 362
մեծապէս 354, 386

մեծասրբախ 362
 մեծավաստակ 362
 մեծատուն 57, 248, 267, 402
 մեծարանք 219, 354
 մեծարել 107, 137, 235, 301, 403
 մեծարդի 361
 մեծարդոյ 361, 362
 մեծափառ 362, 387
 մեկին 220
 մեկնել 220, 396
 մեկնոց 407
 մեհեան 274, 393, 534, 563, 568, 577
 մեհեկան 534, 568, 574
 մեհնատեղի 361, 362, 385
 մեհեանդ 403, 534, 539, 572
 մեղադիր 221, 273, 403
 մեղադրել 221
 մեղադրանք 354
 մեղանշական 385
 մեղապարտ 385
 մեղաւոր 221, 222, 250, 273
 մեղացածին 385
 մեղեիս 355, 401, 438
 մեղծ 54, 138, 180, 403
 մեղկ 54, 72, 137, 162, 218, 233, 269, 298, 299, 398, 403, 449, 605
 մեղմ 54, 72, 137, 181, 218, 233, 242, 269, 403, 605
 մեղմեխ/ղ 138, 219
 մեղմեղանք (մեղմեխ-) 219, 271
 մեղմով 242
 մեղարեւ 385
 մեղսածին 385
 մեղր 52, 71, 80, 106, 138, 181, 211, 294, 605
 մեղրապոյ 619, 625, 627—629
 մեղրու 71, 208, 241, 248, 255, 260
 մեղրաբոյն 248
 մեղրանոց 385
 մեղ(-ք) 54, 138, 219, 222, 250, 271, 273, 403
 մենթան 534, 553, 572
 մեռանիւ 52, 55, 72, 84, 138, 181, 201, 209, 237, 294, 295, 449
 մեռելոտի 375, 380
 մեռուցումն 222
 մեսիլ 429
 մեստ 400
 մեսուր 436
 մետասան 217, 246
 մետաքս 619, 625—629
 մետաքսառէլ 361
 մեր 222, 274, 379
 մերան 137
 մերթ 364, 396
 մերժել 406, 534, 575
 միւրի 81, 140, 183, 210, 233, 363
 մերձ 137, 193, 216, 235, 267, 351, 403
 մերձակայ 359
 մերձեակ 137, 214, 209, 266, 403
 մեր 137, 202, 222, 367, 374
 մերենայ 619, 625, 627—629
 մղել 408, 458, 470, 473
 մէք 52, 107, 137, 180, 207, 258, 393
 մէղ 137, 209, 304
 մէջ 137, 180, 209, 216, 267, 363, 366—369, 376, 388, 398
 մթաւ 139, 235, 353, 403
 մթել (մթիւ) 555
 մթեր 395, 440
 մթերանոց 390
 մթին 220
 մծեղ/իս (-իւ) 403, 438
 մծղակ 356
 մի 55, 147, 202, 217, 232, 244, 364, 379
 մի՛ 71, 137, 222, 232, 422, 449, 588, 600, 605
 միաբան 403
 միաբուն 361
 միակ 403
 միականի 387
 միակշիւ 387
 միակրան 385
 միահաղոյն 356
 միայն 147, 217, 232, 234, 403
 միանգամայն 403
 միանշան 361
 միապաղաղ 471
 միապատիւ 362
 միասանման 362
 միասին 150, 210
 միաւրիեակ 361, 362
 միզել 52, 137, 209
 միծ 149, 206, 258
 միմոս 400
 մինչ 149, 192, 222, 274, 361, 367, 369
 մինչև 351
 միշտ 404, 534, 574
 միորձի 141, 209, 231
 միջախառն 359
 միջամուխ 248, 359
 միջամուտ 248, 359
 միջապատ 362
 միջատ 208, 355
 միջաւրեայ 217
 միջերկր(ե)այ 354
 միջին 216, 234, 413
 միջնաբերդ 359
 միջնաշխարհ 387
 միջնատուն 359
 միջնորդ 238
 միջնորմ 359

միս 51, 71, 138, 202, 208, 210, 261, 263, 303
 միտ(-ք) 72, 85, 137, 219, 220, 248, 271, 363, 403
 միրգ 406, 534, 572
 միւս 413
 մլալ 149, 275
 մլակ 138, 208, 260
 մլաղաց 54, 72, 107, 137, 263, 390, 449, 605
 մլեկ 139
 մլմլալ 54, 137, 149, 180, 233, 275
 մլուկ 54, 138, 208
 մխեկ 55, 139, 214, 403
 մխիթար 147
 մխիթարեկ 403
 մխիթարութիւն 219
 մխրճեկ 397
 մծղնեայ 458, 479, 484
 մկան 140
 մկկիկ 137, 207
 մկկալ 137
 մկմկալ 137, 220, 278
 մկնականջ 247
 մղաւաշէ 454
 մղեկ 139, 214, 399
 մղեղ 408
 մղձկեալ 403
 մղմեղ 72, 137, 218, 251
 մղմող 54, 72, 137, 208, 251, 276
 մնալ 52, 55, 72, 138, 215, 267, 349, 350, 422, 449
 մնացորդ 238
 *մնեկ 271
 մնիկ 138, 216
 մշակ 396, 534, 572, 591, 593
 մշակեկ 572, 593
 մշտաբուղիս 361
 մշտագնաց 361
 մշտակատար 361
 մշտիկ 534, 569, 571
 մշտնջենական 403
 մշտնջենակայ 361
 մշտնջենաւոր 403
 մշուշ 393
 մոգ 274, 355, 534, 535, 554, 557, 562, 563, 577
 մոգակրաւնիկ 361
 մոգալիս 534, 549, 553, 562, 570, 577
 մոզ «մեծ» 137, 180
 մոզանալ 390
 մոզի 139, 208, 231, 260, 298, 299, 302, 405, 615
 մոլ 138, 181, 212, 235, 277, 394
 մոլար 235, 403
 մոլեալ 220
 մոլեգին 403
 մոլի 54, 188, 219, 220, 231, 235, 393
 մոլիլ 219, 231, 271
 մոլոգլիկ 138, 219, 275, 278
 մոլոր 54, 138, 219, 235, 271
 մոլորիկ 378, 403
 մոլորութիւն 219
 մոլութիւն 219
 մոխիր (մոծիր, մծիր, մճիր) 390, 597
 մոծակ 603, 609, 612
 մսղ 137, 211, 212
 մողէգլս 181, 510
 մողիկ 255
 մողկ 137, 212, 277
 մոմ 264, 534, 572
 մոյգ (մուգ) 149, 193, 218, 269, 607
 մոյթ 137, 180, 207, 240, 261, 403
 մոյծ 214
 մոյկ/դ 263, 401, 534, 535, 556, 572
 -մոյն 139, 214, 234, 403, 449
 մոյր 534, 568, 569, 573
 մոշ 72, 139, 255, 552
 մոշայ 588
 մոռ 139, 211, 255, 588, 609
 մոռանալ 55, 139, 220, 271
 մոռացկոտ 356
 մոլպիս 535, 549, 562, 577
 մուրակ 534
 մուրիկ 535
 մոր 72, 139, 211, 255, 259, 605, 609
 մորեկ 609
 մորենի 72, 139, 211, 588, 605
 մորէ 617
 մորթ 202, 203, 388, 400
 մորթեկ 400, 408
 մորի 72, 139, 211, 294, 588
 մորճ(ը)լ 139, 212, 395, 605, 614
 մորմոնջ 139, 252, 276
 մորմոք 129, 219, 271
 մորմոքիլ 401
 մորոս 391, 619, 629
 մորսիկ 139, 210, 277
 մոաթ 138, 207, 258
 մոայլ 55, 71, 138, 181, 207, 354, 403, 605
 մռեկ 218
 մոմուլ (-իլ) 139, 220, 251, 271, 448
 մոմուռ 139, 219, 278, 462
 մոնչեկ 220, 405
 մոռ 241, 462
 մոռթ (-ուք, -ուս) 140, 209
 մոռնչ 139, 209, 220
 մսակալեկ 249
 մսավաճառանոց 362
 մսեղէն 250
 մսեղի 250, 380
 մսուր 395, 439
 մտադիր 248

մանդրութիւն 220
 մտայնչ 361
 մտանել 139, 182, 214, 245, 266, 363, 403
 մտառու 241
 մտավարժ 362
 մտուտը 250
 մտերիմ 355
 մտրակ 399, 459, 479, 484
 մրափ 408
 մրկիւ 149, 210
 մրջիւն (-իմն) 139, 208, 239, 260, 276, 452
 մրրիկ 139, 207, 390, 393, 403
 մրուր 139, 207, 439
 մութ(ն) 139, 218, 235, 403, 612
 մուլ «ծուխ» 149, 180, 193, 207, 276, 404
 մուխ «ծուխ» 55, 149, 202, 203, 207, 403
 մուխ «մխում» 55, 149, 214
 մութանել 139, 214, 403
 մուկն 52, 139, 208, 238
 մուղ 137, 210, 214, 454
 մուղտ 393, 403
 մութակ 263, 534, 535, 540, 568, 672
 մութուղեղ 436
 մուն 140, 208, 234, 260, 403
 մունչ 139, 182, 220
 մունջ 210, 220, 271, 403
 մուշիւ 182
 մուռ 140, 218
 մուտ 139, 182, 214, 215, 245, 267
 մուր 139, 207, 237, 259, 403
 մուրակ 568, 573
 մուրանալ 568, 569
 մուրիկ 569, 573
 մուրկ 149, 210, 235, 390, 607
 մուրհակ 535, 556, 568, 573
 մուրհ 55, 139, 207, 213, 265, 403, 614
 մուրտ 535, 572
 մուրցայի 394
 յագ 146
 յագենալ 146, 210, 404
 յագղիւ 339
 յաղ 397, 535, 577
 յաղիւ 84, 563—565
 յաթ 454
 յախուտն 404, 558
 յածիւ 111, 214, 244, 404
 յականել 218, 245
 յակիւնի 619, 626—629
 յաղաքս 351, 390
 յաղիւ 146, 245
 յաղթանակ 569
 յաղթանդամ 361, 362
 յաղթիւ 366
 յաղթիւ 356
 յաղթու 241

յաճախ 141, 217, 245, 354, 407
 յամառ 141, 217, 245
 յամբայր 404
 յամիւ 407, 558
 յամոյր 391, 454
 յայտ 245, 396
 յայտադատիւր 362
 յայտնել 400
 յայտնի 231
 յայրատ 399
 յայրատիւ 372
 յայցիւ 245
 յանգ 108
 յանդիման 351, 396, 523, 535, 568, 577, 579
 յանդուկն 404, 510
 յանկարծ 358
 յանձանձել 218, 245, 402
 յանձնել 245, 407
 յանցանել 245
 յանցանք 219, 222, 273, 403
 յանցաւոր 221, 222, 273
 յաշտ 274, 397, 535, 557, 562, 565, 577
 յաշտածին 361
 յաշտիւ 233, 245
 յապահով 358, 397
 յապաղիւ 233, 317, 358, 407
 յապայ 358
 յապանաս 454
 յապաւել 401
 յաջողակ 354
 յաջողիւ 245
 յաջողիւ 438
 յաջողութիւն 219
 յաջորդ 238, 245
 յառաջ 245, 359, 364, 392
 յառաջագէտ 359
 յառաջագիր 359
 յառաջագրիւն 392
 յառաջադէմ 359
 յառաջագիր 359
 յառաջախաւս 359
 յառաջակայ 359
 յառաջամարտիկ 404
 յառաջամիտ 359
 յառաջատիւ 359
 յառգղիւ 392
 յառնել 52, 72, 123, 208, 214, 245, 396, 404
 յասմիկ (ուշ՝ յասմին) 535, 572, 579
 յատակ 142, 185, 212, 216, 264, 404, 551
 յատանել 198, 244, 401
 յատուկ 392
 յար 217, 245, 269, 404
 յարակ 406, 558
 յարակու 254
 յարդ 358
 յարգել 403

յարկ 614
 յարդար 235
 յարել 112, 216, 267, 404
 յարձակել (-իլ) 358, 517
 յարմար 112, 214, 234, 245, 404
 յարնչիլ 214
 յարութիւն 239
 յաւ 142, 184, 216, 217, 267, 269, 396, 551
 յաւականիլ 558
 յաւակն 404, 558
 յաւանակ 402, 535, 568, 571
 յաւդ 113, 213, 245, 404
 յաւդիլ 216, 404
 յաւելուլ 140, 216, 231, 304, 378, 428—431, 433, 615
 յաւեթ 403, 535, 574
 յաւէտ 535, 562, 574
 յաւժար 558
 յաւժարիլ 402
 յաւիտեան 403, 535
 յաւիտենադիր 361
 յաւիտենական 366, 369, 403
 յաւնք 261
 յաւշոտել 510
 յաւտ 198
 յաւտուած 249
 յաւրայ 144, 208, 244, 259, 260, 373
 յաւրանալ 390, 404
 յաւրիենիլ 396
 յաւիշտակել 267, 400
 յաւիրանալ 404
 յելուլակ 245, 404
 (յ)հղանակ 217, 269, 354, 569
 յեղափոխել 404
 յիդել 216
 յիդլեդիլ 216
 յիդլեդուկ 356
 յեղջ 399
 յիլուլ 212, 216, 404
 յենուլ 245
 յեռուլ 147, 190, 211, 404
 յիտ 142, 245, 359
 յետաքսյ 359
 յետեւախաղաց 359
 յետին 217, 404, 407
 յետնածիք 359
 յետնել 217
 յետնորդ 238
 յետոյ 404
 յիտս 215, 364
 յետսամիտ 359
 (յ)երիւր 113, 158, 237
 (յ)երիւրել 213, 245, 396
 յերկար 245
 յերկարել 217, 396
 յերկուսնալ 245

յիւկ 405
 յիմար 391, 558
 յիշել 271, 535, 563, 575
 յիշողութիւն 386
 յիսուն 143, 217, 244, 246, 373
 յիրել 147, 211, 404
 յլել 114, 214, 243, 245, 404, 433
 յլի 143, 185, 209, 231, 245, 404
 յլիանալ 404
 յոգն 129, 216, 245, 246, 269, 404
 յոգնաշնորհ 362
 յոգնեալ 262
 յոգնիլ 404
 յոթանասուն 246
 յոլով 143, 216, 269, 404
 յոխորտ (յախ-) 403, 404, 440
 յողդողդ 391
 յողնիլ 244
 յոյգ 399, 558
 յոյգ 270, 391, 402, 535, 573, 575
 յոյշ 402
 յոյս 123, 219, 245
 յոյր 395, 428
 յողնակ 558
 յոպոսլ 122, 165, 208, 251, 260, 588, 602
 յովազ 535, 571
 յորդ 123, 207, 245, 258, 392, 404
 յորդոր 123, 220, 245, 271
 յորդորել 72, 383, 404
 յորդորումն 404
 յորժամ 351, 358, 361, 379, 579
 յորձ 123, 245, 555, 590
 յորձանուտ 354
 յորձանք 207, 258, 368, 369, 383, 404
 յորջորջել 391
 յոսի 404
 յուպանդիր 361
 յուզել 166, 401, 573
 յուզարկել 361, 362, 404
 յունարէն 355
 յուշարար 361
 յուշկապարիկ 274, 401, 535, 577
 յութի 393
 յութանալ 390
 յուռութ 440
 յուռահատ 404
 յուրան 395
 նա (դեր.) 71, 122, 202, 222, 243, 366, 367, 422, 588, 601
 նա «արդ. և» 122, 222
 նաբաղել 399, 454
 նագել 535, 563, 575
 նաժիշտ 390, 570
 նախ 392, 535, 574
 նախաբոյս 359

նտիստություն 359
 նախածանալթ 359
 նախակ 574
 նախակարգ 359
 նախահայր 208
 նախամեծար 359
 նոխանձ 245, 399
 նախանձկոտ 356
 նախանձոտ 356
 նախաստեղծ 359
 նախատել 399, 406
 նախատիք 380, 575
 նախարար 535, 563, 570, 576
 նախիճ 405, 535, 576
 նախիր 402
 նախկին 392
 նախնի 231
 նախուստ 356
 նածրացի 454
 նահանգ 394, 535, 575
 նահանջ 273, 536, 576
 նահանջել 397
 նահապետ 536, 570, 571, 575
 նահատակ 403, 404
 նամակ 395, 536, 563, 568, 575
 նայ 149, 218, 269, 398
 նայիլ 245, 396, 401
 նան 56, 140, 182, 207, 275, 276, 412, 601, 602, 608
 նանա 56, 140, 182
 նանե 56, 140, 182
 նանի 56, 140, 182, 405, 608, 609
 նաշիհ (նաշի) 395, 459, 479, 480, 481, 483
 նարատ 536, 572
 նարդես (նարկիս, նարկիլ) 536, 573
 նարդոս 619, 626, 628
 նաւ 49, 81, 140, 182, 215, 266, 450, 551
 նաւաղ 182, 536, 551, 573
 նաւաղել 116, 216, 245
 նուակ 401
 նուակատի-ք 536, 574
 նուապիս 385
 նուասարդ 367, 524, 536, 561, 574
 նուաստի 140, 215
 նաւել 214
 նուլթ 404, 536, 556, 557, 572
 նուլթեկ 405
 նուրիկ 238, 375
 նուորդ 385
 նուփորտե 407, 465
 նաքարակիտ 436, 536, 573
 նեարդ 149, 208, 261
 նեխ 404, 438
 նեխիլ 398
 նեխուր 313, 439
 նեիլ 391, 440

նենդ 271, 395
 նենդաժէտ 354, 570
 նես 140, 221, 273
 ներ (-) «ներս» 222, 274
 ներ «տաղերակին» 83, 130, 208, 239, 423, 425
 ներդիւ 149, 209, 404
 ներդեկիլ 402
 ներգործել 359
 ներել 408
 ներկ 265, 536, 573
 ներկ (ան)ել 378
 ներհակ 396
 ներքին 140, 216, 231, 232, 267, 404, 413
 ներքինի 140, 231
 ներքնագունդ 359
 ներքնատուն 359
 ներքսակողմն 359
 ներքոյ 232
 նետ 404
 նեցուկ 245, 405
 նղար 404
 նղովիլ 169
 նղով(-ք) 169, 391, 536, 567
 նծար 437
 նժղհ 394, 405, 536, 576
 նժոյգ 396, 559
 նիաղ 400, 516, 573
 նիդ «ձող» 133, 211
 նիդ «ըղածգություն» 140, 182, 210, 275
 նիդակ 273, 392, 536, 557, 568, 576
 նիհար 404
 նիիլ 408
 նիլ 536, 537, 568, 569, 574
 նիստ 146, 182, 215, 222, 245, 248
 նիրհ 408, 536, 558, 564, 571
 նիւթ 146, 206, 237, 245, 405
 նիւթուր 250
 նիւթել 405
 նիւթումն 221, 272
 նիւթել 147
 նկան 536, 564, 572, 578
 նկանակ 394, 536, 572, 578
 նկասել 487, 510
 նկար 265, 405, 537, 567, 573
 նկարէն 537, 568
 նկուղ 245, 611
 նկուն 537, 567, 574, 575
 նհանգ 399, 537
 նհատ 314
 նման 405, 537, 567, 574
 նշան 417, 537, 557, 563, 568, 574
 նշանագիր 361, 363, 387
 նշանագործ 361
 նշանակ 537, 569, 574
 նշանակիր 361

նշանացի 386
 նշուակ 510
 նշուակել 399
 նշխար 393, 537, 572, 578
 նշկահել 391, 537, 575, 576
 նշմար 567
 նշմարել 537, 574
 նշող 405
 նշոյլ 405
 նշաիր 537, 571
 նոխազ 376, 408, 537, 571
 նողկալի 394
 նողկ(ա)լ 394
 նոճ 212, 537, 573
 նոտար (նօտար) 619, 627—629, 631
 նշոյլ 132, 207, 232
 նոյն 71, 122, 222, 351, 367, 377
 նոր 52, 140, 178, 202, 217, 234, 269, 296, 377
 նորաբեր 248, 360
 նորադորձ 248
 նորակրան 385
 նորամուտ 248
 նորաշէն 362, 387
 նորատիք 248
 նորեկ 221, 273, 396
 նորոզ 356
 նորոգել 215
 նպաստ 537, 576
 նպաստել 393
 նպաստակ 537, 571, 575
 նպար(ակ) 406, 537
 նսեմ 131, 218, 270, 405
 նստելի 212, 264
 նստիլ 52, 101, 146, 189, 202, 215, 231, 245, 255, 267, 366, 368, 489, 567
 նսաիք 231
 նրբաբար 249
 նրբին 234
 նու 52, 100, 149, 259, 402, 601, 607
 նուազ 537, 572, 575, 578
 նուազածու 361, 362
 նուազ 209, 398, 537, 574
 նուաղ 155, 222, 242, 319
 նուաղիլ 398
 նուաճել 407
 նուաստ 404, 537, 575
 նուարտան 537, 546, 568, 572
 նուէր 397, 537, 573
 նուիրաբեր 361
 նուռն 426, 466
 նուս 388, 406
 նուրբ 149, 216, 235, 267, 405
 նքթել 391
 նքողիլ 391, 396
 նքոյր (նգ-) 140, 182, 210, 236, 405
 շաբաթ 459, 479, 484
 շաբաթակրան 361
 շաբաթամուտ 361
 շաբաթապահ 362
 շալակ 403, 459, 486, 488
 շահաբեր 361, 362
 շահ(ա)խոռապետ 569, 570
 շահապ 537, 560, 570, 576
 շահապետ 538, 570, 576
 շահաստան 376, 569
 շահասակ 404
 շահաւէտ 355
 շաղ «ցող» 207, 319, 614
 շաղ «շիղ» 148
 շաղախ 133, 213, 155, 354, 612
 շաղաղել 148, 216
 շաղամաթ 398, 436
 շաղաշուտ 399
 շաղաւաշուրթն 403
 շաղափ 265, 399
 շաղիլ 133, 210, 218, 612
 շաղիլ 148, 219
 շաղիղ 396
 շամբ 405
 շամբուշ 564
 շամշիտակ 538, 568, 573
 շամփուր 459, 470, 481, 483
 շանթ/դ 132, 207, 268, 319, 393, 400, 429
 շապիկ 263, 538, 569, 572
 շապստան 553, 576
 շապստան-տակառապետ 538, 553
 շառագոյն 436
 շառայլ 405
 շոռախիղ 405
 շառան 405, 459, 486, 488
 շառափ 486
 շատ 367, 383, 393, 404, 538, 574
 շատակեաց 361
 շատրուան 538, 572, 578
 շար «շարք» 407, 510
 շար «3600 տարի» 450, 470, 474
 շարաւ 398
 շարժել 266, 305, 407
 շարժատ 398, 486
 շաւիշ 392, 459, 477, 480, 481, 482, 484
 շաւշափել 269, 405
 շափիղդայ (շափիղդայ, շափիլայ) 459, 479, 480, 483, 484
 շէղ 148, 192, 216, 267, 400, 555
 շէղշ (շիղշ) 314—316, 395
 շէշտամեղա 221
 շկալ 397, 538, 574
 շեռ 314, 315, 216
 շեբաս (շերամ) 483

շերտ 147, 191, 207, 235, 317, 428, 433, 440, 487
 շերտիկ 428, 433
 շիփոր(ալ) (շիփոր(ալ) 459, 479, 481, 482, 484
 շիկ 399, 436, 510
 շէն 395, 538, 557, 660, 573, 575, 583
 շիթ 400
 շիւ «շիւալը» 148, 210, 555
 շիւ «սիւալ» 148, 219
 շիկափոկ 366, 368, 359
 շիճուկ (շիտուկ) 62
 շինական 394
 շինակենց 361
 շինամէջ 387
 շինարար 361, 362
 շինիկ 265, 367, 400, 573
 շինութիւն 386
 շիշ 538, 571, 578
 շիպո 148, 276
 շիվ «շվոց» 220
 շիրիմ 305, 395, 430, 440
 շիւ 147, 211, 212, 263, 405
 շիւլ (շիղ) 374
 շլան 591, 594
 շնի 405
 շլար 438, 439
 շկապիկ 464
 շլարշ 407
 շղթայ 459, 477, 481, 482, 484
 շղթայիկ 400
 *շղու 391, 591
 շղուարարոյ 596, 597
 շմալ 402
 շմորիկ 591, 596, 597
 շնորդի 247
 շնորհ 358, 538, 560, 573, 575
 շնորհաղարդ 361
 շնորհալից 361
 շնորհակալ 361, 362
 շնութիւն 222, 273
 շոգ 395, 402
 շոգի 395
 շոգմոգ 393
 շող 57, 132, 207, 232, 233, 258, 405
 շողակ 405
 շողիք 133, 209, 231, 399
 շողում 405
 շողոքորթ 405
 շոյտ 408
 շոշոկիկ 423
 շոպիկ 400
 շոպիկի 148
 շոռ 440
 շոք 472
 շորթիկ 267, 400
 շշիկ 133, 220, 271
 շպար 483
 շպարիկ 405
 շպեռ 402, 538, 570, 571
 շոալ 354
 շվաքնիկ 133, 220, 276
 շտապ 408, 538, 574
 շտապիկ 393
 շահմարուն 390
 շտոգանիկ 399, 429, 436
 շրջիկ 395
 շրանուկ 147, 214, 401, 487, 598
 շրուշակ 396
 շուալա 399
 շումբայ (շամբայ) 454
 շոն (բ. շրվրն) 51, 71, 80, 134, 201, 208, 254, 260, 294, 375, 379
 շունշ 133, 209, 218, 402
 շուշան 464, 481
 շուշանագործ 361
 շուշտ 396
 շուաւփիկ 393
 շուրթն 440
 շուրջ 351, 440
 շուփայ 454
 շաք 57, 132, 207, 219, 232, 258, 402, 405
 շփիկ 269, 405
 շփոթ 390, 440
 շփոթիկ 399
 շթալ 403
 շթիկալ 399
 սգի 209, 219, 410
 սգորիկ 403
 սգնի (բ. սճնի, սզնիկ, կոզնի, կոնճնի, կուզնիկ) 52, 106, 121, 208, 231, 234, 253, 254, 260, 276, 614
 սզուր 142, 184, 212, 405, 439
 սլոռն 440, 459, 470, 471, 473
 սլոր 66, 214, 216, 235, 267
 սլորակ 216
 սլորիկ 214, 394
 սլորտ 66, 155, 214, 216, 235
 սլոք 122, 165, 209, 232, 261
 սխ 408
 սխեքիմ (սխորիմ) 355
 սղը 121, 164, 219, 271, 399
 սղբապին 353
 սղբալ 219, 399
 սղկուլ 440
 սղն 122, 209, 238, 261, 451
 սղող 207, 258, 399
 սղողանալ 121, 164, 219, 251, 399
 սղող(ան)իկ 55, 142
 սղումպիտդ (սլում-, սղիմ-, սղում-, սղիմ-, սլում-, ալժմ- օլիմպիտդա) 619, 625—629

սղորի 136, 218, 269, 405
 սղորմ 121, 164, 219, 233, 402, 405
 սղորմած 249
 սղորմիլ 164
 սղոր 164, 232
 սղոթել 220, 390
 սղջ 52, 149, 193, 215, 245, 390, 429
 սղջակէլ 397
 սղջամիա 248
 սղջոյն 356
 սճ 140, 212, 405
 սճիր 403
 սմն 71, 134, 222, 274, 379, 405
 սյժ 397, 538, 407
 սյծ 142, 218, 269, 402
 սշ 134, 177, 202, 217, 222, 274, 366, 370, 379
 սշխար 384, 393, 587, 591, 594, 595—597
 սռ 123, 209, 302, 396
 սռն 393
 սռնալ 145, 220, 405
 սռոգանել 151, 212, 264
 սսի 111, 212, 277
 սսկեղեն 355
 սսկէաւղ 366, 368, 369
 սսկի 265, 296, 367, 369, 426, 436, 445, 452
 սսկր 52, 141, 201, 209, 261, 379, 405
 սսկրոտի 237, 375
 սսոխ 398, 438
 սսպն 440
 սստ 142, 212, 246, 254, 405, 437
 սստայն 142, 211, 234, 263, 436, 437
 սստայնանկի 402
 սստան 569
 սստանիկ 569
 սստիկան 538, 560, 568, 576
 սստին 113, 218, 234, 390
 սստղ 254
 սստնուլ 142, 214, 363, 405
 ս(վ) 71, 134, 202, 222, 361
 ստն 51, 70, 142, 185, 201, 209, 216, 253, 255, 261, 404, 405
 սր 71, 134, 222, 302, 366, 367, 379
 սրբ 141, 164, 208, 259, 347, 602
 սրդեակ 354
 սրդի 143, 207, 208, 231, 259, 298, 299, 349, 367, 369, 379, 405, 409, 428
 սրդն 405, 440
 սրևար 123, 207, 235, 375, 405, 428
 սրթ «հորթ» 143, 184, 186, 208, 405
 սրթ «խաղողի տունկ» 141, 184, 211, 213, 263, 303, 405
 սրթ «կողով» 397
 սրթողոթս (այժմ՝ օրթողոթս) 619, 627—629
 սրթուկ 356
 սրիդ 619, 626, 627, 629
 սրծ(կ)ալ 189, 209, 397, 598
 սրկսր 141, 184, 209, 261
 սրկսրածեմ 354, 570
 սրկսր(և)ալ 354
 սրծ 141, 208, 231, 245, 393, 555
 սրմած 249
 սրմածու 213
 սրմ(ն) 70, 113, 212, 234, 264, 405, 552
 սրոգայթ 397, 595
 սրսճել 145, 188, 210, 262
 սրսմն 440
 սրսնել 123, 215, 266, 405
 սրսշ 123, 208, 260, 394
 սրսշել 391
 սրսլայն 71, 141, 183, 201, 209, 234, 388, 405, 449, 588
 սրսլայնածեմ 570
 սրսլայնտողարար 362
 սրսլհետեւ 241
 սրոս 144, 207, 258
 սրուր 122, 165, 208, 251, 260
 սր(ս)փել 428
 սրսլիս 351, 354, 367, 398, 579
 սրսլիսի 354
 սրշ 393
 ս(ր)շիլ 123, 201, 208, 260, 303
 սրս 144, 187, 208, 260, 302, 367, 369
 սրսալ 208
 սրթին 123, 239
 սփ 402
 սք 71, 134, 222, 274, 379, 405, 429
 շաման 538, 553, 556, 572
 շանշ 591, 596, 597
 շաշմակ 559
 շատտած 385
 շար 404
 շարախաւս 393
 շարակամ 361, 362
 շարիք 390
 շարշարել 399
 շափ 351, 406
 շէշ 596, 597
 շիշլ 403
 շիր 133, 211, 263
 շղշիկ 609, 610
 շնաշխարհիկ 394
 շնշին 407
 շոգ(ալ) 131
 շոր 133, 201, 203, 218, 234, 269, 390
 շորեղորամեան 361
 շորք 52, 134, 177, 246
 շորեղկին 356, 386
 շորեքտառան 217, 246

շորիւր 235
 շորրորդ 238
 շորք 217
 շուսն 399, 407
 շուկ 131, 214, 396, 429
 շքնաղ 394

 սպգ 115, 608
 սլալ (սլաղ) 114, 207, 258, 406
 սլալառն (սլաղառն) 391, 619, 626—629, 631
 սլալար 115 210, 231, 261, 391
 սլախ 472, 538, 572
 սլախաճճամ 572, 578
 սլախարակել 399, 406
 սլախիւ 396
 սլախճասանդ 538, 572
 սլախրէ (սլախրալ) 179, 391, 428, 459, 471, 479, 483
 սլախու(ր)ց 396
 սլակաս 398, 539, 567, 574
 սլակնուլ 396
 սլակշոտ 399
 սլահ (սլարհ) 539, 541, 545, 556, 560, 568, 569, 573
 սլահակ 354, 406, 557, 558, 560
 սլահակափոխ 361, 362
 սլահակեր 539, 569, 573
 սլահանգ/կ 539, 567, 572
 սլահանջ 536, 539, 567, 575
 սլահանջել 401
 սլահսպան 396, 406, 539, 569
 սլահարան 355, 395
 սլահել (սլարհել) 366, 394, 406, 573
 սլահեստ 353
 սլահլաւ 561
 սլահսպանել 406, 573
 սլաղ «սառը» 388, 402, 440
 սլաղ «փայլ» 253
 -սլաղաղ 459, 470, 473
 սլաղանձաւ 391
 սլաղապանծ 253
 սլաղատիւլ 390, 422, 425
 սլաղատիտ 619, 625, 627, 629
 սլաղսպանջ 253
 սլաճար 79, 391, 539, 567, 571, 573
 սլաճարիւ 405
 սլաճոյճ 510
 սլաճունճաղարդ 361
 սլաճուճել 397
 սլայ 562, 566
 սլայաղաղ 398, 539, 559, 562, 573
 սլայթիւ (-ել) 378
 սլայիկ 424, 561, 569
 սլայման 395, 539, 560, 562, 576
 սլայուսակ 539, 568, 573
 սլայքար 403, 539, 556, 560, 562, 576

սլայքարիւ 406
 սլան 394, 631, 632
 սլանդոկասպետ 361, 362
 սլանդոկ(ի) 393, 619, 626—629
 սլանդոյլ 391, 539, 575
 սլանդոկստ 379, 394, 405, 510
 սլանձալ 403
 սլանիւր 539, 572
 սլաշար 424, 539, 571
 սլաշարիւ 406
 սլաշոտաական 393
 սլաշտաւն 274, 363
 սլաշտաւնեայ 355
 սլաշտել 274, 539, 541, 577
 սլաշտսպան 273, 539, 549, 559, 569, 576
 սլաշտսպանել 406
 սլաշտսպանումն 386
 սլալիւ 378, 608
 սլսուլ 582
 սլսպախել 400
 սլսպակիւ 400
 սլսպանձիւ 116, 210, 406
 սլսպալել 114, 220, 251
 սլսպկալ 454
 սլսռակ 364, 401, 539, 563, 571
 սլսռական 563
 սլսռակիւ 397
 սլսռաւ 539, 557, 574
 սլսռանիկ 556
 սլսռկուճ 401
 սլսռառա 540, 567, 572
 սլսռառալի(ր) 361
 սլսռառառակալ 361, 385
 սլսռուք 400
 սլսռքիւ 400
 սլատ 405, 429, 452, 459, 470, 471, 473
 սլատաղրոտ 619, 620, 625, 629
 սլատահ 510, 559
 սլատահիւ 396
 սլատաղիճ 355, 380, 397
 սլատան 566
 սլատանեկիկ 356, 366, 368, 369
 սլատանի 366, 369, 406, 439, 510
 սլատառ 364, 408, 615
 սլատառիւ 396, 403, 464
 սլատառիւնառու 365
 սլատառիւնառուութիւն 361
 սլատառիւնել 263, 381, 563
 սլատառիւնի 272, 363, 381, 540, 563, 575
 սլատառուկ 394
 սլատառաղ 397
 սլատատել 406
 սլատարուն 399
 սլատգամ 402, 540, 560, 563, 575, 576
 սլատգամագնաց 361
 սլատգամախաւս 361

պատգամաւոր 392
 պատգոստոսական 528
 պատեհան 301
 պատել 268, 406, 566
 պատեհ 510
 պատերազմ 273, 406, 540, 542, 559, 576, 580
 պատժանակ 569
 պատիժ 273, 556
 պատիճ 355, 401
 պատիւ 540
 պատիւ 367, 540, 556, 575
 պատկան 404, 540, 576
 պատկանդարան 400, 540, 576
 պատկառ 510
 պատկեր 265, 405, 540, 560, 561, 573
 պատկերագործ 361, 362
 պատկէն 406
 պատճառ 510, 579
 պատճէն 540, 575
 պատկինել 406
 պատմել 510
 պատմութիւն 540, 568, 576
 պատմութեան 540, 557, 568, 572
 պատնեշ 406, 510, 556
 պատշաճ 404, 556, 573
 պատշգամ 540, 575
 պատսպարան 391
 պատսպարել 406, 540, 560, 563, 576
 պատրաստ 269, 540, 565, 574
 պատրոզ 403
 պատրոյկ/զ 540, 572
 պատրուակ 393, 396, 510
 պատրուակ 540, 571
 պատրուակ 406
 պատրուակալ 361
 պատրուանդան 399
 պատրուաստ 540, 557, 564, 573
 պատրուաստել 385, 406, 564, 574
 պատուար 406, 540, 576
 պատուել 403
 պատուէր 273, 402, 540, 568, 576
 պատուիրակ 540, 568, 576
 պատուիրան 273, 540, 568, 576
 պատուհան 399, 540, 572
 պատուհաս 273, 540, 575
 պատում 510
 պար 306, 399, 452, 510, 566
 պարան 366
 պարանոց 202, 388, 405
 պարապ 405
 պարապիւ 397
 պարար 541, 568, 571
 պարարակ 395, 541, 568, 571
 պարարտ 395, 541, 571
 պարաւանդ 541, 556, 573
 պարաւանդել 400
 պարգեւ 397
 պարեգաւտ 541, 572
 պարեխ 438
 պարեկ 541, 557, 558, 568
 պարեկասան 549, 576
 պարեհնակ 541, 572
 պարզ 541, 575
 պարզամիտ 362
 պարզել 396
 պարէն 406
 պարէտ 541, 576
 պարթև 561
 պարթիւ 438
 պարթի 274, 401, 541, 556, 577
 պարիշտ 513, 539, 541, 577
 պարիսպ 405, 541, 566, 572, 576
 պարծուկ 356, 378, 403
 պարկ 403
 պարկեշտ 400, 570
 պարկէն 541, 576
 պարկուճ 380
 պարհակ 539, 541, 556, 557, 559, 560, 568, 569, 576
 պարհակասան 549, 569, 576
 պար(ր)հակասան (պարեկասան) 539
 պարմայել 563
 պարմանի 406, 439
 պարոյկ 356, 569
 պարոյր 405, 510
 պարս 273, 541, 576
 պարսատիկ 541, 576
 պարսաւել 399, 406
 պարսիկ 554
 պարտ 523, 541, 565, 573
 պարտասան 354
 պարտասիւ 404, 541, 571
 պարտատէր 385
 պարտըշխի 541, 575
 պարտել 521, 541, 576
 պարտել 541, 572
 պարտիւ 223, 541, 565, 576
 պարտուակ 398
 պարքարալ 79
 պիղել 114, 212, 255, 277, 394, 426, 428, 431, 443
 պինտկոտտէ 619, 626, 629
 պիւտ 284, 395, 542, 547, 552, 567, 569, 576, 579, 581
 պիւտութիւն 385
 պիւշասպիկ 553, 569, 576, 542
 պէս 351, 379, 386, 405, 542, 568, 570, 574, 578
 պէտ(-ք) 351, 400, 542, 565, 573
 պժգալ 394, 559
 պիժի 611
 պիհ 406, 542

պիղծ 391, 438
 պիճիկ 611
 պինդ 115, 218, 269, 400
 պինչ 406, 595
 պիշ 602
 պիսի 144, 187, 208, 452
 պիպիկ 447
 պիսակ 392—394, 542, 568, 571, 574
 պիտակ 542
 պիտանի 354
 պիրկ 403
 պլզիկ 602
 պլլիկ 114, 209
 պլշիկ 602
 պլոկիկ 178
 պ(լ)պլուկ 114, 212, 394
 պզետ 252
 պզինձ 265, 505, 542, 554, 573, 599
 պղնձաձուլ 362
 պղպղաբար 114, 207, 251, 406
 պղպղակ 252
 պղտոր 438
 պճեղն 440
 պճենկ 397
 պնակ 262, 393, 620, 625—629
 պնակիտ 620, 625, 627—629
 պնչատ 355
 պշնուկ 602
 պ(ս)լոկիկ 136, 178
 պոզ 253
 պոզիկ 114, 277, 402
 պոզովատ 542, 573
 պոզոտայ 266, 454
 պոյտն 115, 210, 276, 436
 պոշ 115, 202, 203, 209, 232, 403
 պոռթկալ 437
 պոռնիկ 394, 620, 627—629
 պոռնկորդի 362
 պորտ 114, 235, 252
 պոռուկ 437
 պսակ 542, 572, 576
 պսեմն 408
 պտոյտ 440
 պտռել 405
 պտուկ 115, 209, 212, 394
 պտուղ 115, 211, 212, 264, 392, 406
 պրակսաւաթայք 454
 պրաս 620, 626—629
 պրծանիլ 397, 437
 պրկիկ 394
 պուէտէս (-տիկոս) 620, 626—629
 պուլիկ 114, 210, 276
 պուճուր 611
 պուպուկ 114, 209, 251, 276
 պուտ 115, 210, 406
 պուտուկ 210, 276, 436

պուրծ 437
 պու. 114, 209
 ջալուտ(ի) 393
 ջախիկ 320, 330, 591, 594, 599
 ջախջախիկ 320, 330, 399, 591, 594, 599
 ջամբ 180, 401
 ջամբիկ 180
 ջալլ(ի)ամն 488
 ջանալ 130, 214
 ջոն(-ք) 406
 ջատապուկ 393, 542, 556, 562, 577
 ջատուկ 542, 562, 577
 ջարդիկ 394
 ջեռնուկ 130, 218
 ջեր 107, 130, 218, 234, 239, 355
 ջերին 234
 ջերմ 51, 70, 130, 202, 218, 234, 239, 269
 ջերմային 354
 ջերմն 130, 218, 234, 239, 406
 ջերմութիւն 395
 ջիդայ 612
 ջիլ (ջիդ) 129, 208, 261, 373, 451
 ջին 130, 393
 ջինչ 14, 218, 269, 406
 ջնար 321, 465
 ջնիկ 130, 213
 ջնջան 354
 ջնջիկ 14, 107, 130, 173, 215, 346
 ջսլիւր 394
 ջոկ 130, 173, 212, 394
 ջոկատ 542
 ջով 130, 173, 212, 394
 ջրադարձ 248
 ջրածին 248
 ջրամարգ 361
 ջուր 25, 114, 159, 202, 207, 243, 258, 413
 ռ(ա)բունայ 453, 459, 479, 484
 ռազմ 273, 406, 540, 542, 559, 560, 576, 580
 ռազմիկ 273
 ռահ 511, 542, 560
 ռահվիրայ 511, 542, 547, 561, 573
 ռայ «զրոշ» 488
 ռայ(-ք) «բազմութիւն» 488
 ռամ 560, 569
 ռամիկ 524, 542, 569, 575
 ռանգ 555, 560
 ռասան 560
 ռետին 620, 626—629
 ռիշտ 267
 ռոճիկ 406, 540, 542, 560, 569, 571
 ռոշնական 560
 ռոտատակ 542, 575
 ռումբ 302
 ռունդն 151, 209, 302, 406

սոս 133, 202, 232
 ստբա 454
 ստգ 131, 208
 ստդրիկ 395, 404, 487
 ստլ 131, 213, 233, 265, 590
 ստլար 131, 220, 278, 296, 394, 561
 ստլարիկ 131, 216, 278, 296
 ստլոր 438, 471
 ստկ «չափ» 395, 406
 ստկ «հարկ» 407, 543, 573
 ստկամունիս 464
 ստկայն 353, 579
 ստկառ 265, 397
 ստկառ 400
 ստկո 390
 ստկոտան 543, 553, 570, 576
 ստկուր 459, 477, 484
 սահ 393, 543, 562, 576, 578
 սահման 543, 560, 575
 սահմի 591, 596, 597
 սաղար (սալար) 543, 561, 563, 576
 սաղարթ 72, 181, 212
 սաղարկել 131, 216, 296, 394
 սաղաւարտ 273, 406, 543, 576
 սաղմն 440
 սաղմոս 620, 624, 628, 629
 սամետի 117
 սամի 131, 174, 215, 231, 266, 551
 սամոյր 543, 571
 սամտի 394
 սալթարիկ 394
 սալլ 266, 311, 346
 սալո 131, 216
 սալր 131, 216, 231, 235, 267, 268, 406, 434
 սան «անած զավակ» 150, 208
 սան «կաթսա» 262, 400, 428, 430—432, 466, 471
 սանդ 459, 470, 471, 473
 սանդալ 512
 սանդարամետ (սպանդարամետ) 274, 543, 551, 562, 577, 579
 *սանդն 15
 սանձ 396
 սանտր 263
 սոպոստ 397, 543, 573
 սառն 132, 201, 202, 207, 234, 258, 294, 388, 402, 406, 449, 473
 սառնամանիք 207
 սառնուկ 132, 449
 սառոյց 207, 236, 406
 սասանիկ 395
 սաստ 173, 219, 240, 271, 551
 սաստիկ 173, 406, 551
 սաստիկ 130, 173, 216, 551
 սաստակ 403, 543, 553, 574
 սաստակիկ 407
 սաստանայ 395, 459, 479, 484
 սաստանայածին 387
 սաստանայական 386
 սաստանայատուր 386
 սաստանայութիւն 385
 սաստար 472
 սաստարիկ 393, 472
 սաստիւր 512, 543, 573
 սաստրուկ 620, 627—629
 սասր 54, 71, 132, 258, 261, 268, 294, 326, 406, 413, 429, 449, 606
 սասրսո 396
 սասրսունդ(ակ) 571
 սասրգ 54, 132, 175, 208, 240, 256, 260, 277
 սասրդիոն 620, 627—629
 սասրեակ 208, 543, 569, 571
 սասրիկ 132, 175, 211, 256, 277
 սասրիսիւ 175
 սասրի-ք 54, 132, 175, 213, 231, 256, 277, 294, 406, 449
 սասրոյ 543, 573
 սասրսատ 390
 սասրսափիկ 397
 սասրսել 397
 սասրսուռ 396, 608
 սասրսուն 132, 214, 401
 սասր-ք 132, 175, 212, 264, 406, 551, 562
 սասիասուտ 364
 սասիոր 262, 436
 սասիւրիկ 394, 459, 479, 481, 483
 սգալ 399, 557
 սե(ա)մ (շե(ա)մ) 373, 391, 603
 սեաւ (շաւ-) 201, 270, 366, 406, 543, 555, 557, 574
 սեբաստէ 620
 սեբաստոս 620, 629
 սեխ 310
 սեղան 131, 212, 222, 264, 406
 սեղմ 268, 398, 440
 սեղմիկ 403
 սենեակ 211, 390, 407, 599
 սեպ 396
 սեպհականութիւն (սեփ-) 384, 395
 սեպուհ 543, 556, 576
 սեռ 54, 221
 սեռն 132, 175, 216, 234, 303, 392, 398, 459, 480, 484
 սեռնիկ 303
 սերիկ 52, 54, 132, 175, 234, 239
 սեր 54, 208
 սերիկ 132, 211, 263, 277
 սերիկ 84, 117, 161, 217, 269, 391
 սերիկան 355
 սերմանել 212
 սերմ(ն) 54, 134, 202, 212, 234, 239, 264, 407

սերտ 132, 216, 396
 սերունդ 54, 132, 208, 234, 239, 240, 241, 297, 405
 սևակ 543
 սկզ 131, 219, 271, 367, 369
 սկս 131, 174, 219, 235, 270, 348, 407
 սիրիզա ((Սիր-) 617
 սիրավ 131, 367, 368, 369
 սիւ 396
 սիկ 407, 543, 557, 571
 սիկզ 620, 625—629
 սիղևզ (սկւ-, -իւ, -իւ) 131, 174, 221, 329, 340, 406
 սիզդորայ 620, 624, 627, 629
 սիմ 131, 174, 221
 սին 72, 107, 131, 217, 269, 294, 301, 405
 սինկվիտոս (սինկվիտոս, սինկվիտոս) 620, 629
 սինքլոր 235
 սիսեռն 49, 132, 210, 251, 263, 601, 612
 սիտզ 631, 632
 սիրամարզ 533, 543, 571
 սիրտ 17, 52, 71, 132, 261, 349, 588
 սիրեւ 219
 սիրելի 219
 սիրտ 201, 209
 սին 107, 132, 213, 238, 265, 298—302, 304
 սինհոդոս 465
 սիւս 429, 436
 սիք 402, 460, 470, 471, 473
 սլանալ 133, 214, 397
 սլաք 133, 221, 232, 233, 273, 404, 406, 434
 սլուլ 131, 207, 233, 258, 275, 276
 սխալ 148, 192, 219, 271, 278, 551
 սխալակ 148
 սխալակիւ 392
 սխալիւ 304, 403
 սխրանալ 392, 460, 486, 488
 սխոր 407, 460, 480, 484
 սկալիւ 314
 սկահ (սկիհ) 460, 479, 481, 483
 սկավառակ 393, 543, 568, 571, 578
 սկեսրայր 152, 208
 սկեսուր 51, 83, 152, 208, 259
 սկիզբն 318, 355, 402, 440
 սկսանիւ 269, 318, 355
 սկունդ 71, 80, 134, 208, 237, 551
 սկուտղ (սկուտեղ) 262, 393, 631, 632
 սղին 131, 207, 258, 275, 276
 սղոն 131, 207, 258, 275, 276
 սղոց 265
 սմբակ 543, 568, 571
 սմնակ 543, 553, 568, 573
 սմքիւ 259, 461
 սնակուշտ 361
 սնանիւ 236
 սնավաստակ 362

սնդույր 405, 543, 572
 սնդուրիւ 405
 սնդուս 544, 572
 սնսաի 237, 375, 404, 407
 սնունդ 240, 241, 405
 սնուցանիւ 150, 210, 394
 սոթ 440, 544, 553, 575
 սոխ 384, 544, 572
 սոկոն 589
 սողալ (-իւ) 436
 սողոսիւ 407, 436
 սոճի 398
 սոմէլսի 279
 սոյն 101, 351, 377
 սոսկ 403
 սոսկալ 397
 սոսորդ 401
 սով 544, 571
 սովալ 391
 սովոր 439, 440
 սովորույթ 273
 սոր 132, 176, 178, 235, 294, 393, 407, 590
 սորակալ 510
 սորամոտ 248
 սորել 296
 սոփեստէս 620, 625, 628, 629
 սպահ 544, 562, 569, 576
 սպայ 544, 569, 576, 578
 սպայապետ 544, 576
 սպանանիւ 201, 319, 378, 407
 սպանդ 319, 397, 554
 սպանդագործիւ 360
 սպառ 396, 544, 574
 սպառազէն 273
 սպառել 400
 սպառնալ 150, 194, 219, 220, 271
 սպառնալիք 219
 սպառնութիւն 381
 սպառնումն 381
 սպաս 363, 406, 544, 569, 572, 576
 սպասաւոր 392, 400, 544, 576
 սպասեակ (սպասիկ) 544, 569, 573, 578
 սպարապետ 273, 397, 544, 569, 570, 576
 սպարդիւ (սպորդիւ, բ. սպրիւնիւ, սփ(ա)րիւնիւ) 151, 219, 256, 278
 սպեղանի 395, 465
 սպի 392
 սպիտակ 202, 270, 407, 544, 556, 568, 574
 սպոն (-իւ) 150, 219, 256, 278
 սպրդել 407
 սպ(ր)տուր 150, 209
 սպութիւ 544, 553, 574
 սպունգ 307, 308, 309, 620, 625—629
 սպուռ 544, 574
 սոնապան 397
 ստաբան 248

ստադիոն 620, 629
 ստակ 267
 ստանակ 392, 544, 547, 576,
 ստամբակ 397, 515, 544, 568, 576
 ստամբու 620, 627—629
 ստանալ 52, 151, 194, 215, 266
 ստաշխն 544, 574
 ստացուած 267, 395
 ստեղել 215
 ստեղծանել 151, 195, 213, 265
 ստեղծիչ 232
 ստեղծուած 249
 ստեղն 151, 212, 234, 405
 ստերկ 152, 208, 232, 390
 ստերկրիկ 245
 ստերշ 52, 152, 208, 232, 260, 298, 299
 ստեւ 152, 195, 209, 392
 ստիւծ (-իծ) 151, 211, 263, 265, 436
 ստիւկ 151, 194, 217, 221, 269, 304, 407
 ստի 151, 195, 216
 ստինք 107, 150, 194, 209, 261, 407
 ստիպել 151, 194, 221
 ստկող 405
 ստնգալ 152, 195, 210
 ստնդի 119
 ստնտու 407
 ստոման 620, 626, 627, 629
 ստույգ 123, 219, 220, 242, 271, 398
 ստոր 187, 407, 439, 440
 ստորի 152, 195, 211, 231, 263
 ստորին 413
 ստորնակ 354
 ստորոտ 359
 ստրատ 273
 ստրատելատ 273
 ստրջանալ 397
 ստրուկ 152, 195, 221, 272, 366, 369, 400
 ստուար 151, 216, 298, 552
 ստուգապէս 354
 ստուգիւ 242
 ստուգն 405
 ստուեր 402, 551
 սրաթիւ 248, 367
 սրահ 544, 561, 563, 572
 սրահակ 544, 568
 սրամիտ 248
 սրատես 248
 սրբան 354
 սրբարար 355
 սրբիչ 263
 սրբուհի 356
 սրընթաց 236
 սրիկայ 460, 464, 479, 481, 484
 սրինգ 310
 սրո(վ)բէ 460, 479, 480, 484
 սրսկապան 407, 544

սրակել 544, 563, 571
 սրտաղին 353
 սրտուռուշ 232
 սրամալ 393
 սրտակ 262, 544, 568, 571, 578
 սրտնք 133, 176, 209, 234, 405, 551
 սուգ 544, 557, 575
 սուդար 398
 սուզանել 397
 սուին 219, 406, 466
 սուլել 133, 271
 սուղ 398, 400, 403
 -սուն «սնված» 210, 216, 249, 400
 սուն «թիշ» 132, 175
 սունկ/չ(ն) 151, 211, 307, 308, 309, 599
 սուսեր 273, 398, 460, 479, 484
 սուտ 145, 188, 219, 237, 271, 302, 379, 407
 սուր 131, 218, 221, 234, 235, 269, 273, 398,
 420, 433, 443
 սուրալ 397
 սուրբ 57, 58, 132, 222, 235, 274, 385, 388,
 406, 551
 սուրհանդակ 392, 564, 569
 սուք 390
 սփածանելի 407
 (ս)փածանիլ 390
 սփոփել 403
 սփռել 150, 213, 407
 սքանչ 402
 սքանչանալ 392

 վազր 544, 556, 571
 վազ «խաղողի վազ» 310, 405
 վազ «ցատկ»-545
 վազել 310, 366, 367, 369, 405, 573
 վաթսուն 152, 217, 246, 254
 վախ 271
 վախկոտ 356
 վախճան 396, 510, 558
 վախճանել 394
 վականակ 392, 558, 569
 վահան 273, 407, 545, 568, 576
 վահանակ 354
 վահանակիր 361, 362
 վահանհատիակ 361
 վահր 558
 վաղ 269, 392, 408, 437, 591, 594, 599
 վաղակաւոր 395, 558
 վաղակի 408
 վաղիւ 437, 594, 599
 վաղորդայն 392
 վաղվաղակի 354
 վաղվաղել 594, 599
 վաղր 395
 վաճառ 491, 545, 563
 վաճառական 545, 568, 574

վաճառապետ 545, 570, 574

վաճառանոց 384

վաճառել 574

վայ 155, 198

վայել «վայ անել» 155, 198, 219

վայել «պատշաճ» 558

վայելել 394

վայելույ 353, 404

վայթել 399

վայր 396, 558

վայրագ (վիրագ) 249, 391, 556

վայրենի 355, 391

վայրի 353

վան 376, 393, 545, 554, 556, 572

վանատու(ր) 361, 362, 402

վանդ 405

վանդակ 515, 545, 568, 573

վանդակագործ 361

վանդակակապ 361

վանդել 402

վանել 400, 402, 573, 576

վանոր(հ)այ(-ք) 356

վաշխ 398, 545, 557, 573

վաշտ 545, 556, 565, 576

վաշտկան 545, 576

վառ «թագավորական քող» 545, 572, 576

վառարան 262

վառել «այրել» 391, 510

վառել «գինել» 397, 510

վասն 351, 366, 390, 545, 577, 579, 580

վասնզի 579

վաստակ 395, 404, 558

վաստակաբեկ 361

վաստակասէր 361

վաստակեալ 262

վատ 271, 404, 545, 557, 563, 568, 575, 590

վատախտարակ 568

վատանուն 351, 362

վատասիրտ 361, 362

վատգոհար 545, 553, 575

վատթար 404, 545, 563, 570, 575

վատնել 400, 558

վար 545, 572

վարագորյր 392, 545, 558, 572, 578

վարակ 260, 407, 545, 557, 571, 582

վարակ 406, 558

վարակել 407

վարան 487

վարանոմն 396

վարուպան 545

վարապանակ 558

վարար (վրիրակ) 558

վարաւանդ 545, 573

վարգիլ 367, 397

վարդ 384, 545, 556, 573, 578, 582

վարդաբեր 361

724

վարդապետ 545, 570, 575

վարդապետել 406

վարդենի 355

վարել 353, 400, 402, 465, 545, 572, 573

վարժ 545, 575

վարժեար 375

վարժել 401, 406

վարկ 488, 538

վարձ 407, 546, 574

վարձակ 546

վարձատուոյց 361

վարձել 574

վարձկան 354, 546, 574

վարո՛ 397, 546, 571

վարշամակ 398, 546, 556, 568, 572

վարո 261, 403, 511, 546, 571

վարսակ 436, 437, 553

վարսակալ 361, 362

վարսավիրայ 511, 542, 546, 547, 561, 571

վարտիք 263, 511, 546, 566, 572

վարուժան 558

վարունգ 546, 572

վաւաշ 399

վաւեր 398, 546, 575

վեհ 546, 575

վեհեր 488

վեհերել 396

վեշտասան 217, 246

վեր 154, 216, 222, 239, 267, 274, 359

վերաբերել 359

վերածել 359

վերակացու 241, 359

վերանալ 214, 396

վերարկու 359, 407

վերին 413

վերնակողմն 359

վերնատուն 359

վերջ 396

վերստին 217, 391

վերտ 273, 546, 565, 576

վեց 52, 152, 217

վեցեակ 355

վեցհազարեան 361

վզան 403

վեզ «վեճ» 403, 546

վեզ «կոճ» 399

վէժ 546, 558, 573

վէճ 273, 403, 546, 558, 576

վէմ 406, 546, 571

վէպ 558

վէս 403, 546, 558, 575

վէտ 558

վէր(-ք) 401, 553

վթար 487, 558

վիզ 388, 405

վիթխարի 402

վիժուկ 392, 558, 572, 578
 վիժել 399, 546, 573
 վիհ 390, 558
 վիճակ 546, 568, 575
 վիճակակալ 361
 վիճակատու 361
 վիճակատուութիւն 361
 վիմահատ 361
 վին 546, 575
 վիշապ 367, 546, 556, 571, 590
 վիշապազն 367, 369
 վիշապակ 354
 վիշապաքաղ 361, 362
 վիշտ 546, 575
 վիրալ 394, 546, 563, 571
 վիրայել 563
 վիրապ 559
 վիրգ 510
 վի(ր)հ 559
 վկայ 273, 547, 567, 577
 վկայել 385
 վկայութիւն 385
 վկանդել 515, 547, 563, 564, 567, 576
 վհատ 404, 488, 558
 վհուկ 274, 395, 558
 վճար 407, 547, 556, 567, 574, 577
 վճարել 394
 վճիռ 273, 547, 567, 577
 վճիռ 406, 510, 565
 վնաս 407, 547, 557, 563, 567, 573, 575
 վնասակար 354, 547, 569, 573
 վնասապարտ 547
 վնասարար 355
 վշտարեր 361
 վշտադին 353, 546
 վշտագնիլ 401
 վշտածին 361
 վշտակեաց 361
 վշտանալ 401, 407
 վշտատես 361
 վոհ(ա)մ 558
 վսեմտակ 558
 վստահ 547, 575
 վտակ 404, 547, 563, 571
 վտանգ 547, 567, 575
 վտանգազործ 361
 վտառ 558
 վտարանդի 394, 405
 վտարանջել 392
 վտարել 402, 547, 563, 567, 574
 վտուակ 558
 վտաւան 547, 558, 574
 վախտ 404, 558
 վրան 407
 վրլթ 408, 558
 վրէպ 547, 564, 575

վրիպակ 354, 547, 575
 վրիպական 547, 575
 վրիպել 403
 առգնապ 510
 առգնապիլ 399
 առթանիլ 399
 առլ «հանձնել» 52, 119, 201, 215, 231, 235, 266, 314, 363, 366, 367, 369, 381, 407, 422, 563, 601, 607
 առլ «ամուսնու քույր» 71, 83, 125, 167, 208, 254, 294, 449, 588
 առլաւոր 306
 առխտ 547, 572, 576
 առխտակ 547, 568, 573
 առխտակազործ 385
 առխտակամած 385
 առծել 402
 տակ «ներքե» 392, 404, 547, 551, 574
 տակ «շարք» 547, 574
 տակառ 547
 տակառապետ 547, 553, 576
 տակառ 574
 տակաւին 395
 տաղ 117, 220, 271, 320, 396
 տաղախ 591, 596, 597
 տաղանդ/տ 620, 626—629
 տաղաւար 400, 407, 511, 547, 556, 572
 տաղտ 54
 տաղտապել 118, 161, 219, 399
 տաղտել 118, 161, 214
 տաղտկ(ան)ալ 54
 տաղտկացուցանել 407
 տաղտկոտ 356
 տաղտուկ 54, 118, 161, 219, 356
 տաճար 274, 367, 369, 547, 572, 577
 տաճարապետ 548, 576
 տաճիկ 486, 548, 569, 574
 տամալ(ի) 340, 407, 462
 տամուկ 117, 218, 395
 տալգր 83, 113, 167, 208, 239
 տայն 253
 տանիլ 363, 367, 378, 401
 տանիք 212, 407, 462, 556
 տանձ 263
 տանջանք 386
 տանջել 399, 518, 556, 563, 575
 տանուտէր 118, 221, 248, 272
 տաշել 265, 548, 573
 տաշտ 393, 548, 572, 578
 տապ 395, 548, 555, 565, 575
 տապալի (տապալի, տապել) 620, 625, 627, 629, 631
 տապակ 262, 268, 548, 614
 տապակել 390
 տապան 392, 614

տնայապահ 548, 573
 տնայապատակ 548, 553, 556
 սուպար 273, 408, 548, 576
 տառապիլ 399, 483
 տառեղն 314, 315
 սոսան 117, 217
 տոսնեակ 355
 տնտեսաբանություն 402
 տատանել (-իլ) 118, 161, 214, 251, 395
 տատանակ 117, 212, 251, 408, 612
 տատրակ 154, 197, 208
 սուր(-) 548, 565, 567, 574
 տարագիր 359, 567
 տարադեմ 567
 տարադիմիկ 567
 տարադ 396, 548, 572, 573
 տարադագործ 361
 տարադագործություն 361
 տարաժամ 359, 565, 567
 տարած(ան)ել 396, 407, 462
 տարակարծ 567
 տարակոյս 396, 567
 տարաձայնություն 567
 տարաշխարհ 381, 567
 տարաշխարհական 381
 տարաշխարհիկ 567
 տարապարտ 565, 567
 տարափ 398
 տարբերել 567
 տարգալ 118, 210, 233, 259, 262
 տարթ 118, 212, 264, 277
 տարի 390, 460, 470, 471, 472, 474
 տարմ 233, 394
 տարսամ 119, 252, 269
 տարտամիլ 407
 տարտարոս 391, 394, 620, 628, 629
 տարադնել (տարակ-) 118, 213, 251, 277
 տարր 405
 տարրերիլ 395
 տարրի (տրիփ, տրիփ) 548, 575
 տալթ 548, 565, 575
 տալիդ 548, 575
 տան 117, 222, 234, 274, 450
 տափ 268, 603
 տափակ 603, 614
 տափարակ 268
 տաքսա 454
 տգեղ 219, 242, 271, 358, 411
 տգէտ 242, 358, 606
 տիւ (հորդ) «անձրե» 54, 161, 202, 203, 207, 367, 382—384, 398, 462
 տեղալ 118, 161, 367, 369, 383
 տեղափոխ 362
 տեղեակ 354
 տեղեկացուցանել 400
 տեղեկիկ 367

տեղ(ի) 146, 215, 231, 363, 379, 396, 443
 տեղի 406
 տեղի 440
 տեղալ 271, 267, 369
 տեղանք 367, 369, 394
 տեռ «շղարշ» 118, 211, 263, 407
 տեռ «կոշտուկ» 118, 210
 տեռատես 391
 տեռել 118, 213, 265, 408
 տեսանել 52, 161, 202, 218, 246, 249, 269, 367
 տեսանելի(-ք) 218
 տեսիլ 209, 218, 222, 274, 391, 396, 403
 տեսություն 218
 տեսումն 218
 տեսուչ 232
 տերև 201, 398, 460, 480, 481, 484
 տերունի 439
 տեղել 118, 162, 217, 249, 269, 407
 *տէ (տի-) 72, 117, 213, 216, 217, 237, 246, 269, 406
 տէդ 406, 548, 576
 տէն 253
 տէր 72, 117, 215, 216, 221, 246, 272, 432, 439
 տերունի 356, 386
 տի «օր» 117
 տիեզերք 72, 216, 246, 432, 588, 601
 տիդ 117, 208, 260, 598
 տիլ 118, 161, 206, 234, 256, 258, 276, 596
 տիկ 118, 210, 607
 տիկին 72, 117, 216, 221, 246, 272, 367, 369, 432, 439, 588, 601
 տիղմ 118, 161, 206, 234, 256, 258, 394, 407, 596
 տիղմ 594
 տիպ 620, 624, 625, 627—629
 տիտ 153, 196, 209, 407, 593, 608
 տիտան «ղալակ» 153, 208, 407
 տիտան «հսկա» 402, 620, 627—629
 տիտեռն 399
 տիրաճան 570
 տիրել 215, 407
 տիւ 51, 57, 84, 107, 117, 217, 269, 393, 607
 տի(-ք) «տարիք» 117, 217, 269, 367, 401
 տիատիլ 407
 տիամար 391
 տիտիլ 407
 տիտուր 271, 439
 տկար 398
 տկեր 242
 տկողին 129, 213, 234
 տկոռդ 380
 տկու(ն) 242
 տհալ 242
 տհաճ 242, 358, 396

ուճաս 242, 358
 ւծեւ 219, 242, 358, 391
 ւղայ 403, 405, 479, 481, 482
 ւղայաբարոյ 261, 362
 ւղայակոտոր 361
 ւղել 117, 161, 214, 251, 266, 407
 ւղմուտ 237
 ւմարդի 242, 358
 ւնարար 355
 ւնտես 247
 ւնտղել 117, 161, 215, 251
 ւողորել 118, 211, 214
 ւողի 428, 432, 613
 ւոկ 118, 162, 217, 232
 ւոկալ 407
 ւոկոս 398, 620, 627—629
 ւոկոսիք 398
 ւոսմ 397
 ւոսմակ 568, 576
 ւոսմական 548, 568, 572
 ւոսմիկ 272, 356, 548, 569, 576
 ւսղ «շարք» 54, 117, 161, 216, 220, 272, 319, 320, 437
 ւսղ «թուք» 118, 209
 ւսղան 407
 ւտղել 54
 ւտղուկ 399
 ւտմար 620, 627—630
 ւտմս 620, 627—629
 ւռլթ 407, 549, 556, 564, 568, 577
 ւռլկել 399
 ւռլորիւ 391
 ւռլաղ 628
 ւսուն «սանդի կոթ» 118, 210, 234, 259, 263
 ւսուն «թոկ» 118, 213, 234, 407
 ւսուրկ «ոստային» 118, 162, 208
 ւսուրկ «ծուղ» 162
 ւսորմ 394
 ւսորմիւլ 233
 ւսորորալ 118, 214, 277
 ւսորսորալ 118, 214, 277
 ւսորր 320
 ւսորրանոց 320
 ւսորրել 320
 ւսոփայ 454
 ւսոփել 118, 213, 253, 265, 268, 304, 319, 394
 ւսպազիրոն 625, 628, 629
 ւրամ 118, 218, 234, 269, 400
 ւրապիգիտ 620
 ւրաքել 118, 213, 277
 ւրլ 548, 574, 579
 ւրոհել 391
 ւրորել 306
 ւրամիլ 407
 ւրամուլիւն 219
 ւրմամ 119, 219, 252, 271
 ւրտունջ 118, 219, 394
 ւրցակ 558
 ւրուպ 120, 163, 215, 404, 487
 ւրուպտել 399
 ւրուար 118, 208, 260, 391, 443
 ւրուարած 208, 443
 ւրուզանել 568
 ւրուզանք 273, 407, 549, 559, 568, 577
 ւրուծել 548
 ւրուխն 612
 ւրուղտ 424, 425, 426
 ւրուն 52, 81, 118, 171, 211, 226, 264, 445, 462, 614, 632
 ւրունկ 394, 614
 ւրունն 306, 395
 ւրուտն (ւստուն) 71, 119, 162, 209, 294, 329, 340, 396, 403, 437, 606
 ւրուրեւառ 215, 384
 ւրուր(-ք) 82, 107, 119, 215, 267, 407, 422, 444
 ւրքիւ 242, 358
 ց- 111, 222
 ցազան 253
 ցախ 130, 213, 231, 253, 450, 590, 601, 614
 ցած 130, 214, 216, 267, 407
 ցածնուլ 130, 214
 ցականեալ 390
 ցականեցուցանել 393
 ցական 440
 ցամաք 133, 176, 203, 207, 218, 232, 234, 259, 382, 390, 462
 ցամաքեցուցանել 368
 ցամն 398
 ցայգ 245, 395
 ցայլ-ք 209, 232, 390
 ցայալար 358
 ցայտել (ցայթել) 149, 192, 213, 407
 ցանել 407, 612
 ցանկ 108, 245, 405
 ցանկանալ 271
 ցանկութիւն 394
 ցանց 397
 ցանցառ 405
 ցան-ք 612
 ցասնուլ 133, 219, 393
 ցաստմն 219, 271
 ցանեցուցանել 368
 ցարասի 611
 ցաւ 133, 219, 271, 383, 399, 612
 ցաւագին 353
 ցաւած 249
 ցաւիլ 376, 401
 ցաւլուն 405
 ցաքան 130, 212, 231, 277

ցաքսու 130, 212, 277
 ցաքի 130, 212, 231
 ցելու 52, 72, 148, 192, 213, 265, 294, 403, 434, 449, 588
 ցել 72, 148, 221, 272, 397, 434, 443, 449, 547
 ցեռ 148, 209, 275, 276
 ցերեկ (ցորեկ) 217, 245, 254, 269, 393
 ցեց 276, 406, 452, 460, 471, 477, 483, 610
 ցկցակեր 362, 361
 ցէթ 209, 276
 ցիւ (ցեւ) 394, 407, 438
 ցին 131, 174, 208, 260, 406, 407, 612
 ցիր 148, 213, 405, 407, 597
 ցիւ 149, 212, 264, 403, 608
 ցից 460, 470, 471, 473, 611
 ցլեակ/ի 148, 207, 276
 ցլկտեկ 148, 211, 277
 ցմախ 591, 596, 597
 ցնծալ 393, 400
 ցնոր-ք 396, 439, 440
 ցնցեկ 407
 ցնցղանալ 407
 ցնցոտի 407
 ցնցուղ 400, 407
 ցուլ 405
 ցույց 72, 132, 218, 222, 236, 274, 400, 407
 ցոթ(կ)ի 148
 ցորեան 436
 ցորչափ 358
 ցոփ 399, 440
 ցոռկ 148, 212, 277, 407
 ցտեկ 147, 213, 265
 ցրանք 355
 ցրդեկ (-թեկ) 148, 149, 208, 209, 275, 276
 ցրեկ 213, 597
 ցրիւ 148, 213, 407, 462
 ցրակեցնել (ցրիացնել) 148, 213
 ցրուել 213, 407
 ցրթա(ցն)ել 148, 213, 277
 ցութք 231, 407
 ցուլ 131, 174, 208, 603
 ցուլ 148, 207, 407
 ցուրտ 132, 202, 218, 257, 269, 402
 ցուց 399
 ցուցանակ 564
 ցուցանել 72, 132, 175, 218, 236, 396
 ուզել 166
 ութ 52, 141, 183, 217
 ութսուն 141, 217, 246
 ուժդին 353, 392, 538, 569
 ու 145, 208, 233, 260, 261, 283, 298, 299, 405
 ուլն 122, 165, 209, 388, 405, 440

ուրուլ 154, 164, 219, 251
 ուխտ 273, 396, 538, 557, 575, 577
 ուխտադիր 261
 ուխտադրուծ 577
 ուխտակալ 361
 ուխտեկ 400
 ուղարկել 114, 214, 433
 ուղեղ 374, 405, 591
 ուղէշ 405
 ուղի 114, 202, 214, 231, 245, 266, 405, 428, 433
 ուղիղ 428
 ու(ղ)ի 402, 428, 440, 609
 ուղղակի 354
 ուղտ 405, 430, 432
 ուղուկ 122, 216, 405
 ումպ 187, 244
 ունայն 123, 217, 234, 269, 405
 ունիւ 52, 112, 215, 218—220, 243, 266, 363, 366, 394, 407
 ունկն 51, 142, 201, 209, 238, 261, 399, 611
 ունկնդիր 399
 ունշ 187, 405
 ունչատ 355
 ունք 392, 404
 ուշ 269, 358, 390, 406, 535, 538, 563, 574, 575
 ուշադիր 397
 ուշակալ 361
 ուշակալու 361, 397
 ուշանալ 407
 ուշարար 361
 ուշի 141
 ուշիմ 356
 ուռ 405
 ուռան 318
 ուռնանալ 390
 ուռն 396, 403, 409, 440
 ուռչիւ (-նուլ) 378, 388, 391
 ուռ 52, 141, 209, 261, 348, 388, 406
 ուսած 249
 ուսանիւ 52, 123, 166, 220, 245, 271, 350, 409
 ուսող 220
 ուստի 134, 147, 191, 222, 353, 366, 369
 ուստր 207, 259, 403
 ուսուցանել 220, 406
 ուսուցանող 220
 ուսուցիչ 220
 ուտել 52, 72, 121, 202, 210, 231, 261, 406, 421, 429, 440, 607, 609
 ուտելիք 401
 ուտեստ 240, 401, 406
 ուտիճ 355, 380, 406
 ուր 52, 177
 ուրախ 271, 538, 575

ուրախանալ **393, 400**
 ուրանալ 113, 158, 220, 300, 406
 ուրանալը 354
 ուրաստ 113, 220, 222, 240, 273
 ուրացութիւն 222
 ուրբաթ 459, 479, 480, 484
 ուրեմն 134, 222
 ուրեք 134, 222
 ուրիշ 429, 432
 ուրոյն 392
 ուրջ 143
 ուրջու 208, 241, 259, 260, 406
 ուրու 429
 ուրուական 396
 ուրուկ 394
 ուրուր 122, 165, 208, 251, 260, 406

 փաղան (փա(ն)դամ) 545, 553, 559, 572
 փաթ 429, 436, 439
 փաթաթել 406
 փաթութել 406
 փախ 314, 315
 փախչիլ (-նուլ) 314, 378
 փախչկոտ 356
 փախուստ 314
 փածանելիք 397
 փածանիլ 460, 470, 471, 473
 փակ 407
 փականք 407
 փակել (-նուլ) 268, 403, 407
 փաղաղել 218, 251, 406, 594
 փաղաքուշ 405
 փաղփաղիլ 57, 150, 253, 405
 փաղփուռ 218
 փամփլիկ 114, 159
 փամփուշտ 114, 209, 383
 փամփուտ 114, 159, 218
 փայլիթոն (Փ-) 617
 փայլ 57, 150, 218, 253, 594
 փայլածու 249
 փայլական 238
 փայլել (-իլ) 218, 405
 փայլուն 218, 269
 փայծաղն 150, 209, 261, 607
 փայտ 149, 207, 259
 փայտակերտ 361, 362
 փայտակերտիկ 361
 փայտատ 408
 փայփայել 394
 փանաք(ի) 150, 193, 215, 231, 232, 267, 390
 փանդանիկ 437, 596, 597
 փանդիւն 310
 փաշաման 397, 549, 559, 575
 փառ 437
 փառտտելք 361, 362
 փառ-ք 405, 507, 549, 557, 575, 580, 582

փաստան 620, 627—629
 փասքուս 393
 փարախ 395, 401, 438
 փարատ 462
 փարատել 150, 194, 214, 462
 փարդաստ 549, 559, 575
 փարել 150, 219, 330
 փարթ 408
 փարթամ 402
 փարթել 318
 փափա 56, 142, 210, 275—277, 589
 փափազ 394
 փափազել 271
 փափլիկ 218, 383
 փափուկ 114, 218, 269, 367, 369, 383, 408
 փեզանայ (փեզինայ) 460, 479, 480, 484
 փեթակ 559
 փեղկ 150, 211
 փեղկել 213, 265
 փեռնկել 150, 213, 265, 403
 փեսայ 260, 402, 436
 փեսայութիւն 367, 369
 փետել 439
 փետուր 201, 262, 439
 փերեւետել 397
 փերթ 150, 213, 237, 277, 294, 304, 408, 449, 588
 փէք 253, 402
 փթիթ 440
 փթուր 439
 փիլիսոփայ 460, 479, 480, 482, 484
 փիլիսոփոս 620, 625, 629
 փիլոն 407, 620, 627—629
 փիծ 391
 փիզ 384, 464, 549, 556, 559, 571
 փին 150, 193, 209, 218, 390
 փինտա 150, 193, 215, 390, 402
 փլանիլ 145, 214, 253
 փլուզանել 356, 395
 փլուր 241
 փլուրել 394, 592, 594, 603
 փղոսկր(ե)այ 354
 փմփխիկ 159
 փմփխուկ 159
 փմփունել 159
 փմփուլիկ 159
 փմփուլա 155
 փմփուշ 159
 փմփուս 159
 փնթի 150, 193, 218, 231, 390, 555
 փնտուել 405
 փշոտ 315, 408, 434, 439, 592, 594, 599, 603
 փշրել 315, 394, 399, 592, 594, 603
 փոթ 439, 440
 փոթուր 353, 439
 փոթորիկ 390, 403

փոխ 382, 424, 426, 460, 470, 471, 473, 556
 փոխադարձ 359
 փոխանակ 354, 367
 փոխանորդ 353
 փոխարէն 355
 փոխել 404, 424, 460, 471
 փոկ 408
 փող «անցք» 366, 367, 369, 400, 401, 406, 440
 փողել 253
 փողոտել 400
 փող(ս)րակ 400
 փողոց 266, 408, 436
 փողփողել 57, 150, 218, 251, 253, 404, 405
 փոճոկ 401
 փոյթ 151, 214, 217, 218, 242, 269, 363, 406
 փոշի 150, 194, 206, 258, 408, 592, 594, 599
 փոշի 592, 594, 599
 փոս 402, 440, 590, 620, 626—631
 փոր 143, 209, 375, 388, 405, 413, 552
 փորել 143, 212, 296, 394
 փորհարիւք 380
 փորձ 143, 214
 փորձանք 218, 390
 փորձել 214
 փորձութիւն 219, 379
 փորոտալ (-ել) 395
 փորոտի(-ք) 375, 397
 փորոք 232, 407
 փորք 145, 188, 203, 216, 267, 282, 283, 403, 413, 425, 593
 փորրիկ 356
 փշել 145, 214, 232, 253, 293, 448, 452, 589, 602, 608
 փռել 150
 փռիկ 213, 277
 փռիկալ 150, 219, 278
 փռնգալ 106, 145, 209
 փռնչել 106, 145, 209
 փսխել 397
 փսոր 439
 փտել 549, 571
 փրթանիլ 150, 214, 215, 397, 437
 փրթիկ 150
 փրթուցանել 215
 փրկանք 479
 փրկել 397, 460, 479, 484
 փրցիւք 150, 209, 233
 փրփուր 150, 199, 207, 251
 փութալ 393
 փութանակ 381
 փութանակի 406
 փութկուս 356, 386
 փութով 217, 242, 381, 408
 փութոս 356
 փուլ 145, 214

փուխ 429, 434, 439, 592, 594, 599, 603
 փունդ 150, 210
 փուշ 408
 փուշտիպան 539, 549, 560, 569, 576
 փուշտիպանաղար 559
 փուս 404, 549, 571, 574
 փութակալ (փութիկալ) 454
 փութարիշն 559, 569
 փութ 145, 209, 214, 232, 253, 448, 589, 602, 608
 փութ 209, 232, 293, 452
 փքալ 145
 փքիւն 149, 221, 273, 404
 քածաւարոս 404
 քակաղի 395
 քակիլ 391, 399
 քակուր 130, 209, 264, 390, 439
 քահանայ 460, 479, 481, 484
 քալ «քաղելը» 148, 212, 392
 քալ «արու ալժ. խանք» 130, 208, 233, 408
 քաղալակ 214, 277
 քաղածոյ 249
 քաղար 272, 366, 369, 379, 382, 413, 465, 549, 575
 քաղաքակիւ 361
 քաղաքամէջ 361, 362
 քաղաքիկ 375
 քաղղեայ (քաղղեայ) 395, 460, 479, 481, 484
 քաղել 148, 212, 277, 294
 քաղեց 130, 218
 քաղիմաստ 398
 քաղիրթ 408
 քաղոց 233
 քաղց 152, 210, 236
 քաղցիկ 247
 քաղցնոյ 152, 210, 236, 391
 քաղցր 152, 196, 218, 269, 408
 քաղցրանուպ 361
 քաղցու 403
 քաղուածոյ-ք 249
 քամ 614
 քամակ 130, 173, 209, 398
 քամիկ 131, 213, 243, 408, 614
 քամի 402
 քամութ 241
 քալլ 232
 քալլ 263, 403
 քան 71, 134, 216, 222, 231, 269, 274, 351
 քանակ 216
 քանդ 549, 556, 573
 քանդակ 549, 573
 քանդակել 265, 408
 քանդիկ 395, 564, 573
 քանդի 351
 քանի 231

քանոն (քանոն) 461, 449, 484
 քանքար 400, 461, 477, 484
 քաշիկ 569
 քաշկէն 568
 քաջ 271, 366, 367, 369, 392, 393, 410
 քաջազդի 366, 368, 369
 քաջաւերի 403
 քաջաւերութիւն 404
 քառ- 177, 217
 քառակի 354
 քառասնամեան 355
 քառասուն 134, 217, 246
 քառորդ 134, 233
 քասքնի 400
 քատակ 405
 քար 49, 130, 202, 207, 258, 309, 408, 444, 450, 606
 քարաղբ 620, 627, 629
 քարակերտ 361, 362
 քարակոփ 381, 408
 քարահատ 381, 408
 քարայր 391
 քարանձաւ 391
 քարբ 148, 192, 208, 260
 *քարդ 268
 քարդիկար 597
 քարեղէն 250
 քարշէ 549, 563, 573
 քարոզ 461, 479, 481, 482, 484
 քարոզութիւն 385
 քարտ(էս/դ) 620, 625, 627—629
 քարտակ 130, 219
 քարքարոտ 130, 251
 քաջախ 133, 211, 236, 354, 607
 քալ 132, 219, 271, 273
 քաւել 132, 221, 408
 քաւ 461, 479, 480, 481, 483
 քաւք 130, 209
 քաքար 426, 461, 470, 473
 քաքի 209
 քեզ (դու-ի ար.) 151, 154, 212, 222
 քեզոյն 356
 քեծ 404
 քեղի 148, 177, 212, 294
 քեղի 148, 215, 231, 266, 408
 քեղծիկ 148, 213
 քեղրդի 148, 213, 265, 277, 294
 քենի 146, 208, 231, 234,
 քեռայր 247
 քեռթափիլիկ 148, 218, 275, 278
 քեռի 146, 189, 208, 231, 259, 408, 436
 քեռորդի 247
 քերի 52, 148, 191, 192, 213, 255, 265, 394, 450, 588, 607
 քերթի 52, 148, 191, 213, 255, 265, 294, 408, 450, 588, 607
 քերծ «ծալս» 148, 207, 258, 276
 քերծի 52, 148, 213, 255, 607
 քերովբէ 461, 479, 484
 քերցի 148, 255
 քերիկ 148, 255
 քեցի 391
 քէն 134, 219, 253, 271, 366, 383, 399, 408, 450, 551
 քէշ (քիշտ, կիշտ) 401, 549, 553, 577
 քթիթ 461, 467, 471, 473
 քթի 149
 քիթ 202, 261, 405, 407, 594
 քի 405
 քիմ-ք 72, 134, 209, 248, 261, 450, 608
 քիրան 51, 152, 209, 235, 346
 քիւ 149, 192, 212, 253, 264, 607
 քծին 318
 քծնի 318
 քծնող 405
 քլամիդ 620, 627—629
 քլանցք 408
 քճքճի 403
 քմաղարդ 248
 քնած 249
 քնուել 248
 քնատ 461, 477, 481, 482, 484
 քնարական 386
 քնարահար 387
 քնարուկ 549, 573
 քնի 202
 քնած 249
 քնին 391
 քնութիւն 391
 քշի 400, 402
 քշաի 401, 461, 471, 473
 քթանակ 263, 397, 464
 քու (քաւ) 149, 211, 233, 263, 396, 407, 408, 452
 քո(յ) 154, 222, 274, 346, 347
 քուր 51, 83, 152, 189, 196, 207, 208, 225, 239, 259
 քու «ցեխ» 132, 206, 258, 275, 276
 քու (մի շափ) 621, 626, 629
 քութիկ 148, 216
 քոր 614
 քորայ 454
 քորի 52, 148, 192, 213, 319, 321
 քորէշ 483
 քորոց 319, 321
 քովշատն 148, 218, 278
 քսակ (ք. քիսակ) 549, 556, 559, 568, 573
 քսան 156, 246
 քսեռտ 621, 627, 629
 քոռ 393
 քրիքուր 404
 քրթմնի 317

քրթմնչումն (քարթ-) 317
 քրիստոնեայ 621, 627—629
 քրիստոնէութիւն 385
 քրտամն 464
 քրտիկար 559
 քրքանք 399
 քրքիչ 399
 քրքիր 317
 քրքրել 317
 քրքուիլ 403
 քրքում 399, 549, 559, 572
 քունայ (քուէ) 373, 461, 480, 484
 քուղ 133, 176, 398
 քուն 51, 152, 196, 209, 234, 408
 ք(ու)նել 209

քուսիթայ 461, 480, 483, 484
 քուսա- 583
 քուրայ 402, 461, 480, 481, 482, 484
 քուրծ 399, 403
 քուրմ 461, 480, 484
 քուրչ 148, 207, 258, 276
 քուրշ 148, 407
 քուք «ողբ» 131, 174, 219, 232, 399
 քուք «ծեծելու փայտ» 232, 407
 քուքալ 399
 քքուիլ 131, 174, 219, 399
 օղին 436
 ֆլա 279

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՆՎԱՆԱ-ԴԻՅԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

Աբեղեան 442
 Ագաթանգեղոս 621
 Ագապէս 621
 Աղբամեղիք 473
 Աթանազիէնէս 622
 Աթանաս 622
 Աթինադորոս 622
 Ակակիոս 622
 Ակիթ 424
 Աղան 463
 Աղբիւնոս 622
 Աղբիւս 622
 Ամանոր 250, 274, 411
 Ամատունի 442
 Ամբակ (Ամսյակ) 580, 409, 411
 Այծեամն 410
 Այծեմնիկ 410, 411
 Անահիտ 579, 624
 Անանուն 411
 Անգրէաս 622
 Անիկսոս 622
 Անոյշ 581
 Անտիոքոս 622
 Անտիպարոս 622
 Անտոն 622
 Անուշան 581, 582
 Անուշիւրամ 581
 Աշխէն 560, 580
 Ապրսամ 582
 Առնակ 409, 411, 580
 Առուենեան (Առուենեան, Առաւանեան) 442
 Ասպատ 581
 Ասպուրակէս 581
 Ասաղիկ 356, 410, 411, 624
 Աստուածատուր 409
 Ատրեկուհի 581
 Արա 287, 341, 429, 441

Արամ 286, 287, 441
 Արամազդ 554, 561, 579, 624
 Ար(ա)մանեակ (Արմենեակ, Արմենակ) 286, 409, 411
 Արաց 410
 Արբուն 410, 411
 Արգամ 581
 Արդուան 367, 370, 581, 582
 Արդուարդ 581
 Արև 410, 411
 Արիստակէս 622, 628
 Արծրունի 442
 Արմեն 287, 409, 431, 441
 Արմուգ 582
 Արշակ 580, 581
 Արշամ 581
 Արշանոյշ 581
 Արշաիր 581
 Արշէն 581
 Արտակ 580, 581
 Արտանէս 581
 Արտաշահ 581
 Արտաշամայ 581
 Արտաշէս 366, 367, 369, 581
 Արտաւարդ 367, 370, 554, 580, 581
 Արտաւան 554, 580—582
 Արտէն 580, 581
 Արտիթ 424
 Արտոյտ 410, 411
 Արքեղայոս 622
 Աւագուհի 410
 Ափոյ 410
 Բարոյ 410
 Բագամ 581
 Բագարատ 84, 581, 582
 Բագրատունի 442

Բազ 424
 Բազուկ 424
 Բակուր 581
 Բամբիշն 582
 Բասիկ (Բասիկիտ) 622
 Բասան 622
 Բատ 435, 582
 Բարսեղ 622
 Բոթ 424

 Գարեգին 410
 Գառնիկ 410, 411
 Գեղամ 410, 411
 Գեներալիտ 622
 Գլորգ 622
 Գինգ 410, 411
 Դիսանի 425
 Դնթունի 442
 Դնիթ 410
 Դնունի 422
 Դրիգուր 622
 Դորութ 410
 Դորգէն 568, 580

 Դադէ (Դադիու) 425, 441
 Դատ 581
 Դատաբէն 580
 Դեմետր(է) 425, 622
 Դիմաքսեան 442
 Դիոսկորոս 622
 Դատրիկ 409, 411
 Դրախտիկ 416
 Դրաստամատ 582
 Դուդու 425
 Դուստր 410, 411

 Եզնիկ 409, 410, 411
 Եղբայր 410
 Եղբայրիկ 409, 411
 Եղիա 370
 Եղիազար 621, 623
 Եպիփան 622
 Երազմակ 580
 Երանեակ 409, 411
 Երնջիկ 416
 Երուանդ 366, 369, 582
 Եւգենէոս 623
 Եւթաղիտ 623
 Եւթիտ 623
 Եւդաղ 623
 Եւսեբիոս 623, 626
 Եւստաքիտ 623

 Զաղա 225, 425
 Զանգակ 580
 Զարիհ 582

 Զարմանդուխտ 581
 Զիկ 424
 Զաթիկոս 623
 Զամն 410, 411
 Զրուանդուխտ 581
 Զուիթ 410

 Էրասուս 622

 Ընձակ 409, 410, 411
 Ընջուղ 410, 411

 Թաթիկ 409, 410
 Թաթուլ 380, 410
 Թեոգորոս 623
 Թիրաս 338

 Լևոն 623
 Լուսիկ 409—411

 Խաչատուր 409
 Խաչիկ 409, 411
 Խնդակ (?) 409, 411
 Խնձոր(իկ) 225, 425
 Խոսրով 582
 Խոսրովանոյշ 581
 Խոսրովիկ 582
 Խոսրովիդուխտ 581
 Խուժայ (-աս) 425
 Խուշուշ 425

 Կաղմոս 341
 Կայլակ 409, 580
 Կար 580
 Կարապետ 581
 Կարդոս 473
 Կարէն 580
 Կենան 411
 Կիրակոս 623
 Կիւրեղ 623
 Կողթեակ 409
 Կոռնակ 409
 Կոստանդին 623
 Կորայր 409
 Կորէս 617
 Կուսու 425

 Զամաղասպ 581
 Զամաղասպուհի 581
 Զամուժ 425
 Զալդիկ 409
 Զույկ 279, 280, 281, 338, 409
 Զալկակ 341
 Զայր 410, 411
 Զարմա 315
 Զարուշ 250, 410, 411
 Զեղինէ 623

Հերմէս 617
Հմայեակ 580
Հոյ 341, 410, 411, 425
Հրահատ 582
Հրանդ 582
Հրաչեայ 250, 411

Ձողիկ 409, 410, 411
Ձևակ 410, 411
Ձուիկ 409, 411

Ղազարոս 621, 623
Ղևոնդիոս 623
Ղանկիանոս 623

Մաղխաղունի (Մաղխաղեան) 442
Մամակ 580
Մանակ 580
Մանախիւր 580
Մանասաղ 441, 580, 582
Մանդակունի 442
Մանկ (Մանյակ) 570, 580
Մանուկ 441
Մաշտոց 410
Մաթէոս 621, 623
Մարկոս 623
Մարտիրոս 623
Մեկիտոս (Մեկիտէ, Մեկիտ, Մեկիտոն, Մեղի-տոն) 623
Մեհենդակ 581
Մեհրուժան (Մերուժան, Մեհրուժան) 581
Միհր 579, 581, 624
Միհրան 579—581
Միհրբարզան 579, 581
Միհրդատ 579, 581
Միհրնէրսէ 581
Միհրշապուհ 579, 581
Միհրշապուհ (Մերշապուհ) 581
Մխիթար 411
Մկնիկ 416
Մրշիւնիկ 409—411
Մուշեղ 313, 315

Յազդ 582
Յոյս 410, 411
Յրեւ 410
Յուսակ 409—411
Յուսիկ 409, 410

Նանէ 412, 472, 473, 624
Ներշապուհ 581
Ներսէ 581
Նորայր 250, 409, 411
Նուարդ 582

Շահ 581

734

Շահակ 580, 581
Շահլին 580, 581
Շապուհ 581
Շատուոյ 581
Շատարշ 581

Ողուհի 410, 411
Ոսկեանք 430, 445
Որդի 410, 411
Որդունի 442
Որմզդայ 579
Որմզդատ 579
Որմիդդ 554, 561, 579

Պապ 582
Պաքսամ 338
Պարոյր 503
Պաղոս 623
Պետրոս 623
Պղղիկտոս 623

Ռեւ 410
Ռոստոմ 582

Սաթինիկ 367, 369
Սահակունի 442
Սանատրուկ 582
Սանդուխտ 581
Սատոյ 580
Սարսար (Սանտար) 473
Սենեքերիմ 473
Սեպուհ 584
Սերիք 444
Սլկունի (Սաղկունի) 442
Սկայորդի 250, 339, 409
Սոփիա 623
Սանդարամեա 548, 579
Սպանդարատ 581
Ստահրաշապուհ 581
Ստեփաննոս 624
Սուր 410, 411, 580
Սուրէն 379, 568, 580

Վազրասպունի 442
Վահագն 561, 579, 624
Վահան 581
Վահեունի 442
Վահրամ 561, 580
Վահրիճ 580
Վահունի 442
Վաղարշ 580, 582
Վաղարշակ 580
Վանատուր 250, 274, 411
Վասակ 580
Վարադ 582, 583
Վարադգատ 582

Վարազդէն 581, 582

Վարազդուխտ 581

Վարազներուն 582

Վարազդուպուհ 581, 582

Վարազվազան 582

Վարդ 582

Վարդան 582

Վարդանդուխտ 581

Վարդանույշ 581

Վարդանուհի 581, 582

Վարդգէս 366, 368

Վարդոց 410

Վշնասպ 581

Վշտասպ 554

Վասմ 580

Վասմշապուհ 581

Վստամ 582

Վրէն 580

Վրիկ 580

Վրկէն 580

Տէր 410, 411

Տեառնտուր 409, 411

Տիգրան 581, 582

Տիր (Տիր) 579, 581, 582, 624

Տիրայր 250, 409, 411

Տիրան 410, 579, 581, 582

Տիրանամ 410, 411, 582

Տիրատուր 409

Տիրիթ 579, 582

Տիրիկ 409, 411

Տիրոս 410, 411

Տիրոց 409, 411

Տիրակ 409

Տիր 582

Տորք (Անդկկայ) 315, 338, 341, 411

Տրդատ 367, 369, 581, 582

Տրդատունիք 442

Տրէ 582

Տրունի 442

Յոյակ 409, 411

Ուռնայր 409, 411

Փառանձևմ 507, 582

Փառն 507, 580, 528

Փառնակ 507, 582

Փառնասղ 507, 554, 582

Փառներուհ 507, 581, 582

Փառնի 507, 580, 582

Փառստոս 624

Փիլիպպոս (Փիլիպպէ) 624

Քաղոց 409, 411

Քոզեան 442

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Արեղեանք 416, 430, 442

Ազոսաբար (Ազոսաւոց քար) 413, 414

Ազուլիս (Արզուլիս) 416

Ազատ 583

Ազորդ 335

Ալաման 339

Ալաշկերտ 430, 431

Ալեան 443

Ախուրեան 430, 440, 442

Ականիք 415—417

Ածուլ 417

Ականք 415

Աղաղբիւր 414

Աղանոյ գետ 414

Աղբերականք 414

Աղի(հ)ովիտ 430, 443

Աղձնիք 430

Աղոջրիկ (Աղւոյ ջրիկ) 250, 414

Աղստեւ 430, 431

Ձղաք 417

Աղ(ու)անդառտ 583

Աղուէ 615

Ամբերդ (Ամբերդ) 415

Ամրական 416

Այծպակուհ 250, 414

Այրարատ 427 ~

Այրուկ 409, 411

Այրք 417

Անդիկ 411, 412

Անդկկոտուն 414, 415

Անգղ 415

Անդակ 416

Անձահիձոր (Անձախիձոր) 373

Անձաւոցիք (Անձաւոցիք) 416

Աղունք 417

Ապահունիք 442, 583

Ապերան 415

Առեստ 417

Առինջ 582

Առիծ

Առնոյ ոտն (Ոտն առնոյ) 414

Առուներից ձոր 414

Ասպական 583

Ասպակունեաց ձոր 442

Ասպակունիք 442

Ասպահէն 583

Աստեղագրություն 415
 Արագածոտն 414
 Արդաստովիտ 443
 Արևու բլուր 414
 Արծաթաղբերք 414
 Արծաթի 415
 Արծիւ 417
 Արծուարեր 415, 417
 Արծուիք 417
 Արճեշ 443
 Արճիշակովիտ 443
 Արմատիր 287, 315
 Արմինո 287
 Արշակունի 583
 Արշամունիք 442
 Արշարունիք 442
 Արջաձոր (Արջույ ձոր) 417
 Արջևան 581, 582
 Արջք 417
 Արտաշատ 367
 Արտաշէն 580, 581
 Արտաշիսեան 416
 Արտաւանեան 416
 Արտիմէդ 366, 369
 Արտոց գետ 414
 Արդախ 615
 Արքայից գաւառ 414
 Արքունաշէն 583
 Աւետեաց բլուր 414
 Աւետեաց խաչ 414
 Բագ(այ)առիճ 582
 Բագարան 84, 582, 583
 Բագաւան 84, 582, 583
 Բագնայր 582
 Բագրեւանդ 583
 Բագուան 583
 Բալահովիտ 443
 Բակուրի վանք 414
 Բաղանդուտ (Ռոտ-ի-բաղա) 583
 Բաղասական 416
 Բասեան 442
 Բարձր Հայք 413
 Բարձրաբերդ (Բարձր բերդ) 413
 Բարձրաշէն 583
 Բերան 415, 417
 Բերդիկ 416
 Բզնունիք 416, 442
 Բիւրական 416
 Բլրակ 416
 Բլուր 417
 Բլուրս 416, 417
 Բուգունիք (Բուգունիք) 442
 Բուլսրաքար 415
 Բրաստիկ 416
 Բրգնիկ 416

Բուժունիք 442
 Գարեգեանք 416, 442
 Գարիթեան 442
 Գաղրիկեան 416, 442
 Գամիր-ք 494, 495
 Գայլ 417
 Գայլակալ 415, 417
 Գալլատուր
 Գալլուձոր (Գալլեձոր) 414, 415
 Գանձակ 506, 583
 Գառնի 430, 431, 440
 Դեղարգաձոր 415
 Դեղարդատար 415
 Դեղա(ր)քունի(ք) 346, 430, 431, 441, 442, 444, 590
 Դևադ 414
 Դևաիկ 416
 Դևոք անան 413
 Դեւդ 416
 Դեւդիկ 416
 Դինական գետ 414, 416
 Դինոյ բլուր 414
 Դիշերաձոր 415
 Դլաձոր 414, 415
 Դլումբի 495
 Դողթն(աստան) 417
 Դոմաձոր 415
 Դոմկունք 416
 Դոմք 416, 417
 Դուկանոհճ 582
 Դալարինք 416
 Դարբնաքար (Դարբնաց քար) 414
 Դեղձան գետ 417
 Դից մայրի 414
 Դրունք 416, 417
 Դուին 584
 Եզնանիստ 415
 Եղբարք 416, 417
 Եղջիւր խոյի 414
 Եղեկերտ (*Եղեկերդ) 372
 Երազգատուրք 416
 Երաշխատուր 416
 Երասխ 583
 Երերի 415
 Երեւալ 415
 Երեւարք 415, 416
 Երեւան 415
 Երեց 417
 Երեցաթումբ 415
 Երխեթք 339
 Երկայնարտի 415
 Երկայնորդք 414
 Երկայնորդք (Երկայն սրղք) 413

Երեւակ 416
Երուանդակերտ 583
Երուանդաւան 583
Երուանդունիք (Երմանթունիք) 442

Զարդ 417
Զարհհաւան 583

Էջմիածին 414
Էվերեկ 495

Ընծայեաց Աստուածածին 414
Ընկուզուտ 415
Ընջղակերտ 583
Ըշկամայրի 415

Թաղամայրի 415
Թեղեակ 416
Թեղենիք 416
Թեղուտ 415
Թեքման 339
Թմնիս 416
Թոռնաւան 583

Ժողովա 416

Խննակենեան տեղիք 414

Լիճ 417
Լոր 417
Լուսակունք 414
Լուսաթառիճ 582

Խաչ 417
Խէք 280
Խոզան 430
Խոկառիճ 582
Խոսրովակերտ 583
Խորիսոռունիք (Խորխոր-) 416, 442
Խորձեան 442
Խութ 425

Մազկոտն 414
Միծառն 417
Միծոանքար 414
Մոփք 430, 431

Կաղնուտ 415
Կամախ 470
Կամրջաձոր (Կամրջաց ձոր) 414, 415
Կամուրջ 417
Կաշկառոտ 415
Կապուլտ 417
Կապուլտք 417
Կարբի 430, 440
Կարթունիք 442

Կարմիր 417
Կաւակերտ 583
Կեմերեկ 494, 495
Կթառիճ 582
Կից 417
Կոզովիտ 443
Կոհեր 584
Կողթ 615
Կովսական 416
Կորիննասլատ 583
Կտրանք 416
Կրճունիք 442
Կուառս 425
Կուղանովիտ 443
Կոմայրի 495
Կուտակք 416
Կուր 430, 431, 615

Հալիս 146
Հալակերտ 583
Հալաստան 354, 376, 417
Հալելեակ 416
Հալք 281, 316, 376, 416, 417
Հացիք 415, 416
Հանդիսեանք 416
Հաշտեան 442
Հառիճ 582
Հարճլանք 615
Հանունիք 442
Հաւուց թառ 414
Հաւուկ 409, 410, 411
Հոնրեկէց 414
Հորք 417
Հրազդան 583
Հրաքոտպերոժ 583
Հուրի (Ուրիս) 339

Ձիթառիճ 582
Ձիւնակերտ 583
Ձոր 417
Ձորակ 416
Ձորոց գետ 414
Ձորոփոր (Ձորափոր, Ձորոյ փոր) 247, 250, 360, 412, 413, 415
Ձորք 417

Ղազարապատ 583

Ճուաշոտ 583

Մալաթիա 441
Մալրոց գոմ 414
Մանազկերտ (Մանաւազկերտ) 583
Մանկան գոմ 414
Մասիս 367, 369
Մարակերտ 367

Մեծ ալր 413
 Մեծկուանք 413
 Մեծ Հայք 413
 Մեծ քար 413
 Մեծագետ 250, 414
 Մեծամար (Մար(ն) մեծ) 250, 414
 Մեծիրանք 413
 Մհհրհան 581
 Մեծնունիք (Մհհունիք) 442
 Միջնաշեն 583
 Մկնտինճ 582
 Մոխրոց 415
 Մնձուր (Մողուր) 341
 Մոխանք 615
 Մուշ 297
 Մուրց 259

 Նախաջառանիկ 416
 Նախճառան (Նախջ-) 416, 443, 616
 Ներսիհայատ 583
 Նոր գիւղ 413
 Նոր քաղաք 413
 Նորատուս 415
 Նորիք 415
 Նորշիրական 413
 Նուարսակ 584

 Շաւարշան 583
 Շիրակ 495
 Շրէշ 366, 369

 Ողական 416
 Որբոքոյ քար 414
 Որդանհայր 414
 Որթք 417
 Որմզդպետ 583

 Պալունիք 442
 Պախունից վանք 333, 334
 Պարսպատունիք 442
 Պերոգայատ 583
 Պիանք 615

 Զաւախք 431
 Զերմաձոր 415
 Զերմուկ 416
 Զուր 417

 Ռահ 584
 Ռոտ-ի-Բաղա 583

Սերք 444
 Սիւնիք 442
 Սլաք 410, 411
 Սմբատոյ բերդ 414
 Սպանդարանպետ 583
 Սուրբ խաչ
 Սուրբ տիկին 413

 Վաղարշակերտ 583
 Վաղարշատ 583
 Վաղարշաւան 583
 Վայկունիք 442
 Վան 427, 430
 Վասակակերտ 583
 Վասպուրական 583
 Վարադաբլուր 582
 Վարադկերտ 583
 Վարաժնունիք 442, 583
 Վարդանակերտ 583
 Վարդաշէն 583

 Տայք 430, 433
 Տարգրեան (Տանկրիայն) 442
 Տափեար 417
 Տիգրանակերտ 583
 Տիրաոխճ 582
 Տոսպ 430, 431, 433
 Տոխ 615
 Տրպատունիք 442
 Տուարածատափ (Տուարածոյ տափ) 414, 430, 443
 Տունաց գաւառ 366
 Տուրուբերան 415

 Յախաց քար 414
 Յլու գլուխ 414
 Յոլակերտ 583
 Յրունք 416

 Ռոտական դիտ 414, 416
 Ռոտիք 615

 Փառականք 416
 Փլատիք 415
 Փոքր Հայք 283, 413

 Քաջնայր 582
 Քասաղ 366, 369
 Քուստակ 583
 Քուստ-ի-Փառնես 583
 Քարն բաղակայ 414

- Աբուսի վ. Ի. 89, 434, 440, 495, 497, 504,
510, 519, 555, 602, 637, 638
- Աբրահամյան Ա. Ա. 240, 633
- Աբրահամյան Ա. Գ. 633
- Աբրահամյան Ռ. 633
- Աբրահամյան Ս. Գ. 5
- Աբուլաձե Ի. Վ. 595, 596, 603, 633, 638
- Ադամյան 279, 365, 367, 579, 633
- Ադոնց Ն. 170, 188, 322, 412, 442, 469, 633,
647, 638, 646
- Ադրադու Ֆ. Ռ. 108
- Ալին վ. Ա. 647
- Ալեքսի Ջ. 306
- Ալեքսեև վ. Պ. 638
- Ալիշան Դ. 633
- Ալավերդյանի Գ. Ս. 555
- Աղաբեկյան Մ. Ա. 109, 633, 638
- Աղայան է. Բ. 84, 110, 161, 163, 164, 166,
169, 170, 172, 187, 189—192, 240, 370,
633, 638, 647
- Աճառյան Հ. Հ. 5, 16, 19, 25, 47, 53, 60,
62, 71, 84, 97, 99, 95, 105, 108—110,
161—182, 184—192, 231, 245, 246, 252,
284, 296, 301, 307, 311, 313, 318—320,
337, 365, 368, 370, 380, 382, 383, 384,
409, 423, 424—426, 429, 430, 432,
435, 440, 445, 452, 454, 456, 457, 460—
465, 467, 469, 473, 475, 483, 485, 488,
500, 508, 509, 510, 512, 514, 515, 520,
521—523, 526, 528, 532, 535, 536,
541—545, 547, 551, 553, 558, 582, 589,
591—596, 598, 602, 603, 609, 610, 612,
615—618, 621, 622, 631, 633, 634, 638,
646
- Ամատունի Ս. 315
- Ամիրանոս Մարկելիանոս 500
- Այվու Ռ. 647
- Այլերս վ. 410, 651
- Այխբերգ Լ. 651
- Այսալայուներ Յ. 647
- Այտրյան Ա. 370, 379
- Անդրեև Ն. Գ. 638
- Անդրանիկաշվիլի Մ. Կ. 510, 553—556, 647
- Անտիպ Ռ. 170, 647
- Անֆիմով Ն. Վ. 495, 638
- Առաքելյան Բ. Ն. 634
- Առաքելյան Վ. Գ. 357, 359, 634
- Առնց Հ. 647
- Ասատրյան Գ. Ս. 634
- Ասատրյան Մ. Ե. 634
- Ասմանգուլյան Հ. Ա. 109, 638
- Ավդաբեկյան Թ. Հ. 634
- Ավետիսյան Տ. Մ. 634
- Ավդերյան Մ. 634
- Ավետիսյան Գ. Մ. 638
- Ավետիսյան Գ. Մ. 634
- Արդունյան Ն. Ա. 634
- Արիստե Պ. 638
- Արտամոնով Մ. Ն. 493, 638
- Արցիխովսկի Ա. Վ. 638
- Բաղրատունի Ա. 177, 380, 563
- Բալաշա Յ. 638
- Բալբան Բ. 647
- Բալկարով Բ. Խ. 638
- Բալտապեկանու Ֆ. 109, 298, 304, 647
- Բառուս Բ. 62, 638, 647
- Բառամաշյան Կ. 441, 634
- Բարանով Խ. Կ. 638
- Բարթիկյան Հ. Մ. 634
- Բարթոլոմե խ. 38, 647
- Բարխուդարյան Ս. Գ. 634
- Բարիշ Հ. 647
- Բարսոն Չ. 647
- Բարտոլի Մ. 647
- Բաումբախ Լ. 650
- Բաք Կ. Գ. 50, 62, 649
- Բաք Մ. 647
- Բեդիրյան Պ. Ս. 170, 643, 647
- Բելարդի Վ. 334, 509, 515, 551, 567, 648
- Բեխտե Ֆ. 647
- Բեքս Ռ. Ս. Պ. 648
- Բիլի Հ. Վ. 437, 465, 504, 509, 510, 515,
537, 647
- Բենեցյանու Վ. 87, 231, 322, 410, 429, 439,
639, 647
- Բենգելեր Գ. է. 659
- Բենվենիստ է. 50, 51, 66, 78, 83, 100, 102,
181, 321, 328, 455, 509, 510, 513, 514,
525, 532, 537, 539, 541, 542, 543, 545,
551, 552, 570, 581, 638, 648, 657
- Բենեկեր է. 171, 648
- Բեռնշտեյն Ս. Վ. 638
- Բերդեր Պ. Մ. 648
- Բերգսլանդ Կ. 15, 78, 648
- Բիլեր Մ. Ս. 648
- Բիսկ Կ. 648
- Բլավատսկի Վ. Գ. 493, 638
- Բլավֆիլդ Կ. Մ. 648
- Բոգոլյուրով Մ. Ն. 434, 464, 510, 523, 638
- Բոլոնիկի Ջ. 162, 490, 509, 526, 530, 531,
551, 558, 561, 648
- Բոկարյով Ե. Ա. 638, 639
- Բոհմարդ Ա. Ռ. 648
- Բոյս Մ. 508, 510, 648
- Բոնֆանտե Ջ. 60, 87, 88, 300, 313, 634, 649

Բուսպ Զ. 68
 Բրադկե Պ. 59
 Բրանդենշտայն Վ. 61, 302, 308, 332, 649
 Բրաուն Ի. 419
 Բրաուն Ն. 639
 Բրյուսով Ա. Կ. 639
 Բրոկելման Կ. 615, 649
 Բրուզման Կ. 90, 185, 649
 Բուզգե Ս. 171, 182, 186, 188, 237, 649
 Բուշ 426

 Գամկրելիձե Թ. Վ. 74, 94, 639
 Գամլուբլյան Մ. 634
 Գալստադտյան Ա. Մ. 634
 Գարսամյան Զ. 331, 652
 Գեզենիուս Վ. 653
 Գելբ Ի. Զ. 652
 Գելցեր Հ. 652
 Գեորգիև Վ. 33, 34, 62, 87, 109, 183, 186, 282, 283, 290, 291, 298, 304—307, 337, 341, 639, 640, 652, 653
 Գերշևիչ Ի. 507, 510, 528, 652
 Գերցենբերգ Լ. Գ. 6, 47, 79, 504, 510, 640
 Գիգինելիլի Բ. Կ. 640
 Գիմբուտաս Մ. 36, 75, 77, 653
 Գինդին Լ. Ա. 326, 327, 329, 333, 640
 Գիլեն Ա. 653
 Գլենյ Ա. 640
 Գյանչեցյան Լ. 652
 Գյոցե Ա. 333, 653
 Գյուբենկյան Կ. Գ. 451, 464
 Գյունտեր Հ. 308
 Գյունտեր Օ. Ռ. 331, 654
 Դոդել Ռ. 177, 188, 653
 Դոլովլյովա Լ. Մ. 640
 Դոնդա Զ. 653
 Դոռնոնգ Բ. Վ. 640
 Դոտիո Ռ. 509, 510, 536, 652
 Դրոնենբերգ Բ. 654
 Դրամոն Մ. 653
 Դրանդե Բ. Մ. 446, 467, 640
 Դրանտովսկի Է. Ա. 435, 492, 507, 640
 Դրեյ Լ. 653
 Դրեպին Զ. 109, 237, 241, 249, 304—306, 313, 314, 320, 425, 634, 640, 653, 654
 Դրիգոր Մազիստրոս 365, 367
 Դրյունբերգ Ա. Լ. 510, 640
 Դուգալա Տ. Ե. 640
 Դուխման Մ. Մ. 640
 Դուլյա Յ. 393
 Դուսմանի Ռ. 87, 330, 334, 654

 Դայմել Ա. 650
 Դանիելյան Է. Լ. 634
 Դաուսեթ Բ. Գ. ՈՒ. 513, 651
 Դեբեց Գ. 1, 640

Դեկտեր Գ. 584, 650
 Դելիշ Զ. 650
 Դեմիրա Շ. 100
 Դեշերին Յ. Գ. 419, 443, 640.
 Դեշե Գ. 282, 283, 300, 304, 305, 335, 337, 497, 650
 Դեանիցկայա Ա. Վ. 100, 102, 640
 Դիլեն Է. 641
 Դիոնիսոս Թրակացի 372, 374
 Դիոնիսոս Հալիկաոնացի 289
 Դյակոնով Ի. Մ. 87, 109, 281, 282, 286, 288, 312, 322, 327, 410, 417, 419—421, 423—426, 428, 429, 432, 434, 435—436, 446, 453, 469, 494, 495—497, 502, 510, 634, 641, 650
 Դյամելի Ժ. 7, 82, 161, 651
 Դուգուդսկի Ա. Բ. 69
 Դովատուր Ա. Ի. 641
 Դրեպեր Վ. 87, 162, 326, 651
 Դուրիզանով Ի. 95, 651
 Դևոտա Զ. 61, 62, 78, 650

 Եզնիկ Կողբացի 383, 553, 634
 Ենիցկի Լ. Ա. 493, 641
 Եղիշե 553
 Ենգեն Հ. 281, 312, 313, 642
 Եվդոքսոս Կնիզացի 289
 Երնշտեդտ Պ. Վ. 482, 641
 Երեմիա Մեդրեցի 314, 593
 Երեմյան Ս. Տ. 286, 288, 314, 412, 429, 435, 493, 494, 503, 583, 635, 641
 Եփրեմ Ասորի 454, 553

 Զաբրոցկի Լ. 641, 663
 Զարուբին Ի. Ի. 510
 Զգուստա Լ. 496, 497, 500, 663
 Զեզերտ Ս. 661
 Զենոբ Գլակ 425
 Զիբա Թ. 38
 Զիմոն Գ. 656
 Զիվերս Է. 39
 Զոդեն Վ., Ֆոն 307, 453, 457, 467, 661, 665
 Զոլտա Գ. Ռ. 51, 62, 88, 89, 96, 97, 105, 108, 162—169, 171, 173, 174—176, 178, 180, 181, 183, 184—186, 188, 190—192, 298, 301, 303, 313, 650, 658, 661
 Զովազեն Ֆ. 661
 Զոմեր Ֆ. 90, 184, 661
 Զուբատի Յ. 161
 Զունդերման Վ. 661
 Զունդլալ 3. 661

 Էլեգարդ Ա. 651
 Էլլիբեկյան Ժ. 635
 Էլֆենբույն Հ. 510, 651
 Էնգելս Ֆ. 10

Էջերսուն Ֆ. 39

Էռնու Ա. 185, 188, 651

Էռասպղյան Պ. 84, 635, 651

Էրզնյի Ի. 293

Էվանջելիստի Է. 651

Թալիբով Բ. Բ. 645

Թիմե Պ. 662

Թոմսոն Բ. 662

Թումանյան Բ. Ն. 635, 645

Թումբ Շ. 615, 662

Թովմա Արծրունի 412

Ժինյու Ֆ. 508, 510, 653

Ժիրմունսկի Վ. Մ. 641

ժյուկուա Ժ. 47, 655

Իեռնե Ա. Ա. 493, 642

Իլի-Սվիտիլ Վ. Մ. 38, 49, 66, 70, 72, 294,
421, 422, 448, 450, 642

Իմնայլզիլի Դ. Ս. 642

Ինզիկյան Վ. 650

Ինճիճյան Ղ. 635

Իշխանյան Բ. 635

Իպսեն Գ. 49, 655

Իսրայելյան Մ. Ա. 429, 635

Իվանով Վ. Վ. 74, 79, 94, 100, 281, 327, 332,
366, 641

Լաթամ Բ. 73, 657

Լապարդ, դր (Բյոտիխեր) Պ. 165, 176, 179,
190, 274, 656

Լամբերտի Շ. 656

Լանդան Օ. 656

Լավրով Ի. Ա. 493, 643

Լարոշ Է. 190, 323, 325—328, 332, 333, 335—
337, 656, 657

Լացերոնի Բ. 657

Լեւեկով Լ. Ա. 643

Լեման Վ. 643, 657

Լեման-Հաուսլո Կ. Ֆ. 496, 657

Լեո 635

Լերուա Մ. 509, 657

Լիդեն Է. 162, 165, 169, 171—173, 175, 178,
179, 184, 187, 189—191, 308, 436, 657

Լինդեման Ֆ. Օ. 39, 657

Լիպին Լ. Ա. 643

Լիվշից 510

Լիտկին Վ. Ի. 293, 296, 643

Լյուիս Շ. 95, 643

Լոման Յ. 657

Լևի Շ. 49, 185, 657

Խազարաձե Ն. Վ. 646

Խալաթյանց Դ. 288

Նալդակով Ս. Մ. 646

Նալաարյան Ա. 282, 635

Նալաարյան Ա. Վ. 656

Նալաարյան Մ. Մ. 635

Նալաարյան Վ. Ն. 286, 322, 331—333, 635,
646

Նալաուրովա Ն. Գ. 109, 646

Նալիկյան Մ. Լ. 646

Նալիկյան Լ. Ս. 635

Նալարով 282

Նալերի Ժ. 655

Նալիմարու 496

Նալիստով Դ. Պ. 641

Նամենհուբեր Ա. 88, 89, 95, 109, 312, 313,
655

Նաշկայ Ս. Մ. 650

Նառնուա Ա. 649, 650

Նառուբա Օ. 650

Նավենյակ Է. 322, 650

Նարադյոյան Է. Շ. 345, 435, 635, 642

Նարդոնա Ջ. Ռ. 649

Նարստ Յ. 655

Նարստին Շ. 87, 109, 655

Նաուգիլ Վ. 656

Նատիլի Ռ. 656

Ներեստեչյան Բ. 656

Նիսկերա Բ. 656

Նիկերս Է. 90

Նիպարսկի Պ. 656

Նիֆշին Ա. 286, 642

Նլինդենշմիա Գ. 656

Նլուգե Ֆ. 656

Նյունի Ա. 650

Նինաբե Գ. Ա. 642

Նոբելոի Յ. 656

Նոլինդեր Բ. 295, 650

Նոհեն Մ. 446, 650

Նոլերգինա Վ. Ա. 643

Նոստանյան Կ. 473

Նոստանյան Ս. Ս. 635

Նորյուն 279

Նորտլանդա Ֆ. 17, 635, 656

Նորիլովիչ Յ. 656

Նրահե Շ. 282, 286, 656

Նրաուգե Վ. 102

Նրիշմեր Պ. 281, 282, 306, 329, 499, 650

Նրեստեն Կ. Դ. 62, 63, 90, 92, 105, 656

Նրկյաշարյան Ս. Մ. 635

Նրյոբեր Ա. Լ. 62, 63, 90, 91, 105, 656

Նրոնասեր Շ. 322, 326, 332, 334, 339, 656

Նրուշկով Յ. Ա. 493, 643

Նրուպնով Ն. Ն. 643

Նուրիլովիչ Յ. 650

Նումախով Մ. Ա. 640

Հասու Վ. 426

Հասա Օ. 34, 87, 100, 109, 172, 292, 654

Հաժդեու Բ. Պ. 304, 654

Հակովինեն Լ. 294, 646

Հայդակով Ս. Մ. 646

Հայդարով Ռ. Ի. 639

Հայրմայեր Ա. 654

Հարմատա 497

Հարովյունյան Ն. Վ. 429, 440, 638

Հառլիլի Ռ. 290, 654, 662

Հառվինկ տեն Կասա Պ. Հ. Գ. 654

Հեմպ է. Պ. 95, 100, 101, 303, 654

Հենինգ Վ. Բ. 510

Հեսթերոս 165, 167, 183, 191, 433, 654

Հեստեր Գ. 306

Հերոդոտոս 282, 284, 285, 289, 423, 494, 499, 502

Հերցֆելդ է. 506, 654

Հիմարսոն Յ. 654

Հինց Վ. 507, 510, 584, 654

Հիրշ Ռ. 654

Հիրտ Հ. 654

Հմայակյան Ս. Գ. 635

Հյուբլման Հ. 26, 86, 87, 162, 165, 166, 173, 175, 176, 179, 185, 188, 191, 409, 412, 454, 460, 461, 463, 467, 475, 485, 505, 508—510, 512, 545, 553, 582, 591, 615, 619, 622, 625, 635, 655, 663

Հուլի 3. 167

Հոմերոս 290, 494

Հոյրեկ Ա. 87, 654

Հոռն Պ. 510, 655

Հովհան Մամիկոնյան 622

Հովհան Ոսկերեւան 553

Հովհաննես Դրասխանակերտցի 338

Հովհաննիսյան Լ. Շ. 635

Հովսեփյան Լ. Ս. 5, 635

Հովդաուզեն է. 655

Հոֆման Յ. 622

Հոռզնի Բ. 313

Հուբլմիդ Յ. 306

Հումբալ Հ. 655

Հուկեր Զ. Թ. 654

Ղազար Փարպեցի 366

Ղազարյան Ս. Ղ. 635

Ղարապետյան Թ. 635

Ղարիբյան Ա. Ս. 635, 636, 639, 653

Ղափանցյան Գ. Ա. 12, 170, 236, 281, 286, 288, 306, 313, 314, 322, 323, 325, 328—332, 334—337, 339, 422—426, 428—430, 436, 439, 441, 469, 473, 495, 503, 592, 594, 636, 642

Մալխասյանց Ս. 636

Մալրի Ջ. Պ. 657

Մախեկ Վ. 161, 167

Մակահ Ա. 59, 62, 89, 101, 109, 643

Մակրե Ա. 652

Մակ-Քենդլի Ռ. Ն. 510, 657

Մալեր է. 658

Մալեր Գ. 619, 631

Մալեր Ա. 282, 658

Մալրհոֆեր Մ. 53, 165, 172, 184, 505, 507, 510, 658, 666

Մանանդյան Հ. 322, 636, 643

Մանն Ս. է. 287, 657

Մառ Ն. Յ. 12, 274, 288, 643

Մառն Հ. Ա. դե 657

Մասոն է. 657

Մասոն Օ. Ֆ. 657

Մարիես Լ. 657

Մարկվարտ 3. 182, 285, 287, 290, 291, 496, 497, 510, 519, 570, 657

Մարտիրոսյան Ն. 312, 313, 657, 636, 643

Մարքս Կ. 10, 643

Մաքսուդյան 163

Մելարտ Զ. 643, 658

Մելիքիշվիլի Գ. Ա. 274, 288, 426, 428, 429, 438, 445, 658, 643

Մելքոնյան Հ. Գ. 634

Մեյս Ա. 12, 46, 59, 60, 87, 90, 95, 96, 101, 102, 105, 163—165, 167—172, 174, 178, 180, 182, 185, 186, 188, 192, 232, 242, 247, 271, 287, 300, 383, 487, 505, 509, 512, 526, 528, 529, 534, 536, 636, 653, 643

Մելլեր Գ. 658

Մենարդ է. Ա. 643

Մենկես Կ. 658

Մենդին Օ. 658

Մեռլինգեն Վ. 658

Մերիշի Պ. 320, 658

Միլեր Բ. Վ. 510, 643

Միլեր Վ. Ֆ. 495

Մինչու Ռ. 658

Մլադենով Ս. 658

Մկրտչյան Կ. Հ. 636

Մկրտչյան Ն. Ա. 313, 462, 463, 469, 485, 636, 643, 658

Մյուլլեր Հ. 49, 658

Մյուլլեր Մ. 73

Մյուլլեր Հ. 658

Մյուլլեր Ֆ. 169, 171, 172, 173, 177, 179, 515, 658

Մնացականյան Ա. Շ. 636

Մոշինսկի Կ. 63

Մոնտե Զ. Ֆ., Դիլ, 331, 658

Մովսես Խորենացի 279, 286, 365, 366, 367, 411, 501, 503, 584, 636

Մորանի Մ. 313, 658

Մորգան Յ. 658

Մորկենստինեն Գ. 510, 658

Մորպուրգո Ա. 658

Մուշեղյան Խ. Ա. 636

Մուրադյան Հ. Դ. 536

Մուրվալյան Ա. 595, 596, 598, 636

Յակոբսոն Ռ. 646

Յասանֆ Յ. Հ. 655

Յոկի Ա. 655

Յոկլ Ն. 282

Յուստի Զ. 409, 463, 496, 510, 655

Նալբանդյան Գ. Մ. 644

Ներոզնակ Վ. Պ. 297, 646

Նիբերգ Հ. Ս. 510, 542, 659

Նոյման Գ. 659

Նորմիե Ռ. 659

Շապիրով Ա. Կ. 602, 646

Շահումյան Ռ. Ս. 609, 646

Շանիձե Ա. Գ. 570, 581, 646

Շանսկի Ն. Մ. 161, 167, 640

Շանարեն Պ. 162, 184, 186, 187, 302, 310,
618, 631—632, 650, 666

Շարաբխանյան Պ. Ն. 636

Շարպանտիե 168

Շևորոշկին Վ. Վ. 646

Շերեր Ա. 74

Շեֆանկովից Յ. 165, 168, 178, 181, 660

Շիլդս Կ. 660

Շինդլեր Յ. 660

Շիշովա Ի. Ա. 641

Շիրովով Օ. Ա. 646

Շլաշկեր Ա. 59

Շմալսաիզ Վ. 660

Շմիդտ Յ. 59, 660, 636

Շմիտ Ռ. 108, 311, 410, 439, 465, 509, 510,
584, 660

Շոտ Ա. 49, 660

Շպեխտ Զ. 61, 101, 661

Շրադեր Օ. 78, 661

Շրամ Գ. 498, 501, 661

Շուլահայտ Թ. 109, 313, 317, 662

Շվիցեր Է. 300, 661

Շրամ Գ. 496

Չադվիկ Յ. 650

Չամչյան Մ. 636

Չալլո Գ. 646

Չատերջի Ս. Է. 646

Չեկանովսկի 63

Չիխարժ Վ. 306, 308

Չիբուբավա Ա. 650

Պալասանյան Ս. 636

Պալմայտիս Մ. Լ. 644

Պալսալինա Տ. Ն. 510, 644

Պապև Վ. 659

Պառնասյան Ն. Ա. 5

Պատկանով Բ. 636, 644

Պատրուբանի (Պատրուբանյան) Ղ. 165, 184,
187, 191, 462, 434

Պեդերսոն Հ. 69, 86, 88, 95, 109, 165, 166,
168, 172, 173, 183, 184, 187, 190, 237,

300, 302, 307, 421, 436, 602, 636, 659

Պետերսոն Հ. 161, 162, 175, 178, 180, 182,
184, 187, 190, 319, 436, 462, 659

Պետրոսյան Ս. Գ. 345, 435, 636

Պերկմուտեր Ի. Ա. 644

Պերսոն Պ. 168, 188, 659

Պիգուկսկայա 485, 644

Պիզանի Վ. 61, 81, 88, 109, 170, 176, 177,
178, 274, 302, 594, 636, 644, 650, 660

Պիկտե Ա. 73, 78, 190, 658

Պիտրովսկի Բ. Բ. 287, 288, 494, 503, 636,
644

Պիսովիչ Ա. 660

Պլինիոս 500

Պոգրիկ Կ. 304

Պոկոռնի Յ. 47—49, 53, 90, 100, 109, 161—
192, 259, 294, 302, 303, 329, 447, 462,
498, 602, 660, 662, 667, 668

Պոլոմե Է. 660

Պոպով Ա. Ն. 644

Պոս Ա. Զ. 73

Պոքսիզ Վ. 61, 74, 89, 91, 95, 101, 105,
298, 300—302, 644, 660

Պոլզրամ Է. 660

Պոսկա Պ. 660

Պորվես Պ.-Մ. 324, 325, 337, 652, 660

Ջահուկյան Գ. Բ. 5, 7, 13, 15—17, 24, 33,
39, 57, 67, 69, 78, 87, 89, 95, 109,
110, 161, 164, 174, 187, 190, 192, 236,
252, 274, 281—283, 287, 292, 301, 306,
312, 313, 316, 322, 324, 329, 333, 334,
337, 338, 340, 345, 347, 370, 387, 388,
408, 418, 419, 421, 425, 428, 429, 434, 437,
453, 469, 509, 551, 592, 600, 609, 628
636, 637, 640, 650, 651

Ջերհջյան Ա. 655

Թագոզա Ա. Ն. 510

Թալխենկոն Գ. 304, 305, 660

Թանովիչ Ա. Բ. 644

Թաստորգուեա Վ. Ս. 490, 510, 644

Թենու Լ. 660

Թեստելի Գ. 660

Թիմշնայդեր Կ. 660

Թոգենկրանց Բ. 283, 660

Թոս 63

Թոսու Ի. Ի. 304—306, 660

Սամուելյան Խ. 637
 Սանդաղյան Տ. 419, 660
 Սամշենկո Ա. Ն. 65, 68, 644
 Սարաջևա Լ. Ա. 109, 310, 644, 645
 Սարաֆյան Կ. 380
 Սարգսյան Ա. Ե. 5, 637
 Սարգսյան Գ. Խ. 637, 645
 Սաֆարևիչ 645
 Սաֆրասյան Ա. 419, 660
 Սեմերենյի 0. 15, 28, 40, 65, 163, 170, 545,
 645, 661, 662
 Սերբերենիկով Բ. Ա. 645
 Սիմոնյան Ն. Մ. 376, 645
 Սիմոնյան Ս. 287, 637
 Սլավսկի Ֆ. 167
 Սկարպիլի Պ. 660
 Սկյուդ Հ. 661
 Սյուրմեյան Խ. 634
 Սոկոլով Ս. Ն. 510
 Սոսյուր Ֆ. 645
 Սվազյան Հ. Ս. 637
 Սվիգերս Պ. 661
 Սվոդեշ Մ. 77, 78, 110
 Ստանգ Բ. Շ. 661
 Ստեպանով Յ. Ս. 645
 Ստեփանյան Ա. Ա. 645
 Ստոբա 420
 Սարաբոն 286, 289, 290, 338, 494, 497, 499,
 500, 622, 637, 661
 Ստրիասյուն Ա. 637
 Սևակ Գ. 637

Վահանյան Յ. 662
 Վալդի Ա. 53, 169, 179, 180, 662, 668
 Վալդեր Գ. 662
 Վայհա Վ. 663
 Վայտենբերգ Զ. Զ. 662
 Վարդանյան Ռ. Հ. 637
 Վարդանով Յ. Պ. 639
 Վարդապետյան Պ. Կ. 5
 Վեռներ Կ. 94
 Վիդեման 436
 Վիլհելմ Գ. 426
 Վիկանդեր Ս. 662
 Վինգելենս Ա. Յ. Վան, 164, 188, 313, 663
 Վինիկով Ի. Ն. 639
 Վինոգրադով Վ. Ա. 74, 639
 Վինսեր Վ. 168, 176, 252, 663
 Վիցիլի Վ. 662
 Վյուստ Վ. 49, 663
 Վոլկովա Ն. Գ. 336, 639
 Վրույր Ն. 662
 Վույ Է. 663

Տակիսոս Կ. 637
 Տաշյան Հ. 281, 322, 637
 744

Տեդեսկո Պ. 662
 Տեռալինի Բ. 306
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. 637
 Տեր-Պողոսյան 637
 Տերվիշյան Ս. 192, 637
 Տիշեր Յ. 331, 334, 662
 Տիրացյան Գ. Ա. 637
 Տոմաշևի Վ. 305, 335, 662
 Տոպոսով Վ. Ն. 163, 175, 645
 Տորբյորնսոն Տ. 662
 Տրալմեր Կ. 662
 Տրեյեր Կ. Վ. 645
 Տրոմբետի Ա. 69
 Տրոնսկի Ի. Մ. 102, 645
 Տրոբաշով 0. Ն. 171, 286, 495, 497—499,
 645
 Տրոբեցկոյ Ն. Ս. 66, 662

Յելեր Հ. 663
 Յիմոն Հ. 463, 469, 663
 Յվանցիգեր Ռ. 663
 Յվիգերս Պ. 661

Ուլոբաբյան Բ. Ա. 637
 Ուոսկինս Կ. 662

Փավստոս Բուզանդ 279, 553
 Փերիխանյան Ա. Գ. 475, 509, 513, 515, 520,
 530, 535, 539, 659, 644

Քենս Ռ. 656
 Քենս Զ. 656
 Քյոնիգ Ֆ. 656
 Քուդ Զ. Մ. 650
 Քոսյան Վ. 737
 Քսենոֆոն 285
 Քուշմանյան 439

Օ' Կոյգնեալայգ Մ. 655
 Օհլ Վ. 186, 658
 Օստին Վ. 647
 Օստոֆ Հ. 169, 658
 Օսկուպշիկով Վ. Յ. 388, 644
 Օտրեմբսկի Յ. 165, 644, 658
 Օրանսկի Ի. Մ. 490, 510, 533, 644

Ֆակենհան Վ. 651
 Ֆակենշտայն Ա. 651
 Ֆալստ Զ. 74, 651
 Ֆամեր Մ. 300, 495—497, 645, 662
 Ֆարբեր 426
 Ֆեյդի Ֆ. 372, 645, 651
 Ֆիկ Ա. 652
 Ֆինկ Ն. 166
 Ֆյունեն Է. 259, 311, 652

Ֆուտբ. է. 281, 322, 327, 333, 652
 Ֆուգա Ն. 15, 78, 592, 599, 645, 661, 662
 Ֆրայ Ռ. 652
 Ֆրայդանկ Ն. 444

Ֆրիդրիխ Յ. 325, 327, 328, 423, 646, 652
 Ֆրիդրիխ Պ. 83, 652
 Ֆրիակ Ն. 53, 162, 163, 170, 184, 186, 187,
 310, 512, 632, 652, 666

Նկատված վերապակներ և ուղղումներ

էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
54	Ն. 11	մլուկն	մլուկ
119	վ. 26	դաղձ	—
123	վ. 19—20	—	*infra->երիւր-
124	Ն. 14	կլմպուզ	կլմպուզ (կլմբ-)
134	վ. 14	ին-(չ)	(ի-)նչ
150	Ն. 22	սնեկ	սնուցանեկ
163	Ն. 21	թաղ-	թաղկ
212	Ն. 1	նոճ(ի)	—
	Ն. 13	դղբիկ	դղբիկ
217	վ. 19	դանդաղում	դանդաղում
218	Ն. 11	եռանդ	եռանդն
232	Ն. 18	փուք	քուք
237	վ. 13	«լաված»	«լսելի»
241	վ. 1	ունի նաև	ունի
244	վ. 19	ընդհնիլ	ընդհնիլ
	վ. 19	ընդհնիլ	ընդհնիլ-
245	վ. 3	յանձանեմ	յանձանձեմ
	վ. 4	յաղաչեմ	յաղաղեմ
251	վ. 18	փաղփաղեմ, փողփողում	փաղփաղում, փողփողում
259	վ. 17	սմբիլ	սմբիլ
260	վ. 4	եղբոր(ն)	եղբար(ն)
264	վ. 20	գահույք	գահույք
267	Ն. 4	հիմք	հիմն
274	վ. 12	հրեշ	հրեշ
291	Ն. 14	քեղրդեկ	քեղրդեկ
307	Ն. 6	սպունգն	սպունգ
356	Ն. 10	ծիծեռնուկ	ծիծառնուկ
364	վ. 2	հայեմ	հայիմ
390	վ. 18	պաղատեմ	պաղատիմ
391	Ն. 17	ախմախ	ախմախ
393	Ն. 21	չարախոս	չարախոս
405	Ն. 20	ուղէշ	ուղէշ
407	Ն. 7	թամբատ	թամբատ
423	Ն. 6	պաղատել	պաղատիլ
436	Ն. 19	հյուսել	հյուսել
	Ն. 18	շաղամար	շաղամաթ
	վ. 23—24	ցորեն	ցորեան
443	վ. 9	Արճեշ	Արճեշ
463	վ. 6	մաքատել	մաքատիլ
525	Ն. 6	դրահատում	—

Սամուելյան Խ. 637
Սանդալյան Տ. 419, 660
Սավյենկո Ա. Ն. 65, 68, 644

Տեղեկո Պ. 662
Տեռաշինի Բ. 306
Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. 627

Կողմ Կ. 555

Տակիսոս Կ. 637
Տաշյան Հ. 281, 322, 637
744

Մուսկով Ս. Ս. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

Ֆոտոեր է. 281, 322, 327, 333, 652	Ֆրեդրիկ Յ. 325, 327, 328, 423, 646, 652
Ֆոգա Շ. 15, 78, 592, 599, 645, 661, 662	Ֆրեդրիկ Պ. 83, 652
Ֆրայ Ռ. 652	Ֆրիսկ Շ. 53, 162, 163, 170, 184, 186, 187, 310, 512, 632, 652, 666
Ֆրայգանկ Հ. 444	Ֆուշե Պ. 308
Ֆրեյման Ա. Ա. 510, 646	Ֆուրկե ժ. 637, 652
Ֆրենկել է. 167, 179, 300, 307, 652, 661	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ինստիտուտի կազմից	5

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայոց լեզվի պատմությունը որպես գիտական, նրա առարկան, նպատակը, խոն- դիրները	7
2. Հեզվի փոփոխությունը և զարգացումը	10
3. Հեզվի պատմության ուսումնասիրության մեթոդները	13
4. Հայոց լեզվի պատմության աղբյուրները	18
5. Հեզվի պատմության շրջանարաժանման սկզբունքները և հայոց լեզվի պատմության շրջանարաժանումը	20

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱԽԱՀԱՅԱԿԱՆ ԿԱՄ ԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ԾՐՋԱՆ
ՀԱՅԵՐԵՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՐՔԱՌ

Բնդհանուր գիտողություններ	29

I. Հեղեվրոպական լեզուն և հեղեվրոպացիները

1. Հնդեվրոպական լեզուները	31
2. Վերականգնված հնդեվրոպական լեզուն	36
ա) Կառուցվածքը	36
բ) Բառապաշարը	46
գ) Բարբառները	58
դ) Զարգացման փուլերը	64
ե) Ցեղակցական կոպերը	68
3. Հնդեվրոպացիները	73
ա) Բնակավայրը	73
բ) Միասնության ժամանակը	76
գ) Մշակույթը	78

II. Հայերենի տեղը հեղեվրոպական բարբառների մեջ

1. Հարցադրումը	86
2. Հնչյունական զուգարանություններ	90
3. Քերականական զուգարանություններ	97
4. Բառային զուգարանություններ	105
5. Բառամաստային (բևմատիկ) խմբեր	204

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԱՋՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԼԵՋՈՒ

I. Կառուցվածք

1. Հնչյունական կառուցվածք	225

2. Զեարանական կառուցվածք	.	.	.	228
3. Շարահյուսական կառուցվածք	.	.	.	229
4. Բառակազմություն	.	.	.	230
ա) Վերջածանցում	.	.	.	230
բ) Նախածանցում	.	.	.	242
գ) Բարդում	.	.	.	246
դ) Կրկնություն	.	.	.	250
5. Բարբառային տարբերակներ	.	.	.	252
ա) Հնչյունական տարբերակներ	.	.	.	252
բ) Զեարանական տարբերակներ	.	.	.	254
գ) Բառակազմական տարբերակներ	.	.	.	255

II. Բառապաշար

Ա. Հ ի մ ե ա շ ե ր տ

1. Ընդհանուր բնութագիր	.	.	.	.	.	.	.	.	.	257
2. Բարբառային տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	274
3. Հայերի անվանումները և սրանց հետ կապված բնակության սկզբնական վայրերի հարցը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	279

Բ. Եկամուտ բաղադրիչներ. շփումներ և փոխազդեցություններ

1. Հայ-ֆիննաուգրական առնչությունների հարցը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	293
2. Հայերենը և հնարավանյան լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	296
ա) Հնարավանյան լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	296
բ) Հայ-բալկանյան բառային ընդհանրությունների հարցը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	297
գ) Հայերենի և հունարենի վաղ առնչությունների հարցը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	300
դ) Հայերենը և ալբաներենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	302
ե) Հայերենը և ղակերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	304
3. Հայերենը և միջերկրածովյան ենթաշերտի հարցը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	306
ա) Հարցադրումը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	306
բ) Հնչյունաբանություն	.	.	.	.	.	.	.	.	.	308
գ) Զեականություն և բառակազմություն	.	.	.	.	.	.	.	.	.	309
դ) Բառապաշար. միջերկրական և փոքրասիական համարվող բառեր	.	.	.	.	.	.	.	.	.	309
4. Հայերենը և խեթա-լուվական լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	311
ա) խեթա-լուվական վաղ շրջանի լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	311
բ) խեթա-լուվական լեզուների և հայերենի առնչությունները. փոխառություններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	312
5. Հայերենը և հայասերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	322
ա) Հայասայի և հայասերենի ուսումնասիրության վիճակը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	322
բ) Հայասական անձնանունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	323
գ) Հայասական դիցանունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	327
դ) Հայասական տեղանունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	330
ե) Եզրակացություններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	337

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՐՋԱՆ

ԱՆՑՈՒՄ ՎԱՂՆՁԱՀԱՅԵՐԵՆԻՑ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՍ

Ի. Կառուցվածք

1. Հնչյունական կառուցվածք	.	.	.	345
2. Զեարանական կառուցվածք	.	.	.	348
3. Շարահյուսական կառուցվածք	.	.	.	350
4. Բառակազմություն	.	.	.	351
ա) Վերջածանցում	.	.	.	351
բ) Նախածանցում	.	.	.	357

դ) Բարդղամ և Հարադրում	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	359
դ) Կրկնություն	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	364
5. Բարբառային տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	364
ա) Ստանդարտ լեզու և բարբառներ. «վիպասանական հայերեն»	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	364
բ) Հնչյունական տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	371
դ) Ձևաբանական տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	375
դ) Շարահյուսական տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	379
և) Բառակաղմտական տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	380

II. Բառապաշար

Ա. Հ ի մ ե ա շ ե ր տ

1. Ընդհանուր բնութագիր	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	382
2. Բարբառային տարբերակներ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	387
3. Անձնանուններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	408
4. Տեղանուններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	412

Բ. Նյամուտ բաղադրիչներ. շփումներ և փոխազդեցություններ

1. Հայերենը և խուռա-ուրարտական լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	417
ա) խուռա-ուրարտական լեզվաբնութանիքը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	417
բ) Հայերենը և խուրերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	422
դ) Հայերենը և ուրարտերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	427
2. Հայերենը և սեմական լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	445
ա) Սեմական լեզուները և բարբառները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	445
բ) Սեմա-հնդեվրոպական վաղ առնչությունները և հայերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	447
դ) Հայերենի սեմական փոխառությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	452
դ) Հայերենը և սկկադերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	468
և) Հայերենը և արամեերենը. հայերենը և ասորերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	474
զ) Հայերերը և արաբերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	485
3. Հայերենը և իրանական լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	488
ա) Իրանական լեզուները և բարբառները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	488
բ) Հայերենի կրած իրանական ազդեցության շրջանները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	492
զ) Կիմերերենի հարցը և հայերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	493
դ) Հայերենը և սկյութերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	501
ե) Հայերենը և մեդերենը (մարերենը)	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	505
զ) Հայերենը և հին պարսկերենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	507
է) Հայերենը և միջին իրանական լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	507
ը) Հայերենի իրանական փոխառությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	508
թ) Իրանական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	556
ժ) Իրանական փոխառությունների ձևաբանական առանձնահատկությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	562
ժա) Իրանական փոխառությունների բառակազմական առանձնահատկությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	565
ժբ) Իրանական փոխառությունների իմաստային (մեմասիկ) կամերը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	571
ժզ) Փոխառյալ դիցանուններ և անձնանուններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	579
ժդ) Փոխառյալ տեղանուններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	582
4. Հայերենը և կովկասյան լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	584
ա) Կովկասյան լեզուները և բարբառները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	584
բ) Հայերենը և հարավկովկասյան (բարձրլեզական) լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	586
զ) Հայերենը և արևմտակովկասյան (աբխազ-ադրդեական) լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	599
դ) Հայերենը և արևելակովկասյան (նախյան-գաղղոսական) լեզուները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	604
5. Հայերենը և հունարենը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	615
ա) Հայերենի հունական փոխառությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	615
բ) Փոխառյալ հատուկ անուններ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	621
դ) Հունական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	624
դ) Հունական փոխառությունների ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	626

և) Հունական փոխառությունների խմատային խմբերը
 6. Հայերենը և լատիներենը
 Գրականություն

Համառոտագրություններ

1. Հանդեսների և զրբերի անուններ	.	.	.	.	.	.
2. Լեզուների և բարբառների անուններ	.	.	.	.	.	.
Ցանկեր	.	.	.	.	.	.
1. Հայկական բառացանկ	.	.	.	.	.	670
2. Հայկական անձնանվանա-զիջանվանացանկ	.	.	.	.	.	732
3. Հայկական տեղանվանացանկ	.	.	.	.	.	735
4. Անվանացանկ	.	.	.	.	.	739

ԳԵՎՈՐԳ ԲԵԳԼԱՐԻ ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՆԱԽԱԳՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

v

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Հովակիմյան
 Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. Գործակիսյանի
 Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Կ. Հաբուրյունյան
 Սրբագրիչ՝ Զ. Գ. Նարանյան

ИБ № 1066

Հանձնված է շարվածքի 6.06.1985 թ.: Ստորագրված է տպագրության 26.02.1986 թ.:
 ՎՅ 64543: Չափը 70×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «զրբի սովորական»: Բալլ:
 տպագրություն: Պայմ. 65,45 մամ., տպագր. 46,75 մամուլ: Ներկ. մամուլ 6545: Հրատ.
 հաշվարկ. 55,47 մամուլ: Տպաքանակ 2000: Հրատ. № 6481: Պատվեր № 455: Գինը 7 ռ

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
 Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин.